

Հայերի դատար
մարդկության դատն է...

Այն մողովուրդը,
որ չի ուզում՝ մեռնել,
երբեք չի մեռնի:

ԱՆՆՏՈՒ ՏՐԱՆՍ



Franz Werfel

**DIE
VIERZIG TAGE
DES MUSA
DAGH**

ROMAN

JEREWAN «LUIS» 1987

Համայնական

ԿԵՆՏՐՈՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ

ԿԵՆ

ԵՐԵՎԱՆ «ԼՈՒՅՍ» 1987

Առաջաբանը՝ Մ. Դուդինի
Վերջաբանը՝ Մ. Փիրումյանի

Վերֆել Ֆ.

Վ. 541 Մուսա լեռան քառասուն օրը: Վեպ/ Ֆրանսի Վերֆել: [Առաջաբանը Մ. Դուդինի: Վերջաբանը՝ Մ. Փիրումյանի].— Երև.:— Լույս, 1987.— 919 էջ:

Արևմտահայաստանի Սուեդիայի շրջանի հայ գյուղերի բնակչության՝ երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության դեմ կյանքի և մահու օրհասական պայքարն է արտացոլված Ֆր. Վերֆելի այս գրքում:

Վեպի հիմքում ընկած պատմական հերոսամարտը Մուսա լեռան վրա, որ տևեց քառասուն օր, ի հայտ բերեց հայ ժողովրդի ազատատենչ ու հերոսական ոգին, ապրելու և գոյատևելու անկոտրում կամքը: Սա մի սովորական վեպ չէ՝ սովորական իմաստով, այլ մի դուրսագնահրգություն, որի իսկական հերոսը հայ ժողովուրդն է:

Իր գաղափարական ուղղվածությամբ ու բուն նպատակադրումով այն միաժամանակ ունի նաև խիստ արդիական հնչեղություն:

Վեպը հասցեագրված է ընթերցող յայն հասարակայնությանը:

Վերահրատարակվում է ըստ «Հայպետհրատի» 1964 թ. հրատարակության:

47080100100 (8) 184. 1988

ԳՄԴ 84.4Ավ

702 (01) 1988

Франц Верфель

СОРОК ДНЕЙ МУСА-ДАГА

Роман

(на армянском языке)

Ереван «Луйс» 1987

© «Լույս» հրատարակչություն, առաջաբանի, վերջաբանի, ծանոթագր. թարգմ., ձևավորելու համար, 1987



րվեստագետի ուղին երբեք դժուրին չի լինում:

Եվ որքան մեծ է արվեստագետը, այնքան ավելի բարդ է այդ ուղին և ողբերգական, քանի որ արվեստագետը, գործ ունենալով բովանդակ աշխարհի հետ, պատասխան է տալիս ամեն ինչի համար,— դա իր պարտքն ու պարտականությունն է իր համոզմունքի ու խղճի առաջ, դա իր ճակատագիրն է, կարեկցանքն ու օգնությունը, իր իմացությունն է և նախազգուշացումը,— ամրապնդված իր կրած հարվածներով, իր ապրած ողբերգության փորձով:

Արվեստագետը տվյալում է մեն-մենակ, բայց նրա անհատականության ճակատագիրը համապարփակ է:

Ինձ այսպես է ներկայանում նաև Ֆրանց Վերֆելի մեծաշնորհ անհատականությունն իր բոլոր ճառագումներով ու տառապանքներով՝ դեպի իր ստեղծագործական սխրանքի բարձունքը տանող ճանապարհին և իր տրորված կյանքում՝ քսաներորդ դարի արնաներկ ջրապտույտների մեջ:

Ֆրանց Վերֆելը ծնվել է Պրագայում, 1890-ին, հրեա հարուստ վաճառականի ընտանիքում: Գիմնազիան ավարտելուց հետո ուսանել է Լայպցիգում և Համբուրգում:

Ճշմարտության որոնումների մեջ նրա մտերիմներն են եղել Կաֆկան և էգոն էրվին Կիշը:

Նա շատ վաղ է հիվանդացել «Աշխարհը բոլոր մարդկանց հոգևոր նորոգման ճանապարհով վերափոխելու» անբուժելի անհանգստությամբ:

Նա քրիստոնեությունից նետվել է դեպի մարքսիզմը: Եվ այդպես էլ, մինչև իր ստեղծագործական հանճարի վերջին մարումը, հաստատուն հող չի գտել իր անհանգիստ որոնումների համար:

Նա գրել է բանաստեղծություններ ու դրամաներ, ակնարկներ ու խոհազրույթներ, վեպեր ու պամֆլետներ և բոլոր ժանրերում ասել է

իր խոսքը, թողել իր արտաստվոր անհատականությունը, որ այսօր էլ հետաքրքրում է ոչ միայն գրականության պատմաբանին:

Նա վախճանվել է Կալիֆորնիայում, 1945-ին, և վտարանդու հիասթափությունների մշուշը, լույսի ցուլք առած հաղթանակի հրավառությունից, ի վերջո իջել է նրա աճյունի վրա օտար հողում:

Նա որոնող խառնվածք էր, օժտված կանխազգացման հազվագյուտ ձիրքով և կռահման պայծառատեսությամբ:

Նա պատկանում է քսաներորդ դարի եվրոպական մշակույթի լավագույն գլուխների թվին, Ռոմեն Ռոլանի և Թոմաս Մանի, Լիոն Ֆեյխտվանգերի և Պեր Լագերկվիստի հետ միաժամանակ նա առաջինն է սկսել իր անձնական կոփվել ֆաշիզմի դեմ: Դաժան կոփվ էր դա, մահու և կենաց կոփվ:

Նվ ինչպես ամեն մի արվեստագետ, որ ջանում է սեփական ճակատագրով ըմբռնել իր ժամանակը, իր ստեղծագործական անհատականության մեջ անցյալը կապել ապագային, Ֆրանց Վերֆելն ունեցել է իր ողբերգությունը և իր բարձունքը նույնպես:

Նվ այդ բարձունքն անմահացրեց նրան:

Նա խոսում եմ «Մուժա լեռան քառասուն օրը» էպիկական վեպի մասին:

Այդ գիրքը 1933-ին է գրվել: Դա առաջին կրակոցներից, առաջին նախազգուշացումներից մեկն էր իր արյունոտ լուծյամբ նողկալի ֆաշիզմի հայտնվելու մասին՝ ուղղված և՛ Գերմանիային, և՛ բովանդակ մարդկությանը:

Գիրքը հստակ ու համոզիչ խոսում էր այն մասին, որ Հիտլերն ու Մուսոլինին քսաներորդ դարում ունեցել են իրենց նախորդները, զգուշացնում էր Նվրոպային և ամբողջ աշխարհին, որ այդ աշակերտներն իրենց ուսուցիչներից ավելի հեռուն կգնան և՛ ընդգրկման մասշտաբներով, և՛ իրենց արյունալի գործերի կատարելագործումով:

Գիրքը մարդկանց զգոնության էր կոչում: Դա ոչ միայն Յեղասպանության հուշարձան էր, այլև ամենից առաջ դիմադրության դասագիրք: Գիրքը դիմակազերծ էր անում և՛ մարդկության դահիճներին, և՛ նրանց արյունոտ փրկափայտությունը:

Ֆրանց Վերֆելը գիտեր, որ դահիճը, ամեն ինչից բացի, զարշելի և վտանգավոր է ևս մի հատկությամբ՝ մի անգամ առնելով մարդկային արյան համը, նա այլևս չի կարող ապրել առանց դրա:

Ավելի քան կես դար Ֆրանց Վերֆելի գիրքը մաքառել է մարդկության դահիճների դեմ և շարունակում է իր պատմական ազնիվ առաքե-

լությունը մինչև օրս: Գիրքը թարգմանվել է եվրոպական գրեթե բոլոր լեզուներով, դաստիարակել է մարդու այն կարողությունը, որ իր ճակատագրի դժվար ժամին սեփական անձը հանուն եղբայրների զգաբերելն է: Սովորեցրել է այդ բարձրագույն սխարնքը, և ֆաշիզմի՝ քսանհարորդ դարի այդ ամենանողկալի, ամենից ահավոր շարիքի ջախջախման մեջ գիրքը գուցե և ունի դեռևս ըստ արժանվույն չգնահատված ծառայություն:

Այս գիրքը հիմա էլ մարտական շարքի մեջ է: Նա շարունակում է Ֆրանց Վերֆելի ոգու վսեմ գործը, և նրա ներգործության հորիզոններն անսահման են դեռևս: Եվ այն, ինչ մի ժամանակ ասել է Ֆրիդրիխ Շիլլերը, թե այն մարդը, որ պետք է իր ժամանակի լավագույն մարդկանց՝ պետք է նաև բոլոր ժամանակներին, ամբողջովին վերաբերում է Ֆրանց Վերֆելի և՛ ճակատագրին, և՛ նրա «Մուսա լեռան քառասուն օրը» բարձունքային գրքին:

Թվում է ինձ, որ Յուլիուս Յուլիկի վերջին խոսքը, որ նա ասել է իւր աշխարհի՝ «Մարգիկ, ես սիրում եմ ձեզ: Զգո՛ւ եղեք», հնչում է իբրև ստույգ մի բնորոշում իր ավագ գրչակից Ֆրանց Վերֆելի գրքի համար, քանի որ և՛ մեկի, և՛ մյուսի ձեռքը շարժել է միևնույն համոզմունքը, միևնույն հավատարմությունը մարդկային եղբայրությանը, միևնույն վստահությունն առ այն, որ դահիճները պարտելի են, որքան էլ անողոր լինեն, մանավանդ, որ դաժանությունն այլ բան չէ, քան երկշտություն հակառակ երեսը:

Երևանում, Հրազդանի գահավեժ ափին կա մի վշտալից հուշարձան Յեղասպանության զոհերի հիշատակին՝ Թուրքիայի պատմության ամոթանքի հուշարձանը: Սանձազերծ ազգայնամոլության գործած ոճրի հուշարձանը, կարելի է ասել՝ հուշարձանը քսաներորդ դարում ֆաշիզմի գործած առաջին արարքի, որ 1915-ին ոչնչացրեց հայության կեսը: Դաժանության հուշարձանը: Աշխարհիս երեսին ապրող բոլոր ժողովուրդներին նախազգուշացնող հուշարձանը:

Երբ ես լինում եմ այնտեղ, լսում եմ Կոմիտասի ողբը, շվարժունքի և տագնապի խորաթափանց ողբը, մարդկային ոգու և տիեզերքի ողբը՝ իր անլուծի հնչողությամբ ուղղված գալիք ժամանակների մարդկային բոլոր հոգիներին՝ այդ ողբը իմ հոգու մեջ միահյուսվում է Մայգանեկի և Օսվենցիմի, Կլոոգի և Բուխենվալդի ողբին, Լիդիցեի և Խատինի մանուկների ճիշերին:

Թայց Ֆրանց Վերֆելը իր գրքում դիմում է ոչ այնքան զոհերին, որ-

քան հերոսներին, դահիճներին քաջաբար դիմադրելու օրինակին, կոչ է անում ոչ թե հլու ենթարկումի, այլ անվհեր դիմադրության:

Նրա գրքի հերոսը Գաբրիել Բագրատյանն է, հարուստ ծնողների զավակ, որ հումանիտար փայլուն կրթություն է ստացել Եվրոպայում: Թուրքական բանակի սպա է նա, պատերազմական գործողությունների բաղկանյան թատերաբեմում պարզեններ է ստացել քաջության համար, իր Ֆրանսուզի կնոջ և տղայի հետ Փարիզից վերադարձել է Թուրքիա, իր հանգուցյալ եղբոր կալվածքն՝ իրեն ժառանգ, եկել է Մուսա լեռան ստորոտը, իր մանկության երկիրը, իր ազգակից հայերի աշխարհը:

Նա ամեն ինչ ունի: Դրամ: Ընտանիք: Հիանալի տուն, իր հողը և հաստատուն դիրք հասարակության մեջ:

Բայց բարեկեցության այդ ամբողջ թվացյալ աշխարհը, երերալով, փուլ է գալիս անկուսահեղի դեպքերի ճնշման տակ:

Այն ժամանակվա թուրքական կառավարության ղեկավարներից մեկը՝ էնվեր փաշան, դիմելով խաբեության, հայերից հավաքում է զենքը և, օրենքից դուրս հայտարարելով հայերին, մոլեռանդ կրոնավորների ատելությունը հրահրում է նրանց դեմ, և ազգայնամոլության ու կրոնամոլության այդ սանձարձակության մեջ սկսվում է հայերի գլխովին ոչընչացումը հրով ու սրով՝ ծրագրված և լավ մշակված:

Եվ թուրքական բանակի փայլուն սպա, քաջության համար թուրքական պարզեններ ստացած Գաբրիել Բագրատյանի վրայից թոթափվում է եվրոպական կոսմոպոլիտիզմի շուքը, և նա դառնում է իր ժողովրդի զավակը: Հենց դեպքերն են նրան դարձնում դիմադրության պարագլուխ: Նա գիտե ռազմի գործը: Նա հավաքում է շրջակա գյուղերի հայ բնակչությանը և հովտից բարձրացնում Մուսա լեռը:

Նա զենք ու համախոհներ է գտնում և պաշտպանություն կազմակերպում ամրաշինական խստիվ կանոններով:

Նա ժամանակ չունի մտածելու, թե ինքն ինչպես դարձավ Լեոնիդաս*, իսկ իր ազգակիցներն ինչպես նմանվեցին Թերմոպիլեսի ճակատամարտի հույներին:

Թուրքիայի ողջ տարածքով մեկ ծավալվում է հայերի կոտորածը: Նրանց կողոպտում են և բռնի ուժով արտաքսում իրենց հայրենիքից, վաղուց ի վեր բնակված վայրերից և Թուրքիայի բոլոր ճանապարհներով քշում դեպի մահաբեր անապատները, որ նրանք սովամահ լինեն կիզիչ արևի տակ:

Այդպես էլ քառորդ դար անց էսէսականները Հիտլերի հրամանով Բուխենվալդ և Օսվենցիմ, Ռավենսբրյուկ և Կլոոգու կղզեն հրեաներին ու

լեհերին, ռուսներին ու գնչուներին,— բոլոր անցանկալի մարդկանց,— գազախցերը և փոսերը կլցնեն, կայրեն, գնդակահար կանեն կանանց, երեխաներին, ծերերին, և ամբողջ Նվրոպայից մարդկային մազի խանձահոտ կգա:

Ամբողջ Թուրքիայում կոտորում են հայերին, բայց կանգուն է Մուսա լեռը՝ հայոց արիության անմատչելի լեռը: Նրա կայազորը հետ է մղում Թալիաթի կանոնավոր զումարտակների գրոհները: Արնաքամ է լինում, բայց դիմանում է Մուսա լեռը, նրա կայազորն ուրիշ ելք չունի: Նվ նա պահում է իր սահմանները: Հետ է մղում գրոհը և ինքն է նետվում գրոհի: Խեղազարության բոցերով բռնված ամբողջ երկրում մենմենակ՝ չի հանձնում իր մարդկային ոգու արիության բարձունքը:

Այդօրինակ համառությամբ քառորդ դար անց կմաքառեն Բրեստի և Գանգուտայի պաշտպանները, Աջիմուշկայի և Օդեսայի պաշտպանները, լենինգրադի և Մոսկվայի պաշտպանները: Քաջության եղբայրներ են բոլորը, մարդկային արժանապատվության համար մղվող ճակատամարտի բոլոր հերոսները:

Կանգուն է լեռն Մուսա: Քառասուն օր ու գիշեր առանց հացի ու վառոդի: Կանգուն է և կանգուն կմնա իբրև աննկուն ոգու օրինակ աշխարհիս բոլոր ժողովուրդների, համայն մարդկային եղբայրության համար: Նվ մահ չունեն Մուսա լեռան հերոսները, նրանց սխրանքը կմնա դարերում՝ ժամանակի բուն ոգու մեջ:

Այդ սխրանքը բոլոր ժամանակների և բոլոր ժողովուրդների համար իր սրտի կարեկցանքով, իր ոգու արիությամբ, իր տաղանդի վարպետությամբ պահել է գրող Ֆրանց Վերֆելը:

Նա այդ գիրքը գրել է 1933-ին: Գրել է իբրև նախագգուշացում ամբողջ Նվրոպային և բովանդակ աշխարհին առ այն, որ երկրագնդում հայտնվել է Հիտլերը, նրա հետևից աղետ է գալիս՝ մասշտաբով ավելի մեծ և կատարելագործված դաժանությամբ ավելի նենգ:

Ֆրանց Վերֆելը չէր սխալվում, և նա իր իսկ ճակատագրով հատուցեց այդ բացահայտման համար: Հիտլերը Վերֆելին արտաքսեց Ավստրիայից: Գրողը տեղափոխվեց Փարիզ: Հիտլերը նրան արտաքսեց Փարիզից: Նա Թոմաս Մանի հետ գաղտնաբար անցավ Իսպանիա, հետո՝ Պորտուգալիայի միջով՝ Ամերիկա: Հիտլերը կամենում էր նրան թափառական դարձնել, բայց նա հողագնդի զավակը դարձավ, երգիչն այն մարդկանց, որոնք ոչ մի բանից երկյուղ չունեն, եթե պատրաստ են ամեն րոպե մեռնել միմյանց համար:

Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» արիությանը ձոն-

ված երգ է: Բացարձակ տաղանդով գրված գիրք: Գրա հերոսներից ամեն
ժեկն իր բնավորությունն ունի և իր ձայնը: Խեղացի գիրք է և հեռատես:

Գիրքը կունենա նախաանձեղնորեն նրկար կյանք, քանի որ հոգուց
բխած խոսքը, այն խոսքը, որ հագեցած է կրքով, հարատև է ավելի,
քան նույնիսկ այն մաքամարը, որի վրա փորագրված է:

Այս գրքում ապրում և գործում են ճանաչման իմաստությունը, կեն-
սափորձի գաղտնությունը և կանխագուշակման անողորմությունը, և, ինչ-
պես վաչել է մեծ արժեքազեղանք, գրված է ոչ թե ձանձրակի, այլ բնա-
կան ճշմարտության այն շափով, որ գիրքը դարձնում է ժամանակի հո-
գևոր երեւոյթ:

Հրազդանի ափին բարձրանում է Յեղասպանության վշտալից հու-
շարձանը: Այնտեղ, կռաջած սյունաշարի ներսում, ասես հավերժության
քարակոփ ափերի մեջ, բոցկլտում է հիշողության անմար կրակը, և հըն-
չում է մարդկային հոգին լուսավորող խորաթափանց երաժշտությու-
ն:

Այդ հուշարձանից բացի, քաղաքից դուրս, էջմիածնի ճանապարհին,
հենց այն գյուղի մոտ, ուր ապրում են Մուսա լեռան պաշտպանների հետ-
նորդները, կա մեկ ուրիշ հուշարձան՝ Մուսա լեռան հերոսների հուշար-
ձանը: Բոքե անվհեշտության աշտարակ կանգնած է կարմրատուֆ բար-
ձունքի վրա, ճակատի կողմից նրկում է արծվի քարձրաքանդակը՝ մարդ-
կային ոգու քաջության և գեղեցկության խորհրդանշը:

Այս հուշարձանն ինքը ժողովուրդն է կառուցել: Եվ ամեն տարի,
Մուսա լեռան Հաղթանակի օրն աջատեղ են հավաքվում հերոսների հետ-
նորդները և լեռնայն երգվում են արիության դրաշը տանել մարդկային
եղբայրության ճանապարհով:

Խնամքով տաշված կարմիր տուֆաքարերի շարվածքի վրա Մուսա
լեռան հերոսներից ոչ ժեկի անունն առայժմ չի փորագրված:

Կփորագրվե՞ն, այդ անունները կփորագրվե՞ն: Բոլորը՝ անուն առ
անուն: Եվ այդ անունների մեջ ես կուղենայի տեսնել Պրանց Վերֆելի՝
այդ սխրանքը բոլոր մարդկանց, բոլոր ժամանակների հաճար վերստեղ-
ծող մարդու անունը:

Նա արժանի՝ է դրան:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԻԳԻՆ

Բանաստեղծ, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս

Հիշք տառաջիկ

ԿԱՆԻԱԲ

«Մի՛ճէ՛ն ե՛րբ Տէր սուրբ և ճշմարիտ,
ոչ դատես
և խնդրես զվրէժ արեամ մերոյ ի
բնակչաց երկրի»:
ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՎՀԱՆՆՈՒ
Գլ. Զ., 10

Քեզի



նշակ՝ս եկա այստեղ:

Գաբրիել Բագրատյանն այս բառերն արտասանում է հատ-հատ, ինքնաբերաբար: Դա ոչ թե հարց է, այլ ինչ-որ անորոշ հանդիսավոր զարմանք, որ համակել է նրա ամբողջ էությունը: Դա, թերևս, իր պատճառն ունի մարտ ամ-

սի կիրականօրյա այս լուսացնցուղ վաղորդայինն, երբ սիրական գարունը Մուսա լեռան լանջերն ի վար, մինչև Անտիոքի* խորդուբորդ հարթավայրը, առաջն արած քշում է կարմիր, փարթամ պուտերի երամները: Ամենուրեք արոտավայրերից բխում է հողի հիասքանչ արյունը, խեղդում ամոթխած սպիտակությունը խոշոր նարգիզների, որոնց ժանակը նույնպես եկել է: Լեռը պարուրված է հազիվ լսելի ոսկեհունչ թռնդյունով: Արդյոք Քեզուսիի փեթակներից դուրս թռած անթիվ-անհամար մեղվապարսե՞րն են ժխորում, թե՞ հեռվում Միջերկրական ծովն է ափերին բախվում, կրծում Մուսա լեռան լերկ թիկունքը՝ օրվա ամենաջինջ, ամենաանվրդով պահին:

Խարխուլ պարիսպների արանքով անհարթ ճանապարհը ոլորվում է դեպի վեր: Որտեղ դրանք վերջանում են անկանոն քարակույտերով, ճանապարհը նեղանում է, դառնում հովվական արահետ:

Ահա և բարձունքը:

Բագրատյանը շրջվում է: Վիթխարի մարմինը ձգվում է, լսողությունը լարվում: Հագին տուրիստական տնահյուս փափուկ, թավամազ զգեստ կա: Խոնավ ճակատից փոքր-ինչ ետ է տանում ֆեսը: Բիբերը լայնանում են: Աչքերն ավելի բաց գույն ունեն, բայց նույնքան խոշոր են, որքան առհասարակ հայերի աչքերը:

Այժմ Գաբրիելը տեսնում է, թե որտեղից է գալիս:

Այգում, էվկալիպտների արանքից երևում է տունն իր վառվառն

* քեզիեք (թրթ.) — անձնագիր

պատերով և տափարակ տանիքով, Կիրակնօրյա առավոտյան արևը ողողել է նաև ախոռն ու օժանդակ շինությունները: Բագրատյանին այգտեղից բաժանող հեռավորությունն ավելի քան կես ժամվա ճանապարհ է, բայց կալվածքն այնքան մոտ է թվում, կարծես կրնակոխ հետևում է իր տիրոջը:

Հովտում ծվարած Յողոնօլուքի եկեղեցին ևս նրան է մտերմորեն ողջունում իր ահագին գմբեթով ու կողքի սրածայր աշտարակով: Այդ ծանրանիստ, խոժոռ եկեղեցին և Բագրատյանների ամառանոցը աշխարհ են եկել միասին: Նրկուսն էլ հիսուն տարի առաջ կառուցել է Գաբրիելի պապը՝ առասպելական շինարարն ու բարեգործը:

Հայ գեղջևկներն ու արհեստավորներն այսպիսի սովորույթ ունեն: Ապրուստի համար պանդխտելուց հետո օտար երկրներից, անգամ Ամերիկայից, վերադառնում են իրենց հարազատ օջախը: Սակայն մեծահարուստ բուրժուաներն այլ կերպ են վարվում: Նրանք իրենց շքեղ ամառանոցները հիմնում են Քաննի ծովեզերքին, Հելիոպոլիսի այգեստաններում կամ ռենվազն Լիբանանի լեռնալանջերին, Բեյրութի շրջակայքում:

Ծերունի Ավետիս Բագրատյանը շատ բանով էր տարբերվում այդ նորեղակներից: Նա Ստամբուլում հիմնել էր առևտրական աշխարհահռչակ մի տուն, որը բաժանմունքներ ուներ Փարիզում, Լոնդոնում և Նյու Յորքում, սակայն, երբ թույլ էին տալիս ժամանակն ու գործերը, տարիներով ապրում էր Մուսա լեռան ստորոտում, Յողոնօլուքից վերև ընկած իր ամառանոցում: Այլ միայն Յողոնօլուքը, այլև Սուեդիայի շրջանի հայկական վեց գյուղը վայելում էին Բագրատյանի արքայական ներկայությունը, որը նրանց համար կատարյալ օրհնություն էր: Եթե մոռացության տրվեն եկեղեցիներն ու դպրոցական շենքերը, ամերիկացի ուսուցիչներ վարձելը, ապա դարձյալ բավական կլինի վկայակոչել միայն այն նվերը, որը բոլոր իրադարձություններից հետո էլ մինչև օրս մնում է մարդկանց հիշողության մեջ: Խոսքը նավով բերած կարի «Ջինգեր» կոչվող մեքենաների մասին է, որ Ավետիս Բագրատյանը առանձնապես հաջողակ մի տարի բաժանեց շրջակա գյուղերի հիսուն չքավոր ընտանիքներին:

Գաբրիելն իր սեեռուն հայացքը դեռևս չի կտրում ամառանոցից: Նա տեսել է իր պապին: Չէ՞ որ հենց այդ տանն է ծնվել և մանուկ հասակում, մինչև տասներկու տարեկան դառնալը, շատ ամիսներ է այգտեղանցկացրել: Այժմ անցած-գնացած կյանքն այնպիսի գերբնական հուզմունք է պատճառում, որ նա գրեթե ֆիզիկական ցավ է զգում: Կարծես ունեցել է իր ծննդյանը նախորդող մի այլ գոյություն, և այժմ դրա հետ

կապված հուշերը անցանկալի սարսուռով ժվատում են հոգին: Իրո՞ք տեսել է պապին, թե՞ նրա մասին կարդացել է մանկական գրքերում: Կամ գուցե նկա՞րն է տեսել: Դա սպիտակաբեղ, փոքրամարմին մարդ էր: Մետաքսե դեղնասև, շերտավոր բաճկոն էր կրում: Կուրծքն ի վաթ շղթայով կախված էր ոսկեշրջանակ ակնոցը: Կարմիր կոշիկներով անցուդարձ էր անում այգու դալարիքի մեջ: Բոլորը խոնարհաբար զուլա էին տալիս: Մերունական նուրբ մատները շոյում էին մանկան այտերը: Դա իրականութ՞յուն էր, թե՞ սնոտի պատրանք:

Պապի հետ կապված մտորումները Բագրատյանի վրա ներգործեցին ճիշտ այնպես, ինչպես Մուսա լեռը: Մի քանի շաբաթ առաջ, երբ նա կրկին տեսավ իր մանկության սարը, որն իրիկնային երկնքում աղջամուղջով էր վարագուրվում, նրան տիրեց մի աննկարագրելի զգացում՝ թե՛ երկյուղ ազդող, թե՛ միաժամանակ սրտապարար: Այդ զգացումն այնքան խորն էր, որ կանխեց խորհրդածությունների հեղեղը: Եվ Գաբրիելն իսկույն հրաժարվեց դատողություններ անելուց: Ի՞նչ էր դա՝ նախազգացման առաջին սարսու՞ռը, թե՞ քսաներեք տարվա հետևանք:

Քսաներե՞ք տարի Եվրոպայում, Փարիզում: Լիակատար ձուլման քսաներե՞ք տարի: Դրանք ազդեցին կրկնակի և եռակի ուժով: Ամեն ինչ ջնջեցին: Մերունու մահից հետո ընտանիքը ցաքուցրիվ եղավ: Ազատվելով տան նահապետի նեղ հայրենասիրությունից, բոլորը հեռացան իրենց արևելյան անկյունից: Ֆիրմայի հիմնական կենտրոնը մնաց դարձյալ Ստամբուլը, բայց Գաբրիելի ծնողներն իրենց երկու որդու հետ արդեն ապրում էին Փարիզում: Ավագ եղբայրը, որը տասնհինգ տարով մեծ էր Գաբրիելից և որի անունը նույնպես Ավետիս էր, վաղ հեռացավ: Իբրև ներմուծման կառավարչի օգնական, նա վերադարձավ Թուրքիա: Իզուր չէր կրում իր պապի անունը: Եվրոպան նրան չէր հրապուրում: Դա մե-նություն սիրող տարօրինակ մարդ էր: Ցողոնօլուքի ամառանոցը, երկար տարիներ լքված մնալուց հետո, վերստացավ իր երբեմնի շուքը:

Ավետիսի միակ թուլությունը որսորդությունն էր: Այս նպատակով նա հաճախ էր բարձրանում Տավրոսի լեռները, թափառում Հորանում:

Գաբրիելը, որն իր եղբոր մասին աղոտ պատկերացում ուներ, Փարիզում գիմնադիա ավարտելուց հետո ուսանեց Սորբոնում: Ոչ ոք նրան չպարտադրեց վաճառականի մասնագիտություն, որի համար, ի վարմանալի տարբերություն ամբողջ տոհմի, երիտասարդը նվազագույն շա-փով անգամ պիտանի չէր: -

Նա հնարավորություն ստացավ ապրելու որպես գիտնական և գեղարվեստասեր, որպես հնէաբան, արվեստի տեսաբան, փիլիսոփա: Թ

դեպ տարեկան եկամուտն այնքան էր, որ նա կարող էր վարել ազատ, բարեկեցիկ կյանք: Տակավին պատանի էր, երբ ամուսնացավ Ժուլիենի հետ: Այս ամուսնությունը նրա կյանքում շատ խորը փոփոխություն առաջացրեց: Ֆրանսուհին նրան իր կողմն էր քաշում: Գաբրիելն արդեն ավելի շուտ ֆրանսիացի էլ: Նա որոշ չափով հայ էր միայն ակադեմիական իմաստով: Այնուհանդերձ գլուխը լրիվ չէր կորցնում և հայոց թերթերում երբեմն տպագրում էր իր գիտական հոդվածները: Դրանից բացի, իր տասնամյա որդու՝ Ստեփանի, համար հայոց լեզվի ուսուցիչ վարձեց՝ մի հայ ուսանողի, որպեսզի սա իր որդուն կրթեր իրենց նախնիների լեզվով: Ժուլիենին սկզբում դա համարում էր խիստ ավելորդ, նույնիսկ վստահավոր: Բայց քանի որ Սամվել Ավագյանը վարվեցողությամբ հաճելի երիտասարդ էր, ֆրանսուհին, նահանջողական մի քանի ճակատամարտ մղելուց հետո, այլևս չդիմադրեց: Ամուսնական գոտությունները շարունակ արժատներ էին գցում թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի մեջ:

Որքան էլ Բագրատյանը փորձում էր օտարանալ, ժամանակ առ ժամանակ տարվում էր իր ժողովրդի քաղաքականությամբ: Քանի որ լավ տոհմից էր սերում, հայ առաջնորդներից մի քանիսը Փարիզում եղած ժամանակ նրան այցելում էին: Նույնիսկ դաշնակցական կուսակցության մանդատ առաջարկեցին: Գաբրիելն այս անհիմն առաջարկը սոսկումով մերժեց, թեև մասնակցեց այն հայտնի կոնգրեսին, որը 1907 թվականին միավորեց «Նրիտասարդ թուրքերին» և հայ ազգային կուսակցությունը: Ստեղծվելու էր մի նոր պետություն, որտեղ բոլոր ազգերը կողք կողքի ապրելու էին հաշտ ու խաղաղ, առանց ոտնահարելու միմյանց պատիվը: Նման մի նպատակ կարող էր ոգեշնչել նույնիսկ օտարացածին: Այդ օրերին թուրքերը հայերի հասցեին շոռյլում էին ամենաբնական հաճոյախոսությունները և սեր էին բացատրում:

Հավատարմության ուխտը Բագրատյանն ընկալեց յուրովի՝ առավել լրջորեն, քան ուրիշները: Այդ էր պատճառը, որ երբ Բալկաններում պատերազմ ծագեց, նա կամավոր գրվեց: Ավարտելով Ստամբուլի պահեստային սպաների կարճատև դասընթացները, որպես հորիցային մարտկոցի հրամանատար, մասնակցեց Բուլալիի ճակատամարտին: Դա միակ դեպքն էր, երբ նա իր հարադատներից բաժանվեց կես տարով: Խորապես տառապում էր: Թերևս երկյուղ էր կրում, թե Ժուլիենից կարող է զրկվել: Զգում էր, որ կնոջ վերաբերմունքն ինչ-որ չափով խաթարված է, թեև դրա համար իրական ոչ մի հիմք չկար:

Փարիզ վերադառնալով, Գաբրիելը հրաժարվեց այն բոլոր գործերից, որոնք հոգևոր կյանքի հետ չէին առնչվում: Զե՞ որ նա մտածող էր,

իրական կյանքից վերացող, իր մեջ ներանձնացող մարդ։ Նրա ի՞նչ գործն էր, թե ովքեր են թուրքերը, ովքեր են հայերը։ Նա ձգտում էր գտնալ ֆրանսիական պետության քաղաքացի։ Դրա համար պետք է ամենից առաջ երջանկացներ ժուլիեթին։ Սակայն ի վերջո նրան սկսեց կաշկանդել ինչ-որ ծանր զգացում։ Չէ՞ որ իր կամքով էր պատերազմին մասնակցել։ Եթե չէր սիրում իր հայրենիքը, ապա չէր էլ կարող ուրանալ։ Դա իր հայրերի երկիրն էր։ Նախնիները արհավիրքներ են ապրել, սակայն տեղի չեն տվել։ Գաբրիելը չէր տառապել։ Սպանությունների և կոտորածների մասին միայն պատմություններ էր լսել, գրքեր կարդացել։ Միևնույն չէ՞, թե ի՞նչ հող ու ջրի է պատկանում վերացական մարդը, մտածում էր նա։ Եվ մնաց օսմանյան պետության հպատակ։

Երկու երջանիկ տարի ապրեցին Քլեբեր ավենյուի վրա, հիասքանչ բնակարանում։ Թվում էր, թե բոլոր առեղծվածները լուծված են, գտնված է վերջնական կենսաձևը։ Գաբրիելը երեսունհինգ տարեկան էր, Ժուլիեթը՝ երեսունչորս, Ստեփանը՝ տասներեք։ Անհոգ գոյություն, ոչ մի առանձին փառասիրություն, մտավոր աշխատանք և բարեկամական հաճելի շրջապատ։ Ինչ վերաբերում է վերջինիս, ապա դա Ժուլիեթի տարերքն էր։ Դրա հիմնական առհավատչյալն այն էր, որ Գաբրիելը հետզհետե դադարում էր շփվել իր վաղեմի հայ ծանոթների հետ (ծնողները վաղուց էին մահացել)։ Ժուլիեթը կարծես ձգտում էր վավերացնել իր արյան գերակշռությունը, թույլ չտալով ոչ մի գիշում։ Միայն իր որդու աչքերը չէր կարող փոխել։ Բայց թվում էր, թե Գաբրիելը ոչինչ չի նկատում։

Ավետիս Բագրատյանի շտապ նամակը ճակատագրական հեղաշրջում կատարեց։ Ավագ եղբայրը պահանջում էր մեկնել Ստամբուլ։ Նա ծանր հիվանդ էր և այլևս չէր կարող կառավարել գործերը։ Շաբաթներ առաջ ձեռք էր առել բոլոր միջոցները ֆիրման բաժնետիրական ընկերություն դարձնելու համար։

Գաբրիելը պետք է ներկայանար, պաշտպաներ իր շահերը։ Ժուլիեթը, որ քիչ չէր պարծենում իր շրջահայեցությամբ, անմիջապես հայտնեց, թե ուզում է ամուսնուն ուղեկցել և գործերը կարգավորելու ընթացքում աջակցել։ Չէ՞ որ դա շատ լուրջ գործ էր լինելու։ Մինչդեռ Գաբրիելը միամիտ մարդ էր, միանգամայն անտեղյակ հայ վաճառականներին խորամանկություններին։

1914 թվականի հուլիս։ Տափնապալից աշխարհ։

Գաբրիելը վճռեց իր հետ տանել ոչ միայն Ժուլիեթին, այլև Ստեփանին ու նրա ուսուցիչ Ավագյանին։ Թող ուսումը կիսատ չմնա։ Գործը

կարող է ձգձգվել, իսկ աշխարհում տիրող իրադրությունը հույս չի ներշնչում:

Երկու շաբաթ անց ընտանիքը հասավ Կոստանդնուպոլիս:

Ավետիս Բագրատյանը նրանց սպասել չէր կարողացել: Իտալական նավով մեկնել էր Բեյրութ: Վերջին օրերին թոքերի հիվանդությունը սոսկալի արագությամբ սրվել էր, և նա այլևս ի վիճակի չէր շնչելու Ստամբուլի օդը: (Զարմանալի է, որ եվրոպացի Գաբրիելի եղբայրը գնացել էր մեռնելու ոչ թե Շվեյցարիայում, այլ Միրիայում:)

Այժմ Գաբրիելը գործ ուներ ոչ թե Ավետիսի, այլ դերեկատորների, փաստաբանների, նոտարների հետ: Նա չէր կարող շնոստովանել, որ անծանոթ եղբայրն իր մասին հոգ էր տարել ամենանուրբ և ամենազգուշավոր ձևով: Առաջին անգամ ամենայն խորությամբ գիտակցեց, որ այդ տարեց հիվանդն այն Ավետիսն է, ով իր համար աշխատում էր, ում ինքը երախտապարտ էր իր բարեկեցությանը: Ի՞նչ անհեթեթություն. եղբայրներն իրար աղաչեց էլ պետք է օտար մնան: Գաբրիելը սոսկում էր «առևտրականի», «արևելցու» հանդեպ ունեցած իր այն ամբարտաճանությունից, որ թաքցնում էր ոչ միշտ: Այժմ նրան համակել էր մի ցանկություն. շտեղծ անարդարությունը, քանի դեռ շատ ուշ չէ: Զգում էր նաև մի թեթև կարոտ:

Ստամբուլի շոգն, իրոք, անտանելի էր: Արևմուտք վերադառնալն արդեն թվում էր աննպատակահարմար: Պետք է սպասեին, մինչև փոթորիկն անցներ: Դրա փոխարեն կարելի էր ծովային փաթրիկ շրջագայություն կատարել և թարմանալ: Քեղիվալ Մայիլի նորագույն նավերից մեկը, որը ճանապարհվում էր Ալեքսանդրիա, մտնելու էր Բեյրութի նավահանգիստը: Լիբանանի արևմտյան լեռնալանջերին կարելի էր վարձել ժամանակակից ամառանոցներ: Դրանք կբավարարեին նույնիսկ ամենահանդուգն պահանջները: Գիտակ մարդկանց հայտնի է, որ երկրագնդի ոչ մի մասում այդքան գեղեցիկ դաշտանկար չկա: Բայց համոզելու համար հարկ չեղավ պերճախոսության արվեստին դիմելու. Ժուլիենն անմիջապես համաձայնեց: Նրա մեջ վաղուց ի վեր բույն էր դրել ինչ-որ անորոշ անհամբերություն: Շարունակ հրապուրվում էր նոր բան տեսնելու հեռանկարով:

Գաբրիելի ընտանիքը դեռևս բաց ծովի վրա էր, երբ պայթեց արհավիրքը: Պետությունները միմյանց պատերազմ էին հայտարարում: Երբ ճանապարհորդները Բեյրութի նավահանգստում ափ էին իջնում, Բալկաններում և Գալիցիայում արդեն սկսվել էին առաջին ճակատամար-

տեղը: Տրանսպարենտ վերադառնալու մասին մտածելն անգամ ավելորդ էր: Պետք է մնային:

Թերթերը հաջորդում էին, թե Բարձր Դուռը դաշինք է կնքելու կենտրոնական տերությունների հետ: Փարիզն արգեն թշնամի երկրի քաղաք էր: Ուղեւորութեան ամենահիմնական նպատակը ձախաղվեց: Ավետիս Բագրատյանին երկրորդ անգամ էլ չլիճակվեց տեսնել իր կրտսեր եղբորը: Բնյութից հեռացել էր մի քանի օր առաջ: Վտանգի ենթարկելով կյանքը, Հալեպով ու Անտիաքով վերադարձել էր Ցաղունօլորը: Լիբանանում մեռնելը նույնպես չէր գոհացնում: Վերջին հանգրվանը պետք է լիներ Մուսա լեռը: Բայց Ավետիսի նամակը, որով նա Գաբրիելին հայտնում էր իր մատաղուս մահվան լուրը, տեղ հասավ միայն աշնանը:

Մինչ այդ Քաղաքայանները քաղաքի վերին թաղամասերում մի սքանչելի տուն էին վարձել: Ժուլիենի կարծիքով կյանքը Բնյութում տանելի էր: Այնտեղ ֆրանսիացիներ շատ կային: Տիկնոջը դանադան հյուպատոսներ էին այցելում: Նա ամեն տեղ էլ կաթողանում էր շրջապատ ստեղծել: Գաբրիելը երջանիկ էր. տարագրությունը կնոջ վրա առանձնապես ծանր չէր ազդել: Ուրիշ ելք չկար: Համենայն դեպ, Բնյութին ավելի տպավորել էր քան եվրոպական քաղաքները: Սակայն Գաբրիելի միտքը շարունակ պտտվում էր Ցաղունօլորի տան շուրջը: Ավետիսն իր թախանձակից նամակով ամառանոցը թողել էր եղբոր խոզհին, Նամակն ստանալուց հինգ օր հետո եկավ քոթիկ Ալթունու հեռագիրը: Ավետիսը վախճանեցել էր: Այժմ Գաբրիելն աղքատ ու միայն մտածում, այլև անվերջ խոսում էր իր մանկության տան մասին: Բայց նա սարսափեց, երբ Ժուլիենը հանկարծ հայտնեց, թե պետք է անհապաղ տեղափոխվել ժառանգության սաացած տունը, որի մասին ամուսինը պատմում է աղքատ վաղուց, կարծես մի ամբողջ հավիտենականություն: Ժուլիենը համառորեն հերքում էր Գաբրիելի առարկությունները: Գյուղական ամայություն: Կնոջ համար առավել բաղձալի վայր լինել չի կարող: Աշխարհից կտրված կյանք, շրջությունն պակաս: Ինչ որ կարևոր լինի, ինքը ձեռք կբերի: Ա՛յ, հենց այդ խնդիրը Ժուլիենին առանձնապես հրապուրում է: Չէ՞ որ նրա ծնողները ամառանոց ունեին, որտեղ և նա հասակ էր առել, Նրբ ինքը կահավորի սեփական տունը, տնտեսությունը վարի իր ուղած ձևով, ապա իրականություն կդառնա իր փայտյա ծածկերով քաղաքներից մեկը: Միևնույն է, թե դա ո՞րտեղ կլինի, աշխարհի ո՞ր ծայրին:

Չնայած այս ցնծալից պատրաստակամությանը, Բագրատյանը գեռես պաշտպանվում էր, պատճառ բերելով անձրևային եղանակը: Ավելի խո-

հեմ վարված չի՞ լինի, եթե բոլոր ջանքերը գործադրելով՝ ընտանիքը տանի Շվեյցարիա: Սակայն Ժուլիենին իր ասածն էր պնդում: Դա հնչում էր գրեթե իբրև պահանջ: Գաբրիելը չէր կարողանում վանել կարոտին խառնված ինչ-որ տարօրինակ մի նախազգացում:

Արդեն դեկտեմբեր ամիսն էր, երբ փոքրաթիվ ընտանիքը ճանապարհ ընկավ դեպի Բագրատյանի հայրենիքը: Ճանապարհորդությունը մինչև Հալեպ տանելի էր, չնայած գնացքը լեփ-լեցուն էր տեղափոխվող գորքով: Հալեպում վարձեցին երկու աննկարագրելի ավտոմեքենա և ցեխոտ ճանապարհով մի կերպ, կարծես աստվածային հրաշքով հասան Անտիոք:

Որոնտեսի կամրջին արդեն սպասում էր տնտեսվար Քրիստափորը: Նա բերել էր տան որսորդական կառքը և երկու եղասալ՝ իրերը տեղափոխելու համար: Մինչև Յողոնուլուք երկու ժամ տևեց: Ժամանակն ուրախ անցավ: Ժուլիենի կարծիքով առհասարակ ամեն ինչ այնքան էլ վատ չէր...

— Ինչպե՞ս եկա այստեղ:

Շրջապատն այս հարցին սպառիչ պատասխան տալ չէր կարող: Սակայն Բագրատյանի հանդիսավոր զարմանքը չնվազեց, թեև դրան միախառնվեց ինչ-որ թեթև անհանգստություն: Այն ամենը, ինչ անցել գնացել և փարիզյան քսաներեք տարվա ընթացքում կորցրել էր իր ուժը, այժմ կրկին քաղաքացիություն էր ստանալու: Գաբրիելը հազիվ կարողացավ տնից հեռացնել զմայլանքով լի հայացքը:

Ժուլիենին ու Ստեփանը երևի դեռ քնած էին: Յողոնուլուքի եկեղեցու զանգերը նույնպես դեռ չէին ավետել կիրակի օրվա գալուստը:

Գաբրիելը նայեց հովտի հյուսիսային մասում ընկած հայկական գյուղերին: Կանգնած տեղից կարող էր տեսնել Ազիրը՝ շերամապահների գյուղը, բայց ոչ Քերուսին, որն այդ կողմի վերջին բնակավայրն էր: Ազիրը դեռևս քնած էր թթենիների մուգ կանաչ մահճում: Այնտեղ, Մուսա լեռան վրա հենված փոքրիկ բլրի գագաթին երևում էր մի ավերակ վանք: Սուրբ Թովմաս Առաքյալն էր դրել այդ մենաստանի հիմքը: Քարերի վրա ուշադրության արժանի փորագրություններ կային: Դրանց մի մասը գալիս էր Սելեկյանների* դարաշրջանից և հնագետի համար հազվագյուտ նշանակություն ուներ: Անտիոքը, որը մի ժամանակ աշխարհի թագուհին էր, ձգվում էր մինչև ծովը: Այստեղ ամենուրեք հնությունները սփռված էին լերկ հողի վրա կամ խսկույն հայտնվում էին, երբ հախույզը գործի էր դնում իր բահը: Մի քանի շաբաթվա ընթացքում Գաբրիելը բավականաչափ թանկարժեք նմուշներ էր հավաքել իր տանը: Այստեղ նրա գլխավոր զբաղմունքն այդ պեղումներն էին: Սակայն դեռևս

սիրտ չէր անում բարձրանալ բլուրը, որտեղ սուրբ Թովմասի վանքի ավերակներն էին (սրանց պահապանները խոշոր օձեր էին՝ պղնձագույն և բոժոժավոր: Եթե մեկնումեկը սրբազան քարերը տաներ տուն շինելու համար, ապա բեռը կմնար մեջքին կպած, և մեղապարտը գերեզման կիջներ քարը շալակին): Ո՞վ էր նրան այս ավանդությունը պատմել, Մի ժամանակ իր մոր սենյակում, որն այժմ Ժուլիեթն էր զբաղեցրել, հավաքվում էին դեմքները տարօրինակ ձևով ներկած պառավ կանայք: Թե՞ սա միայն երևակայության արդյունք է: Մի՞թե Յոդոնօլուքում և Փարիզում տեսած մայրը միևնույն կինն էր:

Գաբրիելը վաղուց էր մտել ստվերաշատ ծառաստանը: Լանջն ի վեր, մինչև լեռան գագաթը ձգվում էր մի լայն, գրեթե ուղղահայաց հեղեղատ: Բարձունքը կոշվում էր Կաղնուտ: Հաղթահարելով խիտ մացառուտները, Գաբրիելը դժվարությամբ բարձրանում էր, երբ հանկարծ նրա մտքով անցավ. ժամանակավորն ավարտվեց, գալու է բախտորոշը:

Ժամանակավորը:

Գաբրիել Բագրատյանն օսմանյան հրետանային գնդի պահեստային սպա էր: Թուրքական բանակները չորս ռազմաճակատում կենաց և մահու գոտեմարտեր էին մղում: Կովկասում՝ ռուսների դեմ, Միջագետքի անապատում՝ անգլիացիների ու հնդիկների դեմ: Ավստրալիական զորամասերը Գալիպոլի թերակղզում դեսանտ էին իջեցրել՝ դաշնակից զորքերի հետ Բոսֆորի դարպասից ներս խուժելու նպատակով: Միրիայում և Պաղեստինում շորորոդ բանակը նոր հարված էր նախապատրաստում Սուեզի ջրանցքի դեմ: Այս բոլոր ճակատներում դիմանալու համար գերմարդկային ջանքեր էին հարկավոր: Էնվեր փաշան՝ այդ աստվածացված զորավարը, ձմռանը դեպի Կովկաս կատարած խելացնոր արշավանքի ժամանակ կորցրել էր երկու զորաբանակ: Ամենուրեք զգացվում էր սպաների պակաս: Ռազմամթերքը չէր բավարարում:

Բագրատյանի համար արդեն անցել էին 1908 և 1912 թվականների խոստումնալից օրերը: Իթիբհաթը՝ «Երիտասարդ Թուրքերի» «Միասնության և առաջադիմության կոմիտեն» հայ ժողովրդին հույսեր էր տալիս միայն ու միայն իր նպատակին հասնելու համար, քանի որ նա հետագայում դրժեց իր բոլոր երդումները: Այնպես որ Բագրատյանն իր հայրենասիրական խիզախությունը դրսևորելու, ինքնակամ մեջ ընկնելու ոչ մի հիմք չուներ: Այս անգամ իրադրությունը բոլորովին այլ էր: Նրա կինը ֆրանսուհի էր: Թերևս ստիպված լինել կովել մի ազգի դեմ, որին ինքը սիրում էր, որին խորապես երախտապարտ էր և որի հետ կապված էր ամուսնությանը: Բայց Բագրատյանն արդեն ներկայացել էր Հալեպի

զինվորական հավաքակալանը՝ հաշվառման ենթարկվելու: Դա նրա պարտականությունն էր: Այլապես կարող էին համարել դասալիք: Հետաքրքիր հանգամանք. կադրերի բաժնի գնդապետը սպայի կարիք չուներ: Բժախնդիր ճշգրտությամբ նա աչքի անցկացրեց փաստաթղթերը, ապա ազատ արձակեց: Բազրատյանը կարող էր մեկնել իր բնակավայրը, կազմ ու պատրաստ սպասել զորահավաքի: Այն ժամանակ նույնմբեր ամիսն էր: Իսկ այժմ մարտը վերջանալու վրա է, մինչդեռ զորահավաքի հրամանը Անտիոքից դեռևս չի եկել: Արդյոք դրա տակ անթափանցելի դիտավորությո՞ւն կար քողարկված, թե՞ պատճառը օսմանյան զինվորական ատյաններում տիրող գրասենյակային քաոսն է: Սակայն այս վայրկյանին Գաբրիելին թվում է, թե այսօր իսկ հայտնի է դառնալու բախտորոշը: Կիրակի օրը փոստն Անտիոքից բերել էր ոչ միայն նամակներ ու լրագրեր, այլև կայմակամության կառավարական հրամանները՝ ուղղված համայնքներին ու հպատակներին:

Գաբրիելին մտահոգում է միայն իր ընտանիքը: Իրադրությունը խճճված է: Եթե ռազմաճակատ մեկնի, ապա ի՞նչ կլինի ժուլիեթի ու Ստեփանի վիճակը: Ցողոնօլուքում մնալը որոշ իմաստով ձեռնառու է: Ժուլիեթը հրճվում է, որ տունուտեղի տեր է դարձել, ունեն այգի, բանջարանոց, վարդերի պարտեզ: Իբրև տանտիրուհի նա իրեն հիանալի է զգում:

Օրինավոր, պատվարժան մարդիկ էլ կան: Գաբրիելը մանկուց է ճանաչում ծերունի բժիշկ Ալթունուն և դեղագործ Գրիգորին, որի գիտելիքներն ուղղակի զարմանալի են: Հապա Ցողոնօլուքի քարոզչապետ և Սուեդիայի ամբողջ թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տեր-Հայկազուն վարդապետը: Հապա Բիթիասի բողոքական քահանա Հարություն Նոխուդյա՞նը, ուսուցիչնե՞րը, երևելիներից մի քանի՞սը: Կանանց նկատմամբ, իհարկե, պետք է փոքր-ինչ ներողամիտ լինել:

Այս արժանավոր հյուրերին Բազրատյան ամառանոցում առաջին անգամ հյուրասիրություն ցույց տալուց հետո Գաբրիելը ժուլիեթին այն միտքը հայտնեց, թե նման հանգամանքներում Պրովանսի դրե՛ արվարձանում ապրող մարդիկ ոչ մի առավելություն չունեն սիրիական այս ծովեզերքի բնակիչների համեմատությամբ: Ժուլիեթը հանդուրժեց այս հավաստիացումը, առանց դրսևորելու իր սովորական հեզմանքը այն ամենի նկատմամբ, ինչ հայկական է, արևելյան: Իր հեզմանքով նա հաճախ էր ամուսնուն վշտացրել: Այնուհետև բազմիցս կրկնվեցին հրավերքները: Այսօր էլ, մայիսյան այս կիրակի օրը, նման երեկույթ է լինելու: Ժուլիեթի ներողամտությո՜ւնը Գաբրիելին երջանկացնում է:

Այնուհանդերձ այս ամբողջ բարեպատեհությունը չի փոխում մի իրողություն. առանձին մնալով՝ կիսն ու որդին իրենց զգում են աշխարհից կտրված:

Բագրատյանը Կաղնուտից հեռանում է, առանց այս հարցի պատասխանը գտնելու:

Բանուկ արահետը ձգվում է դեպի հյուսիս, կորչում լեռան թիկունքը ծածկող մաթուզենիների ու մրտավարդերի թփուտներում: Մուսա լեռան այս մասը լեռնականներն անվանում են Դամլաջըք: Գաբրիելը դեռևս հիշում է բոլոր անունները: Դամլաջըքն այնքան բարձր չէ, որ հազաթներն անուններ ունենան: Հարավային երկու ցցունքն էլ ծովի մակերևույթից մոտ ութ հարյուր մետր են բարձր: Դրանք լեռնապարի վերջին կատարներն են, լեռնապար, որն իր հսկայական ժայռակույտերով անսպասելիորեն ու անկանոն ձգվում, ասես փուլ է գալիս Որոնտեսի դաշտավայրում: Այստեղ, հյուսիսում, որտեղ անցորդը կարող է ճանապարհ գտնել, Դամլաջըքն ավելի ցածրադիր է և թամբաձև կիսվում է երկու մասի: Սա ծովափնյա լեռնաշղթայի ամենանեղ կետն է, Մուսա լեռան մեջքը: Սարահարթը մի քանի հարյուր մետրի չափ նեղանում է, իսկ լեռան գահավեժ կողմի ժայռաքառսը ձգվում է հեռու:

Գաբրիելին թվում է, թե ինքն ամեն քար ու թուփ ճանաչում է: Նրա հիշողության մեջ այս վայրը մանկության հետ կապված բոլոր մտապատկերներից ավելի խորն է դրոշմված: Ահա հովանոցաձև նույն սոճիները, որոնցից այստեղ մի ամբողջ պուրակ է գոյացել: Ահա նույն գետնատարած ասեղնավոր թփերը, որ քարերի արանքից դուրս են ցցել իրենց փշերը: Բաղեղն ու այլազգի պատուտակները փարվել են սպիտակ ապառաժների պարանոցին, որոնք բնության ծերակույտին պատկանող հսկաների նման ընդհատում են իրենց խորհուրդը, հենց որ արձագանք են տալիս անկող հյուրի ոտնաձայները: Ճանապարհ ընկնելուց առաջ ծիծեռնակների երամն իր ճովողյունով խզում է անդորրը: Եթերի կանաչավուն լիճը լցվում է զվարթ խայտանքով: Կարծես մոխրագույն ձկներ են լողում: Արագ թափահարվող թևերը նման են բացվող ու փակվող թարթիչներին:

Ձեռքերը գլխի տակ դնելով, Գաբրիելը փոփում է փարթամ կանաչի վրա: Մինչ այդ երկու անգամ բարձրացել էր Մուսա լեռ՝ սոճիներն ու ժայռակույտերը տեսնելու, բայց երկու անգամ էլ դրանք չէր գտել: Կարծում էր, թե այլևս չկան:

Փակում է հոգնաբեկ աշքերը: Երբ մարդ վերադառնում է աշխարհայեցման ու հոգեկոր կյանքի վաղաժանոթ վայրերը, նրան իսկույն շրջապատում են այն ոգիները, որոնց մի ժամանակ ինքն է գոյության կոչել, ապա հրաժեշտ տվել:

Բագրատյանին ևս պաշարում են մանկության ոգիները: Նրանք կարծես քսաներեք տարի հավատարմորեն սպասել են այս հոգեպարար ամայության մեջ, սոճիների ու ժայռերի տակ: Բայց դրանք չափազանց ուղմաշունչ ոգիներ են, ամեն հայ պատանու աչքին երևացող ահասարսուռ ուրվականներ: (Եվ մի՞թե կարող է այլ կերպ լինել): Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը քրիստոնյաների դեմ ֆերման¹ էր արձակել: Մարգարեի մոլեռանդ երկրպագուները՝ թուրքերը, քրդերը, չերքեզները, հավաքվում էին կանաչ դրոշի տակ՝ հայոց գյուղերը հրդեհելու, կողտատելու, հայ ժողովրդին բնաջնջելու նպատակով: Սակայն թշնամիները Բագրատյանին նկատի չէին ունեցել: Նա համախմբում էր յուրայիններին, տանում լեռները, աննկարագրելի հերոսությամբ դիմադրում գերակշռող ուժին, ետ շարտում:

Գաբրիելը չի կարողանում մոռացության տալ այս մանկական ոգորումները: Նա՝ փարիզցին, Ժուլիեթի ամուսինը, գիտնականը, ժամանակակից պատերազմի էությանը քաջատեղյակ սպան, որը շուտով, իբրև թուրքական բանակի ռազմիկ, կատարելու է իր պարտքը, այս պահին կարծես նույն մանուկն է, իր ազգի թշնամու դեմ հնավանդ ատելությունամբ լեցուն սղան: Ո՞ր հայ պատանին չի երազել նույնը: Միայն մի ակնթարթ Գաբրիելը զարմանում է, հոգնաբար ժպտում, ապա քուն մտնում:

Վախեցած արթնանում է: Քնած ժամանակ մեկը նրան նայել էր սևեռուն հայացքով: Հավանաբար երկար: Գաբրիելը նայում է իր որդի Ստեփանի լուռ բոցավառվող աչքերին: Զգիտես ինչու, նրան համակում է ինչ-որ սոհաճ, անորոշ զգացում: Տղան չպետք է հանկարծակիի բերեր քնած հորը: Դրանով վիրավորանք է հասցվում բարոյական ինչ-որ խոր-իմաստ օրենքի:

Գաբրիելն իր խոսքին տալիս է խստության երանգ.

— Ի՞նչ ես անում այստեղ: Որտե՞ղ է պարոն Ավագյանը:

Ստեփանը միայն հիմա է շփոթվում. ինչո՞ւ խանգարեց հոր քունը: Տղան չգիտե, թե ուր թաքցնի ձևաքերը: Զորեղ շրթունքները բացվում են:

¹ ֆերման — հրովարտակ

Դպրոցական համազգեստ, լայն օձիք, կիսագուլպաներ, խոսեղիս խաղում է բաճկոնի հետ.

— Մայրիկն ինձ թույլ տվեց, որ մենակ զբոսնեմ: Պարոն Ավագյանն այսօր ազատ է: Կիրակի օրերը չենք պարապում:

— Ստեփան, սա Ֆրանսիա չէ, սա Սիրիա է,— ազդու բացատրում է հայրը:— Մյուս անգամ առանց հսկողության սար չբարձրանաս:

Ստեփանը հետաքրքրությամբ նայում է հորը. կարծես այս փոքրիկ հանդիմանությունից բացի, լսելու է ավելի կարևոր խրատներ: Բայց Գաբրիելն այլևս չի խոսում: Նրան ինչ-որ ծիծաղելի շփոթություն է համակում: Կարծես կյանքում առաջին անգամ է երես առ երես հանդիպում իր որդուն: Յողոնօլուք գալուց ի վեր նա գրեթե հոգ չի տարել տղայի մասին և ավելի շատ տղային տեսել է սեղանի առաջ նստած ժամանակ: Մինչդեռ Փարիզում և արձակուրդների ժամանակ Շվեյցարիա մեկնելիս Գաբրիելը որդու հետ հաճախ էր դուրս գալիս շրջագայելու: Բայց մի՞թե մարդ կարող է միայնակ լինել Փարիզում, Մոնթրեոյում կամ Շամոնիքսում: Մուսա լեռան հստակ օդը կարծես այն լուծիչ տարրն է, որ հրկուսի միջև ստեղծում է աննախընթաց մտերմություն: Գաբրիելը քայլում է առջևից, իբրև բոլոր կարևոր տեղերին ծանոթ ռազմիրա: Ստեփանը լուռ ու սպասողաբար հետևում է նրան:

Հայր ու որդի արևելքում: Սա չի կարելի համեմատել եվրոպացի ծնողների ու զավակների մակերեսային փոխհարաբերությունների հետ: Ով իր հորն է տեսնում, նա տեսնում է աստծուն: Ձէ՞ որ հայրը նախնիների այն հարատև շղթայի վերջին օղակն է, որով մարդն առնչվում է Ադամի, դրանով իսկ՝ արարչագործության ծագման հետ: Բայց և որդուն տեսնողն էլ աստծուն է տեսնում: Ձէ՞ որ որդին ամենամերձավոր օղակն է, որը մարդուն կապում է վերջին դատաստանի, ամենայն ինչի վախճանի և փրկության հետ: Նման սրբազան պարագայում մի՞թե կարելի է վարանել կամ խոսքի մեջ ժլատ լինել:

Հայրը վճռում է խոսել լրջորեն, ինչպես հարկն է.

— Հիմա ի՞նչ առարկաներ են սովորում պարոն Ավագյանից:

— Վերջերս սկսել ենք հունարեն կարդալ, հայերիկ: Ֆիզիկա էլ ենք անցնում, պատմություն, աշխարհագրություն:

Բագրատյանը գլուխը բարձրացնում է: Ստեփանը հայերեն է խոսում: Արդյոք ի՞նքն էլ հայերեն հարցրեց: Իրար հետ սովորաբար խոսում են ֆրանսերեն: Որդու հայերեն խոսակցությունը տարօրինակու-

թյան շափ հոգում է հորը՝ Որքան գիտեր, Ստեփանն իր աչքին ավելի շուտ ֆրանսիացի պատանի էր, քան հայ։

— Աշխարհագրություն,— կրկնում է Գաբրիելը։— Հիմա ո՞ր աշխարհամասն եք անցնում։

— Փոքր Ասիայի և Սիրիայի աշխարհագրությունը,— ոգևորված պատասխանում է Ստեփանը։

Գաբրիելը, ի նշան հավանության, շարժում է գլուխը. կարծես ավելի խելացի բան չէր սպասում։ Ապա փորձում է խոսակցությունը մանկավարժորեն ավարտել, փոքր-ինչ շեղվելով բուն նյութից.

— Կարո՞ղ ես այստեղ գծագրել Մուսա լեռան քարտեզը։

Ստեփանն անշափ երջանիկ է, որ հայրն իրեն այդպիսի բան է վստահում։

— Օ՛, այո՛, հայրիկ, Բո սենյակում դեռ փախված է հորեղբայր Ավետիսի քարտեզը՝ Անտիոքն աւ ժողնգնբքը։ Մնում է միայն, որ մասշտաբը մեծացնեմ և լրացնեմ պակասը։

Միանգամայն ճիշտ է։ Ե՛ր ալեմբարթ Գաբրիելին ուրախացնում է Ստեփանը, բայց ախա՜հեա՜ն մաքնբը պտտվում են զորահավաքի հրամանի շուրջը, որը երևի ճանապարհին է, գուցե Հազնպի քուրճական գրասեղաններից մեկի վրա կամ, նույնիսկ, շրջապատյալ է կատարում Ստամբուլում։

Անխոս փոփառում են։ Ստեփանն ամբողջ հագով նոր խոսակցություն է ժափադում։ Զէ՛ որ սա հայրեկի հայրենիքն է։ Ինչպե՛ս կոզենար լսել հոր մանկությանը վերաբերող պատմությունները, այն խորհրդավոր բաները, որ երբեմն հասնում էին իր ականջին։ Բայց հայրը կարծես արդակի նպատակ ունի։ Ահա քացվում է անսովոր դարավանգը, ուր և նա ուզում էր գալ։ Լեռնակողից դոյացած տափարակը ձգվում է առաջ, կախվում անդունդի վրա։ Ժայռեղեն զորավոր մի ձեռք լված մատներով բարձր բռնած պահում է դարավանգը, իբրև սկուտեղ։ Քարածածկ մի սարահարթ՝ այնքան քնդարձակ, որ կարող է երկու տուն սեղավորել։ Սովի գրոհները, որոնք այստեղ հեշտությունք են ծավալում իրենց խաղը, հազիվ են հանդուրժում մի քանի թփերի և կաշվի պես ամուր մի պերճածաղկի գոյությունը։ Օղում կախված հարթությունն այնքան առաջ է ձգվում, որ ինքնասպանություն կատարողը դրա եզրից շորս հարյուր մետր խորության վրա թփացող ծովն ընկնելով, կանհետանա՝ ջրի մեջ առանց որևէ խալթի բախվելու։ Ստեփանը, ինչպես ամեն մի տղա, ուզում է վազել գեպի դարավանդի եզրը։ Բայց հայրը

թափով ետ է քաշում և ջլաձգորեն բռնում որդու ձեռքը։ Աջ ձեռքով, որն ազատ է, ցույց է տալիս աշխարհի կողմերը։

— Ա՛յ, այնտեղից, հյուսիսային կողմից, մենք կկարողանայինք տեսնել Ալեքսանդրեթի ծովախորշը, եթե չլինեիր Ռեա էլ Խընզըր¹ հրվանդանը։ Հաբավից էլ կերևար Որոնտեսի գետաբերանը, բայց լեռը աղեղի նման ծովում է...

Ստեփանն ուշի-ուշով հետևում է հոր ցուցամատին, որը երևակայական գծի մեջ է առնում Երեզույզ ծովի կիսաշրջանը։ Բայց ինչ տղան է հարցնում, տեղագրության հետ ոչ մի առնչություն չունի։

— Հաբրի՛կ, իտեղադե՞ս պիտի պատերազմ գնաս։

Գաբրիելը չի զգում, որ դեռևս երկյուղով բռնած պահում է Ստեփանի ձեռքը։

— Այո։ Ամեն օր հրամանի եմ սպասում։

— Եվ պիտի գնա՞ս։

— Ուրիշ ելք չկա, Ստեփան։ Թուրքական բոլոր պահեստային սպաները պետք է ծառայության անցնեն։

— Բա մենք թուրքե՞ր ենք։ Իսկ ինչո՞ւ միանգամից չկանչեցին։

— Իբր թե առաջին բավականաչափ թնդանոթ չկա։ Երբ նոր մարտ-կոցները տեղադրվեն, աթե ժամանակ բոլոր սպաներին էլ կկանչեն։

— Իսկ քեզ ո՞ւր են ուղարկելու։

— Ես Սերիայում և Պաղեստինում գործող չորքուղ բանակից եմ։

Դա Գաբրիելի համար մխթաբական հեռանկար էր. որոշ ժամանակ կարող էր լինել Հալեպում, Դամասկոսում կամ Սրուսաղեմում։ Թերևս հնարավորություն ստեղծեր իր հետ տանելու նաև Ժուլիեթին ու Ստեփանին։

Ստեփանը կարծես գուշակում է հոր մտատանջությունը։

— Բա մե՞նք, հայրիկ...

— Հենց դա է խնդիրը...

Հոր խոսքի վրա տղան թախանձանքով ասում է.

— Հայրիկ, մեզ թող այստեղ, խնդրում եմ, թող այստեղ։ Մայրիկին էլ դուր է գալիս մեր տունը։

Այս հավաստիացմամբ Ստեփանն ուղում է հորը հանգստացնել. չէ՞ որ մայրն այստեղ իրեն կարող է համարել օտար։ Նուրբ հոտառու-

¹ Ռեա էլ Խընզըր (Թրք.) — խողի գլուխ

թյամբ տղան իր ծնողների ամուսնութեան մեջ տեսնում է երկու աշխարհի ներսն ու դուրսը:

Գարրիեյը մտածմունքի մեջ է ընկնում.

— Ամենից լավն այն կլինի, եթե ձեզ կարողանայի Ստամբուլով հասցնել Շվեյցարիա: Բայց Ստամբուլը հակառակի պես արդեն դարձել է պատերազմի թատերաբեմ...

Ստեփանը ձեռքերը բռնեց՝ դարձրած՝ սեղմում է կրծքին.

— Ո՛չ, Շվեյցարիա գնալ պետք չէ: Հայրիկ, մեզ թող այստեղ...

Գարրիեյը զարմացած նայում է որդու աղերսալից աչքերին: Տարօրինակ է: Այս տղան, որ երբեք չի եղել իր նախնիների հայրենիքում, խորապես կապված է պապենական հողի հետ: Այն, ինչ ապրում է Գարրիեյի մեջ, ինչով Բագրատյանների տոհմը կապված է Մուսա լեռան հետ, Փարիզում ծնված Ստեփանը ժառանգել է արյան հետ, առանց սեփական զգացմունքի փորձառութեան: Հայրը գրկում է որդու ուսերը, բայց միայն այսքանն է ասում.

— Տեսնե՞նք:

Երբ նորից բարձրացան Դամլաջըքի սարահարթը, նրանց ականջին հասավ Յողոնօլուքի զանգերի վաղորդյան ղողանջը: Մինչև հովիտ իջնելը մի ժամ տևեց: Պետք է շտապեին, որ պատարագի գեթ երկրորդ կեսից չուշանային:

Ազիրում՝ շերամագյուղում, Բագրատյաններին սակավաթիվ մարդիկ էին հանդիպում, բարի լույս մաղթում: Ազիրցիներն շտապում էին Յողոնօլուքի եկեղեցին: Տասնհինգ ռուբլի ճանապարհ էր: Տներից շատերի առաջ սեղաններ էին դրված: Դրանց վրա խոշոր տախտակներ էին ջարված: Տախտակների վրա բոժոժներ էին փռված՝ սպիտակավուն մի զանգված, որից ձագեր էին դուրս գալու: Ստեփանը հորից իմացավ, որ իր նախապապ Ավետիսը եղել է մետաքսագործի որդի և վաղ հասակում, տասնհինգ տարին չլրացած, կյանքի ասպարեզ է մտել. գնացել է Բաղդադ շերամի բոժոժ գնելու:

Յողոնօլուք չհասած՝ նրանց պատահեց ծերունի ոստիկան Ալի Նազիֆը: Այս արժանավոր գալիթինն այն տասը թուրքերից էր, որոնք տարիներ շարունակ ապրել էին գյուղերում քնակվող հայերի մեջ և պետք է ասել՝ խաղաղ ու բարեկամաբար: Սրանից բացի, հինգ ստորադրյալ ոստիկաններ էլ կային, որոնք հաճախակի փոփոխվում էին, մինչդեռ Ալի Նազիֆը միշտ մնում էր իր տեղում, Մուսա լեռան պես անսասան:

Իր ընտանիքով այստեղ էր ապրում նաև մի սապատավոր փոստատար՝ սուլթանի ներկայացուցիչը։ Սա շորեքշաբթի ու կիրակի օրերը Անտիոքից բերում էր նամակներ ու լրագրեր։ Այլի Նազիֆն այսօր տազնապահար և մտահոգ է թվում։ Օսմանյան իշխանության այս գիսախուլով պաշտոնյան ինչ-որ շտապ գործով տեղ է գնում։ Հնամաշ փափախի տակ պըսպըղում է քրտնքի մեջ կորած ծաղկատար դեմքը։ Հեծելագորային մարտական սուրը տարուբերվելով, բախվում է նրա ծուռտիկ, սմբած սրունքներին։ Բագրատյան էֆենդիին հանդիպելիս նա միշտ էլ խոր հարգանքով պատվի էր առնում։ Սակայն այսօր բարևում է խստադեմ, մատնելով իր շփոթությունը։ Նրա օտարոտի վարմունքը Բագրատյանին այնքան տարօրինակ է թվում, որ նա երկար ժամանակ նայում է ոստիկանի ետևից։

Յողոնօլուքի եկեղեցու հրապարակում միայն մի քանի հոգի են երեվում։ Հեռու տեղերից են եկել և արդեն ուշացել են։ Նախշուն գլխաշորերով ու ծալավոր շրջագեհատներով կանայք, լայն շալվար ու էնթարի հագած տղամարդիկ։ Նրանց դեմքերին լուրջ, ինքնամփոփ արտահայտություն կա։ Արևն արդեն ամառային ուժ ունի. վառ շողերի տակ հուրհրատում են կրի պես սպիտակ տները։ Դրանք մեծ մասամբ միհարկանի են, նոր ներկած։ Այդտեղ են ապրում Տեր-Հայկազուն վարդապետը, բժիշկը, ղեղագործը։ Այդտեղ է նաև համայնքի վարչության տունը, որ պատկանում է Յողոնօլուքի մեծահարուստ մուխթար¹ Թովմաս Քեբուսյանին։

Լայն գետնախարսխի վրա հանգչում է «Հրեշտակապետաց» եկեղեցին։ Շքամուտքը ձգվում է մինչև մայր դուռը։ Հիմնադիր Ավետիս Բագրատյանի կամքով ընդօրինակվել էր Կովկասում գտնվող ազգային հայտնի սրբավայրը՝ ավելի փոքր ծավալով։ Բաց դռնից դուրս է հորվում դպրախմբի երգը, որի հնչյունների տակ կատարվում է պատարագը։ Հոծ բազմության վերևում, մոմերի դալուկ լույսով պսակված՝ երեվում է կիսախավար խորանը։ Տեր-Հայկազունի կարմիր պատմունճանի վրա ճաճանչում է ոսկե լանջախաչը։

Գարբիելն ու Ստեփանը մայր դռնից ներս են մտնում։ Նրանց դիմավորում է տնային ուսուցիչը՝ Սամվել Ավագյանը։ Անհամբեր սպասում էր։

— Իսկույն տուն գնացեք, Ստեփան,— դիմում է նա իր սանին։— Զեր մայրը Զեղ է սպասում։

¹ մուխթար — գյուղապետ

Այնուհետև, երբ Ստեփանն անհետանում է բազմության մեջ, Ավագ-
յանը դիմում է պարոնին։

— Կուգենայի Ձեզ հայտնել, որ պահանջեցին Ձեր արտասահման-
յան և տեղական անձնագրերը։ Անտիոքից եկել էին երեք պաշտոնյա։

Գաբրիելն ուշադիր զննում է ուսանողի դեմքը, ուսանող, որ երկար
տարիներ եղել է իր ընտանեկան կյանքի մասնակիցը։ Հայ մտավորա-
կանի դեմք։ Բարձր, փոքր-ինչ ետ թեքված ճակատ։ Ակնոցի տակ փայ-
լող զգոն, խորաթախիժ աչքեր։ Ճակատագրի հանդեպ ունեցած հավի-
տենական հնազանդության արտահայտություն, միաժամանակ՝ սրա-
թափանց հայացք, որի վրա դրոշմված է թշնամու հարվածները միշտ
էտ մղելու աներեր պատրաստակամություն։ Մանրակրկիտ զննությունից
հետո Բագրատյանը հարցնում է։

— Եվ դուք ինչպե՞ս վարվեցիք։

— Տիկինն ամեն ինչ հանձնեց պաշտոնյաներին։

— Տեղական անձնագի՞րն էլ։

— Այո, արտասահմանյանն էլ, տեղական էլ՝ թեզքերեն։

Բագրատյանը եկեղեցու սանդուղքով ցած է իջնում, գլանակ վա-
ռում և ծուխը մի քանի անգամ մտամոլոր ներս քաշում։ Տեղական անձ-
նագիրն այն փաստաթուղթն է, որն ընձեռում է օսմանյան կայսրության
գավառներում անարգել շրջագայելու իրավունք։ Առանց այս թղթի կտո-
րի, սուլթանի հպատակներից ոչ մեկը տեսականորեն իրավունք չունի
նույնիսկ գյուղից գյուղ գնալու։ Գաբրիելը դեն է նետում գլանակը,
գլուխը շեշտակի բարձրացնում։

— Սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այն, որ այսօր-վաղը ինձ Հալեպ կկան-
չեն, սպայական բաժանմունք։

Ավագյանը հայացքը հառում է խոր դրոշմված անվահտքերին, որ
փերջին անձրևը չի կարողացել ջնջել եկեղեցու հրապարակի կավահողի
վրայից։

— Պարոն, չեմ կարծում, թե դա Ձեզ Հալեպ կանչելու նշան է։

— Ուրիշ պատճառ լինել չի կարող։

Ավագյանն իր ձայնը բոլորովին իջեցրեց։

— Ինձանից էլ անձնագիր պահանջեցին։

Բագրատյանն ուզում է ծիծաղել, բայց իսկույն զսպում է իրեն։

— Սիրելի Ավագյան, դա նշանակում է, որ պետք է գնալ Անտիոք՝

զինվորական հաշվառման: Այս անգամ արդեն կատակ չեն անում: Բայց թե անհոգ եղեք: Ձեր զինվորական ծառայության փրկագինը նորից կտանք: Դուք ինձ պետք էք Ստեփանի համար:

Ավագյանը հայացքը չի հեռացնում անվահետքերից.

— Ասենք թե ես երիտասարդ եմ, բայց չէ՞ որ բժիշկ Ալթունին, դեղագործ Գրիգորը, տեր Նոխուդյանը զինապարտ չեն: Նրանցից էլ պահանջել են թեզքերենները:

— Հաստատ գիտեք,— հետաքրքրվում է Գաբրիելը:— Ո՞վ էր պահանջողը: Իրավասու պաշտոնյանե՞ր էին, ինչի՞ հիման վրա: Առհասարակ որտե՞ղ են այդ պաշտոնյաները: Մեծ բավականությամբ կխոսեի դրանց հետ:

Ավագյանը պատասխանում է, որ այդ պաշտոնյաները ոստիկանների հեծյալ ջոկատի ուղեկցությամբ մեկուկես ժամ առաջ հեռացել են Սուեդիայի կողմը: Նրանց վարմունքից կարելի է կռահել, որ դա վերաբերում է միայն անվանի մարդկանց: Ձէ՞ որ հասարակ գյուղացին կամ արհեստավորը ոչ մի անձնագիր էլ չունի: Լավագույն դեպքում նա կարող է ձեռք բերել Անտիոքի շուկան գնալու արտոնագիր:

Գաբրիելը լայն քայլերով մի քանի անգամ ետ ու առաջ է շարժվում, մոռացության տալով տնային ուսուցչի գոյությունը: Այնուհետև ազդու հղանակով ասում է.

— Ավագյան, առայժմ գնացեք եկեղեցի: Շուտով ես էլ կգամ:

Բայց նա ոչ մի մտադրություն էլ չունի ներկա լինելու պատարագի մեացած մասին, չնայած սրտապարար՝ խմբերգն այժմ հնչում է առավել ուժգնությամբ: Գլուխը մտասույզ խոնարհած՝ նա դանդաղ դեգերում է հրապարակում, փոքր-ինչ քայլում փողոցի երկայնքով, ապա հեռանում, նկատելով ամառանոց տանող ճանապարհը: Առանց տուն մտնելու, ախոռի մոտ կանգ է առնում, պատվիրում թամբել այն ձիերից մեկը, որոնք Ավետիս հղբոր պարծանքն էին: Ափսոս, Քրիստափորն այնտեղ չէ, որ ուղեկցի: Հետը տանում է պատանի ձիապանին: Դեռևս պարզորոշ չգիտե, թե ինչ է լինելու իր անելիքը:

Համենայն դեպս, ձին եռանդով քշելու դեպքում, միջօրեից առաջ կարող է հասնել Անտիոք:

Բնաբ¹ համամ² սեյանք³



նտիոքի հյուքյումեթը⁴, ինչպես կոչվում էր կայմակամի⁵ կառավարական քոնաքը, գտնվում էր միջնաբերդի ներքևում: Դա կեղտի մեջ կորած և չափից դուրս ընդարձակ շենք էր, քանի որ Անթաքիեի քաղան⁶ Սիրիայի ամենամարդաշատ գավառներից է:

Գարրիեթը ծառային ձիերի հետ թողել էր Որոնտեսի կամբըրջի մոտ և երկար ժամանակ սպասում էր քոնաքի դիվանատան մեծ սրահներից մեկում: Հույս ուներ, թե իրեն կընդունի հենց ինքը՝ կայմակամը: Այցեխտոմսն արդեն ուղարկել էր: Թուրքական պաշտոնատունը Գարրիեթին վաղուց էր ծանոթ: Խոնավ, ծեփաթափ պատերից մեկի վրա սուլթանի անճաշակ յուղանկարն էր, Ղուրանի ասուլթներից երկուսը՝ շրջանակի մեջ առնված: Պատուհանների գրեթե բոլոր ապակիները ջարդված էին, փոխարինված բարակ տախտակներով: Փայտե կեղտոտ հատակը ծածկված էր թքով ու ծխախոտի մնացորդներով:

Դատարկ գրասենդանի առաջ նստած էր ինչ-որ ցածրաստիճան պաշտոնյա, որը ծպպացնում էր բերանը և անքթիթ հայացքով նայում առաջ: Տոռու մսաճանճերի մի ամբողջ լեգեոն անարգել տալիս էր իր վայրիվերո, քստմենլի համերգը: Պատերի երկայնքով ցածրիկ նստարաններ էին դրված: Երկու հոգի էլ էին սպասում՝ մի թուրք և մի արաբ գյուղացի:

¹ բնաբ — ընդունարան

² համամ — բաղնիք

³ սեյանք — հյուրասրահ

⁴ հյուքյումեթ — դիվանատուն, վարչություն

⁵ կայմակամ — գավառապետ

⁶ քաղա — գավառ

Դրանցից մեկը, առանց ուշադրություն դարձնելու շրջապատող նողկան-
քին, հատակին փռել էր լայն արխալուղը և ծալապատիկ նստել։ Կար-
ծես այդ ձևով կարող էր զերծ մնալ աղտեղությունից։ Սենյակը լցված
էր քրտինքի, հում ծխախոտի, մեղկության ու թշվառության տհաճ հո-
սով։ Գաբրիելը գիտեր, որ տարբեր ժողովուրդների պետական ատյան-
ները ունեն իրենց սեփական հոտը։ Բայց ընդհանուր է երկյուղի ու հնա-
զանդության այս արտաշնչումը, որով փոքր մարդիկ պետական իշխա-
նության ուժն ընդունում են իբրև բնական աղետ։

Վերջապես նախշուն զգեստով դռնապանը Գաբրիելին գոռոզաբար
առաջնորդեց դեպի մի այլ, ավելի փոքր սենյակ, որը մյուս սրահներից
տարբերվում էր իր պատուհանների անվթար ապակիներով, պաստառ-
ներով, թղթառատ գրասեղանով և որոշ մաքրությանմբ։ Պատից կախ-
ված էր ոչ թե սուլթանի պատկերը, այլ նժույգ հեծած էնլեր փաշայի
լուսանկարը։ Գաբրիելն իր դիմաց տեսավ շիկակարմիր մազերով, անգ-
լիական կարճ բեղերով պեպենոտ մի երիտասարդ։ Սա կայմակամը չէր,
այլ մյուզիկը¹, որ վարում էր ծովեզերյա գավառի, Սուեդիայի նահիյե-
ների² գործերը։ Մյուզիկի արտաքինի մեջ ամենացայտունը նրա չափա-
զանց երկար, խնամքով ներկած եղունգներն էին։ Մոխրագույն համա-
զգեստ էր կրում, որը նույնիսկ նրա չոր ու ցամաք մարմնի վրա փոքր-
ինչ նեղ էր թվում։ Փողկապը կարմիր էր, իսկ թելավոր երկայնաճիտ
կոշիկները՝ դեղին։

Բազրատյանն իսկույն հիշեց Սալոնիկը։ Դրա համար այլ ապացույց
պետք չէր. երիտասարդի արտաքինը բավական էր։ Սալոնիկը «Մրիտա-
սարդ թուրքերի» ազգային շարժման, մոլեռանդ արևմտապաշտության,
և վրոպական առաջադիմության բոլոր ձևերի անգլուսպ մեծարման ծնըն-
դավայրն էր։ Մյուզիկը, անկասկած, Իթթիհաթի համակիրներից էր, զուցե
և նույնիսկ անդամներից մեկը։ Իսկ դա խորհրդավոր «Միավորման և
առաջադիմության կոմիտեն» էր, որն այն ժամանակ անսահմանափակ
իրավունքներով իշխում էր իսլաիֆի կայսրությունում։ Նա հյուրին ըն-
դունեց արտասովոր քաղաքավարությամբ, իր ձեռքով մի աթոռ քաշեց
գրասեղանի մոտ։ Բոլոր շիկահեղներին հատուկ բորբոքված, նոսր թար-
թիչները նա ուղղեց Բազրատյանին, թեև մեծ մասամբ նայում էր կող-
քանց։ Գաբրիելը մի անգամ էլ ազդու շեշտով արտասանեց իր ազգա-
նունը։ Մյուզիկը փոքր-ինչ խոնարհեց գլուխը։

¹ մյուզիկ — կառավարիչ

² նահիյե — գավառի մի մասը

— Բագրատյանների մեծահամբավ տոհմը մեզ ծանոթ է:

Ձի կարելի ուրանալ, որ Գաբրիելի շարժումն ու խոսքերը հաճելի ապավորություն գործեցին: Ձայնը մեծ վստահությամբ էր հնչում:

— Մեր հայրենիքի քաղաքացիներից ոմանց, այդ թվում նաև իմ անձնագրերն այսօր ետ են վերցրել: Դա ձե՞ր ատյանի կարգադրությամբ է կատարված: Այդ բանը ձեզ հայտնի՞ է:

Մյուզիքը երկար մտածելուց և պաշտոնական թղթերը թերթելուց հետո հայտնեց, թե իր պարտականություններն այնքան շատ են, որ ամեն մանրուք իսկույն հիշել չի կարող: Հանկարծ նրա միտքը լուսավորվեց.

— Ա՛խ, այո, Իհարկե: Տեղական անձնագիրը: Դա ոչ թե բաղալի էնքնուրույն տնօրինությունն է, այլ նորին գերազանցություն ներքին գործոց մինիստրի հրամանը:

Տպագիր մի թուղթ գտնելով՝ դրեց առաջը: Թվում էր, թե ցանկության դեպքում կարելի է կարդալ մինիստր Թալիաթ բեյի հրամանը: Գաբրիելն ուզեց տեղեկանալ, թե դա արդյո՞ք ընդհանուր միջոցառում է: Պատասխանը փոքր-ինչ խուսափողական էր: Հրամանը հազիվ թե ժողովրդական լայն զանգվածներին վերաբերեք, քանի որ տեղական անձնագրեր մեծ մասամբ ունեին միայն հարուստ վաճառականները, առևտրականները և նման անձինք:

Բագրատյանն անթարթ նայում էր մյուզիքի երկար եղունգներին:

— Ես իմ կյանքն անց եմ կացրել արտասահմանում, Փարիզում:

Պաշտոնյան կրկին թեթեակի խոհարհեց գլուխը:

— Դա մեզ հայտնի է, էֆենդի՛:

— Ուստի և այնքան էլ սովոր չեմ ազատագուրի լինելու...

Մյուզիքը ներողամտաբար ժպտաց.

— Այս գործին շատ եք կարևորություն տալիս, էֆենդի: Մենք պատերազմի մեջ ենք: Ի դեպ, այս օրերին որոշ անսովոր բաներ կարող են պատահել նաև գերմանացի, ֆրանսիացի, անգլիացի քաղաքացիների հետ: Հիմա ամբողջ Նվրոպայում էլ նույնն է դրությունը, ինչ-որ մեզ մոտ: Կիսնդրեի այսուհետև մտածել այն մասին, որ մենք գտնվում ենք շոր-րորդ բանակի թիկունքային շրջանում, ուրեմն և ուղղաճակատային զոտում: Անպայման պետք է հսկողություն սահմանել հաղորդակցության վրա:

¹ էֆենդի — պարոն

Այս պատճառաբանությունն այնքան հիմնավոր էր, որ Գաբրիելը թեթևություն զգաց: Այսօր առավոտյան տեղի ունեցած իրադարձությունը, որը նրան ստիպեց գալ հասնել Անտիոք, իսկույն կորցրեց իր սուր ազդեցությունը: Պետությունը պետք է պաշտպանվի: Շարունակ լուրեր էին շրջում լրտեսների, դավաճանների, դասալիքների մասին: Յողոնօլուքի անկյուններում նստած մարդը չպետք է դատապարտի նման միջոցառումները: Մյուզիրն իր մյուս ակնարկություններով էլ փորձեց փարատել հայի թերահավատ անհանգստությունը: Ճշմարիտ է, մինիստրը ետ է պահանջել անձնագրերը, բայց դա չի նշանակում, թե անհրաժեշտության դեպքում նորերը տրվել չեն կարող: Դրա համար վիլայեթն¹ իրավասու իշխանություն ունի Հալեպում: Բազրատյան էֆենդին ինքն էլ, անշուշտ, գիտե, որ նորին գերազանցություն Զելալ բեյ վալին ամբողջ կայսրության ամենաբարեհաճ և ամենաարդարադատ նահանգապետն է: Եղածի վերաբերյալ, տեղական իշխանության հավանությամբ, կարելի է խնդրագիր ուղարկել Հալեպ: Մյուզիրն իր խոսքն ընդհատեց.

— էֆենդի, եթե չեմ սխալվում, դուք գինվորական ծառայության մեջ եք...

Գաբրիելը համառոտ պատմեց իրողությունը: Դեռևս երեկ ինքը նույն պաշտոնյային գուցե խնդրեր հետաքննություն կատարել, թե ինչու իրեն չեն կանչում, բայց մի քանի ժամվա ընթացքում ամեն ինչ հիմնովին փոխվեց: Պատերազմին, Ժուլիեթին ու Ստեփանին վերաբերող մտորումները նրան խորապես ընկճում էին: Իբրև թուրքական օպա, նա իր պարտքի զգացումը համարում էր հալված-վերացած: Հույս ուներ, թե Հալեպի ռազմական բաժանմունքը մոռացել է իրեն: Մտադիր էլ չէր հիշեցնելու իր գոյությունը: Բայց այժմ տեսնում էր, թե Անտիոքի իշխանությունները որքա՜ն իրազեկ են այն ամենին, ինչ վերաբերում է իրեն:

Մյուզիրն իր բոցկլտուն աչքերով հանգստացուցիչ հայացք նետեց Բազրատյանին.

— Տեսնո՞ւմ եք, Դուք գինվորական եք, արձակուրդի մեջ: Ձեր ինչի՞ն է պետք թեզերեն:

— Բայց կինս և որդիս...

Մյուզիրի համար անհասկանալի այս բառերն արտասանելիս Գաբրիելն առաջին անգամ զգաց, որ խեղդվում է.

«Մենք թակարդի մեջ ենք»:

Հենց այդ վայրկյանին բացվեց հարևան սենյակի երկփեղկ դուռը:

¹ Վիլայեթ — նահանգ

Ներս մտան երկու պարոն: Մեկը բարձրաստիճան սպա էր, մյուսը՝ անկասկած, կայմակամը: Գավառապետը գորշ, ճմրթված սերթուկով տղամարդ էր՝ հաղթամարմին, կարծես փշած: Աչքերի տակ գոյացած սևագորշ տոպրակները ծանրորեն կախված էին լերդախտավոր, գունաթափ, լիկած դեմքին:

Բագրատյանն ու մյուզիրը ոտքի ելան: Կայմակամը հային ամենաշնչին ուշադրության անգամ չարժանացրեց: Նա իր ստորադրյալին ինչոր բան հանձնարարեց, ձեռքն անտարբեր մոտեցրեց ֆեսին և մայրի ուղեկցոթյամբ դուրս եկավ դիվանատնից. հավանաբար աշխատանքային օրն արդեն ավարտված էր: Գաբրիելն իր հայացքը սեեռել էր դռանը:

— Մի՞թե սպաների մեջ տարբերություն կա:

Մյուզիրն սկսեց իր գրասեղանը կարգի բերել:

— Էֆենդի, չեմ հասկանում, թե ի՞նչ նկատի ունեք:

— Ուզում եմ ասել տարբեր վերաբերմունք կա թուրքերի և հայերի հանդեպ:

Թվաց, թե այդ հարցից մյուզիրը սոսկալի վախեցավ:

— Օրենքի առաջ օսմանյան բոլոր քաղաքացիներն էլ իրավահավասար են:

Այնուհետև նա այն միտքը հայտնեց, թե հենց դա էր 1908 թվականի հեղափոխության ամենակարևոր նվաճումը: Եթե նախորդ ժամանակներից որոշ սովորություններ պահպանվեն (ինչպես, ասենք, հասարակական և զինվորական ասպարեզում օսմանցի բուն ժողովրդին գերապատվություն տալը), ապա՝ դրանք այն երևույթներն են, որ ի պաշտոնի վերացվել չեն կարող: Ժողովուրդներն այնպես արագ չեն փոխվում, ինչպես սահմանադրությունները, և բարեփոխությունները թղթի վրա ավելի արագ են կիրառվում, քան իրականում: Եվ նա այսպես եզրափակեց իր պետական-քաղաքական դատողությունները:

— Պատերազմը բոլոր ասպարեզներում փոփոխություն կառաջացնի:

Գաբրիելն այս խոսքերն ընկալեց իբրև բարեպաշտ մարգարեություն:

Բայց մյուզիրը հանկարծ բարձրացրեց իր պեպենոտ, դարչնագույն գեմքը, որն առանց պատճառի ատելությունից այլալված էր:

— Պետք է հուսալ, որ կառավարությանը որևէ դիպված չի ստիպի բնակչության որոշ մասի նկատմամբ ցուցաբերել իր անխնա խստությունը:

Երբ Գաբրիել Բագրատյանը դուրս եկավ Անտիոքի շուկայի փողո-

ցը, երկու վճիռ էր կայացրել: Առաջինը. զորակոչի դեպքում կանգ չառնել որևէ զոհողութեան առաջ, փրկագին տալ և ազատվել զինվորական ծառայությունից: Երկրորդը. Յողոնօլուքի տան խաղաղավետ անդորրության մեջ սպասել մինչև պատերազմի վերջը՝ աննկատ և անվրդով: Քանի որ 1915 թվականի գարունն էր, ապա մի երկու ամիս էր պետք, մինչև կնքվեր ընդհանուր զինադադարը: Դա կլիներ սեպտեմբերին կամ հոկտեմբերին: Կողմերից ոչ մեկը չէր հանդգնի ձմեռային նոր արշավանք ձեռնարկել: Մինչ այդ կարելի էր մի կերպ գլուխ պահել, իսկ այնուհետև հնարավորին չափ շուտափույթ վերադառնալ Փարիզ:

Նրան հրապուրեց շուկան, այն հափուռն հորձանքը, որ ո՛չ աճապարանք գիտե, ո՛չ ավելանում է, ո՛չ պակասում, ինչպես եվրոպական քաղաքների երթևեկությունը, այլ անդիմադրելի համաշարփությամբ առաջ է գլորվում, ինչպես ժամանակը՝ հավիտենականության մեջ:

Շուկայում վերուվար հոսող հանդիպակաց կողմերն այնքան հորդառատ էին, որ մարդ կարող էր հավատալ, թե ինքը ոչ թե աստծո աչքից ընկած զավառական Անթաքիե քաղաքումն է, այլ Հալեպում կամ Դամասկոսում: Եվրոպական զգեստների հագած թուրք վաճառականներ և պաշտոնյաներ՝ զավազաններով, օսլայած օձիքներով ու ֆեսերով: Հայեր, հույներ, սիրիացիներ: Սրանք նույնպես աչքի էին ընկնում եվրոպական հագուստներով, թեև տարբեր գլխանոցներ ունեին: Շարունակ հանդիպում էին քրդեր, չերքեզներ՝ իրենց տարազով: Նրանցից շատերը բացելիքաց գենք էին կրում: Կառավարությունը քրիստոնյաների մոտ հայտնաբերած գրպանի դանակն անգամ կասկածի տակ էր առնում, բայց հանդուրժում էր, երբ լեռնական անհանգիստ ցեղերը հետևակային արդիական հրացաններով էին շրջում: Նույնիսկ ինքն էր նվիրում: Շրջակայքից եկած արաբներ: Նույնիսկ հարավից այստեղ հասած մի քանի բեդվին՝ երկար, բազմածալ վերարկուներով, անապատի գույներով, շքեղ գլխանոցներով, որոնց մետաքսաթել ծոպերն իջնում էին մինչև ուսերը: Չադրաներով՝ մահմեդական կնոջ ամոթխածության քողերով պարուրված կանայք: Անսքող դեմքերով կանայք՝ ազատագրված, ոտքերը չծածկող զգեստներով, մետաքս գուլպաներով: Երբեմն մարդկային բազմության մոտով, գլուխը մինչև գետին խոնարհած, քարշ էր գալիս ծանրաբեռ մի ավանակ՝ կենդանական աշխարհի այդ անմխիթար պրուլետարը: Գաբրիելին թվում էր, թե շարունակ նույն ավանակին է տեսնում, որը փոքր-ինչ հեռվից, գլուխը տմբոմբացնելով անցնում է, նույն ցնցոտիավոր պատանու, որք նրա սանձից բռնած՝ առաջ է տանում:

Բայց այս ամբողջ աշխարհը՝ տղամարդիկ, կանայք, թուրքերը, արաբները, հայերը, քրդերը, եռուզեռին խառնված հողադեմ գինվորները, ավանակներն ու այծերը, բոլորը միաձուլվել, իրենց նույնանման ընթացքով աննկարագրելի միասնություն էին կազմել։ Դա երկարաձիգ, դանդաղ և օրորուն ընթացք էր, որն անզուսպ կերպով մղվում էր դեպի ինչ-որ անորոշ մի նպատակ։

Եվ Գաբրիելը ճանաչեց իր մանկության բույրերը՝ ամանների մեջ եռացող կտավատի ձեթի հոտը, որը կափարիչների տակից դուրս հորդելով, ողողում էր փողոցը. բացօթյա կրակի վրա տապակվող գառան միսը, որի հետ առատորեն սխտոր էր խառնած. նեխած բանջարեղենի հոտը և այդ բոլորի վրա իշխող հոտն այն մարդկանց, որոնք գիշերները քնում էին ցերեկային նույն զգեստներով։

Նրան ծանոթ էին նաև շրջիկ առևտրականների երգեցիկ եռանդուն կանչերը. «Յա ռեզա՛ք, յա քերի՛մ, յա ֆեթթա՛հ, յա ալիմ՝»¹։ Նույն ձևով պատանիները դես-դեն ընկած՝ տոպրակներից դուրս էին բերում օղաձև սպիտակ հացեր, առաջարկում անցորդներին. «Ո՛վ ամենքին կե-րակրող, ո՛վ ամենաբարի, ո՛վ ամեն դուռ բացող, ո՛վ ռամենագետ»։ Վաղածանոթ եղանակով գողաբանում էին արժավը. «Ո՛վ դու թխորակ, ո՛վ դու անապատի թխություն, ո՛վ աղջնակ»։ Կոկորդային ձայներով նույնն էին պնդում նաև սալաթավաճառները. «էդ դաիմ ալլահ, ալլահ էդ դաիմ»²։ Եթե մշտնջենականն աստվածն է, եթե առավածն է մշտնջենականը, ապա դրանով կարող էր սփոփվել ապրանքին նայող գնորդը։

Գաբրիելը գնեց մի բերազիկ՝ բլիթ, որի վրա խաղողի օշարակ էր քսված։ Նույնիսկ այդ «ծիծեռնակի կերի» հետ մանկական հուշեր էին կապված։ Բայց առաջին իսկ պատառը զգվանք պատճառեց, և նա թխվածքը նվիրեց մի փոքրիկ տղայի, որն ականապիշ նայում էր իր բերանին։ Գաբրիելը մի պահ փակեց աչքերը, և նրա սիրտն այնպե՛ս ճմլվեց։ Ի՛նչ էր պատահել, աշխարհը շո՞ւռ էր եկել։ Չէ՞ որ այդ երկրում էր ծնվել։ Այդտեղ իրեն պետք է զգար հայրենի հողում։ Բայց ինչպե՞ս։ Շուկայի մարդկային անզուսպ, համաշափ հորձանքը դիտելիս հայրենիքը նրա աչքին դառնում էր վիճելի։ Ջգում էր, թեև խնամփոփ դեմքերն անցնում էին միանգամայն անտարբեր։ Իսկ երիտասարդ մյուզիկո՞րը։

¹ յա ռեզաֆ, յա ֆերիմ, յա ֆեթթահ, յա ալիմ—ո՛վ բարեբեհեր շնորհող, ո՛վ ողորմած, ո՛վ հաղթող, ո՛վ խմաստուն

² էդ դաիմ ալլահ, ալլահ էդ դաիմ— հավիտենական է աստված, աստվածն է հավիտենական

Նա իրեն վերին աստիճանի կիրթ և քաղաքավարի պահեց: «Բագրատ-
յանների մեծապատիվ տոհմը»: Բայց Գաբրիելն այժմ ներքուստ զգում
էր, որ այդ ամբողջ քաղաքավարությունը, տոհմի հասցեին ուղղված
հաճոյախոսութեամբ հանդերձ, պարզապես լկտի ծաղր էր: Այլ բան չէր,
քան ատելություն, նրբակիրթ ձևերով քողարկված ատելություն: Այստեղ
էլ նրա շուրջը նույն ատելության հորձանուտն էր ծփում: Դա այրում էր
նրա մաշկը, վիրավորում թիկունքը: Հիրավի, հանկարծ նա իր մեջքին
սարսուռ զգաց. կարծես հետապնդում էին, և չկար մի մարդ, որին ապա-
վիներ: Յողոնուլուքի մեծ տանը, յուրայինների շրջանում, այս ամենի մա-
սին ոչ մի պատկերացում չունեւ: Իսկ առաջ, Փարիզում: Չնայած ամ-
բողջ բարեկեցությանը, Գաբրիելն այնտեղ իրեն զգում էր սառնություն
շրջապատված տարագիր օտարականի վիճակում, օտարական, որը մի
անգ արմատ է գցել: Այստեղ արմատ ունի՞ր գցած: Մինչև այժմ իր հայ-
րենիքի այս խղճուկ շուկայում լրիվ չափեց իր բացարձակ օտարու-
թյան աստիճանը: Օտարություն ամբողջ աշխարհում: Հայ: Նրա մեջ
կար հնադարյան արյուն, հնադարյան ժողովուրդ: Բայց ինչու՞ նա ավելի
հաճախ ֆրանսերեն էր մտածում, քան հայերեն, ինչպես այժմ: (Այսօր
առավոտյան որքա՞ն ուրախացավ, երբ որդին իր հարցերին հայերեն
պատասխանեց): Արյուն և ժողովուրդ: Արժանապատվություն: Մի՞թե
սրանք սնամեջ գաղափարներ էին: Բոլոր դարերում էլ մարդիկ կյանքի
դառնահամ ճաշի վրա գաղափարների համեմունքներ են ցանել, աչ-
դարձրել առավել անմարսելի:

Շուկայի մի կողմի վրա նեղ փողոց բացվեց: Խանութների դռներին,
ցուցափեղկերի առաջ մեծ մասամբ հայեր էին կանգնած՝ դրամափոխ-
ներ, գորգավաճառներ, ակնավաճառներ: Մի՞թե սրանք էին Գաբրիելի
ևղբայրները, խորամանկ դեմքերով, կայծկլտուն աչքերով հաճախորդ-
ներին դարանակալող այդ մարդիկ: Ո՛չ, նման եղբայրությունից շնորհա-
կալ է: Դա միանգամայն խորթ էր նրա հոգուն: Արդյոք ծերունի Ավետիս
Բագրատյանը տաբերվում էր, ավելի լավ՞ն էր շուկայի այս առևտրա-
կաններից, եթե նույնիսկ ավելի հեռատես էր, ավելի ընդունակ ու եռան-
դուն: Եվ Գաբրիելն արդյոք իր պապին չէ՞ր պարտական, եթե նման չէր
սրանց:

Տհաճությամբ համակված, նա շարունակեց իր ճանապարհը: Գի-
տակցում էր նաև իր կյանքի մեծագույն դժվարություններից մեկը. շատ
բան տեսնում էր Ժուլիենի աչքերով: Մարդկանց հետ շփվելիս իսկույն
զգում էր, որ ինքն օտարական էր ոչ միայն աշխարհում, այլև նույնիսկ

իր մեջ, Հիսուս Քրիստոս, մի՞թե հնարավոր չէ մարդ լինել, անկախ այլոց գոյությունից, Հեռանալ այս կեղտոտ, խորթ խաժամութից, ազատ լինել, ինչպես այսօր առավոտյան Մուսա լեռան բարձունքներում, Ուինչ ալնֆան չէր կարող նրան ջլատել, ինչպես սեփական փորձի վրա խա-րըսիված իրականության զգացումը:

Գաբրիելը փախավ Ուզուն շարուից, որ թուրքերեն նշանակում է երկար շուկա: Այլևս չկարողացավ դիմանալ օտար եռուզեռին: Գնաց նորակառույց շենքերի արանքում ընկած հրապարակը: Այստեղ կար մի գողտրիկ շենք: Դա համամն էր՝ բաղնիքը: Թուրքիայում ամենուրեք կան սեփական շոալուխամբ կառուցված այսպիսի շենքեր: Դեռևս վաղ էր ճերունի ազա Ռիֆաաթ Բերեքեթին այցելելը: Եվ քանի որ Գաբրիելը ցանկություն չունեի կասկածելի ճաշարանները գնալու, մտավ բաղնիք:

Քսան թուրք նա մնաց ընդհանուր քրտնասրահում, դանդաղ վեր բարձրացող գոլորշու ամպերի մեջ, որոնք ոչ միայն մյուս լողացողների մարմիններն էին ուրվականաձև հեռացնում, այլև սեփական մարմինը: Դա կարծես կարճատև մահ էր: Գաբրիելն զգում էր անցնող օրվա անթափանց նշանակությունը: Զրի կաթիլների հետ հեռավոր թվացող նրա մարմնի վրայից ցած էր գլորվում նաև այն հոգնաբեկ հավատը, որին ինքը մինչ այդ վստահորեն ապավինել էր:

Կողքի զով սրահում Գաբրիելը պառկեց ազատ թախտերից մեկին՝ կատարելու մնացած արարողությունը: Նրան այնպես էր թվում, թե ինքը հիմա ավելի մերկ է, քան մինչ այդ գոլորշու մեջ եղած ժամանակ: Մի քիսաչի վրա ընկավ, բոլոր կանոններով ի ցույց հանեց իր արվեստը, որի էությունը կեղտ հանելն էր: Նա համաշափ հարվածներ էր տեղում լողացողի մարմնի վրա, կարծես թմբուկ էր զարկում: Այս գործողու-թյունը կատարելիս՝ նա հնալով երգ էր մրմնջում:

Հարևան թախտերի վրա նույն մշակմանն էին ենթարկվում նաև մի քանի թուրք բնի: Նրանք հլու-հնազանդ հանձնվել էին քիսաչիների մո-լեզնաթափ եռանդին և բավականությունից հոգոց էին հանում: Միևնույն ժամանակ զրուցում էին: Խոսակցությունը երբեմն ընդհատվում էր լո-ղացողների այս կամ այն բացականչությունից: Սկզբում Գաբրիելը ոչ մի տրամադրություն չունեի ունկնդրելու: Բայց քիսաչու՝ խոշտանգման այդ ոգու, մրմոնջների հետ ձայներն անխուսափելիորեն հասնում էին նրա ականջին: Այդ ձայներն այնքան արտասովոր ինքնատիպություն ունեին, այնքան խիստ էին միմյանցից զանազանվում, որ Գաբրիելին թվաց, թե տեսնում է դրանք:

Առաջինը ճարպոտ բաւ էր: Դրա տեղը, անկասկած, ինքնավստահ բնավորութիւն ունեւր և ամենամեծ կարեւորութիւնը տալիս էր ամեն անցուղարձ իմանալուն: Հետաքրքրութեան սահմաններում՝ ավելի վաղ, քան իրավասու պաշտոնյաները: Ամեն ինչի քաջատեղյակ այդ մարդը, թերեւ, ունեւր իր գաղտնի աղբյուրները:

— Անգլիացիք նրան տորպեդանավով կիպրոսից ուղարկել են ծով-
ափ... Օշլաքիի մոտերքը... Այդ մարդը փող և զենք է բերել, գլուղը յոթ
օր ոտքի հանել... Զափթիկները, ի՞նչ խոսք, բանից անտեղյակ են եղել...
Նույնիսկ՝ անունը գիտեմ... Այդ պիղծ խոզի ազգանունը Քյոշքերյան է...

Երկրորդ ձայնը բարձր էր և երկչոտ: Դա երեկ ավելի տարեց, խա-
ղաղաբարո մարդ էր, որը չարիքի նկատմամբ թերահամատ էր: Այդ
ձայնը մյուսներից որոշակիորեն «կարճահասակ» էր, բայց վերեւից էր
նայում: Նա իր հեշտալից թառանները համեմտում էր Ղուրանի վերամ-
բարձ խոսքերով:

— Կա իլա՛հ իլա լլա՛հ... Մեծ է աստված... Այսպես չի լինի...
Գուցե և դա հեշտ չէ... Կա իլա՛հ իլա լլա՛հ... Շատ են խոսում... Գուցե
ասեկոսե է...

Ճարպոտ բասն արհամարհանքով առարկեց.

— Զեռքիս են բարձրաստիճան մի անձնավորութեան... իմ հավա-
սարիմ բարեկամի չափազանց լուրջ նամակները:

Երրորդ ձայնը՝ Ճղճղան, խառնակիչ և քաղաքական դավեր սարքող,
որը լիասիրտ ուրախանում է, երբ աշխարհում ամեն ինչ տականավրա է
լինում:

— Այդ բանը չի կարելի ինքնահոսի մատենել... Պետք է վերջ տալ.
ի՞նչ է մտածում կառավարութիւնը... Ի՞նչ է մտածում Իթթիհաթը... Դըժ-
բախտութիւնը զինվորական պարտադիր ծառայութիւնն է... Խաժամուժն
էլ են զինել... Հիմա տեսեք, թե գլխներիդ ինչ է գալու... Պատերազմ
է: Արդեն մի քանի շաբաթ է, ինչ կոկորդոս պատուելով՝ այդ մասին եմ
խոսում...

Չորրորդ ձայնը՝ մտահոգութեամբ.

— Իսկ Զեյթունը:

Խաղաղաբարո ծերուկը.

— Զեյթունը, Ինչպե՞ս թե... Ամենակա՛լ տեւր... Ի՞նչ կա Զեյթու-
նում:

Խառնակիչը՝ խորիմաստ եղանակով.

— Զեյթունո՞ւմ... Լուրը կախված է հյուքյումեթի ընթերցասրա-

հում... Ամեն մարդ էջ կարող է համազվել...

Ամեն ինչի իրազեկ բառը.

— Այդ ընթերցողաբաններում, որ ամենուրեք գերմանացի հյուպատոսներն են հիմնադրել...

Ամենահեռավոր թախտից նրան ընդհատեց հինգերորդ ձայնը.

— Ընթերցողաբանները մենք ինքներս ենք հիմնադրել:

Անհասկանալի ակնարկութունների թանձր մշուշ. «Քյոշքերյան... Ջեյթուն... Պետք է վերջ տալ...»: Բայց Գաբրիելը հասկացավ նույնիսկ առանց մանրամասնություններին իրազեկ լինելու: Երբ քիսալին բռնեցքներով շաղափում էր նրա ուսերը, թուրքական ձայները ջրի պես աներեւաբար լցվում էին ականջների մեջ: Ամոթ, հազա՛ր ամոթ. քիչ առաջ տհաճությունը նայելով շուկայի հայ առևտրականներին, հեռացել էր: Այժմ իբրեւն պատասխանատու էր զգում և ձուլված էր իր ժողովրդի ճակատագրին:

Այդ պահին ամենահեռավոր թախտին պառկած պարոնը հառաչելով տեղից բարձրացավ: Նա վերցրեց բռնեցքը¹, որը լողաթիկնոցի դեր էր կատարում, և ծուռտիկ ոտքերով մի քանի քայլ արեց լողարանում: Գաբրիելը նոր միայն տեսավ, որ դա հաղթահասակ, հաստամարմին տղամարդ է: Տիրաբար խոսելու եղանակը և ուրիշների առարկություններն անտեսելը վկայում էին, որ դիմացինը իշխանավոր մարդ է:

— Կառավարությունն անտեղի են մեղադրում: Քաղաքականությունն անհամբերություն չի սիրում: Իրադրությունը միանգամայն այլ է, քան պատկերացնում է անտեղյակ ժողովուրդը: Պայմանագրեր, զինաթափություններ, նկատառումներ, արտասահման: Բայց ես բեյերին, իբրեւ գաղտնիք, կարող եմ հայտնել, որ ռազմական միախառնությունից, նորին գերազանցություն էնվեր փաշայից զինվորական ատյաններին հրաման է տրված զինաթափ անել մեկուն էրմենի միլեթը², այսինքն՝ զինվորագրվածներին ետ բերել ճակատային գծից և ստիպել, որ կատարեն միայն ստորին աշխատանքներ՝ ճանապարհներ նորոգել կամ բեռներ կրել: Սա է ճշմարտությունը: Բայց այդ մասին հարկ չկա խոսելու:

«Սա իրավունք չունեմ կուլ տալու, չեմ կարող հանդուրժել», — ասաց Ժագրատյանն ինքն իրեն: Ներքին ձայնը շնչաց. «Քեզ էլ կհալածեն»: Բայց անհայտ մի ուժ, որը նրան բարձրացրեց թախտի վրայից, վճռեց

¹ բռնեցք — արարական թիկնոց (սպիտակ, բարակ կտորից, գլխանոցով)

² մեկուն էրմենի միլեթ — հայ զավաճառ ազգ

ճակատամարտի ելքը: Գաբրիելը քիսաշուն մի կողմ հրեց, թափով վեր կացավ, կանգնեց սալաքարին: Սպիտակ շորով ծածկեց մինչև ազդրերը: Զայրույթից բոցկլտուն աչքերը, թաց, թափթփված մազերը, զորեղ իրանը կարծես այլևս ոչ մի առնչություն չունեին նախկին պարոնի հետ, որն անգլիացի տուրիստի կոստյում էր կրում: Նա վայրկենապես հայտնվեց իշխանավորի առաջ: Աչքերի տակ կախված սևագորշ տոպրակներից ճանաչեց կայմակամին: Բայց այդ բանն ավելի բորբոքեց նրա զայրույթը:

— Նորին գերազանցություն էնվեր փաշային իր շաաբի հետ Կովկասում փրկել է հայկական մի զորախումբ: Նրան ռուսներն արդեն գերբ էին վերցնում: Այդ բանը դուք էլ ինձ պես գիտեք, էֆենդի՛: Գիտեք նաև, որ այդ դեպքից հետո նորին գերազանցությունը Սիսի* կաթողիկոսին, թե Կոնիայի* եպիսկոպոսին հղած նամակով երախտագիտությամբ հուշակեց սադիբա էրմենի միլեթի՝ քաջությունը: Այդ գրությունը կառավարության հրամանով ամենուրեք փակցվեց պատերին: Սա է ճշմարտությունը: Ով թունավորում է այս ճշմարտությունը, հերյուրանքներ է տարածում, նա թուլացնում է երկրի ռազմական հզորությունը, սլառակտում է միասնությունը, նա կայսրության թշնամին է, պետական դավաճան: Այդ ե՛ս եմ ձեզ ասում, Գաբրիել Բազրատյանը՝ թուրքական բանակի սպան:

Խոսքն ընդհատելով՝ սպասեց պատասխանի: Բայց կատաղի պոռթկումից ապշած բեյերը ձայն չհանեցին: Պապանձվել էր նաև կայմակամը, որն իր մերկությունը ավելի եռանդուն էր ծածկում բուռնուսով: Գաբրիելը լողարանից դուրս եկավ հագթանակած, թեև հուզմունքից դողում էր: Հագնվելիս գլխի քնկավ, որ այդ պոռթկումն իր կյանքում թույլ տված ամենամեծ հիմարությունն էր: Անտիքքի ճանապարհը նրա առաջ կյսուհետև փակվելու էր, մինչդեռ զա էք աշխարհի հետ կապող ելուժուտի միակ ուղին: Կայմակամին վերավորանք հասցնելուց առաջ Նա պետք է մտաբերեր ժուլիեթին և Սաեփանին: Համենայն դեպս, իրենից այնքան էլ դժգոհ չէր:

Գաբրիելի սիրտը դեռևս թպրտում էր, երբ աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթի ծառան նրան առաջնորդեց հյուրասրահ՝ թուրքական զով տան սեւլամլըքը: Կիսախավար օճեյակում, չափազանց փառփուկ, վիթխարի գորգի վրա, Գաբրիելը ետ ու առաջ էր քայլում: Ժամացույցը, որն անմտո-

* սադիբա էրմենի միլեթ — հայ հավատարիմ ազգ

րեն դեռևս եվրոպական ժամանակով էր աշխատում, ցերեկվա ժամը երկուսն էր ցույց տալիս: Դա ընտանեկան այն սրբազան ժամն էր, ետ-ճաշյա անձեռնմխելի հանգստության պահը, երբ ամեն մի այցելություն համարվում էր սովորության դեմ կատարված ծանր հանցանք: Գաբրիելը շատ էր շտապել: Աղան, որը թուրքական հնավանդ ձևականությունների անկաշառ ջատագովն էր, պատվիրեց սպասել: Հյուրը շարունակեց չափչափել ամառի սենյակը, որտեղ բացի երկու բազմոցից, ոչինչ չկար, եթե չհաշվենք ածխամանն ու փոքրիկ թեյասեղանը: Գաբրիելն արդարացնում էր իր անքաղաքավարությունը. «Ինչ-որ բան է կատարվում: Հաստատ չգիտեմ, թե ինչ, բայց ոչ մի բան կորցնելու իրավունք չունեմ. պետք է պարզեմ»:

Ռիֆաաթ Բերեքեթը Բագրատյանների տոհմի վաղեմի բարեկամն էր՝ ծերունի Ավետիսի փառավոր օրերից ի վեր: Այդ մարդու հետ էին կապված երկյուղածություն ներշնչող ամենապայծառ հիշողությունները, և Գաբրիելը Յողոնօլուք գալուց հետո արդեն երկու անգամ այցելել էր նրան: Աղան ոչ միայն օգնում էր կարևոր գնումներ կատարելիս, այլև երբեմն մարդկանց միջոցով նրա հնությունների հավաքածուի համար ուղարկում էր պեղածո թանկարժեք նմուշներ՝ ծիծաղելիորեն էժան գներով:

Գաբրիելն ինքն իր հետ խոսում էր և հանկարծակիի եկավ, երբ այժմի կաշվից կարած բարակ մաշիկներով անշշուկ ներս մտավ տանտերը: Աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթը յոթանասուներեք, սպիտակամորուք, դալկադեմ, կիսախուփ աչքերով և փոքրիկ, ձյունաթույր ձեռքերով ծերունի էր: Ֆեսի շուրջը մետաքսյա դեղին շոր էր փաթաթված: Դա նշանակում էր, որ տվյալ մահմեդականն իր կրոնական պարտքն ավելի ճշմարիտ է կատարում, քան հասարակ ժողովուրդը: Մերունին դանդաղ, հանդիսավոր ողջունեց, փոքրիկ ձեռքը դնելով իր սրտին, բերանին և ճակատին: Նույն հանդիսավորությամբ պատասխանեց Գաբրիելը, կարծես նրա նյարդերը բնավ էլ չէին պրկվել անհամբերությունից: Ապա ծերունին մոտեցավ, աջ ձեռքը պարզեց դեպի հյուրի սիրտը, և նրա մատների ծայրերը թեթևակի հավեցին Գաբրիելի կրծքին: Դրանով վավերացվեց «սրտերի կապը», անձնական ջերմ մտերմություն դրսևորելու մի եղանակ, միատիկ մի սովորույթ, որն աստվածավախ մարդիկ ընդօրինակել էին դեղվիշների միաբանությունից: Սեւամլըքի դուրեկան կիսախավարում փոքրիկ ձեռքն այդ պահին ավելի սպիտակ թվաց: Գաբրիելի մտքով անցավ, որ այդ ձեռքն էլ կարծես դեմք լիներ, թերևս ավելի նուրբ, ավելի զգայուն:

— Իմ բարեկամ՝ և իմ բարեկամի որդի՛,— հեռվից սկսվող զրույցի այս ձևը միշտ էլ հյուրընկալման արարողություն մի մասն էր,— քո այցեւորմամբ, որով քիչ առաջ անակնկալի բերիր, ինձ համար հաճելի ընծա էր: Եվ ահա քո ներկայությունից գեղեցկանում է օրը:

Փաբրիկը կողմնորոշվեց, թե ի՛նչ խոսքեր են պետք, և գտավ համապատասխան ձև.

— Իմ լուսահոգի ծնողներն ինձ վաղժամ թողեցին միայնակ: Բայց քո մեջ ապրում է նրանց հիշատակի և գորովանքի կենդանի վկան: Որքա՛ն երջանիկ եմ, որ դու ինձ համար երկրորդ հայր ես:

— Ես քո հանդեպ պարտք ունեմ:— Ծերունին հյուրին տարավ դեպի բազմոցը:— Այսօր դու ինձ երրորդ անգամ ես արժանացնում պատվի: Վաղուց արդեն պարտավոր էի քեզ այցելել քո տանը: Բայց տեսնում ես, որ ես ծերացած, տկար մարդ եմ: Յողունօլտօքի ճանապարհն էլ երկար է, դժվար: Առանց այն էլ ինձ սպասում է մեծ ու անհետաձգելի մի ճամփորդություն, որի համար պետք է խնայեմ անդամներս: Ուրեմն՝ ներիր ինձ:

Սրանով ընդունելության ծեսն ավարտվեց: Նստեցին: Փոքրիկ սպասավորը բերեց սուրճ և սիգարիկներ: Տանտերը լուռ խմում էր ու ծխում: Ավանդական կարգը պահանջում էր, որ ավելի երիտասարդ հյուրը, ինչ խնդրով էլ եկած լիներ, սպասեր մինչև ավագ խոսակիցը զրույցին տար ցանկալի ուղղությունը: Բայց աղան երեի մտադիր չէր իր կիսախավար աշխարհից անցնել առօրյա որևէ իրողության: Սպասավորին նշան տվեց, և սա տիրոջը մեկնեց պատրաստ բռնած կաշվե մի տոպրակ: Ռիֆաաթ Բերեքեթը դա բացեց, ծերունական եռանդուն մատներով շոյեց թավիշը, որի վրա հնադարյան երկու մետաղադրամ կար՝ մեկը ոսկե, մյուսը՝ արծաթե:

— Դու շատ ուսյալ մարդ ես, սովորել ես Փարիզի համալսարանում, գրագետ ես և գրություններ վերծանող: Իսկ ես միայն հնություն մի անուսում սիրահար եմ, քեզ հետ չափվել չեմ կարող: Բայց արդեն երկու օր է, ինչ այս երկու մանրուքը պատրաստել եմ քեզ համար: Դեկը, արծաթե դրամը, հազար տարի առաջ հատել է տվել այն հայ թագավորը, որը ձեր տոհմի անվանակիցն է՝ Աշոտ Բագրատունին: Վանա լճի մոտերօքից է բերված և պեղելիս հազվադեպ է պատահում: Ոսկե դրամը հեղինական ծագում ունի: Առանց խոշորացույցի էլ կարող ես կարդալ գեղեցիկ ու խորիմաստ մակագրությունը:

Բագրատյանը ոտքի ելավ, վերցրեց նվերը.

— Հայր իմ, դու ինձ ամաչեցնում ես: Չգիտեմ, թե ինչպես երախտահատույց լինեմ: Մենք շարունակ հպարտացել ենք, որ մեր—ազգանունները նույն ձևով են հնչում: Ի՞նչ համաշարի է գլուխը: Իսկական հաչի դեմք: Հունական դրամը հավանաբար պարանոցներից կախել են իբրև թալիսման: «Առ անմեկնելին ի մեզ և ի վեր քան զմեզ»: Ի՞նչ փրկիսոփա մարդիկ են եղել, եթե նման դրամով են առևտուր արել: Ուրա՛ն խորն ենք գահավիժել:

Պահպանողական այս մտքից լիովին գոհ մնալով, աղան գլխով համաձայնություն նշան արեց.

— Իրավացի ես. որքա՛ն խորն ենք գահավիժել:

Գաբրիելը դրամները նորից դրեց տեղը: Բայց անբաղաճավարուն թյուն կլինե՞ր անմիջապես վերջ տալ նվերին վերաբերող խոսակցությանը.

— Քեզ շատ ու շատ կիսնդրեի, որ դու էլ իմ հավաքած հնություններից մի բան ընտրես, իբրև փոխադարձ նվեր: Բայց դիտեմ, որ քո հավատն արգելում է ստվեր գցող որևէ քանդակ վերցնել:

Այս խոսքի վրա ծերունին անժխտելի բավականություն փոքր-ինչ լռեց.

— Այո, և այս իմաստուն օրենքի պատճառով եվրոպացիները խորշում եք մեր սրբազան Ղուրանից: Մի՞թե վսեմ խորաթափանցություն չկա ստվեր գցող քանդակներն արգելելու մեջ: Արարչին և արարչագործությունը կապելուց է սկսվում այն անզուսպ ամբարտաճանությունը, որը տանում է դեպի անդունդ:

— Ժամանակն ու այս պատերազմը վկայում են մարգարեի և քո իրավացիությունը, աղա:

— Այո, այդպես է: Մարդը, որպես արարչին հանդգնորեն կապիող, որպես արժեստագետ, ընկնում է անաստվածության գիրկը: Սա է իսկական դրդապատճառն այս պատերազմի, որ մեր վզին փաթթվեցին եվրոպացիները: Դա մեզ համար դժբախտություն է: Ի՞նչ ենք շահելու պատերազմից:

Բագրատյանը կատարեց հետևյալ քայլը.

— Նվ նրանք Թուրքիան վարակեցին ամենավտանգավոր ախտով՝ ժողովուրդների փոխադարձ ատելությամբ:

Ռիֆաաթ Բերեքեթը զլուխը փոքր-ինչ ետ գցեց։ Նրա փափուկ մատները հոգնաբեկ խաղում էին սաթե համրիչի հատիկների հետ։ Թվում էր, թե ծերունու ձեռքերն ի վեր հանում է ինչ-որ կաթնագույն լուսապսակ։

— Ամենաշարամիտ վարդապետությունն այն է, երբ սեփական մեղքը որոնում են հարևանի մեջ։

— Աստված օրհնի քեզ։ Սեփական մեղքը որոնում են հարևանի մեջ։ Այդ վարդապետությունը Ծվրոպայում արդարև առկա է։ Բայց ես այսօր ցավով իմացա, որ դա իր համապիլծեթն ունի նաև թուրքերի և մյուս մահմեդականների շրջանում։

— Ո՞ր թուրքերին նկատի ունես։— Աղայի մատները սեղմած պահեցին համրիչի հատիկները։— Նկատի ունես ստամբուլյան կապիկողներին, այդ կապիկողների կապիկողներին, սերթուկ ու սմոկինգ հագած կապիկներին, այդ դավաճաններին, այդ աստվածուրացներին, որոնք արարչի աշխարհը կործանում են ի սեր սեփական իշխանության և փողի։ Դրանք ո՛չ թուրքեր են, ո՛չ մահմեդականներ, այլ միայն դատարկապորտ զրպարտիչներ ու դրամաշորթներ։

Գաբրիելը ձեռքն առավ սուրճի փոքրիկ գավաթը, որի մեջ մնացել էր միայն հաստ շերտով նստած մրուրը։ Դժվար կացության մեջ ընկած մարդու շարժում։

— Խոստովանում եմ. տարիներ առաջ աղուհաց եմ կերել այդ մարդկանց հետ, որովհետեւ նրանցից բարի գործեր էի սպասում։ Մյուս մարդկանց համարում էի իդեալիստներ, և գուցե այն ժամանակ նրանք այդպիսիք էին։ Երիտասարդները միշտ էլ հուվաւորում են այն ամենին, ինչ նոր է։ Բայց, ցավոք սրտի, այսօր ես ստիպված եմ ճշմարտությունը տեսնել այնպես, ինչպես դու ես տեսնում։ Քիչ առաջ բաղնիքում լսեցի մի խոսակցություն, որն ինձ խորապես վրդովեց։ Սա եղավ այս անպատեհ ժամին իմ այստեղ գալու պատճառը։

Պայծառամիտ աղան կարիք չզգաց առավել որոշակի ակնարկություն։

— Խոսքն այն ռազմական գաղտնի հրամանի մասին է, որով հայերին ստորացնում են, իջեցնում բեռներ կրելու և ճանապարհների վրա աշխատելու աստիճանին։

Գաբրիելը վերծանում էր իր ոտքերի տակ փռված գորգի ծաղկահյուս առեղծվածը։

— Դեռևս այսօր առավոտյան ես սպասում էի ծանուցագրի, որ

մեկնեմ իմ զորագունդը... Խոստում էին նաև Զեյթուն քաղաքի մասին: Օգնիր ինձ: Ի՞նչ է կատարվում: Ի՞նչ է պատահել:

Սաթեհ համբիշի հատիկները անվրդով գլորվում էին աղայի մատների արանքում:

— Ինչ վերաբերում է Զեյթունին, տեղյակ եմ: Պատահել է այն, ինչ ամեն օր պատահում է լեռներում: Ավազակախմբի, դասալիքների և զափթիկների հետ կապված ինչ-որ պատմություն: Դասալիքներից երկուսը հայեր են: Առաջներում ոչ ոք նման բաների հետ հաշվի չէր նստի...

Ավելի դանդաղ ավելացրեց.

— Բայց ի՞նչ ասել է դեպք: Ավելի կարևորը դրա լուսաբանումն է: Գաբրիելը ուզեց տեղից վեր թռչել:

— Այդ է, որ կա: Իմ տան առանձնության մեջ ես այդ մասին ոչինչ չեմ իմացել: Ստոր մեկնաբանություններ են արվում: Ի՞նչ մտադրություն ունի կառավարությունը:

Իմաստուն ծերունին ձեռքի թույլ շարժումով մի կողմ վանեց Գաբրիելի հուզումնալից խոսքերը:

— Իմ բարեկա՛մ և իմ բարեկամի որդի՛, քեզ մի բան պիտի ասեմ: Ձեր գլխին ճակատագրական մեծ աղետ է կախված, քանի որ ձեր բնական վայրի մի մասը ուսաց կայսրությանն է պատկանում, մյուս մասը՝ մեզ: Պատերազմը ձեզ բաժան-բաժան է անում: Ցրված եք երկրից երկիր... Բայց քանի որ աշխարհում ամեն ինչ միահյուսված է, մեզ էլ է բաժին ընկնում ձեր ճակատագիրը:

— Ավելի լավ չէ՞ր լինի, եթե ձգտեինք փոխադարձ համաձայնության և հաշտության, ինչպես դա փորձեցինք 1908 թվականին:

— Հաշտություն: Դա նույնպես աշխարհի խելոքների հնարած սնամեջ բառերից մեկն է: Աշխարհում հաշտություն չկա: Այստեղ մենք ապրում ենք անկման և սեփական իրավունքների վավերացման պայմաններում:

Այս եզրակացությունը համոզիչ դարձնելու նպատակով աղան ընդունված երգեցիկ առողջանության մեջ բերեց տասնվեցերորդ սուրահի* մի տողը.

«Եվ ինչ նա արարեց ի վերա երկրի, տարբեր գույն ուներ: Տե՛ս, դա հիրալի մի նշան էր այն մարդկանց համար, որոնք ուզում են նախազգուշանալ»:

Գաբրիելն այլևս չէր կարողանում մնալ բազմոցին նստած: Ոտքի

եկաւ: Բայց այդ ինքնագլուխ վարմունքին ծերունին նայեց զարմացական կշտամբանքով և աչքերով հյուրին ստիպեց նորից նստել:

— Ուզում ես իմանալ կառավարութեան մտադրութիւնը: Ես միայն այն գիտեմ, որ Ստամբուլի անաստվածներն աղգային ատելութիւնը գործադրում են սեփական նպատակներին հասնելու համար: Ձէ՞ որ աստվածուրացութեան ամենախոր էութիւնը երկյուզն է և տանու տված խաղի նախագագդումը: Դրա համար էլ ամեն մի փոքրիկ քաղաքում ասեկոսեի սրահներ են հիմնել, որ տարածեն իրենց շար մտադրութիւնները... Լավ արիր, որ ինձ մոտ եկար:

Գաբրիելն աչ ձեռքով ջղաձգորեն սեղմում էր դրամաքսակը.

— Եթե բանը միայն ինձ վերաբերեր... Ինչպես քեզ հայտնի է, ես միայնակ չեմ: Իմ եղբայր Ավետիսն անգամակ մեռավ: Հետևաբար իմ տասներեքամյա որդին մեր տոհմի վերջին շառավիղն է: Դրանից բացի, Ֆրանսուզու հետ եմ ամուսնացել, և անմեղ կինս չպետք է կրի իրեն չվերաբերող տառապանքը:

Այս փաստարկն ազան հերքեց ոչ առանց խստութեան.

— Եթե օտարի հետ ես ամուսնացել, ուրեմն՝ կինդ այսուհետև պատկանում է քո ժողովրդին և պետք է կրի նրա ճակատագիրը:

Ապարդշուն կիներ այդ արմատացած արեւելցուն բացատրել եմբողջացի կնոջ էութիւնն ու ինքնորոշումը: Ուստի և Գաբրիելն այդ կշտամբանքը չլսելու տվեց.

— Ես կուզենայի մերոնց ուղարկել արտասահման կամ, ծայրահեղ դեպքում, Ստամբուլ: Բայց մեր անձնագրերը հետ են վերցրել, և ես կայմակամից ոչ մի լավ բան չեմ սպասում:

Թուրքն իր փափուկ ձեռքը դրեց հյուրի ծունկին.

— Ուզում եմ լրջորեն նախազգուշացնել, որ ընտանիքդ Ստամբուլ չաեղափոխես, եթե նույնիսկ հնարավորութիւն ունենաս:

— Ի՞նչ նկատի ունես: Ինչո՞ւ: Ստամբուլում ես շատ բարեկամներ ունեմ՝ բոլոր խավերում, նույնիսկ կառավարութեան անդամների մեջ: Այնտեղ է մեր առևտրական տան կենտրոնը: Իմ ազգանունը շատ հայտնի է:

Գաբրիելի ծունկին դրված ձեռքը ծանրացավ.

— Քանի որ ազգանունդ շատ է հայտնի, ուստի խորհուրդ կտայի, որ մայրաքաղաքում չմնաս նույնիսկ կարճատե ժամանակով:

— Դարդանելի պատերազմի պատճառով:

— Ո՛չ, դա չէ պատճառը:

Աղայի դեմքն անորոշ արտահայտութիւն ընդունեց: Մերունին, կարծես ինչ-որ ներքին ձայն ունկնդրելով, շարունակեց.

— Ոչ ոք չգիտեմ, թե կառավարութիւնը հետագայում ինչպես կվարվի: Բայց մի բան հաստատ է: Ձեր ժողովրդի մեծամեծներն ու ակա-նավոր մարդիկ կտուժեն: Հաստատ է և այն, որ նման դեպքերում մեղադրանքներն ու ձեռքադրութիւններն սկսվում են մայրաքաղաքում:

— Ենթադրո՞ւմ ես, թե՞ նախազգուշացման համար որոշակի հիմք ունես:

Աղան իր լայն թևքի մեջ գցեց համրիչը, որը ն այտնեղ անհե-տացավ.

— Այո՛, որոշակի հիմք ունեմ:

Գարրիին այլևս չկարողացավ համբերել և տեղից վեր թռավ.

— Ի՞նչ ունես:

Քանի որ հյուրը կանգնած էր, տանտերը նույնպես ոտքի ելավ.

— Եթե իրավունք ունեմ քեզ խորհուրդ տալու, ապա վերադարձիր Յողոնօլուք, խաղաղությամբ ապրիր այնտեղ, սպասիր մինչև խառնա-կության վերջը: Նման հանգամանքներում քեզ և ընտանիքիդ համար հազիվ թե ավելի հարմար տեղ գտնեիր:

— Խաղաղությա՞մբ, — հեզնանքով գոչեց Գարրիելը, — դա արդեն բանտարկութիւն է:

Ռիֆաթ Բերքեթը երեսը շուռ տվեց. վիրավորվեց, որ այդքան բարձր ձայն հնչեց սելամլըքի անգործութիւն մեջ.

— Ողջամտութիւնդ չկորցնես: Ինձ ցավ է պատճառում, որ ան-կեղծ խոսքով քեզ անհանգստացրի: Մտահոգվելու ոչ մի հիմք չունես: Հավանաբար ամեն ինչ բարեհաջող կանցնի: Մեր վիլայեթում վատ բան լինել չի կարող, քանի որ վալին, փա՛ռք աստծո, Ջելալ բեյն է: Նա ոչ մի չափազանցութիւն չի հանդուրժի: Բայց ինչ էլ պատահի, կլինի սահ-մանափակ և ինքնամիտփ, ինչպես ծիրը, ծաղիկն ու պտուղը սերմնա-հատիկի մեջ: Ինչ որ աստված կամենա, այն էլ կկատարվի:

Գարրիելը աստվածաբանական այս հնամաշ, զարդարուն, ճոռոժ եղրակացութիւնից սրտնեղած՝ ամեն մի ձեականութիւն մոռացավ և սկսեց սենյակում ետ ու առաջ վազվզել.

— Ամենասոսկալին այն է, որ մարդ դրա դեմ չի կարող միջոցներ ձեռք առնել, չի կարող պայքարել:

Աղան մոտեցավ շփոթված հյուրին, ամուր բռնեց նրա ձեռքերը.

— Բարեկա՛մս, մի՛ մոռացիր, որ քո կոմիտեի ղրպարտիչները շնչին

փոքրամասնությունն են կազմում: Մեր ժողովուրդը շատ բարի ժողովուրդ է: Եվ եթե բարկության պահերին արյուն է թափվել, ապա դուք էլ պակաս մեղք չեք ունեցել: Հետո էլ, շատ աստվածապաշտներ կան ինքններում¹, որոնք սուրբ գրքի ընթերցումով պայքարում են հանուն ապագայի մաքրության: Կամ նրանք հաղթանակ կտանեն, կամ ամեն ինչ կկործանվի: Իբրև գաղտնիք քեզ պիտի հայտնեմ, որ հայկական հարցով մեկնելու եմ Անատոլիա և Ստամբուլ: Անսոթ անունով խնդրում եմ, գաղտնիքը չհայտնես:

Մերունու փոքրիկ ձեռքերը ուժ գտան Գաբրիելին հանգստացնելու.

— Իրավացի ես, հօնտեմ քո խորհրդին: Ամենալավն այն կլինի, որ փակվենք միմյանք մեր Յողոնօլուքում և տեղից չշարժվենք, մինչև պատերազմը վերջանա:

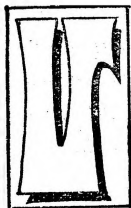
Բայց աղան դեռևս չէր թողնում, որ Գաբրիելը հեռանա.

— Խոստացիր, որ տանն այս խնդրի շուրջը ոչ մի խոսք չես ասի: Ի՞նչ միտք ունի: Ամեն ինչ կմնա իր նախկին վիճակում, իսկ մարդիկ իզուր տեղը սաթսափահար կլինեն: Եթե որևէ անախորժություն պատահի, ապա դժվար չէ դրա առաջն առնելը: Միտքս հասկանո՞ւմ ես: Հավատա և լռիր:

Հրաժեշտի պահին նա կրկնեց ազգու շեշտով.

— Հավատա և լռիր... Շատ ու շատ ամիսներ ինձ չես տեսնի: Բայց իմացիր, որ այդ ժամանակամիջոցում ձեր գործով եմ զբաղվելու: Քո նախնիներից շատ բարիք եմ տեսել: Տա աստված, որ այս տարիքում կարողանամ երախտահատույց լինել:

Յողոնօլուքի երկեղիները



ինչև տուն հասնելը շատ ժամանակ անցավ, քանի որ Գարիելը ձին երբեմն էր վարդով քշում: Մեծ մասամբ ճանապարհն անցնում էր ամենադանդաղ ընթացքով: Մերթընդմերթ շեղվում էր կարճ ճանապարհից, դուրս գալիս Որոնտեսի երկայնքով ձգվող մայրուղին: Միայն այն ժամանակ, երբ Սուեդիայի ու էլ էսքելի տների հետևում երևաց հեռավոր ծովահորիզոնը, հեծյալն սթափվեց իր մտորումներից, իսկույն թեքվեց հյուսիս, դեպի այն հովիտը, որտեղ հայկական գյուղերն էին: Արդեն սկսվել էր գարնանային երկարատև մայրամուտը, երբ Գարիելը դուրս եկավ յոթ գյուղ իրար հետ կապող գլխավոր ճանապարհը, եթե կարելի է աշպես անվանել ողորմելի սալուղին: Յողոնօլուքը գրեթե դրանց մեջտեղն էր ընկած: Տուն հասնելու համար նա պետք է անցներ վաքըֆ, ինդըր Բեգ, Հաջի Հաբիրի գյուղերը, մի բան, որ մինչև մուլն ընկնելը հազիվ թե կարողանար: Բայց նա չէր էլ շտապում:

Այդ պահին շրջակայքի բնակիչները սքանչանում էին Մուսա լեռան տեսքով: Կիրակի օրվա վերջալույսի հմայքը մարդկանց իրար մոտ էր բերել: Մարմինները, աչքերն ու բառերը իրար էին որոնում, որպեսզի բնականական շաղակրատանքով և ընդհանուր դժվարություններից տըրտընջալով վավերացնեին գոյության բավականությունը: Խմբվել էին ըստ սեռի և հասակի: Տարեց կանայք իրար կողքի կանգնած էին միմյանց խեթող հայացքներով, դեռատի կանայք՝ տոնական զգեստներով զուգված և անտարբեր, իսկ մատաղ աղջիկները՝ միմյանց հեգնելով: Դրամեզարդերը զնգզնգում էին: Նրանք ցույց էին տալիս իրենց հոյակապ ատամները: Գարիելի աչքովն ընկավ զորակոչային հասակ ունեցող, բայց դեռևս բանակ չկանչված պատանիների բազմությունը: Տղաները ծիծաղում էին, խենթություն անում. կարծես նրանց համար ոչ մի էնվերփաշա գոյություն չունեի: Խաղողի ագիներից և մրգատու ծառաստաններից լսվում էին թափ՝ հայկական կիթառի ռնգային հնչյունները:

Փութաջան տղամարդկանցից մի քանիսը նախապես կարգի էին բերում աշխատանքային գործիքները: Մայրամուտից հետո թուրքական օրը համարվում էր ավարտված, դրա հետ նաև՝ կիրականօրյա հանգիստը: Մանրաբարո աշխատավորները քնելուց առաջ բավականությամբ շրջագայում էին:

Թուրքական անունների փոխարեն գյուղերը կարելի էր անվանել այն գլխավոր արհեստով, որը բնորոշ էր նրանց համար: Քինեգործության մեջ և այգեգործության մեջ զբաղվում էին բոլորը: Հացահատիկ գրեթե չէին ցանում: Բայց մեծ համբավ էին վայելում արհեստներով: Հաշի Հաբիբլին, օրինակ, փայտագործների գյուղ էր: Տղամարդիկ կաթն փայտից ու ոսկորից պատրաստում էին ոչ միայն ընտիր սանրեր, ծխամորճեր և առօրյա գործածության պիտույքներ, այլև քանդակում էին խաչելության արձանիկներ, տիրամայրեր, սրբապատկերներ, որոնք արտահանվում էին մինչև Հալեպ, Դամասկոս, Երուսաղեմ: Այս քանդակները ռամկական կոշտ ու կոպիտ իրեր չէին. ունեին իրենց ինքնատիպությունը և կարող էին կատարելագործվել միայն իրենց հայրենի լեռան հովանու տակ: Վաքըֆը ժանյակների գյուղ էր: Այստեղի կանանց ասեղնագործած նուրբ ծածկուցներն ու թաշկինակները գնորդներ էին գտնում մինչև Իզմիրաս, թեև այդ մասին ճարտարուհիները գուցե գաղափար էլ չունեին. իրենց ապրանքը նրանք հասցնում էին մինչև Անտիոքի շուկան, այն էլ տարին մեկ-երկու անգամ: Ազիրի՝ շերամագյուղի մասին հարկ չկա նորից խոսելու: Խըղըր Բեգ գյուղում մետաքսաթել էին մանում: Յողոնօլուքում և Բիթրիասում՝ այս երկու խոշորագույն բնակավայրերում, գոյություն ունեին բոլոր արհեստները: Իսկ Քեբուսին՝ ամենահյուսիսայինը, ամենահեռավորը, փեթակների գյուղ էր: Քեբուսիի մեղրն իր նմանը չունեի աշխարհում, ինչպես պնդում էր Գաբրիել Բագրատյանը: Մեղուններն այդ մեղրը պատրաստում էին՝ ծծելով Մուսա դաղի ծաղիկների հյութը, բնության այն կախարդական բարիքը, որով այդ լեռը տարբերվում է երկրի մյուս բոլոր մեղամաղձուտ լեռներից: Ինչո՞ւ հենց այդ լեռան ընդերքից են դուրս ժայթքում անհամար աղբյուրներ, որոնցից շատերը թափվում են ծով, իբրև քողարկված ջրվեժների: Ինչո՞ւ նա, ոչ թե մահմեդական լեռները, ինչպես, ասենք, Նաուլու դաղը կամ Զեբել Աբրան: Հիրավի, դա նման էր հրաշքի: Կարծես ջրի աստվածը խորհրդավոր, անհիշելի ժամանակներում անապատի որդուց՝ Իսլամից, վիրավորված, ետ էր բաշվել այդ լեռի, ողորմություն աղերսող բարձունքներից, իր շնորհները շալլել բրիստոնյա լեռան վրա: Բարեբեր լանջերի

ծաղկազարդ մարգագետինները, բազմածալ թիկունքին սփռված հյու-
թալի արոտները, ստորոտում բուրդո խաղողի, ձիթանի և նարնջի այգի-
ները, ջրերի միալար մրմունջներով լեցուն մթին կիրճերի կաղնիներն ու
նոճիճները, խորհրդավոր տեղերում աճող ալպյան վարդերի, մրտենիների
և լեռնավարդերի բերկրալից պոռթկումները, պահապան հրեշտակի շքն-
շով լի անդորրությունը, որի գրկում հոտերն ու երիտասարդ հովիվները
գորովալից երազում էին, այս ամենը վկայում էր, որ շրջակայքը քիչ
էր տուժել մեղսագործության հետեանքներից, մինչդեռ մնացած Փոքր
Ասիան հեծում էր դառը տրտմության ներքո։ Թվում էր, թե տիեզերքի
աւստվածային կարգ ու կանոնի մեջ թույլ տրված ինչ-որ աննշան սխալի
հետեանքով, որևէ հայրենասեր քերովբեի բարենոցի կողմնապահության
շնորհիվ, Մուսա լեռան շրջակայքում մնացել է դրախտի մրուրը, արտա-
ցողումը, համը։ Աստվածաշնչի աշխարհագետ մեկնաբանները հենց
այստեղ էլ, սիրիական ծովեզերքին, Միջագետքի խորքերը չհասած, սի-
րով զետեղում են եղեմի այգին*։

Ինքնին հասկանալի է, որ լեռան շուրջը սփռված յոթ գյուղն էլ ան-
մասն չէին այդ օրհնությունից։ Դրանք չէր կարելի համեմատել այն
խղճուկ գաղութների հետ, որոնց Գաբրիելը հանդիպեց հարթավայրը ձիով
անցնելիս։ Այստեղ չկային այն կավաշեն հյուղերը, որ հնարավոր չէ
մարդկային օթեաններ համարել։ Դրանք ցածրիկ հողաթմբեր էին, ուր
մարդիկ անցքեր էին բացել ապրելու, օջախ վառելու և անասուններ պա-
հեռու համար։ Այստեղ տները մեծ մասամբ քարաշեն էին, բաղկացած
մի քանի սենյակից։ Պատերի շուրջը փոքրիկ պատշգամբներ կային։
Դռներն ու պատուհանները մաքրությունից փալլում էին։ Միայն հնա-
գույն ժամանակներից մնացած մի քանի խրճիթ կար, որոնք արևելյան
սովորության համաձայն զուրկ էին փողոցի վրա բացվող պատուհաննե-
րից։ Մինչև այնտեղ, ուր հասնում էր Դամլաջըքի սրածայր ստվերը,
տիրում էր այս կենսուրախությունը, այս բարձր կենսամակարդակը։
Ստվերի հակառակ կողմում սկսվում էր ամալությունը։ Որոշ տեղերում
խաղողի թփերը, մրգատու ծառերը, թթենիները, իրար հաջորդող դարա-
վանդները, որոշ տեղերում էլ եզիպտացորենի և բամբակի միապաղաղ
շաշտերը մասամբ ծածկում էին լերկ տափաստանը, ինպես մուրացկանն
է իր մարմինը ծածկում ցնցոտիներով։

Բայց սա միայն լեռան վրա իջած օրհնանքի արդյունք չէր։ Կես
դար հետո էլ տակավին պտուղ էր տալիս ավագ Ավետիս Բագրատյանի
եռանդը, սերն այն միակ ձեռներեց մարդու, որը հայրենի մի կտոր հողի

վրա բուրժուական կենտրոնացրել էր իր ամբողջ ուշադրությունը, ի հե-
ճուկս աշխարհում եղած բոլոր գայթակղությունների: Թողը զարմանքով
էր նայում այդ մարդկանց, որոնք նրան տարօրինակությամբ չափ գեղեցիկ
էին թվում: Գաբրիելին նկատելով, խմբերը լռեցին, շրջվեցին դեպի ճա-
նապարհը և բարձրաձայն հայտնեցին իրենց իրիկնային բարեմաղթու-
թյունը:

— Բարի իրիկուն:

Գաբրիելը հավատացած էր (կամ գուցե դա նրա երևակայության
արդյունքն էր), որ մարդկանց աչքերում մի պահ փայլատակող պայծա-
ռությունը, երախտապարտ հրճվածքի շողը ոչ թե իրեն է վերաբերում,
այլ հանգուցյալ բարերարին: Կանայք և աղջիկները գննող հայացքներով
հետևում էին ձիավորին, թեև այդ պահին նրանց ճարպիկ ձեռքերի մեջ
թափով պատվում էին իլիկները:

Այս մարդիկ պակաս օտար չէին, որքան շուկայի բաղմունքներ:
Նրանց հետ ի՞նչ առնչություն կարող էր ունենալ Գաբրիելը, որ մի քանի
ամիս առաջ դեռևս շրջագայում էր Բուայում, հաճախում փիլիսոփա
Իերզզոնի* դասախոսություններին, բանավիճում էր գրքերի շուրջը և
հողվածներ տպագրում գեղարվեստական շքեղ հանդեսներում: Բայց այդ
մարդկանցից արտաբխում էր ինչ-որ մեծ անդորրություն: Գաբրիելը
նրանց հանդեպ հայրական ջերմություն զգաց, քանի որ ինքն իրազեկ
էր այն սպառնացող արհավիրքին, ինչ ոչ մեկի մտքով չէր անցնում:
Մանր հոգսի տակ էր ընկել. մեն-մենակ պետք է մարդկանց փորձաքից
հեռու պահեր, որքան ուժը պատեր: Մերունի Ռիֆաաթ Բերեքեթը դա-
տարկ երազանքով տարված մարդ չէր և իր ողջամտությունը իզուր չէր
համեմում զարդարուն ասույթներով: Նա իրավացի էր: Պետք է մնա-
լին Յոզոնօլուքում և սպասեին: Մուսա լեռն աշխարհից դուրս էր: Եթե
փոթորիկ էլ լիներ, այնտեղ չէր հասնի:

Հայրենակիցների հանդեպ զգացած ջերմությունից Գաբրիելի տրա-
մադրությունը բարձրացավ. «Նրանի՛ աղագես երկար ուրախանայիք վա-
ղը, մյուս օրը...»:

Եվ ձիու վրայից նա ձեռքի ծանրաբարո շարժումով պատասխանեց
պուղաղիների ողջույնին:

Զով, աստղափայլ աղջամուղջով լցված այգու ճանապարհով Գաբ-
րիելը բարձրացավ ամառանոց: Խիտ ծառերները տիրոջը շրջապատե-
ցին, ինչպես երանավետ «վերացական կացությունը», «ինքնազարգաց
մարգը», որոնցից անցնող օրը նրան զատեց, զգացնել տալով նման

պաղտնակեցության անհեթեթութեամբ, Հոգնածութեան հետ գլուխ բարձրացրեց հաճելի նախապաշարումը:

Գաբրիելը մտավ տան մեծ սրահը: Առաստաղից կախված երկաթյա հինավուրց լապտերն իր կաթնագույն լույսով նրա սիրտը համակեց բերկրանքով: Գիտակցության անհասկանալի զուգորդությամբ դա հիշեցրեց մորը: Ո՛չ այն տարեց կնոջը, որը փարիզյան դիմազուրկ բնակարանում որդուն դիմավորեց համբույրով, երբ նա գիմնազիայից վերադարձավ, այլ երազի պես անիրական թվացող անցած օրերի անմոռնչ քաղցրությունը...

— Հոգուդ մատաղ, քեզ ղուրբա՛ն:

Իրո՞ք մայրը երեկոյան, մանկական օրորոցի վրա խոնարհված՝ շնչացել էր այդ բառերը...

Անցած-գնացած ժամանակներից մի նվիրական հուշ էլ էր մնացել սանդուղքի մոտ, որմնախորշում, Տիրամոր պատկերի տակ վառվող կանթեղը: Մնացած բոլորը պատկանում էին կրտսեր Ավետիս Բագրատյանի ժամանակաշրջանին: Իսկ դա եղել էր որսի և պատերազմի ժամանակաշրջան: Համենայն դեպս, այդ էր վկայում սանդղասրահը: Պատերից կախված էին հաղթանշաններ, զենքեր, բեղվինական հին, երկարափող հրացանների մի ամբողջ հավաքածու: Ճանապարհորդության ժամանակ գնած հոյակապ իրերից մի քանիսը, Ժուլիենի հիացմունքին արժանացած պահարանները, զորգերը, ջահերը վկայում էին, որ տարօրինակ տանտերը չի ունեցել միայն կոշտ ու կոպիտ հակումներ:

Երբ Գաբրիելը ինքնամոռաց վիճակում սանդուղքով բարձրանում էր երկրորդ հարկը, ներքևի սենյակներից նրա ականջին հասան ինչ-որ ձայներ: Արդեն հավաքվել էին Յողոնօլուքի երեխիկները:

Իր սենյակում Գաբրիելը երկար ժամանակ պատուհանի առաջ կանգնած՝ անթարթ նայում էր Դամլաջքի սև ուրվագծին, որն այդ պահին զսրավոր հակալի պես վեր էր խոյանում: Տասը ըռպե հետո զանգ տվեց ծառան՝ Միսակը: Սրան էլ, ինչպես տնտեսվար Քրիստափորին, խոհարար Հովհաննեսին և տան մյուս սպասավորներին, Գաբրիելը եղբոր մահից հետո պահել էր իր մոտ:

Տանտերը ոտքից գլուխ լվացվեց, փոխեց շորերը: Այնուհետև գնաց Ստեփանի սենյակը: Տղան արդեն անկողնում պառկած էր: Մանկաբար տյնքան խորն էր քնել, որ գրպանի լապտերի ծակով շողն անգամ չկարողացավ նրան արթնացնել: Պատուհանը բաց էր, և դրսում սոսիների տերևները շարժվում էին շարագուշակ դանդաղկոտությամբ: Այստեղից,

սենյակի ներսից էլ երևում էր Մուսա լեռան սևասքող բարձունքը: Գասաթի սանրաձև գիծը մեղմ բոցկլտում էր. կարծես ծովի փոխարեն լեռնաթիկունքում ինչ-որ լուսատու կար թաքնված: Գաբրիելը նստեց մահ-ճակալի մոտ դրված աթոռին: Եվ ինչպես առավոտյան որդին էր քնած հորը նայում, այնպես էլ այժմ հայրն էր նայում քնած որդուն: Բայց դա այս անգամ կարելի էր:

Ստեփանի ճակատը, որ տեղով-տեղ Գաբրիելի ճակատն էր, թափանցիկ էր, շողշողուն: Փակ աչքերի ստվերները նման էին երկու տերևի, որ կարծես քամին դրսից բերել, իջեցրել էր տղայի դեմքին: Ի՛նչ խոշոր էին աչքերը: Դա պարզ երևում էր, շնայած երեսխան քնած էր: Սուր, նեղ-լիկ քիթը հորը չէր պատկանում: Այդ օտար քիթը ժուլիեթից էր ժառանգել: Ստեփանն արագ էր շնչում: Քունքերի տակ թրթռուն կյանք էր սքողված: Բռունցքները սեղմել էր մարմնին, կարծես ձգում էր սանձերը, որ չփախչեին երազների քառատրոփ արշավող նժույգները:

Տղայի քունը դարձավ ավելի անհանգիստ: Հայրը չէր շարժվում: Նա կարծես ներծծում էր որդու պատկերը: Վախենո՞ւմ էր Ստեփանի ճակատագրից: Ուզում էր հաստատե՞լ իր և իր որդու արարչաստեղծ միասնությունը: Չգիտեր: Գլխում ոչ մի միտք չկար:

Վերջապես վեր կացավ, չկարողանալով զսպել հոռոշանքը. իրեն զգում էր ջարդված: Երբ անվստահ, խարխափելով ուզում էր դուրս գնալ, բախվեց սեղանին: Գիշերը չափազանցեց այդ փոքրիկ աղմուկը: Գաբրիելն անշարժ կանգնեց: Վախեցավ, թե Ստեփանին արթնացրեց: Մթուժյան մեջ հնչեց քնաթաթախ տղայի ձայնը.

— Ո՞վ է... Հայրի՛կ... դո՞ւ ես...

Բայց շնչառությունը նորից հանդարտվեց: Գաբրիելը, որն իսկույն հանգցրել էր ձեռքի լապտերը, շուտով կրկին վառեց, ձեռքը պահելով լույսի դեմ: Աչքն ընկավ սեղանին, այնտեղ դրված թղթի թերթերին: Ահա՛ թե ինչ. Ստեփանն արդեն կատարել էր աշխատանքը և հոր ցանկության համաձայն անվարժ ձեռքով ուրվագծել Մուսա լեռան քարտեզը: Կարմիր թանաքով Ավագյանի կատարած ուղղումներն առատորեն խաշաձևում էին գծերը: Սկզբում Գաբրիելը չհիշեց առավոտյան հանդիպման ժամանակ որդուն տված համախաբությունը: Սակայն հետո պատկերացրեց, թե տղան ի՞նչ փոթորկուն անհամբերությամբ է իրեն որոնել, որ ցույց տա, համոզի: Խորհած ուրվագիծը դարձավ խորհրդանշան:

Յողոնօլուքի Բագրատյան ամառանոցի ընգարձակ հյուրասրահի առաջ, սանդղասրահին կից, կաթ մի մեծ դահլիճ: Ամայի էր և միջանցիկ սենյակի դեր էր կատարում: Ավագ Ավետիան իր տունը կառուցելիս նկատի էր ունեցել բազմաթիվ ժառանգներ ունենալու հանգամանքը: Այնպես որ առաջինակ մենակացը, ինչպես նաև հետագայում Գաբրիելն իր փոքրիկ ընտանիքով, զբաղեցնում էր սենյակների միայն մի մասը: Միջանցիկ սենյակում վառվում էր առաստաղից կախված նավթի լապտերը: Գաբրիելը մի ակնթարթ կանգ առալ, ականջ դրեց մոտերքում հնչող ձայներին: Լսեց ժուլիեթի ծիծաղը: Ուրեմն՝ գեղջուկ հայերի հիացնունքը նրան բավականություն էր պատճառում: Առաջադիմություն էր:

Հենց այդ պահին դուռը բացեց ծերունի բժիշկ Պետրոս Ալթունին: Ուզում էր գնալ: Վառեց իր լապտերի մոմը, վերցրեց աթոռի վրա դրոպած կաշվե պայտասակը: Տանաթրոջը նկատեց միայն այն ժամանակ, երբ սա կամացուկ ձայն տվեց.

— Հայրի՛կ Պետրոս:

Բժիշկը հանկարծակիի եկավ: Դա ալեխառն, անկառն մորուքով, փոքրամարմին, օժքած մարդ էր: Նա այն հայերից էր, որոնք, ի տարբերություն նոր սերնդի, իրենց կորացած ուսերին կրում էին հալածված ազգի ամբողջ բեռը: Իբրև Ավետիա Բագրատյանի հովանավորյալը, երիտասարդ հասակում նրա հաշվին բժշկություն էր սովորել Վիեննայում և աշխատհանձնել: Այն ժամանակ Յողոնօլուքի բարերարը մեծ ծրագրեր ուներ: Նույնիսկ մտադիր էր մի փոքրիկ հիվանդանոց բացել: Բայց բանը վերջացավ գավառական բժիշկ նշանակվելով, քանի որ ընդհանուր պայմանների համեմատությամբ դա չափազանցություն էր: Գաբրիելը ողջ մնացածների մեջ ամենից լավ հիշում էր ծերունի բժշկին, քանի որ սա եղել էր իր մանկաբարձուն: Բժշկի հանդեպ խոր ակնածանք ուներ: Բոլոր դեպքերում դա մանկական զգացմունքների հետ կապված ժառանգություն էր: Բժիշկ Ալթունին հազնում էր մահուդե մի վերարկու, որ կարծես մնացած լինեի դեռևս Վիեննայի համալսարանում ուսանած ժամանակներից:

— Տղա՛ս, էլ չէի կարող քեզ սպասել... Դե, ասա՛. ի՞նչ լուր ես բերել հյուրյումեթից:

Գաբրիելը նայեց ծերունու թառամած, փոքրիկ դեմքին: Մերունու մոտ ամեն ինչ մաշված էր՝ շարժումները, ձայնը, նույնիսկ սակավաթիվ սրախոսությունները: Արտաքուստ թե ներքուստ մաշվելու սպառնալիք էր: Յողոնօլուքից Փայտագյուղ և Մեղվագյուղ գնալը սոսկալի է, երբ

մարդ այդ ճանապարհը մի քանի անգամ պետք է կտրի անցնի ավանակի կոշտ մեջքին նստած: Գաբրիելը ճանաչեց կաշվի տյն հավերժական պայուսակը, որտեղ կաշուն սպեղանուց, ջերմաչափից, վիրաբուժական գործիքներից և 1875 թվականին լույս տեսած գերմաներեն բժշկական ձեռնարկից բացի, կար նաև անդրջրհեղեղյան շրջանի մանկաբարձական մի նշտար: Բժշկի այս պայուսակը տեսնելով, Գաբրիելն իր ներքին պոռթկումը զսպեց, որ չպատմի Անտիոքում իմացածը:

— Ոչ մի առանձին բան,— պատասխանեց նա արհամարհանքով: Ալթունին լապտերը ամրացրեց գոտուց և կապեց մեջքին.

— Կյանքումս առնվազն մի յոթ անգամ դիմել եմ նոր թեղքերի ստանալու համար: Ծտ են վերցնում, որ նորը տալու ժամանակ փող վաստակեն: Հայտնի բան է: Բայց ինձանից այլևս ստանալիք չունեն: Այս աշխարհում ինձ նոր անձնագիր պետք չէ...— Եվ անատամ լնդերը ցույց տալով, ավելացրեց.

— Առաջներում էլ դրա կարիքը չունեի. քառասուն տարվա մեջ ոչ մի հեռու տեղ չեմ գնացել:

Բազրատյանը գլուխը դարձրեց դռան կողմը.

— Ի՞նչ ժողովուրդ ենք, եթե ամեն բան լուռումունջ կուլ ենք տալիս:

— Կո՛ւլ ենք տալիս:— Բժիշկը ծոր տվեց այդ բառերը:— Երիտասարդներդ չգիտեք, թե ինչ բան է կուլ տալը: Դուք ուրիշ ժամանակներում եք մեծացել:

Բայց Գաբրիելը կրկնեց իր հարցը.

— Ի՞նչ ժողովուրդ ենք:

— Սիրեցյա՛լ զավակս, դու կյանքդ Եվրոպայում ես անցկացրել: Երանի ես էլ մնայի Վիեննայում, ինձ համար մեծ դժբախտություն էր, որ Վիեննայում չմնացի: Ինձանից երեկ մի բան դուրս գար: Բայց տես՞ում ես, պապդ էլ եղբորդ պես խենթ էր. աշխարհից կտրվել էր և դրսից ոչինչ չէր ուզում իմանալ: Ես գրավոր պարտավորություն էի օտանձել, որ պետք է վերադառնամ: Դա էր իմ դժբախտությունը: Ավելի լավ կլիներ, եթե ոչ մի տեղ էլ չուղարկեր...

— Մարդ միշտ չի կարող ապրել օտարների մեջ, որպես օտարական:

Փարիզեցի Գաբրիելին զարմացրին իր խոսքերը:

Ալթունին խոպոտ ձայնով ծիծաղեց.

— Իսկ այստեղ, այստեղ մարդ կարող է ապրել՝ աշխարհից անտեղյակ: Դու երեխ այլ կերպ ես պատկերացրել:

Հանկարծ Բագրատյանի մտքով անցավ, պետք է նախապատրաստական օրեէ միջոց ձեռք առնել: Բայց Ալթունին պայուսակը նորից դրեց աթոռին.

— Գրողը տանի: Ինչե՞ր ենք խոսում: Բերանիցս հին-հին պատմություններ ես դուրս քաշում: Ես բժիշկ մարդ եմ և ասածո հանդեպ առանձնապէս մեծ հաւատ չունեմ: Առաջնորդում ասածո հետ շատ եմ վիճել: Մարդ կարող է լինել ռուս, թուրք, հոտենոտոտ, աստված գիտե, թե էլ ինչ, բայց հայ լինելն անհնարին է...

Թափով ետ քաշվեց անդունդից, օրի եզրին էր հասել.

— Վե՛րջ, Թողնենք: Ես բժիշկ եմ: Մնացած բոլոր բաներն ինձ չեն վերաբերում: Քիչ առաջ ինձ մի շատ պատմական ընտանիք էր կանչել: Հարսը երկունքի մեջ էր: Տեսնո՞ւմ ես, շարունակ հայ երեխաներ են աշխարհ գալիս: Դա խելապարություն է:

Նա վրդովված վերցրեց պայուսակը: Հեռու տանող խոսակցությունը ծերունուն հաւանաբար դառնացրել էր.

— Իսկ դո՞ւ, դու ի՞նչ ես ուզում: Չնաշխարհիկ կին ունես, հիանալի օրդի, ոչ մի հոգս չունես, մեծահարուստ մարդ ես: Էլ ի՞նչ ես ուզում: Ապրիր քեզ համար: Դատարկ բաների մասին մի՛ մտածիր: Եթե թուրքերը պատերազմի մեջ են, ասել կուզի՝ մեզ հանգիստ կթողնեն: Դա հնուց ի վեր հայտնի բան է: Իսկ երբ պատերազմը վերջանա, կվերադառնաս Փարիզ, կմոռանաս մեզ էլ, Մուսա լեռն էլ:

Գաբրիելը ժպտաց. կարծես ինքն էլ լրջորեն չընդունեց իր հարցը.

— Հայրի՞կ, իսկ եթե հանգիստ չթողնե՞ն:

Գաբրիելը մի քանի վայրկյան, աննկատ մնալով, կանգնեց մեծ հյուրասենյակի դռան առաջ: Տասը-տասներկու մարդ կար հավաքված: Փոքրիկ սեղանի շուրջը կողք կողքի, լուռումուռնջ նստած էին երեք տարեց կին: Ժուլիեթի պատվերով նրանց էր ընկերացել ուսանող Ավագյանը: Բայց խոսակցություն բացելու ուղղութեամբ ոչ մի ջանք չէր թափում: Այդ պատկառելի կանանցից մեկը՝ բժիշկ Ալթունու կինը, Գաբրիելի մանկութեան հետ կապված կենդանի դեմքերից էր: Տանտերը նրան Մայրիկ Անթառամ էր ասում: Տիկինը մեռաքսն սև զգեստ էր հագնել: Ճակատի մոտից երկու մասի բաժանված մազերը դեռևս լրիվ չէին ճերմակել: խոշոր դիմագծերով ոսկրոտ դեմքը համարձակ արտահայտութեան ունէր: Զէր խոսում, մարդկանց նայում էր անվրդով, անկաշկանդ, զննող

հայացքով, նույնը չէր կարելի ասել նրա երկու հարևանուհիներին՝ Բիթիասի պատվելի Հարություն Նոխուդյանի և Յողոնօլուքի մուխթար Թովմաս Քերուսյանի կանանց մասին։ Նկատելի էր, որ սրանք նեղվում էին և իրենց ազատ չէին զգում, չնայած իրենց հանգերձարանից բավականաչափ արդուզարդ էին դուրս հանել ֆրանսուհուն դուր գալու համար։

Տիկին Քերուսյանի վիճակն ամենածանրն էր։ Չնայած սովորել էր Մարշալի ամերիկյան միսիոներների դպրոցում, ֆրանսերեն ոչ մի բառ չգիտեր։

Աչքերը ճպճպացնելով, նա նայում էր մոմաջահերի առատ լույսին և մոմակալներին, դրանք համարելով ավելորդ շոպյուլոթյուն։ Ա՛խ, տիկին Բագրատյանն ի՞նչ կարիք ուներ խնայողություն անելու։ Որտեղի՞ց էին ճարել այդքան հաստ մեղրամոմեր։ Երեկ բերել էին Հալեպից կամ նույնիսկ Ստամբուլից։ Քերուսյանը գավառի ամենահարուստ հողատերն էր, բայց նրա տանը, նավթի լամպերից բացի, գործածում էին միայն բարակ ճարպամոմեր և ոչխարաճարպի ճրագներ։ Այստեղ էլ, դաշնամուրի մոտ, բարձր ջահակալների մեջ դրված գույնզգույն մեղրամոմեր էին վառվում, ինչպես եկեղեցում։ Մի՞թե դա չափազանցություն չէր։

Նույն հարցն էր իրեն տալիս նաև երեցիկները, որը խիստ ընկճված էր։ Բայց, ի պատիվ տիկնոջ, պետք է ասել, որ նրա սրտում ո՛չ նախանձ կար, ո՛չ ընչաքաղցություն։ Ջեռքերը բացահայտ ամսոսանքով գոլն էր առել։ Երեկույթի պատճառով տանն էր թողել ձեռագործը, որը սովորաբար երբեք վայր չէր դնում։

Երեցիկներ և մուխթարի տիկինը նայում էին իրենց ամուսիններին, զարմանում այդ ծերուկների վրա։

Հիրավի, թե՛ մեղմաբարո պատվելին, թե՛ հաղթամարմին գուղապետը փոխվել, բոլորովին այլ մարդիկ էին դարձել։ Նրանք կազմում էին տղամարդկանց այն խմբի անբաժանելի մասը, որոնք շրջապատել էին Ժուլիեթին։ (Սա հենց այդ պահին հավաքվածներին բացատրություններ էր տալիս Գաբրիելի հայտնաբերած և պահարանում ցուցադրված մի քանի հնությունների մասին)։ Երկու ծանրակշիռ պարոնն էլ իրենց կանանց կողմն էին արել թիկունքները, խոնարհվել այնպես, որ երևում էին հնաձև, ծառայամտորեն ձգված սերթուկների աստառները։ Մանավանդ պատվելին, որ կարծես լարված զսպանակի նման պատրաստ սպասում էր անվերապահորեն կատարելու Ժուլիեթի որևէ պահանջը։ Բայց ֆրանսուհին ոչինչ չէր պահանջում։ Պատվելին կանգնած

էր որոշ հեռավորութեան վրա, քանի որ ժուլիեթին շրջապատել էին երիտասարդները: Դրանցից երկուսն ուսուցիչներ էին: Մեկը Հաբեթ Շատախյանն էր: Սա մի քանի շաբաթ անց էր կացրել Լոզանում և հմուտ ֆրանսագետի անուն էր հանել: Ողևորված էր. բաց չէր թողնում իր արվեստը ցուցադրելու հիանալի առիթը: Մյուս ուսուցիչը Հրանտ Ոսկանյանն էր, փոքրամարմին մի երիտասարդ, որի սև մազերը սկիզբ էին առնում ճակատի մեջտեղից: Հակառակ եռանդազին շաղակրատող ընկերոջը, նա բացարձակ լուսթյուն էր պահպանում: Այս լուսթյունը լարված էր, պատրաստ պայթելու: Շարունակ իրար էին հաջորդում հանդուգն թեթևամտութիւնն ու իսկական արժանիքը: Այս անգամ Ոսկանյանի սանձահարող լուսթյունը կորցրել էր իշխանութիւնը: Երբ Գաբրիելը ներս մտավ, լսեց սեփական առողջանությամբ հիացած ուսուցչի զրբնգուն ֆրանսերենը.

— Օ՛, տիկին, մենք որքա՛ն երախտապարտ ենք ձեզ, որ Դուք բազաբերթութեան ճառագայթ եք բերել այս անապատը:

Այսօր ժուլիեթի սրտում տեղի էր ունեցել մի ներքին փոքրիկ պայքար: Առիթը զգեստն էր, որով պետք է ընդունել իր նոր հայրենակիցներին: Մինչ այդ, պայմաններից ելնելով, նա միշտ շափազանց պարզ էր հագնվում, քանի որ անպատշաճ, ավելորդ բան էր համարում «այդ շտեմ կիսավայրենիներին» կուրացնելը: Բայց վերջերս նկատել էր, որ հյուրերի վրա թողած մոգական տպավորութիւնն իր վրա էլ է անդրադառնում: Գայթակղութեանը շփմանալով՝ պահարանից հանեց իր տոնական լավագույն զգեստը. «Ա՛խ, անցյալ տարվա գարնանից է մնացել,— մտածեց նա շորը փորձելիս:— Եթե փարիզյան տանը լինեիրք, չէի համարձակվի սրանով երևալ մարդկանց աչքին»: Փոքր-ինչ տարակուսելուց հետո զուրս բերեց նաև շքեղ զգեստին վայել զարդերը: Սկզբնական մտահոգումը, որից մինչ այդ ամալում էր, նրան հանկարծակի բերեց: Գեղեցիկ կանանց շրջապատում գեղեցիկ լինելը վեհացնող զգացում է, բայց դա երկարատև գոհացում չի տալիս: Մարդ միայն մեկն է շատերից: Արևմտյան հեռավոր աշխարհի զբոսավայրերում, թատերական սրահներում ու ռեստորաններում կինը մեծաթիվ դերակատարների հետ խաղացող գեղեցիկ ստատիստուհի է: Բայց այստեղ, օտարազգի հավատացյալների շրջապատում, այս խոշորաշյա, ամաշկոտ հայերի համար լինել անհասանելի սրբապատկեր, Աթենաս-Պալլաս, միակ ոսկեհեր, խարտիշագեղ տիրուհին— սա արդեն սովորական ճակատագիր չէ,

այլ աշխարհի մի իրադարձություն, որից երիտասարդորեն շիկնում են կնոջ այտերը, բուցավառվում շուրթերը, փայլատակում բիբերը:

Գաբրիելը Ժուլիենի տեսավ շրջապատված հլու-հնազանդ երկըն-սլագուններով, որոնք նրա հանդեպ որևէ ցանկություն դրսևորել չէին հան-դըգնի: Նկատեց, որ կնոջ այտերը շառագունել են, իսկ շուրթերը վառ-վում են. կարծես քսանամյա աղջիկ լիներ: Երբ Ժուլիենը շարժեց, Գաբրիելը ճանաչեց նրա «հրացայտ քայլվածքը», ինչպես դա ինքն էր մի անգամ անվանել: Թվում էր, թե Ֆրանսուզին Յոդոնսուլքում գտել է ամուսնու հասարակ հայրենակիցների սրտի ճանապարհը, նա, որ Եվրո-պայում հաճախ էր առարկում ամենաուսյալ և ընտրելագույն հայերի հետ շփվելու դեմ: Ի՞նչ հետաքրքիր բան. Բեյրութում, երբ համաշխար-հային իրադարձությունները վրա հասան, և վերադարձի հնարավորու-թյունը վերացավ, Գաբրիելը երկյուղ էր կրում, թե կինը հայրենիքի պարտից հալումաշ կլինի: Ֆրանսիան մղում էր իր պատմության մեջ ամենադժվարին պայքարը: Եվրոպական լրագրերն այդ անկյունը չէին հասնում: Ոչինչ հայտնի չէր: Աշխարհից կտրված էին: Երկար-բարակ շրջաններ գծելուց հետո միայն մի նամակ էր ընկել նրանց ձեռքը, այն էլ գրված նոյեմբերին: Ժուլիենի մորից էր: Մեծ բախտավորություն էր, որ նա եղբայրներ չուներ, թե չէ հոգսի տակ կընկներ: Ժուլիենին իր երկու քույրերի հետ առանձնապես մտերիմ չէր: Օտարազգու հետ ամուսնա-նալով՝ խորթացել էր ընտանիքին: Ինչ էլ լիներ, նրա անտարբերու-թյունը, նույնիսկ թեթևամտությունը Գաբրիելի համար լիակատար անա-կընկալ էր: Ապրում էր ներկայով: Հաղվադեպ էր մտաբերում հայրենի-քը: Թվում էր, թե ամուսնության տասնչորսերորդ տարում անհուսալին պոլիս էր եկել այստեղ՝ Յոդոնսուլքում: Ժուլիենը ոտք էր դրել Գաբրիելի աշխարհը: Մի՞թե երկուսին միացնող և բաժանող լարվածությունն այդ երեկո գտել էր իր լուծումը:

Հերավի, ինչ-որ նոր բան կար ամուսինների էության մեջ, երբ Ժու-լիենը փարվեց Գաբրիելին.

— Վերջապես, բարեկամս: Արդեն շա՛տ էի անհանգստացել:

Նա իսկույն, գրեթե չափազանցված ձևով հոգ տարավ, որ ամուսինը հագեցնի իր քաղցն ու ծարավը: Բայց Գաբրիելը ուտելու ժամանակ չու-ներ: Ամբողջ էությունը նրան ստիպում էր հայտնել Անթաքիեում պա-տահածը: Մութաթար Քեբուսյանը վիզը երկարացրած՝ ջանում էր ոչ մի բառ բաց չթողնել. աչքերը մի փոքր շեղ էին, և դա ավելի էր ընդգծում նրա գեղջիկական դեմքի թերահավատությունն ու երկշտությունը: Դրժ-

վար էր հավատալ, որ այդ օրվա կառավարական միջոցառումը չէր ազդել մաքրկանց տրամադրություն վրա: Հենց այն փաստը, որ թուրքական իշխանությունը այդ բանի համար ընտրել էր կիրակին, այն էլ պատահին նախորդող ժամը, ուրեմն՝ դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ նողկալի դիտարկության և թշնամության նշան: Ճիշտ է, 1896 և 1909 թվականների արյունալի դեպքերի ժամանակ Մուսա լեռան շրջակա գյուղերը դրեթն անվթար էին մնացել, բայց այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք էին Ֆեբուսյանն ու Բիթիասի փոքրամարմին պատվելին, նուրբ լսողություն ունեին և ամեն կասկածելի հնչյուն լսելիս ականջները սրում էին: Նրանք ամբողջ օրը մտահոգության մեջ էին անցկացրել: Միայն երեկոյթը և ժուլիեթի ճառագայթող ներկայությունը կարողացան փարատել նրանց անհանդիստ մոռացությունը: Բայց երբ Բագրատյանը, իր խոստման համաձայն, կրկնեց մյուզիքի ասածը, թե եղածը պատերազմական ժամանակաշրջանին հատուկ ընդհանուր կարգադրություն է, Նոխուդյանը, Քեբուսյանը և ուսուցիչները հայտարարեցին, թե իրենք այդ առեղծվածի լուծումն արդեն գտել են: Չորս կողմ ծավալվեց լուսավոր լավատեսություն: Դրա ամենահամոզված ներկայացուցիչը ուսուցիչ Շատախյանն էր: Սկսեց եռանդուն շաղակրատել.

— Անցել է միջնադարը, — ասաց նա, իր բոցաշունչ խոսքերն ուղղելով տիկին Բագրատյանին: — Քաղաքակրթության արևն այժմ ճաճանդում է նաև Թուրքիայի վրա: Պատերազմը միայն արշալույսի արեազույն ցուլն է: Մեկընդմիշտ վերջ է տրված ճնշմանը, արհավիրքին, սպանդին: Առաջադեմ աշխարհը չի հանդուրժի նման բաներ: Եվ թուրքական կառավարությունը իր դաշնակիցների հսկողության տակ է:

Շատախյանը հուսալավոված նայեց ժուլիեթին: Արդյոք իր անթերի ֆրանսերենով ինքը ծառայություն չէ՞ր մատուցել առաջադիմությանը: Ներկա գտնվողները կարծես հասկացան նրա ասածը և հավանություն տվին նրա հայացքներին: Միայն լուակյաց ուսուցիչ Ռսկանյանը արհամարհանքով քրթմնեաց: Դե, նա միշտ էլ այդպես էր վարվում, երբ իր բարեկամը պերճախոսությամբ տարվելով, չափը կորցնում էր:

Եվ ահա հնչեց մի նոր ձայն.

— Թողն՛ք թուրքերին: Խոսենք ավելի կարևոր բաներից:

Ասողը դեղագործ Գրիգորն էր, ամենանշանավոր դեմքն այս հասարակության մեջ:

Նույնիսկ հազնեկաձևից երևում էր, որ ղեղադործ Գրիգորն առանձնահատուկ անձնավորություն է: Բոլոր աղամարդիկ եվրոպական տարազներ էին կրում (Յողոնօլուքում Լոնգոնից վերադարձած մի ղերձակ էր ապրում), միևնույն Գրիգորը բաց ղեղին գույնի ուսական բլուզ էր հագնում՝ նուրբ մետաքսից: Չնայած վաթսուն տարեկան էր, ղեմքը ուղորկ էր, անկնճիռ: Սպիտակ այծամորուք ուներ, փոքր-ինչ շեղ աչքեր, խոնացած թուղթ հիշեցնող մաշկով նա ավելի շատ նման էր իմաստուն մանդարինի, քան հայր: Խոսում էր բարձր, միևնույն ժամանակ մի անհասկ խուլ ձայնով. կարծես ուժասպառ էր եղել իր մեծ գիտելիքների ժանրությունից: Նվ իբր, Յողոնօլուքի ղեղադործը ոչ միայն ուներ մի գրադարան, որի նմանը Սիրիայում չկար, այլև ինքն էլ հենց կենդանի գրադարան էր, աշխարհի ամենաանհայտ հոփտներից մեկն ընկած ամենագետ: Մուսա լեռան բուսական աշխարհի, անապատների երկրաբանական հատկանիշներ, Կովկասի պալատող թռչնատեսակների, պղնձահանույթի, օդերևութաբանության, հողերը հայրերի, Ղուրանի, հաստատուն աստղերի, ուղտաղբի արտահանման քանակի, պարսկական վարդալու պատրաստելու գաղտնիքների կամ ճաշատեսակների, ամեն ինչի մասին Գրիգորը միշտ էլ խուլ ձայնով տեղեկություններ կարող էր տալ, այն էլ մի լի տնտարբեր ձևով. կարծես մարդիկ նրան չէին հարգում, եթե պահանջում էին լուծել նման չնչին հարցեր: Ամենագետ լինելը տարածված բան է: Միայն դա չէր ղեղադործի ստեղծագործական առանձնահատկությունը: Ո՛չ, Գրիգորը նման էր իր գրադարանին: Վերջինս բազկացած էր մի քանի հազար հատորից, թեև դրանց գերակշռող մասը գրված էր ղեղադործի համար անհասկանալի լեզուներով: Այսպես, օրինակ՝ Բորճատուզի խոսակցական բառարանի շատ հին հրատարակությունը: Բավարարվում էր հայերեն տեղեկագրական որևէ աղբյուրով: Նախախնամությունը նրա մոլայնյան ճանապարհին ծանր խոչընդոտ էր դրել: Հայերեն և ֆրանսերեն գրքերը, որոնք Գրիգորին մտալի էին, նրա գրական գանձերի ամենաթույլ մասն էին կազմում: Բայց մեր ղեղադործը ոչ միայն գիտնական էր, այլև նույնքան գրասեր: Իսկական գրասերը ձեռք ու բովանդակությունից ավելի սիրում է գրքի գոյությունը, թեև ուղ բնավ էլ չկարդա: (Մի՞թե ամենամեծ սերը այդպիսին չէ:) Դեղադործը հաբուստ մարդ չէր: Նա ի վիճակի չէր մեծածախս պատվերներ ուղարկել Ստամբուլի կամ արտասահմանի գրավաճառներին և հնավաճառներին: Հագվել թե կարողանար վճարել ճանապարհածախս, Ստիպված առնում էր, ինչ ձեռքն էր ընկնում: Հիմքը

գրված էր, ինչպես ինքն էր պնդում, դեռևս մանկության և շրջագայության տարիներին: Գործադաշնակներ ու հովանավորներ ունեն Աթենքում, Ալեքսանդրիայում, Հալեպում, Գամասկոսում, որոնք երբեմն խոշոր ծրարներ էին ուղարկում: Ի՞նչ տոն էր նման ընծաներ ստանալու Գրանք արտերին, երրայերեն մեծածավալ գրքեր լինելին, թե ֆրանսերեն վեպեր կամ, առհասարակ, ինչ-որ հնամաշ ժողովածուներ, միևնույն է, գրքեր էին, տպագրված թղթեր: Նույնիսկ օրվա լրագրերը հավաքում, բժախնդրորեն կազմում էր դրանց ցանկը, գրանցելով գներն ու հայտարարությունները: Այս մարդու մեջ կարծես մարմնավորված էր ամբողջ հայ ազգի գործվածքը հանճարի հանդեպ, բոլոր հին ժողովուրդների այդ գաղտնիքը, որ հավերժում է, հալթահարելով դարերը: Ինչպես մեխանիկ միակ սերմը արմատ է դնում լերկ ժայռի վրա, այդպես էլ Գրիգորի պատգամներն արմատ էր դնել Յողոնօլուքում: Այս տարօրինակ, մեծ մասամբ չընթերցված գրադարանը հազիվ թե գեղապործի հսկայական գիտելիքների համար բավարար հիմք լիներ: Այստեղ նրան օգնության էր հասնում ամեն ծակուծուկ մտնելու ստեղծագործական եռանդը: Գրիգորը լրացնում էր իր աշխարհում եղած պակասը: Աստվածաբանությունից սկսած մինչև վիճակագրություն, բոլոր հարցերին պատասխանում էր լիակատար իմացություն: Ի դեպ, երբեք չէր ստում: Գիտությունը վերաբերող ծանրակշիռ բառերն արտասանելիս նրա հոգին ողողվում էր բանաստեղծական անմեղ երանությամբ: Ինքնին հասկանալի էր, որ նման մի մարդ պետք է սաներ ունենար: Հասկանալի է նաև, որ այդ սաները յոթ գյուղի ուսուցիչներն էին: Գրիգորին համարում էին դարմանալի պատգամախոս, և խստաբարո Ռսկանյանը երբեք չէր կասկածում, որ դա հիմնաւոր իմաստություն է: Դեղագործ Գրիգորը Մուսա լեռան Սոկրատեսն էր, մանավանդ երբ իր սաների հետ գիշերները դուրս էր գալիս փիլիսոփայական շրջագայությունների: Այդ հանգամանքը հնարավորություն էր տալիս մշտապես խորացնելու սաների հարգանքը:

Գրիգորը մատն ուղղում էր դեպի աստղադարձ երկինքը.

— Հաբեթ Շատախյան, ճանաչո՞ւմ ես այն կարմրավուն աստղը:

— Ո՞րը: Այն մե՞կը: Պետք է, որ մոլորակ լինի: Ինչպե՞ս:

— Սխալ է, վարժապետ: Դա Ալդեբարան աստղն է: Իսկ գիտե՞ս, թե ինչու է կարմրափայլ:

— Ինչո՞ւ: Երեկ... մերձթնդրալը...

— Սխալ է, վարժապետ: Ալդեբարան աստղը բաղկացած է մագնիսային հալած երկաթից, ուստի և կարմրավուն փայլ ունի: Նույն կար-

ծիքին է նաև հռչակավոր Քամիլ Ֆլամարիոնը, որն այդ մասին է գրել ինձ ուղարկած վերջին նամակում:

Մեծ աստղագետի նամակն էլ սնապարծութուն չէր: Դա իրողություն էր: Միայն թե Քամիլ Ֆլամարիոնի կողմից Գրիգորն ինքն էր իրեն նամակ գրել: Նման նամակագրությունմբ, անշուշտ, հազվադեպ էր զբաղվում, ամենահանգիսավոր պահերին: Սաներն այդ մասին ոչինչ չգիտեին: Գրիգորը նամակագրություն ուներ ոչ միայն ժամանակակից կամ նոր վախճանված հսկա հանճարների հետ: Նույնիսկ Վոլտերը և հայ մեծ գրող Բաֆֆին առանց հապաղելու բաղմիցս պատասխանել էին նրա նամակներին: Այսպիսով, Գրիգորի մեջ ապրում էր Ոլիմպոսի թղթակից-անգամը:

Զարմանալին այն էր, որ չնայած ամբողջ աշխարհով հետաքրքրվում էր, Յոդոնօլուքից ոչ մի անգամ ոտքը դուրս չէր գրել: Մարդիկ նման դեպք չէին հիշում: Մուսա լեռան բոլոր ուսումնական մարդիկ տարին առնվազն մի անգամ ճանապարհորդում էին թեկուզ մինչև Հալեպ կամ Մարաշ՝ այցելելու ամերիկյան, գերմանական, ֆրանսիական միսիոներների դպրոցները, որտեղ իրենք ստացել էին բարձրագույն կրթություն: Մերոնիներից շատերը վերջին տարիներին Ամերիկայից էին վերադարձել և անդորրության մեջ սպասում էին իրենց վաստակածը: Պատերազմից ոչ շատ տառջ թափառողների մի խումբ նորից կտրեց անցավ օվկիանոսը:

Միայն դեղագործ Գրիգորն էր խուսափում տեղափոխությունից: Նույնիսկ հարևան գյուղերը շատ հազվադեպ էր հյուր գնում: Պնդում էր, թե երիտասարդ հասակում սեփական աչքով բավականաչափ տեսել է հողագնդի վրա գտնվող տեսարժան բաները: Երբեմն նկարագրում էր դեպի արևելք և արևմուտք կատարած իր շրջագայությունները, ասելով, թե ինքն սկզբունքորեն հրաժարվել է երկաթուղուց: Հայտնի չէր, թե դա էլ նույնն էր, ինչ-որ Ֆլամարիոնից ստացած նամակը: Գրիգորի խոսքերը և պատմությունները մաղաչափ անգամ փչոց չէին կամ երևակայության արդյունք: Դրանք բացահայտ ճշմարտություն էին, այնպես որ, Գաբրիելի պես մարդն անգամ չէր կասկածում: Բայց թե ամեն առիթով դեղագործը հավաստիացնում էր, որ ճանապարհորդելու ձգտումն իր համար անհասկանալի է: Ալթունին, այդ հանրահայտ փնթիկյանը, դառնացած զանգատվում էր, թե իր կյանքն իզուր կտրվի սեփական գյուղում: Մինչդեռ Գրիգորը գոհ էր Յոդոնօլուքից, Յոդոնօլուքում ապրելուց: Իսկուր վայրերն էլ նման են իրար, քանի որ արտաքին աշխարհի էություն

թյունը ներքին աշխարհն է: Հասկացողը տեղից չի շարժվի, ինչպես ճառագայթածե ուստայնի մեջտեղում նստած սարդը, որը ցանց է հյուսում՝ իրեն զգալով տիեզերքի վերևում: Բայց երբ խոսակցությունը վերաբերում էր քաղաքակրթությանը, պատերազմին, ժամանակի հրատապ խնդիրներին, դեղագործն անհանգստանում էր: Նման բաներ իմանալ չէր սիրում: Աշխարհը արտաքին կախման և ներքին խարդավանքների խաղաղնդակ դարձնելը առաջ է բերում նվաստացուցիչ ավերածություն: Աշխարհն արժեք է ստանում միայն այն դեպքում, երբ քնթանում է դեպի անձնուրաց հայեցողության հեռուն: Ոգու հետի՛ն ամբարտավանություն: Իր ի՞նչ գործն է, թե իրադարձություններն ինչպիսիք են խոր թիկունքում, Ստամբուլում, Հալեպում կամ Միջագետքում: Նա արհամարհում էր զիրք չդարձած պատերազմները: Այս տեսակետից դեղագործի սրտով չէին նաև ուսուցիչ Շատախյանի քաղաքական հայտարարությունները: Գրիգորն իր միտքն ավարտեց այսպես.

— Զեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ մեկը մյուսին շարունակ խեթ-խեթ է նայում: Պատերազմ, անկարգություններ, վալի, կայմակամ: Թող թուրքերն անեն, ինչ ուզում են: Երբ դուք նրանցով չհետաքրքրվեք, նրանք էլ ձեզնով չեն հետաքրքրվի: Մենք այստեղ ունենք մեր սեփական հողը: Եվ այդ հողը նույնիսկ նրբաձաշակ երկրպագուներ ունի: Խընդ-բեմ...

Այս ասելով Գրիգորը տանտիրոջը ներկայացրեց անձանթ հյուրին, որը մինչ այդ կամ մյուս տղամարդկանց ետևն էր նստած կամ, պարզապես, ոչ մեկի աչքով չէր ըկել: Դեղագործն օտարականի հնչեղ անունն արտասանեց ծոր տալով.

— Գոնզագ Մարիս:

Երիտասարդի տեսքից և շարժումներից երևում էր, որ նա եվրոպացի է կամ, առնվազն, խիստ եվրոպականացած արևելցի: Սև, փոքրիկ բեղերն ու չափազանց սիրալիր դեմքը նույնքան ֆրանսիական էին, որքան անունը: Ամենից շատ աչքի էին ընկնում հոնքերը, որ հակառի վրա բուրձ անկյուն էին կազմել:

Գրիգորն օտարի համար շարունակեց հերոզի դեր կատարել.

— Պարոն Գոնզագ Մարիսը հույն է:

Բայց անմիջապես ավելացրեց, կարծես չկամենալով նվաստացնել հյուրին.

— Ոչ թե թուրքահայատակ, այլ զտարյուն հույն, եվրոպացի:

Օտարականը շատ երկար թարթիչներ ուներ: Այդ խոսքի վրա նա ժպտաց, կանացիորեն խոնարհելով աչքերը.

— Հայրս հույն էր, մայրս՝ ֆրանսուհի, ինքս ամերիկացի եմ:

Բագրատյանի վրա հաճելի տպավորություն թողեցին երիտասարդի համեստությունն ու ամաչկոտությունը: Նա գլուխն օրորեց.

— Ներեցեք, այդ ո՞ր գիժ քամին է ֆրանսուհի մայր ունեցող մի ամերիկացու բերել այստեղ, այո՛, այստեղ:

Գոնզալը նորից ժպտաց, խոնարհելով թարթիչները.

— Շատ պարզ: Մի քանի շաբաթ գործ ունեի Ալեքսանդրիթում: Այնտեղ էլ հիվանդացա: Բժիշկն ինձ ուղարկեց բարձր տեղ՝ Բեյլան: Բայց Բեյլանում ինձ լավ չզգացի...

Գեղագործ Գրիգորը խրատաբար բարձրացրեց ցուցամատը.

— Օգի ճնշում: Բեյլանում օգի ճնշումը միշտ էլ սովորականից ցածր է:

Գոնզալը Մարիայը խնամքով հարդարված գլուխը երախտագիտությամբ թեքեց դեղագործի կողմը.

— Ալեքսանդրեթում ինձ այնքա՛ն բաներ պատմեցին Մուսա լեռան մասին, որ հետաքրքրությունս բորբոքվեց: Ինձ համար հաճելի անակրնկալ էր այս անհրապույր արևելքում գտնել նման դեղեցկություն, այսքան բարեկիրթ մարդիկ, այնպիսի հյուրընկալություն, ինչպիսին ինձ ցույց տվեց իմ տանտերը՝ պարոն Գրիգորը: Սիրում եմ այն ամենը, ինչ անծանոթ է: Եթե Մուսա լեռը Եվրոպայում լիներ, մեծ համբավ կվայելեր: Բայց հիմա ուրախ եմ, որ դա միայն ձե՛զ է պատկանում:

Գեղագործն անտարբեր, խուլ ձայնով, ինչպես վարվում էր կարևոր նորություններ հաղորդելիս, ազդարարեց.

— Նա գրող է և այստեղ, իմ տանը, շարունակելու է գրել:

Այս խոսքից Գոնզալը կարծես ամաչեց.

— Ես գրող չեմ: Երբեմն ամերիկյան որևէ թերթի մանր-մունր լուրեր եմ ուղարկում: Ուրիշ ոչինչ: Ես նույնիսկ իսկական լրագրող չեմ:

Ձեռքի անորոշ շարժումով նա ցույց տվեց, որ այդ զբաղմունքը ոչ մի նպատակ չի հետապնդում, բացի հաց վաճառակելուց: Բայց Գրիգորը չէր հրաժարվում իր գոհից, որով կուղենար հպարտանալ.

— Այնուհանդերձ դուք նաև արվեստագետ եք, երաժիշտ, վիրտուոզ, համերգներ եք տվել, այնպես չէ՞:

Երիտասարդը ձեռքը բացասաբար շարժեց.

— Այդ բոլորն էլ ճշմարիտ չէ: Ես սոսկ դաշնամուրային նվագակցող եմ եղել: Մարդ ամեն բան պետք է փորձի:

Նրա հայացքը ժուլիեթից օգնություն էր հայցում: Սա զարմանք հայտնեց.

— Աշխարհը փոքր է: Տարօրինակ չէ՞, որ այստեղ երկու հայրենակից գտնում են իրար: Այո, կիսով չափ դուք իմ հայրենակիցն եք:

Ուսուցիչ Շատախյանը դարձյալ չկարողացավ սանձահարել իր զեղումները.

— Եվ արդյոք տարօրինակ չէ՞, որ մենք այսքան ընտիր շրջապատ ենք մտել, որ մենք՝ հայ խեղճ գյուղացիներս, տիկնոջ բարության շնորհիվ վայելում ենք նրա նրբաշուք մտերմությունը:

Բորբոքված Ոսկանյանը թողեց, որ իր լռությունը կուտակվի, և խոժոռ վեհություն մի կողմ քաշվեց: Դրանով հասկացրեց, որ բնավ էլ տարօրինակ չէ, եթե այստեղ հարգանքով են բնդունում իր նման մի անձնավորության: Չէ՞ որ Ոսկանյանը Մուսա լեռան շրջակայքում համարվում էր ոչ միայն առաջնակարգ բանաստեղծ, որն իր հայրենակիցներին ամեն ուրախ կամ տխուր հանդեսների առթիվ մատուցում էր նրանց պատվիրած ոտանավորները, այլև գեղագիր էր և նկարիչ:

Դեղագործ Գրիգորն իր սան Շատախյանին մի անգամ էլ թեթևակի դաս տվեց.

— Մենք՝ հայերս, ունենք ճակատագրական մի թերություն: Դա փոքրագությունն է, որը մեզ հաճախ տանում է դեպի ինքնանվաստացում: Մոռանում ենք, որ եղել ենք աշխարհի ամենահին և ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդներից մեկը: Տիկիներ, իբրև մեր Գաբրիել Բաղրատյանի ամուսինը, անշուշտ, գիտե, որ մեր հնագույն ազգը Հոռմից առաջ քրիստոնեությունն ընդունել է իբրև պետական կրոն*: Մենք փառահեղ պետություն ենք ունեցել, մայրաքաղաք Անի, որն իր հազար եկեղեցիներով համարվել է աշխարհի հրաշալիքներից մեկը: Հայ ազգի արքաներն են կառավարել Բյուզանդիան: Այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիան դեռևս նիրհում էր ծայրահեղ բարբարոսության գրկում, մենք դասական գրականություն ունեինք: Ես ինքս էլ նմուշներ ունեմ այնպիսի գործեր հեղինակների գործերից, ինչպիսիք են Ղազար Փարպեցին և Մովսես Խորենացին: Բայց այսօր էլ հարկ չկա ամաչելու: Նույնիսկ այստեղ, այս խուլ գյուղում, հորտեղ անգամ կարգին փողոց չկա, ժամանակի ընթացքում ստեղծվել է պատկառելի մի դրաղարան... ուրեմն, տիկինը թույլ կտա, որ իր առաջ շամաչենք...

Այս հիանալի ճառը դեղագործն արտասանեց մանդարինին վայել անվրդով հանդարտությամբ: Ժուլիեթի դեմքին չէր նայում: Իբրև սովորատեսյան իմաստուն, Գրիգորը կանանց հանդեպ խիստ առաքինի էր և զուսպ: Սակայն դրա փոխարեն իր լույսի շուրջն էր հավաքում երիտասարդ տղաներին, որպեսզի նրանք բթամիտ չմնային: Անշուշտ, այդ ձգողական ուժի արդյունքն էր և այն, որ երիտասարդ Գոնզալ Մարիսը նրա տանն էր իջևանել, չնայած մոլիթարը մի գեղեցիկ սենյակ էր առաջարկել:

Գրիգորի խոսքի վրա գինովացած Ժուլիեթն սկսեց հայերեն թոթովել: Այդ բանը նա արեց հմայիչ ձևով:

— Հապա ի՞նչ էիք ուզում... ինքս էլ հայունհի եմ, քանի որ հայի հետ եմ ամուսնացել... օրենքով... կամ երևի թրքունհի եմ... օ՛հ, ինձ բոլորովին չեմ ճանաչում...

Լեզվափորձությունը շորս կողմից դիմավորեցին հիացական ծափահարությամբ: Գաբրիելն իր ամբողջ կյանքում կնոջ բերանից միայն մի քանի հայերեն բառ էր լսել: Այս նոր առաջադիմությունը նրան զարմանք և երանություն կպատճառեր, բայց առիթը բաց թողեց, քանի որ այդ պահին անթարթ զննում էր Միհրդատի գլխի քանդակը, որ պատկանում էր հետքերիստոնեական ժամանակաշրջանի երկրորդ հարյուրամյակին և դուրս էր բերվել Սուեդիայի մոտ դոնվոլ Սելեկիայի ավերակներից: Բայց Գաբրիելի մոտորումները կարծես բնավ էլ չէին վերաբերում այդ գլխին: Հավաքվածներից ոչ մեկը չհասկացավ տանտիրոջ միտքը, երբ նա հանկարծ զայրացած գռչեց:

— Երբ մի կենդանի արարած այլևս չի հավատում, որ կարող է իրեն պաշտպանել, կործանվում է: Այդպես է եղել բնության և պատմության մեջ:

Եվ չգիտես ինչու, գլխի պատվանդանը նախկին տեղից հրեց մի փոքր դեպի ձախ:

Ժուլիեթի զվարթ տրամադրության շնորհիվ երեկույթը շատ հաջող տեսավ. ոչ մի կերպ չէր կարելի համեմատել Բագրատյան ամառանոցի նախկին հավաքությունների հետ: Տեղացի հայերը մեծ մասամբ զուտ արեւելւյան կյանք էին վարում. հանդիպում էին միայն եկեղեցում և դրսում: Միմյանց այցելում էին միայն հանդիսավոր առիթներով: Թեյատներ չկային, թեև դրանք կային թուրքական նույնիսկ ամենափոքր գյուղերում: Տնտեսական այս անջրպետի պատճառը կնոջ բանտային վիճակն էր: Բայց դա հետզհետե վերանում էր:

Երեցկիներ մոռացել էր ամուսնուն հիշեցնել, թե դնալու ժամանակն է, շնայած հոանդով հետևում էր, որ պատվելու կյանքը երկարատև լիներ, և քունը չկրճատվեր: Մուխթարի կինը ժուլիեթին մոտենալով, փորձառու մատներով շոշափում էր մետաքսի զգեստը: Մայրիկ Անթառամն անսպասելիորեն անհայտացել էր: Ամուսինը մի տղայի միջոցով նրան կանչել էր, որ ծննդաբերության ժամանակ իրեն օգնի և վանի այն սգիներին, որոնք նման դեպքերում միշտ էլ պաշարում են ծննդկանի տունը, միջամտում իրենց կախարդանքով: Տիկին Ալթունին տասնյակ տարիներ եղել էր բժիշկ ամուսնուն արժանավոր օգնականը, մասամբ թեթևացնելով նրա բազմազբաղ գործունեության ծանրությունը:

— Ինձանից շատ է գործ անում,— պնդում էր ծերունին:

Սկսեցին գովաբանել Մայրիկ Անթառամին: Ուրիշ կին էր: Իրեն զոհում էր: Բոլոր կանանց՝ ծեր թե երիտասարդ, նեղության մեջ օգնում էր մայրական կամ քույրական խորհուրդներով: Նույնիսկ դոսից նամակներ էր ստանում: Դրա պատճառը, թերևս, այն էր, որ ամբողջ գովառում նա էր Աղգանվեր հայուհիների ընկերության ներկայացուցիչը: Միայն տիկին Քերուսյանը քննադատաբար հիմնավորեց Անթառամի հոգու բարությունը:

— Անվավակ կին է:

Մուխթարն այդ ժամանակ ծանրացած գլխով և շեղ աչքերով հետևում էր Գրիգորի խոսքերին, որը չինական մետաքսամշակության առավելություններն ամենայն մանրամասնություններով հակադրում էր տնայնագործությանը: Քերուսյանը ձեռքով խփեց իր ծունկին:

— Ինչպե՞ս, սա մեր Գրիգորն է: Քանի՞ տարի է, որ դեղատուն ենք գնում, նավթ ու լուծողական ենք առնում, բայց մոտենեցողս էլ չի անցել, թե ինչ մարդ է:

Ամենից շատ աշխուժանալու կարիք զգում էր տանտերը: Դրա համար մի ակնթարթ էր պետք: Դժգոհությամբ աչքի անցկացրեց մեծ սեղանը, որտեղ թխվածքներով լի ափսեներ էին դրված, թեյի, սուրճի գավաթներ և երկու սրվակ օդի: Նա ոտքի թռավ:

— Բարեկամներս, եկեք ավելի լավ բան խմենք:

Եվ Քրիստափորի ու Միսակի հետ գնաց մառան՝ գինի բերելու:

Կրտսեր Ավետիսն ընտիր գինիներ էր պատրաստում և աշահելու մասին լավ հոգ տանում: Այդ գործը հանձնարարված էր տնտեսավարին: Իհարկե, Մուսա լեռան թունդ գինիները երկար չէին դիմանում: Պատճառը երեկ այն էր, որ պահում էին ոչ թե տակառներով, ինչպես ընդուն-

ված է պապենական սովորութեամբ, այլ փակ կարասներով: Դա կիրանանի Քսարայի գինիները հիշեցնող չափազանց թանձր, մուգ ոսկեգույն խմիչք էր: Երբ մարդիկ լի գավաթները դատարկեցին, տեղից բարձրացավ Բագրատյանը, կենաց առաջարկեց: Բաժակաճառը նույնքան մշուշապատ էր, անորոշ, որքան այդ օրվա նրա ամբողջ վարքագիծը: Ասաց, թե երջանկություն է, երբ իրար հետ նստած սրտանց ուրախանում են: Ո՞վ գիտե, թե մյուս անգամ էլ կունենան նույն անհոգ տրամադրությունը: Բայց այս պահին հարկ չկա նման խորհրդածություններով պղտորելու ուրախությունը. ի՞նչ օգուտ դրանից:

Բաժակաճառը, որն ավելի շուտ քողարկված նախադգուշացում էր, Գաբրիելն ասաց հայերեն: Ժուլիեթը դիմացից ողջունեց ամուսնուն, բարձրացնելով գավաթը.

— Քեզ լրիվ հասկացա, ամեն մի բառը... բայց ինչո՞ւ այդքան ընկճված տրամադրությամբ, ի՛մ բարեկամ:

— Ես շատ վատ հոեոտոր եմ,— արդարացավ Գաբրիելը:— Մի երկու տարի առաջ դաշնակցական կուսակցությունն ինձ աշխատանք առաջարկեց: Ես մերժեցի ոչ թե այն պատճառով, որ քաղաքականության հետ զուտ չունեմ, այլ այն պատճառով, որ բազմամարդ ժողովներում խոսել չէի կարողանա: Այնպես որ, դա մեծ կորուստ չէր. ինձանից ազգային դործիչ դուրս չէր գա:

— Ռափայել Պատկանյանը,— Ժուլիեթի կողմը շրջվելով՝ բացատրեց դեղազործը,— մեր ժողովրդի ամենամեծ գործիչներից մեկը, որը, հիրավի, արթնացնում էր մեր ազգային ոգին, շատ վատ հոեոտոր էր: Մտածելու բան է: Ավելի անհաջող է թոթովել, քան Դեմոսթենեսը երբեք տասարդ հասակում: Բայց հենց դա էր բանաստեղծի խոսքը դարձնում առանձնապես ազդու: Տարիներ առաջ նրա հետ ծանոթանալու և խոսքը լսելու բախտը ես էլ եմ ունեցել: Երևանում:

— Ուրեմն,— ծիծաղեց Գաբրիելը,— ինչ որ չկա, դեռ կարող է լինել:

Թանձր գինին իր գործը կատարեց: Զայներն աշխուժացան: Միայն ուսուցիչ Հրանտ Ոսկանյանն էր քար լուծյուն պահպանում: Դա էլ, իհարկե, իր դրդապատճառն ուներ: Աստծո ծառան՝ Նոխուդյանը, որը շուտ էր գինովանում, փորձում էր գավաթն ազատել գրոհի նետովող կնոջից, մինչդեռ սա ամեն կերպ ուզում էր այն խլել: Պատվելին շարունակ կրկնում էր.

— Բայց չէ՞ որ տոն է, ա՛յ կին: Իրավ չէ՞:

Երբ Գաբրիելը գիշերային խավարը դիտելու համար պատուհաններից մեկը բացեց, ղզաց, որ Ժուլիենը կանգնած է կողքին:

— Հը՞, սրտնշկի չէ՞ գիշերը,— մրմնջաց ֆրանսուզին:

Գաբրիելը ձեռքը դրեց կնոջ մեջքին.

— Դրա համար ո՞ւմ հմ շնորհապարտ, եթե ոչ քեզ:

Բայց այս սիրազեղ խոսքին չէր համապատասխանում ընկճված ձայնը: Դինու ազդեցության տակ ծնվեց երաժշտություն լսելու ցանկություն: Մի քանիսը մատնացույց արին մի երիտասարդ ուսուցչի: Դա Գրիգորի սաներից էր, Ազայան ազգանունով: Թելի պես բարակ ուսուցիչը դուրեկան ձայն ուներ և լավ էր հիշում հայրենի երգերը: Բոլոր երգիչների նման Ազայանն սկսեց կոտրատվել, թե առանց նվագակցության մարդ չի կարող երգել, իսկ իր տունը հեռու է. հնարավոր չէ թաղը բեքել: Ժուլիենին արդեն մտադիր էր բերել իր գրամոֆոնը: Տեխնիկայի այս հրաշքի մասին Յոզեֆուրի բնակիչներից քչերն էին լսել: Բայց Գրիգորը հարցը լուծեց, նշանակալից հայացք նետելով հյուրի կողմը.

— Բայց չէ՞ որ մեզ մոտ երաժիշտ կա:

Գոնզազ Մարիսն առանց համառելու նստեց դաշնամուրի առաջ:

— Սիրիայում եղած տասներկու շաշնամուրներից մեկը,— հայտարարեց Գաբրիելը:— Քառորդ դար առաջ մորս համար բերել են Վիեննայից: Բայց Քրիստափորն ինձ պատմել է, որ եղբայրս՝ Ավետիսը, դաշնամուրը լարելու համար Հալեպից մասնագետ է կանչել: Իր կյանքի վերջին շաբաթներին հաճախ է նվագել: Մտքովս էլ չէր անցնում, թե երաժշտական հակումներ է ունեցել:

Գոնզազը մեկ-երկու ակորդ նվագեց: Բայց, ինչպես երևաց, երաժիշտը չգտավ այն եղանակը, որ համապատասխան լիներ այդ ուշ ժամին, ունկնդիրների անսովոր ականջներին, թարմանալու ցանկությանը: Անպույթ, գլուխն ստեղների խոնարհած, սիգարիկը բերանին՝ նստած էր Մարիսը, բայց մատները շարունակ մխրճվում էին ազդեցիկ մեղեդու խորքերը: «Վատ է լարված, սոսկալի վատ է լարված»,— մրմնջում էր նա և գուցե այդ պատճառով էլ ոչ մի կերպ չէր կարողանում պոկ գալ ողբաձայն հնչյուններից: Զանձրույթի և հոգնածության մշուշ իջավ նրա դեմքին, որը քիչ առաջ այնքան գեղեցիկ էր: Բազրատյանը մեկուսի դիտում էր Մարիսի դեմքը: Դա արդեն զուրկ էր մանկական ամոթխածությունից, երկիմաստ էր և թառամած: Ետ դառնալով՝ նկատեց Ժուլիենին, որն իր աթոռը մոտեցնում էր դաշնամուրին: Նրա դեմքն էլ

հանկարծ թվաց ծերունական և հյուծված: Ի պատասխան ամուսնու հարցական հայացքին, նա կամացուկ խոստովանեց.

— Գլխացավ ունեմ... այդ գինուց...

Գոնդազն իսկույն ընդհատեց նվագը և փակեց կափարիչը:

— Ներեցեք, խնդրեմ,— ասաց նա:

Թեև ուսուցիչ Շատախյանն իր երաժշտական ունակությունը ցուցադրելու մտադրությամբ մասնագիտական դարձվածքներով զրվատեց օտարականի նվագը, մարդկանց զվարթությունը չբացել էր: Քիչ հետո պատվելի նոխուդյանի կինը բացեց տուն գնալու ճանապարհը: Ճիշտ է, գիշերելու էին Յոզոնօլուքում, իրենց բարեկամի տանը, բայց արեւածագին գնալու էին Բիթիաս: Ամենից շատ դանդաղում էր ուրբաթախոս Սեկանյանը: Երբ մյուսներն արդեն պարտեզ էին իջել, նա ետ դարձավ, իր կարճիկ ոտքերով խստաբարո և վճռականորեն դեպի Ժուլիեթը շարժեց աչնպես, որ Ֆրանսուզին նույնիսկ վախեցավ: Բանաստեղծը նրան Վեկնեց սարբեր թանաքներով և հրաշալի ձեռագրով հայերեն գրված թղթի մի մեծ թելթ, ապա հեռացավ:

Դա սիրո երկրպագությանը ձոնված խանդավառ բանաստեղծություն էր:

Երբ գիշերը հանկարծ Ժուլիեթն արթնացավ, տեսավ, որ Գաբրիելն օնկոսկիւսում նստած է: Երևի մոմը ձեռքին՝ երկար ժամանակ դիտել էր յնամ կնոջ դեմքը: Ժուլիեթն զգաց, որ իրեն քնից արթնացնողը ոչ թե լույսն էր, այլ ամուսնու հայացքը:

Գաբրիելը շոյեց նրա թևը.

— Քեզ չէի ուզում արթնացնել: Սպասում էի, որ ինքդ արթնանաս: Ժուլիեթը գլխի շարժումով մազերը ետ նետեց:

Դեմքը թարմ էր, սիրաթաթավ:

— Դու հանգիստ խղճով կարող էիր ինձ արթնացնել: Դա ինձ չէր վնասի: Ինչպես գիտես, գիշերային զրույցների համար միշտ էլ պատրաստ եմ:

— Մտքովս շատ բաներ անցան...— բացատրեց Գաբրիելն անորոշ հղանակով:

— Իսկ ես աստվածավայել քնեցի: Գլխացավիս պատճառը հայկական գինին չէր, այլ իմ... comment dire?— demi—compatriote¹-ի դաշնամուրային նվագից: Ծիծաղելի բան: Յոզոնօլուքն ընտրել իբրև բուժավայր և վարձով ապրել պարոն Գրիգորի տանը: Առավել ծիծաղելի է

¹ comment dire?—demi—compatriote (ֆրանս.)— ինչպե՞ս ասեմ. կես-հայրենակից

այն փոքրամարմին, թխադեմ ուսուցիչը, որն ինձ թղթի մեջ ուղարած ձեռն մատուցեց: Հապա մյուս ուսուցիչը, որն այնքան դանդաղ արձակում է ոնգային ոռոցներ: Երևի նրան թվում է, թե դա շատ հաճելի փրանսերեն է, մինչդեռ դա իրար բախվող քարերի ձայնի և շան կադ-կանձի խառնուրդ է: Բոլոր հայերն էլ տարօրինակ առողջանություն ունեն: Դու ինքդ էլ դրանից զերծ չես, բարեկամս: Բայց թե չպետք է խստապահանջ լինել, բոլորն էլ հաճելի մարդիկ են:

— Խեղճ, խեղճ մարդիկ են:

Գաբրիելի սրտից դուրս պոռթկացող այս բառերը չի էին տառապանքով:

Ժուլիենթի ձայնը մեղմացավ.

— Նեղացել եմ. տեղ գնացիր առանց ինձ ասելու: Ուտելիք կտալի ճանապարհի համար...

Գաբրիելը կարծես չէր էլ լսում կնոջ հոգատար խոսքերը.

— Ոչ մի վայրկյան չեմ քնել: Շատ բաներ մտաբերեցի: Պրոֆեսոր Լեֆեվրի տան ճաշկերույթը: Քեզ ուղարկածս առաջին նամակը...

Ժուլիենթը Գաբրիելի մոտ սենտիմենտալության հետք անգամ երբևէ չէր նկատել: Այդ պատճառով էլ խիստ զարմացավ: Անխոս նալեց ամուսնուն: Մոմը լուսավորում էր թիկունքից. դեմքը չէր երևում: Միայն մարմնի վերին մասն էր ուրվագծվել, որպես մի խոշոր, սև զանգված: Մինչդեռ Գաբրիելն իր դիմաց տեսնում էր քնքշանք ճառագայթող մի պալ-ծառ էակ, քանի որ Ժուլիենթի դեմքին թրթռում էր ոչ միայն մոմի բոցը, այլև բացվող արշալույսի աղոտ ցոլքը. «Հոկտեմբերին լրանում է տասն-չորս տարին: Իմ կյանքի ամենամեծ պարգևը, բայց և իմ գործած մեծագույն մեղքը: Չպետք է քեզ խլեի հարազատ հողից, չպետք է նետել Ետար ճակատագրի հարվածների տակ... Իրավունք չունի...»:

Ժուլիենթն ուզեց վերցնել լուցկին, մոմը վառել: Գաբրիելը բռնեց ձեռքը, չթողեց: Կինն ամուսնու ձայնը դարձյալ լսեց պղտոր մթության միջից.

— Ամենալավ բանն այն կլինի, որ փրկվեիր... Մենք պետք է բաժանվենք:

Ժուլիենթը երկար ժամանակ լուռ մնաց: Մտքովն էլ չանցավ, թե այդ անխոհեմ, միանգամայն անըմբռնելի առաջարկն արվեց լրջորեն: Նա մոտեցավ Գաբրիելին.

— Քեզ վշտացրե՞լ եմ, վիրավորե՞լ, խանդի առի՞թ եմ տվել...

— Իմ հանդեպ երբեք այնքան բարի չէիր եղել, որքան այս երեկո:

Տարիներ են անցել, բայց քեզ երբեք այսքան չեմ սիրել... Եվ դա ավելի է սոսկալի:

Գաբրիելը տեղից փոքր-ինչ բարձրացավ, և նրա մարմնի մութ գանգվածն ավելի օտարոտի ձև ստացավ:

— Ժուլիեթ, ասածս լրջորեն ընդունիր: Տեր-Հայկազունն ամեն ինչ կանի, որպեսզի հնարավորին չափ արագ գլուխ բերի մեր ամուսնալուծությունը: Նման դեպքերում թուրքական իշխանությունները դժվարություններ չեն հարուցում: Դու ազատ կլինես, քեզ այլևս հայուհի չեն համարի, և դու կխուսափես իմ ժողովրդին սպառնացող այն արհավիրքից, որին կարող ես դո՛հ գնալ իմ հանցանքով: Կմեկնենք Հալեպ, Իբրև հվրոպացի կղիմես որևէ հյուպատոսի պաշտպանությանը՝ ամերիկյան, շվեյցարական. միևնույն է: Այնուհետև ապահով կլինես, որտեղ ինչ էլ պատահի: Ստեփանը կգա քեզ հետ: Առանց արգելքների թուրքերից կհեռանաք: Իմ ունեցվածքն ու եկամուտները, իհարկե, կհաստատեմ ձեր անունով:

Նա խոսեց ջղաձգորեն և արագ, որ կիներ չընդհատի, բայց Ժուլիեթի դեմքը գրեթե հպված էր նրա դեմքին.

— Եվ այս ցնորամտությունը լրջորե՞ն ես ասում:

— Երբ ամեն ինչ անցնի, և ես կենդանի մնամ, կգամ ձեզ մոտ:

— Դեռևս Երեկ միանգամայն հանդիստ խոսում էինք, թե ի՞նչ կպատահի, եթե քեզ բանակ կանչեն...

— Երե՞կ: Երեկ ամեն ինչ կեղծ էր: Մինչ այդ աշխարհն արդեն փոխվել էր:

— Ի՞նչն է փոխվել: Անձնագրերի պատմությունը: Նորերը կստանանք: Ինքզ էիք ասում, թե Անտիոքում ոչ մի վատ բան չեմ իմացել:

— Ընդհակառակը, վատ բաներ շատ իմացա, բայց խոսքն այդ մասին չէ: Այն, ինչ իրոք փոխվել է, երեի մեծ բան չէ: Բայց դա գալիս է հանկարծ, ինչպես անապատային փոթորիկ: Անանուն նահատակված իսլահայերես, որոնք ապրում են իմ մեջ, այդ բանն զգում են: Ամբողջ էությունը զգում եմ: Ո՛չ, Ժուլիեթ, դու չես կարող դա հասկանալ: Ում չեն ատել ազգության համար, այդ բանը նրա համար անըմբռնելի է:

Ժուլիեթն անկողնուց ցած թռավ, նստեց Գաբրիելի կողքին, բռնեց ձեռքերը.

— Իսկ և իսկ Ստեփանն ես: Հենց որ վատ երազ է տեսնում, քունը գլխին արթնանում է և մի ամբողջ ժամ տխրում: Ինչո՞ւ մե՞զ պետք է վտանգ սպառնա: Ես հիշում եմ քո թուրք բարեկամներին՝ այդ հմայիչ,

բարեկիրթ մարդկանց, որոնց Փարիզում հաճախ հյուր էինք կանչում: Հասնվարժ ուխտապուրժ գաղանձնե՞ր են դարձել: Ո՛չ: Դուք՝ հայերդ, միշտ էլ թուրքերի հանդեպ անարդար եք:

— Ես նրանց հանդեպ անարդար չեմ: Նրանց մեջ հիանալի մարդիկ կան: Պատերազմի ժամանակ ես ճանաչեցի հասարակ ժողովրդին: Տեսա, թե նա որքան համբերատար է, բարի: Ժողովուրդը մեղավոր չէ, մենք էլ, բայց դրանից ի՞նչ օգուտ:

Արշալույսը հետզհետե պայծառանում էր, և ինչարանից երևացող Մուսա լեռան ուրվագիծը դառնում էր ավելի ցայառուն: Գաբրիելի հայացքը կառչեց լեռան բարձունքից.

— Ես մտածում եմ, թե ինչ զաւմանալի բան կատարվեց: Մենք Ալեոտիսին էինք հեռւում, իսկ նա միշտ խուսափում էր: Կարծես իր մահով ուզում էր մեզ հրապուրել, բերել Յողոնօլուք... Ո՛չ: Փաստորեն պե՛տ պնդեցիր, որ զանք այստեղ:

Ցրանց: Ժուլիեթի մերկ ուսերը մրսեցին: Հաշտարար ձայնով նա ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես: Իմ քմահաճույքով եկանք: Խիղճդ կարող է հանգիստ լինել:

Բայց Գաբրիելի մտորումներն այլ ուղղութիւն ունեին:

— Երեկ ես մի ակնթարթ ապրեցի ժայռի պես հաստատուն այն ղզացումը, թե ինձ առաջ է մղում գերազույն մի ուժ, և աստված ինձ հետ ինչ-որ հաշիվ ունի: Դա, հիրավի, ժայռի պես հաստատուն ղզացում էր, բայց արագ անցավ... Իմ վարած կյանքը թերեւ ճշմարիտ չէր: Այնպե՞ս հաճելի է պատկերացնել, թե դու արտասովոր անձնավորութիւն ես, նշանավոր հյուպե, որը կաշկանդված չէ ձգողականութեան ուժով և կարող է առանց որեւէ պարտականութեան դեգերել տիեզերքում: Բայց աստված Ալեոտիսի միջոցով և քո կամքով ինձ ետ բերեց այս հնադարյան երկիրը...

Լռեց: Ժուլիեթը երկար ժամանակ զննում էր ամուսնու անմեկնելի հայացքը:

— Առաջին անգամ եմ տեսնում, որ դու վախենում ես:

Գաբրիելն իր հայացքը դեռեւ չէր հեռացնում Մուսա լեռան բարձունքներից:

— Վախենո՞ւմ: Այո՛, ինչպես գերբնական աղետից: Մանուկ հասակում հաճախ էի պատկերացնում, թե ինչպես կրկնքում որեւէ փոքր

աստղ հանկարծ մեծանում է, ուռչում, մատենում է, մոտենում և ճրգմում երկիրը...

Գաբրիելը ցնցվեց, վերջապես գտնելով ինքնատիրապետումը:

— Ժուլիեն՝, ինձ համար չեմ անհանգստանում, այլ քեզ և Ստեփանի համար:

Կլինք սաստիկ դաշրացավ:

— Քո երկյուղին չեմ համատեղում: Սա 1915 թվականն է: Ես Թուրքիայում, ինչպես ամբողջ աշխարհի բոլոր վտյրերում, տեսել եմ միայն հյուրընկալություն և կիրթ վարվելաձև: Բայց էթն, իրոք, մի բան պատահի, մի՞թե կարծում ես, թե ես այնքան վախկոտ, այնքան ստոր կգտնվեմ, որ քեզ այստեղ թողած կմախճեմ... Այդպես չէի վարվի, եթե նույնիսկ քեզ այլևս չտիրեի:

Գաբրիելն ուրիշ ոչինչ չասաց և աչքերը փակեց: Ժուլիենին արդեն ուզում էր կամացույց վեր կենալ, բայց գլուխը դեց ամուսնու կրծքին: Գաբրիելի ճակատը սառն էր, խոնավ:

Հանկարծ պոռթկաց թռչունների վաղորդյան գվարթ կանչերի հորձանքը:

Մոսկին Խրատալությունը



ուլության և հուսահատության այս նուաճան նույնքան արագ անցավ, որքան արագ եկել էր: Բայց Անտիոք գնալու օրից Գաբրիելն այլևս նույն մարդը չէր: Առաջ իր սենյակում նստած՝ ժամերով աշխատում էր, իսկ այժմ մեծ մասամբ տուն էր գալիս գիշերները: Չափազանց հոգնած էր լինում և քնում էր մեռելի պես: Այլևս չէր խոսում արհավիրքի մասին,

չնայած դրանից վերջին կիրակնօրյա գիշերն այնպե՛ս խորն էր ազդված: Ժուլիեթը նույնպես խուսափում էր այդ առթիվ խոսելուց: Հավատացած էր, որ դրա տակ ոչ մի վտանգավոր բան չկար թաքնված: Իրենց ամուսնության ընթացքում նա Գաբրիելի մոտ արդեն երեք թե չորս անգամ հոգեկան այսպիսի ճգնաժամ էր նկատել: Շաբաթներ տեղոջ ծանր, անհիմն ընկճվածության, մտասույզ լուրության օրեր: Նվ դա մտերմական ոչ մի հնարքով չէր փարատվում, տեղի չէր տալիս նախկին կենսորախությանը: Ժուլիեթն այդ բանը գիտեր: Նման դեպքերում ամուսինների միջև պատ էր բարձրանում՝ օտարությունը, անհաղթահարելին, և ֆրանսուզին սոսկում էր իր մանկական վարմունքից. ինչո՞ւ գայթակղվեց, ինչո՞ւ իր կյանքը կապեց այս ծանր արյան տեր մարդու հետ: Փարիզում, իհարկե, այլ էր դրությունը: Սեփական աշխարհը, որտեղ Գաբրիելն օտարական էր, Ժուլիեթի մեջքին կանգնած էր իբրև զորավար: Մակայն այստեղ՝ Յոդոնօլուքում, վիճակը փոխվել էր, և միանգամայն հասկանալի էր, թե նա ինչու, հեղինելով հանդերձ, ջանում էր առանձնապես բարյացակամ լինել «կիսավայրենիների» նկատմամբ:

Գաբրիելին պետք է հանգիստ թողներ: Անցած գիշերվա տանջալից խոսակցության մեջ Ժուլիեթը կրկին տեսնում էր իրեն արդեն ծանոթ մթազենումը: Անսահման ապահովության մեջ հասակ առած ֆրանսուզին ամենաշնչին չափով անգամ ի վիճակի չէր պատկերացնելու, թե Գաբրիելն ի՞նչն էր անվանում անապատային փոթորիկ: Նվրուպան ուղմաբեմ էր դարձել: Դա նշանակում էր, որ մարդիկ Փարիզում օդային հար-

ձագնումների պատճառով ստիպված են գիշերները պաշտպանվել նկուղ-
ներում: Իսկ ինքն այստեղ ապրում էր դրախտային գարնան գրկում: Մի
երկու ամիս հիանալի կարող էր դիմանալ: Այնուհետև վաղ թե ուշ վերա-
դառնալու էին Ավենյու Քլեբեր: Իսկ մինչ այդ ժուլիեթն զբաղմունք
շատ ուներ, և աշխատանքը գեղեցկացնում էր նրա օրերը: Երկար-բարակ
խորհրդածելու ժամանակ չունեի: Նրա մեջ արթնացել էր տանտիրուհու
և կալվածատիրուհու փառասիրությունը: Սպասավորները պետք է քա-
ղաքակիրթ լինեին: Ներկայացավ առիթը, և նրան զարմացրեց հայ ժո-
ղովրդի բնածին տաղանդը: Խոհարար Հովհաննեսը մի քանի շաբաթվա
ընթացքում դարձավ իսկական ֆրանսիացի ճաշագետ: Միսակը՝ ծառան,
այնքան բանիմաց էր, որ ժուլիեթը վճռեց հետը տանել Ֆրանսիա: Տանը
ծառայող երկու աղջիկն էլ կատարյալ նաժիշաներ դառնալու հույս էին
ներշնչում: Ամառանոցը նույնպես սքանչելի էր, բայց և այնպես նա
կանացի սուր աչքով նկատում էր, որ շատ բան բարձրից է արված,
մատնված անտերություն:

Արհեստավորներ էին գալիս: Վարպետը մի արժանավոր մարդ էր՝
Թովմասյան ազգանունով: Ստանձնել էր ատաղձագործական ամբողջ
աշխատանքը, բայց նրան միայն հյուան համարել չէր կարելի: Ինքն
իհնե անվանում էր շինարար-կապալառու: Ժամացույցի ոսկե ծանր շրջ-
թալից մեղալիտն էր կախված: Մեջը դրված էր հանդուցյալ կնոջ փոքրիկ
նկարը, որի հեղինակը ուսուցիչ Ոսկանյանն էր: Թովմասյանը ոչ մի
առիթ բաց չէր թողնում, որ բոլորին ասեր, թե իր երկու զավակները՝
օրդին և դուստրը, ուսանել են ժնևում: Ամեն ինչ բացատրում էր հոգ-
նեցուցիչ մանրամասնություններով և ժուլիեթի միտքը խճճում երկար-
բարակ գրույցներով: Բայց դրա փոխարեն կարճ ժամանակամիջոցում
նրան հաջողվեց ոչ միայն նորոգել տան վնասվածքները, այլև այնպիսի
կարևոր փոփոխություններ մտցնել, որոնք անհրաժեշտ էին եվրոպական
մթնոլորտ ստեղծելու համար: Արհեստավորներն աշխատում էին եռան-
դով և զարմանալիորեն անաղմուկ: Ապրիլ ամսի սկզբին ժուլիեթն ար-
դեն հպարտությամբ կարող էր պնդել, թե աշխարհից կտրված սիրիա-
կան ծովեզերքին ինքն այնպիսի տուն-տեղ ունի, բացառությամբ պար-
զունակ լուսավորության և ջրի հետ կապված հարմարությունների, որը
հանգիստ կարող էր մրցել եվրոպական ամեն մի ամառանոցի հետ:

Բայց ժուլիեթի ամենամեծ ուրախությունը բանջարանոցն ու պտղա-
տու այգին էին: Այստեղ ֆրանսուհու մեջ խոսում էր նախորդների ար-
յունը: Զէ՞ որ ամեն ֆրանսիացի ի բնե այդպան է: Հայերն էլ բնածին

այդեղործներ են, հատկապես մուսալեոյիները: Այս տեսակետից տնտես-
վար Քրիստափորը վարպետ էր: Ժուլիեթը նման ալգի երազել անգամ չէր
էարող: Տարին բոլոր բերք էին հավաքում: Ով չի փորձել, չի կարող
երեսակայել, թե ի՞նչ համ, ի՞նչ քաղցրութիւն ունի հաշկական ծիրանը:
Այստեղ էլ՝ Տալրոսի ջրբաժան գծից այս կողմ ընկած հողում, այդ միգրը
պահպանել էր իր հայրենիքի՝ այդեշատ վանա լճի ամբողջ թարմութիւնը:

Ժուլիեթն իրենց այգում միշտ էլ տեսնում էր նոր մրգեր, բանջա-
րեղեն և ծաղիկներ, որոնց մասին երբեք չէր լսել: Բայց նա գրեթե իր
ամբողջ ժամանակը անց էր կացնում վարդանոցում՝ սոմբերերոն գլխին
և Քրիստափորի մեծ մկրատը ձեռքին: Վարդի խենթ սիրահար էր: Նրա
համար դա անգուցական արբեցում էր: Լայնարձակ տարածութիւն,
մխաճուսկած ցողուններ ու թփեր, որոնք ոչ թե եմբոսական ձևով էին
շարված, այլ մուգ կանաչ ալիքների վրա օրորվող գույների ու բույրերի
մէ թանձրախիտ քառս էին կազմում: Դամասկոսը մոտ էր, Պարսկաս-
տանն էլ հեռու չէր: Այս երկրների բուսական հազարավոր ցեղեր իրենց
դավանկերին այստեղ էին ուղարկել, և երբ Ժուլիեթն այգու նեղ արա-
հետով կտրում անցնում էր այս ծովը, բոլոր վարդաբույլերն անհամար
հայացքներով և անուշաբույր շնչով ողջունում էին նրան: Դեղագործ
Գրիգորը խոստացել էր (եթե, իհարկե, Ժուլիեթը մի քանի զամբույղ
դամասկոսյան խակական մշկավարդ տար) պատրաստել մի փոքրիկ
սլվակ այն վարդայուզից, որի գործածութիւնը հարյուրամյակների
պատմութիւն ունի: Դեղագործը մի լեզենդ էլ էր պատմել: Այդ յուզի
մի կաթիլն այնպիսի զօրութիւն ուներ, որ եթե մեռածի մազերին քսէին,
մինչև հարութիւնն օրը կմնար անուշահոտութիւնը և կառինքներ ահեղ
դատաստանի հրեշտակին:

Նրբեմն Ժուլիեթը Ստեփանի հետ ձիով դուրս էր գալիս շրջագայու-
թյան: Ավետիս Բագրատյանից հետո շորս ձի էր մնացել: Դրանցից մեկը,
որ հեղաբարտ, փոքրիկ նժույզ էր, նվիրել էին տղային: Այս զբոսանք-
ների ժամանակ, երբ կամ Սուեգիայի հարթավայրն էին դուրս գալիս,
կամ Ագիրն ու Բիթիասն անցնելով հասնում մինչև Մեղրագյուղ, նրանց
ուղեկցում էր խոռոպապանը, որի համար Ժուլիեթը մտադիր էր գույնըզ-
գույն համազգեստ պատվիրել: Ժուլիեթը գեղեցկության և շքեղության էր
ձգտում ոչ միայն իր համար, այլև շրջապատի: Հետագայում, երբ նա
Ստեփանի և նախշուն համադրեստ հազած ուղեկցողի հետ հայտնվում
էր եկեղեցու հրապարակում կամ Յողոնօլուքի գլխավոր փողոցում, իրեն
զգում էր այդ հեքիաթային աշխարհի տիրուհին: Նրբեմն հիշում էր Փա-

րիզում ապրող մորն ու քույրերին: Որքա՛ն ավելի նախանձեղի էր թվում իր կյանքը: Ուր գնում էր, ամենուրեք ընդունում էին խոր պատկառանքով, նույնիսկ մահմեդական գյուղերում, որոնց մոտով անցնում էր իր երկարատև շրջագայությանների ժամանակ: Ուրեմն՝ պարզ էր. խեղճ Գաբրիելը նորից հոգեկան ճգնաժամի մեջ էր: Ժուլիեթը ոչ մի կերպ չէր կարող պատկերացնել, թե աշխարհն իրոք փոխվել է:

Ամեն առավոտ Գաբրիելը դուրս էր գալիս տնից: Բայց այլևս չէր թափառում Մուսա լեռան բարձունքներում, այլ գյուղից գյուղ էր անցնում: Մանկության աշխարհի պատկերները տեսնելու, դրանց կարոտն առնելու տենչանքը տեղի էր սովել այրական մի ցանկության. ուզում էր ամենայն ճշգրտությամբ ուսումնասիրել այդ աշխարհի մարդկանց, իմանալ նրանց օրն ու կյանքը, հոգսերն ու ցավերը:

Միաժամանակ բազմաթիվ նամակներ էր գրում Ստամբուլ՝ այնտեղ ապրող իր հայ բարեկամներին և այն երիտասարդ թուրքերին, որոնց մի ժամանակ լավ էր ճանաչում: Կասկածում էր, որ Անտիոքի կայմակամության դրաքննիչները կարող են դժվարացնել այդ նամակների գործը, բայց ենթադրում էր, որ դրանցից մի քանիսն անպայման տեղ կհասնեն: Կարծում էր, թե դրանցից է կախված ապագայի բախտը: Եթե մայրաքաղաքում ամեն ինչ նույնն էր մնացել, և եղածը դուռ ռազմական տնօրինության հետևանք էր, ապա, չնայած Ռիֆաաթ Բերբեթի նախազգուշացմանը, կարելի էր թույնել առնել, մեկնել մոտաքաղաք առանց անձնագրի: Իսկ եթե վատ պատասխան ստանար կամ բռնորոշին չստանար, ուրեմն՝ կարդարանար ծերունի թուրքի երկյուղը, որոգայթը կփակվեր, կխափանվեր վերադարձի ճանապարհը: Միայն մի հույս կմնար. հայ ժողովրդի բարեկամ Ջելալ բեյ վալին թերևս իր վերայնթում որևէ «դեպք» թույլ շտար կամ գուցե քաղաքից հեռու, Մուսա լեռան ստորոտում կորած գյուղերը վերծ մնալին հրդեհից, որը սովորաբար բռնկվում է խոշոր քաղաքներում: Այդ դեպքում Յողդոսուլի ամառանոցը, ինչպես աղա Բերբեթն էր ասում, կլիներ ամենաներազելի ապաստարանը: Ինչ վերաբերում էր իրեն բանակ չլիանշելուն, ապա Գաբրիելին թվում էր, թե ինքը գուշակում է օսմանյան գլխավոր շտաբի նկատառումները: Հայկական զորայնքերը ռազմաճակատից ետ էին բերում և զինաթափ անում: Ինչո՞ւ. Թուրքերը երկյուղ էին կրում, թե այնպիսի զորեղ մի փոքրամասնություն, ինչպիսին արդիական զենքերով զինված հայերն էին, կարող էին որոշակի իրավունքներ ներկայացնել բուն ժողովրդին, եթե պատերազմն ստանար թուրքերի համար

անցանկալի բնթացք: Իսկ որտեղ հայ ղինվորներ չկային, հայ սպաները պետք է շատ սակավաթիվ լինեին, այլապես հարմար պահին գրանք հրամանատարությունը կարող էին վերցնել իրենց ձեռքը:

Գաբրիելը ոչ մի բուպե հանգստանալ չէր կարողանում, թեև այս բացառությունը թվում էր գոհացուցիչ: Սակայն այդ տագնապն արդեն նյարդային գրգռվածություն չէր. արգասավոր էր և նպատակասլաց: Նա իր մեջ հայտնաբերեց մի բծախնդրություն, որ մինչ այդ նկատել էր միայն իր գիտական աշխատություններում: Բայց իրական հանգամանքներն ուսումնասիրելիս դա բարենպաստ աղդեցություն էր թողնում: Այս անգամ նա իր առաջ այն խնդիրը չէր դնում, թե ինչ նպատակի էր նվիրաբերելու իր ջանքերը և ում էր մտադիր օգնելու: Աստված գիտեր, թե այդ հովտում քանի ամիս էր տևելու նրա կյանքը: Ուզում էր ամեն ինչ իմանալ հայ գյուղերի, հայ մարդկանց մասին: Եղբայրական պատասխանատվությամբ:

Առաջին գործն այն եղավ, որ դիմեց Յոզոնօլուքի գյուղապետին: Ամենամեծ գյուղի գրասենյակը վարում էր նաև մյուս գյուղերի այն գործերը, որոնք մեծ մասամբ առնչվում էին պետական իշխանությունների հետ:

Մուխթար Քեբուսյանը ներկա չէր: Քարտուղարը, խոր գլուխ տալով, ներս հրավիրեց Գաբրիելին: Բազրատյանների առասպելական տոհմի պարագլխի այցելությունը նրա համար մեծ պատիվ էր:

Կալի՞ն արդյոք ծխամատչաններ:

Քարտուղարը պարծանքով մատնացույց արեց փոքրիկ սենյակի պատին հենված փռշտ դարսիլը: Անշուշտ, կային այդպիսի ծխամատչաններ: Ամեն շունչ միայն իր եկեղեցու մատչանում չի գրանցված: Հոքրդեր կամ քոչվորներ չէի՞ն. քրիստոնյա մարդիկ էին: Մի քանի տարի առաջ նախորդ մուխթարները ինքնագլուխ կերպով մարդահամար էին անցկացրել: Հենց 1909 թվականին «Երիտասարդ թուրքերի» դեմ ուղղված ռեակցիայից և Ադանայի* մեծ ջարդից հետո հայ գործիչներեց հրաման ստացվեց՝ յոթ գյուղում մարդահամար կատարել: Վայրիվերո հաշվումներով գրանցված էր վեց հազար քրիստոնյա: Եթե պարոնը կամենում է, կարող է մի քանի օր հետո իմանալ ավելի ճշգրիտ թիվը: Գաբրիելը ցանկություն հայտնեց: Այնուհետև հետաքրքրվեց, թե զորակոչային տարիքի քանի՞ երիտասարդ կա:

Այդ գործն արդեն ավելի բարդ էր: Քարտուղարն այստեղ իր պետի՝ մուխթարի պես սկսեց աչքերը շլել: Զորահավաքի հրամանով արդեն

կանչվել էին զինվորական ծառայութեան համար պիտանի բոլոր երիտա-
սարդները, քսանից-երեսուն տարեկանները ներառյալ, թեև օրենքով
քսանյոթամյա հասակը համարվում էր զորակոչային սահման: Գավառի
հայկական գյուղերից կանչվածների թիվը հասնում էր մոտավորապես
երկու հարյուրի: Դրանցից հավանաբար հարյուր հիսունը պետք է որ
բեղել¹ վճարած լինեին, մի բան, որ զինվորական ծառայութունից խու-
սափողների համար նախատեսված էր օրենքով (քսան ֆունտ յուրա-
քանյութից): Պարոնը հավանաբար գիտե, որ տեղի բնակիչները պետք
է խնայող լինեն: Հայերից շատերը, իրենց որդիների ծնունդից անմիջա-
պես հետո նախապատրաստում են փրկագինը, որ նրանց ազատեն թուր-
քական զինվորի ճակատագրից: Ամեն նոր զորահավաքի ժամանակ Յո-
ղոնօլուքի մուխթարը ոստիկանութեան ներկայացուցչի հետ հավաքում
էր փրկագները և անձամբ հանձնում Անթաքիեի հյուքումեթը:

— Բայց ինչպե՞ս է պատահել, — շարունակեց Գաբրիելն իր հար-
ցուփորձը, — որ վեց հազար հայից միայն երկու հարյուրն են զինա-
պարտ:

Պատասխանը նրա համար նորութուն չէր: Անշուշտ, պարոնը կար-
ծում է, թե զինապարտ երիտասարդների պակասը անցյալի ժառանգու-
թյունն է, արյունահեղ կորուստների ծանր հետևանքը, մի աղետ, որ
ամեն տասնամյակը մեկ գալիս է հայ ժողովրդի գլխին:

Դա միայն ճոռոմ խոսելաձև էր: Գաբրիելը երկու հարյուրից ավելի
երիտասարդ տղաներ էր տեսել գյուղերում: Ձէ՞ որ կարելի էր զինվո-
րական ծառայութունից խուսափել նաև առանց վճարելու լրիվ փրկա-
գինը: Մաղկատար դեմքով զափթիկն՝ Ալի Նազիֆը, շատ լավ էր ծանոթ
այդ միջոցին: Գաբրիելը վերադարձավ նախկին խնդրին:

— Այդպես: Հիսուն հոգի գնացել էին Անթաքիե քննութեան: Ի՞նչ
եղավ նրանց գործը:

— Քառասունին վերցրել են ծառայութեան:

— Իսկ ո՞ր գնդերում, ո՞ր ռազմաճակատումն են ծառայում այդ
քառասունը:

Դա հայտնի չէր: Անհանգստացած ընտանիքները շաբաթներով ու
ամիսներով լուր չէին ստանում: Դե, թուրքական դաշտային փոստը
հայտնի է իր «հուսալի» գործունեությամբ: Երևի Հալեպի զորանոցնե-
րում են, որտեղ գնե՞րալ Ջեմալ փաշան նոր է կազմավորել իր բա-
նակը:

¹ Բեղել (թրք.) — փրկագին

— Գյուղերում ոչինչ չեն խոսում այն մասին, թե հայերին ուզում են դարձնել ինշաաթ թաբուրի՝ շինարար զինվորներ:

— Գյուղերում շատ բան են խոսում, — փոխվելու՜ արձագանքեց քարտուղարը:

Գաբրիելը նայեց փոքրիկ դարակին: «Օսմանական կայսրության օրենսդրքի» հրատարակության կողքին դրված էին մի ծխամաշայան և նամակներ կշռելու ժանգոտած մի կշեռք: Իսկույն ետ դարձավ:

— Իսկ դասալիքներ՞ը:

Հարցաքննվող քարտուղարը խորհրդավոր ձևով դնաց դեպի դուռը, բացեց և դարձյալ խորհրդավոր ձևով փակեց: Ինքնին համալսանալի է, որ դասալիքներ էլ կան, ինչպես ամենուրեք: Ինչո՞ւ հայերը դասալիքություն չպետք է անեն, եթե թուրքերն են օրինակ ցույց տալիս: Քանի հոգի՞ են: Տասնհինգ-քսան: Այո: Նրանց հետապնդում են: Մի քանի օր առաջ էր: Զափթիեններից և հետևակային զինվորներից կազմված պահակախումբ եկավ՝ մյուսագիմի՜ գլխավորությամբ: Իբրև թե ամբողջ Մուսա լեռը խուզարկել են: Ա՜յ քեզ ծիծաղելի բան:

Աչքերը ճաճպացնող մարդուկի սուր դեմքին հանկարծ փայլատակեց վայրագ և շարաճճի մի արտահայտություն:

— Ծիծաղելի է, պարոն: Ախար մեր տղերքն իրենց սարին լա՞վ են ծանոթ:

Երեցսուներ, որտեղ ապրում էր Տեր-Հայկազունը, մուխթարի բնակարանի և դպրոցի շենքի մոտ էր: Դա Յողոնօլուքի եկեղեցու հրապարակի տներից ամենահոյակապն էր: Միհարկանի էր: Իր տափարակ տանիքով և հինգ պատուհանով կարող էր զարդարել հարավային Խալիֆայի ամեն մի փոքրիկ քաղաքը: Պատկանում էր Հրեշտակապետաց եկեղեցուն: Երկուսն էլ յոթանասունամյա հասակում կառուցել էր ավագ Ավետիսը:

Տեր-Հայկազունն ամբողջ գավառի լուսավորչական հավատի առաջնորդն էր: Նրա իշխանության ոլորտում էին նաև խառը բնակչություն ունեցող գյուղերը և Սուեդիայի ու էլ էսքելի թուրքական ավանների հայ սակավաթիվ համայնքները: Կոստանդնուպոլսի արքեպիսկոպոսը նրան կարգել էր թեմի վարդապետ, առանձին եկեղեցիների և ամուսնացյալ հոգևոր հայրերի առաջնորդ:

Տեր-Հայկազունը ուսանել էր Էջմիածնի ճեմարանում առ ոտս կաթողիկոսի, ի դեմս որի հայոց քրիստոնեությունը մեծարում է իր գերագույն հովվապետին: Այդ իսկ պատճառով էլ Տեր-Հայկազունը բոլոր հիմունքներով իր ամբողջ գավառի պաշտոնական փոխանորդն էր:

Իսկ պատվելի Հարություն Նոխուդյա՞նը: Այդ բողոքականներն ինչպե՞ս էին հանկարծ ընկել ասիական այդ անկյունը: Ի՞նչ կա որ: Անատոլիայում և Սիրիայում բավական թվով բողոքականներ կային: Այդ նորազավանների համար ավետարանական եկեղեցին պարտական էր գերմանական և ամերիկյան միսիոներներին: Բարեսիրտ Նոխուդյանին սրտացավ հայրերը ուղարկել էին արևելյան Գերմանիայի Դորպատ քաղաքը՝ աստվածաբանություն ուսանելու:

Տեր-Հայկազունի տնօրինությանը ենթակա էին նաև այն բոլոր գործերը, որոնք հեռու էին հոգևոր խնդիրներից: Քանի որ ժողովրդի գլխին հարատև սպառնալիք էր կախված, դավանանքների ղոգմատիկ տարբերությունները վճռական դեր չէին խաղում, և հոգևոր առաջնորդի գահերեցությունը անքննադատելի էր, անվիճելի: (Տեր-Հայկազունը այդպիսին էր բառիս ամենաճշգրիտ իմաստով):

Սերունի տիրացուն Գաբրիելին տարավ Տեր-Հայկազունի աշխատասենյակը:

Դա ամայի սենյակ էր: Հատակին հսկայական գորգ էր փռված: Պատուհանի մոտ գրված էր փոքրիկ գրասեղան: Կողքին կար ծղոտե հնամաշ բազկաթոռ՝ այցելուների համար:

Տեր-Հայկազունը տեղից վեր կացավ և մի քայլ ընդառաջ եկավ Բագրատյանին: Քառասունյոթ-քառասունութ տարեկան կլինեք, բայց կուրծքն ի վար աջ ու ձախ կողմերից կախված էին մորուքի հաստ, սպիտակ փնջերը: Խոշոր աչքերը (գրեթե բոլոր հայերի աչքերը խոշոր են, հազարամյա տառապանքից լայնացած) երկչոտ մոլորվածության և միաժամանակ վճռական աշխարհընկալման արտահայտություն ունեին: Վարդապետը պարեգոտ էր կրում: Գլխին վեր ցցված վեղար կար: Ձեռքերը մերթ ընդ մերթ թևքերի մեջ էր պահում: Թվում էր, թե մրսում է, չնայած գարնանաչին ջերմաշունչ օր էր: Դա, կարծես հնազանդության սարսուռ էր:

Բագրատյանն զգուշորեն նստեց խարխուլ բազկաթոռին.

— Մեծարգո տեր, ես անչափ ցավում եմ, որ ոչ մի անգամ Ձեզ իմ հարկի տակ չեմ ողջունել:

Վարդապետն աչքերը խոնարհեց և երկու ձեռքով ներողամտություն հայցող շարժում արեց.

— Ես առավել եմ ցավում, պարոն: Բայց միակ ժամանակը, որ կարող ենք մեր ցանկացած ձևով տնօրինել, դա միայն ու միայն կիրակնամուտն է:

Գաբրիելն իր շուրջը նայեց: Ենթադրում էր, թե այդ հոգեոր ատյանում կտեսնի վավերագրեր, թղթերի կույտեր: Ամենեին: Միայն գրասեղանի վրա մեկ-երկու գրություն կար:

— Ձեր ուսերին ծանր լուծ է դրված: Ես այդ բանը պարզ եմ պատկերացնում:

Տեր-Հայկազունը չժխտեց.

— Հեռավոր տարածություններ են. շատ ժամանակ և ջանք են խլում: Ես նույնպես դժվար կացության մեջ եմ, ինչպես մեր բժիշկ Ալթունին: Ի վերջո, էլ էսքելում և Արսուաի վերևում ապրող մեր հայրենակիցները նույնպես պետք է հովվապետ ունենան:

— Օ՛, որքա՛ն հեռու տեղեր եք հասնում,— արձագանքեց Գաբրիելը մտացրիվ:— Արդեն հասկանում եմ, որ մտերմական հավաքույթների համար ո՛չ ժամանակ կունենաք, ո՛չ ցանկություն:

Տեր-Հայկազունը նայեց առաջ. կարծես իր ասածը սխալ հասկացվեց.

— Ո՛չ, ո՛չ: Ես գիտեմ պատվո և հարգանաց արժեքը և անպայման ձեզ մոտ կգամ, պարոն, հենց որ փոքր-ինչ թեթևություն զգամ...

Խոսքն ընդհատեց. կարծես «թեթևություն» բառից այն կողմ չէր ուղում անցնել.

— Հույժ ողջունելի է, որ դուք մեր մարդկանց Ձեր շուրջն եք հավաքում: Նրանք այստեղ շատ բաներից են զուրկ:

Գաբրիելը փորձեց այնպես անել, որ վարդապետը նայի իր աչքերին.

— Տե՛ր-Հայկազուն, արդյոք չե՞ք կարծում, որ նման մտերմական հավաքույթների համար ժամանակը այժմ հարմար չէ:

Վարդապետը նայեց շեշտակի, խորազնին հայացքով.

— Ընդհակառակը, պարոն: Ամենահարմար ժամանակն է, որ մեր մարդիկ համախմբվեն:

Այս չափազանց խորիմաստ խոսքին Գաբրիելն սկզբում չպատասխանեց: Ահագին ժամանակ անցավ, մինչև նա ասաց.

— Մարդ ուղղակի զարմանում է, որ կյանքն այստեղ նույն հանդարտությամբ է ընթանում, և թվում է, թե ոչ մեկը հոգս չունի:

Վարդապետն իր հայացքը նորից հառեց գետինին, կարծես պատրաստ էր լսելու ամեն մի հանդիմանություն:

— Մի քանի օր առաջ գնացել էի Անտիոք, — դանդաղ սկսեց Գաբրիելը, — այնտեղ շատ բաներ իմացա:

Տեր-Հայկազունի սառչող ձեռքերը դուրս սահեցին պարեգոտի թեքերի միջից: Մատներն իրար մեջ հագցրեց:

— Մերոնք շատ հազվադեպ են Անտիոք գնում: Եվ դա լավ է: Նրանք ապրում են իրենց սահմաններում և քիչ բան դիտեն դրսի աշխարհից:

— Իսկ մինչև ե՞րբ կարող են ապրել իրենց սահմաններում, Տեր-Հայկազուն: Օրինակ, ի՞նչ կլինի վիճակը, եթե Ստամբուլում ձերբակալեն մեր բոլոր գործիչներին և նշանավոր մարդկանց:

— Արդեն ձերբակալված են, — շատ հանգիստ պատասխանեց հովվապետը: — Երեք օր է, ինչ նստած են Ստամբուլի բանտերում: Եվ շատ, շատ են նրանք:

Գաբրիելն իսկույն հասկացավ, որ Ստամբուլի ճանապարհը փակված է: Բայց այդ պահին նրա վրա այնքան չազդեց ահավոր նորությունը, որքան Տեր-Հայկազունի սառնասրտությունը: Չէր կասկածում, որ լուրը հավաստի է: Չնայած դաշնակցական կուսակցության գոյությանը, հոգևորականությունը ժողովրդի աչքին ամենահեղինակավոր իշխանությունն էր և միակ իրական կազմակերպությունը: Աշխարհիկ համայնքներն ապրում էին հեռուներում սփռված գյուղերում և մեծ մասամբ աշխարհի իրադարձությունների մասին իմանում էին միայն այն ժամանակ, երբ արդեն հորձանուտի մեջ էին ընկնում: Սակայն հովվապետը կարճ ու զաղտնի ճանապարհներով ավելի շուտ էր իրազեկ լինում որևէ սպառնալից եղելության, քան լուրը կարող էին մայրաքաղաք հասցնել թերթերը: Գաբրիելը մի անգամ էլ ուզեց համոզվել, թե արդյոք ճիշտ է հասկացել լսածը:

— Իրոք բանտարկված են: Ովքե՞ր: Դա ստույգ է:

Տեր-Հայկազունը գրությունների վրա դրեց իր անկենդան ձեռքը, որի մատնեմատի վրա մի խոշոր մատանի կար:

— Միանգամայն ստույգ:

— Եվ դուք, որպես յոթ համայնքի հովվապետ, այսքան անվերդո՞վ եք:

— Անհանգստութիւնը ինձ օգուտ չէր բերի, իսկ համայնքներին միայն վնաս կտար:

— Ձերբակալվածների մեջ հոգևորականնե՞ր էլ կան:

Տեր-Հայկազունը փորձեց գուշակել, թե ինչ կա թաքնված այդ հարցի տակ: Նա լրջանալով կախեց գլուխը.

— Առայժմ յոթ հոգևորական: Այդ թվում՝ Հմայակ արքեպիսկոպոսը և երեք բարձրաստիճան առաջնորդ:

Չնայած ցնցող լուրին, Բագրատյանն այլևս չկարողացավ զսպել ծիսելու ցանկութիւնը: Վարդապետից վերցրեց սիգարիկ և լուցկի:

— Տեր-Հայկազուն, ևս Ձեզ մոտ պետք է ավելի շուտ գայի: Դուք չգիտեք, թե ինչքա՞ն եմ տանջվել, որ կարողանամ լռել:

— Ճիշտ եք վարվել, որ լռել եք: Այսուհետև էլ պետք է լռենք:

— Ավելի ձեռնտու չի՞ լինի, եթե մարդկանց նախապատրաստենք ապագայի համար:

Տեր-Հայկազունի մոմի պես դալուկ դեմքը ոչ մի հուզմունք չարտահայտեց.

— Ես չգիտեմ, թե ինչպիսին է ապագան: Բայց գիտեմ, թե իմ համայնքներին ինչ վնաս կբերեն երկյուղն ու խուճապը:

Քրիստոնյա հովվապետը ասաց գրեթե այն խոսքերը, ինչ ասաց բարեպաշտ մահմեդական Ռիֆաաթ Բերբեթը: Այդ վայրկյանին Գաբրիելի մտքով մի տեսարան կայծակեց, արթմնի մի երազ: Վիթխարի մի շուն, մեկն այն անտերունչ կենդանիներից, որոնք ամբողջ Թուրքիան դարձնում են անապահով: Ճանապարհին մի ժերունի է կանգնած: Շան ահից քարանում է, դոփում է մոլորված և հանկարծ պոկվում է տեղից, դիմում փախուստի: Բայց կատաղի շունը վրա է հասնում, նետվում ուսերին, պատառոտում...

Գաբրիելը ձեռքը դրեց ճակատին:

— Երկյուղը, — ասաց նա, — ամենահաստատ միջոցն է, որով կարելի է թշնամուն մղել մարդասպանության... Արդյոք մեղանում չե՞ և առավել վտանգավոր չե՞ ժողովրդից թաքցնել նրա ճակատագրին վերաբերող ճշմարտութիւնը: Մինչև ե՞րբ կարելի է գաղտնի պահել այդ ճակատագիրը:

Տեր-Հայկազունը կարծես ինչ-որ հեռավոր ձայներ էր ունկնդրում:

— Այս ամբողջ եղելության մասին լրագրերը տակավին չեն գրի, որ արտասահմանը ոչինչ չիմանա: Իսկ վաղ գարնանը սկսվում է աշխատանքային շրջանը, և մեր հավատացյալները ժամանակ չեն ունե-

նա տեղից տեղ գնալու: Այսպիսով, աստծո օգնությամբ, թերևս, մի ժամանակ հեռու մնանք արհամիրքից: Սակայն երբեք դա կլինի: Վաղ թե ուշ:

— Ի՞նչ կլինի: Ինչի՞ց գիտեք:

— Ծս ոչինչ չգիտեմ:

— Մեր զինվորները զինաթափ են արված, մեր ազգային գործիչները ձերբակալված են:

Տեր-Հայկազունը ձերբակալվածների անունները սկսեց մեկ-մեկ թվել նույն անտարբերությամբ, կարծես իրեն և այցելուին վշտացնելով՝ լուռ սփոփանք էր վայելում:

— Ձերբակալվածների մեջ է նաև Վարդգեսը՝ Թալիաթի և էնվերի սրտակից բարեկամը: Մի մասն աքսորված է: Գուցե արդեն մեռած: Հայկական բոլոր թերթերի տպագրությունը դադարեցված է, առևտրական տներն ու խանութները՝ փակված: Հենց այս պահին, երբ մենք այստեղ իրար հետ զրուցում ենք, սերասքերթաթի առաջ, հրապարակում, կախաղաններից տասնհինգ անմեղ հայ է կախված:

Բազրատյանն այնպիսի թափով վեր թռավ, որ ծղոտե բազկաթուղ շուռ եկավ:

— Ի՞նչ է նշանակում այս խելագարությունը: Ո՞վ կարող է հասկանալ:

— Ծս միայն այնքանն եմ հասկանում, որ կառավարությունը մեր ժողովրդի դեմ այնպիսի մի հարված է ծրագրում, որ չէր համարձակվի իրագործել նույնիսկ Աբդուլ Համիդը:

Գաբրիելը Տեր-Հայկազունի վրա այնպես չարացած ֆշշաց, կարծես դիմացինը թշնամի էր, իթթիհաթի անդամներից մեկը:

— Եվ մենք, ուրեմն, իրո՞ք բոլորովին անզոր ենք, իրո՞ք պետք է լուռումուռջ գլուխներս կախենք:

— Անզոր ենք: Գլուխներս պետք է կախենք: Գոռալ, երեխ, կարողանանք:

Անիծյալ արևելքը ճակատագրի հանդեպ ունեցած իր հնազանդությամբ, կրավորականությամբ շանթահարում էր Բազրատյանին: Միաժամանակ նրա գիտակցության մեջ ծայր առավ անունների, հարաբերությունների, հնարավորությունների մի թռչուրդ: Տասնյակ քաղաքագետներ, դիվանագետներ, ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, գերմանացիներ, սկանդինավցիներ: Պետք է ամբողջ աշխարհը ոտքի հանել: Բայց ինչ-

պե՛ս: Որոգայթը փակված էր: Մշուշը կրկին փարատվեց: Բերանից շատ անվատահ դուրս թռավ:

— Եվրոպան այս բանը չի՛ հանդուրժի:

— Մեզ օտարի աչքով են նայում:— Տեր-Հայկազունի անվրդովությունը պարզապես անտանելի էր:— Այսօր երկու եվրոպա կա: Գերմանացիներն ավելի են զգում թուրք կառավարության կարիքը, քան վերջինս՝ նրանց կարիքը:

Գաբրիելը սեեռուն հայացքով նայում էր վարդապետին, որի ակնաքարն իսկացի դեմքը ոչ մի կերպ չէր փոխում իր անտարբեր արտահայտությունը:

— Դուք բազմահազար մարդկանց հոգևոր հովիվն եք,— Բագրատյանի ձայնը գրեթե ռազմական հրամանի նման խիստ էր հնչում,— և ձեր ամբողջ արվեստն այն է, որ նրանցից թաքցնում եք ճշմարտությունը, ինչպես երեսաններից ու ծերունիներից են թաքցնում դժբախտությունը՝ նրանց խնայելու նպատակով: Սա՞ է այն ամենը, ինչ Դուք անում եք Ձեր հոտի համար: Ուրիշ ի՞նչ եք անում:

Գաբրիելն այս գրոհով հավանաբար խորապես վիրավորեց հովվապետին: Սեղանին դրված ձեռքերը դանդաղ բռնցքվեցին: Գլուխը կախվեց կրծքին:

— Աղոթում եմ...— մրմնջաց Տեր-Հայկազունը: Կարծես ամաչում էր բախտի քմահաճույքին թողնել այն հոգևոր պայքարը, որ ինքն աստծո հետ գիշեր-ցերեկ մղում էր հանուն իր հոտի փրկության:

Թերևս, Ավետիս Բագրատյանի թոռը ազատամիտ էր և ծաղրուծանակի սիրահար: Բայց Գաբրիելը, ծանր շնչելով, ետ ու առաջ էր քայլում:

Հանկարծ նա ձեռքով այնպես ուժգին խփեց պատին, որ ծեփը թափվեց:

— Աղոթեցե՛ք, Տեր-Հայկազուն:

Եվ ապա դերագուշն հրամանատարի ոճով ավելացրեց.

— Աղոթեցե՛ք... Բայց աստծո՞ւն էլ պաշտպան է պետք:

Առաջին իրադարձության լուրը տեղ հասավ նույն օրը, և Ցողոնօլուքն իմացավ ամբողջ եղելությունը, որ մինչ այդ թաքցնում էին:

Ապրիլ ամսի ուրբաթն էր, տաք, ամպամած մի օր:

Գաբրիելն Ստեփանի խնդրանքով ամառանոցի այգում պատրաստել էր տվել մարմնամարզական կոշտ ու կոպիտ հարմարանքներ: Վար-

Ժուլյուններ կատարելու մեջ տղան շատ աչքաբաց էր: Մասնակցում էր նաև հայրը: Ամենից շատ սիրում էին սկավառակ նետել: Իհարկե, Ժուլիեթը լավագույն դեպքում կարող էր կրոկետ խաղալ: Այսօր Գաբրիելը, Ավագյանն ու Ստեփանը ճաշելուց անմիջապես հետո (տանտերն ուտելիս ոչ մի բառ չարտասանեց) գնացին հրաձգային վարժության: Նշանառության վայրը այգու պարսպից դուրս էր, անտառապատ բարձունքի վրա: Այստեղ մոտ հիսուն քայլ լայնությամբ քառակուսի փոս կար, որ հեղեղատ էր հիշեցնում: Գաբրիելի պատվերով կտրատել էին թփերը: Բարձր կաղնու տակ դրված էր մի թախտ, որը փայտե ցցով ամրացված էր ծառին: Կարելի էր վրան պառկած՝ լավ նշան բռնել փոսի մյուս ծայրի ծառաբնին ամրացված թիրախին: Կրտսեր Ավետիսն իր եղբորը մի ամբողջ արկղ ընտիր դենք էր թողել՝ տարբեր տրամաչափի որսորդական ութ հրացան, մարտական երկու մառուղեր հրացան և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք:

Գաբրիելը բավականաչափ լավ էր կրակում, բայց հինգ գնդակից միայն մեկը դիպավ թիրախի մեջտեղին: Ավագյանը, որ չափազանց կարճատես էր, խուսափում էր մրցումից, չկամենալով սանի մոտ փորձության ենթարկել իր հեղինակությունը: Բայց Ստեփանը հմտորեն էր կրակում. որսորդական փոքրիկ հրացանից արձակած յոթ գնդակից վեցը խփեց կենտրոնին՝ խաղաթղթին, ընդ որում չորսը դիպան նկարին: Հոր դեմ տարած հաղթանակը անսահման հուզել էր Ստեփանին: Ինչ խոսք, հրազեն գործածելու վարպետությունը, փակադակ բացելը, փամփուշտները թափով առաջ մղելը, նշան բռնելը, կրակելը և հետադարձ հարվածը՝ ռազմական բնույթ կրող այս առնական գործը ամեն մի պատանու համակում է գլխապտույտ խանդավառությամբ: Պատանին իր նեղլիկ ուսերի վրա չէր զգում խզակոթի պատճառած ցավը և տղամարդուն վայել այս խաղը ոգևորությամբ կշարունակեր մինչև երեկո, եթե հայրը հանկարծ ձեռքով չաներ:

— Բավական է:

Գաբրիելի մոտ սկսվել էր ինչ-որ անծանոթ հոգեվիճակ: Որքան հիշում էր, այդպիսի բան երբեք չէր պատահել: Տարտամ էր ինքնազգացումը: Լեզուն ծանր էր ու չոր: Ձեռքերն ու ոտքերը սառն էին: Գլխում ամալություն էր տիրում: Բայց դրանք արտաքին նշաններն էին այն ապրումների, որոնց մեջ էր նրա կյանքի ամբողջ նպատակը: «Հիվանդ չեմ,— մտածում էր նա, քանի որ մի ժամանակ կարծում էր, թե իր հետ ինչ-որ բան է պատահել:— Հիվանդ չեմ, միայն թե կուզենայի սեփա-

կան մաշկս պատռել ու դուրս գալ միջից, ինքս ինձ փոխել»։ Բայց միևնույն ժամանակ անմիտ ցանկություն էր զգում՝ վազել, փախչել, որքան հնարավոր է հեռու։

— Մի քիչ զբոսնենք, Ստեփան,— վճռեց նա։

Գաբրիելը միայնակ մնալ չէր ուզում։ Կարծում էր, թե հանկարծ արագ քայլերով կգնա հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, այլևս ետ չի դառնա, մինչև հասնի աշխարհի ծայրը։

Ավագյանն ուսին դրեց հրացանները, որ տուն տանի։ Իսկ հայր ու որդի այգուց դուրս եկան, իջան Յողոնօլուք։ Գյուղը մոտ էր, տասը րուպիի ճանապարհ։ Գաբրիելն իրեն հանկարծ զգաց զառամյալ ծերունի։ Մարմինն այնպես ծանրացավ, որ հենվեց Ստեփանի ուսին։ Նկեղեցու հրապարակը դեռ չհասած՝ լսեցին տագնապալից աղմուկ։ Ի հակադրություն արաբների և արևելքի մյուս աղմկասերների, հայերը միատեղ հավաքվելիս խաղաղ են, ինքնամիտփ։ Ավանդական ճակատագիրը նրանց ետ է պահում նման աղմկալի ցույցերի խառնվելուց կամ այդպիսիք սարքելուց։ Բայց այժմ հավաքվել էին գրեթե երեք հարյուր գյուղացի, կիսաշրջանաձև պաշարել եկեղեցին։ Տղամարդկանցից, կանանցից, հողագործներից և արհեստավորներից մի քանիսը կոկորդները պատռելով հաջոյանքներ էին տեղում, թափահարում բռնեցքները։ Նղովքը, հավանաբար, ուղղված էր գափթիներին, որոնց ոչխարների հնամաշ փափախները այստեղ-այնտեղ երևում էին գլուխների վրայից։ Հավանաբար կարգ հաստատողներն ուզում էին հավաքվածներին ետ մղել եկեղեցուց, որ ազատեն մուտքի սանդուղքը։ Գաբրիելը բռնեց Ստեփանի ձեռքը և բազմության մեջ ճանապարհ բացելով՝ առաջ շարժվեց։ Նախ՝ տեսան բարձրահասակ, ցնցոտիավոր մի երիտասարդ, որն իր սև գրեխարկի շուրջը ծղոտե պսակ էր փաթաթել, իսկ աջ ձեռքով թափահարում էր կարճ կտրած մի արևածաղիկ։ Ամենայն լրջությամբ, կարծես ինչ-որ ներքին ուրիշ մի անսալով, նա պարում էր հոգնած ու խարխափելով։ Բայց դա բնավ էլ հարբած մարդու պար չէր։ Իսկույն նկատվում էր, որ արևածաղկով պարողին բազմությունը ոչ մի ուշադրություն չի դարձնում։ Այլ տեսարանով էր տարված։

Նկեղեցու սանդուղքին շորս հոգի էին նստած։ Մի տղամարդ, երկու դեռատի կի՛ն և տասներկու-տասներեք տարեկան մի աղջիկ։ Մարդավերակներ, որոնց նմանը Գաբրիելն իր կյանքում տեսած չկար։ Գրանք կենդանի մարմնով քարացած դիակներ էին։ Կարծես երկու հազար տա-

րի լավայի փողու տակ թաղված մնալուց հետո դուրս էին բերվել լույս աշխարհ: Գաբրիելը շնչաց:

— Կարծես թե կենդանի են:

Չորսն էլ բուժ, անորոշ հայացքներն ուղղել էին դեպի հեռուները և ոչինչ չէին նկատում, ո՛չ խոռվահույզ ամբոխը, ո՛չ էլ դեղագործի հանդիպակաց տունը: (Ի՞նչ բան է հայացքը: Աչքի շնչին փոփոխություն, պղտոր կամ պայծառ երանգավորում, բայց և թևավոր մի էակ, մի հրեշտակ, որին մարդը իր պատգամով է դուրս բերում առաքելության: Մինչդեռ այս հրեշտակներն իրենց պատգամով սավառնում անցնում էին բոլորի մոտով, թեևրը թափահարում բոլորի հայացքի տակ:)

Երիտասարդ տղամարդը նեղ դիմագծեր ուներ, մազակալած դեմք: Հագին գորշ սերթուկ կար՝ երկար ու պսպղուն, ինչպիսիք այս կողմերում կրում էին բողոքական քահանաները: Մղոտե լայնեզր գլխարկը սանդուղքից ցած էր գլորվել: Անդրավարտիքն ամբողջովին քրքրված էր: Պատահուոված կոշիկները, դեմքին և սերթուկին նստած փողու հաստ շերտը վկայում էին, որ այդ մարդը ոտքով երկար ճանապարհ է անցել, գուցե մի քանի օր:

Կանայք նույնպես եվրոպական զգեստներով էին, այն էլ ոչ անճաշակ՝ նույնիսկ այդ վիճակում: Պատվելու մոտ նստած կինը (հավանաբար ամուսիններ էին) չկարողացավ այլևս դիմադրել ուշագնացությունը կամ ջգաձգության նուպային: Նա հանկարծ ամբողջ մարմնով ետ-ետ գնաց: Գլուխը կիսփեր սանդուղքի քարերին, եթե հոգևորականը չբռներ: Դա խմբի առաջին շեշտակի շարժումն էր: Մյուս կինը, որը տակավին շատ էր երիտասարդ, գեղեցիկ էր նույնիսկ այդ վիճակում: Փոքրիկ դեմքը գունատ էր, նիհար, բայց աչքերում տենդոտ փայլ կար: Նուրբ բերանը բաց էր. ազահորեն օդ էր ներծծում: Պարզ երևում էր, որ ցավից տանջվում է: Կամ վիրավորված էր, կամ վնասվածք ուներ, քանի որ ձախ ձեռքը վիրակապով կախված էր կրծքին: Գուցե հոգից դուրս էր ընկել: Փոքրիկ աղջիկը՝ ճնճղուկ հիշեցնող այդ երկշոտ արարածը, հագին ուներ շերտավոր էնթարի¹, ինչպիսիք սովորաբար հագնում էին մանկական ուղղիչ տներում: Էնթարու տակից նա ջղաձգորեն առաջ էր պարզում բոբիկ ոտքերը, ջանում, որ դրանք որևէ բանի չկպչեն: «Հիվանդ գազանիկի նման փռել է վիրավոր ոտքերը»,— անցավ Գաբրիելի մտքով: Հիրավի, խեղճ երեխայի ոտքերն ուռած էին, կապտած ու սևացած, բաց

¹ էնթարի— երկար վերնաշապիկ

վերքերով ծածկված: Միանգամայն անվթար և ուժերի լիակատար պաշարով էր ներկայանում միայն արևածաղկով պարողը:

Հրապարակը վազեմզա անցնելով՝ մոտեցավ մի տարեց մարդ: Երեւում էր, որ աշխատանքի տեղից է եկել. հագին բաց կապույտ գոգնոց կար: Ստեփանը ճանաչեց: Դա վարպետ Թովմասյանն էր, որը ղեկավարում էր ամառանոցի վերանորոգումը: Տղան հաճախ էր հետաքրքրությամբ պատվում վարպետի շուրջը: Թովմասյանը հպարտությամբ նրան պատմել էր, թե Արամ անունով որդի ունի, որը Զեյթուն քաղաքում նշանավոր դեմք է՝ քահանա և որբանոցի տնօրեն: Ստեփանը գուշակեց, որ իրենց դիմաց կանգնած անծանոթ քահանան հենց վարպետի որդին է: Ծերունի Թովմասյանը, ձեռքերը տարակուսանքով բարձրացրած՝ կանգնեց հյուծված խմբի առաջ:

Պատվելի Արամը հոգնատանջ ետ դարձրեց մտացրիվ հայացքը, շինծու թեթևությամբ վեր թռավ, փորձեց անհոգ ժպտալ, իբրև թե ոչ մի առանձին բան չի պատահել: Կանայք երկուսն էլ վեր կացան, թեև մեծ դժվարությամբ, քանի որ մեկի թևը չէր շարժվում, իսկ մյուսը հղի էր: Միայն շերտավոր էնթարիով աղջիկը մնաց նստած: Աչքերը շոտ՝ տարակուսանքով նայում էր իր տառապանքի ընկերներին: Ողջագուրանքի անսպասելի բացականչություններից, ախուլախից ու հարցերի տարափից ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում: Բայց երբ պատվելի Արամը հորը գրկեց, նույն ակնթարթում կորցրեց ինքնատիրապետումը: Գլուխը դրեց ծերունու ուսին, և լավեց տառապալից մի հեկեկանք, անզուսպ մի փրդակոց: Դա մի վայրկյան էլ չտևեց: Կանայք լուռ էին: Բայց շուտով հոծ բազմության միջով կարծես էլեկտրական հոսանք անցավ: Մայր առան լացուկոծ, հեկեկանք ու հառաչանք: Ցավին այսքան լավ հաղորդակից կարող են լինել միայն հալածված և ճնշված ժողովուրդները: Մեկի գլխին եկած փորձանքը բոլորին է վերաբերում: Յողոնօլուքի եկեղեցու առաջ երեք հարյուր հայրենակիցներ համակվել էին մի վշտով, որի պատմությունը դեռևս չգիտեին: Գաբրիելը՝ այդ օտարը, փարիզեցին, աշխարհաքաղաքացին, որը վաղուց ի վեր ձեռք էր քաշել իր ծագումից, նույնպես աշխատում էր զսպել ինչ-որ խեղդող մի բան, որ գլուխ էր բարձրացնում իր ներսում: Նա գողունի նայեց Ստեփանին: Հմուտ հրաձգի դեմքի գույնը թռել էր: Ժուլիեթը կսարսափեր, եթե տեսներ ոչ միայն տղայի գունատությունը, այլև դեմքին դրոշմված անբացատրելի սոսկման անզուսպ արտահայտությունը: Կսարսափեր, եթե Ստեփանին տեսներ այսքան հայացած: Շուտով հայտնվեցին բժիշկ Ալթունին, նրա կին Անթառամը,

դպրոցից կանչված երկու ուսուցիչ, մուխթար Քերուսյանը և, ի վերջո, Տեր-Հայկազունը, որն ավանակով հենց այդ ժամանակ վերադառնում էր Բիթիաս կատարած ուղևորությունից:

Հովվապետը, ձայնը բարձրացնելով, թուրքերեն ինչ-որ բան ասաց զափթիե Ալի Նազիֆին: Բազմություն մեջ կանգնածներից ոչ մեկը չպետք է եկեղեցի մտնել: Վարդապետն ինքը մայր դռնով ներս տարավ Թովմասյանի ընտանիքը և փոքրիկ աղջկան: Նրանց հետևեցին բժիշկը, Անթառամ մայրիկը, մուխթարը և ուսուցիչները: Գաբրիելն իր որդու հետ նույնպես ներս մտավ: Դրսում ետմիջօրեի բարկ արևի տակ մնաց մարդկային բազմությունը: Արևածաղկով պարողը նստեց սանդուղքի քարերին և քնեց:

Տեր-Հայկազունը տանջահար խումբը տարավ սարկավազանոց՝ ընդարձակ, լուսավոր մի սրահ, որտեղ բազմոց կար, բավականաչափ նրստարաններ: Ժամկոչը գնաց գինի և տաք ջուր բերելու: Բժիշկն իր կնոջ հետ իսկույն գործի անցավ: Վիրավոր թևով դեռատի կնոջը՝ Իսկուհի Թովմասյանին, որը պատվելու քույրն էր, Ալթունին քննեց: Աչքի անցկացրեց նաև Զեյթունից բերված փոքրիկ որբուհու՝ Սաթոյի վերքերը: Իբրև օտարական կամ դեռևս օտար, Գաբրիելը Ստեփանի ձեռքից բռնած՝ կանգնել էր փոքր-ինչ հեռու և լսում էր հարց ու պատասխանի ժխորը: Այս ձևով, շնայած կցկտուր, անկանոն նկարագրությանը, նա իմացավ Զեյթուն քաղաքի, պատվելի Արամի ու նրա յուրայինների տխուր պատմությունը:

Զեյթուն է կոչվում Կիլիկյան Տավրոսի արևմտյան մասում ընկած հնադարյան, բարձրագիւր մի լեռնաբուն: Այստեղ ևս, ինչպես Մուսա լեռան շրջակա գյուղերում, հայերն ապրում են անհիշելի ժամանակներից: Դա երեսուն հազար բնակիչ ունեցող շատ հայտնի քաղաք էր, և թուրքական կառավարությունն այնտեղ պահում էր զգալի թվով զափթիեներ ու զորամասեր, սպաներ ու պաշտոնյաներ՝ իրենց ընտանիքներով հանդերձ: Այդպես էր վարվում ամենուրեք, որտեղ հարկ էր համարում հսկողություն սահմանել ոչ թուրք բնակչության վրա, զգուշանալով նրա թվական գերակշռությունից: Սա ամբողջ աշխարհին հայտնի տակտիկա է այն բոլոր պետություններում, որտեղ, այսպես կոչված, պետական ժողովուրդն իշխում է ազգային փոքրամասնությունների վրա: Այս բանն առանձին վայրագությանմբ էր կիրառվում Թուրքիայում, քանի որ օսմանցիները, որոնք թմբկահարում են իրենց ազնվական առավելու-

թյունը, երբեք թվական գերակշռություն չեն ունեցել մյուս ազգությունների՝ «միլիթների», համեմատությամբ: Մինչև այդ գարունը միայն Փարիզում կամ այլ մայրաքաղաքներում ապրած մարդիկ կարող էին իդեալիստական հույսեր փայփայել, թե հակասությունների միավորումը, արյան թշնամանքի վերացումը, ճշմարտության հաղթանակը հնարավոր կլինեն «երիտասարդ թուրքերի» դրոշի ներքո: Գաբրիելը ճանաչում էր բազմաթիվ փաստաբանների և ժուռնալիստների, որոնք հեղափոխության շնորհիվ բարձր դիրքի էին հասել: Դավադրության օրերին նա այդ մարդկանց հետ Մոնմալտրի սրճարաններում գիշերներ էր լուսացնում, մասնակցում բանավեճերին: Թուրքերն ու հայերը այդ ժամանակ հավերժական հավատարմության, ապագա մեսիական դավանանքի հավաստիացումներ էին փոխանակում: Գաբրիելն արդեն ամուսնացած էր, բայց ի սեր վերափոխվելիք հայրենիքի (չնայած այդ հայրենիքի հետ շատ քիչ առնչություն ուներ), նա ընդունվեց ռազմական ակադեմիա, մասնակցեց մի պատերազմի, որը Փարիզում գտնվող թուրք հայրենասերներին մազալափ անգամ չէր հետաքրքրում:

Իսկ ա՛յժմ: Մտովի տեսնում էր նրանց դեմքերը, զգում տակավին չմարած հուշերի ջերմությունը, վարմացած հարցնում.

— Ինչպե՞ս, մի՞թե վաղեմի բարեկամներն այսօր իմ մահացու թշնամիներն են:

Զեյթունի դեպքերն այդ հարցի կոպիտ պատասխանն էին:

... Զեյթո՞ւն: Պատկերացրեք վայրի միջնաբերդով պսակված երկնածիճ, ճաքճքված մի ժայռակարկառ, որի մեջ ներծծվել են հինավուրց քաղաքի մեղրախորիսիները: Իրար գլխի աշտարակված նեղ փողոցների խրոխտ, գրոհազուսպ մի բուրգ, որը հարթավայրի հետ միայն իր նորակերտ թաղամասերով է կապված:

Զեյթունը վաղուց ի վեր եղել է թուրքական ազգամոլության մարմնի մեջ մխրճված սեպ: Եթե աշխարհում կան սրբավայրեր և կրոնական ուխտատեղիներ, որոնք մարդկային հոգին երկյուղածությամբ են պարուրում, ապա կան նաև վայրագության ու ատելության վայրեր, որոնք բորբոքում են զանազան մոլեռանդների արյունը: Զեյթունի հանդեպ գոյություն ունեցող ատելությունը նույնիսկ իր պարզ դրդապատճառներն ուներ: Ամենից առաջ, քաղաքն ընդհուպ մինչև տասնիններորդ դարի խորքերը ուներ ազատ ինքնավարություն, մի հանգամանք, որ պետական ժողովրդին շարունակ հիշեցնում էր նրա երբեք կրած տհաճ ձախողումները: Դրանից բացի, Զեյթունի հայերը պահպանել էին իրենց պաա-

մական անցյալի անկախության ոգին, և դա հաճախ զգացնել էին տալիս վիրավորական ձևերով: Սակայն ատելության ամենաանհերքելի պատճառն այն հիշողությունն է, որ կապված է 1896 թվականին դրսևորած ապշեցուցիչ վերաբերմունքի հետ: Դեռևս այդ ժամանակ «բարի» սովթան Աբդուլ Համիդը բաշիբոզուկներից բացի, վարձել էր նաև համիդիներ՝ բանտից ազատված հանցագործների, ավազակների ու քուլ-վորների հրոսակախմբեր: Նրա նպատակն էր ձեռքի տակ ունենալ առավել եռանդուն մի զորաբանակ, որը պատրաստ լիներ առանց խղճի խայթի սանձազերծելու արյունահեղ ջարդեր: Սովթանը հույս ուներ, թե այդ ձևով մեկընգմիշտ կփակի հայ ժողովրդի բարեփոխումնել: պահանջող բերանը: Այն ժամանակ, երբ բաշիբոզուկները ամենուրեք հաջողություններ էին ձեռք բերում, Զեյթունում արյունալի պարտություն կրեցին, չնայած նրանց խոստացել էին, թե այնտեղ ևս ջարդերը լինելու են զվարճալի և եկամտաբեր: Ամենամեծ խայտառակությունն այն էր, որ օգնության շտապող կանոնավոր մի գումարտակ սոսկալի կորուստներ կրելով, մահակների հարվածների տակ նահանջեց, դուրս շարտվեց քաղաքի նեղ փողոցներից: Այս պարտությունից հետո թուրքերը Զեյթունը պաշարեցին առավել մեծաթիվ զորաբանակով, բայց ոչ մի արդյունքի չհասան: Զեյթունը մնաց անառիկ: Երբ, ի վերջո, եվրոպական դիվանագիտությունը պաշտպան կանգնեց հայ քաջարի ժողովրդին, և դեսպանները լիակատար ներումն պահանջեցին ամոթահար Բարձր Դռնից, թուրքերն ատամներն էին կրճտացնում, իրենց զգում անսահմանորեն նվաստացած: Ոչ միայն օսմանյան կայսրությունը, այլև բոլոր ռազմատենչ պետությունները հանդուրժում են իրենց պարտությունը, եթե թշնամին հավասարազոր է: Բայց ջարդ ուտել մի ազգից, որին խորթ է գեների իդեալը, ստորանալ վաճառականների, արհեստավորների, գրաճիճունների առաջ, դա ռազմական արժանապատվություն ունեցող ժողովուրդը երբեք չի մոռանա:

Այսպիսով, հին հաջորդած նոր կառավարությունը ժառանգեց Զեյթունից կրած պարտությունը և նրա հանդեպ կուտակված ատելությունը:

Ուրիշ ի՞նչ ավելի բարենպաստ առիթ կարող էր լինել վրեժխնդիր հաշվեհարդարի համար, քան մեծ պատերազմը: Հայտարարվեց արտակարգ դրություն, ռազմական ռեժիմ: Երիտասարդները մեծ մասամբ կամ ռազմաճակատում էին, կամ հեռավոր զորանոցներում: Մնացած բնակչությունն անմիջապես առաջին իսկ օրերին բազմիցս խուզարկության

ենթարկվեց, լրիվ գինաթափ արվեց: Միայն մի բան էր պակասում. առիթը:

Զեյթունի քաղաքագլուխը Նազարեթ Չաուշն էր, մի իսկական հայ լեռնցի: Նիհար էր, կորամեջք, գունատ, թավաբեղ, արծվաքիթ: Արդեն ո՛չ երիտասարդ էր, ո՛չ էլ առանձնապես առողջ: Երկար ժամանակ խուսափում էր պատասխանատու պաշտոն ստանձնելուց: Նա արդեն զգում էր գալիքի խանձահոտը:

Քթարմատի վերևում ամեն օր խորանում էին կնճիռները, երբ գահավեժ ճանապարհով բարձրանում էին հյուքյումեթ, ստանալու կայմակամի նոր հրահանգները: Կոպիտ գավազանը ջղաձգորեն սեղմող ձեռքը հողացավային կոշտուկներից այլանդակվել էր: Նազարեթ Չաուշի խելացի գլխում կարող էր տեղավորվել միայն մի քաղաքականություն. նախապատրաստված լինել ամեն պրովոկացիայի, գաղափարական ոչ մի ծուղակի մեջ չընկնել և, ի տեր աստծո կամ սատանայի, լինել օսմանացի օրինավոր հայրենասեր: Ի դեպ, նա էլ իր սրտում Թուրքիայի դեմ նույնքան քիչ ոխ ուներ, որքան և զեյթունցի մյուս հայերը: Դա ազգի ճակատագիրն էր: Մարդ չի կարող թշնամանալ այն հողի հետ, որտեղ ապրում է, այն օդի հետ, որ շնչում է: Ազատագրման մանկական երազանքներ չէր փայփայում, քանի որ սուլթանական և ցարական կայսրությունների միջև ընտրություն կատարելը որքան դժվար էր, նույնքան էլ ավելորդ:

Այս հանգամանքը միանգամայն որոշակի էր դարձնում, թե ինչպիսին պետք է լինի վերաբերմունքը թուրքական կառավարության հանդեպ: Դրա ջատագով Նազարեթ Չաուշի կենդանի օրինակը բնակչության մեջ ստեղծել էր երկաթյա կարգապահություն: Երկար ժամանակ կառավարությունը չէր կարողանում առիթ գտնել իրագործելու իր գաղտնի, նենդ դիտավորությունները: Քննող հանձաժողովը հաշմանդամներին ու հիվանդներին հայտարարում էր ռազմական ծառայության համար պիտանի: Լավ: Առանց աչք թարթելու ենթարկվում էին: Կայմակամն ապօրինի տուրքեր և ռազմական հարկեր էր գանձում: Լավ: Ամեն ինչ տեղը-տեղին կատարում էին: Նույն կայմակամը զանազան անհեթեթ առիթներով կարգադրում էր հաղթանակի հանդեսներ, հայրենասիրական շքերթներ կազմակերպել: Լավ: Ժողովուրդը խնդագեմ դուրս էր գալիս, թուրքական զինվորական նվազախմբի երաժշտության տակ երգում կառավարության կարգադրած հիմներն ու հաղթանակ փառաբանող երգերը:

Այս ձևով հաջողվում էր խուսափել ընդհարումներից: Բայց որտեղ մեծ պրովոկացիան ձախողվում էր, փոքրը կարող էր հաջողվել:

Հանկարծ շուկայում, սրճարաններում ու իջևանատներում, բոլոր փողոցներում ու հասարակական վայրերում հայտնվեցին ինչ-որ անծանոթ, շողոքորթ հայեր: Միջամտում էին զրույցներին, թուղթ և նարդի խաղացողների համար ցավաքաշություն անում, նույնիսկ սողոսկում ընտանիքները, որտեղ առանձնապես խոր հառաչելով գանգատվում էին անտանելի վիճակից, հետզհետե սաստակացող բռնությունից: Դավաճանության համար այդ կեղծավոր լրտեսներն այնքան վարձ էին ստանում, որ չէր ծածկում նույնիսկ օրվա ծախսերը:

Այսպես եկավ պատերազմի առաջին տարվա ձմեռը, և թուրքական կառավարությունը Զեյթունի խաղաղ շրջերում ոչ մի փոքրիկ ձուկ անգամ որսալ չկարողացավ, թեև դա նրա մեծագույն փափագն էր: Կայմակամը ստիպված ինքն ստանձնեց պրովոկատորի դերը:

Նազարեթ Զաուշի բարեբախտությունը կամ ավելի շուտ դժբախտությունն այն էր, որ կայմակամը միանգամայն անճարակ հակառակորդ էր: Սա արյունարբու բռնակալ չէր, այլ հնաոճ միջակ պաշտոնյա, որը մի կողմից ուզում էր հանգիստ ապրել, մյուս կողմից՝ արժանանալ «վերևի» հովանավորությանը: Այդ «վերևը» ամենից առաջ Մարաշի սանջակի՝ մյուսթեսարըֆն² էր, որին ենթարկվում էր Զեյթունի գավառը: Մյուսթեսարըֆն արտակարգ դաժան մարդ էր, իթթիհաթի վայրագ անդամներից մեկը: Նա պատրաստ էր անողորմաբար իրագործելու էնվերի և Թալիաթի ծրագրերը «անիծյալ ազգի» վերաբերյալ, թեկուզ դրանով դեմ գնար իր վերադասի՝ Հալեպի վալի³ Զելալ փաշայի հրամաններին: Մյուսթեսարըֆը կայմակամին հեղեղում էր հրամաններով, նախազգուշացումներով և խարազանող հանդիմանություններով: Այս ամենի ճնշման տակ Զեյթունի հաստամարմին կայմակամը, որը գուցե կզերադասի հայերի հետ հաշտ ու խաղաղ ապրել, իրեն պարտավորված էր գգում մեղադրանքի ենթակա փաստ գտնել որևէ նշանավոր հայի դեմ: Անգույն պաշտոնյայի էությունն այն էր, որ նա, զուրկ լինելով սեփական բնավորությունից, իր պետերի կամքի հայելին էր: Նա մտերմացել էր մուխթար Նազարեթ Զաուշի հետ, ամեն օր տուն էր հրավիրում, շաալում իր հյուրասիրությունը, նույնիսկ ձեռնտու պաշտոններ առաջարկում: Զաուշը ոչ միայն առհասարակ ճշտապահ մարդ էր թվում, այլև դեմքի անկեղծ արտահայտություններ ցույց էր տալիս, որ իր համար շահավետ են կայմակամի պաշ-

¹ սանջակ—գավառ

² մյուսթեսարըֆ—գավառի կառավարիչ

³ վալի—նահանգապետ

տոնական առաջարկութիւնները: Նման հանդիպումները, բնականաբար, մտերմացնում են, զրույցը դարձնում առավել սքաւբաց: Կայմականը համառոտացնում էր, որ հայերի նկատմամբ ինքը բարեկամական ջերմ զգացումներ է տածում: Սակայն մոլիթարը թախանձագին խնդրում էր չլսփազանցնել բարյացակամութիւնը: Բայրը ժողովուրդներն էլ իրենց թերութիւններն ունեն, այդ թիւում նաև հայերը: Իրենց հայրենիքում, իհարկե, դէքս են ձեռք բերել միայն մատուցած ծառայութեան շնորհիւ: Ի՞նչ թերթեր է կարդում մոլիթարը՝ ճշմարիտ խորագրութեան իրազեկ լինելու համար: Միայն «Թանինը»՝ պաշտոնական լրագիրքը, պատասխանեց Չաուշը: Ինչ վերաբերում է ճշմարտութեանը, ապա մարդիկ ապրում են աշխարհով մեկ բոբբոքոված պատերազմի պայմաններում, երբ ճշմարտութիւնը նույնպես արգելված զինք է: Կայմականն իր անճարակ միամբարութիւնն ավելի պարզորոշ դրսևորեց, երբ սկսեց ամբաստանել Իթթիհատը՝ իշխանութեան զխիսն կանգնած այդ իշխանութիւնը (զուցե և դա նրա սրտովն էր): Նազարեթ Չաուշը նկատեց իրեն սարսափեց.

— Նրանք մեծ մարդիկ են, իսկ մեծ մարդիկ միայն բարի գործեր կարող են կատարել:

Կայմականն իրեն ծաղրված համարելով, կատաղեց.

— Իսկ էնվեր փաշա՞ն: Ի՞նչ կարծիքի ես էնվերի մասին, մոլիթա՛ր:

— Էնվեր փաշան մեր ժամանակի մեծագույն ռազմագետն է: Բայց թե ես ի՞նչ եմ հասկանում նման բաներից:

Կայմականն արդեն սկսեց աչքերը ճպճալացնելով խնդրել.

— Մոլիթա՛ր, ինձ հետ անկեղծ եղի՛ր: Գիտե՞ս, որ ռուսներն առաջ են շարժվում:

— Ի՞նչ ես ասում, էֆենդի: Չեմ հավատում: Թերթում այդպիսի բան չկա:

— Դե, ասում եմ, էլի: Անկեղծ եղի՛ր, մոլիթար: Մի՞թե դրանով հարցը չի լուծվի...

Նազարեթ Չաուշը լեղապատառ ընդհատեց նրան.

— Չեղավ, էֆենդի: Դու բարձր դիրքի տեք մարդ ես: Այդպիսի բաներ էլ չխոսես, ի սեր աստծո: Դա պետական զավաճանութիւն կլինի: Բայց մի՛ վախենա. ինձանից խոսք դուքս չի գա:

Նուրբ խորամանկութիւնը շանցավ: Գլուխ բարձրացրեց բացահայտ կոպտութիւնը:

Ինքնին հասկանալի է, որ Զեյթունում և միամիտ շրջակայքում նույնպես «տարրեր» կային: Որքան պատերազմը երկարաձգվում էր, այնքան

սրանց թիվը ավելանում էր դրսից եկող համալրման հաշվին: Մարաշի գորանոցներից փախչողների մեջ ոչ միայն հայեր կային, այլև մահմեդականներ, գուցե նույնիսկ ավելի շատ: Ըստ գորանոցներից եկող լուրերի, բոլոր դասալիքներն էլ ապահով ապաստան էին գտել Ալա Քայա լեռան խորխորատներում: Նրանց միացել էին նաև մի քանի տաքգլուխ երիտասարդներ, ավելի քան մեկ տասնյակ հանդուգն ազատամիտներ, որոնք կամ խղճների վրա ինչ-որ մեղքեր ունեին, կամ այլևս չէին ցանկանում շնչել քաւաքի անառողջ օդը: Այս վայրենացած խմբի անդամները գիշերով հայտնվում էին փողոցներում՝ սնունդ հայթայթելու, իրենց ընտանիքներին այցելելու նպատակով: Բացի մի քանի անմեղ գողութունից, ոչ ոքի վնաս չէին պատճառում, աշխատում էին չզրգուխ հասարակության զայրույթը:

Բայց մի օր լեռներում սոսկալի ծեծեցին ինչ-որ թուրք իշապանի: Հաստատ հայտնի չէր, թե դա էլ դասալիքների արած գործն է: Գյաուրներից ոմանք պնդում էին, թե այդ ոչլուտն ինքն է իրեն գանահարել, որ օսմանյան կառավարությունից լիուլի բախշիչ¹ ստանա: Բայց կատակը մի կողմ. մարդը, իրոք, ամոթալի վիճակում ընկած էր ճամփեզրյա փոսի մեջ: Ինչևէ, դա բաղձալի առիթ էր: Մյուզիբների և ստորին պաշտոնյաների աչքերից կրակ էր թափվում: Փողոցներում պարեկություն էին առնում զափթիկները, որոնց թիվն արդեն կրկնապատկված էր: Կայմակա-
նը Մադարեթ Չաուշին այս անգամ ոչ թե հրաժիրեց, այլ կռնեց:

Նա գանգատվեց, որ հեղափոխական դավադրությունները գլուխ են բարձրացնում: Իր պետերը, առանձնապես մյուսթեսարըֆը, պահանջում են վճռական միջոցներ ձեռնարկել: Եթե դրությունն այդպես շարունակվի, իր բանը բուրդ է: Միակ հույսն իր բարեկամ Չաուշի օգնությունն է, քանի որ մուխթարը շրջանի ամենահեղինակավոր մարդն է: Ի՞նչ դժվար է, ի սեր հայ ժողովրդի, արդարադատության ձեռքը հանձնել խառնակիչներից ու ոճրագործներից մի քանիսին, որոնք պատասպարված են քաղաքի ներսում կամ շրջակայքում:

Այստեղ խելոքն ընկավ հիմարի թակարդը: Նա պետք է ասեր.

— էֆենդի: Ես նորին մեծություն մյուսթեսարըֆի և քո ծառան եմ: Հրամայիր. ի՞նչ անեմ:

Սրա փոխարեն առաջին անգամ անհեթեթ պատասխան տվեց.

— էֆենդի, ոճրագործներից և հեղափոխականներից տեղյակ չեմ:

¹ Բախշիչ — պարզ

— Ուրեմն՝ չգիտե՞ս, թե որտեղ է թաքնվում այդ ավաղակախումբը, որն օրը ցերեկով հարձակվում է ազնիվ քաղաքացիների վրա:

— Ո՛չ ավաղակախումբ եմ տեսել, ո՛չ էլ տեղը գիտեմ:

— Ցավում եմ: Բայց ամենից վատն այն է, որ ուրբաթ օրը պետության թշնամիներից երկուսին ինքդ ես հյուրընկալել քո սեփական տանը:

Նազարեթ Չաուշը, բարձրացնելով հողացավից այլանդակված մատները, երդվեց և հերքեց: Բայց դա այնքան էլ համոզիչ չթվաց: Կայմակամի միտքն այստեղ լուսավորվեց, և դա ոչ թե խարդախության հետեւանք էր, այլ լիովին բխում էր մարդու խաղաղաբարո էությունից, որն առհասարակ խորշում էր դաժանությունից.

— Գիտե՞ս ինչ, մուխթար: Մի բան եմ խնդրում: Ձեզ հետ ունեցածս այս բոլոր անախորժություններն էլ դեմ են իմ սրտին: Ես խաղաղասեր մարդ եմ, ոչ թե ոստիկանության շուն: Ինձ ազատիր այս հոգսից: Աղաչում եմ. գնա Մարաշ, ինքդ էլ խոսիր մյուսնաբարձրի հետ: Դու ես քաղաքի հայրը, դու էլ պատասխան տուր: Եղելությանը վերաբերող զեկուցագիրս մյուսնաբարձրի ձեռքին է: Երկուսով կվճռեք, ինչ-որ հարկն է:

— Ասածդ հրամանն է, էֆենդի:

— Ասացի, որ անձնական խնդրանք է: Կարող ես մերժել, բայց կվշտանամ:

Կայմակամն ուզում էր երկու բան շահել: Չաուշից կազատվեր, նախքան ինքն իր ձեռքով նրան կրանտարկեր և, միաժամանակ, մյուսնաբարձրի տնօրինությանն էր թողնում, թե պաշտոնապես ի՞նչ պատիժ պետք է կրի քաղաքի ամենաանվանի մարդը:

Նազարեթ Չաուշը երկար մտորեց: Քթարմատի լայնակի կնճիռները բարձրացան ճակատն ի վեր: Գավազանին հենվելով, ոտքի ելավ: Ողջախոհ մարդուց նա կարծես միանգամից վերածվեց թանձրամիտ ծերունու:

— Եթե Մարաշ գնամ, գլխիս փորձանք կգա...

Կայմակամը նրան բարեսրտորեն հանգստացրեց.

— Փորձա՞նք: Ինչո՞ւ: Ծանապարհն ապահով է: Քեզ իմ սեփական կառքը կտամ: Երկու զափթիի քեզ կուղեկցեն իբրև պահապաններ: Կտամ նաև մյուսնաբարձրին ուղղված երաշխավորական մի նամակ, որ դու նախապես կարող ես կարդալ: Եթե ուրիշ ցանկություն էլ ունես, կկատարեմ:

Հայ լեռնականի խորշոմնազարդ դիմագծերը դարձան բուրբուլին գորշ: Նա կանգնած էր ծերացած և կորամեջք, ինչպես Զեյթունի ժայռերը: Վհատված էր և առարկություն էր որոնում, բայց թավ բեղերի տակ սեղմված շուրթերը չէին շարժվում: Մի անհայտ ուժ կաշկանդել էր նրա կամբը: Հազիվ գլուխ տվեց:

Հաջորդ օրը նա ընկճված հրաժեշտ տվեց յուրայիններին: Փոքրիկ շրջագայություն: Մի շաբաթ հազիվ մնար:

Ավագ որդին ուղեկցեց մինչև կայմակամի կառքը: Ուտքերի և ձեռքերի տկարության պատճառով դժվարանում էր բարձրանալ: Որդին օգնեց: Երբ ծերունին մի ոտքը արդեն դրել էր փայտե աստիճանին, կիսաձայն, հանդարտ, այնպես, որ կառապանը չլսի, շնչաց.

— Զավակս, էլ ետ չեմ դառնա:

Իրավացի էր: Մարաշի մյուսթեսարը՝ ձևականությունների շղիմեց: Չնայած երաշխավորական ջերմ նամակին, Չաուշն ընդունվեց իբրև հանցավոր, ենթարկվեց խիստ հարցաքննության, ի վերջո նետվեց Օսմանիե բանտը, որպես պետության դավաճան և պետական հեղաշրջման ձգտող դավադրական կազմակերպության անդամ: Երբ նրանից ոչ մի կերպ որևէ բան չկարողացան իմանալ ո՛չ հայ դավաճանական գաղտնի կազմակերպության, ո՛չ էլ նույնիսկ Զեյթունում ապաստանած դասալիքների մասին, անցան գանահարության: Արնաթաթախ ոտքերին թունդ քացախ լցրին: Չաուշն արդեն չէր զգում իր մարմինը: Աննկարագրելի տանջանքից մի ժամ հետո նա մեռավ: Բանտի պատուհանի տակ ենիչերիները նվագում էին: Թմբուկի և զուռնայի ձայնով ուզում էին խլացնել ներսում խոշտանգվողի աղաղակները:

Մարտիրոսված Նազարեթ Չաուշի մահը նույնպես շտվեց ցանկացած արդյունքը: Նախ, ոչինչ տեղի չունեցավ: Միայն ժողովրդի վիշտն ու վհատությունը դարձան առավել շոգափելի, առավել ցայտուն: Մթափնած քաղաքի վրա ծանրացավ նաև մարդկային հոգու խավարը, որը շնչահեղձ էր անում, ինչպես թանձր մշուշը:

Մոտենում էր մարտ ամիսը, երբ, վերջապես, երկու միջադեպ առիթ հանդիսացան, որ կառավարությունն ավելի եռանդուն իրագործի իր մտադրությունը: Առաջին դեպքը պատուհանից արձակած մի գնդակ էր: Երբ քաղաքի Ենի Դյունյա թաղամասում հերթապահող ոստիկանը անցնում էր տանջամահ արված Չաուշի տան մոտով, պատուհանից կրակեցին նրա վրա և թեթևակի վիրավորեցին: Օրինական հետաքննություն կատարելու փոխարեն, կայմակամը միայն հայտարարեց, թե Զեյթունում

իր կյանքը սպառնալիքի տակ է, շորս կողմ հեռագրեր սաղարկեց, տեղափոխվեց քաղաքից դուրս գտնվող գորանոցներին մեկը: Այս վարմունքը նույնպես բխում էր նրա բուն էությունից, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ բոլոր խորամանկության և հանգիստ կյանքի երկշոտ ցանկության խառնուրդ: Միաժամանակ, ի պաշտպանություն մահմեդական բնակչության, «քաղաքագործ» ստեղծեց: Շուտափույթ կերպով իրար գլխի հավաքվեցին մի խումբ խուլիգաններ, թեևներին կանաչ ժապավեններ կապեցին: Զինվեցին մատուցելու հրացաններով ճիշտ այնպես, ինչպես դա արվում էր Աբդուլ Համիդի օրով: Զեյթունում ապրող թուրք օրինավոր քաղաքացիները, որոնք ազնիվ մարդիկ էին, ավելի շուտ զայրացան իրենց շնորհված այդ պաշտպանության դեմ: Գնացին կայմակամի մոտ, պահանջեցին վերացնել հսկողությունը: Ապարդյուն: Իշխանությունն անողորմաբար հոգ էր տանում նրանց ապահովության մասին: «Քաղաքագործը», վերջապես, առիթ տվեց իսկապես միջադեպի, որին և վճռական ընթացք տրվեց:

Քաղաքի էսքի Բասթոն կոչվող փողոցի գլխավորում հետո հանգստանում էին հայ կանայք և աղջիկները: Հինավուրց նոճիների հովանու տակ, սքանչելի աղբյուրի շուրջը երկու նստարան կար դրված: Աղբյուրի մոտ խաղում էին երեխաները: Կանայք նստարաններին նըստած՝ գրուցում էին, գուլպա գործում: Օշարակ վաճառողն իր սալյակն էր ման ածում:

Հանկարծ այգի ներխուժեցին «քաղաքագործի» ամենալկտի անդամները: Փնշալով վրա պրծան հայուհիներին, սկսեցին խեղդել, պատառուտել հագուստները: Այդ մարդկանց մեջ որքան մեծ էր «առնիժյալ ցեղի» տղամարդկանց սպանելու փափագը, նույնքան մեծ էր նրանց կանանց՝ հյուսիսի շուրթերով և օտար աչքերով այդ քնքշազեղ արարածներին տիրանալու խենթությունը: Յուր լցվեց աղիոգործ աղաղակներով և մանկական ճիչերով: Բայց իսկույն հասավ օգնությունը: Հայ տղամարդկանց ահագին մի խումբ, որը վատ բան նախազգալով, գաղտնի հետևել էր «քաղաքագործին», առաջ նետվեց, սկսեց դրանց ջարդուփշուր անել բռնեցքներով, կաշվե գոտիներով, մահակներով և, իհարկե, սեփական անձը վտանգի ենթարկելով, խլեց բոլոր հրացաններն ու սվինները:

Բացահայտ ապստամբություն պետական իշխանության դեմ: Արդեն անհերքելի իրողություն էր օժանդակ ուստիկանության զինաթափումը խռովարարների ձեռքով: Նույն օրվա երեկոյան կայմակամը հրապարակեց ձեռքավալողների ցուցակը, ուր գրանցված էին հատկապես այն բնակիչները, որոնց անունները, իբր թե, գավառի իշխանությանը հայտ-

նել էր համայնքի խորհուրդը: Կատաղած ու դառնացած տղամարդիկ մասհոգ հավաքվեցին, հորում ընդունեցին և խթամատավորվեցին մի հին թեքքեում՝ քաղաքից փոքր-ինչ դեպի արևելք ընկած մի ամայի վանքում, որտեղ իջևանում էին դերվիշները և ուխտագնացները: Լուրն ստանալուն պես գասալիքների մի մասն Յլա Քայայից ու մոտակա շենքերից ցած իջավ, միացավ փախստականներին: Փոքրիկ ամրոցում ընդամենը հարյուր մարդ հավաքվեց:

Մարաշի մյուսնաբըֆը և Ստամբուլի կառավարության պարագլուխները հասան իրենց նպատակին: Մանր ընդվզումների ժամանակն անցել էր, և լիակատար ըմբոստություն իր բուն ժաղկումն էր ապրում: Չեզոք և դաշնակից հյուպատոսներն այլևս չէին կարող աչք փակել հայկական գավաղրությունների առաջ: Երկու օր շանցած ռազմական օդնություն ուղարկվեց, առայժմ երկու հետևակ վաշտ: Հրամանատար կապիտանը՝ յուզբաշին, իսկույն սկսեց պաշարումը: Բայց նա կամ իսկական հերոս էր, կամ հիմար: Երբ ձիով զորախմբի առաջն ընկած՝ «անկեղծ սրտով» սլացավ դեպի Թեքքե՝ բերդը հանկարծակի, շեշտակի թափով գրավելու, իր վեց զինվորների հետ ցած գլորվեց: Կրակոցները դիպուկ էին:

Իս, հիրավի, ավելին էր, քան պետք էր: Յուզբաշու հերոսական մահը փողհարություն անհապաղ ազդարարվեց կայսրության բոլոր քաղաքներում: Իթթիհաթը տենդագին գործում էր, որ զայրույթի փոթորիկ բարձրացնի:

Կես շաբաթ շանցած, Չեյթունը դարձավ բանակատեղի: Չորս գումարտակից և հրետանային երկու մարտկոցից բաղկացած մի զորաբանակ կանչվեց, որ հաշվեհարդար տեսներ մի խումբ խռովարարների ու գասալիքների հետ: Եվ դա տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Զեմալ փաշայի շորորոդ բանակում զգացվում էր յուրաքանչյուր մարդու, յուրաքանչյուր թնդանոթի կարիքը: Չնայած զորքի պատկառելի բանակին, պաշարված վանքն ուղարկվեց մի բանադնաց, որպեսզի կորստյան դատապարտվածները անձնատուր լինեին: Տրվեց հնավանդ պատասխանը.

— Եթե մեռնելու ենք, թող մեռնենք կռվելով:

Բայց ամենից անսպասելին այն էր, որ նրանք չպետք է մեռնեին: Վանքը պաշարող հրետանին հաղիվ էր չորս ապարդյուն արկ նետել կիսավեր շենքի վրա, երբ հանկարծ ինչ-որ խորհրդավոր ուժի ազդեցությամբ կրակը դադարեց:

Արդյոք այս անլուր մարդասիրության միակ պատճառը այն սակավաթիվ մահմեդականներն էին, որ միացել էին պաշարվածներին: Բայց ինչ էլ լինե՛ր դրա շարժառիթը, ծիծաղելիորեն մեծաթիվ զորքն ավելի քան

մի ժամ անգործութեան էր մատնվել դաշտում՝ ընդդեմ մի բուռ դասա-
լիքների և կանացի պատվո պաշտպանների: Զինվորներն զբաղված էին
միայն ճաշ եփելով, ձի ջրելով, ծխելով ու թղթախաղով: Զեյթունի բնա-
կիչներն այդ ճնշող անգործութեան մեջ իրավացիորեն ինչ-որ նենգամիտ
խարդավանք էին տեսնում: Սարսափահար լինելով՝ պատվիրակներ
ուղարկեցին կայմակամի մոտ, խնդրելով, որ քաջարի զորքն իրենց շուտ
ազատի նգովյալ խռովարարներից: Իրենք դրանց հետ գործ չունեն: Եթե
այդ շարագործներից մեկնումեկը քաղաք փախչի, առանց խնայելու
կհանձնեն իշխանութեանը:

Կայմակամը տիրութեամբ հայտնեց, որ շատ ուշ են խելքի եկել:
Այդքան բոլոր որոշումները կայացնում է ռազմական հրամանատարու-
թյունը: Ինքը երկրորդական դեր է խաղում: Պատվիրակները թախանձե-
ցին, որ նա դիմի Հալեպ՝ նորին գերազանցություն Զեյալ բեյի միջա-
մեջնութեանը: Եթե կա մեկը, որ ստեղծված բարդ իրադրությունը կարող
է լուծել հոգուտ ընդհանուր բարօրութեան, ապա դա վալին է՝ այդ ար-
ժանավոր և զթասիրտ մարդը: Կայմակամի լեզուն կապ ընկավ: Նա
միայն կարող է խորհուրդ տալ, որ Զեյալ բեյի անունը գործին չխառնեն:
Մյուսթեսարը կապ ունի բոլորովին ուրիշ մարդկանց հետ: Եվ Հալե-
պում նստած նորին գերազանցությունն այս տեսակետից հավասար է
մեռածի: Այլ կերպ չի էլ լինի, երբ մարդ չափից ավելի բարի է հայ
ժողովրդի հանդեպ: Ինքը՝ կայմակամն էլ այդ երգին լավ է ծախոթ:

Մարտ ամսի արեաշող առավոտներից մեկն էր, երբ քաղաքում սոս-
կալի լուր տարածվեց, թե պաշարվածները գիշերով փախել են լեռները,
անհետացել: Երկուսն են սպանվել, բայց նրանց դարձրել են անճանա-
չելի: Այն զեյթունցիները, որոնք հրաշքների չէին հավատում, հարցնում
էին, թե զգգված շորերով, խեղճ ու կրակ այդ մարդիկ հարյուր հոգով
ինչպե՞ս են կարողացել ճեղքել ավելի քան չորս հազար փորձված զին-
վորների շղթան և անհետ չքանալ: Հարցնողները գիտեին, թե ինչ է լի-
նելու դրա հետևանքը: Եվ ինչից սարսափում էին, կատարվեց նույն օր-
վա կեսօրին: Զորքի հրամանատարն ու կայմակամը հայտարարեցին,
թե հարյուր հոգու փախուստի համար պատասխանատու է քաղաքի ամ-
բողջ բնակչութիւնը: Պետութեանը դավաճանած զեյթունցիները սատանա-
յական որևէ հնարքով պահակներից խույս են տվել, փախստականներին
դուրս բերել խոր քուն մտած զինվորների օղակից: Ոճրագործութեան լու-
րը ստանալուն պես Մարաշից հապճեպ ժամանեց ինքը՝ մեծապատիվ
մյուսթեսարը:

Մյուսնադիրները¹ փողոցից փողոց էին անցնում, քաղաքը լցնում շեփորների ու թմբուկների խուլ որոտով։ Նրանց հետևում էին բազմաթիվ գզիրներ։ Սրանք Զեյթունի ավազներին ու երեկելիներին հրավիրում էին «իրազորությանը նվիրված կոնֆերանսին»՝ մյուսեասարքֆի և զորապետի մասնակցությամբ։ Հրավիրվածները, մոտ հիսուն անվանի մարդիկ՝ բժիշկներ, ուսուցիչներ, հոգևորականներ, վաճառականներ ու ձեռնարկատերեր, անհապաղ ներկայացան։ Շատերը նույնիսկ աշխատանքային հագուստներով էին։ Միայն սակավաթիվ հեռատեսներն էին հետները փող վերցրել։ Կոնֆերանսը, ըստ էության, այն էր, որ գոհհիկ ենթասպաները այդ տարեց, հարգարժան մարդկանց բռնցին զորանոցի բակը, սկսեցին հաշվել, ինչպես անասունների։ Վերջապես հայտնեցին, թե բոլորն էլ Մարաշ—Հալեպ ուղղությամբ նույն օրը «գաղթելու» են Միջագետքի Դեյր էս Զոր անապատը։ Մարդիկ լուռ նայեցին իրար։ Ո՛չ նույա, ո՛չ լաց։ Դեռևս կես ժամ առաջ պատկառանք ներշնչող նրանց փառահեղ դեմքերը մի հարվածով փոխվեցին գունաթափ, կամազուրկ հողաբեկորների։ Նոր մուխթարը աքսորվողների կողմից ընկճված ձայնով միայն խնդրեց, որ հանուն աստծո ողորմության, իրենց ընտանիքներին Զեյթունում թույլ տրվի ապրել խաղաղ ու ապահով։ Իրենք համբերությամբ կկրեն իրենց ճակատագիրը։ Պատասխանը դարձափելի հեզնական էր։ Ո՛չ, թուրքերը հայերին լավ են ճանաչում, և ոչ ոք մտադիր չէ ընտանիքների պատվավոր հայրերին բաժանել սիրելի հարազատներից։ Անպայման կթույլատրվի յուրայիններին գրավոր տեղեկացնել, որ վաղը, արևածագից երկու ժամ հետո, պարեն-պաշարով ներկայանան ճանապարհ ընկնելու համար։ Բոլորը՝ կանայք, տղաներ, աղջիկներ, մեծ ու փոքր։ Ստամբուլի հրամանով ամբողջ հայ բնակչությունը մինչև վերջին կրծքի երեխան պետք է տարագրվի։ Այդպիսով, Զեյթունը պետք է դադարի գոյություն ունենալուց, կոչվի «Սուլթանիեհ»։ Թող ոչ մի հիշողություն չմնա այն վայրից, որը համարձակվեց գլուխ բարձրացնել օսմանացի հերոս ժողովրդի դեմ։

Հաջորդ օրը, նշանակված ժամին, իրոք, շարժվեց առաջին տխուր թափորը։ Դրանով սկսվեց մեկն այն ամենազարհուրելի ողբերգություններից, որի բովով երբեք անցել է աշխարհի որևէ ժողովուրդ պատմական որևէ դարաշրջանում։ Պահակազորը հետևում էր աքսորյալներին, և հանկարծ բոլորի համար պարզ դարձավ, որ փախստականներին պաշարող

¹ մյուսնադիր—մուսուլման

վիթխարի զորամասին օժանդակ առաջադրանք էր տրված՝ փոքր, բայց ստոր: Ամեն առավոտ կրկնվում էր սրտակեղեք խաղը: Հիսուն նշանավոր ընտանիքին հաջորդեց հարյուր սակավ նշանավոր ընտանիք: Որքան իջնում էր աքսաբվողների դասակարգային և ունևորության աստիճանը, այնքան ավելանում էր նրանց թիվը: Անշուշտ, եվրոպայի ճակատամերձ հսկայական մարզերից, բոլոր քաղաքների ու գյուղերի բնակիչներն էլ այդ ձևով դուրս բերվեցին. որքան էլ ծանր լինեի հայրենազուրկ եղած մարդկանց վիճակը, միևնույն է, դա չէր կարող համեմատվել զեյթուն-ցիների ճակատագրի հետ: Ռազմական էվակուացիայի ենթարկվողները մահվան գոտուց հեռացվում են իրենց իսկ ապահովության համար: Նույնիսկ հակառակորդ երկրում նրանց ցույց է տրվում օգնություն և հոգատար վերաբերմունք: Այս մարդիկ չեն կորցնում այն հույսը, որ տխուր, բայց կարճատև ժամանակից հետո կկարողանան վերադառնալ իրենց տները: Բայց հայերին չէր սպասում ո՛չ ապահովություն, ո՛չ օգնություն, ո՛չ հույս: Թշնամու ձեռք չէին ընկել, որ փոխադարձ հիմունքներով հարգեին միջազգային իրավունքը: Ընկել էին անհամեմատ անսանձ մի թշնամու՝ սեփական պետության ձեռքը:

Բնակարան փոխեն անգամ ուսանց տիրություն է պատճառում: Մարդ կարծես իր սեփական կյանքի մի բեկորն է այնտեղ թողնում:

Ամեն մարդու համար էլ դժվարին հարց է հարազատ քաղաքը մի ուրիշ քաղաքով, հայրենի երկիրը մի ուրիշ երկրով փոխարինելը: Նույնիսկ սովորական ոճրագործը դժվարությամբ է հեռանում գերության զնդանից: Հապա որքան ծանր է լինել իրավազուրկ, քան ոճրագործը, որը դեռևս օգտվում է օրենքի հովանավորությունից: Տարագրվել օրեր շարունակ, հեռանալ բնակարանից, աշխատանքից, այն ամենից, ինչ նրան հետևելու էր երկարամյա ջանասիրությամբ: Դառնալ ատելության առարկա: Անզեն նետվել ասիական ճանապարհների վրա, հազարավոր մղոններ անցնել փոշու, քարերի, ճահճուտների միջով: Գիտակցել, որ այլևս մարդավայել անկողին չես մտնի, երբեք մարդավայել սեղան չես նստի: Բայց սա դեռ չարյաց փոքրագույնն է: Ազատագուրկ լինել, ինչպես դատապարտյալ, լինել օրենքից դուրս հայտարարված, որին ամեն մարդ կարող է անպատիժ սպանել: Լինել չորս կողմից շրջապատված, դանգաղ քար չեկող թշվառների նախրի մեջ, համակենտրոնացման շրջիկ ճամբարում, որտեղ առանց թուլլտվության ոչ ոք իրավունք չունի կատարելու նույնիսկ իր բնական պահանջները:

Ո՞վ կհանդգնի ասել, թե ինքը կարող է չափել այն տառապանքները, որ կրեցին զեյթունցիները առաջին և վերջին քարավանների միջև ընկած

դար թվացող մեկ շաբաթում... Նույնիսկ այնպիսի մի երիտասարդ մարդ, ինչպիսին պատվելի Երամ Թովմասյանն էր և որը Զլթունում ծնված շլի-նելով, ավելի լավ հեռանկար ուներ, յոթ օրվա ընթացքում դարձել էր գրեթե ուրվական:

Պատվելի Արամը (նրան միայն անունով էին դիմում) արդեն մի տա-րուց ավելի ապրում էր Զեթունում, որպես բողոքական համայնքի հո-վիվ և մեծ որբանոցի տնօրեն: Եթե մոտ երեսունամյա երիտասարդին այդպիսի գործ էր վստահված, ուրեմն՝ Մարաշի ամերիկյան միսիոներ-ներն Արամին համարում էին իրենց լավագույն սաներից մեկը և նրա հետ մեծ հույսեր էին կապում: Թռչակ նշանակելով՝ Արամին երեք տա-րով ուղարկել էին Ժնև, որպեսզի երիտասարդն այնտեղ լրացնի իր կըր-թության պակասը: Դրա շնորհիվ նա սահուն խոսում էր ֆրանսերեն, նույնքան լավ՝ գերմաներեն և անգլերեն: Որբանոցը ամերիկյան միսիոներ հայրերի հիսնամյա կոլտուրական գործունեության ամենահաճելի առ-հավատչյան էր: Ընդարձակ, լուսավոր սրահներում ապաստան էին գտել ավելի քան հարյուր երեխա: Որբանոցին կից դպրոց կար, որտեղ սովոր-րում էին նաև քաղաքի պատանիները: Զեռնարկությունը որոշ չափով զբաղվում էր նաև գյուղատնտեսությամբ: Այնպես, որ այժի կաթի, բան-ջարեղենի և այլ կարգի սննդամթերքների պաշարն իրենք էին ապահո-վում: Որբանոցի վարչությունը պահանջում էր ոչ միայն ուսումնական առաջադիմություն, այլև գործնական ձեռնբեղություն: Պատվելի Արա-մըն աշխատում էր խանդավառությամբ, քանի որ ամեն երիտասարդ մարդու էլ շոյում է ինքնիշխանությունը: Նա մի սքանչելի և արգասա-վոր տարի անցկացրեց, կազմեց նորանոր ծրագրեր: Անցյալ տարի դար-նանը, իր բարձր պաշտոնին անցնելուց ոչ շատ առաջ, ամուսնացավ: Օվսաննան՝ նրա անդրանիկ սերը, մարաշցի աղջիկ էր, բողոքական քա-հանայի դուստր, տեղական դպրոցի առաջին շրջանավարտներից մեկը: Հայուհիները սովորաբար նրբակազմ և միջահասակ են, Օվսաննան բարձ-րահասակ էր, մարմնեղ: Դանդաղաշարժ էր, սակավախոս, հաճախ սուռ-նարյուն մարդու տպավորություն էր թողնում: Բայց Իսկուհին մի ան-գամ եզերո մոտ պնդել էր, թե Օվսաննան այնքան է հեղաբարո, որ դա երբեմն մեղմացնում է նրա կամակորությունն ու հիշալարությունը: Բայց կատակով տրված այս բնորոշումն առանձնապես դիպուկ չէր. ո՞ր կա-մակոր կինն իր տան մեջ կհանդուրժի տալի ներկայությունը: Բայց թե տասնիննամյա Իսկուհու բանն ուրիշ էր: Արամը երկրպագում էր իր դե-ռատի քրոջը: Մոր մահից հետո, երբ աղջիկն արդեն ինը տարեկան էր, եղբայրը նրան բերեց Զողունօլուքից, ընդունել տվեց Մարաշի միսիոնե-

րանակ դպրոցը: Այնուհետև ուղարկեց Լոզան, որտեղ Իսկուհին մի տարի սովորեց գիշերօթիկում: Արամը հոգում էր փոքրիկ քրոջ բարձրաշխարհիկ փառասիրության ծախսերը, իր չքավորությունը ուրիշների մոտ խեղացիորեն պատաճառաբանելով ինչ-որ մտացածին զրկանքներով: Նա իր կյանքն առանց Իսկուհու չէր կարող պատկերացնել: Օվսաննան այդ բանը գիտեր և հաշտվել էր երեքով ապրելու հետ: Երիտասարդ աղջիկն ստանձնեց որբանոցի ուսուցչուհու օգնականի պաշտոն, ֆրանսերեն էր դասավանդում: Եվ զարմանալի չէր, որ նա վայելում էր ոչ միայն եղբոր, այլև բոլորի սերը: Հիասքանչ աչքերից բացի, նա արտասովոր գեղեցիկ բերան ուներ: Շառագույն շուրթերի վրա թրթռում էր խոնավ, ծիծաղկոտ բիբերի փայլը: Թվում էր, թե աղջիկը շուրթերով էլ կարող է տեսնել: Երեքով էին ապրում, և նրանց կյանքը գոլտրիկ էր, ոչ սովորական:

Պատվելու տունը որբանոցն էր: Օվսաննայի ձեռքի տակ իսկույն փարատվեց տան ամայությունը: Տանտիրուհին գեղարվեստական ճաշակ ուներ, գեղեցիկն զգալու լավ հոտառություն: Շրջում էր քաղաքով մեկ, գյուղից գյուղ անցում, տեղացի կանանց հետ սակարկելով առնում հին, շքեղ գործվածքեղեն, փայտե քանդակներ, տնային զանազան զարդեր և դրանցով կենդանություն տալիս իրենց սենյակներին: Այդ գործունեությունը հաճախ նրանից շաբաթներ էր խլում:

Բայց Իսկուհին ավելի շատ հակված էր դեպի գրքերը:

Արամը, Օվսաննան և Իսկուհին ապրում էին բոլորովին մեկուսացած: Որբանոցն ու դպրոցն այնքան ինքամփոփ աշխարհներ էին, որ այս երեք դեռափթիթ երիտասարդները հազիվ էին զգում Զեյթունի վրա կախված ամպրոպի ճնշող մթնոլորտը: Իր կիրականօրյա ժամասացությունների ժամանակ պատվելին մինչև մարտի կեսերն էլ խրախուսիչ կենսուրախություն էր քարոզում, մի բան, որ ավելի շատ վերաբերում էր անձնական խաղաղ երջանկությանը, քան կառավարության դիտավորությունների սուր դատապարտմանը:

Հարվածն այնքան ահավոր էր, որ նա ցնցվեց: Իր գործը կորած էր համարում: Բայց դեռ փայփայում էր այն սնտուի հույսը, թե կառավարությունը չի հանդգնի որբանոցը փակել: Նա արագ սթափվեց: Տարագրման առաջին իսկ օրը Օվսաննան մի խոսք ասաց, որից նա կրկին գոտեպընդվեց: Քրիստոնյա հոգևորականության դերը կարևոր է հենց այսպիսի փորձություն օրերին: Ահա՛ թե ինչ ասաց պատվելու դուստրը: Կշռադատելով այս հիշեցումը, Արամ Թովմասյանը գերմարդկայնորեն լարեց իր ավյուները: Ոչ միայն գիշեր-ցերեկ բաց էր պահում իր եկեղեցին, որ տարագրվող առանձին խմբերի ուժ ներշնչեր չարչարանաց ուղին անցնելու հա-

մար, այլև տնից տուն էր գնում, իր հոգևոր զավակներին մոտ, ընտանիքից ընտանիք, այցելում որբացողներին, օգնում իր ունեցած դրամական բոլոր միջոցներով, թափոքների մեջ կարգ ու կանոն մտցնում, օգնության կոչեր ուղարկում տարագրման ճանապարհին ընկած միսիոներական բոլոր միաբանություններին, աղերսագրերով դիմում թուրք պաշտոնյաներին, որոնց բարեսրտության հետ հույս էր կապում, դիմումներ ու վկայագրեր էր շարադրում, փորձում էր ոմանց տարագրումը հետաձգել, սակարկում էր թուրք ջորեպանների հետ, մի խոսքով՝ անում էր այն ամենը, ինչ հնարավոր էր այդ զարհուրելի պայմաններում: Իսկ երբ ոչինչ անել չէր հաջողվում, երբ չէր կարողանում սփոփել Աստվածաշնչում նկարագրված տառապանքներով, լուռ նստում էր վշտից քառացած մարդկանց կողքին, փակում էր աչքերը, մատները խաշում և հոգու խորքում աղաղակում առ Քրիստոս:

Քաղաքն օրեցօր ամայանում էր, մինչդեռ Մարաշի ճանապարհը լեփ-լեցուն էր մարդկային երկար, օձազալար թափորով, որը կարծես առաջ չէր շարժվում: Միջնաբերդի վերևից մարդ կարող էր պարզ տեսնել, թե ինչպես է բազմությունը լեռն ի վեր ձգվում, և նրան ոչինչ այնպես խոր զարհուրանք չէր սլատճառի, ինչպես այդ մահվան թափորի սողացող լուռությունը, որը զինված դահիճների գոռոզությունից ու ծիծաղից դառնում էր առավել զարհուրելի:

Ձեյթունի մեռած փողոցները երբեմն կենդանություն էին ստանում, երբ հայտնվում էին արտաքսման մասնակից դատարկապորտները, պատահական կողոպտիչներն ու գոռոզությունը արհեստ դարձրած ստահակները, քաղաքի տականքն ու շրջակա գյուղերի ավարամուլ բնակիչները: Գրավում էին լքված տները կամ առնվազն տնտղում: Շուտով սկսվեց աշխույժ եռուղեռ: Հայտնվեցին սալեր, կառքեր, ծանրաքալ գրաստներ: Հանգիստ բեռնում էին գորգեր, հագուստեղեն, սպիտակեղենի հակեր, մահճակալներ, կահ-կարասի, հայելիներ: Կարծես տեղի էր ունենում կազմակերպված վերաբնակություն: Իշխանությունը չէր արգելում այդ արարքը: Կարծես դրա համար ներքուստ նույնիսկ խրախուսում էր թուրք խաժամուժին, միայն թե հայերի վտարումը սուսուփուս անցնի: Գրեթե բարբարոսական հեքիաթ է հիշեցնում այն, որ «Սուլթանիեհում» պետք է ամեն արհեստից վեցական հոգի մնային, այլապես ամենօրյա կյանքը կմնար բարձիթողի վիճակում: Այս բախտավորներին ընտրում էր ոչ թե իշխանությունը, այլ համայնքը: Դա պատժի հնարաժիտ խստացման ձև էր, քանի որ մարդկանց փորձության էին ենթադրում հոգ: տառապանքներով:

Արդեն հինգերորդ օրն էր, բայց պատվելի Արամին դեռևս չէին կանչել: Միայն ոչ տեղացի մահմեդական մի մօլլա հայտնվեց, պահանջեց եկեղեցու բանալիները: Քաղաքավարության մեղեկացրեց, որ բողոքական եկեղեցին նախքան իրիկնային աղոթքը, վերածվելու է մզկիթի: Բայց Թովմասյանի սրտում չմեղավ այն հույսը, թե որքանոցը հանգիստ կթողնեն, Պատվիրեց, որ ոչ ոք տնից դուրս չգնա, թուրքերի աչքին չերևա, ո՛չ ուսուցիչները, ո՛չ էլ երեխաները: Պարզադրեց նաև, որ ցերեկները պատուհանները փակ պահեն, գիշերները ոչ մի լույս չվառեն, բարձրաձայն չխոսեն: Կենսուրախ տունը թաղվեց մեռելային լուսթյան մեջ: Խնչ արած. երբ աստվածն անգամ ծաղրութանակի առարկա էր դարձել, հարկ չկար ճակատագրին ընդդիմանալու:

Հետեյալ, վեցերորդ օրը Արամի մոտ եկավ մեկն այն գզիրներից, որոնք հոգեհառ հրեշտակների պես, սարսափ տարածելով, քաղաքի մի ծայրից մյուսն էին սլանում: Պահանջեց, որ պատվելին անհապաղ ներկայանա քաղաքի պարեաին:

Արամը ներկայացավ հոգեորականի հագուստով: Նրա աղոթքը տեղ էր հասել. հրկույթի կամ հուզմունքի ոչ մի նշույլ չնվաստացրեց հային: Ապային մատեցավ հաստատաքայլ, հանդարտ: Բայց, ցավոք սրտի, դատվյալ դեպքում հարմար կեցվածք չէր: Բիքբաշին՝ սիրում էր, երբ իր առաջ լալկան արարածներ էին կանգնում: Նման դեպքերում պատրաստ էր աչքակապություն անել, բարեսրտություն խաղալ, լավ մարդ ձևանալ: Արամի վճռականությունը նրա մեջ խեղդեց ամեն մի բարյացակամություն, որ բխում էր սեփական մեծության և ողորմություն աղերսող որդի միջև եղած հակադրությունից.

— Իոք բողոքական հովիվ Արամ Թովմասյա՞նն էք՝ ծնված Յողոնօլուքում, Ալեքսանդրեթի մոտ:

Մայրը ձերբակալման հրամանն աղմուկով ցած դրեց, ապա վրա պրծավ իր զոհին.

— Վաղը վերջին քարավանի հետ ճանսուպարճ կընկնեք՝ Մարաշ—Հալեպ ուղղությամբ: Հասկացա՞ր:

— Ես պատրաստ եմ:

— Չեմ հարցնում՝ պատրաստ եք, թե՞ ոչ... Ձեր կիներ և ընտանիքի մյուս անդամներն էլ ձեզ հետ են գալու: Իրավունք չունեք ավելի շատ

¹ Իքնբաշի—հաղարապետ, մայր

իրեր վերցնելու, քան ինքնեղ կարող եք տանել: Հնարավորութեան սահմաններում կատանաք օրապահիկ՝ հարյուրական դիրեմ՝ հաց: Մնացածը կարող եք ազատ գնել: Շարասյունից ինքնագլուխ կերպով դուրս գալու համար քարավանապետի կողմից պատիժ է սահմանված: Կրկնվելու դեպքում՝ զնդակահարութուն: Կառքից կամ սայլից օգտվելն արգելված է:

— Կինս երեխայի է սպասում,— կամացուկ շշնջաց Արամը:

Այս խոստովանութեան վրա մայորը քմծիծաղ տվեց.

— Ժամանակին ժառանգիք:

Ապա նորից հայացքը գամեց իր թղթերին.

— Որքանոցի սաները, որպես հայ երեխաներ, անշուշտ, բացառութիւն չեն կազմում և ենթակա են արտաքսման: Պետք է ճիշտ ժամին կազմ ու պատրաստ լինեք՝ ձեր ձեռնարկութեան ամբողջ անձակազմով հանդիմ:

Պատվելի Արամը կես քայլ ետ գնաց.

— Կարելի՞ է հարցնել, թե այդ հարյուր անմեղ երեխաների մասին հոգ տարվելու է: Շատերը տասը տարեկան էլ չկան և երբեք ոտքով երկար ճանապարհ չեն անցել: Երեխաներին կաթ է հարկավոր:

— Պաստոր, դուք ոչ մի հարց չպետք է տաք,— գոռաց բինբաշին,— այլ պետք է կատարեք իմ հրամանները: Արդեն մի շաբաթ է, ի՞նչ դուք գտնվում եք ճակատաչին գոտում:

Եթե Թովմասյանն այս ոռնոցից կուշ գար, ահից լեղապատառ լիներ, թերևս բինբաշին իր ինքագոհութեան բարձունքից թույլ տար, որ նա այժմերը տաներ իրենց հետ: Բայց պատվելին հանդարտ համառութեամբ շարունակեց.

— Ուզում եմ քարավանի հետ տանել մեր տան այժմերի հոտը, որ երեխաները խմելու կաթ ունենան:

— Պաստոր, փակե՛ք ձեր հանդուգն բերանը և հնազանդվեք:

— Էֆենդի, ես հետաքաշում ձեզանից պատասխան կպահանջեմ որբանոցի ճակատագրի համար: Որբանոցն ամերիկյան դեսպանի հովանավորութեան տակ գտնվող քաղաքացիների անձեռնմխելի սեփականութունն է:

Բինբաշին սկզբում ոչ մի պատասխան չէր գտնում: Սպառնալիքը հավանաբար ազդեց: Այս կարգի աստվածների լեզուն կարճանում է,

¹ դիրեմ կամ դիրհեմ — օսմանի (ժանրութեան թուրքական չափ = 1 կգ 282 գ) մեկ չորսհարյուրերորդական մասը

երբ հայտնվում են գերագույն աստվածները, Բինբաշին երկարատե, իր համար ամոթալի լուսթյունից հետո դողահար ձայնով ասաց.

— Գիտե՞ք, որ ես կարող եմ ձեզ միջատի պես ճզմել, Փշեմ՝ կղա-
դարեք գոյություն ունենալուց:

— Այդ բանում ես ձեզ չեմ խանգարի,— պատասխանեց Արամը: Բինբաշու խոսքերն ընդունեց լրջորեն, քանի որ այդ պահին նրան հա-
մակեց մեռնելու մի անսահման ցանկություն:

Եթե Արամին, Օվսաննային, Իսկուհուն հարցնեին, թե նրանց հա-
մար արտաքսման ո՞ր պահն էր առավել սոսկալի, ապա երեքն էլ կպա-
տասխանեին.

— Այն պահը, երբ քարավանը դեռ չէր շարժվել:

Դա մի պահ էր, երբ իրական թշվառության սրությունը մարդիկ
միայն կիսով չափ էին գիտակցում: Դա նման էր տանջալից մղձավանջի,
սարսափն արյամբ ընկալելու հնազանդ զգացմանը, որը երևի գալիս է
այն հեռավոր դարերից, երբ մարդը դեռևս չէր հասել նստակյաց կյան-
քի, չէր վավերացրել իր իրավունքները: Իրար գլխի կիտված հաղարա-
վոր մարդկանց պատվազուրկ, անօգնական զանգվածն այժմ զգում էր
ուշ միայն իր ամբողջ ունեցածի վերջնական կորուստը, այլև իր կյանքին
սպառնացող մոտալուտ արհավիրքը: Նա իրեն զգում էր մի ամբող-
ջություն, մի ժողովուրդ, որը հազարամյակներ շարունակ ջանք է թափել
հանուն վերելքի, հանուն քաղաքակրթության նվաճումների:

Պատվելի Արամն ու երկու կանայք համակված էին այս համազ-
գային վհատություն, որի խորությունն անշափելի էր:

Ամպամած օր էր: Զեյթունի լեռները ցածրասահ ամպերով շղարշել
էին իրենց հարազատ գազաթիները: Առաջ շարժվելու համար դա ավելի
էր բարենպաստ, քան արևոտ եղանակը: Բայց օրվա մոռյությունից ավե-
լի էին կորանում աքսորյալների մեջքերը, քան այն բեռներից, որ նրանց
թույլատրված էր շալակած տանել: Առաջին քայլն ինչ-որ մեծ բան էր,
սրբազան, բայց և ահավոր, մարդու հոգին սարսուեցնող: Ընտանիքներն
իրար էին սեղմվում: Ո՛չ խոսք էր լսվում, ո՛չ նույնիսկ մանկական լաց:
Բայց կես ժամ հետո, երբ քաղաքի արվարձանների վերջին տունն էլ
տեսողությունից կորավ, մարդիկ իրենց ավելի լավ զգացին: Ուրոշ ժա-
մանակ հաղթեց մարդկանց բնածին մանկականությունը, ամեն ինչ մո-
ռացության տվող հուզիչ թվեհամտությունը: Ինչպես արշալույսի անդրա-
նիկ պահին նախ հնչում է մի հատիկ համեստ դայլայլ, ապա պոռթկում

է մի ամբողջ համերգ, այնպես էլ տարադիրների գլխին շուտով տեղաց մանկական սուր ձայների տարափը: Մայրական սփոփիչ հորդորները: Տղամարդիկ ձայն էին տալիս սրան-նրան: Տեղ-տեղ խեղդված ծիծաղ էր լսվում: Կանանցից և տարեց տղամարդկանցից շատերը գնում էին ավանակներ նստած, որոնք առանց այդ էլ բեռնավորված էին ներքնակներով, վերմակներով ու պարկերով: Ուղեկցող սպան թույլ էր տվել: Կարծես իր պատասխանատվությամբ և սեփական կյանքը վտանգի ենթարկելով, նա ուզում էր մեղմացնել արտաքսման հրամանի խստությունը: Արամը նույնպես իր կնոջ համար մի ավանակ էր ճարել: Բայց Օվսաննան մեծ մասամբ ոտքով էր գնում, քանի որ վախենում էր ցրնցումներից: Որբանոցի սաները շարժվում էին թափորի պոչից, թեև ավելի խելացի վարված կլինեին, եթե նրանք քայլեին առջևից: Երեխաներին հետևում էր այծերի հոտը, որ պատվելին առանց տատանվելու և առանց հաշվի առնելու տեղի ունեցած խոսակցությունը, պատվիրել էր քշել-բերել: Երեխաներն ամբողջ իրողությունը սկզբում համարում էին հաճելի տեղափոխություն, իբրև իսկական արկած: Իսկուհին, որ նրանց հետ էր քայլում, ամեն կերպ ջանում էր հրահրել այդ զվարթությունը: Ոչ ոք չէր ասի, թե երեխաները հուզվել կամ անքուն գիշերներ են լուսացրել: Դեմքերին դրոշմված էին ներկա պահի զվարթությունն ու կենսուրախությունը: Թեև նրանց մարմինները քնքուշ և թույլ էին թվում, պայմաններին հարմարվելու մանկական զորավոր ուժն ամեն ինչ հաղթահարեց: Իսկուհին նույնիսկ փորձեց խրախուսել երեխաներին, որ երգեն: Դա գողտրիկ երգ էր, որ աղջիկը լսել էր դեռևս Յողոնօլուքում: Մարդիկ երգում էին խաղողի այգիներում և մրգաստաններում աշխատելիս: Իսկուհին դա իր հետ տարել էր Զեյթունի դպրոցը:

Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուգան ու կերթան,
Վհատելու չէ, վերջ կունենան, կուգան ու կերթան:
Դառն ցավերը մարդու վերա չեն մնա երկար,
Որպես հաճախորդ շարվե-շարան կուգան ու կերթան:

Բայց Արամն անմիջապես վրա հասավ, արգելեց երգը: Երիտասարդ պատվելին երկու-երեք անգամ ավելի շատ էր ճանապարհ անցնում, քան մյուսները: Հալտնվում էր մերթ առաջին, մերթ վերջին շարքերում, ուսն ի վար կախած դդմե սրվակով աջ ու ձախ օդի առաջարկում: Նա ևս աշխատում էր ուրախ երևալ, սրամտում էր, հարթում տարակարծությունները, փորձում էր նույնիսկ ստեղծված պայմաններում գտնել այնպիսի կենսաձև, որ ամեն մեկն իր անելիքն ունենար: Օրինակ, կոշկակարեն-

րի պարտականութիւնն էր՝ դադարի պահերին շուտափույթ նորոգել պատանոտված կաշիկները: Մյուս արհեստավորները նույնպէս պարապ չէին նստում: Ձնայած քարավանի մեջ բողոքականները շատ սակավաթիւ էին, Արամը բոլորի համար միակ հոգեորականն էր: Լուսավորչական և կաթողիկ եկեղեցու բաւոր հայրերին արդեն տարել էին տարագրութեան առաջին երկու օրը: Ռատի և պատվելին ստանձնել էր բոլորի հոգեւոր հովութիւնը: Նա կիրառում էր սեփական տակտիկան, որպէսզի աքսորյալներին կարողանար գերծ պահել հուսալքութիւնից: Ինքն էլ գիտեր, թե ինչ անտանելի բան է, երբ մարդ ոչ մի նպատակ չունի:

Հուսադրող, ուրախ եղանակով շարունակ կրկնում էր.

— Վաղը կեսօրին կհասնենք Մարաշ: Այնտեղ ամեն բան կփոխվի: Հաւանաբար երկար կմնանք, մինչև ստանանք տուն վերադառնալու հրաման: Եվ մենք կվերադառնանք, անպայման: Ստամբուլի կառավարութիւնը եղածի հետ չի կաթող հաշտվել: Վերջ ի վերջո այնտեղ երեսփոխաններ ունենք, ազգային ժողով: Հյուպատոսներն էլ մեծ ազմուկ կբարձրացնեն, Երկու-երեք շաբաթում նորից ամեն ինչ բարեհաջող կլինի: Ամենակարևորն այն է, որ ողջ-առողջ հասնենք Մարաշ: Ձեզ ուրախ և տոկոս պահեք:

Նման խոսքերը հուսադրում էին նույնիսկ նրանց, ովքեր ի բնի հոռետես էին կամ այնքան շրջահայաց, որ չէին հավատում կենտրոնական իշխանութեան անմեղութեանը: Պարզվում էին ընկճված դեմքերը: Հրաշք էր գործում ոչ միայն ապագայի բարենպաստ հեռանկարը, այլև այն որոշակի, հաստատ նպատակը, թե վաղը կլինեն Մարաշում: Երկարատև դադարի ժամանակ երիտասարդ սպան՝ Թուրքական պահակախմբի հրամանատարը, հիանալի մարդ դուրս եկավ: Երբ զինվորները ճաշեցին, նա պատվելուն տրամադրեց խոհանոցային աղատ սպասքը: Հյուծվածների և տկարների համար կարելի էր տաք ճաշ պատրաստել: Տոկուններն էլ իրենց պարենը չխնայեցին, քանի որ վաղը հասնելու էին մեծ քաղաք: Այս հանգամանքի շնորհիվ հաջորդ ժամերին քայլելը դարձավ ալիւի դյուրին և տանելի: Երեկոյան, երբ բաց դաշտում կանգ առան գիշերելու, և մարդիկ սոսկալի հոգնած ու ամեն ինչի հանդեպ անտարբեր դարձած՝ մեկնվեցին վերմակների տակ, նրանք պետք է գոհութիւն հայտնեին աստծուն, քանի որ առաջին օրն այդքան մեղմ անցավ:

Բացօթյակից ոչ հեռու կար Թուրքիսըք անունով մի գյուղ: Գիշերը յայլաջիններից (չեռնաբնականներից) մի քանիսը եկան Թուրք պահակախմբին այցելելու: Մարդիկ արժանավայել ձևով նստեցին իրար կողքի, սկսեցին ծանրաբարո ծխել: Թվում էր, թե լրջորեն զրուցում են: Առավոտ-

յան, երբ զեյթունցիներն արթնացան և ուզեցին ավանակներն ու այծերը ջրել, տեսան, որ կենդանիներն անհայտացել են:

Դա դժվարին օրվա սկիզբն էր: Ճանապարհ ընկնելուց երկու ժամ լանցած մահացու թշնամի դեպք հղավ: Մի ժերունի հանկարծ փովեց գետնին: Թափորը կանգ առավ: Մինչ այդ բարյացակամ երիտասարդ սպան ձիով վրա հասավ, բարկացած գռեց:

— Առա՛ջ:

Մի քանիսը փորձեցին ծերունուն բարձրացնել և հետները քարշ տալով տանել: Բայց շուտով ստիպված հղան հրաժարվել: Մի զափթիկ ոտքով հրեց ընկածին:

— Վե՛ր կաց, վե՛ր կաց, խաբեբա՛:

Բայց երբ ծերունին լուծած աչքերով և բաց բերանով մնաց ընկած, զափթիկն դիակը գլորեց ճամփեզրյա փոսի մեջ: Սպան շտապեցնում էր:

— Կանգնած մի՛ մնացեք: Արգելված է: Առա՛ջ, առա՛ջ:

Ո՛չ Արամի թախանձանքը ներգործեց, ո՛չ էլ ծերունու ընտանիքի աղիողորմ լացուկոծք: Սպան թույլ չտվեց հանգուցյալին հետները տանել կամ տեղնուտեղը թաղել: Միայն թույլ տվեց ծերունու գլուխը փոքր-ինչ բարձրացնել և կողքերին մեկական խոշոր քար դնել: Ձեռքերը կրծքին խաչաձև ժամանակ չեղավ, քանի որ զափթիկները հանկարծ հայհոյանք տեղադրվեցին, մահակներով ու մտրակներով վրա պրծան դանդաղողներին: Քարավանի մեջ իրարանցում ընկավ: Մարդիկ դեսուդեն փախան և հանդարտվեցին միայն այն ժամանակ, երբ բավական հեռացել էին հանգուցյալից, որի վերևում արդեն պտտվում էին Տավրոսի գիշակեր թռչունները:

Հազիվ էր մեղմացել առաջին զոհի հետ կապված զարհուրանքը, երբ թափորի առաջը կտրեց ինչ-որ յայլի՝ երկձի տձև մի կառք: Նեղ ճանապարհով տարագիրները եկել, դեմ էին առել ճահճոտ դաշտերին: Կառքում նստած էր մոտ քսանհինգամյա, հաստամարմին մի երիտասարդ, որի մատների վրա բազմաթիվ մատանիներ կային: Պճնազարդ ձեռքն անտարբեր առաջ պարզելով, նա կառքի միջից սպալին երկարեց ինչ-որ թուղթ: Պետական կնիք կրող այդ գրությունը իրավունք էր տալիս մեկ կամ մի քանի հայունի ընտրել իր տանն աշխատելու նպատակով: Քանի որ կառքը որբանոցի սաների արանքումն էր, նրա հոգնած, բարյացակամ հայացքը կանգ առավ Իսկուհու վրա: Ձեռնափայտը բարձրացրեց և ժպտադեմ ցույց տվեց ուսուցչուհու կողմը: Պատկառելի մարդը ավելի շուտ կանանց փրկարարի տպավորություն

էր թողնում, քան թե կնագողի: Նա պատրաստ էր այս տարաբախտ արարածներից մեկին կեղտոտ ճակատագրից ազատելու, տանելու իր մոտ՝ օրինավոր մի ընտանիք, քաղաքային բարեկեցիկ մի տուն: Բայց որքա՛ն զարմացավ, երբ գեղեցկուհին փոխանակ երջանկությունից իր փրկարարի գիրկը նետվելու, գռչեց «Արա՛մ» և փախավ: Կառքը հետեեց նրան: Երևի չօգնեին այն բոլոր պատճառաբանությունները, որոնցով պատվելին փորձում էր քրոջը պաշտպանել: Եթե վկայակոչեր աղջկա եմբողական կրթությունը, ապա դա կլիներ ճակատագրական սխալ. բարերարի ցանկությունը ոչ թե կսառչեր, այլ ավելի կբորբոքվեր: Միայն երիտասարդ սպայի կտրուկ միջամտությունը վերջ տվեց այդ առևտրին: Սա առանց երկար-բարակ մտածելու պատահուտեց եռանդուն խնամախոսի մեկնած թուղթը: Տարագիրների ճակատագիրը տնօրինելու իրավունք ունի միայն ինքը, որպես պատասխանատու պարետ: Եթե էֆենդին իսկույն չհեռանա, ապա տեղնուտեղը կձերբակալվի, կառքն էլ հետը: Ի հաստատումն իր ասածի, նա մտրակով հարվածեց ձիու գավակին: Բարի գործով եկած հաստամարմինը վիրավորված շտապեց հեռանալ տեսադաշտից:

Այս միջադեպից շատ շանցած, Իսկուհին հանգստացավ: Շուտով գա նրան թվաց իրեն չվերաբերող կատակ, այնպես, որ կոմիկական առանձին մանրամասնություններ հիշելով՝ բարձրաձայն քրքրում էր: Բայց շուտով աղջկա ծիծաղն ընդհատվեց: Կեսօրից հետո սկսվեց երեխաների տառապանքը: Զարմանալին այն էր, որ փոքրիկ տարագիրների ոտքերի ցավը երևան եկավ ոչ թե աստիճանաբար, այլ հանկարծ, այն էլ բոլորի մոտ միանգամից: Ընդհանուր լացուկոծ, ճիչեր, որոնցից կանանց սիրտը կտոր-կտոր էր լինում: Բայց բարեսիրտ երիտասարդ սպան այս անգամ զիջումներ չարեց: Մինչև հետևյալ դադարը ոչ մի տեղ չպետք է կանգ առնեին կամ դանդաղեին: Նրան հրամայված էր մինչև երեկո քարավանը հասցնել Մարաշ: Եթե ամեն ինչ տնօրինում էր իր հայեցողությամբ, դեմ գնալով տրված կարգադրություններին, ապա այս մի հարցում ուզում էր հրամանը կատարել ճշտորեն: Փառասիրական այդ ձգտումն ամուր նստած էր նրա գլխում: Ավելորդ էր մտածել դադարի, վիրավոր ոտքերի ցավը յուզով կամ ամոքիչ այլ միջոցներով հանգստացնելու մասին:

— Ոչ մի բան չի օգնի: Երբ հասնենք Մարաշ, ամեն ինչի ճարն էլ կտեսնեք: Առա՛ջ:

Ուրիշ ելք չկար. ստիպված եղան երեխաների մի մասը տանել շալակած: Այստեղ էլ աչքի ընկավ նրբակազմ Իսկուհին: Քիչ հետո ինքն էլ զո՛հ դարձավ ծանր չարագործության:

Նղբայրը բազմիցս զգուշացրել էր, որ նա չգնա քարավանի վերջից, այն էլ որբերից հետո: Դա թափորի ամենավտանգավոր տեղն էր. աղչկան պարզ տեսնում էին թշնամաբար տրամադրված զինվորները և սարսափելի դեմքերով ամեն տեսակ մարդիկ, որ հետաքրքրությունից վազում-գալիս էին մոտակա գյուղերից: Բայց Իսկուհին պնդում էր իր ասածը. երեխաներին հսկելն իր պարտականությունն է, մանավանդ, որ նրանք քառորդ ժամը մեկ հոգնում էին, ուժասպառ լինում: Որբանոցի մյուս ուսուցիչները հաճախ իրենց հեռու էին պահում, և օրիորդ Թովմասյանը մնում էր մեն-մենակ, փորձում առաջ տանել փոքրիկների ողբաձայն բազմությունը: Երեխաները շարունակ սայթաքում, ծղրտոցով վայր էին ընկնում, հաճախակի կանգնեցնելով քարավանը: Նման խաթարումներից թափորը մասնատվում էր, առաջին և վերջին շարքերի միջև գոյացնելով բաց տարածություն: Երբ մի անգամ էլ բազմության արանքում ճեղք բացվեց, Իսկուհին զգաց, որ մեկն իր մեջքը գրկեց: Աղջիկը ճչաց, փորձեց ազատվել: Նա տեսավ իր վրա կախված զարհուրելի մի դեմք՝ կեղտոտ ու մազակալած: Թուրքը սոսկալի փնշում էր, աչքերը ուրորում, գարշահոտություն արձակում: Իսկուհին մի անգամ էլ ճչաց, ապա սկսեց լուռ դիմադրել թուրքին: Սրա փսլիները կաթում էր աղջկա դեմքին, իսկ դարչնագույն թաթերը պատռոտում էին զգեստը, փորձում կառչել մերկ ստիճաններից: Իսկուհին ուժասպառ էր լինում: Թուրքի կերպարանքը լեռնանում էր, դառնում ինչ-որ դժոխսային տեսիլք, շարունակ նորանոր ձևեր ընդունում: Աղջիկն իր երեսին զգում էր քստմանի շնչառությունը:

Իսկուհու բախտից երիտասարդ սպան ձին քշեց դեպի երեխաները, որոնք սոսկալի վայնասուն էին բարձրացրել...

Դարչնագույն թաթերն իրենց զոհին տապալեցին...

Հանկարծ թուրքը փորձեց փախչել, բայց սպան սրի բուլթ կողմով հարվածեց նրա ծոծրակին:

Իսկուհին վեր թռավ: Հաց լինել չէր կարողանում: Սկզբում թվաց, թե ձախ ձեռքը լարված դիմադրությունից ընդարմացել է: Այս բանը մտածելիս նա կարծես երազում լիներ: Սակայն հանկարծ սոսկալի, այրող ցավ զգաց: Այդ ցավից աղջիկը կորցրեց խոսելու ունակությունը, եղբորը ոչինչ չկարողացավ բացատրել: Օվսաննան և Արամը նրան տարան: Ոչ մի խոսք: Իսկուհու մոտ ամեն ինչ քարացել էր, բացի ոտքերից, որ աղջկան առաջ էին տանում մանրիկ, արագ քայլերով: Թե ինչպես կարողացավ հասնել Մարաշ, մնաց առեղծված:

Երբ հեռվում երևաց քաղաքը, Թովմասյանը հուսահատ մոտեցավ

ապային, համարձակվեց հաղթել, թե տարագիրները որքա՞ն են մնալու Մաթաշում: Մպան անէղծորեն պատասխանեց, թե դա կախված է միայն և միայն մյուսօրերից, քանի որ նախորդ քարավանների մեծ մասը դեռևս մնում է քաղաքում: Թերեւս վերադասավորում լինի: Արամը թախտնադիր քարեքայրեց ձեռքերը.

— Գուշ տեսնում եք, թե ինչ վիճակում են կինս և բույրս: Շատ եմ խեղդում: Թույլ տվեք այս երեկո զնանք ամերիկյան միսիոներութուն:

Երիտասարդը երկար ժամանակ տատանվում էր: Բայց թշվառ Դուկուհու նկատմամբ այնպիսի կարեկցանք զգաց, որ ի վերջո պաշտոնական զգուշավորութունը տեղի տվեց: Թամբի վրա գրեց մի անցաթուղթ պատվելի Արամի և երկու կանանց համար:

— Ես իրավունք չունեմ ձեզ ազատ արձակելու: Եթե ձեզ բռնեն, ինձ պատասխանատվության կենթարկեն: Հրամանի համաձայն, պետք է ամեն օր ներկայանաք քարավան, զեկուցեք ինձ:

Միսիոներ հայրերն իրենց երեք հովանավորչալներին և սաներին ընդունեցին տխրահույզ սիրով: Երանք իրենց նշանքը նվիրաբերել էին հայ քրիստոնյա ժողովրդին: Եվ ահավասիկ վայր իշավ շանթի այն հարվածը, որ մեծ արհամիրքի գործը նախագուշակն էր: Անհապաղ բժիշկ կանչվեց, որը դժբախտաբար շատ էր երիտասարդ և անփորձ: Իսկուհու ձեռքը շուռումուռ տվեց, բաշքեց: Այդ քննության պատճառած դժոխային ցավերից և ճանապարհին կրած զրկանքներից աղջիկն այնպես թուլացավ, որ մի քանի րոպե կորցրեց գիտակցութունը: Բժիշկը հայտարարեց, թե ինքը ոսկրային ոչ մի ջարդվածք չի հայտնաբերել, բայց թևը բավականաչափ ոլորված է, ճեղքած: Ծափն ուտի մեջ է: Երկար վիրակապով թևն ամուր կապեց, տվեց ցավերը մեղմացնող դեղ: Իհարկե, լավ կլինեք, խորհուրդ տվեց նա, եթե թևն առնվազն երեք շաբաթ մնար անշարժ վիճակում:

Այդ գիշեր Իսկուհին ոչ մի վայրկյան աչքը չփակեց: Մինչդեռ Օվսաննան կանանց համար առանձնացված սենյակում իսկույն քնեց, և դա նման էր ուշադնացության: Բայց Արամը միսիոներների հետ սեղանի շուրջը նստած՝ խորհրդակցում էր, թե ինչ է լինելու: Քվեարկութունն անցավ միաձայն: Վերապատվելի տեսուչ է. Ք. Վուդլին հայտնեց վճիռը.

— Ինչ էլ պատահի, դու այլևս չպետք է քարավանի հետ գնաս: Օվսաննան և Իսկուհին ձեռքից կզնան Հալեպ չհասած: Դրանից բացի, դու բնավ էլ զեյթունցի չես: Մենք ենք քեզ այնտեղ առաքել:

Պատվելի Արամի հոգում սկսվեց նրա կյանքի ամենածանր պայքարը խղճի դեմ:

— Ես ինչպե՞ս կարող եմ իմ հոտը չքել նրա ամենաաղետյալ ժամին:

Հարցրին, թե տարագիրներից քանիսն են բողոքական: Արամը պատասխանեց, որ շնչին բացառութեամբ, բոլորն էլ պատկանում են հայոց հին եկեղեցուն կամ կաթողիկոսներ են: Բայց դա նրա խիղճը չհանգստացրեց:

— Նման հանգամանքներում իրավունք չունեմ կառելու դատարկ ձևականություններից: Նրանց միակ հոգևոր հայրը ես եմ:

է. Ք. Վուդլին հանգստացրեց.

— Նրանց հետ մեկ ուրիշին կռաւարկենք: Իո՞վ դուք կմեկնեք ձեր ծննդավայրը: Այնտեղ գապասեա մինչև քեզ նոր պաշտոնի կարգենք:

— Հապա ի՞նչ կլինի երեխաների վեճակը, — հառաչեց Արամը:

— Երեխաներին չես օգնի, եթե նրանց հետ գնաս մեռնելու: Զեյթունի որբանոցը մեր հաստատությունն է: Դու նրանց Մարաշ բերելով, լիովին կատարել ես քո պարտականությունը: Մնացածը ինքներս կհոգանք: Դու այլևս անելիք չունես:

Արամի ներսում չէր լռում տառապանքի ձայնը.

— Մի՞թե ես պարտավոր չեմ անելու ավելին, քան իմ պարտականությունն է:

Սերունի Վուդլին անհանգիստ շարժում արեց, թեև հոգու խաբբում որանշանում էր իր սանով:

— Արամ Թովմասյան, դու համենայն դեպս չես հավատում, որ մենք կկարգավորենք մեր որբանոցի գործը: Մենք դեռ չենք ասել մեր վերջին խոսքը, թե ինչ է լինելու երեխաների ճակատագրի: Բայց դու մեր ճանապարհը փակում ես, սիրելի երիտասարդ: Իբրև Զեյթունի հոգեվոր հայր, դու վարկաբեկված ես: Հասկացա՞ր: Լավ, այս առթիվ քեզ պաշտոնապես ազատում եմ որբանոցի տնօրենի պարտականություններից:

Արամն զգում էր, որ եթե ինքը մի քանի րոպե եւ իր ասածը պնդեր, Վուդլին այլևս չէր առարկի իր ինքական որոշմանը, այլ կօրհնէր վասն քրիստոնեական զոհաբերության: Մինչդեռ պատվելին տեղի չտվեց այս հստակ զգացմանը, ոչինչ չասաց, խոնարհվեց միսիոներ հոր բերած փաստարկների առաջ: Հավատացած էր, որ այս բանն անում է ի սեր Օվսաննայի և Իսկուհու: Բայց երբ արթնացավ մղձավանջային անհանգիստ քնից, իսկույն գիտակցեց, որ ծանր պարտություն է կրել, մեղանշել իր կոշման դեմ, ցուցաբերել բնավորության ամօթալի թուլություն:

Հաջորդ առավոտյան վերապատվելի Վուդլին հյուպատոսարանի

քարտուղարի ուղեկցութեամբ գնաց մյուսեանց ֆի մոտ՝ միջնորդելու, որ թովմասյան ամուսիններին և Իսկուհուն անցագիր տրվի մինչև Յողոնօլուք: Անցագիրը միայն տասնհինգ օրվա համար էր. այդ ժամանակամիջոցում ճանապարհորդները պետք է տեղ հասած լինեին:

Զնայած Իսկուհու ծանր վիճակին, ստիպված եղան ճանապարհ ընկնել երրորդ օրը: Կարող էին ընտրել Բաղչի՝ անատոլիական երկաթուղու ամենամոտ կայարանի միջով անցնող կարճ ճանապարհը: Խորհուրդ տվեցին կտրականապես հրաժարվել դրանից: Տավրոսյան երկաթուղին հեղեղված էր Զեմալ փաշայի չորրորդ բանակի զինվորներով: Պետք էր զգուշ լինել, խուսափել զինվորականներից, մանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում էր հայ կանանց: Քանի որ պատվելին ամեն ինչում արդեն ապավինել էր միսիոներ հայերին, ապա ճանապարհի ընտրությունն էլ թողեց նրանց հայեցողությանը: Երկաթուղային կարճ ուղևորության փոխարեն պետք է օրեր շարունակ անցնեին դժվարին, անվերջանալի մի ճանապարհ: Նախ՝ լեռնաշղթայով դեպի Այնթափ, ապա՝ Տավրոսի ուրապտույտ, ամառի ճանապարհով մինչև Հալեպ: Միսիոներ հայերը Արամին տրամադրեցին երկձի մի մեծ կառք և լրացուցիչ մի ձի, որ անհրաժեշտության դեպքում կարող էին հեծնել: Միաժամանակ հեռագրեցին Այնթափ, իրենց ներկայացուցչին, որպեսզի տեղում պատրաստ պահեն նոր կառք:

Ճանապարհորդները Մարաշի արվարձանն էլ չէին անցել, երբ ձիերի դոփույնը խլացավ փնչոցից և աղեկտուր կանչերից: Գլուխները կորցրած՝ վազեմզ գալիս էին որբուհի Սաթոն և Գևորգը՝ տան սպասավորը: Բարեբախտաբար վաղ առավոտ էր, ճանապարհին ոչ ոք չկար, և ոչ ոք վկա չեղավ այս տեսարանին: Որքան էլ դա անախորժ լիներ, պատվելին ստիպված էր ընդունել անցանկալի համալրումը: Երկուսն էլ արատավոր էին: Փոքրիկ, վտիտ Սաթոն դաստիարակության համար պիտանի չէր և համարվում էր Զեյթունի որբանոցի պատիժը: Տարին չորս անգամ Սաթոյի շրջմոլեկության նոպան բռնում էր: Անհետանում էր, երկար ժամանակ կորչում, ապա կիսավայրենի վիճակում, կեղտի մեջ կորած ու ոչլուտած, բոլորովին խեղճացած ետ գալիս: Նոպան բռնելիս անհնար էր առաջն առնել: Կորցնում էր կանոնավոր խոսելու ունակությունը, մոռանում այն ամենը, ինչ դաստիարակության շնորհիվ ձեռք էր բերել մեծագույն դժվարությամբ: Ներսում փակելը նույնպես անօգուտ էր: Ուրվականի նման դուրս կգար անգամ պատերի միջից: Եթե չհաջողվեր ծլկել, ապա Սաթոն դիվահար կլիներ, ամբողջ տունը սարսափահար կաներ խենթություններ անելու, վնասներ պատճառելու իր հանճարեղ հնարա-

մտությամբ: Միայն Իսկուհու ազդեցության շնորհիվ մեղմացավ այս հիվանդութիւնը, գուցե նույնիսկ վերացվեց: Բայց դա բնավ էլ արդշունք չէր դաստիարակչական ինչ-որ յուրահատուկ եղանակի: Իսկուհին մանկավարժութիւնից քիչ բան էր հասկանում: Բայց փոքրիկ խենթուկը երիտասարդ աղջկա հետ կապված էր խելահեղ սիրով: Այս սերը Սաթոյի հիվանդոտ ուղեղում խանդի ծայրահեղ քառս էր ստեղծել, հասցրել ամենասոսկալի զգացմանը՝ սեփական անծն արհամարհելուն:

Երկար կիտելի մեջ օրորվելով, նա անդադար գոչում էր.

— Քյուշւո՛ւք հանրմ, հոգո՛ւդ մեռնեմ, Սաթոյին մենակ մի՛ թող:

Մարդկության այդ խղճուկ զավակը, այդ հյուծված ոչնչութիւնը աղերսում էր մահվան սարսափով լի, բայց և հանդուգն աչքերով, որոնց մեջ կար վճռականութիւն, ինչ-որ անդիմադրելի ուժ: Իսկուհին և Օվսաննան Սաթոյի նկատմամբ ակամա խորշանք էին զգում, երբեմն՝ նույնիսկ սարսափ: Այդ աղջիկը մաքուր լվացված և սանրված պահերին էլ ֆիզիկական զգվանք էր պատճառում: Բայց հիմա, ինչքան էլ ճանապարհորդներին նեղութիւն պատճառեր, փոքրիկը պետք է տեղավորուէր: Նստեց կառքի մի անկյունում: Սպասավորը՝ Գևորգը, տեղավորվեց կառապանի կողքին: Աղանացի էր: Երբ դեռ անչափահաս տղա էր, բազմաթիւ «դեպքերից» մեկի ժամանակ մահակով հարվածել էին զխին: Դարձել էր անվնաս ապուշ: Խոսել կարող էր միայն կակազելով: Սաթոն շրջմուխկության նոպաներ ուներ, իսկ սա՝ պարելու: Նման պահերին ոչ ոք նրան չէր կարող սաստել: Այս հանդիսավոր խենթութիւնը, որի համար Պարոզ մականունն էր ստացել, խաղաղ, միանգամայն անվնաս նոպա էր: Հազվադեպ էր սկսվում, հատկապէս հուզմունքից: Չնայած դրան, Գևորգը խիստ պարտաճանաչ էր վառարան վառելիս, ջուր բերելիս, փայտ կտրելիս, այգիւմ աշխատելիս: Լուռումունջ, բայց եռանդով երկու մարդու գործ էր կատարում:

«Որքա՛ն երեխաներ և չափահաս մարդիկ կարող էին փրկվել,— անցավ Արամի մտքով,— բայց աստված ինձ մոտ ուղարկեց մի փոքրիկ շարագործի և մի ապուշի»: Պատվելուն թվում էր, թե դա, իրոք, արժանի հատուցումն է իր այն անտարբեր և պարտազանց վերաբերմունքի, որ ինքը ցույց տվեց տարագիր զեյթունցիներին: Հակառակի նման էլ բռնեց Սաթոյի անզուսպ ու հրեշավոր աշխուժության նոպան: Ամբողջ օրն իր սուր ծնկները սեղմում էր Իսկուհուն, ծիծաղում, հավի պէս կշկշում, կարծես աշխարհի տոնական ամենասքանչիւր ընծան տարագրութիւնն էր: Երեւի կառք երբեք չէր նստել: Խոշոր, ալյանդակ եղունգներով զինված ձեռքը կողքից դուրս էր հանել և հրճվանքով ակոսում էր զովասուն օդը:

Այս անտեղի կենսուրախությունը ճանապարհորդների մոտ միայն դժգոհություն և զայրույթ էր առաջացնում: Իսկուհին նրա ծնկները մի կողմ հրեց: Կառքի կողքից ձիով ընթացող պատվելին սպառնաց, որ եթե Սաթոն հանգիստ չնստի, ապա առանց խնայելու կամ կառքից դուրս կնետի կամ, լափազուն դեպքում, ձեռքերը կկտալի:

Մինչև Այնթափ հոգեհեղուկը ուղևորությունը (երկու գիշեր քնեցին խանեն կոչվող աղքատիկ գյուղում) անցավ առանց միջադեպի: Այնթափում մնացին երեք օր: Հայ համայնքը Վուգլիի հեռագրի հիման վրա արդեն պատրաստ պահում էր նոր ձիեր: Մի օր առաջ քաղաք էր մտել Զեյթունի առաջին քարավանը, Այնթափի հայերը սեփական աչքերով տեսել էին թշվառներին և այժմ մոլորված սպասում էին իրենց վախճանին: Տներից դրեթե դուրս չէին գալիս: Զարհուրելի լուրեր էին շրջում: Ասում էին, թե կառավարութայնը Այնթափի հետ հաշիվը մաքրելու է ավելի կարճ ու կտրուկ. քաղաքի հայկական թաղամասն ուղղակի հրդեհելու է, իսկ բնակիչներին՝ գնդակահարելու: Բայց և այնպես համայնքը պատվելուն և կանանց ընդունեց գրկաբաց: Կարծես տեսնելով այդ մազապուրծ զահերին, իրենք էլ էին տոգսվում փրկության հույսով: Արամը Սաթոյին ուղեց թողնել քաղաքում: Բայց աղջիկն այնպես զարհուրած կառեց Իսկուհուց, որ պատվելին ստիպված եղավ նորից թողնել կառքում իբրև ապաշխարություն՝ իր գործած մեղքերի համար:

Մինչև Հալեպ ամեն ինչ գեռևս բարեհաջող էր, թեև չորս օրում հազիվ կտրեցին անցան Տավրոսի լեռնանցքը, հանգրվաններում ահագին դժվարությամբ կարողացան ձիերը փոխել և երկու գիշեր քնեցին լքված մարազներում: Բայց մեծ քաղաքն իր հսկայական շուկայով, սալարկված փողոցներով, պետական ու ռազմական բազմաթիվ պալատներով, գեղատեսիլ այգիներով, միսիոներական շքեղ շենքերով, հյուրանոցներով ու իջևանատներով փրկություն թվաց հոգով ու մարմնով ընկճված այս մարդկանց: Չնայած քաղաքի սահմանի մոտ զափթիները խստորեն ստուգում էին փաստաթղթերը (Սաթոյին և Գևորգին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ներս խցկել իբրև ծառաների), անվրդով անցնող մարգկանց հեղեղը, փողոցի ամբողջ տեսարանը այդ ազատագուրկների հոգին լուսավորեց ազատության պատրանքով:

Միսիոներներն ու համայնքի ներկայացուցիչները ճանապարհորդներին բնավ էլ այնպես չընդունեցին, ինչպես Մարաշում և Այնթափում: Այստեղ միսիոներներն այնքան էին զբաղված, այնքան էին ծանրաբեռնված, որ բյուրոկրատական վերաբերմունք տեսնելով, Արամը հրաժար-

վեց նրանց օգնությունից: Միայն երկու համեստ սենյակ խնդրեց իր և իր բնտանիքի համար:

Հայ համայնքը, ի՛նչ խոսք, շատ հարուստ էր, հետևաբար և քարասիրտ, ավելի երկչուտ, քան Այնթաբի հասարակ բնակիչները: Այստեղ մարդիկ իրենց ճակատագրի համար ավելի էին անհանգստացած, քանի որ ավելի շատ բան ունեին կորցնելու: Դրանից բացի, երբ պատվելին խոսեց Զեյթունի մասին, իսկույն նկատեց, որ օրենքից դուրս հայտարարված այդ բնակավայրի անունը տհաճություն է պատճառում մեծ քաղաքում ապրող իր եղբայրներին: Նրանք չէին ուզում իշխանության աշքի առաջ որևէ գործ ունենալ այն մարդկանց հետ, որոնք անբաստանվում էին իբրև անգույս խռովարարներ: Զեյթունի պատվելու ներկայությունն իրենց եկեղեցում կարող էր դժվար կացություն ստեղծել:

Այժմ ի սեր սեփական փրկության նրանք պետք է միմյանց գերադանցեին պետության հանդեպ մոլեռանդ հավատարմություն ցուցադրելու մեջ, խուսափեին կասկածի տեղիք տվող շփումից: Պատվելուն դրամական օգնություն առաջարկեցին, ուրիշ ոչինչ անել չէին կարող: Արամը մերժեց, հայտնելով իր շնորհակալությունը:

Ժամանակ չկար սպասելու, և Թովմասյանն ստիպված ինքը վաբձեց մեկն այն բաղմամթիվ յայլիներից, որ կանգնած էին մեյդանում: Սկզբում կառապառք չհամաձայնեց. ճանապարհը ձեռնառու չէր (մինչև ծովեզերք, ապա Անաիոքից այն կողմը): Այդ խենթությունից սաքսափած՝ նա ձեռքը տարավ դեպի ֆեսը: Երբ պատվելին գինը բարձրացրեց, գործը մի կերպ գլուխ եկավ: «Ինչալլահ»¹ և «ալլահ բիլիք»² ասելով, թուրքը փողի երկու երրորդը պահանջեց վճարել կանխիկ: Արամը տվեց. գիտեր, որ բոլոր կառապաններն էլ այդպես էին վարվում: Ընտրեց Ալեքսանդրեթի ճանապարհը, շնայած սա ուղիղ չէր և երկար շրջագիծ էր կատարում: Հույս ուներ, որ կարգին գնալու դեպքում մեկուկես օր շանցած կհասնեն Անաիոքի երկաթուղային ճյուղավորումը, իսկ այնտեղից էլ քսանչորս ժամ հետո կլինեն տանը:

Բայց առաջին իսկ օրը, իրիկնադեմին, կառապանն իջավ, խոտոված աչքի անցկացրեց ձիերի սմբակները, անիվները, սռնակը և հայտարարեց, թե բավական է ինչքան եկան. ձիերի հոգին դուրս է եկել, կառքը չափից դուրս է ծանրաբեռնված, և ինքը իսկի էլ պարտավոր չէ ինչքան հայ կա բոլորին աշխարհով մեկ ման ածել: Ասաց, թե պետք է

¹ Ինչալլահ — փառք ասածո

² ալլահ բիլիք — աստված գիտե

իսկույն ետ դառնա, ժամանակին հասնի Թուրոնթ. այնտեղ ազգականներ ունի: Ոչինչ չօգնեց՝ ո՛չ խնդրանք, ո՛չ գնի բարձրացում: Թուրքն արժանապատվությամբ հայտնեց, թե իր բաժինն արդեն ստացել է, ավելին չի ուզում: Բայց կարող է լավություն անել՝ միանգամայն ձրի ետ տանել մինչև Թուրոնթ, որտեղ ուղևորները կարող են հիանալի գիշերել իր ազգականների շքեղ բնակարանում, մարդավայել անկողինների մեջ: Պատվելին վերցրեց մահակը և կշարդեր անամոթի կողերը, եթե Օվսաննան ձեռքը չբռներ: Այս բանից հետո Թուրքն իրերը դուրս նետեց, կառքը քշեց՝ հինգ հոգի թողնելով ամայի ու անմարդաբնակ դաշտում:

Մեր ճանապարհորդները մի ամբողջ ժամ ոտքով շարունակեցին առաջ շարժվել: Հուլյա ունեին, թե որևէ գյուղ կամ փոխադրական միջոց կգտնեն: Բայց շրջակայքում ո՛չ գյուղ կար, ո՛չ տուն, ո՛չ մարագ, ո՛չ էլ կառք: Դարձյալ բաց երկնքի տակ պետք է մնային ամբողջ գիշերը, որն ավելի դանդաղ էր անցնում, քան նախորդը (չէ՞ որ ոք ոք չէր սպասում, թե այդպիսին կլինի գիշերը): Լուսնի աղոտ ցուլքի տակ ճանապարհի ոլորանը փայլում էր իբրև յաթաղանի ահավոր շեղք: Այդ պատճառով էլ մի կողմ քաշվեցին, պառկեցին շոր գետնին: Բայց ամենամայր հոգն անգամ հայերի հետ վարվեց թշնամաբար: Վերմակներից խոնավություն էր թափանցում, իսկ գլխավերևում մոծակներն այնպես էին իրենց թունավոր երգը ծոր տալիս, այնպես էին բզզում, որ կարծես ճահճային օդում զանգակներ էին կախված: Գևորգն ու պատվելին հսկում էին: Արամը ձեռքից վայր չէր դնում որսորդական հրացանը, որն իբրև զենք ստացել էր Մարաշի միսիոներ հայերից:

Սակայն ձախորդության ամբողջ ծանրությունը զգացվեց վերջին հիստոն ժամում, մինչև թափառականները հասան Յողոնօլու: Ուղղակի աստվածային հրաշք էր, որ Օվսաննայի հետ որևէ դժբախտություն չպատահեց կամ Իսկուհին շմնաց ճանապարհին: Պատվելին սխալ վարվեց: Փոխանակ մեծ ճանապարհով գնալու, շտապեց թեքվել դեպի հարավ ձգվող ինչ-որ սայլուղի: Մի քանի մղոն անցնելուց հետո այդ ճանապարհը վերջացավ: Սկսվեցին տանջալից որոնումներ ու դեգերումներ: Այս վերջին փշոտ ճանապարհն անցնելիս Գևորգը ցուցաբերեց ֆիզիկական անընկճելի ուժ: Հերթով շալակում էր կանանց, տանում ահագին տեղ (իրերից վաղուց էին ձեռք քաշել): Պատվելին առաջ էր շարժվում և միայն մի մտահոգություն ուներ. գնալ ծովափնյա լեռնաշղթայի վրա կախված ամպերի ուղղությամբ: Շարունակ սայլուղիներ էին հանդիպում: Փեքթ-ինչ գնալուց հետո դրանք դեմ էին առնում մի առվի, որի վրա,

իրբե կամուրջ, փտած տախտակներ էին գցված: Տեղ-տեղ օգնում էր որևէ եղասայլ: Ահագին տեղ նստած գնում էին: Մարդիկ որևէ վատություն չէին անում: Այդ սակավաթիվ մահմեդական գյուղացիները օտարականների հետ վարվում էին բարեկամաբար. խմելու ջուր էին տալիս, պանիր: Եթե որևէ վատ բան պատահեր, հայերը պաշտպանվել չէին կարողանա: Իրենց շարդված մարմինների, արյունոտված ոտքերի ցավին անզգա՝ քարշ էին գալիս ասես թմրության, ուժասպառության մշուշում: Նույնիսկ Արամը, որ ուժեղ տղամարդ էր, հազիվ էր ոտքի վրա մնում: Գլխում արդեն քաոս էր տիրում, և նա դեգերում էր հեղհեղուկ տեսիլների աշխարհում: Երբեմն ինքն իրեն բարձրաձայն ծիծաղում էր: Ցավերին դիմանալու զարմանալի կամք ցուցաբերեց Սաթոն: Վերքերի մեջ կորած, կապտած ու սևացած ոտքերով նա վազում էր Իսկուհու ետևից: Կարծես հենց դրան էր վարժվել, երբ որբանոցից փախչում էր ու թափառում:

Երբ Գաբրիել Բագրատյանը տարագիրներին տեսավ եկեղեցու սանդուղքի վրա, նրանք դեռևս ուժասպառ էին, հոգնած ու ջարդված: Բայց շուտով թշվառները սթափվեցին, և նրանց ծայրահեղ ընկճվածությունն իսկույն տեղի տվեց բուռն կենսուրախության, որովհետև երիտասարդ էին, հանկարծ տոգորվել էին փրկված լինելու կենարար գիտակցությամբ, պարզ տեսնում էին Արամի հոր, վարդապետի, բժշկի ծերունական դեմքերը, լսում սրտահույզ խոսքեր, պարուրում իրենց ծննդավայրի ջերմությունը...

Պատվելի Արամ Թովմասյանը շարունակ պնդում էր.

— Հին ջարդերը մոռացե՛ք: Սա ավելի վատթար, ավելի ողբալի, ավելի անողոր է, քան մյուս բոլոր ջարդերը. ավելի դանդաղ է կատարվում՝ գիշեր-ցերեկ...

Բռունցքները սեղմում էր բռնքերին.

— Մտքիցս չեն հեռանում... Միշտ աչքիս առաջ են երեխաները: Երանի՜ Վուդլին նրանց կարողանար փրկել:

Բժիշկ Ալթունին անխոս զննում էր Իսկուհու թևը: Տղամարդիկ խոսքի էին բռնվել Արամի հետ: Տրվում էին միայն գործին վերաբերող հարցեր.

— Զեյթունում մարդ մնալո՞ւ է:

— Այնթաբի համայքն այս ժամին ճանապարհ չի՞ ընկել:

— Ի՞նչ լուր կա Հալեպից:

— Ի՞նչ լուր կա մյուս վիլայեթներից:

— Հապա մե՞նք...

Բժիշկը, որ Իսկուհու վիրակապը քանդել և այժմ աղջկա կարմրագորշ թևն էր վանում, ծիծաղեց՝ բացելով անաստամ բերանը:

— Էլ ո՞ւր աքսորեն: Մուսա լեռան ստորոտում աքսորված ենք ու աքսորված:

Դրսից լսվում էր հրապարակում հավաքված բաղմոթյան ժխորը: Ասուլիսն ընդհատեց Տեր-Հայկազունը: Նա Բագրատյանին հառեց իր վախվորած, բայց և վճռականությամբ լի աչքերը.

— Պարոն Բագրատյան, բարի եղեք մի երկու հանգստացուցիչ խոսք ասել դրսում հավաքվածներին, որ թողնեն տուն գնան:

Ինչո՞ւ Տեր-Հայկազունն այդ խնդրանքով դիմեց հենց Գաբրիելին՝ այդ փարիզցուն, որը գեղջուկների հետ ոչ մի առնչություն չուներ: Դա ավելի շուտ Քերուսյանի գործն էր: Թող նա՛ խոսեր յուրայինների հետ: Կամ գուցե վարդապետն այդ խնդրանքով որևէ գաղտնի նպատակ էր հետապնդում: Գաբրիելը վախեցավ, շփոթվեց: Այնուհանդերձ լսեց Տեր-Հայկազունին, բռնեց Մտեփանի ձեռքը: Հայերենը, ի՞նչ խոսք, նրա մայրենի լեզուն էր, բայց հասարակությանը դիմելու առաջին ռոպեներին (արդեն մոտ հինգ հարյուր հոգի էր հավաքվել) թվաց, թե իր արածն ինքնակոլուկություն է, անթույլատրելի միջամտություն: Նա ավելի շատ ընտելացած էր թուրքերեն ռազմական լեզվին: Բայց կաշկանդված էր միայն առաջին բառերն արտասանելիս: Այնուհետև հայերենը հնչեց ավելի սահուն. Բագրատյանի ներսում հնադարյան լեզուն սկսեց ծիլեր արձակել, վերընձյուղվել: Նա յողոնօլուքիներին և մոտակա գյուղերից եկածներին խնդրեց հանգիստ ցրվել իրենց տները: Ասաց, որ միայն Զեյթունում են եղել անկարգություններ, և դրանց իսկական պատճառը անպայման ի հայտ կբերվի: Ամեն հայ գիտե, որ Զեյթունը միշտ էլ եղել է բացառություն: Մուսա լեռան հայերը բոլորովին այլ շրջանի մարդիկ են, քաղաքականության հետ երբեք որևէ կապ չեն ունեցել, ուստի և նրանց ոչ մի վտանգ չի սպառնում: Բայց նման դեպքերում կարգն ու կանոնը ավելի են անհրաժեշտ, քան երբևէ: Ինքը՝ Բագրատյանը, հոգ կտանի, որ այսուհետև բոլոր իրադարձություններին մարդիկ մշտապես իրազեկ լինեն: Հարկ եղած դեպքում բոլոր համայնքները ժողով կգումարեն, կքննեն ասպագայի հարցը:

Գաբրիելը զարմանքով զգում էր, որ խոսում է վստահ, գտնում է համապատասխան բառեր, և այդ բառերը ունկնդիրներին տոգորում են խաղաղեցնող ուժով: Մեկը նույնիսկ գուչեց.

— Կեցցե՛ք Բագրատունյաց տունը:

Միայն ինչ-որ կին մղկտաց.

— Աստված իմ, ի՞նչ է լինելու մեր վերջը:

Ճիշտ է, մարդիկ հրապարակից չհեռացան, բայց բաժանվեցին մանր խմբերի և այլևս չէին շրջապատում եկեղեցին: Զափթիեններից միայն Ալի Նազիֆն էր պարապ թրև գալիս: Նրա մյուս երկու ընկերներն արդեն գնացել էին:

Գաբրիելը մոտեցավ ծաղկատար դեմքով թուրքին: Սա վերջերս դժվարանում էր կողմնորոշվել. էֆենդին իր համար մեծ պարոն է, թե՞ խընվըր քյաֆիր¹, որը նոր իրադրություն պայմաններում առհասարակ արժանի չէ անգամ պատասխանի: Հենց այդ անորոշությունն էր Բագրատյանը նրան դիմեց չափազանց ամբարտաժան եղանակով.

— Դու գիտե՞ս, թե ով եմ ես. քո վերադասն եմ և իմ աստիճանով քեզանից բարձր: Ես բանակի սպա եմ:

Ալի Նազիֆն զգաստ կեցվածքով ձգվեց: Բագրատյանը խոստումնալից շարժումով ձեռքը տարավ գրպանը:

— Սպան բախշիչ չի տալիս, բայց ես քեզ կտամ այս երկու մեջիդին² իբրև կանխավճար մի առաջադրանքի, որ կապ չունի քո ծառայության հետ. դա իմ հանձնարարությունն է:

Ալի Նազիֆն ավելի ձգվեց: Բագրատյանն ասաց, որ կարող է կանգնել ազատ.

— Վերջերս ձեր զափթիենների մեջ նոր մարդիկ եմ տեսնում: Համալրո՞ւմ եք ստացել:

— Մենք շատ քիչ ենք, էֆենդի. ծառայությունը դժվար է, ճանապարհներն էլ՝ երկար, հեռու: Դրա համար էլ հսկիչների թիվն ավելացրել են:

— Դա՞ է իսկական պատճառը: Լավ, այդ առթիվ ինձ ոչ մի պատասխան պետք չէ: Բայց ինձ ասա, թե ինչպե՞ս ես ստանում զանազան հրահանգներ, զափթիենների վարձը, ինչպե՞ս ես լուծում մյուս հարցերը:

— Երիտասարդներից մեկնումեկն ամեն շաբաթ ձիով գնում է Անթաքիե՝ հրահանգ ստանալու:

— Ուրեմն՝ լսիր, Ալի Նազիֆ, թե քո ծառայությանը չվերաբերող ինչ առաջադրանք եմ քեզ տալիս: Հենց որ քո վերադասից մեր շրջանին վերաբերող որևէ հրաման ստանաս կամ որևէ կարևոր բան իմանաս,

¹ խընվըր քյաֆիր—անհավատ խող

² մեջիդիե—արժաթագրամ՝ 20 ղուրուշ

անմիջապես կգաս իմ տունը, հասկանո՞ւմ ես: Նման դեպքում եռապատիկ վարձ կստանաս:

Բագրատյանը նույն արժանապատվությամբ, որով սկսեց խոսակցությունը, հեռացավ, կանգնած թողնելով զափթիեին, և վերադարձավ եկեղեցի:

Ալթունի քննությունն ավարտել էր: Հեգնանքով ասաց.

— Մարաշում դրանք մեծ հիվանդանոց ունեն, գործիքներ, վիրահատման սրահ, բժշկական գրադարան, և այդ պաշտոնյա ավանակը թեև իր տեղը չի գցել: Էլ ի՞նչ կարելի է պահանջել ինձնից, երբ ես առամի ունեիլուց զատ, ուրիշ օգնական չունեմ: Թեև պետք է տախտակներով կապել. վիճակը լավ չէ: Հաճելի սենյակ է պետք, անկողնային երկարատև հանգիստ, խնամք: Ինքնին հասկանալի է, որ նույնը հարկավոր է նաև քո տիկնոջը, Արամ:

Մերունի վարպետ Թովմասյանն իրեն կորցրեց.

— Տունը որ ծախեցինք, տեղներս նեղացավ: Ինչպե՞ս յուր գնանք:

Գաբրիելն անմիջապես հայտնեց, որ ինքն իր տան սենյակներից մեկը կտրամադրի օրիորդ Թովմասյանին, մի սենյակ, որտեղից լեռնային գեղեցիկ տեսարան է բացվում: Հիվանդին էլ կխնամեն այնպես, ինչպես պատվիրի Ալթունին: Բժիշկը սրտանց ուրախացավ.

— Գոհ եմ, բարեկամս: Այս տարաբախտ արարածին՝ Սաթոյին էլ տեղ տուր, որ բոլոր մեծապատիվ հիվանդներս միասին լինեն: Իմ ծերացած ոսկորները քեզ երախտապարտ կմնան:

Այդպես էլ եղավ. Արամն ու Օվսանյան գնացին ծերունի Թովմասյանի հետ: Տարան նաև Գևորգին՝ Պարոդին: Սա կարող էր աշխատել թե՛ տանը, թե՛ արհեստանոցում:

Գաբրիելը Ստեփանին նախապես տուն ուղարկեց նորությունը ժուլիեթին հայտնելու: Տղան շնչասպառ ներս ընկավ.

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, թե իմանա՞ս ինչ է եղել: Մեր տունը հյուրեր են գալու՝ օրիորդ Իսկուհին, զեյթունցի պաստորի քույրը, հետո էլ արյունոտված ոտքերով մի փոքրիկ աղջիկ:

Այս անակնկալից ժյուլիեթը նկատելիորեն սրտնեղեց: Առանց հարցնելու Գաբրիելը երբեք մարդ չէր բերում տուն: Ամուսնու և կնոջ փոխհարաբերության մեջ ինչ-որ անվստահություն էր նկատվում, երբ հյուրեր էին ընդունում, մանավանդ հայ ազգակիցներին: Բայց երբ տասը րոպեից հետո Գաբրիելը հայտնվեց Իսկուհու, Ալթունի ամուսինների և Սաթոյի հետ, ժյուլիեթը դարձավ բարության մարմնացում: Գեղեցիկ տիկի՞ններից շատերի պես նա էլ իսկույն գայթակղվեց կանացի հմայքով,

մանավանդ, երբ դրանով օժտված էր ավելի մատաղ մի էակ: Խեղճ Իսկուհու տեսքը նրան հուզեց: Ժուլիեթն աղջկան քույրաբար օգնելու պատրաստակամությոնը գզաց: Անհրաժեշտ կարգադրություններն անելուց հետո նա հայտնեց իր հիացմունքը. Իսկուհին յուրահատուկ աղջիկ է: Հայերի մեջ նման նուրբ դեմքեր հազվագեպ են լինում: Աղջիկը հաճելի տպավորություն էր գործում նույնիսկ ցնցոտիներով: Դրանից բացի, հայուհու համար մեծ բան էր այդքան լավ ֆրանսերեն խոսելը:

Սենյակն իսկույն կարգավորվեց: Ժուլիեթն իր ձեռքով բերեց ինչ որ պետք էր, նույնիսկ իր ժանեկավոր գիշերանոցներից մեկը: Առանց տատանվելու տվեց նաև օժանելիքներ, չնայած այդ գանձերի կորուստն անփոխարինելի էր, և դրանք ձեռք բերելու խնդիրը թողնվում էր բախտի բմահաճույթին:

Ալթունին մի անգամ էլ աչքի անցկացրեց Իսկուհու թևը, կատաղի հարձակումներ գործելով մեծ քաղաք Մարաշի բժիշկների դեմ:

— Ցավո՞ւմ է, աղջիկս:

Ոչ, Իսկուհին այլևս ցավ չէր զգում, այլ ուներ ինչ-որ անորոշ զգացում (աղջիկը որոնում էր հարմար բառը), անզգայության զգացում: Մերուհի բժիշկը համոզված էր, որ իր գիտությունն այնքան էլ չի օգնի աղջկան: Բայց քանի որ չէր հասկանում, թե ուրիշ ինչ կարելի է անել, ստիպված եղավ մի մեծ վիրակապ դնել՝ ուսից մինչև վիզը: Պարզվեց, թե բժշկի ծերունական արևախառն ու կնճռոտված մատները դեռևս որքան զորեղ են, որպիսի՝ վստահությանմբ են գործում:

Քիչ հետո Իսկուհին արդեն պառկած էր փափուկ անկողնում՝ մաքրված ու խաղաղված: Ժուլիեթը, որ ամեն բանում օգնել էր նրան, ուզեց գնալ:

— Անուշի՛կս, եթե որևէ բանի կարիք լինի, Ձեր ուզածի պես թափահարեցեք այս մեծ զանգը: Կուտեք անկողնում պառկած: Բայց մինչ այդ էլի կանցնեմ:

Իսկուհին բարեբարուհու կողմը դարձրեց իր ժողովրդի աչքերը, որոնց մեջ տակավին ցլանում էր զարհուրելի հեռուն, բայց ո՛չ հաճելի վերադարձը:

— Օ՛, շնորհակալ եմ, տիկի՛ն... էլ ոչ մի բանի կարիք չունեմ... Շնորհապարտ եմ, տիկի՛ն...

Եվ պատահեց այն, ինչ չէր պատահել ո՛չ Զեյթունում անցկացրած սոսկալի շաբաթվա ընթացքում, ո՛չ էլ տարագրության կամ ուղևորության օրերին... Աչքերից արցունքներ հորդեցին: Դա ջղաձիգ պոռթկում էր, լաց առանց հեկեկանքի, լաց առանց հովիտների ու լեռների, քարա-

ցածության լիցքաթափում, ինչ-որ հեռավոր ու անսփոփ մի բան, անսրբփոփ, ինչպես արևելքի այն տափաստանը, որտեղից նա էր եկել: Իսկուհին լուռ լալիս էր, շարունակ կրկնում նույն խոսքերը.

— Ներեցե՛ք, տիկի՛ն... Ես չէի ուզում...

Ժուլիեթն ամենայն գորովանքով ծունը կիջներ Իսկուհու առաջ, կհամբուրեր և հրեշտակ կանվաներ, բայց կար մի բան, որ սովորական ամեն մի քնքշանք դարձնում էր անհնարին: Դա աղջկան դեռևս պարտորոգ ինքնամոռացումն էր, դեռևս կաշկանդող հուզումը: Ժուլիեթը չէր կարող տեղի տալ իր ներքին ջերմ մղումին: Բավականացավ այնքանով, որ ձեռքով թեթևակի շոյեց Իսկուհու մազերը, ապա անխոս կանգնեց գլխավերևում, մինչև արտասովոր աղջկա աչքերը փակվեցին, և նա ընկղմվեց ամոքիչ անէություն գիրկը:

Մինչ այդ Անթառամ Մայրիկը հոգ էր տարել Սաթոյի մասին, կապել վերքերը: Այնուհետև փոքրիկին տարան ծառաներին հատկացված սենյակներից մեկը և անկողին դրին: Բայց հագիվ էր խորը քուն մտել, երբ հանկարծ սկսեց սուր ճիչեր արձակել: Վերջին օրերին երկյուղի ոչ մի նշան ցույց չէր տվել, իսկ այժմ, երբ կյանքը կրկնվում էր երազում, այնպես էր աղաղակում, կարծես հարյուրավոր խարաղաններով ծեծում էին: Ցնցեցին, որ արթնանա, բայց ոչինչ չէր օգնում: Չէր սթափվում, շարունակում էր քնել և քիչ անց նորից սկսում էր հեկեկալ, խլացուցիչ ձայնով աղաղակել: Երբեմն այնքան երկար էր ծղրտում, կարծես ուզում էր կառնել ինչ-որ մեկի փրկարար ձեռքից. «Քյուչյուք հանըմ»:

Երբ հեռավոր սենյակից սարսափելի ձայներ լսվեցին, Ժուլիեթը դուրս եկավ և հանդիպեց իր որդուն, որը հենց այդ պահին ցած էր իջնում տան մեծ սանդուղքով: Ստեփանի աչքերը վառվում էին: Նորը, անծանոթը, սպառնալիչ պատանուն համակել էր փոթորկալից հուզմունքով: Նոյեմբերին լրացել էր տասներեք տարին: Սկսվել էր այն հասակը, երբ ամեն մի տղայի հոգին արտակարգ երևույթներից կրակվում է: Պատահանից այնպիսի բորբոքուն անձկությամբ էր դիտում ամպրոպն ու տեղատարափ անձրևը, կարծես ուր որ է ինչ-որ արտասովոր բան էր տեղի ունենալու: Հիմա էլ ականջը ձայնի էր պահել՝ հավանաբար սարսափով:

— Մայրի՛կ, լսո՞ւմ ես, թե ինչպես է ճշում Սաթոն:

«Իսկուհու աչքերն են, նույնն են որդուս և Իսկուհու աչքերը», — անցավ Ժուլիեթի մտքով, ու մի ակնթարթ նրա գիտակցությանը հասավ կյանքի անդնդախոր թոհուրոհը: Առաջին անգամ Ստեփանի ճակատագիրը նրան համակեց զարհուրանքով: Տղային տարավ իր սենյակը, սեղ-

մեց կրօքին, մինչդեռ խաղաղ տունը դեռևս թնդում էր Սաթույի հեռավոր ճիւղերից:

Ուշ երեկոյան Գաբրիելն իր մօտ հրավիրեց Տեր-Հայկազունին, բը-
ծիշկ Ալթունուն և դեղագործ Գրիգորին:

Պարոնները հյուրասենյակում առանձնացած՝ աղոտ լույսի տակ
ծխամորճ և սիգարիկներ էին ծխում: Գաբրիելն այս երեք ուսյալ և ար-
ժանապատիվ երեւելիներից ուզում էր իմանալ, թե սրանք ի՞նչ լույսի
տակ են տեսնում իրադրութիւնը, թե ի՞նչ են մտադիր անելու, եթե աք-
սորի հրաման տրվի, և ի՞նչ միջոցներով Մուսա լեռան գաղութը կարող է
խուսափել մահացու արհավիրքից: Ամեն ջանք անցավ ապարդշուն, Տեր-
Հայկազունը համառորեն լռում էր: Բծիշկն ասաց, որ ինքը վաթսուներթ
տարեկան է, և իրեն հասանելիք երկու-երեք տարին մի կերպ քարշ
կտա ինչ էլ լինի: Եթե իր վախճանը դրանից ավելի վաղաժամ գա, ավե-
լի լավ: Միծաղելի է, եթե մարդ մի երկու խեղճ ու կրակ ամսվա համար
ահ ու սարսափի մեջ է ընկնում: Առհասարակ ամբողջ կյանքի համար
էլ չարժե անհանգստանալ: Ամենաէականն այն է, որ մարդիկ հնարա-
վորին չափ երկար ժամանակ դերծ լինեն ահ ու սարսափից: Դրա մեջ է
նա տեսնում իր հիմնական պարտականութիւնը, որը և բոլոր հանգա-
մանքներում ինքն աշխատում է կատարել: Մնացածն իրեն չի վերա-
բերում:

Դեղագործ Գրիգորն անխռով հանգստութեամբ նարգիլն էր ծխում,
որը հեռատեսորեն բերել էր տնից: Նա մտասուլզ ընտրում էր իրեն դուր
եկած շիկացած ածխաբեկորները և մերկ մատներով դրանք դանդաղ
հրում դեպի ջրամորճի տակ դրված ծխախոտը: Կարծես կենդանի օրինա-
կով ուզում էր մշտաներին ցույց տալ, որ ինքը մերկ ձեռքերով կարող է
կրակ բռնել առանց այրվելու: Մանդարինի գլխով և այծի մորուքով այդ
շեղակն մարդը կարծես ամենայն հանդիսավորութեամբ իր ուշադրութիւ-
նը կենտրոնացրել էր, որ նարգիլի թանձր ծխով լիութի պարուրի իր ներսը,
խույս տա այն ամենից, ինչ խախտում է հոգու անխռով անդորրութիւնը:
Հոգին է, որ իրավունք է շնորհում իրականութեանը, ոչ թե ընդհակառա-
կը: Մարդ ինչու՞ պետք է ուզի մի բան կատարել: Ամեն արարք ինքնին
մեղանշում է, բայց միտքը գործում է մշտնջենաբար: Գրիգորը չգիտեր,
թե ինչ էր լինելու: Նա այն տեսակետին էր, թե կյանքի բոլոր հանգա-
մանքներում մարդ պետք է թողնի, որ գա, իր մոտով անցնի ինչ որ պա-
տահական է, աննշան, և եթե նույնիսկ դա շատ անողոք փոփոխութիւն
է: Ի վավերացումն այս հիրավի փիլիսոփայական իդեալի, որին հույս

ուներ դեռևս ծառայություն մատուցել իր կյանքի վերջին օրերին, նա հիշատակեց թուրքական մի առած, որը նույն հաջողությամբ կարող էր հնչել ժերուների Ռիֆաաթ Բերբեթի բերանից.

— Քրամեթդեն զիադե օլմազ¹:

Այդ խոսքերով նա ուզում էր կտրվել օրվա հրատապ հարցերից, անցնել առավել վսեմ խնդիրների, որոնց շնորհիվ մարդ վերանում է առօրյա ասելի հոգսերից, խնդիրներ, որոնք նույնքան սառն են, ինչքան աստվածային կյանք բովանդակող գրքի էջերը: Եվ դեղագործը խուլ ձայնով սկսեց պատմել, թե ինչ տարբերություն կա կրոնական ուսմունքների միջև, թե քրիստոնյաներն ինչպե՞ս են վերաբերվում իսլամին, ո՞վ է Գրիգոր Լուսավորիչը, ի՞նչ բան է Քաղկեդոնի ժողովը, ի՞նչ առավելություն ունի համածին ուսմունքը հռոմեական կաթոլիկ աշխարհայացքի համեմատությամբ²: Հենց միայն այս բառերն արդեն արբեցնում էին: Հոգևոր հայրը զարմանում էր, թե ինչ-որ մի դեղագործ որքա՞ն է առաջադիմել աստվածաբանության ասպարեզում: Տեր-Հայկազունի ականջին հասան մի քանի հոգևոր հայրերի անուններ, թվականներ և կրոնական տարօրինակ կարծիքներ, որոնց մասին ինքը չէր լսել ուսանողական տարիներին: Ձէր էլ կարող լսած լինել, քանի որ դրանք իրենց գոյության մեջ պարտական էին Գրիգորի ստեղծագործական հանճարին...

Գաբրիելն այստեղ ինչպե՞ս չհուսահատվեր: Անքաղաքավարությամբ ոտքի ելավ, սկսեց ծանրաքայլ անցուղարձ անել: Նրա մեջ նստած եվրոպացին այդ պահին ասում էր այս բոլոր քնածնեքին և շաղկրատեսերին, որոնք ցեխոտվելուն պես անպաշտպան նետվում են մահվան գիրկը: Ձեռքի արհամարհական շարժումով նա ընդհատեց Գրիգորին.

— Պարոնա՛յք, ես կկամենայի ձեր դատաստանին ներկայացնել իմ այսօրվա մտահղացումը: Դա իմ գլխում ծնվեց, երբ խոսում էի զափթիե Ալի Նազիֆի հետ: Վերջին հաշվով ես թուրքական բանակի սպա եմ, ճակատային, Բալկանյան վերջին պատերազմին մասնակցելու համար պարգևատրված եմ շքանշաններով: Ի՞նչ կասեք, եթե հագնեմ համազգեստս և մեկնեմ Հայկապոս Գեներալ Ջեմալ փաշային տարիներ առաջ մի անգամ ծառայություն եմ մատուցել...

Մերունի բժիշկը գրեթե չարախնդությամբ վրա բերեց.

— Ջեմալ փաշան վաղուց ի վեր իր շտաբը տեղափոխել է Երուսաղեմ:

Բագրատյանը չնահանջեց.

¹ Ոչինչ չի պատահում առանց նախախնամության:

— Հոգ չէ: Զելալ բեյն ավելի կարևոր մարդ է, քան Զեմալ փաշան: Ես վալուն չեմ ճանաչում, բայց բոլորս էլ գիտենք, թե ինչ մարդ է, գիտենք, որ իր կարողության չափ ուզում է մեզ օգնել: Եթե ներկայանամ, հիշեցնեմ, որ Մուսա լեռը աշխարհի ծայրին է, հետևաբար մենք ոչ մի առնչություն չունենք որևէ քաղաքականության հետ, երևի...

Գաբրիելն իր խոսքը թողեց անավարտ, ականջը ձայնի պահեց: Շուրջն անվրդով լռություն էր: Միայն երբեմն ջուրն էր կլկում Գրիգորի նարգիլեի մեջ: Ահագին ժամանակ անցավ, մինչև Տեր-Հայկազունը մի կողմ դրեց իր ծխամորճը:

— Վալի Զելալ բեյը,— նա ինչ-որ բան էր որոնում,— իրոք մեր ազգի մեծ բարեկամն է: Մեզ համար մի քանի անգամ բարի գործ է կատարել: Նրա իշխանության ոլորտում կարելի էր չվախենալ, թե կարող են վատ բաներ պատահել: Բայց, դժբախտաբար, այդ բարեկամությունը այնքան էլ վրան չեկավ...

Տեր-Հայկազունն իր երկար թևքի միջից դուրս քաշեց ծալծլված մի լրագիր:

— Այսօր շաբաթ է: Երեքշաբթվա «Թանինն» է: Տեղեկությունը մանր տառերով է տպագրված, այն էլ աչքի չընկնող տեղում:

Նա լրագիրը բռնեց իր աչքերից բավական հեռու:

— «Ինչպես հաղորդում է ներքին գործոց մինիստրությունը, Նորին վսեմություն Զելալ փաշան՝ Հալեպի վալին, ուղարկված է երկարատև հանգստյան»: Ահա բոլորը:

Մատթաւ ճանփի միջնախաղը



ոմերոսի հերոսները մարտնչում էին Սքեյական դարպասի շուրջը, և նրանցից յուրաքանչյուրը երեւակայում էր, թի հաղթանակի կամ պարտութեան պատճառն իր զենքն է։ Մինչդեռ հերոսների գոտեմարտը միայն արտացոլումն էր այն պայքարի, որ նրանց գլխավերևում մղում էին օգնութեան կանչված աստվածները՝ մարդկանց ճակատագիրը վճռելու համար։ Սակայն աստվածներն անգամ չգիտեն, որ իրենց բախումը ևս միայն արտացոլումն է Ամենաբարձրագլի կրճքի տակ վաղուց արդեն ավարտված պատերազմի, և Տիրոջ սրտից են բխում խաղաղություն թե արհաւիրք։

Հենց այն պահին, երբ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը կառապանին շտապեցնելով հասավ ալգեզարդ Բերայից Ստամբուլ տանող մեծ կամրջին, հնչեց ավտոմատ զանգասարքը, ուղեփակոցն իջավ, կենդանի էակի պես կամուրջն սկսեց դողդողալ, ճոնչալով մեջտեղից կիսվեց, երկաթակուռ զանգվածները դանդաղ վեր բարձրացան, որ ճանապարհ տան Ռսկեղջյուր կոչվող ներքին նավահանգիստը մտնող մի ռազմանավի։

— Սա արդեն սոսկալի բան է, — գերմաներեն բարձրաձայն ասաց Լեփսիուսը և աչքերը փակած՝ հենվեց կառքի հնամաշ բարձին, դրանով իսկ կարծես հրաժարվելով պայքարից։ Բայց հետևյալ ականթարթին ցած թռավ, կառապանի ձեռքը դրեց մի քանի պիաստր, որ պետք է մինչ այդ վճարած լիներ, սանդուղքն ի վար վազեց դեպի կառամատուլց, ուր երկու փոքրիկ մակույկ սպասում էին հաճախորդի։ Վազելիս ոտքի տակ ինչ-որ մրգի կեղև ընկավ, դոկտորը սայթաքեց և քիչ մնաց վայր գլորվելու։ Երկար-բարակ ընտրություն կատարելու հարկ չկար, քանի որ երկու ծեր, սառնարյուն նավավարներն էլ իրենց մակույկներում պառկած՝ երազում էին և կարծես փող վաստակելու մտադրություն չունեին։ Յոհաննես

Լեփսիուսը ցատկեց մակույկներէից մեկի մեջ, ձեռքը հուսահատաբար մեկնելով դեպի Ստամբուլ: Նշանակված ժամին սերասքերիաթ¹ հասնելու համար դեռևս վեց ժողով կար: Եթէ նույնիսկ նավավարն ամբողջ ուժով թիավարեր, ծովաշերտը կտրել-անցնելու համար տասը ժողով էր հարկավոր: «Նավամատուցի մոտ պետք է որ մի քանի կառք կանգնած լինի», — մտածում էր անհամբեր դոկտորը: Այնտեղից ամենաշատը հինգ ժողովում կհասներ մինիստրություն: Եթէ ամեն ինչ բարեհաջող անցներ, ուրեմն՝ տասնհինգից հանած վեց. կհասնի ինը ժողով ուշացումով: Շատ է անախորժ, բայց և այնպես ներելի է: — Ամեն ինչ, անշուշտ, անհաջող ընթացք է ստանում: Նավավարը վենետիկցու պես իր մակույկը թիավարելիս անդդովելի էր. ո՛չ մի գողգողոց, ո՛չ մի հորդոր չէր ազդում նրա ծանրաբարո հանդարտության վրա: Մակույկը պարում էր, բայց առաջ չէր շարժվում:

— Մակընթացություն է, էֆենդի, ծովը ներս է լցվում, — ալեքը թուրքը աչքպես բացատրեց ստեղծված վիճակը, որի դեմ ինքն անզոր էր: Ի լրումն այդ ամենի, ձկնորսական մի նավ անցավ մակույկի քթի մոտով, որը նույնպես երկու ժողովի կորուստ էր: Լիովին հուսահատված, ինչպես կարող է հուսահատվել միայն ջրի վրա օրորվող մարդը, գերմանացին խորասուզվեց իր մտորումների մեջ: Այդ մի հատիկ ժամի համար տանջալից ճանապարհ էր. անցել, Պոստոլամից եկել Կոստանդնուպոլիս, օրերով անխոնջ գործում էր գերմանական դեսպանատան վրա, դիմում ոչ միայն իր երկրի, այլև բոլոր չեզոք պետութայնությունների ներկայացուցիչներին: Այդ մի հատիկ ժամի համար նա որոնում ու գտնում էր ամեն մի գերմանացու կամ ամերիկացու, որտեղ էլ դրանք իջևանած լինեին, կորզում իր ուզած մանրամասնութայնությունները: Այդ մի հատիկ ժամի համար նա օրերով նստում էր ամերիկյան Բայբլ-Հաուզ ընկերության գրասենյակում, նեղութայն պատճառում միաբանութայն տարբեր մարդկանց, լրտեսներից խուսափելու նպատակով զանազան զարտուղի ճանապարհներով գնում, գաղտնի սենյակներում հանդիպում էր հայ բարեկամների հետ: Եվ այդ ամենն անում էր նրա համար, որ պատրաստ լիներ այս մեծ տեսակցութայնը: Իսկ այժմ ճակատագիրը նրան ծաղրում էր. ժամկետը խախտվում էր: Որքա՛ն շարշարվեց գերմանական ռազմական միսիային պատկանող նավի պատվարժան հրամանատարն այս ընդունելությունը գլուխ բերելու համար: Երեք անգամ խոստացան և երեք

¹ սերասքերիաթ — ռազմական մինիստրություն

անգամ էլ մերժեցին: Էնվեր փաշան օսմանյան կայսրության պատերազմի աստվածն է: Ի՞նչ գլխացավանք կարող է նրան պատճառել Յոհաննես Լեփսիուսի պես աննշան մի հակառակորդ:

Եվ այսպես, տասը ռուպե անցավ: Էնվերը կհրամայի այլևս ներս չթողնել այդ գերմանացի աղմկարարին: Գործը տանուլ տվեց: Փուլթլէ: Հայրենի ժողովուրդը պայքարում է իր կյանքի համար: Նրա գրկավերևում էլ կանգնած է սև ձիավորը՝ կշիռքը ձեռքին: Վերջին հաշվով ինքն ի՞նչ գործ ունի հայերի հետ: Յոհաննես Լեփսիուսն այս շինծու ինքնահանգստացումը եզրափակում է սնամեջ, թեթև հառաչանքով: Բայց ոչ, նա հայերի հետ առնչություն ունի. եթե իր սիրտը քննի ամենայն անողորմությամբ, ապա կտեսնի, որ ինքը նրանց հետ ավելի շատ է առնչված, քան նույնիսկ իր սեփական ժողովուրդի հետ, ինչքան էլ դա մեղսալից և անխոհեմ թվա: Արգուլ Համիդի օրերից, 1896 թվականի ջարդերից, երկրի ներսում կատարած առաջին ուղևորությունից ի վեր, իր միսիոներական գործունեության սկզբից ևեթ զգացել է, որ ինքն առաքված է այդ տարաբախտների մոտ: Նրա՛նք են իր երկրային գործունեության նպատակը: Նրա աչքի առաջ իսկույն հառնում են դրանցից մի քանիսի դեմքերը: Եվ բոլորն էլ նայում են իրենց հայկական խոշոր աչքերով: Այդպիսի աչքեր ունեն միայն այն էակները, որոնք ստիպված են դառնության դավաթը խմել մինչև մրուրը: Ո՞վ գիտե, գուցե խաչված Հիսուսն էլ այդպիսի աչքեր ուներ: Երևի հենց դրա համար է Լեփսիուսն այդքան սիրում այդ ժողովուրդին: Տակավին մի ժամ առաջ նա նայում էր պատրիարքի՝ Թուրքիայի հայկական թեմի առաջնորդի աչքերին, ավելի ճիշտ՝ խուսափում էր արժանապատիվ Զավենի հուսահատ վառվող աչքերից: Ի դեպ, ուշանալու պատճառը պատրիարքի մոտ երկար մնալն էր: Բոլոր դեպքերում անխոհեմություն էր, երբ ինքը երկրորդ անգամ գնաց Բերա, Թոքաթլյան հյուրանոցը, շորերը փոխելու ևավ, իբրև բողոքական քահանա, պատրիարքին պետք է ներկայանար սև, երկար պարեգոտով: Բայց չէ՞ որ հենց այդ հանգամանքը չէր ուզում ի ցույց հանել Էնվեր փաշայի մոտ. ցանկանում էր այդ ճակատագրական հանդիպմանը ներկայանալ առանց հանդիսավոր ձևականությունների: Լավ էր ճանաչում Իթթիհատի մարդկանց՝ իր հակառակորդներին: Տոնական մոխրագույն կոստյում, անփուլթ խոսելաձև, ինքնավստահ կեցվածք, թիկունքում ունեցած զորության ակնարկություն— ահա բախտախաղի սիրահարների հետ վարվելու ճիշտ նշանակը: Բայց հիմա ամբողջ ձախորդության պատճառը հենց այդ տոնական մոխրագույն կոստյումն էր:

Պատրիարքի մոտ այդքան երկար չպետք է մնար: Մի քանի րոպե հետո պետք է հրաժեշտ տար: Բայց, դժբախտաբար, բժախնդիր նպատակասլացությունը երբեք չի եղել Լեփսիուսի ուժը: Նույնիսկ համիդյան ջարդերից հետո իր ձեռնարկած հայկական օգնության գործը նա գլուխ բերեց ոչ այնքան շրջահայաց քաղաքականությամբ, որքան դոնեղուովազվզելով: Պատահական չէր, որ դեռևս այս կամ այն առիթով տուրք էր տալիս ոտանավորներ գրելու երիտասարդական մոլությունը. «Մեռելապար», «Հավիտենական հրեան», «Ջոն Բուլ» և նման այլ բաներ: Ինքն էլ գիտեր, որ իր տարերքը հանկարծակի պոռթկումն է, վայրկենական տպավորությունը: Այսօր էլ չկարողացավ ազատվել իր մեջ նստած դուրազկաց հոգևորականից:

— Մի ժամ հետո կկանգնեք էնվերի առաջ,— գերապատիվ Զավենի մեղմ ձայնի մեջ կարելի էր տեսնել անքուն անցկացրած բոլոր գիշերների շղթան, ձայն, որ կարծես մեռնում էր իր ժողովրդի հետ:— Կներկայանաք այդ մարդուն: Աստված օրհնի Ձեզ: Սակայն ո՛չ մի բան Ձեզ չի հաջողվի:

— Սրբազան, ես այդքան վհատված չեմ,— փորձեց սփռիլ Լեփսիուսը: Բայց ձեռքի ցավատանջ, առարկություն չվերցնող մի շարժում ընդհատեց նրա խոսքը:

— Մեզ այսօր հայտնի դարձավ, որ Զեյթունից, Մարաշից, Այնթաբից և այլ վայրերից հետո տարագրության սպառնալիք է կախված տասն արևելյան Անատոլիայի վիլայեթների գլխին: Բացի Փոքր Ասիայի արևմրտյան մասից, մինչև այժմ անվթար են մնում միայն Հալեպը և Ալեքսանդրեթի ծովեզերքը: Դուք բոլորից էլ լավ գիտեք, որ աքսորը սոսկալի, երկարատև ու տառապալից մահ է: Զեյթունի բնակիչներից ոչ մեկը կենդանի չի մնա:— Պատրիարքի աչքերը կաշկանդում էին Լեփսիուսին, թույլ չէին տալիս առարկելու:— Անկարելին մի կողմ թողեք և Ձեր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրեք հնարավորի վրա: Ձեմ հավատում, բայց գուցե Ձեզ հաջողվի հետաձգել Հալեպի և ծովեզերքի հայության աքսորը: Ամեն մի օրը մեզ համար նվաճում է: Պարծանքով վկայակոչեցեք գերմանական հասարակայնությունը և Ձեր տնօրինության տակ գտնվող թերթերը: Ամենից առաջ խուսափեցեք մի բանից. բարոյախոսական քարոզից: Դրանով կարող եք միայն ծիծաղ առաջացնել այդ մարդկանց մոտ: Քաղաքական իրադրությունից չհեռանաք: Տնտեսությանը վերաբերող սպառնալիքներ տվեք: Դա ամենից շատ է ազդում: Իսկ այժմ ընդունեցեք իմ օրհնանքը, սիրեցյալ զավակ, օրհնում եմ Ձեր ազնիվ առաքելությունը:

Լեփսիուսը խոնարհվեց, և պատրիարքը խաչակնքեց նրա կուրծքը։
Եվ ահա դոկտորը նստած է ծանրաշարժ մակուշկի մեջ, Ոսկեղջյուրի
աղիքների քմահաճույթին հանձնված, նավավարն անտարբեր ու մտա-
սույզ թիավարում է, իսկ երբ վերջապես ափ են հասնում, անցնում է
ալիելի քան քսան բուսե։

Առաջին իսկ հայացքից Լեփսիուսը տեսավ, որ նավամատուցում
ոչ մի կառք չկա։ Վրդովմունքից քմծիծաղ տվեց, քանի որ իրար հա-
ջորդող այս նուրբ ու նեղգավոր խոչընդոտների ետևում ավելին էր թա-
քելված, քան պատահականությունը։ Չար ոգիներն արգելքներ էին հա-
րուցում։ Ե՞ն որ ինքը միջամտելու էր հայկական հարցին և կարող էր
խափանել դրանց անկաշկանդ սլացքը։

Դոկտորն այլևս կառք չէր որոնում։ Սկսեց վազել, թեև հաղթամար-
մին էր, ծեր, կարող էր գառնալ բուրդի ուշադրության առարկան։ Բայց
դրությունը դրանով չէր փրկվի։ Հին Ստամբուլի հրապարակներն ու նեղ
փողոցները լեփ-լեցուն էին տոնականորեն տրամադրված հոծ բազմու-
թյամբ։ Դրոշակազարդ տների, խայտաբղետ խանութների և սրճարան-
ների մոտով, իրար բախվելով ու իրար հրհրելով անցնում էին մոլեռան-
դորեն աղաղակող հազարավոր մարդիկ՝ ֆեռերով ու շալմաներով։ Ի՞նչ
էր պատահել։ Արդյոք դաշնակիցներին ե՞տ էին մղել Դարդանելից։ Լեփ-
սիուսը մտաբերեց գիշերները հաճախակի լսվող թնդանթային հեռավոր
որոտը։ Անգլիական նավատորմի հրետանին ցանկանում էր որոտաձայն
մուտք գործել Կոստանդնուպոլիս։ Ապա գլխի ընկավ, որ երևի «Երիտա-
սարդ թուրքերի» հեղափոխության որևէ արժանահիշատակ օր էր տոնվում։
Թերևս նշվում էր այն օրը, երբ կոմիտեն իր ճանապարհը քաղաքական
հակառակորդներից մաքրեց սպանության միջոցով՝ վերջնական իշխա-
նություն նվաճելու համար։ Ինչ տոն էլ լիներ, միևնույն է, ամբողջը գո-
ռում էր, մոլեգնում։

Ինչ-որ առևտրատան առաջ վիթխարի բազմություն էր խոնվել։
Երիտասարդները պատրաստակամ մարդկանց ուսերի վրա բարձրանա-
լով՝ մագլցեցին քիվն ի վեր և նույն բուսեին գետին շարժեցին ֆիրմայի
մեծ ցուցանակը։ Լեփսիուսը, որը մխրճվել էր մարդկային կծկի մեջ,
դիմեց իր անֆես հարևանին, ուղեց իմանալ տեղի ունեցածի իմաստը։
Ոչ ոք այլևս չի հանդուրժի օտար լեզուներով գրված հայտարարություն-
ներ։ Թուրքիան թուրքերին։ Ճանապարհների, փողոցների և առևտրա-
կան տների ցուցանակները պետք է գրված լինեն միայն մի լեզվով՝ թուր-
քերեն։ Եվ հարևանը (հավանաբար հույն կամ Մերձավոր արևելքում
ծնված եվրոպացի) չարախնդությամբ ծիծաղեց։

— Բայց այս անգամ մեր դաշնակիցներին են ջարդուփշուր անում: Սա գերմանական առևտրատուն էր:

Կանգ առած տրամվայներն իրար հետևից առաջ շարժվեցին:

Լեփսիսուսը մտածեց, որ միևնույն է, թե ինքը ե՞րբ տեղ կհասնի. ամեն ինչ արդեն ջուրն է ընկել: Բայց և այնպես հավաքեց ուժերը, մարդկանց դեսուդեն հրելով, սկսեց ճանապարհ բացել ռազմության միջով: Կողքի նեղ փողոցն անցնելուց հետո դուրս եկավ հրապարակ: Ահա սերասքերիաթի վիթխարի դղյակը: Վեր էր խոյանում Մահմուդ Երկրորդի աշտարակը: Պատվելին այլևս չէր շտապում: «Քայլում էր դանդաղ, որ շնչասպառ չմտնի առյուծի որջը: Անվերջանալի սանդուղքներն ու ճեմասրահներն անցնելուց հետո հալումաշ եղած՝ իր այցեատմար հանձնեց ռազմական մինիստրության գրասենյակը: Բարեկիրթ և արտակարգ սիրալիր սպան հայտնեց իր ամսոսանքը. նորին վսեմություն էնվեր փաշան շատ էր ցավում, որ այլևս ի վիճակի չէր ավելի երկար սպասելու, բայց խնդրեց, որ պարոնը շնորհ բերի Սերալ՝ ներքին գործոց մինիստրություն:

Յոհաննես Լեփսիսուն այժմ պետք է կտրեր անցներ ավելի երկար ճանապարհ: Բայց այս անգամ կախարդանքը լիովին փարատված էր, չար ոգիները փոխել էին իրենց միտքը, որոշ շափով բարենպաստ պայմաններ ստեղծել: Դարպասի առաջ սպասում էր հենց նոր ազատված մի կառք: Կառապանն ընտրեց ամենահարմար ճանապարհը, խուսափեց մարդաշատ փողոցներից, և հեքիաթային արագությունը մարտիկ-պատվելին՝ միանգամայն հանդարտված և իր համար անըմբռնելի ինքնավստահությամբ տոգորված, հասավ Սերալի խաղաղավետ աշխարհը: Արդեն ձիերն իրենց սմբակներով թնդացնում էին գետաբարե սալարկը, սլանում դեպի մինիստրության շենքը:

Այստեղ նրան սպասում էին՝ Նախքան այցեատմար ցույց կտար, պաշտոնյան հարցրեց.

— Դոկտոր Լեփսիսո՞ւս:

Ի՞նչ բարեխոստում նախանշան: Դարձյալ սանդուղքներ և մի երկար միջանցք: Այս անգամ լավ կանխազգացում ունեիր: Հավատով ու թեթևաքայլ առաջ գնաց: Ներքին գործոց խաղաղ մինիստրությունը՝ Թալիաթ բեյի ամրոցը, հաճելի, երազային տապալորություն էր թողնում: Գրեթե հեքիաթային պատրանք էին ստեղծում պաշտոնասանյակները, որոնք անդուտ էին, ծածկված միայն ուռուցիկ վարագույրներով: Այս հանգամանքը ևս հայտնի չէ, թե ինչու, Լեփսիսուսին հանգստացրեց, իբրև լավ նախանշան:

Երբ հասան միջանցքի ծայրը, դուրսորին տարան մի առանձին սրահ: Դա էնվեր փաշայի գլխավոր պաշտոնատեղին էր ներքին գործոց մինիստրութիւնում: Հավանաբար այս երկու սենյակում էլ վճռվելու էր հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Մի ընդարձակ սենյակ, հավանաբար ընդունարան և նիստերի դահլիճ, կողքին՝ առանձնասենյակ, որտեղ դրված էր մի վիթխարի, դատարկ գրասեղան: Առանձնասենյակի վարագույրը ետ էր քաշված: Լեփսիուսը գրասեղանի վերևում տեսավ երեք նկար: Աջ կողմում Նապոլեոնն էր, ձախ կողմում՝ Ֆրիդրիխ Մեծը, իսկ մեջտեղում՝ ինչ-որ թուրք գեներալի մեծագիր լուսանկարը: Դա երեւի հենց ինքն էր, էնվեր փաշան՝ պատերազմի նոր աստվածը:

Լեփսիուսը նստեց պատուհանի մոտ: Ակնոցի վրայից դուրս նայեց: Կարծես հայացքով անդորրութիւն էր ներծծում ավերակների գեղեցիկ տեսարանից, փլված գմբեթներից և մարմարի բեկորներից, որոնք վարագուրված էին իտալական սոճիներով: Հեռվում, Բոսֆորի ջրերը ճեղքելով, առաջ էին սուրում խաղալիքներ թվացող շոգենավներ: Պատվելու կարճատես, դեպի հեռաստանը սեւեւած երկնագույն աչքերից, մանկական բերանից, որ կամարած և սեղմված էր փափուկ, մոխրագույն կարճ մորուքի վերևում, աճապարանքից ու շարժարանքից կարմրած խոժոռ ալտերից հառնում էր տառապանքի և մոլեռանդութեան մի արտահայտութիւն, մոլեռանդութիւն, որ անողոր է անգամ սեփական անձի հանդէպ:

Սպասավորը պղնձե մատուցարանով սուրճ բերեց: Լեփսիուսն իրար հետեից ագահորեն ըմբռնեց երեք թե չորս գավաթ: Սուրճը նրան աշխուժացրեց, նյարդերն զգաստացան, երակներից թարմ արյունը բարձրացավ դեպի գլուխը:

Երբ էնվեր փաշան ներս մտավ, Լեփսիուսը վերջին գավաթն էր դատարկում:

Դեռևս Բեռլինում Յոհաննես Լեփսիուսին նկարագրել էին էնվեր փաշայի արտաքինը: Բայց և այնպես հանկարծակիի եկավ, երբ տեսավ, որ թուրք Մարսը՝ աշխարհի կենաց և մահու յոթ թե ինը տնօրեններից մեկը, աչքքան փոքրամարմին է, անբարեսեռ: Իսկույն հասկացավ Նապոլեոնի և Ֆրիդրիխ Մեծի նկարների իմաստը: Դրանք 1 մետր 60 սանտիմետրանոց հերոսներ էին, հանճարեղ երեսառածներ, որոնք, ի հեռուկա իրենց մարմնական ձախորդութեան, հաջողութիւն էին ձեռք բերել: Լեփսիուսը գրաւ կգար, որ էնվեր փաշան բարձրակրօնկ կոչվեցին

է հագնում: Պարսկական թասակը, որ գլխից երբեք վայր չէր դնում, բոլոր դեպքերում համազգեստին կցված էր բարձր երևալու նպատակով: Մարշալական (կամ երևակայական) ոսկեծոպ հանդերձանքը վրան հիանալի էր նստում, պիրկ ու զուսպ գրկում իրանը, ստեղծում բարձրահասակ տղամարդու պատրանք, իսկ կրծքից կախված երկշարք փափուրով շքանշաններով նա թողնում էր թեթևամիտ պատանու և խիզախ պճնամոլի տպավորություն: «Գնչու բարոն», — անցավ Լեփսիուսի մըտքով և, շնայած սիրտն սկսեց արագ-արագ բաբախել, հիշեց իր հեռավոր երիտասարդության օրերին լսած կրակոտ վալսի խոսքերը.

Սա էլ, սրանից ավելին անգամ,
Կանեմ, բարեկամ...

Բայց շողշողուն համազգեստի առթիվ մտաբերված երգի բառերը լիակատար հակադրությունն էին երիտասարդ գեներալիսսիմուսի էություն և արտաքինի: Էնվեր փաշան շփոթված, նույնիսկ ամոթխած դեմք ուներ, աչքերը թարթում էր աղջկա նման: Նեղ կոնքեր ուներ, կախ ընկած ուներ, բայց շարժուձևը նուրբ էր, աշխույժ: Լեփսիուսն ինքն իր աչքին անճոռնի թվաց:

Թշնամու առաջին գրոհն այն անակնկալ համակրանքն էր, որ նա այցելուների մեջ սովորաբար առաջացնում էր, երբ հայտնվում էր պարողի նման: Ողջունելուց հետո փաշան պատվելուն շտարավ կողքի առանձնասենյակը, այլ խնդրեց նստել, նիստերի սեղանի մոտից իսկույն մի աթոռ էլ իր համար բերեց, դրեց պատուհանի առաջ, առանց ուշադրություն դարձնելու լուսավորությանը, որը նրա համար աննպաստ էր:

Յոհաննես Լեփսիուսը զրույցն սկսեց (իր մարտական ծրագրում աչդպես էր նախատեսել) այն բանից, որ գեներալին հաղորդեց գերմանացի մի երկրպագուհու ողջույնը: Փաշան ժպտաց իրեն հատուկ ամոթխածությամբ և արտաքինի հեռ լիովին ներդաշնակվող հաճելի տենորով ու լավ գերմաներենով խոսատվանեց.

— Ես շատ բարձր հարգանք ունեմ գերմանացիների նկատմամբ: Դա, անկասկած, աշխարհի ամենազարմանալի ժողովուրդն է: Այս պատերազմում գերմանացիներն անզուգական գործեր են կատարում: Ես անձամբ միշտ ուրախանում եմ, երբ կարողանում եմ այստեղ ողջունել գերմանացի որևէ պարոնի:

Պատվելի Լեփսիուսին շատ լավ հայտնի էր, որ Էնվեր փաշան կոմիտեում ներկայացնում էր ֆրանսիասեր կուսակցությունը (և գուցե դեռ

գաղտնի ներկայացնում էր)։ Նա երկար ժամանակ դիմադրում էր, պահանջում, որ համազործակցեն ոչ թե գերմանացիների հետ, այլ մյուս դաշնակիցների։ Բայց քանի որ տվյալ պարագայում այդ հարցը ոչ մի դեր չէր խաղում, Լեփսիուսը շարունակեց քաղաքավարական ձևերի փոխանակումը։

— Ձերդ վսեմությունը Գերմանիայում բազմաթիվ անձնվեր հիացողներ ունի։ Մարդիկ Ձեզանից աշխարհաստասան գործեր են սպասում։

Էնվերն աչքերը բարձրացրեց, Ջեռքի թեթև շարժում, որով կարծես հոգնարեկ պաշտպանվում էր այդ շոյող պահանջներից։ Լուսթյուն, որ մոտավորապես նշանակում էր. «Տեսնենք, սիրելիս, թե ինձ ինչպես պիտի գցես քո թակարդը»։ Ականջը ձայնի պահած՝ Լեփսիուսը գլուխը դարձրեց պատուհանի կողմը, որտեղից ոչ մի հնչյուն ներս չէր թափանցում, բացի Բոսֆորի երթևեկության սուլոցներից ու զնգոցներից։

— Ես նկատեցի, որ Ստամբուլում մարդկանց տրամադրությունը շատ է խանդավառ։ Մանավանդ այսօր շատ ազդեցիկ աշխուժություն էր տիրում։

Գինեբրալն իր հաճելի, բայց արդեն անտարբեր ձայնով, հայրենասիրական հայտարարության ոճով ծանրաբարո ասաց.

— Պատերազմը ծանր բան է, բայց մեր ժողովուրդը գիտակցում է իր պարտքը։

Գերմանացու առաջին հարձակումը.

— Երկրի ներսում էլ, Ձերդ վսեմություն։

Էնվերն ուրախ նայեց դեպի հեռու-հեռուները։

— Անշուշտ, ներսում մեծ գործեր են կատարվում։

— Ձերդ վսեմություն, ես այդ մեծ գործերին ծանոթ եմ։

Ռազմական մինիստրը թեթևակի զարմանքով չհասկանալու տվեց։ Նրա դեմքի գույնը հսկայական կայսրության առաջին մարդու համար չափից ավելի երիտասարդական էր։

— Կովկասյան ռազմաճակատում դրությունն օրեցօր բարելավվում է։ Ջեմալի և Ջեռ հայրենակից Քրեսի հարավային բանակի մասին խոսելը դեռևս վաղաժամ է։

— Շատ ուրախալի է, Ձերդ վսեմություն։ Բայց ես երկրի ներս ասելով հասկանում եմ ոչ թե ռազմաճակատը, այլ խաղաղ վիճակները։

— Երբ մի պետություն պատերազմ է մղում, ապա երկրի բոլոր շրջաններն էլ այս կամ այն չափով ռազմական գոտու մեջ են մտնում։

Այս նախադասութիւնը կամը կալից փոքր-ինչ հանեց: Նախնական հրաձգութիւնն ավարտվեց ի վնաս դոկտորի, որը և ստիպված անցավ ճակատային գրոհի:

— Զերդ վսեմութիւնը, անշուշտ, հայտնի է, որ ես այստեղ եկել եմ ոչ թե սեփական քմահաճույքով, այլև իբրև գերմանական արևելյան միաբանութեան նախագահ, և իմ միաբանութեանը պետք է տեղեկութիւն հաղորդեմ ճշգրիտ եղելութեան վերաբերյալ:

Էնվերը զարմացած բարձրացրեց աչքերը: Այդ ի՞նչ բան է արևելյան միաբանութիւնը:

— Արտաքին գործոց մինիստրութիւնը և անգամ ռայխսկանցները խիստ հետաքրքրվում են իմ առաքելութեամբ: Երբ վերադառնամ, ռայխստագում պատգամավորներին և գերմանական մամուլի համար ղեկուցում եմ տալու հայկական հարցի շուրջը:

Էնվեր փաշան, որն իր սովորութեան համաձայն այցելուին լսում էր հայացքը գետնին հառած, «հայկական հարց» բառերը լսելուն պես գլուխը բարձրացրեց: Մի ակնթարթ նրա դեմքն ամպեց սրտնեղութիւնից, և նա նմանվեց երես առած այն երեխային, որը միշտ էլ լուրջ մարդկանց զահլան տանում է իր անմտութիւններով: Բայց իսկույն ամեն ինչ հունի մեջ մտավ, թեև Լեփսիուսի սիրտը բերանն էր գալիս:

— Զերդ վսեմութիւն, ձախորդութեանս մեջ ես Ձեզ եմ դիմում, քանզի համոզված եմ, որ Ձեր աստիճանի մի զորավար, մի հերոս, չի անի այնպիսի բան, որ պատմութեան մեջ կարող է ստվեր գցել իր անվան վրա:

— Պարոն Լեփսիուս,— խոսք վերցրեց Էնվեր փաշան ամենաբարյացակամ ներողամտութեամբ,— դիտեմ, այստեղ եք եկել և այս տեսակցութիւնն եք փափագել նրա համար, որ բացատրութիւններ պահանջեք հայտնի գործի վերաբերյալ: Թեև հաղարավոր անհետաձգելի գործեր ունեմ, պատրաստ եմ հիմա ևեթ ժամանակ Ձեզ նվիրել, տալ Ձեր ցանկացած ամեն մի տեղեկութիւնը:

Այս զոհողութեան համար Լեփսիուսը շարժուձեռով հայտնեց իր խորին շնորհակալութիւնը:

— Այն օրից ի վեր, ինչ երկիրը կառավարում ենք ես և իմ բարեկամները,— սկսեց գեներալը,— միշտ էլ ձգտել ենք հայ ազգին ցույց տալ ամենայն օժանդակութիւն, նրա հանդեպ լինել անվերապահորեն արդարադատ: Հին հաշիվներ կան: Ձեր հայ բարեկամներն ամենաչերմ խանդավառութեամբ ողջունեցին մեր հեղափոխութիւնը, տվին բոլոր հնարավոր երդումները, որ մեզ հավատարիմ կմնան: Մի օր շանցած՝

դրժեցին իրենց ուխտը: Աշքներս փակեցինք, շտեմնելու տվինք այնքան ժամանակ, քանի դեռ օսմանյան ազգը՝ պետական ժողովուրդը վտանգված չէր: Համենայն դեպս, մենք ապրում ենք Թուրքիայում, այնպես չէ՞, Բայց երբ պատերազմն սկսվելուց հետո պետական դավաճանություն, ուխտադրժության դեպքերը և քայքայիչ տրամադրությունները բազմապատկվեցին, երբ դասալքությունը սոսկալի տարածվեց, երբ բանը հասավ բացահայտ ապստամբության (հիշատակեմ հենց Թեկուզ Զեյթունի մեծ խռովությունը), այն ժամանակ ստիպված եղանք դիմել փոխադարձ միջոցառումների, այլապես կզրկվեինք մեր իրավունքից, մեր կառավարությունը կկորցներ իր ժողովրդականությունը, մենք ի վիճակի չէինք լինի պատերազմ մղելու:

Լեփսիուսը գլխով համաձայնության նշան արեց, իբր թե դա իրեն սպառիչ կերպով համոզեց.

— Զերդ վսեմություն, ինչո՞վ են դրսևորվել դատարանով՝ ապացուցված դավաճանության և ուխտադրժության դեպքերը:

Էնվեր փաշան ձեռքով այնպիսի շարժում արեց, որ իբր թե դրանք անհնարին է հաշվել.

— Ռուսաստանի հետ ունեցած գաղտնի կապերը: Պետերբուրգի Դումայում հայերի հասցեին Զասոնովի շռայլած գովեստը: Դավադրական հետադա կապերը Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ: Խարդավանք, լրտեսություն, ամեն բան, ինչ որ կարող է անցնել մարդու մտքով:

— Եվ այս ամենի կապակցությամբ օրինական դատավարություն է տեղի ունեցել:

— Իհարկե, ռազմական դատարանում: Զեզ մոտ էլ այլ կերպ չէին վարվի: Վերջերս առավել անհանդուրժելի հանցագործությունների առթիվ դատավարություն եղավ, և տասնհինգ հոգի հրապարակայնորեն մահապատժի ենթարկվեցին:

«Պարզունակ լիտիություն»,— ներբուստ աներկբա վճիռ կայացրեց Լեփսիուսը: Մեջքն աթոռին հենելով, փորձեց տիրապետել դողդոջուն ձայնին.

— Որքան ինձ հայտնի է, այդ տասնհինգ հայն էլ ձերբակալված էին պատերազմից շատ առաջ, հետևաբար դժվար է դավաճանության համար նրանց դատապարտել ռազմական օրենքով:

— Մենք հեղափոխության ծնունդ ենք,— նյութից շեղվելով պատասխանեց գեներալը և իր ասածով հիացավ այն տղայի նման, որը հանկարծ մտաբերում է իր ծիծաղաշարժ շարաճճիությունները:— Մենք շատ լավ գիտենք, թե դա ինչպես է արվում:

Լեփսիոսն ուղեց հեղափոխության հասցեին թունդ խոսք ասել, բայց ասելիքը կուլ տվեց, հազաք և անցավ նոր հարցի.

— Իսկ այստեղ, Ստամբուլում ձերբակալված և աքսորված երեւելիների ու մտավորականների դավաճանությունը նույնպե՞ս ապացուցված է:

— Դուք պետք է նկատի ունենաք, որ Դարդանելի ռազմաճակատի մոտակայքում մենք չենք կարող հանդուրժել նաև հավանական դավաճաններին:

Լեփսիոսը շփեց, այլ հանկարծակի պոռթկումով նետվեց գլխավոր խնդրի վրա.

— Հապա Զեյթո՞ւնը: Ձե՛րդ վսեմություն, ես այնպե՛ս կցանկանայի իմանալ Ձեր կարծիքը Զեյթունի մասին:

Էնվեր փաշայի կայծակնափայլ սիրալիրությունը հանդիսավոր կերպով խամբեց.

— Զեյթունի ապստամբությունը թուրքական կայսրության պատմության մեջ ամենամեծ և ամենաստոր դավադրությունն է: Խռովարարների դեմ կռվելիս մեր զորքերը, ցավոք սրտի, մեծ կորուստներ կրեցին, և ես հիմա դրանց թիվը բանավոր հայտնել չեմ կարող:

— Ձերդ վսեմություն, Ձեր և իմ ստացած տեղեկությունները տարբեր են,— Լեփսիոսն այս հարվածը հասցրեց՝ բառերը հատ-հատ արտասանելով:— Ըստ իմ լուրերի, այնտեղի, բնակչությունը ոչ մի ապստամբություն չի բարձրացրել: Հնդհակառակը, նահանգական և գավառական իշխանությունները ամիսներ շարունակ իրենց պահանջներն են ներկայացրել, ճնշում գործադրել: Ոչ մի այնպիսի բան չի կատարվել, որ նույնիսկ ղգացվեր ոստիկանական միջամտության կարիքը: Մինչդեռ ամեն մի արդարամիտ մարդու համար էլ պարզ է, որ մի քանի հազար հոգուց բաղկացած զորամաս ուղարկելը կանխամտածված դիտավորություն էր:

— Ձեզ շինծու տեղեկություններ են տվել,— անհույզ քաղաքավարությամբ վրա բերեց գեներալը:— Պարո՛ն Լեփսիոս, կարո՞ղ եմ իմանալ, թե որտեղից եք քաղել Ձեր տվյալները:

— Մի քանի անուն կտամ, բայց նախապես հայտնեմ եմ, որ դրանց մեջ հայկական աղբյուրներ չկան: Դրանց փոխարեն ինձ քաջ հայտնի են գերմանական տարբեր հյուպատոսների ղեկուցազորերը, ձեռքիս տակ են գրառումներն այն միսիոներների, որոնք ականատես են եղել չափազանց զարհուրելի իրողության: Եվ, վերջապես, իրադրության մասին ես ճշգրիտ պատկերացում եմ կազմել ամերիկյան գեսպանի՝ պարոն Մորգընթաուի* միջոցով:

— Պարոն Մորգընթաուն,— անբարտապանությամբ վրա բերեց էն-վերը,— հրեա է, իսկ հրեաները միշտ էլ մոլեռանդորեն պաշտպան են կանգնում փոքրամասնությանը:

Անմատչելի մնալու նուրբ խորամանկությունն ապշեցրեց Լեփսիուսին: Ձեռքերն ու ոտքերը սառույց կտրեցին.

— Ձե՛րդ վսեմություն, կարևորը Մորգընթաուն չէ, այլ իրողությունը: Իսկ իրողությունը Դուք չեք ժխտի, չեք էլ կարող ժխտել: Հարյուր հազարավոր մարդիկ արդեն տարագրության ճանապարհն են բռնել: Իշխանությունները միայն դաղթից են խոսում: Բայց ես կանգնեմ, որ դա, մեղմ ասած, բառի շարաշահում է, ուրիշ ոչինչ: Կարելի՞ է գրչի մի հարվածով հողագործներից, արհեստավորներից, քաղաքաբնակ մարդկանցից ու մտավորականներից կազմված մի ժողովուրդ աքսորել Միշագետքի անապատը, օվկիանոսի պես անծայրածիր, ամայի վայրեր, որտեղից նույնիսկ բնգվին ցեղերն են փախչում... Եվ դա միայն պատրվակ է: Տեղական իշխանություններն այնպես են խրադործում աքսորը, որ թշվառներն առաջին իսկ ութ օրվա ընթացքում արդեն սոսից, ծարավից, հիվանդություններից մեռնում են կամ խելագարվում: Եթե ոչ զինվորականները, ապա քրդերն ու ավազակները սպանում են պաշտպանունակ պատանիներին ու տղամարդկանց, իսկ մատաղ աղջիկներին ու կանանց բռնաբարում են, առևանգում...

Դեներալն ունկնդրում էր քաղաքավարի հետաքրքրությամբ, բայց հոգնած դեմքին, կարելի էր կարդալ. «Այդ անհամ երգը ես օրական տասներկու անգամ եմ լսում»: Կանացի սպիտակ ձեռքով թևքի միջից դուրս քաշեց թեզանիքը, որը հրեկ նրա համար ավելի կարևոր էր:

— Շատ ցավալի բաներ են, բայց մի մեծ պետության գերագույն հրամանատարը պարտավոր է ապահովել իր երկրի ռազմաճակատային գոտու անվտանգությունը:

— Ռազմաճակատային գոտի՛,— գռեց Լեփսիուսը, բայց իսկույն իրեն զսպեց, փորձեց ընդօրինակել էնվերի հանդարտ խոսեցածները:— Ռազմաճակատային գոտի՛: Դա միակ նոր նրբերանգն է: Մնացած բոլոր բաներն էլ՝ Ձեյթունը, պետական դավաճանությունը, դավադրությունները, ասված ու լսված բաներ են: Աբդուլ Համիդը վարպետորեն էր այդ միջոցը կիրառում, ինչպես ստիպված եղան համոզվել հայերը: Ձե՛րդ վսեմություն, ես ավելի տարեց մարդ եմ, քան Դուք, և ամեն ինչ սեփական փորձով գիտեմ: Բայց երբ խորհում եմ տարագրության մասին, ապա ներումն եմ շնորհում ժերուկ մեղավորին: Նոր մեթոդների համեմատությամբ նա անճարակի մեկն էր, միամիտ երեխա: Եվ ձեր կուսակ-

ցությունը, Զե՛րդ վսեմություն, իշխանություն նվաճեց միայն այն բանի շնորհիվ, որ ծեր սուլթանի արնաթաթախ ժամանակաշրջանն ուղեց ջնջել արդարությամբ, միաբանությամբ, առաջադիմությամբ: Նույնն է արտահայտում նաև Զեր կոմիտեի անունը:

Այս հարվածը հանդուգն էր, սակայն անխոհեմ: Լեփսիուսին մի վայրկյան թվաց, թե ռազմական մինիստրը վեր կկենա, և զրույցը դրանով էլ կփակվի: Սակայն էնվերը մնաց հանգիստ նստած, և նրա բարեհաճության վրա նվազագույն ստվեր անգամ չընկավ: Փաշան նույնիսկ մտերմաբար թեքվեց առաջ.

— Ես Զեզ փոխադարձաբար մի հարց տամ, պարո՛ն Լեփսիուս: Գերմանիան բարեբախտաբար ոչ մի ներքին թշնամի չունի կամ դրանց թիվը շատ չնչին է: Բայց, դիցուք, այլ պայմաններում ունենար ավելի շատ թշնամիներ, ինչպես, ասենք, էլզասի ֆրանսիացիները, լեհերը, սոցիալ-դեմոկրատները, հրեաները, այն էլ այնպիսի քանակությամբ, ինչպես տվյալ դեպքում: Պարոն Լեփսիուս, մի՞թե դուք չէիք գործադրի ամեն միջոց, որպեսզի արտաքին թշնամիների աշխարհով պաշարված, ծանր պատերազմի մեջ քաշված ձեր ազգը ազատեիք ներքին թշնամուց: Այն ժամանակ էլ զարհուրելի կհամարեիք, երբ պատերազմի ելքի համար բնակչության վտանգավոր մասը պարզապես մի տեղ հավաքեին և արտաքսեին հեռավոր, անմարդաբնակ վայրեր...

Յոհաննես Լեփսիուսը երկու ձեռքով իրեն բռնեց, որ վեր շցատկի, չապտակի.

— Եթե իմ երկրի ղեկավարները,— գուցե նա բարձրաձայն,— իրենց այլազգի կամ այլ համոզմունքներ ունեցող հայրենակիցների հետ անարդարացի, ապօրինի, անմարդկային (քիչ մնաց ասեր հակաքրիստոնեական) ձևով վարվեին, ես նույն վայրկյանին կհրաժարվեի Գերմանիայից, կհեռանայի Ամերիկա:

էնվեր փաշան երկար ժամանակ նայեց վեր.

— Ցավալի է Գերմանիայի համար, եթե մյուսներն էլ են Զեզ պես մտածում: Դա նշան է այն բանի, որ Զեր ժողովուրդը զուրկ է իր ազգային կամքն անվերապահորեն առաջ տանելու ուժից:

Այստեղ պատվելու վրա սոսկալի հոգնածություն եկավ: Դա հետեւվանք էր այն զգացման, որ փոքրամարմին, ծածկամիտ մարդն իր տեսակետից իրավացի էր: Ուրեմն՝ աշխարհի շար իմաստությունը միշտ էլ արդարանում է ընդդեմ Քրիստոսի: Բայց ամբողջ ցավն այն էր, որ այդ պահին էնվերի իրավացիութունը խանգարում էր Լեփսիուսին, ջլատում

պայքարելու կորովը: Հոգու վրա սարի պես ծանրացավ սեփական հայրենիքի հեղհեղուկ ճակատագիրը: Նա շշնջաց.

— Համեմատությունը տեղին չէ:

— Անշուշտ, համեմատությունը տեղին չէ: Բայց մեր օգտին է Մեզ՝ Թուրքերիս համար հարյուրապատիկ դժվար է վավերացնել մեր իրավունքները, քան ձեզ՝ գերմանացիներիդ համար:

Տանջված ու մտացիր կեփսիուսը գրպանից հանեց թաշկնակը և պահեց ձեռքին, իբրև բանագնացի դրոշակ:

— Այստեղ խոսքը ոչ թե ներքին թշնամուց պաշտպանվելու մասին է, այլ մի ուրիշ ազգի պլանաչափ բնաջնջման:

Այս խոսքերը նա ասաց պոռթկումով, ընդարմացած: Այլևս չկարողանալով տանել էնվերի սառնարյունությունը, նա աչքերը հառեց առանձնասենյակում կախված հերոսապատկերներին: Արդյոք Ջավեն սրբազանը՝ պատրիարքը, այնտեղ կանգնած չէ՞ր: Կեփսիուսն իսկույն հիշեց, որ պետք է խոսի «տնտեսության» շուրջը: Արագ սթափվեց, ի մի հավաքեց ուժերը.

— Ես չեմ հանդգնի Ձեր ժամանակն սպանել դատարկ խոսակցությամբ: Բայց համարձակվում եմ Ձեր ուշադրությունը հրավիրել որոշ անբարենպաստ հանգամանքների վրա, որոնց էությունը դեռևս չեք պարզել: Դա ինքնին հասկանալի կլինի, եթե նկատի ունենանք գերագույն հրամանատարի բազմազբաղ գործունեությունը: Երկրի ներսը՝ Անատոլիան, Սիրիան ևս երևի Ձեզանից ավելի լավ գիտեմ, քանի որ այս շրջանում տարիներ շարունակ աշխատել եմ ծանր պայմաններում:

Եվ հապճեպ սկսեց զարգացնել իր տեսությունը, զգալով, որ ժամանակը թռչում է: Թուրքական կայսրությունն առանց հայ ժողովրդի կորած է տնտեսապես, կուլտուրապես, հետևաբար և ռազմական տեսակետից: Ինչո՞ւ: Խոսքն առևտրի մասին չէ, որի ինստունտով ես գտնվում է քրիստոնյաների ձեռքին: Նորին վսեմությունը նույնքան լավ գիտե, որ ապրանքների ամբողջ ներմուծումն իրականացվում է հայկական առևտրական ընկերությունների միջոցով, որ պատերազմը վարելու կարևորագույն ճյուղերից մեկը՝ երկիրը հումքով և ֆաբրիկատներով ապահովելու գործը զուլս է բերվում այդ ընկերությունների շնորհիվ: Կարելի է հիշատակել թեկուզ միայն Ավետիս Բագրատյանի հետնորդների առևտրական աշխարհառշակ տունը, որը եվրոպական տասներկու քաղաքներում ունի մասնաճյուղեր, գրասենյակներ, ներկայացուցիչներ: Նման մի կազմակերպություն ոչնչացնելը ավելի քիչ ջանք է պահանջում, քան այն փոխարինելը: Ինչ վերաբերում է երկրի ներսին, ապա ինքը՝ կեփ-

սիւսը, տարիներ առաջ կատարած շրջագայության ժամանակ համոզւալի է, որ Անատոլիայի հայկական գյուղատնտեսության և թուրք սակավաթիվ գյուղացիության արածի միջև սարեր ու ձորեր կան: Դեռես այն ժամանակ կիլիկիացի հայերը Եվրոպայից հարյուրավոր կալսիչ մեքենաներ և շոգեգութաններ էին բերում, որպեսզի այդ ձեռք թուրքերին հիանալի առիթ տան ջարդերի համար. չէ՞ որ թուրքերը ոչ միայն տասը հազար ադանացի սպանեցին, այլև ջարդոփշուր արին նաև կալսիչ մեքենաներն ու շոգեգութանները: Ուրեմն՝ ամբողջ շարիքի արմատն այստեղ է, ոչ թե մի այլ տեղ: Հայ ժողովուրդը՝ օսմանյան բնակչության ամենակիրթ և ամենագործունյա խավը, հարյուրամյակներ շարունակ հսկայական ջանքեր է գործադրել, որպեսզի պետությունը դուրս բերի հնաձև բնատնտեսության վիճակից, տանի դեպի ժամանակակից հողագործության և արմատավորվող արդյունաբերության նոր աշխարհը: Եվ հենց այդ նախակարապետական օրհնյալ գործի համար նա ոչընչացվում է, դառնում տեր ու տնօրեն կարգված դատարկապորտների վրիժառության զոհը:

— Ձե՛րդ վսեմություն, ընդունենք, թե արհեստավորներին, ջուլհակներին, տնայնագործ արդյունաբերողներին, որոնք բոլորն էլ երկրի ներսում հայեր են, կարելի է փոխարինել թուրքերով: Բայց ո՞վ կփոխարինի այն բազմաթիվ հայ բժիշկներին, որոնք ուսանել են Եվրոպայի լավագույն համալսարաններում և օսմանցի հիվանդներին նույնքան հոգատարությամբ են խնամում, որքան իրենց ցեղակիցներին:

Ո՞վ կփոխարինի բազմաթիվ ինժեներներին, փաստաբաններին, մասնագետ ուսուցիչներին, որոնց անխոնջ աշխատանքի շնորհիվ երկիրն առաջ է ընթանում: Թերեա Ձերդ վսեմությունը պնդի, թե հարկ եղած դեպքում կարելի է ապրել նաև առանց մտավորականների՞: Բայց մարդ չի կարող ապրել առանց ստամոքսի: Եվ հիմա հենց Թուրքիայի ստամոքսն են կտրատում, հուսալով, թե վիրահատությունը հաջող կանցնի:

Գլուխը մի կողմի վրա մեղմորեն խոնարհած՝ էնվեր փաշան այս խոսքերը խորին հարգանքով լսեց մինչև վերջ, նրա աշխույժ, չափած-ձևած և միայն թեթև ամոթխածությամբ շղարշված ամբողջ էության վրա ոչ մի ծալք չհայտնվեց, ինչպես համազգեստի վրա: Մինչդեռ պատվելին, ընդհակառակը, լրիվ կերպարանափոխվել էր: Քրտնել էր, փողկապը մի կողմի վրա էր ծովել, իսկ բաճկոնի թևերը վերև էին քաշվել: Գնե՛րալը խաչեց իր կարճ, բայց բարեձև խոլերը: Հեծելագորային երկարաճիտ փայլփուռ կոշիկները կարծես կաղապարների վրա էին հագցված:

— Ստամբուլից եք խոսում, պարոն Լեփսիուս,— բարեհաճ ժպտաց փաշան։— Ի՞նչ արած, Թուրքիան պատերազմից հետո տկար ստամբուս է ունենալու։

— Ստամբուս այլևս չի՝ ունենա, Ձե՛րդ վսեմություն։

Առանց վիրավորվելու գններալիսսիմուսը շարունակեց.

— Գոյություն ունի քառասուն միլիոն թուրք ժողովուրդ։ Հիմա Դո՛ւք եղեք մեր տեղը, պարոն։ Մի՞թե քաղաքական մեծ և արժանավոր ծրագիր չէր լինի այդ քառասուն միլիոնը համախմբել, հիմնել ազգային մի պետություն, որն Ասիայում նույն դերը կխաղար, ինչ որ Գերմանիան՝ Եվրոպայում։ Պետությունն սպասում է։ Մնում է միայն, որ ձեռնամուխ լինենք։ Հայերի մեջ, ի՞նչ խոսք, սոսկալի շատ են մտավորականները։ Մի՞թե դուք կողմնակից եք այդ կարգի մտավորականության, պարոն Լեփսիուս։ Ես կողմնակից չե՛մ։ Մենք՝ թուրքերս, նման մտավորականություն քիչ ունենք։ Սակայն դրա փոխարեն մենք այն հին ու հերոսական ցեղն ենք, որը կոչված է մեծ կայսրություն՝ հիմնելու և լինելու այդ կայսրության տերը։ Դրա համար էլ խոշորագույններ հաղթահարելով պետք է բարձրանա՛նք։

Լեփսիուսը ջղաձգորեն սեղմեց ձեռքերը, բայց ոչ մի բառ չասաց։ Բախտախաղի մեջ հաջողակ և երես առած տղան վիթխարի կայսրության բացարձակ տիրակալն էր։ Նրա նրբակերտ և գայթակղիչ փոքրիկ գլուխն այնպիսի թվեր էր թխսում, որ իրականությանն իրազեկ ամեն մարդ զարմանքից կապշեր։ Պատվելուն խաբել չէր կարող. սա հաստատ գիտեր, որ Անատոլիայում հազիվ թե վեց միլիոն գտարյուն թուրք լիներ։ Եթե Հյուսիսային Պարսկաստանի, Կովկասի, Քաշգարի, Թուրքեստանի բոլոր վրանաբնակ ժողովուրդները և Եվրոպայի կեսի չափ տարածություն զբաղող տափառտաններում ֆափառող ձիազոգերը միանային, ապա հազիվ թե քսան միլիոն ստացվեր։ «Նման երազանքին,— մտածեց Լեփսիուսը,— ծնունդ է տալիս ազգամուլության թմրադեղը»։ Բայց միևնույն ժամանակ ինչ-որ կարեկցանք էր զգում պատերազմի քնքշազեմ աստծո, այդ մանկամիտ Նեոի հանդեպ։ Լեփսիուսը, իրագրության ամբողջ ծանրությունը գիտակցելով, ցածրաձայն ասաց.

— Ձե՛րդ վսեմություն, ուզում եք հիմնել մի նոր կայսրություն, բայց նրա պատերի տակ է մնալու հայ ժողովրդի դիա՛կը։ Մի՞թե դու կարող է բարիք բերել։ Մի՞թե այժմ հնարավոր չէ գտնել խաղաղ ճանապարհ։

Այստեղ էնվեր փաշան առաջին անգամ մերկացրեց ճշմարտությունն իր ամբողջ խորությունամբ։ Այլևս ամոթխածությամբ չէր ժպտում։ Աչքերը

դարձան սեւեռուն և սառը: Շուրթերը ետ գնացին, ի ցույց հանելով խոշոր, գիշատիչ ատամները.

— Մարդը և ժանտախտի բացիլը բարեկամներ լինել չե՛ն կարող, — ասաց նա:

Լեփսիուան անմիջապես վրա բերեց.

— Ուրեմն՝ խոստովանո՞ւմ եք Ձեր մտադրությունը. պատերազմն ուղում եք օգտագործել ամբողջ հայ ժողովուրդը բնաջնջելո՞ւ համար:

Խաղմական մինիստրը, անկասկած, շատ հեռուն էր գնացել: Շտապեց փոխել խոսակցության եղանակը, նորից քաշվեց իր բարյացակամ անբարյացակամության անառիկ բերդը:

— Իմ անձնական կարծիքներն ու դիտավորությունները լիովին արտացոլված են այն կոմյունիկներում, որ մեր կառավարությունը հրապարակել է այս գործի կապակցությամբ: Մենք այսպես ենք վարվում, քանի որ մեզ ստիպում են պատերազմը և ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունը: Իսկ մինչ այդ մենք դիտում և սպասում էինք: Այն քաղաքացիները, որ ձգտում են կործանել պետությունը, ամենուրեք պատրժվում են օրենքի ամբողջ խոստովյամբ: Ըստ այնմ էլ մեր կառավարությունը գործում է օրենքով:

Հասան այնտեղ, ինչից սկսել էին: Լեփսիուսը շկարողացավ դսպել հառաչանքը: Կարծես լսում էր Ջավեն սրբազանի ձայնը. քարոզի տեղ չէ՝ Պետք է փաստերի՞ց կառչել, իրողությունի՞ց: Օ՛, երանի՜ թե կարողանար չհեռանալ թրի նման սուր փաստերից: Բայց քանի որ իրավունք չունեի վեր ցատկելու, պետք է մնար աթոռին գամված, ուստի և նյարդերը թուլացան, վհատվեց: Նա, որ բնածին քարոզիչ էր և հոետուր, նեղվում էր տեղում նստած, ուղում էր ազատ շարժվել:

— Ձե՛րդ վսեմություն, — նա ձեռքը սեղմեց իր գեղեցիկ ճակատին, — ես այժմ Ձեզ չեմ ասի այն, ինչ ինքնին հասկանալի է, ոչ էլ այն, որ առանձին մարդկանց խարդավանքների պատճառով չի կարելի դատապարտել մի ամբողջ ժողովուրդ, չեմ հարցնի, թե ինչու կանայք և երեխաները, փոքրիկ մանուկները, ինչպիսին ինքներդ էլ եք մի ժամանակ եղել, պետք է ամենազազանային մահվան ենթարկվեն քաղաքականության հետևանքով, մի քաղաքականություն, որից նրանք ոչինչ չեն հասկանում: Ես ուղում եմ Ձեր ուշադրությունը հրավիրել Ձեր իսկ սեփական ժողովրդի ապագայի վրա, Ձե՛րդ վսեմություն: Պատերազմը մի օր կավարտվի, և Թուրքիան կկանգնի հաշտության բանակցություններ վարելու անհրաժեշտության առաջ: Երանի՜ այդ օրը բոլորիս համար էլ բախտավոր լինի: Իսկ եթե դա ձախորդ օր լինի, այն ժամանակ ի՞նչ կստացվի,

Ձերդ վսեմություն: Իր ժողովրդի ճակատագրի համար պատասխանատու առաջնորդը արդյոք չպե՞տք է նախապես հոգա իր անելիքը, եթե պատերազմն ունենա աննպաստ վախճան: Բանակցությունների ժամանակ ի՞նչ վիճակի մեջ կընկնի հաշտության օսմանյան հանձնաժողովը, եթե նրան ընդունեն այսպիսի հարցով. «Որտե՞ղ է քո եղբայր Աբելը»: Շատ անախորժ կլինե՞ր կացությունը: Եվ հաղթանակած տերությունները, աստված մի արասցե, մեծ հանցանքը նկատի ունենալով, անվերապահորեն կբաժանեն ավարը: Գնե՞րալ էնվեր փաշան՝ տվյալ պարագայում իր ժողովրդի մեծագույն մարդը, որն իր վրա է վերցրել ամբողջ պատասխանատվությունը, որի կամքն ամենազոր է, ինչպե՞ս է արդարանալու իր սեփական ժողովրդի առաջ:

էնվեր փաշան երազկոտ աչքերով, առանց կատակի ասաց.

— Շնորհապարտ եմ Ձեզ հիանալի խորհուրդների համար: Բայց ով քաղաքականության ասպարեզ է մտնում, պետք է երկու առանձնահատկություն ունենա: Նախ՝ իսկական թեթևամտություն կամ, այլ կերպ ասած, արհամարհանք մահվան հանդեպ, որը վերջին հաշվով նույն բանն է, և ապա՝ անսասան հավատ սեփական որոշումների նկատմամբ, եթե դրանք մի անգամ արդեն կայացվել են:

Այստեղ Լեփսիուսը ոտքի ելավ: Գրեթե արևելցու նման ձեռքերը խաչեց կրծքին: Հայ ժողովրդի աստվածառաք պահապան հրեշտակի վիճակը ողբերգական էր: Գրպանից կախվել էր թաշկինակը, անդրավարտիքը ծնկներն էր ընկել, փողկապն ավելի էր ծռվել մի կողմի վրա: Թվում էր, թե ակնոցի ապակիներն անգամ պղտորվել են:

— Ձե՛րդ վսեմություն, աղերսում եմ:— Պատվելին խոնարհվեց նրստած փաշայի առաջ:— Բավականացե՛ք մինչև այսօր եղածով: Դուք, ի խրատ այլոց, պատժել եք ներքին մի թշնամու, որը գոյություն չունի, որի նմանը երբեք չի գտնվի պատմության մեջ: Արևելքի ճանապարհներին հարյուր հազարավոր մարդիկ են տանջվում ու մեռնում: Այսօրվանից վե՛րջ տվե՛ք: Հրամայեցե՛ք, որ նոր տարագրության վերաբերյալ կարգադրությունները չկատարեն: Ես գիտեմ, որ դեռ բոլոր վիլայեթներն ու գավառները դատարկված չեն: Խնայեցե՛ք Հյուսիսային Սիրիան, Հալեպը, Ալեքսանդրեթը, Անտիոքը և ծովեզերքը: Ասացե՛ք, որ բավական է: Եվ ես Գերմանիա վերադառնալով, կփառաբանեմ Ձեր անունը:

Գնե՞րալ խոսքի մեծ ձեռքի համբերատար շարժումով բազմիցս ցույց տվեց ամոթը, բայց պատվելին չէր նստում.

— Դուք գերագնահատում եք իմ իրավասությունը, պարոն Լեփսի-

ուս,— հայտարարեց նա վերջապէս:— Կառավարական նման որոշումների կիրառումը տնօրինում է ներքին գործոց մինիստրը:

Գերմանացին կարմրած աչքերից հեռացրեց պենսնէն:

— Խոսքն էլ հենց այդ կիրառման մասին է: Որոշումները կիրառում են ո՛չ վալին, ո՛չ մինիստրը, ո՛չ մյուլթեսարըՖը, այլ գոեհիկ, անսիրտ ասորադրյալներն ու կրտսեր ենթասպաները: Մի՞թե Ձեր կամ մինիստրի կամքն է, որ կանաչ բաց ճանապարհներին ցած փովեն, ապա մտրակներով առաջ քշվեն: Արդոք Ձե՞ր կամքն է, որ երկրի չորս կողմը ապականվի նեխած դիակներից, որ Եփրատը մեռնենքով լցվի ու բարձրանա: Այդ կիրառում կոչվածին ծանոթ եմ:

— Ես գնահատում եմ Ձեր գիտելիքները մեր երկրի ներքին գործերի վերաբերյալ,— արձագանքեց փաշան,— բավականությամբ կընդունեմ սույն գործի կարգավորմանը նպաստող Ձեր գրավոր առաջարկությունները և հանգամանորեն կատուգեմ:

Բայց Լեփսիուսն առաջ պարզեց թեքը.

— Ի՛նձ ուղարկեցեք այդ գործն ստուգելու: Ահա իմ առաջին առաջարկությունը: Նույնիսկ ծեր սուլթանը շմերժեց իմ խնդրանքը: Լիազորեցեք, որ ինքս կազմակերպեմ աքսորյալների քարվանսները: Աստված ինձ ուժ կընորհի, իսկ իմ փորձառությունը ոչ ոք չունի: Օսմանյան պետությունից ոչ մի պիստոլ չեմ պահանջի: Դրամական բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ի՛նքս ձեռք կբերեմ: Գերմանական և ամերիկյան նպաստամատույց ընկերությունները կանգնած են իմ թիկունքին: Ես մի անգամ արդեն նպաստի հետ կապված մեծ գործ եմ գլուխ բերել: Ինձ հաջողվեց հիմնել բազմաթիվ որբանոցներ ու հիվանդանոցներ, իմ օգնությամբ վերականգնվեցին ավելի քան հիսուն տնտեսական ձեռնարկություններ: Չնայած պատերազմին, ես կանեմ նույնը և դեռ ավելին: Մի երկու տարի հետո ինքներդ ինձանից շնորհակալ կլինեք, Ձե՛րդ վսեմություն:

Էնվեր փաշան այս անգամ լսում էր ոչ թե սովորական հետաքրքրությունամբ, այլ ամենայն լարվածությամբ: Բայց Լեփսիուսն այս անգամ տեսավ ու լսեց այն, ինչ ո՛չ տեսել էր, ո՛չ լսել: Գնեբրալի պատանեկան դեմքի արտահայտությունը փոխվեց, բայց ո՛չ հեզնական դաժանությունից, ո՛չ էլ ցինիզմից: Ո՛չ, Լեփսիուսն այժմ տեսնում էր արկտիկական հայացքն այն մարդու, որը «հաղթահարել էր բոլոր սենտիմենտալությունները», հայացքն այն մարդու, որը գործ չունի ո՛չ մեղքի, ո՛չ էլ մեղքի պատճառած տառապանքների հետ: Նա տեսնում էր անձանոթ, բայց դուրեկան ցեղի պատկանող կանոնավոր, գեղեցիկ մի դեմք, տեսնում

էր կատարյալ անաստվածութեան շարագուշակ, դրեթե անմեղ պարզու-
նակութունը: Եվ ի՞նչ ուժ ունի այդ անաստվածութիւնը, որ մարդ չի
կարողանում ատել:

— Ձեր թանկարժեք դիտողութիւններն ինձ հետաքրքրում են,—
հարգալիր առաջ էնվկրը,— բայց, ինքնին հասկանալի է, որ պետք է
մերժեմ: Հենց Ձեր ցանկութիւնը ցույց է տալիս, որ մինչև հիմա մենք
միմյանց սխալ ենք հասկացել: Եթե ես մի օտարականի արտոնեմ, որ
նա հայերին օգնութիւն ցույց տա, ապա դրանով կստեղծեմ այն կար-
ծիքը, թե մենք ընդունում ենք այսպէղի անձանց, հետեւաբար և արտա-
սահմանյան տեղութիւնների միջամտութիւնը: Դրանով ես իմ ամբողջ
քաղաքականութեան հիմքերը կխարխլեմ, քաղաքականութիւն, որը հայ
ժողովրդին պետք է սովորեցնի, թե ինչի է հանգում օտարների միջա-
մբատութեան կարտաը: Հայերն իրենք էլ կապակողմնորոշվեն: Նախ՝ պատ-
ժում եմ պետական դատմանութեան վրա խարսխված երազանքներն ու
հուշերը, ապա՝ նրանց մօտ ուղարկում եմ իրենց ամենաազդեցիկ բա-
րեկամներին, որպէսզի կրկին կշարին կոչեմ այդ հուշերն ու երազանք-
ները: Ո՛չ, պարտն էլ չի սխալու, դա անհնարին է: Ես չեմ կարող թույլ տալ,
որ մի օտարերկրացի այդ մարդկանց համար բարեգործութիւն անի:
Հայերը միայն մե՛ք մեջ պետք է տեսնեն իրենց բարեգործներին:

Պատվելին փոխեց աթոռին: Ամեն ինչ կորած էր: Ամեն ինչ հօգս
ցնդեց: Խոսելն արդեն ավելորդ էր: Նրանի՜ այդ մարդը շար լինելու, դե՛-
բայց ո՛չ շար էր, ո՛չ էլ դե: Մանկաբար համակրելի էր այդ մեծ, անողոր
ժողովրդասպանը:

Լեփսիուսը խոր մտորումների մեջ էր, այնպէս որ անմիջապէս չմ-
բանեց էնվերի գլխով, բարյոյցակամ եղանակով արած առաջարկը՝ իր
ամբողջ լիախութեամբ հանդերձ:

— Պարո՛ն Լեփսիուս, ես էլ իմ հերթին Ձեզ մի առաջարկ անեմ:
Փող հավաքեցէք, որքան կարող եք, շա՛տ փող հավաքեցէք Ձեր ամե-
րիկյան ու գերմանական բնակչութիւնների միջոցով: Այնուհետեւ գումա-
րը բերեք ինձ մօտ: Ես դա կօգտագործեմ Ձեր գաղափարի և Ձեր ցան-
կութեան համաձայն: Բայց նախազգուշացնում եմ, որ չեմ հանդուրժի
որեւէ վերահսկողութիւն՝ ո՛չ գերմանացիների, ո՛չ էլ այլ օտարերկրա-
ցիների կողմից:

Եթե այդ խոսքից Լեփսիուսն ապշած չլինելու, ապա քահ-քահ կծիժա-
ղելու: Այնքա՛ն զավեշտական էր էնվերի առաջարկած ճանապարհը, որով
նրա հավաքած փողը պետք է Թուրքիա մասնէր: Պատվելին լռեց: Նա
չախջախված էր: Թեև զրուցից առաջ էլ մեծ հույս չէր տածում, բայց

միտյն այժմ հասկացաւ, որ աշխարհը փուլ է եկել: Գլուխը լքիւ չկորցնելու համար պատվելին իրեն հավաքեց, փոքր-ինչ կարգի բերեց արտաքինը, թաշկինակն ամբողջ ուժով մի քանի անգամ քսեց սլապղուն ճակատին և տեղից վեր կացաւ:

— Ձե՛րդ վսեմութիւն, հույս ունեմ, որ ինձ նիւթված այս ժամը բոլորովին ապարդիւն չի անցել: Հշուսեալին Կերիայում և ծովեզերքին հարցաւ հազարավոր քրիստոնյաներ ևն ապրում, ոչո՞նք ոչ մի առնչութիւն չունեն պատերազմի հետ: Ձերդ վսեմութիւնն անշուշտ հակված է հասկենալու այն հրահանգները, որոնք որեւէ նպատակ չեն հետապնդում:

Երիտասարդ Մարտը մի անգամ էլ ցույց տվեց իր ծիծաղկոտ ատամները:

— Պարոն Լեփսիուս, համոզված եղեք, որ մեր կառավարութիւնը կխոստափի ամեն մի ավելորդ խստութիւնից:

Դա Երկուստեք դատարկ ձեականութիւն էր, անխմաւս ձեռնածութիւն, որով և քաղաքական զրույցը այդ կարգի բոլոր խոսակցութիւնների նման սուզվեց անորոշութիւն գիրկը: Էնվէր փաշան մաղաչափ անգամ պիտի չարկեց: Թե ո՞ր խոստութիւններն էին ավելորդ, դա արդեն նրա պարծն էր: Լեփսիուսն ինքն էլ էր դիտակցում, որ իր խոսքերը ոչ այլ ինչ են, և թե ոչ «ձայն բարբառո հանոպատի», բայց առայ իբրեւ վերջաբան:

Ի հակադրութիւն պատվելու, պենկրալն այժմ թվում էր առանձնապէս բարեձն, ավելի ձգված: Նա ետ քաշվեց, որ հշուրն առաջ տնցնի: Նույնիսկ մի քանի քաջ ուղեկցեց, ապա իրեն հատուկ թեթեւ, անթափանցելի պարմանքով նայեց երեքուն քալերով հետադուր պատվելուն, որը երկար ու ձիւղ միջանցքով, քամու շնչից ալիքով դարազույցների մոտով անցնում էր խարխափող կույրի նման:

Էնվէր փաշան մտաւ Թալիաթ բեյի դրասէնչակը: Պաշտոնյաները մեր թառն: Նրանց դեմքերը խանդավառութիւն էին ճառագայթում: Տակաւին չէր սպառնւել այն գրեթե միատիկ սերը, որ պատերազմի քնքշատիպար աստծո հանգեալ տաժում էր գրասեղաններին դամված թղթասույղ բաղմութիւնը: Ինչպէս ամենուրեք, այստեղ ևս հարցութեամբ հրաշապատում առաջալիններ էին շրջում նրա հանդուգն խելագարութիւն մասին: Այբանիայում վարած պատերազմի ժամանակ, երբ հրետանային գնդերից մեկն ապստամբվեց, փաշան, սիգար բերանին, կանգնեց հատեքիցի առաջ և ձայն տվեց խռովարարներին, թե կարող են հանգիստ վառել պատրույգը: Ժողովուրդը նրա մետաքսային դիմազծերում տեսնում էր

մեխիական լուսաբանակ: Նա էր այն աստվածաբան մարդը, որ պետք է հայտնվեր տար Սամանի, Բայազիդի և Սողեյմանի կայսրությանը:

Գեներալը պաշտոնյաներին ողջունեց զվարթ ձայնով, որը սովորաբար անասելի հիացմունք էր պատճառում: Անհամար ձեռքեր փաշայի առաջ թափով բաց արին դռները, որոնք դիվանատան բազմաթիվ սենյակների միջով առաջնորդում էին դեպի Թալիաթ բեյի աշխատասենյակը:

Վիթխարամարմին մինիստրի համար առանձնասենյակը շատ նեղ էր թվում: Երբ հսկան ոտքի էր կանգնում, ինչպես այժմ, թիկունքով ծածկում էր պատուհանը, սենյակը մթնեցնում: Թալիաթի վիթխարի գլխի վրա սպիտակին էին տալիս ալեխառն բունքերը: Արևելյան ուռած շերթոնքների վերևում խաղում էին ձյուրի նման սև փոքրիկ բեղերը: Ուղղաձիգ օձիքի միջից դուրս էր ցցված պարարտ կրկնակզակը: Բամբակե սպիտակ բաճկոնակը, որպես սրտաբուխ անկեղծության խորհրդանշ, պարտքից էր աղեղնաձև վեր խոյացող որովայնը: Թալիաթ բեյը երկիշխանության համակառուցույթին առանչյա միշտ էլ պահանջ էր դրում իր դրամիդ արջաթափը հայտարար գնելու այդ շնորհաշատ երիտասարդի ուրին: Բայց ամեն անգամ այդ մատերմական մերձեցմանը խանդարում էր էնվերի դեմքին դրոշմված սառցային օտարոտությունը: Թալիաթը ծով եռանդի տեղ աշխարհիկ մարդ էր, հոեռոր, որը կարող էր իր կարկաչուն պերճախոսությամբ միաժամանակ հինգ դիվանագետի գլուխ լվանալ, մինչդեռ էնվերը՝ արքայադստեր ամուսինը, մեծ բնդունելությունների ժամանակ հաճախ կարողանում էր կես ժամ երազներով տարփած և մատմուլը կանգնել մնալ: Թալիաթին իր մասու, վիթխարի ձեռքը ցած իջեցրեց, բախկանաբար միայն մի հարցով.

— Երեմն՝ գերմանացին քեյ մոտ էր:

Էնվեր փաշան հայտարար հուռեց դեպի Բոսֆոր, դեպի ալեծածան ջրերը, որտեղ օրորվում էին սրննթաց շոգենավերն ու փոքրիկ մակուկները, ուր օրվա այդ ժամին առատ լույսի պատճառով վատ էին արտացոլվում նռնիններն ու ավերակները: Ապա հայացքը ետ դարձրեց, աչքի անցկացրեց դատարկ սենյակը, մինչև նկատեց գորգածածկ փոքրիկ սեղանի վրա հանգչող հեռագրական մի հին սարքավորում, որն այնտեղ դրված էր իրրե հազվագյուտ գունձ: Այդ խզճուկ դործիքի վրա մի ժամանակ փոսի և հեռագրատան ստեփին պաշտոնյա Թալիաթը մատնահարում էր Մորզեի ալբուրները, երբ դեռ Իթթիհաթի հեղափոխությունը նրան չէր բարձրացրել մինչև խալիֆայական կայսրության առաջին մարդու տասիճանը: Այս իրեղեն ապացույցը տեսնելիս ամեն այցելու չէր կարող

առանց զարմանքի խորհել գլխապտույտ վերելքի մասին: Էնվեր փաշան ևս բարյացակամությամբ նաչեց Մորզեի նշանավոր գործիքին, նախքան կոտարիւրէր Թալիաթի տված հարցը.

— Այո, ինձ մոտ էր գերմանացին: Փորձեց մի քիչ սպառնալ Ռայխս-ստայգով...

Այս արտահայտութիւնն ապացուցեց, թե որքա՞ն իրավացի էր Զավեն սրբադանը: Պատմելու մարդկային բոլոր թախանձանքները ի սկզբ-բանիս պայքարի սխալ եղանակ էին:

Քարտուղարը մի կապոյց հեռագրերի բերեց: Թալիաթը ոտքի վրա սկսեց ստորագրել, հոսիլիս փերի չէր նայում.

— Այդ գերմանացիները մեզ հետ հավասար պատասխանատու-թյուն կրելու ամոթից են միայն վախենում: Բայց հաշկական հարցից հետո դրանք դեռ մեզ շատ ուրիշ առիթներով կդիմեն:

Համարարար դրանով էլ կավարտվեր այդ օրվա խոսակցութիւնը աքսորի վերաբերյալ, եթե Էնվերն իր հայացքը հետաքրքրությամբ չսե-ռեր հեռագրերի կողմը: Թալիաթ բնջը նկատեց այդ հայացքը և թղթերը իշխշացնելով շտապումս տվեց.

— Մտնուկը կիտ հրահանգների Հաշկայի վերաբերյալ: Մինչև տեղ հասնեն, իմ կարծիքով, ճանապարհները նորից դատարկված կլինեն: Առա-ջիկա մի քանի շաբաթվա բնիկացրում կմարմին Հաշկայը, Ալերսանդրեթը, Անտիոքը, ամբողջ ծովագերրը:

— Անտիոքը և ծովագերրը, — կրկնեց Էնվերն այնպես, որ այդ առ-թով կարծես ուզում էր դիտողութիւն անել: Բայց ոչ մի բառ չասաց, այլ մտասեւեւ նուշեց Թալիաթի հաստ մատներին, որոնք ասես անզուսպ գրոհի էին նետվում, թղթերի տակ անդադար դրոշմելով բնչի ստորագրու-թյունը: Կեղծամօրն իր բիրտ մատներով ստորագրեց բոլոր վալիներին և մշտնջողութիւններին ուղղված անթվակիր մի հրաման. «Տարագրութեան նպատակը ոչնչացումն է»: Արագ-արագ շարվող տողերը անառարկելի, աներկրա համոզմունք էին դրսևորում:

Վերջապես մինիստրն ուղղեց իր կոշտ ու կոպիտ իրանը, որը մինչ այդ կուցում էր.

— Այսպէ՛ս: Աշխարհն այդ բոլոր մարդկանց կկարողանամ ամենայն անկեղծութեամբ պատասխանել. «La question arménienne n'existe pas»¹:

¹ Հաշկական հարց գոյութիւն չունի (ֆր.):

էնվերը նաւում էր պատուհանից դուրս: Նա ոչինչ չլսեց: Արդյոք խորհում էր խալիֆայական իր կայսրութեան մասին, որ տարածվելու էր Մակեդոնիայից մինչև Մերձավոր Հնդկաստան, թե՞ նրան մտահոգում էր բանակին ռազմամթերք հասցնելու խնդիրը: Կամ գուցե երազում էր նոր դարդարանք ձեռք բերել Բոսֆորի ափին վեր խոյացող իր հեթաթային ապարանքի համար: Մեծ սրահում դրել էր իր հարսանյաց գահը, որն իրեն օժիտ բերել էր Նաջիե սուլթանադուստրը: Զորա արծաթյա ոսկեջրած սյուների վերևում հանգչում էր բյուզանդական կերպասից հյուսված աստղահուռ մի երկինք:

Յոհաննես Լեփսիուսը դեռևս դեգերում էր Ստամբուլի փողոցներում: Միջօրեն վաղուց էր անցել: Ճաշելու մասին պատվելին չէր էլ մտածում: Միրտ չէր անում գնալ տուն՝ Թոքաթլյան հյուրանոցը: Սարսափ և հուսալքութուն էր այնտեղ տիրում՝ սկսած հյուրանոցի տիրոջից, հյուրերից, վերջացրած մատուցողներով ու լիֆթավար պատանիներով: Նրանք գիտեին իր գնալիք ճանապարհները, գիտեին իր համարձակ նախաձեռնութիւնը: Եթե տուն վերադառնար, բոլորն ակնապիշ կնայեին իր երեսին: Լրտեսներն ու գաղտնի խուզարկուները, որոնք Թալիաթի կարգադրութեամբ ամենուրեք նրան հետևում էին, ամեն ինչ կարող էին նկատել: Բայց վատն այն էր, որ բաբեկամները նախապես որոշված ապահով մի տեղ առդեն քանի՜ ժամ սպասում էին: Դրանց մեջ էր Դավթյանը՝ Հայ ազգային ժողովի նախկին նախագահը, ձեռքակալածներին մեկը, որը, սակայն, փախել էր և գաղտնի ապրում էր Գոլտում: Լեփսիուսն այդ մարդկանց աչքին երևալու ո՞չ ուժ ուներ, ո՞չ էլ քաջութուն: Եթե շղնար, իրողութիւնը կգուշակէին և հավանաբար կցրվէին: Նույնիսկ ամենաթուղ հոռետեսները (ի դեպ, բոլորն էլ բնականաբար ծայրահեղ հոռետեսներ էին դարձել) բնավ էլ անհնարին չէին համարում այն, որ պատվելին կստանա երկրի ներսում շրջագայելու արտոնագիր: Դա արդեն մեծ նվաճում կլինէր:

Պատվելին հասավ քաղաքային պոստայդի: Այստեղ ևս տոնական տրամադրութիւն էր տիրում: Նստարանների վրա ծաղկեղջիմաներ էին օրորվում: Զողերի և լապտերասյուների վրա փողփողում էին մահիկազարդ դրոշներ: Մարդկային մեծաթիվ, անախորժ զանգվածը, փոքրիկ մարգագետինները տրորելով, հրհրոցով մզվում էր դեպի խճուղի: Ընդարմացած ու երեւաքայլ պատվելին մի նստարան նկատեց: Նստածների կողքին տեղ գտավ: Դիմացը գունազեղ մի կիսաշրջան կար: Դա երաժշտական տաղավարն էր: Հենց այդ պահին թուրքական ղինվորական

նվազախումբը կատարում էր ենիշերիական* ինչ-որ երգ: Շվիներ, սրբն-գափողեր, ականջ ծակող կլաննետներ, որոտաձայն ծնծղաներ: Այս բու-լորը դանակի նման սուր միաբանություն կազմած՝ թնդացնում էին շեր-ջակայքը: Դրանց մեջընդմեջ ձայնակցում էին շեփոլների շնային մոլե-ռանդ ոռնոցը, փայտե ձողերի խլացուցիչ ճարձատյունը, ծնծղաների ֆշշացող ատելությունը:

Յոհաննես Լեփսիուսն այս երաժշտության մեջ խորասուզված՝ իրեն պզուճ էր ապակու կտորներով լեփ-լեցուն լոգարանում: Բայց չէր ուզում աղատագրվել, ուզում էր տառապել. դույզ ձեռքով մարմնին էր սեղմում ապակու բեկորները: Այժմ շնորհվել էր այն, ինչ էնվեր փաշան մեր-ժեց: Իրեն ապավինած ժողովրդի արսորյալ քարավանների երկար ու ձիգ շղթային ձուլված՝ ինքն էլ մտովի քարշ էր դալիս Անատոլիայի քարքա-րոտ, ճահճոտ ճանապարհներով: Արդյոք նրան չէի՞ն ամբաստանի յու-րայինները, որոնք հռչակում էին Արգոնների խրամատներում, Պոդոլի-այի, Գալիցիայի դաշտերում, ծովերում, օդում: Մի՞թե վիրավորներով ծանրաբեռնված անվերջանալի դնացքաշարն ավելի սահմոկեցուցիչ քա-րավան չէր, որին նայողն անկարող էր չաղաղակել: Գերմանացի վի-րավորներին ու մահամերձներն իրենց աչքերը սարսափից չէի՞ն չռում հայերի նման: Լեփսիուսն ուզում էր, որ ենիշերիական երաժշտությունն ավելի խորը մխրձվի խառնաշփոթ մտորումներից ծանրացած իր հոգ-նատանց գլխի մեջ: Նա կոչված էր օգնելու ոչ թե յուրայիններին, այլ օտարներին:

Ոռնոցանման պոռթկուն երաժշտությանը խառնվեց ինչ-որ նոր աղ-մուկ, որոտ հիշեցնող հռնդյուն, որը հետզհետե ուժգնանում էր: Ստամ-բուլի վերևում ձախրում էր թուրքական օդային մի էսկադրա, թռուցիկ-ներ շաղ տալիս: Սպիտակ, փոքրիկ ամպերի նման օրորվելով, դրանք ցած էին իջնում: Լեփսիուսը չգիտեր, թե ինչու, բայց նրա համար պարզ դարձավ, որ ինքնաթիռներին կարելի է տալ այսպիսի անուն՝ ժառանգա-կան մեղք և այդ մեղքի սավառնումները սեփական գլխի վերևում: Այդ հայտնագործության մեջ սկսեց խաբխափել, ինչպես հսկայական տան մեջ, ինչպես ներքին գործոց մինիստրության շենքում: Դռների փողփո-ղուն վարագույրները բացավառվեցին, և նա կրկնեց Հայաստանի շնային հատվածը, որն ուզում էր մեջքերել հաջորդ բանախոսության ժամանակ: «Եվ մորեխները նման էին կովի նետվող ձիերի... և զրահ ունեին, և նրանց թևերի շառաչը նման էր մարտակառքերի դղրդյունի... Եվ կարիճների նման պոչեր ունեին, և խաչթոցներ կային պոչերի վրա, և մարդկանց հինգ ամիս շաբուհակ վնաս հասցնելու զորություն ունեին»:

Լեփսիուսը վախեցած վեր թռավ: Հարկավոր էր նոր միջոցներ գտնել, նոր ուղիներ: Եթե գերմանական դեսպանությունը մերժեց, ապա ավստրիական մարկգրաֆ Պալավիչինին, ճանաչված մի մարդ, թերևս, ավելի մեծ հաջողության հասնելու: Ինքն էլ կարող էր իր հերթին սպառնալ. չէ՞ որ մահմեդական բողոքականները ավստրո-հունգարական քաղաքացիներ էին: Պապի նախազգուշացումներն էլ ապարդյուն անցան:

Հենց այդ պահին պատվելու աչքի առաջ կանգնեց էնվեր փաշան՝ իր անմոռանալի ժպիտը դնալով. Ո՛հ, արդեն ամոթխածություն չկար պատանեբար կամ աղջկաբար ժպտացող այդ մեծ մարդասպանի խոսքերում. «Պարո՛ն Լեփսիուս, մենք մեր շահերից բխող քաղաքականությունը մինչև վերջ առաջ կտանենք: Մեր ճանապարհը կարող է փակել միայն մի գործություն, որը բարձր է բոլոր շահերից և չի խառնվում խաղաղություններին: Եթե դիվանագիտական օրացույցում պատահմամբ այդպիսի խշխանություն գտնեք, ապա մի անգամ էլ կարող եք դալ ինձ մոտ՝ մինխտրու-թյուն»:

Լեփսիուսն այնքան անհանգիստ շարժվեց, որ կողքին նստած չադ-բայավոր հարևանուհիները վախեցած հեռացան: Պատվելին այդ բանը նույնիսկ չնկատեց: Նրան համակեց մի խոր համոզմունք. ոչ մի բան անել հնարավոր չէ: Այլևս փրկություն չկա: Այն, ինչ շաքաթներ առաջ Յոզսեֆուսում գիտեք Տեր-Հայկազունը, համոզիչ թվաց նաև պատվելի Յոհաննես Լեփսիուսին. միայն մի բան էր մնում՝ աղոթել:

Եվ տոնախմբության գուրս ելած խառն բաղմունքամբ շրջապատված, կանացի քրքիջներից ու մանկական ճիչներից գոյացող ժխորի տակ, դեպի ենիչերիական ոռնացող երաժշտությունը մղվող հորձանուտում, երբ փակ աչքերն ու անգույն գլուխը ցած էին թերթում, պատվելին ձեռքերը խաչեց կրծքին (կամ գուցե այդպես թվաց): Հոգում ցանկություն ծնվեց մրմնջալու. «Հա՛յր մեր, որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն քո...»:

Բայց ինչպե՞ս էր ալլափոխվել «Հայր մերը»: Յուրաքանչյուր բառը մի անդունդ էր, որ անհնար էր հայացքով չափել: «Մեր» բառն արտահանելիս պատվելու գլուխը պտտվեց: Ո՞վ իրավունք ունի ասելու «մեր», եթե Քրիստոսը, որն առաջին անգամ շաղկապեց, արարեց «մենք»-ը, երբորդ օրը երկինք համբարձվեց: Առանց նրա ամենայն ինչ փլատակների, ոսկորների ժանտահոտ մի լեռ էր միայն, որը ձգվում է, լցնում այս տիեզերքի կեսը: Լեփսիուսը մտաբերեց իր մոր օրագիրը, հատկապես այն նախադասությունը, որ գրվել էր իր մկրտության առթիվ, հիսունվեց տարի առաջ. «Թող որդուս անունն ինձ շարունակ հիշեցնի, որ իմ մեծ, սրբազան պարտքն է՝ նրան դաստիարակել, դարձնել իսկական

Յոհաննես: Թող նա դառնա այնպիսի մարդ, որը, հիրավի, սիրում է Տիրոջը և բնթանում է նրա հետքերով»: Արդյոք դարձե՞լ էր իսկական Յոհաննես՝ Հովհանն, բոլորանվեր տոգորվա՞ծ էր նույն աներեր հավատով: Ավա՞ղ, այդ հավատը կարող էր փշրվել, երբ տկար էր մարմինը: Շաքարախաղ նորից էր գլուխ բարձրացրել: Մնվելու մեջ պետք է զգուշ լինել: Ո՛չ քաղցրավենիք, ո՛չ կարտոֆիլ: Նրեի էնվերը կանխեց ցավերի սաստկացումը, երբ թույլ շտվեց մեկնել Անտիոք:

... Բայց այնտեղ ի՞նչ գործ ուներ Թոբաթլյան հյուրանոցի դոնապանը: Այդ երբվանի՞ց էր սպառնական մորթի գդակ կրում: Էնվե՞րն էր ուղարկել: Ահա, դոնապանը քաղաքավարության մեկնեց երկրի ներսում շրջագայության կատարելու թեղքերեն: Դա նապոլեոնի լուսանկարն էր սեփական ստորագրությամբ: Հիրավի, հյուրանոցի պատվոզ դոների առաջ իրեն էր սպասում աքսորյալների քարավանը: Բոլոր բարեկամներն այնտեղ էին՝ Դավթյանը և մյուսները: Ուրախացած մոտ էին կանչում: Մարդիկ, ինչպես թվաց պատվելուն, հիանալի տեսք ունեին: Ամենադարձուրելի իրողությունն անգամ իր մեջ ինչ-որ հաշտարար բան ունի, եթե ուղիղ աչքերին ես նայում: Ինչ որ գետի եզերքին, դահավեժ կտրված մայրերի տակ կանգ առան: Հետները նույնիսկ վրաններ էին բերել: Թերևս էնվերը գաղտնարար որսը զիջումներ էր արել: Նրբ բոլոր պատկեցին, մի վիթխարահասակ հայ ցեխոտված շորերով մոտեցավ պատվելուն: Կտրտաված գերմաներենով հանդիսավոր եղանակով ստաց. «Նայիր, այս կատաղի գետը նվիրաբան է: Սրանք էլ իմ երեխաներն են: Պատկիր մի ափից մինչև մյուս ափը, կամուրջ դարձիր՝ զավակներդ համար»: Լեփոխուրը կարծեց, թե կատակում է: «Դու և երեխաներդ,— տաաց նա,— մի քիչ էլ սպասեցեք, մինչև հասակս երկարի»: Բայց նույն վայրկյանին դոկտորն, իրոք, ձգվեց, սկսեց դարմանալի արագությամբ խոշորանալ: Ձեռքերն ու ոտքերն անսահմանորեն երկարեցին զեպի հետոնները: Այժմ արդեն հանգիստ կարող էր կատարել հայ մարդու խնդրանքը: Բայց բանը դրան չհասավ, քանի որ Լեփոխուրն արդեն կորցրեց հավասարակշռությունը և քիչ մնաց՝ գլորվել նստարանի վրայից: «Մա, հիրավի, սոսկալի է»,— ինքնիրեն մրմնջաց արդեն երկրորդ անգամ: Քրտաց, որ ամենից շատ տանջվում է ծարավից: Ցնցվելով վեր կացավ, փողեց մոտակա կրպակը, ագահորեն սկսեց խմել սառն բմպեղեքը, ուշադրություն չդարձնելով բժիշկների տված խորհուրդներին: Իրեն լավ պաց, և իսկույն գլխում ծնվեցին նոր, համարձակ ծրագրեր: «Չպետք է զիջեմ»,— ինքն իրեն ծիծաղեց մտացրիվ: Յո՛ւ այս չնչնադատված ծիծաղով նա պատերազմ հայտարարեց էնվեր փաշային:

Նույն պահին Թալիաթ բեյի անձնական քարտուղարը փոստի և հեռագրատան պիտավոր պաշտոնյային սեփական ձեռքով հանձնեց Հալեպին, Ալեքսանդրիթին, Անտիոքին և ծովեզերքին վերաբերող հայտնի հեռագրերը:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Անձ խղար



յն օրից ի վեր, ինչ Զեյալ բեյը՝ Հալեպի պատվարժան վալին, հրաժարվեց աքսորի կառավարական հրամանները իր տնօրինության շրջանակներում կատարելուց, դարնանային այդ օրից ի վեր էնվերի և Թալիաթի հայկական քաղաքականության մեջ այլևս տեղի չունեցաւ որեւէ իտափանարար միջադեպ կամ անախորժ հապաղում: Որոշակի, կշռադատված կարգով մինիստրության ծանուցագրերն առաջվում էին կուսակալներին: Դրանց անմիջապես հետևում էին կատարողական հրամանները: Բյուրոկրատական մեքենան զործում էր բացառիկ, գարմանալի ճշտությամբ, պաշտոնյաների սրտերը լցնում հրճվանքով: Առանձին երկրամասերի կուսակալները (վալիները) ծանուցադիր ստանալուն պես իրենց վիլայեթների կազմի մեջ մտնող սանջակների մյուլեհարըֆներին իսկույն հրավիրում էին արտակարգ կոնֆերանսի: Մասնակցում էին նաև տրվյալ երկրամասերի զինվորական պետերը: Նիստի ժամանակ յուրաքանչյուր նորին վսեմություն վալի փաշա հաշտարարում էր մոտավորապես հետևյալը.

— Հրահանգն ի կատար ածելու համար էֆենդիներին տրվում է տասնչորսօրվա ժամկետ: Մինչ այդ պետք է աքսորվող բնակչության վերջին քարավանը վիլայեթի սահմաններից դուրս բերված լինի՝ մեռած թե կենդանի: Հրահանգը հռանդուն և անհասկալի կատարելու պատասխանատվությունը դնում եմ ձեզ վրա, քանի որ ինքս էլ պատասխանատու եմ ներքին գործոց մինիստրի առաջ:

Այնուհետև կոնֆերանսի քննարկմանն էր ներկայացվում կուսակալի կազմած ծրագիրը, որտեղ նշված էր արտաքսման հերթականությունը: Մյուլթեսարըֆները հայտնում էին իրենց առարկություններն ու բարեփոխումները, իսկ գեներալը խոսում էր ուղեկցող զորքերին ու ոստիկանությանը տրվելիք կարգադրության շուրջը: Մոտ մեկ ժամ հետո մարդիկ արդեն կարող էին գնալ բաղնիք կամ սրճարան, եթե վալին ճաշկերույթի հրավիրած չլինեի: Մյուլթեսարըֆները վերադառնում էին իրենց պաշտոնավայրերը: Ապա կրկնվում էր նույն խաղը: Նրանք էլ իրենց հերթին էին կոնֆերանս հրավիրում, կանչում կայմակամներին: Դարձյալ մասնակցում էր զինվորական պարետը, սրբ, իհարկե, արդեն գեներալ չէր: Քննարկվում էին կուսակալի ծրագիրը, ելնելով տեղական պայմաններից: Սանջակների նիստերն ավելի երկար էին տևում: Դուրս գալուն պես էֆենդիները շտապում էին սրճարան կամ բաղնիք, գոհհիկ թուրքերենով հայհոյում հայազգի խաժամուժը, որն իրենց այսքան նեղություն էր պատճառում պատերազմի հենց կեսին: Այնուհետև գալիս էր կայմակամների հերթը: Գավառակենտրոն քաղաքներում սրանք ժողովի էին հրավիրում մյուզիքներին՝ իրենց շրջանների պարագլուխներին: Այս նիստերն արդեն հանդիսավոր ձևով «կոնֆերանս» չէին կոչվում: Գրեթե բոլոր մյուզիկներն էլ երիտասարդ մարդիկ էին: Եթե մեկ-մեկ ալեհեր պաշտոնյաներ էին երևում, ապա գրանի բողաքացիական ծառայության մեկ ատաղապիմության չհասածներն էին: Կայմակամը նրանց հայտնում էր այն, ինչ վալին հայտնել էր մյուլթեսարըֆին, սա էլ՝ կայմակամին: Ռայց սա, անշուշտ, ասում էր ոչ այնքան ընտիր ճառով:

— Այսբան, այսբան ժամանակ ունեք: Մինչ այդ պետք է պիղծ խուզերի նախիրը դուրս բշեք մեր քազահի սահմաններից: Դործը պետք է գլուխ բերել: Դրա համար ինձ պատասխան եք տալու: Վա՛յ նրան, ով թերանա: Ոչ մի ցանկություն չունեմ ուրիշների պատճառով հեռացվելու թոշակառու դառնալու:

Զհաշված գործի հետ անմիջական առնչություն ունեցողներին, այդ մյուզիկների վրա էր բնկնում ողբերգական միջոցառման ամբողջ ծանրությունը: Նրանց տնօրինության տակ գտնվող խոշոր գավառներում գրեթե երկաթուղիներ չկային, հեռագրատները սակավաթիվ էին, իսկ սարսափելի ճանապարհներն ու լեռնային արահետները կառքով անցնելն արդեն տառապանք էր: Մնում էր միայն մի միջոց: Գիշեր-ցերեկ ձիով գլուղից գլուղ պետք է անցնեին, այն բոլոր աննշան բնակավայրերը, որտեղ հայեր էին ապրում, ժամանակին ոտքի հանեին: Ժամանակի՞ն: Երբևէն դա լինում էր կեսգիշերին, քարավանը շարժվելուց առաջ: Վա-

լին, մյուսներս քիչ, կայմակամը հեշտ ու հանդիստ հրամայում էին, պատասխանատվության տակ դնում: Քաղաքներում դա խաղ ու պար էր: Բայց ովքեր իրենց իրավասության տակ իննսունյոթ գյուղ ունեին, ավաններ, գյուղակներ ու ագարակներ, նրանց գործը բարդանում էր: Մյուսներին ոմանք, որոնք ոչ կախարդական ձիրքով էին օժտված, ոչ էլ տառակերական եռանդ ունեին, ստիպված էին այս կամ այն տնեշան գյուղը պարզապես անտեսել: Շատերն էլ այդպես էին վարվում բարեհոգի ծովության պատճառով, մի բան, որն այնքան հատկանշական է մարդկային գործունեության համար: Մի մասն էլ համատեղում էր հաճելի գյուղությունն ու հետին, խորամանկ մտադրությունը: «Անտեսումը» դարձնում էին եկամուտի աղբյուր, քանի որ հայ ամենաշարքային արհեստավորը և նույնիսկ երկրագործն ընչազուրկ չէ: Նման գործարքները վտանգավոր էին միայն աչն վայրերում, որտեղ ուստիկանական ուժեղ հսկողություն կար: Զափթիներն ուզում էին իրագործել իրենց սեփական գործարքը: Իսկ ի՞նչ գործարք կարող է ավելի եկամտաբեր լինել, քան օրինական կողոպուտը, որի առաջ տեղական իշխանություններն աչք էին փակում: Չէ՞ որ օրենքի համաձայն արտաքսվողների ունեցվածքը պատկանելու էր պետական զանձարանին: Բայց այդ զանձարանը հաստատ գիտեր, որ ինքը բավականաչափ միջոցներ չունի իր պատվավոր պահանջներն իրագործելու համար, մինչդեռ ավելի գերադասելի էր գործադիր օրգանների եռանդն արթուն պահելու անհրաժեշտությունը:

Գավառական սելամլըքներում, սրճարաններում, բաղնիքներում, ժողովարաններում արդիական աշխարհը (այսինքն՝ բոլորը, ովքեր լրագրեր էին կարդում, լսում լեզուների համեմատ բառապաշար ունեին, ովքեր կարագյուղ կոչվող թուրքական հին ստվերախաղի փոխարեն Զմյուռնիայում կամ Ստամբուլում ֆրանսիական մեկ-երկու կատակերգություն էին դիտել կամ, այլ կերպ ասած, լսել էին Բիսմարկի* ու Սառա Բեռնարի* անունները), այսպես կոչված ուսյալների առաջագիծ միջնախավը, անվերապահորեն խրախուսում էր էնվերի հայահալած քաղաքականությունը: Միանգամայն այլ վերաբերմունք էին դրսևորում թուրք հասարակ մարդիկ՝ գեղջուկներն ու քաղաքաբնակ ստորին դասը: Շրջադաշույ մյուսներին հաճախ զարմանում էին, երբ տեղահանման հրաման ստացած որե՛կ գյուղում թուրքերն ու հայերը իրար գլխի հավաքված՝ լացուկոծ էին անում: Ապշում էին, երբ հայի տան առաջ թուրք հարեանի ընտանիքը ախտավախ էր անում, նայելով, թե ինչպես տարաբախտները չորա-

ցած արցունքներով, քարացած, առանց հոտ նայելու հեռանում էին իրենց պապենական օջախից: Ապշում էին, երբ թուրքերը ոչ միայն նրանց ետև-վից դռնում էին. «Ալլահը ձեզ ողորմի», այլև ճանապարհի պարեն էին տալիս, ահազին նվերներ, նուշնիսկ այծեր ու ջորիներ: Մյուզիրները տես-նում էին նաև, որ թուրք հարևանները թշվառներին ուղեկցում էին, հեռ-ները բաշտում բաղմամբով մզոններ: Մյուզիրներն իրենց աչքով էին տես-նում, թե ինչպես իրենց ցեղակիցներն ընկնում էին իրենց ոտքերը, սպիրտում:

— Թողեք մեկ մոտ մնան: Աշմարիտ հավատ չունեն, բայց բաբի-կու Մեր հղրայրներն են: Թողեք մեկ մոտ մնան:

Բայց ի՞նչ օգուտ: Ամենաարարիված մյուզիրն անգամ բացառությու-ն կալով էր անել միայն մի բանի կտրած-մոլորած գլուղակում և գաղտնո-րեն թույլ տալ, որ անիծյալ ազդի որևէ մնացորդ պատուպարվի իր հո-վանու տակ, ոտեղծելով մահացու սպառնալիք:

Խափորը սայթաքելով անցնում էր գլուղամերձ արահետները, թեք-վում դեպի սալուղիները, դուրս գալիս գլուղամիջյան ճանապարհները, օրերով քարշ պալիս, մինչև վերջապես հասնում էր մեծ խճուղին, որը Հայկալի միջով ձգվում էր դեպի հարավ-արևելք, դեպի անապատը... Մանրորեն շարժվող միլիոնավոր սոսերի այդ ուրիշը նորությու-ն էր աշխարհի համար: Այս բանակի տոաջիտաղացումը ծրագրված էր և կի-րառվում էր հաղթարարական հույժ խորիմացությամբ: Փաղտնարար գոր-ծող պրավարները միայն մի բան էին բոլորովին մոռացել. պարենալո-րումը: Առաջին օրերին դեռևս կարողացան հաց ու ձավար ձարել, թեև սեփական պարենը դեռևս չէր սպառվել: Այդ առաջին օրերին ամեն մի շափոհաս արսորչալ իրավունք ուներ օնբաշուց՝ քարավանի ղրամական հաշիվները տնօրինող ենթասպայից, ստանալու իր օրական հասանելիքը՝ տասներկու փարա, մոտ տասնչորս կոպեկ: Բայց շատերն զգուշանում էին նման պահանջ ներկայացնելուց, որով կարող էին միայն բորբոքել տմեկազոր մի անձավորության ատելությու-նը: Առանց այդ էլ թանկու-թյուն էր տիրում. տասներկու փարալով կարելի էր անհել մեկ-երկու նա-րինջ կամ հավի ձու. Ժամ առ ժամ արսորչալների ղեմքերը փոս էին ընկնում, և միլիոնավոր ոտքերի ընթացքը դառնում էր ավելի երեքու-Շատ շանցած, հազիվ քարշ եկող այդ արարածներից ոչ մի ուրիշ ձաշն դուրս չէր գալիս, բացի հառաշանքներից, հազից, լացուկոծից, մերթ էլ վայրի, ջգածից դուռոցից: Ժամանակի ընթացքում այդ արարածներից շատերը վալը էին ընկում, գլորվում փոսերի մեջ, շունչները փչում: Շատ ընկնող շարքերի մեջքին իջնում էին զափթեկների մտրակները: Ոստիկան-

ները կատաղում էին: Շան շարշարանք էին կրում, մինչև տարագիրներին հանձնում էին հետևյալ քաղաճի սահմանագլխին կանգնած ոստիկանախմբին: Սկզբում ցուցակներ կային: Բայց երբ հիվանդության և մահացության դեպքերը չափ ու սահման անցան, երբ մեռածներին ու կիսամեռներին ստիպված գլորում էին փոսերի մեջ, մանավանդ երեխաներին, ապա ցուցակներ պահելը դարձավ միանգամայն ավելորդ զբաղմունք, և օնբաշին հրամայեց ձեռք քաշել այդ թղթային ձեռնարկությունից: Ո՞վ էր հարցնելու, թե ճանապարհին նեխողներն ովքեր են՝ Սարգիսը, Աստղիկը, Թե՛ Հաբեթը, Անո՞ւշը, Վարդուհի՞ն, Թե՞ հորենը: Բոլոր զամբիները գիշատիչ գազաններ չէին: Նույնիսկ պետք է խոստովանել, որ դրանք մեծ մասամբ բարի մարդիկ էին: Բայց ի՞նչ կարող էր անել զափթիկներ: Նրան խստագույնս հրամայված էր ամբողջ նախիրն այսինչ ժամին այսինչ տեղը հասցնել: Նրա սիրտը միանգամայն լավ էր հասկանում ողբացող մորը, որն աշխատում էր փոսից դուրս բաշել երեխային, նետվում էր ճանապարհի փոշու մեջ, ճանկում հողը: Ոչ մի հորդոր չէր օգնում: Բուպներն անցնում էին, իսկ մինչև հետևյալ կայանը դեռևս տասներկու կիլոմետր ճանապարհ էր մնում: Թափորն առաջ էր շարժվում: Բոլոր դեմքերն այլալված էին: Հաղարավոր բերաններից սլոթվում էին խելացնոր աղաղակները: Բայց ինչո՞ւ այդ բազմությունը (որքան էլ ուժասպառ լինեք) չէր նետվում զափթիկների ու նրանց ընկերների վրա, գինաթափ չէր անում, չէր հոշոտում: Զափթիկները երեխվախենում էին կատաղության նման բռնկումից, որը վերջ կտար նրանց գոյությունը: Երբեմն մեկնումեկը կրակում էր: Ոմանք էլ դուրս էին քաշում յաթաղանները, սուր կողմով հարվածում անպաշտպան մարդկանց: Երեսուն-քառասուն տղամարդ ու կին գալարվում էին սեփական արյան մեջ: Բայց արյուն տեսած կատաղի զափթիկների մեջ արթնանում էր մի այլ գիտություն՝ ավանդական կիրքը առելի ցեղի կանանց հանդեպ: Բախտի քմահաճույքին հանձնված կանանց բռնաբարելով՝ նրանք կարծես բռնաբարում էին ավելի, քան մարդկային էությունն էր. բռնաբարում էին թշնամու աստծուն:

Այնուհետև զափթիկներն իրենք էլ չէին հասկանում, թե այդ ամենը ինչպես տեղի ունեցավ:

Թափառական մի գորգ՝ հյուսված ճակատագրի արնաների թելերից:

Միշտ նույնն էր կրկնվում: Առաջին թափորն ուղարկելուց հետո բոլոր երիտասարդ տղամարդկանց առանձնացրին: Լավ հագնված մի ինժեների, որ կլինեք քառասուն-քառասունվեց տարեկան, զափթիկներն ընտանիքից

կարողացան բաժանել միայն մահակների հարվածներով: Փոքրիկ երես-
խան մեկուկես տարեկան չկար: Առանձնացրին ճանապարհաշինական
վաշտ ուղարկելու համար: Տղամարդկանց երկար շղթային միացած՝ նա
խելագարի նման օրորվում էր, իրեն-իրեն մղկտում:

— Բայց ես ամբողջ փրկագինը վճարել էի... ամբողջ փրկագինը:

Հանկարծ նա ամուր բռնեց հարևանի թևը: Ցնցվում էր ինչ-որ ցնո-
րական ցավից. «Այդքան գեղեցիկ երեխա տեսած չկաս: Գիտե՞ս ինչ
խոշոր աչքեր ունի աղջիկս: Երանի՜ կարողանայի օձի պես սողալ դրանց
փոքր ի վեր»: Դարձյալ սկսեց օրորվել, մնաց մեն-մենակ, իր արցունք-
ների մեջ ներանձնացած:

Երեկոյան մարդիկ փողեցին լեռան լանջին: Կարծես ինժեներն էլ
քնեց, Կեսպիշի խառնարկից նույն հարևանին:

Բոլորն էլ արդեն մեռած են, — ասաց միանգամայն հանգիստ:

Ահա մի այլ քարավան: Սիրահարված մի գույգ է թափառում: Դեռևս
շատ են Երիտասարդ: Փեսացուի վերին շրթունքը նոր է աղվամազով
ծածկվել: Մոտ է այն ահավոր ժամը, երբ ուժեղ ու տոկուն տղամարդկանց
պետք է առանձնացնեն: Հարսնացուն հանկարծ գլխի է ընկնում, որ իր
սիրեցյալին կարող է կանաչի պես հագցնել: Կեղծիքը հաջող է անց-
նում: Զույգը մանկատար հրձվում է. բախտավոր կերպարանափոխություն
է: Սակայն մյուսները նախադատությանում են, որ հաղթանակ տոնելը
վաղաժամ է: Ինչ-որ խոշոր քաղաքի մոտակայքում ընդառաջ են գալիս
տնօրինի չեթևեր՝ պինդած բաշխողուհիներ: Բոլորն էլ վաղաշուտ կնոթա-
ներ են: Ի թիվս մշտուների, ընտրությունն ընկնում է նաև հարսնացուի
վրա: Սա կառնում է փեսացուից:

— Ի սեր աստծա, ինձ թողեք նրա մոտ: քույրս խուլ ու համր է:
Առանց ինձ կկորչի:

— Ձանըմ, դա ի՞նչ պատճառ է: Թող այդ սիրունիկն էլ գա:

Զույգին տանում են մի կեղտոտ խրճիթ: Իրողությունը իսկույն պարզ-
վում է: Չեթևները նույն վաշխկանին սպանում են Երիտասարդին, սե-
ռական օրգանները կտրում, դնում բերանը: Տղայի շրթունքները հինալով
կտրվի չին ներկված, որ ավելի շատ նմանվեր կնոջ: Գաղանաբար բռ-
նարարելուց հետո մերկ հարսնացուին կապում են տղայի դիակից՝ գլուխ-
գլխի, այնպես, որ մեռածի արյունոտ անդամը քսվի աղջկա դեմքին...

Ճակատագրի ձևերով հյուսված թափառական գորգ, որը ոչ ոք չի
կարող քանդել...

...Ահա նորից այն մայրը, որն իր սովորմահ եղած մանկանը պարկի
մեջ դրած, շալակած տանում է, մինչև ազգականները դիմում են զափ-

Յիհններին. այլևս չեն կարող տանել մեռելի հոտը: Ահա քեմախցի խելագարված մայրերը, որոնք շարականներ երգելով՝ իրենց երեխաներին ժայռի գլխից նետում են Եփրատը: Նրանց աչքերն այնպես են փայլատակում, կարծես ինչ-որ աստվածահաճո գործ են կատարում: Ահա և մի եպիսկոպոս, մի վարդապետ, որը նետվում է մյուղիբի ոտքերը, լալիս.
— Էֆենդի, գթա այս անմեղներին:

Մյուղիբը պատասխանում է, առանց հրահանգից շեղվելու.

— Քաղաքական գործերին մի՛ խառնվիր: Նա քեզ հետ կարող եմ խոսել միայն եկեղեցական հարցերի շուրջը: Կառավարությունը հարգում է եկեղեցին:

Որոշ քարավաններում ոչ մի առանձին բան տեղի չի ունենում, ոչ մի արտակարգ դաժանություն. միայն քաղց, ծարավ, վիրավորված ոտքեր, հիվանդություն:

Միայն մի անգամ Մարաշում այսպիսի դեպք տեղի ունեցավ: Հիվանդանոցի առաջ կանգնած էր մի գերմանուհի: Նա այստեղ նոր էր ծառայության անցել իբրև դիմացյան քույր: Տան առջևից անցնում էր հայերի երկարաձիգ, լուռումուռ շղթան: Գերմանուհին ուզում էր ներս մտնել, բայց չկարողացավ տեղից շարժվել: Սպասեց, մինչև հեռացավ վերջին մարդը: Գիծկյան քրոջ հետ կատարվեց մի բան, որ ինքն էլ չհասկացավ: Դա ո՛չ կարեկցանք էր, ո՛չ սարսափ: Ինչ-որ անժանոթ, մեծ, գրեթե վեհություն հիշեցնող մի բան: Երեկոյան իր սպիտակաշորով գրեց.

«Ինձ հանդիպեց արսորյալների մի մեծ թափուր: Նոր էին հեռացել իրենց դուռներից և դեռ լավ տրամադրություն ունեին: Երկար կանդակեցի, մինչև անցան: Այդ պահը հրեք չեմ մոռանա: Մեծ մասամբ կանայք և երեխաներ էին. տղամարդիկ քիչ կային: Շատերը խարտյալ մազեր ունեին, երկնագույն խոշոր աչքեր: Նայում էին սոսկալի լուրջ, անհասկանալի վեհանձնությամբ: Կարծես ահեղ դատաստանի հրեշտակներ լինեին»:

Եվ այդ ահեղ դատաստանի խեղճ հրեշտակները դալիս էին Զեյթունից, Մարաշից, Այնթաբից, Ադանայի վիլայեթից: Գալիս էին հյուսիսից, Մվազի, Տրապիզոնի, էրզրումի դավառներից, գալիս էին արևելքից, Խարբերդից, քղաբնակ Դիարբեքիբից, Ուրֆայից և Բիթլիսից: Տալլուսի թիվունքում, Հալեպ չհասած, այս բոլոր թափորները միահյուսվում, վեր էին ածվում մարդկային անծայրածիր, գետնաքարշ գորգի: Ո՛չ Հալեպում որևէ բան պատահեց, ո՛չ էլ վիլայեթի քաղմածխող սանջակներում ու քաղահներում: Խաղաղ ու անխռով փոխած էր ծովեզերքը, ան-

դորր ներհում էր նաև Մուսա լեռը, Կարծես դրանք անտեղյակ էին այն
զարհուրելի անցուղարձին, որ տեղի էր ունենում փոքր-ինչ հեռվում:

Նրկար շաբաթներու Յողոնսուրքում, ինչպես ընդունված է ասել,
կյանքն ընթանում էր իր խաղաղ հունով: Բայց այստեղ այդ դարձվածքը
տեղին չէր լինի, եթե ունենար միայն մակերեսային իմաստ: Մարդիկ
«այն բանի մասին» շատ չէին խոսում, բայց սարսափելին էլ հենց այդ
էր, որ գրեթե ոչինչ չէին խոսում: Դաշակերում ու ալգիններում, դադգահ-
ների ու ճախարակների առաջ, թերևս, ավելի հաճախ էին աշխատում,
ավելի տենդոսկիս նույնիսկ անտարականները գնում էին Անտիոքի կի-
րակներյա շուկան, սովորականի պես վաճառում իրենց ապրանքը: Հնա-
վանդ ապօրուժյամբ թուրք գնորդները պալիս էին դրուղերը, անվրդով
սակարկում ամեն փարսյի համար, կարծես ոչ մի առանձին բան չէր
պատահել: Ամեն ինչ նույնն էր մնացել, բայց և բոլորովին փոխվել էր:
Կարծես մարդկանց վրա հիպոսթալիս բուն էր եկել. կանոնավոր ձևով
կատարում էին իրենց գործերը, բայց արթուն չէին: Բոլորն էլ ամեն ինչ
գիտեին: Դիտեին, որ իրենց գոյությունը շաբաթների հարց է: Դիտեին,
բայց և չգիտեին: Արդյոք արհամիրքը կարո՞ղ է անցնել Մուսա լեռան
պապականների մոտով. չէ՞ որ մինչ այդ մնա չէր տվել: Արդյոք շրջակայ-
քի մեկուսացած գիրքը չէ՞ր կարող պատճառ հանդիսանալ, որ իշխանա-
վորները մոռացություն տալին այդ կողմերում աղբյուր հայերի գոյու-
թյունը: Խոր անգործության գրկում պատուարված լինելն արդյոք բա-
րեխոստում նշան չէ՞ր: Սակայն ամեն մարդ այդ անգործությունը խո-
րացնում էր իր լուսնյամբ: Մարդկային ոգին չէր արթնանում, խորա-
սուզվում էր առօրյա հոգսերի թմրություն մեջ, և բոլորին թվում էր, թե
իրենք լույս են տալիս մշտնջենական ապահովության գրկում:

Այսպես էին վարվում հատկապես բժիշկ Ալթունին, գեղագործ Գրի-
գորը, նույնիսկ Տեր-Հայկազունը: Ավանակին բազմած՝ բժիշկը շարու-
նակում էր օլցելել հիվանդներին, անիծում էր իր ձախուրդ ճակատագի-
րը, կարծես ավելի վատթար վիճակ չէր կարող լինել: Գրեգորը, ուսուցիչ-
ներին իր շուրջը հավաքած, կատարում էր սովորական իրիկնային
շրջապալություններ, թվարկում ասուների անունները, հաստատ հեռա-
վորությունը, հայտնում բանակը, և ոչ ոք չէր առարկում: Նթե մարդիկ
օլում ըլիլոն մղոն էլ սուրան, ապա որևէ աղետի ամենաշնչին արձա-
պանք անգամ չեն լսի: Իր իսկ մեկրտած աստղերի թևերով, լույսի արա-
չություն, Գրեգորը տիեզերքից վերադառնում էր: Բայց հենց որ դուխը
լարձրացնում էր, հայացքից պարզ զգացվում էր, որ այդ ամենն անում

է աստիպված: Հաւանաբար ինքն էլ չէր հավատում իր ասածին: Իրեն հուշող ինդրի շարքը սեռով սպիտակի վրա գրված որեէ բան կարդալ չէր կարող: Հայերեն լրագրեր ալլեա չէին ստացվում, իսկ թուրքերենում միայն երկու տնդամ տպագրվեցին պաշտոնական կիսաբերան հայտարարութիւններ: Տեր-Հայկազունը ևս շարունակում էր իր գործունեութիւնը, առանց շարքը նայելու, ինչպես միշտ: Դասավանդում էր դպրոցում, հանդիսավոր պատարագներ տալիս, կատարում սովորական թեմական շրջագայութիւններ: Հովվապետը պնդում էր, թե այս տարի ևս պետք է ուխտագնացութիւն կատարվի դեպի Սուրբ Թովմասի հինավուրց վանքը, գառ մատաղ արվի ավանդական սովորութեամբ: Միայն թե այս անգամ անտեսվեց ժողովրդական մեծ տոնախմբութիւնը, երբ մինչև լույս մարդիկ երգում ու պարում են: Տեր-Հայկազունը չհայտնեց պատճառը:

Զարմանալի չէ, որ երկու եվրոպացի օտարականները՝ Ժուլիէթն ու Գոնզագը, տեսնելով տեղական հոգևոր հայրերի անխռով վարմունքը, իրենց պահում էին միանգամայն անհոգ: Մի օր Ժուլիէթն ամուսնուն հայտնեց.

— Միրելիս, մինչև աշուն այստեղ չեմ մնա: Կամաց-կամաց ինձ սկսում է մտահոգել Ֆրանսիան: Վերջին օրերս հաճախ եմ հիշում մայրիկիս:

Գարրիելի սենեուն, առեղծվածային հայացքից հասկացալ, որ իր ասածն անհեթեթութիւն էր, անխոհեմութիւն:

Բագրատյանը շարունակում էր գյուղից գյուղ անցնել, տեղեկութիւններ հաւաքել: Նույնիսկ ընդարձակեց իր ուսումնասիրութիւնների ոլորտը: Հարավում շրջագայելիս հաճախ գնում էր, հասնում Սուեզի, իսկ մի անգամ, հշուստում, ձին ժամերով քշեց, մինչև հասաւ Բեյլան՝ Ալեքսանդրիայի հարուստ հայերի լքված ամառանոցը: Մի ուրիշ անգամ հանդիպեց գնալ Անտիոք: Որոշտեսի կամրջին արդեն կանգնած էին մի քանի զափթիւն: Գարրիելից փաստաթուղթ չպահանջեցին և անտարբեր թույլ տվին, որ անցնի: Մի ականթարթ նա նույնիսկ երեւակայեց, թե Ժուլիէթն ու Ստեփանի հետ կարող է գալ կառքով, առանց այլևայնութեան կտրել անցնել պետութեան բոլոր պահակախմբերի շղթան, ինչպես այստեղ: Հաւանաբար կարելի էր ավելի դյուրին փրկվել, քան ինքն էր պատկերացնում: Բայց հենց որ մտաւ հշուստմեթի ընդունարանը, պատին փակցրված խոշոր հայտարարութիւնը նրան թեւաթափ արեց: Այնտեղ ասված էր, որ ոչ մի հայ երկաթուղով կամ փոստակառքով ճանապարհորդելու իրաւունք չունի: Բայց ահա ավելի սոսկալին՝ բառ առ բառ.

«Հայ ազգին պատկանող ամեն մի անձնավորություն իր բնակավայրից դուրս առանց անձնագրի կամ ճամփորդական արտոնագրի հայտնաբերվելու դեպքում ձերբակալվում է և տարվում արտոյալների մերձավոր ճամբարը»։ Այս խիստ հրամանագիրը, որտեղ մի քանի հոդված կար, ստորագրել էր Մուսթաֆա Աբդուլ Հալիլ բեյը՝ խիզախ Զեյալի հյու-հնազանդ հաջորդը։ Չնայած սպառնալիքին, Բագրատյանը շրջեց շուկայում։ Երբեմնի լեփ-լեցուն նեղլիկ փողոցը գրեթե ամաչի էր և ուներ տխուր, վախվորած տեսք։ Թեև այստեղ դեռևս չէր սկսվել տարապրությունը, հայ առևտրականներն իրենց խանութները փակ էին պահում, իսկ իրենք կարծես գետնի տակն էին անցել։ Բայց մահմեդական բնակչության հրեային էլ ծիծաղ չկար։ Հայերի դեմ գործած մեղքի պատճառով կայսրության վրա ստվեր էր ընկել։ Դրա առաջին ապացույցն այն էր, որ թուրքական թղթագրամները հանկարծ արժեզրկվեցին։ Վերջերս վաճառականները միայն ոսկե և արծաթե դրամ էին վերցնում, բայց այդ ամոթխած, առաքինի մետաղները բոլոր շուկաներից միաժամանակ անհետացան։ Ստամբուլի մինիստրություններում նստած տնտեսագետները խառնաշփոթ ձևով էին մեկնաբանում այդ անհիմն, անակնկալ արժեզրկումը։ Մինչև օրս էլ ոչ մի տնտեսագետ չի հանգել այն եզրակացությանը, որ փողի շրջանառությունը կարող է կախում ունենալ բարոյական աշխարհի շուկայական փոխհարաբերություններից։ Անտիոքում թուրքերը տարտամ, ընկճված քայլերով չափչփում էին շուկան, որն իր խոնդակներով, ջրափոսերով և աղբակույտերով քաղաքի ծայրամասում ընկած խուլ փողոց էր հիշեցնում։

Գաբրիելը աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթի հնաոճ տան դարպասը փակ սեռավ։ Մրճիկով մի քանի անգամ բախեց պղնձապատ դուռը, բայց ոչ ոք չերևաց։ Ուրեմն՝ աղան դեռևս չէր վերադարձել Անատոլիա կատարած իր ուղևորությունից։ Թեև Գաբրիելը գիտեր, որ այդ ուղևորությունը կատարված էր հոգուտ հայ ժողովրդի, բայց և այնպես նրան տխրությամբ համակեց հոր բարեկամի բացակայությունը։

Տուն վերադառնալուց հետո Գաբրիելը վճռեց, որ իր հեռավոր շրջագայությունները կատարելիս այլևս դուրս չի գա Մուսա լեռան սահմաններից։ Պատճառն այն կախարդական, խաղաղավետ ազդեցությունն էր, որ նրա վրա թողնում էր հայրենի լեռը։ Եվ որքան ժամանակ էր անցնում, այնքան ուժեղանում էր այդ ազդեցությունը։ Միշտ, երբ առավոտյան պատուհանը բացում, ողջունում էր լեռը, նրան համակում էր

նույն հանդիսավոր, անբմբհունելի դարմանքը: Մուսա լեռան վիթխարի զանգվածը, որն ամեն ժամ կերպարանափոխվում էր, մերթ ինքնամշտի խոփոտվում, մերթ արևափայլ մշուշի ծվեններից ազատագրվում, իր բուլոր քմայքներով, իր հավերժական տեսքով Գաբրիելին կարծես ուժ էր ներշնչում, տոգորում արիությանը՝ դիմանալու այն տառապալից խոհների քառսին, որը պատվելի Արամի գալուց հետո նրան քուն ու դադար չէր տալիս: Եթե նա հեռանար Մուսա լեռան ստվերից, ապա իսկույն կզրկվեր այդ մտորումներին դիմադրելու արիությունից: Պետք է ասել, որ նրա եռանդուն շրջագայություններն արդեն լավ արդյունք էին ապրիս: Նա ոչ միայն ձեռք էր բերում իր փափազած մանրակրկիտ տեղեկությունները հողագործների, այգեպանների, մետաքսագործների, մեղվաբույծների, փայտանկարիչների կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ, այլև հետաքրքրվում էր նրանց ընտանեկան փոխհարաբերություններով, հոգս փակ գաղտնարաններով: Անշուշտ, դա միշտ դյուրին չէր գլուխ գալիս: Հայրենակիցներից շատերը նրա մեջ ամենից առաջ տեսնում էին մեծատոհմ օտարականի, թեև նույն հողի ու ջրի գավակներ էին: Կրտսեր Ավետիս Բագրատյանն իրենց ավելի մոտ կանգնած մարդ էր, թեև սակավախոս էր, տարօրինակ, ոչ ոք նրան չէր հետաքրքրում՝ ո՛չ Գրիգորը, ո՛չ Տեր-Հայկազունը, ո՛չ ուսուցիչները: Երեի գյուղերն էլ չէր գնում: Ինչ էլ լիներ, նա հանգչում էր Յողոնօլուքի գերեզմանոցում, իրենց հանգուցյալների հետ: Բայց ժամանակի ընթացքում Գաբրիելը հետզհետե շահեց մարդկանց վստահությունը: Նրա հետ նույնիսկ ինչ-որ պաշտի հույսեր էին կապում: Պարոնը, անշուշտ, գորավոր մարդ է, արտասահմանում ճանաչված: Նրա հեղինակությունից թուրքերը վախենում են: Քանի դեռ եա Յողոնօլուքից չի հեռացել, գուցե և գյուղի գլխին փորձանք չգա: Ոչ ոք իրեն հաշիվ չէր տալիս, թե ինչ իրական հիմք ունեն այդ հույսերը: Բայց ինչ-որ ուրիշ բան էլ էին կոհնում: Երբ ապագայի մասին Գաբրիելը ևս մյուսների նման քիչ էր խոսում, նրա աչքերում, նրա անհանգստության, հարցերի, գրառումների մեջ նպատակասլաց խորհուրդ էին տեսնում, զգում ինչ-որ առանձնահատուկ նախաձեռնություն: Անհասարակ Գաբրիելը բոլորից տարբերվում էր: Հենց որ նա հայտնվում էր, մարդիկ ակնապիշ նայում էին: Շատերն էին տուն հրավիրում: Թեև սովորության համաձայն սենյակները բավականաչափ դատարկ էին, բայց և այնպես Գաբրիելին դարմացնում էր զրանց կոկիկ մաքրությունը: Կավածեփ հատակին մաքուր խսիրներ էին փռված: Նստելու համար կային ընտիր գորգերով ծածկված բազմոցներ: Միայն ամենաչքավորների տներում կարելի էր տեսնել ննջասենյակներին կպած ախոռներ: Պատերը բուրբուլին

մերկ չէին: Սրբապատկերների կողքին երբեմն կախված էին լինում հինավուրց նկարներ, օրացույցներից պոկված պատկերազարդ թերթիկներ: Տանտիրուհիներից շատերը (հաղվագչուտ երեսւյթ արեւելքում) իրենց բնակարանները զարդարում էին թարմ ծաղիկներով, որ մեծ մասամբ դնում էին տափակ ամանների մեջ: Հենց որ հյուրը նստում էր, առաջն էին դնում մի հաստ կոճղ, բերում անագեպատ մի ահագին ափսե՝ մեջը տեսակ-տեսակ թխվածքներ, մկրահաց, համեղ պանիր: Այդ ընտիր քաղցրավորի համը Գարրիկի բերանում մնացել էր դեռևս մանկությունից: Դա արդիված վայելք էր. ծնողները չպետք է իմանային, որ իրենց տան ծառաները փոքրիկ Գարրիկին հեռները տանում են գուլպական խրճիթներու: Իսկ այժմ շուտ հյուրասիրությունից Գաբրիելն ուղղակի շփոթվում էր, մանավանդ, երբ թխվածքներից բացի, մատուցում էին նաև սևխի շերտեր, շաքարի պես քաղցր մրգեր: Հյուրասիրությունից հրաժարվելը մահացու վիրավորանք էր: Նման դեպքերում օգնություն էին հատնում երեխաները: Դրանց ամենուրեք ներկայացնում էին Գարրիկին, և նա փոքրիկներին էր հրամցնում քաղցրավորներ, մի բանի պատու էլ դնում իր բերանը: Սրտառու էր այն հանգամանքը, որ բոլոր երեխաները, առանձնապես փոքրերը, սիրված ու փաշտված էին: Նրանց վերնաշաղկիների, կիտեղների ու գոգնոցների մաքրությունը մայրերի ամենամեծ պարծանքն էր: Իհարկե, երբ տղաները հասակ էին տանում, մայրերն արդեն չէին կարող նրանց զսպել, արգելք հանդիսանալ տուրուլմոցներին և Գամալալի ծսրերում միբղ գողանալուն: Իր հաճախակի այցելությունների շնորհիվ Գաբրիելը շատերի հետ բարեկամացավ: Դրանցից ամենավստահելին Չաուշ Նուրհանն էր՝ ծանրաբարո մի մարդ: Այս Չաուշ Նուրհանը (Սերժանտ Նուրհան) Յոզունույուրի հարավային ծայրին հայտնի արհեստանոց ուներ, որը դիջում էր միտյն շինարար-կապալառու Թուլմասյանի արհեստանոցին: Այստեղ կար հյուանարան, դարբնոց, թամբագործական բաժանմունք, կառաշինարան, որտեղ պատրաստում էին այդ կողմերում ընդունված ձևի կառքեր ու սայլեր: Վերջապես, կար նաև մի գաղտնի «սրբարան», որտեղ Նուրհանն աշխատում էր առանց վկաների: Գործին տեղյակ մարդիկ գիտեին, որ նա այդտեղ վերանորոգում է որսորդական հրացաններ, լիցքավորում գատարկ պարկուճներ: Անբարենպաստ պայմաններում այդ գործունեությունը պետք է հեռու մնար զափթիկ Ալի Նազիֆի աչքից: Չաուշ Նուրհանը պարտադիր ժամկետից ավելի երկար էր բանակում ծառայել: Յոթ տարի անց էր կացրել պատերազմում և Բրուսայի հետեակային գնդի մեծ ղեկավարանոցում: Որ նա իր ամբողջ էությունը գինվոր էր, այդ էին վկայում:

տեսքը, ալեխառն երկար, սրածայր բեղերը, դինվորական խոսեղածեր, թունդ արտահայտությունները, որոնցից երբեք չէր հրաժարվում, և ամենից առաջ Բագրատյանի հանդեպ ունեցած հարգալիր վերաբերմունքը: Այդպես հարգալիր նա ձգվում էր միայն սպաներին և վերադասներին ողջունելիս: Երեկ Գաբրիելի մեջ նույնիսկ ինչ-որ առանձնահատկություն էր տեսնում, մի բան, որ Գաբրիելի մտքով չէր էլ անցնում: Չաուշ Նուրհանը կրտսեր Ավետիս Բագրատյանի համար աշխատել էր և այժմ սիրով ստանձնեց Բագրատյանների տան բազմաթիվ զենքերի ստուգումը: Եւ կարգավորումը: Հրացանները գաղտնի բերեց իր արհեստանոցը, որ քանդի, մաքրի, յուղի, ապա կրկին հավաքի: Այս առթիվ Գաբրիելը նրան ավելի հաճախ էր տեսնում: Ստեփանին էլ էր հետը բերում: Երկուսով դրուցում էին իբրեւ ռազմական գործի կրքոտ մասնագետներ: Չաուշը գոհհիլ, ծիծաղաշարժ պատմությունների շտեմարան էր, և արվեստագետ Գաբրիելը չէր հոգնում դրանք լսելուց: Այսպես, տարագրություն ամիսներին երկու հայ մարդիկ, որքան էլ դա անհավատալի թվա, ևռանգով փորփորում էին թուրքական բանակի դինվորական կյանքի հետ կապված իրենց հիշողությունները, կարծես հայրական տունն էին մտաբերում:

Չաուշ Նուրհանը մի տուն լիքը անշափազաս երեխաներ ուներ: Պրանց ինքն էլ երեկ իրարից չէր տարբերում: Իր հետնորդների մասին բնավ հոգ չէր տանում: Երկյուղ ներշնչող բեղերով զինված նախկին դինվորի մեջ բթացել էր բարեսրտությունը իր խսկ արյունը կրող հոր-դայի նկատմամբ: Հանգիստ խղճով նա փոքրիկներին թողնում էր երեսի վրա: Կիրականամուտին, երբ առանձին արհեստանոցների վարպետները բանալիները բերում հանձնում էին Նուրհանին, սա ո՞չ երեխաներով լեփ-լեցուն տունն էր մտնում, ո՞չ էլ հարևաններից մեկնումեկի դուռն էր բախում: Մի ձեռքին՝ գինու սափորը, մյուս ձեռքին՝ թուրքական հեռակազորի շեփորը (պահեստից էր գողացել) գնում էր իր ծիրանենիների այգին: Այնուհետև իրիկնային աղջամուղջով պարուրված օդը թընդում էր շեփորի վայրիվերո ունուցից: Գլուղացիներին դա լավ էր հայտնի: Կակազելով ու կազկանձելով՝ շեփորը հնչեցնում էր թուրքական բանակի ազդանշանները: Թվում էր, թե Չաուշն այդ խառնաշփոթ այգանվազով ուղում էր ամբողջ հովիտը ռաքի հանել, նախքան վրա կհասնեիր գիշերը:

Ի դեպ, դպրոցական երեխաների պատճառով դյուղերի միջև ծագեց կրթության քաղաքականությանը վերաբերող մի փոքրիկ տարաձայնու-

թյուն։ Հայոց միացյալ ընկերության՝ ուսումնական վերադաս վարչության կարգադրությամբ տարին պետք է ավարտվեր ամռան առաջին իսկ շոգ օրերին, մոտավորապես մայիս ամսի կեսերին։ Սակայն Տեր-Հայկապոնը, որպես դպրոցների ավագ վերակացու, հանկարծ կարգադրեց պարապմունքները վերսկսել ութնօրյա կարճատև արձակուրդից անմիջապես հետո։ Հոգևոր հայրը դա պատճառաբանում էր, ասելով, թե ամբողջ բնակչության աշխատանքային եռանդը բթացել է։ Զրհեղելի ժամանակներն են։ Ամեն ինչի մոտալուտ փլուզմանն ու ոչնչացմանը պետք է հակադրել կրկնակի կարգ ու կանոն, լիակատար և անխուսափելի հուսալքությանը՝ ժայռահեղ կարգապահության։ Դրանից բացի, այդ նեղ ու կրակ օրերին արձակուրդ ստացած երեխաների անգուսպ աղմուկն ու անտեղի գովառոցները ժողովրդի գլխին անտանելի փորձանք կդառնան։ Թուրք Տեր-Հայկապոնի հետ համաձայն կլինեին, եթե ուսուցչական կազմը կատարի հակադրուհի շանցներ։ Ուսուցիչները (և ամենից առաջ Հրանտ Ոսկանյանը) չէին ուզում զրկվել իրենց արձակուրդից, որն ապահովված էր պայմանագրով։ Դիմեցին մուխթարների հովանավորությանը, ծնողներին համոզեցին, թե խեղճ երեխաների ուղեղները գերլարվածությունից, այն էլ այրուղ շոգին, կարող են լրջորեն խախտվել։ Կռակյաց Ոսկանյանը ատկության արշավանք կազմակերպեց ընդդեմ Հայկազուն վարդապետի։ Ոչինչ չօգնեց, Հովվապետը մնաց անզրդվելի։ Նա հրավիրեց յոթ գյուղի մուխթարներին, համոզեց առանց երկար-բարակ խոսելու։ Ուսումնական նոր տարին անմիջապես հաջորդեց անցած տարվան, ընայած սկսվել էին ամռան շոգերը։ Իբրև վերջին միջոց, ուսուցիչները փորձեցին պայքարի մեջ ներգրավել նաև Բագրատյանին։ Շատախյանն ու Ոսկանյանը լուրջ պատրվակ գտնելով՝ գնացին ամառանոց։ Սակայն Գաբրիելը լիովին կողմնակից էր դասերը շարունակելուն։ Նա ողջունում էր այդ միջոցառումը՝ ելնելով ոչ միայն ընդհանուր, այլև սեփական շահերից։ Ժառարկ էր իր որդի Ստեփանին ուղարկել պարոն Շատախյանի մոտ, որպեսդի տղան ընկերանար իր հասակակից և ցեղակից երեխաներին։ Ուսուցիչ Շատախյանը գլուխ տվեց, պատահականեց իր ծեծերուն ֆրանսերենով։ Այդ հակիրճ ճառով նա վեր հանեց ժամանակակից առողջապահության և ազատության պահանջները ի հակադրության գիտության հնացած խստությունների։ Նրբ նա իր խոսքն ավարտեց, Գաբրիելը չափազանց դարմանալի հարց տվեց.

- Իսկ ինձ հետ ինչո՞ւ եք ֆրանսերեն խոսում։
- Հաբեթ Շատախյանը վերավորված պաշտպանվեց.
- Միայն Ձե՛զ համար, պարոն։

Բայց Հրոսնոս Ոսկանյանը կատաղած բզեց ընկերոջ մեջքը, կարծես ուղտով էր առել. «Տեսնո՞ւմ ես, պարծենկոտությունդ ամեն ինչ փչացրեց»: Ճարներն ի՞նչ, ստիպված էին ընդունել իրենց պարտությունը: Համենայն դեպս, Ուրբաթախոսը Տեր-Հայկազունի հանդեպ ունեցած իր ատելությունն արասհայտեց ծաղրական երկարաշունչ ստանալովորով: Մի անգամ երեկոյան, Գրիգորի գլխավորությամբ գթոսներէս, նա իր հանձնավոր պամֆլետը տվեց կարգալու Ասայանին՝ թելի պես բարակ այդ երգչին: Ուսուցչի ձայնը ցատումնալից հուզմունքից դողում էր: Նա միաժամանակ պաշտոնավարում էր նաև եկեղեցում, որպես երգչաց դասի խմբավար, և Տեր-Հայկազունի անողոր իշխանության ներքո ավելի էր տատապել, քան մյուսները: Մարտական շնչով առգործած ստեղծագործությունն ավարտվում էր հետևյալ սպառնալից տողերով.

Փո փառաշուն մութ ամսի պես դեմքն է ծածկում արևի,
Փո հալաքբից դուցի հտեկարծ արևն անգամ փշրվի...

Արևն այստեղ, անշուշտ, այլաբանորեն նշանակում էր հոգևոր լույս: Միայն թե պարզ չէր. դասերն ավելացնելու դեպքում Տեր-Հայկազունի սքեմը ինչո՞ւ պետք է ծածկեր արևի դեմքը: Գրիգորն իր սանի այդ փառասիրական փորձի վրա գլուխն օրորեց: Խմբովին նստած էին խղրր բեզի խաղողի այգեստանների մոտ, լուսնի ցլընով ողողված բլրալանջին: Գեղազորժը ձեռքն առավ ուտանալուրը: Նրզիծանքում ճաղիված հերոսի մասին ոչինչ չասաց: Առհասարակ նա միշտ էլ շեղվում էր նյութից: Անորոշ ստանադրություններ ավարտեց.

— Հրոսնոս Ոսկանյան, սա շփոթ է: Ա՛յ, հնձում ուրի՜շ բանաստեղծներ կային...

Ոչ միայն բանաստեղծներն էին հնին պատկանում, այլև մեծ գործերը, պատեհազմները, պետական գործիչները, հերոսները: Ամբողջ աշխարհն առհասարակ կարող էր նշանավոր լինել միայն իբրև պատմություն: Բայց սանին լրիվ թևաթափ չսնելու համար՝ Գրիգորը գլխով արեց.

— Գրեկը մի՞թող: Բայց դեռ շա՛տ բան ունես սովորելու, վարժապետ:

Որոշված օրը Գաբրիելը Մտեփանի ու նրա խաղընկերուհի Մաթոյի հետ, որի ոտքերն արդեն ապաքինվել էին, գնաց Յողոնօլուրի դպրոցը: Մինչ այդ, փոքրիկ տարածայնություն էր եղել Ժուլիեթի հետ: Ֆրանսուզին վախենում էր, որ իր որդին խառնվելու էր այդ ահելա երեխաներին, այն էլ արևելյան, ինչ-որ արիտում: Նույնիսկ Փարիզում նա թույլ չէր

տալիս, որ Ստեփանը սոսիսի բաղադրին դարոցում, շնայած այնտեղ ավելի քիչ կարելի էր երկյուղ կրել զանազան վարակիչ հիվանդություններից ու ոչիններից: Գաբրիելն իր տեսակետի վրա մնաց: Խնդրին լրջորեն մոտենալիս մարդ չպետք է հաշվի առնի չափազանցված սպառնալիքը: Ինքը, իբրև հայր, շատ ավելի կարևոր է համարում այն, որ իր որդին վերջապես ճանաչի իրեն, այն էլ հիմնովին: Եթե ժամանակն ու կյանքի հանգամանքներն այլ լինեին, Ժուլիենը հարյուր պատասխան կգտներ: Սակայն այժմ իսկույն նահանջից, լուց: Դա լուռ դիտում էր, որից ինքը ոչինչ չէր հասկանում: Փիշեկոյին այն խոսակցությունից հետո, երբ Գաբրիելն այնքան հուսալքված էր, ինչ-որ անկողմածային բան էր պատահել: Ամուսնական կյանքի ցերեկայանը, որը տասնչորս տարի շարունակ հիանալի պատուհներ էր ավել, հետզհետե նվազում էր, չքանում: Երբեմն գիշերները, արթնանալիս, Ժուլիենին թվում էր, թե իր և կողքին քնածի միջև ոչ մի բնականուր բան չկա: Ինչ ընդհանուր բան կար, մնաց այնտեղ, Փարիզում, Սվրապայի լուսաշող քաղաքներում: Դա արդեն անզանալի էր, այլևս նրանց չէր պատկանում: Ի՞նչ էր պատահել: Գաբրիելն էր փոփոկվել, թե՛ ինքը՝ Ժուլիենը: Դեռևս կարևորություն չէր տալիս հնարավոր անտեղծություններին: Գրեթե ծիծաղելի էր թվում, որ ջրհեղեղն անգամ իր՝ Փրանսուզու տառչ պատկանանքով կանգ չառնի: Ուրիշ էլք չկար: պետք է մի երկու շաբաթ համբերել: Այնտե՛հտե ամեն բան իր հունի մեջ կմտնել: Այն ամենը, ինչ այդ շաբաթներին բնականաբար տեղի ունենար կամ չուենար, նրան այլևս չէր հուզի: Այս նկատառումով էլ լուց, երբ Գաբրիելը վճռեց Ստեփանին դարոց ուղարկել: Բայց երբ հոգու խորքում կշռադատում էր իր անտաքբեր նահանջը. «Է՛հ, իմ ի՞նչ գործն է», ապա սարսափում էր, խորապես վշտանում ոչ միայն իր, այլև ավելի շատ Ստեփանի համար:

Նորությունը կարծես պատանուն ոգևորել էր: Նա հորը խոստովանեց, որ ինքը բարի պարոն Ավագյանի դասերն ավելի մեծ ուշադրություն էր լսում: Կատիններն և հունարեն ուսումնասիրած փարիզցի գիմնադիստը շատ ավելի մեծ բավականությամբ էր հաճախում հայկական դպրոցական դպրոցը: Բայց դրա պատճառը միայն այն չէր, որ տղան Ավագյանի դասերից ձանձրանում էր: Իսկուհու և Սաթույի գալուց հետո նրա հոգում դուրս էր բարձրացրել ինչ-որ շփոթություն, ինչ-որ լարվածություն: Արդեն պատահել էր Սալոթի հետ կապված մի անախորժություն: Մի անգամ, վաղ առավոտյան, Ստեփանն ու Սաթուն հանկարծ անհետացան և հայտնվեցին միայն կեսօրից հետո: Աղջկան տհաճ բացատրությունից ազատելու նպատակով տղան ասպետներն իր վրա վերց-

րեց մեղքը, պնդեց, թե Դամլաջըքի լանջերին դբոսնելիս մոլորվել էին: Ժուլիեթն իր բարկությունը թափեց ոչ միայն Ավագյանի, այլև Գարբիելի գլխին, իսկ երբ որդին վերադարձավ, արդենց Սաթոյի հետ նույնիսկ խոսել: Շրջմուլիկ աղջկան լրիվ հեռացրին ընտանեկան շրջանակից: Տանը եղած ժամանակ նա պարտավոր էր մնալ իր սենյակում:

Այս դեպքից հետո Ստեփանն սկսեց ավելի հաճախ այցելել Իսկուհուն, իհարկե, գաղտնի: Ուսուցչուհին անկողնուց արդեն վեր էր կացել, բայց չէր ապաքինվել: Երբ Իսկուհին պատկում էր երկար թիկնաթոռին, Ստեփանը նստում էր նրա ոտքերի մոտ, դետնին: Տղայի սրտում շատ հարցեր կային: Իսկուհուն ստիպում էր պատմել Զեյթունից: Հենց որ մայրը հայտնվում էր, դավադիրների նման ընդհատում էին խոսակցությունը: «Ինչպե՞ս են տղային բոլորն իրենց կողմը ձգում», — մտածում էր Ժուլիեթը:

Յուդիսուրի դպրոցը պատկանելի հաստատություն էր. Մուսա լիռան շրջակայքում դա ամենամեծն էր և ուներ շորս դասարան: Տեր-Հայկաղունը տնօրեն էր կարգել Շատախյանին: Սա իր սեփական նախաձեռնությամբ ավելացրել էր ևս մի դասարան, որտեղ ինքը ֆրանսերեն և պատմություն էր դասավանդում, իսկ Ոսկանյանը՝ գրականություն և գեղագրություն: Բայց դրանով չէին բավարարվել. մեծահասակների համար բացել էին իրիկնային դասընթացներ: Այստեղ արգեն իր զխալեքների լույսն էր շռայլում համաշխարհային այնպիսի մի գիտնական, ինչպիսին դեղագործ Գրիգորն էր: Նա դասախոսում էր աստղերի, ծաղիկների, կենդանական աշխարհի և քարերի, հնագույն ժողովուրդների, բանաստեղծների և իմաստունների մասին: Դասավանդում էր յուրօրինակ եզանակով: Հնարամիտ հերթախաղացն ամեն ինչ իրար էր խառնում, վերածում ֆանտաստիկ պատմության: Իր բանախոսությունները համեմատ էր անցնում իստորիզմով: Բայց նա իր ժողովրդի ուսման ծախսվել պարտություն էր պաշտոն լույսով: Զե՞ որ տարեց մարդիկ, մեծ մասամբ արհեստավորները, որոնք միայն աշխարհի մի բեկորն էին տեսել, աշակերտական նեղ նստարանների վրա հավաքված՝ նոր բան էին ուզում լսել ու սովորել իրենց կյանքի մայրամուտին:

Հաբեթ Շատախյանը Ստեփանին ընդունեց լրացուցիչ դասարանը, որտեղ 12—15 տարեկան երեսուն երեխա էր սովորում: Ուսուցիչը մի կողմ քաշեց Գաբրիելին.

— Պարոն, ինձ համար այնքան էլ պարզ չէ Ձեր մտադրությունը: Զեք որդին ի՞նչ կարող է մեզ մոտ սովորել: Երեկ շատ բան ավելի լավ

գիտեի, քանի ես: Ճիշտ է, Շվեյցարիայում բավական երկար ժամանակ ուսանել եմ, բայց տարիներ շարունակ հետադիմում եմ այս անապատում: Հապա նայեցեք այս երեսմաներին: Կարծես վայրենի նեզերն լինեն: Չեմ կարծում, թե արդյունքը լավ կլինի...

— Վարժապետ Շատախյան, հենց այդ արդյունքից է, որ երեսմանին չեմ ուղղում զրկել,— բացատրեց Գաբրիելը, և ուսուցիչը զարմանում էր հոր համառության վրա, որը բարեկիրթ եվրոպացուն ուզում էր անապաման զարձնել արեկելի:

Դպրոցը լեռն-լեռան էր երեսմաներով և ծնողներով, որոնք եկել էին իրենց գավառիների գործերը կարգավորելու: Մի պառավ կին փոքրիկ աղայի ձեռքից բռնած՝ մոտեցավ Շատախյանին.

— Վարժապետ քան, միտք բեզ, ոսկորն ինձ: Մենակ թե շատ շփե-ծես:

— Ինքնիրդ լսեցիք,— Գաբրիելին դիմեց Շատախյանը և հառաչեց, հիշելով այն հետամոնացությունը, սնոտիապաշտությունը, խավարամբությունը, որոնց դեմ ստիպված էր ինքը պաշարել:

Պայմանավորվեցին, որ Ստեփանը շաբաթական չորս անգամ հաճախելու է դպրոց, մեծ մասամբ ընտելանալու է հայերեն բանավոր և գրավոր լեզվին:

Սաթոյին ընդունեցին ամենատոտրին դատարանը: Այստեղ աղջիկներ շատ կային: Բոլորն էլ տվելի կրտսեր էին, քան զեկթունցի վտանգավոր սրբուհին:

Նրկրորդ օրն իսկ Ստեփանը տուն եկավ դառնացած: Այլևս թույլ չի տա, որ իր անգլիական անպետք կոստյումի պատճառով վրան ծիծաղեն: Ուրում է այնպես հագնվել, ինչպես մյուս տղաները: Բորբոքված պահանջեց, որ գյուղական դերձակներից մեկի մոտ պատվիրեն սովորական կնթարի, գոտիով, ապա նաև տնդրավարտիք: Այդ ցանկությունը տեղի տվեց մեծ վիճաբանության: Մայրիկը զայրացավ: Օրեր անցան, բայց խնդիրը մնաց չլուծված:

Սամվել Ավագյանը Ստեփանի հետ պարապելու փոխարեն ստացավ նոր, բոլորովին այլ բնույթի հանձնարարություն: Գաբրիելը նրան տվեց իր բազմաթիվ ցանուցիր գրառումները, որ կատարել էր վերջին շաբաթների ընթացքում: Ուսանողը, տարբեր տվյալները հանրագումարի բերելով, պետք է դրանց տար վիճակագրական ընդհանուր տեսք: Թե ինչ էր այդ աշխատանքի նպատակը, նրան հայտնի չէր: Ամենից առաջ պետք է ճշտեր հարավային ծայրամասի Վաքըֆ գյուղից մինչև հյուսիսային

սահմանը կազմող Քեբուսիեն (Մեղվագյուղ) ընկած տարածության վրա ապրող հայերի թիվը: Պետք է կարգի բերեր և ստուգեր այն բոլոր տեղեկությունները, որ Բագրատյանը վերցրել էր մոխթարի քարտուղարից և մյուս վեց ավագներից:

Հետևյալ օրը Ավագյանն արդեն կարող էր Բագրատյանին հանձնել հետևյալ ճշգրիտ ցուցակը.

Յոթ գյուղի բնակչության թիվը, ըստ սեռի և տարիքի՝	
583 ծծկեր և փոքր երեխաներ	4 տարեկանից ցածր
579 աղջիկ	4—12 տարեկան
823 տղա	4—14 տարեկան
2074 կին	12 տարեկանից բարձր
1550 տղամարդ	14 տարեկանից բարձր

5609 հոգի

Այս մարդահամարի ժամանակ հաշվի էր առնված նաև Բագրատյանի ամբողջ ընտանիքը: Թվական տվյալներից բացի, կային մանրակերկիտ ցուցակներ, որտեղ նշված էին առանձին գյուղերի ընտանիքների թիվը, արհեստն ու զբաղմունքը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ կարևոր էր: Բայց Բագրատյանը միայն մարդկանցով չէր հետաքրքրվում: Փորձում էր իմանալ, թե շրջակայքում որքան անասուն կա: Դա այնքան էլ դժուրին դուրծ չէր և նվազ հաջողությամբ պսակվեց: Նույնիսկ մուխթարները չէին կարողանում ստույգ տեղեկություն տալ: Սակայն մի բան հաստատ էր. խոշոր եղջյուրավոր անասուններ՝ եզներ ու կովեր բոլորովին չկային: Զիեր նույնպես Քիչ թե շատ բարեկեցիկ ամեն ընտանիք ուներ մեկ-երկու աչձ, ավանակ կամ ջորի՝ հեծնելու և բեռներ կրելու համար: Առանձին ոչխարատերերի կամ համայնքին պատկանող ստվար հոտերը, լեռնականների մոտ ընդունված սովորության համաձայն, արածում էին խաղաղ արոտավայրերում: Հոտերը պահպանում էին հովիվներն ու նրանց օգնականները: Դա տեղում էր մինչև ոչխարներին հաջորդ անգամ խոտելը: Ոչխարների մոտավոր քանակն իմանալն իսկ անհնար դուրս եկավ: Նոանդուն Ավագյանը, որը ոչ մի աշխատանքից խորշել չգիտեր, գյուղից գյուղ էր վազվզում: Շուտով Բագրատյանի առանձնասենյակը նա վերածեց տեղեկատու բյուրոյի: Բայց հազու խորքում դարձանում էր, թե ինչպես մի ունեւոր կալվածատեր այդքան տաղ-նապալից ու անապահով շրջանում ճանձրույթն ուզում է ցրել նման խրթին ժամանց-հանելուկներ լուծելով: Ոչ մի բան ավելորդ չէր թվում

այդ ծայրահեղ բծախնդիր մարդուն. հավանաբար մտադիր էր գիրք գրել Մուսա լեռան շրջակայքում ապրող հայության կյանքի մասին: Նույնիսկ ուզում էր իմանալ, թե քանի թոնիր կա գյուղում: Հետաքրքրվում էր հայաբույսերի բերքով և մտահոգվում, որ լեռնականները հարթավայրերում ապրող մահմեդականներից են գնում եգիպտացորեն կամ սիրիական կարմրավուն ցորենը: Պակաս էր անհանգստացնում այն, որ ջրադաջ չկար ո՛չ Յոդոնօլուքում, ո՛չ Բիթլիսում, ո՛չ էլ որևէ այլ հայաբնակ վայրում: Մինչև անգամ սիրտ արեց ստուգել Գրիգորի ղեղորայքի վիճակը: Սա, որի կարծիքով Բաղրատյանն ավելի շուտ իր սրահարանը կգա, քան թե զիտատունը, հիտաթափված մառնացույց արեց նկուղս Տախտակե երկու փոքրիկ հենակների վրա շարված էին օտարոտի ձեռքերով նախշված զանազան երկարուկ և տափակ սրվակներ: Դա էր այն ամբողջ հարստությունը, որ ղեղատուն էր հիշեցնում: Գրիգորի գործունեության առավել պերճախոս վկաներն այլ բան էին՝ անկյունում դրված նավթի երեք խոշոր ամանները, աղի պարկը, ծխախոտի մեկ-երկու հակր, ավել կապելու բարակ պարանները: Դեղադործն իր սակրոտ մատներով արժանապատվությամբ թմբկահարեց խորհրդավոր սրվակներից մեկը:

— Բոլոր ղեղամիջոցները, ինչպես արդեն ասել է Հովհան Ոսկեբերանը*, սկիզբ են առնում յոթ նախնական նյութից: Դրանք են՝ կիրք, ծծումբը, բորակը, յոդը, կակաչը, ուռենու խեժը, դափնեհյութը: Նույն հյութը հարյուրավոր ձևեր է ընդունում:— Մատով ամանը կամացուկ ղեգացրեց: Ուզեց ասել, որ Հովհան Ոսկեբերանի ղեղագործական բոլոր նախանյութերի նմուշներն ունի: Ժամանակակից ղեղագիտության շուրջը ծավալված նման ատենաբանությունից հետո Գաբրիելն ալլես շշարունակեց իր հարցումիործը: Բարեբախտաբար ինքն էլ տանը բավականաչափ սեփական ղեղորայք ուներ: Անշուշտ, ավելի կարևոր էր զենքի հետ կապված պատմությունը: Բարեկամը՝ Չատու Նուրհանն այդ առիթով արդեն անորոշ ակնարկ էր արել: Բայց հենց որ Գաբրիելն այս հարցով դիմում էր համայնքի ավագներին, սրանք խառնափողակա՞ն պատասխաններ էին տալիս: Մի օր էլ նա Յոդոնօլուքի մուխթարին հանկարծակիի բերեց նրա բնակարանում, կառնեց օձիքից:

— Թովմաս, անկեղծ եղիր ինձ հետ: Ինչքա՞ն և ի՞նչ տեսակի զենք ունեց:

Մուխթարը վախվորած շեց աչքերը, տմբամբացրեց ճաղատ գլուխը:

— Հիստ՝ա Քրիստոս, Պարոն, ուզում ես գլխներիս փորձա՞նք բերել:

— Ինչո՞ւ ինձ չեք վստահում: Արժանի չե՞մ:

— Ո՛չ կինս գիտե, ո՛չ զավակներս, ո՛չ վարժապետներս: Ո՛չ ոք:

— Իսկ իմ և զբայր Ավետիսը գիտե՞ր:

— Աստված հողին լուսավորի: Իհարկե, գիտեր: Բայց ոչ մեկին չէր տեսնում:

— Ասել կուզի՝ նման չե՞մ դաշտեր պահող մարդու:

— Եթե իմացվի, բոլորս էլ ոտով-գլխով կորած ենք:

Քերուայանը, տեսնելով, որ ո՛չ աչք չէին է օգնում, ո՛չ էլ զուլխ ամբամբացները, հյուրից ազատվելու համար վերջապես սենյակի դուռը կրկնակի կողպեքով փակեց: Տագնապալից շշնջունով խոստովանեց ճշմարտությունը: 1908 թվականին, երբ Իթթիհաթը Աբդուլ Համիդի դեմ հեղափոխություն սկսեց, «Երիտասարդ թուրքերի» պատվիրակները պետության բոլոր շրջաններին և համայնքներին ղեկը բաժանեցին, հատկապես հայ բնակչությանը, սրն այն ժամանակ ապստամբության հիմնական նեցուկն էր համարվում: Ինքնին հասկանալի է, որ էնվեր փաշան գիտեր այս բանը, և երբ բոնիֆեց համաշխարհային առաջին պատերազմը, նրա առաջին գործն այն եղավ, որ շտապեց արագ զինաթափ անել հայ բնակչությանը: Այս հրամանը կատարելիս բնականաբար մեծ դեր խաղացին այն ժամանակվա պաշտոնյաների բնավորությունն ու տրամադրությունը: Եթե վիլայեթներում, ինչպես էրզրումում կամ Սվազում տիրապետում էին Իթթիհաթական առաքելուները, ապա պատահում էր, որ անգնե բնակչությունը ոստիկաններից զենք էր գնում՝ դա կառավարության նոր հրամանն ստացվելուն պես հանձնելու պայմանով: Նման վայրերում զենք չունենալը դիտվում էր իբրև դավադրական չմեղացում: Ձեկալ բեյի վիլայեթում այս գործը, ինչպես և պետք էր հուսալ, զուլխ էր գալիս ամելի դյուրին: Այս պատվարժան կուսակալը, որի մարդկայնությունը ծառանում էր Ստամբուլի պատերազմի փառապանծ աստծո միջոցառումների դեմ, մեծ վերապահությամբ էր կատարում նրա հրամանները, եթե առհասարակ զրանք չէր կարողանում թղթերի զամբյուղը նետել: Նրա գթասրտությունը փոխանցվում էր նաև ստորադաս պաշտոնյաներին, բացառությամբ Մարաշի անողոք մյութեսարըֆի: Հունվարյան մի օր Յողդնուլուքում ևս զինաթափության գործով հայտնվեց շիկահեր մյուդիբը Անտիոքի ոստիկանապետի հետ: Երբ մարդիկ ձկծաղելի հավաստիացումներ արին, ժխտեցին, թե որևէ զենք էն գնել, առանց աշխատության նրանք ետ գնացին: Բարեբախտաբար մոխթարը ժամանակին կոմիտեի պատվիրակներին ստացական չէր տվել զենքի վերաբերյալ:

— Շատ լավ է,— գովեց Գաբրիելը մոխթարին,— իսկ հրացանները շահու են:

— Հիսուն մատուցեք-հրացան, երկու հարյուր հիսուն հունական «քարա» հրացան: Ամեն մեկի համար երեսուն փամփշտակալ, այսինքն հարյուր հիսուն կրակոց:

Գաբրիելը մտածածների մեջ ընկաւ: Եղածը մի բան չէր: Արդոյք պոլաղացիները հրազեն չունեին: Քերուսյանը դարձյալ տատանվեց.

— Դա իրենց դործն է: Շատերն են որսի գնում: Բայց ի՞նչ արժեք ունեն մի երկու հարյուր կալծարաւոր հրացանները:

Գաբրիելը ոտքի ելաւ, ձեռքը մեկնեց մոխթարին.

— Շնորհակալ եմ քեզանից, թովմա, շնորհակալ եմ վստահութանդ համար: Բայց հիմա, երբ արզեն ամեն բան աւել էս, կուզենայի իմանալ, ին որտեղ եք պահել զենքեր:

— Անպայման ուզում ես իմանա՞լ, պարոն:

— Ոչ, բայց ես հետաքրքրասեր եմ և չեմ հասկանում, թե ինձանից ինչո՞ւ պիտի թաքցնես այդ մի բանը:

Մոխթարի մեջ ներքին պայքար սկսվեց: Թաքստոցի տեղը, իրոք, ոչ ոք չգիտեր, բացի նրա պաշտոնակիցներից՝ Տեր-Հայկազունից և Ժամ-կոչից: Բայց Բագրատյանի մեջ ինչ-որ մի բան կար, որին Քերուսյանն ընդգիծանալ չէր կարողանում: Հուսահատական երդումներից հետո նա հայտնեց գաղտնիքը: Հրացաններով ու սաղմամթերքով լի արկղները թաղված էին Ֆոլոնուլուքի գերեզմանատանը, որոշակի փոսերում, որոնց վրա մտացածին անուններ էին դրված:

— Հիմա, պարոն, իմ հոգին Ձեր բռան մեջ դրի,— հառաչեց մոխթարը և դուր բացեց, որ հյուրը գնար:

Գաբրիելն ասանց հա նայելու ասաց. «Շատ էլ լավ արիւ, Քերուսյան»:

Գիշեր-ցերեկ Գաբրիելին այնպիսի մտորումներ էին պաշարում, որ ինքն էլ էր ստելում: Դրանք այնպես էին նրա հոգին ցնցում, որ ոչ մի կերպ խուսափել չէր կարողանում: Չնայած տարված էր միանգամայն իրական կյանքի բժախնդրի ուսումնասիրությամբ, այդ խորհրդածությունները վերանում էին դեպի երազային մի աշխարհ, հիշեցնում Ալպյան լեռների ստորոտում անցկացրած ամբողջ կյանքը: Գաբրիելն իր առաջ միայն մի ելք էր տեսնում, միայն մի խաշուղի, որտեղ ճանապարհները բաժանվում էին: Հինգ քայլ այն կողմ մշուշ էր, խավար: Երեկ ամեն մարդու էլ որեւէ վճիռ կայացնելուց առաջ թվում է, թե ոչինչ այն-

քան անիրական չէ, որքան իր նպատակը: Բայց արդո՞ւք հնարավո՞ր էր, որ Բագրատյանն իր փոթորիկուն եռանդը շարժման մեջ դնէր միայն այս նեղ հովտում, հրաժարվեր ամեն մի ելքից, եթե այդպիսին դեռևս կար: Որտե՞ղ մնաց ներքին ձայնը՝ «Ինչո՞ւ ես վարանում, Բագրատյան: Ինչո՞ւ ես թույլ տալիս, որ օրերը կորչեն: Կա՞մ անուն ունեւ, կարողութեան տեր ես: Նրկունն էլ կշեռքի նժարի վրա դիր: Եթե քո ղեմ ծառանան վտանգն ու անհաղթահարելի դժվարությունները, փորձիր գտնել Ժուլիէթի ու Ստեփանի հետ մի կերպ հասնել Հալեպ: Սա վերջին հաշիվով մեծ քաղաք է: Այնտեղ կապեր ունես: Մայրահեղ ղեկպրում կնոջդ ու որդուդ կարող ես հանձնել հյուպատոսների պաշտպանությանը: Ամենուրեք երևելիներին բանտարկել են, աքսորել, խոշտանգել, կախաղան բարձրացրել: Բոլոր ղեկաբերում ուղեւորությունը հանդգնություն է, բայց մի՞թե պաշտան հանդգնություն է մնալը: Այլևս մի՛ սպասիր, փորձիր փրկվել, քանի ուշ չէ»: Այս ձայնը միշտ չէր լուծւում, հնչում էր գողուների: Խաղաղ էր Մուսա լեռը: Ոչինչ չէր փոխվել: Այդ աշխարհին նայողը կհավատար, որ իրավացի էր աղա Ռիֆաթ Բերեքեթը: Իրադարձությունների շունչն անգամ այստեղ չէր թափանցում: Մենդավայրը, որը տակավին մանկական հինավուրց հեքիաթ էր թվում, իր գիրկն էր քաշում Բագրատյանին: Ժուլիէթի պատկերը նրա աչքին կորցնում էր իր հստակությունը: Նրեի ցանկության ղեկպրում էլ նա չկարողանար հեռանալ Մուսա լեռից:

Գարբիելը հանդիսավոր երգում էր տվել, որ զենքի մասին ոչ մեկին չի հայտնի: Իր խոստումը կատարեց: Ավագյանը նույնպես ոչինչ չգիտէր: Ընդհակառակը, սա հանկարծ նոր առաջադրանք ստացավ: Նրան հանձնարարվեց քարտեզ գծել: Դամլաջքի այն ուրվագիծը, որ Ստեփանը դեռևս մարտ ամսին իր անվարժ ձեռքով կազմել էր հոր ցանկությամբ, այժմ իմաստավորվեց: Ավագյանը պետք է գծեր լեռան ճշգրիտ քարտեզը՝ մեծ մասշտաբի, երեք օրինակ: «Հովտի մարդկանց և անասունների գործք վերջացավ,—մտածում էր ուսանողը,—հերթը հասավ լեռներին...»:

Ինչպիսի հայտնի է, Դամլաջքը Մուսա լեռան բուն կորիզն է: Եթե հյուսիսում լեռան առանցքը բաժանվում է բազմաթիվ թևերի, որոնք Բեյլանի հովտի դիմաց վեր են ածվում բնական հեքիաթային ամրոցների ու դարավանդների, եթե հարավում անկանոն և կարծես անսկեկալ գահավիժում է Որոնտեսի գետահովիտն ի վար, ապա կենտրոնում դոշացնելով Դամլաջքը, ի մի է բերում իր բովանդակ ուժն ու վեհությունը: Այստեղ լեռն իր ժայռակոփ բուռնքներն առաջ պարզած՝ կրծքին է ուղղում սեղմել յոթ գլուղի հովիտը իբրև բազմաձև ծածկոց: Այստեղ, Ֆողոնօլուքի և Հաշի Հաբիբլիի վերևում, ուղղաձիգ ծառս են լինում լե-

ոան երկու ամենաբարձր գաղաթիւները, միակ կետերը, որ ծածկված են ոչ թի ծառերով, այլ ցածրիկ խոտերով:

Դամլաջըրի թիկունքը բավական ընդարձակ սարահարթ էր Ամենալայն տեղում, Կաղնուտի կիրճի և ծովեզերքի դահալեծ ժայռապարսպի արանքում ավելի քան երեք կիլոմետր բաց տարածություն կար (Ավագյանի հաշվով): Բայց Գաբրիելի միտքն ամենից շատ դբադեցնում էին սարահարթի տարօրինակ կերպով սուր եզրերը, որ ինքը բնութշունն էր գծել: Ամենից առաջ այստեղ աչքի էր ընկնում հյուսիսային բացվածքը, կուշ եկած նեղ ու թամբաձև մի կիրճ, ուր հասնում էր հովիտն ի վեր ձգվող լեռնային բանուկ արահետը: Սակայն վերջինս կորչում էր մաքառուտների մեջ, քանի որ ոչ մի կերպ հնարավոր չէր ծովեզերք դուրս գալ պարսպի պէս կանչնած ապստամբների վրայով: Դրան հակառակ, հարավում, որտեղ լեռը վերջանում էր, ամայի, դրեթե բուսականությունից զուրկ կիսաշրջանաձև քարակարկառների մոտ վեր էր խոշանում հիստենոսնայափ ժայռակերտ, ծանրանիստ մի աշտարակ: Բնութշունն ձեռքով կառուցված այս ամրոցն իշխում էր ծովեզերքի հովտի և թուրքաբնակ գյուղերով ծածկված Որոնտեսյան հարթավայրի վրա՝ մինչև Զեբել Աքրայի լեռի բարձունքները: Երևում էին կանաչ բազելով պարուրված սև լիկյան հզոր տաճարների և ջրատար պարիսպների ավերակները: Երեւիում էին Անտիոքից էլ էսրել և Սուելիա տանող բանուկ ճանապարհի անխահառքերը: Հուրհուրում էին այս փարթիկ քաղաքի սպիտակ խորանարդները: Սովափից ոչ հեռու, Որոնտեսի աջ ափին, պարզ երևում էր ողկից խմիչքների հսկա զործարանը, որը նույնպէս ողողված էր արևով: Իսպանական մոսածողություն ունեցող ամեն ոք իսկույն կհռահեր, թե պաշտպանական ի՞նչ իղեալական դիրք ունի Դամլաջըրը: Եթե անտեսենք հովտի դժվարանց կողմը, որն ուղեորներին ուժասպառ էր անում հողիցուցիչ վերելքով, ապա հալանական հարձակում կարելի էր սպասել միայն հյուսիսային նեղ, թամբաձև կիրճից: Բայց պաշտպանվողին տեղանքը հարցուրավոր առավելություններ էր շնորհում: Շատ կարևոր էր այն հանգամանքը, որ ծառաթփերով, լեռնային սոճիներով ու դանապան մացառներով ծածկված զառթիւփեր անհաղթահարելի խոչընդոտ էր ստեղծում:

Ավագյանի քարտեզագրական գործունեությունը երկար ժամանակ չէր գահացնում Բագրատյանին: Սա շարունակ նորանոր թերություններ ու սխալներ էր հայտնաբերում: Ուսանողը երկյուղ էր կրում, որ իր տանտիրոջ ցնորական երևայակությունը կարող է կամաց-կամաց տանել դեպի խելագարություն: Դեռևս ոչինչ չէր կուսում: Ամբողջ օրն անց էին

կացնում Դամլաշըքի բարձունքին: Բագրատյանը, իբրև բալկանյան պատերազմի հրեա:անային տպա, դեռևս պահում էր հեռագիտակ, անկյունաշափ, կողմնացույց և տեղագրական նման գործիքներ, որոնք այժմ հարգու պատվի էին արժանացել: Աննահանջ եռանդով հետևում էր, որ քարտեզի վրա նշանակված լինի ամեն աղբյուրի ընթացքը, ամեն բարձր ծառ, ամեն աշխի ընկնող ապառաժ: Բայց բանը չէր վերջանում միայն կարմիր, կանաչ և կապույտ գծերով. պետք էին նշանակալից բառեր, թվեր: Լեռնագագաթների և հյուսիսային թամբաձև կիրճի արանքում կար մի ահագին, շեղ տափարակ: Քանի որ այստեղ հիանալի խոտ էր աճում, միշտ կարելի էր տեսնել սև ու սպիտակ ուղտարների հոտեր: Հովիվները ամառ-ձմեռ իրենց յափնջիների մեջ փաթաթված՝ քնելով էին անցկացնում իրենց օրերը, ինչպես հինավուրց առասպելներում:

Գաբրիելն ու Ավագյանը քայլելով չափում էին արտառավայրի սահմանները: Գաբրիելը մատնացույց արեց երկու աղբյուր: Դրանք մարգագետնի վերևի եզրին ճանապարհ էին բացել փարթամ ձարխոտերի միջով:

— Սա մեծ երջանկություն է, — ասաց նա, — ամենավերևում գրեցեք Քաղաքաձոր:

Նման խորհրդավոր նշումները վերջ ու ծայր չունեին: Գաբրիելը կարծես ինչ-որ առանձին եռանդով որոնեց ու գտավ մի տեղ, որն աշխի էր ընկնում իր շոյող ու զովասուն գեղեցկությամբ: Սա նույնպես առվի եզերքին էր ընկած, ծովից ավելի հեռու, որտեղ սարահարթի և ժայռապարսպի արանքում ձգվում էր մրտենիների ու դափնեվարդերի մուգ կանաչ գոտին:

— Սա էլ նշանակեցեք, Ավագյան, և կարմիր մատիտով գրեցեք Երեք վրանի հրապարակ:

Ավագյանը չդիմացավ, հարցրեց.

— Ի՞նչ ասել է Երեք վրանի հրապարակ:

Բայց Գաբրիելն արդեն առաջ էր անցել: Չլսեց: «Երազողին պետք է օգնեմ երազելիս», — մտածեց ուսանողը: Իսկ թե ինչ էր նշանակում Երեք վրանի հրապարակը, իմացավ երկու օր հետո:

Երբ բժիշկ Ալթունին քանդեց Իսկուհու թևի և ուսի վիրակապը, խոստովելով քրթմնջաց.

— Մտքովս անցնում էր: Եթե մեծ քաղաքում լինեիր, ամեն ինչ բարեհաջող կվերջանար: Պետք է մնայիր Հալեպում, աշքիս լույս, հիվանդանոց դնայիր: Բայց երևի լավ ես արել, որ այստեղ ես եկել: Ի՞նչ

ժամանակ է. ոչ ոք չգիտե, թե ինչ է իր գլխին գալու: Միայն մի՛ հուսահատվիր, հոգիս:

Իսկուհին հանգստացրեց ծերունուն.

— Ես չեմ էլ հուսահատվում, բժիշկ: Բայց, իհարկե, բարեբախտություն է, որ ձախ ձեռքս է վնասված:

Իսկուհին չէր հավատում Ալթունու կխաբերան սիփոփանքին: Գողունի նայեց իրեն: Թեթև թուլացած, բարակած և կարճացած կախվել էր ուսից: Շարժել չէր կարող: Բայց աղջիկը գոհ էր, որ այլևս չէր տառապում ցավերից: Հաժմանարար տղային էլ խեղանդամ էր մնալու: Սակայն դա սովորի փոքր զոհողություն չէր, եթե Իսկուհին մտաբերեր այն յարավանի ճակատագիրը, որի հետ ինքը միայն երկու թուրքիկ օր էր ճանապարհ անցել: Ինչէ՛ք, աղջիկը սրտի խորքում հաժմատացած էր. ինքն էլ դարհուրելի կերպով գուրկ է որևէ հեռանկարից, ինչպես ամբողջ ժողովուրդը: Գիշերները նրա աչքերի առաջ հառնում էին սահմակեցուցիչ տեսարաններ, ականջին հասնում էին ինչ-որ ձայներ: Հազարավոր տաբերի դուփուտն, արուփուտն, մերթ ծանրաբալլ բնթացը, մերթ խառնիխուտն վազը: Հողնատանջ, մզկտացող, վաչր գլոբմզոլ երեխաներ: Չնայած թեք չտարված էր, խորը՝ Իսկուհին ստիպված էր երկու-երեք հոգի միանգամից բարձրացնել գետնից: Թափոթի առջևից խելահեղ ձիշել էին լսվում: Կատաղությունը վրա էին պրծնում արնակալած աչքերով դափթիկները, թափահարում մարտկները: Ամենուրեք ահա՛նում էր բոնաբարոզի գեմքը: Դա կարծես ոչ թե մեկ, այլ երեսուն գեմքից կազմված դանդված էր: Գեմերից շատերը ծանոթ էին և բնավ էլ նողկալի չէին: Բայց այն կեղտակուր, մազակալած, արցունքաբու գեմքը հաճախ էր վրան կախվում չաված աչքերով: Ուռած, հաստ շրթունքների վրա պայթնում էին թքի ոլորտները: Այնքան պարզ էր ահանում սովորական մարդուց խոշոր կախիզոսկոպային աչք դանդվածը, որը թերակից իր վրա, ամեն ինչ ծածկից սխտորի սուր դարձահոտովյան բթացնող ամպով: Աղջիկը պաշտպանվեց, առամենքը խրեց կապկային մազմզոտ ձեռքերի մեջ, որ սեղմում էին իր ստիներները: Բայց ի՞նչ օգուտ: «Հիմա ես մի ձեռք ունեմ», — մտորում էր Իսկուհին: Կարծես դա լինել անհամարացուցիչ դեպք հանցանաց, քանի որ հանձնվել էր հրեշի, կորցրել բխտակցությունը:

Այսպիսի գիշերներին հաջորդող ցերեկները նման էին ճահճատենդով տառապող հիվանդի օրերին, երբ մարմնի ջերմությունն ամենաբարձր աստիճանից առանց անցման միանգամից իջնում է մինչև ցածրագույնը: Իսկուհու միտքը պարուրվում էր մշուշով: Երևի դա էր պատճառը, որ նա իր գժբախտությունն այնքան դյուրին տարավ: Խեղված թեք

խղճալիորեն կախված էր ձախ ուսից: Չնայած դրան, նրա երիտասարդական կենսահորդ մարմինն օրեցօր ծաղկում էր: Առանց նկատելու, բնականաբար էր ամեն ինչ անել աջ ձեռքով: Խորապես դոճ էր, որ այլևս կարիք չուներ կողմնակի օգնություն:

Բավական երկար ժամանակ էր անցել այն օրից, ինչ Իսկուհին բնակվում էր Բագրատյանի տանը: Վերջերս պատվելի Արամը եկավ շնորհակալություն հայտնելու քրոջը ցույց տված հյուրընկալության համար, ասելով, թե արդեն ուզում է տանել. հոր տան մոտ կարգի էր բերել ինչ-որ գատարկ բնակարան: Գաբրիել Բագրատյանը սառտիկ վերափոխվեց:

— Պատվելի՛, ինչո՞ւ եք ուզում մեր մոտից տանել օրիորդ Իսկուհուն: Բոլորս էլ նրան սիրում ենք, հատկապես կինս:

— Օտար մարդիկ տանը երկար մնալով բեռ են դառնում:

— Շատ հպարտ տեսակետ է: Դուք գիտեք, որ օրիորդ Իսկուհին, ցավոք սրտի, բիշ է զգացնել տալիս իր ներկայությունը. այնքա՛ն սուսիկ-փուսիկ է, այնքա՛ն ամոթխած: Դրանից բացի, մի՞թե այստեղ բոլորիս ճակատագիրն էլ նույնը չէ:

Արամը մի պահ նայեց Գաբրիելին.

— Ես հուսով եմ, որ մեր ճակատագիրը Ձեր աչքին ավելի վարդագույն չէ, քան իրականում:

Այս քննադատական խոսքի մեջ կար թեթև նախատինք այն օտարացածների և մեծահարուստների հասցեին, որոնք կարծես լիովին անհաղորդ էին դրսում տեղի ունեցող արհամարհանի: Սակայն պատվելու այդ զուգաթև և անհամարժեքությունը Բագրատյանի մեջ մտերմական զգացում առաջացրեց: Նրա ձայնը հնչեց խիստ ջերմորեն.

— Շատ եմ ամոսշում, որ Դուք էլ մեզ մոտ չեք ապրում, պատվելի: Բայց, խնդրում եմ, հաճախե՛ք եկեք, հենց որ ցանկություն կունենաք: Այսօրվանից մեր սեղանի առաջ միշտ Ձեզ համար երկու տեղ պատրաստ ելլին: Իմ խնդրանքը թող Ձեզ չվերափոխի: Մեզ կուրախացնեք, եթե, իհարկե, դա Ձեր տիկնոջ համար դժվար չէ:

Ժուլիենն ավելի սրանեղից, երբ իմացավ, որ Իսկուհին տեղափոխվելու է: Այս երկու կանանց միջև յուրահատուկ մտերմություն էր ստեղծվել: Դժվար էր ուրանալ, որ Ժուլիենն ուղղակի սիրաշահում էր դեռառի հայուհուն: Նման դեպքերում իրողության բուն էությունը կտրելի էր միայն ազատ կերպով կոհակել, և «սիրաշահել» բառն այստեղ միայն հեռավոր անշուքություն ուներ ճշմարտության հետ: Որքան էլ տարօրինակ թվա, Իսկուհին գեռես հասունացած չէր, թեև արդեն տասնինը տարեկան

էր, մանավանդ որ արեւելքում աղջիկները վաղ են արթունքի հասնում: Հանձին տիկին Բաղրատյանի նա տեսնում էր մի փառահեղ կնոջ, որն անսահմանորեն բարձր էր կանգնած գեղեցկությամբ, ծագումով, կյանքի իմացությամբ, ամբողջ էությամբ: Նրբ երկուսով մտերմորեն նստում էին վերնահարկում, Ժուլիեթի սենյակում, դարձյալ Իսկուհին չէր կարողանում լիովին ազատվել ինչ-որ կաշկանդվածությունից: Նման պահերին թերևս նեղվում էր այն անգործությունից, որին ինքը դատապարտված էր: Ժուլիեթը նույնպես նրա ներկայությամբ իրեն առանձնապես ազատ չէր պոյում, թեև սիրով էր աղջկան ընկերակցում: Դա գրեթե անբացատրելի էր, բայց իրողություն էր: Կան մարդիկ, որ նշանավոր չեն ո՛չ գիրքով, ո՛չ աստիճանով, մինչդեռ նրանց ներկայությամբ մեզ քաշված ենք պոյում, կեղծ վիճակում, կարծես պտուտակով ձգված, չնայած դրա համար ոչ մի բավարար հիմք չկա: Հանավաբար այլ կերպ չէր կարելի բացատրել Ժուլիեթի զվարթ զրուցասիրությունը օրիորդ Թովմասյանի ներկայությամբ:

Մի անգամ Ժուլիեթը սեեռուն հայացքով նայեց Իսկուհուն, ապա սասայ.

— Դիտե՛՛ս, ես առհասարակ բոլոր արեւելուհիներից խորշում եմ նրանց ծալության, դանդաղաշարժության պատճառով: Տանել չեմ կարողանում, երբ այդ սեռիկները մեզ մոտ են գալիս: Բայց դու, Իսկուհի, բոլորովին արեւելցի չես: Լույսի տակ նստած ժամանակ աչքերդ երկնադույն են...

— Նվ այդ ասողը Դո՛ւք եք, տիկին, Դուք, որ այդպիսի աչքեր ունեք, խորաշաշ մազեր:

— Միրելիս, քանի՞ անգամ պետք է խնդրեմ, որ ինձ տիկին չասես, այլ Ժուլիեթ: Խոսիր «դու»-ով: Միշտ ուզում ես երեսո՞վա տալ տարիքս:

— Օ՛, ո՛չ, իհարկե, չեմ ուզում... Ներեցե՛ք... Ների՛ր...

Ժուլիեթն ակամա ծիծաղեց աղջկա պարզամտության վրա, որն այդ սեթեթ կատակն ընդունեց լրջորեն, գրեթե սարսափահար աչքերով:

Իսկուհին իր ամբողջ ունեցած-չունեցածը թողել էր Զեյթունում: Փորրիկ կապոցը, որ քույր ու եղբայր դափթիկների թուշտովությամբ հեռները վերցրել էին արսողվելու ժամանակ, ստիպված եղան թողնել մեծ քաղաքից դուրս, անհյուրընկալ դաշտերում: Աղջիկն այժմ ոչինչ չունեւր, բացի իր հագի մաշված շորերից, պատառոտված կոշիկներից ու գուլպաներից, որոնցով մի կերպ հասել էր Յողոնօլուք: Ժուլիեթը ոտքից զլուխ փոխել էր նրա հագուստը: Ինքն էլ էր սրտանց ուրախացել: Վերջապես պետք եկավ հագուստեղենով լեփլեցուն այն ճամպրուկը, որն

անվթար Փարիզից եկել հասել էր Ստամբուլ, Բեյրութ, ապա այս ճգնա-
րանը (ո՞ւմ մտքով կանցներ)։ Կանանց հագուստեղենի գործը նման է
ամառային տերևների. մոդայի աշնանը զգեստներն իսկույն թափվում
են՝ կերպաս լինեն թե մետաքս, դեռևս նոր թե թանկարժեք։ Ժուլիեթն
այլևս տեղեկություն չունեի, թե որքան է առաջագիմել փարիզյան մո-
դան։ Ստիպված էր հայտնագործություններ անել «հոտառություն»։
Դուրս էր բերում իր հանգերձանքի գանձերը, կտրատում, ձեպոխում,
զգեստներ կարում իր և Իսկուհու համար։ Միջօրեից առաջ աշխատում
էր տանը, այգում, իսկ այնուհետև ամբողջ եռանդը նվիրում այդ զբաղ-
մունքին։ Օրերն անցնում էին միանգամայն իմաստավորված։ Ժուլիեթը
չունչ քաշելու ժամանակ չունեի։ Դատարկ սենյակներից մեկը դարձրել
էր նորաձևության սրահ։ Յողոնօլուքցի երկու աշխարհաց աղջիկ օգնում էին։
Գյուղերում խոսում էին այդ մասին։ Շարունակ ինչ-որ կանայք էին
գալիս, վաճառում մետաքսյա և ժանեկավոր գործվածքեղեն։ Ժուլիեթն
այնպիսի պաշար էր կուտակել, որ կարող էր զգեստներով ապահովել մի
ամբողջ պարահանդես։ Առանց ընդօրինակելու, իրեն հատուկ կախար-
դական ներշնչմամբ, թղթի վրա ուրվագծում էր իր ցանկացած ձևերը։
Դրանցից շատերն իրականացվում էին։ Կոնկրետ նպատակ չկար։

Խեղճ Իսկուհին կարող էր միայն դիտել։ Բայց թե Ժուլիեթի արվես-
տի համար նա հիսնալի «կաղապար» էր։ Աղջկան ամենից շատ սազում
էին անփաշլ գույները։ Շարունակ հարկ էր լինում փորձելու այս կամ
այն զգեստը, մազերը քանդելու, հյուսելու, շուռումուռ գալու։ Այդ
ամենը կատարում էր ոչ առանց բավականության։ Զեյթունի ճակատա-
դրի հետևանքով իսթաբուլած կենսուրախությունն սկսում էր խաչտալ։
Թեթևակի վարդապուհի էին աղջկա այտերը։

— Ա՛յ թե սուտլիկն ես, փոքրիկս, — խոսողականց մի անգամ Ժու-
լիեթը։ — Կարելի էր կարծել, թե ոչինչ չես տեսել, բացի ձեր այդ էն-
թարի կոշվածից, գուցե և թուրքական չադրա ես գցել դեմքիդ։ Բայց
ահա այնպես ես իմ զգեստները հագնում, այնպես ես շարժվում, որ կար-
ծես ամբողջ կյանքումդ միայն արդուզարդի մասին ես մտածել։ Լողանում
տեսածդ կուլտուրայի հոտը գալիս է։

Մի երեկո Ժուլիեթը պահանջեց, որ Իսկուհին փորձի իր «մեծ», լան-
ջաբաց, անթև զգեստը։ Աղջկա դեմքը մթնեց.

— Բայց դա անհարկն է։ Ինչպե՞ս կարող եմ այս թևով։

Ժուլիեթը մտահոգ նայեց նրան.

— Իսկապես... Որքա՞ն պետք է շարունակվի այս պատմությունը։
Երեկ, երեք ամիս։ Այնուհետև նորից կլինենք Եվրոպայում։ Իսկուհի, քեզ

էլ մեզ հետ կտանեմ: Խոսք եմ տալիս: Փարիզում և Շվեյցարիայում կան հաստատութիւններ, որտեղ նման բաներ բուժում են:

Գրեթե միևնույն պահին, երբ Բագրատյանի կիներ այսքան խիզախ հույսեր էր փայփայում, բազմաշարշար տարագիրների առաջին թափորները տեղ հասան՝ Միջագետքի անապատը, Դեյր էս Զոր (Դեր Զոր):

Իսկուհին միշտ այդպես ինքնամիտփի և լռակցաց չէր: Երբ զարհուրելի տեսարանների տպավորութիւնը թուլացավ, երբ կալեյդոսկոպային դեմքը մոռացվեց, արդեն կարողանում էր հանկարծ ծիծաղել, բավականությամբ պանապան զվարճալի դեպքեր պատմել Զեյթունի կյանքից: Բայց որ նա լավ ձայն ուներ, դա հայտնադուրծեց Ստեփանը: Տղան այդ օրը ճաշից հետո չէր հեռանում կանանց աշխատանոցից: Ժուլիեթը զարձալ շոքափում էր մի նյութ, որով հաճախակի դառնացնում էր ամուսնուն: Որքան էլ տարօրինակ թվա, Գարրիելի ոգով ասված ինչ-որ խոսքի պատճառով նա այնպես վրդովվեց Իսկուհու դեմ, որ սկսեց հայ ժողովրդի հասցիին անբարյացակամ դիտողութիւններ անել, գաղիական քաղաքակրթության ճաճանչափայլ ծովը հակադրել հայկական կիսալսավար գեանախորշին:

— Հին ժողովուրդ եք,— բորբոքվեց նա,— լավ: Քաղաքակիրթ ժողովուրդ եր: Զեմ մխտում: Բայց թե ինչով կապացուցեք, որ այդպիսին եր: Գիտեմ, իհարկե, անուններ կիյլեր, որ ես ամեն օր ստիպված եմ լսել՝ Արամյան, Բաֆֆի, Սիամանթո: Բայց ո՞վ է ճանաչում այդ մարդկանց: Ձեզանից բացի, աշխարհում ոչ ոք նրանց մասին չգիտե: Նվրոպացին երբեք չի հասկանա ձեր լեզուն, երբեք չի խոսի ձեր լեզվով: Ո՛չ Ռասին եք ունեցել, ո՛չ Վոլտեր, ո՛չ Քաթուլ Մենդես*, ո՛չ Պիեռ Լոթի*: Հոգյալս, ի՞նչ ես կարդացել Պիեռ Լոթիի գործերից:

Այս դառնացնող խոսքերից վիրավորված՝ Իսկուհին գլուխը մտամուրր բարձրացրեց:

— Ո՛չ, տիկին... ոչինչ չեմ կարդացել:

— Հեռավոր երկրներ նկարագրող գրքեր են դրանք,— կշտամբանքով վրա բերեց Ժուլիեթը, կարծես դա բավական էր, որ աղջիկը ճանաչի այդ Պիեռ Լոթիին:

Ժուլիեթի կողմից վեհանձնութիւն չէր նման նվաստացուցիչ համեմատութիւններ անելը: Բայց նա մեն-մենակ էր ալելի զորավոր միջավայրում, ուստի և ուզում էր յուրայիններին պաշտպանել: Եվ դա, անշուշտ, անհասկանալի չէր:

Իսկուհու աչքերին նայողն իսկույն կզգար, որ աղջիկը շատ ասելիք ունի: Բայց փոքր-ինչ լռելուց հետո նա միայն մի խոսք ասաց:

— Մենք հին երգեր ունենք. շատ են սքանչելի:

— Օրիորդ, մի բան երգեցեք,— խնդրեց Ստեփանը, որը մի անկյու-
նում կուշ կկած՝ դիտում էր Իսկուհուն: Սա տղային երեւի չէր էլ նկատել:
Այդ պահին աղջկա համար առաջին անգամ պարզվեց, որ ֆրանսուհու
որդին իսկական հայ տղա է՝ զերծ ալլազգի էության որեւէ նշույլից:
Կունատ ճակատի տակ վառվում էին իր ժողովրդին հատուկ աչքերը, որոնք
տակավին միայն լավն ու բարին էին տեսել: Թերևս այդ զգացման շնոր-
հիվ Իսկուհին զսպեց ընդդիմանալու ներքին ցանկությունը, վճռեց եր-
գել: Նա երգելու էր ոչ թե Ժուլիենի տարակուսանքը փարատելու, հա-
յոց երգերի արժանիքն ապացուցելու նպատակով, այլ միմիայն Ստե-
փանի համար: Կարծես իր պարտքն էր համարում օտարացած պատանուն
վերադարձնել հարազատ աշխարհը: Իսկուհին կրծքային նուրբ ձայն
ունեւ: Դա ավելի շուտ փոքրիկ աղջկա ձայն էր, քան կանացի գեղեցիկ
սոսորանո: Բայց տխրածոր, ներդաշնակ մեղեդին ծավալող այդ ձայնը
ոչ միայն մանկունակ էր, այլև ավելի շատ քրմական ինչ-որ երանդ
ունեւ: Դա այն երգն էր, որ Յողոնօլուքից ինքն էր տարել Զեյթունի որ-
բանոցը՝ «Կուզան ու կերթան»-ը: Դա ոչ այնքան իմաստուն խոսքերի,
որքան սրտահույզ եղանակի շնորհիվ դարձել էր յոթ գյուղի աշխատան-
քային երգը:

Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուզան ու կերթան,
Վհատելու չէ, վերջ կունենան, կուզան ու կերթան:
Դառն ցավերը մարդու վերա չեն մնա երկար,
Որպես հաճախորդ, շարվի-շարան կուզան ու կերթան:

Փորձանք, հալածանք և նեղություն ազգերի գլխից,
Ինչպես ճանապարհի քարավան, կուզան ու կերթան:
Աշխարհը բուրաստան է հատուկ, մարդիկը՝ ծաղիկ,
Որքա՛ն մանուշակ, վարդ, բալասան կուզան ու կերթան:

Ոչ ուժեղը թող պարծենա, ոչ տկարը տխրի,
Փոփոխակի անցքեր զանազան կուզան ու կերթան:
Արեւ առանց վախենալու ցայտում է լույսը,
Ամպերը դեպի աղոթարան կուզան ու կերթան:

Երկիրը ուսյալ զավակին է փայտալուծ մոր պես,
Անկիրթ ցեղերը թափառական կուզան ու կերթան:
Աշխարհը հյուրանոց է, Զրկան, մարդիկը հյուր են,
Այսպես է կանոնը բնական, կուզան ու կերթան:

Երգը լսելիս Ժուլիենը պարզ զգաց Իսկուհու մեջ նստած այն ան-
թափանցելին, որ նվերներ մերժելիս ամոթխածության և տխրության
կերպարանքով ծառանում էր իր բոլոր ջանքերի դեմ: Քանի որ խոսքերի

մեծամասնությունը չհասկացավ, թարգմանել տվեց: Վերջին տողը լսելուց հետո հաղթական եղանակով ասաց.

— Դարձյալ դպացվում է, թե ինչքան ամբարտաւան մարդիկ եք: Ուսյալ զավակը, որին մայր երկիրը փայփայում է, հայությունն է, իսկ անկիրթ ազգերը մյուսներն են...

Սաեփանը պահանջեց գրեթե տիրաբար.

— Մի բան էլ, Իսկուհի:

Ժուլիեթն ուզում էր բորբոքուն երգ լսել, այնպիսի մի բան, որ ո՛չ մտառանջություն պատճառի, ո՛չ էլ վերաբերի ուսյալ կամ անկիրթ ցեղերին.

— Իսկական սիրերդ, Իսկուհի:

Իսկուհին անշարժ նստած էր աթոռին՝ փոքր-ինչ առաջ խոնարհված: Ձախ ձեռքի կուշ եկած մատները ծոցն էր գրել: Թիկունքը դարձրել էր պատուհանի կողմը, որը լցված էր մայր մտնող արևով: Դիմագծերն առնորոշ էին, ստվերով պարուրված: Մի պահ անցնելուց հետո կարծես ինչ-որ բան պեղեց, դուրս բերեց հիշողության խորքերից.

— Սիրային մեկ-երկու երգ գիտեմ: Այս կողմերում տարածված են, Լսել եմ այն ժամանակ, երբ դեռ շատ փոքր էի ու ոչինչ չէի հասկանում: Ոչ մի առանձին բան: Բացարձակ խենթություն: Ճիշտն ասած, այս երգը պետք է ուղտամարդ երգի, թեև կենտրոնական դեմքն աղջիկն է:

Աղջկա և քրմուհու ձայնը հնչեց ասեւ ամայության խորքից: Վայրի տողերը յուրաքանչյուր հակադրությունն էին անխռով ձայնի.

Աղջիկ տեսա այգու եզրին,
Ոտքից գլուխ՝ շաղ ու բույր,
Սեղմած կրծքի վույգ նռներին
Ուտից քաղած երկու նուռ:

Նուռն ինձ տվեց... Ա՛խ, ես չառա...
Արմանք-վարմանը հայեց լուռ,
Զարկե՛ց սրտին իր անարատ՝
Աչքերի մեջ ծո՞վ մրժուռ:
Սն՞ր տուր, անո՞ւշ, ոչ թե նուռ...

— Մի անգամ էլ, — պահանջեց Սաեփանը:

Բայց Իսկուհին շարձազանքեց, քանի որ այդ պահին Գաբրիելը զգուշորեն դուռը բացեց և ներս մտավ:

Վերջերս Բագրատյանի տանը մեծ աշխուժություն էր տիրում: Գրեթե ամեն օր հյուրերի հետ էին ճաշում: Ժուլիեթն ու Գաբրիելը զոհ էին

եռուզեռից: Այժմ նրանց համար ծանր էր իրար հետ առանձին մնալը: Ժամանակն էլ աննկատելի էր անցնում: Յուրաքանչյուր անցած օրը հազ-թանակ էր. ամրապնդվում էր այն հույսը, թե արհավիրքը գուցե խափան-վի: Հուլիս ամիսն էր մոտենում: Որքա՞ն կարող էր տեել վտանգը: Մո-տալուտ հաշտության հոտն զգացվում էր: Իսկ գա փրկության էր: Այժմ պատվելի Սրամը նույնպես հաճախակի հյուր էր գալիս: Օվսաննան, որը զեռես լիովին չէր կազդուրվել, ամուսնուն խնդրում էր հոգ տանել Իսկու-հու մասին: Դիտեր, որ քրոջ հետ նա կապված էր սրտի բոլոր լարերով, անհանգստանում էր, եթե մեկ-երկու օր չէր տեսնում:

Թովմասյանից բացի, շատերն էին Գաբրիելի հետ սեղան նստում: Գլխավոր խումբը Գրիգորն ու նրա արբանյակներն էին: Սրանց ընկերակ-ցում էր նաև ղեղապործի կենվորը՝ Գոնգազ Մարիսը: Երիտասարդ հույ-նը միայն իր դաշնամուրային նվագի համար չէր սիրված: Նա զեռեցկու-թյան և վայելչության նուրբ դիտակ էր: «Նկատում էր»։ Իսկ Գաբրիելն այլևս չէր նկատում, կամ նկատում էր հազվադեպ: Ժուլիեթի ղեռնակա-յին արվեստը, տնեցիների աչքին միայն հայտնիքը հիշեցնող աննպա-տակ ժամանց էր, մինչև ու ուղադիր Գոնգազի հիացմունքն էր շարժում: Առանց սնամեջ հաճույսխոսություններ շռայլելու, որն է նպատակապա-ր խոսք էր ասում ոչ միայն Ժուլիեթի արտաքին, այլև հայտնագործու-թյունների վերաբերյալ, հայտնագործություններ, որոնցով հմայված էր նաև Իսկուհին: Գոնգազը խոսում էր ոչ թե իբրև միամիտ հիացող, այլ իբրև գործի գիտակ արվեստագետ: Նման պահերին իրար միացած խիտ հոնքերը հարցականորեն վերև էր բարձրացնում: Այսպիսով, Գոնգազի բարձր ճաշակի շնորհիվ Ժուլիեթի աշխատանքն իմաստավորվում էր, դադարում ժամանց համարվելուց: Երիտասարդի գեղարվեստական ճա-շակն զգացվում էր նաև նրա արտաքինից: Ճիշտ է, նա չքավոր էր և, հավանաբար, վարդապույն անցյալ նույնպես չէր ունեցել: Բայց այս մասին չէր խոսում: Ժուլիեթի հարցերից խուսափում էր ձեռքի արհա-մարհական շարժումով: Յույց էր տալիս, թե իբր ո՞չ գաղտնապահություն է խաղում, ո՞չ էլ թաքցնելու որն է բան ունի, այլ անցած-գնացածը կա-րեոր չէ: Ձևայած իր սահմանափակ միջոցներին կամ, թերևս, հենց այդ պատճառով, Բաղրատյանի տունը գալիս էր միշտ լավ հագնված: Քանի որ առաջիկայում իր եվրոպական հագուստեղենի պաշարը լրացնել չէր կարող, ուստի զգեստների հետ վարվում էր բժախնդիր խնամքով: Գոն-գազի վարվելաձևը և հանդերձանքը Ժուլիեթի վրա հաճելի տպավորու-թյուն էին թողնում, առիթ չտալով որն է այլ նկատառման: Սակայն երկու ուսուցիչների՝ Շատախյանի և Ոսկանյանի ստացած տպավորությունը

այդքան հաճելի չէր. վերաժողովում էր նրանց փառասիրությունը, բոր-
բորովում երկրպագուական խանդը: Հրանտ Ոսկանյանը, այդ գաճաճը,
ուզողակի խանդահար էր լինում, կատաղությունից իրեն ուտում: Ոչ մի
կերպ նրան չէր հաջողվում տիկին Բագրատյանի ուշադրությունը բեռնել
իր խորհրդավոր դիրքի, իր ներքին արժանիքների վրա՝ ո՛չ բանաստեղ-
ծագեղագրական մագաղաթաթերթերով, ո՛չ էլ իր վեհապանծ լուծյամբ:
Մինչդեռ ծեփծեփուն խառնածինը միայն դատարկ ցուցամոլությամբ իս-
կույն նվաճեց այդ ուշադրությունը: Ոսկանյանը վճռեց այդ ասպարե-
զում դուրս գալ անհամասար գոտեմարտի: Վաղեց դերձակի մոտ, որը
մի կես դար առաջ երկու տարի աշխատել էր Լոնդոնում: Այս «անգլիա-
ցի» վարպետն իր արհեստանոցի պատերից կախել էր շիկ լորդերի ծա-
մանակներից մնացած տարագի նմուշներ: Կտորեղենից, իհարկե, խեղճ
էր: Միայն ինչ-սր բարակ, մոխրագույն կտոր կար, որ բավական պատ-
կանելի տարիքի էր հասել և հագիվ թե արժանի լիներ վերարկուի աս-
տառ դառնալու: Այնուհանդերձ Ոսկանյանն ընտրեց լորդերից մեկի տա-
րագը: Լորդի հոյակապ պատկերն ամփոփված էր գորշ գույնի երկար,
ծիծեռնակապոչ սերթուկի մեջ: Փորձելիս պարզվեց, որ սերթուկը գաճա-
ճի կրունկներին է հասնում: Բայց թե Ոսկանյանը դա հաշվի չառավ,
չույսած դերձակի տարակուսանքին: Երբ գործը գլուխ եկավ, բանաստեղ-
ծը, լորդին ընդօրինակելով, կոճակի օղակի մեջ սպիտակ ծաղիկ անց-
կացրեց: Սակայն, ցավոք սրտի, նա եղածը կատարելագործեց սեփա-
կան երեակայությամբ: Գրիգորի ղեղատնից սուր հոտ արձակող օծանե-
լիք գնեց, կես սրվակը շաղ տվեց նոր սերթուկի վրա: Եվ, հիրավի, առա-
ջին իսկ պահին գրավեց տիկին Բագրատյանի, ինչպես նաև բոլորի ուշա-
դրությունը: Հետևանքն այն եղավ, որ Գաբրիելը նրան մի կողմ կանչեց,
բարեկամաբար խնդրեց, որ մեկ-երկու ժամով հագնի իր սեփական սեր-
թուկներից մեկը, իսկ հոյատեսիլ գորշ սերթուկը կախի այգում՝ հոտը
քամուն տալու համար:

Հիշյալ հյուրերից բացի, երբեմն գալիս էին նաև տարեց զույգեր,
ինչպես, ասենք, Պետրոս Ալթունին ու Մայրիկ Անթառամը, պատվելի
Նոխոսդյանն ու նրա երկշոտ կինը: Սակայն Տեր-Հայկազունը միայն մի
անգամ էր հյուր եկել:

Հուլիսյան գեղեցիկ միջօրե էր, երբ Գաբրիելն առաջարկեց մի երեկո
և մի գիշեր անցկացնել Մուսա լեռան գագաթին, վայելել արևածագը
դիտելու հաճությամբ: Դա իսկական եվրոպացու առաջարկություն էր, սու-
րիստի սրտից բխած ներշնչում, տուրիստ, որն ամբողջ կյանքն անց է
կացնում բնտոնե պատերի և գործնական նամակների կույտերի մեջ: Իսկ

այստե՛ղ: Սեղանակիցները միանգամայն տեղին դարձացան: Միայն երբեք մեջքի վրա չընկնող Շատախյանը գովաբանեց գիշերը բացօթյա անցկացնելու բավականությունը: Բայց Բագրատյանը նրան հիասթափեցրեց.

— Կարիք չունենք բացօթյա քնելու: Մեր տան խորդանոցում երեք վրան եմ հայտնաբերել, երեքն էլ կարգին-սարքին: Հանգուցյալ եղբայրս է օգտագործել որսորդական մեծ ուղեորություններ կատարելիս: Նրկուսը միանգամայն արդիական են, արշավախմբերի համար: Անգլիայից են բերված: Յուրաքանչյուրը երկու-երեք հոգու համար է: Նրորորը շեխաւկան շատ մեծ ու փառահեղ վրան է: Կամ Ավետիսն է իր ճանապարհորդություններից մեկի ժամանակ հետը բերել, կամ մեր պապից մնացած ժառանգություն է...

Քանի որ Ժուլիեթն այդ փոփոխությունը ողջունեց ոչ առանց հըրձվանքի, իսկ Ստեփանն ուրախությունից սկսեց թռչկոտել, վճռեցին ճանապարհ ընկնել վաղը, շաբաթ օրը: Ամեն ինչ տեսած ու փորձած դեղագործ Գրիգորը, որի համար աշխարհում ոչ մի նորություն գոյություն չուներ՝ մուրաբաներից մինչև համեմատական աստվածաբանությունը, յուրայիններին հաղորդակից էր դարձնում բաց երկնքի տակ մի ժամանակ անցկացրած իր օրերի փորձառությունը: Նրա շիլ աչքերն այդ պահին սեւեռված էին դեպի անորոշ տարածություն, իսկ խուլ միապաղաղ ձայնից զգացվում էր, թե ծերունու աչքին որքա՛ն շնչին են իր ձեռք բերած գիտելիքների պատառիկները: Դեղնած դեմքի վրա ոչ մի շարժում չկար: Միայն այծային մորուքն էր ութմիկ ելեւելում: Տարիներ առաջ նա ջաքաթներով մնում էր Մուսա լեռան բարձունքին: Նույնիսկ երեկոները հովիտ չէր իջնում: Ով լեռը լավ է ճանաչում (իսկ ո՞վ է իրականում այդ լեռը ճանաչում), գիշերելու համար այնքան ապահով ապաստարաններ կարող է գտնել, որ վրանի կարիք չի էլ զգա: Գրիգորը, իհարկե, նկատի չուներ միայն Քերուսիի վերեի հանրածանոթ քարանձավները: Ժողովրդական ավանդության մեջ հիշատակվում էր Սուրբ Սարգիսը, Հեթանոսների դեմ կռվելիս սա իր նժույգով Դամլաջըքի գլխից ցած էր թռել, լեռան վրա թողնելով ձիու զորավոր սմբակների հետքերը, իբրև քարանձավներ: Բայց եթե իրականում Մուսա լեռը ոչ մի առնչություն չուներ Սուրբ Սարգսի հետ, ապա անմիջական կապ ուներ Սուբխասյանների՝ ճգնավորների, մեկուսացած վանականների հետ, որոնք դարեր առաջ իրենց համար բնակավայր էին ընտրել այդ այրերը: Իր ճգնության շաբաթներին Գրիգորը մտադիր էլ չէր ուսումնասիրել հիշյալ քարանձավա-

քնակների հոգևոր հիմունքները: Ընդհակառակը, այն ժամանակ նրան ոչինչ չէր հրապուրում, բացի բնությունը ճանաչելուց: Մուսա լեռան բուսական աշխարհի լիակատար հավաքածուի գոյություն համար նա պարտական էր այդ շաբաթների բուսաբանական պրպտումներին: Մաղկասերներն իր ցանկում կարող էին գտնել աղվիսագի և կապարարմատ կոշվող բույսերը, որոնց մասին նույնիսկ հռչակավոր Լիննեյը* ոչինչ չի ասել: Նա կարող էր վկայակոչել բազմաթիվ ակադեմիկոսների ղեկավար անձանց հետ այդ առթիվ ունեցած նամակագրությունը: Դժբախտաբար Երիտասարդությունը բնավ չի հետաքրքրվում բուսական աշխարհով և բույսերի դասակարգմամբ, կյանք է մտնում առանց որևէ ջերմ խանդավառության: (Ուսուցիչներն էին մեղավոր): Մսկայն Գրիգորը կարող էր դեղագործական իր սովորություններով հավաստիացնել, որ ինքն իր ունեցած սուղ միջոցներով հանդերձ ի վիճակի է Մուսա լեռան ղեղաբույսերից պատրաստել բոլոր անհրաժեշտ դեղերը: Քինինի, զանազան հաբերի կամ ղեղափոշիների պակասը լրացնելու համար ինքը բնավ էլ կարիք չուներ գնալու Անտիոք, դիմելու պետական հիմնարկներին: (Այդ խոսքն ուղղված էր Բագրատյանի դեմ, որն իմաստուն Գրիգորի ղեղասանը նույն էր միայն կասկածանքով):

Բացի տիկին Նոխուդյանից, որը սարսափով էր մտածում, թե իր փափկասուն, վատառողջ Հարությունը կարող է մասնակցել նման հակառուդադասական ավելորդ ցուցության, միայն Իսկուհին հրաժարվեց խմբին ընկերանալուց: Ի՞նչ կար զարմանալու: Աղջիկն արդեն բաց դաշտում, պարզ երկնքի տակ ճաշակել էր անաղորտի բարբարոսության համար: Այն, ինչ ուրիշները բավականություն էին համարում, նրա համար վիրավորանք էր: Նա իրեն այնպես էր զգում, ինչպես կուշտ մարդկանց նայող սովասանքը, որի աչքի առաջ ուսնիքը պատահանից գուրս են նետում: Արեւելքում, յոթանասուն մղոն հեռավորության վրա ճանապարհն էին շափշփում մեծնող բազմությունները: Բագրատյանի անսիրտ խաղն աղջկան դառնացրել էր: Այդ խաղի ետևում նա որևէ դիտավորություն չէր տեսնում:

— Ես կուղենայի տանը մնալ, — խնդրեց նա:

Գաբրիելը դիմեց Իսկուհուն ոչ առանց խստության.

— Վճռված է, Իսկուհի: Ես Ձեզ այդքան անմարդամտ չեմ համարում: Ժուլիեթի հետ կլինեք շեշխական վրանում:

Իսկուհին աչքերը հռեց սփռոցին. հարմար բառեր էր որոնում.

— Ես... վախենում եմ... Ամեն գիշեր ուրախանում եմ, որ կարող եմ քնել տանը:

Գաբրիելը փորձեց որսալ աղջկա հայացքը.

— Հենց Ձեզ եմ նկատի ունեցել:

Իսկուհին գլուխը դնուհա չէր բարձրացնում, սեղմում էր շուրթերը: Այդ փոքրոգությունից Գաբրիելը սաստիկ բորբոքվեց.

— Ես պնդում եմ, Իսկուհի՛:

Աղջկա դեմքն արդեն սկսեց դողդողալ: Ժուլիեթն ամուսնուն աչքով- ունըրով հասկացրեց, որ նրան հանգիստ թողնի և այլևս ուշադրություն չգարձնի: Հասկացրեց նաև, որ իրեն, գուցե, հաջողվի կոտրել աղջկա դի- մադրությունը: Բայց դա ավելի դժվարին խնդիր դուրս եկավ, քան Ժու- լիեթը կարծում էր: Գործի դրեց կանացի այն իմաստությունը, թե բոլոր տղամարդիկ էլ վերջին հաշվով երեխաներ են: Եթե կինն ուզում է կյան- քում տեր ու տնօրեն լինել, ապա պետք է կատարի, երբ հնարավոր է, տղամարդկանց փոքր ցանկությունները: Ամենաշնչին լավության համար իսկական տղամարդը մնում է երախտապարտ, դառնում գիշող: Կեն- սական մեծ խնդիրներ լուծելիս կարելի է սեփական կամքը գրսևորել, եթե փոքր հարցերում մարդ կարողանա դիչել:

Այս իմաստությունը կարծես հենց իր համար մտաբերեց Ժուլիեթը՝ ամուսնացած կինը: Բայց ի՞նչ առնչություն ունեն Գաբրիելի տղամարդ- կային փոքր ցանկությունները Իսկուհու հետ: Եվ խոռովահույզ աղջիկը հա- յացքը թեքեց մի կողմ.

— Դրանք ինձ համար փոքր բաներ չեն:

— Ամեն ինչ լավ կվերջանա: Թող մի անգամ էլ ինչ-որ նորություն լինի...

— Այդ նորության հետ շատ հիշողություններ են կապված:

— Եղբայրդ՝ պատվելին, բնավ չառարկեց...

Իսկուհին խոր թառանչ արձակեց.

— Ես կամակորուստ չեմ անում...

Ժուլիեթը կարծես հաշտվեց այդ մտքի հետ.

— Եթե դու տանն ես մնալու, ես էլ չեմ գնա: Ինձ համար ոչ մի բավականություն չէ այդքան տղամարդկանց մեջ լինել միակ կին արա- բածը: Ավելի լավ է՝ ինքս էլ այստեղ մնամ:

Իսկուհին լուռ ու երկար նայեց Ժուլիեթին.

— Ոչ, դա անհնարին է: Այդպես չի կարելի: Եթե ուզում ես, ի՞նչ արած, ես էլ կգամ: Վախի զգացումն արդեն հաղթահարեցի: Քեզ համար սիրով կանեմ այդ բանը:

Ժուլիեթը հանկարծ սոսկալի հոգնած տեսք ընդունեց.

— Մինչև վաղը, կեսօրից հետո, ժամանակ շատ ունենք: Կարելի է տասն անգամ կշռադատել:

Զեռքը տաքավ դեպի ճակատը, աչքերը փակեց: Զգիտես ինչու, գլուխը պտտվեց. կարծես Իսկուհու հիշողությունները գրոհեցին իր սեփական հոգու վրա.

— Իսկուհի, երևի քո այդ զգացումը տեղին է: Բոլորս էլ այնքան միամիտ ենք ապրում...

Հետևյալ օրը մարդիկ շատ վաղ արթնացան:

Կանանց ցանկությունը ընտրեցին ոչ թե Կադնուտի կարճ արահետը, այլ Հյուսիսային լեռնաթամբի վրայով անցնող հարմար, սակայն ուրապտույտ, երկար ճանապարհը: Այդտեղ հասնելու համար պետք է Ալիրից Բիթիաս տանող սայլուղով կես մղոն առաջ անցնելին:

Մուսա լեռն այդ օրը, չնայած իր անդունդներին, ժայռակերտ ամրոցներին, վայրի ամացությունը, լեռնային ակնապարար մարզագետնի տպավորություն էր թողնում: Կարծես սարն ի վեր բարձրացողների առաջ ուղում էր ցուցադրել իր գեղեցկությունը:

Իսկուհու լուսթյունը խորասուզվել էր ընդհանուր զվարթության հասակի: Հեռուհեռ հա էլ սկսեց աշխուժանալ:

Բազրատյանը նկատում էր, որ Ստեփանը Շատախյանի դպրոցը հաճախելուց հետո զլխապտույտ արագությունը հրաժարվում է եվրոպական կիրթ շարժվելից: «Բոլորովին անճանաչելի է դարձել»,— վաղուց ի վեր ասում էր Փուլիկթը: «Պետք է ուշադրություն դարձնել. իր «սքանչելի» ուսուցչի նման սկսել է խոսել հայկական փայտե ֆրանսերենով»: Ստեփանն արդեն Դամլաջքը նույնքան լավ էր ճանաչում, ինչքան հայրը: Նույնիսկ ուզում էր ուղեցուցչի դեր կատարել: Ծանապարհով չէր քալում: Մարմնամարդիկ ճարակովյամբ արագ կողմնորոշվում էր, եռանդուն մագլցում ժայռերն ի վեր: Կամ շատ առաջ էր ընկնում, կամ շատ հտ, այնպես որ, երբ կանչում էին, ձայնը հագիվ էր լսվում: Ետ կամ առաջ ընկնելն իր հիմնավոր պատճառն ուներ: Ինքնին հասկանալի էր, որ Սաթոյին թույլ չէին տվել զբոսանքին մասնակցելու, թեև Ստեփանը միջնորդել էր: Այս վայրենի և անհանգիստ արարածի անկարողությունը ոչ ոք չէր կարող հաստատել, բայց աղջկա «կեղտոտ» աչքերը բոլորին փանում էին: Քանի որ տանը Ստեփանի միակ հասակակիցը Սաթոն էր, աղան նրա նկատմամբ «դասակարգային» զգացում ուներ: Այժմ հավատաքած էր, որ աղջիկը հավատարիմ մնալով իր տարօրինակ ծածկամբուսությանը, զաղտնի հետևում էր խմբին: Այդ պատճառով էլ ամեն րոպե

սպասում էր նրա հայտնվելուն։ Ուզում էր, որ միասին քայլեն։ Տղայի համար միշտ էլ դժվար էր Սաթոյի հետ խոսելը։ Սա որոշ ժամանակ հարցերին պատասխանում էր խելամոռոքեն, միանգամայն հիանալի։ Բայց այնուհետև այժմերը գալիս էին, և բերանից դուրս էին հորդում անխմաստ, անախորժ հնչյուններ։

Գեղատեսիլ սարալանջը հասան ավելի շուտ, քան Գաբրիելը կարծում էր։ Ավագյանի հսկողությամբ Քրիստափորը, սպասավոր Միսակն ու պատանի ախոռապանը ահագին գործ էին կատարել։ Վրաններն արդեն պատրաստ էին, հողին ամրացված։ Շեյխական կամ Ավետիս պապի վրանի վերևում նույնիսկ ծածանվում էր մի դրոշ, որի վրա հին հայկական զինանշան կար՝ Արարատը, տապանը և կենտրոնում սավառնող աղավնին։

Հիրավի, փառահեղ էր վրանը՝ հաջողակ և պանծալի ժամանակների առճավատչան։ Ութ քայլ երկարություն ուներ, յոթ քայլ՝ լայնություն։ Առաստաղը հենվում էր բնտիր փայտից պատրաստած ձողերի վրա։ Ներսի պատերը ծածկված էին գեղեցիկ գորգերով։ Միայն մի մեծ պակասություն ուներ. զրացվում էր քափուրի և հնություն սուր հոտը։ Վրանի պատերը ծակված, դրված էին ջվալների մեջ, կարված։ Տնտեսվար Քրիստափորը ժամանակ առ ժամանակ առատորեն քաֆուր և միջատասպան փոշի էր շաղ տալիս։ Արշավախմբային նոր վրանները, որ կրտսեր Ավետիսը մի քանի տարի առաջ խողովից բերել էր Յողոնօլուք, ավելի մեծ հիացմունքի էին արժանանում, թեև պատրաստված էին հասարակ կտորից։ Գրանց մեջ կար այն ամենը, ինչ կարող էր անցնել հմուտ, հեռատես ուսուրդի, աշխարհիկ մարդու մտքով։ Ավետիսը, նախքան սաստկացող հիվանդությունը նրան անկողնուն կղամեր, ծրագրել էր անգլիացի երկու բարեկամի ուղեկցությամբ ուղեորություն կատարել դեպի լեռնային ու տափաստանային գրեթե կուսական վայրերը։ Վրանները պատրաստելիս ոչինչ չէին մոռացել։ Մալովի մահճակալներ, որ այնքան էլ կոշտ չէին, մետաքսյա քնապարկեր, իրար մեջ ազուցվող, փետուրի պես թեթև սեղաններ ու աթոռներ, խոհանոցային սպասք, թեյի ամանեղեն, գդալներ ու ափսեներ։ Եվ այդ բոլորն էլ ալյումինից։ Ռեպորտն լվացարան, լոգարան՝ խողովակով։ Մոռացված չէին անգամ նավթի ու սպիրտի հողմակայուն լապտերները։

Բանը հասավ տեղաբաշխման։ Ժուլիեթը հրաժարվեց շեյխական վրանից, իր և Իսկուհու համար ընտրեց նոր վրաններից մեկը։ Գրիգորին ու Գոնդազին բաժին ընկավ մյուսը։ Ուսուցիչ Ոսկանյանն անհայտ պատճառներով և Ժուլիեթի կողմը խստությամբ նայելով, հայտարարեց,

թե ինքը գերադասում է գիշերն անցկացնել մեն-մենակ, մարդկային հասարակությունից հեռու, ինքն իր հետ: Այս հայտարարությունն անելիս նա գանգրահեր գլուխը փոքր-ինչ էտ գցեց, կարծես սպասում էր, թե ամեն կողմից գովեստներ կտեղան իր հասցեին՝ հպարտ ու խիզախ վճռի համար, իսկ կանացի փաղաքուշ մի ձայն կփորձի կասեցնել այդ վճիռը: Բայց Ժուլիեթը ո՛չ գազանների մասին էր մտածում, ո՛չ էլ դասալիքների, որոնք կարող էին փորձանք բերել Ոսկանյանի գլխին: Վիճաբանելու հարկ չկար, եթե մարդն ուզում էր առանձնության մեջ գրուցել իր սեփական հոգու հետ: Նա ամբարտաժան արհամարհանքով շրջվեց, գնաց երեկոյի մնացորդը ձոնելու իր խորախոր մտորումներին: Այլևս չէր կարող հրաժարվել անխմաստ վճռից: Գաբրիելը, Ստեփանը, Ավագյանն ու Շատախյանը մտան փառահեղ վրանը՝ իրենց գիշերային օթեանը, որի վերևում փողփողում էր դրոշը:

Բազրատյանն այդ երեկոն մտովի համարում էր գլխավոր փորձ:

Ամեն ինչ անցավ առանց որևէ արկածի, շատ սովորական ձևով: Ոչ մի ռոմանտիկ բան տեղի չունեցավ, եթե նկատի չունենանք այն, որ խոհարար Հովհաննեսը ճաշ պատրաստեց բացօթյա օջախի վրա: Ի դեպ Միսակը՝ ահ ու սարսափ չիմացող այդ տղան, մի քանի օր առաջ հանդիմանել էր դնալ Անտիոք և զինվորական մթեքներ մատակարարող ծանոթներից զինել մի ամբողջ ջորերիւռ անզլիական պահածոներ, որոնց համն այսօր փորձում էին:

Հաջ ուտելիս Ստեփանը հաճախակի վեր էր կենում, լավաշի մեջ փաթաթած տանում իր բաժնի մի մասը, տալիս քաղցած Սաթոյին, որը թաքնված էր կրակի մյուս կողմում: Խումբը բոլորվել էր օջախի շուրջը, խսիրների վրա: Միսակը հարմար տեղում սփռոց էր բացել, վրան ափսեներ շարել:

Երեկոն շնչում էր շոյող թարմությանմ: Կուսինը դեռ չէր բոլորել: Կրակը մեղմ ճարձատում էր: Տնական գինի և թթի օդի էին խմում: Բայց չկար իսկական բավականություն, չկար սրտաբաց հրճվանք: Ժուլիեթը շուտով վերջ տվեց երեկույթին: Նա իրեն տարօրինակ կերպով ճնշված էր զգում: Նոր միայն հասկացավ, թե ինչու էր Իսկուհին դիմադրում: Ամենուրեք դարանակալ սպասում էր անհյուրընկալ հոգն իր ահարկու լրջությամբ: Հիրավի, գուցե դա չար խաղ էր, որ հնարեց Գաբրիելը: Ժուլիեթն ու Իսկուհին գնացին իրենց վրանը: Մյուսները նույնպես միմյանց բարի գիշեր մաղթեցին: Ոսկանյանը գլուխը բարձր պահած՝ հեռացավ, որ սառնաշունչ գիշերվա գրկում, սպասավորների ճամբարի մոտակայքում քավի իր անբարտաժանության մեղքը: Գաբրիելը կարգավորում էր

գիշերային պահակության գործը: Երեք ժամը մեկ պետք է երկու հոգի հանկին վրանները: Բազրատյանը նրանց հրացաններ տվեց, սրածայր փամփուշտներ: Քրիստափորը և Միսակը եղել էին հանգուցյալ Ավետիսի որսակիցները: Այնպես որ լավ գիտեին դենքի հետ վարվելու ձևը:

Գաբրիելը անկողին մտավ բոլորից հետո: Բայց քունն աչքերին մոտ չէր գալիս: Քնած չէր նաև Իսկուհին: Աղջիկն աչքերը լայն բացած՝ անշարժ պառկած էր: Ձէր շարժվում, որ ժուլեթին շարժնացնի: Գաբրիելը ընդհակառակը, ժամերով շուռումուռ էր գալիս: Քաֆուրի և բորբոսի հոտից խեղդվում էր: Վերջապես հագնվեց, դուրս եկավ: Գիշերն արդեն կիսվում էր: Պահակներին՝ Միսակին ու խոհարարին, ուղարկեց քնելու: Դանդաղ հոտ ու առաջ քայլելով, շարունակեց մեն-մենակ հսկել Երեք վրանի հրապարակը: Երբեմն վառում էր դրպանի լապտերը, լուսավորելով միայն խավարի մի փոքրիկ պասաու: Գիշերն իր մեջ ոչ մի վտանգավոր բան չուներ: Խավարչտին հով՝տն ասուղողի մեջ պահող վայրենացած շներից ոչ մեկը չհայտնվեց, չհրապուրվեց վառվող լույսերով: Ոչ մի սարսափելի ձայն: Թանձր մութը ճեղքելով սուրում էին շղջիկները: Երբ ամպը ճանապարհ տվեց դեպի ծովը սահող լուսնին, մեռյալ անդորության մեջ հանկարծ դաշլալեց սոխակը՝ այնքան սրտաբուխ, այնքան ներշնչված, որ Գաբրիելը ցնցվեց: Փորձեց խորհրդածել, պարզել, թե ինչպես իր ներաշխարհում պարփակված խոհերն այդքան հստակ մարմնավորում ստացան: Ահավասիկ դրանք երեք վրան դարձած, կանգնած են գիշերային երկնքի ներքո: Ինչպե՞ս եղավ: Այժմ ի վիճակի չէր մտածելու: Հոգին չափից ավելի էր լեցուն:

Գաբրիելը նոր գլանակ վառեց: Իրենից ոչ հեռու նկատեց մի ուրվական, որ նույնպես ծխախոտ էր վառում: Ուրվականի գլխին թուրք դինվորի փափախ կար, իսկ ձեռքին մարտական հրացան: Դեմքը պարզ չէր երևում, բայց պետք է որ շատ հյուծված լիներ, ինչպես մատնում էր ծխախոտի աղոտ լույսը: Գաբրիելը ձայն տվեց: Բայց ուրվականը տեղից չշարժվեց, չարձադանքեց ո՛չ երկրորդ, ո՛չ էլ երրորդ կանչին: Գաբրիելը դուրս քաշեց ատրճանակը, ուժեղ շխկացրեց ձգանը: Դա ավելորդ ձեռկանություն էր. համոզված էր, որ դիմացինը շար մտադրություն չունի: Անծանոթը մի պահ ևս մնաց անշարժ կանգնած, ծորուն ու հեգնական քրքիչ արձակեց, ապա ինքն էլ, վառվող ծխախոտն էլ անհայտացան:

Գաբրիելը Քրիստափորին ցնցեց, արթնացրեց.

— Այստեղ ինչ-որ մարդիկ կան: Կարծեմ դասալիքներ եմ:

Տնտեսվարը բնավ չզարմացավ:

— Իհարկե, դասալիքներ են: Խեղճ տղերքը նեղության մեջ են:

— Ես միայն մեկին տեսա:

— Երևի Սարգիս Կիլիկյանն էր:

— Ո՞վ է Սարգիս Կիլիկյանը:

— Տե՛ր աստված,— Քրիստափորը ձեռքը հուսահատ թափ տվեց. կարծես դժվար էր պատմել, թե ով է Սարգիս Կիլիկյանը:

Գաբրիելն արթնացած բոլոր յուրայիններին ասաց.

— Գնացե՛ք, գտե՛ք այդ Կիլիկյանին: Մի քիչ ուտելիք տարե՛ք: Մարդը քաղցած է:

Քրիստափորն ու Միսակը մեկ-երկու տուփ պահածո և մի լապտեր վերցնելով, ճանապարհ ընկան: Բայց շատ շանցած ձեռնունայն վերադարձան: Երևի վերջին բույսերն վախեցել էին:

Եթե երեկոն ընկձվածություն բերեց, ապա առավոտը հիասթափեցրեց: Աշխարհը վարագուրված էր մշուշով: Բոլորն անհանգստացան: Արևածագն անցավ աննկատելի: Բայց և այնպես բարձրացան լեռի լեռնագագաթներից մեկը: Այստեղից երևում էին քիչ առ քիչ մշուշի միջից դուրս լողացող ցամաքն ու ծովը:

Բազրատյանը պտտվեց իր առանցքի շուրջը.

— Այստեղ մեկ-երկու շաբաթ կարելի է դիմանալ:

Ասաց այնպիս, կարծես ուզում էր Մուսա լեռան գեղեցկութունը պաշտպանել անարդարացի ամրաստանությունից:

Գրիգորն անվրդով հանդարտությամբ դիտում էր ծածանվող ծովը:

— Առաջ, երբ ջահել էի, պարզ օրերին այստեղից կարելի էր ամենինչ տեսնել մինչև Կիպրոս:

Այդ խոսքի վրա ոչ ոք չծիծաղեց: Միայն հարցրին, թե Կիպրոսը Միջերկրական ծովի ափերի հեռավոր խորքերում չէ՞, հարավ-արևմուտքում, որտեղ անգլիացիները իրենց նավատորմային բազան էին հիմնել: Բազրատյանի միտքը ևս սկսեց պտտվել Կիպրոսի շուրջը.

— Որոնտեսի պետաբերանից մինչև Անդրե հրվանդանը քառասուն ծովային մղոն կլինի: Բայց այստեղ գալուցս ի վեր ծովեզերքից ո՞չ անգլիական ռազմական ուժ է երևացել, ո՞չ էլ ֆրանսիական:

— Բայց և այնպիս Կիպրոսում նստած են:

Այս անխռով խոսքից հետո Գրիգորն իր մեջքը դարձրեց դեպի Կիպրոս, սկսեց անտարբեր դիտել հարավում ու արևելքում ծավալվող անսահման ցամաքը, որ տարիներ ի վեր չէր տեսել: Փարատվող մշուշի միջից դուրս էին ցցվել Սեւեկիայի հոռմեական ջրատար ապարիսպները: Դամաշքից արևելք ընկած մոխր լեռների վրա կախվել էր արնաքամ,

ժանգագույն արևը: Բլուրները գորշ և դարչնագույն ալիքների նման ձգվում էին դեպի Անթաքիե: Անհասկանալի էր, թե այդ ամայի լեռնաժառանգներում, այդ քնած տափարակների վրա ինչպե՞ս էին ապրում հարյուր հազարավոր մարդիկ: Անապատային խաղաղ տնտարանը ղեղադործին դրդեց ակնարկելու այնպիսի բաներ, որոնց մասին գիտակցաբար լուռ էր: Նա իր ծերունական ցուցամատը պարզեց դեպի ամայությունը.

— Նայեցեք: Ամեն ինչ նույնն է մնացել: Աբգուլ Համիդի օրոք էլ հաճախ բոցավառվում էր ամբողջ հորիզոնը: Ինչևէ, ծերացանք:

Մարիս Գոնզաղը, անկասկած, զբոսանքի բոլոր մասնակիցներից ավելի լավ էր քնել. թարմ, առույգ տեսք ուներ: Յույց տվեց Սուեդիայի մոտակա սպիրտի մեծ գործարանը, որի ծխնելույզն արդեն ծուխ էր արծակում: Գործարանը պատկանում էր արտասահմանյան ընկերությանը, հայտնեց նա: Դիրեկտորը հույն էր, ուրիշ Գոնզաղը ճանաչում էր Ալեքսանդրեթից: Երկու օր առաջ հետը խոսել էր, կարևոր նորություններ իմացել: Առաջին. Ամերիկայի պրեզիդենտի և Հոմի պապի խաղաղասիրական ջանքերը հաջող ընթացք են ստանում: Երկրորդ. ինչ վերաբերում է հայերի տեղահանությանը, ապա դա լինելու է միայն Անատոլիայի վիլայեթներում: Դա ոչ մի առնչություն չունի Սիրիայի հետ: Գոնզաղը չէր կարող ստուգել, թե այդ լուրերը որքան են հավաստի, բայց գործարանի դիրեկտորը երևելի մարդ էր, ամեն ամիս Հալիպի կուսակալի հետ անձամբ բանակցում էր պետական մթերումների շուրջը:

Գաբրիելն այդ խոսքերը լսելուց հետո տողորվեց այն բուռն հավատով, թե ամբողջ վտանգն արդեն անցել է, արհավիրքը հեռացել ու վերացել: Նա իրեն այնպես էր զգում, կարծես փախուստի էր մատնել ճակատագիրը: Նրա երախտապարտ սրտից դուրս պոռթկաց.

— Ասացեք ինքներդ, մի՞թե գեղեցիկ չէ այս լեռնաշխարհը:

Ժուլիենթը պնդեց, որ տուն վերադառնան: Անտանիլի էր. վաղ առավոտից շրջապատված էր օտարներով, այն էլ տղամարդկանցով: Նրա կարծիքով առավոտները լավ տեսք ունեն միայն այլանդակ կոնաք: Ժամը վեցին իսկական տիկիներ գոյություն ունենալ չեն կարող: Դրանից բացի, ուզում էր պատարագից առաջ կես ժամ հանգստանալ: Կաթոլիկուհի էր, բայց ի սեր Գաբրիելի ընդունել էր հայ լուսավորչական դավանանք: Դա այն զոհողություններից մեկն էր, որ լուրջ գոտությունների ժամանակ երեսովն էր տալիս: Յուրովի կշտամբում էր նաև հայ եկեղեցին: Սա ֆրանսուհու աչքին չափից ավելի անփաշլ ու անզարդ էր: Անտրբամաբանական և անընդունելի էր համարում այն, որ ժողովրդական եկեղեցին ավելացած գումարները հատկացնում էր դպրոցին: Ժուլիենթը

Հայ քահանաներին սուտնձնապես պախարակում էր նրանց երկար մո-
րուքների համար: Մորուքավոր մարդկանց տանել չէր կարողանում:

Տուն վերադարձան Կաղնուտից մինչև Յողոնուրբ ձգվող լեռնային արահետով: Մեկ ժամում տեղ հասան:

Գրիգորը, Գաբրիելն ու Շատախյանը գնում էին առջևից: Ստեփանը քալում էր Իսկուհու հետ: Հրանտ Ոսկանյանը առանձնացել էր: Սեակնած ուսուցիչն իր անմատչելի տեսքով հասկացնում էր, թե ինքն իրեն զգում է աշխարհի հետ գծաված: Երբեմն, ներքուստ կատաղած, ոտքով հարվածում էր ճանապարհին ընկած քարերին, կարծես ուզում էր վրձն լուծել իրենից առաջ ընթացողներին:

Բողոքից հետո գնում էին Ժուլիեթին ու Գոնզաղը: Ավագյանը փոքր-ինչ ուշանալու էր: Առիթից օգտվելով՝ ուզում էր քաղաքի վրա ուղղումներ կատարել:

Գարբիէլը պատմիրեւ էր վրաններն առայժմ չըսնդել: Ախտապահ-
ներէից մեկնամեկը միշտ մնալու էր Դամաշքքի բարձրունքի վրա և հըս-
կելու էր դրանք: Երեւի շատով նորից գրեանքի գնան: Այդ կարգադրու-
թյան հիմքում ընկած էր այն նախապաշարումը, թէ նման նախապատ-
րաստութիւններով կրեկիյի ճակատագրի ուժը:

Խեղճուկ արահետը, որտեղից ջորին հաղիվ անցներ, տեղ-տեղ սուզվում էր ցածրիկ թփերի կամ փլվածքների տակ: Ժուլիեթի նազելի ոտքերը, որ նույն կոշիկների մեջ էին ամփոփված, այդ խոչընդոտներից մեկի առաջ հանկարծ սոսկումով ու վարանած կանգ առան: Գնդապետ ամուր բռնեց ձեռքը: Այդ պահին երկուսի միջև տեղի ունեցավ կցկտուր, անորոշ խոսակցություն:

— Մարիցոս չի հեռանում այն, որ այստեղ միայն մենք ենք օտար, տեղիներ:

ժուլիեթը վախեցած ստուգեց կոշիկների ներքաննիքը:

— Դուք ասնե հույն եք... Այնքան էլ օտար չեք...

Գոնդապըր թողեց, որ Ժուլիենին առանց իր օգնության կարգի բերի կաշիկները.

— Ի՞նչպես թե... ես դաստիարակվել եմ Ամերիկայում... Մինչդեռ
Դուք երկար ժամանակ ամուսնացած եք հայրի հետ...

— Այո, ես աշտեղ ապրելու պատճառ ունեմ... Իսկ Դո՞ւք...

— Իմ պատճառները կլանքում միշտ էլ ուշ են հայտնվում:

Տեղը զատովալոր էր: Փոքր-ինչ վաղեցին ժողիեթը կանգ առավ, որ շունչը տեղը բերի:

— Երբեք չեմ կարողացել հասկանալ, թե ալստեղ ինչ եք որոնում:

Նման գործերում այնքան էլ սրտաբաց չեք... Մի ամերիկացի, որը ո՛չ գառան մորթու, ո՛չ բամբակի, ո՛չ էլ դիտորի առևտուր է անում, ի՞նչ գործ ունի Ալեքսանդրեթում:

— Ինչքան էլ սրտաբաց չլինեմ... Խնդրեմ, ուշադիր լսեք... Ձեզ սիրով կհայտնեմ... Նշանակված էի շրջիկ երաժշտախմբի դաշնակահար-նվագակցող... Ողորմելի պատմություն է... Թեև ինձ հյուրընկալող Գրիգորը մեծ կարծիք ունի այդ մասին...

— Մի՞թե... Իսկ այնուհետև Ձեր արվեստակցուհիները Ձեզ անգթորեն լքեցի՞ն... Որտե՞ղ է այժմ խումբը...

— Պայմանագրեր ունի Հալեպի, Դամասկոսի և Բեյրութի հետ...

— Նվ Դուք ձե՞ռք քաշեցիք...

— Շատ ճիշտ վարվեցի... բացահայտ փախուստ էր... Դա իմ հիվանդություններից մեկն է...

— Փախու՛ստ... Այնպիսի ծաղկահասակ մի երիտասարդ, ինչպիսին Դուք եք... Ուրեմն՝ պատճառը պետք է շատ հիմնավոր լինի...

— Այնքան էլ ծաղկահասակ չեմ, ինչպես կարծում եք...

— Աստված իմ, այս ի՞նչ ճանապարհ է... Կոշիկներս քարերով են լցվել... Տվեք Ձեր ձեռքը, խնդրում եմ... Այդպես...

Ժուլիեթը ձախ ձեռքով կառչեց Գոնդազից: Աջ ձեռքով թափահարեց կիսակոշիկը: Բայց հույնը վերադարձավ նախկին հարցին.

— Ձեր կարծիքով ես քանի՞ տարեկան եմ... Գուշակեցեք...

— Դրա համար տրամադրություն չունեմ...

Գոնզագը վրա բերեց լրջորեն, գրեթե խղճի խայթով.

— Երեսուներկու տարեկան եմ:

Ժուլիեթը թուուցիկ ծիծաղեց.

— Տղամարդու համար շա՞տ է...

— Տիկին, ես հավանաբար ավելի շատ եմ աշխարհ տեսել, քան Դուք... Երբ մարդ ընկնում-եկնում է, տեսնում է, թե ինչ բան է ճշմարտությունը...

— Աստված գիտե, թե մյուսները ուր հասան... Հե՛յ... Նրանք էլ կարող էին պատասխանել...

— Տեղ կհասնենք ճիշտ ժամին:

Երբ ճանապարհը կրկին դարձավ գահավեժ, և կրկին թփուտներ երևացին, Ժուլիեթը դարձյալ կանգ առավ.

— Ես նման տեղերում մագլցելու սովոր չեմ... Ոտքերս ցավում են...

Մի քիչ կանգ առնենք...

— Նստեկու տեղ չկա...

— Գոնզագ, խորհուրդ կտայի, որ Յողոնօլուքից հեռանայիք... Ի՞նչ կարող է Ձեզ պատահել... Դուք ամերիկյան քաղաքացի եք... Հայի էլ բնավ նման չեք...

— Հապա՞... Ֆրանսիացո՞ւ...

— Երևակայության հետերից մի՛ ընկեք...

Կաղնուտով հոսող առուն հատում էր ճանապարհը: Տեղ-տեղ ծառա-բներ էին ափից ափ գցված իբրև կամուրջ: Գոնզագը գրկեց, բարձրացրեց Ժուլիենին, թեթևորեն իջեցրեց առվի մյուս կողմը, չնայած ֆրանսուհին բավական մարմնեղ էր: Ոչ ոքի մտքով չէր անցնի, թե Գոնզագն իր նեղ ուսերի մեջ ալիքան ուժ ունի: Ժուլիենին իր ազդերի շուրջն զգաց օտար տղամարդու մատների տհաճ սառնությունը:

Արահետը դարձավ հաճելի, և նրանք արագացրին քայլերը: Գոնզագը շողափեց ամենաէական հարցը:

— Իսկ Գաբրիել՞ը: Ինչո՞ւ է մնում: Մի՞թե Թուրքիայից հեռանալու ոչ մի հնարավորություն չունի:

— Պատերազմի ժամանակ... Ո՞ւր... Մենք թուրքահայատականներ ենք... Գաբրիելը զինապարտ է... Մեր անձնագրերը վերցրել են... Ո՞վ է հասկանում այս վայրենիների մտադրությունը...

— Բայց Դուք, Ժուլիեն, իրոք բավականաչափ նման եք ֆրանսուհու... Ոչ, ավելի ճիշտ՝ նման եք անգլուհու...

— Ֆրանսուհո՞ւ... Անգլուհո՞ւ... Ի՞նչ եք ուզում ասել...

— Եթե մի քիչ համարձակ լինեք, Դուք, այո, Դուք ամեն տեղ էլ կգնաք...

— Ես կին եմ և մայր:

Ժուլիենին այժմ այնքան արագ էր քայլում, որ Գոնզագը ետ էր մնում: Ժուլիենին թվաց, թե ինքն զգաց այդ խոսքերի թաքուն իմաստը. «Կյանքը կյանք է»: Նա կտրուկ հտ նայեց.

— Եթե այդ կարծիքին եք, ապա ինչո՞ւ եք մնում Ասիայում:

— Ե՞ս: Այժմ աշխարհի բոլոր տղամարդկանց համար էլ պատե-րազմ է:

Ժուլիենին այլևս չէր շտապում:

— Գոնզագ, Ձեր գործը այնքան դյուրին է: Երանի չէ՞ր, որ մենք էլ ամերիկյան անձնագրեր ունենայինք: Առանց այլևայլության կարող եք գնալ Դամասկոս կամ Բեյրութ, միանալ Ձեր խմբին: Ի՞նչ եք համառո-րեն կառչել աստծո աչքից ընկած այս հողաբեկորից:

— Ինչո՞ւ— Գոնզագն արդեն կարող էր քայլել Ժուլիենի կողքից:— Ինչո՞ւ Եթե հաստատ իմանայի, գոնե Ձեզ, Ժուլիեն, հավանաբար կասեի:

Հետեւյալ ոլորանի մոտ սպասում էր Ոսկանյանը: Սեփական գոռոգությունը հաղթահարելով, նա միացավ ղուլգին: Երբեմն-երբեմն մթագնած, սաստող հայացքով խժուում էր ժուլիթին: Մինչև ամառանոցի այգու դուռը գրեթե ոչ մի բառ չարտասանեց:

Հիրավի, Գաբրիել Բագրատյանն իր գլխավոր փորձը թողել էր վերջին ժամին: Դա, երևի, նախախնամության ներշնչումն էր:

Գարպասի մոտ սպասում էր Ալի Նազիֆը՝ ծաղկատար դեմքով ոստիկանը:

— Էֆենդի, եկել եմ մեջդդիներս ստանալու. մի փոքրիկ կանխավճար արդեն տվել եմ:

Գաբրիելը դրամապանակից դուրս բերեց մի խոշոր թղթադրամ, մեկնեց Ալուն այնքան անվրդով, կարծես ամեն ինչ կարգին էր, և ինքը համբերությամբ կարող էր լսել բանավոր տեղեկությունը: Մերուների զափթիկն զգուշորեն վերցրեց փողը:

— Օրենքիս դեմ ծանր հանցանք եմ գործում: Բայց ինձ չմատնես, էֆենդի:

— Փողը վերցրիր: Հայտնի բերածդ լուրը:

Ալի Նազիֆն սկսեց աչքերը ցավագին ճպճպացնել:

— Երեք օր հետո մյուդիրն ու ոստիկանապետը գալու են դյուղերը: Գաբրիելն իր գավազանը դրեց անկյունը, իջեցրեց ուսից կախված ղինվորական հեռադիտակը:

— Մի՞թե, Իսկ ոստիկանապետն ու մյուդիրն ի՞նչ լավ բանի համար են գալու դյուղերը:

Ժանդարմն սկսեց քչփոքել իր մազակալած ծնոտը:

— Էֆենդի, բոլորդ պետք է էստեղից թողնեք հեռանաք: Վալին ու կայմակամն էդպես հրաման են տվել: Զափթիկները ձերոնց պիտի հավաքեն, Սուեդիայից ու Անթաքիեից տանեն արևելք: Էնքանը կարող եմ քեզ ասել, որ ձեզ թույլ չեն տա Հալեպում մնաք: Հյուպատոսների երեսից:

— Ալի, դո՞ւ էլ պետք է լինես այդ զափթիկների հետ:

Մաղկատարը սարսափից աչքերը չոեց:

— Ինչալլահ: Զէ՛, Բա ես տասներկու տարի ձեր մեջ չե՞մ ապրել, իբրև ամբողջ շրջանի պարետը: Ոչ մեկի քեֆին չեմ կպել: Գիշեր-ցերեկ կարգ ու կանոնին եմ հետևել, Իսկ հիմա ձեր պատճառով զրկվում եմ իմ լավ պաշտոնից: Ա՛խ, ապերախտներ: Մեր պահականոցը բոլորովին վերացնելու են:

հեղճ մարդուն մխիթարելու համար Բաղրատյանը մի քանի սիգարիկ գրեց նրա ձեռքը.

— Հիմա ասա, Ալի, ե՞րբ են քո սյահականոցը վերացնելու

— Հրաման եմ ստացել, որ հենց էսօր գնամ Անթաքիե: Հետո մյուս գիրը մի ամբողջ վաշտ առած՝ կգա էստեղ:

Մինչ այդ տուն հասան Ժուլիեթը, Իսկուհին, Ստեփանը: Ալի նազիֆին տեսնելով՝ ոչ մի կասկածելի բան չմտածեցին: Գաբրիելը զափթիեին դարպասի մոտից տարավ տան առջևի խճաժածի հրապարակը.

— Ալի, քո ասածից երեւում է, որ գյուղերը երեք օր մնալու են առանց հսկողության:

Դա Գաբրիելին կասկածելի էր թվում: Ժանդարմը վախվարած իջեցրեց ձայնը.

— Օ՛, էֆենդի, Եթե մատնես, ինձ կախաղան կհանեն, կրծքիս էլ մի տախտակ կկապեն, վրան գրելով՝ «Պետութեան դավաճան»: Բայց թե քեզ ամեն բան էլ կասեմ: Երեք օր գյուղերում ոչ մի զափթիե չի լինի: Հետո էլ ձեզ մի քանի օր ժամանակ կտան, որ զործներդ կարգավորեք:

Գաբրիելն ուշադիր նայեց տան պատուհաններին: Կարծես երկյուղ էր կրում, որ Ժուլիեթը կարող է դիտել ու լսել:

— Ալի, բնակիչների ցուցակները պետք է ներկայացնե՞նք:

Ծաղկատարը, աչքերը ճաճապացնելով, Գաբրիելի դեմքին նայեց անկեղծ նենդությամբ.

— էֆենդի, բանդ բուրդ է: Հարուստների և ուսյալների հետ առանձնապես խիստ են վարվում: Ասում են՝ «Մեզ ի՞նչ օգուտ, եթե աղքատ ու աշխատասեր հայերը սատկեն: Բայց ուրիշ բան է, եթե երկրում մնան էֆենդիները, մեծահարուստներն ու փաստաբանները»: Քո նկատմամբ առանձնապես վատ են տրամադրված: Քո անունը բոլորից առաջ է գրված, էֆենդի, Հա՛, քո մասին են խոսում: Մտքովդ չանցնի, թե ընտանիքդ կխնայեն: Շատ հաստատ են վճռել: Մինչև Անթաքիե միասին կլինեք, հետո կբաժանեն:

Բաղրատյանը զափթիեին նայում էր գրեթե գոհունակությամբ:

— Երեւի մեծամեծների և զործին տեղյակ մարդկանց հետ մոտ ես: Մյուսի՞րը քեզ մոտ սիրտը բացեց, Ալի:

Սա հանդիսավոր ձևով շարժեց գլուխը:

— էֆենդի, քեզ համար շատ նեղութուն քաշեցի. հյուքումեթի դիվաններն ընկած՝ ականջս ձայնի էի պահում: Քո խաթեր համար: Օ՛, էֆենդի, քո էս խեղճ ու կրակ թղթադրամից բացի, էն աշխարհում դու ինձ էլի պարտք ունես տալու: էս օրվա օրը ի՞նչ արժեք ունի թղթե փողը:

Եթե բաղարում մանրեա, առհասարակ կխաբեն: Ինձնից հետո եկողներին ալիւի շատ բաժին կհասնի, քան հարյուր ֆունտ ոսկի, քան բոլոր գլուհերի ունեցած մեջլիդիները: Քո տունն իր ունեցածով-շունեցածով նրանց ձեռքն է անցնելու, քանի որ հետդ ոչ մի բան վերջնելու իրավունք չեն տա: Քո ձիերն էլ դրանցը կլինեն: Քո այգին էլ՝ իր ամբողջ բերքով...

Գաբրիէլն ընդհատեց այդ զարդարուն թլաբեկումը.

— Անուշ լինի:

Դուրսը բարձրացրեց: Ալի Նազիրֆը տեւոր էր և տեղից չէր շարժվում:

— Մի կտոր թղթի երեսից քեզ ամեն ինչ ծախեցի:

Օձիքն ազատելու համար Գաբրիէլը գրգռանից դուրս բերեց իր ունեցած բոլոր դուռուշները:

Երբ Գաբրիէլը գնաց Առաջնորդարան, ի մեծ դարմանս իր, իմացով, որ Ալի Նազիրֆն արհավիրքի լուրը մի քանի ժամ առաջ արդեն հայտնել էր Տեր-Հայկազունին: Նեղ սենյակում հավաքվել էին Թովմաս Քեբուսյանը, մյուս վեց մուխթարները, գլուղերից եկած երկու ընտանիքավոր քահանա և Բիթիասի պատվելի Նոխուդյանը: Խոժոռ, մեղրամոմի պէս դալկահար դեմքեր: Ամպրոպային որոտից ոչ թե փարատվել, այլ ավելի էին խտացել այն հիվանդագին թմրության ամպերը, որոնցով պարուրված էին մարդիկ վերջին շաբաթները: Անկենդան կեցվածքով կանգնել էին սլատերին սեղմված. կարծես պատերի միջից էին դուրս եկել: Միայն Տեր-Հայկազունն էր նստած: Դուրսը ետ էր դեցել, հայացքը խոժոռ էր: Սակայն գրասենյանին անվրդով հանգչող ձեռքերի վրա բոցկտում էր արևի անշարժ ճառագայթը: Եթե մեկնումեկը որեւէ բան էր ասում, ապա շշնջում էր առանց շրթունքները բացելու: Տեր-Հայկազունը նույնպէս կիսաձայն դիմեց Բագրատյանին.

— Մուխթարներին կանչել եմ, որ գլուղերը վերադառնալուն պէս համայնքը բերեն այստեղ: Հենց այսօր, որքան հնարավոր է, արագ, բոլոր շափահասները, Վաքըֆից մինչև Քեբուսի, պետք է դան Յողոնօլուր: Մեծ ժողով կգումարենք, կվճռենք, թե ինչ միջոցներ պետք է ձեռք առնել...

Անկյունից լսվեց պատվելի Նոխուդյանի դողդոջուն ձայնը.

— Ոչ մի միջոց չկա, որ ձեռք առնենք...

Բիթիասի մուխթարը փոքր-ինչ առաջ շարժվեց.

— Միջոց կա թե չկա, մեկ է. ժողովուրդը պետք է հավաքվի, խոսք լսի, խոսք ասի: Վիճակն ավելի կթեթևանա:

Տեր-Հայկազունը հոնքերը կիտեց, համբերությամբ հանդուրժեց իրեն

ընդհատողին: Ապա Գաբրիելին ավելի հանգամանորեն բացատրեց իր մտադրությունը.

— Այս ժողովում համայնքները պետք է հուսալի մարդիկ ընտրեն, որոնք կստանձնեն ղեկավարությունը: Կարգապահությունը մեր միակ զենքն է: Եթե դրսում էլ կարգ ու կանոն հաստատենք, գուցե և չմեռնենք...

«Դրսում» բառն արտասանելիս Տեր-Հայկազունը բարձրացրեց կիսափակ թարթիչները, խորագնին նայեց Գաբրիելին: Թովմաս Քերուսյանն օրորեց ճաղատ գլուխը.

— Եկեղեցու հրապարակում ժողով գումարել չի կարելի: Ոչ էլ եկեղեցում: Զափթիները վխտում են: Ուրիշներն էլ կան: Աստված գիտե, թե ով կարող է ներս սողոսկել, ականջ դնել, մատնել: Դրանից բացի, եկեղեցին բոլորի համար նեղ է: Բայց որտե՞ղ:

— Որտե՞ղ: Շատ պարզ, — առաջին անգամ խոսակցությանը մասնակցեց Գաբրիելը: — Իմ այգին շրջապատված է բարձր պարսպով: Միայն երեք փակվող դարպաս ունի: Տասը հազար մարդու տեղ կա: Կփակվենք ինչպես զորավոր բերդում:

Գաբրիելի այս առաջարկությամբ հարցը լուծվեց: Ոչ ոք չկարողացավ առարկել. ո՛չ նրանք, ովքեր հուսահատության կամ անգործության թուլամորթության պատճառով գերադասում էին մեռնել, քան չարչարվել, ո՛չ էլ նրանք, ովքեր ամեն ինչ բարկացնում են: Ի վերջո, ի՞նչ լուրջ առարկություն կարող էր լինել, երբ ժողովրդի համար օրհասական այդ պահին հայկական հովտի բնակիչներն ուզում էին համագործակցել, ավագներ ընտրել, երբ սրանք էլ կարող էին նույնքան անօգնական լինել, որքան նրանք, ում ղեկավարելու էին: Հավաքատեղին հաստատ վճռվեց, և ոչ ոք երկյուղ չէր կրում հնարավոր պատժից: Թերևս դեր խաղաց նաև այն նախապաշարմունքը, թե Բագրատյանների ընտանիքը ծանոթություն ուներ իշխանավորների հետ, իսկ դա կարող էր բարենպաստ ազդեցություն ունենալ յոթ գյուղի ճակատագիրը վճռելիս:

Մուխթարները խոստացան, որ անհապաղ ոտքի կհանեն իրենց համայնքները, այնուհետև վշտից կարկամած, քայլամոլոր դուրս գնացին: Քանի որ Յողոնօլուքն ընկած էր գյուղերի կենտրոնում, ապա մարդիկ ամենաուշը ցերեկվա ժամը չորսին կարող էին լինել Բագրատյանի այգում: Մուխթարները ցանկություն հայտնեցին անձամբ պահակություն անել դարպասների մոտ, որպեսզի ոչ մի կողմնակի մարդ չկարողանար ներս թափանցել:

Տեր-Հայկազունը տեղից վեր կացավ: Զանգերն արդեն ղողանջում էին: Պետք է պատրաստվեր աստծուն ծառայելու:

Քրիստոնեական դավանանքի բոլոր ժամասացություններինց ամենա-երկարատևը հայկական պատարագն է: Ժամամուտից մինչև «օրհնեալ Նդերուրք» լավագույն դեպքում կարող է ձգվել մեկ-մեկուկես ժամ: Ոչ մի գործիք, Միայն զանգակներն ու ծնծղաներն են ձայնակցում երգչաց դասին, որը կիրակի օրերին անհամբերությունից արագացնում է երգի տեմպը, շտապեցնում քահանային, կրճատում ժամասացության տևողու-թյունը:

Այսօր այդ բանը ձախողվեց: Տեր-Հայկազունը, չափից ավելի խո-րասուզված լինելով իր խոհերի մեջ, սովորականից ավելի երկար էր կանգ առնում սրբազան հատվածներից ու արարողություններից յուրա-քանչյուրի վրա: Արդյոք իր աղոթքը երկարացնում էր ի սեր անակնկալ փրկության հրաշքի՞: Արդյոք ուզում էր հետաձգել՝ այն պահը, երբ ան-տեղյակ համայնքի գլխին ճայթելու էր կայծակը: Բայց տակավին շատ էր վաղաժամ, երբ նա տվեց վերջին օրհնությունը հետևյալ բառերով.

«Նրթա՛յք ի խաղաղութիւն և Տէր եղիցի ընդ Ձեզ»: Նստարանները, ճոճոացնելով արդեն սկսել էին ցրվել, երբ Տեր-Հայկազունը կանգնեց խորանի աստիճանների եզրին, ձեռքերը տարածեց, գոչելով.

— Կատարվեց, ինչից սոսկում էինք:

Նվ շարունակեց ընկճված, հանդարտ ձայնով: Ոչ ոք չպետք է ապար-դյուն հուզվի կամ շափազանցությունների մեջ ընկնի: Այս վայրկյանին տիրող գերեզմանային լուռությունը պետք է անփոփոխ մնա առաջիկա օրերին: Ամեն մի անխոհեմ քայլ, ամեն իրարանցում ու լացուկոծ ոչ թե կօգնի, այլ միայն կվատթարացնի վիճակը: Արհավիրքին կարելի է դի-մանալ միայն միաբանությամբ, հաստատակամությամբ, կարգապահու-թյամբ: Դեռևս ժամանակ կա կշռադատելու յուրաքանչյուր քայլը: Տեր-Հայկազունը համայնքը հրավիրեց Բագրատյանի տան առաջ կայանալիք մեծ ժողովին: Ոչ մի չափահաս և խելամիտ մարդ, կին թե տղամարդ, չպետք է բացակայի:

Այդ ժողովում համայնքները ոչ միայն պետք է վճռեն իրենց ապա-դա անելիքը, այլև ավագներ ընտրեն, որոնք իշխանության առաջ լի-նելու էին ժողովրդի լիազոր ներկայացուցիչները: Այս անգամ բաց քվե-արկությամբ կատարվող սովորական ընտրությունը բավարար լինել չէր կարող: Յուրաքանչյուր մարդ հետք պետք է բերեր թուղթ ու մատիտ, ընտրեր ավելի ազատ:

— Այժմ հանգիստ գնացեք ձեր տները, — բազմությանը դիմելով,

Թախանձեց վարդապետը, — մի՛ խոնվեք, իրար գլխի մի՛ հավաքվեք, Գո-
ցե ձեզ հետեւելու համար լրտեսներ ուղարկած լինեն։ Զափթիները չպետք
է կռահեն, որ դուք նախապատրաստված եք։ Չմոռանաք թուղթ բերել
Ժամանակին եկեք։ Միայն թե առանց իրարանցման։

Հարկ չեղավ երկրորդ անգամ նախազգուշացնելու։ Մեռյալների կամ
մահապարտների նման մարդիկ լուռումունջ օրորվում էին աբէի տակ,
բայց չգիտեին՝ գիշե՞ր է, թե՞ ցերեկ։

Մարդ մինչև փորձության չենթարկվի, չգիտե, թե ով է ինքը։

Ահա Բագրատյանի կենսավկայականը առ այսօր։ Կավ ընտանիքի
զավակ։ Բարօրության մեջ մեծացած։ Կյանքն անց էր կացրել Եվրոպա-
յում, Փարիզում, հոգևոր հայեցողության մթնոլորտում։ Երկար ժամա-
նակ կտրված էր ժողովրդից, պետությունից, հասարակությունից։ Մե-
կուսացած, վերացական մի մարդ։ Արտաքին հենարաններ քիչ ուներ
Ավագ եղբայր՝ անտեսանելի, անշոշափելի մի բարեգործ, իբրև ընտա-
նիքի ղեկավար, հոգում էր տան բոլոր կարիքները։ Այնուհետև տեղի
ունեցավ բավական ուշագրավ մի երևույթ, որով առաջին անգամ ընդ-
հատվեց նրա ինքնամիտք, ներանձնացած, սեփական զգացմունքների
մեջ պարփակված գոյությունը։ Ռազմական զայրուցի և պատերազմի հետ
կապված միջադեպեր։ Հայրենասիրական դժվարությունների իդեալիզմ, որը
հանկարծ ներխուժեց հայեցողական գաղափարների աշխարհ։ Թուրք և
հայ երիտասարդության քաղաքական մեծ եղբայրացումը նա անբավարար
հստակությամբ էր պատկերացնում։ Երևի այդ խաղի տակ այլ բաներ
կային քողարկված։ Գաղտնի անհանգստություն։ Փորձեց հրաժեշտ տալ
չափից ավելի հարթ կյանքին։ Բայց կարճատև արշավանքի ժամանակ
իր մեջ հայտնաբերեց նոր, անծանոթ ունակություններ։ Զգաց, որ ինքը
միայն սեփական ներաշխարհում սահմանափակված մարդ չէ, ինչպես
մինչ այդ կարծում էր։ Գործունեության ծարավ, ոգու բռնկում, շրջահա-
յեցություն։ Զարմանալիորեն աչքի էր ընկնում իր արիությանը, ավելի
շատ, քան նրա արևելյի ընկերները։ Արագ առաջ գնաց, բազմիցս պար-
զեատրվեց, անունը հիշատակվեց զինվորական հրամանատարության ղե-
կուցագրերում։ Այս ամենը հետագայում գնաց դեպի անկում, դարձավ
գրեթե անտրամաբանական հիշողություն, քանի որ դարձյալ տիրապետող
դուրս եկավ նախկին բնավորությունը։ Նա դարձավ առավել հավասա-
րակշռված, առավել հասուն։ Բայց այսօր հուլիսի քսանչորսն է, և այս
մի հատիկ օրվա առաջ նրա կյանքի բոլոր տարիները թվում են դժգույն
նախերգանք։

Ամենից շատ ազդվեց Սամվել Ավագյանը, երբ տեսավ, թե ինչպես պարապությունից ձանձրացող մի մարդու շաբաթներ տևած ցնորքները ստանում են ռազմական մեծ ծրագրի իմաստալից պատկեր:

Նստում էին Բագրատյանի աշխատասենյակում, դուռը փակում: Ով էլ կանչեր կամ բախեր, չէին բացի: Քարտեզի վրա եղած խորհրդավոր նշանները, խաչերն ու ալիքաձև գծերը, որ ուսանողի ծիծաղն էին շարժում իբրև ցնորական հանելուկներ, այժմ վերածվում էին խորապես կշռադատված պաշտպանական սիստեմների: Հյուսիսային լեռնաթամբի ներքևում ծվարած կապույտ գիծը երկար ու ձիգ խրամատ էր, որ գնում հասնում էր մինչև ժայռակոփ բարիկադը (նշանակված էր դարչնագույն մատիտով): Իսկ դրա ներքևի կապույտ, բարակ գծերը օժանդակ խրամատներ էին, դրանց կողքին, աջակողմյան անկյունում, ընկած էին թևավայրի ամրություններ և գաղտնի դիտակետեր: Դամլաջըքի հովտակողմյան եզրին սփռված 2—11 թվերը նույնպես իմաստավորվեցին. ոչինչ չասող համարներից վերածվեցին լավ կշռադատված պաշտպանական հատվածներ: Պարզվեց մի շարք մակագրությունների նշանակությունը՝ Քաղաքաձուր, Պնակաձև դարատափ, Հրամանատարական բարձունք, 1-ին, 2-րդ, 3-րդ դիտակետ, Հարավաբերդ: Ինչ վերաբերում է վերջինիս, ապա դա պաշտպանական սիստեմի մեծագույն երաշխիքն էր: Քսան հոգով այստեղից կարելի էր պարտության մատնել ամեն մի զորեղ հակառակորդի: Հարձակումները կարող էին ետ մղել նույնիսկ կանայք: Փաբրիկի գեմքը ռզնորությունից բոցավառվում էր: Նա երբեք այդքան նման չէր եղել իր որդի Ստեփանին:

— Աշխարհի բոլոր հույսերն ինձ են տվել, — Ստեփանի կարկինով չափում էր հեռավորությունները: — Թուրք զինվորներին ճանաչում եմ: Լավագույնները ռազմաճակատ են ուղարկված: Ինչ վերաբերում է թիկունքայիններին, զափթիկներին և Անտիոքի գորանոցներում եղած ոչ մշտական զորքերին, ապա դրանք թափթփուկներ են, պիտանի միայն անվտանգ հանցագործությունների համար:

Ավագյանը, որն իրեն հանկարծ տեսնում էր ռազմական օտարոտի գործերի մեջ խորամուխ եղած, Բագրատյանի հակապատկերն էր: Նրա բարձրադիր, փոքր-ինչ ետ ընկած ճակատը գունատվել, պանրի գույն էր ստացել:

— Լավագույն դեպքում կարող ենք նկատի ունենալ հազար հոգի: Իսկ թե ինչքան հրացան և ռազմամթերք ունենք, չգիտեմ: Թուրքական ամեն մի բնի մեջ զինվոր կա նստած՝ ոչ միայն Անթաքիեում, այլև ամենուրեք...

— Մենք հինգուկես հազար հոգուց բաղկացած ժողովուրդ ենք,— վրա բերեց Բագրատյանը:— Ոչ մի գթության վրա չպետք է հույս դնենք: Մեզ սպասում է դանդաղ մահ: Բայց այնքան էլ դյուրին գործ չէ Մուսա լեռան պաշարումը:

Ավագյանը թմրած հայացքով դուրս նայեց պատուհանից.

— Բայց այդ հինգուկես հազար հոգին նույն բանը կկամենա՞ն, պարոն:

— Եթե չեն կամենա, ուրեմն՝ արժանի են Միջագետքի աղտեղության մեջ ստոր մահով մեռնելու... Իսկ ես չեմ ուզում ապրել, չեմ ուզում փրկվել: Ուզում եմ կռվել: Ուզում եմ այնքան թուրք սպանել, որքան փամփուռների ունենք: Եթե հարկ լինի, ես մեն-մենակ կմնամ Դամլաջըքի բարձունքներում: Դասալիքների հետ:

Բագրատյանի աչքերը բոցկլտում էին ոչ թե ատելությունից, այլ սրբազան, միաժամանակ կենսահաստատ ցասումից: Կարծես ուրախ էր, որ մեն-մենակ կարող է կանգնել էնվեր փաշայի միլիոնանոց բանակի դեմ: Խելահեղ պոռթկումով բռնված՝ տեղից վեր թռավ, սկսեց վազվզել սենյակում:

— Ոչ թե ապրել եմ ուզում, այլ մարդկային արժանիք ունենալ: Ընկճված Ավագյանը դեռևս տեղի չէր տալիս.

— Լավ: Միառժամանակ կպաշտպանվենք: Բայց հետո՞...

Դարբիեկն ընդհատեց իր կատաղի վազվույցը, նորից գործի անցավ.

— Բայց հետո... քսանչորս ժամում անթիվ-անհամար հարցեր ունենք լուծելու: Որտե՞ղ են լինելու սպանդանոցը, ռազմամթերքի պահեստը, հիվանդանոցը: Ի՞նչ ձևով ենք դասավորելու մեր ուժերը: Ազգյուրներ բավականաչափ կան, բայց ո՞րն է ջրի մատակարարման լավագույն եղանակը: Այստեղ մի քանի թուղթ կա, որտեղ ուրվագծել եմ, թե ինչ կարգով պետք է հսկողություն կատարվի: Մաքուր արտագրեցեք, Ավագյան: Դրանք մեղ պետք կզան: Առհասարակ բոլոր նշումները կարգի բերեք: Չեմ կարծում, թե շատ բան մոռացած լինեմ: Ամեն ինչ դեռևս տեսականորեն է ճիշտ, բայց հավատացած եմ, որ մեծ մասը կարելի է իրագործել: Մենք՝ հայերս, միշտ էլ այնքա՞ն մեծ կարծիք ունենք մեր հոգևոր գերազանցության մասին: Դրանով դառնացրել ենք, պղտորել դրանց արյունը: Իսկ այժմ, իրոք, պետք է ապացուցենք մեր առավելությունը:

Ավագյանը ցնցված էր: Ժողովրդին սպանացող արհավիրքից առավել ուսանողին շփոթության էր մատնում այն անդիմադրելի ուժի հեղեղը, որը դուրս էր պոռթկում Դարբիեկի ներսից: Կարծես նրա էություն մեջ ոչ թե

լուսավորող, այլ բռնկվող նյութ էին լցրել: Եվ որքան քիչ, որքան ավելի հանդարտ էր խոստում, այնքան ավելի էր թանձրանում այդ նյութը: Սամ-վել Ավագյանն այնքան խորն էր ազդվել, որ չէր կարողանում կենարո-նանալ, իր կասկածներն արտահայտելու համար բառեր չէր գտնում, ակ-նապիշ նայում էր ռազմական քարտեզի վրա մտասույզ խոնարհված Գաբրիելի գլխին: Սա, շնայած անշարժ նստած էր, նույնիսկ չլսեց իրեն ասված խոսքերը: Այնպես որ Գաբրիելն անհամբեր կրկնեց իր պատվե-րը.

— Ավագյան, այժմ գնացեք ներքև, ասացեք, որ ճաշի չեմ գա: Թող Մխակի հետ մի բան ուղարկեն: Ոչ մի ընկեր իրավունք չունեմ կորցնե-լու: Դրանից բացի, ժողովից առաջ ոչ մի մարդու չեմ ուզում տեսնել, հասկանո՞ւմ եք, նույնիսկ կնոջս:

Կեսօրից շատ լանցած ժողովուրդն սկսեց հավաքվել: Մուխթարները, ինչպես արդեն պայմանավորվել էին, անձամբ հսկում էին այգու պա-րջապի երեք դռան մոտ, ստուգում ժողովի յուրաքանչյուր մասնակցին: Բալց նախազգուշական այս միջոցառումը բոլորովին ավելորդ էր, քանի որ Ալի Նազիֆն իր պահակախմբով անսպասելիորեն արդեն բռնել էր Ան-թաքիեի ճանապարհը՝ առանց հրաժեշտ տալու այն մարդկանց, որոնց հետ երկար տարիներ ծանոթ էր: Դրանից բացի, գաղտնորեն Յուդոնօլուք եկածներին ո՛չ թուրք նամակատարներն էին միացել, ո՛չ էլ մահմեդա-կան հարևաններից որևէ մեկը: Նշանակված ժամից շատ ավելի կանուխ դարպասներից ներս մտան վերջին խմբերը: Այնուհետև մեծ շքամուտքը և այգու երկու դարպասը փակվեցին: Բաղմությունը հավաքվեց ամառա-նոցի առաջ ընկած լայն հրապարակում: Մոտ երեք հազար մարդ: Տան ձախ թևում օժանդակ շենքերի ընդարձակ բակն էր, որը Տեր-Հայկազու-նի ցանկությամբ մնաց ազատ և իրար հանդուցված պարաններով ան-ջատվեց: Երեկները հավաքվեցին տան բարձր սանդղահարթակի վրա: Փոքրիկ սանդուղքը խոսողների համար խնկական ամբիոն էր: Դրա ներ-քևում Յուդոնօլուքի համայնքի քարտուղարը մի փոքրիկ սեղան դրեց, սրպեսզի կարևոր որոշումներն արձանագրի:

Գաբրիելը հնարավորին չափ երկար մնաց իր սենյակում: Բաղմու-թյան կողմը բացվող պատուհանները փակ էին: Չէր ուզում կցկատուր խոսքեր լսելով՝ վաղաժամ կոտորակել իրեն համակած հախուռն հուզ-մունքը: Տնից դուրս եկավ միայն այն ժամանակ, երբ Տեր-Հայկազունը մարդ ուղարկեց կանչելու: Իր առաջ տեսավ գունաթափ, վհատ դեմքեր՝ ոչ թե երեք հազար, այլ միայն մեկ: Տարագրության անհույս դեմքը, որը

նույնն էր այդ պահին թե՛ աշատեղ, թե՛ հարցութեամբ այլ վայրերում։ Բազմությունը կանգնած էր, շփառեա ինչու, այնպէս տառապադին սեղմված, որ ավելի սակավաթիվ էր թվում։ Միայն հեռվում, որտեղ հինավուրց ծառերի արանքում բացատ էր գոյացել, մի քանիսը բազմությունից առանձնացած՝ նստել էին ծալապատիկ, հենվել ծառաբներին, պտուկէլ։ Կարծես այլեւս նրանց չէր վերաբերում սեփական կշանքը։

Երբ Գաբրիելը նայեց ժողովրդին, իր հարազատ ժողովրդին, հանկարծ համակվեց զարհուրանքով։ Միտը սարսափից թաքտաց։ Դարձյալ իրականութիւնը միանգամայն այլ դուրս եկավ, քան ինքն էր պատկերացնում։ Կարծես նույն մարդիկ չէին, որոնց ինքն ամեն օր տեսնում էր գյուղերում, և որոնք իր խիղախ ծրագրի հենարանն էին։ Չոված ալքերից մահաարատ խատութիւն և դառնութիւն էր հառնում։ Չորս կողմից նայող դեմքերը կարծես կծղած մրգեր լինէին։ Նույնիսկ երիտասարդների այտերը թվում էին կնճոտ, թառամած։ Գաբրիելը շրջագայում էր գյուղերի կշանքն ուսումնասիրելու նպատակով, մտնում էր տները, արհեստանոցները, բայց երեւի ճշմարտութիւնը նույնքան քիչ էր իմանում, որքան այս կամ այն վայրով անցնող ճանապարհորդը՝ կառքի միջից։ Այժմ, այս հույժ տառնապալի ժամին, առաջին անգամ տեղի ունեցավ ժողովրդից կտրված որդու և ժողովրդի շփումը։ Այն ամենը, ինչ մտածել ու կշռադատել էր, հօդս էր ցնդում։ Այնքան օտար, այնքան խորթ էին մարդկանց հայացքները, որոնց ուզում էր իր հետ տանել դեպի փրկութիւն։ Ահա կանայք՝ կիրակնօրեա զգեստներով ու մետաքսյա զլխաշորերով, պարանոցներից կախված դրամադարձերով ու թեներին անցկացրած շխլշխկացող ապարանջաններով։ Շատերը թրքուհիների տարադ էին կրում։ Կան վարտիքներ էին հագել, իսկ ճակատներին ֆերիջներ¹ կապել, թեև բարեպաշտ քրիստոնեհիներ էին։ Այդ արտաքին նմանութիւնը հարեանության հետեանք էր՝ առանձնապէս տարածված հեռավոր գյուղերում, ինչպէս ասենք, Վաքըֆում, Քերուսիեում։

Գաբրիելը նայում էր տղամարդկանց՝ մուգ գույնի էնթարիներով, ֆեսերով կամ մորթե զդակներով, թավ բեղ-մորուքներով։ Քանի որ շող էր, ոմանք արձակել էին վերնաշապիկների կոճակները, բացել կրծքները։ Գեղջկական արեախանձ, շորացած սլարանոցների համեմատութեամբ, տաթարիակ կերպով սպիտակ էր նրանց պսպղուն մաշկը։ Այտեղ-այնտեղ բազմության միջից դուրս էին լողում մարգարէներ հիշեցնող կույր մուրաքիականների ալեզարդ զլուխները, որոնք կարծես հետա-

¹ ֆերիջե—մարգարիտ

քրքրությունից մղված՝ եկել էին ահեղ դատաստանի։ Բոլորից առաջ կանգնած էր Գեորգը՝ արևածաղկով պարողը։ Նույնիսկ այդ ապուշի ղեմքի արտահայտությունից ոչ թե եռանդուն թոթովանք էր հառնում, այլ այս աշխարհից մինչև անդրաշխարհը հասնող նախատինք։

Գարբիկը սառույց կտրած ձեռքով շոշափեց իր անգլիական կոստյումը։ Ստաները կարծես եղինջի դիպան։ Եվ իսկույն հարց ծագեց. «Ինչու հատկապես ինքս։ Ինչպե՞ս եմ հետները խոսելու»։ Ստանձնած պարտականությունը, իբրև արևի խավարում, նրա միտքը վարագուրեց իր լղջկային թևերի ստվերով։ Ի՞նչ ողորմելի միտք. հեռանալ այստեղից, հենց այսօր։ Միևնույն է, թե ուր։

Տեր-Հայկազունն իր առաջին խոսքերն սկսեց դանդաղ գամել բազմության գիտակցության մեջ։ Իրանք ավելի ու ավելի պարզ էին հնչում Գարբիկի ականջին, իմաստավորվում։ Նրա երկնքից փարատվեց արևի խավարումը։

Տեր-Հայկազունն անշարժ կանգնած էր բարձր սանդուղքին։ Խոսելիս միայն շրթունքներն ու կրծքին կախված խաչն էին թեթևակի շարժվում։ Սրածայր վեղարն ավելի խոժոռ արտահայտություն էր տալիս նրա մոմագույն ղեմքին։ Քոնքերի խոր փոսիկներն ի վար հորդահոս իջնում էր սև մորուքն իր գույգ ալեխառն փնջերով։ Փակ աչքերը գոյացրել էին առեղծվածային երկու ստվեր։ Կարծես այդ պահին նա ոչ թե արհամիրքի սկիզբն էր ապրում, այլ անցել էր տառապանքի բոլոր պարունակները և այժմ նպատակին հասնելով՝ կարող էր վերջապես պառկել ու հանգստանալ։

Թեև հայերենը արևելյան բոլոր լեզուների նման հարուստ է հանդիսավոր ու պատկերավոր արտահայտություններով, Տեր-Հայկազունը խոսում էր անպաճույճ, դրեթե չոր լեզվով։

— Հարկ է, որ կառավարության գիտավորությունը ճիշտ հասկանանք։ Այստեղ հավաքված տարեց մարդկանց մեջ չկա մեկը, որ տեղյակ չլինի նախկին ջարդերին։ Եթե սեփական մաշկի վրա չի զգացել, ապա գիտե, թե ինչ մահացու տառապանքների ենթարկվեցին Անատոլիայում ապրած իր ազգակիցները։ Մինչդեռ Քրիստոսը յուր ողորմածությունը հովանի էր դարձրել Մուսա լեռան վրա, չնայած մենք արժանի չէինք։ Օրհնյալ տարիներից ի վեր մեր գյուղերում խաղաղություն էր տիրում, մինչդեռ միևնույն ժամանակ Ադանայում և այլուր տասնյակ հազարներով սրի էին քաշվում մեր հայրենակիցները։ Բայց հարկ է, որ միմյանցից տարբերենք ջարդերն ու տարագրությունը։ Զարդերը տեսւմ էին շորս, հինգ, վատթարագույն ղեպքում՝ յոթ օր։ Քաջը միշտ էլ կարողանում էր

իր կյանքը թառնկ ծախել: Կանանց և երեխաների համար իսկույն պատրասարաններ էին պատրաստում, մոլեգնած զինվորականների արյան ծարավը շուտով հագեցնում էր, ամենամանաւնաբար զափթիկներն անզամ իրենց արածից նողկում էին: Անշուշտ, կառավարությունն ինքն էր հրահրում աչա ջարդերը, բայց երբեք ցույց չէր տալիս: Ամեն ինչ տարերայնորեն սկսվում էր, տարերայնորեն էլ վերջանում: Բայց այդ խժոժությունների մեջ տարերայնությունը, թերեւ, բարեբախտություն էր: Ամենաահավոր ճակատագիրը մահն էր: Տարագրությունն այլ բան է: Բախտավորություն կլիներ, եթե մարդիկ կարողանան աղատվել շարաշար մահվան դնով: Տարագրությունը երկրաշարժի պես չի գալիս ու անցնում: Երկրաշարժը խնայում է մարդկանց և տների մի մասը: Տարագրությունը տեսնում է ամենին, մինչև սրի քաշվի ժողովրդի վերջին մարդը, սովորաճությունից վաչք տապալվի ճանապարհի վրա, անապատում մեռնի ծարավից, շունչը վիշի խոլերայից և բժավոր տիֆից: Այս անգամ զլուխ են բարձրացրել ոչ թե տարերային կամայականությունն ու բոլորովն արյունարբությունը, այլ առավել զարհուրելի մի բան՝ պետականորեն մշակված ծրագիրը: Ամեն ինչ իրագործվում է Ստամբուլի մինիստրություններից մեկի հագմած պլանով: Ինքը՝ Տեր-Հայկազունն այդ ծրագրի մասին խմացել էր ամիսներ առաջ, երբ դեռ չէր սկսվել Զեյթունի աղետը: Գիտեր նա, որ ապարդյուն էին անցել կաթողիկոսի, պատրիարքի, եպիսկոպոսների բոլոր ջանքերը, հյուսպատոսների և գեոպանների խնդրանքն ու սպառնալիքները: Միակ բանը, որ կարող էր անել ինչճ ու կրակ վարդապետը, դա՛ լությունն էր, գիտակցական, տանջալից լությունը: Զէր ուզում թունավորել իր հոգեւոր անմեղ հոտի վերջին լավագույն օրերը: Հիմա այդ օրերն արդեն սպառված են: Ամեն մարդ, առանց ինքնախաբեության, պետք է նայի ճշմարտության աչքերին: Ոչ ոք խոսելիս թող անմասն չառաջարկի խնդրագիր ուղարկել իշխանություններին կամ նման այլ բաներ: Իզուր ժամանակ կսպանենք: «Մարդկային գուժ այլևս չկա՝ խաղված Քրիստոսը պահանջում է հետևել յուր շարշարանքին: Ուրիշ ի՞նչ կարող ենք անել, եթե ոչ մեռնել...»:

Այստեղ Տեր-Հայկազունը շունչ առավ, ապա միանգամայն փոխված ձայնով եզրափակեց.

— Միայն թե հարց է ծագում՝ ինչպե՛ս:

— Ինչպես մեռնե՞լ... — գուցե պատվելի Արամ Թովմասյանը և շտապեց Տեր-Հայկազունի մոտ: — Ես գիտեմ, թե ինչպես պետք է մեռնեմ: Ո՛չ իբրև անպաշտպան ուխտար, ո՛չ Դեյր Զորի ճանապարհին, ո՛չ քարավանային ճամբարների աղտեղության մեջ, ո՛չ քաղցից, ո՛չ էլ դարչա-

հետ համաճարակից: Ո՞չ, ես կմեռնեմ իմ տան շնմբին, դենքը ձեռքիս, և ինձ զորավիգ կլինի Քրիստոսը, որի խոսքն եմ քարոզում: Թող ինձ հետ մեռնի կինս, դեռես չծնված երեխաս...

Այս պոռթկումից հազիվ չալայթեց Արամի կուրծքը: Ձևաբեր դրեց սրտին, որ շունչ առնի: Հանգստացավ, սկսեց նկարագրել տարագիրների և անկախագիրը, որն իրեն էլ բաժին էր ընկել, թեև ամենամեղմ ձևով.

— Ոչ ոք նախապես չգիտե, թե դա ինչ է, ոչ ոք չի կարող պատկերացնել: Այդ բանը մարդ ըմբռնում է, երբ սպան հրամայում է ճանապարհ ընկնել, երբ ետ նախորդ տեսնում է, թե ինչպես հետզհետե փոքրանում են տներն ու եկեղեցին, ապա այլևս չեն երևում...

Արամը նկարագրեց անծայրածիր ճանապարհը՝ կայանից կայան, պատմեց, թե ինչպես են արշունոտվում ոտքերը, ուռչում մարմինները, վայր ընկում և մնում ընկած, անվերջ քարշ գալիս, ատիճանաբար անասնանում, մեկ շարաթվա մեջ շունչները փչում մտրակների ամենօրյա հարվածների տակ: Նրա խոսքերը բաղմունքյան գլխին իջնում էին հենց այդ մտրակների շառաշուն հարվածների պես: Բայց ի՞նչ դարմանալի բան: Հաղարավոր խոշտանգված հոգիների պատմությունը լսելիս ոչ ոք չաղաղակեց, ոչ մեկը չընկնեց խելագարության նոպայով: Տան առաջ, բարձր սանդուղքի վրա կանգնած խմբին մարդիկ անթարթ նայում էին իբրև ողբերգություն ներկայացնող ապաշնորհ դերասանների, որոնք իրենց լվերաբերող ինչ-որ բան էին ցուցադրում: Այդ խաղողագործները, այգեպանները, ատաղձագործները, սանրագործները, մեղվաբուծները, շերամապահները, մետաքսագործները, որոնք այնքան երկար սպասում էին մոտալուտ աղետին, ոչ մի կերպ չէին կարողանում գիտակցել արդեն վրա հասած արհավիրքը: Ընկճված մարդկանց դիմագծերը հետզհետե ավելի էին խստանում: Կենսական ուժը փոքրում էր պատռել վերջին ժամանակի հիվանդոտ պատյանը: Արամ Թովմասյանը գոչեց.

— Երանի՜ մեռյալներին, որոնք բոլոր չարչարանքներից արդեն ազատվել են:

Այստեղ առաջին անգամ բաղմունքյունը աննկարագրելի վայնասուն բարձրացրեց: Դա ոչ թե լացուկոծ էր, այլ երկարածիգ, երգանման հեծեծանք, հետզհետե ուժգնացող հառաչանք: Կարծես ոչ թե մարդիկ էին հառաչում, այլ տառապող երկրագունդը:

— Մենք պետք է հնարավորության չափ արագացնենք մահը: Դրա համար էլ պետք է պաշտպանենք մեր օջախը, որպեսզի շուտափույթ մեռնենք բոլորս՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաները:

— Իսկ ինչո՞ւ մեռնենք:

Այս խոսքը չուրս թուով Գաբրիելի բերանից, ինչ-որ լույս նրա հոգու ընդերքում հարց տվեց. «Այդ մի՞թե ես եմ», Սիրտը հանդարտ էր բարակում: Վհատության նուպան մեկընդմիջտ անցավ: Ներսում գլուխ բարձրացրեց մեծ հավատք: Մկանների լարվածությունն անցավ: Իր ամբողջ էությունը դդում էր, որ հանուն այս պահի արժեք ապրած լինել: Միշտ, երբ գուցե երբեք նա զրուցում էր մարդկանց հետ, իր հայերենն իրեն թվում էր արհեստական, շինծու: Բայց այժմ Գաբրիելն ինքը չէր խոսողը, այլ այն զորությունը, որ նրան այստեղ էր բերել հարյուրամյակների երկար ու ուրախատույտ քառուղիներով և նրա սեփական կյանքի կարճ ճանապարհով: Զարմանքով ունկնդրում էր այդ զորության ձայնին, որն այնքան բնականորեն էր նրանից դուրս քաշում հետեյալ խոսքերը.

— Իմ եղբայրներ և քույրեր, ես ձեր մեջ չեմ ապրել... Դա ճշմարիտ է... Բոլորովին օտարացել էի հայրենիքիս և ձեր մասին ոչինչ չգիտեի... Բայց արարիչն այս ժամի համար ինձ արևմուտքի մեծ քաղաքներից բերեց պապիս հիմալայց տունը... Եվ ես այլևս կես-օտարական չեմ, հյուր չեմ, քանի որ իմ ձեռնադրան էլ նույնն է, ինչ որ ձերը... Ձեզ հետ կապում եմ կմեռնեմ... Կառավարությունն ինձ ավելի քիչ է խնայելու, քան ուրիշներին, գիտեմ... Առավել մեծ վրեժխնդրությամբ են ատում ու հետապնդում ինձ նմաններին... Ձեզ բոլորիդ նման ես էլ հարկադրված եմ պաշտպանել իմ հարազատների կյանքը... Այդ նպատակով արդեն բանի՞ շաբաթ ծանր ու թեթև եմ արել մեր ունեցած բոլոր հնարավորությունները: Եվ գիտե՞ք ինչ. սկզբում հուսահատված էի, բայց հիմա այլևս չեմ վհատվում... Սիրտս լեցուն է հույսով... Եթե աստված մեզ օգնի, մենք չենք մեռնի... Այս բանը ձեզ ասում եմ ոչ թե իբրև թեթևամիտ մի խենթ, այլ իբրև պատերազմի բովով անցած մի մարդ, իբրև սպա...

Խոսքերն իրար ավելի ու ավելի հատակորեն էին հաջորդում: Վերջին օրերի եռանդուն աշխատանքը նրան օգուտ էր բերել: Առանձին հարցերի լրակատար կռադատումը ներքին վստահություն էր ներշնչում: Եվրոպայում ձեռք բերած սխառեմատիկ մտածողությամբ նա բարձր էր կանգնած ճակատագրի պարզունակ, հնազանդ հպատակներից: Ուժի այս թևավորող զգացումը նրան համակում էր պատանեկան տալիսներին, երբ քննություններ կանձնելիս հարցերին տալիս էր սպառիչ պատասխան, գրեւորելով տվյալ գիտության մեջ խորամուխ լինելու ունակություն:

Գարբիելն անդրադարձավ Արամի հուսահատական ճառին, առանց տարու նրա անունը: Անմասնություն կլինեի դաժիթիներին դիմադրություն ցույց տալ փողոցներում ու գյուղական տներում: Գուցե առաջին ժամերին անուպատելի հաջողության հասնեն, բայց բանը կվերջանա ոչ թե շատափույթ, այլ երկարատև մարտիրոսական մահով, երիտասարդ կանանց բռնաբարությունը ու առևանգումով: Ինքը՝ Բագրատյանը ևս կսղմակից է մինչև արյան վերջին կաթիլը պայքարելուն, միայն թե դրա համար կան ավելի լավ տեղեր, քան հովիտն ու գյուղերը: Նա ձեռքը մեկնեց դեպի Մուսա լեռը, որը վեր էր խոշանում տան հետևում և իր բարձունքներով այնպես էր նայում տանիքին, կարծես ինքն էլ էր մասնակցում ժողովին: Թող բոլորը հիշեն հին պատմությունները: Նե՞ որ Դամլաջըքը հալածված հայորդիներին ապաստան է տվել, պատսպարել:

— Դամլաջըքը պաշարելու և գրավելու համար հարկավոր է մեծաթիվ զորք: Զեմալ փաշային այդ զորքերը պետք են այլ նպատակի համար, որն ավելի կարևոր է, քան մեկ-երկու հալալը հայ այնտեղից դուրս բշխելը: Զափթիներին հետ հաշիվ մաքրելը դժվար չէ: Լեռը պաշտպանելու համար բավական է դործի ղենկ մի քանի հարյուր հաստատակամ մարդ, նույնքան էլ զենք: Թե՛ մարդիկ ունենք, թե՛ զենք:

Զեռքը բարձրացրեց երգվելու համար.

— Զեզ խոստանում եմ պաշտպանության գործն այնպես ղեկավարել, որ մեր կանայք և երեխաներն ավելի երկար ժամանակ մահից հեռու լինեն, քան տարազրույթյան մեջ: Կարող ենք շաքաթներով, ամիսներով դիմանալ: Ո՞վ գիտե, գուցե և աստծո կամքով մինչ այդ պատերազմը փեղցանա: Այդ դեպքում անպայման կփրկվենք: Եթե խաղաղություն չլինի, համեմատյա դեպք, մեր թիկունքում կլինի ծովը: Մոտ է Կիպրոսը, որտեղ տնկավան ու ֆրանսիական ռազմախույզներ կան: Մի՞թե չենք կարող հուսալ, որ այդ նավերից մեկը կանցնի ծովեզերքի մոտով, կլսի մեր օգնության կանչերն ու ազդանշանները: Եթե այս երջանիկ դիպվածներից ոչ մեկը տեղի չունենա, և աստված կանխորոշած լինի մեր կործանումը, ապա մեռնելու համար ժամանակ միշտ էլ կունենանք: Եվ այդ դեպքում ինքներս մեզ չենք արհամարհի իբրև անպաշտպան ուխտարներ:

Այնքան էլ պարզ չէր, թե այս ճառն ինչ ազդեցություն գործեց: Կարծես բազմությունն առաջին անգամ թոթափեց իր կաշկանդվածությունը, լիովին գիտակցեց իր ճակատագիրը: Գարբիելն սկզբում կարծեց, թե կամ իր ասածը չհասկացան, կամ ժողովուրդը իր ծրագիրը մերժում է կատաղի գողգոթոցներով: Բազմության խիտ զանգվածը քանդվեց, Կանայք ողբ բարձրացրին: Տղամարդկանց թունդ խոսքերն իրար բախվե-

ցին մուրճերի նման: Մկսվեց փոթորկահույզ մի վիճաբանություն: Ի՞նչ եղան գեղջկական աստվածավախ, վշտահար դեմքերը, ի՞նչ եղավ նրանց վրա սփռված մեռելային լուսնյան քողը: Վեճը կարծես փոխվում էր կռվի: Տղամարդիկ իրար վրա էին նետվում, գոռգոռում, քաշքշում միմյանց հագուստից, նույնիսկ բեղ-մոշուրքից: Համենայն դեպս սա կարծիքների բախում չէր, այլ մոլեգնության պոռթկում, մահվան հանդեպ անդոր լինելու դիտակցության ընդվզում, որը ծառս եղավ հավատքի և ուժի առաջին իսկ խոսքից:

Ինչպե՞ս: Մի՞թե շղթայված հուսահատությունը վայրիվերո գոռգոռացող այս հազարների մեջ չկար մեկը, որ հասկանար մի սլարդ գաղափար, այն էլ այսքան երկար սպասումից հետո: Մի գաղափար, որ մարդկանց սրտին այնքան մոտ էր և գալիս էր դեռևս հնադարյան ավանդություններից: Մի՞թե այդ գաղափարը հայտնելու համար պետք է լույս ընկներ մի օտարական, եվրոպացի մի պարոն: Անշուշտ, հազարների մեջ շատերն էին ասածն ըմբռնել, բայց համարում էին անիրագործելի ցնորք: Նույնիսկ երբ երկու հոգի զրուցում էին, ոչ մեկի բերանից դուրս չէր գալիս այդ գաղափարին վերաբերող որևէ բառ: Դեռևս մի քանի ժամ առաջ, արհեստական թմրության մեջ խարխափելով, կանխազգում էին, որ եթե իրենք պատասպարվեն Մուսա լեռան բարձրունքներում, ապա մեծ արհավիրքը սողալով կգա և կանցնի՝ ներս քաշած իր ճիրանները: Եվ ուրե՞նք էին այդ մարդիկ, խեղճ ու կրակ, բախար երեսից ընկած գեղջուկներ, հալածանքի ենթակա, կղզի նետված, տեղահան եղած մի ցեղ, որն իր թիկունքում ոչ մի քաղաք չուներ: Անտիոքում հայեր քիչ կային, եղածներն էլ դրամափոխներ էին, շուկայի առևտրականներ, հացահատիկի առուծախով դբադվող շարչիներ: Դրանք ո՞չ ապստամբվողներ էին, ո՞չ էլ պաշարի զինակիցներ: Ալեքսանդրեթում ևս փոքրաթիվ հայեր կային: Դրանք, ինչպես Բելուսի հայերը, շքեղ ամառանոցներում ապրող մեծահարուստ դրամատերեր էին, ռադամթերք մատակարարողներ: Սարսափահալ դրամաջուրեր բնավ էլ չէին մտածում Մուսա լեռան մի բուռ բնակչության մասին: Դրանց մեջ ավագ Ավետիս Բաբրատյանի պես մարդիկ չկային: Բոլորն էլ փակում էին իրենց ամառանոցների պատուհանները, քաշվում ամենամութ անկյունները: Մի քանիսն իրենց կյանքն ու կայքը փրկելու համար թուրքացել էին, հանձնվել մոլլայի թլփատող դանակին: Օ՜, որքա՞ն ավելի դյուրին էր վերելում, հյուսիս-արևելքում ապրող վանեցիկների և ուրֆացիների վիճակը: Վանը և Ուրֆան հայկական մեծ քաղաքներ էին, որտեղ առատորեն կար թե՛ դենք, թե՛ հինափալց անընկճելիություն: Այնտեղ խեղացի մարդիկ կային, որոնք կարող

էին ղեկավարել ժողովրդին: Այնտեղ ավելի դյուրին էր դիմադրութեան մասին մտածել և գործը գլուխ բերել: Այդպիսի հանդգնութեան ո՞ւմ մտքով կանցներ խեղճ ու կրակ Յողոնօւրեում: Դիմադրել պետական և ռազմական իշխանութեանը: Այնտեղ ծնված, այնտեղ ապրող ամեն մարդ իր արջան մեջ կրում էր պետութեան՝ ժառանգական հին թշնամու հանդեպ ունեցած սարսափախառն պատկառանք: Պետութեանը զափթիւն էր, որն առանց որեւէ պատճառի կարող էր ծեծել ու կալանավորել: Պետութեանը հարկահավաքներն էին, կապալառուները, որոնք ներխուժում էին տները, կողոպտում, տանում ինչ իրենց գուր էր գալիս: Պետութեանը սուլթանի պատկերն ու Ղուրանի առածները կրող քարե թըռտ հատակով կեղտոտ դիվանատունն էր, որտեղ փրկագին էին գանձում: Պետութեանը դորանոցն էր՝ իր ամալի բակով, որտեղ զինվորները ծառայում էին, որտեղ շաուշն ու օնբաշին մարդկանց բռնցքահարում էին, հայորդիներին համար պատրաստ պահում յուրահատուկ գելարան: Եվ, շնայած այս ամենին, հայորդիները գերծ չէին այս «բարեբարո» պետութեան հանդեպ ունեցած վախի ու նվիրվածութեան ինչ-որ շնավայել զգացումից: Ահա թե ինչու ավելի քան հասկանալի էր դառնում այն, որ ինքապաշտպանութեան առաջին ծրագրված գաղափարը, բացառութեամբ պատվելի թովմասյանի անխոհեմ պոռթկման, ժողովրդին տվեց ոչ թե որեւէ տեղացի, այլ մի ազատամիտ օտարական: Որովհետև միայն այս ազատամիտն ուներ հիշյալ գաղափարն արտահայտելու անհրաժեշտ անմեղութեամբ: Բայց ժողովուրդը երկար ժամանակ չէր կարողանում կողմնորոշվել: Վիճարանութեանը, զնալով կարծես բոլորովում էր. բողոքում էին, բռնցք թափահարում, մի բան, որ վաչել չէր ո՞չ երկշոտ կանանց, ո՞չ ծանրաբարձ տղամարդկանց: Դժվար չէ պատկերացնել, թե մայրերի գրկին կամ շալակին կույն եկած փոքրիկ երեխաներն իրենց ճիշերով որքա՞ն էին սաստկացնում ընդհանուր իրարանցումը: Գուցե այդ պահին նրանց անմեղ հոգիները ևս նախազգուծ էին վտանգը, սուր ազդողակներով պաշտպանվում մոտալուտ մահից:

Գարրիկը լուռ դիտում էր խառնաշփոթ հուզումը: Տեր-Հայկազունը մոտեցավ նրան: Զուգ ձեռքի մատներով ծայրերը հպեց նրա ուսերին: Դա դրկախառնութեան սաղմն էր, վճռական փորձը: Օրհնութեան, միաժամանակ իր վրա գործադրած մեծ ճիգ ու ջանքի շարժում: Նրա հնարգանդ և խստահայաց աչքերի խորքում թերևս կարելի էր կարդալ. «Առանց խոսքի համաձայնութեան եկանք: Այդ բանը ես սպասում էի քեզանից»:

Գարրիկը Տեր-Հայկազունին հանդիպելիս միշտ այն զգացումն ուներ, թե վարդապետն իր մոտ սիրտը չի բացում, նույնիսկ անհայտ պատճառ-

ներով խուշա է տալիս: Եվ այժմ հովվապետի գրկախառնութիւնից հանկարծակիի եկավ, մնաց անշարժ կանգնած: Տեր-Հայկազունի տառապանքներից բարակած մատները ցած սահեցին Գաբրիէլի ուսերից:

Այդ միջոցին պատվելի Հարութիւն Նոխուդյանը փորձում էր բազմութեանը հանդարտեցնել: Այս փոքրամարմին, վտիտ մարդն ստիպված եղավ ընդհարվել իր կնոջ հետ, որը հուզված վրա հասավ, ուղեց ամուսնուն արգելել, կանխել հնարավոր անախորժութիւնը: Պատվելին կարելույն չափ բարձրացրեց իր տկար ձայնը.

— Քրիստոս խստագույնս մեզ պատվիրել է հնադանդվել իշխանութեանը, չարիքին չընդդիմանալ: Իմ պարտքը ավետարանին հետեւելն է: Ես, իբրեւ իմ հոտի հովիվը, համաձայն չեմ ոչ մի դիմադրութեան:

Բագրատյանի տանը հիվանդոտ մարդուկի տպավորութիւնն թողնող պատվելին իր տեսակետը հիմնավորելիս դրսևորեց մեծ հաստատակամութիւն: Նա նկարագրեց զինված ապստամբութեան հետեւողներին այնպես, ինչպէս ինքն էր պատկերացնում: Դա կառավարութեանը միայն լիակատար իրավունք կտար տեղահանութեան անիծյալ հրամանը փոխելու անվերապահ վրէժառութեան: Հետո էլ մահն արգեն կլինէր ոչ թե Տիրոջ շարժարանքներին հետեւելու արժանի վարձ, այլ ապստամբութեան համար տրվող օրինական պատիժ: Եվ աստժո ասաջ ոչ միայն այստեղ հավաքվածների հոգիները ծանրաբեռնված կլինէին խռովութեան մեղքով, այլև դրա հետեւողով կտուժեր բովանդակ ազգը, հայ ժողովրդի բոլոր ուստրերն ու դուստրերը: Այս հանգամանքը ամբողջ աշխարհի աչքի առջև տիրապետողների համար ցանկալի պատրվակ կլինէր, որ հայ ժողովուրդը հայտարարվէր պետական միասնութիւնը ուխտագրծորեն քայքայող, խարանվեր իբրեւ պետական դավաճան: Կով տանտիրուհին չպետք է իր օջախը լքի, թողնի բախտի քմահաճույքին, եթէ ամուսինը նրա հետ դաժանորեն է վարվում: Սա էր Հարութիւն Նոխուդյանի տեսակետը, չնայած նրա տան իրադրութիւնը միանգամայն հակառակն էր (կողակցուհին բռնակալութիւն էր անում ո՛չ միայն առողջապահական հարցերում): Նրա ձայնը լարվածութիւնից հաղիվ չէր խզվում.

— Ո՞վ կարող է հաստատել, որ մեր տարագրութեամբ ամեն ինչ կվերջանա, ինչպէս գուշակութիւն են անում Տեր-Հայկազունն ու Արամ Խովմասյանը: Մի՞թե նրանց համար ևս անքննելի չեն աստժո խորհուրդները: Մի՞թե Տերը չի կարող մեզ զորավիգ առաքել ամեն կողմից: Մի՞թե ամենուրեք չկան պթառատ հոգիներ՝ անգամ թուրքերի, քրդերի և արաբների մեջ: Արդո՞ք օտարութեան մեջ ևս աստժո ողորմածութեամբ չե՞նք գտնի օթևան և հաց: Զի՞ կարող պատահել, որ հենց այժմ, երբ

մեզ համակել է վհատութիւնը, փրկութիւնն արդեն կեանքանապարհին է: Եթե այդ փրկութիւնը մեզ աչտեղ չգտնի, ապա կգտնի Հալեպում: Եթե Հալեպում էլ ոչինչ տեղի չունենա, կհուսանք, որ տեղի կունենա մյուս հանգրվաններում: Մեր մարմինները դառնորեն կտվալտեն, սակայն մեր հոգիները կլինեն ազատ: Եթե մենք պիտք է ընտրութիւն կատարենք սնմանը և մեղսալից մահերի միջև, ապա ինչու ընտրենք մեղսալից մահը:

Հաղութիւնն նոխուզանն այլևս չկարողացաւ խոսել. նրա նվաղ ձայնը խլացաւ կանացի ազդու, վեհախան բացականչության տակ: Մի՞թե տանտիրուհու սև զգեստով և մարտական կեցվածքով մոտեցողը Անթառամ Մայրիկն էր՝ ծեր բժշկի կինը: Մի՞թե, իրոք, Անթառամ Մայրիկն էր՝ բոլորին օգնողն ու խրատողը, մայրերի մայրը, որի բերանից երբեք այդքան երկարաշունչ խոսք չէին լսել նույնիսկ նշանք, ում նա օգնում էր գործով ու խորհուրդներով: Ժանեկավոր սև գլխանոցը հուզմունքից ցած էր ահել ալեխառն, մեջտեղից «բախտ բաց արած» մազերի վրայից: Շառագունած դեմքի վրա աչքի էր ընկնում բարեձև քիթը: Լայն ազդրեր ուներ, կենսահոգը ուժով լի մարմին: Բարձր պահած գրուխը փոք-ինչ հո էր թեքվել: Պաշտու, երկնագույն աչքերը շրջանակված էին հազարավոր անհաշտ խորշմներով, բայց և այնպէս Անթառամ Անթառամին զորավոր ցասումից երիտասարդացել էր:

— Ես կին եմ, — լիահունչ ձայնն առաջին իսկ վայրկյանին բալամուժութեան մեջ կատարյալ լռութիւն հաստատեց: — Ես կին եմ և դիմում եմ աչտեղ հալաբված բոլոր կանանց: Տանջանք, ինչքան ասեք, տեսել եմ: Շատ անգամ է սիրտս մեռել: Վաղուց ի վեր մահվան հանդեպ անտարբեր եմ: Եթե մահը դա, աչքս էլ չեմ թարթի: Բայց չեմ ուզում շունչս փչել ստորացված, սատկել ճանապարհին, փտել բաց դաշտում: Չեմ ուզում: Բայց չեմ էլ ուզում կենդանի մնալ տարագրութեան ճամբարում՝ շրջապատված պատվազուրկ մարդասպաններով, պատվազուրկ եղած դահերով: Չեմ ուզում: Մենք՝ կանայքս, չենք ուզում այս ամենը, ոչ, բռնորս էլ չենք ուզում: Իսկ եթի տղամարդիկ այդքան վախկոտ են, ի՞նչ արած, ինքներս կզինվենք, կբարձրանանք Մուսա լեռը... Գաբրիել Բագրապանի հետ:

Այս մոլեռանդ կոչը այնպիսի ժխոր առաջացրեց, որ նախորդ իրարանցումը մոռացվեց: Թվում էր, թե խելակորույս մարդիկ ահա ուր որ է դանակներ քաշած՝ կսկսեն իրար սպանել, կանխելով թուրքերին: Ուսուցիչները Շատախիւյանի զլխավորութեամբ արդեն ուզում էին նետվել բազմութեան մեջ, բաժանել կովոդներին, հարկադրված կատարել ոստիկան-

ների դեր: Տեր-Հայկազունը հաղթիվ նկատելի ձևով նրանց ետ կանչեց: Նա Բր ժողովրդին ավելի լավ էր ճանաչում, քան ուսուցիչներն ու մոլոթարները: Այդ պոսթիկումը կոխիվ չէր: Պարապ բորբոքում: Տարագրության հրամանի ազդեցության տակ դտնվող հաղարավոր մարդկանց գիտակցությունը պետք է դանդաղ մարսեր հոնտորների որոտընդոստ խոսքերը: Վարդապետի հայացքն առում էր. «Հանգիստ թողեք»: Նա համբերութամբ դիտում էր քառը, որտեղ Անթառամի խոսքերից հուզված կանանց ձայները հետզհետե դառնում էին գերակշռող: Տեր-Հայկազունը արգելեց նաև, որ ասիի հոնտորներ ևս խոսեն, թեև ցանկացողներ կային, ինչպես, օրինակ, Ոսկանյանը: Նա իրավայի էր: Աղմուկը նոր սնունդ չստանալով՝ ավելի շուտ դադարեց, քան կարելի էր կարծել: Մի քանի րոպե շանջած, իրարանցումն ինքնիրեն հանդարտվեց: Միայն մոլտոց և հեկեկանք էր լսվում: Արդեն Տեր-Հայկազունի խոսակու ժամանակն էր: Նա պետք է կարճ ու կտրուկ պարզաբաներ իրագրությունը, ելք ցույց տար: Աջով հանդարտվելու նշան տրեց.

— Ամեն ինչ պարզ է, — տալց առանց ձայնը բարձրացնելու, բայց լեշտելով չուրաբանչուր վանկը, որպեսզի խոսքերը զամվեն բազմության բթաջած գիտակցության մեջ: — Երկու առաջարկ արվեց: Դրանք մեզ երկու ճանապարհ են ցույց տալիս, որոնցով կարող ենք գնալ: Այլ ճանապարհ մեր համար չկա: Մեկը պատվելի նոխուղյանի ճանապարհն է, որը մեզ դափթիկների հսկողությամբ կտանի արեւելք, մյուսը Գաբրիել Բագրատյանի ճանապարհն է, որով պենքը ձեռքերիս պետք է բարձրանան Գամբաջքը: Ջեղանից ամեն մեկը իրավունք ունի լիովին ազատ ընտրություն կատարել, ինչպես նրան կթելադրեն բանականությունն ու կամքը: Այլևս հարկ չկա խոսելու. բոլոր ճշմարիտ խոսքերն արդեն ասվեցին: Վճիռ կայացնելու համար շատ պարզ ձև եմ առաջարկելու: Թող պատվելի Հարություն նոխուղյանը բարեհաճի անցնել պարանի մյուս կողմը, որտեղ ազատ բակն է: Ով կողմնակից է պատվելուն, ով ուզում է տարագրվել, թող մոտենա նրան: Իսկ ով կողմնակից է Գաբրիել Բագրատյանին, թող մնա տեղում կանգնած: Շտապելու հարկ չկա: Ժամանակը ունենք:

Հանկարծ խոր լռություն տիրեց: Միայն տիկին նոխուղյանի աղեկատու լացն էր լսվում, որը գրեթե ունոց էր հիշեցնում: Ծերունի պատվելին գլխին էր քաշել կտր գլխանոցը: Մտորումների ծանր բեռան տակ նրա իրանը թեքվել, կռացել էր մինչև գետին: Այդ մտամտուր վիճակում նա երկար մնաց: Այնուհետև ոտքերը շարժվեցին: Մանրիկ, դանդաղ քայլերով գնաց դեպի Տեր-Հայկազունի ցույց տված տեղը: Կաննփե պարանը

բարձրացրեց ձեռքի անճարակ շարժումով, անցավ մյուս կողմը: Օժանդակ բակը տարածվում էր մինչև ամառանոցը: Դրանց աջանքում միայն մագնոլիայի թփերից գոյացած մի ցանկապատ կար: Ընդարձակ բակը բոլորովին ամալի էր: Ժողովի էին գնացել ոչ միայն ծառաները, այլև ախոռապանները: Նոխուդչանն իր կարճիկ ոտքերով շափեց բաժանաբար ամբողջ ճանապարհը, հասավ մագնոլիայի թփերին և մեջքը բազմովթյան կողմն արած՝ կանգ առավ: Լացից ցնցվող կինը հետևեց ամուսնուն: Դարձյալ տիրեց լռություն՝ այս անգամ ավելի երկարատև: Ո՛չ մի ձայն, ո՛չ մի խոսք: Այնուհետև բազմովթյան կենտրոնից անջատվեցին երկու հոգի, եույնպես ծանրաքայլ ու մտասուզ գնացին Նոխուդչանի կողմը, կանգ առան նրա հետևում: Նույնն արեցին սակավաթիվ բիթիասցիները՝ բողոքական համայնքների ավագներն իրենց կանանց հետ: Հետզհետե տարազորության կողմնակիցները շատացան, մինչև վերջապես պատվելու շուրջը հավաքվեց գրեթե ամբողջ հոտը՝ ծեր թե երիտասարդ: Սրանց միացան մյուս գյուղերից եկած մի քանի հոգի: Բայց դրանք բոլորն էլ ծերացած, հաշմանդամ մարդիկ էին, որոնք գիմադրելու ուժ չունեին կամ իրենց կյանքի իրիկնամուտին, իրոք, չէին ուզում շարժել երկնքի գայլ-բույթը: Ձեռքները կրծքին խաչած, ինչպես աղոթելիս, նրանք կատարեցին շարժարանաց ճանապարհը դուրս գալու առաջին քայլը: Ամեն ինչ կատարվում էր այնպիսի լրջությամբ, ներքին համոզմունքով, որ կարծես դա կրոնական ինչ-որ աշարդություն էր և ոչ թե ծանր հետևանքների հանգուղի վճիռ: Կարծես մարդկանց հնարավորություն էր շնորհված սեփական ոտքով գերեզման իջնելու, նախքան մեռնելը: Մի հոգի, Եվս մի ուրիշը, Մի դույզ: Այնուհետև շատերը, Նոխուդչանի շուրջը հավաքվեցին մոտ շորս հարյուր հոգի, բացառությամբ համայնքի այն անդամների, որոնք հիվանդության կամ այլ պատճառներով մնացել էին տանը: Այսպիսով, պատվելու կողմն անցավ Բիթիասի՝ հովտում իր նշանակությամբ երկրորդը համարվող գյուղի բնակչության մեծագույն մասը: Վիթխարի բազմությունը բռնեց իր հայրենակիցների ընտրած դժվարին ուղին, հայրենակիցներ, որոնք փակ աչքերով վճռեցին հնազանդվել: Ոչ մի խոսք, ոչ մի ձայն: Սակայն վերջին մարդը, որը Նոխուդչանի կողմը գնաց ուշացումով, զառամյալ ծերունի էր: Ձեռնափայտին հենված՝ նա քայլում էր հարբածի նման, ինքն իր հետ խոսում: Քեթուախեցի հանրածանոթ ալդ կատակաբանը հավանորեն չէր հասկացել, թե ինչն ինչոց է, և բազմովթյան մեջ զգվանքի ու արհամարհանքի խլրտում սկսվեց: Առաջներում «գյուղի գժին» տեսնելով՝ սովորաբար զվարճանում էին, բայց այստեղ գլուխ բարձրացրեց ամբարտավանությունը:

— Էստեղ քաջերն են, Էնտեղ՝ վախկոտները: Էստեղ ուժեղներն ու առողջներն են, Էնտեղ՝ կիսատ-պուտները:

Սի պատանի բարձրաձայն ինչ-որ ծաղրական բառ ասաց, որի վրա միծաղն ալիք տվեց բազմության մի ծայրից մյուսը: Տեր-Հայկազունը տեղից վե՛ր թռավ, նետվեց դեպի խիտ բազմությունը, ձեռքերով մարդկանց դետուղեն հրելով սկսեց ճանապարհ բացել: Կարծես ուզում էր թափանցել համայնքի կենտրոնը, բռնել անպատկառին, պատժել: Բարկությունից իրեն ուտում էր: Գլխանոցը ետ էր ընկել, ի ցույց հանել կարճ, ալիխառն մազերը: Աչքերից կրակ էր թափվում:

— Մ^ր շունը համարձակվեց: Ո^ր սատանաներն էին հռհռում:

Նա բռնեցրը մի քանի անգամ թափով խփեց իր կրծքին: Թվում էր, թե ծաղրողներին փոխադրեն իրեն է պատժում, որ իջեցնի բարկությունը: Մշնուհեռ լուռումունջ գնաց Նոխուդյանի ու նրա խմբի կողմը, որոշ հեռավորության վրա կանգ առավ, խոր գլուխ տվեց և հոգևոր հոր ազդու ձայնով ասաց.

— Մեզ համար դուք միշտ սրբություն կլինեք: Նրանի՞ մենք էլ ձեզ համար սրբություն լինե՞ինք:

Բազրատյանի միտքը գործում էր տենդագին: Հղացումների անպատենչ հեղեղը նրան տանում էր հեռո՛ւ, հեռո՛ւ: Սրտի խորքում պաշտպանության մեծ գործը թափով առաջ էր բնթանում: Քանի որ վճիռն արդեն կայացված էր, ուստի և անցուղարձին հետևում էր մատների արանքով: Խթանված ուղեղով նա միաժամանակ խորհում էր և դիտում: Ի՞նչ պատկառելի հսկա էր այդ Տեր-Հայկազունը, որը մարդկանց հետ խոսելիս սովորաբար խոնարհում էր աչքերը: «Անգնահատելի բախտավորություն է, — կայծակեց նրա միտքը, — որ պայքարի մեջ իմ թիկունքին կանգնած է լինելու այս անսասան հեղինակությունը: Մեզ համար երջանիկ պատահականություն է և այն, որ բարի Նոխուդյանն ու ոչ մարտունակ մի քանի հարյուր հոգի այլ վճիռ կայացրին: Նրանց կարևոր խնդիրն է՝ դափթիներից մինչև վերջին վայրկյանը թաքցնել մեր մտադրություններն ու շարժումը: Գյուղերը բոլորովին չպետք է դատարկվեն: Թուրքերը պետք է միայն այն ժամանակ կասեկածեն, երբ մենք արդեն պատրաստ կլինենք հարձակմանը»:

Գարբիելի միտքը շարունակ պտտվում էր իր ծրագրի շուրջը: Աշխարհից կտրված թուռը, կյանքից անտեղյակ իդեալիստը, որին հեռավոր ազգականները՝ այդ խորամանկ վաճառականները, շարունակ ծաղրում էին, ժառանգել էր իր նախնիների հաշվենկատ դատողությունը և Ավետիս պապի խելքը: Լավ կշռադատված յուրաքանչյուր իրական փաստից

առանձնացնում, քանզում էր հետևանքների խճճված կծիկը, որտեղ ոչ մի թել ավելորդ չէր: Բազրաայանին համակել էր ծայրահեղ պատվախնդրություն: Այդ կիրակի օրվանից երեք օր հետո, ըստ Ալի Նազիֆի խոստովանության, պետք է գար մյուսին իր մարդկանցով: Մինչև շորերշաբթի օրը հարկավոր էր ամեն ինչ հիմնովին նախապատրաստել, իսկ մնացած ժամանակամիջոցում զբաղվել շինարարական հարցերով: Հիմա արդեն հասել էր այն ժամը, երբ պետք է ստուգեր իր ամբողջ կյանքի հավատամքը, թե հոգին հաշվանակ է տանում նյութի, ինչպես և նյութական բոլոր երևույթների բարձր ձևերի, բնության ու պատահականության դեմ:

Եվ զարմանալի չէր, որ նա իր ծրագրերով ու երևակայությամբ տարված, սեփական արժանապատվության արբեցուցիչ զգացմամբ տոգորված՝ մոռացել էր կին ու երեխա, չէր հետաքրքրվում արատաքին անցյուղարձով: Այդ ամենը, իհարկե միայն ժամանակի կորուստ կլիներ:

Ժողովրդի կողմից խոսեցին մի քանի հոգի ևս: Բայց նրա աչքին ի՞նչ արժեք ունեին դրանց դատարկ, անհարակ խոսքերը, երբ մեծ վճիռը վերջնականորեն կայացված էր: Պայքար հրահրող ճառն արդեն արտասանված էր: Հակառակ կողմի օգտին ոչ մի ձայն այլևս չհնչեց: Տեր-Հայկազունը բավական ժամանակ տվեց, որ վճռի խիզախ ոգին խոր թափանցեր ամբոխի մեջ, փարատեր վարանումն ու կասկածը: Բայց վախենալով, որ մարդիկ կարող են հոգնել, վարդապետն առաջ էկավ, ընդհատեց ճառամարզանքը, կարգադրեց անցնել ավագների ընտրությանը: Յողոնօլուքի համայնքի քարտուղարը զամբյուղն առած՝ շրջում էր, հավաքում քվեաթղթերը: Այնուհետև ուսուցիչներն առանց ժամանակ կորցնելու, Ավագյանի օգնությամբ սկսեցին հաշվել ձայները:

Չայների մեծամասնությունը բնականաբար շահեց Տեր-Հայկազունը: Նրան հաջորդեցին բժիշկ Ալթունին, ապա յոթ մուխթարները և գյուղական երկու քահանա՝ իրենց համայնքի քվեով: Սրանցից հետո հիշատակվեցին դեղագործ Գրիգորի և ուսուցիչներից մի քանիսի, իհարկե, առաջին հերթին Շատախյանի ու Ոսկանյանի անունները: Գարբիկը գրեթե այնքան ձայն չահեց, որքան պատվելի Աբամը: Անպաշտոն բնակիչներից ձայներ էին շահել ծերունի Թովմասյանը և Զառը Նուրհանը՝ բանակում երկար ժամանակ ծառայած ենթասպան: Սրանք պետք է մասնակցեին ավագների խորհրդակցություններին: Ահագին ձայներ շահեց նաև Անթառամ մայրիկը, մի բան, որ այս կողմերում նորություն էր: Բայց նա կտրականապես հրաժարվեց:

Ուսուցիչ Շատախյանն ավարտեց ընտրության արդյունքների ընթերցումը: Դրանից հետո ընտրվածները տուն մտան քննարկելու իրենց

անելիքները: Գաբրիելը Քրիստափորին ու Միսակին պատվիրել էր, որ հյուրասրահում նախապատրաստեին այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր նիստի համար՝ թխված ճաշ, գինի և սուրճ: Բազմությունը, այդ թվում նաև այն մայրերը, որոնք փոքրիկ երեխաների պատճառով պետք է տուն վերադառնային, մնաց հրապարակում, տեղավորվեց ընդարձակ այգում: Մարդ բարակեցին Յուդիսուք՝ ուտելիք բերելու: Տանտերը ջուր, գինի, մրգեր և ծխախոտ բաժանել տվեց: Շուտով, ընդհանուր ասուլիսի հետ իրիկնաչյան երկինքն ի վեր սկսվեց բարձրանալ սիգարիկների ու ծխամորձների խաղաղալեռ ծախք: Կարծես ոչինչ չէր պատահել: Պատվելի նստողականի կողմնակիցները այդուց դուրս եկան, որ վերադառնան Բիթիաս: Դա լուր ու տխուր սուղորություն էր: Նրիտասարդներից մի քանիսը այդու մուտքից ետ դարձան, միացան ժողովրդի մեծ բազմությանը, որի կենսասիրությունը թմրության շարաթիկներից հետո կրկին արթնացել էր: Ասորյայի և անատիլի հանդգնության միջև ընկած կարճատև ժամանակամիջոցում բոլորի հոգին համակվել էր անըմբռնելի բավականությամբ: Ինչու՞ ուրովհետև նրանց առջևում արդեն միաչյա տառապանքները չէին, այլ գործը՝ տառապանքի մեջ և տառապանքից վեր:

Մուսա լեռան գիշերն արագ ծծեց հուլիսյան մթնաշաղը: Արևելքում կիսալուսինը դանդաղորեն պոկվեց Ամանոսի գահավեժ բարձունքներից և ազատ սողաց տիեզերքում: Բաղրատյանի ամառանոցի դարպասը հրեկի վրա բաց էր: Հետաքրքրասերներն անտրոպել էլումուտ էին անում: Մեծ հյուրասրահում ժողովրդի ավագները խորհրդակցում էին: Այդ խորհուրդը, որին մասնակցում էին մոտ քսան հոգի, ակզբում անխորհուրդ տգամորություն էր բռնում: Յուդիսուքը պաշտպանները, հոգեբանականները և ուսուցիչները, որոնք առաջին անգամ էին ստեղծվել այդ տունը, անխոս նստած կամ կանգնած էին: Շատերը նոր էին գիտակցում այն ամբողջ խնթությունը, որ նրանց վրին փաթաթվեց մեծ ժողովի անսպասելի ընթացքի հետևանքով: Գաբրիելն իսկույն զգաց, որ հավաքվածների մի մասից վհատության խանձահոտ է փչում: Դա հարկավոր էր կանխել, թույլ չտալ, որ անտարբերներն «ուշքի դաչին», բարձրաձայն հայտնեին իրենց սկզբունքային «բաց»-ը կամ «եթե»-ն: Ժողովուրդն իր օրինական վճիռը կայացրել էր, այլևս չէր կարելի հանդուրժել որևէ տարախուսանք: Ինքնապաշտպանության կրակը պետք է վառվեր պայծառ բողոքով: Իբրև տանտեր, Գաբրիելը պարտավոր էր վերջ տալ այդ սառած մարդկանց անձև տատանմանը, խորհրդակցությունն աշխույժ ընթացքի մեջ դնել, աշխատանքը դարձնել արդյունավետ: Նա պետք է ի հայտ

բերեր դաստիարակության և եվրոպական փորձառության գերազանցությունը: Նա արեց միակ հնարավոր բանը: Հանդիսավոր ձևով դիմեց Տեր-Հայկազունին:

— Տեր-Հայկազուն, Դուք ձայների մեծամասնությունը շահեցիք ոչ միայն դրսում գտնվող ժողովրդի, այլև մեր բոլորի կամքով, որը և ես ահա արտահայտում եմ: Մենք Ձեզ խնդրում ենք դառնալ մեր պայքարի գերագույն առաջնորդը: Խաղաղ ժամանակ Դուք արդեն հոգևոր առաջնորդ էիք և մինչև այսօր էլ, իբրև հովվապետ, Ձեր պարտքը կատարել եք անձնվիրաբար: Աստծո կամքն է, որ մարդկային բարբառսություն պատճառով Ձեր իշխանությունն ավելի ընդարձակվի: Ուղղում ենք ամեն ինչ հանձնել Ձեր ձեռքը, որպեսզի որոշումներ կայացնելիս, միջոցառումներ գործադրելիս անվերապահորեն ենթարկվենք Ձեր վճռական: Խոսքին: Ավագների կայացրած որոշումներն օրինական ուժ կստանան և ամբողջ ժողովրդի համար պարտադիր օրենք կդառնան միայն Ձեր համաձայնությունով:

Բազրատյանն իր հակիրճ ճտեղծ արտահայտույց այն, ինչ ինքնին հասկանալի էր: Գերագույն աստիճանին ոչ ոք այնքան արժանի չէր, որքան Տեր-Հայկազունը: Այս անհերքելի իրողության վրա նույնիսկ ուսուցիչ Հրանտ Ոսկանյանը չհանդգնեց դեմքը գաղտնի ծամածռել: Գարբինի խոսքերը ներկաների վրա հաճելի տպավորություն թողեցին, նույնիսկ նրանց, ովքեր տանտիրոջը դեռևս համարում էին օտար, վերաբերվում էին կասկածամտությամբ: Այս հաճելի ներդրությունը երկու պատճառ ուներ: Շատերը ենթադրում էին, թե հայրենիքից կտրված «Փրանկը», իր եվրոպական անրատավանությունը հետևելով, կձգտի իր ձեռքը վերցնել առաջնորդի դերը: Եվ ապա (այս պատճառն ավելի կարևոր էր) Բազրատյանի ելույթը հանդիսավոր ձևով, իր ուղղամիտ բովանդակությամբ ստեղծեց այն միակ հողը, որի վրա կարող էր խարսխվել աճբույզ ապագան: Այդ սակավաթիվ խոսքերից աննկատելիորեն բխեց նոր, կաղմավորվող հասարակության հիմնական օրենքը: Ի նշան պաշտոնը և ծանր պատասխանատվությունն ստանձնելու, Տեր-Հայկազունը լուռ խալախներեց երեսը: Այդ պահից սկսած, գոյություն ուներ երկու օրինական իշխանություն՝ ավագների խորհուրդը և ժողովրդական առաջնորդը, որը թեև խորհրդի նախագահն էր, բայց նրա որոշումները օրենքի ուժ էին ստանալու միայն այդ խորհրդի հավանությամբ:

Բոլորը մեկ առ մեկ մոտեցան Տեր-Հայկազունին, ավանդական ձևով համբուրեցին աչքը, ի նշան հարգանքի և հանդիսավոր երգման: Միայն այդ արարողությունից հետո նստեցին իրար միացված սեղանների շուր-

ջը: Գաբրիելն իր առաջ դրել էր ռազմական քարտեզն ու բոլոր գծագրերը: Կողքին նստեց Սամվել Ավագյանը, որ հարկ եղած դեպքում օգնի: Գաբրիելը հայացքով ձայն խնդրեց, ապա տեղից վեր կացավ:

— Իմ բարեկամներ, երկու ժամ առաջ արևը մայր մտավ: Վեց ժամ հետո կրկին կծագի: Բոլոր ներքին գործերը կարգավորելու համար մենք միայն վեց կարճատև ժամ ունենք: Այս գիշերն անցնելուց հետո, երբ երեանք ժողովրդի աչքին, ոչ մի անորոշ բան չպետք է մնա: Մեր կամքը պետք է լինի սլարդ ու հասկանալի: Բայց ամենակարևորն այն է, որ վաղը, առավոտյան առաջին ժամերին բոլոր երիտասարդ, առողջ և ուժեղ տղաները բարձրանան Գամլաջըք, հողն պատնեշներ պատրաստեն: Խրնդրում եմ խնայել ժամանակը: Մեզ համար առավելություն է, որ պաշտպանության բոլոր հարցերը վաղուց եմ մշակել և այժմ կարող եմ ձեզ ներկայացնել իմ առաջարկները: Հավատացած եմ, որ այս խորհրդակցության ժամանակ էլ դուք կառաջնորդվեք նույն կանոնով, ինչով առաջնորդվեցիք քվեարկելիս: Այժմ Տեր-Հայկազունին խնդրում եմ թույլ տալ պարզաբանելու իմ ծրագրերը...

Տեր-Հայկազունը, իր սովորության համաձայն, աչքերը փակեց: Դեմքն ստացավ հոգնած, տանջալից արտահայտություն:

— Լսում ենք Գաբրիել Բագրատյանին:

Գաբրիելը բացեց Ավագյանի քարտեզներից ամենագեղեցիկը:

— Մենք հազարավոր խնդիրներ ունենք լուծելու, բայց եթե դրանք լավ պատկերացնենք, ապա կտեսնենք, որ բոլոր մանրամասնությունները հանգում են երկու հիմնական խնդրի: Առաջին և ամենասրբազան անեկիքը բուն կոփն է: Երկրորդ խնդիրը ես՝ մեր ներքին կյանքի կազմակերպումը, ամենից առաջ ծառայում է կոփին: Այս առթիվ էլ ուզում եմ խոսել:

Պատվելի Արամ Թովմասյանը ձեռքով արեց, խնդրելով, որ իրեն թույլ տրվի խոսողին ընդհատել:

— Ամենքս էլ գիտենք, որ Գաբրիել Բագրատյանը, իբրև սպա, ռազմական հարցերը հասկանում է ավելի լավ, քան որն է մեկը: Նա պետք է լինի մեր պայքարի առաջնորդը...

Բոլոր ձեռքերը վեր բարձրացան ի նշան համաձայնության: Բայց պատվելի Արամը դեռևս չէր ավարտել իր խոսքը:

— Գաբրիել Բագրատյանը պաշտպանության ծրագրերին երկար ժամանակ նվիրել է իր սմբողջ ավյունը: Դիմադրության նախապատրաստումն ամենից լավ նա է գլուխ բերել սեփական ձեռքով: Բայց պայ-

քարկելու համար մարդն ամենից առաջ պետք է ապրի՝ Ուստի ես առաջարկում եմ ռազմական կոնկրետ ծրագրի քննարկումը հետաձգել այնքան ժամանակ, մինչև մենք պարզ պատկերացնենք, թե ինչ միջոցներով և որքան ժամանակ հինգհազարանոց մի ժուլսովորդ կարող է ապրել Գամլաշը՝ բարձունքներում՝ աշխարհից կտրված:

Գաբրիելը, որն արդեն բավականաչափ ոգևորվել էր, հիասթափված վայր գցեց քարտեզը.

— Ես իմ ելույթում հենց այդ հարցն էի շոշափելու, քանի որ քարտեզի վրա նշանակված է այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է ապրելու համար: Բայց և այնպես պատվելի Թովմասյանի ցանկությունը ես պատրաստ եմ հետաձգել պայքարի կազմակերպական քննարկումը...

Բժիշկ Ալթունին երկար չկարողացավ նստել իր պառլամենտական աթոռին: Քրթմնջալով չափշփում էր սրահը, երևի հասկացնելով, որ ինքը ահավոր աղետի ժամին ամեն տեսակի խորհրդակցությունները, քվեարկություններն ու ելույթները համարում է տղամարդկանց ավելորդ խաղ: Նրա փնթփնթան անհանգստությունը միանգամայն հակառակ բեկոն էր գեղազործ Գրիգորի վեհաշուք անտարբերության: Սա անշարժ նստել և կարծես ուզում էր հարց տալ. «Արդյոք այս տանջալից ու բարբարոսական ընդհատումից հետո ե՞րբ կկարողանամ անարգել վերադառնալ մարդկային գոյության ամենավսեմ երևույթներին, որոնց միայն ե՞ս եմ հասում»:

Բժիշկը բարկացած ետ ու առաջ էր շրջում, երբ հանկարծ գործին չվերաբերող հարց տվեց.

— Հինգ հազար հոգին հինգ հազար հոգի է, արևահարությունն ու տեղատարափ անձրևն էլ՝ արևահարություն և տեղատարափ անձրև:

Գաբրիելը, որ Քաղաքաձորի, պատսպարվելու, առողջապահական հարցերի և երեխաների խնամքն ապահովելու վրա անքուն գիշերներ էր լուսացրել, ընդունեց բժշկի դիտողությունը.

— Ցանկալի կլինեն, եթե գոնե երկուսից-յոթ տարեկան երեխաներին մի տեղ հավաքած պահենք, որպեսզի ավելի ապահով լինեն:

Մինչ այդ լուռումունջ նստած Տեր-Հայկազունն աշխուժացավ, մեծ վճռականությամբ մերժեց Գաբրիելի մտահղացումը.

— Գաբրիել Բագրատյանի առաջարկությունը կլինե՞ր վտանգավոր անկարգության սկիզբ: Մենք չպետք է իրարից դատենք այն, ինչ միացրել են աստված և ժամանակը: Ընդհակառակը: Հույժ կարևոր է, որ առանձին համայնքներ, առանձին ընտանիքներ հնարավորության սահմաններում տեղավորվեն միմյանցից որոշ հեռավորության վրա: Ամեն տոհմ,

ամեն գյուղ թող ունենա իր սեփական հանգրվանը, Ինչպես միշտ, մուկ-թարները նրանց համար պատասխանատու կլինեն մեր առաջ, Որքան հնարավոր է, պետք է քիչ փոփոխություն մտցնել այն ապրելակերպի մեջ, որին ընտելացել ենք:

Ձորս կողմից ջերմ հավանություն տվին: Դա Բազրատյանի համար որոշ ձախողում էր: Տեր-Հայկազունը խոտատնում էր սովորական կյանքի մոտավոր պատկերը: Այս հեռանկարից խորապես գոհ կմնային տարաբախտները: Ձե՞ որ ամեն արհամիրք, որ կարող է գալ գյուղացի մարդու գլխին, պարտնակում է այդ «փոփոխություն» բառը: Բայց Գաբրիելը շուտ պարտվողներից չէր: Նա Քաղաքաձորի քարտեղը տվեց, որ բոլորը հերթով աչքի անցկացնեն: Ո՞վ չգիտեր գյուղական մեծ արոտավայրերի տեղը: Ամեն մեկն իսկույն համոզվեց, որ հանգրվանի համար այդ խոտավետ, քարազուրկ սարահարթին ամենահարմար վայրն է: Այստեղ ոչ միայն հաղար, այլև երկու հաղար ընտանիք կարող էր տեղավորվել: Գաբրիելը ճարպիկորեն ընդառաջեց Տեր-Հայկազունի ցանկությանը: Սաաց, որ ընտանիքների և համայնքների դասավորությունը հեշտությամբ կարող է իրականացվել հովվապետի նախընտրած ձևով: Ինքը ես կողմնակից է այդ տեսակետին: Բայց և այնպես հարկավոր էր նկատի ունենալ, որ հաղար ընտանիքից յուրաքանչյուրը չի կարող առանձին վաճել իր տնտեսությունը, չի կարող յուր գնալ առանց մեծ, ընդհանուր տնտեսության: Չափադանց կտրիսր է իմանալ, թե որքա՞ն սնունդ և ուղամթեքը կարող ենք խնայել, որքա՞ն աշխատող ձեռքեր կարող են աղատ լինել: Եթե այս հանգամանքը հաշվի չառնեն, երկար դիմանալու ոչ մի ուրիշ առհավատելի չեն ունենա: Պետք է որոշակի կարգով անասուններ մորթել, հաց ու ալյուր բաժանել, երեխաներին ու հիվանդներին այժի կաթ տալ: Ինչ վերաբերում է ունեցվածքի բաժանմանը, դա շատ էնճոռոտ հարց է և դժվար է լուծել, եթե նույնիսկ հնարավոր լինի առանձնացնել ընտանիքները: Ինչպես ինքը՝ Բազրատյանը, հասարակությանը էտքամաղրի իր ամբողջ սեփականությունը՝ իր տնտեսության մեջ ունեցած բոլոր անասունները, տանը և նկուղում ունեցած բոլոր կարևոր պաշարները, այդպես էլ պետք է վարվի յուրաքանչյուրը: Հանգամանքները հրամայաբար պահանջում են ստեղծել ընդհանուր սեփականություն: Ամեն մի տնտեսություն չպետք է մորթի իր ոչխարները: Կաթը պետք է բաշխել կարիք ունեցողներին, ոչ թե կերած-խմած առողջ մարդկանց, որոնք պատահաբար կարող են մեկ-երկու աճ ունենալ: Ոմանք պատկերացնում են, թե Դամուշքի վրա կարող են փողով առևտուր անել, շահույթ ստանալ: Դա մանկական երազանք է: Երբ հասարակությունը լեռը բարձրա-

նա, փողը կղաղարի որևէ արժեք ունենալուց: Պետք է խստիվ արդելել նաև ապրանքափոխանակութունը, քանի որ ամբողջ ունեցվածքն այսօրվանից համարվելու է ժողովրդական սեփականություն և ծառայելու է կյանքի փրկության համար մղվող պայքարին: Ով մեկընդմիշտ պարզ պատկերացնի, որ ունեցվածքից հրաժարվելն ավելի լավ է, քան տառադրությունը, նա, անշուշտ, երբեք չի առարկի Մուսա լեռան պահանջներին:

Բայց շատ շանցած պարզվեց, որ Բագրատյանն իր արդարացի կարծիքը հայտնելիս ծայրահեղ մոլորություն մեջ է: Նույն գեղջուկները, որոնք մի քանի ժամ առաջ տարագրությունն ու մահն անառարկելիորեն համարում էին անխուսափելի, այժմ ոչ մի կերպ չէին ուզում հաշտվել այն մտքի հետ, թե իրենց սեփականությունն այլևս իրենց չի պատկանելու: Մովսիսյանները թթված դեմք ընդունեցին: Բայց դրա պատճառը ոչ միայն նրանց կամակորուքունը գրգռող կորուստն էր, այլև Բագրատյանի խոսքերում պարունակված անողորմ կարգապահությունը, «եվրոպականությունը»: Յեղտնօրուրի մովսիս Թովմաս Քեբուսյանը, շիւ աչքերը Տեր-Հայկազունին դամած, հանգամանորեն խոսեց այդ առթիվ:

— Մեր վարդապետը գիտե, որ ես միշտ էլ կարողությունս չափով բարեգործություն եմ արել, առանց միջոցներս ափսոսալու օգնել չքավորներին, եկեղեցուն ու դպրոցին: Մեր շրջանում ամենից շատ ես եմ մասնակցել նման բաների: Հյուսիսում, թե արևելքում ապրող մեր հայրենակիցների համար հանգականություն անելիս իմ անունը միշտ եղել է ցուցանիների վերևում: Անհաջողության տարիներին էլ խոշոր գումարներ եմ նվիրել: Էս բանը չեմ ասում ինձ փառաբանելու համար: Ո՛չ, ո՛չ, ես չեմ ուզում ինձ փառաբանել...

Այստեղ նրա մտքի թելը կտրվեց, ուստի և նա մի քանի անգամ պնդեց իր համեստությունը...

— Չեմ էլ ժխտում, որ արոտավայրերում եղած ամենախոշոր և ամենալավ հոտեյը իմն են: Իսկ ինչի՞ շնորհիվ ունեմ: Էն բանի շնորհիվ, որ ոչխարաբուծությունից խելքս կտրում է: Որովհետև աշխարհ տեսած մարդ եմ: Իսկ հիմա հանկարծ ոչ մի ոչխար չեմ ունենալու, կամ ունենալու եմ էնքան, ինչքան, ասենք, ինչ-որ մի փայտանկարիչ, որը կադնուց ու ընկուղենուց բացի, բան չի հասկանում, կամ ինչ-որ մի մուրացկան:

— Կամ ինչպես ես՝ ինչ-որ մի վարժապետ... — գոչեց փոքրամարմին Ոսկանյանը, խայթող հեգնությամբ ընդհատելով միապաղաղ դատար-

կարանությունը: Ուրբաթախոսն այդ վշտալից օրն անդամ հաղել էր իր լորդական մոխրագույն բաճկոնը, որով հույս ուներ նաեմացնել անթերի արտաքինի տեր պարոն Գոնզագին: Նրա սնափառությունն իր զորությամբ չէր զիջի նույնիսկ Թալիաթ բեյի հրամանին:

Ոսկանյանի բացականչությունը զայրացրեց մյուս մուխթարներին: Նրանք էլ հանդես եկան իրենց պաշտոնակից եղբոր սեփականատիրական ոգով: Սկսվեց ծամանակ սպանող անտեղի վեճ, թեև ոչ մեկն իր գեղջ-կական հաստագլխությամբ Բագրատյանի առաջարկած ճանապարհից ավելի լավ ելք գտնել չէր կարող: Մտքերի փոխանակությունն այնքանով օգտակար եղավ, որ դժգոհությունները մեղմեցին վերացան:

Տեր-Հայկազունը դեռևս սպասում էր: Շեշտակի հայացքով Գաբրիելին հասկացրեց, որ այդ մարդկանց պետք է որոշ զգուշությամբ համոզել, երբ ամեն ինչ ինքնին հասկանալի է: Այնուհետև ընդհատեց դատարկ շաղակրատանքը:

— Մենք պետք է սարը բարձրանանք, ապրենք այնտեղ: Շատ բան ինքնիրեն կարգի կգա. ի՞նչ կարիք կա նախապես վիճաբանելու: Ավելի լավ կլիներ, եթե դուք, մուխթարներ, խորը մտածելք ամենակարևորի մասին. արդյոք մեզ կհաջողվի՞ բավականաչափ պարեն ձեռք բերել, ձեռք բերածը քանի՞ շաբաթ կբավարարի, կա՞ հնարավորություն դրա պակասը լրացնելու:

Այստեղ Արամ Թովմասյանը նոր, շափազանց խելացի առաջարկություն արեց: Տեր-Հայկազունի առաջ քաշած երեք հարցը առհասարակ այն կարևորագույն հարցերն են, որոնց հետ պետք է հաշվի նստել: Ամեն ինչ կախված է դրանց պատասխանից: Բայց այդ պատասխանը չի կարող տրվել այն խորհրդակցության ընթացքում: Թողնենք, որ մուխթարներն իրենք հավաքվեն, քննեն խնդիրը, կազմեն սնունդ մատակարարելու ծրագիրը: Նույնն են պահանջում նաև մյուս բոլոր խնդիրները: Այլապես այստեղ գումարվող խորհուրդներն անշարժության կդատապարտվեն: Գործն առաջ կգնա ոչ թե ճառերով ու վեճերով, այլ աշխատանքով: Դրա համար էլ Արամ Թովմասյանն առաջարկեց, որ կյտնի յուրաքանչյուր ասպարեղ զատված լինի մյուսներից, ունենա իր առանձին կոմիտեն: Ամեն կոմիտե պետք է ունենա մի ղեկավար, որին կնշանակի ինքը՝ Տեր-Հայկազունը: Այնուհետև այդ ղեկավարները կհավաքվեն, կստեղծեն սահմանափակ խորհուրդ, որը և կկարգավորի բոլոր գործերը: Կա հինգ ասպարեղ: Առաջինը պաշտպանությունն է: Երկրորդը իրավաբանական ասպարեղն է, որի միակ գիտակը Տեր-Հայկազունն է: Ապա զալիս է ներքին կարգապահությունը, իսկ այնուհետև՝ առողջության ու

հիվանդության հետ առնչվող բուր ֆարցերը: Սահեամվերչինը տարբեր համայնքների այն գործելն են, որ հանդես են գալիս միատեղ: Երիտա-սարդ պատվելու այս առաջարկին խանդավառությամբ հավանություն տվեց Գաբրիելը: Նույնիսկ բժիշկն առաջին անգամ արտահայտեց իր գոհունակությունը: Ոչ ոք չառարկեց: Տեր-Հայկազունը, որն Արամ Թովմասյանի պես տանել չէր կարողանում մեծ հավաքույթի համար անխուսափելի շաղակրատանքը, անհապաղ գործադրեց սահմանադրական սկզբունքը: Ռազմական հրամանատար Գաբրիել Բագրատյանի օգնականներ նշանակվեցին Չառչ Նուրհանը, ուսուցիչ Շատախյանը և երկու երիտասարդ տղա՝ Տեր-Հայկազունի ընտրությամբ: Արամ Թովմասյանը ես մտնում էր պաշտպանության կոմիտեի կազմի մեջ: Նույն ձևով էլ Գաբրիելն էր կապված ներքին կարգապահության կոմիտեի հետ, որի ղեկավարը պատվելին էր: Կոմիտեն պատասխանատու էր այն ամենի համար, ինչ առնչվում էր պարեն հայթայթելու, բաշխելու հետ: Ուստի և կոմիտեի անդամներ նշանակվեցին նաև Թովմաս Քերուսյանն ու մյուս մուխթարները: Հատուկ պաշտոն ստացավ հայր Թովմասյանը՝ շինարար ձեռնարկատերը: Նա պետք է ղեկավարեր ապաստարանների կառուցումը: Հարկ չկա հիշատակելու, որ առողջապահության հանձնաժողովի մեջ էին մտնում բժիշկ Ալթունին և անտարբեր ղեկավարծր:

Այսպիսով, աշխատանքի բաշխումն ընդհանուր առմամբ լավ ղեռն էկավ: Առաջիկա ժամերին առանձին խմբեր արդեն պետք է հնարավորության սահմաններում գործի անցնեին: Լուսադեմին մեծ խորհրդի կարճատև նիստը բավական կլիներ արգելումները վավերացնելու համար: Մուխթարները անից դուրս եկան, որ գլուղացիներին հարցուփորձ անելով ճշտեն պաշարների քանակը: Քիչ հետո դուրս էր գալու նաև Գաբրիելը: Մուխթարների օգնությամբ ուզում էր ընտրել երիտասարդ, ուժեղ տղաների առաջին ջոկատը, վաղ առավոտյան բարձրանալ Հյուսիսային լեռնաթամբը, փոքրել պաշտպանական մեծ խրամատներ: Մինչ այդ քարտեզի վրա Տեր-Հայկազունին, Արամ Թովմասյանին և մյուսներին բռնոն խանդավառությամբ բացատրում էր պաշտպանության ծրագիրը: Նույնիսկ Գրիգորն սկսեց հետաքրքրվել: Մոտեցավ Գաբրիելին: Ձեռքերը կրծքին խաչած, մեկուսի կանգնել էր միայն Հրանտ մականյանը: Թխաղեմ ուսուցիչը դարձյալ տառապում էր նվաստացման պատճառով: Պաշտոնները բաշխելիս նրան ոչ մի ղեկավար դերի շարժանացրին, նույնիսկ երկրորդական պաշտոնի: Այն ժամանակ, երբ նրա պաշտոնակից Շատախյանն ընտրվեց պաշտպանության կոմիտեի անդամ, Տեր-Հայ-

կաշտներ, որպէս պատիժ, լուկչացին խոր ատելությամբ նշանակեց դրպ-
րոցի կարգ ու կանոնի վերակացու: Նա պետք է հսկեր, որ երեխաները
անկիրթ արարքներ թույլ չտան: Նախանձոտ վարդապետը վրեժ էր լու-
ծում այն բանի համար, որ համայնքները հարյուր ձայն էին տվել Հրանտ
Ոսկանյանի՝ իրենց բանաստեղծի օգտին: Ոսկանյանն արդեն մտադիր էր
ամբարտաձայն սառնությամբ ժողովից հեռանալ և գնալ տուն, բայց
հպարտությամբ գիտակցեց, որ իրեն ընտրող ժողովուրդը լիահոլտ
իրեն է նայում, և որ վարդապետն իր ներկայությամբ ավելի պետք է
նեղվի, քան բացակայությամբ:

Կեսգիշերն արդեն անցել էր, երբ հանկարծ ոտիաված եղան խոր-
հրդակցությունն ընդհատել: Ինչպէս հաճախ է պատահում նման դեպ-
քերում, մոռացել էին, որ հողի տակ է թաղված այն, ինչից կախված էր
ամբողջ ապագան: Հիսուն մասուկեր և երկու հարյուր հիսուն «քարա»
սխտեմի հրացան դեռևս մնում էին գերեզմանատան շիրմափոսերում:
Պետք է անհապաղ դուրս բերեին ուղմամթերքի հետ, գիշերով տեղա-
փոխեին Գամլաջըր: Եթե Գաբրիելը նույնիսկ հավատ ընծայեր Ալի
Նազիֆի ասածներին, դարձյալ հնարավոր էր, որ քսանչորս ժամվա ըն-
թացքում հայտնվեին նոր զափթիկներ, միանգամից վրա տային, զենք
որոնեին գլուխներում: Վեց հոգուց կազմված մի ջոկատ անմիջապես շտա-
պեց Յողոնօլուքի գերեզմանատունը, որը գլուխից դուրս էր, Հաբիբլիի
ճանապարհի վրա: Լապսերը ձուլվեցին՝ առջևից դնում էր տիրուցուն: Նրան
հետևում էր Տեր-Հայկազունը Չառու Նուրհանի և Հաբիբլիի բահանայի
ուղեկցությամբ: Թափուրը վերջանում էր երկու գերեզմանափոր երիտա-
սարդներով: Նուրհանի՝ գինազործ վարպետի, հոգատարության շնորհիվ
զենքերը թաղված էին քարապատ փոսերի մեջ: Հրացաններն ամփոփող
դազաղները հերմետիկորեն փակ էին, լաթերի մեջ փաթաթված և հար-
դով ծածկված: Այդ վիճակում հրացաններն սպասում էին իրենց հերո-
սական հարությունը: Չառու Նուրհանը չորս շաբաթ առաջ գիշերով ջահի
լույսի տակ հապճեպ ստուգել էր, հավաստիացրել, որ ամեն ինչ լավ է:
Ոչ մի փակադուկ չէր ծանգոտվել: Նվազագույն չափով չէր տուժել նաև
ուղմամթերքը:

Այդ գիշերը տասնհինգ ժանր արկղն էլ մեկընդմիջտ դուրս բերվեցին
փոսերից: Աշխատանքը քրտնեցրեց բոլորին: Քանի որ եկողները սակա-
վաթիվ էին, Տեր-Հայկազունը դեն նետեց սքեմը, միացավ նրանց: Շու-
տով գլուխներից բերին երկու ուժեղ, թավամազ ավանակ, բեռնեցին ար-
կըղները, և, վերջապես, լուսադեմին խորհրդավոր քարավանը Չառու

Նորհանի գլխավորությամբ, Ազիր և Բիթիաս մեռյալ զյուզերի միջով ճանապարհ ընկավ դեպի հյուսիսային լեռանցքը:

Արևածագից միայն մի ժամ առաջ Տեր-Հայկազունը վերադարձավ Բագրատյանի ամառանոցը: Այգին նման էր վիթխարի ուղմադաշտի, որտեղ ցաքույրիվ սփռված էին մարդկային մարմիններ: Շողոմուքցիները տուն չէին գնացել: Տեր-Հայկազունը անշարժ քնածների արանքով անցավ, ինչպես դորավարը՝ զոհված ուղմիկների շարքերի միջով:

Առանձին ջոկատներ՝ Գաբրիելի խաղաղաուսթյամբ վարակված, կատարում էին իրենց առաջադրանքը: Կյանքի և պայքարի պայմանները կոպիտ նախադժեռի համաձայն արդեն վճռված էին: Կոլոդների անուններն արդեն ցուցակագրված էին, մոտավոր ճշտությամբ հաշվի էին առնված ձեռք բերված սննդամթերքների քանակն ու տեսակները: Նախատեսված էր կառուցել թեթև տնակների մի փոքրիկ բաղաթ, հիվանդանոց, կառավարական մի մեծ տաղավար:

Տեր-Հայկազունի վերադառնալուն պես մեծ խորհուրդը նորից դումարվեց: Գաբրիելը հակիրճ խոսքերով ժողովրդական առաջնորդին հայտնեց իրենց կայացրած որոշումները: Նրան հաջողվեց օրինականացնել իր գրեթե բոլոր մտահղացումները: Այս բանում նրան եռանդուն աջակցություն ցույց տվեց Արամ Թովմասյանը: Տեր-Հայկազունը որոշումները վավերացրեց կիսափակ աչքերով և մտացրիվ դեմքով: Կարծես չէր հավատում, որ նոր կյանքը կարող է ամփոփվել որոշումների մեջ: Մոմերն ու մարդիկ արդեն հանդչելու վրա էին, սակայն բոլորի աչքերն էլ ափելի շատ հուզմունք էին արտահայտում, քան հոգնածություն: Նրբ աստվածային օրն սկսեց նշուլվել, ամեն ինչ սուղվեց խոր լուսթյան մեջ: Մարդիկ նստում էին պատուհանից դուրս, քնքշածոր լույսին, վաղորդայնի բողբոջներին, որ թերթ առ թերթ բացվում էին պարզ ու տեսանելի: Բոլորի աչքերի բիթերը տարօրինակ ձևով լայնացել էին: Այն սենյակում, որտեղ անքուն անց էին կացել ամբողջ գիշերը, ոչ մի ձայն չէր լսվում, բացի Ավագյանի ու ղյուղական քարտուղարի մատիտների քրտաքրտոցից: Սրանք կարևորագույն որոշումների արձանագրությունն էին կազմում:

Երբ սենյակը ողողվեց արևի ոսկով, տանտերն ընդհատեց լուռ երազանքը.

— Համոզված եմ, որ այս գիշեր մենք կատարեցինք մեր պարտքը: Ոչ մի բան մոռացված չէ...

— Ո՛չ: Մի բան մոռացել ենք, այն էլ ամենակարևորը:

Տեր-Հայկազունն այս խոսքն ասաց առանց վեր կենալու։ Վարդապետի լիահունչ ձայնը ստիպեց ետ դառնալ նրանց, ովքեր արդեն վեր էին կացել։ Հովվապետի աչքերը լայնորեն բացվեցին։ Նա շեշտեց յուրաքանչյուր վանկը։

— Խորանը։

Եվ հանդարտ գործնականությամբ ավելացրեց, որ նոր գաղթականների կենտրոնում պետք է կանգնեցնել փայտաշեն մի խորան, իբրև առաջին երկրպագության և աղոթքի սրբավայր։

Ժամը հինգին, երբ արևն արդեն բավականաչափ բարձրացել էր, Գաբրիելը մտավ Ժուլիեթի սենյակը, որը գտնվում էր վերնահարկում։ Այնտեղ ահագին բազմություն էր հավաքվել։ Գիշերն անց էին կացրել տիկին Բագրատյանի հետ։ Ստեփանն անկողին չէր մտել, չնայած մայրը թախանձել էր, ստիպել։ Այժմ տղան բազմոցին պառկած՝ մուշ-մուշ քնած էր։ Ժուլիեթը վրան վերմակ էր գցել։ Ինքը թիկնել էր բաց պատուհանի դռին, մեջքն արել մյուսների կողմը։ Այն տպավորությունն էր ստացվում, որ սենյակում նստած ամեն մարդ ինքն իր հետ է, իր խոհերով տարված։ Իսկուհին նստած էր քնած տղայի կողքին։ Օվսանյան՝ պատվելի Արամ Թովմասյանի կինը, լուսադեմին վախից ներս էր եկել, տեղավորվել բազկաթոռներից մեկի վրա և անթարթ նայում էր մի կետի։ Անթառամ Մայրիկը, որը գիշերային տառապանքներից ավելի քիչ էր հոգնել, քան մյուսները, բաց դռան մոտ նստած՝ ահանջ էր դնում խորհրդակցության ձայներին։ Սենյակում կար նաև մի տղամարդ։ Պարոն Գոնգադ Մարիսը երկարատև գիշերն անց էր կացրել կանանց ընկերակցությամբ։ Թեև այժմ ոչ ոք նրան ուշադրության չէր արժանացնում, համեմայն դեպս, միայն նա էր, որ ներանձնացած չէր թվում։ Գիշերային անքնությունից և իրադարձություններից անվթար մնացած ուղիղ սանրվածքը պսպղում էր։ Հոնքերի բոլթ անկյան տակ փայլող թավշյա ուշադիր, լարված աչքերը դեգերում էին կանանց արանքում։ Կարծես ուզում էր կարգալ քնաթաթախ, գունատ դեմքերին դրոշմված ամեն մի ցանկություն, որպեսզի անհապաղ կատարեի ասպետական պատրաստակամությունը։

Գաբրիելը երկու քայլ արեց դեպի Ժուլիեթը, սակայն կանգ առավ, նայեց Գոնգադին։

— Դուք իբր՞ք ամերիկյան անձնագիր ունեք։

Երիտասարդ հույնի բերանի շուրջը կատակախառն արհամարհանքի ժպիտ սահեց։

— Անձնագրի՞րս եր ուղում տեսնել, պարոն: Գուցե ստուգեք նաև ժուռնալիստական վկայագրի՞րս:

Նվ սրածայր, անփուլջ մատները տարավ գրպանը: Գաբրիելը զսլինկատեց: Բռնել էր Ժուլիենի ձեռքը: Այդ ձեռքը ոչ միայն սառն էր, այլև անկենդան կամ, ավելի ճիշտ՝ մեռած: Բայց, դրան հակառակ, ավելի կենսաթրթիռ էր աչքերի խաղը: Այդ աչքերի մեջ կային հեռավորն ու մերձավորը, մակերևացություն ու տեղատվություն, ինչպես միշտ, երբ ընդհարվում էին: Ռուսները լարված էին: Գաբրիելին լավ էր ծանոթ դիմադրության այդ նշանը: Քսանչորս ժամվա ընթացքում նրա գլխին առաջին անգամ կախվեց հոգնածության ամպը: Օրորվեց: Ներսում դատարկություն էր, ամայություն: Այր ու կին անթարթ, խորագնին նայում էին միմյանց աչքերի մեջ: Որտե՞ղ էր Գաբրիելի կինը: Իր ափի մեջ Գաբրիելը դեռևս զգում էր Ժուլիենի ձեռքը, իբրև հախճապակյա անծանոթ մի իր, բայց նախկին կինն այլևս չկար. կարծես օրեր շարունակ ճանապարհ էր անցել ծովով ու ցամաքով, իրենից հեռացել... Բայց այդ վիթխարի հեռավորությունը մի ակնթարթում սոսկալի շափեր ընդունեց ու միայն Գաբրիելի, այլև Ժուլիենի աչքին: Ամուսինը ես կնոջ համար օտար էր, հեռու: Ահավասիկ կնոջ սլացիկ, հոյակապ մարմինը. այնքան մոտ, այնքան հարազատ: Գաբրիելը հաղար տնցած գրկեց էր այդ մարմինը: Նրա համբույրների հետքերն էին կրում այդ մարմնի բոլոր մասերը՝ երկար պարանոցը, ուսերը, կուրծքը, կոնքերը, ազդեքը, ծնկները, մինչև խակոտքերի մատները: Այդ մարմինն իր մեջ կրել էր Սուեփանին, տառապել Բագրատյանների արշաուն տալառայի համար: Իսկ այժմ, Գաբրիելն ի վիճակի չէր այդ մարմինը ճանաչելու: Կորցրել էր դրա մերկությունը պատկերացնելու կարողությունը: Այդպես է լինում, երբ մարդ մոռանում է իր սեփական անունը: Բայց բանն այն չէր, թե դիմացը կանգնած էր մի ֆրանսուհի, որի հետ նա հրեկէ համասեղ կյանք էր վաճել: Այդ կինը թշնամի էր՝ հակառակ կողմում կանգնած, բնաջնջման վճիռը կայացնող խորհրդի մասնակից, թեև հայ մանկան մայր: Գաբրիելն զդաց, թե ինչպես կոկորդն ի վեր բարձրացավ լեռն-որ խոշոր, կլոր, աննկատելի մի բան, որը միայն վերջին վայրկյանին սկսեց նրան խեղդել, ապա փոխվեց հառաչանքի:

— Ո՛չ... անկարելի է... Ժուլիեն՝...

Կինը մռայլված մի կողմի վրա թերեց դուրսը:

— Ի՞նչն է անկարելի... Ի՞նչ ես ուղում ասել...

Գաբրիելն ակնապիշ նայում էր պատահանից դուրս, դիտում գուլիների ցնծությունը: Ոչինչ չէր կարողանում դանադանել: Քանի որ ժամեր

շարունակ հայերեն ճառեր էր արտասանել, ֆրանսերենը գիտակցության մեջ վիրավորական չափերով էտ էր մղվել: Սկսեց տարօրինակ առողջանությամբ թոթովել, որով կարծես ավելի սառեցրեց կնոջը.

— Կարծում եմ... Դու իրավունք ունես... Ես հավատում եմ... Դու չպետք է կործանվես... Ինչո՞ւ մնացիր... Հիշիր այն անգամվա մեր խոսակցությունը... Ձեմ կարող թույլ տալ... Պետք է հեռանաս... Ստեփանի հետ...

Ժուլիեթը բառերն արտասանեց հատ-հատ, կարծես կշռելով.

— Շատ լավ եմ հիշում այդ խոսակցությունը... Որքան էլ զարմանալի թվա, ձեր ճակատագիրն ինձ էլ բաժին ընկավ... Այն ժամանակ ես այսպես ասացի...

Ժուլիեթը երբեք չէր ասել այդ բանը, բայց դա կարևոր չէր: Նա կշտամբալից, խոժոռ հայացք նետեց Իսկուհու և Օվսաննայի կողմը: Կարծես դրանք էին իր ձախորդության պատճառը: Գաբրիելը երկու անգամ տրորեց աչքերը, կրկին դարձավ անցյալ գիշերվա մարդն ու ղեկավարը.

— Քեզ և Ստեփանի համար կա միայն մի ելք... Ո՞չ դյուրին է, ո՞չ էլ անվտանգ... Բայց դու, Ժուլիեթ, ուժեղ կամք ունես:

Յրանսուհու աչքերն ստացան սուր, զննող արտահայտություն: Այդպես նայում են խրանած կենդանիները, երբ մարդուց կամ որևէ այլ վտանգից ուզում են ավատվել հուժկու ոստյունով: Այդ պահին Ժուլիեթի մեջ բույն դրած բոլոր բնագրիները կուչ էին գալիս ցատկելու համար: Բայց Գաբրիելը նոր էր սկսում խոսել, երբ Ժուլիեթի դեմքից անհետացավ լարված, դարանամուտ արտահայտությունը: Նա կրկին դարձավ նույն անվստահ, վիրավորված և չարացած կինը:

— Գոնգազ Մարիսն այսօր-վաղը մեղանից կհեռանա, — հրամանատարի առարկություն չընդունող եղանակով ասաց Գաբրիելը: — Նա հյուսիս-ամերիկյան անձնագիր ունի: Նման պայմաններում դա անգնահատելի երջանկություն է: Մարիս, անշուշտ, չեք գլանա և Ժուլիեթին ու Ստեփանին ապահով մի տեղ կհասցնեք: Կվերցնեք որսորդական կառքը: Հիմա ամառ է. հովտի ճանապարհները տանելի են: Կտանեք նաև չորս ձի և պահեստային անիվներ: Կառապանի հետ ձեզ կուղեկցի Քրիստափորը: Ձեր շնորհիվ այդ երկուսն էլ կիրկվեն: Զանգարանի և էլ Մազարայի վրայով հինգ-վեց ժամ հետո կհասնեք Արսուս: Իմ հաշվով, ճանապարհի մեծագույն մասը կանցնեք դանդաղ ընթացքով: Արսուսի ծովեզերքից մինչև Ալեքսանդրեթ տասնհինգ անգլիական մղոն անցնելը չնչին բան է. ավազոտ ափով ժամեր շարունակ կարող եք սլանալ վա-

գով: Արսուտում հավանաբար զինվորական փոքրիկ պահակակետ կլինի: Մարիսի համար դժվար չէ օնբաշուն իր անձնագրով վախեցնելը...

Ներս մտավ տնտեսվար Քրիստափորը տիրուհուց հրահանգներ ստանալու: Գաբրիելը իսկույն դիմեց նրան.

— Քրիստափոր, հնարավո՞ր է տասը ժամում կառքով Արսուտից հասնել Ալեքսանդրեթ:

Քրիստափորն աչքերը չուեց.

— Պարոն, դա կախված է թուրքերից:

Բազրատյանի ձայնը խստացավ.

— Քրիստափո՞ր, ես քեզ ուրիշ բան եմ հարցնում: Կրկնում եմ. կարո՞ղ ես տիկնոջը, որդուս և ամերիկացի այս պարոնին հասցնել Ալեքսանդրեթ:

Տնտեսվարի ճակատը քրտնեց, (Նա թեև բառասուն տարեկան էր, բայց ծերունու արտաքին ուներ): Հայտնի չէր, թե ինչն է նրա հուզմունքի պատճառը՝ հանդուգն քայլ կատարելու երկյո՞ւղը, թե՞ սեփական փերկության անակնկալ հեռանկարը: Հայացքով մերթ Բազրատյանին էր դնում, մերթ Գոնդադին: Հետո դեմքը ցնցվեց, թերևս անգուսպ ուրախության նոպայից: Բայց իսկույն զսպեց այդ հուզմունքը, հայտնի չէ՝ տանտիրոջ հանդեպ ունեցած պատկառանքի՞ց, թե՞ իրեն չմատնելու համար.

— Կարող եմ, պարոն: Եթե պարոնն անձագիր ունի, զափթիկները մեզ ոչինչ չեն ասի...

Այս հավաստիացումից հետո Գաբրիելը տնտեսվարին ուղարկեց խոհանոց, որ բռնորի համար առատ հախաճաշ պատվիրի: Ապա Մարիսին ավելի մանրամասնորեն բացատրեց իր մտադրությունը: Ալեքսանդրեթում դժբախտաբար ամերիկյան հյուպատոս չկար: Կային միայն գերմանական և ավստրո-հունգարական փոխհյուպատոսներ: Վաղուց ի վեր այս երկու մարդկանց վերաբերյալ նա տեղեկություններ էր ձեռք բերել: Գերմանացու անունը Հոֆման էր, ավստրիացու անունը՝ Բելֆանթե: Երկուսն էլ եվրոպացի բարեմիտ վաճառականներ էին, սրտիցից ամեն օժանդակություն կարելի էր հուսալ: Բայց քանի որ խոսքը թուրքերի դաշնակիցներին էր վերաբերում, ապա անհրաժեշտ էր գործել մեծագույն զգուշությամբ.

— Որեւէ պատմություն հնարեցեք... Ժուլիեթը շվեյցարուհի է: Ճանապարհին դժբախտ պատահարի պատճառով կոբցրել է անձնագիրը... Փոխհյուպատոսները տեղի զինվորական պարեաի մոտ կբարեխոսեն, որպեսզի ձեզ երկաթուղային անձնադրեկ տրվեն: Թուրքաք Քալեհի կողմերում մոտ օրերս երկաթուղին կբացվի... Հոֆմանը և Բելֆանթեն երևի

կիմանան՝ պարետը կաշառակե՞ր է, թե՞ ոչ... Այդ դեպքում ամեն ինչ լավ կլինի:

Փախուստի հետ կապված այս բոլոր մանրամասնությունները կըշ-
ռադատելու վրա Գաբրիելը անքուն գիշերներ էր լուսացրել, ծանրութեթև
արել, մերթ հրաժարվել, մերթ կրկին հավանություն տվել: Կային փա-
խուստյան բաղմամբիլ եղանակներ՝ մեկը դեպի Հալեպ, մյուսը դեպի Բեյ-
րութ: Բայց և այնպես կցկտուր նախադասությունները հնչում էին իբրև
անմիջական հաշտնագործություններ: Ժուլիեթն ապշած նայում էր. կար-
ծես ոչ մի բառ չէր հասկանում:

— Մարիս, պետք է մի լավ պատմություն հնարեք... Այնքան էլ
դյուրին չէ հավաստիացնել, թե ճանապարհին իրոք դժբախտություն է
պատահել, և անձնագիր է կորել... Բայց դա չէ գլխավորը... Գլխավորն
այն է, որ դու, Ժուլիեթ, իբրև եվրոպացի կին, ոչ մի կասկած չներշնչես,
թե միզ հետ որևէ կապ ունես: Հենց դրա մեջ է փրկությունը... Քեզ կհա-
մարեն արկածախնդիր կին, կամ, վատթարագույն դեպքում, քաղաքա-
կան գործակալուհի... Այս վտանգը անպայման նկատի ունեցիր... Այն-
պես որ անախորժությունների կհանդիպես, գուցե նույնիսկ տանջվես...
Բայց այդ տանջանքը մերի հետ համեմատած չնչին բան է... Շարունակ
աչքի առաջ ունեցիր մեծ նպատակդ՝ հեռու՛ աշտեղից: Հեռու՛ աստծո
անեծքը կրողներից, որոնց ճակատագիրը նաև իմ ճակատագիրն է:

Գաբրիելն այս խոսքերն ասաց ավելի բարձր, և նրա դեմքը կորցրեց
իր կարկամած արտահայտությունը: Ժուլիեթն իրանը փոքր-ինչ հտ թե-
քեց, կարծես այդ ակամա շարժումով նպատակ ուներ կատարելու ամուս-
նու ցանկությունը: Գոնգադ Մարիսն անխոս մի քայլ արեց դեպի ամու-
սինները: Դրանով կարծես ուզում էր ասել, թե ինքը պատրաստ է, բայց
չէր կամենա կանխել վճիռը: Մյուսները փորձում էին չափազանցնել իրենց
անկենդան մտամոլորությունը, որպեսզի մեղմացնեն ակամա վկաներ չի-
նելու հանգամանքը: Բայց Գաբրիելը վերադառավ իր ինքնատիրապետու-
մը:

— Տարբեր համազգեստներ կրող զինվորականներ են երթնեկում...
Ամեն տեղ պետք է կաշառեք երկաթուղային սպաներին... Դրանք մեծ
մասամբ ծեր մարդիկ են, որոնք հին ձեռով են ապրում և ոչ մի ընդհա-
նուր բան չունեն իթթիհաթի հետ... Եթե մի անգամ արգեն գնացք նըս-
տեք, շատ բանի հասած կլինեք... Չարշարանքը սոսկալի է... Բայց դեպի
Ստամբուլ կատարած յուրաքանչյուր քայլ կբարելավի ձեր վիճակը... Եվ
կհասնեք Ստամբուլ, եթե նույնիսկ շաբաթներ անցնեն... Ժուլիեթ, իս-

կույն կգնաս պարոն Մորգնթաուի մոտ... Հիշո՞ւմ ես նրան... ամերիկացիան դեսպանին...

Գաբրիելը գրպանից դուրս բերեց հանդիսավոր ձևով կնքած մի նամակ: Դա նրա կտակն էր, որ պատրաստել էր շաբաթներ առաջ: Ժուլիենին այդ մասին ոչինչ չգիտեր: Անխոս մեկնեց նամակը: Բայց Ժուլիենը լռանդադ ետ տարավ ձեռքերը, թաքցրեց մեջքի ետևում: Գաբրիելը զլխի թեթև շարժումով ցույց տվեց պատուհանից երևացող Մուսա լեռը, որը վաղորդյան հզոր արևից կարծես հալչում էր:

— Պետք է բարձրանամ այնտեղ... Աշխատանքն սկսվում է... Հույս չունեմ, թե այսօր կվերադառնամ...

Նամակն առաջ պարզող ձևերը ցած իջավ: Այդ ի՞նչ արցունքներ էին Ժուլիենը չի՞ դապում դրանք: Գաբրիելը ղարմացավ. «Ի՞նչ համար է լալիս, թե՞ ինձ համար»: Արդյոք դա հրաժեշտ էր: Գաբրիելն զգում էր կնոջ տվյալափոխությունը, բայց չէր հասկանում: Թողնիկ նայեց բոլոր լուռներին, որոնք դեռևս շունչներն իրենց քաշած սպասում էին, թե բանն ինչով կվերջանա: Գաբրիելը կարոտից մի քաջ հեռավորության վրա կանգնած Ժուլիենին: Խոսեց պարզ ու համոզիչ ձայնով, ինչպես մեկը, որն իր սիրած էակի առաջ իրենց բաժանող հեռավոր երկրից հեռախոսով բացում է սիրտը:

— Ժուլիեն, գիտեի, որ այս բանը լինելու է... Բայց չգիտեի, որ աչքս է լինելու... մեր մեջ...

Պատասխանը հնչեց խուլ, սրտի խորքից, բարկացալով, ոչ առանց հառաչանքի:

— Եվ դու իրո՞ք այդ ամենը պահանջում ես ինձանից:

Թե հրե էր Ստեփանն արթնացել, ինչ չափով էր ծնողների խռակցությունը լսել, հայտնի չէր: Միայն Իսկուհին հանկարծ վախեցած վեր կացավ: Ժուլիենը գիտեր, հաճախ էր զարմանում, որ ամուսնու և որդու զգացմունքներն իրար նկատմամբ որքան խորը, այնքան էլ զուսպ են: Սովորաբար ասող-խոսող, թովառն Ստեփանը հոր ներկայությամբ լռանում էր սուսիկ-փուսիկ: Գաբրիելը նույնպես չափից ավելի զուսպ էր, լուրջ, սակավախոս, երբ որդու հետ էր: Նվիրաբերում անցկացրած երկարամյա կյանքից երկու Բազրատյանների հոգու մեջ նվազել, բայց չէր մարել ասիական կրակը: (Յոթ գլուղում էլ որդիները, ինչ տալիքի էլ լինեին, ամեն առավոտ և երեկո համբուրում էին իրենց հայրերի ձեռքը: Նույնիսկ կային ավանդությանը խոստորեն հետևող ընտանիքներ, որտեղ ոչ թե կանայք, այլ ավագ որդին էր սպասարկում հորը: Հայրն էլ իր կողմից ավելի քնքշորեն էր վերաբերվում ավագ որդուն: Դա հնաժամը

սովորույթ էր: Մեկը մյուսի մեջ տեսնում էր համբիտեհակա՞նության մշու-
շապատ սանդուղքի մերձավոր աստիճանը): Այդ փոխհարաբերությունը
Գաբրիելի և Ստեփանի միջև հաստատվել էր ո՛չ տարերայնորեն: Կար
ինչ-որ գտնվածություն, որը երկուսին կաշկանդում էր, իրարից զատում:
Գաբրիելն էլ նույն ձևով էր վերաբերվում իր հորը: Նա էլ իրենց մտերմու-
թյան մեջ շարունակ դգում էր հանդիսավոր, կաշկանդող լսելաժողովուն:
Երբեք սիրտ չէր անում հորը քնքշանքի որևէ խոսք ասել կամ ողջագու-
րել: Այդ պատճառով էլ Գաբրիելը ցնցվեց, երբ որդին ճշաց՝ իմանալով,
որ իրենց գլխին կախված է բաժանման սպառնալիքը: Տղան վերմակը
դեն գցեց, նետվեց հոր կողմը, ամուր կառնեց նրանից.

— Ո՛չ, ո՛չ... հայրի՛կ... Մեկ մի՛ ուղարկիր: Ուզում եմ քեզ մոտ
մնալ... քեզ մոտ մնալ...

Ի՞նչ էին հորն ասում տղայի նշաձե աչքերը: Նա արդեն երեխա չէր,
որի ապագան դժվար էր կանխորոշել, այլ իր կամքի և արյան մղումով
դեկավարվող լիարժեք մարդ, լիովին ձևավորված մի ճակատագիր, որն
աչևս կարիք չունի հունցվելու: Այդ օրերին Ստեփանը մեծացել էր,
հասունացել: Սակայն մեր այս վեպյությամբ չսպառվեց այն, ինչ ճա-
սագրվում էին Ստեփանի աչքերը: Գաբրիելը կիսաբերան մերժեց.

— Ստեփան, ինչ որ լինելու է, մանկական խաղ չէ...

Տղայի սարսափահար ձիւր վերածվեց անգիշտում, կամակոր պահան-
ջի.

— Ես ուզում եմ քեզ մոտ մնալ, հայրի՛կ... Ես ո՛չ մի տեղ չեմ գնա:
Ե՞ս, Է՞ս, Է՞ս: Ժուլիեթը բորբոքվեց ցաստմանալից խանդով: Ա՛խ,
այդ երկու հայր: Ինչպե՞ս են իրարից կառչում: Կարծես ինքը գոյու-
թյուն չունի: Զէ՞ որ երեխան հորը պատկանում է այնքան, որքան և մորը:

Ժուլիեթը չէր ուզում որդուն կորցնել: Եթե նույն ակնթարթում նա
չպաշտպաներ իր իրավունքները, ապա Ստեփանից կզրկվեր: Վճռական,
գրեթե կատաղի մի քայլ կատարեց դեպի հայրն ու որդին: Բռնեց Ստե-
փանի ձեռքը, որ իր կողմը քաշի: Գաբրիելը նոր միայն հասկացավ, որ
Ժուլիեթը վերադարձավ: «Նվ դու իրո՞ք այդ ամենը պահանջում ես ին-
ձանից»: Զայրույթով լի այդ հարցի մեջ դեռես կար դարանակալ անու-
րոշություն: Բայց կնոջ վճռական քայլն ամեն ինչ դարձրեց պարզ ու
որոշ: Գաբրիելը գրկեց կնոջն ու որդուն.

— Հիսուս Քրիստո՛սը մեզ զորավիր լինի: Երեկ այսպես ավելի լավ
է:

Երբ Գաբրիելն իրեն ուզում էր այդ խոսքով հանգստացնել, նրան
հանկարծ սարսափ տիրեց. կարծես օգնության կանչված փրկիչը նույն

վայրկյանին ժողովի ու Ստեփանի առաջ դուռը փակեց... Գլխավոր հրամանատարը ձեռքերն իջեցրեց, թեև գրկախառնությունից դեռ չէր սթափվել, չէր վերադարձել իրական աշխարհը: Շուտ եկավ, գնաց՝ Շեմքին կանգ առավ:

— Մարիս, ինքնին հասկանալի է, որ ճանապարհվելու համար Ձեզ կարամադրեն իմ ձիերից մեկը:

Գոնգազը ժպտաց, բայց այս անգամ նրա ժպիտը խորիմաստ էր, սևևուռ:

— Շնորհակալությամբ կընդունեի Ձեր մեծահոգի բարությունը, եթե այլ ցանկություն չունենայի: Խնդրում եմ թույլ տաք մասնակից լինելու ձեր այն կյանքին, որով ապրելու եք վերևում, Մուսա լեռան բարձունքներում: Դեղագործ Գրիգորի հետ աչդեն խոսել եմ: Իմ կողմից նա պիմել է վարդապետ Տեր-Հայկազունին և մերժողական պատասխան չի ստացել...

Գաբրիելը փոքր-ինչ մտածեց:

— Դուք երեկ պարզ պատկերացնում եք, որ հետագայում Ձեր ամբերիկյան սրտնչելի անձնագիրը այլևս չի օգնի:

— Պարեն Բագրատյան, երկար ժամանակ է, ինչ ապրում եմ այստեղ: Ինձ համար այնքան էլ դյուրին չէ ձեզ լքելու: Դրանից բացի, իբրև ժողովի անդամ, ես ունեմ նաև իմ երկրորդ նպատակը: Նման հնաշխույժություն ոչ մի թղթակցի երկրորդ անգամ չի ներկայանա:

Գոնգազի էություն մեջ կար մի բան, որ Բագրատյանի վրա թշնամական, անգամ քստմանելի տպավորություն էր թողնում: Նա փորձեց պատրվակ գտնել, որպեսզի մերժի այդ մարդու ցանկությունը:

— Միայն թե հարց է. հետագայում հնարավորություն կունենա՞ք այդ հոգվածներն ուղարկելու:

Գոնգազը պատասխանեց ոչ միայն Բագրատյանին, այլև սենյակում գտնվող բոլոր մարդկանց:

— Կանխագուշակության իմ ձիրքով ես կյանքում լավ փորձ առություն եմ ձեռք բերել: Այդ նախագագացումն այժմ ինձ հաստատ հուշում է, որ ձեր գործը հաջող կգնա, պարոն Բագրատյան: Դա, իհարկե, ժխտելի նախագագացում է, բայց ես հավատ եմ ընծայում նման զգացումներին:

Մարիսի թավջա լարված հայացքը Օվստննայից անցավ Իսկուհուն, Իսկուհույ՝ Ժուլիեթին և վերջինիս դեմքին էլ մնաց գամված: Կարծես նրա աչքերը տիկին Բագրատյանին հարցնում էին, թե արդյոք իր հիմնավորումը բավականաչափ համոզի՞չ է:

Զնացելիք թաղապետը



աբրիկը երկու ցերեկ և երկու դիշեր մնաց Դամլաջըքի լանջին: Դեռևս անցյալ երեկո Ժուլիեթին լուր էր ուղարկել, որ իրեն չսպասեն: Բազմաթիվ պատճառներով նա ստիպված էր երկար մնալ լեռան բարձունքին:

Դամլաջըքը կարծես միանգամից փոխվեց: Չնայած իր վայրի տեսարաններին, դա այլևս այն հովվերգական լեռը չէր, որ Գաբրիելը շարունակ տեսնում էր իր երազային դեգերումների, ապա ռազմադիտական շրջադարձությունների ժամանակ: Լեռն առաջին անգամ ցույց էր տալիս իր իսկական, անսքող դեմքը: Աշխարհում ոչ միայն մարդը, այլև ամեն ինչ իր իսկական դեմքը ցույց է տալիս միայն այն դեպքում, երբ հետամուտ էս լինում: Նույնն էր և Դամլաջըքը: Դրախտային ցուրք՝ աղբյուրների կարկաշտունով կենսավորող առանձնություն ժպիտը, չբացել էր նրա կնճառոված, զսժանացած դեմքից:

Բազրատյանի ընտրած պաշտպանական տարածությունը ընդգրկում էր մի քանի քառակուսի կիլոմետր: Այդ սահմանափակ միջավայրում տափարակ ֆաղաքածորը բլուրների ու հովիտների, դադաթների ու խորխորատների դժվարանց վերելք ու վայրէջք էր: Դա առանձնապես զգացվում էր այն ժամանակ, երբ օրվա ընթացքում բազմիցս ստիպված էին լինում հետադուռել տարբեր կետեր: Գաբրիելն ուզում էր խուսափել հովիտն իջնելու համար ավելորդ ուժ և ժամանակ վատնելուց: Համենայն դեպս նա իր կյանքում ֆիզիկական աշխատանք կատարելու նման հակում երբեք չէր զգացել: Ամբողջ եռանդով աշխատանքի լծված մարմինն առաջին անգամ էր ցույց տալիս, թե ինքը ինչի է ընդունակ: Բալկանյան ռազմաճակատում անցկացրած շաբաթները սրա համեմատությամբ դժգույն էին, տարտամ: Այն ժամանակ դինվորը մահվան սպառնալիքի տակ գտնվող մարդկային տիղմ էր, սբը բնական ինչ-որ դուրսթյան շնորհիվ կամ առաջ էր մղվում, կամ, դարձյալ մահվան սպառնալիքի տակ, առանց սե-

փական թեկադրանքի ետ շարունակում: Վերջին տարիներին Գաբրիելը հստակ էր տառապում սրտի թուլությունից և ստամոքսային ցավերից: Քնքշացած մարմնի այս նոսրաները միանգամից անհետ կորան: Այլևս չէր զգում, թե սիրտ և ստամոքս ունի: Չէր էլ նկատում, որ տակը և վրան միայն մի վերմակ զցելով ու երեք ժամ քնելով միանգամայն բավարարվում է, որ մի կտոր հաց ու մի քիչ պահածո ուտելով՝ իրեն ամբողջ օրը կուշտ էր զգում: Եթե այս մասին շատ էլ չէր մտածում, ապա ուժի այս գիտակցումը Գաբրիելին համակում էր երջանիկ հպարտությանմբ: Դա այն հպարտությունն էր, որ մեր միսն ու արյունը միշտ այն ժամանակ է բոցավառվում, երբ ոգին մեր մարմնի համար պարտություն է նախապատրաստում:

Բայց առավել կարևոր դուրս եկավ մի այլ հանգամանք: Ռազմիկների մեծագույն մասն արդեն դիքաբանվել էր լեռան վրա: Նրանց օգնում էին նաև մի խումբ տոկուն կանայք և անշահահաս տղաներ: Մյուս բոլոր մարդիկ, շրջահայաց զգուշությունից ելնելով, մնացել էին հովտում: Պետք է ստեղծվեր այն տպավորությունը, թե շարունակվում է առօրյա խաղաղ կյանքը, այլապես թուրքերն իսկույն կռնեն զուղերի ամայացման հոտը: Դրանից բացի, գյուղացիներին հանձնարարված էր ամեն գիշեր, գաղտնի, հնարավորության սահմաններում ավելի շատ պարենամթերք բարձրացնել լեռը: Ամեն ինչ, իհարկե, հնարավոր չէր տեղափոխել ավանակներով: Օրինակ, հայր Թովմասյանի արհեստանոցից նրա օգնականները ուսներին դրած էին բարձրացնում երկար տախտակներ ու գերաններ: Դրանցով կառուցելու էին խորան, կառավարական տաղավար, հիվանդանոց: Գաբրիելի հետ Դավաջըքի վրա մնացել էին ավելի երիտասարդ ավագները, ամենից առաջ՝ Արամ Թովմասյանն ու ուսուցիչները: Մեծ խորհուրդը Տեր-Հայկազունի գլխավորությամբ հովտում վարում էր իր գործերը:

Այդ օրերին լեռան բարձունքին բանակած մարդկանց թիվը հասնում էր մոտ հինգ հարյուրի: Այս բնափր և հարվածային զորախմբի մեջ տեղահանված էր ծայրահեղորեն բարձրացնել ոչ միայն աշխատանքային ավյունը, այլև պայքարի խանդավառ ոգին, որն արդեն բոցկլաում էր մարդկանց սրտում, ավելի ու ավելի բորբոքվում: Երբ իրիկնադեմին հագնած ու ջարդված հավաքվում էին Քաղաքաձորում վառվող խարույկի շուրջը, պատվելի Արամը երկար-բարակ խոսում էր, գրեթե քարոզի չղիմելով, լուսաբանում ուղմական նախաձեռնություն իմաստը: Փառաբանում էր ինքնապաշտպանության աստվածային իրավունքը, խոսում հայ ժողովրդի անցած ճանապարհի մասին, որն անհիշելի ժամանակներից

եղևէլ է անըմբռնելիորին արյունատ, խոսում էր իրենց հանդգնության ար-
ժանիքներէի մասին, որը կարող էր օրինակ ծառայել, ոտքի հանել բո-
ւաշողակ ազգը, փրկության դուռ բացել: Ապա նկարագրում էր տարա-
պրության մանրամասնութիւնները, իր սեփական աշքով տեսածը, ինչ-
պէս նաև ուրիշներից լսածը: Տարագրութիւնը ներկայացնում էր որպէս
հասարակ հովտի հինգ հազար հոգու անխուսափելի վախճանը, վճռա-
կաշտուն փարատում ամեն մի տարակուսանք: Բոլորին միավորող վսեմ
դաշը ավարտվելու էր հաղթանակով ու ազատութեամբ: Թե ինչպէս պետք
է նվաճելին այդ հաղթանակն ու ազատութիւնը, երբեք չէր ասում: Ոչ ոք
չէր էլ հարցնում: Երկտասարգութեան ողին բոբբեքելու համար հարկ
չէր պատկերացնելու, թե ի՞նչ է թաքնված այդ մեծազգորդ խոսքերի
նախնի: Այնքան էլ բավական էր, որ նման խոսքեր հնչէին: Երբեմն
պատկերելու ջանքերի մի մասն իր վրա էր վերցնում Գաբրիէլը: Ի հակա-
դրութիւն Արամ Թովմասյանի, նա խուսափում էր վերամբարձ խոսքե-
րից, հիշեցնում, որ չի կարելի ապագայուն վատնել ո՛չ մի վայրկյան, որ
պէս որ է խնայել հացի յուրաքանչյուր պատառը, սրտի ամեն մի տրոփ-
յունը նվիրաբերել նպատակին: Ավելի շատ պետք է մտածելին ոչ թե
անխուսափելի դժբախտութեան, այլ այն անպատկութեան մասին, որով
բէտ տեղեան կառավարութիւնն արատավորեց հայ ժողովրդի անունը:

— Եթե գեթ մի անգամ մեզ հաջողվի թուրքերին սարից ցած շարք-
տեղ, ապա ոչ միայն լուծած կլինենք անպատկութեան վրեժը, այլ մեկ-
ւէն լինելու խայտառակած ու ստորացրած կլինենք զոյնը: Չէ՞ որ մենք
թո՛ւ պերն ենք, իսկ իրենք՝ ուժեղները: Երեւակայում են, թե մենք առետրա-
կաններ ենք, իսկ իրենք՝ ռազմիկներ: Եթե մի անգամ ջարդենք, դրանց
դուռ դամտութիւնը կթունավորենք այնպէս, որ երբեք ուշքի չեն գա:

Ինչ էլ իրողութեան մասին մտածելին, միևնույն է, Գաբրիէլն ու Արա-
մը շարունակ խոսում էին դիմադրութեան փառավոր ելքից, երկտասար-
գութեան պատրաստակամ հոգիների մեջ արծարծում մոլեռանդ հավատ,
մոլեռանդ կարգապահութիւն, որը պակաս կարեւոր չէր:

Եթե Գաբրիէլի մտքով քիչ էր անցնում, թե իր մարմինը պողպատյա
առիւծութիւն ունի, ապա ավելի քիչ էր պատկերացնում, որ ինքը կազ-
մակերպչական ձիրք ունի: Մինչ այդ նրա ապրած կյանքի աշխարհում
«դուրծնական ունակութիւնը» նույնն էր, ինչ որ, ասենք, տափակ, շա-
հատիտական մտածողութիւնը: Այդ պատճառով էլ նա միշտ հաջողակ
բաշտվախնդրութեամբ հարում էր այն ամենին, ինչ գործնական չէր:
Քաջ աչքով, նախապատրաստական աշխատանքի շնորհիվ, նրան հաջող-
վէր առաջին իսկ ժամերին կատարել զորքի խնկացի տեղաբաշխում,

ընտրել հարմար մարդիկ, որոնց հետագայում հեշտությամբ կարող էին միասնալ հովտից եկածները: Երեք հիմնական խումբ կազմեց՝ առաջին էշեւոնը, պահեստային մեծաթիվ մի գունդ և տասներեքից-տասնհինգ տարեկան պատանիների զորախումբը, որը կովին մասնակցելու էր միայն ծայրահեղ դեպքերում, երբ կորուստները մեծ լինեին կամ ռազմաճակատը ճեղքվեր: Իսկ առհասարակ պետք է կատարեին հետախույզների, բանբերների և սուրհանգակների դեր: Առաջին գծի վրա պետք է լինեին ութ հարյուր վաթսուներկու հոգի: Բացառությամբ տկարների, անաշխատունակների և կարևոր մասնագիտություն տեր մարդկանց, տասնվեցից-վաթսու տարեկան բոլոր տղամարդիկ մտնում էին դրանց կազմի մեջ: Պահեստային զորախմբի մեջ պետք է մտնեին ոչ միայն մնացած ծերունիները, այլև աշխատունակ տղամարդիկ, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ կանայք ու աղջիկներ: Այնպես որ այս երկրորդ զորախմբի մեջ մանուկների թիվը տատանվում էր հազարի և հազար հարյուրի միջև: Երրորդ զորախումբը՝ պատանիների հետախույզական ջոկատը, Գամլաշի «հեծելազորը», բաղկացած էր ավելի քան երեք հարյուր հոգուց:

Երկրորդ օրվա առավոտյան Գաբրիելն իր համհարզ Ավագյանին ուղարկեց ամառանոց՝ Ստեփանին բերելու: Հուլյս չունեն, թե ժուլիթն առանց այլևայլության թույլ կտար այդ բանը: Սակայն ճիշտ ժամանակին ուսանողը վերադարձավ երջանկությունից ճառագայթող պատանու հետ: Հայրը որդուն անմիջապես ուղարկեց պատանեկան ջոկատը:

Բուն զորքի ութ հարյուր վաթսուներկու հոգուց միայն երեք հարյուրը կարող էին զինվել հետևակային հրազենով: Դժբախտաբար մեծ մասն ստիպված եղավ բավարարվել որսորդական և ռոմանտիկ ժամանակներից մնացած հրացաններով: Իսկ այդպիսիք գրեթե ամեն տուն ունեւ: Գաբրիելը պատվիրեց բաժանել իր եղբոր արկղում եղած բոլոր պիտանի զենքերը:

Ուղղակի բարեբախտություն էր, որ ոչ միայն թուրքական բանակում ծառայողները, այլև բոլոր տղամարդիկ գիտեին զենք գործածել: Համենայն դեպս, հիմնական զորքի սպառազինությունը ողբալի էր: Հետևակային շորս կանոնավոր դասակ, նույնիսկ առանց գնդացրի, նրանց կարող էր նեղը լծել: Բայց, իհարկե, հայերի զորախումբը դիմազուրկ զանգված չէր: Ըստ Գաբրիելի ռազմական ծրագրի, զինվորները բաժանված էին հաստատուն միավորումների, որոնց մեջ մտնում էին տասական մարդ: Դրանք, այսպես ասած, փոքրաթիվ գումարտակներ էին, որ կարող էին ինքնուրույն կերպով շարժվել ու գործել: Ստորաբաժանում կատարելիս Գաբրիելը հաշվի էր առնում նաև այն, որ այս տասն-

յակներէից շուրաքանչյուրը կազմված լինի համագլուղացիներէից, հնարավորութեան դեպքում՝ անգամ ազգականներէից: Մտերմութեանը նրանց ավելի կհամախմբելու: Հրամանատարներէի հարցն արդեն շատ էր դժվար, քանի որ յուրաքանչյուր միավորման տասը հոգուց մեկին պետք է հանձնարարուէր ղեկավարութիւնը: Հրամանատարներէի կարիք էին զգում թե՛ փոքր, թե՛ խոշոր ստորաբաժանումները: Գաբրիելը հրամանատարներ նշանակում էր տարբեր հասակի պատկանող մարդկանց, որոնք բանակում՝ երբեք ծառայել էին: Անեման Չառչ Նուրհանը միաժամանակ ստանձնեց զորքի գնեկալի, զինանոցի վերահացուի, բերդաշինարար ինժեների և զինամարդիչի պարտականութիւնները: Փշաւարի հիշեցնող ալեխառն ցից բեղերի ծայրերը դողդողում էին, դարչնագույն բարակ վզի վրա վեր ու վար էր ռառոստում խոշոր աղամախնձորը: Տարագրութեան համար Նուրհանը կարծես երախտապարտ էր թուրքերին: Եւնքան բուռն եռանդով էջ կպել ուղիմական գործին, որից երկար ժամանակ կտրված էր: Քշխարաւորից ազատ մարտիկներին ժամերով վարժեցնում էր, հանգըստից դրձելով թե՛ նրանց, թե՛ իրեն: Խելքին փշել էր, թե հայկական սուր և ճկուն մարտի շնորհիվ մի քանի օրում կարելի է յուրացնել թուրքական շալաւիքի վարժութիւններէի կանոնադրքը, որը նախատեսված էր մեկ տարվա ուսուցման համար: Մեծ մասամբ սահմանափակվում էր զինավարժութեան, շարքերի բացաղատման, «պառկիր», «վեր կաց»-ի, թաքտոց քռնելու, արագ խրամատափորվելու, տեղանքից օգտվելու, հարձակում գործելու կանոններով: Մեծ տհաճութեամբ խմացավ, որ Բագրատեանն արգելում է հրաձգային վարժութիւնները: Պատճառը, իհարկե, միայն ուղիմութեան խնայողութիւնը չէր: Չնայած տարիքն առած մարդ էր, չմտադր թափով սլանում էր մի խմբից մյուսը, առանձին-առանձին խրատում տասնապետներին, քրթմնչում, հայհոյում զորանուցաչին ամենակեղտոտ թուրքերին: Սրով, ատրճանակով, հրացանով, փառփշտալայով մինչև ատամները զինվել էր, կախել նաև բանակից թուրած հեռակային շեփորը, որի կակաղահոնչ աղղանշաններով ամեն վայրկեան քգնչում էր իր զորքին: Բագրատեանը Հյուսիսային լեռնաթափից ահագին տարածութիւն կտրեց, վաղեմազ եկավ վարժութիւններ: հրապարակը՝ խստորեն արգելելու այդ խելացնոր փողահարութիւնը: Մի՞թե հարկ կար, ի լուր զափթիներէի և մահմեդական գյուղերի, որուտաձայն ալղարաբելու, որ Դամաշքի բարձունքներում զինավարժութիւններ են կատարվում:

Շենց առաջին օրը Մուսա լեռան դասալիքները միացան մարտիկներին: Նրկու օրվա ընթացքում բավական պատկառելի թիվ կազմեցին:

դարձան վաթսուներեք հոգի: Նուրհանի շեփորը տղաներին հրապուրել, բերել էր մոտակա լեռներից՝ Ահմեթ դադից, լերկ Զեբել էլ Աբրալայից: Գաբրիելի համար դրանց գալուստը և՛ ցանկալի էր, և՛ անցանկալի, չնայած բուրդն էլ լավ էին գինված: Անկասկած, սրտաճմլիկ տեսք ունեցող այդ մարդկանց մեջ կային ոչ միայն սովորական դասալիքներ, դաժան վարմունքի դոհեր, ազատամիտներ կամ վախկոտ գինվորներ, այլև մուլ աճեցնող բույժիկներ, որոնք գինվորական դատավորից ավելի շատ սոսկում էին քաղաքացիական դատավորից: Մի խոսքով՝ թոկից փախածներ, որոնք շինծու կերպով պաճուճվում էին դասալիքային արժանապատվությամբ, մինչդեռ ըստ էության ավագաններ էին և ոչ թե Անթաքիեի, Ալեքսանդրիթի կամ Հալեպի ղորանոցներից էին մագապուրծ եղել, այլ, թերևս, Փայասի բանտից: Թե, իրոք, ինչ կոչման տեր էին այս վաթսուներեքները, չափազանց դժվար էր ենթադրել, քանի որ բոլորն էլ միանման վախվորած, խարդախ, հալից ընկած մարդկանց արտաքին ունեին: Դա միանգամայն բնական էր, քանի որ բանտից փախածները ստիպված էին գիշեր-ցերեկ խուսափել ոստիկանության հետապնդումներից: Գիշերվա ժամը երկուսից կամ երեքից շուտ երբեք չէին համարձակվում ոտք դնել գյուղերը, մի կտոր հաց մուրալ իրենց սարսափահար հայրենակիցներից: Կասալիքների սովալլուկ ոսկորները (մարմինների մասին խոսք լինել չէր կարող) ամփոփված էին ցնցոտիների վերածված գինվորական գունաթափ համազգեստների մեջ: Բեղ-մորուքների ոջլոտ մացառուտները, որ մի կերպ կարելի էր դեմքերի տեղ ընդունել, արևից խանձված էին, կեղտի մեջ կորած: Նրանց հայկական աչքերը ոչ միայն համազգային մեծ վիշտ էին ճառագայթում, այլև, ի լրումն դրա, չարաչար տառապանքն այն հալածվածների, որոնք գիշերները լուսացնում էին թարթուտոցներում և դանդաղ իջնում դեպի անասնաքում: Այդ խաժամուժը կարծես մարդկության մերժված բեկորն էր: Թերևս նույնը չէր կարելի ասել դասալիք Սարգիս Կիլիկյանի մասին, չնայած նա մյուսներից ավելի անողորմ ձեռք էր գրկվել մարդկային ապահով գոյությունից: Գաբրիելն առաջին իսկ հայացքից իմացավ, որ Սրեք վրանի հրապարակում տեսած գիշերային ուրվականը հենց նա էր:

Անմիջապես չէր կարող լուծվել այն հարցը, թե այդ վաթսուներեքանկալի մարդկանց ինչպես պետք է բաժանեին տասնյակների վրա՝ առանց վնասելու կարգապահությունը: Առայժմ նրանք, չնայած իրենց պարմացական ծամածռություններին, հանձնվեցին Չաուշ Նուրհանի երկաթյա տնօրինությանը: Այստեղ հաց ու ջուր վաստակելու համար

ստիպված էին կատարել ռազմական նույն քրտնեցնող գործը, որից փախել էին:

Բայց աշխատանքային խանդավառության այդ օրերի ամենաեկան խնդիրը ոչ թե Չառու Նուրհանի դեկավրատ գինավարժություններն էին, այլ խրամատներ փորելն ու ամրություններ պատրաստելը: Ավագյանի քարտեզի վրա Գաբրիելի նշանակած կապույտ և դարչնագույն գծերն այժմ պետք է վերածվեին իրականության:

Քանի որ Դամլաջըբում ավելի շատ աշխատող ձեռքեր կային, քան բահեր, քլունգներ ու լինգեր, ապա գործը կատարվում էր երկու հերթով. Գաբրիելն աշխատավորական բանակ էր համարում պահեստայիններին, այսինքն՝ տղամարդկանց և կանանց, այն հաղար հարյուր հոգուն, որոնք իրենց դիրքերում պետք է լինեին միայն ճակատամարտի ժամանակ, իսկ առհասարակ կատարելու էին իրենց արհեստի և ընդհանուր ծառայության հետ առնչված գործերը: Բայց պահեստային համարվողները պետքս ներքևում էին, գլուղերում:

Գաբրիելի կարծիքով կար հարձակման տասներեք կետ, որտեղից Դամլաջըբին կարող էր վտանգ սպառնալ: Ամենախոցելի տեղը գտնվում էր հյուսիսում, որտեղ Հյուսիսային լեռնաթամբի նեղ հատվածով Դամլաջըբը բաժանվում էր Մուսա լեռան մյուս, դեպի Բեյլան ձգվող մասերից: Երկրորդ, թեև նվազ վտանգավոր տեղը Յողունջուրի վերևում ընկած Կաղնուտի լայն ելքն էր: Սրան փոքր-ինչ նման էին լեռան արեմտյան եզրին ընկած վտանգավոր գոտիները, հատկապես այնտեղ, որտեղ գահավեժ լանջերի թեքությունը մեղմանում էր, և որտեղ հովիվներն ու հատերը արահետներ էին բացել: Բացառություն էր կաղմում հարավում վեր խոյացող ժայռակերտ հզոր աշտարակը, որը քարտեզի վրա կոչվում էր Հարավաբերդ: Դա խշխում էր Որոնտեսի հարթավայրից խորդուբորդ սանդուղքների ու դարատափերի ձևով մինչև բարձունքները ելնող երկարածիգ քարակարկառների վրա: Ներքևում, հարթավայրում, տարածվում էր մարդկային մի վիթխարի, կործանված աշխարհ՝ Սելեկիայի հոռմեական ավերակները, որոնց տեղում դաշտեր էին գոյացել: Եվ լեռն իր հարավային թևի կիսաշրջան կաղմող սանդղաձև ժայռակույտերով կարծես կրկնել էր կործանված քաղաքակրթության քարացած ծովի տեսարանը:

Սամվել Ավագյանի հսկողությամբ Գաբրիելի գծագրած ձևով ահագին քարաբեկորներից բարձր պատեր շարեցին ոչ միայն ժայռ աշտարակի վրա, այլև աջ ու ձախ կողմերում: Ուսանողը դարմանում էր, որ պատասպարվելու համար այդքան հաստատուն պատեր են կանգնեցնում:

Նրա ռազմական երևակայությունն առաջին օրերին դեռևս շատ անճարակ էր, և նա միայն երբեմն էր կռահում Գաբրիելի մտադրությունները:

Ամենածանր աշխատանքը, անշուշտ, կատարվելու էր հյուսիսում՝ պաշտպանության ամենախոցելի տեղում: Գաբրիելն իր ձեռքով ցցեր էր տեկել խրամատի երկարությանմբ, որն իր բոլոր գոգավորություններով մի քանի հարյուր մետր տարածություն էր գրավում: Արևմուտքում խրամատը դեմ էր առնում ծովակողմյան ժայռակույտին, իսկ սա իր պատենշներով, ստորգետնյա անցքերով, հողաթմբերով ու քարանձավներով լաբիրինթոսային մի ամբողջ էր գոյացրել: Արևելյան կողմից Բագրատյանը խրամատն ապահովել էր առաջապահ պահակազորով և կտրատված ծառերի ցանկապատով: Բարեբախտություն էր և այն, որ այստեղ գետնի մակերեսը մեծ մասամբ փափուկ հող էր: Բայց և այնպես բահերը հաճախ էին դեմ առնում խոշոր կրաքարերի ու դոլոմիտների: Դա բավականաչափ կաշկանդում էր աշխատանքի առաջընթացը: Դժվար էր հուսալ, թե խրամատի գործը գլուխ կգա մի շորս օրում: Ջուլտ տղամարդիկ և զեղչկուհիներից մի քանիսը հող էին փորում, իսկ պատանիները մանգաղներով ու դանակներով որոշակի տեղերում կտրատում էին խիտ թփերն ու մացառները, մաքրում կրակադաշտը:

Բագրատյանն ամբողջ օրը շէր հեռանում աշխատողներից: Շարունակ վազում էր լեռնաթամբի բարձունքը, կանգնում կոճղերին, տարբեր տեղերից դիտում խրամատը: Հրամայել էր դուրս բերված հողը հավասարեցնել գետնին: Ուշադիր հետևում էր, որ ջրի լայն առուն բոլորովին քողարկվեր, իսկ խիտ թփուտներով ծածկված կողքի լեռնալանջն այն տպավորությունը թողներ, թե դրան մարդկային ձեռք չի դիպել: Եթե նկատի ունենանք, որ օժանդակ խրամատից բացի, մոտերքում ես առանձնեկու փոքր դիրք էր փորվելու, ապա գործիմաց ամեն մարդ կղարմանար, թե ինչ նպատակ է հետապնդում Բագրատյանը համառ միակողմանիությամբ:

Պատվելի Արամ Թովմասյանին ես զարմացնում էր գլխավոր հրամանատարի կատարած աշխատանքային յուրօրինակ բաժանումը: Նա, իբրև ներքին կարգապահության տնօրեն, նկատի էր ունեցել, որ միաժամանակ սկսելու են նաև ապաստարանների կառուցումը: Այնինչ դեռևս չէին ձեռնարկել ո՛չ ծրագրած հիվանդանոցին, ո՛չ կառավարական տաղավարին, ո՛չ էլ ժողովրդի համար նախատեսված ժամանակավոր խրճիթներին: Միայն Քաղաքաձորում խորանի վրա էին աշխատում տիրացուն, գերեզմանափորը և մի քանի բարեպաշտ մարդիկ: Տոսախի ձյուղերից հյուսված խորանի բարձր պատի շրջանակը դեռևս զրկված էր աղո-

թարանի ետևում: Արամ Թովմասյանի կրոնական ղեկավարներին ավելի մոտ կլինեիր, եթե բնական խորան դարձնեին բաղեղապատ, սեղանաձև բազմաթիվ ժայռերից մեկը: Բայց Տեր-Հայկազունը նման ուման տիկայի սիրահար չէր: Խորանը պատրաստող գյուղական քահանան Արամ Թովմասյանի առաջարկության վրա միայն ուսերը վեր քաշեց: Պատվելին այլևս ոչինչ չասաց. իբրև բողոքական քարոզիչ, նա պետք է զգուշորեն վարվեր լուսավորչական եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ:

Երեկո էր: Գաբրիելը հոգնած պառկած էր գետնին և անթարթ նայում էր անավարտ խորանին, որը նրա աչքին չափից ավելի խոշոր էր թվում: Կիսաքուն վիճակում զգաց, որ այդպես սևեռուն նայում են նաև իրեն: Սարգիս Կիլիկյանն էր՝ դասալիքը: Երևի Գաբրիելից ավելի երիտասարդ լինեիր, հաղիվ երեսուն տարեկան, բայց հայումաշ եղած հիսնամյա տղամարդու սուր, թռչնած դիմագծեր ուներ: Մեռելային, հեգեոզ դեմքի շուրջն ամուր ձգված բարակ մաշկը գունատ էր, թեև արևախանձ: Այսերը կարծես փոս էին ընկել ոչ այնքան տառապանքի, որքան մոլեռանգորեն վատնած կյանքի հետևանքով: Աշխարհից հագեցել էր, հագեցել մինչև կոկորդը — ահա թե ինչ էր գրված այդ դեմքին: Մյուս դասալիքների հագուստի պես նրա համազգեստը ևս վերածվել էր ցնցոտիների, բայց թողնում էր խաթարված վայելչության կամ վայելուչ խաթարման տպավորություն: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ նա իր գործակիցների մեջ միակ մաքուր սպիրտած մարդն էր:

Հոգի սառնությունն զգալով՝ Գաբրիելը վեր կացավ: Կիլիկյանին սխալորիկ մեկնեց: Սա անխոս վերցրեց, գրպանից հանեց բարբարոսական ժամանակներից մնացած մի հրահան, կայծեր թոցրեց, մինչև բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո վերջապես խժուժ բռնկվեց, ապա սկսեց ծխել այնպես մեծամտորեն, կարծես ամեն օր Բագրատյանի տված այդ թանկարժեք ծխախոտն էր գործածում: Այժմ երկուսն էլ լուռ նայում էին իրար, ընդ որում Բագրատյանի տհաճությունը հետզհետե աճում էր: Ռուսն իր մեռած, բայց և արհամարհանքով լի հայացքը չէր հեռացնում Բագրատյանի սպիտակ ձեռքերից: Սա այլևս չհամբերեց, տիրական ձայնով հարցրեց.

— Հը՞, ի՞նչ ես ուզում ինձանից:

Սարգիս Կիլիկյանը բաց թողեց ծխի ահագին քուլան, բայց մազաչափ անգամ չփոխեց դեմքի արտահայտությունը: Ամենաանտանելին այն էր, որ նա հայացքը չէր թեքում Բագրատյանի ձեռքերից: Կարծես խորախորհուրդ մտորում էր մի աշխարհի մասին, որտեղ այնքան փափուկ ու

անվթար ձեռքեր կային: Վերջապես նա բացեց անշրթունք բերանը, ի ցույց հանելով իր տգեղ, սևացած ատամները: Խուլ ձայնի մեջ ավելի քիչ ատենություն կար, քան խոսքերի:

— Այս գործը փափկասուն պարոնների համար չէ...

Բազրատյանը ոտքի թռավ: Ուզեց ազդու պատասխան տալ, Բայց խոր տհաճությունը զգաց, որ առհասարակ ոչ մի պատասխան չի գտնում: Ռուսը շրջվեց, բավական բարեհունչ ֆրանսերենով կարծես ինքն իր հետ խոսելով՝ ասաց.

— On verra ce qu'on pourra durer.¹

Երբ մարդիկ բոլորվեցին խարույկի շուրջը, Գաբրիելը տարբեր մարդկանցից տեղեկություններ հավաքեց Սարգիս Կիլիկյանի մասին: Սա չորս ամսում արդեն հայտնի էր դարձել Մուսա լեռան ամբողջ շրջակայքում: Տեղական դասալիքներից չէր, բայց և այնպես զափթիենները նրան շատ էին հետապնդում: Գաբրիելը Շատախյանից իմացավ Ռուսի կյանքի պատմությունը: Քանի որ յոթ գյուղի ուսուցիչներն էլ աչքի էին ընկնում իրենց վառ երեակայությամբ, Գաբրիելը դրեթե կասկածեց, թե Շատախյանը, բավարար չհամարելով Կիլիկյանի անվան հետ կապված սարսափը, այդ հայ մարդու ճակատագրին սեփական քմահաճությքներով ավելացնում էր մի քանի դարհուրելի գծեր: Սակայն Չաուշ Նուրհանը նստած էր մոտակայքում և ամեն մանրամասնության վրա գլխով լրջորեն համաձայնության նշան էր անում: Նուրհանը վատ համբավ ուներ, իբրև դասալիքների հովանավոր և նրանց կյանքի պատմության գիտակ: Բայց ինչ վերաբերում է հնարանքներին, ոչ ոք չէր հավատա, թե նա կողմնակից կլինի նման բաների:

Սարգիս Կիլիկյանը ծնվել էր Դյորթ Յուլում՝ Ալեքսանդրեթից հյուսիս ընկած Իսոսի դաշտավայրի խոշոր գյուղերից մեկում: Նա նոր էր բոլորել իր կյանքի տասնմեկ տարին, երբ Անատոլիայում և Կիլիկիայում սկսվեցին Աբդուլ Համիդի ծրագրած կլասիկ ջարդերը՝ անսպասելի, ինչպես անամպ երկնքից ճայթող կայծակ: Կիլիկյանի հայրը ժամագործ էր, ոսկերիչ: Նա փոքրամարմին, խաղաղաբարո մարդ էր, կաշվից դուրս էր գալիս, որ իր հինգ երեխաները պատշաճ դաստիարակություն և լավ կրթություն ստանան: Կարողության տեր էր: Ավագ որդուն՝ Սարգսին, ուղարկել էր հոգևոր ճեմարան:

Դյորթ Յուլի գլխին սև բերած այդ օրը նա իր խանութը փակեց կեսօրին: Բայց ի՞նչ օգուտ: Նոր էր տուն մտել ճաշելու, երբ վրա տվին

¹ Տեսնենք, թե մինչև ե՞րբ կտևի:

անկող հյուրերը, ներս խուժեցին: Տիկին Կիլիկյանը՝ կռվկասցի, մարմնեղ, խարտիշահեր մի հայուհի, պատրաստվում էր ճաշ մատուցել, երբ կավճի պես գունաթափ դեմքով մի թուրք մոտեցավ խանութին, ուզեց դուռը բացել: Ժամագործը կնոջը հանգստացրեց, ասելով, թե դա շարյաց փոքրագույնն է. թող խանութը կողոպտեն, միայն թե փրկվի իրենց սեփական կյանքը: Հետևյալ րոպեները Սարգսի հիշողության մեջ դրոշմվեցին, որպեսզի հարատևեն այնքան, ինչքան այս աշխարհում մարդկային հոգին կարող է փորձությունների բովով անցնելուց հետո չկորցնել իր ինքնուրույնությունը: Տղան հոր հտեից վազեց արհեստանոցը: Այստեղ անծանոթ մարդիկ էին խնդել՝ Նորին Մեծություն սուլթանի համիրդինների՝ խայտաբղետ մի գրոհախումբ: Պարագլուխը վարդազույն դեմքով, կերած-խմած մի երիտասարդ էր, հավանաբար ստորին պաշտոնյայի որդի: Հաստամարմին թուրքն ամենից շատ աչքի էր ընկնում մի բանով. բաճկոնն ամբողջովին ծածկված էր տարօրինակ կրծքանշաններով ու մեղալներով: Մինչ երկու լրջադեմ, գործնական քուրդ առանց ժամանակ կորցնելու վրա տվին, դարակների պարունակությունն սկսեցին զգուշորեն դատարկել իրենց խուրջինների մեջ, ստորին պաշտոնյայի պճնազարդ որդին ցույց էր տալիս, թե ինքն իր առաքելությունն իբրև ընկալում է զուտ քաղաքական տեսակետից: Նրա գունատ, անխորհուրդ դեմքը բացավառվում էր այդ համոզմունքից, երբ ժամագործի վրա գրոհաց.

— Դու վաշխառու՞ ես, արյուն ծծող: Բոլոր հայ խոզերդ էլ վաշխառուներ եք, արյուն ծծողներ: Մեր ժողովրդի թշվառության պատճառը դո՞ւք եք՝ պիղծ գյատուրն՝ ուր:

Վարպետ Կիլիկյանը հանգիստ ցույց տվեց իր աշխատասեղանը, որի վրա դրված էին խոշորացույց, ունեկիներ, անվակներ ու զսպանակներ.

— Ինչո՞ւ ես ինձ վաշխառու անվանում:

— Սա կեղծիք է, որի ետևում դու թաքցնում ես քո վաշխառուական մութ գործերը:

Խոսակցությունը չավարտվեց, քանի որ նեղ, ցածրիկ սենյակում որոտաց երկու կրակոց: Փոքրիկ Սարգիսն առաջին անգամ առավ վառողի սուր հոտը: Սկզբում գլխի չընկավ, թե ինչ կատարվեց, երբ հայրը թեքվեց սեղանին, ինչպես աշխատելիս, բայց իսկույն փռվեց գետնին, իր հետ շուռ տալով նաև սեղանը: Սարգիսն առանց ծպտուն հանելու հտվազեց, իրեն զցեց բնակարանը: Պատի տակ արձանացած կանգնել էր

¹ համիրդին—սուլթան Համիրի ստեղծած քրդական զնդերին պատկանող զինվոր

խարտիշահեր մայրը: Շունը պահած սպասում էր: Զույգ ձեռքով կառնել էր հրկու և չորս տարեկան փոքրիկ աղջիկներին: Աչքերը գամել էր ծրծկեր մանկան օրորոցին: Յոթնամյա Մեսրոպը պլշած աչքերով նայում էր ուշխարի հիասքանչ խորովածին, որը սեղանի վրա դեռևս խաղաղ գոլորշի էր արձակում: Բայց ահա ներխուժեցին զինված մարդիկ: Սարգիսը խորովածով լի ափսեն վերցրեց, հուսահատ թափով նետեց հաստամարմին պարագլխի վարդագույն դեմքին: Խիզախ երիտասարդը ճշաց, կուշ եկավ, կարծես վրան նռնակ նետեցին: Շքեղ բաճկոնն ի վայր հոսեց. խորովածի դարչնագույն հյութը, Առաջին հարվածին հաջորդեց կավե մեծ սափորը: Սա ալելի լավ աղղկեցութուն գործեց: Հրոսակապետի ընթերանից արյուն ցայտեց, բայց նա ցավատանջ ունեցում առաջ մղեց լուրայիններին: Փոքրիկ Սարգիսը մսի դանակով զինված՝ պաշտպան կանգնեց մորը: Տասնմեկամյա երեխայի ձեռքին փայլող այդ ողորմելի զենքը բավական էր, որպեսզի անպարտելի համիդիները խուսափեն ձեռնամարտից, թեև կինը դեռևս երիտասարդ էր, գեղեցիկ: Նրանցից մեկը վախվխելով նետվեց դեպի օրոցքը, վերմակի տակից դուրս քաշեց թընկթընկացող մանկանը, ամբողջ թափով հարվածեց պատին և ջախջախեց գանգը: Սարգիսը սեղմվեց մոր քարացած մարմնին: Կնոջ ամուր փակված շուրթերի միջից տարօրինակ հնչյուններ էին դուրս նետվում: Ապա հրացանները որոտաձայն ուղղվեցին մի կնոջ և չորս երեխայի դեմ, բացելով չնայեալ կրակ, որը բավական էր մի ամբողջ զորագունդ փախուստի մատնելու համար: Սենյակը ծխով էր լցվել, բայց այդ անսուունները վատ էին նշան բռնում: Ճակատագրի սատանայական կախարդանքով Սարգսին ոչ մի գնդակ չդիպավ: Ամենից առաջ սպանվեց յոթնամյա Մեսրոպը: Երկու փոքրիկ աղջիկների դիակները թուլացած կախվել էին մոր թևերից: Խեղճ կինը դեռևս գրկած պահում էր նրանց: Հոյակապ դեմքը ձգված էր, կարկամած: Աչք թևին գնդակ դիպավ: Սարգիսն իր թիկունքով զգաց շեշտակի հարվածը, որից մայրը ցնցվեց: Երկու ալլ կրակոց ջախջախեցին մոր ուսերը: Նա մնաց անշարժ կանգնած, դարձյալ բաց չթողեց երեխաներին: Միայն այն ժամանակ, երբ ևս երկու գնդակ ծվատեցին դեմքի կեսը, նա երևալով առաջ թեքվեց, խոնարհվեց Սարգսի վրա, որն ուզում էր մորը պահել, որդու մագերը ողողեց իր մայրական արցամբ, ապա փլվեց տղայի վրա և իր մարմնով պատսպարեց նրան: Սարգիսը մնաց լուռ պառկած մոր տաք, հեռապառ մարմնի ծանրության տակ: Եվ չորս կրակոց պարզվեց պատի վրա: Ապա դալկադեմ երիտասարդն իր գործը համարեց ավարտված:

— Թուրքիան թուրքերի՞ն,— ծղրտաց նա, բայց ոչ ոք չարձագանքեց նրա հաղթական կանչին։

Սարգիսն ապահով պառկած էր մոր մարմնի տակ։ Ծայրահեղ լարումից նրա դգայարանները սրվել էին։ Տղան լսեց մի խոսակցություն, որից կարելի էր կռահել, թե սենյակի մի անկյունում ինչ զագրելի գործով է զբաղված հրոսակապետը։

— Ինչո՞ւ ես այդ բանն անում,— հնչեց նախատական մի ձայն,— չէ՞ որ մեռած եմ։

Ազգային համոզմունքի ջատագովը հրամայեց շխանդարել և ֆշշաց։

— Մեռած վիճակում էլ դրանք պետք է իմանան, որ մենք տերեր ենք, իսկ իրենք՝ աղտեղություն։

Երկար ժամանակ խոր լռություն տիրեց, մինչև արնաթաթախ Սարգիսը համարձակվեց մոր տակից դուրս սողալ։ Այդ շարժումից տիկին կիլիկյանն սթափվեց։ Դեմք ալյես շուներ։ Բայց ձայնը նույնն էր, այնքան հանդարտ։

— Ջուր բեր, տղաս։

Սափորը ջարդված էր։ Սարգիսը մի գավաթ վերցնելով քարշ եկավ դեպի բակի ջրհորը։ Երբ վերադառնալով, մայրը դեռևս շնչում էր, բայց ոչ խմել կարողացավ, ո՞չ խոսել...

Հարուստ ազգականները տղային տարան Ալեքսանդրեթ։

Մի տարի հետո ամեն ինչ կարծես անցավ, բայց Սարգիսը դժվարությամբ էր հաց ուտում, և ոչ ոք (նույնիսկ բարեսիրտ որդեգրողները) չէր կարողանում նրա բերանից խոսք դուրս բաշել, բացի հատուկենտ անհրաժեշտ բառերից։

Ուսուցիչ Շատախյանն այս ամենին լավ իրազեկ էր, քանի որ նրան նույն ալեքսանդրեթցիներն էին ուղարկել Շվեյցարիա։ Այնուհետև Սարգիսին ճանապարհեցին Ռուսահայաստան՝ էջմիածնի Հայոց աստվածաբանական խոշորագույն ճեմարանում ուսանելու։ Այս հռչակավոր հաստատության սաների առաջ բաց էին հայոց լուսավորչական եկեղեցուն վերաբերող ամենաբարձր պաշտոնների դռները։ Հոգևոր ուսման պայմաններն ավելի շուտ մեղմ էին, քան խիստ։ Բայց և այնպես Սարգիս կիլիկյանը փախավ, քանի որ նրա մեջ դանդաղ գլուխ էր բարձրացնում ազատության ինչ-որ վայրագ, նույնիսկ հիվանդագին մղում։ Ուսման երրորդ տարին դեռևս չէր ավարտել։ Իր ծննդյան տասնութամյակի նախօրեին արդեն թափառում էր Բաքվի կեղտոտ փողոցներում։ Ոչինչ չուներ, բացի ճեմարանական պարեգոտից և չորսօրյա բազցից։ Մտքով չանցյալ, թե կարող է իրեն որդեգրած ազգականներին լուր ուղարկել և

փող խնդրել: էջմիածնից փախչելու օրից ի վեր բարեսիրտ մարդկանց հովանավորչալը նրանց համար մնաց իբրև անհայտ կորած: Սարգիսն այլ ելք չուներ, բացի աշխատանք որոնելուց: Եվ գտավ այն միակ աշխատանքը, որ Բաքվում միշտ էլ առատորեն կա՝ Կասպից ծովի ամալի ափին սփռված վիթխարի նավթահանքերի ստրկական աշխատանքը:

Մի քանի ամիս շանցած Սարգիս Կիլիկյանի մաշկը նավթից ու բնական գազից դեղնեց, թառամեց: Մարմինը շորացած ծառի պես սմբեց: Եթե նկատի ունենանք կրթությունն ու բնավորությունը, ապա զարմանալի չէ և այն, որ նա հարեց սոցիալ-հեղափոխական շարժմանը: Վերջինս այն ժամանակ տիրապետող էր դարձել ռուսական կողմնորոշում ունեցող բանվորների՝ վրացիների, հայերի, թաթարների, թուրքերի, պարսիկների շրջանում: Ցարական կառավարությունը շարունակում էր իրար ղեմ գրգռել առանձին ազգեր, բայց նավթատերերի ղեմ ուղղված միասնական շարժումը ճնշել չէր կարողանում: Գործադուլները տարեցտարի դառնում էին ավելի ծավալուն, ավելի հաջող: Նման խռովություններից մեկի ժամանակ բանվորների և կադակների ընդհարումն ավարտվեց սոսկալի արյունահեղությամբ: Ի պատասխան այդ բանի, նահանգապետը՝ իշխան Գալիցիներ, շրջագայության ժամանակ սպանվեց: Դավադրության և մահափորձի մեջ մեղադրվողներից էր նաև Սարգիս Կիլիկյանը: Դատավարության ժամանակ նրա ղեմ հարուցված ոչ մի մեղադրանք չապացուցվեց: Կիլիկյանը հավանաբար զարմանալի քաղաքագետ էր դարձել: Ոչ ելույթներ էր ունեցել, ոչ էլ ընդունվել ընդհատակյա որևէ կազմակերպության մեջ: Ոչ մեկը նրա մասին որոշակի բան ասել չէր կարող: Բայց նա «հոգևոր ճեմարանից փախած սան» էր: Դա արդեն մի խավ էր, որի ներկայացուցիչներն ամենամոլի խռովարարներն էն: Այդքանն էլ բավական էր: Սարգիսը պետք է ցմահ տաժանքի ենթարկվեր Բաքվի բանտերում: Աղետեղության և առնետների այդ քաղաքում նա վերջնականորեն կփտեր, եթե նախախնամությունը զորավոր չլիներ իր անակընկալ բարությանը: Սպանված Գալիցիին հաջորդեց իշխան Վորոնցովը: Ամուրի փոխարքայի հետ Բաքու ժամանեց նրա քույրը, որը նույնպես ամուսնացած չէր, և տեղավորվեց կառավարական պալատում: Իշխանադուստր Վորոնցովան իր թոշնած օրիորդությունն անց էր կացնում ծայրահեղ խստակեցությամբ: Անողոք էր նույնիսկ սեփական անձի նկատմամբ: Լինելով գործունյա, բարյացակամ կին, իր եղբոր իրավասության տակ գտնվող յուրաքանչյուր պաշտոնավայրում հիմնում էր հոգեփրկիչ յուրօրինակ հաստատություններ: Իր հանդեպ խստաբարո լինելով, ավելի պահանջկոտ էր ուրիշների նկատմամբ: Ժամանակի ընթացքում բարձրաս-

տիճան օրիորդը մերձավորին սիրելու մեջ դարձավ կատարյալ սադիստուհի: Ուր էլ գնար, առաջին հերթին իր բարեպաշտ հայացքն ուղղում էր բանտերին, Ռուսաց աշխարհի մեծ բանաստեղծներն ուսուցանել են, որ աստծո թագավորությունից մինչև մեղքերի ճահիճը մի քայլ է միայն: Բանտերն առավելապես լցված էին երիտասարդ մտավորականներով, քաղաքականներով, որոնք և բորբոքում էին իշխանազստեր եռանդը: Այդ ընտիր հասարակության հետ Սարգիս Կիլիկյանին ևս ամեն առավոտ տանում էին դատարկ գորանոցներից մեկը, որտեղ Իրինա Վորոնցովայի ուսումնական ծրագրի համաձայն և անմիջական մասնակցությամբ նա ևս ենթարկվում էր փրկարար ապաքինության փորձերին: Դա կատարվում էր մասամբ շարային հոգնեցուցիչ վարժություններով, մասամբ էլ՝ բարոյախրատական քարոզներով: Հանձին երիտասարդ հայի, իշխանադուստրը տեսնում էր սատանայի հիսաքանչ որդուն: Արժեք այդ հոգու համար մաքառել: Դրա հստակ էլ օրիորդն անձամբ իր ձեռքն առավ Կիլիկյանի սանձը: Սատանայի վտիտ մարմինը մի քանի ժամ տևող շարային տանջալից վարժություններով սանձահարկելուց հետո անցնում էր հոգու ապաքինմանը: Իրինա Վորոնցովան մեծագույն ուրախությամբ շուտով նկատեց, որ Կիլիկյանն անհավատալի առաջադիմություն է կատարում ճշմարիտ ճանապարհ դուրս գալու ուղղությամբ: Ուրբաթախոս սատանայի հետ անցկացրած ժամերն սկսեցին լուսավորել նաև իշխանազստեր միտքը: Նա հաճախ գիշերները վերհիշում էր դասերի ժամանակ տրված հարցերն ու պատասխանները: Ինքնին հասկանալի է, որ բանիմաց աշակերտը պետք է վարձահատույց լիներ: Իշխանադուստրը շարունակ միջնորդում էր, որ նրան հետզհետե որոշ ազատություն տրվի: Դա սկսվեց Կիլիկյանին շղթայազերծ անելով և ավարտվեց նրանով, որ կալանավորին թույլ տրվեց բանտի փոխարեն ասպրեկ դատարկ դորանոցի փոքրիկ խցերից մեկում: Դժբախտաբար նա երկար շօտվեց իր այդ լավ ապաստարանից: Տեղափոխվելուց հետո երրորդ օրվա առավոտյան անհետացավ, հարստացնելով սատանայի դեմ իշխանադուստր Վորոնցովայի մղած պատերազմի դառը փորձառությունը:

Մարդ ո՞ւր կարող է փախչել ռուսահպատակ Կովկասից. թուրքահպատակ Կովկաս: Մի ամիս հետո Սարգիսն ստիպված եղավ համոզվել, որ իր հաշիվների մեջ սխալվել է, դրախտը փոխարինել ղժոխքով: Երբ էրզրումում, արդեն քաղցից կիսամեռ եղած, աշխատանք էր որոնում, աստիկանները բռնեցին: Քանի որ նա ժամանակին ո՞չ զորակոչին էր ներկայացել, ո՞չ էլ օրինական փրկագին էր վճարել, ապա դաշտային դատարանը նրան մեղադրեց իբրև դասալիքի և դատապարտեց եռամյա

ծանր բանտարկութեան, Հազիվ էր ռուսական տաժանակրութեանից ազատվել, երբ նրան գրկաբաց ընդունեց թուրքական բանտը: Էրզրումի զննանում շնչավոր էակների անքննելի քանդակագործը վերջին անգամ իր ձեռքը դրեց Կիլիկյանի գլխին: Աշխարհ եկավ այն խորհրդավոր անտարբերութունը, որ Գաբրիել Բագրատյանն արդեն նկատել էր գիշերային ուրվականին հանդիպելիս, մի անտարբերութուն, որի իմաստն այս բառով միայն թեթևակիորեն շոշափվում է, բայց ոչ սպառնում: Մի քանի ամիս հետո, երբ բռնկվեց մեծ սլատերազմը, բանտարկութունը վերջացավ: Թեև քննող բժիշկը Կիլիկյանին դուրս բերեց ոչ պիտանի, նրան զորակոչիկների հետ իսկույն ուղարկեցին Էրզրումի հետևակային գունդը: Այժմյան վիճակը կարծես ավելի քիչ էր տարբերվում մարդկային կյանքից: Պարզվեց նաև, որ նրա ծայրահեղ հյուժված մարմինն օժտված է անխորտակելի ուժով ու տոկունությամբ: Զինվորական կյանքը, չնայած իր ամբողջ կաշկանդվածությանը, ամենից ավելի մոտ էր Կիլիկյանի հոգուն:

Պատերազմի առաջին իսկ ծմեռը Կիլիկյանի գունդը մասնակցեց էնվեր փաշայի վարած կռիվասյան այն արժանահիշատակ ճակատամարտին, որտեղ պատերազմի քնքշադեմ աստվածը ոչ միայն մի ամբողջ զորաբանակ կորցրեց, այլև հազիվ գերի չընկավ ռուսներին՝ իր շտաբով հանդերձ: Շտաբի փախուստն ապահովող և էնվերի ազատութունն ու կյանքը փրկող ջոկատը գերադանցապես կազմված էր հայերից: Այդ հայերից մեկն էլ գնեբրալիսսիմուսին շալակած դուրս բերեց կրակալին գծից: (Հենց որ Շատախյանը Կիլիկյանին այս հայերին խառնեց, Գաբրիելը, որը երկյուղ էր կրում առասպելական պաճուճանքների հանդեպ ուսուցչի ունեցած թուլութունից, զննող հայացքով նայեց ծերունի Չաուշ նուբհանին: Բայց սա ծանրաբարո լրջությամբ գլխով էր անում): Կիլիկյանն այդ քաջերի հետ էր թե ոչ, միևնույն է. բոլոր դեպքերում ճշմարիտ էր, որ էնվեր փաշայի փրկությանն անմիջապես հետևեց հայ ամբողջ ժողովրդին հայտնած նրա երախտագիտութունը:

Յրաահար եղած զինվոր Սարգսի վերքերը կիսով չափ էլ չէին ապաքինվել, հազիվ էր նրա անկողինը լեփ-լեցուն հիվանդանոցի սալահատակից նորից տեղափոխվել լեփ-լեցուն զորանոցի սալահատակը, երբ հրապարակեցին ռազմական հրամանը: Բոլոր հայերը պետք է խայտառակ ձևով վտարվեին վաշտերից, զինաթափ արվեին և, իբրև նվաստացում, ուղարկվեին ինշաաթ թաբուրու՝¹ այդ արհամարհված զորամասը:

¹ Ինշաաթ թաբուրու — շինարարական գումարտակ

Բոլոր անկյուններից հայ զինվորներին հավաքեցին մի տեղ, հրացանները խլեցին և խղճուկ բազմությունը քշեցին դեպի հարավ-արևելք, Ուրֆայի բլրաշատ կողմերը: Այստեղ հայ զինվորները քաղցից տանջվելով և ամեն ժամ գանահարություն սպառնալիքի տակ գտնվելով, Հալեպ տանող նոր ճանապարհը շինելու համար պետք է շալակով քարեր բերեին: Հատուկ հրամանով նրանց արգելված էր սրածայր բեռներից պաշտպանվելու համար համետներ կրել, շնայած հոգեհան աշխատանքի առաջին իսկ ժամերին բոլորի ուսերն ու մեջքերը քերծվել էին, արյունոտվել: Չկար մեկը, որ ախուվախ չաներ, շտնքար, բայց Սարգիս Կիլիկյանն անմոռնչ քաշ էր գալիս ճանապարհից քարհանք, քարհանքից՝ ճանապարհ, Կարծես նրա մարմինը վաղուց ի վեր մոռացել էր, թե ինչ բան է ցավը:

Մի օր կապիտանը հրամայեց շարքի կանգնեցնել բոլոր ինշաաթ թաբուրոնների անձնակազմը: Հայերի հետ կային նաև մի քանի մահմեդականներ, որոնք այստեղ էին ընկել կամ պատահմամբ, կամ պատրժված էին: Սրանց դուրս բերին շարքերի միջից: Անգին հայերի բազմությունը երկու սպայի գլխավորությամբ գրեթե մի ժամ ճանապարհ անցավ, հեռացավ իր կայանից, հասավ երկու բլրի արանքում սեղմված մի գեղանկար հովիտ:

— Չարմելիքի բլուրնե՛րն են, — գոչեց պարզամիտ մի երիտասարդ, որն այդ կողմերից էր և անկաշկանդ հրճվում էր այդ օրվա աղատուլթյամբ:

Բայց թավշածուխ մարգագետնում հայ զինվորներին դիմավորեցին ոչ միայն ծոթրինն ու խնկունին, խուրձը, անխոնն ու մեղրախոտը, այլև (տարօրինակ բան) կովի կազմ ու պատրաստ մի վաշտ: Հայերը ոչինչ չկասկածեցին: Երբ նրանց հրամայեցին երկար շարք կազմել բլրի առաջ, դարձյալ ոչինչ չկռահեցին: Ապա թուրքերն առանց այլևայլության, առանց որևէ նախապատրաստության աջ թևից հանկարծ կրակ բացեցին: Օդը թնդաց աղաղակներից: Դա ավելի շուտ հետևանք էր անսահման զարմանքի, քան մահվան սարսափի: (Ունկնդիրների հետ նստած մի կին ընդհատեց Շատախյանին. «Մեռնե՛մ աստծուն, բա նա իր հրեշտակներով կարո՞ղ է մոռանալ խեղճերի ձայնը»: Եվ սկսեց լացուկոծ անել: Նա մեծ դժվարություն կարողացավ զսպել իր պոռթկացող հուզմունքը): Սարգիս Կիլիկյանն իրեն չկորցնելով, նետվեց գետին: Գնդակները սուլոցով անցան վրայից: Երկրորդ անգամ խուսափեց թուրքերի ձեռքով սպանվելուց: Դիակների և հոգեվարքի մեջ անօգնական տանջվողների կողքին մնաց պառկած, սպասեց մոլթն ընկնելուն: Բայց իրիկնամուտից դեռես շատ

առաջ էնվերի ազգային քաղաքականության ծագկաղարդ սպանդանոցն արժանացավ նոր այցելության: Շրջակայքի դիակոդոպտիչները չէին ուզում ձեռքից բաց թողնել պետական այն ապրանքը, որ իրենց վրա էին կրում «մահապատժի ենթարկվածները»: Աչք ունեին հատկապես դինվորական դիմացկուն կոշիկների վրա: Իրենց չժվարին գործը կատարելիս տխրածայն երգում էին տարագրության մասին հորինված երգերից մեկը: Դա սկսվում էր բնական ձայնի պատրանք ստեղծող տողով.

«Քեսե, քեսե, սյուրյուր յարարա»:

(«Ապանելով, սպանելով դուրս են քշում»):

Հերթը հասավ Կիլիկյանի կոշիկներին: Դիակ ձևանալու համար մեկաններն այնպես ձգեց, քիչ մնաց՝ կտրվեին: Մեռել կոդոպտիչները կատաղորեն քաշքշում էին նրա ոտքերից: Ուղեցին կացնով կտրել սրունքները, կոշիկները հանել, բայց բարեսիրտ հաճախորդները հրաժարվեցին այդ բանից, ծուր տալով մի նոր երգ.

«Հեփ, գիթգի, հեփ բիթգի»:

(«Թողրը դուրս, բողրը հետ»):

Այդ գիշերվանից սկսվեցին Սարգիս Կիլիկյանի սոսկալի թափառումները: Յերեկներն անց էր կացնում ամայի թաքստոցներում, իսկ գիշերներն անհայտ արահետներով ճողոպրում էր, անցնում տափաստաններ ու ճահճուտներ: Ոչ մի պատառ հաց չկար, որ բերանը դներ: Սընվում էր միայն բանջարով: Միայն երբեմն, այն էլ խոր մթության մեջ համարձակվում էր որևէ գյուղ մտնել, բախել հացերից մեկնումեկի դուռը: Այժմ արդեն կարելի էր լիովին համոզվել, որ Սարգսի սատանայական մարմնի մեջ գերմարդկային ուժ կար ծվարած: Չոր կաշվի տակ պրկված այդ կմախքը չմնաց ճանապարհին, չմեռավ: Ապրիլի առաջին օրերին հասավ Դյորք Յոլ՝ իր ծննդավայրը: Ոչ մի վտանգ հաշվի չառնելով, գնաց ուղիղ իր հայրական տունը, որտեղից նրան քսան տարի առաջ ինչ-որ լացող մարդիկ տարան հեռու, հեռու: Տունը հավատարիմ էր մնացել հոր արհեստին: Այնտեղ բնակվում էր մի ժամագործ-ոսկերիչ: Խանութից լսվում էր խարտոցի և փոքրիկ մուրճի ծանոթ աղմուկը: Սարգիսը ներս մտավ: Սարսափած ժամագործն արդեն ուզում էր եկվորին դուրս վերնդել, երբ սա տվեց նրա անունը: Նոր տանտերը խորհրդակցեց իր ընտանիքի անդամների հետ: Փախստականին գիշերելու տեղ տվին այն մեծ սենյակում, որտեղ կատարվել էր ահավոր ոճիրը: Քսան տարի հետո էլ սպտի վրա երևում էին գնդակների հետքերը:

Կիլիկյանը երկու օր մնաց այս թաքստոցում: Ժամագործը նրա հա-

մար ճարեց հրացան և փամփուշտներ: Այն հարցին, թե փախստականին ուրիշ ինչով կարելի է օգնել, Կիլիկյանը միայն ածելի խնդրեց: Մութն ընկնելուն պես անհայտացավ: Երկրորդ գիշերը Դոմեյդան գյուղում հանդիպեց երկու դասալիքի: Սրանք իբրև տեղանքի փորձված և աներկբա դիտակներ, խորհուրդ տվին ապավինել ամենահուսալի ապաստարանին՝ Մուսա լեռանը:

Ահավասիկ Սարգիս Կիլիկյանի՝ Ռուսի, անցած ուղին, որը Բագրատյանի զգայուն հոգու մեջ դրոշմվեց այնպես, ինչպես այն ներկայացրին ուսուցիչ Շատախյանի պատմությունը, Չաուշ Նուրհանի հավանություն տվող լուծյունը, մյուս ունկնդիրների առարկություններն ու հավելումները: Եվրոպացին սոսկաց մարդկային այդ ճակատագրի դժոխակությունից և երկյուղածությամբ համակվեց այն ուժի հանդեպ, որը տեղի չի տվել: Սակայն երկյուղածությունը գալիս խառնվում էին վախը և բանտերի ու զորանոցների զոհից հնարավորության չափ հեռու մնալու ցանկությունը:

Գիշերը Չաուշ Նուրհանի հետ երկար խորհրդակցելուց հետո Բագրատյանը վճռեց Ռուսին և մյուս դասալիքներին ընդունել Հարավարևելի պաշտպանների շարքը: Այս ամբողջությունը ընդհանուր պաշտպանության ամենաապահով տեղն էր և, դրանից բացի, ժողովրդի բնակավայրից ամենահեռու կետը:

Երրորդ օրվա առավոտյան բոլորը վերադարձան իրենց գյուղերը: Միայն մի քանի վստահելի պահապաններ մնացին Դամալքըքի վրա՝ սննդամթերքը և զենքերը հսկելու: Տեր-Հայկազունն ինքն էր այդպես կարգադրել: Զափթիկները գենք որոնելիս չպետք է դատարկ կամ կիսազատարկ տներ տեսնեին: Երիտասարդների աչք ծակող պակասը հնարավոր չէր քողարկել ո՛չ պատվելի Նոխուդյանի Բիթիաս վերադարձած աստվածավախ համայնքով, ո՛չ էլ մյուս գյուղերում մնացած մարդկանցով: Գաբրիելը զգում էր, որ Տեր-Հայկազունը նման կարգադրություն կանի: Դա հավանաբար դաստիարակչական նպատակ էր հետապնդում: Մուսա լեռան երիտասարդները մինչ այդ բոլոր բարբարոսությունների մասին գաղափար էին կազմել միայն լսածով, ուստի և այժմ պետք է սեփական աչքով տեսնեին կենդանի իրականությունը, որպեսզի կռվեին ամենայն վճռականությամբ:

Այի Նադիֆի հայտնած ճիշտ ժամին զափթիկները մոտան Յողոնօլուք՝ մոտ հարյուր հոգի: Դա բացարձակ արհամարհանք էր, քանի որ տեղական իշխանությունը այդքան սակավաթիվ զինվորներով վճռել էր հաշիվ

մաքրել մի մեծ շրջանի հետ. հայ ոչխարները սպանդանոց տարվելիս ոչ մի դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Հատուկենտ ապստամբվողները՝ կառավարության համար ցանկալի առիթ ստեղծողները, դրուժյունը չեն փոխում: Առևտրականների մի տկար ժողովուրդ ինչպե՞ս կարող էր շափվել սպառազեն հերոս ժողովրդի հետ: Այս հարցի պատասխանը Յուդենուրը ուղարկված հարյուր զափթիկներն էին: Բայց սրանք Աբդուլ Համիդի ժամանակվա բարենհոգի ջարդարարներից չէին: Չկար այն ծաղկատաշ դեմքերից ոչ մեկը, չկար աչքերի այն ահարկու, բայց և միամիտ ճպճպոցը, որից սիրտ առած՝ կարելի էր համապատասխան հատուցում խոստանալ, հետները լեզու գտնել: Այժմ վայրագությունն ուղղակի էր, առանց կողմնակի նպատակների: Զափթիկները ոչ քոսոտ փափուխներ էին կրում, ինչպես առաջ, ո՛չ էլ բարենշնչատակ հին ժամանակների ղինվորական համազգեստի ու քաղաքացիական ինչ-որ արտաոց հագուստի խառնուրդ: Նրանց մարմիններն ամփոփված էին դեղնադարչնագույն նոր համազգեստների մեջ: Բեզվինների նման գլուխների շուրջը սպիտակ շորեր էին կախված՝ արևից պաշտպանվելու և քրտինք սրբելու համար: Այդպիս նրանք ստանում էին եզրիպտական սֆինքսների անագորույն տեսք: Շարքով շարժվելիս ընթանում էին ոչ արևմտյան մեքենայական քայլվածքով, ոչ էլ արևելյան օրորուն եղանակով: Ստամբուլից հեռու ընկած Անտիոքի զափթիկները նույնպես Իթթիհատի ազդեցության տակ էին, որը կարողացավ կրոնական հին ու դուրսարժեք մուսուլմանությունը ճարպկորեն վերածել ազգային սառը, հարատև մուսուլմանություն:

Աքսորող գործախմբի հրամանատարը Անտիոքի ոստիկանապետն էր: Նրան ուղեկցում էր արտևանուշեններից ղուրկ, կարմրագույն աչքերով երիտասարդ մյուդիրը: Դեմքն ու ձեռքերը ծածկված էին պեպեններով: Միջօրեին Յուդենուրի եկեղեցու հրապարակը լցվեց զափթիկների ջոկատով, որի գալստյան լուրը սուրհանդակների միջոցով վաղուց էր տեղ հասել:

Խլացուցիչ ձայնով հնչեցին թուրքական շեփոռները, որոտացին թրմբուկները: Չնայած այս տիրական ազդարարությանը, հայերը մնացին իրենց տներում: Տեր-Հայկազունը յոթ գլուղի բնակիչներին խստիվ պատվիրել էր կարիվույն շափ քիչ երեւալ, խուսափել իրար գլխի հավաքվելուց, տեղի չտալ որևէ գրգռման, չընկնել որոգայթի մեջ: Մյուդիրը զափթիկների, սրանց ուղեկցող մի քանի հոգու և եկեղեցու փակ պատուհանների առաջ հրապարակեց աքսորի երկարաշունչ հրամանը, որը միաժամանակ փակցվեց եկեղեցու, թաղապետարանի, դպրոցի պատերին:

Պետական այս արարողությունից հետո վախժիները պատրաստվեցին ճաշելու: Նստոտեցին գետնին, աթարով և ուխարի ճարպի մեջ թաթախած բակլայի ցողուններով կրակ վառեցին, վրան դրին կաթսաները: Շատ լանցած մսաջրի միջից հացաբլիթներով արդեն դուրս էին բերում իրենց բաժին միսը, պազած ծամում և ծուլ-ծուլ դիտում շրջակայքը: Ի՞նչ սիրուն տներ են՝ բոլորն էլ քարաշեն, հաստատուն տանիքներով, փայտե պատշգամբներով: Հարուստ մարդիկ են այդ հայերը, ամեն տեղ էլ հարուստ են: Իսկ իրենք իրենց գյուղերում ի՞նչ տներ ունեն, կուրախանան, եթե հին, խարխուլած ու մրից սեացած փայտաշեն խորճիթներն արագիլի բուլնի ծանրության տակ փուլ չգան: Հապա այդ կեղտոտ խոզերի եկեղեցի՞ն. բերդի պես հաստ ու բարձր պատեր ունի, ատամնավոր է, որմնախորշեր ու ցցվածքներ ունի: Բա ի՞նչ անի ալլահը, որ դրանց վրա չբարկանա գոռոզության համար: Ամեն բանի մեջ քթները խոթում են: Ստամբուլում տեր-տիրական են դարձել, փողը կոտով են չափում: Այնքան են երես առել, որ համբերելու տեղ չի մնացել:

Մյուզդիլն ու մուավիհեն՝ էլ էին հիանում գյուղի գողտրիկ հրապարակով: Թերեւս մի պահ ուստիկանապետին համակեց բարբարոսին հատուկ այն անվճռականությունը, որ նա կարող էր զգալ գերակշիռ քաղաքականության դեմ հանդիման կանգնած: Բայց կրկնակի ատելությունամբ նրա սիրտը թռնոլ հանեց Թալիաթ բեյի այն նշանավոր խոսքը, որ կայմակամը երեկ, ջոկատը նանապարհելիս, հիշեցրեց. «Կամ դրանք կջնջվեն, կամ՝ մենք»:

Նկեղեցու հրապարակը լիքն էր դինվորներով, բայց շրջակայքում չարագուշակ լուսթյուն էր: Դրությունը չէր փոխվում նաև մի քանի բերանբացների ներկայությունից, որոնք եկել էին տարագրությունը դիտելու և միացել էին գափթիկներին: Անթաքիեի և խոշոր գյուղերի մարդկային կոյուղին չորս կողմից իր կեղտաջրերն ուղղել էր դեպի յոթ գյուղի հովիտը: Բոբիկ, կեղտածիփ ուղբերով գաղտագողի գալիս էին Մենջլիեից, Համբլասից, Բոսթանից: Գալիս էին Թումամից, Շահսինից, Այն Երաբից, անգամ հեռավոր Բելեդ էս Շեխից: Անզուսպ ընչաքաղցությանը լի աչքերով խժռում էին տները: Հարավից, էլ Աքրա լեռնային շրջանից եկած արաբ գյուղացիներն իրենց կրունկների վրա հանգիստ պազած՝ սպասում էին յուզալի ղեկաբերի: Լույս էին ընկել նույնիսկ մի փոքրիկ խումբ անսարիներ՝ մարգարեի ամենաստորին, ամենախրավազուրկ

¹ մուավիհ—տեղակալ

խաւք, կիսաարաբ աղգաղուրկ ճորտերի խաժամուժը, որին ընձեռվել էր այլ մարդկանց հանդեպ սեփական գերազանցությունն զգալու մի հազվագլուտ հնարավորություն: Կազմ-պատրաստ սպասում էին նաև մի քանի մուհաջիր¹ պատերազմից խույս տված դասալիքներ, որոնց կառավարությունն ուղարկել էր երկրի խորքը, իսկ այժմ բարեկամաբար հրավիրել էր տիրանալու հայերի ունեցվածքին, հատուցելու իրենց կրած վնասները: Այս «ստարաք» հասարակության կողքին (ի՞նչ տարօրինակ տեսարան) շրջան կաղմած՝ կանգնել էին թանձր շաղրաներով պարուրված կանայք: Նրանց աչքերը երկշոտ էին, բայց հրացայտ: Անկասկած, պատկանում էին լավագույն խավերին: Առաջին իսկ հայացքից դա կարելի էր գուշակել: Այդ էին վկայում գլխներին քաշած թանկարժեք շղարշները, շաղրաների գործվածքը, նեղլիկ մաշիկները կամ փայլուն կիսակոշիկները, որոնց մեջ ամփոփված էին նրանց օղակազարդ ոտքերը: Այս կանայք եռանդուն կերպով մասնակցելու էին նպաստավոր աճուրդին, որին և անհամբեր սպասում էին: Դեռևս շաբաթներ առաջ Սուեդիայի և էլ էսքելի կանայք իրենց սենյակներում քչիչում էին:

— Ա՛հ, բա չե՞ք իմացել: Էդ քրիստոնյա շեղածներն իրենց տներում արմանք-դարմանք բաներ ունեն: Ո՛չ տեսել ենք, ո՛չ էլ կարող ենք հեշտ ու հանգիստ գնել:

— Իսկ դու հե՛չ եղե՞լ ես հայերից մեկնումեկի ստան:

— Ինքս չեմ եղել, բայց մոլլայի կինն ամեն բան էլ տեղը տեղին պատմել է: Էնտեղ կգտնեք համ պահարաններ, համ էլ հանդերձարաններ: Դրանց վրա փոքրիկ աշտարակներ կան, փոքրիկ սյուներ ու պսակներ: Շատ քիչ խտիրներ ունեն, որոնց վրա մարդիկ սովորաբար գիշերները քնում են, իսկ ցերեկները փռում գետներն: Իսկական մահճակալնիս ունեն՝ ծաղիկներով ու մանկական գլխիկներով զարդարված, մի բան, որ աստված արգելում է: Դրանք տղամարդու և կնոջ համար են՝ մեծ, ոնց որ վալու կառքը: Կգտնեք ժամացույց, որի վրա ոսկեզօծ արծիվ կա նրստած, կամ թե միջից կկու է դուրս թռչում ու կանչում:

— Տեսնո՞ւմ եք, դա էլ ապացույց է, որ հայերը դավաճաններ են: Թե չէ էդպիսի կահ-կարասի ո՞նց պիտի կարողանային բերել Եվրոպայից:

Կանանց ուշքն ու միտքը կահ-կարասին էր, շնայած ձանձրացել էին ամենաշքեղ գորգերից, արույրե պնակներից և պղնձե տապակներից:

¹ մուհաջիր — գաղթական, վերաբնակիչ, փախստական

Չարագուշակ լուսթյունը հանկարծ պայթեց: Ոստիկանապետը, որն արգեն վազուց զոհի էր սպասում, նետվեց գյուղի բնակիչներից մեկի կողմը: Սա անզգուշաբար կանգնել էր իր տան շեմքին: Գեղջուկին քարշ տվին հրապարակ:

Ոստիկանապետի դեմքին նայողն իսկույն կնկատեր, որ նրա աչքերն իրարից տարբերվում են: Աջը խոշոր էր, անթարթ, իսկ ձախը՝ փոքր, կիսով չափ ուռած: Որքան էլ ուզմատեն՝ ու սպառնալից թվային ոստիկանապետի ֆելդֆեբելական բեղերը, որքան էլ առաջ ցցված ծնոտը նրան մարդասպանի տեսք տար, միևնույն էր, նա իր անհամաչափ աչքերով դատապարտված էր ահապարկ ծիծաղելիության կամ ծիծաղելի ահապարկության: Մշտապես գիտակցելով իր թերությունը, վախենում էր ծիծաղելի տպավորություն թողնելուց և այդ պատճառով էլ չափազանցության աստիճան բնագծում էր իր էության ու արհեստի սարսափելիությունը: Ի բնե գռեհիկ լինելուց բացի, ստիպված էր նաև դաժանություն խաղալ: Նա փորձեց իր անթարթ աչքը ոլորել, երբ հայի վրա գոռաց.

— Ի՞նչ է ձեր վարդապետի անունը: Ի՞նչ է ձեր մուխթարի անունը:

Գյուղացին կիսաձայն հայտնեց նրանց անունները: Հետևյալ վայրկյանին հարյուր հոգին էլ հրապարակով մեկ ոռնացին.

— Հե՛յ, Հայկազո՛ւն, որտե՞ղ ես թաքնվել: Քեբուսյա՛ն, դո՛ւրս արի: Հե՛յ Հայկազո՛ւն հե՛յ Քեբուսյա՛ն:

Տեր-Հայկազունը եկեղեցում սպասում էր այդ ազդանշանին: Այսօրվա հանդիսավոր պատարագից հետո իր սարկավազների հետ ծընրադիր մնացել էր խորանի առաջ, առանց սրբազան հանդերձանքը հանելու: Նա զափթիենների ուզում էր ներկայանալ իր պաշտոնի ամբողջ շուքով ու վեհությամբ: Այս նկատառման մեջ լավագույն ձևով դրսևորվում էր Տեր-Հայկազունի էությունը: Արտաքին հանդիսավորությամբ նա հողերանական նպատակ էր հետապնդում: Միսական թափորներն ու հոգևոր հանդերձանքի շքեղությունը ամեն մի արևելցու համակում են սրբազան սարսուռով: Տեր-Հայկազունը հույս ուներ, որ իր վարդապետական տեսքով կամղմացնի զափթիենների գռեհկությունը: Եկեղեցու մայր դռնից նա դանդաղ դուրս եկավ՝ ոսկեղարդ և ծիրանափայլ: Փլսին շողշողում էր եպիսկոպոսի հունական բարձրագույն թագը, իսկ աջ ձեռքին հայկական ծեսի վարդապետական գավազանն էր:

Հիրավի, Տեր-Հայկազունի վեհաշուք տեսքն ազդեց ոստիկանապետի վրա: Նրա մարդակերական հաշտցն արգեն հնչում էր անխտաճ.

— Դո՛ւ ես քահանան: Ամեն բանի համար պատասխանատու ես: Ամեն բանի: Ասածս հասկացա՞ր:

Ի պատասխան, Տեր-Հայկազունը խոնարհեց անարյուն դեմքը, որը պայծառ արևի տակ թվում էր կրծքի վրա լուռ հանգչող մի կտոր խունկ։ Ոստիկանապետն զգաց, որ իրեն սպառնում է քաղաքավարությունը, այսինքն՝ թուլամորթությունը։ Սկսեց ճպնչապահել նաև ուռած ձախ աչքը։ Այս երկու հանգամանքը նրա մեջ առաջացրին անզուսպ կատաղություն։ Ճիշտ ժամանակն էր մյուղիրի, ոստիկանների, վարդապետի աչքի առաջ ցուցադրելու իր կործանարար, ամենազոր ուժը։ Բուռն ցանքերը բարձրացրած գնաց դեպի Տեր-Հայկազունը, բայց, մեծագույն անխորժուրդություն զգալով հանդերձ, կանգ առավ ամոթալիորեն պատշաճ հեռավորության վրա։ Փորձեց սարսափ ազդել գեթ ձայնով, ինչպես պարտավորեցնում էր հրամայող անձնավորություն լինելու հանգամանքը։

— Պետք է հանձնես զենքերը, ձեր բոլոր զենքերը։ Ասածս հասկանում ես։ Ինչքան էլ բազարի մեյմուն ձևանաս, մեկ է. դու ինձ պատասխան կտաս գյուղերում գտնված ամեն մի դանակի համար։

— Մեր գյուղերում զենք չկա։

Տեր-Հայկազունն այս ճշմարտությունն ասաց շատ հանդարտ և որոշակի։

Մինչ այդ մուխթարի տան մոլթ նախասենյակում ներկայացվում էր մի փոքրիկ արագիկոմեդիա։ Դրա վերջն այն եղավ, որ համայնքի ծեր քարտուղարը, խորամանկ մորուքը ցնցելով, դուրս նետվեց։ Դարպասը նրա ետևից իսկույն փակվեց։ Այսպիսով, մուխթար Քեբուսյանն իր երկարամյա ծառայության ամենածանր պարագայում, ոչ այնքան փափկասրտորեն նրան վատահեց իր պաշտոնը։ Դժբախտ կեղծ-մուխթարը կալվճի գույն ստացած՝ թալբուտում էր զափթիկների թևերի մեջ, որոնք ծերունուն քարշ տալով տանում էին իրենց հրամանատարի մոտ։

Նա թոթովելով կրկնեց Տեր-Հայկազունի խոսքը։

— Մեր գյուղերում զենք չկա։

Կարծեցյալ մուխթարի դողահար անձնավորությունը ոստիկանապետին շատ հարմար թվաց։ Դա նրան անվերապահորեն համոզեց, որ ինքը աստվածատիպ շանթարձակ է։ Օգուտ շաչեց նրա ոստիկանական կաշվե մտրակը։

— Ավելի վատ ձեզ համար, եթե զենք չունեք։

Այստեղ առաջին անգամ միջամտեց կարմրավուն աչքերով մյուղիրը։ Սալոնիկցի երիտասարդն անասելի ցանկություն զգաց քրիստոնյա քահանայի ներկայությամբ ցուցադրել, որ իր և պետության ամենահետամնաց գավառի ոստիկանական այդ թափթփուկի միջև անդունդ կա ընկած, և ինքը նրանից այնքան է հեռու, ինչքան երկինքը՝ երկրից։ Իթթի-

հաթն ալլես չի կազմակերպում հնաոճ քարգերու Իթթիհաթը նուրբ քաղաքականութիւնն է վարում: Իթթիհաթը երկաթյա կամքով իրագործում է պետական անհրաժեշտութիւնը, ըստ կարելիւոյն խուսափելով անտեղի խռովութիւններից: Մարգիկ դաստիարակված են արդիական ոգով, թըշնամի են ամեն առիթով բռնեցք գործադրելու եղանակներին, նույնիսկ գնահատում են «նյարգեր» ունենալը:

Մյուդիրը թուրքիկ հայացք նետեց վարպետրեն հարգարած իր երկար եղունգներին, ապա խիստ հարգալից դիմեց վարդապետին՝ այն վտանգավոր սիրալիրութեամբ, որ հիանալի կարողանում էին կիրառել կենաց և մահվան տնօրին ըլլոր պաշտոնյաները.

— Գիտե՞ս, թե ինչ է որոշված ձեր վերաբերյալ:

Վարդապետը լուռ ու խորազնին նայեց նրան: Մյուդիրը, այդ համարձակ հայացքից փոքր-ինչ շփոթված, մատնացույց արեց ծանուցապրերը.

— Կառավարութիւնը որոշել է ձեզ տեղափոխել: Ձեզ տրվելու է նոր բնակավայր:

— Իսկ որտե՞ղ է լինելու այդ նոր բնակավայրը:

— Դա ո՛չ իմ գործն է, ո՛չ էլ ձեր: Իմ անելիքը միայն ձեզ հաժարելն է, իսկ ձեր անելիքը՝ միայն քայլելը:

— Ե՞րբ ենք ճանապարհ ընկնելու:

— Միայն ձեր վարմունքից է կախված, թե ձեզ ինչքան ժամանակ կտամ, որ գործներդ կարգի բերես և պատրաստ լինես հրամանի համաձայն ճանապարհ ընկնելու:

Համայնքի քարտուղարը, որն արդեն վերադառել էր ինքնատիրապետումը, շինծու հնադանդութեամբ հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ կարտոնիք հետներս տանենք, էֆենդի:

— Միայն այն, ինչ կարելի է տանել ձեռքով կամ շալակած: Մնացած բոլորը՝ ձեր արտերը, այգիները, կալվածքները, տներ՝ անշարժ թե շարժական գույքով, այս տարվա նիսան¹ ամսի տասնհինգից, մինիւտրութեան հրամանով, պատկանելու են պետութեանը: Մայիսի հինգի վերաբնակութեան վերաբերյալ օրենքով ձեզ նախկին հողերի դիմաց տրվելու են նոր հողեր: Ամեն տնատեր կարող է խնդրագիր ներկայացնել, հատուցում պահանջել մայր մատչանով հաստատված իր սեփականութեան դիմաց: Խնդրագրի համար հինգ ղուուուշի² դրոշմանիշ է հարկավոր: Դա էլ կարելի է ձարել ոստիկանական վարչութիւնում:

¹ Եփսան — ապրիլ

² Ղուուուշ — պէսասր (թուրքական լիրայի մեկ հարյուրերորդական մասը)

Այս պաշտոնական ներբողն այնքան անուշ ու ներդաշնակ հոսեց շիկահերի շուրթերից, կարծես խոսքը վերաբերում էր այգեգործական ինչ-որ կարգադրության: Մյուղիրը բարյացակամորեն բարձրացրեց ցուցամատը:

— Ձեզ համար ամենից լավն այն կլինի, եթե գործը չբարդացնեք, ոչինչ չավերեք: ոչինչ չփչացնեք, այլ ինչպես որ կա, հանձնեք պետությունը:

Տեր-Հայկազունը զույգ ձեռքը մեկնեց դեպի սալոնիկցի դիվանագետ երիտասարդը:

— Մեզ ոչինչ էլ հարկավոր չէ, մյուղիր: Դա մեզ ինչո՞վ կօգնի: Վերցրեք ինչ որ գտնեք, դռները բաց են:

Առաջնությունը խլող մյուղիրի մեղմ խոսելաձևը ոստիկանապետին գրգռեց: Ձէ՞ որ վերջին հաշվով ինքն էր տարագրության միակ տնօրենը, իսկ այդ թուղթ մրոտողը կայմակամի կողմից նշանակված ուղեկցող է, ուրիշ ոչինչ: Եթե այդ գրասենյակային քաղցրալեզու մկանը թույլ տա երկար-բարակ խոսելու, ապա ոչ ոք այլևս չի հավատա, թե ինքն է Անթարիե քաղաքի ոստիկանապետը: Նա անթարթ աչքը շոնց, նմանեցրեց գոմեշի արնակալած աչքի, երկու լայն քայլ արեց դեպի Տեր-Հայկազունը, կառուց շքեղ, նախշակար շուրջառից:

— Հենց հիմա կբերես, առաջս կդնես վեց հարյուր հրացան:

Տեր-Հայկազունը երկար նայեց գետնին, այնտեղ, ուր պետք է դնեք հրացանները, ապա հանկարծ այնպես կտրուկ ետ քաշվեց, որ քիչ մնաց կապիտանը վայր բնկներ:

— Ես բեզ արդեն ասացի, որ մենք գյուղերում ոչ մի հրացան չունենք:

Մյուղիրը ժպտաց: Հերթը նորից հասավ նրան: Առանց աչքերը ոլորելու, առանց գոգոռալու, միայն քաղաքական խորամանկությամբ պետք է մոտենար նպատակին: Նրա ձայնը հնչեց մտահոգ բարյացակամությամբ, պատրաստ էր հայրերի համար գտնել փրկության որևէ ելք:

— Տեր-Հայկազուն, ներիք հարցիս համար: Որքա՞ն ժամանակ է, որ դու վարդապետ ես այս կողմերում:

Անորոշ սիրալիրությունն անհանգստացրեց Տեր-Հայկազունին: Նա կիսաձայն պատասխանեց:

— Աշնանը, վարդավառից հետո, կլրանա տասնհինգ տարին:

— Տասնհինգ տարի՞: Սպասիր: Ուրեմն՝ մեծ հեղափոխության ժամանակ դու արդեն ութ տարի Յողոնօլուքումն էիր: Հապա, քրքրիք հիշողությունդ: Այդ թվականին մի՞թե դու հրազենով լիքը մի քանի արկղ

չստացար, որ ձեզ տրամադրվեց հին կառավարության դեմ պայքարելու համար:

Մյուզիքը ծառայության էր անցել պատերազմն սկսվելուց հետո: Հետևաբար այդ հարցը տալիս էր կամ ինքնաբերաբար, կամ նկատի ունենալով, որ Իթթիհատը Սիրիայում ևս դաշնակիցներ որոնած կլինի, ինչպես Մակեդոնիայում ու Անատոլիայում: Չգիտեր, որ ճիշտ նպատակին է խփել:

Տեր-Հայկազունը գլուխը դարձրեց իր հոգևոր օգնականների կողմը: Սրանք դեռևս չէին համարձակվում ցած իջնել եկեղեցու նանդաղքից: Վարդապետը թուուցիկ շարժումով վկայակոչեց նրանց.

— Մյուզիք, ձեր հոգևորականները գուցե զենքով գործ տեսնեն, բայց մեզ մոտ դրա կարիքը չկա:

Այդ վտանգավոր պահին համայնքի քարտուղարը կշտամբանքով լի ողբ բարձրացրեց.

— Ախր միշտ խաղաղ ապրել ենք, և սա է մեր հայրենիքը հավիտենական ժամանակներից ի վեր:

Տեր-Հայկազունը մտամոլոր նայում էր մյուզիքին և կարծես, իրոք, ստուգում էր սեփական հիշողությունը.

— Ճշմարիտ է, մյուզիք: Այն ժամանակ նոր կառավարությունը կայսրության տարբեր բնակավայրերում հրացաններ բաժանեց, այդ թվում նաև հայերին: Եթե տարիքդ ներում է, պետք է հիշես, որ զենք հանձնողներին բոլոր համայնքները ստացականներ էին տալիս: Կամակամ նաև ժամանակ քեզ պես մյուզիք էր և ինքն էր ղեկավարում հրացաններ բաժանելու գործը: Պետք է որ այդպիսի մի ստացական պահած լինի, քանի որ նման կարևոր բաները դեն չեն գցում: Հավատացած եմ, որ քեզ առանց ստացականի մեզ մոտ չէր ուղարկի, եթե մե՛ք, իրոք, զենք ունենայինք:

Տեր-Հայկազունի առարկությունն անհերքելի էր: Հիրավի, հյուբյում-մեթի արձանագրական բաժինը վերջին օրերին տակնուվրա էին արել այդ ստացականի պատճառով: Նահիյեներից շատերի տված ստացականները գտնվեցին: Սուեդիան բացառությու՜ն էր, և կարծես 1908 թվականին, իրոք, ոչ մի զենք չէր ստացել: Կայմակամը հակառակն էր պնդում, բայց ոչ մի ապացույց չկար: Տեր-Հայկազունը սառնասրտորեն հասավ իր նպատակին: Նրա առավելության պատճառով թունավորվեց մյուզիքի դիվանագիտական հիանալի հանդարտությունը: Սալոնիկցին ձայնը հեզնաբար խստացրեց.

— Ի՞նչ բան է ստացականը: Ջնշոց, Այսքան տարի հետո ի՞նչ կարող է հաստատել:

Տեր-Հայկազունը ձեռքն անտարբերությամբ թափահարեց.

— Եթե մեզ չեք ուզում հավատալ, ինքներդ փնտրեցեք:

Ավելորդ, ծանծրալի սակարկությանը վերջ տալու մտադրությամբ կապիտանն իր ոստիկանական թաթը ծանրորեն իջեցրեց վարդապետի օւտին.

— Հա՛, կփնտրենք, շա՛նորդի: Բայց երկուսիդ էլ կալանքի տակ եմ առնում՝ քեզ ու մուխթարին: Ոնց որ ուզեմ, էնպես էլ հետներդ կվարվեմ: Ձեր կյանքը կախված է իմ քեֆից: Եթե հրացանները գտնենք, ձեզ կմեխենք եկեղեցու դռանը, իսկ եթե չգտնենք, կհրամայեմ, որ ձեզ կախեն կրակի վրա:

Երկու զափթիկ շղթայեցին Տեր-Հայկազունի և քարտուղարի ձեռքերը: Մյուղիբը գրպանից դուրս բերեց մի փոքրիկ խարտոց և սկսեց կարգավորել իր երկար եղունգները: Կարծես այդ ձևով նա իր ափսոսանքն էր հայտնում պետականորեն անհրաժեշտ խստության առթիվ, միաժամանակ ցույց տալով, որ ինքը, իբրև քաղաքացիական պաշտոնյա, զինված իշխանության դեմ ոչինչ անել չի կարող: Բայց և այնպես շմոռացավ նախազգուշացնել ծանծրացած մարդու ձայնով.

— Գերեզմանատները շոռանաք: Հրացանների ու փամփուշտների համար դրանք շատ ապահով թաքստոցներ են:

Այս բանն ասելուց հետո մյուղիբը գնաց զբոսնելու, մնացածը թողնելով անհամաշխի աչքերով մուսվիինին: Զարգանդ տարածողի հրամանով անձնակազմը բաժանվեց մասնի ջոկատների: Զերբակավածների մոտ մնացին միայն մի քանի պահակ: Տեր-Հայկազունն ստիպված եղավ իր մետաքսյա շծալվող շուրջառով նստել հրապարակի կավահողին: Զափթիկներն այդ պահին կատաղի գոռգոռոցներով գրոհում էին տների վրա: Պատերի ետևում իսկույն ծալք առավ դղրդլուն, աղմուկ-աղաղակ: Թափով բացվում էին պատուհանները, ներսից դուրս էին թռչում գորգեր, վերմակներ, բարձեր, ներքնակներ, ծղոտե աթոռներ, սրբապատկերներ, հարյուրավոր այլ իրեր: Այդ բարիքներին սպասող խաժամուժը վրա պըրծավ: Սկսվեց մի կատաղի տուրուղմբոց: Ապա ցած նետվեցին ջարդվող իբեր՝ հայելիներ, նավթի լամպեր, լուսամփոփներ, գավաթներ, վազաներ, ամանեղեն: Դրանք փշրվում էին ընչաքաղց կանանց հառաչանքների տակ: Թրքուհիները հավաքում էին կտորները, լցնում շարշաֆներով մեջ:

¹ շարշաֆ — սալան, ծածկոց

Աղմուկն ու ավերածությունը դանդաղ պատույտ էին գործում եկեղեցու շուրջը: Այնուհետև շարժվեցին դեպի գյուղի երկար ճանապարհը:

Շղթայվածները երեք զարհուրելի ժամ մնացին գետնին պապած, մինչև զափթիկները վերադարձան իրենց ռազմական արշավանքից: Ավարն ավելի քան ողբալի էր՝ երկու հին ատրճանակ, հինգ ժանգոտված սուր, երեսունյոթ դաշույն, ավելի ճիշտ՝ այգի էտելու դանակներ, խոշոր գրչահատներ: Զափթիկները գերեզմանատունը չէին պղծել հավանաբար գործիքների պակասի և ծուլության պատճառով: Ոստիկանապետը փրփրել էր: Խորամանկ խոզ-վարդապետը նրան խաբել էր, զենքի մասին սխալ տեղեկություն էր տվել: Ի՞նչ ամոթանք Անթարքիկի ոստիկանության համար: Տեղ-Հայկազունին բարձրացրին, առաջ հրեցին: Անթարք և ուռած աչքերը վրա պրծան: Վարդապետի դեմքին խփեց ոստիկանապետի շքն-չառության ալիքը, որից ատելություն և ոչխարի վատ մարսված ճարպի գարշահոտություն էր փչում: Տեղ-Հայկազունը զղվանքից ծամածովելով՝ գլուխը շուռ տվեց, բայց հետևյալ ականթարթում դեմքի վրա դգաց կաշվի խարաղանի կոշտ գլխի երկու հարված: Մի քանի վայրկյան գիտակցությունը կորցրեց, ուշքի եկավ, զարմացավ, սպասեց արյունահոսության: Վերջապես քթից ու բերանից դուրս հորդեց արյունը: Վարդապետի ներսում պոռթկաց տարօրինակ, բայց և երանելի զգացում, երբ նա առաջ թեքվեց, որ իր շնչին արչամբ շաղարտվի Քրիստոսի քարոզչի հանդերձանքը: Նրա ուղեղում հրեշտակային հեռավոր ձայնի պես երգեցիկ հնչեց. «Այս արյունը բարի է»:

Եվ, հիրավի, բարի էր այդ արյունը: Զբոսանքից հենց այդ պահին վերադարձած երիտասարդ մյուզիկը զգալիորեն աղդվեց: Նա բնաշնչման մոլի ջատագով էր, բայց ականատես լինելու ոչ մի ցանկություն չուներ: Իթթիհաթականների մեջ նա բնավ էլ ամենադաժանը չէր: Միջամբտեց, խուսափելով փափկասիրտ թվալուց: Ժամանակ չկար. դեռևս վեց գյուղում գործ ունեին: Առանց այդ էլ Տեղ-Հայկազունի պատիժը լիակատար հագուրդ էր տվել մուսվինի փառասիրությանը, իշխանություն ցուցադրելու մարմաջին: Եվ նա վեհանձնորեն գլխով արեց: Վարդապետի և քարտուղարի շղթաներն արձակեցին: Նրանց իրավունք տրվեց տուն գնալու:

Օրը Յողոհօլուքի համար անցավ բավական մեղմ, ավելի մեղմ, քան այդ կարգի օրերը՝ հայ ժողովրդի մյուս քաղաքներում ու գյուղերում: Զափթիկները սպանել էին միայն երկու տղամարդ, որոնք տները խուզարկելիս դիմադրել էին, բռնաբարել երկու դեռատի կին:

Պարբրիել Բագրատյանն ուղիղ քսանչորս ժամ սպասեց, մինչև հերթը հասավ իրեն և իր տանը:

Դարձյալ տնեցիներն ու մերձավորներն իրար գլխի հավաքված՝ ամբողջ գիշերը արթուն անցկացրին: Կարծես քուն ասած բանն այլևս գոյություն չուներ: Հոգնածությունը մարդկանց մարմինների մեջ թափանցում էր ինչ-որ փափուկ գանգվածի նման, որն օդում դանդաղ կարծրանում է: Մունկ ծալելը, ձեռք բարձրացնելը, գլուխ թեքելը, այս ամենը կամքի անմատչելի շռայլություն էր: Բայց մարդիկ պետք է գնահատեին այդ հոգնածությունը, քանի որ դա վերացնում էր իրականությունից, մշուշային ամոթիչ անջրպետ կանգնեցնում աշխարհի ու սեփական տառապանքի միջև: Այդ անջրպետն ամենից ավելի սփոփում էր Ժուլիեթին: Կենսուրախ կինը, որը դեռևս մի քանի օր առաջ իր վարդերով ու մետաքսե գործվածքներով շրջապատված՝ երանություն էր վայելում, ընտրյալ ազգի դուստրը, որն իր ֆրանսիական բարձունքից քամահրանքով նայում էր ցած՝ իր ամուսնու ցեղին, այդ անհոգ կինը, որը հնարավոր չէր համարում, թե ինքը լրջորեն կարող է ընկնել կիսավայրենիների հանդեպ ցուցաբերվող ատելության հորձանքի մեջ, Ժուլիեթը այժմ շշմել էր, ինչպես մահակի հարվածից: Աչքերը, որ այնքան վճիտ էին, արդեն ջրալի արտահայտություն էին ստացել, իսկ դեմքը խամրել էր: Մազերը մի տեսակ չոր էին, ամբողջ գիշերը ցանուցիւր թողնված: Հագին ճանապարհորդական նույն ճմրթված զգեստն էր, որով մասնակցեց վրանների փորձարկմանը: Անդադար սաստկացող և մեղմացող մարմնական ծանր ցավի պես նույն միտքն էր պտտվում նրա հոգնատանջ ուղեղում. «Նա հայ է, ես՝ ֆրանսուհի: Այստեղ երկվություն կա, չնայած ամուսնության սուրբ խորհրդին: Մի՞թե ես, իրոք, պետք է կործանվեմ, քանի որ նա հայ է: Իսկ ինչո՞ւ նա չի կարող փրկվել, եթե ես ֆրանսուհի եմ»:

Ժուլիեթն ուզեց զայրանալ կնոջ ճակատագրի դեմ, քանի որ ամուսնանալիս նա զոհաբերում է իր անունը, ազգությունը, բայց այդ պահին նման բաներ կշռադատելու համար այդքան հոգեկան ուժ չուներ: Ամեն անգամ այդ միտքը նրա ուղեղում ցամաքում էր, ինչպես ջուրը՝ ավազի մեջ: Հիշողությունն ակամա և ծուրորեն թեքվում էր միևնույն պատկերը: Ժուլիեթը մտաբերում էր Քլեբեր ավենյուի սրահը՝ մարմարյա խոշոր, կարմրավուն կրակարանով, որտեղից ինքը սեփական կամքով վաղուց արդեն հեռացել էր: Երբեմն նրա ներսում եռում էր ինչ-որ քնքշանք, մեղքի գիտակցում: Նա ջանում էր իր մեջ հարատև դարձնել այդ քնքշանքի, մեղքի գիտակցման զգացումը:

Այդ միջոցին ժուլիեթը գրկեց իրեն հենված Ստեփանին, սեղմեց կրծքին.

— Պառկիր և քնիր, Ստեփան:

Նայում էր տղայի հոգնածությունից շաղված աչքերին, և մեղքի գիտակցումն ու քնքշանքը ներսից հարցրին. «Ո՞վ ես դու, բոլորովին օտար դավակս»:

Մեծ հյուրասրահում հավաքվել էին բոլոր տնեցիներն ու մտերիմները: Իսկուհու կողքին նստել էր նաև Օվսաննան: Սա ժուլիեթի մոտ էր տեղափոխվել, քանի որ պատվելի Արամը գնացել էր Բիթիաս իր հոգևոր եղբայր Նոխուդյանին և բողոքական համայնքին ճանապարհվելուց առաջ օժանդակություն ցույց տալու: Գոնդագի ներկայությունն այլևս աչքի չէր ընկնում: Վերջին օրերը նա մեծ մասամբ անց էր կացնում ամառանոցում: Հուլյն երիտասարդի ասելով, իր տանտերը՝ դեղագործ Գրիգորը, մեծ ժողովից հետո հոգեկան ծայրահեղ խռովություն էր ապրում: Բան ու գործ երեսի վրա էր թողել, ճամբարային ապագա կյանքի համար ո՛չ սննդամթերք էր նախապատրաստում, ո՛չ գործիքներ, աչքաթող էր արել հասարակության մասին հոգալու իր նվիրական պարտքը, չնայած ավագների խորհրդի ընտրյալ անդամ էր: Դեղատանն ամեն ինչ տակնուվրա էր եղել: Հաճախորդներին սպասարկում էր խուլ ծառան: Սա էլ ամեն ինչ իրար էր խառնում: Մարդիկ շարունակ պաշարում էին նկուղը, որ օգտվեն Գրիգորի աղքատիկ դեղապանձարանից, ժամանակին գնեն նավթ, սպիրտ, կանեփե պարաններ, ավելներ և նման այլ ապրանքներ: Վաճառքի այս անհեթեթ եղանակի պատճառով լրջորեն ընդհարվեցին Գրիգորի և Պետրոս Ալթունու նման վաղեմի բարեկամները: Բժիշկը մեծ աղմուկ բարձրացրեց, կպավ նրա սրբություն սրբոցին, ասելով, թե չի կարելի թույլ տալ, որ մի բթամիտ գոմեշ ծառայի միջոցով խանութում եղած չեղածը ծախի եսամոլ ստահակներին: Գրիգորն իրավունք չունեի չոգի ծիծաղելիորեն չնչին պաշարը բաժանելու Բաղդասարին, Օվսանային, Տիգրանին, Պարսամին և նման այլ ժլատների: Մի՞թե Գրիգորը չդիտեր, որ իր խղճուկ դեղորայքը հասարակական սեփականություն է, ինչպես աղը, համեմունքները, նավթը, տասնյակ տարիներ ի ցույց դրված մյուս բոլոր ցածրորակ ապրանքները: Հակառակ իր բնավորության, դեղագործը սաստիկ հուզվել էր, գոռգոռացել, թե ինքը շահամուլ չէ, թե ինքը տասնյակ տարիներ գոհաբերել է իր անձը, քանի որ դեղատան այդ ամբողջ աղբը իր գոյության նվաստացումն է: Նվապագուցելու համար, թե բժիշկն ում հետ գործ ունի, Գրիգորը արժանապատվությամբ բացել էր պատուհանը (մի բան, որ հաճախակի չէր կատարվում) և այդ օրվա

ամբողջ շահույթը՝ փարաները¹, ղուռուշներն ու մեթեղիքները² շարտել եկեղեցու հրապարակը, այնտեղ խաղացող տղաներին: Այդ արքայավայել վարմուքից բժիշկը բնավ չէր ցնցվել, այլ դեղագործին դրդել էր փողերի հետ դուրս նետել նաև գրադարանի գրքերը, մանավանդ որ պատուհանն արդեն բաց էր: Դրանով բարի գործ արած կլինե՞ր թե՛ իր, թե՛ ուրիշների համար:

Գոնզագ Մարիսը պատմում էր, թե իրեն ծայրահեղ դժվարություններ հաջողվեց հաշտեցնել կովոդ ժողովնիներին: Այսօր Գրիգորն իր դեղատունը փակել էր մեկընդմիջ: Խորասուզվել էր նախանձոտ Աթոնու ամբաստանած գրքերի մեջ և կարդո՞ւմ էր, կարդո՞ւմ: Ոչ, դա լիովին ճշմարիտ չէր լինի. Գրիգորը բնավ էլ չէր ընթերցում, այլ տենդագին պեղում էր իր գանձերը, աննպատակ բացում էր, փակում, թերթում կամ միայն դրսից շոշափում, կարծես հրաժեշտից առաջ ուզում էր իր գրադարանը լրիվ ըմբռնել: Այստեղ թերևս կար նաև տվյալանքն այն անորոշության, որ մարդ կուղենար վերծանել: Հիրավի, ի՞նչ էր վիճակվելու Գրիգորի անդուգական գրադարանին: Այս իմաստով դեղագործի խենթանալն այնքան էլ խենթություն չէր:

Իր տանտիրոջ պատմությունը Գոնզագը կարողացավ ներկայացնել այնքան զվարճալի ձևով, որ Գաբրիելը մի պահ ամեն ինչ մոռացավ, ծիծաղելով նայեց Ժուլիենին: Տարօրինակ չէ՞ր. երիտասարդ հույնն իր անձի համար հայ ժողովրդի ճակատագիրը դարձրել էր արկածախնդրության առարկա: Այդ մտադրությունը (լրագրությունն էլ վրան ավելացրած) այնքան էլ Գաբրիելի սրտովը չէր, և նա Գոնզագին երկար տատանվելուց հետո միայն արժանացրեց բաղձալի թուլտվությանը: Մնացած բաներում Գաբրիելի վերաբերմունքը հույնի նկատմամբ չափազանց հեղհեղուկ էր: Բարեձև դեմքը, ֆրանսիական ճաշակին խորթ բարակ բեղերը դեռևս կես ժամ առաջ, միանգամայն անախորժ էին: Այժմ նորից հաճելի էր թվում արևելքում ծնված այդ եվրոպացու և ամերիկացու, երաժշտի ու լրագրողի երկվությունը, որից խաթարվում էր նրա իսկական էությունը: Գոնզագն արդեն ոչ միայն ցանկալի հյուր էր, այլև նրա ներկայությունը գրեթե բախտավորություն էր. Ժուլիենի տրամադրությունը բարձրանում էր: Այդ գիշեր առավել ևս Մարիսին հաջողվել էր որոշ ժամանակ Ժուլիենիին դուրս բերել ընկճված վիճակից: Ի վերջո վճռվեց, որ այդ «կամավորը» ևս ապավինելու է մյուս բոլորի ճակատա-

¹ փառա—ղուռուշի մեկ քառասունհորդ մասը

² մերեյիֆ—10 փարա

գրին: Նա իրեն անկաշկանդ էր զգում, ավելի կենսուրախ էր, քան առաջ: Առաջին անգամ դրսևորում էր սրամտելու անսպառ ձիրք, որը, սակայն, երբեք չէր անցնում բարեկիրթ կատակի սահմանը: Զափի նուրբ զգացումը Գոնդազի այն հատկանիշն էր, որով կարձես փարատվում էր Գաբրիելի կասկածը նրա երկդիմության հանդեպ: Բայց ամենակարևորն այն էր, որ Մարիան այդ զուրհուրելի գիշերը կարողացավ ժուլիեթին զնարձացնել, իսկ երբ սպասման ծանրությունը վերջին ժամին դարձավ անտանելի, նա ոտքի թռավ:

— Courage, mes amis!¹ Իրականը ակնթարթն է, ուրիշ ոչինչ:

Ապա նստեց դաշնամուրի առաջ, անխոնջ նվագեց իր իմացած փողոցային բոլոր երգերը, սրճարանային ու հանրամատչելի մեղեդիները, որ ժուլիեթին ծանոթ էին դեռևս Փարիզից: Ինչ-որ պարեզանակ ֆրանսուհին ցանկացավ լսել երրորդ անգամ: Ոչ միայն ժուլիեթը, այլև Իսկուհին ու երազկոտ Օմսաննան, առանց այդ բանը նկատելու, վերացել էին, նվագի հետ համաշափ շարժում էին գլուխները, ձեռքերն ու ոտքերը: Տան բոլոր սպասավորները շփոթված կանգնել էին հյուրասրահի շեմքին: Միսակը, Քրիստափորը, Հովհաննեսն ու աղախիսները տեղից չէին շարժվում, բայց նրանց աչքերում հակառակ սպասվող մահացու արհավիրքին, կայծկլտում էր մեղմ «Դարձ պար»-ի և կրակոտ «Բոլոր պար»-ի ցանկությունը: Դեռևս երկկոցան Գաբրիելը բոլոր սպասավորներին հրավիրել էր իր սենյակը: Քանի որ տարագրության հրամանը հաստատ է, հայտնել էր նա, ուրեմն և ծառայությունը վերջացած է: Այսուհետև տանն ամեն գործ կատարվելու է կամավոր սկզբունքով: Ամեն մարդ իր գլխի տերն է: Տարագրության պայմաններում ոչ տեղ կա, ոչ ծառա:

Բոլորն անխափր սպասում էին զափթիկների հարձակմանը: Հենց այդ հիմունքով էլ գիշերը հյուրասրահ էր եկել նաև Սաթոն: Անապաստան որբուհու նիհարությունը վերջին շաբաթների ընթացքում լավ սննդի շնորհիվ փոքր-ինչ անցել էր: Սպասումն այնքան ճնշող էր, որ բոլորն էլ կարողացան հաղթահարել իրենց հակաիրելի հայքնակցուհու հանդեպ ունեցած խորշանքը: Ժուլիեթը Սաթոյի համար կարել էր տվել եվրոպական գոդուրիկ, ազատ շրջազգեստ, որը, անշուշտ, ավելի էր ընդգծում աղքատ վիճակային ցեղած ոսկորները, քան որբանոցային շերտափոր էնթարին: (Տնտեսվար Քրիստափորը պնդում էր, թե Սաթոն բնավ էլ հայուհի չէ, այլ Պարսկաստանից կամ Դաղստանից բերված ընկեցիկ

¹ Արիության, բարեկամներս (ֆրանս.):

գնչուհի)։ Նոր զգեստը Սաթոյի հոգեբանության վրա զարմանալի ազդեցութիւն գործեց։ Աղջիկը ջանք էր թափում, որ իր շարժուելով թվաքաղաքակիրթ։ Առաջին իսկ օրից ոտքից գլուխ վարհուրելի կեղտի մեջ լողում էր, բայց այժմ հպարտ-հպարտ քայլում էր, գովեստ հայցող հայացքը հառում բոլորին։ (Դրան հակառակ, Ստեփանը ժամանակին պնդելով, մորն ստիպել էր իր համար գեղջկական զգեստ կարել)։ Հաշվի առնելով թիթեռնիկային իր շքեղ զգեստը, որը նրա համար դիրքի ու աստիճանի անօրինակ բարձրացում էր, Սաթոն երևի կարծում էր, թե իր սիրելի Իսկուհին այլևս չի կարողանա դիմադրել իր փաղաքշանքներին։ Նա կուշ եկավ օրիորդ Թովմասյանի ոտքերի առաջ և թուշլ շտվեց, որ իրեն վնդեհ։ Իսկուհու զարմանքը շարժելու և սիրտը շահելու համար այնքան խաղաց իր փեշերի ու ժապավենների հետ, այնքան բարձրացրեց, իջեցրեց, լայն բաց արեց, ծալեքն իրար վրա բերեց, մինչև բոլորին համբերութիւնից հանեց։ Նրբ աչք ձևով չհաշտովեց արժանանալ որբանոցի ուսուցչուհու հայացքին, աղջիկը դեղնավուն դեմքը ծամածոց, գլուխը կատաղությամբ սեղմեց Իսկուհու ոտքերին. «Քյուշո՛ւք հանրմ»։ Պարզվեց, որ եվրոպական զգեստի քաղաքակրթիչ գորութիւնը բավական չէր Սաթոյի վայրենութիւնը սանձահարելու համար։ Հազիվ էր Գոնզագի Մարիսն սկսել իր աշխույժ նվազը, երբ փոքրիկ աղջկա սարսափի նոպան բռնեց։ Նույն ձևով են վարվում գայլազդիները. երդին ու երածշտությանը արծազանքում են իրենց թանձրախաւար հոգիներին տանջալից ոռնոցով։ Բոլոր ստորին աստիճանի արարածներն էլ մահացու սարսափ են զգում չափ և ներդաշնակութիւն ունեցող հնչյուններից։ Սաթոն որոշ ժամանակ աչքերը չռած՝ լսում էր Գոնզագի դաշնամուրային նվազը։ Նկատելի էր, որ աղջիկն ամեն ջանք գործադրում է իրեն զսպելու համար։ Մարմինը տառապագին դեսուդեն էր նետում։ Հուսահատ կառչեց Իսկուհուց։ Հանկարծ իրեն կորցրեց։ Լայն բացված բերանից պոռթկաց շնագայլի ոռնոց և բորենու կաղկանձ հիշեցնող մի ձայն, իսկ մարմինը ցնցվեց ներսում արթնացած ինչ-էր ուժից։ Բոլորը փշաբաղվեցին։ Աղջկա աշտերից գլորվող մանկական խոշոր արցունքները բնավ չմեղմացրին մարդկանց խորշանքն ու սարսուռը։

Գաբրիելը նշան տվեց, և Ավագյանը Սաթոյի ձեռքից բռնելով՝ նրան սենյակից դուրս տարավ։

Գոնզագն ամբողջ թափով մատնահարում էր ստեղները, որպեսզի դրսից չլսվի դիվահար աղջկա աղիողորմ ոռնոցը։

Ինչպես արդեն ասվեց, աչք գիշեր տնեցիներին ոչ մեկն անկողին չէր մտել։ Մերթնդմերթ ննջում էին նստած տեղերում։ Իրենց իղուր էին

տանջում. զափթիկները գալու էին ոչ շուտ, քան հաջորդ օրվա առավոտ-
յան կամ կեսօրին: Համենայն դեպս ոչ մեկը մտադիր չէր նահանջելու և
անկողին մտնելու: Անկողինը, փափուկ բարձերով հարուստ, ճանճերից
ու մոծակներից ծալքավոր վարագույրներով պաշտպանող հանգստավետ
անկողինը, այդ սիրագործով մայրը, քաղաքակիրթ մարդու ամենահա-
րազատ հանգրվանը որքա՜ն հեռու էր թվում, որքա՜ն անմատչելի: Ինք-
նամոռաց երջանկության ոչ մի հավակնություն այլևս չունեին: Երբ վազ
առավոտյան խոհարար Նովահաններ ճենապակե գեղեցիկ սկուտեղով
թարմ սուրճ, ձու և հալի սառը միս ուղարկեց հյուրասրահ, մարդիկ,
չնայած քաղցած էին ու ծարավ, մնացին գրեթե տարակուսած: Շտապ-
շտապ կերան, խմեցին. կարծես տունը փուլ էր գալու: Դեռևս իրավունք
ունեին՝ նախկին սովորության, առանց խղճի խայթի համեղ ուտելիքներ
վայելելու: Այդ ձևով չէին վատնի համայնքին պատկանող սնունդը:
Մտովի բոլորն էլ ալիքեն սպրում էին Դամլաջըքի բարձունքներում:

Գաբրիելը թուրք սպայի համազգեստ էր հագել, կապել թուրք, կա-
խել շքանշաններ: Ուզում էր զափթիկներին դիմավորել իբրև բարձրաս-
տիճան սպա: Գոնգագն ամեն կերպ խորհուրդ էր տալիս հրաժարվել այդ
մտադրությունից.

— Ձեր զինվորական դիմակահանդեսը կարող է գրգռիչ ազդեցու-
թյուն գործել: Ձեմ հավատում, թե դա ինչ-որ օգուտ բերի:

Գաբրիելը մնաց անզրդվելի.

— Ես օսմանյան բանակի սպա եմ: Ինչպես կարգն է, ներկայացել
եմ իմ գունդը: Առայժմ ինձ ոչ ոք չի աստիճանադրվել:

— Ավելի վատ Ձեզ համար:

Մարիսը դա ասաց բարձրաձայն, բայց մտքում ավելացրեց. «Այս
հայերին խոսք հասկացնելն անհնար է. դրանք եղել են և մնում են զար-
մանալի խենթեր»:

Ճաշից առաջ, մոտ ժամը տասնմեկին, Իսկուհին հանկարծ իրեն
վատ զգաց: Կարճատև ուշաթափությունից հետո բռնեց ուժեղ զոդի նո-
պան: Դժվարությամբ դուրս եկավ սենյակից: Երբ ուղեցին օգնել, կըտ-
րականապես մերժեց: Ժուլիեթը հետևեց նրան: Օվսանյան ձեռքի շար-
ժումով կանխեց.

— Հանգիստ թողեք... Զեյթունի հետևանքն է... Սարսափը... Ուզում
է առանձնանալ... Երկրորդ անգամ ենք ակնառեստ լինում...

Պատվելու երիտասարդ կինը դեմքը ծածկեց: Նրա ծանր մարմինը
ջղաձիգ հեկեկանքից ցավագին ցնցվում էր:

Հենց այդ պահին մի խումբ զափթիներ ուստիկանապետի և մյուս
դիրքի գլխավորությամբ մոտեցան Բագրատյանի տանը: Գաբրիելի կար-
գած պահակները շնչափուր ներս ընկան, հայտնելով շարագույժ լուրը:
Զափթիներից վեցը պաշարեցին շրջապարիսպը, վեցը՝ այգին, ութը՝
●ժանդակ բակը: Մյուսերը, մուսվինը և շուրս զափթիներս մտան:

Թուրքական զորախումբը հոգնած էր երևում: Քսանշուրս ժամ շա-
րունակ գյուղերը կատաղորեն տակնուվրա էին արել, տները կոլոպտել
կամ ավերել, տղամարդկանց ձերբակալել, ծեծելով արնաքամ արել,
«մի քիչ» բռնաբարությամբ զբաղվել և գրանով իսկ մասամբ իրագործել
կառավարության վսեմ ծրագիրը: Այնպես որ այդ ժամին երջանիկ պա-
տահականությամբ հրոսակախմբի արջան առաջին ծախավր հագուստ էր
ստացել:

Ավետիս Բագրատյանի տունն իր հաստ պատերով, զով սենյակնե-
րով, աղմուկը խլացնող գորգերով և շորս կողմ շարված արտասահման-
յան իրերով, անշուշտ, թուրքերի վրա ուժեղ ապավորություն թողեց,
մեղմացրեց նրանց վայրագությունը: Պատահանների կարմիր վարագույր-
ներն իջեցված էին, և զավթիչները հայտնվեցին շքեղ սրահի կիսախա-
վարում, եվրոպացի տիկիների և պարոնների գեմ հանդիման, որոնց
պատկառանքով շրջապատել էին սպասավորները: Անշարժ ու ձգված
սպասում էին իշխանավորները:

Ժուլիեթը կառչեց Ստեփանի ձեռքից: Գոնդալը սիգարիկ վառեց:
Գաբրիելը մի քալ արեց դեպի պատվիրակությունը, սպայական կանոն-
ների համաձայն ձախ ձեռքով թուրք փոքր-իչ բարձրացրեց: Զինվորա-
կան համազգեստը, որ ճանապարհվելուց առաջ կարել էր տվել Բեյրու-
թում, նրան ազդու տեսք էր տալիս: Այդ պահին ներկա գտնվողների մեջ
նա ամենապատկառելի անձնավորությունն էր թվում ոչ միայն իր վիթ-
խարի հասակով, այլև իր ամբողջ արտաքինով: Գոնդալը կարծես հիաս-
թափված էր: Գաբրիելի զինվորական տեսքը տպավորություն գործեց:
Մատիկանապետը տարակուսանքով նայում էր շքանշանակիր սպային: Այդ
ի՞նչ էր նշանակում: Ահարկու մի աչքը խամբեց, իսկ մյուսը՝ ուռածը,
լրիվ փակվեց: Իր դերում իրեն լավ չէր զգում նաև պեպենոտ մյուսերը:
Փայտանկարիչների ու շերամապահների անշուք տներում անմատչելի վե-
րակացու-առտծո դեր խաղալը շատ ավելի գյուրին էր: Այստեղ, քաղա-
քակիրթ միջավայրում, երիտասարդ սալոնիկցու ուխտադրուժ նյարդերը
դավաճանեցին: Փոխանակ, իբրև իթթիհաթի և պետության ներկայա-
ցուցիչ, նդովյալ ազդին պատկանող այս տունը անդթորեն քարոքանդ
անելու և գրավելու, խոնարհվեց, ձեռքը տաքավ դեպի ֆեսը: Դժկամու-

թյամբ մտաբերեց զիմանատանը Բագրատյանի հետ ունեցած իր զրույցը: Բարոյապան այս նահանջը ժամանակ խլեց, և մյուզիիրը պատշաճ սկիզբ չգտավ: Բագրատյանն արհամարհանեալ այնպիսի լրջությամբ էր հայացքը նշան դամել, որ սպառնալիք ստեղծվեց, թե դերերը կարող են փոխվել: Կարմրամազ, անբարետես օսմանցիների դեմ ռազմատենչ կեցվածքով կանգնած էր բարձրահասակ Հայաստանը: Գաբրիելը հետը-հետեւ ավելի հաղթանդամ էր թվում, և մյուզիիրին տանջում էր սեփական խղճուկ արտաքինը, որն իր ազգի հերոսական էությունն այնքան անբավարար էր մարմնավորում: Ուրիշ ոչինչ չէր մնում անելու Գրականից դուրս բերից պաշտոնական ահադին գրությունը, ակնհայտ կերպով ապավինեց դրան, հնարավոր խոստովյամբ թմբկահարեց իր գործի էությունը:

— Գաբրիել Բագրատյան, ծնյալ ի Յողոնօլուր: Դուք այս տանտերն եք և ընտանիքի ղեկավարը: Որպես օսմանյան կայսրության քաղաքացի, ենթարկվում եք Անտիոքի կայմակամի հրամաններին և կարգադրություններին: Սուեդիայի Մուսա լեռան շրջանի ամբողջ բնակչության օրինակով, մոտ օրերս (ժամկետը դեռևս պետք է որոշվի) ճանապարհ կընկնեք դեպի արևելք՝ Ձեր ամբողջ ընտանիքով հանդերձ: Տեղահանության ընդհանուր միջոցառման դեմ որևէ ձևով բողոքելու իրավունք չի տրվում ո՛չ Ձեզ, ո՛չ Ձեր կնոջը, ո՛չ Ձեր որդուն, ո՛չ էլ Ձեր ընտանիքին պատկանող որևէ այլ անձնավորության...

Մյուզիիրը, որը ցույց էր տալիս, թե իբր գրությունն է կարդում, աչքը շլելով նայում էր թուղթն ի վեր:

— Ձեր ուշադրությունը հրավիրում եմ այն բանի վրա, որ Ձեր անունը քաղաքականապես անվտանգելի ճանաչվածների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Դուք դաշնակցական կուսակցությանը մոտ կանգնած մարդ եք: Ուստի ուղեորության ընթացքում ևս Ձեզ վրա սահմանվելու է ամենօրյա խիստ հսկողություն: Փախուստի որևէ փորձ, կառավարության հրամանների և գործադիր օրդանների դեմ ուղղված ամեն մի բմբուսություն, տեղահանության կարգ ու կանոնի դեմ կատարվելիք ամեն ոտնձգություն անհապաղ կավարտվի ոչ միայն Ձեր, այլև Ձեր բոլոր մերձավորների մահապատժով:

Գաբրիելը նշան արեց, որ ուզում է պատասխանել: Բայց մյուզիիրը թույլ չտվեց խոսելու: Արևելյան ճոխ լեզվին այնքան խորթ պաշտոնական խճողված լեզուն նրան երևի արտակարգ բավականություն էր պատճառում:

— Նորին գերազանցութեան Հալեպի կուսակալի լրացուցիչ կարգադրութեամբ տեղահանվողներին չի թույլատրվում սեփական քմահաճույքով օգտագործել կառքեր և կենդանիներ՝ բեռներ տեղափոխելու կամ նստելու նպատակով։ Անհրաժեշտութեան դեպքում ինքս տեղական մի կառք կամ ավանակ կտրամադրեմ տկարներին և հիվանդներին։ Այս բարյացակամութեան առթիվ որևէ ասելիք ունե՞ք։

Գաբրիելն իր թրի պատյանն ամուր սեղմեց ազդրին։ Բառերը բերանից դուրս եկան քարերի նման։

— Ես կզնամ մեր ժողովրդի ճանապարհով։

Մյուղիրն արդեն լիովին հաղթահարել էր իր սկզբնական կաշկանդվածութունը։ Իր խոսքերին արդեն կարող էր տալ բարյացակամ հոգատարութեան շեշտ։

— Որպեսզի զերծ մնաք վտանգավոր գայթակղութիւնից, ո՛չ ժամանակից շուտ մեկնեք, ո՛չ էլ ուրիշներից առանձնանաք, ես անմիջապես կբռնազրավեմ Ձեր կառքը, ձիերն ու մյուս գրաստները։

Այնուհետև եղավ այն, ինչ սովորաբար պատահում էր, միայն թե սկզբում դա կատարվեց զուսպ ձևերով։ Ոստիկանապետը, որը դեռևս չգիտեր, թե ինչպես վարվի բնաջնջման ենթակա հայի համապետի, թրի և շքանշանների հետ, մոլտալով մեջտեղ քաշեց զենքի հարցը։ Գաբրիելը Քրիստափորի և Միսակի միջոցով բերել տվեց բեղվիճնական երկայնափող հրացանները։ Դրանք, իբրև հիւնավուրց զարդեր, կախված էին սանդղամերձ սրահում։ (Դա, անշուշտ, աչքակապույթուն էր, քանի որ բոլոր պիտանի զենքերն արդեն տարել էին Դամաշքը)։

Ոստիկանապետի բերանից հեղնական քրքիջը ֆշշոցով դուրս նետվեց, ինչպես եռացող կաթսայի միջից։ Մյուղիրը ներողամտաբար մատներով թմբկահարեց ոռոմանտիկ հրացանները։

— Էֆենդի՛, արդյոք չե՞ք պնդի, թե այս առանձնութեան մեջ առանց զենքի եք ապրում։

Գաբրիելը որսաց թարթիչներից դուրկ մյուղիրի հայացքը, կառնեց դրանից։

— Իսկ ինչո՞ւ չէ։ Այս տունն իր հիմնադրման օրից, այսինքն՝ 1870 թվականից, այսօր առաջին անգամ է հարձակման ենթարկվում։

Պեպենոտն ափսոսանքով վեր քաշեց ուսերը, իբր թե նման ամբարտավանութիւնից հետո ինքը Բագրատյանի օգտին այլևս ոչինչ անել չի կարող և ստիպված է ասպարեզը զիջել ռազմական իշխանութեան պաշտոնական խիստ միջոցառումներին։ Տան խուզարկութիւն՝ զենք գլտ-

նելու նպատակով: Մուսվինը նշանացի վեր քաշեց թեքերը, թեև իրավազուրկ հայի սպայական համազգեստը նրա ֆելդֆեբելական հոգին դեռևս պղտորում էր տաքնապալի, գայրացուցիչ հարցերով: Աչ անթարթ աչքը չէր կարողանում կտրել Գաբրիելի կրծքի շքանշաններից: Չէ՞ որ դրանք մարտական գովելի ծառայության առհավատչյա էին: Ոչ մի կերպ գլուխ չէր հանում, թե օսմանյան կայսրության պաշտոնյաները ինչպես կվարվեն տարագրման ենթակա այդ «պտուղի» հետ: Իր վեհերոստ կասկածանքը քողարկելու համար տան խուզարկությունը կատարել տվեց մեծ աղմուկ-ազաղակով: Նա գափթիկների հետ առաջ էր մղվում: Ետ չէր մնում անմեղսակից ձևացող մյուղիրը: Ապա շարժվում էին Գաբրիելը, Ավագյանն ու Քրիստափորը: Թուրքերը խցկվում էին ամեն անկյուն, թխկթխկացնում պատերը, կահույքը տակնուվրա անում, ջարդուփշուր անում ինչ հնարավոր էր: Բայց երևում էր, որ միջանկյալ կամ կիսատապառտ վանդալությունից նրանց հպարտությունը վիրավորվում է: Նրանք ընտելացել էին լիսթեք, բացահայտ ավերածություն: Մառանում հրացանների խզակոթներով չափազանց անտրամադիր և առանց իսկական եռանդի էին ջարդում գինու սափորները, յուղամաններ, շշեր, կճուճներ, պնակներ, ինչ որ պատահեր: Ամենակարևոր սննդամթերքներն ու իրենդենն արդեն ավելի ապահով տեղ էին տարված: Հիասթափված զանգիներները հույս ունեին, թե այդ պալատի մառանն ավելի հարուստ է լինելու Ուրիշ ոչինչ չգտնելով, նրանք մի քանի դատարկ նավթաման վերցրին, քանի որ արևելյին առանձին թուլություն ունի թիթեղյա ամանների նկատմամբ:

Այնուհետև քրտնաթոր զորախումբը գրոհի նետվեց սանդուղքն ի վեր, դեպի վերնահարկը: Ամենից առաջ մտան Ժուլիենթի ննջարան-հանդերձարանը: Սենյակի անուշահոտությունը թուրքերին հեռվից այնպես հրապուրեց, որ նրանք մոռացան մյուս սենյակների գոյությունը: Հագուստեղենի մեծ պահաքանի դուռը ջարդեցին: Դարչնազույն կեղտոտ ձեռքերով դուրս թափեցին նախորդ տարվա փարիզյան մոդելները, նորբաճաշակ զգեստները: Դրանք այժմ ճմրթվում և օծածե խրճերով դետին էին շպրտվում: Առանձնապես խոժոռ դեմքով մի ժանդարմ բարձրացավ զգեստների վրա, ոտքերի համալափ հարվածներով սկսեց տրորել դրանք, կարծես եվրոպական այդ քաղցրահամ սողուններին ուզում էր հողին հավասարեցնել: Նույն ճակատագրին արժանացան գիշերանոցները, բատիստե շապիկները, ժանյակներն ու գուլպաները: Ոստիկանապետը կանացի սպիտակեղենին նայելով՝ լրեն կորցնում էր: Զույգ ձեռքով վերցնում էր սպիտակ և վարդագույն փրփուրները, դրանց մեջ թաղում ըն-

կույզկոտորիչ հիշեցնող իր դեմքը: Մյուզիկը երազկոտ հայացքով նայում էր պատուհանից դուրս, դիտում այգին, ձևացնելով, թե քաղաքացիական իշխանությունը ոչ մի առնչություն չունի ղինվորական իշխանության հետ: Հույժ եռանդուն զափթիկներից մեկը նետվեց կոկիկ անկողնու վրա, ատամներով պատառոտեց բարձերի մետաքսը, քանի որ այլ բան անել հնարավոր չէր: Ո՞վ իմանա, գուցե և հաստ բարձերի ներսում ումբ կար թաքցրած: Չէ՞ որ շարունակ խոսում էին հայկական ումբերից: Մի այլ զափթիկ մահակով հարվածեց արդուղարդի սեղանին: Շխկոցով հատակին թափվեցին բյուրեղապակյա շշեր, խեցիներ, սըրվակներ ու տոպեր, չորս կողմ տարածելով օժտելիքի սուր հոս: Մահակը դիպավ հացեւուն, և բեկորները չորս կողմ թռան:

Գաբրիելն իր կնոջ պսակադեծումը դիտում էր անտարբեր սառնությամբ: Խեղճ ժուլիեթ: Բայց ի՞նչ էր այս ամբողջ ավերածությունը հետաքա ժամերի, օրերի, շաբաթների համեմատությամբ: Նրան ավելի խոր հոգսեր էին ճնշում: Պարզ տեսնում էր Իսկուհուն, որն իր սենյակում, անկողնու մեջ կուշ եկած՝ լուռումունջ սպասում էր: Նրանց միջև որևէ մտերմություն չկար, բայց Գաբրիելը դիտեր, որ այդ աղջիկը բոլորից խելճ է: Այդ անասունների երեսից հաշմանդամ դարձած թշվառը կվերապրեր ամբողջ դարհուրանքը: Գաբրիելը մտածում էր, թե ի՞նչ հնարքով կարող է այնպես անել, որ մուսլիմն ու զափթիկները Իսկուհու դռան մոտով չանցնեն:

Նախախնամությունը այս անգամ կարծես բարյացակամ էր: Իսկուհին անկողնում կուշ էր եկել, ինչպես գերեզմանում: Լսեց մոտեցող քայլերի որոտը՝ մահվան խուլ, ահավոր թնդյունը: Շեշտակի ձգվեց, աջ ձեռքով կուրծքը ծածկեց, շունչը պահեց, և կալեյդոսկոպային մաղակալած դեմքը դարձյալ կախվեց վրան: Սակայն բռնաբարողը միայն մի պահ հոտոտեց, ապա չբացավ: Քայլերի որոտն ու խուլ թնդյունը հեռացան, իջան սանդուղքն ի վար, կանգ առան առաջին հարկում, մնացին օդում կախված: Ապա հանկարծ բացարձակ լուռություն տիրեց: Գնացի՞ն:

Իսկուհին անկողնուց դուրս եկավ: Գուլպաներով մոտեցավ դռանը, փոքր-ինչ բացեց: Հիստիա Քրիստոս. իրոք, հեռացել էին: Բայց նոր էր ետ դարձել, երբ կարծես մտրակի հարվածներ իջան աղջկա ականջներին: Այդ հարվածները տղամարդկանց ձայներ էին: Նա ճանաչեց Գաբրիելի գոռգոռոցը: Հաշմանդամ ձեռքն ամուր բռնած՝ վազեց դեպի սանդուղքը: Ներքևում կատարվում էր հետեյալը:

Կարծելով, թե խայտառակությունն արդեն անցավ, Գաբրիելը նախաքահնում խնքնավստահ կանգ առավ: Դիմեց մյուզիկին:

— Տեսնո՞ւմ եք, ձեզ ոչ մի բան չմերժեցինք: Ուրիշ ի՞նչ է պետք: Սալոնիկցի պեպենտո մյուդիրը, այդ ազնվազարմ քաղաքացիներ իր պարտքը համարում էր կատարված: Հոգ էր տարել, որ հայ էֆենդին իր ընտանիքով ոչ մի կերպ չկարողանա փախչել: Կայմակամը Բագրատյան տոհմի վերաբերյալ հատուկ կարգադրություն էր արել, որի համաձայն տարագրության առաջին քարավանի հետ, խիստ հսկողության ներքո, ամբողջ ընտանիքը պետք է հասցվեր Անթաքիե: Այստեղ գավառական իշխանությունն արդեն, իր արտահայտությամբ «տնտղելով» էր յուրովի: Մյուդիրն այն կարծիքին էր, թե պաշտոնական գործողությունը պետք է ընդհատել, այլապես նշանավոր դոճը կարող է վաղաժամ հուսահատ քայլի դիմել: Անհրաժեշտ էր, որ այդ դոճը կատարյալ վստահություն տաժեր կառավարության անձնակազմի նպատակներին հանդեպ: Անհրաժեշտ էր նաև որոշ չափով բարձր պահել մարդկանց տրամադրությունը, նախքան վրա կհասնեին մոտալուտ փորձությունները: Այսօր հարկավոր է քաղցրությամբ վարվել: Մյուդիրը դեռևս տատանվում էր. հայացքն իր քնքշախնամ եղունգներին հառած՝ մոտորում էր, թե գործն ի՞նչ ազդեցիկ ձևով ավարտի: Դժբախտաբար մոռացության էր տվել ոստիկանապետի գոյությունը: Սրա պղտոր ուղեղը ոչ մի կերպ չէր կարողանում մարտել այն, որ փաղիշահի համազգեստ հագած ամբարտաժան գլուխը փաղիշահի շքանշաններով ու թրով «նաղ է ծախում»: Միայն թե չդիտեր՝ ի՞նչ ձևով գործն ավելի լավ գլուխ կգա: Դեռևս չէր անցել ամօթալի կաշկանդվածությունը: Եվ քանի որ մտքով ավելի հաջող բան չանցավ, փորձեց շարժման մեջ դնել իր անթարթ աչքը, ապա ցատկոտ ու սպառնալից ցցվեց Բագրատյանի առաջ.

— Մենք ամեն բան շտեմանք... Վերևում... մի քանի դռան մոտով անցանք...

Եթե Գաբրիելն իրեն զսպեր, երեի ամեն ինչ լավ վերջանար: Բայց նա թռավ կանգնեց սանդուղքի վրա, ձեռքերով ճանապարհը փակեց և գոչեց.

— Արդեն բավական է:

Մուսվինը վերջապես իրեն զգաց իր տարերքի մեջ: Արդեն իր անհլիքը պարզ պատկերացնելով, առաջ մղվեց, բռնեցքը պահեց Բագրատյանի քթի տակ.

— Ի՞նչն է բավական, հայ խոզ: Մի անգամ էլ ասա՝ ի՞նչն է բավական, կեղտոտ խոզ:

Բագրատյանի հոգում ճգնաժամ սկսվեց: Դա մեկն էր այն անվերջանալի թվացող և չափազանց բարդ ակնթարթներից, որոնց ընթացքում

մարդկային ճակատագրեր են վճռվում: Դա շատ լուրջ ակնթարթ էր: Գաբրիելը համոզված էր, որ իր կյանքը (և ոչ միայն իր) մազից է կախված: Պետք է նահանջել, մտածեց նա, ետ քաշվել, ճանապարհն ազատել և վերևում տասը ֆունտ դնել այդ անասունի բուռը... Մինչ բանականությունը գործում էր սառը հստակությամբ, հանկարծ նա ավելի բարձր, քան առաջ, գոչեց.

— Ե՛տ, ոստիկան, ես ճակատային սպա՞ եմ:

Սուսվինի ուղածն էլ այդ էր.

— Սպա՞ ես: Դու ինձ համար շան հոտած լեշ էլ չես:

Թափով կառնեց հայի արծաթե մեղալից, պոկեց համազգեստի կրծքից: Գաբրիելը հետադաշտում պնդում էր, թե ինքը զենքի չդիմեց, բայց ճշմարտությունն այն էր, որ նրան վայրկենապես գետին տապալեցին: Թուրը շրխկոցով դիպավ պատին: Զափթիներից մեկը ծունկը դրեց Գաբրիելի կրծքին, իսկ մյուսները վրայից քաշեցին, հանեցին համազգեստը:

Հյուրասրահից դուրս թափվեցին կանայք և Գոնդազը: Ստեփանի ճիշերը խառնվեցին դիմադրող հոր հեռցին: Մի բուպե շանցած՝ Գաբրիելը մերկ էր մինչև կոշիկները: Վրան մի բանի քերծվածք կար: Դրանցից արյուն էր հոսում: Նրա կյանքն արդեն ոչ մի կուպեկ չարժեր: Եվ այդ կյանքը կորած կլիներ, եթե նույն պահին Գոնդազն ուշադրություն իր կողմը չգրավեր: Նրա շարժումները դանդաղեցան էր, բայց խիստ ազդու: Զայնը նույնպես տապալուրիչ էր, որը գրգռված մթնոլորտին սառցեղեն հանդարտություն հաղորդեց: Առաջ մեկնեց իր փաստաթղթերը և բարձր բռնած պահեց: Այդ շարժումն իր կողմը գրավեց բոլոր հայացքները:

Մյուզիկը շփոթված նայեց: Ոստիկանապետը շրջվեց: Նույնիսկ զափթիները բաց թողեցին Գաբրիելին: Գոնդազն իթթիհաթի գաղտնի գործակալի առավելությունը գիտակցելով, արժանապատվությամբ բացեց թղթերը, որոնցով նրան արտոնություն էր տրված գաղտնի դիտելու տեղական իշխանությունների գործելակերպը.

— Սա Միացյալ Նահանգներին պատկանելու անձնագիրն է, որ հաստատված է Ստամբուլի գլխավոր հյուպատոսարանում:— Նա միանգամայն հասկանալի այս բառերը շեշտեց սպառնչ սրությամբ, կարծես դրանցով բացահայտում էր Թուրքիայի համար վճռական նշանակություն ունեցող դիվանագիտական ինչ-որ գաղտնի առաքելություն:— Սա էլ երկրի ներսում ճանապարհորդելու անձնագիր է՝ Նորին վսեմության կողմից անձամբ ստորագրված: Դուք ինձ կհասկանաք, էֆենդի:

Բազրատյանի կյանքը փրկեց ոչ թե այդ փաստաթղթերի հետ կապված դատարկ սպառնալիքը, այլ հանդուգն հնարամտությունը, թուրքերի ուշադրության հանկարծակի շեղումը: Դա մի պահ շփոթության մատնեց մյուզիկրին: Տեղահանության հրահանգներում բազմիցս մատնացույց էր արվում, թե միջոցառումները պետք է քողարկել դաշնակից և չեզոք հյուպատոսությունների ներկայացուցիչների աչքից: Հիրավի, առաջին պահին մյուզիկրը կարծեց, թե գործ ունի ամերիկյան դեսպանության գաղտնի գործակալներից մեկի հետ: Բայց անձնագրին մի հայացք նետելուց հետո համոզվեց, որ այդպիսի վտանգ չկա: Այնուամենայնիվ չափազանց գոհ էր, որ օտարականի միջամտության շնորհիվ արյունահեղությունը կանխվեց: Նա փաստաթղթերը Գոնզալսին վերադարձրեց հեգնական պարծենկոտությամբ:

— Ինչի՞նչ են պետք Ձեր փաստաթղթերը: Լավ կանե՞ք՝ այստեղից կորչե՞ք գնաք: Թե չէ կհրամայեմ ձերբակալել:

Բայց ոստիկանապետի շփոթությունն այնքան էլ շուտ չանցավ: Արյունը նրա վրա շատ ավելի աննշան տպավորություն թողեց, քան թուղթը: Իր ծառայության ընթացքում մուավիդներ գրությունների երեսից մի քանի անգամ տուժել էր: Այնպես որ դառն փորձ ուներ: Նման դեպքերում մարդ չի կարող գուշակել, թե բանն ինչով կվերջանա: Ուստի վճռեց, որ այդ Բազրատյանից առայժմ պետք է ձեռք քաշել: Թող կենդանի մնա: Ճանապարհին գործը կարելի է գլուխ բերել շատ ավելի հասարակ ձևով, առանց ամերիկյան փաստաթղթեր ունեցող վկաների:

Եվ մուավիդը կրակելու պատրաստ ատրճանակը նորից դրեց պատյանի մեջ, մի ահագամ էլ իր մեծ ու փոքր աչքերով նայեց մերկ սպային, ամբողջ թափով թքեց և կտրուկ հրաման տվեց իր զափթիներին:

— Իսկ հիմա գուրս բերե՛ք ձիերն ու էշերը:

Մյուզիկրը գրկվեց գործը տպավորիչ ձևով ավարտելու հնարավորությունից: Ստիպված էր բավարարվել այնքանով, որ ինքը ջրից դուրս եկավ միանգամայն չոր՝ առանց իր անունը գործին խառնելու: Ռազմական իշխանության հետևից դուրս գնաց երախտապարտ և անտարբեր:

Գաբրիելը ծանր հեղուկ վեր կացավ: Գիտակցության վրա մուրճի պես անընդհատ հարվածներ էր տեղում ամոթանքի զգացումը: Այդ քստմենլի տեսարանը ի՞նչ ապրումներ էր պատճառելու Ժուլիենին, Ստեփանին: Հայացքով որոնեց գտավ կնոջը, որն առանձնացած շուտ էր տվել դեմքը: Գաբրիելը երերաց, իրեն պահեց, որ չընկնի: Թիկունքից սարսուռ զգաց: Իսկուհին էր: Վերքերն սկսեցին այրվել: Բայց դրանք միայն թեթև քերծվածքներ էին: Գուպաներով սանդուղքն ի վար անշշուկ

իջնում էր Իսկուհին: Բոլորովին մոտ էր: Աղջիկն աղերսանքով նայեց Ավագյանին: Ուսանողը մի վերարկու բերեց, ծածկեց Գաբրիելի քրտնաթոր մարմինը:

Բարենպաստ հանգամանք: Մյուղիրը, ոստիկանապետը և զափթիկների մեծ մասը նույն օրն էեթ հեռացան գյուղերից, որպեսզի պաշտոնական նույն փորձանքը բերեին Սուեգիայի և էլ էսքելի հայերի գլխին: Աքսորի թուրքական տակտիկայի խորիմաստ նրբություններից մեկն էլ այն էր, որ նախապես չէին հայտնում տեղահանության օրն ու ժամը: Քանի որ խոսքը վերաբերում էր պետական միջոցառումն զգուշորեն կիրառելուն (ինչպես իրենք էին խոստովանում) և դրամական հատուցմանը (դա արդեն չէին խոստովանում), ապա «հանկարծակիության» հանգամանքը անհրաժեշտ էր դառնում երկու տեսակետից: Այդ «հանկարծակիությունը» յուրահատուկ համ ու հոտ էր տալիս կաշառքին:

Համենայն դեպս պատվելի Հարություն նոխուդյանը ահագին գումար տալուց հետո կարողացավ պարզել, որ առաջին քարավանը ճանապարհ է ընկնելու հուլիսի երեսունմեկին: Մինչ այդ հարյուրավոր նոր զափթիկներ էին միանալու նախորդներին: Հուլիսի երեսունմեկը շաբաթ օր էր: Մնում էր միայն երկու օր:

Ավագների խորհուրդը վճռեց, որ ժողովուրդը պետք է Դամլաջը բարձրանա ուրբաթ օրվա լույս շաբաթվա գիշերը: Սա իր հիմնավոր պատճառն ուներ: Շաբաթը մահմեդականների հանգստյան օրն էր: Հայտնի բան էր, որ քրիստոնյա գյուղերում գտնվող զափթիկները գնալու էին դաշտավայրի թուրք-արաբական գյուղերը: Այնտեղ կային մզկիթներ, ազգականներ, կանայք և զվարճություն: Զափթիկների հետ անհետացավ նաև կողոպուտի տենդով բռնված խաժամուժը: Անկոչ հյուրերը զգուշանում էին. մեկ էլ տեսար այդ անգնն հայորդիները վրա տվին գերանդիներով, կացիններով, մուրճերով և առք-փառք այն աշխարհն ուղարկեցին:

Ուրեմն, ժամանակը ճիշտ էր ընտրված, քանի որ հանգամանքները բարենպաստ էին: Ավագների խորհուրդն այսպես էր պատկերացնում դեպքերի ընթացքը: Վերադարձող և նոր ուղարկված զափթիկները շաբաթ օրվա առավոտյան ամբողջ ժողովրդի փոխարեն գտնելու էին միայն Բիթիասի պատվելի նոխուդյանին՝ իր հինգ հարյուր բողբոջականներով: Գաբրիելի ռազմական խորամանկության համաձայն, սա մյուղիրին երկար-բարակ բացատրելու էր, որ, չնայած իր աղաչանք-պաղատանքին, տարբեր համայնքներ վերջին գիշերը դիմել են կամավոր տարագրության:

Պատճառը եղել է ղափթիկների, հատկապես ոստիկանապետի հանդեպ ունեցած սարսափը: Ճանապարհը ցույց տալ չի կարող, քանի որ մարդիկ հեռացել են փոքր խմբերով և տարբեր ուղղություներով. մի մասը՝ դեպի Արսուա և Ալեքսանդրեթ, մի մասն էլ՝ դեպի հարավ: Եվ բոլորն էլ մտադիր էին խուսափել բնակելի վայրերից: Կարևորագույն խումբն ուղղում էր դեպի Հալեպ՝ մեծ քաղաքում պաշտպանություն գտնելու նպատակով:

Պատվելի Նոխուդյանին մեղմ բնավորության և քրիստոնեական հնազանդության պատճառով շատերը համարում էին փափկասրտ վախկոտ, բայց այստեղ նա իրեն գրսեղոսից իբրև ազնիվ հոգու տեր մարդ: Խաբեբայական այդ խաղը նրա համար մահվան անմիջական սպառնալիք էր ստեղծում: Հենց որ ռազմական խորամանկությանը բացվեր, նույն պահին խեղճը կյանքին հրաժեշտ էր տալու: Պատվելին ուսերն էր վեր քաշում. իսկ ի՞նչը մահվան սպառնալիք չէ: Լեռան բարձունքներում մարտնչողները պետք է ժամանակ շահին: Մինչև հետաքննվող մերկացվեր, մի քանի օր կանցներ: Դա բավականաչափ ժամանակ էր պաշտպանական գործերը կարգավորելու համար:

Ավագների խորհուրդը ժողովի հավաքվեց Տեր-Հայկազունի առաջնորդարանում:

Վարդապետի դեմքին մնացել էին մտրակի հարվածների հետքերը: Աջ աչքը և աջտը դեռևս ուռած էին: Ճակատն ի վեր, մինչև կեսը, ձգվում էր մանուշակագույն մի բիծ: Տեր-Հայկազունը երկու սեղանատամ էր կորցրել և պարզ երևում էր, որ ցավից տառապում է:

Գաբրիելի թեթև վեբերը Ալթունու դրած սպեղանու շնորհիվ գրեթե աչքի չէին ընկնում: Մարմնական ծաղրածանակի ենթարկվելուց, այդ դիպվածի անլուր ծանրությունն զգալուց հետո, մի բան, որ նորություն էր նրա բարձրախորհուրդ և անձեռնմխելի գոյության ընթացքում, հայրենակիցներն ավելի հարազատ էին թվում, ինքն էլ՝ հայրենակիցներին:

Նորհրդակցության ժամանակ ավագներին մտահոգություն էր պատճառում չարաբաստիկ մի առեղծված, որի լուծումը դժբախտաբար արդեն ուշացրել էին: Խաղաղ տարիներին հայկական գյուղերի բնակիչները սովորաբար հնձից հետո, հուլիս ամսին, ճանապարհ էին ընկնում դեպի թուրքական կամ արաբական գյուղերը հացահատիկ գնելու, քանի որ իրենք հողագործությունը գրեթե չէին զբաղվում: Այս տարի արհավիրքի պատճառով գյուղները լրիվ կորցրել էին, ձմեռվա պաշար չէին պատ-

րաստել: Այդ թերացումն այժմ վրեժ էր լուծում: Գյուղերում ալյուր, կարտոֆիլ և եգիպտացորեն շատ քիչ կար: Ավելի էր՝ արհեստական համար պետք է ծայրահեղ խնայողությամբ ապրելին: Քայց քանի որ հայերը սովորաբար ավելի շատ հաց են ուտում, քան միս, ապա այդ հարցը ղեկավարներին մեծ հոգս էր պատճառում: Ի լրումն դրա, առաջին օրերին Դամլաջըքում հաց թխել չէին կարող. պետք է թոնիրներ պատրաստեին: Պատվելի Արամն առաջարկեց գյուղի բոլոր թոնիրները մինչև ուրբաթ երեկո վառ պահել, օգտագործել ամեն մի ժամը, կարելվույն չափ ավելի շատ թխել լավաշ և բոքոն:

Նիստի վերջում Տեր-Հայկազունը հայտնեց, թե վաղը, ուրբաթ օրը, կլինի հանդիսավոր ժամերգություն: Պատարագից հետո եկեղեցու աշտարակից երկու զանգը կիջեցնեն, մեծ թափօրի ուղեկցությամբ կտանեն գերեզմանատուն, կթաղեն հողի տակ: Այնուհետև ժողովուրդն աղոթելով հրաժեշտ կտա նախահայրերի շիրիմներին: Տեր-Հայկազունը հայտարարեց նաև, որ մտադիր է Դամլաջըք տանել մի քանի զամբյուղ սրբազան շիրմահող: Կովի մեջ կամ մահճում մեռնողները բոլորովին լքված չեն լինի անսիրտ ամայության գրկում, այլ իրենց գլխի տակ մի բուռ հին, սրբազան ու մշտնջենական հող կունենան:

Ուրբաթ առավոտյան, իրոք, բոլոր զափթիկներն էլ ջհաննամվեցին մահմեդական գյուղերը, մյուղիրն ու մուսվինը՝ Անթաքի:

Նշանակված ժամից շատ առաջ Հրեշտակապետաց եկեղեցին լցվեց բազմությամբ: Օծման օրից ի վեր այստեղ երբեք այդքան ժողովուրդ չէր հավաքվել: Գավիթը, միջնակամարի տակի քառանկյունին, եզրային երկու որմնադասերը և բարձր խորանի բեմը լեփ-լեցուն էին: Քանի որ հնավանդ սովորությամբ եկեղեցին պատուհան չունեի, արևի սաթագույն սուր նիզակները ներս էին թափանցում պատերի հրականատաձև ճեղքերից: Դրանք կարծես սուրբ երրորդության աչքերն էին: Արևի խաչաձևող շեղբերը ներսը չէին լուսավորում, այլ խելով մոմերի ամբողջ լույսը, բազմության վրա փռում էին թրթռուն, տարօրինակ ըստ-վերների մի շղարշ:

Այդ օրը Յողոնօլուքի պատարագին եկել էին ոչ միայն փոքր գյուղերի հավատացյալները, այլև բոլոր քահանաները, դպիրները, որպեսզի ամենայն հանդիսավորությամբ վերջին ժամերգությանը մասնակցեին «հաստատուն հողի վրա»:

Երգչաց դասը երբեք այնքան լիահունչ և սրտառու չէր չէր սովել այն օրհներգը, որ ավետում է քահանայի հանդերձավորումը խորանի ներքո.

Խորհուրդ խորին, անհաս անսկիզբն.

Որ դարդարեցեր զվերին պետութիւնս

Ի յառազաստ անմատոյց լուսոյն:

Գերապանծ փառօք գրաստ հրեղինաց:

Տեր-Հայկազունը երբեք այդպես չբամեռանդորեն երկրպագութիւն չէր արել, երբեք այդպիսի սարսուռով մեղքերի թողութիւն չէր հաչցել իր հոտի առաջ: Նրա ոսկեհուռ թագի տակ ճակատն այրվում էր մտրակի դռնմած ամոթալի խարանից: Հավատացյալների հոգիները երբեք այդպես սրբորեն չէին շաղկապվել ո՛չ խաղաղության համբույրով, ո՛չ քրիստոնեական միաբանությամբ: Անցյալում, երբ ողջակեզի աղոթքից հետո սարկավազը «Ռդշոյն տուր միմեանց ի համբոյր սրբութեան» բառերով բուրվառը մոտեցնում էր դպրապետի (ուսուցիչ Ասայանի) շրթունքներին, երբ սա համբուրում էր կողքին կանգնած երգչին, և երբ ողջագուրանքը երդաց դասից փոխանցվում էր ժողովրդին, ապա դա մեծ մասամբ անհույս ձևակերպութիւն էր, մարդկանց առերևույթ շփում: Սակայն այսօր ամեն մեկն էլ գրկում էր մյուսներին, ամուր սեղմում կրծքին, իսկական համբույրներ տեղում նրանց այտերին, շրթունքներին: Շատերը լալիս էին: Իսկ հագորդութիւնից հետո, երբ Տեր-Հայկազունի ազդանշանով սկսեցին խորանը մերկացնել, անզուսպ, անսպասելի մի ցավ ամբողջ համայնքը ծանկի բխեց: Անդամադրելի ողբը, լացն ու հեկեկանքը հառնեցին ասվերնելի խառնափուռ խայտարնն ի վեր, արևի հրեշտակապետական խաչածակած սրերն ի վեր, դեպի սլացիկ կամարը: Սրբազան սպասքից չուրաքանչւորը օդում բարձր բռնած պահում էին, նոր միայն գնում ծղոտե վամբուղի մեջ՝ սկիհ, մկրտյան ավազան, մասնատուփ, մեծ ալիտարանը, կուսարարը բուրվառները, արծաթյա կանթեղներն ու խաչկութիւնը գրեց մի այլ վամբուղի մեջ:

Տեր-Հայկազունը երեսը վերջին անգամ խաչակնքեց, մի պահ վարանմունքով ծածկոցի վրա կախեց եկեղեցու մոմերի պես դալուկ մասունքը, աստ շեշտակի շարժումով այն պոկեց խորանի վրայից: Մնաց քարն լերկ սևդանը, որը մի օր հատել էին Մուսա լեռան գորշ կրածառերից: Նույն պահին վարպետ Թովմասյանի գործավորները ճախարակալոր ամբարձրիչներով եզրային աշտարակից իջեցրին մեծ և փոքր գանգերը: Մանր մետաղը ահագին դժվարությամբ բարձրացրին, զանգերից չուրաքանչւորը դնելով մի դիակառքի վրա: Դրանց լծվեցին ութական տղամարդ:

Թափորի առջևից քայլում էին եկեղեցու փոքրավորները՝ բարձրակոթ խաչերով: Այնուհետև օրորվելով շարժվում էին զանգերով բեռնված

դիակառքերը: Դրանց հետևում էին Տեր-Հայկազունն ու հոգևոր մյուս հովիվները: Երկար ժամանակ անցավ, մինչև սգո թափորը հասավ Յուդեոյութի գերեզմանատունը: Հուղարկավորները կարծես, իրոք, թաղելու էին տանում պատվարժան հանգուցյալներին:

Թմրաբեր տոթ էր: Զովաշունչ սյուրը Միջերկրական ծովից միայն երբեմն էր մագլցում Մուսա լեռն ի վեր, որ փոքր-ինչ գթություն շնորհի սիրիական ամռանը: Թափորի առջևից վազող պատուհասողմի գույացրած փոշու սյունը նման էր հեթաթային պարող ուրվականի: Դա կարծես խղճով կապկումն էր այն երկնահաս ծխասյունի, որն անապատում դարձավ Իսրայելի որդոց ուհվիրան:

Գերեզմանատունը բավական հեռու էր, Հաբիբի գյուղի ճանապարհի վրա: Արևելքի մյուս հանգստարանների նման սա ևս հանգչում էր բլրի թեք լանջին: Շրջապարիսպ շուներ: Այս հանգամանքը, ինչպես և գետինն տապալված կամ հողի մեջ շեղակի խրված կրաքարե շիրմասալերը, որոնց վրա կոշտ ու կոպիտ քանդակված էին խաչեր ու տապանագրեր, ստեղծում էին Փոքր Ասիայի թուրքական կամ հրեական գերեզմանատան տպավորություն:

Երբ հուղարկավորողների թափորը տեղ հասավ, դամբարանների և շիրմաքարերի ետևից բարձրացան շղջիկագույն արարածներ: Դրանք պառավ կանայք էին: Մրանց ցնցոտիներն իրենց գոյությունը կարող էին շարունակել միայն կեղտի ու փոշու շնորհիվ: Մեր կանանց միշտ էլ հրապուրում են նման վայրերը: Արևմուտքում ևս հայտնի են մահվան այս համբերատար, մշտական հյուրերը, հող դառնալու այս վկաներն ու պահապանները, որոնք մուրացկանութուն են անում միայն համատեղության կարգով: Իհարկե, Յուդեոյութում ևս կար գերեզմանատան մոտերքում բույն դրած թաղում սիրող կանանց, եղերամայրերի, դայակների սահմանափակ մի դասակարգ, որոնք գյուղերի սոցիալական պայմաններից ելնելով, ապրում էին հասարակության եզրին: Դրանցից էին բերլիական մարգարեների գլուխներով երկու ծերունի կույր մուրացկաններ, ինչպես նաև մի քանի հաշմանդամներ, որոնց ֆանտաստիկ ալլանդակութունը կարող էր ծնվել միայն արևելքում: Ժողովուրդն իր այս սեփական տակներից օձիքն ազատում էր նրանով, որ համապատասխան հաստատություններ չունենալով, սրանց աքսորում էր և՛ սուրբ համարվող, և՛ սուրբ չհամարվող այս վայրը: Այնպես որ ոչ ոք չսարսափեց, երբ երկու խելագար կին աղեկատու ճիչերով փախան գերեզմանատան բլուրն ի վեր, թաքնվեցին: Այսպիսով հանգստարանն ու շրջակայքը ոչ միայն Յուդեոյութի հիվանդանոցը, ծխական համայնքը և գժանոցն էին,

այլև չար ոգիների աքսորավայրը: Բժիշկ Ալթունու, Գրիգորի, Շատախ-
յանի և նրանց նախորդների վառած լուսավորության ջահերը կախար-
դանքը գլուղի սահմաններից դուրս էին քշել, բայց լիովին չէին ոչնչաց-
րել: Նվերամայրերը՝ Նունիկի, Վարդուկի, Մանուշակի գլխավորությամբ,
բժիշկի ատենությունից հալածված, ծվարել էին այստեղ, բայց ավելի
հեռուն չէին նահանջել: Նրանց գործը ոչ միայն պահակություն անելն ու
մեռելներ լողացնելն էր, այլև հյուծված հիվանդներին ու ծննդկաններին
դարմանելը, որոնք Ալթունու գիտական բուժամիջոցներին ավելի քիչ էին
հավատ քնծալում, քան Նունիկի, Վարդուկի, Մանուշակի պատրաստած
բուսաջրերին, դյուխանքին ու ապաքինող աղութներին: Այս հինավուրց
պաշարում գիտության գործն այնքան էլ հաջողակ չէր: Սա անուրանալի
էր: Սնտրիապաշտությունը որոշ դեղերի և բուժման ձևերի շնորհիվ ավելի
մեծ համարում ուներ: Այստեղ որոշ մեղք ուներ ինքը՝ բժիշկն իր անտար-
բեր բնավորությամբ: Լատիներեն բառերից դուրս ոչ մի վերամբարձ,
սփոփիչ խոսք չէր ասում: Նունիկը նրա հակապատկերն էր: Այդ արարա-
ծի գիտելիքները վերջ ու սահման չունեին, և նա երբեք գլուխ չէր խո-
նարհում մահվան առաջ: Եթե այդ կնոջ դեղջուկ հիվանդներից մեկը
մեռներ, ուրեմն՝ ինքը՝ հանգուցյալն էր մեղավոր: Ինչո՞ւ էր վճռական
պահին հրավիրում Ալթունուն և Նունիկի ամբողջ շարշարանքը ջուրը
զցում: Իր արվեստով Նունիկը հրաշագործ ապաքինության կենդանի
խորհրդանշան էր: Գլուղացի կանայք իբրև առատույել պատմում էին, թե
նա ավագ Ավետիս Բագրատյանի ժամանակ էլ դարձյալ յոթնասուն
տարեկան է եղել: Լուսավորության ջատագովները կախարդուհիներին ու
հեքիմներին հալածանքի էին ենթարկել, վտարել հասարակությունից:
Բայց դա չէր խանգարում, որ Նունիկն իր սլաշտոնական եղերամայ-
րությամբ զուգընթաց, գիշերները լքեր մեռյալների օթևանը, իր գաղանի
գործերը գլուխ բերեր բոլոր յոթ գլուղիներում:

Սակայն որոշակի ժամերին բոլորն էլ հավաքվում էին գերեզմանա-
տանը, որ կույրերի ու խեղանդամների հետ իբեհնք ևս ողորմությամբ
ստանան իբեհնց բաժինը:

Երբ վանգերի սգո թափոքը մուտեցավ գերեզմանատանը, Սաթոն
տեղից պոկվեց, վազեց առաջ: Նա այստեղ վաղուց արդեն բարեկամներ
ուներ: Մայրամասում ապրողները հրապուրել էին այս ծայրահեղ հոգին:
Աղջիկն այստեղ իրեն ավելի լավ էր զգում: Մինչդեռ նրա համար այն-
պես ծանր էր ապրել Բագրատյանի տանը: Մեծ խանութի նվիրած զգես-
տը շոյում էր աղքատ սեփառությունը, բայց թե իրականում կոշիկներ
ու գուլպաներ, ավելի մաքուր սենյակ, ինչպես նաև մանյակ ունենալու

ցանկությունից մեռնում էր։ Մուրացկաններին, եղբրամայրերին և խելագարների հետ Սաթոն կարող էր անկաշկանդ խոսել, գործածել բառեր, որ գոյություն չունեն։ Ա՛խ, ի՛նչ երջանկություն է մեծերի լեզուն նեղ կոշկի պես հանել, դեն նետել և խոսել ոտաբոբիկ։ Նունիկը, Վալդուկն ու Մանուշակն այնքան խորհրդավոր բաներ էին պատմում, որ Սաթոյի հոգին լցնում էին հաճելի սարսափով։ Կարծես դրանք հենց ինքն էր իր հետ աշխարհ բերել նախահայրերի կյանքից։ Աղջիկը կարող էր սուսուփուս նստել, ժամերով լսել, մինչ կողքին փռված կույր մուրացկաններն զգայուն մատներով ուշի-ուշով շոյում էին նրա մանկական վտիտ մարմինը, Նթե Իսկուհին չլիներ, Սաթոն մյուսների հետ Դամվաջքքը բարձրացողը չէր. կգար ու կապրեր գերեզմանաբնակների հետ, պատուովյան գրկում։ Այդ երջանիկների համար նեղ էր լեռնային պատսպարանը։ Ավագների խորհուրդը միաձայն կայացրել էր այս վճիռը։ Դեմ էր միայն Կաբրիել Բագրատյանը։ Նա չէր ուզում, որ ժողովրդի որևէ խավը դուրս մնա, թեև իբրև գլխավոր հրամանատար բոլորից ավելի պարզ էր պատկերացնում, թե ամեն մի ալելուրդ բերան ինչքան է նվաղեցնելու պայքարի հզորությունը։ Դուրս մնացողները կարծես իրենց ոչ դժբախտ էին զգում, ոչ էլ առանձնապես թուրքերից էին վախենում։ Հայրենակիցներին իրենց ձեռքերն ու ձախորդությունը երկարում էին մուրացկանային նույն լացուկոծով, ինչպես միշտ։

Մերկ երկինքն այնպես էր տռչորվում, որ ամպի մեն-մի քուլան անգամ կարող էր թվալ անհավատալի հեքիաթ։ Կարծես անողորմ կապտությունը ջրհեղեղի ժամանակներից ի վեր անձրևի երես չէր տեսել։

Բոլոր մարդիկ մղվում էին դեպի բաց գերեզմանը՝ Յողոնօլուքի զանգերին հրածեշտ տալու։ Խաղաղ օրերին գրեթե ոչ ոք ուշագրություն չէր դարձնում սովորական դարձած ղողանջին։ Այժմ կարծես համրանալու էր իրենց սեփական կյանքը։ Երբ մեծ և փոքր զանգերը շիրիմ իջեցրին, մարդիկ շունչները պահեցին։ Ցած թափվող հողակոշտերից առաջացած պղնձյա խուլ զնգոցը ժողովրդին մարգարեաբար հուշում էր, որ գնացողների համար չկա վերադարձ, մեռյալների համար՝ հարություն։

Տեր-Հայկազունի կարճատև աղոթքից հետո բազմությունը լռելյայն ցրվեց ընդարձակ գերեզմանատնով մեկ։ Առանձին ընտանիքներ գնացին այցելելու իրենց հարազատների շիրիմները։ Գաբրիելն ու Ստեփանն էլ մտան Բագրատյանների տոհմական դամբարանը։ Դա փոքր, ցածրիկ, կամարակապ շինություն էր։ Նման էր թյուրքերի, որտեղ թուրքերն ամփոփում են իրենց սրբերին ու իշխանավորներին։ Պապը՝ Ավետիս Բագրատյանը, դա կառուցել էր իր և կնոջ համար։ Տոհմական փառքի հիմ-

նադիրը, հայկական հնավանդ սովորությամբ, միայն պատանքով թաղված էր քարասալերի տակ, որոնք վեր էին կարկառված, որպես աղոթող ձեռքեր։ Այդ գույգից բացի, այստեղ միայն մի մարդ էր հանդուժ՝ Գաբրիելի եղբայր Ավետիսը, Յողոնօլուքի հավատարիմ որդին, որը վերջերս էր մահացել «Տեղ այլևս չկա», — ավելի շուտ հեգնանքով, քան հանդիսավոր տխրությամբ մտածեց Գաբրիելը։ Ստեփանը ձանձրույթից դժուր էր տեղում, իբրև մեկը, որը մահից դեռևս հեռու է մի ամբողջ հավիտենականություն։

Տեր-Հայկազունը՝ մարդկանց փոքրաթիվ խմբով շրջապատված, կանգնած էր բլրի եզրին, որտեղ հանգուցյալների աշխարհն առաջ էր պարզել իր վերջին սլաքները։ Մի քանի հոգի եղբայրական գերեզման հիշեցնող քառանկյուն փոս էին փորում։ Դուրս բերած հողը լցրին հինգ զամբյուղի մեջ։ Տեր-Հայկազունը հերթով մոտենում էր դրանից յուրաքանչյուրին, խաշով օրհնում։ Վերջին զամբյուղի մոտ կանգ առավ, խոնարհվեց վրան։ Դա սեահող չէր, այլ փխրուն, անբերրի հող։ Տեր-Հայկազունը ձեռքն իջեցրեց զամբյուղի մեջ, դուրս բերեց մի բուռ օրհնված հող, մոտեցրեց դեմքին, ինչպես հողի տեսակն ստուգող գյուղացին։

— Նրանի՜ բավականացներ, — խոսեց ինքն իրեն, ապա մտահոգ նայեց դեպի գերեզմանատունը, որն արդեն գրեթե դատարկվել էր։

Մարդիկ վաղուց էին վերադարձել իրենց գյուղերը։ Կեսօրը մոտենում էր։ Նման ծեսեր կատարվում էին նաև մյուս խոշոր բնակավայրերում, ինչպես, ասենք, Հաբիբլիում և Բիթիասում։ Ավագների խորհրդի որոշմամբ լեռը պետք է բարձրանային արևամուտից հետո։

Գաբրիելը ժուլիեթին շրջապատել էր ամենաքնքուշ հոգատարությամբ։ Հայկական անդունդը գլորվելուց հետո ֆրանսուհին հազվադեպ էր կարոտում իր աշխարհը. հանգամանքները թույլ չէին տալիս։ Նրեկի նույն միջոցին նրա եվրոպական այդ աշխարհը ևս զբաղված էր ուսանողով, որի առաջ կարոտը դառնում էր անճարակ, անպատեհ մի բան։ Չնայած նոր ժամանակների ամբողջ պերճանքին, գիտության առաջադիմությանն ու վերջին նվաճումներին, թոհուբոհը իրագործվում էր մտավորական անասունների մաթեմատիկական ճշգրիտ հաշվումներով և ոչ թե անբան բարբարոսների միաձիտ արյունարբություններով։ «Եթե ապրեինք Փարիզում, — կարող էր ասել Բապրատյանը, — մեր տունը չէր լինի սիրեական լեռան լեռկ ու քարքարոտ գետնի վրա։ Կունենայինք զուգարան, լոգարան, բայց դրա փոխարեն գիշերներն ու ցերեկները հաճախակի

ստիպված կլինեինք սողսեղանի մոտ նկուղները, պատասպարվել ծանր ավիառումբերից: Փարիզում էլ Ստեֆանին և Ժուլիենի կյանքին սպառնացող վտանգն ինձ հանգիստ չէր տա»: Բայց այս ամենը Գաբրիելը մտածել չէր կարող այն պարզ պատճառով, որ ամիսներ ի վեր եվրոպական լրագրեր չէր կարդացել, պատերազմի մասին ճշգրիտ պատկերացում չուներ:

Դեռևս նախորդ երեկոյան Ավագյանին ու Քրիստափորին մյուս յուրաքանչեքի հետ ուղարկել էր Դամլաջըք, որպեսզի Ժուլիենի նոր բնակարանը կարգի բերեն, անեն այն ամենը, ինչ հնարավոր էր: Երեք վրանի հրապարակի պետք է ունենար իր առանձին խոհանոցը, լվացարանն ու մյուս հարմարությունները: Գաբրիելը վճռել էր երեք վրանն էլ տրամադրել Ժուլիենին: Թե դրանցից որն էր դառնալու բնակարան, այդ արդեն թողել էր տանտիրուհու հայեցողությանը: Մեծ դժվարությամբ Դամլաջըք բարձրացրին ոչ միայն գորգեր, կրակարաններ, բազմոցներ, սեղաններ ու աթոռներ, այլև զարմանալի քանակությամբ այնտեղ տարան աշխարհիկ կյանքի համար անհրաժեշտ ծանրոցներ, ճամպուրակներ, կաշվե պսպղուն պաշտոականներ, ամանեղենի և սեղանի սպասքի պահարաններ, արդուզարդի պարագաների ու դեղորայքի, ջերմապահ սրվակների և թերմոսների մի ամբողջ հավաքածու: Գաբրիելը ցանկանում էր, որ եվրոպական իրերի ներկայությունը Ժուլիենին տոգորեր ճակատագրին դիմանալու աշխույժամբ: Թող Ֆրանսուզին իրեն երևակայեր մի իշխանուհի, որն արկածներով հրապուրված՝ մեծաթիվ շքախմբով ճանապարհորդում է անհյուրընկալ վայրերում: Բայց դրա փոխարեն իր՝ Գաբրիելի անձնական կյանքը, որն ընթանալու էր ժողովրդի աչքի առաջ, պետք է լիներ կրկնակի դժվարին, կրկնակի ժուժկալ: Հաստատ վճռել էր, որ ոչ վրանում կքնի, ոչ էլ կօգտվի Երեք վրանի հրապարակի խոհանոցից:

Գերեզմանատնից վերադառնալով՝ յոզոնօլուքցիները մի անգամ էլ մտան իրենց տները, որոնց տեղերն արդեն իրենք չէին: Յուրաքանչյուրին սպասում էին կապած-կապկպած ահազին բեռներ: Դրանք տանելը մի մարդու ուժից վեր էր: Խավարչտին անորոշության տակ կբաժ՝ ետ ու առաջ էին քայլում իրենց հարկի տակ, սպասում մթնելուն: Մի տեղ դեռևս ընկած էր խսիրը, մի այլ տեղ՝ ճրագը, Հիսուս Քրիստոսի պատկերը: Ահա և անկողինը, թանկագին մահճակալը, որ հաջողակ մի տարի առել էին խնայած միջոցներով: Չէ՞ որ պետք է մարդավայնել ձևով ապրելին, հաստատուն պահելին իրենց ամուսնական և ընտանեկան ամբողջը: Մինչդեռ դա պետք է մնար լքված, դառնար թուրք և արաբ խաժամոժի բաժին:

Ժամերը դանդաղ անցնում էին: Եւ անվերջանալի պահերին կապոցներից այս կամ այն ավելորդ բանը դուրս էին բերում, տեղավորում մի այլ բան:

Ամենախաբիսուշ կավախցիքին անգամ մարդիկ սրտի կսկիծով էին հրաժեշտ տալիս, քանի որ այդ հնոտիների հետ էին կապված և՛ երազանք, և՛ սեր:

Բոլորի նման Գաբրիելը ևս միջօրեից հետո թափառում էր իր տան սրահներում: Դրանք մեռած էին, ամայի: Ժամեր առաջ Ժուլիեթը տնեցիների և տան բարեկամ Մարիա Դոնդազի հետ արդեն բարձրացել էին լեռը: Քանի որ անտանելի շոգ էր, Ֆրանսուզին փափագեց ժամանակից շուտ վաչելել լեռնային բարձունքի գոլ շունչը: Դրանից բացի, չէր ուզում խառնվել գյուղացիների վայրիվերո բազմությանը:

Գաբրիելը սովորաբար ինչ-որ սենտիմենտալ թեթև ափսոսանքով էր հեռանում նույնիսկ հյուրանոցում կարճատև ժամանակով զբաղեցրած սենյակից (չէ՞ որ մարդ ամենուրեք իրենից հետո իր մի մասն է թողնում, իբրև հարազատ հանգուցյալի): Բայց այժմ լիովին անտարբեր էր, ուռնաթիթ: Պապենական տունը, մանկական հիշողությունների օրրանը, վերջին ճակատագրական ամիսների օթևանը նրա սրտին ոչինչ չեն ասում: Գաբրիելին դարմացնում էր զգացմունքների այդ բթացումը: Բայց փաետր մնում էր փաստ: Միակ բանը, որ փոքր-ինչ ցավ էր պատճառում, դա հնությունների հավաքածուն էր, Յուդենօլուքում անցկացրած առաջին երջանիկ շաբաթների ուրախությունը: Նորից ու նորից մոտենում էր Ապոլլոնին, Արտեմիսին ու Միհրին, փափուկ ձեռքով շոյում աստվածների գլուխները: Ի վերջո թափով շրջվեց դեպի հյուրասարահի դուռը, և տունը իր բոլոր խորհուրդներով տեղի տվեց առհավետ: Այլևս ոչինչ չէր ուզում տեսնել: Բոլոր խոհերը ներծծեց, դուրս եկավ դռնից:

Տան ձախ կողմում, օժանդակ բազում նկատեց մի անսովոր տեսարան: Յողոնօլուքի տականքը, որին իրավունք չէր տրված լեռը բարձրանալու, հավաքվել էր այստեղ: Եղբրամայրերը, մարգարեակերպ մուրացկանները և թոկից փախած մի քանի անապաստան փայնըտներ հուզված խռնվել էին: Ինքնին հասկանալի է, որ Սաթոն՝ ղեկավարի որբուհին, նրանց հետ էր: Փոքրաթիվ խմբի մեջ իր բարձր հասակով աչքի էր ընկնում մի անձնավորություն, որի տիրական ուժը չէր կարող չխոստովանել

նույնիսկ Գաբրիելը: Դա պառավ Նունիկն էր՝ հեքիմ և գրբաց կանանց պարագլուխը: Այդ կին Աղասֆերի ծննդյան թվականը գնում, կորչում էր անհիշելի ժամանակների խորքերում: Խոժոռ դեմքն աչքի էր ընկնում ոչ միայն կիսատ-պոստ քթով, այլև այն սոսկալի եռանդով, որը Նունիկին դարձրել էր կաստայի անվիճելի տիրուհին: Անշուշտ, փշոց էր այն պատմությունը, թե նա հարյուր տարեկան է, նույնիսկ ավելի ծեր: Ինքը՝ Նունիկն էլ շահադիտական նպատակներով հրահրում էր դրա հավաստիությունը: Ժամանակի հպատակությունից դուրս եկած իր ծերունական դեմքը ցուցադրում էր իբրև ապացույց իր դեղերի գործելյան, դեմք, որը, հակառակ գրկանքներով լի գոյություն, չէր խաթարվում: Նունիկն իր ձողանման չոր ազդերի մեջ մի փոքրիկ սև գառ սեղմած՝ դանակով կըտրում էր իր հոտը կորցրած կենդանու կոկորդը: Ինչպես երևում էր, պառավը մորթիլու մեջ վարպետ էր. ձեռքը հանգիստ էր շարժում: Շուրթերը բացվել էին, և պառավի գալլային սարսափելի քթի տակ պսպղում էր երիտասարդական անվթար ատամնաշարը: Դա մի տեսակ չարախինդ բավականության տպավորություն էր թողնում և Բագրատյանին այնպես զայրացրեց, որ նա դիմեց հավաքվածներին.

— Ի՞նչ եք անում այստեղ, ստո՞ր գողեր:

Մարգարեններից մեկը խարխափելով առաջ եկավ, ծայրահեղ արժանապատվությամբ ու խրատաբար ազդարարեց.

— Արյուն ենք փորձում, պարոն, ձեր ողջություն համար:

Գաբրիելը քիչ մնաց նետվեւ խաժամուժի վրա.

— Ումի՞ց եք գառը գողացել: Զգիտե՞ք, որ ժողովրդի սեփականությունը համալսակողներին կգնդակահարեն կամ կկախեն:

Մարգարենն այդ վիրավորական սպառնալիքը լսեց մեծահոգի ներողամտությամբ.

— Պարոն, ավելի լավ է՝ նայիր, թե արյունը ո՞ր կողմն է հոսում. սարի՞ կողմը, թե՞ տան:

Գաբրիելը նայեց: Գառնուկի թանձր արյունը ցայտելով առաջ հոսեց, հարթ գետնի վրա լճացավ, շրջանաձև բարձրացավ, մինչև ցածրեկան վերջին խոշոր կաթիլները: Այնուհետև լճակն անշարժացավ. կարծես վաբանմունքով սպասում էր մեկի խորախորհուրդ հրահանգին: Ահա երեք փոքրիկ լեզվակ անվճռականորեն և կարծես ետ կանչող հրահանգ

լսելով՝ իսկույն առաջ ձգվեցին, քարացան: Բայց հանկարծ նյարդային մի շիթ օձանման հապճեպ գալարումով նետվեց դեպի տունը: Խումբը վայրի հուզմունքով աղաղակեց.

— Գո՛հ ենք: Արյունը տո՛ւն հոսեց...

Նունիկը մինչև գետին խոնարհվեց արյան լճակի վրա, կարծես հոսանքի ձևով ու տեղդությամբ ճշգրիտ կարող էր իմանալ գիտական արժեք ներկայացնող ինչ-որ գաղտնիք: Երբ գլուխը կրկին բարձրացրեց, աղավաղված դեմքին նույն չարախինդ արտահայտությունն էր, որը և Բագրատյանին զայրացրեց: Բայց ահա խոսեց ծերունական զարմանալի փափուկ, կարծես ուրիշի պատկանող ձայնով.

— Պարո՛ն, լեռան ժողովուրդը կփրկվի՞:

Նույն վայրկյանին Գաբրիելը հիշեց այն երկու մետաղադրամը, որ նվեր էր ստացել աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթից և թողել էր տանը: «Անպայման պետք է վերցնեմ,—մտածեց նա,—ափսոս եմ»: Վերադարձավ ամառանոց, դռան մոտ վարանեց (տեղ գնալիս ետ դառնալը վատ նշան է), ապա սանդուղքն ի վեր վազեց, մտավ իր սենյակը, տուփի միջից դուրս բերեց ոսկե և արծաթե դրամները: Ոսկե դրամը պահեց լույսի տակ: Սքանչելի մանրաքանդակից հառնեց Աշոտ Բագրատունու հայկական գլուխը: Իսկ արծաթե դրամի վրա շրջան էր գծում հունարեն գրեթե անվերծանելի փորագրությունը, որի տառերն իրարից չէին դատված.

«Առ անիմանալին ի մեզ և ի վեր քան զմեզ»:

Երկու մետաղադրամն էլ դրեց դրսւանը: Այգու արևմտյան դարպասից դուրս եկավ առանց ետ նայելու: Մի քանի քայլ շարած՝ կանգ առավ, նայեց ժամացույցին, որը մեծամտորեն դեռևս աշխատում էր եվրոպական ժամանակով: Արևն արդեն կախվել էր Դամլաջքի վրա: Գաբրիելը ճշտեց ժամն ու թույն, երբ սկսվելու էր նոր կյանքը:

Արևը նոր էր մայր մտել, երբ յոթ գյուղի բնակիչները տոհմերով ու ընտանիքներով, ծանր բեռները շալակած՝ զանազան ճանապարհներով, երբեմն էլ մոտակա արահետներով, բարձրացան լեռն ի վեր: Թեև հովտաբնակները չբավոր չէին, բայց շատ քիչ ընտանիքներ ունեին սեփական ավանակներ: Հաճախ մի կենդանին պատկանում էր երկու ընտանիքի: Սուեդիայի կամ Անթաքիեի շուկաները գնալիս ավանակատերերը տանում էին նաև լուսնետր հարկանների բեռները: Իրար օգնելը հինա-

վուրջ սովորութիւնն էր: Մովի եզրին, իսլամի եզրին մեկուսի ապրող մուսալեռացիները հաշորդակցութեան ասկի զորեղ միջոցներ չունեին, քանի որ տեղափոխում էին այնպիսի թեթիւ բեռներ, ինչպիսիք են մետաքսաթիւր, փայտե իրերը, մեղրը: Սակավաթիվ եղասալներն ու գրաստները միանգամայն բավական էին: Իսկ այս գիշեր ավանակների միայն մի շնչին մասն էր սեփական տերերին սպասարկում: Նղբայրական դրացմունքից մղված՝ գյուղացիները պատվելի Նոխուդյանի աղքատ համայնքին թամբով ու սարքով արամադրել էին հարցուր հիսուն ուժեղ գրաստ:

Գաբրիելը սալլուղու շեղ եզրին կանգնած՝ նայում էր իր մոտով տընքալով անցնող խմբերին, որոնք բեռների ծանրութեան տակ կռացել էին մինչև գետին: Թմրութեան կարճատե նոպաների ժամանակ ցնցվում էր, շարունակում ընդունել թշվառութեան շքերթը:

Հյուսիս-արեւելքում, Ամանուսի դահալեժ, գորշ ու լերկ ժայռակույտների ետեւից ծագեց բուռնցքի պէս ամուր սեղմված, անհավատալիորեն մետաղակերպ մի լուսին: Նկատելիորեն մոտենում էր. կպած շէր երկնակամարին: Սև հեռաստանները հետզհետե պարզվում էին: Գաբրիելի համար երկիրն այլևս նույն հաստատուն հանգրվանը չէր, այլ տիեզերքում հոլովվող մի փոքրիկ սալ, որպիսին և է իրականում: Այդ լուսապայծառ տիեզերքը ծավալվում էր ոչ միայն արձանագեմ լուսնի ետեւում, այլև իջնում էր մինչև հովիտը, զովութեամբ լցնում նիրհող երկրի բուրր ճեղքերը:

Լուսինն արդեն կտրել, անցել էր երկնքի կեսը, բայց Բագրատյանի մոտով դեռևս անցնում էին տնքացող բազմութիւնները: Տեսարանը շարունակ նույնն էր մնում. առջևից գնում էր ընտանիքի հայրը՝ խոժոռ, մահակը ձեռքին, բեռը շալակին: Բարկացայտ կանչեր, լացակումած պատասխաններ: Կանայք բեռների տակ երերում էին, կռնում մինչև դետին: Միաժամանակ պետք է հետևեին, որ այծերը չփախչեն: Բայց և այնպէս, չնայած բեռների ծանրութեանը, երբեմն այստեղ-այնտեղ փայլատակում էին դեռատի աղջիկների աչքերի կայծակները, պոռթկում էր նրանց կենսաթրթիռ ծիծաղը:

Գաբրիելը վախեցած սթափվեց վայրկենական նինջից: Ներքեւում ծայր առավ մանկական համատարած լացուկոժ: Հարցուրաւոր երեխաներ վայնասուն բարձրացրին. կարծես բոլորն էլ հանկարծ նկատեցին

իրենց ծնողների բացակայությունը: Դրան հաջորդեցին պառավ կանանց բարձրաձայն կշտամբանքն ու դժգոհ քրթմնջոցը: Բայց դրանք ոչ թե լըքված երեխաներ էին, այլ Յոլոնօլուքի, Ազիրի և Բիթիասի կատուները: Կատուն ունի յոթ հոգի, իսկ ամեն հոգին ունի իր ձայնը: Այդ պատճառով էլ կատվին պետք է յոթ անգամ սպանել, որ սատկի: (Այս իմաստությունը Սաթոն վաղուց էր իմացել Նունիկից): Իրականում Յոլոնօլուքի, Ազիրի և Բիթիասի կատունները իրենց տերերի գաղթի հանդեպ մնացին միանգամայն անտարբեր: Զէ՞ որ կատուն իր յոթ հոգով ծառայում է տանը, ոչ թե մարդուն: Այդ լացը թերևս նրանց սիրո անկաշկանդ աղատության ուրախ խմբերգն էր: Սակայն շները, իրոք, տառապում էին: Սիրիական գյուղերի վայրենացած շներն անգամ մարդկանցից չեն հեռանում: Նրանք չեն կարող վերադառնալ իրենց նախկին վիճակին, որի մեջ են աղվեսը, շնագայլը, գայլը: Եթե այդ շները վայրենացել են նույնիսկ անհամար սերունդների գոյության ընթացքում, միևնույն է, դարձյալ մնում են քաղաքակրթության վտարված սպասարկուներ: Կարո՞ւից տանջվելով դարան են մտնում մարդկանց բնակավայրերի շուրջը՝ ոչ միայն մի կտոր ոսկոր մալրալու, այլև նախկին ստրկությանը, մոռացված ծառայությանը անցնելու հույսով:

Գյուղերի վայրենացած շներն ամեն ինչ գիտեին: Դամլաջըքի ապաստարանի տեղը գտել էին: Հասկանում էին նաև, որ, ի տարբերություն գյուղական ճանապարհների, հանգրվանի մուտքն իրենց համար խստիվ արգելված է: Մուտքված և հուսահատ նետվում էին արգելված լեռն ի վեթ, փորսոդ տալիս ցածրիկ թփուտների միջով, մրտենիների ու մաթուզենիների տակ գալարվում օձերի պես: Շներից ոչ մեկի մտքով չէր անցնում այն փրկարար գաղափարը, թե կարելի է գնալ մահմեդական մոտակա գյուղերը, ոսկոր հայթայթել Չալըխանում կամ Այն Երաբում: Մնացին կապված անհավատարիմ ժողովուրդին, որը հեռացել էր բոլոր բնակավայրերից: Նրանց հոգիները մորմոքում էին վայրի ցավից, սակայն ոչ մեկը չէր հանդգնում արձակել իր միավանկ հաշոցը, որը վաղուց է դրկված ընտանի շան լեղվի մշակված ճկունությունից և հարուստ բառապաշարից: Նրանց հոգու ամբողջ տագնապը բարձրացել, լցվել էր աչքերի մեջ:

Գաբրիելն ամենուրեք մթության մեջ տեսնում էր այդ շների զմայլված աչքերում վառվող կանաչ կրակը: Նայում էին, բայց չէին հանդերձնում անցնել կախարդական շրջագիծը:

Լուսինը չբացալ Մուսա լիռան թիկունքում: Տիեզերքի բնդերքից ծիլ արծաեց մի դալուկ գեփյուռ:

«Բոլորն արդեն վերևումն են»,— մտածեց Գաբրիելը, որի մատով վերջին ընտանիքն անցել էր ալեկի քան մի ժամ առաջ: Բայց նա գիշերային դիտակետից չէր կարողանում հեռանալ. հոգնած էր, թե՞ կարիք էր զգում առանձնանալու: Զգիտեմ, թե այնուհետև իր ամբողջ կյանքում մի անգամ էլ կկարողանա՞ր լինել ինքն իր հետ: Արդյոք այդ մենությունը միշտ էլ չի՞ համարել երկնքի մեծագույն շնորհը: Կես ժամ ևս գերեզմարային խաղաղության առաջ իր սիրտը բացելուց հետո Գաբրիելն ուղեց արագ բարձրանալ հյուսիսային դիրքերը, հակել խրամատներ փորելու աշխատանքը, շտապեցնել: Մեջքը կաշու բնին հենած՝ ծխում էր: Հանկարծ մթության միջից դուրս լողաց մի ուշացած ուղևոր: Գաբրիելը սմբակների ձայն և գլորվող քաղերի աղմուկ լսեց: Ասլա տեսավ մի լապտեր, մի սղամարդ և ծանրաբեռ մի ավանակ: Ամեն մի քայլն անելիս խեղճ կենդանու մեջքը երկատկվում էր: Բայց թե մարդու մեջքին էլ մի ահագին պարկ կար, որը նա երկու բուպեն մեկ փնչալով գետին էր դնում: Գաբրիելը դեղագործին ճանաչեց միայն այն ժամանակ, երբ պարկը թմփաց իր ոտքերի մոտ: Գրիգորի դեմքն ալյալված էր, մանդարինյան անտառերի դիմակը վեր էր ածվել բարբարոս ծամածռության: Քրտինքը ողորկ ալետերից ցած էր հոսում, լցվում այծալին երկար մորուքի մեջ, որն անշունչ վեր ու վար էր ճռճվում: Դեղագործը կարծես տառապում էր ուժեղ ցավից, կորացնում ուսերը:

Գաբրիելն զգացնել տվեց իր ներկայությունը.

— Դեղորայքի սլարկը կարող էիք ուղարկել մերոնց միջոցով: Ի՞նչ կարիք կար զեղատան եղած-չեղածը մեն-մենակ շալակելու:

Գրիգորի շունը դեռևս տեղը չէր եկել: Այնուհանդերձ կարողացավ իր խոսքին տալ արհամարհական երանդ.

— Սա դեղորայքի հետ ոչ մի առնչություն չունի: Դեղորայքը քանի՞ ժամ առաջ եմ ուղարկել:

Գաբրիելն արդեն նկատել էր, որ թե՞ ավանակը և թե՞ դեղագործը բեռնավորված են միմիայն գրքերով: Զգիտես ինչու, դա զայրացրեց Գաբրիելին, և նա իսկույն ցանկություն զգաց Գրիգորին փոքր-ինչ ծաղրելու.

— Ներեցեք մոլորությունս համար, դեղագործ. արդյոք սա Զեր ամբողջ պարե՞նն է:

Գրիգորի գեմքը հանդարտվեց: Աչքերն անտարբեր գամվեցին Գարիբեյին.

— Այո, Բագրատյան, սա իմ պարենն է, բայց, դժբախտաբար, ոչ լրիվ...

Հազի նոպան ծերունուն ցնցեց: Նա նստեց Գարբիելի կողքին, վիթխարի թաշկինակով սկսեց սրբել քրտինքը: Մթնշաղը պսպղում էր: Ավանակը իքսածն ոտքերով տխուր ու գլխիկոր կանգնել էր կածանի եզրին: Անցավ մի քանի րոպե: Դարբիելը զղջաց իր անպատշաճ կատակի համար: Բայց Գրիգորի ձայնի մեջ կրկին հնչեց սեփական վսեմ գերազանցություն շեշտը.

— Դարբիել Բագրատյան, Դուք իբրև փարիզցի գիտնական, և ես, իբրև յոզնուօրուքի դեղագործ, օգտվել ենք բոլորովին տարբեր ազդյուրներից: Այսուհանդերձ կան բաներ, որ Ձեր գիտելիքների սահմաններից դուրս են, իսկ ինձ ծանոթ են: Այնպես որ հաղիվ թե լսած լինեք գերապատիվ Գրիգոր Նազիանզացու* ասույթը և հեթանոս Թերթուլիանոսի* պատասխանը...

Ի՞նչ կա զարմանալու, եթե Գարբիելը ծանոթ չէր Գրիգոր Նազիանզացու ասույթին: Այդ մարդու գոյությունը հայտնի էր միայն ու միայն գեղագործին: Իրեն հատուկ անշիոթ եղանակով սկսեց պատմել դեսից-գենից, թեև հոգևոր հայր Թերթուլիանոսին համանուն հեթանոսի հետ շփոթելը պարզապես վրդալում էր...

— Մի անգամ գերապատիվ Գրիգոր Նազիանզացուն իր մոտ ճաշի էր հրավիրել նշանավոր հեթանոս Թերթուլիանոսը:— Բագրատյան, մի՞ ռարսափեք. սա հակիրճ և խորիմաստ պատմություն է:— Խոսում էին լավ բերքից, հիասքանչ ցորեն հացից, որ հենց այդ ժամանակ ուտում էին: Սեդանին ընկել էր արևի մի շող: Գրիգոր Նազիանզացին հացը ձեռքն առավ և Թերթուլիանոսին ասաց. «Հո՞ւր բարեկամ, մենք որքա՞ն երախտապարտ ենք արարչին իր գաղտնիքների համար. այս անուշահամ հացը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ արեգակի այս դեղին ճառագայթը, որը դաշտում փոխակերպվել է, դարձել ցորեն»: Սակայն Թերթուլիանոսը ոտքի ելավ, գրադարանից բերեց բանաստեղծ Վիրգիլիոսի գիրքը և Գրիգորին ասաց. «Եղբա՞յր իմ, եթե մենք հացի համար աստծուն պետք է գոհություն հայտնենք, ապա դրանից առաջ պետք է նրան փառաբանենք այս գրքի՞ համար: Նայի՜ր, այս գիրքը փոխակերպված լուսահորդ ճառագայթն է մի այլ արևի: Այդ արևը շատ ավելի վսեմ է, քան այս արևը, որի ճառագայթները մարդ կարող է տեսնել սեղանին»:

Քիչ անց Գարբիելը տխուր կարեկցանքով հարցրեց.

— Հասլա Ձեր ամբողջ գրադարանը, դեղագործ Գրիգոր: Սա, թերեւս, մի շնչին բեկորն է միայն: Գրքերը թաղել եք հողի տա՛ն:

Գրիգորը շեշտակի վեր կացավ, խնչպես վերաշնչա՛ծ հերոս:

— Ձեմ թաղել, Գրքերը հողի տակ մեռնո՞ւմ են: Թողել եմ այնպես, խնչպես ուր էլային:

Գաբրիելը վերցրեց լապտերը, որ դեղագործը մոռացավ գետնին: Արդեն լուսանում էր, և Գրիգորը չէր կարող թաքցնել իր դեղնած, անտաքեր աչտերի վրայով հոսող արցունքները: Գաբրիելը շալակեց ծերունու գրքերի պարկը:

— Դեղագո՛րծ Գրիգոր, արդյոք հավատո՞ւմ եք,— ասաց նա,— որ ես ծնվել եմ մատղերջան հրացանի, փամփշտակալի և խրամատի համար:

Չնայած Գրիգորը մի քանի անգամ առարկեց, բայց Գաբրիելը գրքերի հսկայական պարկը հասցրեց Հյուսիսային լեռնաթամբը:

Գիտք երկիրորդ

ՅԱՆՄԱՆԻ
ԿԱՅԱՆՄԱՆԻ

«Եւ կոխեցաւ հնձանն արտաքոյ բաղաքին.
և ելանէր 'ի հնձանէն արիւն
մինչև 'ի սանձս ձիոցն»:

ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՎՀԱՆՆՈՒ, 14, 20

Մեր օթևանը խոսում բարյունքի է



ուսա դա՛ղ, Մովսեսի լե՛ռ:

Մովսեսի լեռան գագաթին, վաղորդյան աղջամուղջում, իր բանակատեղին հիմնեց ողջ ժողովուրդը: Լեռնային բարձունքը, զովաշունչ օդը, ծովի ծփանքը — այս ամենն այնքան էր կենարար, որ մարդիկ կարծես մոռացության էին սովել զիշերային վերելքի տառապանքը: Չկային հոգնա-

բեկ և ընդարմացած դեմքեր: Կար միայն հուզմունք: Քաղաքաձորում ու մոտակայքում ժխոր էր, եռուզեռ: Բշ ոքի չէր ճնշում իրական կացության գիտակցությունը: Բոլորին համակել էր ինչ-որ անհանգիստ, ռազմաշունչ ավյուն: Բուզեի հյատապ հոգսը ծովային հզոր ալիքի նման իր տակ ծածկում էր ընդհանուր ճակատագրին վերաբերող ամեն մի խորհրդածություն: Նույնիսկ Տեր-Հայկազունը, որը ճամբարի կենտրոնում կարգավորում էր փայտե խորանը, դրանով իսկ վավերացնում հավերժը, անհամբերությունից կշտամբում էր իրեն օգնող սղամարդկանց:

Գաբրիելը բարձրացել էր իր ընտրած գլխավոր դիտակետը: Դամլաշըքի այս ծեծուտ բարձունքից պարզ երևում էին ծովը, Որոնտեսի դաշտավայրը, մինչև Անտիոք հասնող ալիքաձև լեռնապարը: Կարիլի էր տեսնել նաև հովիտը՝ իրզըր բեգից մինչև Բիթիաս: Մայրամասի գյուղերը մնացել էին ճանապարհների ոլորանների ետևում: Այս գլխավոր դիտակայանից բացի, անշուշտ, կար նաև հետախուզական տասը-տասներկու կետ: Դրանք ենթակա էին վտանգի, բայց այդտեղից կարելի էր դիտել հովտի առանձին հատվածները: Մինչդեռ վերելից, ապահով ժայռացքվածքների ետևից նայողը ամբողջ հովիտը կընդգրկեր ընդհանուր գծերով: Այդ իսկ պատճառով էլ ճշմարիտ իրադրությունն ամենայն ուժգնությամբ խոցում էր միայն Բագրատյանի սիրտը: Հետզհետե

նեղացող բանակավայրի դիտանոցում կանգնած՝ նա ամեն ինչ պարզ տեսնում էր: Այնտեղ, հյուսիսում, արևելքում, հարավում, մինչև Անթաքիե, ո՛չ, մինչև Հալեպ, ո՛չ, մինչև Մոսուլ և Դեյր էս Զոր դաքանակալ սպառնում էր անխուսափելի բնաջնջումը: Միլիոնավոր մահամեղականներ շուտով միայն մի նպատակ էին հետապնդելու, հող ու մոխիր էին դարձնելու Մուսա լեռան հայկական հանդուգն բույնը: Մյուս կողմում անկարեկից Միջերկրական ծովն էր, որ քնառ բախվում էր լեռան գահավեժ թիկունքին: Եթե Կիպրոսը հարյուրապատիկ ավելի մոտ լիներ, միևնույն է, ֆրանսիական կամ անգլիական ո՞ր նավը մազաչափ անգամ կհետաքրքրվեր ռազմաճակատից հեռու ընկած սլերիական ծովեզերքի այդ չոր ու ցամաք մասով: Նավատորմերը գործում էին միայն վտանգավոր տեղերում, Սուեզի և հյուսիս-աֆրիկյան ծովեզերքի դիմաց, ամենայն հավանականությամբ միշտ ետևում թողնելով Ալեքսանդրեթի մեռյալ ծովախորշը:

Գաբրիելն ամայի ծովը դիտելիս հասկացավ, որ ինքը մեծ ժողովում անպատասխանատու դեմագոգություն է արել, խաբել իրեն և մյուսներին: Իզուր էր բռնորին հուսադրում, թե օգնության կգան փրկարար ռազմականները: Ծովի հեզնող, թափուր հորիզոնը նոր էր նրան խելքի բերում: Զորս կողմն անծայրածիր մահ, փրկության ո՛չ մի ելք. ահա ճշմարտությունը: Այս մահով անդառնալիորեն պաշարված զեղջուկ մի ժողովուրդ՝ խեղճ, փոքրաթիվ: Նվ սա դեռ բուլբուլ չէր: Եթե նույնիսկ արտաքին մահը բարյացակամորեն ծուլանար, մի բան, որ խենթին էլ հավանական թվալ չէր կարող, եթե ոչ մի հարձակում տեղի չունենար, ոչ մի գնդակ չարձակվեր, միևնույն է, մի այլ մահ ներսից գլուխ կբարձրացներ, կկործաներ ճամբարը: Որքան էլ խնայողաբար մորթեին անասունները, որքան էլ ժուժկալ լինեին մթերքների գործածության մեջ, դրանց պակասը երբեք չէր լրացվելու, և վաղ թե ուշ ամեն ինչ սպառվելու էր: Երբ դեռևս ներքեում էին, Դամլաջը բարձրանալու մտահղացումը թվում էր փրկարար ելք, քանի որ դառը վճատության հասած մարդու համար շարժվելու ձգտումը, ամեն մի հնարավոր փոփոխության հետանկարը ամոքիչ սպեղանի է: Բայց հիմա ժողովուրդն անշարժ նըստած էր: Ամոքիչ սպեղանին այլևս չէր օգնի:

Գաբրիելն իրեն զգում էր ժամանակից ու տարածությանից դուրս նետված: Մի պահ ընդունում էր, թե անխուսափելին կարող է հետաձգվել: Բայց չէ՞ որ ձեռքից բաց էր թողել պատահական փրկության հարյուրավոր մանր առիթներ: Ավելի իմաստուն չվարվե՞ց Հարության Նոխուդյանն իր հոտի հետ: Սառցեղեն մի բռունցք սեղմեց Գաբրիելի

կոկորդը: Ի՞նչ անքավելի մեղք գործեց ժուլիեթի և Ստեփանի դեմ: Փախուստի լավագույն հնարավորութիւնից մեկընդմիշտ զրկված էին: Ոչ մի անգամ նա չէր փարատել ժուլիեթի անխոհեմ լավատեսութիւնը, թեև մարտ ամսի այն հեռավոր կիրակի օրից ի վեր գիտեր, որ թափարդի մեջ են: Իր անբացատրելի հանցանքն ընդունելուց հետո Գաբրիելը հանկարծ թուլութիւն գգաց, գլխապտուտ: Մոլի և ցամաքի հորիզոններն սկսեցին պտտվել: Ամբողջ աշխարհը դարձավ պտտվող սկավառակ, իսկ Մուսա լիւը՝ դրա մեջտեղում անշարժ ընկած մեռչալ մի կետ: Սակայն այդ կետի կենտրոնը Գաբրիելի մարմինն էր, որն ինչքան էլ բարձր լինէր կանգնած, դարձյալ իր շուրջը գալարվող անդիմադրելի ջրապտուտի ամենաստորին խովթն էր: «Ողջ մնալ ենք ուզում, ո՞չ թե ապրել»,— սարսուռաց նա: Բայց և նույն ակնթարթում լուռ զարմացավ. «Իսկ ինչո՞ւ»:

Գաբրիելը փախավ Քաղաքածոր:

Ավագների խորհրդի առանձին կոմիտեներն արդեն հավաքվել էին, քանի որ առաջին օրվա բաղմադան անելիքներն աշխատանքի բաժանման կարիք ունեին: Գաբրիելը պահանջում էր, որ բոլոր աշխատունակ մարդիկ՝ կին թե տղամարդ, անհապաղ ձեռնամուկ լինեն խրամատներ փորելու և արգելքներ պատրաստելու: Խրամատավորման ամբողջ աշխատանքը պետք է ավարտված լինէր հաջորդ օրը: Ի՞նչ իմանային, թե հենց երրորդ օրը տեղի չի ունենա թուրքերի առաջին հարձակումը: Գաբրիելը նորից ու նորից հայտնեց, թե պաշտպանութիւնը և դրան վերաբերող մյուս գործերը, ինչպես, ասենք, զինավարժութիւններն ու ռազմիկների տեղաբաշխումը, պետք է գլուխ բերել ամեն ինչից առաջ: Եթե իբե՛ն՝ Գաբրիել Խալիլօղլույանին, պաշտպանութիւնն ղեկավար են կարգել, ապա տնհրամա՛նալ է, որ նա ստանձնի նաև գերագույն հրամանատարի իրավասութիւնը, իրեն ենթարկի ոչ միայն առաջին դժի վրա մարտնչողներին, այլև պահեստային բոլոր ուժերը, այսինքն՝ ռազմիկներին և աշխատողներին, այլ խոսքով՝ ամբողջ ճամբարը:

Արամ Թովմասյանը չափազանց զգայուն մարդ էր, բայց, դժբախտաբար, առարկեց, այնդեղով, թե ոչ պակաս կարևոր է ճամբարի ներքին շրտման կարգավորումը:

Առայժմ հեղհեղուկ անիշխանութիւն էր տիրում: Ընտանիքները միմյանց նախանձում էին իրենց բաժին ընկած տեղերի համար: Առանձին գյուղերի համայնքները դժգոհում էին գաղթակցայանի այս կամ այն մասին:

Գաբրիելն ընդդիմացավ պատվելու առարկութիւնը: Դժգոհութիւն

առհասարակ շահերը է լինի. վիճակը ծայրահեղ է, պատերազմական: Քրթմնջացողները խառնվ կպատժվեն:

Թուվաս Բերուսյանն ու մյուս մտախոհներն իսկույն անցան պատվելու կողմը: Նույնիսկ Պետրոս Ալթունին համառորեն պնդեց, թե ամենից առաջ պետք է հոգալ ժողովրդի մարմնական կարիքները, առհասպաղ կառուցել հիվանդանոց, որպեսզի հիվանդների և տկարների դրությունը չվատթարանա: Այնուհետև իրար հետևից հանդես եկան մտախոհներն ու ուսուցիչները, սկսեցին երկար-բարակ ապացույցել իրենց իրավասությունը ենթակա անհետաձգելի գործերի անհրաժեշտությունը:

Գարրիկը սարսափով զգաց, թե խորհրդակցական կազմակերպություն մեջ որքա՜ն զովար է օրինակառացնել այն, ինչ միանգամայն պարզ է, ինքնին հասկանալի: Ծայր առան սնամեջ, անհեթեթ վիճաբանություններ: Սակայն մի քանի րոպե շանցած իր առավելությունը ցույց տվեց սահմանադրական այն կարգը, որ ավագների խորհրդին ներկայացրել էր Գարրիկը: Տեր-Հայկազունը տարաձայնություններ ծագելու դեպքում օրինական հեղինակությամբ կարող էր կարճ ու կտրուկ ասել իր վճռական խոսքը: Նա այդ հեղինակությունը գործադրեց այնքան իմաստուն, աննկատելի և ճարտար ձևով, որ ոչ ոք այլևս որևէ առաջարկություն չարեց, դրությունը չբարդացրեց վտանգավոր քվեարկությամբ: Գարրիկը միանգամայն խառնացի էր. բոլոր պարտականությունները պետք է ստորադասել պաշտպանության գործին: Օրեր առաջ խորհրդին ներկայացված կանոնադրությունը պետք է անհասպաղ ընթերցել տասնապետների մոտ և նույն ժամին ուժի մեջ դնել: Գլխավոր հրամանատարին ամեն ոք պետք է ենթարկվի առանց այլևայլության: Քանի որ Բաղրատյանը, իբրև խիզախ սպա, ռազմական փորձ ունի, իսկ դա բոլոր ընտրյալների համեմատությամբ կարևոր առավելություն է, ապա խորհուրդը նրա անվերապա՜ իրավասությունն է հանձնում այն ամենը, ինչ վերաբերում է ճակատամարտերին, ռազմական նախապատրաստություններին, կարգապահությանը: Բաղրատյանը և նրան օժանդակող ռազմական հանձնաժողովը պարտավոր չեն իրենց կայացրած որոշումները համաձայնեցնել ընդհանուր խորհրդի հետ: Ուստի և պատվելի Աբամ Թովմասյանը պետք է լինի ռազմական հանձնաժողովի մեջ, իսկ Գարրիկ Բաղրատյանը՝ ներքին կարգապահության հանձնաժողովի: Այս ձևով կարելի է խուսափել անհարկի գծություններից: Գլխավոր հրամանատարը, անշուշտ, ունի նաև պատիժներ սահմանելու ինքնուրույն իրավունք: Անհնազանդներին և ծառայության մեջ թերա-

ցողներին նա կարող է զրկել սննդից, շղթայել, մեղմ կամ խիստ գանահարության դատապարտել ըստ իր հայեցողության: Մահապատժի կարող է ենթարկել միայն Տեր-Հայկազունը՝ խորհրդի միաձայն վճռից հետո: Ռազմական օրենքի լքումը պետք է առաջին իսկ ժամերին բացատրել նաև ճամբարի ժողովրդին: Ներքին կոմիտեի գլխավոր խնդիրն է՝ խստիվ հետևել կաբգ ու կանոնին, դժվարին հանգամանքները ներկայացնել իրական պատկերով, գործադրել բոլոր ջանքերը, որպեսզի լեռան բարձունքներում սովորական, առօրյա կյանքն ընթանա ճիշտ այնպես, ինչպես հովտում: Տեր-Հայկազունը ցուցումներ տալիս առանձնապես շեշտեց «սովորական» և «առօրյա» բառերը: Կարծես այդ անտեսանելի ուժերից ավելի շատ էին կախված դիմադրության թափն ու տևողությունը, քան արտասովոր սխրագործություններից: Ոչ մի աշխատող ձեռք այսուհետև չպետք է մնա պարապ: Երեխաներն էլ չպետք է թրև գան, ժողովրդի կենաց և մահու պայքարը համարեն հաճելի արժույթ: Այդ նպատակով պետք է որոշակի տեղում դպրոց հիմնել, դասերը շարունակել ամենայն խտությունամբ, ընդունված կարգով: Մառաչությունից ազատ ժամերին ուսուցիչները պետք է հերթով պարապեն: Նեղ վիճակից մարդկանց կարող է դուրս բերել միայն անխոնջ աշխատանքը: Տեր-Հայկազունը եղբայրակեց այս խոսքերով:

— Ուրեմն՝ ի գործ, ո՞վ մարդիկ: Եկեք հնարավորին չափ քիչ ժամանակ սպանենք խորհրդակցությունների պատճառով:

Մուխթարներն իրենց համայնքները հավաքեցին խորանի մեծ հրապարակում, Քաղաքաձորի կենտրոնում: Գաբրիելը պատվիրեց շարքի կանգնեցնել ութսունվեց առաջապահ տասնյակները՝ Չաուշ Նուրհանի գլխավորությամբ: Նորակոչիկների արքան հոգ տարավ, որ իր բանակը համաչափ քառանկյունի կազմի դեռևս չօծված խորանի շուրջը: Այնուհետև խորանի բեմը բարձրացավ Տեր-Հայկազունը: Բեմը հրապարակից բարձր էր հինգ աստիճան և բավական լայն էր: Վաղդապետն ավագներից իր մոտ կանչեց միայն Բագրատյանին, ապա դիմեց քառանկյունաձև շարված տասնյակներին, հնչեղ ձայնով կարդաց Սամվել Ավագյանի կազմած զինվորական կանոնադրությունը: Երբ ավարտեց, իր կողմից մի քանի սպառնական խոսք ավելացրեց: Ով զերպուլն հրամանատարի կամքին ընդդիմանա կամ մոռացության տա իր պարտքը, կենթարկվի անողորմ դատաստանի: Դա հատկապես վերաբերում է թուրքական զորանոցներից փախած ոչ տեղացի զինվորներին: Ճամբար ընդունելը, ժողովրդի հաշվին կերակրելը ոչ թե անհրաժեշտություն է, այլ եղբայրական օգնություն, և եկվորները պետք է

ձգտեն արժանի լինել այդ բարությանը: Տեր-Հայկազունը վերցրեց զոհասեղանին դրված խաչելութունը, Բագրատյանի հետ իջավ, կանդ-նեց քառանկյունու կենտրոնում: Դանդաղ արտասանեց երգման խոսքերը, որ ձեռքները վեր մեկնած՝ կրկնում էին գինվորները:

— Երդվում եմ աստծո՝ Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու առաջ, որ ես մինչև իմ արյան վերջին կաթիլը կպաշտպանեմ ժողովրդիս հանգրվանը, կույր խոնարհությամբ կհնազանդվեմ գերազույն հրամանատարին, կկատարեմ նրա բոլոր կարգադրությունները, կճանաչեմ ընտրյալ ավագների խորհրդի իշխանությունը և երբեք ինքնագլուխ չեմ լքի լեռը: Թող ինձ պորավիպ լինի և փրկություն շնորհի մեր Տերն աստված:

Երգման արարողությունից հետո առաջին գծի ղինվորներն անցան խորանի հետևը: Հազար հարյուր պահեստայինները, որոնք քսաներկու խմբի էին բաժանված, հնազանդության և աշխատանքի պատրաստակամության ավելի հակիրճ երգում տվին: Պահեստայինների վրա էր քնկնում խրամատներ փոքելու և շինարարության հիմնական բեռը: Եթե ճակատամարտին մասնակցելու առիթ լիներ, ապա նրանք ոչ մի այլ դևք չունեին, բացի հետները բերած գլուղատնտեսական գործիքներից:

Ի վերջո խորանի առաջ հայտնվեց երեք հարյուր անշափահաս ողաներից կազմված «թեթև հեծելազորը»:

Տեր-Հայկազունը նրանց խրատական մի քանի խոսք ուղղեց, ապա Գաբրիելը բացատրեց, թե պատանիներն ի՞նչ պարտականություններ ունեն, իբրև հետախույզներ, սուրհանդակներ, կապավորներ, ազդանշան տվողներ: Նա տղաներին «աչքաշափով» բաժանեց ելքը մեծ խմբի: Առաջին խումբը պետք է ապահովեր հետախուզական և դետեյալին կետերը, երկու ժամը մեկ լուրեր հաղորդեր շտաբ: Այս գործի համար առանձնացվեցին առավել չափահաս, առավել վստահելի հարյուր տղա: Նրանց պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև այն, որ գիշեր-ցերեկ պետք է պնակաձև դարավանդից հսկեին, իրենց պատանեկան սրատես աչքերով ճիշտ ժամանակին նկատեին մոտերքից անցնող նավերի բարակ ծուխը (ի՞նչ ծիծաղելի հույս): Երկրորդ խմբի վրա Գաբրիելը դրեց կապավորների պարտականություններ: Այս հարյուր տղաները պետք է շարունակ լինեին շտաբի մոտակայքում, հրամանատարների հրահանգները տեղ հասցնեին բոլոր ուղղություններով, կապ սրահպանեին պաշտպանության առանձին հատվածների միջև: Կապի դժբաբաժնի պետ կարգվեց գլխավոր համհարզ Սամվել Ավագյանը: Ստեփանը մտնում էր այս խմբի մեջ: Երրորդ հարյուրյակը դրվեց պատվելի Արամ Թովմասյանի տրամադրության տակ: Այս խումբը

պետք է ապահովեր ներքին ծառայութիւնը և առաջին հերթին սնունդ հասցնէր կրակային գիծը:

Գեղջուկ ժողովրդի մեջ Բաղրատչանի կատարած գործաբաշխումն անմիջապէս ի հայտ բերեց իր առավելութիւնը: Զինվորները տոգորված էին ռազմիկ լինելու կարևորագույն զգացումով, տասնապետներին շնչում էր հրամայելու բավականութիւնը, բոլորը համակված էին մարտական շարքերում լինելու մանկտիան հրճվանքով: Մարդկային այս բոլոր հատկանիշների ետևում, խաղի բարեբար խանդավառութիւն շնորհիվ, քողարկվում էր անագորույն իրողութիւնը: Երբ դասակները զանազան ուղղութիւնով գնացին խրամատներ փորելու, տեղ-տեղ ծայր առան հովտում տարածված երգի հնչյունները:

Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուգան ու կերթան,
Վհատելու չէ, վերջ կունենան, կուգան ու կերթան:
Դառն ցավերը մարդու վերա չեն մնա երկար,
Որպէս հաճախորդ. շարվե-շարան կուգան ու կերթան:

Գաբրիէլն իր մոտ կանչեց Չառւշ Նուրհանին և առավել մեծ միավորումների հրամանատարներին:

Տեր-Հայկազունը խորանի հրապարակից հեռացավ, քայլերն ուղղեց դեպի երեք վրանի հրապարակը: Դա գտնվում էր մի մեծ աղբյուրի կողքին, շրջապատված էր տոսախի ծառերով, երեք կողմից պաշտպանված էր բազեղնածածկ ժայռերով ու մրտենու թփերով: Սա հիանալի ապացույց էր, թէ Գաբրիէլն ի՞նչ քնքուշ հոգատարութիւնով է վերաբերվում իր ընտանիքին: Վարդապետը ցանկանում էր խոսել Ժուլիէթ հանրմի հետ: Քանի որ Քրիստափորը, Միսակը, Հովհաննէսն ու մյուս սպասավորները մոտերքում զբաղված էին խոհանոցային գործերը կարգավորելով, նա իր ցանկութիւնը շկարողացավ որևէ մեկին հայտնել, բացի Գոնգագ Մարիսից, որը հրապարակում շտապ-շտապ ետ ու առաջ էր քայլում, ինչպէս շարժվելու պահանջ զգացող ուղևորը՝ նավին հեղ տախտակամածի վրա: Երիտասարդ հույնը մոտեցավ Ժուլիէթի վրանին, քաշեց մուտքի վերնից կախված փոքրիկ գանգը: Հանրմին շատ երկար սպասեցին: Երբ տիկինը վերջապէս հայտնվեց, Գոնգագին խնդրեց, որ սա վրանից մի աթոռ բերի Տեր-Հայկազունի համար: Սակայն վարդապետը մերժեց. ցավոք սրտի, ժամանակը սուղ էր: Նա ձեռքերը քաշեց պարեգմտի լայն թևքերի մեջ, աչքերը խոնարհեց: Ինչ որ կարողացավ հայտնել իր կոշտ ֆրանսերէնով, լի էր հանդիսավոր ձևականութիւնով: Տիկնոջ բարութիւնը հայտնի է: Ուստի և նրան խնդ-

րում է պատիվ ցույց տալ ժողովրդին, կատարել հետևալ հանձնարարությունը: Անհրաժեշտ է, որ դուրս ցցված ժայռոտ դարատափի վրա, լեռան գահավեժ կողմում, ծովն ի վար ծածանվի կարմիր խաչ կրող սպիտակ, վիթխարի մի դրոշ, աղետի ազդանշան լինի աստծո ողորմածությունը ուղարկվելիք նավերի համար: Դրոշի վրա պետք է լինի նաև ֆրանսերեն և անգլերեն մակագրություն. «Քրիստոնյաներն աղետի մեջ են: Օգնեցե՛ք»:

Տեր-Հայկազունն այս խոսքի վրա գլուխ տվեց, կարծես ուզում էր հարցնել, թե արդյոք ժողովիցը համաձայն է մյուս կանանց հետ պատարասել դրոշը:

Ժողովիցը խոստացավ, բայց այնքա՞ն անտարբեր, այնքա՞ն անզգասիրանա՞լիս շտեմնելու տվեց այն պատիվը, որին Տեր-Հայկազունը նրան արժանացրեց իր այցելությանը և նրբակիրթ խնդրանքով: Այդ կինը դարձյալ խուլ էր ձևանում այն ամենի հանդեպ, ինչ հայկական էր: Միայն երբ Տեր-Հայկազունը գլխի թեթն շարժումով շտապ հեռացավ, նա հանկարծ անհանգստացավ, որոնեց, գտավ երկու մեծ սավան, որոնցից կարելի էր կարի մեքենայով պատրաստել ցանկալի դրոշը:

Գարբիելը Չաուշ Նուրհանին և մյուս կրտսեր հրամանատարներին մի անգամ էլ հիշեցրեց երկաթյա կարդապահության անհրաժեշտությունը: Այսուհետև ոչ ոք իրավունք չունի առանց թույլտվության հեռանալու իր նշանակված տեղից: Չի կարելի հանդուրժել, որ առաջին դժի վրա գտնվողները գիշերեն իրենց բնտանիքների հետ, Քաղաքաձորում: Բոլորը պետք է քնեն խրամատներում, բացառությամբ առանձին դեպքերի, երբ դա անհրաժեշտ կհամարեն հրամանատարները:

Գարբիելն իր շտաբի համար բնույնց առավել հարմար հրապարակ: Այստեղ ամեն օր, մայրամուտից երկու ժամ առաջ, լսելու էր առանձին միավորումների և խմբերի հրամանատարների զեկույցները: Այդ ժամանակամիջոցում ընթացք էր տալու նաև դիմումների, բողոքների, խնդրանքների, օգնություն էր ցույց տալու, արձակելու էր հաջորդ օրվա հրամանները:

Այսպիսով, հիմնականում ստեղծվեց ռազմական կուռ կազմակերպություն: Հարկավոր էր միայն հունի մեջ դնել մարդկանց պատրաստակամությունն ու եռանդը:

Գարբիելը քարտեզը վերցնելով, մի անգամ էլ խոսեց պաշտպանության տասներեք հատվածների մասին: Արանցից միայն երեքն էին կարիք զգում հատուկ հսկողության, մնացած տասը հատվածներին

յուրաքանչյուրի պահակութեան համար լիովին բավական էին տասը, նույնիսկ հինգ հոգի: Բայց միայն Հյուսիսային լեռնաթափի ժայռապարիսպների և խրամատների պաշտպանութեան համար Գաբրիելն առանձնացրեց քառասուն ջոկ, երկու հարյուր ընտիր հրացան: Այս կարևոր հատվածի հրամանատարութեանն ստանձնեց ինքը: Տեղակալ նշանակեց Չաուշ Նուրհանին, որը միաժամանակ կարգված էր Կադ-նուտի վերևում ընկած խրամատների հրամանատար, ինչպես նաև բոլոր զինված ուժերի հրահանգիչ: Այս պաշտոնին ամենից առաջ վերաբերում էին ռազմամթերքի լրացումն ու զենքերի պատշաճ վիճակը:

Անգնահատելի մարդ էր Չաուշ Նուրհանը: Միաժամանակ կարող էր լինել տասը տեղում: Ամեն ինչ արդեն նախապատրաստել էր, որ հիմնի փամփուշտներ արտադրող արհեստանոց: Անհրաժեշտ հումքն ու գործիքները Յոզոնուլուքի գաղտնարանից բերել էր Դամլաջըր: Առայժմ լուծված չէր միայն հարավային ամրութեան անձնակազմի հարցը: Մա ամենահեռուստը հատվածն էր և պահանջում էր տասնհինգ ջոկ: Հայանի պատճառներով իսկական և շինծու դառալիքները մտնում էին այս գործիքների մեջ, որի պահպանմանը հանձնված ամրացանման հատվածն առանձնահատուկ կարևորութուն ուներ: Առայժմ այնտեղի հրամանա-տարն էր հրդրբ բեզ գյուզի բնակիչներից մեկը, որը ծառայել էր բանա-կում: Սակայն Գաբրիելն այլ մտադրութուն ուներ: Սորգիս Կիլիկյանը իիզախ զինվոր էր, մասնակցել էր կովկասյան ճակատամարտերին, փորձառութուն ուներ: Դրանից բացի, կրթված, ողջախոհ մարդ էր: Թուրքերի պատճառով անլուր տառապանքներ էր կրել և եթե տակավին սիրտ ու հոգի ուներ, ապա պետք է տոշորվեր անմարդկային վրիժա-նութեան ծարավից: Գաբրիելը մտադիր էր որոշ ժամանակ հետևել Կիլիկյանի վարքին, և եթե նա արգարացներ իր սպասելիքները, նշանա-կեր հարավային ամրութեան հրամանատար: Շախմատային այս քայլը կատարելով, զլխավոր հրամանատարը ոչ միայն ուզում էր նվաճել արժեքավոր մի ուժ, այլև իր բոլ մեջ հավաքել մյուս անվտանգելի դասալիքներին: Այնպես որ, ջոկերը մանապարհելուց հետո, Գաբրիելը մոտին պահեց իր մոտ:

Կիլիկյանն ամբողջ ժամանակ Բագրատյանին նայում էր համառ սառնությամբ, որը հասնում էր լկտիսության: Նախկին ստրկութունից, բանտարկությունից և հազարավոր սոսկալի արկածներից հյուժժված այս մարդը, որն իր գլխով նման էր երիտասարդ մեռելի, շնայած դեմքի դաբաղած կաշուն և հագի ցեխոտ ցնցոտիներին, ուներ ազդեցիկ, նույն-իսկ տիրական հայացք: Իր փայլուն, արհամարհանքով լի աչքերը

Գաբրիելին գամած՝ նա հավանաբար մտածում էր, թե այդ փափկասուն, շփալացած պարոնն ինչ-որ չափով խոնարհվում է իր առաջ։ Դա, թերևս, համարում էր երկյուղ, պատկառանք իր զարհուրելի ճակատագրի և այն ուժի հանդեպ, որը տակավին մնացել էր։ Բայց հենց այդ ղգացումը, ինչպես նաև այն, որ այդ հագած-կապած պարոնն իր կյանքում երբեք, մի րոպե անգամ չի տեսել ո՛չ սալսափ, ո՛չ զրկանք, ո՛չ անպատվություն, բորբոքեց Կիլիկյանի շարունակումը։ Գաբրիելը հրամայական չոր տոնով գոչեց։

— Սարգիս Կիլիկյան, Երկու ժամ հետո եկ Հյուսիսային լեռնաթամբ, ներկայացիր ինձ։ Քեզ աշխատանք եմ հանձնարարելու։

Ռուսի աչքերը, որ դեռ սևեռուն զննում էին Գաբրիելին, ազաթի բուրբ փայլ ստացան։ Նա ալարկոտ ծիծաղեց։

— Գուցե գամ, գուցե չգամ։ Դեռ հաստատ չգիտեմ, թե սիրոս ի՞նչ կուզի։

Գաբրիելն զգաց, որ ամեն ինչ կախված է իր պատասխանից։ Նույն րոպեին պետք է արդարացներ իր դիրքն ու աստիճանը։ Նա մեկընդմիջտ կկորցնեի իր հեղինակությունը, եթե նույն վայրկյանին խստություն բերվարվեր և կարճ չկապեր։

Բոլորը լարված սպասում էին։ Ոմանց մեջ գլուխ բարձրացրեց դադտնի շարախնդությունը։

Գաբրիելն իր Ավետիս եղբոր որսորդական կոստյումից, որը գրեթե չէր հագել հանգուցյալը, համազգեստ էր կարել։ Ոտքերին կաշվե փաթաթաններ կային, գլխին՝ արևադարձային լայնեզր գլխարկ։ Մուսխոհ և ծանրաքայլ շարժվեց դեպի Ռուսը։ Մղոտե գլխարկով Գաբրիելն ավելի բարձրահասակ էր թվում։ Ձեռնափայտով փաթաթաններին թեթև հարվածներ տեղալով՝ վճռականորեն մոտեցավ Կիլիկյանին, և սա ստիպված եղավ մի քայլ ետ քաշվել։

— Սարգիս Կիլիկյան, ինձ լսիր և խելքդ գլուխդ հավաքիր։

Գաբրիելը մի վայրկյան լռեց։ Զգաց, որ ձայնն այնքան էլ հանդարտ չհնչեց։ Սիրտը թպրտում էր։ Այդ հուզումը հակառակորդի համար առավելություն էր։ Ուստի, առանց հայացքը Ռուսից թեքելու, սպասեց մինչև իր ամբողջ էությունը տողորվեց հստակ, սառը վճռականությամբ։

— Կիլիկյան, ես քեզ իրավունք եմ տալիս, որ ուղածդ անես։ Բայց մինչև մեջքս քեզ դարձնելը պարտավոր ես վճռել անելիքդ... Աղատ ես, կարող ես զրոդի ծոցը գնալ, ոչ ոք ձեռքդ չի բռնում։ Քեզ նման մարդիկ մեզ պետք չեն...

Գաբրիելը դարձյալ մի պահ լռեց, Երեմի կարծում էր, թե Կիլիկյանը այս պահանքին տեղի կտա, իր հեղինական դանդաղկոտությունը կհեռանա, առանց նույնիսկ մի անգամ նայելու Դամաշքի ժողովրդի կողմը։ Սակայն Ռուսը մնաց իր տեղում մեխված։ Նրա աչքերի մեռյալ, քարեղեն փայլի մեջ ինչ-որ հետաքրքրական կայծ էր դեգերում։ Գաբրիելի ձայնը հնչեց սառն ամպոսանքով։

— Կիլիկյան, ես մտադիր էի քեզ դեկավար դեր հանձնել, կարծելով, թե զինվոր ես եղել, ավելի շատ ես թուրքերի երեսից տուժել, քան այստեղ եղածներից որևէ մեկը։ Կարծում էի, թե կուզենաս արյան գնով լուծել քո և ընկերներիդ վրեժը... Բայց քանի որ չդիտես՝ ցանկություն կունենա՞ս, թե՞ ոչ, քանի որ իրականում դու միայն բարոյապես ընկած, վախկոտ մի դասալիք ես, մոռանում ես քո ժողովրդի հանդեպ ունեցածդ պարտքը, դրժում ես հնազանդության երզումդ, ուրեմն՝ գնա՛, հեռացի՛ր և այլևս այս կողմերում չերևաս։ Մենք չենք կարող հանդուրժել կանանց ու երեխաների բաժին հացը լափող ինչ-որ լպիբշ, պորտաբույծ ստահակի, եթե հանդդեն մի անգամ էլ աչքներիս երևալ, կհրամայեմ, որ քեզ ցնդակահարեն։ Գնա թուրքերի մոտ։ Նրանց վաշտերը շուտով այստեղ կլինեն։ Քեզ են սպասում։

Մի այնպիսի մարդու համար, ինչպիսին Ռուսն էր, կար միայն մի հնարավորություն. նետվել այս նրբակիրթ պարոնի, այս «կապիտալիստի» վրա, բռնեցքով ջարդել մոտովը։ Բայց Կիլիկյանը տեղից չշարժվեց։ Աչքերը կորցրին իրենց անտարբեր հանդարտությունը և արդեն կարեկցություն էին հայցում շուրջը կանգնած մարդկանցից։

Գաբրիելը սպասեց հինգ վայրկյան, որը նրա հեղինակությունն այլևս պես վեր բարձրացրեց, ապա հանկարծ անողոր ձայնով գոռաց։

— Տեսնում եմ, որ անելիքդ վճռեցիր։ Ուրեմն՝ հեռացի՛ր։ Զբվի՛ր։

Զարմանալի էր, թե ինչպես մտրակի նման շաշող այս հնչյունները Ռուսին մի ակնթարթում տվին ծեր հանցագործի տեսք։ Գլուխը քաշեց ուսերի մեջ, ներքեից վերև նայեց հակառակորդին, որն իրենից անհուսալիորեն բարձր էր։ Սակայն Կիլիկյանի ամբողջ թուլությունը մտքի պայծառությունն էր, որով նա կշռադատում էր իր վիճակը։ Պարզ պատկերացնում էր, թե ի՞նչ գծուծ, ի՞նչ նողկալի է պահը։ Զե՞ որ ուժ կարելի է գործադրել միայն այն դեպքում, երբ ատելության արբեցած ողին չի քնկճվում հետևանքները կանխատեսելուց հետո։ Կիլիկյանը մեղապարտի նման կանգնած՝ իսկույն գիտակցեց, թե ինչ է կորցնելու։ Արդեն չորս ամիս աղատ, ապահով ապրում էր Մուսա լեռան լանջին։ Ապրուստի միջոց հայթայթելու համար այլևս չէր գնում գյուղերը, ողորմություն

չէր խնդրում: Վիճակն ավելի բարեւալովեց, երբ ժողովուրդն ինքն էլ քաշվեց լեռան բարձունքները: Բայց եթե ճամբարից վտարվեր, կկտրվեր մարդավայել սնունդ ճարելու վերջին հնարավորութիւնը: Հովտում այլևս չէր կարող մարդկանց աչքին երևալ Շրջակա բոլոր բնակավայրերը թուրքերն անմիջապէս գրավել էին: Մահը, որ հաճախ էր նրան հեգնելով խնայել, այս անգամ կարող էր իրեն չղրկել բավականութիւնից: Թուրքերը Կիլիկյանին առնվազն մորթապեծ կանեին, մարմնի ամեն մի մասը կսպանեին առանձին-առանձին: Այս ամենը վայրկենապէս կայծակեց դասալիքի գլխահեցութեան մեջ, և այս հանգամանքն ավելի դորեղ դուրս եկավ, քան հպարտութիւնը, ատելութիւնը կամ համառութիւնը: Ռուսը մի անգամ էլ փորձեց քմծիծաղ տալ, բայց ստացվեց ամոթալիտրեն խղճուկ մի բան: Գարբիելը մազաչափ անգամ չղիջեց.

— Հը՞, ի՞նչ ես կանգնել մնացել:

Կիլիկյանն իր կուշ եկած գլուխը մեղապարտի նման թեքեց մի կողմի վրա.

— Ուզում եմ...

— Ի՞նչ ես ուզում:

Ռուսի աչքերը նոր արտահայտութիւն ստացան: Ագաթի աչքոտ, անկենդան փայլը տեղի տվեց պատանեկան անհամարձակ հայացքին: Գարբիելը մտաբերեց ստանձնկամյա տղային, որը խոհանոցային դռնակով գնելված՝ պաշտպանում էր մօրը: Ահագին ժամանակ անցավ, մինչև Կիլիկյանը մրմնջաց պարտվածի վճատկան խոսքը.

— Ուզում եմ մնալ:

Գարբիելը մտածեց, որ չարժե մարդուն լրիվ ծունկի բերել, ստիպել, որ զինվորների ներկայությամբ աղերսագին ներումն հայցի, տա հնազանդութեան երդում: Ոչ միայն կարեկցանքը (տանձնկամյա պատանու պատկերը), այլև ներքին բնազդը նրան ետ պահեց: Վերադաս հրամանատարին վայել չէր լիովին ըմբռնել տկարի դեմ տարած հաղթանակը, սեփական ռազմադաշտը ծանրաբեռնել նվառացած թշնամու ներկայությամբ: Ռուսի և սպայական շոր խոսեւածեին տվեց բարութեան երանգ.

— Կիլիկյա՞ն, ներում եմ առաջին և վերջին անգամ: Առայժմ կտեսնեմ, թե քեզ ինչպէս կպահես: Բայց դու քեզ ամենաչնչին չափով անգամ պատասխանատու զգալու ընդունակ չես: Զգուշացի՛ր. քեզ մարդիկ կհետեն: Գնա՛:

Գարբիելի հաղթանակն այնքան զորավոր էր, որ պատժվողը գին-

վորական ձևով ձեռքը տարավ դեպի մորթե փափախը, պատվի առավ, ապա աննկատելիորեն ծլկեց:

Կամակուր դասալիքի պարտությունը, դասալիք, որից բոլորը վախենում էին, առաջին անգամ, իրոք, վավերացվեց գլխավոր հրամանատարի հեղինակությունը: Չառչ Նուրհանն ու մյուս կրտսեր հրամանատարներն ակամա ձգվեցին: Շատերի աչքերում կարելի էր կարգով. «Պարզ երևում է, որ մարդը բնածին իշխանավոր է»:

Ուզմական կոմիտեի անդամներ Արամ Թովմասյանից և Հաբեթ Շատախյանից բացի, այս անախորժ տեսաբանին ներկա էր նաև ուսուցիչ Հրանտ Ոսկանյանը: Սա, ինչպես միշտ, իրադարձությանը նայում էր խոժոռված, աշխարհամերժ ամբարտաւանությամբ: Գաբրիելն այսօր առանձնապես ուշադիր զննեց ուսուցչի թուխ դեմքը: Ինքնահավան, տախն ինչ հերքող հայացքի տակ ավյուռ և վճռականություն կար թուրեւթ: Որքան էլ Ոսկանյանը փոքրամարմին լիներ, կարող էր սաստել ոչ միայն երևիաններին, այլև շափահատ մարդկանց: Հարավային ամբուլյան զինվորների կեսը դասալիքներ էին: Ինչպես ցույց տվեց Կիլիկյանի հանդգնությունը, նրանք կարիք ունեին դաստիարակի և վերակաշտի: Դրանց մարմնի մեջ հարկավոր էր թունավոր խայթոց խրել: Բագրատյանը համոզված էր, որ թղուկ Ոսկանյանը հենց այդ թունավոր խայթոցն է: Դրանից բացի, այժմ ներկայացել էր հարմար առիթը, երբ կարելի էր քաղել Ոսկանյանի հասցրած վերավորանքը: Զէ՞ որ Տեր-Հակաղունը Ուրբաթախոսին ոչ մի հանձնաժողովի անդամ չէր նշանակել և, դպրոցի տնօրինությունից բացի, ոչ մի կարգին պաշտոնի արժանի չէր համարել: Այդ պատճառով էլ Գաբրիելը տիրադեմ ուսուցչին առաջարկեց հարավային ամբուլյան կոմիտարի պաշտոն: Ոսկանյանը պետք է խիստ կարգապահություն հաստատեր, ծառայության անբասիր եղանակ, ամենից առաջ ի հայտ բերեր նվազագույն զանցանքն ու անհնազանդությունը:

Հրանտ Ոսկանյանը կնճռոտեց իր նեղիկ ձակաուրը, և նրա սև, թավ հոնքերը քթի վերևում ուղիղ գիծ կազմեցին: Կարծես ծանրաբարո խորհրդածում էր, թե արդյոք իր բարձր արժանիքներին վայել է մասամբ դաստիարակի, մասամբ էլ ոստիկանական լրտեսի այդ առաքելությունը: Վերջապես առաջարկեց իր պայմանը.

— Պարոն Բագրատյան, եթե ստանձնեմ հարավային ամբուլյան հսկողությունը, պետք է շատ լավ զինված լինեմ: Տղաները պետք է տեսնեն, որ ինձ հետ կատակ անել չեն կարող:

Ուսուցիչ Ոսկանյանը ղինանոցի կառավարիչ Ջաուշ Նուրհանին հասկացրեց, որ իրեն պետք են ոչ միայն «քարա» հրացանն ու հինգ փամփշտակալները, այլև ազդեցիկ մի ատրճանակ և լայնշեղք դաշույն: Մինչև ատամները ղինված Ոսկանյանն անմիջապես բռնեց Երեք վրանի հրապարակի ճանապարհը: Այստեղ նա ծանրաքայլ մոտեցավ Ժուլիեթին, որ հայտնի իր նոր պաշտոնի լուրը: Գոնդագին ուշադրության չարժանացրեց, հավատացած լինելով, որ այդ տափակ փափկասունն իր՝ ռազմիկի համեմատությամբ ոչնչություն է:

Մուսա լեռան առաջին իսկ օրը խրամատային աշխատանքները մեծ թափ ընդունեցին: Հույս կար, որ մինչև գիշեր կավարտվեն ամրության առավել կարևոր գործերը: Աշխատանքային ավյունը մարդկանց այնպես էր ոգեշնչել, որ նրանք երգում էին, ծիծաղում, կարծես մոռացության էին տվել անցյալն ու ասլագան:

Տրամադրությունը Քաղաքաձորում այդքան խանդավառ չէր: Տեր-Հայկազունն ու պատվելի Արամը սլուխ քորելու ժամանակ շունեին: Ամեն րոպե մի նոր խնդիր էր լույս ընկնում, պահանջում իր լուծումը:

Ավագների առաջին իսկ խորհրդակցության ժամանակ Քաղաքատյանն առաջ էր քաշել սեփականության հարցը, դժգոհություն պատճառելով Քեբուսյանին, մյուս մոլիթարներին, հարուստներին: Սեփականությունը միս ու արշուն դարձրած այս պլուրացիներն այժմ տեսնում էին, որ առանց անասունները համայնացնելու Դամվալքքում ապրել հնարավոր չէ: Ամեն օր որոշակի քանակությամբ պետք է ոչխարներ ու այծեր մորթեին, և միանգամայն անհնար էր որեւէ կողմնապահություն անել այս կամ այն սեփականատիրոջ նկատմամբ: Ամեն խելացի մարդ հասկանում էր, որ մսագործները անասուններ պետք է մորթեն որոշակի տեղում, որ ավագների խորհրդի պատվիրակությունն ամեն օր պետք է ստուգի, թե միսն ինչպես է բաշխվում ընտանիքներին և զինվորներին, այլապես կարող էին լինել անարդարություն, խլրտումներ: Քանի որ ամեն ինչ իրար հետ կապ ուներ, մոլիթարներն ստիպված եղան նույնիսկ ընդունել մսի հասարակական բաշխման առավելությունը: Բայց այդքանը բավական չէր: Նրանց պարտքն էր ոչ միայն գիտակցել անհրաժեշտը, այլև գիտակցածը հաղորդել ժողովրդին, այն դարձնել հաճելի: Դավանափոխների համար դյուրին չէր ջատագովել այն կարգը, որի բնածին հակառակորդներն էին:

Քնակարանային հարցում եղած տարաձայնությունները հարթվեցին ավելի դյուրին: Տեր-Հայկազունը միշտ էլ այն կարծիքին էր, թե չափից

աւելի կամակոր, անժուժկալ հասարակությունը կենսունակ չէ և վաղ թե ուշ կկործանվի: Առանց բարդութիւններ թուլ տալու, պետք է բնականաւոր նոր կենսաձեւին — ահա այն նշանաբանը, որին վարդապետը համատեամ էր: Այս իսկ պատճառով պետք է ծավալել բնակարանների շինարարութիւնը: Վաղը ևեթ, երբ խրամատային աշխատանքներից հետո աշխատող ձեռքերն ու գործիքներն ազատ կլինեն, վարպետ Թովմասյանը իր որդի Արամի հատակագծի համաձայն կսկսի փայտյա խրճիթներ շինել: Քանի որ Դամլաջըքում մոտ հազար բնտանիք կա, ուրեմն՝ հարկավոր է այդքան էլ բնակարան կառուցել, որոնց ծավալը կախված է բնտանիքների մեծութիւնից: Պատրաստի գերաններ և ճյուղեր կային, ինչքան ասես: Բաղրատյանը թույլ էր տվել, որ պահեստայինների մի մասը գաղութի համար այսուհետև ծառեր կտրի:

Մեծ դժվարութիւններ կային, բայց ամենամեծ դժվարութիւնը ծագեց հացի և ալյուրի խնդիրը լուծելիս: Տեր-Հաչկաղունը մնաց անորդվելի, պնդելով ծայրահեղ խնայողութեամբ ապրելու անհրաժեշտութիւնը: Առանձին բնտանիքների ունեցած ամբողջ հացահատիկը՝ ցորեն, ձալար, եգիպտացորեն, կարաոֆիլ, ինչպէս նաև թռնիրներում թխած և հտնեքը բերած հացը, առանց ալյուրալից ալեւոր է հանձնրվելին պահեստ: Համայնացված պարենից ամեն բնտանիք կհսօրից առաջ, միսը բաշխելիս, կստանար մի փոքրիկ բաժին: Արդեն չէր կարելի ազատ գործածել ոչ միայն ալյուր, այլև աղ, սուրճ, ծխախոտ, բրինձ, համեմունքներ, այլ խոսքով՝ այն ամբողջ արժեքավորը, ինչ բնտանիքները ահագին դժվարութեամբ ու իմաստուն հեռատեսութեամբ բերել էին իրենց հետ:

Այս խիստ որոշման դեմ ժամերով առարկեցին: Ի վերջո Արամ Թովմասյանն ու մոխրթարները այնքան համոզեցին, այնքան կշտամբեցին, մինչև բնտանիքների առաքինի հայրերից մի քանիսը երկար տատանվելուց հետո իրենց հացն ու ալյուրը, սուրճն ու ծխախոտն առած՝ շարժվելին դեպի պահեստը, որտեղ հանձնված ապրանքները հաշվառման էին ենթարկում, դրանցում մատչանի մեջ:

Այս անձնադէմ հերոսներին հետևեցին մշուսները, որոնց թիվը հետզհետե աճում էր: Մարդիկ պարզապես ամաչում էին. որևէ բան բաց ճամբարում թաքցնել անհնարին էր:

Ալյուրի և եգիպտացորենի պարկերը դիզում էին իրար մոտ:

Վարպետ Թովմասյանին հանձնարարվեց վաղն ևեթ շտեմաբան պատրաստել, հացահատիկը ապահով տեղ պահել, քանի դէռ Եղանակը չի վատացել: Պահեստի մոտ հինգ հոգի պահակ նշանակվեցին: Այս

Ժառանգությունը Տեր-Հայկազունը հանձնարարեց ամենաչքավոր ընտանիքների ղազաններին:

Երբ այս հրատապ, ծանրակշիռ հարցերը կարգավորվեցին, վարդապետն զգաց, որ ինքը պետք է սփռվի զաղթակայանի ժողովրդի ճնշված և բնկճված հոգին: Ոչ միայն ավետեց բազմաթիվ թոնիրներ պատրաստելու լուրը, այլև շեշտեց «հարիսա» բառը: Դա ժողովրդի վրա հանդարտեցնող ազդեցություն գործեց:

Հարիսան հայերի ազդային ճաշն է անհիշելի ժամանակներից: Սերունդների հիշողության մեջ դրոշմված ամեն հնության նման, այս ճաշն ու դրա պատրաստման եղանակը ես պարուրված են կրոնական ու հանդիսավորության շնչով: Այդ իսկ պատճառով հենց միայն «հարիսա» բառի հիշատակումը վհատված ժողովրդին հուսադրեց:

Ինչպես մարգկային խոհանոցի բոլոր ճաշատեսակները, հարիսան ես ուներ բաղկացուցիչ պարզ, սակավաթիվ մասեր՝ գառան մսի մանր կտորներ, ճարպ, կտրատված կրճիկ և կորկոտ՝ կեղևահան ցորեն: Այդ բոլորը եփում են իրար խառնած: Բայց ամենակարևորը ոչ թե նյութական կողմն էր, այլ այն, որ հարիսան տոնական ճաշ էր: Ամեն տարի եփում էին հունձքի, կալի շաբաթներին՝ սեպտեմբերից մինչև վարդապետ¹:

Տեր-Հայկազունը հոգ էր տանում, որ Դամաչքքում ես ժողովուրդը դրկված չլինի իր սակավաթիվ հաճույքներից, շնայած տեղահանությանն ու փախուստին:

Հարիսայի հաճույքը ոչ միայն ուտելու մեջ էր, այլև ճաշը պատրաստելու երկարատև արարողության: Մարմանդ կրակի վրա ամբողջ դիշերը պետք է դանդաղ եփվեր: Մինչև առավոտ պուտուկի միջի ջուրը գոլորշանում էր, մնում էր միայն պինդ դանդաղածը: Սկսվում էր երիտասարդների բավականությունը: Տղաներն ու աղջիկները կանուխ վեր էին կենում, հարիսան դարձնում թնթոցով¹, որն ամեն տան մի անկյունում պահված էր լինում: Զանգվածը պետք է լավ տրորել, ինչպես ույիշ երկրներում մանրում են շորացրած ձողաձուկը: Սա, իհարկե, միայն մի փոքրիկ, դժգույն մասն էր հարիսայի տոնի հետ կապված ավանդական հայտնի բավականությունը:

Տեր-Հայկազունի խոստումների շնորհիվ Մուսա լեռան ժողովուրդը, հակառակ ստեղծված իրադրության, հավատով ապաստում էր այդ տոնին:

Վարդապետը գործնական մարդ էր և միաժամանակ հոգեբան:

¹ Բերրոց — երկար, սղորկ փայտ, որով հարիսա են խառնում

Գրանով շատ ու շատ նպատակներ էր հետապնդում: Առաջին. գիտեր, որ մարդը կործանվում է, եթե զուրկ է թեկուզ ամենաշնչին բավականությունից: Երկրորդ. հարիսան զուտ միս չէ, կօգնի հացը խնայելուն, բավարարելով վերջինիս պահանջը: Երրորդ. հարիսան չի փչանում. կարելի է ուտել թե՛ տաք, թե՛ սառը վիճակում: Չափադանց սննդաբարձաշ է, հետևաբար «զինվորական» ամենահարմար ուտելիքը: Չորրորդ. հայ գյուղացին ու արհեստավորն աշխարհի որևէ անկյունում իրենց երբեք չեն զգա հարազատ հարկի տակ, եթե թոնիր չկա: Պատճառը թերևս այն է, որ թոնիրը մի ժամանակ եղել է կրակապաշտություն խորան, և մինչև օրս տակավին գոյություն ունի այն հավատը, թե խոնրի մեջ կա աստծո օրհնությունը: Տեր-Հայկազունը կաշվից դուրս էր դալիս, միայն թե ամայություն մեջ և մահվան բովում գտնվող իր հոտին ներշնչեր այս պատրանքը. «Մենք մեր տանն ենք»: Ուրեմն՝ ամեն զոհողության և զրկանքների գնով պետք է թոնիրներ պատրաստել, հարիսա եփել:

Այս բանը ծրագրելուց հետո իսկացի վարդապետն իր մտադրությունը հայտնեց ժողովրդին: Նոր էր բերանը բացել, երբ գոհունակության մի ալիք պայծառացրեց բոլոր խոթողած դեմքերը:

Տեր-Հայկազունը, Գաբրիելը և ավագների խորհուրդը առանց ինքնախաբեկության պարզ պատկերացնում էին կործանումը, որն սպառնում էր աշխարհի չորս կողմից: Բայց մի այլ կողմից սպառնացող վտանգ մինչև այդ հաշվի չէին առել: Նվ հենց այդտեղից էլ մայրամուտից առաջ փորձանք եկավ, անուղղելի շարիք:

Ամբողջ օրն աշխատանքը լավ էր ընթանում, որովհետև արևը վարագուրված էր մշուշով: Ամառային կիզիչ ճառագայթները չէին ընկնում խեղճ գեղջուկների մեջքերին, և ոչ ոք արևից պաշտպանվելու առիթ չուներ: Չնայած արևը չէր երևում, երկնքում ոչ մի ամպ չկար: Չէր էլ կարելի ասել, թե զով է: Օդը լցված էր ամպանման պղտոր նյութով, տիեզերքի կեղտաջրագույն մրուրով, որի մեջ ինչ-որ շարագուշակ բան կար: Ուղղակի ալրող շոգի փոխարեն ամեն ինչի վրա ժայռի պես ծանրացել էր տոթը: Ծովը հայելու պես ողորկ էր: Երբեմն արևմուտքից գալիս էր հրեղեն մի շունչ, բայց ջրի մակերևույթը մնում էր անկնճիռ:

Չնայած այս ծանր անշարժությանը, կեսօրից հետո ծովը ծառս եղավ, ալեկոծվեց, անզուսպ կատաղությամբ սկսեց բախվել ժայռերին, իրենց հոգսերով տարված մարդիկ ոչ մի ուշադրություն չդարձրին եղանակի խենթությանը: Բայց երկինքը հանկարծ հարձակման անցավ:

Ջութա, հինգ անգամ վրա տվեց փոթորիկը. կարծես կարճ ու կտրուկ պատերազմ հաստատարեց: Ամբողջ Դամլաջըրը, ամեն ասպառած, ամեն ծառ, ամեն մրտենի և գահինեվարդ, ամեն ինչ սաբասափից սարսռաց: Ահա և ահարկու որոտի համազարկերը: Հարավային կայծակնասույր, կայծակնառատ ամպերովը շաշ ու շառաշով գրոհի նետվեց, ամեն ինչ ծածկեց իր թանձր, հեղձուցիչ փոշով: Խսիրները, վերմակները, ներքնակները, բարձերը, սավանները, կճուճները, սահիորները, լամպերը, ծանրն ու թեթևը, ամեն ինչ ղնգում էր, ճռնշում, շուռ էր գալիս, պտտվում էր տեղում կամ նետվում առաջ: Մարդիկ ևս զոռզոռում էին, վազում «չարամտորեն» փախչող իրերի ետևից, իրար հրում, տրորում ուրիշի գույքը: Իրարանցման ժխորը խլանում էր փոքրիկ երեխաների ողբաձայն բողբոջից: Կարծես առաջին անգամ էին հասկանում երկնային պատժի խորհրդավոր իմաստը:

Նոր էր սկսվել թռչող իրերի վայրագ որսը, երբ վրա տվեց աչնպիսի մի կարկուտ, որի նմանը լեռնականներից ոչ ոք չէր տեսել: Ապարդյուն դիմադրությունից հետո շատերը բերանքսիվայր պատկեցին գետնին, մեջքները հանձնելով տարերային գանահարություն: Մարդիկ հողն էին կրճում, ուզում էին մեռնել... Հանկարծ մեկը գոռաց.

— Զինամթե՛րբր:

Գարրիկը բարերախոսաբար կարգադրել էր, որ փամփուշտներով լցված արկղնկը տեղափոխեն շեյխի վրանը, իսկ Ջաուշ Նուրհանը հող էր տարել վառոցը չոր պահելու մասին: Երկրորդ բանը, որ մտաբերեցին, անդամթեքներն էին: Տղամարդիկ գոռգոռոցով նետվեցին դեպի պահեստ:

Շատ էր ուշ: Լավաշները վեր էին ածվել լպրծուն խմորի, բոքոնները՝ ուռած սպունգների: Ալյուրի բոլոր պարկերը հանդած կրի նման զոլորչի էին արձակում: Այս ավերածությունն ամենամեծ աղետն էր: Լկի մեծ մասը հալվել, ներծծվել էր հողի մեջ: Ոմանք հիշեցին այն հինավուրց սպառնալիքը, թե մարդ մի օր, վերջին դատաստանի ժամանակ, իր մեղքով ցանուցիր արած աղը ստիպված կլինի հավաքել աչքերի թարթիչներով:

Աղետը տեսնելով՝ մարդիկ պայքարից հրաժարվեցին: Մինչև ոսկորները թրջված, կարկտածե՞՞ նստեցին ճահճացած գետնին, ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով տեղատարափ անձրևին, որը նրանց մորակահատում էր իր մատնաչափ շիթերով: Կանաչք այլևս չէին լալիս, չէին հեծեծում: Ամեն մարդ լուռ տարվեց իր մտորումներով, ամեն մարդու մեջ թուխս նստեց մենությունը... Բոլորն էլ անասելի ոխով էին

լցվել Տեղ-Հայկազունի և ավագների խորհրդի դեմ, որոնց խղճի վրա էին ծանրանում պահեստն ու համայնացման անհիժյալ հրամանը:

Ձախորդության մեջ ոչ մի բան այնպես չի թեթևացնում մարդկային սիրտը, այնպես չի սփոփում, որքան (նույնիսկ տարերային աղետի դեպքում) չարիքի համար որոշակի մարդկանց մեղադրելն ու կշտամբելը: Դամլաջըքի գայրացած ժողովուրդն էլ բավական ուշ գլխի ընկալի, եր հացն ու ալյուրը հանձնելու հրամանի և աղետի միջև ոչ մի առնչություն չկա: Չէ՞ որ սննդամթերքները դարձյալ չէին փրկվի, եթե պատկանեին մասնավոր տերերի: Բայց գյուղացիների աչքերից երևում էր, որ դա նրանք համարում էին հրկնային անողոք պատիժ՝ համայնացման և նոր կարգ ու կանոնի համար:

Դավանափոխ մուսլմանները շեղաչ Թավմաս Քերուսյանի գլխավորությամբ իսկույն հեղափոխվեցին, իրենց դժգոհությունը միացրին վարդապետի դեմ ուղղված նախատիքներին, գանգատներին և նզովքներին:

Տեղ-Հայկազունը դադարող անձրևի տակ կանգնած՝ հանդուրժում էր թշնամական այս կատաղի լուսանքը: Պարեգտը թրջվել, կպել էր մարմնին, ջուրը թափվում էր մորուքից: Հացն ու ալյուրը անգտնալիորեն կորած էին: Վարդապետը ոչ մի կերպ չէր կարողոտնում ազատվել այն դարհուրելի հարցից, թե ինչու՞ աստված տասը բազում իրար խառնեց անմեղ հալածվածների մարդկային հաշիվները: Այն էլ իսկույն, երբ չէր ավարտվել Մուսա լեռան առաջին օրը:

Փոթորկային դրոհին եռանդուն շրջահայեցողությամբ դիմադրեց միայն մի անձնավորություն, որը և սլաշտպան կանգնեց իր հացին, անշուշտ հողերու քամու առաջին իսկ հոսանքը թոցրեց տարավ ծերունի Գրիգորի հատորներից մի քանիսը: Բայց նա խելոք մարդ էր. դոհերի ետևից չվազեց, իր ամբողջ ծանրությամբ պառկեց գիրք-աղյուսներից գոյացած պատի վրա, կառչեց ձեռքերով ու ոտքերով: Չնայած այս ողբալի վիճակին, դեղազործը չկորցրեց իր արիությունը, քաշեց, մոտ բնրեց վրանի երկու պաստառ և մի վերմակ, ծածկեց իր գանձերի մեծագույն մասը, մինչև օգնության հասավ խուլ ծառան:

Մայրամուտի վերջին շողերն էին մարում, բայց Գրիգորը մանդարինական անվրդով արժանապատվությամբ պրպտում էր ամեն թիփ, ամեն քարի ետևը, որոնում փոթորկի տարած գրքերը: Այդ ձևով փրկեց բոլորը:

Արեն անցավ խաչտաբղետ, երկնաձիգ լեռների թիկունքը, որոնք անհաղորդ էին եղելությանը: Միայն թռչուններն էին անդու աղմկում:

Նրանց ժխտող շարունակվեց մինչև լուսի վերջին թրթիռը. կարծես իրենց կանաչով ինչ-որ բան էին ուզում ետ քերել: Մարդիկ սուղվել էին խոր լուսնյան մեջ: Տղամարդիկ, կանայք, երեխաները կիսամերկ վիճակում դեռ-դեռ էին վազվզում: Տանտիրուհիները ծառերի արանքում պարաններ էին կապում, շորաքնելու համար կախում ջրի մեջ կոբած ամբողջ ունեցվածքը: Ոչ մեկն այլևս չէր ուզում մնալ գետնին պռկած:

Լուսինը դեռ չէր ծաղկել, երբ ամռան ծաբավ հողը ծծեց, իր խորքերը քաշեց վերջին խոնավությունը: Բայց խաբույկները դժվարությամբ էին վառվում. փայտն ու խոփը հորդառատ անձրևից չուր էին դարձել: Առանձին քնտանիքներ կուշ էին եկել կրակի շուրջը, մեջքներն անտըրամադիր և անբարյացակամորեն դարձրած մյուսների կողմը: Անուհետեւ քնեցին գետնին՝ առանց ներքնակների, առանց վերմակների ու բարձերի. մինչև հաջորդ երեկո դրանք հազիվ շորանային: Քնեցին խումբ-խումբ, իրար կպած, քանի որ ձախորդության մեջ մարդ ուզում է զգալ մյուսների մտախնայությունը, մեկի տխրությունը ամբողջում է մյուսների տխրությամբ:

Առաջին զծի պինդորենքը քնեցին նոր փորած խրամատներում, այնտեղ լցված ջուրը դուրս թափելուց հետո: Գաբրիելը պատվիրեց, որ իր համար մի ներքնակ և վերմակ տանեն Հյուսիսային լեռնաթամբը: Թեև աստիկ հողած էր, բայց հաստատ վճռեց մազաչափ անգամ չրարելով: Իր կյանքը, սուրբ այնպես, ինչպես իր մարտիկները: Ժուլիեթին ամբողջ օրվա ընթացքում մի բույն անգամ չէր տեսել:

Գաբրիելը պառկեց, երբ բոլորն արդեն քնել էին:

Անքուն մնացին միայն պահակները: Պաշտպանության այս հաստատվածում չորաքանչյուր խրամատ հսկում էին երկուական հոգի:

Կենդիներից առաջ Ամանոսի սրածալը գազաթն ի վար գահավիժեց մի զարմանալի ասուպ: Երկնային մողեսներն ու օձերը դալարծակ ուրախներից կատաղորեն ցած նետվեցին և բարձր լեռան բուրձ, գորշ կատարը ծածկեցին ոսկեհնուս բատայնով: Հոգնածությունից արբեցած պահակներն այդ հրաշքը ե՞ տեսան, ե՞ չտեսան:

Լուսադեմին սաղարթների մեջ մնացած անձրևի նեխած կաթիլներից, վաղորդյան աղչամուղչից և ծխացող տաք մշուշից աշխարհ եկան փոքրիկ, կարմրավուն ճանճեր, որոնք ամպերի պես պտտվում էին, ապահորեն իջնում քնած մարդկանց դեմքերին, ձեռքերին: Խայթոցներն աչրում էին, թողնելով բոլորոքիչ, զգվելի հետքեր:

Պատվելի Աբամ Թովմասյանը նստած էր հետախուզական դիտա-

նոցներից մեկում: Կապավոր տղաները դա հաստատել էին հինավուրց կաղնու կատարին: Այստեղից կարելի էր պարզ տեսնել Բիթիասի եկեղեցու հրապարակն ու գյուղամիջյան ճանապարհը: Պատվելին բերել էր Գաբրիելի հեռագրիտակը, և ահա նրա աչքերի առաջ փովել էին եկեղեցու փողոտ հրապարակը, ճանապարհը:

Նոխուղյանի բողոքական համայնքը եկեղեցու առաջ հավաքված՝ կազմ-պատրաստ սպասում էր ճանապարհ ընկնելու: Մարդկային բազմությունը բավական մեծ էր: Երևի շատ համախոհներ դադարի միացել էին Նոխուղյանին: Մինչև Բիթիաս հայաբնակ բոլոր գյուղերը դատարկված տեսնելով՝ մյուսներն ու ոստիկանապետը հավանաբար հանկարծակիի էին եկել: Հենց այդ պատճառով էլ, անշուշտ, տեղահանություն ժամկետը շաբաթ օրվանից հետաձգել էին մինչև կիրակի:

Ջափթիները ետ ու առաջ էին վազում, թափահարում մտրակները կամ հրացանները: Դժվար էր զանազանել: Փոքրիկ կերպարանքների զիզզազը դուրս էր տեսագալուշից: Հավանաբար ոստիկանները մարդկանց մտրակներով ծեծում էին: Բայց այստեղ չէին հասնում ոչ վրդովմունքի ձայները, ոչ էլ լացուկոծը: Հեռավորության պատճառով սոսկալի ստանում էր անհամոզիչ պատկեր: Թովմասյանը միայն ներքուստ էր գիտակցում, որ հեռագրիտակի շրջանակում տեղի ունեցող երևույթը ոչ թե իրեն չվերաբերող տիկնիկային ներկայացրած է, այլ իր սեփական ճակատագիրը: Արամին նորից ու նորից թվաց, թե ինքը փախել է, լքել հովտում, փողու ամպերի մեջ մահվան երթի դուրս եկած տարագիրներին, որպեսզի իր երկրային գոյությունը երկարաձգի մի քանի օրով: Այստեղ, վերևում, կաղնու կատարին այնքա՞ն զով է, այնքա՞ն հաճելի: Ամբողջ մարմինը տոգորված է խաղաղավետ երանությունը: Հովտի իրողությունը լուծվում է, պառնում աղոտ հուզմունք, տեսողությունը լարվում է, բայց սիրտը մնում է անտարբեր, ինչպես երազում:

Պատվելի Թովմասյանը սարսուռաց, գիտակցելով իր հանցավոր քարասրտությունը: Ինքը պետք է այնտեղ լիներ, ոչ թե այստեղ: Աչքերի առաջ կանգնեց Մարաշի միսիոներական տունը: Գերապատիվ Ուոդլին՝ աստծո կողմից իր մոտ առաքված այդ քննիչը, մի անգամ էլ տվեց գունագեղ որոգայթ հիշեցնող հարցը. «Արդո՞ք երեխաներին օգնած կլինե՞ս, եթե նրանց հետ գնաս դեպի մահ»: Այժմ էլ Բիթիասում երկրորդ անգամ ձեռքից բաց է թողնում այն առիթը, երբ կարելի էր ապացուցել Քրիստոսի համար տառապելու իր պատրաստակամությունը:

Երկար, տանջալից կերպով երկար ժամանակ անցավ, մինչև ճանապարհ ընկավ Արամի ձերունազարդ և արդարադատ պաշտոնակցի՝

Հարություն Նոխուդյանի թափոքը: Ի դեպ, պեպենոտ մյուսիքը տարա-
զիւրներին որոշ արտոնություն էր տվել: Բաղմության հետ շարժվում էին
բեռնավորված ավանակներ, նույնիսկ երկու սալ՝ փոշու ամպերի մեջ
ոսոռատող անիվներով:

Պատվելի Արամը տեսավ այն, ինչ զեյթունյան վերջին յոթ օրվա
բնթացքում այնքան հաճախ էր տեսնում... Մարդկային շղթան հիվանդ,
մահամերձ որդի դողդոջուն շոշափուկներով, մազմզուկներով ու բարակ
տոքերով սև թրթուրի պես տրորված գալարվեց դաշտանկարի վրա,
սուսնց աեղից շարժվելու Բախտի քմահաճությին հանձնված վիրավոր
կենդանին իդուր էր ապաստան փնտրում հովտի բաց ծալքերի մեջ:
Որդային ցնցումներով շարժում էր առջևի օղակները, ապա ջղաձգորեն
մոտեցնում վերջինները: Խոր կտրվածքներ էին գոյանում, և սողացող
թրթուրը հաճախակի բաժանվում էր բազմաթիվ մասերի, որոնք իրենց
հաղիվ տեսանելի լուշտանդուզների ստիպմամբ մի կերպ միանում էին՝
հաղիվ սպիացած տեղում դարձյալ կտրատվելու համար: Թրթուրը ոչ
թե սովորական ձևով սողում էր, այլ օրհասական պայքար մղում, վեր-
ջին անգամ օղակվում, ճկվում, ջղաձգվում, մինչև լեշակեր միջատները
վրա էին տալիս բաց վերքերին...

Ուղղակի հրաշք էր, որ այդ թրթուրի և գյուղերի միջև հետզհետե
ինչ-որ տարածություն գոյացավ, թեև անտանների դանդաղ:

«Հգի կանալք էլ կան», — մտածեց պատվելի Արամը: Եվ սրտի
կսկիծով իսկույն հիշեց Օվսաննային: Բուշը նշաններից երևում էր, որ
կնոջ երկունքն արդեն մոտ է: Հարկ եղած միջոցները ձեռք չէր առել, չէր
էլ կարող: Անդրանիկ որդին աշխարհ էր գալու վայրի բնության գրկում,
ինչպես Մուսա լեռան որսն կենդանի: Դա այնքան էլ լավ բան չէր խոս-
տանում: Արամն ակամա սոսկաց իր մեղքով մոր արգանգում տառապող
կակի ճակատագրից: Թվաց, թե ահա կուշաթափվի: Նա հեռագիտակը
բաց թողեց, երկու ձեռքով ամուր կառչեց հաստ ճյուղերից, որոնց
արանքում նստած էր: Քիչ հետո, երբ հեռագիտակը նորից մոտեցրեց
աչքերին, տեսարանը փոքր-ինչ փոխվել էր: Այժմ որդը գալարվում էր
Ազիրի՝ Շերամագյուղի միջով: Սակայն մի խումբ զափթիեններ առանձ-
նացան, քայլեցին դեպի հյուսիս-արևելք: Բիթիասը ետևում թողնելով,
շարժվեցին Քեբուսիեի կողմը:

Արամն իսկույն սուրհանդակ ուղարկեց շտաբ: Վտանգն արագորեն
հեռանում էր: Զափթիենները Դամլաջքի Հյուսիսային լեռնաթամբը
թողած՝ շարժվեցին դեպի հովտի հակառակ ծայրը: Պատվելի Նոխուդ-

յանը թուրքերին մոլորության մեջ էր գցել, և սրանք շինծու հետքեր էին որոնում:

Չորս կողմ անդորրություն էր տիրում: Լքված գյուղերի հրապարակներում և ճանապարհների վրա թրև էին գալիս մի քանի հարյուր մահմեդական՝ հյուսիս-արևմուտքից եկած փախստականները և դաշտավայրի բնիկ խաժամուժը, որոնց հրապուրել էր կողոպուտի հոտը: Ինչպես կրկնում էր, խուժանը դեռևս չէր տիրացել տներին: Թերևս նրանց ակաթածակը զսպում էր կառավարական ինչ-որ հրաման: Ալարկոտ իշամեղուների պես պտտվում էին տների շուրջը:

Քեբուսի չհասած՝ ոստիկանախումբը չքացալ արևելյան կողմի ինչ-որ հովտում: Դա ապացույց էր, որ թուրքերը դեռևս ոչինչ չէին կասկածում: Արամի սրտում հանկարծ հույս ծնվեց: Գուցե և ժողովրդին վիճակվի շատ ու շատ օրեր ապրել խաղաղ, գուցե և թուրքերը առհասարակ աչքաթող անեն Մուսա լեռը:

Պատվելի Արամը ցած թռավ իր դիտակետից, Թավ Կաղնուտի բոլոր կողմերից լավում էր ծառ կտրող կացինների թխկոցը: Ուրեմն, Քաղաքաձորում հայրն արդեն սկսել է շինարարությունը: Նկատի ունենալով զափթիկների մոլորությունը, Բագրատյանն առաջին դժի անձնակազմին և պահեստայիններին պատվիրել էր ամբողջ օրը նվիրել փայտե խրճիթներ պատրաստելուն: Արամն ղգաց, որ հասն է նաև իր գործունեության ժամը: Իսկույն վճիռ կայացրեց: Դա չէր հասնում իր վսեմ պարտքի բարձունքին, բայց դժվար էր զայթակղությանը դիմադրել նույնիսկ այս չնչին ասպարեզում: Պետք է մեկընդմիջտ հաղթահարեր երկբայությունը, իրեն հանցավոր համարելու տանջալից նոպաները: Եթե շապացուցեց, որ ինքը Տիրոջ օծյալն է, ապա կապացուցի, որ Քրիստոսի գինվորն է, կարող է օգտակար գործ կատարել: Լայն քայլերով կտրեց անցավ ահագին ճանապարհը, վերադարձավ ճամբար, որպեսզի ոչ մի րոպե չկորցնի իր պարտքը կատարելու գործում: Այստեղ աշխատանքային աննկարագրելի եռուզեռ էր տիրում: Գլխահակ դալիս էին կաղնու, առնու, եղևնու ճյուղերով ծանրաբեռնված ավանակների երկար շարանները: Սայլերով ծանր քարեր էին հասցնում տների հիմքը գցելու համար: Վարպետ Թովմասյանի աշակերտները երկար ժապավենով չափչփում էին փողոցները, ձողերով նշանակում առանձին խրճիթների տեղերը: Որոշ բնակարանների կմախքը արդեն պատրաստ էր: Ընտանիքներն իրար հետ մրցում էին արագություն մեջ: Աշխատում էին ոչ միայն տղամարդիկ և կանայք, այլև երեխաներն ու զառամյալ ծերունիները: Ահագին բարձրացել էին հանրային շենքերը՝ մեծ պահեստը և

հիվանդանոցը, որի շինարարությունը աշակերջ հետևում էր Պետրոս Ալիսանին: Բայց վարպետ Թովմասյանի ուշադրության կենտրոնը կառավարական տաղավարն էր, որի կառուցումը նա իր սրտին մոտ գործ էր համարում: Դա մի ընդարձակ սրահ էր, եզրային երկու որմնախորշերով, որոնք դռնակները ապահովության համար փակվելու էին կողպեքներով:

Մինչ այդ, Ժուլիենը Երեք վրանի հրապարակում հունի մեջ էր դնում իր կյանքը: Գաբրիելը նրան որոշակիորեն խնդրել էր չբաշխել որևէ բանից կամ որևէ մեկից, նույնիսկ իրենից: Մյուս բոլորը նույն ժողովրդին էին պատկանում, ստիպված էին կրել իրենց ճակատագրի բեռը, ինչպես թեազրեր ստեղծված վիճակը: Մինչդեռ Ժուլիենը այդ ամենի հետ ոչ մի առնչություն չունեւր. ամենը զոհ էր, իրավունք ուներ ներկայացնելու ամեն պահանջ, գոհացում ստանալ զոհն կիսով չափ:

Այս հարցը Գաբրիելը քննության դրեց նույնիսկ ավագների խորհրդում:

— Կինս իրավունք ունի Դամիաշիցում ևս վարելու այն կյանքը, որին ընտելացել է, ապրելու առանձին, իր ցանկացած ձևով: Ամուսնությունն արշուձակություն չէ: Քայսրս իրար հետ կապված ենք արշամբ, հետևարար մեկ համար պարտադիր են այստեղ սահմանված օրենքները: Բայց այդ օրենքները նրան չեն վերաբերում: Նա ֆրանսուհի է, օտար, ամենի բախտավոր ժողովրդի դուստր, որը ճակատագրի բերումով ստիպված է մեղ հետ տառապել: Ուրեմն՝ նա պետք է վայելի մեր ժողովրդի վեհանձն հյուրասիրությունը:

Խորհրդի բոլոր անդամներն իսկույն կռահեցին, թե Գաբրիելն ինչու է հյուրասիրության կոչ անում: Միայն Ժուլիենին տրամադրված նրեք վրանը, իրար վրա շարված ծանրոցները, առանձին խոհանոցը, անկախ տնտեսությունը, ծառաները, առանձին պարենը, հոլանդական երկու հովր (Գաբրիելի հանգուցյալ եղբայր Ավետիսն էր դնել), այս ամբողջ բացառիկ կարողությունն այնպիսի արտոնյալ բարիք էր, որ կարող էր գրգռել ժողովրդի ակործակը: Գաբրիելը պատվիրել էր կաթի մեծ մասը, ինչպես նաև խոհանոցային «հոտ զցած» բոլոր մթերքները բաժանել ճամբարի երեսաներին: Բայց, ցավոք սրտի, այս բարեգործությունը խառնված էր տիկնոջ թերմացքի վրա: Նրան թշնամիները և անբարյացակամորեն տրամադրված մարդիկ համայնական տնտեսության օգտին Գաբրիելի արտասանած ճառերը համեմատեին Երեք վրանի հրապարակում տիրող լիության հետ, ապա ակնհայտ կդառնար վար-

դապետութեան ու ապրելաձևի միջև գոյութիւն ունեցող ցավալի հակասութիւնը: Զէր կարելի ժխտել, որ գլխավոր հրամանատարը քնում էր ոչ թե վրանում, այլ խրամատում, սնւում էր իր բոլոր գինվորների նման, որ նրա շափ գույք և մթերք շատ քչերն էին սրամագրել հասարակութեանը, բայց չէր կարելի ուրանալ, որ, ի սեր ժուլէնթի, իր ունեցվածքի ընտիր մասը չէր հանձնել: Այս հակասութեան մեջ կար ընդհարման վտանգ: Առաջմ կարծես ավագներից ոչ մէկի մաքով աշգիւիսի բան չէր անցնում: Բայց Յոզոնօլուքի մուխթար Քեբուսյանի գլխին կինը մի ժամ առաջ թունդ քարոզ էր կարդացել Երեք վրանի հրապարակի մասին: Ի՞նչ է, ինքը՝ Մարաշի միսիոների սանուհին, պահա՞ կա՞ս կին է, որ մուխթարի ամուսինը լինելով հանդերձ՝ պետք է աշգրան ստորանա ֆրանսուհու առաջ, մյուս հասարակ կանանց պես ապրի ճշուղերից պատրաստած ինչ-որ քոսոտ խրճիթում: Ասել էր, թե Թովմասը՝ իր ամուսինն էլ խեղճ ու կրակի մեկն է, որ ոչ մի տարբերութիւն չկա նրա և մուրացկան Տիգրանի կամ Միքայելի միջև, այնինչ գոռոզ Բաղրատյանի և գլուխապետի միջև ստրեք ու ձորէր կան:

Կնոջ տված այս թունավոր դեղահատիկն ապարդշուն չանցավ: Քեբուսյանը դարտուղի խորամանկութեամբ հասավ այն բանին, որ նրա ընտանիքի համար վճռեցին պատրաստել ոչ թե քամու առաջ բաց, հշուղաչեն մի խրճիթ, այլ քարե ընդարձակ մի տուն՝ խորանի մոտակայքում: Քեբուսյանը մտադիր էր մուտքի վերևում ցուցանակ փռեցնել, վրան գրել «Թաղապետարան», դրանով իսկ տունը գերծ պահել շար աշգիւ: Գիտակցելով իր խաղացած խաղը, այժմ գլուխը ամսամբացնում էր, հավանութիւն տալիս Բաղրատյանի հշուրասիրական կոշին:

Ուսուցիչ Շատախյանը՝ «ֆրանսիացին», առիթից օգտվելով, մի աղնվածոր հաշտարարութիւն արեց: Տիկնոջ՝ իսկական փարիզուհու, ներկայութիւնը Մուսա լեռան ժողովրդի համար պատիւ է, միտմամանակ հերոսութեան խթան: Հայորդիները պետք է իրար հետ մրցեն, որպեսզի չնաշխարհիկ Ֆրանսիայից եկած հշուրի կյանքը հնարավորութեան սահմաններում դարձնեն տանելի, տիկնոջը պաշտպանելու համար չխնային իրենց արշուներ:

Հաբէթ Շատախյանի այս խոսքի վրա ուսուցիչ Ոսկանյանը հրացանի խղակոթով խփեց գետնին (առանց դենքի արդեն ոչ մի քայլ չէր կատարում): Պարզ չէր, ընկերոջ ճառի վերաբերյալ իր հավանութիւնն էր հայտնում, թե՞ դժգոհում էր հանդիսավոր պոռոտախոսութիւնից:

Տեր-Հայկազունը լիահայաց նայեց Բագրատյանին, ապա իր սովորության համաձայն գլուխը խոնարհեց.

— Պարոն Բագրատյան, մենք բոլորս էլ կփափագեինք, որ Ձեր կինը ողջ ու անվթար այստեղից ապաստվեր, եթե մեզ վիճակված է վաղ թե ուշ կործանվել: Երանի՜ թե նա Ֆրանսիայում մեր մասին լավ բան տեսնու:

Ժուլիեթն ապրում էր ճանապարհորդական վրանում: Երկրորդում տեղավորել էր Իսկուհուն և Օվսաննային, որը մեկամաղձոտ երկյուղով սպասում էր իր երկունքին: Կիսով չափ մթերանոց և պահեստ դարձած շնյխի վրանում երեք անկողին կար: Մեկն Ստեփանինն էր, մյուսը պատկանում էր Սամվել Ավագյանին, բայց սա, իբրև գլխավոր համհարզ և շտաբի պետ, գիշերները միշտ լինում էր Գաբրիելի մոտ: Քանի որ սա որսչակիորեն, նույնիսկ խիստ տոնով հրաժարվել էր հարմարավետ պայմաններից, Ժուլիեթը երրորդ անկողինը տրամադրել էր Գոնզալա Մարիսին: Նա այս երիտասարդի նկատմամբ իրեն երախտապարտ էր զգում: Հատկապես վերջին ցավալի դիպվածից հետո տիկնոջ աչքից չէր վրիպում Մարիսի համեստ ուշադրությունը: Զէ՞ որ նույն Մարիսը փրկեց Գաբրիելի կյանքը: Դրանից բացի, հույնը միակ եվրոպացին էր Գամալչերում: Նրբեմն հարկադրական սովորությունն այնքան զորեղ էր, որ մեկը մյուսին նայում էր իրրի իր համախոհի, իրար համարում էին նույն զնդանը նետված բանտարկյալներ: Ժուլիեթն զգում էր իր հակումներին ազատություն տալու վտանգավոր պահանջ, իսկ Մարիսը, ինչպես միշտ, կոկիկ էր հագնվում: Ֆրանսուզին հաճախ կանգնում էր գլխին հենց այն պահին, երբ սա վրանի առաջ ամենայն բծախնդրությամբ կոստյումն էր խողանալով մաքրում, կտրված կոճակը կարում կամ արբում կոշիկները: Զեռքերը մաքուր էին, եղունգները՝ կտրված: Ի տարբերություն Գաբրիելի, ամեն առավոտ ստիրվում էր: Այս մանրակրկիտ գրադմունքը երբեք չէր թողնում աչք ծակող անափառության տպավորություն: Դա ավելի շուտ թվում էր թափթիվածությանից և անմաքրությունից խորշող մարդու վարմունք: Հագուստին ընկած որևէ բիծը, կոշիկներին կպած ցիխի կտորը կարող էր Գոնզալին դժբախտացնել: Կարծես նրա էությունը տանել չէր կարող որևէ անհեթեթ, անիմաստ բան, և ամեն ինչ պետք է կատարվեր կամքի լույսի տակ, ամեն ինչ պետք է լիներ նպատակասլաց, որպեսզի նա առհասարակ կարողանար ապրել:

Ժուլիեթը հանգամանքներից չընկճվող այս ապրելակերպը համա-

բում էր օրինակելի վարմունք, անկեղծորեն դարձանում: Առավել անհասկանալի էր թվում Գոնզալսի անտարբեր վճռականությունը. ինչո՞ւ էր իր ուսերին վերցրել օտար ժողովրդի մահախուճապ ճակատացրի բեռը: Հույնը մեկ-երկու թեթև ակնարկով հասկացրել էր, թե այդ վճիռն ինքը կայացրել է միայն ի սեր Ժուլիեթի: Բայց Ֆրանսուզին դա համարել էր սոսկ կնամեծար քաղաքավարություն: Գոնզալը ոչ մի անգամ այլ վերաբերմունք ցույց չէր ավել, բացի սիրո հետ առնչություն չունեցող երկրպագությունից, որը բարձրաշխարհիկ տիկնոջ նկատմամբ կարող է զդալ մի երիտասարդ, կնոջ մեջ շտեմնելով կիներ, եթե կյանքը նրանց պահում է իրարից հեռու:

Թեև Գոնզալսն օրվա մեծ մասն անց էր կացնում Ժուլիեթի կողքին, երկուսի միջև երբեք տեղի չէր ունենում այնպիսի խոսակցություն, որ չվերաբերեր գործերին, ներկա իրադրությանը: Ժուլիեթը Գոնզալի նախկին կյանքին բացարձակապես անտեղյակ էր: Խառը հոգեքերի տակ ծվարած աչքերի ուշադիր, լարված արտահայտությունը միայն մի բոպն էր տեսում: Բայց հենց այդ անբոռ լանցյախ ու ներկան բոբբոքում էին Ժուլիեթի անհանդիստ հետաքրքրությունը, երբ հանդիպում էին:

Մի անգամ Գոնզալը կես օր չերկաց, Ժուլիեթը որսնեց, գտավ նրան.

— Արդեն սկսե՞լ եք մեր կյանքի նկարագրությունը:

Գոնզալը նայեց զարմացած, գրեթե հեղնանքով.

— Ես երբեք նշումներ չեմ անում: Միակ տաղանդը, որով օծոված եմ, հիշողությունն է: Երբեք ստիպված չեմ լինի վրեժել ինչ-որ խզրզած թղթեր:

Ժուլիեթին բարկացրեց երիտասարդի ինքնավստահությունը.

— Միայն թե հարց է՝ կկարողանա՞ք ազատել Ձեր գլուխն ու հիշողությունը:

Գոնզալը թուցիկ ձեռով ծիծաղեց, բայց դա միայն լուրջ համոզմունքի արտահայտություն էր.

— Ժուլիեթ, Դուք դեռևս չեք հավատում, որ ինձ թեքք զինվորականները կամ որևէ այլ արգելք ետ չեն պահի, եթե ես իրոք ցանկանամ այստեղից հեռանալ:

Պատասխանի եղանակն ու իմաստը Ֆրանսուզուն դուր չեկան: Ինքնավստահ հանդիսավորությունը, որ հույն երիտասարդը հաճախ էր ի հայտ բերում, թվաց վանող: Բայց և լինում էին պահեր, երբ նա դառնում էր բոլորովին մոլորված մանուկ: Նման դեպքերում Ժուլիեթի

կոծքի տակ ինչ-որ մայրական զգացում էր խլրտում, որից ինքն էլ էր բաժականութիւն ստանում:

Երեք վրանի հրապարակի մոտակայքում, սոճիների պուրակի մյուս կողմում, Քրիստափորն ու Միսակը դրել էին մի սեղան և մի քանի նստարան: Այս փոքրիկ բացատն աչնքան գողտրիկ էր, որ մարդ իրեն պզտում էր գրոսայգու ինչ-որ խուլ, հեռավոր մի մասում, համենայն դէպս, մարդկային խնամքի հետքեր կրող շրջանակում, ոչ թե լեռնային անանցանելի բարձունքներում: Այստեղ ժուլիեթը ճաշից հետո Օվսաննայի ու Իսկուհու հետ նստած՝ հյուրեր էր ընդունում: Սրանք նույն մարդիկ էին, որոնք հաճախակի այցելութեան էին պալիս ներքեի ամառանոցում: Շարունակ այստեղ էին դեղագործ Գրիգորը և ուսուցիչները, երբ ծառայութեանից ազատ էին լինում: Հաբեթ Շատախյանը, իր խոստովանութեան համաձայն, գալիս էր տիկնոջն ուրախացնելու իր բարեհաճել ֆրանսերենով: Սակայն Հրանտ Ոսկանյանը հայտնիւմ էր ոչ այնքան իբրեւ քերթութեան ու գեղագրութեան վարպետ, որքան իբրեւ երկրուղ ազդող ռազմիկ: Ներկայանում էր իր լորդական գորշ, պոչավոր ըսճկոնով, որի տակից երևում էին երկար թուրն ու ծանր ատրճանակը: Բացանք ձեռքից հազվադեպ էր վայր դնում, միայն այն ժամանակ, երբ հանում էր մորթի փափախը, բարևում: Միշտ նվերներ էր բերում՝ մի փունջ վալլի կարմիր օրփուկ կամ աշակերտական ձեռքով կատարված որեւէ օրինակելի նկար: Դրանք կարճես շնչին նախանմուշներն էին ռազմի գալիք արշունտս ընծաների՝ թուրքերի գլխոնկրի կամ կտրված ձեռքերի:

Սեպտեմ թղուկի ներխուժումներն ի վերջո դարձան անտանելի: Շարունակ լուծւում էր, շարութեամբ կրքոտ հայացքով խժոժում ժուլիեթին: Բայց, դժբախտաբար, նա չբաժարարվեց իր լուսնյան գրոհներով: Վայրագ սպառազինութեանը Ոսկանյանի սրտում կյանքի էր կոշել կովարարութեան հակում, որը նորութեան էր: Մի անգամ, օրինակ, երբ հովարժաժներն ամենայն հանդարտութեամբ խոսում էին օրվա անցուդարձի շուրջը, զովեցին բոլոր տղամարդկանց, հիշատակեցին նրանց կատարած գործերը, մոռացութեան տալով միայն Ոսկանյանին: Սա իսկույն ոտքի թռավ, կատաղութեանից փրփրած՝ վրա պրծավ Գոնդազին, որը թերթում էր Գրիգորին պատկանող «Իլլուստրասիոն»-ի հին համարներից մեկը:

— Պարոնը տիկնոջ ներկայութեամբ ինձ վրա ծիծաղեց:

Մարիսը փակեց հանդեսը, կատաղածին նայեց սիրալիք զարմանքով:

— Ես այս նկարներից մեկի վրա էի ծիծաղում, ոչ թե Զեղ վրա, ուսուցիչ Ոսկանյան, թեև Դուք, իրոք, ստիպում եք ծիծաղել:

Ոսկանյանը հրացանը սեղմեց, գոռալուով.

— Տեսնենք, թե ով ում վրա կծիծաղի: Ես հրամանատար եմ, իսկ պարոնը՝ պարապ-սարապի մեկը, որին մի կերպ հանդուրժում ենք: Ես էլ իմ անելիքը գիտեմ:

Առանց ցտեսություն հայտնելու դուրս նետվեց:

Գրիգորը ձեռքով հոգնած և ներողամիտ շարժում արեց.

— Միշտ ուզում է երևալ ավելին, քան է: Վաղը նորից կգա:

Դեղագործն իր սաներին լավ էր ճանաչում: Նրա մարգարեությունն արդարացավ: Բայց ինքն էլ՝ Յողոնօլուքի Սոկրատեսը, կարծես արդեն հաղթահարում էր իր հայեցողական կյանքի ողբերգական ընդհատումը: Մուսա լեռը բարձրանալու երկրորդ օրն արդեն փորձում էր վերսկսել իր նախկին գոյությունը, ինչպես վայել է իմաստունին: Նրա դեղին ու ուղորկ դեմքին շուք տվող այծային մորուքը դարձյալ համաշափ օրորվում էր, երբ նա իր գիտելիքների անսպառ ծովից քաղվածներ էր բերում, որ ոչ մի կերպ հնարավոր չէ ստուգել, երբ խոսում էր իր հնարած բույսերից, քարերից, տարրերից, սրանց տալիս իր ցանկացած անունները, հայտնագործում ֆորմուլներ: Բայց ծերունու ուսանելի պերճախոսության մեջ այլևս չկար նախկին հախուռն կորուլը: Վաղեմի ավյունը մեռել էր, իր տեղը զիջել երկյուղ պատճառող լրջությանը:

Ժուլիեթի հետճաշյա հյուրերը ոչ միայն տղամարդիկ էին, այլև երեւելիների կանայք: Ազատ ժամանակ ունենալուն պես գալիս էր Մայրիկ Անթառամը՝ բժշկի կինը: Ավելի հազվադեպ էր այցելում տիկին Քեբուսյանը, բայց դրա փոխարեն ծանրաբեռնված էր լինում անհագ հետաքրքրությամբ: Մուխթարի կինն ամեն ինչ ուզում էր տեսնել: Ժուլիեթին թախանձագին խնդրում էր ցույց տալ ամբողջ բնակարանի ներսը, Երեք վրանի մանրամասնություններն ու գաղտնիքները: Անզուսպ գովեստներ էր շռայլում օջախի հասցեին, որը Հովհաննեսն էր պատրաստել քարերից և հետները բերած սալերից: Գուլում էր այն ամենը, ինչ տեսնում էր եփված, թխած, տապակած: Նրան զարմացնում էին թեթև, փափուկ անկողինները, կահույքը, ռետինե խողովակները, սեղանի սպասքը, շքեղ ճամպուրկները: Տիկին Քեբուսյանն առանձնապես երկար և խորն էր քիթը խոթում մթերքների արկղերը, ուշի-ուշով զննում սարդինի և մյուս պահածոների սուսերը, շաքարը, օճառը: Ժուլիեթը մկան աչքերով ամեն ինչ որոնող, անկյունները պրպտող պատվական տիկնոջից օձիքը կարողանում էր ազատել միայն այն

ժամանակ, երբ մթերքներից բաժին էր հանում, տալիս էր մի սալիկ շոկոլադ կամ մի տուփ պահածու Տիկին Քեբուսյանը շնորհակալություն էր հայտնում, հավատարմության երդումներ տալիս, ավելի եռանդուն, քան գովեստներ շուայելիս:

Մայրիկ Անթառամը, ընդհակառակը, ամեն անգամ ինչ-որ մի բան էր հետը բերում, մի աման մեղր կամ ծիրանի ջեմ՝ այդ կարմրապարշնագույն թանձր զանգվածը, որ հայկական գլուղերում համարվում է նախաճաշի զարդը:

— Զանի՛կս, հենց որ մարդիկ գնան, կե՛ր, հոգիս, սա լավ բան է: Ինչո՞ւ պուրկ մնաս մեր երեսից...

Երբեմն Մայրիկ Անթառամն իր համարձակ, անխուռլ աչքերով տխուր նայում էր ժուլիեթի դեմքին.

— Ա՛խ, սիրունի՛կս, երանի՞ մնայիր էնտեղ, որտեղից որ եկել ես:

Իսկուհին Դամիաջրքում ավելի հազվադեպ էր ժուլիեթին հանդիպում, քան Յողոնօլուքում: Աղջիկը Տեր-Հայկազունին խնդրել էր, որ իրեն նշանակի արտահասարկային ուսուցչուհի: Վարդապետը սիրով ընդառաջեց նրա ցանկությունը: Ժուլիեթն այդ առթիվ հայտնեց իր դժգոհությունը:

— Մեղ մոտ հագիվ էիր մի քիչ հանգստացել: Հիմա ուզում ես քեզ տանջել: Հանուն ինչի՞: Մի՞թե դա մեր պայմաններում որևէ իմաստ ունի:

Իսկուհու և ժուլիեթի փոխհարաբերությունները միշտ էլ յուրօրինակ էին: Առաջին իսկ վայրկյանից ցույց տրված գործնական բարությանը ֆրանսուհին հաղթահարել էր աղջկա համառ երկշտությունը, ինչպես նաև աղախնային պատրաստակամությունը, որի ետևում Իսկուհին թաքցնում էր իր ներքին աշխարհը: Մի քանի շաբաթ հետո նա արդեն արտահայտում էր իր քնքշանքը. ամեն առավոտ և ամեն երեկո աղջիկը բարեկիս զրկում, համբուրում էր իր տարեց բարեկամուհուն: Սակայն ժուլիեթը որոշակիորեն զգում էր, որ այդ փաղաքրշանքը շինծու է, միայն վաշելուչ ձևականություն, գրեթե այնպես, ինչպես մեկն օգտագործում է անծանոթ լեզվի որոշակի բանաձևերը, առանց դրանք ճշգրիտ հասկանալու: Իսկուհու մեջ եղած կարծրությունը՝ ներքին բյուրեղը, անհաղթահարելիորեն օտարոտի էությունը, չէր հալչում: Զի կարելի թաքցնել, որ ժուլիեթին տառապանք էր պատճառում այդ հոգու անմատչելիությունը: Զէ՞ որ տիկնոջ իշխանության զգացումին հասցված ամեն մի վերքը իսկույն ցավ էր պատճառում նրա

սեփական արժանապատվությանը: Այն, որ Իսկուհին աշխատանքի էր անցել դպրոցում, ժուլիեթի համար նույնպես պարտութուն էր: Աղքիկն օրվա մի մասը անց էր կացնում այսպես կոչված դպրոցի պուրակում, Երեք վրանի հրապարակից բավական հեռու: Այստեղ կային մի մեծ գրատախտակ, մի համբիշ, օսմանյան կայսրության քարտեզը, ահագին քանակությամբ այբբենարաններ ու դասագրքեր: Արդյոք այս ժողովրդի համար սիմվոլիկ երևույթ չէ՞ր, որ նույնիսկ խուճապային փախուստի ժամանակ նա չէր մոռացել իր փոքրիկների ուսման միջոցները: «Մայր երկիրը փաշիպյում է յուր ուսյալ որդուն»:

Բացատի ստվերում պղպած, նստած և պառկած վիճակում պարապում էին մի քանի հարյուր երեխա, շարաճճիների մի ամբողջ բանակ, օդը լցնում սուր ճռվողյունով:

Քանի որ բոլոր ուսուցիչները մեծ մասամբ լինում էին խթամատներում կամ աշխատում էին ճամբարի ներսում, Իսկուհին հաճախ ժամերով զբաղվում էր այս անսանձ հրոսակախմբով: Չորսից տասներկու տարեկան այս անսռակներին կարգի հրավիրելը կամ հանդարտեցնելն անհնարին էր: Իսկուհին նման պաշարում հաղթելու ուժ չուներ: Երբ ինքն իր սեփական խոսքն այլևս չէր կարողանում լսել, ճակատագրին հնազանդված սպասում էր, մինչև հայտնվեր փորձված տղամարդկանցից մեկը, ինչպես, ասենք, Ոսկանյանը, և փոքրիկ սատանաները վախից սփռթնած սեկվեին: Որպես երկաթյա ռազմիկ, ինչպիսին որ այժմ էր, հրացանը ձեռքին՝ ուսուցիչը շրջում էր երեխաների բազմության մեջ: Թվում էր, թե ռազմական օրենքի համաձայն պատրաստ էր և իրադրոք էլ ուներ գնդակահարելու ամեն մի անհնազանդ աշակերտի: Ուռի ճիպտաբ, որով, ի լրումն այլոց, նույնպես գինված էր, շառաշում էր թե՛ մեղավորների, թե՛ անմեղների գլխին: Որնէ տարաբախտ խմբակ ծունկի էր գալիս սուր քարերի վրա, մեկ ուրիշը գլխավերևում ահագին ժամանակ ինչ-որ առարկաներ էր բռնած պահում: Այնուհետև Ոսկանյանն ամբարտաժան արհամարհանքով իրեն փոխարինող ուսուցչուհուն էր հանձնում սպառազեն մանկավարժության պսուղը՝ մեռելային խոնարհ լռությունը:

Առաջին իսկ օրը ժուլիեթն արդեն նկատել էր, որ նման լարվածությունն Իսկուհու վրա վատ է անդրադառնում: Այտերը գունաթափվել էին, դեմքը փոքրացել էր, աչքերը նույնքան էին խոշորացել, որքան տարագրության դժոխքից վերադարձած ժամանակ: Ժուլիեթը դարձյալ եռանդուն ջանքեր գործադրեց, որ աղջկան ետ պահի պարտքի զոհաբերությունից: Իսկուհին ապշած նայում էր ֆրանսուհուն: Ինչպե՞ս կա-

րելի էր այդ շնչին պարտականությունից խուսափել ժողովրդի համար օրհասական պահին: Ընդհակառակը, Իսկուհին ուզում էր աշխատել նաև կեսօրից հետո:

Ժուլիեթը թշնամաբար մեջքն Իսկուհու կողմը դարձրեց: Նույնիսկ մաքով անցավ, որ աղջիկը մաշվում է ոչ թե դասերի հետ կապված լարվածությունից, այլ հոգեկան ինչ-որ գազանի տառապանքից: Բայց իսկույն վանեց այդ միտքը: Ինչու՞ է ուրիշների ցավով տապակվում, երբ ինքն ավելի միայնակ է, ավելի դժբախտ, քան մյուսները:

Ժուլիեթն այժմ ցնդեկները հաճախ էր ժամերով անկողին մտնում: Վրանի նեղությունը նրան ճնշում էր: Դռան վարագույրի ծալքից ներս էին բնկել արևի երկու սուր ճառագայթ և ուղղակի տանջում էին: Ժուլիեթն ու չուներ վեր կենալու, ճեղքը փակելու «Երևի հիվանդ եմ,— ուրախացավ նա,— ա՛խ, երանի՜ հիվանդ լինեի»: Սիրտը տափնուվրա էր լինում, ուզում էր պայթել, երբ մտարերում էր իր անիրադրժեկի ցանկությունները: Կարոտում էր Գաբրիելին, բայց ոչ թե այժմյան, այլ փարիզյան Գաբրիելին, այն նրբազգաց մարդուն, որը քնքուշ վարվելաձևով միշտ մոտացնել էր տալիս անհաղթահարելին: Կարոտում էր Ավինյու Փլեբերի լուսաշող բնակարանի Գաբրիելին, որն իր հետ պաշտոն արամադրությունը էր սեղան նստում նախաճաշի: Կարոտում էր տունական կրօնայում հաղած այն բարեկիրթ պարոնին, որն իր հետ թատրոն էր դնում, լույսերով ուղղված սեստորանները, միշտ հիանում էր Ժուլիեթով, միշտ նրան առաջ գցում, կարծես կինը շատ ավելի բարձր էր կանգնած, ավելի մեծ արժանիքներ ուներ, քան ինքը՝ հայր: Աչքի առաջ հառնում էր իր հեռավոր աշխարհը ավտոմեքենաների խուլ հոնդյունով, մետրոյի ստորգետնյա ժխտով, անցորդների երգեցիկ շաղակերատանքով, մեծ ու փոքր խանութների աղմուկով ու բուլբերով:

Ժուլիեթը դեմքը թաղեց բարձի մեջ, կարծես դա էր միակ հաբադատը, հայրենիքի մի բեկորը, որից դեռ չէր զրկված: Իրեն էր որոնում այդ քնքուշ բույրերի մեջ: Ուզում էր հայրենի պատկերները վայելել իր բոլոր ղեալարաններով: Բայց չէր հաջողվում: Փակ կուպերի միջից թափանցում էին արևի մշտահուլով ճառագայթները: Այդ գունազեղ շրջանակները կարծես աչքեր լինեին՝ անթարթ, շաղափող բիբերով, տառապող, կշտամբող աչքեր, որ ամեն կողմից գամվել էին Ժուլիեթի դեմքին: Դրանք կարծես Գաբրիելի և Ստեփանի աչքերն էին, ֆրանսուհուն չքող աչքերը:

Երբ Ժուլիեթն սթափվեց, այդ աչքերն, իրոք, խոնարհվեցին նրա

վրա: Օտար, մազակալած դեմք: Կինը վախեցած նայեց ամուսնուն: Գաբրիելը պարուրված էր հեռաստանի շնչով, գիշերներով, հողի բուր, գաղջ հոսով: Նրա ձայնի մեջ հապճեպություն կար, երկու պարտակա- նություն դատող շեշտ:

— Գո՞հ ես, շեր¹: Որե՞նչ բանի կարիք ունե՞ս: Միայն մի բուրբուռ եմ եկել, որ քեզ տեսնեմ:

— Ոչ մի բանի կարիք չունեմ: Քեզնից շնորհակալ եմ:

Ժուլիեթն ամուսնուն մեկնեց ձեռքը, դեռևս չազատված երազանքի տիրապետությունից: Գաբրիելը մի պահ լուռությունը նստեց կնոջ կող- քին. կարծես ասելիք չուներ: Ոտքի ելավ: Ժուլիեթը բարկացած նստեց անկողնում:

— Ինձ այդքան դատարկ, այդքան նյութապաշտ կի՞ն ես համա- րում, որ միայն արտաքին հոգսերով ես հետաքրքրվում:

Գաբրիելն իսկույն շհասկացավ: Ժուլիեթը հեկեկաց:

— Այսպես ապրել չեմ կարող...

Գաբրիելն ամենայն լրջությամբ առաց:

— Ես հասկանում եմ, որ դու այսպես ապրել չես կարող, քանի որ ամեն ինչից քեզ հեռու ես պահում: Պետք է մի գործով զբաղվես: Գնա ճամբար, փորձիր մյուսներին օգնել, մարդամոտ եղիր:

— Սա իմ միջավայրը չէ...

— Իմն էլ չէ, Ժուլիեթ, ինչպես գիտես: Սենք ավելի քիչ ենք պատ- կանում այն տեղին, ուր եկել ենք, քան այն տեղին, ուր ուզում ենք գնալ:

— Կամ ուր չենք ուզում գնալ... — լաց եղավ Ժուլիեթը:

Իրը Գաբրիելը զնայ, հա տեղից վեր թռավ: Խերեա ամուսինն իրավացի էր: Այդպես շարունակել չէր կարելի:

Ժուլիեթը Մայրիկ Անթառամին խնդրեց միջնորդել, որ բժիշկը հիվանդապահի գործ տա: Այս վճիռը կայացնելուն օգնեց այն միտքը, թե տասնյակ հազարավոր ֆրանսուհիներ այժմ նույն գործն են կատա- րում: զինվորական հիվանդանոցներում:

Պետրոս Ալթունին սկզբում զարմացավ, ապա ընդունեց այդ օգնու- թյունը:

Ժուլիեթը նույն օրն եեթ պատշաճ գոգնոցով ու թասակով ներկա- յացավ մարագ-հիվանդանոցը, որտեղ դեռևս աշխատում էին: Փառք ասած, Դավաջբքում առանձնապես ծանր հիվանդներ չկային: Մի

¹ շեր (ֆր.) — սիրելիս

քանի հոգի էին տառապում տենչից: Նրանց հնամաշ սավանները, վերձականներն ու խտրները դեռևս կրում էին ամպրոպի հետքերը. կոշտացել էին, կեղտոտվել: Դրանք ծերունիներ էին: Անհասկացող շնչառությունն այն տպավորությունն էր թողնում, թե նրանք երկար ժամանակ հետապնդվելուց հետո հենց նոր են այստեղ ճողդաբել: Գորշ, խամրած դեմքեր, որոնց վրա արդեն իր դրոշմն է դրել ինչ-որ հեռավոր մի աշխարհ: «Սրանք ինձ օտար են», — շնչին խղճահարուսվածք է մեծ նողկանքով մտածեց Ժուլիենը: Զգաց, որ մարդասիրական այդ ծառայությունն իր կողումը չէ: Դա նրան թվաց ինքնաժխտում: Համենայն դեպս հիվանդների համար վրանից բերել տվեց ամբողջ ավելորդ սպիտակեղենը:

Օգոստոսի 4-ը մինչև կեսօր անցավ նախորդ օրերի պես:

Երբ Գաբրիելը վաղ առաջոտյան հեռադիտակով վննում էր հովիտը, գյուղերն այնքան խաղաղ էին, այնպես ամալի, որ կարելի էր կարծել, թե ամեն ինչ բարեհաջող կանցնի, շուտով կկնքվի համաշխարհային հաշտություն, և մարդիկ ապահով կշարունակեն իրենց կյանքը:

Գլխավոր հրամանատարը ցած իջավ իր դիտակետից, գնաց անակրնկալ ստուգման ենթարկելու պաշտպանության տարբեր հատվածները, ջոկերի ծառայությունն և աշխատանքի վիճակը: Կեսօրից առաջ գոհունակությամբ վերադարձավ շտաբ: Մի քանի րոպե լսեցած, բոլոր կողմերից հետադառն ներս բնական պատանի հետախույսները: Զեկուցեցին Անտիոքից Սուեյի տանող ճանապարհին մոշու ահազին տմպ է բարձրանում: Նույն ու շատ են զինվորները: Չորս ջոկատ: Զինվորների ետևից գալիս են դափթիկներ և մի մեծ բազմություն: Թեքվում են դեպի հովիտը: Արդեն տեսնում են Վաբբֆ գյուղը՝ հովտի առաջին բնակավայրի միջով:

Գաբրիելը մեծ աճապարանքով բարձրացավ մոտակա դիտակետը, և նրա տոաջ բացվեց հետևյալ տեսարանը:

Գլուպամիջով ձգվել էր հետևակային վաշտի զորասյուներ: Դասակները մեծաթիվ էին, ինչպես սովորաբար լինում է ռազմական շրջանում: Գաբրիելն իսկույն կռահեց, որ դա կանոնավոր զորախումբ է: Այդ տպավորությունն էին ստեղծում թե՛ հեծյալ կապիտանը, թե՛ շարային համալսարան քայլերով առաջ շարժվող չորս դասակները, որոնք իրար ետևից գալիս էին որոշ հեռավորության վրա: Գուցե դրանք Անթաքիի զորանոցներից բերված կամ Զեմալ փաշայի նորաստեղծ բանակին պատկանող մարզված, նույնիսկ պատերազմի բռնկմանց անցած զինվորներ էին: Վաշտից բավական հեռավորության վրա ծուլորեն օրորվում էին մոտ հարյուր զափթիկ, մինչդեռ հարթավայրի խուժանը՝ Անթա-

քիեի՝ այդ հասուն ավազը, փոշի բարձրացնելով, շարժվում էր դորքի երկու կողմից։ Այս շորս հարյուր հրացանավորները (ներառյալ դավթի՞նները) բաց դաշտում իրենց այնքան ինքնավստահ էին զգում, որ Գաբրիելը երկար ժամանակ հակված էր կարծելու, թե վաշտն այլ նպատակ ունի։ Քայց երբ կարճատև դադարից և սպայական խորհրդադակցությունից հետո թուրքերը Բիթիասի մոտից թեքվեցին հյուսիս-արևմուտք, դեպի լեռը, պարզ դարձավ, որ արշավանքն ուղղված է փոխստական համայնքների դեմ։ Կամ հարևան գյուղերի բնակիչներն էին մատնել (իրողությունը կարող էին գուշակել ծառահատման ազմակից), կամ Հարություն Նոխուգյանին այնքան էին խոշտանգել, որ նա ստիպված էր եղել հայտնելու իր հայրենակիցների տեղը։ Ինչ էլ լինի, թուրքերը ենթադրում էին, թե իրենց անելիքը ոստիկանական սովորական գործ է լինելու, ավելի անվնաս, քան դատալիքներ որսալը։ Կարծում էին, թե իրենց դեմ կանգնած է խեղճ ու կրակ լեռնականների մի բաց ապստամբան, որը պետք է գտնել, շրջապատել և բոլորին ցած քշել։ Այս հանգամանքը նրանց անսահման վստահություն էր ներշնչում։ Առանց այդ էլ նրանք իրոք ավելի գորեղ էին։ Հայերը միայն երեք հարյուր ընտիր հրացան ունեին, սաղմամթիւրքի ոչ մեծ պաշար և գրեթե ոչ մի փորձառու դիմաւոր։

Սրբ վաշտը հասավ Յողոնօլուք, Կարրիելը մեծ տագնտալի ազդանշան ավեց, որին արդեն ընտելացել էին թե՛ դիմաւորները, թե՛ մնացած ժողովուրդը։ Մունհտիկները թմբկահարությամբ ոտքի հանեցին ամբողջ Քաղաքաձորը։ Պատանի կապավորների ամբողջ զորագունդը շորս կողմ նետվեց, որ խմբապետներին հաղորդի հրամանները։ Տղաներից մի քանիսը հանդգնեցին իջնել մինչև հովիտը՝ հակառակորդ զորքի դասավորությունն ու շարժումը դիտելու։

Տեր-Հայկապոտը, յոթ մուխթարները, ավազների խորհրդի առավել տարեց անդամները մնացին զաղթակայանի ժողովրդի հետ, ինչպես Նախապես պայմանավորվել էին։ Բոլորը շունչները պահեցին։ Նույնիսկ ծծիկեր երևիսների լացուկոծը դադարեց։ Պահեստայինները զինվեցին կացիներով, քլունգներով ու բահերով, շրջան կաղմեցին ճամբարի շուրջը, որպեսզի հարկ եղած դեպքում պատրաստ լինեն։ Գաբրիելը կանգնած էր Չառու Նուրհանի և մյուս խմբապետների հետ։ Հարձակումը լիովին նախատեսված էր։ Քանի որ դա առաջին հարձակումն էր, և քանի որ պաշտպանության մյուս հատվածներից ոչ մեկն անմիջական վտանգի ենթակա չէր, Գաբրիելը խրամատներում միայն պահակներ

թողեց, իսկ մարտունակ բոլոր ջոկերը տեղափոխեց Հյուսիսային լեռնա-
թամբ:

Պաշտպանությունը շորս գիծ ուներ: Գլխավոր խրամատը ձգվում
էր մինչև լեռնաթամբի ծախակողմյան հրկճյուղ բարձունքը, փակում
Դամլաջըբը: Մի քանի հարյուր մետրի վրա, ալիքածև լանջի հրկայրու-
թյամբ ձգվում էր երկրորդ խրամատը: Այնուհետև գալիս էր լեռան
ճակատային կողմը երկրորդ թևային պաշտպանության խրամատն իր
առաջ թեքված փոսերով: Եվ, ի վերջո, բզկաված կրածայռերի պարիս-
պը, որը բարեբախտաբար ճամբարը թաքցնում էր հակառակորդի
տեսողաշուրջ:

Առաջին խրամատը քաշվեցին մոտ երկու հարյուր հոգի: Նրանք
դիմված էին լավագույն հրացաններով և առավել հուսալի ռազմիկներ
էին: Խրամատի հրամանատարությունը Բագրատյանն ինքն ստանձնեց:
Ի դեպ, նա այս գործիքի մեջ չընդգրկեց դասալիքներին՝ ոչ Սարգիս
Կիլիկյանին, ոչ էլ մեկ ուրիշ: Ընտիր զորախմբերի մի մասը Նուրհանի
գլխավորությամբ ուղարկեց ժայռապատեն՝ հետևում դիրքավորվելու:
Երկրորդ խրամատում տեղավորված էին երկու հարյուր հոգի: Մրանք
միջամտելու էին, եթե ճակատամարտն աննպաստ ընթացք ստանար:
Ամեն զինվորի տրվեց երեք փամփշտակակ՝ տասնհինգ կրակոցի համար:
Գարբիելը խոտաղանի ստամբեր տվեց:

— Ոչ մի գնդակ իդուր չարձակել: Սթև ճակատամարտը երեք օր էլ
տևի, պետք է ամեն զինվոր յուր գնա հրեք փամփշտակալով: Խնայեցեք
փամփուշտները, այլապես կորած ենք: Եվ ամենակույնսբը, կկրակեք
միայն իմ հրահանգով: Բոլորդ կնայեք իմ էտզմը: Կթողնենք, որ թուր-
քերը մոտենան մինչև տասը քայլ: Նրանք ոչինչ չպետք է կասկածեն:
Հանգիստ նշան կբռնեք գլուխներին, հանգիստ էլ կկրակեք: Մի ժամ
չանցած՝ այստեղ, Դամլաջըբում, վրեժ կլուծենք մեր ժողովրդին բնա-
հնջողներից: Մի ժամ չանցած թուրքերին կապացուցենք, որ մենք մեր
տկարությունը հանդերձ հարյուրապատիկ բարձր ենք իրենցից: Այս
պահին Ահառնից ամեն մեկը թող մտաբերի այն գազանությունը, որով
մեզ հետ վարվեցին թուրքերը: Ուրիշ ոչ մի բանի մասին մի մտածեք:

Խոսում էր Գարբիելը, և նրա կրծքի տակ այնպե՛ս էր թալրառում
սիրտը: Ջանք էր թափում, որ ոչ ոք չնկատի իր ներքին խռովքը: Դա
միայն խոր հուզմունք չէր (ո՞վ չի հուզվում ճակատամարտից առաջ):
Նա գիտակցում էր իր ձեռնարկած անլուր հանդգնությունը, ամբողջ
խենթությունը: Զէ՞ որ ծիծաղելի էր մի բուռ մարդկանցով գորս գալ
վիթխարի կայսրության բանակի դեմ: Հակառակ մտրակող խոսքերի,

այդ պահին նրա փոթորկահույզ արշան մեջ չէր եռում թուրքերի հանդեպ ունեցած ատելության ու վրեժխնդրության կրակը, որով քիչ առաջ բորբոքում էր հայ զինվորներին: Նա առհասարակ թշնամուն էր սպասում, և թշնամին արդեն թուրք չէր, ո՛չ էնվեր, ո՛չ Թալիաթ, ո՛չ ոստիկանապետ, ո՛չ մյուղիր, այլ պատերազմի դուրս եկած հակառակորդ, որին մարդ ոչնչացնում է առանց ատելու: Նույնն էին զգում նաև մյուս հայերը:

Սպասումից արդեն ճմլվում էին սրտերը, երբ պատանի դետքերը թափուտից դուրս լողացին, կատաղի շարժուձևով ազդարարեցին թուրքերի առաջխաղացումը: Սակայն հուշումը տեղի տվեց ինչ-որ երկաթյա սառնասրտության, երբ թուրք հետևակի ոտնաձայները մացառուտների միջից հետզհետե ավելի պարզ լսվեցին, հետզհետե ուժգնացավ անզգույշ աղմուկը: Թշնամին ոչ մի վատ բան չէր կռահում:

Վերելքից ուժասպառ եղած թուրք զինվորները, մարտական կարգը խախտելով, խոտնիխուռն լցվեցին լեռնաթամրի ճեղքերը: Հրամանատարը երևի խորապես համոզված էր, որ եղած-չեղածը ոստիկանական միջոցառում է, ոչ թե ինչ-որ ռազմական բնդհարում: Այլապես աչքաթող չէր անի նախաչգուշական ամենատարրական միջոցառումները, որոնք պարտադիր են թշնամու հողում գոնվող զորքի համար: Առանց պարեկների, առանց առաջապահ, եզրային և վերջապահ հսկողության, հետևակային այս անկաղմակերպ բաղմությունը շաղկրատելով, ծիծաղելով, ծխելով հավաքվեց լեռնագոգում, որ հանգստանալուց հետո բարձրանա լեռան կառարը:

Խրամատում պառկած Չաուշ Նուրհանը սողաց դեպի Բագրատյանը, շնչալով և շաժումներով փորձեց համոզել, որ թուրքերին չորս կոմից շրջապատեն, գորախմբերն իրարից դառնան: Սակայն Գաբրիելն այլալված դժբաղդ ձևերը սեղմեց նրա բերանին, նույնիսկ հարվածեց:

Վաշա՛ի հրամանատարը՝ հաստամարմին, բարեհոգի մի թուրք, հունեց կիսալուսին կրող փափախը, սրբեց ճակատից հոսող քրտինքը: Երիտասարդ դասակարգեալները նրան շրջապատեցին: Մի փոքրիկ քարտեղի նայելով, սկսեցին վիճել հայերի ենթադրյալ ապաստանի շուրջը:

Գաբրիելի համար անցավ մի ամբողջ այրող հավերժություն:

Հաստամարմին կապիտանը նույնիսկ չուզեց նեղություն կրել, ելնել ավելի բարձրադիր մի տեղ, դիտել շրջակայքը: Ի վերջո, իր շեփորահարներին հրամայեց տալ հավաքվելու ազդանշան, այն էլ ամենայն զորությամբ, որպեսզի հայերի ապաստանի վրա տարածեն վերջին դատաս-

տանի սարսափը: Չորս դասակն էլ շարվեցին բացաղատված գծով, երկուական հոգի իրար ետևից, ինչպես զորանոցի բակում: Կրտսեր հրամանատարներն առաջ նետվեցին, զեկուցեցին սպաներին, խակ սրանք էլ իրենց հերթին մերկացրած սրերով ձգված կանգնեցին կապիտանի առաջ, զեկուցեցին:

Գաբրիելը թուրք կապիտանին նայում էր ոչ առանց համակրանքի: Սա լայն, բարեհամբույր դեմք ուներ: Քթի մեջտեղում հանգչում էր ոսկեդրվագ ակնոցը: Ահա, նա ես դուրս քաշեց սուրը, բարձր, բայց տկար ձայնով հրահանգ արեց.

— Կովի պատրաստ:

Հրացանների փակաղականները լիսխկացին: Կապիտանն իր սուրբ թախահարեց զլիսավերեռն, ցույց տալով հայկական լեռնաթամբի թեք լանջը:

— Առաջին, երկրորդ դասակ, շղթայածե գծով իմ ետևից:

Իր կոշումով մնացածներին արվագ մշուս հրամանատարը սրով ցույց տվեց հակադիր կողմը, արձագանքի պես կրկնեց կապիտանի հրահանգը:

— Երրորդ, չորրորդ դասակ, շղթայածե գծով իմ ետևից:

Թուրքերը դեռևս պարզորոշ չէին պատկերացնում, թե երտեղ է փախուստականների ճամբարը՝ Դամլաջըֆի, թե՞ Մուսա լեռան հյուսիսային բարձունքի վրա:

Հայերը կանգնած էին խրամատում: Երևում էին միայն կրծքներն ու գլուխները: Առջիի հաստ հողաթումբը, որի ճեղքերից դուրս էին հանված հրացանները, զինվորներին անտեսանելի էր դարձնում: Աչքի չէին ընկնում նաև այն տեղերը, ուր կտրատել էին լանջին սփռված թփերն ու մացառները, մաքրել տեսադաշտը:

Շղթա կազմած և ոչինչ չկասկածելով՝ թուրքերը բարձրանում էին: Առաջին խրամատն այնքան վարպետորեն էր քաղարկված, որ կարող էր նկատվել միայն ավելի բարձր տեղից: Բայց այդպիսի տեղ չկար, բացի հանդիպուկաց բարձունքի ամենավերթիարի ծառերից:

Գաբրիելը բարձրացրեց ձեռքը: Բոլորը նայեցին նրան:

Թուրքերը ցածրիկ թփերի միջով դանդաղ մտնեցին: Էին: Կապիտանը մի նոր գլանակ վառեց: Հանկարծ խրտեց, կանգ առավ: Այդ ի՞նչ հողաթումբ էր: Միայն մի քանի վայրկյան հետո գլխի ընկավ, որ դա խրամատ է: Բայց այս իրողությունն այնքան անհավատալի թվաց, որ դարձյալ ժամանակ կորցրեց, մինչև գոռաց.

— Պառկե՛լ, թաքնվե՛լ:

Արդեն ուշ էր: Գաբրիելը դեռևս ցած չէր իջեցրել ձեռքը, երբ որո-

տաց սուաջին համազարկը: Հայերը կրակում էին զգուշ և անվրեպ,
իրար ետևից, սառնասրտորեն: Նշան բռնելու ժամանակ ունեին: Ամեն
ոք պիտեր, որ ոչ մի կրակոց չպետք է ապաքցուին անցնի: Քանի որ
ներանց զոհերը մի քանի քայլի վրա էին, ոչ մի գնդակ իզուր չէր կորչում:

Բարեհամբույր դեմքով կապիտանը մի քանի անգամ էլ զոռաց.

— Պառկե՛լ, քողարկվե՛լ:

Ապա անսահման զարմանքով նայեց երկնքին և նստեց: Ակնոցը
քթի վրայից գլորվեց, նախքան նա ցած կրնկներ:

Թուրք գինվորներն իրար անցան: Վաչրադ դոտոցներով փախան
լեռնաթամբն ի վար, իրենց ետևում թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ
ու վիրավորներ: Իրանց մեջ էին կապիտանը, մի դասակապետ և երեք
օնբաշի:

Գաբրիելը չէր կրակում: Հանկարծ նրան համակեց և՛ թեթևություն,
և՛ անսուշություն: Իրականությունն այնքան անիրական թվաց, ինչպես
դա միշտ անիրական է իր ամենաիրական հույսումների մեջ:

Նրկար ժամանակ անցավ, մինչև թուրքերը կարողացան ուշքի գալ:
Սպաներն ու ենթասպաները մեծ դժվարությամբ կատցրին փախուստը:
Մերի բռն կողմով և հրացանների խզակներով հարվածում էին
խուճապահար գինվորներին, հա դարձնում: Հրամանատարները կրակի
տակ չընկած մյուս երկու դասակները քշեցին առաջ: Բայց փոխանակ
զոհային գիծ ստեղծելու, նոր գործարարը շատուցեց թաքնվել թփերի և
քարերի ետևում, որոնք այդ նպատակի համար բնավ էլ հարմար չէին:
Առանց պատկերացում ունենալու հայկական խրամատների մասին,
կատաղած թուրքերն անիմաստ կրակ բացեցին թփերի ու սոճիների
վրա, ոչ մի վնաս չպատճառելով թշնամուն: Միայն մի քանի անգամ
պաշտպանների զլխավերեկից սուղոցով անցան գնդակները:

Գաբրիելը խրամատով մեկ հրամայեց.

— Զննակել, լավ պատասպարվել, սպանել մինչև մոտենան:

Միաժամանակ լուր ուղարկեց եզրային խրամատները, որ եթե
մեկնումեկը հանդգնի կրակել կամ գլուխը բարձրացնել, կդատվի իբրև
դավաճան: Թուրքերը նվազագույն պատկերացում անգամ չպետք է
ունենան պաշտպանության գոտու մասին: Հայկական լեռնաթամբը
դարձյալ մեռած էր թվում, ինչպես քիչ առաջ: Կարծես բոլոր պաշտպան-
ներին հնձել էր թուրքերի կատաղի կրակը: Մի ժամ շարունակ ռազմա-
մթերք վառնելուց հետո վաշտը շուրս անգամ խնկահեղ գրոհի նետվեց:

Հայերն այս անգամ իրենց ուժի վրա ավելի վստահ լինելով, քան

առաջին անգամ, թողեցին, որ թուրքերը մոտենան, ապա սկսեցին կոտորել նրանց ավելի արյունահեղ, ավելի զարհուրելի ձևով:

Հրամանատարներն այլևս չէին կարողանում կասեցնել փախուստը: Մի ակնթարթում լեռնաթամբը դատարկվեց: Թփուտներից լսվում էին միայն վիրավորների օգնություն հայցող աղաղակները: Հայերից մի քանիսն արդեն ուղում էին դուրս սողալ խրամատից: Գաբրիելը սաստեց, ոչ ոք իրավունք չունի իր դիրքը լքելու:

Քիչ անց թուրք սանիտարները սիրտ արեցին պատգարակներով հայտնվել ծառերի արանքում և սկսեցին թափահարել մահիկավոր կարմիր դրոշակներ: Գաբրիելը նրանց ընդառաջ ուղարկեց Չաուշ Նուրհանին: Սա մի քանի քայլ դնաց զեպի սանիտարները, նշան արեց, որ մոտենան, ապա ձայն տվեց.

— Սպանվածներին և վիրավորներին կարող եք տանել: Հրացանները, ռազմամթերքը, պայուսակները, փամփշտակալները, հացի տոպրակները, ձիերն ու կոշիկները պետք է մնան:

Այնուհետև սանիտարները, իրենց վրա ուղղված հրացանների սպառնալիքի տակ, սկսեցին մերկացնել սպանվածներին ու վիրավորներին, թողնելով միայն ներքնաշորերը: Ամոթապարտ թուրքերն ամեն ինչ պահանջված ձևով մի տեղ կուտակեցին: Դա երկար տևեց, քանի որ արտոնակ պետք գալիս էին Իսկ երբ տարան վերջին զոհերին և այլևս չերեցին, բոլոր զինվորները, ինչպես նաև Չաուշ Նուրհանը, այն կարծիքը հայտնեցին, թե հարձակումն այլևս չի կրկնվի: Գաբրիելն ուշադրություն չդարձրեց այդ պայթույթի խոսքերին: Հետախույզ պատանիների մի մասին իր մոտ կանչեց: Սրանց պատվիրեց շտապ հավաքել և բերել ավաքը՝ հրացանները, պայուսակները, փամփշտակալներն ու համազգեստները: Ամենաճարպիկ զետքերից չորսին ուղարկեց հետևելու թուրքական վաշտի շարժմանը: Կապավորները նոր էին ճանապարհորդել, երբ վերադարձա՛ւ Հայկ անունով մի սղա (Ստեփանից փոքր-ինչ տվելի չափահաս) և հայտնեց, թե հյուսիսում թուրքերի մի մասը մագըլլում է լեռնի վեր, շնայած այդտեղ ոչ մի անելիք չկա:

Թուրքերն այդ քայլին կարող էին դիմել միայն մի նպատակով՝ ծովի կողմից ճամբարը շրջապատելու մտադրությամբ: Դա պարզ էր ոչ միայն Գաբրիելի, այլև Չաուշ Նուրհանի ու մյուսների համար: Գաբրիելը հրամանատարությունը հանձնեց առավել հուսալի մի խմբապետի, Իսկ ինքը Չաուշ Նուրհանի հետ դուրս եկավ խրամատից: Մագըլեղով մոտեցան ժառապատենշի ետևում կանգնած զինվորներին, որոնք այրվում էին կովի նետվելու ցանկությունից: Մուսա լեռան որդիք ճանաչում էին

ամեն ժայռակույտ, ամեն ցցվածք, ամեն քարանձավ, լիրձ ու Կաթնօղակ կրաժայռերի վրա աճող ամեն թուփ ու մաքառու Դրանց ներքեի դահլիճ վեժ, բզկալած քարակարկառները մերթ ուղղահայաց, մերթ ամողդաճե իջնում էին մինչև ծովը, հաճախ երկու-երեք հարյուր մետր խորանոտ՝ Լեռն ալսքան լավ ճանաչելու հանգամանքը մուսալեռցիներին վիթխարի սուսվելություն էր առաջին ընդդեմ ամեն մի զորամասի, թեկուզ նա մեծաթիվ։

Բազրատյանն իր զինվորներին այնպես խելացիորեն շատափրեց փոսերի մեջ և ժայռադանգվածների նոսրում որ հաղորդանքությունը նրանց միջև սրահպանվի, և ոչ ոք յուրաքինների կրակի տակ չլնկնի։ Առաջադրանքը նույնն էր, ինչ որ առաջ։ Մնալ բացարձակ ուղիս աճնկուտեղի, մենեւային լուծյամբ հակառակորդին հրապուրել, ապա ոչնչացնել։ Բայց թուրքերն այս անգամ արդեն խորամանկություն արին։ Հիմնական ուժերը դանդաղ քաշեցին դեպի Լեռնաթամբը՝ հանդիպակալ բարձունքը և հենց անտառի եզրից, ծառերի ետևում պատասպարվելով՝ մեծ խրամատի վրա վայրիվերս, բայց և անհամարձակ կրակ տեղացիին Հայ զինվորները այդ բանը հաշվի չէին առել։ Նույն պահին դեռերը հայտնեցին, թե չորս հոգուց բաղկացած հետախուզական մի խումբ վախվիխելով առաջ է շարժվում ժայռերի միջով։ Նկատվում էր, որ դրանք լեռնականներ չեն, այլ հարթավայրի բնակիչներ։ Քարակույտերի մեջ անճարակ-անճարակ սողալով, մի թաքստացից մյուսն էին ննավում։ Զգուշորեն հետադուստում էին տեղանքը, գննում ամեն ճեղք, ամեն ժայռ։ Հայերը բավականությամբ կռահեցին, որ դրանք զափթիկներ են, այն էլ ոչ տեղացի։ Իսկ թե զափթիկ ասանն ինչ բան է, դա ամեն ոք գիտեր։ Այժմ հասել էր այն ժամը, երբ հայերը կարող էին վրեժ լուծել թուրք զինվորականության այդ ամենուստոր, ամենաավագապարո խավից, այդ վախկոտ անասուններից, որոնք տատիկների մոտ քաջ են ձևանում, իսկ տղամարդկանց առաջ դողում են, եթե սլանք մի երեք անգամ զինաթափ չեն արվել։

Բազրատյանը նկատեց իր զինվորներից շատերի աչքերի մեջ բուցկրտացող խեղահեղ, արբեցման համեմղ մուրցրը։ Զափթիկները ծերաշին երեխայի կարծում էր, թե արդեն անցել է խրամատային գիծը, դուրս եկել հայերի թիկունքը։ Նա անխուս ետ ուղարկեց զափթիկներից մեկին, և սա կարմիր դրոշակը թափահարելով, ազդանշան տվեց։ Նշվար ժամանակ անցավ, մինչև երևաց պաշարող զորախումբը։ Թուրք զինվորներն այնպես վախվիխելով ու սայթաքելով էին շարժվում, կարծես ոտքները ոչ թե կոշտ կրաժայռերի վրա էին դնում, այլ եռացրած ջրի մեջ։ Զորա-

խմբի կեսը հետևակայիններ էին, կեսը՝ զափթիկներու խառնիխառն բազմությամբ, երկու սպայի հորդորանքով դրանք հասան մինչև օմբաշու հետազոտած տեղերը:

Հայերը մի ակնթարթում բոլորին շորս կողմից կրակի տակ առան: Թուրքերից շատ քներն էին պատսպարված: Ամբողջ զորախումբը խուճապի մատնվեց: Զինվորները կարծես մոռացութեան տվին իրենց հրացանները: Թուրքը, մանավանդ անատոլիացին, հայտնի լինվոր է: Բայց այս զնդակոծութիւնը շատ էր անակնկալ. կարծես գետնի տակից էին կրակում: Խրդախնեքն անգամ չգիտեին, թե ինչպես պաշտպանվեն:

Սղն արդեն թնդում էր աղաղակներից ու տնջոցներից, երբ ժայռերի կտեփից ու ծերպերից դուրս թան հայերը: Չառւշ Նուրհանի գլխավորութեամբ խելոյն սեպ խրեցին հետևակայիներին և զափթիկների միջև: Սրանց զգալի մասը ցած գլորեցին ուղղաձիգ ժայռապարսպի վրայից: Հափթիկները մագլցում էին անողոք ժայռերն ի վեր, սեղմվում իրար, անօգնական սպասում զնդակների կամ կոշտ ու փշոտ թիփերից կառչելով՝ մնում հուսահատ կախված: Շատերը գունդ ու կծիկ դարձած գլորվում էին, ընկնում ծովը: Թուրքերի մեծամասնութիւնը փորձում էր ամենակարճ ճանապարհով դուրս գալ ժայռերի լաբիրինթոսից: Նրանք վազկոյով, սայթաքելով, հայ ուղմիկների կրակի տակ նետվեցին գետնի լեռնաթամբը: Հայ գինվորներն արդեն կորցրել էին գլուխները: Կոկորդայի անհիմիթ մոնչյուններ արձակելով՝ հետապնդում էին թուրքերին: Գաբրիէլը ևս կորցրել էր հրամանատարական պարզորոշ ինքնատիրապետումը: Նրան համակիլ էր մինչ այդ անձանոթ մի արբեցում, հագու մեջ հնչում էր հնադարյան խելահեղ մի երաժշտութիւն, որը հառնում էր հաղարամչակներ քնած հայկական արջան խորքից: Գլխավոր հրամանատարի կրծքից ևս պոռթկում էին ոնգային կարճ հնչյուններ: Գալստրագութեան լեզուն էր, որից նա սթափ վիճակում կստեկար: Աշխարհի կշիռն արդեն հարցուրապստիկ թեթև էր: Աշխարհը ոչինչ էր, ավելի յիշին, քան ճպուռի թևերի մանրիկ թրթռումը: Աշխարհը կարմրագալար, ոսոսստուն պար էր և պարողին չէր վնասում:

Այս խելահեղութեամբ էր համակված ոչ միայն Գաբրիէլը, այլև ժայռապարսպի ուղմիկներին միացած պատվելի Արամը: Որպես հնադավան մի խաչակիր, նա օգում թափահարում էր խաչելութիւնը, աղաղակում:

— Քրիստո՛ս, Քրիստո՛ս...

Այս ուղմակոշի ասպետ Քրիստոսը շատ քիչ էր նման խաչված աստվածորդուն, որի ավետարանով էր մինչ այդ շարժվում պատվելի

Աբամբը: Երիտասարդ հոգևորականի քրիստոնեագուշ աղաղակներն սթափեցրին Գաբրիելին: Նա սկսեց դիտել ճակատամարտը. կարծես ո՛չ գրկափակող հրամանատարն էր, ո՛չ էլ դա իրեն էր վերաբերում:

Մինչ այդ, ժայռերի արանքում բարձրացած թոհուբոհ հետ միաժամանակ, ազդանշան տրվեց ճակատային դրոհի անցնելու թուրքերի դեմ, որոնք փորձում էին ամրանալ հանդիպակաց բաբձունքի մոտ, անտառի եզրին: Շարքերն առաջ էին նետվում, օդի մեջ կրակում, փրվում գետնին, դարձյալ կրակում, վեր թռչում, փոքր-ինչ առաջ վազում, նորից պառկում: Թուրքական դորամասը, որը եկել էր հայերին պաշարելու, այժմ ջախջախված, դուրս էր շարժված ժայռերի միջից: Հալածոդյաների կրակը տեղում էր հարձակման ենթարկվող հակառակորդի թևին:

Գաբրիելը կանգնած էր ժայռին: Ձեռքերը կրակում: Տեսավ, թե ինչպես մի թուրք լեյտենանտ փորձում էր անկանոն նահանջող բաղձնաթյունից սահելով դիմադրություն կենտրոն: Խումբը փոփեց գետնին, սկսեց կրակել: Բայց նույն պահին Չաուշ Նուրհանը նետվեց թուրք սպայի վրա, հրացանի խզակով ջած գլուխը: Թուրք զինվորները հրացանները վայր գցեցին. կարծես սատանա տեսան: Բանակում երկար ծառայած Չաուշը, իրոք, նման էր սատանայի: Նա ցույց տվեց, թե թուրքական հետևակն ինչ անզուգական սան է կորցրել ի դեմս Չաուշ Նուրհանի: Դեմքն արնակալած էր: Ալեխառն, երկար բեղերը ցցվել էին: Կոկորդից միայն կատաղի կոխել էր դուրս գալիս: Բնավ չէր մտահոգվում, թե պետք է պատսպարվել, ալյապես կարող են սպանել: Երբեմն կանգ էր առնում, շեփորը մոտեցնում բերանին, դուրս նետում այն թլվալու, կցկտուր հնչյունները, որոնք սալալուսի էին տարածում թե՛ թշնամու, թե՛ բարեկամի վրա:

Երբ Գաբրիելը նկատեց, որ թուրքերն իրենց ճակատն ուղղում են ուղղել ժայռերի կողմը, հրացանը թափահարեց գլխավերևում և երկար խրամատում կանգնած զինվորներին տվեց շեշտակի հարձակման ազդանշան: Հայերը, որոնց հագիվ էր զսպում խմբապետը, դռուժ-դռուժումով առաջ նետվեցին, գնդակների կարկտով ցածուցիկ արին թուրքերի նոր ճակատը՝ առանց գետնին պառկելու, առանց ուղմամթերքը խնայելու:

Սոճիների արանքում վաշտը սեղմվեց աքցանի մեջ: Առավել փորձառություն և հաստատակամություն ունենալու դեպքում Բաղրատյանը կարող էր թշնամուն գլխովին ջախջախել կամ գերի վերցնել: Բայց թուրքերին հաջողվեց սրընթաց վազքով դուրս պրծնել, թեև հայկական

երկու ջոկ աջ և ձախ թևերից փակեցին ճանապարհը, ապա կրակ տեղացին նահանջողների ետևից:

Թուրքերն այնպես էին լեղապատառ վազում լեռն ի վար, որ չկարողացան կանգ առնել նույնիսկ Դամլաջըքի ստորոտում: Շունչ առան միայն Բիթլիասի եկեղեցու հրապարակում, որտեղ վերջապես ուշքի եկան:

Ինը դիմվոր, յոթ զափթիկ և մի երիտասարդ սպա ընկան հայերի ձեռքը: Սրանք սառնասրտորեն գտնում էին, որ միանգամայն բնական կլինեի գերիներին համոզել կերպով ցույց տալ, թե ինչ կնշանակի մեռնել հայկական ջարդերի ոճով: Գաբրիելը ոչ մի կերպ չկարողացավ փրկել զափթիկներից երկուսին, բայց մյուս գերիների առաջը փակեց սեփական մարմնով: Նրան օգնեցին պատվելի Արամն ու մի քանի տարեց մարդ: Մինչդեռ Չաուշ Նուրհանն ու ճնշող մեծամասնությունը ոչ մի կերպ չէին հասկանում, թե ինչո՞ւ են խնայում հարյուր հազարավոր հայերի դահիճներին: Գաբրիելին մեծ գովարությունմբ հաջողվեց հիասթափված գիմվորներին բացատրել իր անսակետը.

— Մենք ոչինչ չենք շահի, եթե սրանց կոտորենք, չենք էլ շահի, եթե պահենք իբրև պատանդ: Նրանք իրենց գերիներին սպանում են առանց աչք թարթելու, իսկ մենք հաց կտանք: Բայց մենք կշահենք, եթե սրանց ուղարկենք Անթարիև իբրև պատվիրակների:

Գաբրիելը դիմեց թուրք լեյտենանտին, որի դեմքը մոխրի գույն էր ստացել: Ապան հապիվ էր ոտների վրա կանգնում.

— Դու քո տեսար, թե ձեզ հետ ինչքան հեշտ մարքեցինք մեր հաշիվը: Եթե վաշտերի փոխարեն դեղեր էլ ուղարկեք, մեզ համար միևնույն է. մեր ուժերը կրավարարվեն Նաջի՛ր. արևը դեռ մայր չի մտել: Եթե ես ուղևնայի, ձեզնից ոչ մեկը կենդանի չէր մնա: Այս բանը հաղորդիր Անթաքիևում նստած վերադասիդ և ասա, որ ձեր հանդեպ մենք գրթասիրտ եղանք, թեև դուք արժանի չեք: Իմ անունից ասա, թող իր վաշտերն ու զնդերը խնայի՝ կայսրության թշնամիների դեմ պատերազմ մղելու, ոչ թե իր երկրի խաղաղ քաղաքացիների դեմ կռվելու համար: Մենք ուզում ենք այստեղ ապրել, առանց ձեզ նեղություն տալու, ուրիշ ոչինչ: Այսուհետև մեզ հանգիստ թողեք, եթե չեք ուզում առիթ տալ նոր փորձություններ:

Գաբրիելի պարծենկոտ խոսելաձևը, սպառնալիքի մեջ հնչող ինքնավստահությունը, մահվան սարսափով բռնված գերիների ողբալի տեսքը, — այս ամենը հանդարտեցրեց հայ ռազմիկների մոլուցքը: Նրանք թուրքերին ստիպեցին ոչ միայն թողնել հրացանները, կոշիկներն ու ձիերը, այլև լրիվ մերկանալ: Ամոթալի վիճակում ազատ արձակվող-

ները պարտավորվեցին Դամլաջըքի արահմաներով ցած տանել երկրորդ ճակատամարտում սպանվածներին ու վիրավորներին:

Օրվա ավարը մեծ էր՝ իննսուներեք մասուղերյան հրացան, ահագին ուսղմամթերք, սվիններ: Հիսունվեց սակավազն ջոկերից գրեթե տասն արդեն կարող էին լիովին սպառագինվել: Դա ներքին ամենադժարի հաջողությունն էր: Հաղթանակը ձեռք էր բերվել առանց որևէ զոհի, քանի որ հայերից միայն վեցն էին վիրավորվել, այն էլ ոչ ծանր:

Զարմանալի չէ, որ այս ցնցող հաղթանակը դինվորներն ու դադթա-կայանի ժողովուրդն ընդունեցին մոլորություն մեջ գցող չափազանցված հրճվանքով: Ճիշտ է, Դամլաջըքում ծվարած, կարգին օթեանից ու սննդից զուրկ խեղճ ու տարագիր գյուղացիները՝ վառ գինված և շարունակ մահվան սպառնալիքի տակ գոնվող այդ մարդիկ, ոչ միայն դիմելին ջութալիսել, այլև գրեթե ոչնչացրել էին ռազմի բռնով ահաբեկ մի ամբողջ վաշտ՝ ամիսներով մարդված, արգիտեան զենքերով գինված մի քանի հարյուր երիտասարդ գինյուր: Չորս ժամ էլ չսեկց սոսկալի, բայց և հայերի համար դյուրին ճակատամարտը, Հաղթանակը ձեռք բերվեց լավ կշռադատված պլանի և պաշտպանական հիմնալի ամբու-թյունների շնորհիվ՝ արագ, առանց ողբալի կորուստների: Չնայած հարձակվող թշնամու զորությունը, կռիվն մասնակցեց միայն առաջին զծի մի մասը: Մնացած զորքը խնայվեց, իսկ երկրորդ՝ սահնատակն ցիծը նույնիսկ մարտական պատրաստության կետից չդադարեց: Արդյոք այս ամբողջ իրողությունը (հայերը դա երազել անգամ չէին կարող) սրեկ պես պայծառ ապացույց չէ՞ր, որ յոթ դյուրի բնակչության վիճակը փալտուն էր, և եթե Դամլաջըքի բանակն առանց կորուստներ տալու մի ամբողջ վաշտ զրոյի ծոցն ուղարկեց, ապա կկարողանա դիմադրել նաև չորս վաշտի: Նույնիսկ ծայրահեղ հոռետեսներն ստիպված էին իրենց հարց տալ, թե կառավարությունը Դամլաջըքի դեմ ուղարկելու համար որտեղի՞ց պետք է դուռնի ավելորդ գումարտակներ: ու գնդեր, երբ Զեմալ փաշան ամեն կերպ ջանում է համալրել իր շարքերը կուսաս-պոստ բանակը:

Եթե հոռետեսներն էին սիրտ անում նման բանի մտածել, ապա ինքնին հասկանալի է, որ լավատեսների կարծիքով այսքան հիմնավոր դաս առնելուց հետո թուրքերն այնքա չէին կրկնի հարձակումը, և առաջ-ծրմ փրկված էր Մուսա լեռանն ապստինած հայադիրների կյանքը:

Այս փառահեղ ժամերին առաջացվով մտահոգված էին միայն «քաղաքական դուռնները»: Իսկ հասարակ ժողովուրդն աննկարագրելի ցնծության մեջ էր:

Երբ պատանի բաճրենները մարտնչական շնչակտուր վաղքով իրենց գցեցին ճամբար և ավետեցին հաղթանակը, Տեր-Հայկազունը կանչեց մուխթարներին, քահանաներին, ծառայությունից ազատ ուսուցիչներին և ամբողջ ժողովրդի բոլորն անցած՝ շարժվեց դեպի ռազմապաշտ:

Այդ պահին Գաբրիելը Չաուշ Նուրհանի, Ավագյանի և խմբապետների հետ կարգավորում էր զինվորային հերթապահության գործը: Կովին մասնակցած զինվորներին փոխարինեցին երկրորդ խումբապետ մարդիկ: Հոգնած ռազմիկներին տրվեց քանդութամյա արձակուրդ: Այդ ժամանակամիջոցը նրանք կարող էին անցկացնել Քաղաքաձորում, իրենց հարազատների հետ: Սակայն Չաուշ Նուրհանը չհանդուրժեց, որ հաղթանակած զինվորները ճամբար վերադառնան իբրև «կեղտոտ խողեր»: Անդրդվելի Չաուշը հոգնած մարդկանց ստիպեց շարքի կանգնել, խմբերի բաժանեց, կազմեց պատկառելի մի զորասյուն, որը և մայր մտնող արևի շողերի տակ, թմբուկների որոտի և իր շնփոթի բարբարոս ունեցի ուղեկցությամբ, առաջնորդեց դեպի Քաղաքաձոր: Բայց ճանապարհի կեսն էլ չէին անցել, երբ իրար հանդիպեցին զինվորներն ու ժողովուրդը: Նուրհանի պես փորձված զայն անգամ այլևս չկարողացավ պահպանել կարգ ու կանոնը: Գեղեցիկ զորասյունը վերածվեց խառնաշփոթ հորձանուտի:

Այդ պահին Գաբրիելի վրա տարօրինակ հոգնածություն եկավ: Նրան թվաց, թե գոյություն ունի երեք Գաբրիել՝ մտերիմ, վաղածանոթ Գաբրիելը, նոր Գաբրիելը, որը խաբեբայորեն իրեն չվայելող զարհուրելի պորձեր է բռնում, ևսլա՝ երրորդ Գաբրիելը՝ իսկականը, ճշմարիտը: Բայց սա էլ անմարմին և անհայրենիք երերում էր մյուս երկուսի միջև: Իսկական Գաբրիելին այնպիսի թմբիր էր պարուրել, որ նա չհասկացավ էլ Տեր-Հայկազունի խոսքերը:

— Այ միայն մեր մարդկանց քաջությունը... Այլև Չեր ռազմական պլանը... Բազմաթիվ շաբաթներ առաջ... Հնարամիտ աշխատանք... Որին երախտապարտ ենք... Խիստ կարգապահությունը մեզ կօգնի նաև հետագայում... Արժանի լինել աստծո շնորհին...

Գաբրիելն իրեն զգաց մեծ իրադարձության շեմին: Շուրջն ավելի շուտ վայրի ցնծություն էր տիրում, քան ընդհանուր հեկեկանք, թերևս այդ երկուսի դարմանալի միաձուլումը, ցնցված սրտերի ընդերքից պոռթկացող ինչ-որ քաղցրադի մի բան: Հազարավոր մարմիններ էին իր կողմը նետվում, կարոտով հավում: Ի՞նչ ամոթխած կանացի դեմքեր, ի՞նչ խոնարհ աղչկական ճակատներ: Բոլոր կանայք եկել էին իրենց

դուգսերով ու զարգերով, որոնց ղեղոցը միախառնվել էր ձայներին։
Ձեռքեր, շարունակ ձեռքեր էին պարզվում իր ձեռքերը բռնելու,
շարունակ շուրթեր էին հավում իր ձեռքերին։ Դա ինչ-որ գերբերկրային
խոնջինք էր, ինչ-որ մարում։ Ձայների մի ամբողջ անվերժանելի
լարերին թոս նրան շնորհակալություն էր հայտնում, գլխին տեղում
հարչուրապատիկ օրհնանքի տարափ։ Նա մարդկանց ոչ միայն դուրս
էր բերել տարագրության սահմաններից, այլև անապատում փրկել էր
մահից։ Այժմ էլ ահա մարդկանց տոգորեց անսահման հույսով, կյանքի
աներեր հավատով։

Պարծատե, բայց իսկ և իսկ առասպելական թաղադրություն։
Երեխի հեռավոր անցյալում հենց այդպես են թագավոր ընտրել հնադար-
յան ցեղերը՝ ոչ թե ամենագործիչ և ամենազաժան մարդուն, այլ նրան,
ով արժանահիշատակ նախնիների շառավիղն է, կատարյալին, որը
մոտ է թվում, բայց անհասանելի է, արդեն կիսով չափ օտարացած, որն
ամենամատերմական շրջապատում անգամ չուրախին չէ, անհասկանալի
է, իր դաժանության մեջ՝ մեղմ, մեղմության մեջ՝ դաժան։

Բայց Գաբրիելի ներսում իշխում էր ոչ թե բերկրանքը, այլ երազա-
խառն մի տվյալտանք։ Իր արածի մեջ ոչ մի առանձին արժանիք չէր
տեսնում։ Ճակատամարտի ամեն մասնակից էլ նույն ձևով կղեկավա-
րեր Դավաջըրի պաշտպանությունը։ Հաղթանակ բերեց ոչ թե խորա-
թափանցությունը, այլ տեղանքի բնական առանձնատկությունը։
Մուխթարներն իրենց ալեհեր գլուխները խոնարհում էին Գաբրիելի
առաջ։ Նույնիսկ կամակոր գլուղացիները, որոնք փարիզեցուն միշտ էլ
խեթ-խեթ էին նայում, այժմ բռնում էին ձեռքը, համբուրում, իբրև
իրենց հոր ձեռքը։ Այս աշմբույրից Գաբրիելը սոսկում էր։ Նրա աջ
ձեռքը հուսահատորեն մաքառում էր։ Ինչպե՞ս կուզենար ձեռքը թաքցնել
գրպանում։ Դանդաղ ճանապարհ բացեց հոծ բազմության միջով։ Միայն
մի ցանկություն ուներ, անսառնելիորեն ղորեղ ցանկություն։ Եսփրվել,
լողանալ, մաքրվել ոտքից գլուխ, ապա մարմնի վրա զգալ մետաքսե
ննջազգեստի փափկությունը։ Բայց բազմությունը հետզհետե ավելի էր
նրան օղակում, աջը համբուրում, շնորհակալության խոսքեր հեղեղում։
Օգնություն հայցող հայացքով շուրջը նայեց, որոնեց մտերմիկ մի ղեմք։
Վերջապես դատվ իսկուհուն։ Աղջիկն սկզբից եթ հետեւել էր նրան,
բայց չէր մոտենում։ Գաբրիելը ձեռքն առաջ մեկնեց, կարծես աղջկա
փխրուն մարմինը կարող էր իրեն ղորավիթ լինել։ Իսկուհին տեսավ, որ
նա սոսկալի գունատ է, օգնության կարոտ։ Այդ բանն զգալուն պես
կառչեց նրա արմունկից։

— Ժուլիեթին արդեն սպասում է և ամեն ինչ նախապատրաստել է,— մրմնջաց աղջիկը:

Գաբրիելին ավելի շուտ լսեց ոչ թե բառերը, այլ հոյունը: Իսկուհին նրա կողքից քայլում էր իբրև կույր մարդու ուղեկցուհի:

Հանկարծ Գաբրիելը զարմացավ, որ այդքան արյունն ու մահն իր վրա ոչ մի տպավորություն չթողեցին:

Վրանում գյուղական վարսավիրներից մեկը նրան սափրեց, ապա գլխավոր հրամանատարը եռանդով անցավ լոգանքի: Ժուլիեթին օգնում էր: Զուրը տաքացրել էր կաթսայով, լցրել խողովակավոր ջրամանի մեջ, պատրաստ դրել խավոտ սրբիչը, ամուսնու ամենասիրելի ննջազգեստը: Գաբրիելը լողանում էր, իսկ կինն սպասում էր վրանի տուփ: Ձնայած երկար տարիներ ամուսնացած էին, բայց նման դեպքերում իրարից դեռևս քաշվում էին: Ահագին ժամանակ անցավ: Գաբրիելը կոշտ խոզանակով մաշկն այնքան մաքրեց, մինչև կասկարմիր կտրեց: Որքան եռանդով էր խորասուզվում այդ գործի մեջ, որքան անողոք վճռականությամբ էր իր վրայից քերում թափում անցած օրը, նույնքան դժվարությամբ էր ի մի հավաքում խոհերը: Նույնիսկ իր մարմնի հիասքանչ մաքրություն միջոց, մաքրություն, որը նա շուտով վայելեց, այլևս չէր հասնում Յոզսնօլուք եկած նախկին «վերացական մարդը»: Գաբրիելն իր վաղեմի գեղարվեստի մասին էր ժողովրդի հոգեկոտ մեջ, սրի երկու կողմում մոմեր էին դրված: Բայց հոգում ինչ-որ գերլարվածություն կար, ինչ-որ անմեկնելի բան:

Կնոջ մեղմ ձայնը նրան սթափեցրեց.

— Վերջացրի՞ր, Գաբրիել: Կարո՞ղ եմ ներս գալ:

Նվ ժուլիեթը ներս եկավ՝ հնազանդ, քան երբեք, սուսնց հավակնության, հեղահամբույր, թեև այդ հեղություն մեջ ինչ-որ գարանակալ բան կար:

— Զուրը դուրս տանենք,— ասաց նա պատրաստակամորեն, առանց սպասավորներից մեկնումեկին կանչելու:

Նրկուտով դուրս բերին ռետինե լոգարանը, շուտ տվին վրանի ետևում: Գաբրիելը ժուլիեթի մոտ նկատում էր քնքշապարար պատրաստակամություն: Խոր հուզմունքով դիմավորեց, հոգ տարավ, չհանդուրժեց, որ ամուսնուն ուրիշներն սպասարկեն: Թերևս հասել էր այն ժամը, երբ նրա օտարությունը հավել էր, ձուլվել ամուսնու էությունը, ինչպես Փարիզում Գաբրիելն էր իր օտարությունը խոնարհում կնոջ առաջ: «Բայց որքա՞ն պետք է տևի այս բանը»,— հարցնում էր Գաբրիելն ինքն

իրեն, քանի որ այդ օրվա հաղթանակից հետո այլևս չէր հավատում փրկությանը:

Պարանով փակեց վրանի մուտքը: Ժուլիեթին դարձանքով քաշեց դեպի անկողինը: Պառկեցին գրկախառնված, անխուս ժուլիեթը նրան փափայեց նոր, հլու քնքշանքով: Արցունքներն այլևս չկարողացավ զսպել, երբ դողդոջուն ձայնով շարունակ կրկնում էր.

— Այնպե՛ս էի վախենում, թե քեզ մի բան կպատահի...

Դաբրիելը նրան նայեց հեռո՛ւ-հեռա՛լից, կարծես չէր էլ զգում կնոջ խանդաղատանքը: Ինչ-որ բիրտ ուժ խլում էր խոհերը, տանում դեպի խրամատները: Երանի՜ պահակներն այսօր անհոգ շինեն, քնով շնկնեն կամ մոռացության շտան հերթափոխությունը: Ո՞վ գիտե, թե թուրքերը գիշերով չեն հարձակվի: Դաբրիելն արգեն ո՛չ իրեն էր պատկանում, ո՛չ Ժուլիեթին:

Հաղթանակի ատնախմբությունը տեղեց մինչև լույս: Շա՛տ հարիսա կերան, շա՛տ գինի խմեցին, ինչպես տնօրինել էր ներքին կարգապահության կոմիտեն: Տեր-Հայկազունը շնկատելու էր առաջ:

Գիշերվա հերթը Չառլշ Նուրհանն էր: Նրան շնորհեցին «էլլեոն»¹ պատվանունը: Ամենահին ժամանակներից ի վեր հունարեն այս բառով էին մեծարում խիզախ այրերին:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

*Մասնակի
սխալագրություն*



ուսա լեռան բարձունքներում մարտունակ վաշտի կրած խայտառակ պարտությունը ծայրահեղ շփոթություն առաջացրեց Անտիոքի կառավարատանը: Թուրքական վահանի վրա դա մնալու էր իբրև ամոթալի բիծ: Ամեն ռազմամուլ ցեղի հզորության վավերացումը կամ անկումը կապված է սեփական անպարտելիության շուրջն

¹ էլլեոն (հուն.) — առյուծ

ստեղծած մոդական հավատի հետ: Եվ նա ամեն կերպ ձգտում է ան-
երեր պահել այդ հավատը: Անհաջող պատերազմի հետեանքով նման
ցեղերը հաճախ տասնամյակներ շարունակ հետադիմում են, մինչդեռ
մշտա ժողովուրդները, որոնք առանձնապես չեն հրապուրվում պա-
տերազմներով, շատ ավելի դժուրին, ավելի արիարար են տանում ռազ-
մական ձախորդությունները: Բայց ուսմասենչ, իշխող դասակարգի
համար վարժուրելի նվաստացում է, Լեֆե նրան արշունալի դաս է տալիս
«ներքին թշնամին»՝ առևտրով, արհեստով և կրթությամբ հրապուրվող
փոքրամասնությունը: Զենքով հպարտացուցների համար կյանքը կոր-
ցնում է իր ամբողջ իմաստը. չէ՞ որ ուսմասենչ արհեստի պատիվը
կործանաբար չափով խարխիվում է, երբ բնածին հերոսներին հիմնա-
վերապես ծնծկում է այդ ասպարեկից հեռու կանցնած մտավերական,
փափկասուն մի ցեղ:

Այնպես որ օգոստոսի չորսի բնդհարումը, անկասկած, նշանակա-
լից իբրազարծություն էր: Դա ավելին էր, քան Վանում և Ուրֆայում
թուրքերի պիսին եկած ձախորդությունները: Չէ՞ որ դրանք հայկական
բազմամարդ քաղաքներ էին, որոնց ապստամբությունը ռուսական զոր-
քերի տառջխաղացման արդյունք էր: Արտաքին քաղաքականության
տեսակետից Վանի ճարահատչայ ապստամբությունը թուրքերի համար
չափից ավելի ձեռնառ էր: Չէ՞ որ չենց այդ օրերին առաջ էր շարժվում
կայսրության թշնամին, և թուրքերը հիանալի պատրվակ գտան ուշխարհի
տուռ համոզիչ կերպով արդարանալու, թե հայ ազգի դեմ կատարված
ոճրագործությունը հարկադրական է: Իբր թե ահա, պարզ ապացույց,
որ հայերը պետական դավաճաններ են, և թուրքերն ստիպված են
ապաստվել նրանցից: Պետությունը նման եզրուկացություն հանդեց
առանց մագաչափ անգամ իրար հետ բազմապիսի պատճառն ու հետե-
վանքը: Աշխարհի անադուրոյն, քարացած խելվեր, այն ժամանակվա
պետական խմբավորումներին պատկանող մամուլը, այդ մամուլի բն-
թերցողների կռած ուղեղը դործն այնպես շուտ ավելցին, այնպես մեկ-
նարանցին, ինչպես կամենում էին: Վանի մասին գրում էին ղայրույ-
թով, առավել ղայրույթով կարդում. «Հայերը զենք են Բարձրացրել
ծանր պատերազմ մղող օսմանցի պետական ժողովրդի դեմ և անցել են
ռուսների կողմը: Հեռեաբար, հայաբնակ վիլայեթները պետք է տա-
րադրության միջոցով ազատվեն այդ ժողովրդից»: Թուրքական հայ-
տարարությունների մեջ կարելի էր կարդալ նման բաներ, բայց ոչ այն
նենդափոխությունը, որով քողարկում էին բուն ճշմարտությունը.
«Վանի և Ուրֆայի հայերը, երկարատև տարագրությունից հուսահատ-

ված, ինքնապաշտպանության նպատակով, այնքան դժմաբեցին թուրքական ռազմական իշխանությանը, մինչև ազատագրվեցին ռուսների առաջխաղացման շնորհիվ»:

Բայց, փառք ասած, ի՞նչ կարող էին գրել ու կարդալ Մուսա լեռան ապստամբության մասին: Քաղաքական տեսակետից դա ոչ մի արժեք չէր ներկայացնում, մինչդեռ դրան վերաբերող լուրերը կարող էին վտանգավոր լինել: Եթե տարբեր վայրերում Բագրատյանի նման մի քանի հոգի էլ լույս ընկնեին և հետևեին Մուսա լեռան օրինակին, կարող էին լուրջ դժվարությունների առաջ կանգնեցնել ամբողջ պետությունը: Եվ քանի որ ամեն հայ մարդու գլխին մահն էր սավառնում, իսկ ամեն-եւրեք կարելի էր դեմք ձեռք բերել, ապա նման բարդություններ կարող էին ծագել նորից ու նորից:

Անտիոքի քաղաքացիներին առայժմ թաքցնում էին խայտառակությունը, բայց նրանք տեսնում էին, որ կայմակամի խորհրդարանում մինչև ուշ գիշեր լույս է վառվում: Վատ բան էին կռահում: Կայմակամը հրավիրել էր զավառական մեծ կոնֆերանս, որին մասնակցում էին մոտ տասնչորս հոգի: Ինքն էր նախագահում: Ամեն անգամ, երբ շունչ էր քաշում, թվում էր, թե սեղանը նրա փքված մարմնի ճնշումից կարող է տեղահան լինել: Գավառապետի լերդախտավոր դեմքը, աչքերի տակ գոյացած սևագորշ տոպրակները նավթի լամպի կաթնագույն, խաղաղավետ լույսի տակ թվում էին ավելի դալուկ:

Բոլորովն խորհրդականները երկարաչունչ ճառեր էին արտասանում: Բայց կայմակամը խորասուզված էր հոգսաշատ մտորումների մեջ: Խնամքով ածիլված ճապաղ աշտերը թույլ-թույլ կախվել էին լայն օձիքն ի վար, իսկ ֆեսը թեքվել էր ձախ քունքի վրա: Զգացվում էր, որ տրամադրությունն ընկած է, և քունը տանում է: Աջ կողմում նստած էր Անտիոքի ռազմական պարետը՝ ալեխառն բեղերով մի մաշուր: Դա հին ոճի բինբաշի էր: Մանր աչքեր ուներ, պատանեկան կարմիր այտեր: Հեռվից հեռու նկատելի էր, որ այդ մարդը պատրաստ է իր հանդիսան ու հարմարավետ կշանքը հերոսաբար պաշտպանել մինչև առջան վերջին կաթիլը: Կողքին տեղակալն էր՝ մի երիտասարդ չուղբաշի, մոտ քսուսուներկու տարեկան մաշուր: Սա իր պետի հակապատկերն էր, ինչպես սովորաբար լինում է զինվորական ասպառնդում: Կամք արտահայտող դիմագծերով և խորն ընկած աչքերով բարեկազմ, նիհար տղամարդ էր: Գողտնի հայացքով ներկաներին կարծես հասկացնում էր. «Ի՞նչ դժբախտություն է, որ սախաված եմ հետս քաբշ աալ այս քավթառած ապուշ բինբաշուն: Ախր ինձ ճանաչում եք և գիտեք, որ ամեն ինչի մեջ ընդու-

հակ եմ: Ինչ գործի էլ ձեռք դարկեմ, դուրս կբերեմ: 25^Ը որ ես Իթթիհաթի սերնդից եմ»:

Ջախջախված վաշտի դասակապետներից մեկը, միակ մյուլազիմը, որն օգոստոսի չորսի ջարդից հետո կենդանի էր մնացել, և որին Գաբրիելը մերկանդամ վիրահակում ուղարկել էր Անթաքիե, իբրեւ պատվիրակ, կանչնաժ էր խորհրդականների առաջ և տեղեկություններ էր տալիս: Նրան չէր կարելի մեղադրել, որ իրենց դժբախտությունն արգարացնելու համար հայերի պաշտպանական ուժը նկարագրում էր վերին աստիճանի ահավեր գույներով: Նրա ասելով, Մուսա լեռան բարձունքներին, հզորագույն ամրություններում, ապաստանել էին տասը-քսան հազար հոգի: Տարիների ընթացքում պետք է որ ահագին քանակությամբ հավաքած լինեին դենք, ռազմամթերք և պարեն: Կարող էին դիմադրել անսահմանափակ ժամանակով: Ինքը՝ մյուլազիմը, սեփական աչքով տեսել էր երկու քողարկված գնդացի, որոնք և վճռել էին ընդհարման աղետալի ճակատագիրը: Դրան ավելացրած ուժերի տասնապատիկ գերազանցությունը:

Կայմախամը ոչ մի բառ չէր ասում: Գլուխն աջ ձեռքին հենած՝ հոյաքքր հատել էր օսմանյան կայսրության ռազմական քարտեզին, որը փոված էր կոնֆերանսի սեղանին, թևկ խոսքն այգքան մեծ գործի չէր վերաբերում: Բայց թև հյուսիսամերիկյան պաշտոնյաները զվարճանում էին, երբ փոքրիկ զորյակներ էին տնկում սազմաճակատի զծերի վրա: Չնայած նրանց այդ բարյացակամ արվեստին, սալազան շանքան էլ վարդապույն չէր թվում: Դրոշակները շարունակ մխրճվում էին Թուրքիայի մարմնի մեջ: Էնվեր փաշայի գլխավորած պատերազմի վիրահակով չէր արդարանում զենեռալի փառքը: Կովկասյան բանակի լավագույն զորադնդերը հողին չհանձնված կմախքներով էին ծածկում անանցանելի լեռնաշխարհի հովիտներն ու ծերպերը: Միևնույն ժամանակ արգեն կոնդրած էին Պարսկաստանի սահմանագլխին, նայում էին դեպի Մոսուլ, հետապնդում էին Ջեմալեթ փաշային՝ հայտնի ջարդարար գեներալին, էնվերի քրոջ ամուսնուն: Անգլիացիներն իրենց հնդկների ու զուրքաների՝ հետ նեղն էին լծել Միջագետքը: Ջեմալի ձեռնարկած սուեղյան մեծազդեղ արշավանքը ավազի տակ թաղվեց բառիս ամենափակական իմաստով: Անապատի ավազը կուլ տվեց թե՛ մարդկանց, թե՛ պինամթերքը: Գալիպոլի թերակղզուց, իրենց նավատորմերի հսկայական հրանոթների պաշտպանությամբ, դաշնակիցներն արդեն մոտենում էին Ստամբուլի դարպասներին: Նման հանդամանքներում սոսկալի շատ էին վատնվում սպանության միջոցներն ու ռազմական այլ սարքավոր-

յումները: Մինչդեռ Թուրքիան ռազմական արդյունաբերություն չուներ կամ դրեթե չուներ: Նրա բախուր կտխված էր էսսենացի Երուսի և պիլզենցի Շկոդի ողորմածությունից: Մահ արտադրող այս կենտրոններն այլևս չէին կարողանում պատշաճ ձևով բավարարել իրենց մերձավոր պատվիրատուների անչափելի պահանջները: Ամեն օր վիթխարի քանակությամբ թեղանոթներ էին արտադրվում, հոբեյցներ, մորտիրներ, գնդացիներ, ձեռքի և գազի ումբեր: Դրանց միայն մի շնչին մասն էր խնայողաբար արտահանվում Թուրքիա: Տեղ հասնելուն պես ամեն ինչ անհապաղ ուղարկվում էր սարբեր ռազմաճակատներ: Պատճառն այն էր, որ պետության ճակատամերձ լայնածավալ շրջանները դատարկվել էին. ո՛չ զորք կար, ո՛չ զենք, ո՛չ ղինամթերք: Ահա թե ինչու Սիրիայում պտնվող շորրորդ բանակի վիճակը վատթարագույնն էր, մանավանդ որ Զեմալ փաշան նախապատրաստում էր սուեղյան երկրորդ արշավանքը և իր տնօրինությանը հանձնված բոլոր զորքերը դանդաղ քաշում էր Պաղեստին: Համենայն դեպս, Դամասկոսից և Երուսաղեմից անընդհատ գորքի, ռազմական միջոցների, պարենի հրատապ պահանջ էր գալիս սիրիական քաղաքները: Գնդացիներն արդեն դարձել էին անիրազուրկելի երազանք: Երբ կայմակամն այդ բառը լսեց խեղճ մյուլագիմի բերանից, իր ծանրահայաց աչքերով մտացրիվ նայեց նրան, զարմանքով քրթմնչաց.

— Գնդացի՞ր:

Մանկական կարմիր աչտերով բարեհոգի ծեր մայրն ակնոցը դրեց քթին, թեև ուրե՛ բան չէր կարգալու: Դրանով երեխ ուղեց միայն ցույց տալ, որ ինքը բոլորից հեռատես է:

— Դժբախտությունը պատահել է ձեր հիմարության և թեթևամտության պատճառով, — գլուխը մյուլագիմի կողմը դարձնելով՝ վրա բերեց նա: — Կարգը պահանջում է, որ մարդ հարձակումից առաջ հետազոտի թշնամու տերիտորիան: Բայց քանի որ բանը բանից անցել է, կայմակամին ուզում եմ հարց տալ: Ի՞նչ ես մտադիր անել: Մեր մարդկանց շարունակենք զոհե՞լ, թե՞ թողնենք, որ այդ անիծվածները իրենց օտարի գլխին հանգիստ փչեն շունչները: Ի՞նչ վնաս կարող են տալ: Տաբաղերը ձեր գործն է, ոչ թե մեր: Ինքներդ էլ դրանց հաշիվը կփակեք: Եթե, իրոք, տասը հազար հոգի կա վիճված կամ ավելին...

Շիկահեր մյուղիբը ձայն խնդրելու համար ձեռքը բարձրացրեց.

— Ո՛չ հինգ հարյուր հոգի կա ղինված, ո՛չ էլ երեք հարյուր: Ես պարտավոր եմ այդ բանն իմանալ, քանի որ նահիյեհներին գործերը ինքս եմ կառավարում և եղել եմ գյուղելում...

Մայրն ակնոցն իջեցրեց նույնքան աննպատակ, որքան աննպատակ դրել էր.

— Ամենից լավն աչն կլինի, որ խաչ քաշենք այս գործի վրա: Անիծվածներն իրենք են իրենց տարագրել: Էլ ի՞նչ եք ուզում: Մովեղներքին ի՞նչ մարդիկ առեք, որ չհն ապրում՝ հուշներ, արաքներ: Դրանց աչքի առաջ արժե՞ ծիծաղելի պատերազմ բորբոքել: Եթե ամբողջ քաղաքի առանձին կայազորներն իրար գլխի հաժաքեմ, հազիվ թե շուրս կանոնավոր վաշտ ստացվի: Կարող եմ բերել շեշեններ, քրդեր, ամեն կարգի սրիկաներ, բայց դրանք ավելի շուտ ձեր դեմ կկոպեն, քան հայերի: Ուստի և համատացեք ինձ. ամենախելացի բանը լռելն է:

Փոս քնկած աչքերով կատաղած յուզբաշին մի ժամից ավելի ծխում էր գլանակ գլանակի հտեից, բայց ոչ մի բառ չէր ասում: Այժմ ոտքի ելավ և հարգարիւր պատվի առավ իր վերադասին.

— Բինբաշի էֆենդի, թույլ տուր, որ ամենայն խոնարհությամբ դարմանամ խոսքիդ վրա: Ինչպե՞ս կարող ենք այս ծանր դժբախտությունը լուծյան մատնել, երբ սպանվել են մի վաշտապետ, հրեք սպա, սովելի քան հարյուր զինվոր: Արդեն անհերքելի վրիպում է, որ մենք այսօր մի քանի ժամ ծամծմում ենք ուղարկվելիք գեկուցագիրը: Կոնֆերանսից անմիջապես հետո և քո հրամանով կկաղմեմ գերագույն հրամանատարին ուղղված գեկույցը:

Մայրը սովից, Ալանին սովելի կտրմրեցին: Նախ, կապիտանն իրավասի էր (նա միշտ իրավասի էր) և, ապա՝ սատանայի մեկն էր:

Կայմակամը կարծես նոր միայն սթափվեց իր մտամոլոր թմբուկյունից.

— Պատմությանը վերջ կտամ կատարված գործողության շրջանա-կում:

Սա ըյուրերեքստական զգուշավոր արտահայտությունն էր աչն բարդ որոշման, որի մեջ մեծ դեր էր խաղում Հալեւլի վալու հանդեպ ունեցած հրկյուղը: Ամենօրյա հրամանները պահանջում էին տարագրությունն իրագործել լիակատար և կայծակնային արագությամբ: Յոթ համայնքի ուղտտամբությունը կարող էր կայմակամի քթից դուրս գալ, քանի որ դա կիսատ-պուտ ղեկավարության, անփութ ճակողության հետևանք էր: Եթե ճշգրիտ տեղեկությունները հասնեին վալուն, սա և իթթիհաթը սև կրեթին կայմակամի գլխին: Այս իսկ պատճառով էլ գեկուցագիրը պետք է մեղմ, կոծկող բնույթ կրեր: Մերունի մայրը խայթեց.

— Ինչպե՞ս վերջ կտաս, երբ գլխիթիներդ տարագրության քաբավաններն են ուղեկցում, իսկ ղինվորները ուղմաճակատում են:— Աչքերը

կկոցեց և կրճատցող հայացքը դամեց կապիտանի դեմքին:— Բայց քեզ, յուզբաշի, հրամայում եմ. գերագույն հրամանատարին ուղարկվելիք զեկուցագրում պահանջիր շորս գումարտակ, լեռնային մեկ մարտկոց, քանի որ առանց զորքի և հրետանու մենք չենք կարող պաշարել ահագին լեռ:

Յուզբաշին ձևացրեց, թե չի նկատում ծերունու զայրույթը.

— Բինբաշի էֆենդի, ևս հասկացա քո հրամանը: Նորին գերագնացութուն զենեռալ Զեմալ փաշան կարգադրել է ամեն խնդրի առթիվ զեկուցել անձամբ իրեն: Կարող ես վստահ լինել, որ քեզ կընդառաջի: Հայերի տարագրութունը նրա բարեկամների գործն է: Նա չի հանդուրժի, որ մի քանի քոսոտ քրիստոնյա գյուղացի խաղ խաղան գլխով:

Մեծ մարդու անունը խորհրդականների մոտ առիթ տվեց տարբեր կարծիքների: Ավելի երիտասարդ մյուզիքներին մեկը նույնիսկ պնդեց, թե Զեմալ փաշան, չնայած կառավարության մեջ գրաված իր բարձր դիրքին, հայկական հարցում այնքան էլ վստահ չէ մարդ չէ: Անգամ Աղանայում դաշինք է կնքել այդ հայերի հետ: Կայմակամը, որին դարձյալ հաղթահարում էր թմբիբը, արդեն կայացրել էր իր վճիռը: Պետք է միանար առավել զորեղ մարդուն՝ կապիտանին, ամբողջ մեղքը զցեր ծեր բինբաշու վրա: Բոլոր դեպքերում քաղության նոխազը գտնված էր: Ի՞նչ փուլթ, և թե նույնիսկ ստիպված լինեին գործն առաջ շարժել դանդաղ ու համբերությամբ: Կայմակամը խոր հորանջեց, զավազանի փղսկրե գլխով հարվածեց սեղանին.

— Նիստը հայտարարում եմ ավարտված: Բինբաշուն խնդրում եմ մի քիչ էլ մոտոս մնա, որ իրար հետ համաձայնեցնենք քաղաքացիական և զինվորական իշխանութուններին ուղարկվելիք զեկուցագրերը: Բինբաշի՛ էֆենդի, ևս ուզում եմ, որ այդ զեկուցագրին տաս քո հավանությունը:

Հաջորդ առավոտյան ճանապարհ ընկան երկու երկարաշունչ և ճոռոմ հաղորդադրություն: Խիստ պատասխան ստացվեց միայն հինգ օր հետո: Հրամայված էր՝ ունեցած միջոցներով և բոլոր պարաջաներում անհապաղ մտքել Մուսա լեռան հաշիվը: Բինբաշուն զիջել էին միայն 10 սանտիմետրանոց դաշտային երկու հոլից: Դրանք Համայնից պետք է բերվեին Հալեպ, ապա՝ Անթաքի:

Հրանոթները տեղ հասան յոթերորդ օրը, օգոստոսի 12-ին: Սպասարկող անձնակազմի մեջ էին մի շատ երիտասարդ լեյտենանտ, երեք ենթասպա, երեք պահեստային ծեր ֆրանսիական և երկու կեղտոտ սպասավոր: Այս հոբիցները լեռնային վայրերում կարելի էր օգտագործել մեծ դժվարությամբ:

Ստեփանը, անշուշտ, ավելի ծանր վիճակի մեջ էր, քան հայրը, որն իր մանկական հիշողություններով կապված էր Մուսա լեռան հետ։ Տղան հասակ էր առել Եվրոպայում, ֆրանսիացի երեխաների շրջապատում և մինչև Յողոնօլուք դալը, իր ժողովրդին պատկանող մարզկանցից ճանաչում էր միայն այն հորեղբայրներին, հորաքույրներին, հեռավոր ազգականներին ու բարեկամներին, որոնք Բագրատյան ամուսիններին այցելում էին Փարիզում, Շվեյցարիայում ու Ստամբուլում։ Սրանք բոլորն էլ նման էին եվրոպացիների, Ստեփանի հետ խոսում էին սահուն ֆրանսերենով։ Ուստի և տղային չէր կարող չզարմացնել այն մեծ փոփոխությունը, որը տեղի ունեցավ, երբ տղան առաջին անգամ ոտք դրեց պարոն Շատախյանի դպրոցը։ Կարճ ժամանակամիջոցում կարծես անհետ ջնջվեց Եվրոպայում ապրած տասնչորս տարին, այսինքն՝ Ստեփանի ամբողջ անցյալը։ Եթե կարելի է այսպես ասել, նա վերադարձավ իր ժողովրդի գիրկը, ընկղմվեց նրա էություն մեջ՝ տասնապատիկ ավելի խոր, ավելի հիմնավոր ձևով, քան հայրը։ (Ջարմանքով պետք է նաև մտածել, որ եթե այս երեխան խորհրդավոր ճակատագրի քմայքով չընկներ Սիրիա, հավանաբար ոչ մի կենդանի պատկերացում չէր ունենա իր ազգային պատկանելության, ուրեմն և իր բուն էության մասին)։ Դարբիների բռնի ալլ էր՝ նոր տրամադրումը հետևանք էր անհրաժեշտության և կամքի։ Այդպես էլ պետք է լինել։ Նրան առաջ էին մղում իրողության ուժն ու այն գործությունը, որ նա զգում էր իր թիկունքին։ Բայց սրբան մոտենում էր իր արյան հայրենիքին, այնքան հեռանում էր, ավելի, քան այդ հայրենիքից լրիվ կտրված Ստեփանը։ Իր ամուսնությունը նա արդեն կանգնած էր երկու ազգի արանքում։ Սկզբում կարծում էր, թե գոհկություն արած կլինի, եթե օտարական լինելով՝ սեղացիների վզին փաթաթի իր փրկության ծրագիրը։ Երևի դա էր պատճառն այն հանգիստավոր, բայց և ընկճված ինքնազգացման, որով Գաբրիելը համակված էր օգոստոսի չորսի հաղթանակից հետո։ Ստեփանի ինքնազգացումն այլ էր։ Չնայած երակների մեջ երկու տարբեր արյուն էր հոսում, մայրական կողմը կարծես կորցրել էր իր գործությունը։ Ժուլիի, իբրև կին, ավելի շատ էր ազդում Գաբրիելի բնավորության վրա, քան իբրև մայր՝ Ստեփանի բնավորության ձևավորման վրա։ Հաճախ կարելի էր կարծել, թե տարբեր արյունների միախառնումից ոչ թե որդին է օտարացել, այլ հայրը։ Ստեփանի մեջ ամեն ինչ զարգանում էր շատ հոտակ։ Նա դարձել էր հայ արևելցի տղա, ինչպիսինք էին շրջապատի բոլոր դպրոցական պատանիները։ Պատճառը։ Այլ կերպ վարվել չէր կարող։ Ինքնավստահ և միաժամանակ կապկային ճկունությամբ օժտված

անշահափաճաներին մաղաչափ անգամ հարգանք չէին ներշնչում ո՛չ Ստեփանի նրբակիրթ շարժումներ, ո՛չ էլ գիտելիքները: Ո՛չ գրավոր ու բանավոր գեղեցիկ ֆրանսերենն էր օգնում, ո՛չ այն, որ տղան հիանալի անգիր էր ասում կաֆոնտների առակներն ու Վիկտոր Հյուգոյի բանաստեղծությունները, ո՛չ էլ աշխարհագրական փայլուն գիտելիքները: Ինչ վերաբերում էր աշխարհագրությունը, Յոզոնօլուքի տղաներն ու աղջիկներն ունեին իրենց սեփական ըմբռնումը: Զիվանու երգի «ուսյալ զավակ» ինքնավստահ արտահայտությունը նրանք շատ տարօրինակ ձևով էին մեկնաբանում: Երբ Ստեփանը նրանց պատմում էր եվրոպական քաղաքների մասին, ծիծաղում էին վրան, համարում անճարակ, հերիաթ փշոդ: Ծիծաղում էին, երբ տղան դասագրքերը դնում էր թևի տակ և ոչ թև գլխին, ինչպես ընդունված էր հինավուրց սովորությունամբ, և որը նրանց միակ թուլատրելի ձևն էր թվում: Զէ՛ որ կանայք էլ աղբյուրից ջրով լի սափորները բերում էին ոչ թե թևերի տակ, այլ նազանքով գլուխների կամ ուսերին դրած: Այ թե դժբո բաներ են այդ եվրոպացիք: Նման դեպքերում Ստեփանին դիմում էին ժողովրդական հայտնի առածի ոգով.

— Զերոնք ուղտին գդալո՞վ են ջրում:

Մուսա լնռան կոշտ ու կոպիտ գեղջուկ պատանիները կատաբյալ հակապատկերն էին Շատախյանի տիպի մտավորականություն, որը երկչուդաժողովամբ դուրս էր խոնարհում արեմուտքի ամեն նվաճման, եվրոպական գեղագիտության երանավետ շնչի (Ժուլիենի) առաջ: Խորապես համոզված էին, որ իրենց ժողովրդի կենսաձևն ավելի կատաբյալ է, ավելի բարձր: Գոյություն ձևերի մասին միշտ էլ կարելի է վիճել: Մարդ կա՞ թան է սիրում, մարդ կա՞ մածուն: Նման ձևերի գերակշռությունը կամ թերությունը բնորոշվում է ոչ թե դրանց բացարձակ աստիճանով (բացարձակ աստիճան գոյություն չունի), այլ շրջապատի գերիշխանությամբ: Ստեփանի միջավայրը, ուսումնական առաջին իսկ ժամին, ծաղրից նրա անգլիական կոստյումը, լայն օձիքը, թեզանիքները, գուլպաները, թեկավոր կոշիկները, հայտաբարելով, որ դա ոչ միայն իսկնի, այլև ցուցամուրի տարազ է: Եթե Ստեփանը երես առած փափկասունի մեկը լիներ, հորն իսկույն կխնդրեր, որ իրեն այլևս դպրոց չուղարկի: Բայց տղան ընդունեց մարտահրավերը: Արդեն հայտնի է, թե ինչպես օրեր շարունակ մոր հետ վիճելուց հետո նրան հաջողվեց ձեռք բերել տեղական հագուստ կրելու թույլտվություն: Շուտով արդեն շալվար, կնթարի հագած և լայն գոտի կապած՝ հպարտ-հպարտ սլաքովում էր Յոզոնօլուքի հրապարակում: Թեկավոր կոշիկները փոխա-

րինել էր հողաթափերով: Ժուլիեթը սարսափահար էլ, եղել: Բայց տղային պաշտպան կանգնեց Իսկուհին:

— Իսկ ինչո՞ւ չհագնի այդ շորերը, — հարցրեց նա: — Մի՞թե ելլու պական զգեստներից պակաս գեղեցիկ են:

Ժուլիեթը խեթ-խեթ նայեց որդուն.

— Կարծես դիմակահանդեսի համար վարձով բերած լինի...

Ստեփանը, որը գեղեցիկ պատանի էր, իր նոր տարազով նման էր պարսկական հին մանրանկարչության մեջ պատկերված սքանչելի արքայորդու: Ժուլիեթը դա զգում էր, բայց ավելի շատ զգում էր, որ այդ արքայորդին արդեն ոչ մի ընդհանուր բան չունի իր որդու հետ: Մայր ու տղա փոխադարձ համաձայնության եկան: Ստեփանը «դիմակավորված» կարող էր գնալ դպրոց, բայց տանը պետք է հագներ իր «օրինավոր» շորերը: Դամուլաջը փախչելուց ի վեր խախտվել էր այդ պայմանը: Քանի որ տուն չկար, ապա «օրինավոր» հագուստի պահանջ լինել չէր կարող: Այդ օրից տղան առհասարակ էնթարի և շալվար էր հագնում: Ի դեպ Ժուլիեթը նրան Երեք վրանի հրապարակում երբեմն էր տեսնում, այն էլ ճաշելիս և քնելուց առաջ: Ամեն անգամ տղան հայտնվում էր հուզված, քրտնաթաթավ, անհամբեր: Մայրն արդեն կորցրել էր իր ամբողջ ազդեցությունը: Ստեփանը կարծես քաղաքակիրթ կյանքի հոտ անգամ չէր առել: Ժուլիեթը նրա հետ հաճախ դժվարություններ էր լեզու գտնում:

Այո՞, Ստեփանը փոխվել էր: Բայց ոչ ոք չգիտեր, թե այս կերպարանափոխումը, հասարակացումը սուլայից որքա՞ն ջանք խլեց: Արդեն հագուստով նման էր բոլոր պատանիներին: Բայց այդ հագուստն սկզբում ամոթալիորեն մաքուր էր, առանց պատռվածքների: Նա գիտեր, որ մաքրությունը թուլություն է, մինչդեռ դա նստած էր իր ներսում: Ոչ մի կերպ չէր կարողանում իրեն անկաշկանդ զգալ, երբ ցնխոտվում էին ձեռքերն ու ոտքերը, երբ սեանում էին եղունգները կամ սանրված չէին մազերը: Մի անգամ, դեռևս Յոդոնօլուքում, երբ Ստեփանի գլուխը ոջլոտվեց, և մայրը նավթի մեջ թաթախված թաշկինակը զղվանքով քսեց նրա մազերին, տղան իրեն խորապես դժբախտ զգաց:

Գյուղական երիտասարդության աչքին Ստեփանը միշտ էլ մի պակասություն ուներ: Օրինակ, ոտքերը մնում էին քնքուշ ու սպիտակ, թեև ամեն կերպ ջանում էր ցնխոտել, փռշտել, ամեն տեղ մազլցելով դրանք վնասել: Միակ նվաճումն այն էր, որ արևից այրվեց, մարմնի վրա բըշտիկներ ու պալարներ հայտնվեցին: Դրանց պատճառով ոչ միայն ցավից տանջվեց, այլև ենթարկվեց տնային բանտարկության: Ինչպես էր նա-

խանձում իր էնկերներէի անվթար ոտքերին, գազանային դարչնագույն, կոշտ թաթերին, որոնք նրա համար անմատչելի էին: Տղան դառնորեն տանջվեց, մինչև անցավ իր ընկերների շարքը: Այդ բոլոր հայկերը, հակութները, այդ անահիտներն ու սոնաները երկար ժամանակ նրա մեջ տեսնում էին նախկին վայրենիուն: Երբ դրվում է ուժի և իրավահավասարութեան հարցը, ապա բնութեան պարզ որդիներն անգամ դրսևորում են արտոնյալ վիճակի հասնելու կաստայական ասելի հակում: Գեղջուկ տղաները Ստեփանին զգացնել էին տալիս, թե նա, իբր, իրենց հավասար չէ, իբր, նրա հայրական շողշողուն տունը՝ Ավագյանով ու բոլոր սպասավորներով հանդերձ, այնքան հարգանք չի ներշնչում, որ ճանաչեն իր «խակութիւնը»: Ստեփանը՝ այդ տարօրինակ փառասիրը, ի՞նչ կարող էր ասպարեզ հանել այս գոտեմարտում. պատվախնդրութուն, սեփական մարմնի մեջ ամբարվածից ավելի եռանդ և մի այլ առանձնահատկութուն, որից զուրկ էին գյուղացի երեխաները: Նույնիսկ Հայկը՝ տասնչորս տարին արդեն բոլորած այդ բարձրահասակ, մկանուտ պատանին, գեղջուկ տղաների անվիճելի հրոսակաւորը, չունեւ այն կոռ, կանոնավոր և նպատակասլաց մտածողութիւնը, որը Ստեփանն իր հետ բերել էր Եվրոպայից: Արեւելցի երեխաներն իրենց մտադրութիւնը մեծ մասամբ մոռացութեան էին տալիս, նախքան դրանք իրագործելը: Իրենց փութանցիկ մտահղացումների և բնազդական մտի մղումների հորձանուտում գալարվում էին, ինչպէս փոթորիկ բերանն ընկած տերններ: Արձակուրդներին նրանք նման էին խրտուած հոտի, որն անիմաստ ու անծանոթ հուզումներից խթանված շարունակ դեսուդեն է նետվում, առանց որևէ նպատակի: Երբ հսկողութիւնից ազատ ժամերին թռչունների երամի պէս վրա էին տալիս որևէ այդու, դա դեռևս կարող էր համարվել նպատակասլաց «գործ»: Բայց մեծ մասամբ շարութիւն էին անում, կարծես մեջները սատանա կար նստած: Մտնում էին լեռնային թափուտները, փովում ծանծաղ լճակների հզերքին կամ դուրս դալիս գաշտ, իրար քաշքշում, թաւալվում գետնին: Այս արշավանքները հաճախ ավարտվում էին կրոնական, ավելի ճիշտ՝ հեթանոսական արարողութեամբ, որի մասին, բնականաբար, ոչ մի պատկերացում չունեին: Շրջան էին կազմում, իրար գրկում, դուռններն օրորելով նախ մեղմ մոմբում, ապա հետզհետե բարձրացնում ձայները, շարժումներն արագացնում, մինչև բանը հասնում էր համատարած բռնուցի ու դատանցանքի: Ոմանց վրա այդ արարողութեանն այնքան ուժեղ էր ազդում, որ նրանց աչքերն ակնակապիճներից դուրս էին գալիս, իսկ բերաններին փրփուր էր հայտնւելում: Նրանք միամտորեն կապկում էին դերվիշների միաբանութեանը,

կրկնում նրանց վաղաժամեաց փորձը: Չէ՞ որ դերմիշներն իրենց «ես»-ի էպիլեպտիկ հաղթահարումով փորձում էին խորհրդավոր փոխհարաբերություն մեջ մտնել տիեզերական նախաստեղծ ոգիների հետ: Նրեկտաները մեծերից այսպիսի բաներ չէին սովորել, բայց նման վերացման անհրաժեշտությամբ էր լցված այդ երկրի օդը:

էքստադի պահերին եմրոպացի Ստեփանը, իհարկե, մի կողմ էր քաշվում, մոլորված նայում: Հաղթամարմին, խելահաս Հայկը նույնպես չէր մասնակցում այդ պոռթկումներին: Պատճառը, երեի, այն էր, որ նա լիովին գիտեր, թե ոգիներն ինչ պտուղ են, մինչդեռ մյուսներն այդ արբեցումը պետք է ըմբռնեին օրորվելով ու ոռնալով:

Հաճախ Ստեփանին հաջողվում էր նպատակասլաց որևէ բան ձեռնարկել: Մի քանի անգամ հաջողության հասնելուց հետո նա կամաց-կամաց հեղինակություն նվաճեց: Բայց ոչ մի կերպ չէր կարողանում իշխել իր հասակակիցների վրա: Ինչ-որ ուժից գուրկ էր և չէր կարող զուրկ չլինել: Դա այն ուժն էր, որ ամենազորավորն էր գեղջուկ պատանիների կյանքում՝ մարդու և բնության սրբազնագույն եղբայրացումը: Այդ ուժը բառերով արտահայտել անհնար է: Ինչպես լավ լողորդը ջրում կարող է պտտվել, նստել, կանգնել, քայլել ու պարել, մարմնական աննկարագրելի երանությամբ լինել «իր տարերքի» մեջ, այդպես էլ Մուսա լեռան գավառներն իրենց շրջակայքում հարուստ տարերքի մեջ էին: Թնոթյունը շուրս կողմից ներհյուսված էր նրանց հետ: Հովից օրորվող ամեն տերև, ծառից վայր ընկնող ամեն պտուղ, մուկսի հոսած խշխշույր, հեռու հեռավոր ատվակի կարկաչը, բնության բոլոր հազարածալ խորհուրդները ոչ թե արտացոլվում, այլ անմիջականորեն գոյանում էին նրանց զգայաբանների մեջ: Կարծես այդ պատանիներից յուրաքանչյուրը մի Մուսա լեռ էր, որն ամեն ինչ իր ընդերքից էր լույս աշխարհ հանում: Նրանց մարմինները նման էին նամակատար աղափնիներին, որոնք կողմնորոշվում են գերմարգկային բնազդով և երբեք չեն մոլորվում: Նրանց մարմինները նման էին մոգական բարակ, ճկուն զավապտնների, որոնց ցնցող հարվածներով հայտնաբերվում են աշխարհի բոլոր գաղտնի գանձարանները:

Սրանց համեմատությամբ երկար ժամանակ անպործության մատնված Ստեփանի մարմինը բուժ էր, շնայած աղան ճարպիկ էր, պատվականիր:

Բայց երբ ժողովուրդն ապաստանեց Դամլաջքի վրա, երբ արդեն դադարեցին դատարկ արշավանքները, երբ երիտասարդներից պահանջվում էր կարգապահություն, նպատակասլաց գործունեություն, Ստեփան

նի հեղինակությունն սկսեց բարձրանալ: Իհարկե, որոշ դեր էր խաղում նաև հոր զորավարական աստիճանը, որի փայլն ընկնում էր նաև թղթու վրա:

Անչափահասների զորաբանակը կազմված էր տասը-տասնհինգ տարեկան տղաներից: Սակավաթիվ աղջիկներ էլ կային, որոնց տարիքը տասնմեկից չէր անցնում: Չէ՞ որ այդ վայրերում տասներեկամյա աղջիկն արդեն համարվում է չափահաս: Տեր-Հայկազունի հրամանով ազատ ժամերին պետք է գտնուեին համարներ: Նաև հասուն տղաները: Բայց դա չէր հաջողվում. ուսուցիչները, որոնք խրամատներում կամ գաղթականացանում գործով էին զբաղված, պարտավորվածներից խուսափում էին, այդ մտադրությունը համարելով միանգամայն ավելորդ: Բացառությամբ Հաբեթ Շատախյանի հետախուզական խմբի և Սամվել Ավագյանի կապալտորների, ավելի քան երեք հարյուր ազա, որոնք մտնում էին թևին զորահյուսի մեջ, մնացել էին գրեթե առանց հսկողության և օրվա մեծ մասը պարտադատարող իրեն էին գալիս: Այս պատճառով էլ ամենատեղ, ումենահամարժակ տղաները կաղմներին խնդնազրույի մի հրոսակախումբ, ժամանակն սկսեցին տնօրինել իրենց ուզած ձևով: Դրանք քսանհինգ երեսուն պատանիներ էին, հասարակ մոլորվողի վավակներ՝ մեծամիտ, լի գործունեության ծարավով: Ուրիշ տակ էին տալիս Դամասքքի ամբողջ բարահաթը, տակնուվրա անում ամեն գաղաթ, ամեն ծերպ, ամեն ձոր: Իրենց չարաճճիությունների սահմանը հանդուրդուն հասցնում էին մինչև խրամատները, պարտադատաբեկություններով: Նկողություն պատճառում Նուրհան էլլեռնի խիստ հսկողության տակ մարզվող սկսվողների: Արդիւլեյին այդ տնտեսական թափառումները: Բայց հանդուգն աղաներն իրենց գործունեությունը տեղափոխեցին պաշտպանության ոլորտից դուրս, էստաբլիմաթի մշուս կողմի բարձունքները, հովիտն իջնող լեռնայանքը, Նովեդերի վրա կախված ժայռաճեղքերն ու հեղեղատեղերը: Խրամատներն անցնելը Դամասքքում դիտվում էր իրեն հանցագործություն, բայց հրոսակախումբն իր օչիններն այնպես էր քողարկում, որ ոչ ոք ոչինչ չէր նկատում:

Ստեփանն ու Հայկը, իհարկե, խմբի մեջ էին: Սաթուն էլ էր դրանց յառանգել, և տղաները ոչ մի կերպ չէին կարողանում օձիքներն ազատել: Բեն Բագրատյանի ընտանիքն իր հարկի տակ ապաստանել էր այդ օտար ճիվաղին, ժողովուրդը տհաճությամբ էր հանդուրժում նրա ներկայությունը անչափահասների շրջապատում: Այնպես որ Սաթույի բախտը լիովին կախված էր երեխաների քմահաճույքից: Մի անգամ ծեծում էին, մի այլ անգամ հեռաները տանում: Ինչպիսի ամենուրեք, այնպես էլ այս-

տնդ, աղջիկը հանգիստ մնալ չէր կարողանում: Երբ տղաները թռչի ու քար ոտքի տակ տալով դեռ-դեռ էին սլանում, Սաթոն վազում էր նրանց հետևից՝ ոչ թե կողք-կողքի, այլ միշտ որոշ հեռավորության վրա: Նրբ հրոսակախումբը դարան էր մտնում Կաղնուտում կամ ամբուլթյուններից դուրս գտնվող որևէ արգելված վայրում և բոլորն սկսում էին գլուխները գոլել, նոր օլիներն հնարել կամ սովորականի պես* մարմինները մոլեղ-նաթափ ցնցելով «վեհացնել» իրենց գոյությունը, Սաթոն իր մենությունն խորքից նայում էր ծարաված աչքերով: Մշտաթափառ, մեկուսացած աղջիկն իր խռպոտ ձայնով միանում էր խմբին, հեռվից կապկում մարմինները խեղահղորեն ցնցող տղաներին:

Այս խմբի մեջ, Սաթոյից բացի, «կարկտի տակ ընկած» մի ուրիշն էլ կար: Անունը Հակոբ էր: Ստեփանը նրան հովանավորում էր: Այս տղայի աչ ոտքը մի քանի տարի առաջ Անթաքիեում զինվորական բժիշկն անդամահատել էր: Այժմ պատանին ցատկոտում էր կոշտ ու կոպիտ հենակի օգնությամբ, որը սովորական մահակ էր՝ վրան լայնակի ամրացրած փայտի կտորով: Չնայած այս անհարմարությունը, Հակոբը շարժվում էր կատաղի թափով և վայրի ճարպկությամբ, ինչպես հատուկ է հաշմանդամներից շատերին: Երկոտանիներից ետ մնալ չէր ուզում: Փոթորկային վազքի ժամանակ ընկերներից հաղիվ թե մի քայլ ետ մնալ: Հակոբը լավ ընտանիքի դավակ էր, վարպետ Թովմասյանի ազգականներից, հոհուն աչքեր ուներ և ոսկեգույն մազեր, մի բան, որ այդ կողմերում հազվադեպ կարելի էր տեսնել: Հափշտակությամբ կարգում էր ինչ ձեռքն էր ընկնում՝ օրացուցային պատմություններ կամ նման այլ բաներ: Յողդեհությունում Ստեփանից գրքեր էր խնդրում կարգալու համար: Նա ջանասեր աշակերտի համբավ էր վայելում, բայց դա, չնայած դեղադործ Գրիգորի վսեմ օրինակին և ուսումնասիր ժողովրդի բանաստեղծական խառնվածքին, հրոսակախմբի աչքին ոչ մի արժեք չունեւ: Գրքային ասպարեզը չէր հրապուրում տղայի փառասիրությունը: Նա ուզում էր վաղել, խաղալ, մագլցել, ծեծել-ծեծվել, պատերազմի օրերին բանբերի, հետախույզի, գաղտնի դիտորդի կարևոր պարտականությունը կատարել ավելի լավ, քան որևէ մեկը: Ստեփանը Հակոբի ոսկեգույն մազերի պատճառով նրա նկատմամբ մտերմություն էր զգում, աջակցում ոչ միայն կարեկցանքից մղված: Հակոբի փառասիրության ճանապարհը կոպտաբար փակում էր Հայկը: Սա առանց որևէ սինտիմենտալ ներողամտության շարունակ զգացնել էր տալիս, թե հաշմանդամից բան դուրս չի գա:

Հայկը հետաքրքիր տղա էր: Տասնչորս ու կես տարեկան էր, բայց

արդեն լիովին մարմնավորում էր հայ չափահաս լեռնականի մոայլ բնավորությունը: Նա մկանուտ նիհարությամբ, դանդաղ, փոքր-ինչ առաջ թեքված քայլվածքով, ծանր, խոշոր ձեռքերը ցած կախելու յուրահատուկ ձևով դրսևորում էր իր մեջ ամուր խարսխված հնադարյան ցեղի տիրական ամբարտաժանությունը: Այս հատկությամբ նա ղգալիորեն տարբերվում էր իր խմբի տղաներից, որոնք բոլորն էլ օժտված էին արեևելցուն հատուկ մարմնական անհանդիստ ավյունով: Թող քաղաքներում սփռված հայերը միջիսևսի նման խորամանկ լինեն (դրա պատճառն այն է, որ «Ուղիսականի» հերոսի բնավորության մեջ միաձուլված են խորամանկությունն ու հայրենագրկությունը), բայց բնիկ և լեռնաբնակ հայը հպարտ է, անզիջում: Այս գրգռիչ առանձնահատկությունը, իր մեծ աշխատասիրությամբ հանդերձ, նա հակադրում է թուրքերի հայեցողական ծուլ արժանապատվությանը: Ազգային նման բնավորությունների բախումով շատ բան կարելի է բացատրել:

Հայկենց ընտանիքը սերում էր հյուսիսից՝ Դոքուզ Բունար լեռնաշղթայի կողմերից, որը մոտ էր Վրաստանի սահմանին: Մայրը՝ այրի Շուշանիկը, տասնչորս տարի առաջ ծծկեր որդու հետ գաղթել էր, Յողոնօլուքի ու Ազիրի արանքում, երկու գյուղից դուրս, գնել այգի ու շերամատուն: Այստեղ էլ ապրում էր առանց որևէ մեկի օգնության: Այդ կապուտաշյա հսկա կնոջը չէին սիրում: Նրանից խուսափում էին, վախենում: Թեև երկար տարիներ ապրում էր Մուսա լեռան մոռակայքում, դեռևս համարվում էր գաղթական: Իսկ Յողոնօլուքի ժողովուրդը գաղթականներին խառնվելու հարցում ծայրահեղ անհանդուրժող էր: Եկվորները միշտ էլ կասկածելի էին, պարտրված առասպելական ասեկոսներով: Շուշիկի մասին պատմում էին, թե իբր մի անգամ նա իր զորեղ ձեռքերով առանց ալեհայության խեղդել է ինչ-որ սրիկայի, որն անվայել բան է պահանջել: Ըշմարիտ էր թե հնարված, համենայն դեպս, Հայկը հոգով ու մարմնով մտք քթից էր թռել: Նույն մկանուտ կաղմվածքը, նույն մոռլ, ինքնամփոփ բնավորությունը:

Ամբարտաժան մարդիկ միշտ նվաստացնում են ուրիշների արժանապատվությունը: Հայկն էլ այդպես էր վարվում Ստեփանի հետ: Նրա մեղքով պատանի Բագրատյանը շարունակ նոր ջանք էր վատնում, որ ապացուցի իր «խսկությունը»: Խոժոռ ու կասկածամիտ Հայկին համադելու ցանկությունը տանջալից ձևեր էր ընդունում: Դա, իբրև կանոն, բնորոշ է այդ տարիքի կրակոտ խառնվածքի տեր երեխաներին: Ուսուցիչ Շատախյանը՝ պատանեկան զորաբանակի գլխավոր հրամանատարը, ոչ միայն առաջ էր քաշում Ստեփանին, այլև ամեն կերպ հովանավորում

էր տիկին Ժուլիենի որդուն՝ փոքրիկ Փրանսիացուն, քաղաքակրթութեան առաքյալին, որը վայրենիներէ մեջ էր ընկել: Տղային «պարբն Ստեփան» էր ասում: Մինչդեռ մյուսներին դիմում էր կռաւիտ ածականներով: Թույլ էր տալիս, որ Ստեփանն ինքն ընտրի իր պարտականութիւնները, պաշտպանում էր, եթէ նրան որեւէ չնչին վտանգ էր սպառնում: Սամվէլ Ավագյանը՝ տնային ուսուցիչը, ևս միշտ աչքը վրան էր պահում, որ իր սանը ղերծ մնա անհեթեթ շարութիւններից և փորձանքից: Վերադաս մարմկանց հոգատարութիւնից Ստեփանն ամաչում էր: Հայկի աչքի առաջ տղային նվաստացնում էին իբրեւ փափկասուն իշխանագնի, հարցախանի տակ դնում դժվարութեամբ նվաճած «իսկութիւնն» ու տոկունութիւնը: Բայց ամենավատ բանն այն էր, որ նման արտոնութիւնների Հայկը ոչ մի նշանակութիւն չէր տալիս: Շուշիկի որդու համար արժեք ունէր միայն բուն ճշմարտութիւնը: Նրա աչքից ոչինչ չէր վրիպում, և նա դատարկ շողոքորթութեամբ խաբւողը չէր:

Հիմա էլ, շեյխի վրանում, Ստեփանն անքուն գալարվում էր, լարում իր բորբոքված ուղեղը. «Աստվա՛ծ իմ, ի՞նչ անեմ, որ Հայկին դուր դա»: Բայց Հայկի համար պաշարելը միայն մի ճակատն էր այն պատերազմի, որ ի սեր փառքի մղում էր Բագրատյանի որդու պատվախնդիր հոգին:

Այդ յամանակ, Մուսա լուր բարձրանալու իններորդ օրը, գաղթականացնում հացի ու մրցի պակաս զգացվեց: Միայն միս ուտելն արդեն անախտը էր: Հիանալի հարիստն հաղթութեան տոնի հինգերորդ օրն սպառվել էր: Թոնիրները մնացել էին թափուր. ավագների խորհուրդը մի շաքաթով դադարեցրել էր փրկված ալյուրի մնացորդի բաշխումը: Մսի բաժինն ավելացրել էին, բայց դժգոհութիւնը վերացնել չկարողացան: Խիստ կարգադրութեամբ այժերի ու ոչխարների ցամաքող կաթը տալիս էին հիվանդներին, տկարներին և մինչև տասը տարեկան երեխաներին: Միայն մի չնչին մասն էին հատկացնում կարագ ու պանիր պատրաստելուն: Բոլորը հայհոյում էին համայնական տնտեսաձևը: Հիրավի, ինչ-որ անբացատրելի օրինաչափութեամբ ընդհանուր ղեկավարութեան հետեանքով ժողովրդի ունեցվածքը նվազում էր, ձեռքից գնում, փոխանակ խնայվելու ժուլիենին Ալթունու մոտ աշխատելուց հետո ահադին քանակութեամբ սննդամթերք էր հիվանդանոցին ղեջել՝ շաքար, պահածոներ, թէյ ու բրինձ, բայց դեռևս բավականաչափ պաքսիմատ ու թէյ ունէր, կարող էր մեղմացնել իր ընտանիքի և շրջապատի մարդկանց հացի կարիքը: Ստեփանը դեռևս որեւէ զրկանք չէր զգում: Մինչդեռ Հայկը պանդառնում էր, թէ ոչխարի կարծր մսից զահլան գնացել է: Ասում էր,

կարգին էլ չեն հփում. կրակի վրա մի քիչ պահում են, արնաթաթախ դնում ձեռքը: Ճարն ի՞նչ. առանց հացի կուշ է տալիս:

— Դոնն մի քիչ ծիրան կամ թուզ լինեք, — հտուաշում էր անձկությամբ:

Ստեփանը նայում էր Մուսու լեռան ստորոտում տարածվող մրդաստաններին, բայց ոչինչ չէր տեսնում:

Պատանեկան դուռագնդի օրվա առաջադրանքները բազմազան էին: Տասներեք դիրքերի, ինչպես և մեծաքանակ դիտանոցների մոտ պետք է շարունակ պահակություն անեին կապալորները: Ուսուցիչ Շատախյանն ամեն օր ստուգում էր իր զորադուռը, երբեմն էլ հանկարծ հայտարարում փորձնական տուգնապ: Այնպես որ տղաները մեծ մասշտաբի ինքնուրույն «արշավանքներ» կարող էին ձեռնարկել միայն պիշեբաշին խավարով քողարկված, այն ժամերին, երբ բոլորն իրենց պաշտակալություններից ազատ էին, և ոչ ոք նրանց չէր հանում:

Իններորդ օրը Ստեփանն անմատչելի Հայկին ներկայացրեց իր «ծրագիրը»: Զարմանալի էր, որ դա անցել էր ոչ թի աեղացու, այլ օտարականի մտքով: Լեռը բարձրանալու օրից ի վեր արդեն մի քանի խիզախ մարդ երկու թե երեք անգամ սիրտ էին արել, իջնել հովիտ՝ պարենի պակասը լրացնելու, բայց միշտ էլ ձեռնունայն հոտ էին հեկել, քոսի որ գլուխերում գիշեր-ցերեկ պարեկություն էին անում ռուսիկանները: Ստեփանի ծրագրի համաձայն հրոսակախումբը պետք է գիշերափն արշավանքի դուրս դար դեպի մրգաստանները, թեթևացնելը զաղթականների գրկանքներով լի վիճակը:

Հայկը ոտքից-գլուխ չափեց իր փառասեր մրցակցին, ինչպես հմուտ արվեստագետն է զննում առաջ մղվող սկսնակին, որը լավ չի պատկերացնում իր մտահոսցման հետ կապված դժվարությունները: Այնուհետև զաղտնի հարձակման հրամանատարությունն իր ձեռքը վերցրեց և իրհրդակցության հրավիրեց ավաղակախումբը: Ստեփանը, իհարկե, վախենում էր, որ հայրն այդ արկածախնդրություն մասին իմանալու դեպքում զգալիորեն կսահմանափակի որդու ազատությունը: Տղան իր տագնապար խոստովանեց: Հայկն արդեն մոռացել էր, որ ամբողջ պլանն ուրիշի սեփականությունն է, և շատ անսարքեր պատասխանեց (այդ խոսիլաձևին վարպետորեն էր տիրապետում)։

— Եթե վախենում ես, մնա վերևում: Քեզ համար դա շատ ավելի լավ կլինի:

Ստեփանի սիրտը խոցվեց, և նա վճռեց ականջի ետև գցել ծնողներին մտահոգությունը:

Նույն գիշերն արշավանքի դուրս եկան: Մոտ իննսուն տղա զոռացան-բերին պարկեր, վաճառողներ, ինչ ձեռքներն ընկալ: Ժամը տասին, երբ բոլոր կրակները մարեցին, և բոլորը քուն մտան, փոքր-փոքր խմբերով ճամբարից դուրս սողացին, անցան պահակների մոտով, դուրս եկան պաշտպանության գծի մյուս կողմը: Լայն ուսույուններով լեռն ի վաշ գրոհեցին: Կարծես փոթորկի բեշառն էին ընկել. քառորդ ժամում հասան առաջին այգիները: Մինչև ժամը մեկը, կիսալուսնի քնքուշ ցուրթ տակ կատաղի թափով քաղում էին ծիրան, թուզ, նարինջ: Ստեփանը ևս դրսևորեց իր մարմնական ուժը, թևե կյանքում առաջին անգամ էր նման գործ կատարում: Հրոսակավար Հայկին հաջողվել էր ցցերից արձակել և հետք բերել հրեք ավանակ: Սրանց շտապ-շտապ բռնեցին: Բայց իրենք էլ ահագին միտք շալակներն առան:

Արևածագից առաջ մտան ճամբար: Թուկից փախածներին, որոնք վտանգի մասին ոչ մի պատկերացում չունեին և կարող էին ոտքով գլխով կորչել, ընդունեցին նախատիրքով, հայհույանքով, նույնիսկ ծեծելով, բայց և հպարտությամբ:

Քաղաքաձոր հասնելուց առաջ Ստեփանը ծլկեց, իրեն զցենց շեյխական վրանը, որտեղ ապրում էր Գոնգազ Մաքիսի հետ: Իրենց որդու վառնդավար արկածի մասին Գարրիկին ու Ժուլիենը ոչինչ չիմացան:

Դիշերալին արշավանքով ձևոր բերած ավարը հինգհազարանոց ժողովրդի բերանն էլ չթրջեց: Բայց այս տապառակությանն առիթ հղավ, որ պատվելի Արամը հրեք օր հետո երկու հարյուր պահակապետների հետ, երեւո տառնյակ պինդորների պաշտպանությամբ, գիշերով կրկին նույն փոքր: Դժբախտաբար արդյունքը շատ չնչին դուրս եկավ: Հենց այդ օրերին մահմեդականները հարեան գյուղերից եկել էին, հավաքել հայկական այգիների բերքը: Թողել էին միայն խակ և փութ մրգերը:

Առավել խելացնոր, առավել անտեղի էր Ստեփանի հաջորդ արկածը: Սխալ կլիներ դա համարել հերոսական արիության ապացույց: Տղան ոչ մի պատկերացում չունեւ, թե ինչ փորձանք է իր գլխին բերելու Ամբուջ միամտությունը երևում էր հենց թեկուզ այն բանից, որ նա իր համար գործակից էր ընտրել հաշմանդամ Հակոբին: Թող այդ Հայկը չկարծեւ, քի Ստեփանն առանց իրեն կորած է: Ա՛յ թե ինչն էր ամենից կարեւոր:

Բագրատյանի որդին արդեն հասել էր այն տարիքի սահմանադրին, երբ ձևավորվող մարդը պետք է ինքն իրեն պաշտպանի ոչ միայն սեփական ավիշից, այլև աշխարհի մեծության այն պատրանքից, որն ամեն րոպե նրան ճնշում է, զգացնել տալիս հազիվ արթնացած «ես»-ի ոչընչությունը: Տղայի սեփական հասունացման տեղը կործանարար կեր-

պով խաշաձեւում էր Մուսա լեռան վրա իշխող ընդհանուր տենդի հետ։ Ընկերները՝ այդ գեղջուկ շարաճճիները, կարծես պնդակաշի ժայռաբույսեր լինեին կամ լեռնային զգոն գազանիկներ։ Չորս տարեկան հասակում արգեն կրո՞ւմ էն իրենց բնավորության լիակատար դրոշմը, աճում համաշափ, գրեթե անփոփոխ, առանց խաթարումների և ցմահ կրում այդ դրոշմը, որն ի վերջո փոքր-ինչ մաշվում է, գունաթափվում։ Ստեփանը դրանց նման չէր։ Իր մեջ կրում էր հեռավոր ժողովուրդների ժառանգությունը, երեք կորովաշատ սերնդի բարձր մակարդակն ու եռանդը, իր եվրոպական մանկությունը և, իբրև ծանր բեռ, անհագուրդ մի հոգի, որը կրեք ու ոչ մի տեղ հանգիստ գտնել չէր կարողանում։ Մայրը պարզ տեսնում էր, թե որդին ինչպե՞ս է նիհարում, ինչպե՞ս են տղայի դեմքին սովերներ աճում։ Բայց ի՞նչ կարող էր անել, որտեղի՞ց ճարեր սովորական սնունդը։ Երբեմն Ստեփանին տանում էր իր վրանը, և չնայած տղայի կատաղի դիմադրությանը, ստիպում, որ մեծ բաժակով մի քանի անգամ կաթ խմի։ Ապա օրերով չէր մտահոգվում որդու համար։ «Դեռես որքա՞ն ենք ապրելու»։ Այս հարցը նա հաճախ էր ինքն իրեն տալիս, թեև դա անկեղծ հարց չէր, քանի որ ֆրանսուհին բնավ չէր պատկերացնում, թե որևէ մեկը, ամենաարյունախում գափթիկն անգամ, կարող է իրեն վնաս տալ, քերծել իր մաշկը։ Բայց հաճելի էր կրկնել այդ հարցը։ Դա ամեն ինչի նկատմամբ դարձնում էր անտարբեր և ներդաշնակվում էր առօրյա կյանքից վերանալու ցանկությունը։ Ներքին խռովքը մեծ թափով առաջ էր բնթանում...

Ահա թե ինչն առիթ տվեց Ստեփանի խելահեղ քայլին։

Իսկուհին հաճախ էր գանգատվում, թե փախստյան խառը ժամանակ աճյալիսի բան է մոռացել, որի պակասն այժմ ցավով է զգում. երեք թե չորս գիրք, ի թիվս դրանց՝ սուրբ Վավերամատյանը և փղոսկրյա մի խաչելություն։ Երկուսն էլ Արամն էր նվիրել։ Այդ գանձերը փրկել էր Զեյթունի կոտորածից, մոտեն էր պահում տարագրության զարհուրելի օրերին։ Մինչդեռ այժմ դրանք մնում էին ընկած Բագրատյանի ամառանոցում։ Աղջիկը դա տհաճություն բացատրում էր իր տկար վիճակով։ Կորուստը նրան տառապանք էր պատճառում. կարծես վիրավորել էր Լեզոբը։

Միայն Սաթոն չէր, որ շարունակ պատվում էր Իսկուհու շուրջը։ Ստեփանը ևս ոչ մի առիթ բաց չէր թողնում, զոդունի մոտենում էր։ Եթե սրբանոցի սանուհին աշնան կեղտոտ ճանճի պես անդիմադրելիորեն վրա էր պրծնում կռկոց հիշեցնող «քուչուք հանըմ»-ով, կարտի սաքսոնցնող բզդեցով, իր գիշատիչ մագիլներով, ապա Ստեփանը երկյուղա-

ծությամբ կույ էր դայիս դեռնին, պատկանելի հեռավորության վրա և լուռ հայացքով կշահնում օրիորդ Թովմասյանին: Հետո տղան հեռանում էր՝ լիովի արբած ինչ-որ երանալետ դժբախտությամբ: Հոգու խորքում թևածում էր աղքակ հրաշալի պատկերը: Ճակատին ծփում էր մի փոքրիկ մաղափունջ, իսկ դմալանքից բացված շուրթերի վրա թրջւում էր խոնավ բիբերի փայլը: Աջ ձևաբով ծածկում էր հիվանդ թևը. կարծես ամաշտում էր: Փոքրիկ ստինքները պատկերներն շնչում էին, իսկ զգեստի տակից երևում էին պաշտպանության կարոտ սլացիկ ոտքերի ծայրերը: Բայց ամենից սրտահույզին այն սլահն էր, երբ Ստեփանի երեսփայտության մեջ Իսկուհին մտնում էր շեյխախան վրանը, մոտենում անկողնում պառկած աղային և երգում: Ստեփանը ոչ մի կերպ չէր հագնւում իր համար երգված խոսքերից.

Աղջիկ տեսա այգու եղին՝
Ոտքից զուխ շաղ ու բույր,
Մեղմած կրծքի զույգ նռնեքին
Մատից քաղած երկու նուռ:

Բայց տղային շոյող սարսուռ էին պատճառում ոչ այնքան խոսքերը, որքան ձայնը: Առաջ ինքն այնպե՛ս էր սիրում մայրիկին... Բայց հիմա նա իր ձայնով ինչպե՛ս կարող էր Իսկուհու հետ շփվել: Մայրիկը չէր երգում, իսկ երբ մեկ-մեկ ֆրանսիական որևէ երգ էր մրմնջում, ապա եղանակը խեղաթյուրում էր, սիրամարգի ձայն հանում: Մինչդեռ Իսկուհու ղով ու վճիռ ձայնի մեջ մաքուր կարող էր մեկնել, ինչպես լուգարանում:

Անցնում էին երազներով բոբրոքուն գիշերները, և ահա մի առավոտ Ստեփանը սուրենով մոտ կանչեց Սաթոյին, որը դարան էր մտել «հայկյան» հրոսակախմբի համաքավայրի մոտ:

— Ներքեի տանը մարդ կա՞:

Աղջիկն իսկույն հասկացավ նրա միտքը: Բոլորովին սխալ կլիներ Սաթոյին իր հանած անասնական խոպոտ ձայների և շնապալային շրջմոլիկության համար ապուշ համարել: Որձեգ էր, ծայրահեղ արարած, բայց նյարդային ուժեղ զգոնություն ուներ, մանավանդ երբ խոսքը վերաբերում էր մարդկային ինչ-որ կայեր հետախուզելուն: Ոչ միայն հասկացավ, որ Ստեփանն ուզում էր իմանալ, թե «օրինական ժառանգները» տեղափոխվե՞ն իր պապենական տունը, այլև կոհակն հարցի իմաստն ու նպատակը: Ստեփանը մտադիր էր խելահեղ գրոհով ձեռք դնել Իսկուհու գրքերը, եթե դրանք առհասարակ դեռ գոյություն ունեին:

Սաթոն սկսեց դմբը ծամածուկ և աչքերը նպճապցնել, ինչպես

սովորաբար անում էր պրզոված շլո՛ճերին: Ստեփաննի համար դալունքը չէր: Մուսա լեռան բարձունքներում ապաստանած մարդկանցից այդ աղջիկը միակ արարածն էր, որը կրկնակի էլանք էր վարում: Հաճախ ցերեկով, մանավանդ գիշերները, անհետանում էր: Թե ուր, ոչ ոք չգիտեր: Հովհան էլ էր իջնում, այցելում իր բարեկամներին, գերեզմանատան մոտ ապրողներին: Լեռան և հովաի միջև լուրեր փոխանակելն այն թանկարժեք մանր գրամն էր, որով Սաթոն գնում էր ներքեի բարեկամների, ինչպես նաև վերևի թշնամիների բարեհաճ վերաբերմունքը: Այս ճանապարհով դաղթակալանք հուսալի տեղեկություններ էր ստանում գյուղերի գրո:թյան և անցուղարձի դերաբերյալ: Իմացել էին, որ Յուզեօլումում տասը գաղթիկ պահակություն են անում: Նույնն էր վեհակը նաև Բիթլիսում ու Հաբիրլիում: Կսել էին, թե մահմեդական խաժամուժը աները վերից վար սկսել էր սրբել տանել, երբ հանկարծ վրա էր հասել կայմակառի անսպասելի հրամանը, որով նա արգելում էր կողոպուտը: Միայն Կիլիկիայից պողթած երեք թուրք ընտանիքի էր իրավունք արժած հայ գյուղում բնակվելու: Ստեփան հարթավայրի խոժանն իր դիրքերն այդքան շուտ դիջողը չէր: գյուղեջում ապաստում էր բարեհաջող քամու: Ասում էին, թե վերջին շաբաթը գյուղերում հաշտվել էն մի քանի մոլլա, աչքի են անցկացրել Լեկեղեցիները, քանի որ պանք հետո վեր էին անվելու մզկիթները:

Ստեփանն իմացավ, որ իրենց ամառանոցում բաղձանդամ ընտանիքով բնակություն է հաստատել մի թուրք մո՛ճաջիր: Այդ մարդիկ եղասալով Յուզեօլումը էին եկել մի քանի օր առաջ: Հիրավի, հայերի տարագրության գործում նուրբ հոտառություն ունեցողները տեղից-տեղ էին ճանապարհորդում և քանի որ ընտրություն կատարողներն իրենք էին, ապա գտ՛ էլ չէին մնում պատահած առաջին ամենալավ բնակարանից:

Սաթոն առանձին ճշգրիտ մանրամասնություններ էլ գիտեր: Մահաջիրի ընտանիքն ապրում էր մեծ հյուրասրահում, բայց հաճելի գիշերները մեծ մասամբ անց էր կացնում բաց օդում, տանիքին:

Ստեփանն այնպես էր դիվահար եղել, որ երկար-բարակ շնտածեց: Իր գաղտնիքը վստահեց միայն Հակոբին: Միտտանին աղաչեց, պաղատեց, որ իրեն էլ հետը տանի: Փառասիրությունը հաղթեց: Եթե Հակոբն էլ գար, Ստեփանը ոչ միայն իր սիրագործության համար վեհ կունենար, այլև լավ դաս կտար անդիջում Հայկին: Շլացած պատանին այս դրժվարին գործին անցավ, չունենալով ոչ մի այլ զենք, բացի գրպանի

Երկարատեղան լուսաբերից: Իսկ «օժանդակ զորքը» կազմված էր մի ճիվա-
ղից և մի հաշմանդամից:

Ի դեպ, Սաթոն ճանապարհ ընկավ մթնելուց դեռ շատ առաջ: Ուզեց
ուսանապատի լուրը հաղորդել Նունիկին, Վարդուկին, Մանուշակին ու
մյուս բարեկամներին: Որքան էլ տարօրինակ թվա, գերեզմանաբանե-
անքն անձեռնմխելի էին: Ոչ ոք նրանց չէր նեղում: Զափթիեններն ու
խաժանն: այդ մարդկանց շրջանցում էին. կարծես տարագրության հրա-
մանները դրանց չէին վերաբերում: Թուրքերն ընդունում էին այդ ան-
ձեռնմխելիությունը ոչ միայն այն պատճառով, որ կողոպտելու բան
չկար, այլև այն պատճառով, որ այդ մարդիկ ապրում էին մահով և մահ-
վան հետ:

Բայց Սաթոն այս զվարդիան ոտքի հանեց ոչ ի սեռ: Ստեփանի
կյանքի ազահովության: Աղջկան միանգամա՛ն անձանոթ էին աչնպիսի
դժացումները, ինչպիսիք են մտերմությունը, սերն ու հոգատարությունը:
Նույնիսկ Իսկուհու հանդեպ ունեցած բուռն մղումը միայն անհագ ցան-
կություն էր, իրեն հիացնող էակի հետ մոտ լինելու, նրան տիրանալու
ցանկություն: Սաթոյին հայտնի էր Նունիկի բնավերություն հիմնական
դիժու: Եթե աղջիկն իր մեծ բարեկամուհու անզուտո՞ղ հետաքրքրասիրու-
թյանը պատշաճ սնունդ տար, ապա ձեռք կբերեր բարչացականության
մի ամբողջ դրամադուրա: Այնամարմնի մողջիկը, որին հասարակության
առաջնքն անդամ հաղիվ էր հանդուրժում, ստիպված դարձել էր մարդ-
կային մոլությունների ճարպիկ դարձակարո՞հին: Սաթոն գիտեր նաև, թե
պառավ Նունիկն ի՞նչ ազահովությամբ էր ուզում իմանալ այն ամենը, ինչ
վերաբերում էր Բադրատյանի ընտանիքին:

Նրբ կեսդիշերից առաջ Ստեփանն ու Հակոբը այդու արևմտյան բաց
դարպասով մտան ավազածածկ բալկն ու հրապարակը, եղբրամայրերը
բոլորվիլ էին ծառերի տակ և քառորդ լուսնի աղուտ ցլբքի տակ հուսահատ
նշաններ էին անում: Հակոբի հենակը ավազին դիպելով թխթխեղում էր,
ահավոր աղմուկ հանում: Ստեփանը կամացուկ բզեց հաշմանդամին, որ
սա ծլկի եղբրամայրերի մոտ:

Ուղղակի անհասկանալի էր, թե ինչպես այդ պահին Ստեփանի նման
զգայուն մի տղա մոռացել էր վախ առած բանը: Եթե վտանգը լիովին
չէր դիտակցում, ապա նրան պետք է սուրսափահար անեին գիշերը,
ուրվականային դժնի կերպարանքները, որոնց ներկայությունը տղային
մոլորեցրել էր, մուհաջիրներով լցված տան տեսքը: Բայց դա հիվանդա-
գին, խոռվահույզ հոգեվիճակ էր, մի բան, որ մինչ այդ երբեք չէին
նկատել ո՛չ Գաբրիելը, ո՛չ էլ Ժուլիենթը: Ըստ երևույթին, անսահմանորեն

խիզախ պատանին, իր դժայարանների բթացման զոհը դառնալով, այլևս չէր դանազանում շրջապատող աշխարհի իրականությունն ու երազային պատկերը: Տան դարպասից ներս մտավ այնքան դանդաղ ու հանգիստ, կարծես դրոսանքից էր վերադառնում: Նրան համակեց հրապուրիչ պատ-
բանքը: Թվաց, թե ոչինչ չի պատահել, ամեն ինչ մնացել է նույնը: Տպալորությունն այնքան զորավոր էր, որ տղան սրահում անվրդով կանգ առավ, տարվեց խոհերով: Քիչ անց վառեց գրպանի լապտերը (հայրը դրա լույսով էր քնած որդուն դիտում), ապա սանդուղքով սառ-
նաբուրեքն բարձրացավ վերնահարկը:

Այստեղ ամեն ինչ դեռևս անփոփոխ էր մնացել: Ավերածության և կեղտի հետքերը հաղթել էին աչքի ընկնում: Կոզոպետիչները միայն թեթև իրերն էին տարել: Պահպաններն ու մահճակալները մնացել էին իրենց նախկին տեղում: Ստեփանն ամենից առաջ մտավ իր սենյակը, փեղկա-
հան արված պատուհանից երկա՞ր-երկա՞ր դիտեց հովից օրորվող այգին և Մուսա լեռան սև դանդաղածը: Տղան դարձյալ տարվեց պատրանքով. թվաց, թե երբեք չի կդել վերևում, որտեղ Դամիաշըքի սանրածե գագաթն ուրվագծվել էր երկնքի կաթնագույն ֆոնին: Թվաց, թե հայրն ու մայրը քնած են կողքի սենյակում, և ինքն էլ պետք է արդեն անկողին մտնի:

Ստեփանը դժվարությամբ սթափվեց, մտաբերեց իր գալու նպա-
տակը: Ոչ թե վտանգից խուսափելու, այլ Իսկուհուն լիանգարելու համար մատների ծայրերի վրա ներս մտավ ամառի սենյակը: Լապտերի աղետ-
լույսի շրջանակից դուրս ամեն ինչ լեցուն էր Իսկուհու շնչով: Լույսն ընկավ մի խորիքով աթոռի, որը կանգնած էր իբրև մերժված էսկի: Դուս
տակ մի քանի գիրք էր ընկած՝ կեղտոտ, բղկտված: Սուրբ Վափերամատ-
յանն անվթար էր մնացել: Փոսկիրյա խաչելությունը չկար: Նրջանկու-
թյունից պայծառացած Ստեփանը գրքերն ու Աստվածաշունչը կրծքին
սեղմելով՝ սանդուղքն ի վար վազեց, որոտածայն աղմուկ բարձրացնելով
անցավ նախասրահ, սլացավ դեպի դարպասը: Ուղեկիցները հեռվում,
պարսպի ստվեքին ձուլված՝ սպասում էին: Տղան նրանց իսկույն ընկա-
տեց: Հոգեկոր խռովքի այդ պահին հայրը միայն աստծո վրա դնելով՝
ուժգին գալեց:

— Հախ՛ր, Սաթո՛, որտե՞ղ եք: Տեսե՛ք, բերել եմ:

Գիշերվա դատարկ կամարի տակ այս բառերն այնքան զորեղ ար-
ձագանք տվին, որ տանիքի վրա իսկույն շարժում սկսվեց: Ինչ-որ կեր-
պարանքներ ուրվագծվեցին: Ինչ-որ մեկը բամբ ձայնով գոռաց: Կանացի
քրթմնոց լսվեց: Վհուկների շղթան քանդվեց, հրապարակից հեռացավ:
Հակոբի հենակը տենդագին թխթխում էր դետնին դիպչելով: Ստեփանը

կաթվածահաբի նման մնաց տան առջևի լուսավոր հրապարակում դամված: Լապտերի լույսի փոքրիկ կետը խաղաղ պսպղում էր նրա ձեռքին: Տղան տեղից պոկվեց, լեղապատառ փախավ միայն այն ժամանակ, երբ ականջի տակ մտրակի պես շաշեցին հրացանային կրակոցները, իսկ տան ներսում աղմուկ բարձրացավ: Բայց ո՞ր էր վազում: Իսկույն երևաց, թե Քլեբեր Ավենյուի որդին որքան է զիջում արևելքի ժառանգորդներին, չնայած իր ամբողջ փառասիրական ոգորմանը: Նույնիսկ միտտանի Հակոբն իր թխթխկան հենակով կարողացավ չքանալ անթափանց անէության մեջ, մինչդեռ Ստեփանը այգու արևելյան դարպասից իրեն դուրս գցելով, խելագարի պես վազեց Յոդոնօլուք տանող ճանապարհով: Քաղաքացի տղային հրապուրեց հարթ ու բանուկ սայլուղին: Դա կաթձեռն ներքին պահանջ էր, թեև զգում էր, որ անմիտ ուղղություն է վերցրել: Քիչ մնաց ընկներ դափթիկների ճանկը: Կրակոցից անհանգըստացած թուրքերը եկեղեցու հրապարակից, հրացանները սլատրաբստ պահած, առաջ սլացան: Ստեփանը մի կողմ նետվեց, կուշ եկավ փոստում: Հրաշք պատահեց: Զափթիկները վազեմվազ անցան տղայի մոտով: Սրանց ընդառաջ եկան մուհաջիրի յուրայինները: Գոռգոռում էին, ձեռքները կատաղորեն թափահարում: Բոլոր թուրքերն էլ լեղապատառ էին եղել: Կոսկածում էին, թե հայ ռադմիկներն են հանկարծակի հարձակվել: Ցնորվածների նման կրակում էին ամեն կողմ՝ թե՛ իրենց սիրտ տալու, թե՛ մոտակա գյուղի պահակներին օգնություն կանչելու համար:

Երբ հյուսիս-արևմուտքում աղմուկը դադարեց, Ստեփանին համակեց մահվան կույր, անփարատելի սարսափ: Վանդակից դուրս փախած, բայց թռչելն արդեն մոռացած թռչունի պես տղան խարխափում էր քարուքանդ պարսպի երկայնքով, փորձում էր դուրս գալ բաց աարածություն: Ընկավ լքված մի այգի, հագիվ սողոսկեց խիտ մացառուտների միջով, փնչալով կանգ առավ օձանման որթատունկերի ցանցով պատված զառթթափի եզրին, հարյուր անգամ վայր գլորվեց ու վեր թռավ, մինչև վերջապես սղատվեց որոգայթից: Ընկավ փափուկ հողի մեջ, հետո՝ քարեղեն մի խորխորատ: Հետո էլ խրվեց անանցանելի մի թավուտ, որը նրան ընդունեց փշերով ու պողպատյա թրերի պես սուր տերևներով:

Դատելու ունակությունից զրկված տղան աննպատակ քարշ էր գալիս: Հանկարծ զգաց, որ էնթարին խանգարում է առաջ շարժվելուն, վազելիս էլ նենգ թշնամու պես բռնում է, պահում: Ձեռքերն ու ոտքերը ծածկված էին ալյուղ վերքերով, իսկ դեմքը քրտնքի մեջ կորել էր: Բացատ դուրս գալով՝ ցած փոկեց: Զգիտեր, թե որտեղ է Դամլաչքը, որտեղ է Յոդոնօլուքը, որտեղ է ինքը: Երկու բոպե միտքը մշուշվեց, ուշագնաց

ընկալւի Բայց ուժասպառութիւնն իսկույն անցալւ: Մահվան սարսափը չքացալւ, տեղի տալով մի զարմանալի անտարբերութեան: Հանգիստ ձգվեց, կարծես պատրաստվում էր քուն մտնել:

Գլխավերեւում անշարժ ծավալվում էր օգոստոսյան գիշերվա երկինքը: Միլիարդավոր աստղերից ոչ մեկը չէր պսպղում: Ստեփանը մենմենակ էր ամբողջ աշխարհում և աշխարհի հետ: Գիտեր, որ հայրն ու մայրն օգնութեան գալ չեն կարող: Առաջին անգամ նրա մանկական հոգին ճաշակեց լիովին կորած լինելու զգացումը, զգացումը բնաջնջման անագորույն հալածանքի, որին տիեզերքը նայում էր իր սառցե անհամար աչքերով:

Հարուստ մարդկանց զավակները, որոնք հասակ են առնում երազանքների կենտրոնում, կամ ընդմիշտ անհաղորդ են մնում այդ զգացմանը, կամ դա շատ ուշ են ճաշակում: Մինչդեռ նույնը հաղթահարում է ամեն մի հալածված գազանիկ, երբ ձորում կուչ եկած՝ շունչն իրեն է քաշում:

Դա բարի և շատ օգտակար զգացում էր: Ստեփանն այլևս կարիք չուներ Իսկուհու մասին մտածելու: Երբ մարդ հանգիստ փութած է, հոգին այսպես հպված, բոլորանվեր ձուլված աշխարհին, ապա ամենավատթար բանն էլ այնքան վատ լինել չի կարող:

Տղան անթարթ հայացքով նայում էր երկնքին: Այնտեղ, վերեւում, ինչ-որ շունչ փչեց, ինչ-որ լույս թրթռաց, շրջաններ գծելով մոտեցաւ: Այդ թրթռուն լույսը մեղմորեն բարձրացրեց Ստեփանին, համբուրեց, քանի որ տղան այնքան տկար էր, այնքան անպաշտպան, ավելի լքված, քան մեկ ուրիշ արարած: Ամբողջ աշխարհի բերկրանքը կուտակվեց մի կետում, իսկ այդ կետը տղայի ներսումն էր: Ստեփանը չիմացալ, թե ինչ պատահեց, Կյանքում առաջին անգամ զգացմունքների այդպիսի հորձանք զգաց: Քուն մտաւ հոգին ձուլված, մեռելային քնով:

Գիշերային խավարում հնչող ձայները նրան արթնացրին: Հավանաբար զափթիներն իրենց հետապնդումները հասցրել էին մինչև այդ տեղերը: Ծառաստանում մի քանի կրակոց էլ որսւաց, ապա լուսթյուն տիրեց: Ստեփանը չհավատաց, թե թուրքերը հեռացան: Տղայի տեղն անպայման դտել էին, դարան մտել, սպասում էին, որ նա տեղից բարձրանա:

Երկինքը սև էր, անլուսին: Ի՞նչ երկար էր քնել: Սակավաթիվ աստղեր էին երևում՝ խաճրած ու ցամաքած. կարծես դբանց վրա ծծողական թուղթ էին գրել, չոբացրել: Աշխարհը նեղ էր, դադաղացած: Տղային թվաց, թե ինքը ոչ թե գետնին է պառկած, այլ լպրծուն խխունջներից

գոյացած, նողկալիորեն առաձգական մի բլրի գագաթին: Բայց թե չէր կարող ո՛չ շարժվել, ո՛չ էլ տեղից վեր կենալ: Զէ՞ որ զափթիկները դա-
րան էին մտել: Իսկ եթե սպասեր մինչև լույս, կրկնակի և եռապատիկ
կորած կլիներ: Վերջապես սիրտ արեց. նախ փորի, ապա ծնկների վրա
սողալով առաջ գնաց: Աշխարհը լեփ-լեցուն էր անդամ խոչընդոտներով:
Զգուշորեն կանգնեց: Ոտքերի տակ ինչ-որ կոշտ բան ընկավ՝ սրածայր
ու ատամնավոր, իսկ աջ ու ձախ կողմից աչքին ինչ-որ գրահածածկ բան
երևաց՝ խաթթոցով ու ճիպոտներով գինված: Տղան դժվարությամբ առաջ
շարժվեց փշոտ խավարում: Ինչ խոսք, թուրքերն արդեն սպանեցին
խարտյաշ Հակոբին, և ինքը՝ Ստեփանն է մեղավոր: Բայց չէ՞ որ ինքն էլ
այլևս տուն չի վերադառնա: Ձեռքը, որով Իսկուհու Աստվածաշունչն էր
կրծքին ամուր սեղմել (մյուս գրքերը դեն էր գցել), հանկարծ սառեց,
չնայած գիշերը տաք էր:

Այդ քառասյին աշխարհում փոքր-ինչ աննպատակ դեգերելուց հետո
Ստեփանն իր լապտերը վառեց, սպասելով զափթիկների կրակոցներին:
Ոչինչ չպատահեց: Լույսը վառ թողեց, բայց կորցրած ճանապարհը
չգտավ: Այնուհանդերձ դա մատնեց նրա տեղը, և փրկարարը մոտեցավ:

Հանկարծ ինչ-որ մեկը գրկեց Ստեփանին: Հայկն էր: Սաթյոյի մատ-
նությամբ շնորհիվ ժամանակին իմացել էր ընկերոջ խելացնոր արարքը:
Նրան սոսկալի վայրասցրել էր Ստեփանի ինքնագլուխ հանդգնությունը:
Ինչպե՞ս էր համարձակվել իրեն բանի տեղ չդնել: Բայց միևնույն ժամա-
նակ զգում էր, որ ինքը, իբրև ավելի զորավոր և բարձր կանգնած մարդ,
պետք է հոգ տանի ամբարտաժան պարոնորդու մասին: Զէ՞ որ նման
բաների համար փոքրիկ ֆրանսիացին դեռևս խակ էր:

Սկզբում Հայկն ուզում էր Ստեփանին թողնել բախտի քմահաճույ-
քին, բայց հետո Դամյալքբում հանգիստ մնալ չկարողացավ: Նա հենց
այն վտանգավոր պահին իջավ հովիտ, երբ զափթիկներն սկսեցին հետա-
պնդել հայկական կարծեցյալ զորախմբին: Անսխալ բնազդով ի վերջո
արդեն մոտեցել էր Ստեփանին, երբ սա լապտերը վառեց: Այժմ կատա-
ղած ցնցում էր Բագրատյանի որդուն.

— Հիմա համոզվեցի՞ր, որ պարծենկոտ դժբու ես:

Ստեփանն այնքան ուժասպառ էր եղել, որ չկարողացավ պատվա-
վոր արդարացում գտնել իր ամոթանքը ծածկելու համար: Մանրորեն
կախվեց ընկերոջ թևերից և թողեց, որ իրեն քաջքելով տանի: Բայց քայ-
լառ քայլ, անպարտելի խառնանի ներկայության շնորհիվ, տղայի արիու-
թյունը վերադարձավ: Ավարը բռնեց Հայկի քթի տակ.

— Իսկուհի Թովմասյանի Աստվածաշունչն եմ տնից բերել:

Մոտ հիսուն քայլ հեռավորության վրա, ասես անէության խորքից բարձրանում էր մարմորոշ խարույկի ցուլքը: Գերեզմանաբնակների հետ նստած էին Հակոբն ու Սաթոն: Ստեփանը հաղթահարեց իր ընկճվածությունը: Միայն թե ետ գնային: Հայկի առաջնորդությունը նրան վստահություն էր ներշնչում: Մտաբերեց հորը: Դիշերային արկածը թաքցնել չէին կարող: Վախենում էր ծնողներից:

Հակառակ Ստեփանի անհամբերության, վերադարձի ճանապարհն անվերջանալի էր: Շարունակ ստիպված էին լինում կանգ առնել, հանգրստանալ, քանի որ Հակոբը դժվարությամբ էր առաջ շարժվում: Տեղտեղ Հայկն ու Ստեփանը կամ Հայկն ու Սաթոն, թեևրի տակ մտած՝ ահագին տեղ քարշ տալով տանում էին խեղճ հաշմանդամին: Հակոբն ամբողջ ժամանակ լալիս էր: Իր ուժից վեր գործ էր բռնել: Այլևս ի վիճակի չէր առողջ ընկերների հետ չափվելու:

Արդեն ժամը յոթն էր, երբ խումբը հայտնվեց խրամատների առաջ: Երեքն էլ նման էին ուրվականների, երեքն էլ վիրավոր էին:

Ստեփանն իսկույն անկողին ընկավ. տենդ ուներ: Մայրիկը սոսկալի զայրացավ.

— Եթե այսպիսի զվվելի բաներ անես, կդառնաս Սաթոյի նման: Կեղտոտ շրջմուլիկ: Քեզ այլևս չեմ սիրի:

Մոր խոսքն անկեղծ էր և որդուն ցավ պատճառեց: Ժուլիկթի աչքերում զայրույթի արցունքներ կային.

— Ի՞նչ փչեց խելքիդ: Ինչո՞ւ այդ բանն արեցիր:

Ստեփանը լռում էր. չէր համարձակվում ասել ճշմարտությունը: Զգում էր, որ դրանով կարող էր ծանր հարված հասցնել մոր և Իսկուհու փոխհարաբերություններին: Բռնեց մայրիկի մերժող ձեռքը, ներողություն խնդրեց, ինչպես անում էր, երբ փոքրիկ տղա էր և կամակոր չէր: Բայց վերմակի տակ, ծնկների արանքում սեղմած պահում էր Իսկուհու Աստվածաշունչը: Վախենում էր, թե մայրը կարող է իմանալ:

Երբ հայր ու տղա մնացին առանձին, և հայրը որդու դեմ հանդիման կանգնած՝ խորադնին, թափանցող աչքերով ուզեց իմանալ ճակատագրական զանցանքի պատճառը, Ստեփանը, ի վերջո, երկար-բարակ ստեր փչելուց ու մտացածին պատմություններ անելուց հետո հայտնեց գաղտնիքը: Մինչև ականջները կարմրելով՝ վերմակի տակից հանեց Աստվածաշունչը: Հայրը վերցրեց գիրքը, մտացրիվ թերթեց, փակեց, խիստ ու խոժոռ դեմք ընդունեց: Ստեփանն արդեն ծանր պատժի էր սպասում: Բայց դրա փոխարեն հայրիկը վերադարձրեց Աստվածաշունչը, այլևս ոչ մի բառով չականարկեց տեղի ունեցածը: Նախքան վրանից դուրս

գալը հրամայեց (ավելի շուտ գլխավոր հրամանատարի պաշտոնական, քան հոր խրատական եղանակով), որ Ստեփանն այսուհետև ամեն օր արթնանալուց հետո և քնելուց առաջ ներկայանա իրեն, որտեղ էլ ինքն այդ ժամին լինի:

Ավագյանին պատվիրեց առաջիկայում ավելի խոտորեն հետևել պատանիներին:

Բազրատյանը թուրքերի շնորհած «որսարգելման» օրերն անգործության մեջ էր անցկացնում: Հիմա, իրոք, կարելի էր ասել, որ պաշտպանության գործն առաջ է ընթանում բարձր մակարդակով: Տասնյակների վիճակորենքն ու պահեստայինները վերջին շաբաթում պակաս չէին տքնել, քան մինչև օգոստոսի 4-ը: Նորամատները լայնացրել էին, խորացրել, դիմացի բաց տարածությունն ապահովել արգելքներով: Անցյուղիներ էին փորված մինչև երկրորդ խրամատը, ինչպես և դրանց առջևի առանձին փոսերը, որպեսզի առավել խիզախ ռազմիկները կարողանային հարձակվող թուրքերին հարվածել թիկունքից կամ մաքրել ետ մնացողների հաշիվը: Գարբիելը գիշեր-ցերեկ գլուխ էր կոտրում, որ հարձակման ինթակա բոլոր տասներեք կետն էլ ապահովել պաշտպանության խորամանկ, հնարամիտ միջոցներով ու ծուղակներով: Զէ՞ որ ճակատամարտի ելքը գրանցից ավելի շատ կախում ուներ, քան մարդկային արիությանը: Այստեղ նրան ավելի քիչ էին օգնում Ստամբուլի սպայական դըպրոցում հապճեպ ձևով բերած զիտելիքներն ու Բուլարի ճակատամարտում ստացած հրետանային մկրտությունը, քան ֆրանսիական գլխավոր շտաբի տակտիկական ինչ-որ դասագիրք, որը մի անգամ զավնշտի համար գնել էր հնավաճառի խանութից: Անակնկալ պատվի արժանացած այս գիրքը Գարբիելին փրկաստիպական տարօրինակ զգացում էր ներշնչում (ինչ խոսք, հանիրավի): «Տակտիկական այս գիրքը ես ժամանակին առա, չունենալով որոշակի նպատակ: Գուցե տիտղոսաթերթը դուր եկավ, գուցե անժանոթ նյութը հրապուրեց, թեև այն ժամանակ ռազմական գիտությունն ինձ բնավ չէր հետաքրքրում: Բայց գիրքը գնելու պահին իմ ճակատագիրը, կամքիս հակառակ, կանխագիտակցաբար ինձ դրոճեց այդ բանը կատարելու: Այո, գիրքն իմ պատրաստի երջանկությունն էր՝ առաջին տառից մինչև վերջինը: Դեռևս 1910 թվականին Քեֆուլթերի հին գրքերի խանութն իմ ուշադրությունը գրավեց, քանի որ այս գիրքը ինձ պետք էր գալու իմ հետագա նպատակների համար: Ուրեմն, ես իմ ճակատագրի հարցում միայն դերակատար էի, այնպես, ինչպես Գորբլենը*, որը կատակերգության մեջ մարքիզի դեր խաղալիս ձեռնոց-

ները մոռանում է սեղանին, ապա վերադառնալով՝ տիկնոջը տեսնում է սիրեկանի հետ Բայց թե Գործընքը գիտեր իր և մարքիզի միջև եղած տարբերությունը: Մինչդեռ այս դեպքում իմ անձնավորությունն ու դերը միաձուլված են»:

Ի դեպ, սա փրկիսոփայական միակ խորհրդածությունն էր, որ շաբաթներով պտտվում էր նրա գլխում: Իսկույն ջանում էր թոթափել այդ խորհրդածությունը, իբրև ծանր բեռ: Դեռևս Յուդենօլուքում, մարտական նախապատրաստության օրերին նկատել էր, որ իր գործնական մտածողությունը դժգոհում է, երբ տեղի է առնում հայեցողական հակումներին: Այսպիսով, նա եկավ այն եզրակացությանը, որ իրոք գործնական մարդը (ինքն այդպիսին չէր) չպետք է երազող լինի:

Ինչ վերաբերում է տակտիկայի դաստիարակին, այնտեղ Գաբրիելը գտավ բազմաթիվ նախազգուշացումներ, ցուցումներ, դժադրություններ, թվաբանական խնդիրներ, որոնք փոքր մասշտաբով կարող էր կիրառել ներկա պայմաններում: Չառչ Նուրհան էլլեներ և ենթասպաներն ամեն օր իրենց զինվորներին խստորեն վարժեցնում էին: Գաբրիելը մաներային բարդ առաջադրանքներ էր տալիս, որպեսզի զինվորներն ընտելանային ամեն քարին ու թփին, և հնարավոր բոլոր հարձակումների դեպքում պաշտպանության գործն ապահովված լինելու: Վերին աստիճանի կատարելագործել էին տազնապի աղդանշաններին մեքենաբար արձագանքելու: Հարկ եղած դեպքում, շնայած վիթխարի տարածությանը, կարող էին մեկ ժամվա ընթացքում գրավել կամ թողնել բոլոր դիրքերը, տեղափոխել մեծ քանակությամբ զինվորներ:

Պակաս զարմանալի չէր նաև Քաղաքաձորում կատարվող աշխատանքը: Պատվելի Թովմասյանի եռանդը պսակվեց հաղթանակով, ի հեճուկս մանր-մունր վեճերի, նեղմիտ հարևանների չկամության, հասարակական սննդի հետ կապված դժգոհությունների, ինչպես նաև մուսթարների գաղտնի ընդդիմադրության ու քնկոտության: Դարձյալ եվրոպացին էր (երեք տարի ուսանել էր ժնեում), որ այնպես հաջողությամբ օժանդակում էր Գաբրիելին արևելյան հաշտվողականության դեմ մղվող պայքարում: Անշուշտ, Տեր-Հայկազունն անհամեմատ ավելի զորեղ անձնավորություն էր, քան սքանչելի Արամը, այնուհանդերձ հայկական հովտի առաջնորդական փոխանորդը հյուսիսում տեսել էր միայն էջմիածինը, հարավում՝ միայն Նրուսաղեմը, արևմուտքում՝ միայն Ստամբուլը և լիովին գերծ չէր խոցելի երևույթների հանդեպ ունեցած անտարբերությունից, որն այնքան ծանրացնում էր եվրոպացու կյանքն արևելքում: Չնայած մարդկանց վրա ունեցած իր աներկբա ազդեցու-

թյանը, Տեր-Հայկազունը հազիվ թե Արամի նման գործն այդքան արագ դուրս բերեր, Քաղաքաձորի բացօթյա խեղճ ու կրակ ճամբարը տասն օրում դարձներ ավան, թեկուզ դա հիշեցնում էր Հայր-Աբրահամի ու մյուս նախահայրերի ժամանակվա գյուղերը։ Ամեն ընտանիք, աղքատ լին հարուստ, արդեն ուներ ճյուղերով ու տերևներով ծածկված խրճիթ՝ անձրևից ու քամուց պաշտպանված մի քանի քառակուսի մետր տարածություն, որը գորգերի, խսիրների ու անկողինների շնորհիվ բնակարանի տպավորություն էր թողնում։ Հարազատ օջախի այս դժգույն արձագանքը բավական էր, որպեսզի մարդկանց օրորեր սփոփիչ պատրանքով, ներշնչել այն հույսը, թե այստեղ ևս երկար կտևի իրենց երկրային գոյությունը։ Ոչ միայն գաղթականներ համայնքների էր բաժանված, այլև խրճիթներից փողոցներ էին կազմվել, որոնք գալիս, միանում էին մեծ խորանին։ Քաղաքաձորի գետինն անհարթ էր, խորդուբորդ, բայց գաղթականն այնպես էր կառուցված, և ճանապարհներն այնպես էին պատրաստված, որ անհարթությունը բավական մեղմանում էր։ Խորանի հրապարակը՝ պարզունակ, բայց խիտ բնակեցված ավանի կենտրոնը, ազդու տպավորություն էր թողնում։ Երբ մուխթար Քերուսյանը գլուխ բերեց իր փայտաշեն թաղապետարանը, մյուս վեց պաշտոնակիցները քուն ու դադար կորցրին, մինչև իրենք էլ, իբրև ոչ պակաս արժանավոր համայնապետեր, նման ամրոցիկներ կառուցեցին խորանի հրապարակում։

Վարպետ Թովմասյանի դուրսգործույթը, իհարկե, դարձյալ մնաց կառավարական մեծ շենքը, որը ոչ միայն իսկական դռներ ու պատուհաններ ուներ, այլև ծածկված էր շինարարի հոգեպահուստ բարակ տախտակներով։ Շենքի ամրությունը կարծես խորհրդանշն էր այն խիզախ հույսերի, որոնցով տոգորված էին լեռան պաշտպանները։ Կառավարչատունը երեք բաժին ուներ՝ միջնասենյակ, խորհրդարան, եզրային երկու փոքրիկ խցիկ։ Այն եզրախցիկը խորհրդարանից հաստ պատով բաժանված էր։ Դա պետական բանտի դեր էր կատարելու, եթե հարկ լիներ ազատվելու որևէ վտանգավոր հանցագործից։ Բայց Տեր-Հայկազունի համոզմունքով այդ պատժարանն ավելորդ էր լինելու։ Ձախակողմյան խցիկը հատկացված էր դեղագործ Գրիգորին։ Սա իր և քաղաքականության արանքում շարել էր գրքերի պատը, որի ետևում իր անկողինն էր։ Ելումուտի համար միայն մի նեղ ճանապարհ էր թողել։ Նախշուն հալոցները, անոթներն ու թորանոցները շարել էր պատի դարակի վրա։ Նավթամանները, ծխախոտի հակերն ու խողանակները, ի մեծ գոհունակություն ծերունու, չկային, քանի որ դրանք այժմ համայնական սեփականության մեջ էին մտնում։

Այսպիսով, կառավարչատունը ոչ միայն պառլամենտի, նախարարութեան և դատարանի շենք էր, այլև գրադարան ու համալսարան: Գրիգորն այստեղ էր ընդունում իր սաներին՝ ուսուցիչներին, նրանց հաղորդում իր գիտելիքները: Ծերունին օրեցօր ավելի ու ավելի հազվադեպ էր խցից դուրս գալիս: Սեփական անձն ավելի նեղ շրջանակի մեջ պարփակելով՝ նա հավանաբար ուզում էր մոռանալ Գամլաջըքի մեծ բանտարկությունը: Հավանաբար ուզում էր շտեմնելու տալ նաև իր կյանքում տեղի ունեցած ամբողջ փոփոխությունը և այդ նպատակով եղելությունը վանում էր տեսողության ոլորտից: Ժամերով արձանացած նստում էր անկողնուն, դարակից մի գիրք վերցնում, բայց *կրկին* զգուշորեն դնում տեղը: Մարմինն ղգալիորեն կուչ էր եկել: Կարևոր պաշտոնյաներ դարձած ուսուցիչները նրան հազվադեպ էին այցելում: Իսկ երբ գալիս էին, դեղագործն իր սաներին ամեն անգամ ավելի դառնորեն էր հիասթափեցնում. նրանց գիտելիքներն այլևս չէր հարստացնում համաշխարհային գիտության շսված նվաճումներով, այլ խորիմաստ խրատներով համեմված ինչ-որ մութ պատմություններ էր հրամցնում: Հենց այդ պատճառով էլ ուսուցիչներն իսկույն թողնում էին, հեռանում: Հրանտ Ոսկանյանն իր երբեմնի հարգարժան վարպետի հանդեպ նույնիսկ լցվել էր ծայրահեղ հակակրանքով: Դա բնորոշ էր ներկա ուղմիկի, բայց ոչ նախկին բանաստեղծի համար:

— Ծերունի խելքն այնքան էլ տեղը չէ, — մի անգամ ճանապարհին ասաց նա Շատախյանին, բայց սա առամներով պաշտպանեց ամբաստանված դեղագործին:

Ավագների մեծ կամ փոքր խորհրդակցությունների ժամանակ Գրիգորն իր խուցը չէր լքում, թեև ինքն էլ ընտրյալների թվին էր պատկանում: Մանդարինի դեղին դեմքով և շեղ աչքերով հեռվից էր դիտում խորհրդարանը. կարծես այդ մարդկանց լեզուն առհասարակ չէր հասկանում: Բայց գիշերներն իր դարանից դուրս էր գալիս, նստում կառավարչատան առաջ: Անթարթ նայում էր խորանի սրբապատկերի տակ մշտապես վառվող լույսին, հրապարակը լուսավորող երկու լապտերին, դիտում խրճիթների արանքում ոլորվող նեղլիկ փողոցները, որտեղից լսվում էին քնած մարդկանց անորոշ ձայներ: Կես ժամը մեկ գալիս անցնում էին գիշերային պարեկները, խոսակցում հետը: Բայց ծերունին չէր պատասխանում, միայն շարունակ գլուխն էր տմտմբացնում: Թվում էր, թե շարժուձևով անսահման հիացմունք է արտահայտում, այնինչ իրականում դա ֆիզիկական կասկածելի անկման առաջին նշանն էր:

Անանց հուզմունքի դժվար էր տեսնել, թե ինչպես մարդկության հինգ հազար հոգիանոց այդ փոքրիկ բեկորը շահագնաց կարճ ժամանակամիջոցում կտրեց անցավ քաղաքակրթության երկար ու ձիգ ուղին: Ժողովուրդը լեռան բարձունքներում գրեթե ամեն ինչից զուրկ էր: Նայվթի շնչին պաշար, մի քանի մոմ, առավել կարևոր գործիքներ,— ահա այն ամենը, ինչ նա ժառանգել էր քաղաքակրթությունից: Առաջին իսկ տեղատարափ անձրևը սև բերեց սակավաթիվ վերմակների, ներքնակների, սավանների ու խսիրների գլխին: Միևնույն միայն դրանք էին հարազատ օջախի պատրանք ստեղծում: Այնուհանդերձ, ամենազոր մահը և ծայրահեղ կարիքը շկարողացան մարդկանց մեջ մեռցնել աստվածահաճո ձգտումը՝ կրոնի, կարգ ու կանոնի, բանականության ու հոգևոր զարգացման հանդեպ ունեցած կարոտը:

Տեր-Հայկազունը նախկին սովորությամբ պատարագում էր կիրակի և տոն օրերին: Դպրոց-պուրակում ուսուցիչները պարապում էին երեխաների հետ: Յոթնաստուամյա Պետրոս Ալթունին և Մայրիկ Անթառամը հիվանդանոցում օրինակելի կարգ ու կանոն էին ստեղծել: Բոլոր ավագների հետ վիճում էին, իրենց հիվանդների համար պահանջում ամենալավ սնունդը: Հովտում ունեցած կենսամակարդակի համեմատությամբ այստեղ բարոյական ընդհանուր վիճակը նույնիսկ ավելի բարձր էր: Սմբած ու զոնաթափված դեմքերին անկեղծ գոհունակություն էր դրոշմված: Մարդիկ այնքան պարտականություններ ունեին կատարելու, որ օգոստոսյան երկարատև օրերը կարճ էին թվում: Առավոտյան ժամը չորսին սկսում էին աշխատել: Կթվորուհիները գնում էին հրապարակ, ուր հովիվներն արդեն բերած էին լինում այծերն ու ոչխարները: Կաթը մեծ ամաններով տանում էին Քաղաքաձորի արևմտյան սահմանադուխը, որտեղ արդեն սպասում էր Մայրիկ Անթառամը: Նա կաթը բաժանում էր ընտանիքներին, հիվանդանոցին, մի մասն էլ առանձնացնում պանիր պատրաստելու համար: Նույն ժամին կանայք ու աղջիկները երկար շղթա կազմած՝ իրար ետևից ուխտավորների նման իջնում էին դեպի մոտակա աղբյուրները, կավե խոշոր սափորները լցնում վճիռ ջրով: Այդ ամանների մեջ ջուրն ամռան ամենաշոգ օրերին էլ սառն է մնում: Բազմաթիվ աղբյուրներն իրենց հրաշալի ջրով պետք է համարել այն մեծագույն բարիքներից մեկը, որ Մուսա լեռը շնորհում էր իր զավակներին: Երբ ջուր բերող կանանց ու աղջիկների խումբը տուն էր վերադառնում, յոթ մուխթարները ճանապարհ էին բնկնում դեպի արտավայրը, ընտրում հաջորդ օրվա մսացու անասունները: Ինչ վերաբերում է մսի սպառմանը, ապա սկզբում հեռանկարը շատ էր սպառնալից:

Այս կողմերի դժակավոր ոչխարը, հակառակ իր կենդանի կրկնակի քաշին, հազիվ քսան օխա¹ կամ այլ կերպ ասած, մոտ քսանհինգ կիլոգրամ ուտելու միս տա: Քանի որ ավելի քան հինգ հազար հոգի, որոնցից շատ-շատերը ֆիզիկական ծանր աշխատանք էին կատարում, ստիպված էին ուտել այդ մսով, ապա ամեն օր մորթվող ոչխարների թիվը հասնում էր վաթսուհինգի: Այլապես կիսաքաղց կմնային զինվորներն ու աշխատավոր պահեստայինները: Բայց լեռան վրա կյանքը որքա՞ն ժամանակ կարող էր շարունակվել, եթե հոտերն այսքան սարսափելի չափերով նվազեին: Այս հաշիվն ամեն մեկն էլ կարող էր անել:

Տեր-Հայկազունն ու պատվելի Արամն արդեն երրորդ կիրակի օրը խիստ կարգադրություն արին. մորթված անասուններից ոչ մի բան չպետք է դեն նետել, նույնիսկ փորոտիքը: Միաժամանակ իջեցրին ամենօրյա մսի քանակը: Արդեն մորթելու էին օրը երեսունհինգ ոչխար և տասներկու այծ: Սակայն դրանով չվերացավ մսացու կենդանիներին սպառնացող մյուս վտանգը: Քաղաքաձորի զանազան շինություններն ու խրամատները ահագին տարածություն էին գրավել, կրճատել արոտավայրերը: Առաջին իսկ օրերից նկատվում էր, որ հոտերն զգալիորեն կարցնում են իրենց քաշը: Իսկ դրանք Հյուսիսային լեռնաթամբի ետևում տարածվող մարգագետիններն ուղարկվելը վտանգավոր էր:

Սպանդանոցը Քաղաքաձորից բավական հեռու էր, փոքրիկ անտառի մոտ: Համենայն դեպս, ամեն առավոտ գաղթակայան էին հասնում մորթվող անասունների մահասարսուռ ձայները: Սկզբում մաքրած խոյերն ու մաքիները կախում էին ծառերից, մեկ կամ երկու օր թողնում: Բայց քանի որ ամռան սաստիկ շոգից միսն արագ փչանում էր, առաջին դառը փորձությունից հետո սկսեցին մորթած անասունները պահել հողի օտակ: Այդպես ավելի հարմար էր, և միսը թարմ էր մնում: Երբ վաղ առավոտյան մսագործների մի մասն իր աշխատանքն ավարտում էր, անմիջապես վերադառնում էր դիրքերը: Գործի էր անցնում մյուս մասը: Գերաններից պատրաստած երկար սեղանների վրա միսը կտրատում էին, կարգավորում: Խոհանոցում աշխատող կանայք միսն այստեղից տանում էին եփելու: Բաց օդում տասը քարե օջախների մեջ խոիվ և փայտի խոշոր կտորներ էին վառվում: Կրակի վրա օրորվում էին եռօտանի բարձր հարմարանքներից կախված հսկայական կաթսաներ: Միսը խորովում էին առանձին՝ երկար ձողերի և շամփուրների վրա շարած: Ժաշը օրական մի անգամ բաժանում էին մուկթարները՝ պատվելի Արա-

¹ օխա — թուրքական կշռաչափ՝ 1 կգ 225 գրամ

մի ներկայությամբ: Ամեն գլուղի բնակչության հասանելիքը դարսվում էր գերանհ երկար սեղանների վրա, ըստ ընտանիքների: Օրինակ, ասենք, Ռիթիասը, որը Հարություն Նոխուդյանի բողոքականներին կորցնելուց հետո հաբլուր տասներկու ընտանիք ուներ: Հարլուր տասներկու տանտեկին հերթով մոտենում էին իրենց գլուղի սեղանին, մուխթարից ստանում իրենց բաժինները: Որեւէ պաշտոնյա, մեծ մասամբ գլուղի քահանան կամ ուսուցիչներից մեկնումեկը, ցուցակով ստուգում էր, թե քանի հոգի ճաշ ստացան, և ընտանիքների դիմաց նշան էր անում: Բաշխման այս եղանակը, անշուշտ, երկար ժամանակ էր խլում, աւիթ տալիս տաք վիճաբանությունների: Բնությունը ոչխար կամ այծ ստեղծելիս արգարության մասին բավականաչափ հոգ չէր տարել: Ոմանց կրծքի կամ փորի հիանալի միս էր հասնում, ոմանց էլ՝ միայն մկանուտ կամ ոսկրոս մասերը: Նեղսիրտ կանայք այս տարբերության պատճառը համարում էին ոչ թե ճակատագիրը, այլ շարակամ մարդկանց հնարած խարդախությունն ու ստոր խորամանկությունը: Չէ՞ որ այդ կաշգրի մարդիկ դիտմամբ վատություն են անում: Պատվելի Արամն իր հաշտարար արվեստի ամբողջ զորությամբ ստիպված էր լինում բորբոքվողներին համոզել, որ դա պատահականության խաղ է: Որեւէ Երանուհու կամ Գոհարի ապացուցում էր, որ եթե նրանց բախտն այսօր երես է թեքել, ապա երեկ ժպտացել է: Սրանք ընդունակ չէին տրամաբանական նման լուսաբանումներ քննարկելու և խեթ-խեթ նայելով հեռանում էին, մոտվի կրկնապատկելով իրենց կրած վնասները:

Բնակչության հասանելիքը բաշխելուց առաջ ճաշի լավագույն մասն առանձնացնում էին ղինվորների համար, պատանեկան զորախմբի ներկայացուցիչների միջոցով ուղարկում դիրքերը:

Բոլորն էլ պետք է այդքանով յուր գնալին: Երեկոները պղնձյա նույն կաթսաներում միայն ջուր էր եռում: Մեջն ինչ-որ արմտիք էին գցում, անհամ բուսաջուրն անվանում «թեյ»:

Պատվելի Արամը սահմանել էր նաև կարգ ու կանոնի մշտական հսկողություն: Տասներկու հոգի, իբրև ոստիկաններ, ղինված հետևում էին Քաղաքաձորի անգորրությանը: Գիշեր-ցերեկ պարեկային ծանրաշարժ ու սպառնալից քայլերով շրջագայում էին խրճիթների արանքում, բնակիչներին զգացնում, որ ռազմական օրենքն ուժի մեջ է, և ամեն ոք պետք է կրկնակի շափով զուսպ լինի: Հսկիչները պատասխանատու էին նաև ընդհանուր մաքրության համար, մի բան, որ Բագրատյանը, պատվելի Արամը, Ալթունին, Շատախյանն ու մյուս «եկրոպացիները» մոլեռանդորեն դարձրել էին կենսական մեծ խնդիր: Գլուղերում անվիճելի

համարվող շատ բաներ այստեղ արգելված էին: Աղբը դռների առաջ կխտել, կհզտաջուրը փողոց թափել չէր կարելի: Բնական պետքերի համար մարդիկ պարտավոր էին գնալ ավազների խորհրդի սահմանած տեղերը: Բազրատյանն ի սկզբանե փորել էր տվել խոր փոսեր: Եթե որևէ մեկը կարգապահության օրենքի դեմ ոտնձգություն կատարեր, կպատըժվեր: Խորհուրդը նրան կգատապարտեր մեկօրյա ծովի, այսինքն մի անգամ կզրկեր ճաշից:

Նոր պայմաններում առօրյա կյանքով ապրելու անհրաժեշտությունը, որն այնպես իմաստնորեն պնդում էր Տեր-Հայկազունը, իր քաղաքացիական իրավունքները ներկայացրեց շատ ավելի վաղ, քան սպասում էին: Լեռան առօրյան, իհարկե, զգալիորեն տարբերվում էր հովտի անվերջորժ առօրյայից և լի էր տարածաշնություններով ու խստություններով: Որոշ ժամերի, մանավանդ տոն երեկոները, երբ մարդկանց միտքն այնքա աշխատանքով զբաղված չէր, ընտանիքների վրա ծանրանում էին գծողությունն ու գրգռվածությունը: Այդ իսկ պատճառով պատվելի Արամը ավազների խորհրդում այն տեսակետը հայտնեց, թե արաատվար խստությունները պետք է հավասարակշռել որոշակի միջոցառումներով, որպեսզի իրիկնային պահերին մարդկանց հոգիները փոքր-ինչ ազատվեն կաշկանդվածությունից: Լավ կլիներ, եթե երկրորդ կամ երրորդ օրվա երեկոն ինչ-որ ուրախալի բան խոստանալու ժողովուրդը կարող էր հավաքվել խորանի հրապարակում, լսել ավազներից մեկնումեկի խոսքը: Գա, անշուշտ, չպետք է վերաբերեր ներկա իրադրությանը, այլ ազդի ընդհանուր վիճակին ու կյանքի ընթացքին: Այդ հարցերը մարդկանց միտքը կարող էին տանել հեռունները, վեհացնել սրբտեղը:

Գաբրիելն իսկույն համաձայնեց: Բայց Տեր-Հայկազունը հազիվ նկատելի ժպիտով աչքերը բացեց, դուրս լողալով իր մտորումների ծովից, ուր հաճախ էր խորասուզվում: Նա ասաց, որ այդ գեղեցիկ նախաձեռնությունը կրում է չոր ու ցամաք, վարժապետական բնույթ: Վերամբարձ ճառը, ինչ խոսք, օգտակար է լուրջ և շրջահայաց տղամարդկանց համար, որոնց թիվը, գծրախտաբար, շատ քիչ է, մինչդեռ կանանց, աղջիկների, ամբողջ երիտասարդության սրտին ոչինչ չի ասի: Իսկ ժողովրդի այդ հեղհեղուկ, զգացմունքներով առաջնորդվող զանգվածից ավելի շատ կախում ունի գաղթականների դիմադրական ուժը, քան չափած-ձեած, լրջաբարո մարդկանցից: Այնպես որ տառապալից օրերին պետք է հաջորդի որևէ անմեղ զվարճալիք, ուրախ մոռացման երեկույթ: Գաղթականում բավական թվով կատակաբաններ ու հեքիաթասացներ

կային, պարողներ ու նվագողներ: Երկու մուսալեհացուց մեկն անպայման
թառ կամ սազ ուներ: Քամանչայի, սրնգի վարպետներ էլ կային: Դհու-
լինների մասին խոսելն արդեն ավելորդ էր: Երաժշտությունը ուսուցիչ և
դպրապետ Ասայանի տարերքն էր: Հենց նա էլ կարող էր գլխավորել
տոնական միջոցառումները:

Թեևի պես բարակ երգիչը խորապես զարմացավ, որ իր ռիսերիմ
թշնամին ու խոշտանգողը՝ Տեր-Հայկազունը, իրեն այդպիսի գործ է
վստահում: Ավելի զարմացավ, երբ կոպիտ զվարճությունների հակա-
ռակորդ վարդապետը ոչ միայն արտոնել, այլև այստվիրել էր փայտե
պարահարթակ պատրաստել, ինչպես Յողոնօլուքում: Բայց չլսված բան
էր, որ նա բնավ չառարկեց, երբ վարպետ Թովմասյանն իր աշակերտ-
ների հետ կոշտ ու կոպիտ տախտակներից սատանայական բեմ պատ-
րաստեց մեծ հրապարակի եզրին, սրբազան խորանի դեմ-դիմաց:

Հետևյալ երեկոյան կայացավ առաջին պարահանդեսը:

Տեր-Հայկազունի գլխավորությամբ եկան խորհրդի անդամները,
բոլոր երեւելիները, նաև Գոնդազ Մարիսն ու Ժուլիեթը, որոնց Գաբրիելը
դիտմամբ էր հրավիրել: Պատվելի Աբամբը հավաքվածներին դիմեց
հակիրճ ճառով: Նա աստծուց ներումն հայցեց այն բանի համար, որ
ասանջանաց ահավոր օրերին աշխարհիկ պետքերով դաթակղզված՝ զվար-
ճություն ևն փափաղել: Պատվելուն շփոթային իր սուր ձայնով փոխա-
րինեց ուսուցիչ Ասայանը (նայողը նրանից այդպիսի ձայն երբեք չէր
սպասի): Դպրապետը կատարեց հայրենասիրական մի քանի երգ,
որոնցից մեկն ահա այսպիսի բոցաշունչ տողեր ուներ.

Բարձր ևն լեռներն Հայաստանի...

Հուրն ի՛նչ կանի, սուրն ի՛նչ կանի...

Գեղարվեստական բաժնի հաջորդ մասնակիցը Բագրատյանի տան
ցրամոֆոնն էր: Իրիկնային օգրում նախ ծավալվեց «Մարգարե»-ի խուլոտ
քայլերգը, ապա մեղմ հնչեց էդվարդ Գրիգի «Օղենի մահը» տխրածոր
պիեսը: Հարթակի վրա կիսաշրջանաձև կանգնած հոծ բազմությունը
երազնների մեջ ընկավ. կարծես նորվեզագին այդ հանդարտահոս երաժըշ-
տությունն իր՝ ժողովրդի սրտի խորքից էր պեղել հանել:

Էդվարդ Գրիգից պակաս հաջողություն գտավ ուրիշ սպառա-
դիկված Հրանտ Ոսկանյանը: Հենց որ երաժշտությունը լոնց, նա բեմ
բարձրացավ, որոտաձայն արտասանեց երկու վերամբարձ բանաստեղ-
ծություն: Զայնի մեջ այնպիսի պոռթկուն ատելություն կար, կարծես
մեղադրող դատավորը դիմում էր ինչ-որ ոճրագործի: Բաւերն այնպիսի

մոլեգնությամբ էին իրար բախվում, որ ունկնդիրներից շատ քշերը բան հասկացան: Առաջին բանաստեղծության տպավորությունն այնքան էլ վատ չէր: Դա կոչվում էր «Հայկականերուն օրորանը» և ծանոթ էր մարդկայն.

Շինված է ան նոճիով՝
Եվ արյունով ներկըված.
Կ'երգեն բվերն իրեն բով.
Կ'օրրի մըրրիկը կատաղած:

Կամարեն վար կկախվին
Կապույտ, կապույտ ուլունքներ.—
Արցունքներն են երկնքին՝
Ինկեր ցուրտեն հոն սառեր:

Խոնավության մեջ, մուրին,
Որով խըրճիթն է լեցուն,
Հուռ կճոճի օրոցքն հին,
Հին վրժին պես իմ հոգվուն:

Անդունդ մ'է ան՝ ուր Հայն իր
Վիշապներն հետտ կծընի,
Ուր համբույրներն, վարդերն հիր
Կբուրեն հոտն արյունի:

Ոչ մեկ գիրգ ծոց ծնողական
Հոն կբանա իր երկինք.
Խավարներն հոն մայր կ'ըլլան,
Եվ կայծակներն ալ՝ ըստինք:

Ու ճիչիլու մեջ, լացի,
Տըժգույն տղան կըմեծնա,
Բարեկամի, դիպվածի
Ձեռքերուն մեջ կըմեծնա:

Եվ գուցե վաղն ան ըլլա
Թաղմիկ մ'հրալյա, շանթող ամպ.
— Մեզ մսուրն Հիսուս մը կուտա՝
Իսկ հայ օրոցքն՝ Ապրետամբ...

Ցավոք սրտի, Ուրբաթախոսը չբավարարվեց Վարուժանի այս հոչակավոր բանաստեղծությամբ: Իրեն էլ գուտան էր համարում: Ունկնդիր հասարակությանը նա երջանկացրեց նաև իր սեփական երկարաշունչ մի ոտանավորով: Սրա միակ առավելությունն այն էր, որ կատաղի տեղատարափի նման զարկում էր ու անցնում, չնայած տները բավականաչափ շատ էին: Երբ շփոթված և բանականությունից զուրկ ամբողջ

ոչ մի ծափահարութեամբ չշոյեց գուռանի լսողութիւնը, նա բարձրացրեց իր մատուցեցան հրացանը (հայտնի չէ՞ր՝ ողջունելու, թե՞ սպառնալու նպատակով), ապա գոռոզաբար հեռացավ բեմից, իր տեղը զիջելով երաժիշտներին:

Սկսվեց տոնական ծրագրի լավագույն մասը: Նախ, կոտրատվելով, առաջարեղ մտան երիտասարդները, ապա մի քանի զույգ ցուցադրեցին «Բարս պար», «Բոլոր պար», ինչպես նաև լեռնցիների մշուս, առավել կլրակոտ պարերը: Քիչ անց Գաբրիելը ժուլիեթին ևս պարողների մեջ քաշեց, ուղեց նրա հետ ինքն էլ փորձել: Մի քանի ըոպի հետո ֆրանսուհին խնդրեց վերջ տալ, քանի որ նման պարերից ոչինչ չէր հասկանում:

Գոնդազ Մարիսն ու Հրանտ Ոսկանյանն էլ մերժում ստացան: Բանաստեղծն իրեն մխիթարում էր այնքանով, որ մերժումը վերաբերում էր նաև «սքնամոլին»: Բայց Իսկուհին «Բոլոր պարը» Գաբրիելի հետ պարեց մինչև վերջ: Ջահերի թրթռուն լույսի տակ աղջիկը թվում էր կաշտառ ու վարդերես, մինչդեռ վնասված թևը երբեք այնպես չէր ցավել, ինչպես պարելիս:

Շուտով Գաբրիելը գնաց Հյուսիսային լեռնաթամբ, իսկ կանայք ցրվեցին: Բայց ժողովուրդը երկար մնաց, բորբոքելով կրակը: Որքան էլ տարօրինակ թվա, պարողների մեջ աչքի էր ընկնում Սարգիս Կիլիկյանը՝ Ռուսը: Ուղղակի պարարվեստի վարպետ էր: Չնայած անհրապույր արտաքինին, աղջիկները բավականութեամբ էին հետը պարում: Զիկուն ու ճարպիկ մարմինը փոթորկալից շարժումներ էր կատարում, իսկ պարուհիների վերևում հանդիսավոր անտարբերութեամբ օրորվում էր երիտասարդ, բայց արդեն կյանքից ձանձրացած մարդու մեռելային գլուխը:

Տկարամիտ Գեորգը զույգերի արանքում պատվում էր, ինքն իր մեջ խորասուզված: Այս անգամ ձեռքին ոչ թե արևածաղիկ կար, այլ մրտենու ձյուղ:

Ահա մուսալեռցիների առաջին տասնչորս օրվա կյանքի թոռցիկ նկարագրութիւնը: Այդ սաղմն իր մեջ ուներ այն ամենը, ինչ բովանդակում է ամբողջ մարդկության կյանքը:

Ժողովուրդն ընկել էր անապատ, նետված էր տարածության ամայի գիրկը: Նրան անդիմադրելիորեն պաշարել էր մահը, և փրկութիւն հուսալ կարող էին միայն մոլեռանդները: Ժողովրդի պատմության այդ կարճ հատվածը դարգանում էր նվազագույն դիմադրութեան բնական օրենքով: Վերջինս նրան պարտադրեց համայնական կենսաձև, որին մարդիկ ուղած-չուղած համաձայնեցին, թեև անհամեմատ գերադասում էին

նախկին մասնավոր եղանակը, Հարուստները, մանավանդ խոշոր հոտեր ունեցողները, սեփականագուրի լինելուց հետո խորապես տառապում էին: Լիովին համոզված էին, որ տարագրության ճանապարհին սեփականությունից շատ ավելի առաջ կորցնելու էին իրենց կյանքը, բայց աղքատանալու դառնությունը խորն էր, և սարսափը չէր սփոփում: Այժմ էլ, երբ ժողովրդի կյանքը շաբաթների կամ օրերի հարց էր, այդ մարդիկ ամեն ինչ անում էին, միայն թե որոշ բարեկեցությամբ տարբերվեին հասարակ խավերից: Հակառակ օրվա ծանր պահանջներին, ինքնամոռացման, վայելքի, նույնիսկ ոգու աղատության հանդեպ այս ժողովրդի ունեցած կարոտը նույնքան դժվար էր սանձահարել, որքան աշխարհի մյուս բոլոր օրինավոր քաղաքներում: Միայն մի մարդ կար՝ դեղագործ Գրիգորը (այդպիսի մարդիկ, իհարկե, ամեն տեղ չկան), որը, իբրև մեծ ստոյիկ, արնաներկ սրի տակ անգամ իր համայնապարհիակ գիտությունն ավելի շատ քաղում էր կործանարար անէությունից, քան սիրելի գրքերից: Անապատի եղբերին մահվան դեմ պաշտպանական պատանդներ էին դրված, բայց այդ պատանդների ներսում ժողովուրդն իրեն անհասկանալիորեն ապահով ու անխոցելի էր զգում, այնքան, որ նույնիսկ ծիծաղելի վեճերով էր տարվում, նույնիսկ երեկոները երգում էր, պարում: Կյանքի պահանջները մնում էին անսասան: Մարդիկ այլևս չէին կարող վերադառնալ հովիտ, դրախտային այն ժամանակները, որտեղից մարդկության այս փոքրիկ բեկորը առանց որևէ մեղք ունենալու վատթերյայն կառավարական բարձր շրջանների զարհուրելի հրամանով: Վերադառնալ չկար, բայց դրա փոխարեն կային սքանչելի մարդիկ, որոնց գոյությունը ձախորդության մեջ ընկած ժողովրդի համար աստվածային շնորհ էր: Այս արժանավոր մարդիկ՝ ժողովրդի անվեհեր առաջնորդները, որոշ չափով իրենց էին ենթարկում Մովսեսի լեռան պաշմանները: Այնպես որ դուրահավատները բարձր տրամադրության պահերին կարող էին հուսալ. «Ի վերջո ոչ թե ճակատագիրը կհաղթի մեր առաջնորդներին, այլ մեր առաջնորդները՝ ճակատագրին»:

Գաղթակայանի կենտրոնում խորանն էր: Գիշերային պահակների վերջին հերթափոխության ժամանակ, լուսաբացից մեկ ժամ առաջ, երբ դալկահար Միր-Կաթինը շրջան էր գծում խորանի վերևում (կարծես հենց դա էր տիեզերքի կենտրոնն ու պոլուսը), Տեր-Հայկազունը ծունր էր իջնում սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանի վրա, գլուխը սեղմում բաց ժամագրքին: Վարդապետը կյանքի բովով անցած կասկածամիտ մարդ էր: Հենց այդ պատճառով էլ աղոթքի ամբողջ զորությունն այնպե՛ս ջեր-

մեռանդորեն էր ամբարում իր կրծքի տակ: Եթե ոչ ոք այլևս չհավատար փրկությանը, ապա ինքը պարտավոր էր, իբրև միակ և վերջին մարդը, տոգորվել գալիք հրաշքի, աներկբա փրկության, մահվան ճիրաններից ազատվելու այնպիսի հավատով, որը կարող է լեռներ շարժել տեղից: Գաղթականի կյանքից չբխող այս լեռնաշարժ հավատի համար մաքուր էր Տեր-Հայկազունի հոգին, մաքուր էր մենավոր, վեհերոս աղոթքով:

Ժուլիեթի ապրելակերպն այժմ բոլորովին այլ էր: Արևածագից առաջ վեր էր կենում, արագ-արագ հագնվում, շտապ գնում օգնելու կաթ բաշխող Մայրիկ Անթառամին, ապա ճանապարհ էր ընկնում դեպի հիվանդանոց: Նրա կատարածը ողորմածություն չէր, այլ ինչ-որ ավելի ծանր մի բան, բոլորովին օտար միջավայրի ենթարկվելու, համակերպվելու փորձ: Ուրիշ ելք չկար: Գաբրիելն իրավացի էր: Մահվան սպառնալիքի տակ գտնվող մարդկային հասարակության մեջ ոչ ոք չի կարող ապրել իբրև օտարական, առանց որևէ փոխադարձ կապի:

Կողմնակի դիտողը հեշտությամբ կմեղադրեր Ժուլիեթին: Վերջին հաշվով ի՞նչ էր ուզում այդ բարձրաքիթ կինը: Ի՞նչ հիմք ուներ այդպես երևակայելու, տասնհինգամյա ամուսնությունից հետո անդամ ատամ կրճատցնելու իր ամուսնու հայրենիքի դեմ: Մի՞թե միևնույն ժամանակ եվրոպացի բողոքական կանայք չլին տպրում արևելքում և իրենց կյանքը հերոսաբար չլին նվիրաբերում մոսկովոյ, անարգվող հայ ժողովրդին: Ուրֆայում չէ՞ր Կարեն Նփեն*, որն իր ստանը փախստականների էր ապաստանել, ձեռքերը տարածած կանգնել դռան շեմքին, զափթիկների դեմ, մինչև սրանք հեռացել էին, քանի որ չէին հանդգնել սպանել դանիացի կնոջը: Մի՞թե դերմանացի և ամերիկացի գթության քույրերը ծանրագույն տառապանքների գնով չէին գնում հասնում Դելր էս Ջոր անապատի խորքերը, որպեսզի իրենց տկար օգնությունը ցույց տալին սպանվածների սովալլուկ, մոլորված կանանց ու երեխաներին: Մինչդեռ այս կանայք ոչ մի առնչություն չունեին հայ տղամարդկանց հետ, ոչ մեկը հայ զավակ աշխարհ չէր բերել:

Նման կշամբանքը և՛ տեղին էր, և՛ անարդարացի: Ժուլիեթը չէր կարող ստոնարյուն կամ ամբարտավան լինել. նա չափից ավելի դժբախտ էր: Արդեն մուսալեոցի էր, ինքն իր մեջ ևս տառապում էր, չհաշված ընդհանուր սովալլանքը: Իբրև ֆրանսուհի, բնածին քարացածություն ուներ: Բոմանական ցեղի ներկայացուցիչներն օժտված են արտաքին ճկունությամբ, բայց ներքուստ ծանրաշարժ են, ինքնամփոփ: Ձևի մեջ

ներանք կատարելութեան են հասել, եւ այդ ձեով էլ սահմանափակվել են: Հյուսիսի բնակիչները հետաքրքրասեր են, շարունակ փոխվում են, կերպարանափոխվում, ինչպես զանազան պատկերներ հիշեցնող հարաշարժ ամպերը: Մինչդեռ ֆրանսիացիք առհասարակ չեն սիրում դուրս գալ ո՛չ իրենց երկրից, ո՛չ իրենց կաշվից: Ժուլիեթը մեծ բաժին էր ստացել իր ցեղի քարացածութունից: Նա զուրկ էր երեսօյթների էութեան մեջ ներթափանցելու ունակութունից: Իսկ դա մեծ մասամբ հեղհեղուկ կասկածամտութեան ծնունդ է: Եթե Գաբրիէլն ի սկզբանէ կնոջ հաստատակամութեամբ և զգուշորեն ընդառաջ տաներ իր ցեղի աշխարհին, թերեւս արդյունքը բոլորովին այլ լիներ: Մինչդեռ Գաբրիէլն ինքն էլ այն փարիզեցիներից էր, մեկն այն ապաղղայնացած մարդկանցից, որոնց համար Հայաստանը դասականորեն աղնիվ, սակայն փոքր-ինչ անիրական բան էր: Հայերի հետ ունեցած կցկտուր հանդիպումները, թուրքական հեղափոխութեան տարվա քաղաքական աշխույժ խոսակցութիւնները, Սամվէլ Ավագյանին աշխատանքի հրավիրելը, — այս ամենը շատ քիչ էր, որպէսզի Ժուլիեթի նման մի կին իրադրութեան մասին ճիշտ պատկերացում կազմեր, ուր մնաց, թե Գաբրիէլը նրան հայերի կողմը դրավէր: Տասնհինգ տարվա ընթացքում նա միայն այնքանը գիտեր, որ ինքն ամուսնացել է օսմանյան հպատակի հետ: Իսկ թէ ինչ բան է հայ լինելը, ինչ ճակատագիր ու պարտականութիւններ են դրա հետ առնչված, դա սաբսափով իմացալ միայն մի քանի շաբաթ առաջ: Այնպէս որ Ժուլիեթի մոլորութեան մեղքը հիմնականում ընկնում էր Գաբրիէլի ուսերին: Այժմ ֆրանսուհուց վրեժ էր լուծում հայի բուն սիրո թուլութունը, որը միշտ ընդունում էր օտարազգի կնոջ գերազանցութիւնը և մեծագույն քնքշութեամբ էր վանում արշալոյս տարբերութիւնից ծագող հակասութիւնները: Բայց Գաբրիէլը Փարիզում ինչո՞ւ պետք է այլ կերպ վարվէր, և թե Յոզենօլուքում նրա հայութիւնն արթնացաւ միայն իրերի բերումով: Այժմ նա հաճախ էր մտաբերում աղա Ռիֆաաթ Բերբէթի խոսքերը. «Եթէ ամուսնացել ես հետը, ուրեմն՝ պետք է կրի քո ժողովրդի ճակատագիրը»: Ժուլիեթը, հիրավի, կրում էր այդ ճակատագիրը, քանի որ առանց Գաբրիէլի ու Ստեփանի փրկվելու դեպքում մի՞թէ նույնքան դժբախտ չէր լինի կամ ալիւի դժբախտ, քան այժմ:

Գաբրիէլն ու Ստեփանը միակ հարադատներն էին ամբողջ աշխարհում, մոտ էին հոգուն, բայց և այնքան էին հեռու, կարծես իր և նրանց արանքում մի ամբողջ օվկիանոս էր ընկած: Ժուլիեթն ինչ-որ անտարբերութիւն էր զգում. ամուսինն ու որդին նայում էին ինչ-որ քողարկված խստութեամբ: Երկուսից ոչ մեկն իր սերը ցույց չէր տալիս: Ժուլիեթին

չէին սիրում: Իսկ մյուս բոլոր մարդի՞կ: Ժողովուրդը նրան ատում էր: Ժողիւիթը դա կռահում էր քարեղէն սառնություն արտահայտող դեմքե-
րից, այն լուսթյունից, որ ամեն անգամ հանկարծ տիրում էր գաղթա-
կայանում, երբ հայտնվում էր ինքը: Շաղակրատող կանանց մոտով
անցնելիս զգում էր, որ նրանց նախանձոտ հայացքներից իր թիկունքն
այրվում է: Մուխթար Քեբուսյանի կինը՝ այդ լրտեսուհին, թող ինչքան
կուզի շողոքորթի: Ժուլիեթը համոզված էր, որ բոլորն էլ իրեն վատա-
բանում են՝ թե՛ մեկուսացման, թե՛ հիվանդապահության, թե՛ նրեք վրանի
հրապարակի համար, որի հեքիաթային շքեղության, աշխարհի ամենա-
համեղ ուտելիքների մասին խոսելիս քնաքաղցների բերանի ջուրը գնում
էր: Ժուլիեթը բոլոր աչքերի մէջ կարդում էր օտարատյացություն, ծիծա-
ղելի նախանձ: Այս ամենից հետո ի՞նչ արժեք ուներ Շատախյանի և
Ռսկանյանի նման երկու խենթի ցուցամոլությունը, որոնք Ֆրանսուզու
Իերկայությամբ ամեն կերպ կոտրատվում էին, մերթ սիրալիր շաղա-
կրատում, մերթ գոռաբար լուծւում: Ժուլիեթի հետ լավ էր վարվում
միայն Մայրիկ Անթառամը: Բայց այդ բարությունը չէր գոհացնում: Դա
կանացի մեծ սրտից բխող կարեկցանք էր՝ ձախորդության մէջ ընկած
բոլոր նկատմամբ: Հապա Իսկուհի՞ն: Տարեց և դեռատի կանանց միջև
գլխադարձ օգնության լարեկամություն էր հաստատվել: Եվ, այնուա-
մենայնիվ, Իսկուհին օտարներից օտար էր, անհաղթահարելի խորթու-
թյան առանցքը, ավելի օտար, քան գաղթականի որեւէ այլ կին:

Ժուլիեթն այդ օրերին աննկարագրելի խռովք էր ապրում: Նա ամե-
նուրեք իշխում էր, փայլում, իր շուրջը միշտ ջերմություն ու զմայլանք էր
ծավալում, իսկ այժմ նրան հաղիվ էին հանդուրժում և (դա ամենաուս-
կալի բանն էր) այլևս չէին հարգում: Ժուլիեթին թվում էր, թե ընդհա-
նուր անբարյացակամության պատճառով ինքն օրեցօր տգեղանում է:
Այլևս չէր հետևում իր դեմքին, արտաքինին. արդեն ամաշում էր սովոր-
ական արդուզարդից: Ընկճվում էր նաև հոգնածությունից: Հապա հա-
լածված լինելու պատրա՞նքը: Թվում էր, թե հայկական աչքերն ամեն
կողմից իրեն են մեղադրում, ամբողջ ձաղորդության պատճառն իրեն
են համարում: Մայր էր առել նաև մի նոր տառապանք՝ Ֆրանսիան:
Մուսա լեռան հովիտը թափանցող պատերազմական լուրերն առհասա-
րակ տեղ էին հասնում թուրքական թերթերի միջոցով՝ շաբաթներ, ամիս-
ներ տեղող ուշացումով: Այնպես որ Ժուլիեթը տեղյակ էր միայն Ֆրան-
սիայի պարտությանը, կարծում էր, թե թշնամի բանակները դեռևս իր
հայրենիքի սրտումն են կանգնած: Նա, որ միայն իր անձնական շահերով
էր հետաքրքրվում, ձանձրանում էր իրեն շուշուղ քաղաքականությանն ու

ընդհանուր ճակատագրին վերաբերող հարցերից, այժմ հանկարծ սկսեց տաղնապով խորհել իր հայրենիքի մասին: Մոր հետ առանձնապես մտերիմ չէր, քույրերի հետ հարաբերությունները պեթթե խզել էր, բայց դրանք արդեն հայտնվում էին երազում, անսահմանորեն մոտ էին, հարադատ: Այժմ դրանք էին իմաստավորում ժուլիեթի գիշերները փոքրիկ վրանում: Մայրը շարունակ պառկած էր լինում մահվան մահճում: Ինքը դանդաղ-ընթաց, դավաճան գնացքով հասնում էր Գար դը Լէսթ, ցրտից դողա-հար, ոտաբոբիկ, կիսամերկ, ննջադղկատի վրայից միայն շադրա գցած՝ հարցուրափոր անվերջանալի նրբանցքներ շափչփելուց հետո վաղեմազ բնկնում էր մայրիկի բնակարանը: Սակայն մահամերձը ճարպկորեն շրջում էր կարկամած գեմքը, չէր ուզում տեսնել դստերը, ինչքան էլ սա դեսուդեն էր նետվում, փոքեծում որսալ մոր հայացքը: Ոչ միայն մայրն ու քույրերը, այլև փեսաները, որոնցից մեկը ծովալին մինիստրության պաշտոնյա էր, իսկ մյուսը՝ ինժեներ, վիրավորական, մերժող դիրք էին բռնում: Իհարկե, լիակատար իրավունք ունեին, իբրև ծանր վերափորված պահեստային սպաներ: Հանդիպում էր դպրոցական ընկերուհիներին, բայց սրանք չնկատելու էին տալիս, թեև ժուլիեթը փարվում էր նրանց ճնկներին: Երբեմն հալտնվում էր հանգուցյալ հայրը՝ ինչպես միշտ, կոկիկ հազնված, սև սերթուկով, սև ձեռնոցներով, կարմիր ծապավենիկը կոճակի օղակի մեջ: Զարմանքով նայում էր դստերը, կրկնում իր սիրած խոսքը. «Մարդ այդպիսի բան չի անի»:

Որքան ավելի տաղնապալից էին անցնում գիշերները, այնքան ավելի էշտապահ էր դառնում ժուլիեթն իր աշխատանքում: Բնավ էլ չէր եղում «մարդամոտ» լինել, ինչպես խորհուրդ էր տալիս Գարբիելը: Ոչ, նա միայն ուզում էր հաղթահարել իր մենությունն ու լքվածությունը: Ծառայում էր մեծ անձնադոհությանը: Մանձահարելով իր հոտառության նյարդերը, ծունկի էր զալիս հիվանդների՝ կոշտ ծածկոցների վրա պառկած կիսաանդգա ծերունիների առաջ, մերկացնում տենդահար մարմինները, մաքրում կեղտը, դեռևս մնացած անուշահոտ ջրերով լվանում այլանդակված գեմքերը: Այդ շրջինն նա շատ բան ղոհաբերեց: Տվեց սեփական սպիտակեղենի մի մասը, իրենց սավաններից կրծքի երեսանների համար խանձարուրներ, իսկ հիվանդների համար կոմպրեսի լաթեր կարեց: Տան համար թողեց միայն ամենաանհրաժեշտը:

Բայց որքան էլ ժուլիեթը ջանք էր թափում, տենդահարների ձկնային և առողջների անտարբեր աչքերում անհնար էր կարդալ երախտագիտու-թյուն կամ գեթ խրախուսանք: Մինչդեռ նա օտար կին էր. պարտավոր չէր... Նույնիսկ Գարբիելը գովեստի ոչ մի խոսք չէր ասում: Դեռևս տաան

ծր առաջ իր կնոջ մասին այնպես ապակետրեն հոգացող ամուսինը նրան կարծես ավելորդ բեռ էր համարում: Եվ այսպես լքված՝ պետք է մեռներ ժուլիեթը, առավել միայնակ, առավել թշվառ, քան Մուսա լեռան բարձունքում ապրող ամենաթշվառ մարդը:

Նման պահերին, երբ ժուլիեթին ինքն իրեն խղճում էր, զգում էր, որ այնքան էլ լքված չէ, թեև այս բանը եռանդով թաքցնում էր անգամ սեփական սրտից: Գոնդադ Մարիսը նրա կողքից չէր հեռանում այն օրից ի վեր, ինչ նկատել էր կնոջ աչքերից հառնող դժբախտ մոլորվածությունը: Կրկնապատկել էր իր ուշադրությունը, հուլի նման շուրջը պտտվում էր, որ օգնի, ծառայի, որտեղ և ինչպես կարող է: Ժուլիեթի աչքին այժմ Գոնդազը, ավելի, քան երբեք, ֆրանսիացի մոր զավակ էր, իր նման կուլտուրական մարդ, հեռավոր աղքատական: Բայց վերջին օրերս այս անբընազրոս մտերմությունն ինչ-որ չափով խաթարվել էր՝ ոչ միայն Գոնդազի, այլև ժուլիեթի մեղքով: Մարիսը դարձյալ չէր խախտում պառլաճությունն սահմանները, բայց, մտաշաղփ անդամ չվիրավորելով կնոջ արժանապատվությունը, առաջին անգամ ֆրանսուհուն առիթ տվեց կուհեու իր ցանկությունը: Սահմանը չխախտող, ձեռքերին ազատություն չավող հույնի մտերմությունը ժուլիեթին մասնեց նոր շփոթության: Գոնդազի մասին շատ էր մոտածում: Այդ երիտասարդը դեռևս վտանգավոր էր, չնայած մայրը ֆրանսուհի էր: Այն մարդիկ, որոնք կարող են իրենց միշտ պուսպ պահել և անվելյա սպասել, վտանգավոր են Գոնդազն էլ դրանցից էր: Հուլիլիս ոչ թե կարմրում էր, այլ գունատվում:

Փոփոխությունն սկսվեց նրանով, որ Գոնդազը օրեցօր հրաժարվում էր ժուլիեթի համար այնքան անհասկանալի գաղտնապահությունից, պատմում էր իր կյանքը:

Ամեն առավոտ ժուլիեթը երեք կամ չորս ժամ մնում էր հիվանդանոցում: Հաճախ դա տևում էր այնքան, մինչև հիվանդները ճաշ ստանային: Տուն գնալիս նրան սովորաբար ուղեկցում էր Գոնդազը: Եթե հարկ էր լինում, սա սպասում էր մինչև աշխատանքն ավարտվի: Հույն երիտասարդի ուշադիր հայացքը շարունակ գամված էր ֆրանսուհու դեմքին: Այդ աչքերը ժուլիեթի համար զորավիզ էին: Հիբավի, երբ նա շատ էր գործով տարվում, Մարիսը մոտենում էր, քնքրությամբ շշնջում.

— Բավական է, վերջ տվեք, ժուլիեթ: Նման աշխատանքը Ձեզ համար չէ: Դա Ձեզ կվնասի:

Մեղմ մճռականությամբ ժուլիեթին ստիպում էր աշխատանքը թողնել, հեռանալ հիվանդանոցից: Ժուլիեթը բավականությամբ էր նրա հետ քայլում: Հույնը ոչ մի պարտականություն չունեւր և չէր էլ խնդրել, ուստի

իր ժամանակն իմաստավորել էր նրանով, որ Դամվաքքի ծովակողմյան բարձունքներում հայտնաբերել էր մի քանի գեղահարաշ ծառուղի, տեսարաններ ու հանգստավայրեր: Գոնդագի պնդումով, դրանք նույնքան սքանչելի էին, որքան աշխարհահռչակ Ռիվիերան: Այժմ Գոնդագն ու ժուլիեթն ամեն օր, տարբեր ժամեր՝ նստում էին բաց օդում կամ քամուց պաշտպանված տեղերում՝ այս Ռիվիերայի լեռի կամ շուվերախիտ որևէ ժայռացքվածքի վրա: Մրտենիներով, գափնեվարդերով ու մաթուղենինների լայն գոտիով սարահարթից անջրպետված ծովափը ձգվում էր ալիքաձև միթխարի ժայռապարսպի երկայնքով, որը լեռան զանգվածի հետ մտնում էր ծովը: Երկուսով իրենց տնտեսման աղատ էին դառնում: Եվ ո՞վ կարող էր նկատել այդ օտար մարդկանց բացակայությունը:

Այսօր՝ օգոստոսի տեսնչորսին, Մուսա լեռը բարձրանալու տասներ՝ հինգերորդ օրը, Գոնդագ Մարիսը փոխվել, բուրբուլին այլ մարդ էր դարձել: Ժուլիեթը նրան երբեք այդքան տխուր չէր տեսել, սատանեկան մեղամաղձությամբ համակված, անտեղի խոժոռված: Աչքերը կարծես հառել էր անսահմանության խորքը, թեև այդ աչքերի մեջ, նույնիսկ հեռուն դիտելիս, երբեք չէր արտացոլվում հեռավորը: Մինչդեռ նա ուղղակի նայում էր ուրշակի մի կետի, որը հավանաբար ծածկված էր լեռան դուրս ցցված ապառաժներով: Նրա խոհերը գեղեցիկ էին Որոնտեսի գետաբերանում արևի տակ հուրհրատող սպիրտի խոշոր գործարանի շուրջը: Ժուլիեթը անհաջող հարց ավելց. դա բխում էր իր, բայց ոչ Գոնդագի հոգեվիճակից.

— Գոնդագ, Ձեր հայրենիքն եք կարոտել:

Գոնդագը քմիծաղ տվեց, և Ֆրանսուզին շփոթվեց, զգաց իր ասածի ցավալի անմտությունը: Հիշեց, որ Գոնդագը անհող հեգնանքով կցկտուր պատմել էր իր կյանքի դրվագները: Պատմել էր աչնպես, կարծես դա նրա կենսագրության լավագույն մասը չէր: Հայրը Աթլենքի բանկիրներից էր: Կապվել էր Ֆրանսիացի տնային մի դաստիարակչուհու հետ: Մնվել էր Մարիսը: Տղան չորս տարեկան էլ չկար, երբ դժբախտություն պատահեց: Հայրիկը ծղկեց Ամերիկա, մորը՝ ու երեխային թողնելով առանց փողի: Մայրը, որ դեռևս սիրում էր փախստականին, մեծ դժվարությամբ ճանապարհ քնկավ փոքրիկ Գոնդագի հետ: Ամերիկայում նրան չհաջողվեց գտնել «իսկական ամուսնուն», բայց որոնումների ժամանակ, ի վերջո, գտավ մեկ ուրիշին: Դա տարեց գեթրոյթի էր, հովանոցներ արտադրող գործարանի տնօրեն: Մայրիկի հետ ամուսնացավ և տղային որդեգրեց:

— Այնպես որ, — խոստովանում էր Գոնդագը, — ես լիակատար իրավունք ունեմ կրելու երկու ազգանուն: Բայց գտնում եմ, որ իմ ար-

աաքինի տեր մարդու համար խիստ անհավանական է հնչում՝ Գոնգադ Մեք Ուորրելի Ուստի և ազգանունս թողնում եմ Մարիա:

Իր ազգանվան ընտրությունը նա հիմնավորում էր ամենայն լրջությամբ: Այս ամուսնությունը խեղճ մայրիկին երկարատև երջանկություն չբերեց: Բաժանվեցին, նա ստիպված եղավ Դեթրոյթի տնից հեռանալ, և Գոնգադն ոկսեց թափառել դիշերօթիկից-գիշերօթիկ, մինչև դարձավ տասնհինգ տարեկան: Հենց այդ ժամանակ, ճակատագրի բերումով, ծանոթացավ իր իսկական հոր հետ, որն արդեն սնանկացել էր, դարձել համեստ կարողության տեր: Մերունին խղճի խայթ զգաց, քանի որ Գոնգադի մայրը մեռել էր Նյու-Յորքի հիվանդանոցներից մեկի չքավորական բաժանմունքում: Որոշ գումար սալով, որդուն ուղարկեց Աթենք՝ իր ազգականների մոտ:

Հետագա տարիների մասին Գոնգադը պատմում էր կցկտուր, չոր ու ցամաք: Այդ շրջանը ոչ վատ էր, ոչ՛լավ, ոչ մի բանով հետաքրքիր չէր: Ինքն իրեն դտավ շատ ուշ, Փարիզում, թշվառ մանկությունից և նողկալի պատանեկությունից հետո: Այսինքն՝ իր մեջ հայտնաբերեց մի քանի չափավոր, սովորական ձիրք, որոնց շնորհիվ մի կերպ կարող էր մարդամեջ մտնել: Տարիներով ապրեց Թուրքիայում, այնուհետև հոր ազգականների օգնությամբ բռնեց Ստամբուլի ու Ջմյուռնիայի ճանապարհը: Ստամբուլում երկրի ներքին կյանքին վերաբերող լուրեր ու կենցաղային նկարագրություններ էր հասցնում ամերիկյան թերթերի թղթակիցներին: Երբ գործերն այնքան էլ հաջող չէին լինում, միանում էր իտալական օպերային փոքրիկ ընկերություններին և փեենական օպերետային երգչախմբերին: Ի վերջո, նրան նույնիսկ վարձեց Բերայի կաբարեններից մեկի կառավարիչը, որպեսզի նա իբրև դաշնակահար ընկերանար Թուրքիայի հեռավոր խորքերն ուղեորվող մի խումբ գործադուրկ շանսոնետուհիների և պարուհիների:

Այս ամենը լիովին նման էր ճշմարտության: Ամբողջ պատմությունն սյնքան դժգույն էր, այնքան սովորական, որ սուտ ասելու կամ գլուխ գոմելու հարկ չկար: Գոնգադն իր ճակատագրի այս աղքատիկ ուրվագիծն այնպիսի անտարբերությամբ էր ներկայացնում, կարծես դրանցից ինքն այժմ արդեն շատ ավելի բարձր էր կանգնած, կարծես դա միայն խղճուկ նախաբանն էր իր իսկական կյանքի, որի մասին խոսում էին նրա աչքերը ժուլիեթին գգվելիս: Ֆրանսուհին հավատում էր Գոնգադի պատմածին, բայց ինչ-որ բան անհավանական էր թվում: Այս անգամ էլ մի վայրկյան մտքով անցավ, թե Գոնգադը հավանաբար ամեն մի կնոջ մոտ հնարում է ուրիշ, նույնքան անգույն անցյալ:

— Քանի՞ կին կար դերասանական այն խմբում, որին Դուք ուղեկցեցիք մինչև Ալեքսանդրեթ,— հետաքրքրվեց Ժուլիեթը։

Այդ խմբի հետ կապված հիշողությունները երևի այնքան ծանր էին, որ հույնը հարցին պատասխանեց գրեթե դժկամությամբ։

— Տասնութ կամ քսան։

— Մեջները հավանաբար երիտասարդներ ու լավիկներ էլ կային։ Մեկնումեկի հետ մոտ չէի՞ք, Գոնզաղ։

Այս կասկածը նա հերքեց զարմանքով։

— Դերասանները լուրջ և խոհեմ կյանք են վարում։ Իսկ թեթևաբարո կանանց համար սերն աշխատանք է, որն ավելորդ տեղը չեն վասնում։ Ժուլիեթի հետաքրքրասիրությունն այնքան էլ արագ տեղի չտվեց։

— Մի քանի ամիս մնացել եք Ալեքսանդրեթում՝ նավահանգստային ինչ-որ փոքրիկ, կեղտոտ քաղաքում...

— Ալեքսանդրեթն այնքան էլ ծիծաղելի չէ, ինչքան կարծում եք, Ժուլիեթ։ Այնտեղ հայկական մի քանի ընտանիք կա՝ վերին աստիճանի կուլտուրական։ Գեղեցիկ տներ ունեն՝ ընդարձակ այգիներով...

— Ա՛խ, այդպե՛ս. Ալեքսանդրեթում երկար մնալու պատճառն այդ բնտանիքներինց մեկն է եղել...

Գոնզաղը չժխտեց, որ Ալեքսանդրեթում իրեն գրավել է գեոատի մի կին։ Այդ իսկ պատճառով չեղյալ է համարել վարիկտային ընկերության հետ կնքած պայմանագիրը։ Որքան էլ տարօրինակ թվա, այդ կնոջ մասին խոսելիս Ժուլիեթը պատկերացրեց Իսկուհուն, բայց սլճնված, գրիմավորված, զարդեր կախած, մի բան, որ աղջկա դեմքի հետ բնավ չէր ներդաշնակվում։

Գոնզաղն այնևս չպատմեց իր հետագա ապրումների մասին, հայտնեց, որ այդ ամենը մոլորություն էր և այժմ արդեն թաղվել է մոռացության գիրկը։ Կյանքն իմաստավորվեց միայն այն ժամանակ, երբ նա Բայլանից եկավ Յողոնօլուք, Բագրատյանի ամառանոցը։

Երբ Ժուլիեթը կշռադատում էր Գոնզաղի ճակատագիրը, ապա սեփական լքվածությունն այնքան էլ ահավոր չէր թվում։ Մի՞թե կարող էր մարդ ավելի անհանգրվան լինել, քան այդ հույն երիտասարդը։ Ի՞նչ տխուր էր նստած իր կողքին։ Գլխին կարծես մենության ու սիրազուրկ լքվածության ապակե կափարիչ էր դրված։ Նա վճռել էր Ժուլիեթի հետ համեստորեն կիսել մահազույժ ճակատագիրը՝ առանց աչք թարթելու, առանց հատուցում պահանջելու։ Կարծես դա սովորական կնամենձար քայլ էր, որի մասին չարժե անգամ խոսել։ Ժուլիեթին որքա՞ն հուզեցին քիչ առաջ արտասանած «հայրենիքի կարոտ» բառերը։ Խեղճ Գոնզաղն

ինչպե՞ս կարող էր տանջվել հայրենիքի կարոտից: Նրա հայացքի դեմ ծավալվում էր միայն ամայությունը: Ժուլիեթին արդեն հասկանում էր, թե ինչու իր միկրոսկոպային հիշողությամբ պարծեցող երիտասարդի հուշերն այդքան կցկտուր էին, այդքան հեղհեղուկ: Այդ երիտասարդը, որն այնքան զուսպ էր ցուցաբերում իր սիրաթաթավ հոգատարությունը, երբեք սեր չէր բմբռնի: Փոքրիկ տղայի պես նա նստած էր ֆրանսուհու կողքին, լերկ ժայռի վրա: Նրանց ուսերն ու ծնկները կարող էին հպվել միմյանց, բայց Գոնզագն իրեն հեռու էր պահում, իրենց արանքում ստեղծելով ազատ տարածության պատրանք: Առաքինության ու ինքնատիրապետման այս անջրպետը դաշույնի պես սուր էր և գրեթե այլու՜մ էր: Գոնզագը լուռ էր: Բայց Ժուլիեթի սրտում խլրտաց շատ վտանգավոր, անո՛ւշ կարեկցանք:

— Գոնզագ, — շնչաց Ժուլիեթը և սարսափեց իր ձայնի երգեցիկ շեշտից:

Գոնզագը լուռ շրջվեց նրա կողմը: Ինչ-որ բան ճառագայթեց: Ժուլիեթը կամացուկ բռնեց տղայի ձեռքը... միայն շոշուկու համար: Բայց հետո այլևս չկարողացավ դիմադրել ներքին պոռթկումին: Դեմքն ու բերանը առաջ մղվեցին: Գոնզագի աչքերին ևս մշուշ իջավ: Վերջին անգամ նրանց մեջ հորձանք տվեց սպասումով լի գործվանքը, ապա երկուսի հայացքն էլ հանգավ: Տղան համբերեց, մինչև Ժուլիեթը մոտեցավ, ապա հանկարծ ամբողջ ուժով քաշեց իր կողմը: Կինը մեղմ հեծկտաց համբույրի ներքո: Հավասարիմ կնոջ գիտատիրության անցավ գնաց, և այդ կինը չգիտեր, թե իր մեջ որքա՞ն օտար տարիանք կարող է արթնանալ: Բայց իսկույն ծայր առավ մի ցավ, որից գլուխը պաշթում էր: Այդ նույն, գրեթե հիպնոսային գլխացավը նա զգաց այն օրը, երբ Գոնզագը Յուդոնօլուքի հյուրասրահում առաջին անգամ դաշնամուր նվագեց՝ այնքան տխրադեմ: Ժուլիեթը ետ մղեց օտար տղամարդուն, որ ի մի հապաքի ինքնապաշտպանման ուժերը: Մի միտք կայծակեց. «Բայց չէ՞ որ ե՞ս բռնեցի նրա ձեռքը, ո՛չ թե նա՛ իմ: Ես նրա բոի մեջ եմ»: Ապա հայտնվեց երկրորդ, ավելի կնճռոտ միտքը. «Նա ինձ շաբաթներ ի վեր լիակատար դիտավորությամբ այնքան հեռու տարավ, որ ինքս լինեմ մեղավորը»: Հետևյալ վայրկյանին ինքնապաշտպանության ուժերը տեղի տվին, քանի որ Գոնզագը Ժուլիեթին իր կրծքին սեղմած՝ համբուրում էր, համբուրում: Գլխացավը փաբատվեց անդիմադրելի երանությունից: Ծիրանավառ մթնշաղ և հեռու հեռվում դեռևս փայլող ահասարսուռ լույսի մի հյուլե. «Ես կորած եմ»: Չէ՞ որ միայն այժմ, համբույրներով, իսկական Գոնզագ դարձավ զուսպ երիտասարդը, քնքուշ հոգատարու-

թյամբ ծառայող ուղեկիցը: Նա այլևս ոչնչի ճարպիկ որդին չէր, այլ անակնկալ մի ուժ էր՝ ընդունակ երջանկացնելու կամ դժբախտացնելու նրա բերանը կնոջ միջից ծծում էր մի գաղտնիք, որին մինչ այդ էլնն անհաղորդ էր, ծծում էր երանություն շնորհող և վրիժառու զորությամբ:

Գոնդազը Ժուլիեթին իր գրկից բաց թողեց միայն այն ժամանակ, երբ սոսկալի գոռոց լսվեց: Վախեցած ետ քաշվեցին իրարից: Ժուլիեթի սիրտը թուլացավ, քիչ մնաց շուռը կտրվելու: «Մազերս գզգզված են», մտածեց նա և յիորձեց ձեռքերը բարձրացնել այնպես, կարծես դրանք ծանր գործիքներ լինեին: Սա ի՞նչ բան է: Գոնդազը բռնեց կնոջ թևից: Երկուսով գնացին դժոխային գոռգոռոցի կողմը: Մի քանի քայլ չարած՝ Գոնդազը կռահեց.

— Ճամբարի էջերն են. կատաղել են:

Հիրավի, երբ Գոնդազն ու Ժուլիեթը մոտեցան այն տափարակին, որտեղ ցցերից ավանակներն ու ջորիներն էին կապված, նրանց աչքերի առաջ մղձավանջ հիշեցնող տեսարան բացվեց: Հլու-հնազանդ ավանակները կերպարանափոխվել, դարձել էին առասպելական կատաղի արաբածներ, կարում էին սանձերը, ծառս էին լինում, պարում էին ետին ոտքերի վրա, դեսուդեն նետվում: Բերաններից փրփուր էր կաթում, աչքները դարձել էին ապակիացած զարհուրանք: Նրանց արձուկած երկարածիկ ձայները ավելի շուտ թրթռուն վրնջուն էին հիշեցնում, քան ավանակային լեզվի խեղճ ու կրակ ելեէջներ: Երեկ ինչ-որ ցնորական տեսիլք էր սարսափահար արել այդ կենդանիներին: Բայց դա ցնորք չէր: Անասնական բնագոր կանխել էր վերահաս իրողությունը: Հեռվից, Հյուսիսսօսին լեռնաթամբի մյուս կողմից լսվեց խուլ պայթյուն, մի քանի ակնթարթ հետո ինչ-որ բան շառաչելով անցավ, ապա լսվեց սուր, հատու ճայթյուն, և Քաղաքաձորի հարաւում ձյան պես սպիտակ ամպ գոյացավ:

Ավանակները հանկարծ լռեցին: Չորս կողմ ծավալվեց ցածրաձայն հծծանք ու բվվոց: Մարդիկ դուրս թափվեցին խճիթներից: Միայն քչերը գիտեին, թե ինչ կատարվեց: Հեռան գլխին կախված ամպի քուլան արկի բարձրացրած փոշին էր:

Թնդանոթի կրակոցը հանկարծակիի բերեց նաև Բագրատյանին:

Նա հոգնած էր. վերջին գիշերը գրեթե աչք չէր փակել: Առանձին հատվածներից տագնապալի լուրեր էին ստացվում: Կասկածից դուրս էր, որ թուրք հետախույզները վերջին երկու գիշերը պտտվում էին խրամատների շուրջը, փորձում էին ճեղքել-անցնել պահակների շղթան: Այդ իսկ պատճառով հրամայել էր առաջիկա գիշերը դիմավորել ավելի կազմ ու պատրաստ: Մշտական պարեկություն էր կարգել: Ցերեկը, երբ նստեց

շտաբի թախտին մի պահ հանգստանալու, կես-քուն կես-արթուն վիճակում սոսկալի երազ տեսավ: Ժուլիեթը մեռած էր, պառկած փարիզյան ննջարանի լայն մահճակալին, այն էլ՝ լայնակի: Նա ավելին էր, քան մեռած. սառել էր, դարձել անփայլ, մսագույն սառույց: Կնոջ դիակը տաքացնելու համար Գաբրիելը պետք է պառկեր նրա կողքին...

Գաբրիելը դժվարությամբ թոթափեց ցերեկային մղձավանջը: Պարզ էր. Ժուլիեթի հետ վատ էր վարվում: Աստված գիտե, թե ինչքան ժամանակ երկյուղով խուսափում էր կնոջից: Պաշտոնն ու կյանքը ոչ մի ազատ բնական չէին ընձեռում, բայց նա իր խղճի առաջ արդարանալ չէր կարող: Ուստի և վճռեց հենց այսօր երեկո հրամանատարությունը հանձնել Նուրհան էլլեռնին, զնալ Ժուլիեթի մոտ:

Գաբրիելը վրանում չգտավ կնոջը: Հենց այդ պահին իր վրանից դուրս եկավ Իսկուհին: Եղբայրն Օվսաննայի մոտ էր: Ձեր ուզում խանդարել ամուսիններին: Գաբրիելն Իսկուհուն խնդրեց, որ աղջիկն իր մոտ մնա մինչև կնոջ վերադարձը: Նստեցին վրանների առաջ, հնձած խոտի վրա: Գաբրիելը լարված մտածում էր. ի՞նչն էր Իսկուհուն այդպես փոխել: Ահա թե ինչ: Հագին ոչ թե Ժուլիեթի նվիրած զգեստներից մեկն էր, այլ խոշոր ծաղիկներով դարդարված մի լայն շոր՝ բաց գույնի, թեթև, մեջքը բարձր, թևերն ուռուցիկ: Դա հնաձևության պատրանք էր ստեղծում, բայց և Իսկուհուն չէր նմանեցնում տեղացի կանանց: Իսկուհու փխրուն արտաքինը մինչ այդ Գաբրիելին հաճախ թվում էր խեղճ ու հյուսված: Մինչդեռ լայն զգեստը աղջկան տալիս էր ինչ-որ քնքուշ, եթերային լեցունություն, քողարկում խեղված թևը: Գաբրիելի մաքուր անցավ, որ Իսկուհու փոքրիկ, խոհուն դեմքը երբեք այդպես ազատ չէր լուսավորվել, ինչպես արևից պաշտպանող մետաքսե լայն գլխաշորի տակ: Զարմանքով նկատեց, որ աղջիկը զորեղ, կրքոտ բերան ունի: «Գլխին պետք է կարմիր շղարշ գցեր», — եղբակացրեց Գաբրիելը: Եվ քանի որ այդ օրը նրա համար խոնջենքի ու երազանքի օր էր, գիտակցության մեջ արթնացան կյանքի վաղնջական պատկերները:

Յոդոնօլուք, պապի տունը: Զբոսայգու փափուկ խոտերին փռված է նախաճաշի սպիտակ, նախշուն սփռոցը: Բոլորը երկյուղածությամբ սպասում են ծերունի Ավետիս Բագրատյանին, որն ուր որ է կներկայանա օրվա առաջին հանդիսավոր հացկերույթին: Գոլորշի է արձակում եռտանու վրա դրված արծաթե թեյամանը: Զամբյուղներով դրված են ծիրան, խաղող, իսկ տափակ մատուցարանների վրա՝ սեխեր: Փայտե պնակներով թարմ ձվեր, մեղր, ծիրանի մուրաբա: Զյունափայլ անձեռոցի տակ լավաշն է. տանտերը դա պետք է կտրատի աղոթքից հետո: Գաբ-

րիւնը ութ տարեկան է և Ստեփանի նման էնթարի է հաղնում: Երանի՜ նախաճաշը շուտ ավարտվի: Տղան կդնա Մուսա լեռան բարձունքներում թափառելու, նորանոր գաղտնիքներ կհայտնաբերի: Գաբրիելն անքթիթ նայում է նախշուն, ծալավոր սփռոցին: Մարդ ի՞նչ իմանա, թե տակը մի մեծ օձ չի թաքնված: Ոսկեհունչ մի զոդանջ ավետում է պապի գալուստը: Բայց այ քեզ զարմանալի բան, ծերունին հենց ինքն է այդ ոսկեհունչ զոդանջը և չի զատվում զոդանջից: Ոսկեշղթա ակնոցը, սպիտակ մորուքը, առավոտյան դեղնասև սերթուկը, սեկեկարմիր կոշիկները տեսանելի չեն: Դեմքն էլ չի երևում, թեև ծերունու ներկայությունը անհերքելի է: Բայց Գաբրիելը տեսնում է, թե ինչպես բոլոր կանայք դանդաղ գլխներին են քաշում շղարշները, հինավուրց ավանդության համաձայն երեսները պատկառանքով շրջում:

Արդյոք սա իրական հիշողությո՞ւն էր, թե՞ հիշողության բեկորներից պոկված շինծու մտապատրանք: Ի՞նչ իմանար: Համենայն դեպս, Իսկուհին ինչ-որ անհայտ թելերով ներհյուսված էր այդ հեռավոր անցյալի գորգին: Աղջիկը նստած էր նրա առաջ, գետնին: Նա այնպես էր խորասուզվել հայուհու հայացքի մեջ, որ բավական ժամանակ հետո միայն գլխի ընկավ. նման դեպքերում պետք է նաև ինչ-որ բան խոսել:

— Իսկուհի, ի՞նչ էիք ասել Ստեփանին՝ այդ կապը կտրածին:

Աղջիկը բացեց աչք ձեռքի մատները: Դժգոհության և կշտամբանքի արտահայտություն.

— Պարոն Գաբրիել, ես այնպես սարսափեցի, այնպես հուսահատվեցի, երբ իմացա, որ նա այդ բանն արել է ինձ համար:

Գաբրիելն արձագանքեց ուշացումով.

— Իհարկե ես էլ սարսափեցի: Անկարելի է պատկերացնել, թե ինչով կարող էր վերջանալ տղայական այդ անհեթեթ արկածը: Բայց, փառք աստծո, ամեն բան բարեհաջող վախճան ունեցավ: Դա ինձ համար նախազգուշացում էր: Ստեփանին պետք է ավելի լավ հետևել: Միայն թե ինչպե՞ս. վտանգավոր հասակ է:

Իսկուհին ուսուցչուհու նախկին ծանրաբարո տեսքն ընդունեց.

— Այո, Ստեփանի նկատմամբ պետք է ավելի հոգատար լինել: Աստված գիտե, թե ինչ կարող է խելքին փչել:

— Իսկուհի, այդ բանը գիտե ոչ միայն աստված: Ես էլ պարզ պատկերացնում եմ, թե ինչ կարող է խելքին փչել... Եթե իմ որդին չլիներ, նրա արկածն ինձ դուր կգար...

Այս խոստովանութունից հետո Գաբրիելը փոքր-ինչ լռեց, ապա հարցրեց.

— Իսկ Ձեր Աստվածաշո՞ւնչը, Իսկուհիս Արժե՞ք, որ Ստեփանն այդ խենթությունն աներս:

Իսկուհին ոտքի ելավ:

— Այդ գիրքը շատ էմ սիրում: Հենց թեկուզ այն պատճառով, որ Արամն է ինձ նվիրել: Եթե կամենաք, Ձեզ ցույց կտամ: Խնդրեմ, սպասեցեք:

Առանց Գաբրիելի համաձայնությունը հարցնելու, աղջիկը վաղեց դեպի վրանը, գիրքը բերեց: Այժմ արդեն շատ մոտ նստեց: Փափուկ զգեստի տակից ուրվագծվում էին նիհար, սրածալր ծնկները: Նա ուղեց բացել Աստվածաշունչը, բայց մի պահ վարանեց. կարծես վախենում էր Գաբրիելի խստապահանջ դատաստանից:

— Գեղարվեստական ոչ մի արժեք չունի, պարոն Գաբրիել, բայց նկարները սքանչելի են...

Գաբրիելը սեեռուն նայում էր, բայց ոչ թե Աստվածաշնչին, այլ Իսկուհու բերանին:

— Դուք Ձեր հղբոբը, անշուշտ, ավելի եք սիրում, քան որևէ մեկին այս աշխարհում, այնպես չէ՞:

Դա հնչեց գրեթե մեղմ հանդիմանության պես: Իսկուհին համառորեն թերթում էր սիրած գրքի էջերը. կարծես դժկամությամբ էր խոսում իր զգացմունքների մասին:

— Մենք իրար շատ ենք ընտելացել՝ ես ու Արամը: Կյանքն առանց հղբոբս չեմ կարող պատկերացնել:

Աղջիկն ավելի մոտեցավ, ցույց տվեց առաջին նկարը, ուղեց զարմացնել: Գաբրիելը, որը փոքր-ինչ կարճատես էր, խոնարհվեց անցյալ հարյուրամյակի երկրորդ կեսին պատկանող հանրամատչելի հրատարակության վրա: Մանկական գունավառ նկարները հիրավի հրապուրիչ էին: Դրանք իրենց վերամբարձ ֆիգուրներով, շինծու տառապանք արտահայտող դեմքերով, ծաղկազարդ շրջանակներով միջնադարյան ավետարաններ էին հիշեցնում: Միայն թե այդ նկարները բարեպաշտական լինելուց շատ էին հեռու: Հայ նկարիչը, հարազատ մնալով իր բազմաշարժար ժողովրդի ոգուն, ավելի շատ էր տուրք տվել ճոռոմ, ճշան, սրտակեղեք թեմաներին, մանավանդ Հին կտակարանում: Ահա «Արտաքստմը դրախտից»: Հրեշտակապետի բոցկլտուն սուրբ յաթաղան էր, իսկ լուսապսակը նման էր աղամանդազարդ չալմալի: Կամ «Կայենն սպանում է Աբելին»: Դրժված խորանի մարմանդ կրակը քսու-սատանայական բոց էր արձակում:

Հենց այն պահին, երբ Գաբրիելն ուզում էր դիտել Իսահակի ողջա-

կիզը, թուրքական առաջին արկը պայթեց Քաղաքաձորից մի քանի հարյուր մետր հարավ, Դամլաջըքի առաջին իսկ բարձունքի տակ, Գլխավոր հրամանատարը ոտքի թռավ, վազեց դեպի դիրքերը: Ճանապարհին պատահեց ավանակով անցնող Ալթունուն: Սերունին ուզեց իջնել, բայց Գաբրիելը մահակով և կոշիկի կրունկով այնպես հարվածեց կենդանուն, որ խեղճն անսովոր թափով քառասմբակ սլացավ դեպի հյուսիսային դիրքերը:

Թուրքերն այս անգամ իրենց հարվածը նախապատրաստել էին ռազմագիտական տեսակետից ավելի հմտորեն, ավելի խորամանկորեն:

Բինբաշին՝ Անտիոքի ղինվորական պարետը, մանր, քնկոտ աչքերով և մանկական կարմիր այտերով այդ բարեհամբույր պարոնը, անձամբ էր ղեկավարում արշավանքը: Որքան էլ տարօրինակ թվա, նրա տեղակալը՝ խստաբարո յուզբաշին, հենց այդ օրերին կարճատև արձակուրդ էր ստացել, մեկնել Հալեպ: Այնպես որ ոչ մի բանի համար պատասխանատվություն չէր կրելու: Քանի որ խորհրդի նիստում չէր անցել կայմակամի և յուզբաշու ցանկությանը հակասող հանդարտ ու խոհեմ առաջարկությունը, բինբաշին ստիպված էր անհապաղ պատրաստվել ռազմական գործողությունների և դուրս գալ Մուսա լեռան դեմ: Այդ հանդարտաբարո մարդը թշնամիների դեմ այնպես էր զայրացել, այնպես էր կատաղել, որ արշավանքին պատրաստվում էր իր համար միանգամայն անսպասելի եռանդով: Նա գրեթե մի ամբողջ օր անցկացրեց Անթաքիի հեռագրատանը: Մորզեի ապարատը լուրեր էր առաքում երեք ուղղությունամբ՝ Ալեքսանդրեթ, Հալեպ, էսքերեհ, որպեսզի ոտքի հաներ այդ շրջաններում գործող ղինվորական ու ոստիկանական բոլոր փոքրաթիվ ուժերը: Չորս օրվա ընթացքում ծերունի բինբաշին կազմեց մի սովոր դորաբանակ, որն ուներ մոտ հազար հրացան և երկու թնդանոթ: Այս դորաբանակը բաղկացած էր Անթաքիում գտնվող երկու կանոնավոր վաշտից, մանր բնակավայրերից եկած և նույն վաշտին պատկանող երկու գասակից, այդ օրը կայազոր ներկայացած մի կիսամարտկոցից, զափթիկների մի ամբողջ վաշտից և վերջապես Համամ լեռնաշղթայի գյուղերից հավաքված շեթենների խաչաձամուկ բազմությունից: Միաժամանակ հետախույզները, եթե ոչ հիմնավորապես, ապա մասամբ ուսումնասիրել էին Դամլաջըքի դիրքերը: Քսան հազար հայերի ու նրանց գնդացիների շուրջը պտտվող նախապաշարումը փարատվեց: Ինչ վերաբերում է ղինվորական անձնակազմին ու սպառազինությունը, ապա բինբաշին այնպիսի առավելություն ուներ, որ հայերին բնաջնջելը ժամերի

հարց էր: Տակտիկայի էությունը լիովին քողարկված առաջխաղացումն էր և անակնկալ հարձակումը: Ամենակարևորը դա էր: Երկուսն էլ՝ թե՛ գաղտնի առաջխաղացումը, թե՛ անակնկալ հարձակումը, բինբաշին գլուխ բերեց հիանալի կերպով: Մուսա լեռան բոլոր դետերեր խաբված էին:

Բինբաշին զորաբանակը բաժանել էր երկու զբեթե համարժեք մասի, որոնք պետք է գործեին իրարից անկախ: Մի կեսը օգոստոսի տասներեքի գիշերը, նախազգուշական բոլոր միջոցները ձեռք առած՝ շարժվեց դեպի Սուեդիա, պատասխարվեց Սեբեկիայի ավերակներում, հարավային ամրությունների տակ: Իսկ մյուս կեսը, որտեղ և՛ հրամանատարն էր, և՛ հրետանին, Անթաքիե-Բեյլան ճանապարհով փոքր-ինչ շարժվեց հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, ապա թեքվեց, նեղ ու զահավեժ կածաններով բարձրացավ լեռնի վեր: Այստեղ բինբաշու ռազմական պլանին մեջ բացվեց առաջին ձեղքը: Մանր հատիքները հաղիվ էին առաջ շարժվում, չնայած յուրաքանչյուր անվի ճաղերին երկուսական հոգի էին վրա բնկել, իսկ մյուսները լեռնային դժվարին ճանապարհով տասնհինգ մղոն շալակած բարձրացնում էին թնդանոթների քանդված մասերը: Սկզբում ավանակներ լծեցին, բայց այդ կենդանիները հրետանային զործում բուրբուլին անպիտք դուրս եկան: Այս թյուրիմացություն հետևանքով տասը ժամ ուշացան: Զորքի այս մասը, որը մյուսից կես օրով ավելի շուտ էր ճանապարհ բնկել, ակնհայտ ոչ թե օգոստոսի տասներեքի գիշերը, այլ տասնչորսի միջօրեին: Կանգ առավ Մուսա լեռան բարձունքին, Լեռնաթամբի հյուսիսային կողմերում: Կրկնակի հարձակումը, որ պետք է տեղի ունենար արևածագին, ձախողվեց:

Հարավային զորախմբի հրամանատար կապիտանն ու նրա գինյվորները, որոնք արևակեղ ավերակների պատերի տակից գլուխները բարձրացնելու իրավունք չունեին, արդեն լիովին ուժասպառ էին եղել: Պատճառը թե՛ միացյալ հարձակման ազդանշանի (հատիքի առաջին կրակոցի) ուշացումն էր, թե՛ անխնա արևի ճառագայթները: Հյուսիսային զորախմբի վիճակն ավելի վատթար էր: Տասնհինգ ժամ շարունակ բարձրացել էին լեռնի վեր, գիշերը չէին հանգստացել, սահմանափակել էին միայն երեք կարճատև դադարով: Բինբաշին պետք է որ ինքն իրեն ասեր. «Զինվորներին այսօր հանգիստ կթողնեմ, յուզբաշուն լուր կուղարկեմ Սուեդիա, իսկ հարձակումը կհետաձգեմ վաղվան»: Դատելով ծերունու հանդարտ բնավորությունից, կարելի էր գրադ գալ, որ նա հենց այդպիսի վճիռ կկայացնի: Բայց տեղի ունեցավ հակառակը: Հանդարտ բնավորության տեր մարդիկ հաճախ նաև անհամբեր են: Երբ անցանկալի գործ են ձեռնարկում, առանց երկար-բարակ մտածելու

ուզում են վերջացնել: Բինբաշին հրեականու հրամանատար մյուլազլիմին՝ հրամայեց հատուկացները պատրաստ պահել, բոլորին աճապարանքով շարժման մեջ դրեց և մի ժամ հետո իր զորախումբը մաս առ մաս հացըրեց Լեոնաթամբի մոտերքը, որտեղ հայկական դիրքերն էին: Այստեղ ամենից առաջ պատկանելի հեռավորության վրա սուսուփուս պատռալովեցին փոքրիկ ձորակներում, ծառերի և ժայռերի ետեւում: Խաղաղամեր Բինբաշին իր զինվորներին չդիմեց կրակոտ ճառով, այլ բավարարվեց անմոռն ձգովքներով: Նզովում էր կայմակամին ու յուզրաշուն, նզովում էր թիկունքային զենքավորին, որը լեոնային քանդվող-հավաքվող հրանոթների փոխարեն ուղարկել էր անշարժ, կոշտ ու կոպիտ հատուկացներ, ամենից շատ նզովում էր Նորին գերազանցություն Ջեմալ փաշային՝ բանակի հրամանատարին, նրան անվանում կեղտոտ, կուզիկ խարեբա: Մերունու կարծիքով, Իթթիհաթի այդ բոլոր քաղաքագետ սպաներն էլ լկաի դավաճանների խաժամուժ էին: Նախկին սուլթանի դեմ դավ էին ելութել, իսկ նորին էլ բանտարկել էին պալատում: Դրանք ծիծաղելի ենթասպաներ էին, բայց իրենք իրենց անվանում էին զենքավորներ, նորին գերազանցություններ, փաշաներ: Առաջ այդ արամաշափի մարդիկ յուզբաշիններ էլ չէին դառնա: Հայերի հետ կապված խայտառակությունն էլ Իթթիհաթական այդ խողերի արած գործն էր: Աբդուլ Համիդի ոսկե ծամանակներում, իհարկե, ավելի հաճախ էին ընդհարվում քրիստոնյա շներին հետ, բայց այնպիսի կովով չէր ծագում, որ ռազմական գործողությունները ղեկավարեր նման բարձրաստիճան մի սպա:

Հոգնարեկ և զայրացած մարդն այժմ իր սպաների հետ սպասում էր ազդանշան-կրակոցին: Լեյտենանտին հրամայել էր ամենից առաջ մի քանի համազարկ տեղալ հայերի բնակավայրի վրա: Ստամբուլի Իթթիհաթական խաժամուժի այսպես կոչված գլխավոր շտաբի քարտեզներն իրականությունը չէին համապատասխանում: Այդ քարտեզներով ղեկավարվելիս արկերն ու ականները նետելու էին Դամալսըքի թիկունքը: Բինբաշին համատեղած էր, որ գաղթականի ոմբակոծումը խուճապի կմատնի կանանց ու երեխաներին, կխափանի տղամարդկանց մարտական արիությունը:

Հաշիվը սխալ դուրս չեկավ: Հաուրիցների հաջողությունն ավելի շուտ պատահական բնույթ էր կրում, քան նպատակային: Տասներկու արկից միայն երեքն ընկան Քաղաքաձորի վրա: Դրանք ոչ միայն արտաքին վնասներ հասցրին, այլև վիրավորեցին երեք կին, մի ծեր մարդ, եր-

կու երեխա (բարեբախտաբար թեթև), Բայց ուղիղ նշանառությամբ արձակված ումբերից մեկը հիմնահատակ արեց պահեստը, հրդեհ առաջացրեց, ոչնչացրեց ալյուրի վերջին պաշարը, ինչպես նաև ամբողջ ծխախոտը, սուրճը, բրինձն ու շաքարը: Պահեստը բոցավառվում էր, և միայն ասածո ռդորմածության շնորհիվ էր, որ չհրկիզվեցին դրան գրեթե կպած խրճիթները: Ժողովրդի շփոթությունը նույնքան մեծ էր, որքան և ալետը: Իսկ զինվորների վրա հրանոթային կրակն ազդեց, ինչպես տասնապատիկ տապնապ: Ով ծառայությունից ազատ էր, իսկույն նետվեց իր մարտական գիրքը: Նուրհան էլլեոնը մի քանի լողակում խրամատները նախապատրաստեց թշնամու հարձակմանը: Կապալոր և հետախույզ պատանիների զորախումբը խոնվեց կրակային գծից հեռու: Երբ Գաբրիելն ավանդակով հայտնվեց, իր ռազմական մեքենայի բոլոր մասերն իրենց տեղում տեսավ, կազմ ու պատրաստ: Մի քանի լողակ անց ստացվեց առաջին լուրը Հարավաբերդից: Թուրքերի հարձակումը լիակատար հաջողությամբ չէր պսակվել: Գրոհը հանկարծակիի էր բերել, բայց չէր ընկճել հաստատակամ պաշտպաններին:

Սարգիս Կիլիկյանի և Հարավաբերդի համար դա նշանավոր օր էր:

Թշնամին այս ամբողջան մասին պարզ պատկերացում չուներ: Թուրք հետախույզները սիրտ չէին արել մոտենալ լեռնասեպի լայն, բուսականությունից զուրկ կիսաշրջանակին, որտեղ այնքան շատ էին ժայռացվածքներն ու փոսավոր գտրատափերը: Հրամանատար կապիտանը նույնիսկ չգիտեր, թե արդյոք աշտարակած ժայռերի ատամնավոր զանգվածների հետևում կա՞ն հայ զինվորներ: Որոշուտեի դաշտավայրի մահմեդական հոծ բնակչությունը՝ Սուեդիայի, էլ էսքելի և Յդիջեի զրգոված գեղջուկները պնդում էին, թե ահագին ժամանակ ո՛չ մարդ է ներեցել ապառաժների հետևում, ո՛չ էլ գիշերները կրակ է վառվել: Համենայն դեպս վաշտապետը զգուշացավ, ենթադրեց, որ Դամլաջըքի հարավային եզրին կարող են հայկական խրամատներ լինել, չնայած արտաքին բոլոր նշանները հակառակն էին վկայում: Սպան իր անձնակազմն արդեն բաժանել էր ճակատից և թիկունքից հարվածող մասերի: Առաջինի մեջ կանոնավոր զորամասի զինվորներ էին մտնում, երկրորդի մեջ՝ շեթներ ու զափթիկներ: Մի գորախումբը պետք է բարձրանար լեռան գագաթը, իսկ մյուսը պետք է թափանցեր հայկական ենթադրյալ դիրքերի թիկունքը, հարձակվեր Հաբասթե կոչվող լեռնախորշի վերևից, որտեղ լեռան կիսադեղը միանում է ծովին: Թուրք կապիտանը կարգադրեց, որ վաշտն առաջ շարժվի ոչ թե խիտ շարքերով, այլ իծաշարով. անակնկալ կրակի դեպքում զոհեր ավելի քիչ կլինեին: Սելեկյան մեհյանի ավերակները,

որտեղ գինվորներն էին ապաստանել, հանգչում էին երեք հարյուր մետր բարձր լեռնալանդաշտի վրա: Այնպես որ հարձակվողները զրեթե նույն բարձրությունն ունեցող լեռի ժայռաշարքն անցնելուց հետո միայն կկարողանային հասնել այն քարուտի եզրը, որտեղ Հարավաբերդն էր: Քարուտն առանձնապես գահավեժ չէր, և ամեն տեղ կարելի էր պատասպարվել: Բիրաշու կարծիքով հարձակման համար դա ավելի նպաստավոր վայր էր, քան Դամլաջքի անտառապուտ լանջերից որևէ մեկը, որտեղ ամեն ծառ, ամեն թուփ հայերի համար թաքստոց էր, իրենց համար՝ ծուղակ: Առանց այդ էլ ամեն կողմից երևացող ճանապարհի վրա անհնարին էր գաղտնի պահել զորքի առաջխաղացումը:

Հարավաբերդի վերաբերյալ Բագրատյանը պարզորոշ կարգադրություն չէր արել, մի բան, որ թերևս նրա ռազմական պլանի վտանգավոր վրիպումն էր: Բագրատյանի կարծիքով բաց և գահավեժ տեղանքը ավելի քիչ էր սպառնալիքի ենթակա, քան Հյուսիսային լեռնաթամբը կամ Կաղնուտը: Այդ պատճառով էլ Հարավաբերդի մեծաթիվ պահակազորին էր միացրել բոլոր իսկական և կեղծ դասալիքներին, Դամլաջքի անվստահելի խառնամբոխը, որպեսզի հնարավորության չափ դրանք հեռու լինեն բուն ժողովրդից: Այս հատվածի հրամանատարը Խըզըր բեգ գյուղացի փորձառու մի գինվոր էր՝ ալարկոտ, դանդաղաշարժ մի մարդ: Կամակոր, գյուրագրգիռ դասալիքներին զուլա չէր հանում: Ուսուցիչ Ոսկանյանը՝ կոմիսարը և ռազմական էսթիլոնի կողմից նշանակված գլխավոր վերակացուն, առաջին իսկ օրից իր վարժապետական խստությամբ ու ամբարտաճանությունով ծաղրի առարկա էր դարձել: Հավակնոտ գաճաճն այդ աներես, կյանքի բովում կաշիները հաստացրած ստահակներին ոչ մի կերպ չէր կարողանում ներշնչել այն պատկառանքը, որին իր համոզմամբ ինքն արժանի էր: Միանգամայն բնականաբար ղեկն աստիճանաբար իր ձեռքը վերցրեց ամենազորեղ անձնավորությունը՝ Սարգիս Կիրկյանը:

Բագրատյանի հետ ընդհարվելուց և պարտվելուց հետո Ռուսը երեկ ներքին փոփոխություն էր ապրել: Իրեն այլևս սանձարձակ հյուրի պես չէր պահում, մասների արանքով չէր նայում ժողովրդին ու նրա կյանքին: Այն օրից ի վեր անվերապահորեն ենթարկվում էր ռազմական կարգ ու կանոնին: Ավելին, իրեն դրսևորեց իբրև բերդաշինարար հնարամիտ ինժեներ: Խոշոր ժայռաբեկորներից պատրաստված պաշտպանական պարիսպը տքնաջան տշխատանքով գիշեր-ցերեկ բարձրացրեց, հզորացրեց, ստեղծեց պարզ, բայց խորիմաստ մի մեքենա, որով կարելի էր ետ մղել, ոչնչացնել թշնամուն: Իրարից բավական հեռու շարված այս երեք

պարսպից յուրաքանչյուրի ետևում կար վիթխարի կաղնեքներինց պատ-
րաստած մեկական հենարան: Ամեն հենարանի լայնակի դրված գերանից
կանեփե ամուր պարաններով հորիզոնական դիրքով կախված էր մի
հաստապինդ բաբան, որի ծայրին հզոր սկավառակ կամ երկաթադամ
վահան կար: Պարանը կարելի էր երկարացնել կամ կարճացնել, հարվա-
ծել պարսպի տարբեր մասերին: Երբ չափազանց ծանր բաբանը ճռճա-
նակի պես օրորվելով շարժվում էր դեպի պարիսպը, ապա դրա հարվա-
ծող ուժն այնքան դժբախտ էր, որ վեր էր մարդկային ամեն մի հնարա-
վորությունից:

Այն պահին, երբ սկսվեց հատուրիցային կրակը, և դեռքերը զնկու-
ցեցին, թե թուրք պինդլորների շղթան արդեն մագլցում է հռոմեական
տաճարի ավերակներին մոտակա լանջն ի վեր, Գաբրիելի նշանակած
հրամանատարը գլուխը կորցրեց: Ժայռաբերդի ճեղքից լարված ու ան-
թարթ նայում էր ցած և ոչ մի հրաման տալ չէր կարողանում: Հրանա
մսկանյանը՝ այդ մեծաբերան թզուկը, սպիտակել, դարձել էր կապիճ:
Ջեռքերն այնպես էին դողդողում, որ չէր կարողանում ետ քաշել «քարա»
հրացանի փակաղակը, ներս դնել առաջին փամփուշտը: Լեզին ջուր էր
կտրել, կորցրել էր հավասարակշռության զգացողությունը: Թխադեմ
ուսուցիչը դեռևս կես ժամ առաջ պատերազմի աստված Մարտի նման
շուրջը սարսափ էր տարածում, իսկ այժմ ուժ չունեի նույնիսկ սուսուփուս
ծրկելու: Ձայնը փորն էր ընկել: Շնիկի պես քայլ առ քայլ հետևում էր
Կիլիկյանին: Ատամներն իրար էին դարկվում: Հսկիչը հսկողություն են-
թակյաներից պաշտպանություն էր հայցում:

Ռուսի բուժ աչքերի մեջ, ինչպես միշտ, տիրում էր ագաթե հանդար-
տություն: Դասալիքներն ու մյուս պինդորներն իսկույն համախմբվեցին
ներա շուրջը, նրա մեջ բնականաբար տեսնելով իրենց պարագլխին: Խը-
ղրը՝ զգուշացնելով ոչ ոք այլևս ուշադրության չէր արժանացնում: Կիլիկյանն էլ
գրեթե ոչինչ չէր խոսում: Աչքի էր անցկացնում պաշտպանական հար-
մարանքները, մատնացույց անում այն մարդկանց, որոնք պետք է կրակ
տեղադնեին աշտարակաձև ժայռի, պարսպի և եղրային ամրությունների
ետեք: Բաբանների մոտ, բարձր քարակույտի վրա սանդղաձև հարթակ-
ներ էին պատրաստել: Այժմ դրանցից յուրաքանչյուրի մոտ երկուական
հոգի էին կանգնել, որպեսզի Կիլիկյանի հրահանգով հարվածեին պարըս-
պին: Ռուսը հետևեց օգոստոսի շորսին Բագրատյանի կիրառած տակտի-
կային, սպասեց հարմար վայրկյանի: Միայն թե նրա անտարբեր, մեռե-
լային համբերությունն անսահմանորեն ավելի մեծ էր թվում, քան Բագ-
րատյանինը: Երբ թուրքերի առաջապահ զորախումբը հայտնվեց քարուտի

եղրին, Կիլիկյանն իր անդրջրհեղեղյան հրահանով գլանակ վառեց: Ոսկանյանը նրա կողքին կանգնած՝ դողում էր, մրմնջում:

— Հիմա, հիմա, Կիլիկյան, ժամանակն է...

Ապարդյուն փորձում էր վառել խծուծը: Կիլիկյանն ազատ ձեռքով ամուր կառչեց ուսուցչից, որպեսդի սա հանկարծ վեր չթռչի, վաղաժամ ազդանշան չտա:

Անսխառ զերեկներից և լեռնային խոր անդորրությունից սրտապնդված թուրքերը քայլում էին, իրար գլխի հավաքվում, խոսակցում, խիտ բազմություն դեպքում: Նրբ արդեն հասել էին քարտափ կենտրոնը, Կիլիկյանը երկար ու ձիգ սուլեց: Հզոր բաբանները որոտաձայն բախվեցին խարխուլ պարսպին: Վերին շերտերի թեթև քարերը փռշի բարձրացնելով և դղրդալով՝ արկերի պես առաջ նետվեցին, իսկ ներքեի կրաքարն ահագին դանդաղեցրեց ճանրերին փուլ եկան, ամենհի թափով վրա ընկան թուրքերին: Առաջին իսկ ներգործությունը զարհուրեցի էր: Հայտն լեռն ինքն էլ էր մասնակցում դոտեմարտին, ուղում էր թշնամուն բնաջնջել: Երկրի անհավասար ձևով, որ գալիք սերունդները ևս չկարողանային մոռանալ սիրիական ծովեզերքի բնական աղետը: Պարիսպը ձգվում էր աշտարակաձև ժայռապսակի միջև: Բաբանների զորությունից խաբիրվեցին նաև կրաքարի բնական դանդաղեցրեց: Վիթխարի բեկորներ էին սփռվում, գլորվում հովիտ: Այս աննկարագրելի քառատախտիկ չկարողացավ դիմադրել խոշոր, խախուռ պլաքարերով ծածկված քարտափ առաջամասը: Խլացուցիչ որոտով ու ճարձատյունով դղրվում էին ժայռաբեկորները, արտասովոր զորությամբ օժտված ալիքի նման տակեղն անում թուրքերին, իրենց հետ ցած տանում: Դա կարծես կրածայրերի ու կավճաքարերի ահագնաթափ հեղեղ էր, ալիքի սոսկալի, քան ձյունահոսքերի փուլումը: Թվում էր, թե Դամաշքը պոկվել է իր խարսխից և շարժվում է առաջ: Բարձունքը գահավիժում էր Սեւեկյան մայրաքաղաքի ավերակներն ի վար, տապալում կանգուն մնացած սյուները, քանդում բաղեղածածկ խաղաղ պատերը: Տասը ռոպի հետո անպակ էր թվում, թե լեռ մեծ բավականությունը շարժվում է դեպի Սուեդիա և Ուստանի գետաբերանը: Թուրքական ղորաբանակի արեմտյան խումբը Հաբասթե գյուղի վերևում քարաշարդ եղավ: Անձնակազմի կեսը միայն փրկվեց, այն էլ ճակատագրի ողորմածությամբ: Մյուս կեսն սպանվեց, վիրավորվեց: Գյուղն էլ մասամբ ավերվեց:

Քառորդ ժամ հետո գերեզմանային խոր լռություն տիրեց: Փլուզված լեռը դավադիր խաղաղությամբ դարձյալ հուրհրատում էր արևի ներքո:

Հյուսիսային լեռնաթամբից գալիս էր հաուբեցային կրակոցների խուլ
թնդյունը:

Երբ այնևս ոչ մի քար չէր շարժվում, Կիլիկյանը սուվեց երկրորդ ան-
գամ: Արձանացած դառալիքներն ու մյուս ուղղմիկներն աշխուժացան:
Ռուսի գլխավորությամբ Հարավաբերդի զորախումբը հանգիստ իջավ
լանջն ի վայր, սառնասրտորեն մաքրեց բոլոր թուրք վիրավորների հա-
շիվը և սպանվածներին կողոպտեց տառացիորեն մինչև ներքնաշորերը:
Այս գործարքը կատարվեց ամենայն մանրակրկիտությամբ, չնայած այդ
պահին հայ եղբայրները հյուսիսում ծանր ճակատամարտի էին բռնված:
Սարգիս Կիլիկյանն իր ցնցոտիները փոխարինեց թուրք հետևակայինի
բոլորովին նոր համադրեհատով: Սպանվածի բաճկոնի վրա թարմ արյուն
կար, բայց նա ուշադրություն չէր դարձնում. հպարտ-հպարտ շրջում էր,
իրեն զգում նորածնի պես:

Հրանտ Ոսկանյանը բարձրացել էր աշտարակաձև ժայռի կատարը,
խելապարի պես գնդակներ էր արձակում օդի մեջ, վալերացնում իր մաս-
նակցությունն այդ մեծ հաղթանակին: Այս ազդու կրակոցների պահին
նա պարզապես զարմանում էր, թե քաջությունը քաջ մարդու համար ի՞նչ
հասարակ բան է:

Հարավային զորախմբի գործուրիշ ճակատագրին ո՞չ Գաբրիելն էր
տեղյակ, ոչ էլ իրիտաշին Երկունն էլ լիտան հակառակ կողմում էին: Ճա-
կատամարտի լիակատհին երկունն էլ քարի հեղեղի ձայնը համարել էին
հեռավոր որսու: Այստեղ, Հյուսիսային լեռնաթամբի մոտ պայքարը հա-
յերի համար խիստ ծանր էր ու աննպաստ: Հայտնի չէր՝ ճակատագրի
բերումով, թե՞ սեփական արժանիքների շնորհիվ, հաուբեցները գործում
էին նպատակասլաց: Իրողությունն այն էր, որ մի ժամ խափանիչ կրակ
տեղալուց հետո թուրքերը ճիշտ նշանառությամբ չորս կրակոցով քանդե-
ցին արգելափակող խրամատի մի մասը, սպանեցին երեք և ծանր վիրա-
վորեցին մի քանի հուգի: Գաբրիելը հազիվ էր խուսափում ոռնացող ար-
կերի բեկորներից: Գեմքը նման էր անձրևածծ կաշվի: Հաստատ զգում
էր, որ օրն իր համար բարեհաջող չէր: Մտահոգացումներն ու վճիռները
նրա ներսում նույն դյուրությունամբ չէին ծնունդ առնում: Կարող էր կան-
խել կորուստները (ինքնակշտամբանքը նրան այրում էր): Չառւշ նուրհա-
նին շատ ուշ տվեց նահանջի հրամանը: Բայց խոհեմաբար վարվեց, որ
վճռեց քաշվել դեպի ժայռերը: Թուրքերին հաջողվել էր բարձր ծառերից
մեկի վրա դիտակետ հաստատել: Այստեղից դիտորդները կարող էին
տեսնել խրամատի մի հատվածը և կարողավորել հրանոթային կրակը:

Այսպիսով քաղաքացիները նրանց առաջ փակում էին ամենազուրկ օգոստոսի չորսի դռը փորձից ելնելով, թուրքերը սարսափում էին Մուսա լեռան անողորմ ժայռապարիսպներից և այլևս չէին հանդգնում դրանք պաշարել։ Պաշտպանները մեկ առ մեկ դուրս եկան խրամատից և լաբիրինթոսի ապահովներին ու ցցվածքներին կապած՝ կուղեկուղ մտան օժանդակ խրամատը, որն ընկած էր խոր հողափոսի վերևում։ Երկրորդ խրամատն այդ օրը դատարկ էր. Գաբրիելը չէր համարձակվել որևէ քսկ տեղահան անել լեռան ելրամասի պաշտպանական կետերից։ Գլեթի համոզված էր, որ թուրքերը ինչ-որ երրորդ տեղից էլ կհարձակվեն։ Արյունը սառչում էր երակներում, երբ մտածում էր, թե օժանդակ խրամատը կորցնելու դեպքում անխուսափելի կլինե՞ր հինգ հազար հոգու մարտիրոսական աներևակայելի մահը, մահ, որի նմանն աշխարհը դեռևս չէր տեսել։

Թուրք զեռերի հրամանատարը հավանաբար չէր նկատել հայերի նահանջը։ Ռումբերը ընկնում էին առաջին խրամատի վրա։ Բայց քանի որ այստեղ ոչ մի շարժում չկար, բիրեաշին կարծեց, թե հասել է գրոհի պահը։ Գաղաղը տեսեց անվերջանալիորեն երկար, մինչև հասցիակաց բարձունքի անտառային թափումում պայթեց շեփոռների և թմբուկների որոտը։ Սպաներն ու ենթասպանները ոռնալով առաջ մղեցին զինվորներին։ Ոռնոցին միացան ռազմիկների ոչ այնքան աներկյուղ աղաղակները։ Գրեթե բոլոր զինվորներն էլ նսրակոչիկ երիտասարդներ էին, որոնք իրենց անատոլիական արտոնների մածը նոր էին թողել և մի քանի շաբաթ զինավարժությունների մասնակցելուց հետո առաջին անգամ էին կռվի մասնակցում։ Բայց երբ սկսնակները տեսան, որ իրենց գրոհը ոչ մի դիմադրության չի հանդիպում, գոռոզացան, տոգորվեցին արիության, ամբոխին հասուկ վայրագ արբեցումով։ Կատաղությամբ նետվեցին ամենուրեք արգելքներ հարուցող մացառապատ զանգվածին ի վեր և որսառձայն ցնծությամբ գրավեցին մեծ խրամատը։ Բիրեաշին, տեսնելով, որ գործը լավ է առաջ գնում, շուտեց երիտասարդների խանդավառության վրա սառը ջուր լցնել։ Գրաված դիրքը հանձնեց գործի հետևից ընթացող զափթիներին, իսկ ինքը արբեցած զինվորներին խիտ շարքերով առաջ տարավ։ Հատբիցային կրակը շարունակել, իհարկե, չէր կարող. դա վտանգավոր էր թե՛ իր, թե՛ յուրաքանչեքի համար։

Ոչ միայն Գաբրիելը, այլևս երկրորդ խրամատում դիրքավորված ամեն հայ զիտակցում էր, թե ինչ է բախտախաղի դրված։ Կարծես ամեն զինվորի կյանքը, հողին ու մարմինը վեր էին ածվել սևասգող գիշնրվա, որտեղ միայն մի բոցավառ կիզակետ կար, անտանելիորեն կուրացուցիչ

մի կեստ՝ նշանառության շրջանակէ: Այստեղ արդեն ո՛չ հրամանատար կար, ո՛չ հրաման: Կար միայն քարի պէս հաստատուն աչս գիտակցությունը. «Իմ թիկունքում բաց դադթակայանն է, կանաչք, երեխաները, իմ ժողովուրդը»: Եւ դա իրողություն էր:

Սովորական ձևով սպասեցին, մինչև թուրքերը մոտեցան այնքան, որ այլևս ոչ մի գնդակ վրիպել չէր կարող: Առաջին անգամ կրակեցին նաև Գաբրիելն ու Արամը՝ անքթիթ հայացքներն իրենց զոհերին հառած, ասես երազում: Ամեն ինչ կատարվում էր նրանց կամ Չառւշ Նուրհանի կամքից անկախ: Երեքի կամքն էլ լիավին միաձուլվել էր բոլոր ռազմիկների կամքին: Երբ արձակեցին փամփշտանոցում եղած հինգակտն զենդակները, հրացաններն այլևս չցրին: Բոլոր հայ զինվորները, կարծես ազդու հրամանով, դուրս եկան խրամատից: Ամեն ինչ այնպէս տարբերվում էր օգոստոսի չորսի ճակատամարտից: Ոչ մի վրիժավառ աղաղակ դուրս չպոռթկաց հայորդիների ամուր սեղմված շուրթերից: Մինչև հիսունը բռնորած տարբեր հասակի չորս հարյուր աղամարդ լուռ ու ծանրորեն վրա ընկան թուրք սարսափահար երիտասարդներին, որոնց զինավթիռներն իսկույն անցավ: Սահմակեցուցիչ, մոլիզեաթափ ձեռնամարտ՝ երես առ երես: Ի՞նչ օգուտ մատուցեց հրացանների սվինադաշուններից: Շատ շանցած դրանցով ծածկվեց ալիքաձև գետինը: Հայկական ռսկրատ բռնանցքներն տնվիմադրելիորեն ձգվում էին դեպի ռեսերիմ թշնամիների տարանոցները, զորավոր աստամները պիշտովի հրայրքով և ինքնամոտադոթյամբ միարժկում էին թուրքական կոկորդիների մեջ՝ վրեժ լուծելու, արյուն խմելու համար: Թուրքական վաշար քայլ առ քայլ նահանջում էր: Զափթիկները, որոնց ծեր բինբաշին (այտերն այլևս վարդագույն չէին, մանուշակագույն էին դարձել, ասես կաթվածից) ուզում էր ներգրավել ճակատամարտին, նրան լքեցին, թողնելով ճակատագրի բմահաճույքին: Սպան հայտարարեց, թե ոստիկանությունը ոչ թե մարտական, այլ կարգապահական զորք է, ուստի և պարտավոր չէ հարձակվել զինված թշնամու վրա: Դրանից բացի, ոստիկանությունը ենթարկվում է ոչ թե զինվորական, այլ քաղաքացիական իշխանությանը: Մեղմաբարո բինբաշին փրփրեց, սպառնաց, որ սպային էլ, զափթիկներին էլ գնդակահարել կտա: Մի հարցնող լինի, թե ո՞վ է մեղավոր հայկական աչս ամբողջ կեղտոտ պատմության համար: Պաշտոնյաներն ու զափթիկների վախկոտ, գարշահոտ ռհմակը, որը քաջ է միայն անպաշտպան կանանց ու երեխաների առաջ և կարող է միայն կողոպտել, սպանել, գողություն անել, բռնաբարել:

Կատաղությունը ծերունուն չօգնեց: Վիրավորված զափթիկները հեռացան խրամատից, ետ քաշվեցին դեպի հանդիպակաց բարձունքը:

Ոչ ոք չգիտեր, թե ինչով կավարտվեր լարված գոտեմարտը, եթե այդ պահին հայերն օգնություն չստանային:

Նրբ քարե հրաշագործ հեղեղի ու թուրքական հարավային զորախմբի լիակատար պարտության լուրը հասավ Քաղաքաձոր և ճակատամարտին շմանակցող զինվորներին, ամբողջ ժողովուրդը բռնվեց ուղմատեն շոկեցնության մեջ: Տեր-Հայկազունն ու ավագների խորհուրդն այլևս չկարողացան մարդկանց զսպել: Մայրահեղ հանձնապատասխանությամբ տոգորված՝ սրանք հաջողությունը վերագրեցին աստվածային ողորմածության: Հենց այդ ժամանակ բանբերները հայտնեցին, որ թուրքերը նահանջում են հյուսիսում: Պահեստային զինվորները վրա բնկան իրենց քլունգներին, բահերին, կացիներին: Տղամարդ թե կին՝ բոլորը ձայն էին տալիս Տեր-Հայկազունին. «Հյուսիսային լեռնաթամբը գնանք, շո՛ւտ»: Ուզում էին թուրք շների հոգին քթից հանել: Վարդապետին ոչինչ չէր մնում անելու. անցավ հոխորտացող բազմության գլուխը: Ազատ տասնյակներն էլ շարժվեցին դեպի հյուսիս: Ամեն կողմից խելացիոր ռոնոցով անկանոն գրոհող այդ վիթխարի բանակը մի քանի բուպեում վճռեց ճակատամարտի բախտը: Թուրքերն իրենց գրաված խրամատից դուրս շարժվեցին:

Գաբրիելը Տեր-Հայկազունին գուղոռոցով հասկացրեց, որ բազմությունը ետ քաշի, տանի գաղթական: Եթե հաուրիցները հանկարծ կրակ տեղային, մեծ աղետ կպատահեր, իրար գլխի հավաքված մարդկանցից շատերը կզոհվեին: Վարդապետին ահագին դժվարությամբ հաջողվեց ետ դարձնել սանձաղերձ ամբոխը:

Քրտինքի ու արյան մեջ կորած ուղշտականները տենդագին նորոգում էին խրամատի քանդված տեղերը: Գաբրիելը, որի նյարդերը տանջալից կերպով լարվել էին, ամեն վայրկյան սպասում էր նոր ուժերի սլայթյունին: Մինչև մայրամուտ ավելի քան մեկ ժամ կար:

Այն ննթադրյալ ումբը, որի շտաշը Գաբրիելն ամբողջ ժամանակ լսում էր, այդպես էլ չհայտնվեց: Ընդհակառակը, կատարվեց անսպասելին: Հնչեց շեփորային երկար ու ձիգ մի ազդանշան: Դիմացի բարձունքին փոխած անտառի ետևում աշխույժ իրարանցում սկսվեց: Քիչ հետո բանբերները հայտնեցին, որ թուրքերը ճողպարում են, ամենակարճ ճանապարհով իջնում հովիտ: Վերջալույսի ցուլերի տակ դեռևս կարելի էր պարզ տեսնել, թե թուրքական զորաբանակի բեկորներն ինչպես են հավաքվում Բիթիասի եկեղեցու հրապարակում, թե բիրբաշին, իր շտաբով

Հանդերձ, ինչպես է գլխապատառ արշավում դեպի Սուեզիա Ֆողոնօլու-
քի ու հարավային մյուս գյուղերի միջոցով:

Օրն ավելի հաղթական էր, ավելի բարեհաջող, քան օգոստոսի 4-ը,
Բայց և այնպես երեկոյան ցնծութիւնն ու խանդավառ տրամադրութիւնն
չէր տիրում ո՛չ Քաղաքածորում, ո՛չ էլ խրամատներում:

Զոհվածներին բերին: Սաղաններով ծածկված, իրար կողքի հանգ-
չում էին զինվորները: Պառկեցրին այն տափարակ մարգագետնում, որը
փափուկ հողի պատճառով Տեր-Հայկազունը գերեզմանատուն էր քնտրել:
Լեռը բարձրանալու օրից ի վեր միայն երեք ծերունի էին մեռել: Թարմ
շիրիմները ծածկող կոշտ կրաքարերի վրա սև խաչեր էին նկարված: Այժմ
միանգամից տասնվեց գերեզման ավելացավ: Երեք հոգի զոհվել էին
հատուրեցային կրակից, ութ հոգի ընկել էին ձեռնամարտում, իսկ հինգ
հոգի մահացել էին ծանր վերքերից: Ամեն դիակի մոտ կուշ էին եկել հա-
րազատները: Բարձրաձայն չէին ողբում: Միայն մեղմ հեկեկանք էր
լսվում:

Հիվանդանոցի շուրջը պառկած էին վիրավորները՝ կնճռոտված դեմ-
քերով և հարցումնալից աչքերով: Ներսում շատ քչերը կարող էին անդա-
վորվել: Ծեր բժիշկն ահագին աշխատանք ուներ կատարելու, թեև ի վի-
ճակի չէր ո՛չ իր հմտութեամբ, ո՛չ էլ ֆիզիկական: Մայրիկ Անթառամից
բացի, նրան օգնում էին Իսկահին, Գոնդազն ու Ժուլիեթը: Առանձին
նվերվածութեամբ էր աշխատում Ժուլիեթը, կործեն վիրավորներին ծա-
ռայելով ուզում էր մեղմացնել հայ ժողովրդի հանդեպ ունեցած իր սիրո
պակասը: Տանն ունեցած ամբողջ դեղորայքը, որ փարիզցի աւային
բժշկի խորհրդով հետները վերցրել էին արևելք ուղևորվելուց առաջ,
Ժուլիեթը բերել էր հիվանդանոց: Շուրթերը դուռնառ էին: Նրբեմն օրոր-
վում էր. թվում էր, թե ահա ուր որ է ուշագնաց կլինի: Հայացքով որո-
նում էր Գոնդազին: Մրան նայում էր ոչ թե իբրև իր սիրած երիտասար-
դին, այլ իբրև մի անողորմ մարդու, որն ստիպում էր անել ավելին,
քան ներում էին կանացի ուժերը: Գրիգորը ևս իր պարտքն էր համարում
ներկայանալ իր գեղերով: Վերքի համար ուներ հիմնականում երկու
միջոց՝ մի քանի ծրար արնահոսութիւնն դադարեցնող թանգիֆ և երեք
մեծ սրվակ յողալուծութիւթ: Վերջինս առանձնահատուկ կարևորութիւն
ներկայացնող դանձ էր, յողք կարող էր կանխել թարախակալումն այն
վերքերի, որոնց ապաքինումն Ալթունին, քթի տակ քրթմնջալով՝ ստիպ-
ված թողնում էր բնության ողորմածութեանը: Դեղագործն այս ամենա-
բույժ միջոցը վարանելով էր գիշում, իսկ երբ լուծույթը պակասում էր,
վրան խակույն ջուր էր ավելացնում:

Ստեփանը Հայկի և ամբողջ հրոսակախմբի հետ թրև էր դալիս երկու ուղղամղաշարի, գերեզմանատան ու հիվանդանոցի շուրջը, դիտում այս սրտաճմլիկ տեսարանը։ Տղան առաջին անգամ էր տեսնում մեռած, խեղանդամ մարդիկ, աղաղակող կամ հեծկլտացող վիրավորներ։ Սոսկալի տեսարանը նրան դարձրել էր ավելի չափահաս, բայց ոչ սառնարյուն։ Վաղաժամ հուզմունքից դեմքն ստացել էր խոժոռ արտահայտություն։ Այժմ, երբ նա անթարթ հայացքն առաջ էր սեեռում, հաճախ նմանվում էր Հայկին, միայն թե հակված էր ծայրահեղություններին։

Գիշերը վրա էր հասնում, երբ Ստեփանը սլառվերի համաձայն դարձյալ ներկայացրավ հորը, որն այդ ժամին գնացել էր հյուսիսային դիրքերը։ Խորհրդի անդամները բոլորվել էին Գաբրիելի շուրջը։ Ռումբի և արկի խանձոցները ձևերին՝ սա լացատրում էր հրանոթային կրակի էությունը։ Ռումբի խանձոցի կտրվածքը «Ա» տառին մոտ էր («Ա» — Aufschlag — սլայթյուն հարվածից), մինչդեռ արկի խանձոցինը նշանակված էր «Յ» թվանշանով։ Այդ երեք հաղար մետրն այն տարածությունն էր, որն ընկնում է հրանոթի փողաբերանի և նպատակակետի միջև։ Խանձոցը գտել էին առաջին գծի թիկունքում, մոտ մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա։ Ասել կուզի, թուրքերն առանձնապես սխալված չէին լինի, եթե հրանոթները տեղադրած լինեին կանաթամբից երկու հաղար մետր այն կողմ։ Գաբրիելը տվեց Մուսա լեռան քարտեզը, որ բոլորն այդի անցկացնեն։ Նա արդեն նշանակել էր հնարավոր կետը։ Եթե թուրքերն իրենց հաշիվները ճիշտ կատարած լինեին, ապա պետք է դիրքավորվեին միայն լեռի լեռնափոստում, որը ձգվում էր Մուսա լեռան գահավեժ եզրի երկայնքով։ Միայն այս նեղ, բայց ազատ հողաշերտն էր նպատակասլաց կրակի հնարավորություն ընձևում։ Ամենուրեք ծառախմբերը փակում էին արկերի ճանապարհը։ Իսկ հատրիցների փողերն այդքան բարձրացնել անկարելի էր։

Ստեփանը, Հայկն ու մյուս պատանիները սղամաքողանց ետևում կույ եկած, շունչները սրահած լսում էին, թե ինչ են խոսում խորհրդի անդամները։ Նուրհան էլլեռնն առտջարկից հարձակվել թնդանոթների վրա։ Գաբրիելը վճռականորեն մերժեց։ Նրա կարծիքով, կամ թուրքերը կհրաժարվեն իրենց մտադրությունից և այդ դեպքում հատրիցները նորից հովիտ կիջեցնեն, կամ եթե նոր ծրագիր ունեն, գիշերը կփոխեն իրենց դիրքավորումը։ Երկու դեպքում էլ հարձակման փորձն ավելորդ է և չափազանց վտանգավոր, քանի որ հրանոթային ուժեղ կրակի օգնությամբ հետևակային մի դասակ անգամ կարող էր մեծագույն կորուստներ պատճառել հարձակվողներին։ Թուրքերի փորձից արդեն պարզ էր,

թե ինչպէ՛ է վերջանում բայ տեղանքում կատարված գրոհը: Իսկ Բագ-րատյանը ոչ մի հայի կյանք բախտախաղի դնել չէր ուզում: Ինքնա-վատահ նուրհանը պաշտպանեց իր առաջարկը: Սկսվեց տաք վիճաբանու-թյուն: Նրկար ժամանակ հայտնի չէր, թե ում կարծիքն է անցնելու: Ի վերջո գլխավոր հրամանատարը խտտությամբ ընդհատեց նուրհանին.

— Զատու նուրհան, դու էլ չափից դուրս հոգնել ես և ոչ մի կարգին բան վճռելու պիտանի չես: Վերջ տուր: Գնա քնիր: Մի քանի ժամ հետո կաեսնենք, թե ինչ ենք անելու:

Սակայն սղահները հոգնած չէին, իրենց ամեն ինչի համար պիտանի էին դառնում: Նրանց մեջ խոսում էր արթնության սպին: Ստեփանը թույլ-տվություն խնդրեց, որ զիշերն անցկացնի խրամատում: Հայրն արդեն պատկել էր բնելու: Որդուն վիշեց իր վերմակը: Անկողնու և սենյակի պահանջ ալլա չէր դգում. կորցրել էր այդ զգացողությունը: Բայց դժվար էր նաև բաց օդում շնչելը, գիշերը շատ էր տոթ: Ուժասպառ մարդիկ քուն մտան ուշաթափվածների նման: Մեկը պատկելուց առաջ դեռևս քշփորում էր կրակը: Հսկողության անցավ նոր պահակախումբը, որի թիվը կրկնա-պատկված էր: Զինվորներն աշաղտը դիտում էին կենսաթամբի մատուց-ները: Տղաները թույունների անձայն երամի պես սահեցին-անցան ժաշ-ռապարսպի Լաւը: Ծղոստոսյան զորավոր լուսինը նոր էր բոլորել իր երկրորդ բաւորը: Պաշտու ցոլքի տակ, կալճաժայռերին կողք-կողքի սեղմված՝ աղաները քլփո-ւմ էին, քլփո-ւմ: Սկզբում դա լուսնի հուլիշ լույսի տակ կատարված անմիա ու աննշատակ շարաճճություն էր: Բայց նրանց արկածառենչ հոգիներում հոռւ էր նույն գայթակղիչ խենթու-թյունը, ինչով համակված էր Ստեփանը: Մանկական հետաքրքրությունը բորբոքված էր: Ուզում էին թնդանոթներ տեսնել: Հայկի խմբի մոտ էին հետախույզների լապտերներից մի քանիսը: Մի՞թե չէր կարելի հետա-խույրության դուրս գալ առանց Շատախյանի կամ Սամվել Ավագյանի տնիքական հրամանի: Այս հրապուրիչ հարցն առաջ քաշեց Ստեփանը: Իտիուհու Աստվածաշնչի հետ կապված պատմության շնորհիվ տղայի հե-ղինակությունը բարձրացել էր, հասել գրեթե Հայկի ազդեցության աստի-ճանին: Սա անպարտաւի զորավարներին հատուկ ներողամիտ հեգնանքով հանդուրժում էր Բաղրատյանի որդու վերելքը: Նրա արհամարհոտ հովա-նավորության մեջ երբեմն նույնիսկ մտերմական մի թույլ շող էր առկայ-ծում:

Հայկը տղաներին նշան արեց, որ առսուփուս սպասեն, մինչև տեսնի, թե վերելում ինչ ինչոց է: Իր բնական ճարպկության վրա վստահ՝ ձեռքի վճռական շարժումով մերձեց որևէ մեկի ընկերակցությունը: Անաղմուկ

չքացալով և հայտնվեց կես ժամ հետո: Բոցկլտուն աչքերով հայտնեց, թե թնդանոթները կարելի է պարզ տեսնել, ինչպես ցերեկվա լույսով: Խոշոր, հաստ, ոսկու պես սիրուն բաներ են՝ իրարից վեցական քալ հեռավորության վրա: Իր հաշվով քնած հրետանավորները տասնչորս հոգի են, ոչ ավելի: Ոչ մի սպա չկա: Միայն մի պահակ է կանգնած:

Հայկը ճիշտ էր հաշվել: Հատրիցների ճակատագիրն էլ հենց պատճառ դարձավ, որ մանկական աշտերով խեղճ բիրեաշին փոխանակ իր ընտրած ուղին ավարտեր իբրև գեներալ-փաշա, դարձավ անատոլիական երկաթուղու զինվորական հաշվառման բաժնի պաշտոնյա: Համենայն դեպս էժան պրծավ: Ռազմական դատարանի առաջ հարյուր անգամ երգվեց ողորմած ալլահի անունով, որ ինքը ոչինչ մոռացության չէր տվել: Կանոնագրքի համաձայն քողարկել էր հրանոթները: Բայց ոճրագործ գափթիկներն ու շեթենները առանց թուլացվածության ծկեցին: Թեև ալլա ճշմարտությունը զօվար չէր ապացուցել, համենայն դեպս դա գործին չօգնեց: Նա պարտավոր էր կանոնավոր մի դասակ առանձնացնել և նրա հսկողությունը հանձնել հրետանային մարտկոցը: Բիրեաշու ձախորդությունը սբանով չէր սպառվում: Հրետանու լեյտենանտը հետևակի նահանջից հետո հաջորդ օրվա ճակատամարտի հրահանգներն ստանալու նպատակով ինքն էր իջել հովիտ, քանի որ ենթասպային չէր վստահել: Հրանոթները տեղափոխելու համար վարձված իշապանները ևս այն կարծիքին էին, թե գիշերը բոլորն էլ քաշվել են հեռավոր գյուղերը:

Չնայած ռազմական այս դանցառություններին և հաբավում տեղի ունեցած սոսկալի աղետին, բիրեաշու նկատմամբ անհամեմատ ավելի մեղմ դատավճիռ կայացվեց: Զարմանալի և երջանիկ պատահականություններ այս անգամ անձամբ չէր միջամտում Զեմալ փաշան՝ «կեղտոտ, կուզիկ յարեբան», թեև սովորաբար բոլոր մանրութենքերով հետաքրքրվում էր: Պատճառը գուցե զորավարի սուեզյան հոգսերն էին, գուցե և ալլանդակ Զեմալի ու Ստամբուլում ամբողջ աշխարհի կողմից աստվածացված էջևերի փոխհարաբերությունները:

Հայկն ու ամենաճարպիկ դետքերից երկուսը կատվային թեթևությամբ մազլցեցին Լեոնաթամբի երկայնքով, անցան ժայռացքվածքների ետևը: Ստեփանը հետևեց նրանց: Փոքր-ինչ ավելի դանդաղակոտ էր: Ինքնին հասկանալի է, որ Հակոբը՝ միոտանին, ետ մնաց: Տղայի բարեկամը՝ Ստեփանը, այս անգամ պատվելիսնդիր հաշմանդամին սաստել էր, որ սա վեճջտպես հանգիստ մնա: Այդ գիշեր Սաթոն դարանակալ չէր հետևում խմբին, քանի որ զբաղված էր կարեոր գործով: Ստեփանն ու Հայկն իրենց հետ հրազեն և փամփուշտներ էին վերցրել: Բրդաձև շար-

ված հրացաններից երկուսը թողնել էին, իսկ փամփուռներն էլ գողացել էին ռազմամթերքի տոպրակների միջից: Տղաների միջև եղած վեճն այսօր պետք է իր լուծումն ստանալու նման անգամ, երբ Ստեփանն իր հրաձգային արվեստով պարծենալիս պնդում էր, թե ինքը հիսուն քալ հեռավորության վրա կարող է խաղաթղթի նկարի գլուխը թոցնել, Հայկը սառնությամբ ու հեղնանքով ասում էր. «Այ տղա, մի գլուխ փշում ես»: Այժմ ամբարտաժան հրոսակավորին կարելի էր վերջապես ցույց տալ, որ ինքը՝ Ստեփանը, ինչքան էլ փշան լինի, համենայն դեպս իզուր չի պարծենում իր անվերայ նշանատվյալով: Եվ տղան իր ասածն ապացուցնց սարսափելի ձևով:

Հայկը քաղաքացի սղային դափնեվարդերի խիտ թիուտների միջով տարալ մինչև հրետանային մարտկոցի սահմանը: Տասը քալի վրա խումփում էին թուրք զինվորները: Պահակն անիմաստ հայացքով դիտում էր լուսնի պայծառությունից անասաղ թվացող դիշերային երկինքը: Ժամանակն ու տարածությունը ձգվում էին, ծավալվում՝ ամեն ինչի անհաղորդ, համբրությունամբ լի... Ստեփանը մի քանի ճյուղ տնտղեց, որ հարմար հենարան գտնի մատչելիան հրացանի համար: Երկար և առանց հուզվելու նշան բռնեց. կարծես երեսցող զենքերը ոչ թե միս ու արյուն էին, այլ հրաձգարանի ափխիկներու Նվրուպկան քաղաքակրթության որդուն այժմ ոչինչ չէր հուլում, բացի փառաբանությունից. երանի՜ թե կարողանար ճիշտ նշան լսել լուսնի ցուրի առաջ կանպնած պահակի մարդկային ճակատին: Տղան աշխարհի ամենատառնախիտ մարդու հաստատակամությամբ ձգանք քաշեց, լսեց պայթյունը, դպաց հետադարձ հարվածը և գոհունակությամբ տեսավ, թե ինչպես տապալվեց մարդը: Երբ քնած զինվորները վեր թռան, չիմանալով, թե ինչ է կատարվում, Ստեփանն առանց իրեն էտրցնելու խելույն նշան բռնեց, ձգանք քաշեց երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ անգամ, փակադակը ետ ու առաջ տանկելով ուժերի ծայրահեղ լարմամբ: Տասնհինգ թուրքն էլ պահեստային զինվորներ էին, տարեց մարդիկ, որոնք երևի այդ արշավանքի նպատակն անգամ չգիտեին: Գլուխները կտրցրին: Նրանց բնկերներից հինգն արգեն դալարվում էին սեփական արյան մեջ, Թշնամին անտեսանելի էր: Հարկադրանքով զինվոր դարձած այս խեղճ ու կրակ զեղչուկները թաքնվելու փոխարեն լեղապատառ փախան անտառի խորքը, կորան, գնացին: Հայկը նրանց հետևից հինգ զնդակ արձակեց, բայց վրիպեց, ինչպես արհամարհանքով նկատեց վարպետ հրաձիգ Ստեփանը: Հաուբեցները, դրանց երկանիվ քաբշակները, ռազմամթերքի սալները, արկերով լցված արկղները, կարաբինները, գրաստները մնացին իրենց տեղում:

Այսպես տասնչորսամյա մի տղա իր ցեղի միլիոնապատիկ բնաջնջման վրեժը լուծեց անմեղ, բռնությամբ զենք վերցրած գեղջուկներից, անարդարություն կատարեց, որն իրենց հետ միշտ էլ բերում են պատերազմն ու վրեժը:

Երբ հայ պահապան զինվորները լուսնի լույսով ողողված գիշերային խոր անդորրում լսեցին հյուսիսից եկող կրակոցները, հրամանատարներին արթնացրին: Ժայռերի ետևում իրենց ընկերներին սպասող պատանիները վարհուրեցին: Զգացին, որ պատասխան են տալու Բարձրաձայն աղաղակելով ու ձեռքները թափահարելով վաղեցին դեպի խրամատը: Հակոբը կատաղի թափով ցատկոտեց դեպի Գաբրիելը, որը քնից նոր էր արթնացել և դեռ չէր սթափվել: Հաշմանդամ տղան հուսահատորեն մատնացույց արեց հանդիպակաց բարձունքը, բնդհատ-բնդհատ դուռավով. «Հայկն ու Ստեփանն են: Այնտեղ են: Ստեփանն ու Հայկը»:

Գաբրիելը չհասկացավ, թե ինչ է կատարվել, միայն զգաց, որ Ստեփանը վտանդի մեջ է: Կատաղած վազեց ցույց տրված ուղղությամբ: Մոտ հարյուր տղամարդ հրացաններն առած հետևեցին իրենց հրամանատարին: Զառու նուրհանը, անշուշտ, դրանց հետ էր:

Երբ Գաբրիելը հասավ թուրքական մարտկոցին, տեսավ սպանվածներին և ողջ-առողջ Ստեփանին, ցավ պատճառող զորություն մը որդուն քաշեց իր կողմը, էարժեա վտանգն անցնելուց հետո էլ ուզում էր նրան պաշտպանել: Բուրբը դարմանքից ապշել-քարացել էին: Ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում պատանի հերոսներին՝ հրանոթները գրավողներին, որոնք սղոդպատե և բրոնզե հսկայական խաղալիքներով տարված՝ մոռացել էին սպառնալից ժամանակն ու իրողությունը, անդամ չորս կողմ սփռված արնաշաղախ մահը: Շնչահեղձ հայերը մի պահ անշարժացան: Չափից ավելի մեծ էր անհավատալի տպավորությունը, չափից ավելի ցնցող էր հաղթության ավարը: Այնպես որ ոչ ոք ոչինչ չէր հարցնում կովի վերաբերյալ: Պետք է իսկույն տանեին հրանոթները, քանի դեռ թուրքերը հետ չէին եկել: Պաշտպանության հեռանկարները պայծառացան: Երկու հարյուր ձեռք գործի անցան: Լուծը, քարշակները, արկերով լի արկղերը հասցրին բարձունք և հատրիցները տեղադրեցին հրետասայլակների վրա: Զինվորները դրանք առաջ էին հրում, քաշում փոկերից կամ կառչում անիվներից: Բարձրանում էին անճանապարհ, ճաքճաք լեռնաթիկունքով, բայց գիշերը կարծես հալեցնում էր քար ու կոշտ, բոլոր խոչընդոտների դժվարությունը փոխարկում լիջող փափկու-

թյան... Երբեմն թվում էր, թե բազումների խանդավառ ուժից հրանոթների անիվները կտրվում են գետնից:

Երեքուկես ժամ էլ չէր անցել, երբ անհավատալի արգելքներ անցնելուց հետո հրանոթները հասցրին խրամատ, այնտեղ, ուր պետք էր Գաբրիելին Ստեփանի արածը կարճ ու կտրուկ պատմել տվեց: Բայց սարսափից սիրտը դեռևս թպրտում էր, և լեզուն չէր բացվում: Որդուն գտվել չէր կարողանում: Նրա համոզմունքով, սեփական որդու հանդուգն արարքը կարող էր վտանգավոր օրինակ ծառայել ոչ միայն անչափահասների, այլև պիլոտների համար: Եթե ամեն մարդ ցանկանար ի ցույց հանել իր հերոսական մղումները, ապա զրոյի ծոցը կպնային կազմակերպված պայքարն ու կարգապահությունը, այն երկու վորավոր ուժը, որոնք մի առժամանակ կարող էին երաշխավորել ժողովրդի գոյությունը: Բայց Գաբրիելին ավելի շատ մտահոգում էր Ստեփանը: Երկու անգամ էլ հույժ ողորմած ճակատագիրը տղային փրկել էր կործանարար փորձությունից, որի էությունը չարաճճին չէր էլ հասկանում: Ստեփանն իրոք խնեթուկ էր: Վրանում բանտարկել նույնպես չէր կարելի: Գաբրիելը վանեց այդ մտորումները, քանի որ նրա խոհերի վրա այդ պահին տիրաբար իշխում էին հրանոթները, իրադեհ էր հաուբիցների այդ տեսակին, քանի որ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ հենց այդպիսի մաբտկոցի վրա էր ծառայում: Դեռևս 1899 թվականին արտադրած ավաոր-հունգարական 10-սանտիմետրանոց պաշտային հաուբիցներ էին, որ Խուրբիան ներմուծում էր Շվեդի գործարանից: Երկրորդ հրանոթի արկերի արկվում դեռևս երեսուն արկ կար: Գաբրիելը տեսնում էր այն ամենը, ինչի կարիք էր գգում, տեսնում էր այն զենքը, որի գործածությունը բավականաչափ հիշում էր: Հրետասայլակների արկվներում գտավ փակ նշանառության ապարատը, մարտական հրահանգներն ու բացատրությունները, կրակային աղյուսակները: Հիշողության մեջ վերականգնեց իր նախկին գիտելիքները, հաշվեց Բիթիաի հեռավորությունը, որոշեց թուրքերի գիշերային բանակատեղին, կարգավորեց նշանացույցը, ճշտեց եզրային ուղղությունը, հաշվի առավ իր կանգնած տեղի բարձրությունը, փոքրիկ անվակով դանդաղ բարձրացրեց հրանոթի փողը, մինչև ջրահարթաչափը հավասարակշռվեց: Միայն դրանից հետո բացեց արկերի արկղը, դուրս բերեց երկու զլանածև արկ, հրեց հրանոթի մեջ, փակեց: Երկար ժամանակ անցավ, մինչև նա անվարժ ձեռքերով գլուխ բերեց այս գործը: Չառւշ Նուրհանի օգնությունը շատ համեստ էր:

Արևը նոր էր ծագել, երբ Գաբրիելն ստուգեց ուղղությունը, ապա կանոնադրքի համաձայն ծունկի եկավ հրանոթի եզրին: Նույնն արեց նաև

Նուրհանը՝ երկրորդ հառաքիցի մոտ։ Շեշտակի, ահավոր դղջոյուն լսվեց, հարվածք հետեւեց հարվածին, և օդը ցնցվեց։ Հետագարձ հարվածից հրանոթների անիւլները խրվեցին հողի մեջ։ Արկերն ընկան հովտից ալե կողմ, Գաբրիելի նշանառութիւնից շատ հեռու։ Բայց միայն երևույթը բավական էր, որ մահմեդական ամբողջ երկրին ազդարարվեւր քրիստոնյաների նոր հաղթանակը, թուրքական հրետանու կորուստը, Դամաշքքի անառիկութիւնը, այն բացահայտ իրողութիւնը, թե հայորդիները դաշինք են կնքել Մուսա լեռան ջինների՝ շար ոգիների հետ։

Ջեթենները դեռևս գիշերն էին անհայտացել։ Այս կողմերում չծառայող զափթիկների մի մասն էլ էր նրանց միացել։ Վաշտերից մնացած զինվորները համոզված էին, որ եթե մի ամբողջ դիվիզիա էլ հարձակվի այդ սատանայական լեռան վրա, դարձյալ անօգուտ է։ Բինբաշին չէր հանդգնի նոր հարձակման հրաման տալ։ Եբիտառարդ զինվորները կապստամբվեին։ Նման միջոցառում մտքով էլ չէր անցնում։ Միայն մի երկչոտ հարց տվից, թե արդյոք սպանվածներով ու վիրավորներով բեռնավորված երկար քարավանը կարողացե՞լ է աննկատելիորեն հասնել Անթաքիէ, ինչպես ինքն էր խստորեն հրամայել։ Մերունու դեմքը դարձել էր մոխրագույն։ Նրկու գիշեր անքուն մնալուց և ճակատամարտի յարվածութիւնից այնպես էր ուժասպառ եղել, որ ձիու թամբին ուղիղ նստել չէր կարողանում։ Համոզված էր, որ ոտով-գլխով կորած է։ Նա փորփրում էր իր սասանված հիշողութիւնը, որը հաջողութեան օրերին էլ մի բան չէր, թե ինչ հնարքով իր հետ կործանի նաև ալլահի անիծած կայմակամին ու նրա պաշտոնակից աղվեսներին՝ հայկական խաչատառակ պատմութեան հեղինակներին։

Նրկու կրակոցի հզոր որոտը Քաղաքածորում հնչեց իբրև աստվածաշնորհ փրկութեան հոսիկու աղղանշան։ Ամենասառնասիրտ և ինքնապարփակ մարդիկ անզամ գրկախառնվում էին, լալիս։

— Նրևի Քրիստոսը մեզ դեռ ուղում է փրկել։

Նրբեք այդքան սրտաբուխ չէր մաղթվել հայկական «բարի լույսը»։ Ինչ վերաբերում է Բագրատյաններին, ապա նրանց արքայական աստիճանը վալերացված էր կրկնակի ապացույցով։ Մի քանի հոգի եկան Գաբրիելի մոտ, խնդրեցին, որ թույլ տա իր որդուն ևս շնորհեն հերոսի տիտղոս՝ «էլլեոն»։ Գաբրիելը մերժեց զուսպ բարեկեցամբ։ Անաց, որ իր որդին դեռևս երեխա է և ոչ մի պատկերացում չունի վտանգի մասին։ Ինքը չի կամենում բոբբոքել տղայի փառամոլութիւնը, մղել նորանոր խենթութիւնների, որոնք մի օր սոսկալի վախճան կունենան։ Հոր խստութեան պատճառով կանխվեց Ստեփանի հրապարակային դրժատումը։ Նա

ստիպված էր բավարարվել մանր-մուշկո գովեստներով. դրանք հետեյալ օրն ամեն կողմից մարդիկ շռայլում էին սղալի հասցեին: Հետագայում Դամվալքըի հերոսամատները նկարագրող հայ պատմաբանները հիշատակեցին «մի պատանի հրաձգի հերոսական արարքը», առանց անունը տալու: Բայց թե Բագրատյանի որդու ինչի՞ն էր պետք հետմահու փառքը, թեկուզ և անուն-ազգանունով...

Գաբրիելը երկար ժամանակ այլ մարդ էր: Դա պակաս չափով չէր վերաբերում նաև Ստեփանին: Փափկասուն մարդիկ անպատիժ կերպով չեն կարող արյունոտ դործեր բռնել, թեկուզ և հազարապատիկ արդարացի լինեն: Մուսա լեռան անուպորույն աստվածներից մեկը սղալի նուրբ ճակատին արդեն դրել էր իր սև կնիքը:

Օգոստոսի տասնչորսի այս նշանավոր գիշերը մի իրադարձություն էս տեղի ունեցավ, անշուշտ, ոչ այնքան արժանահիշատակ: Սաթուն դեռևս երեկոյան, աղջամուղշով պարուրված նեղ արահետներով իջել էր հովիտ, իր բարեկամների մոտ: Սրանք պետք է իմանային ճակատագրի ելքը, պետք է լսեին, թե տասնվեց զոհվածներ ինչպես էին պառկած գետինին, սավանների տակ, թե ինչպես էին ուժգնանում վիրավորների հեծեձանքները, երբ անխելք բժիշկ Ալթունին դարչնագույն ջուր էր քսում խեղճ մարդկանց վերքերին: Լեռնաբնակների և գերեզմանաբնակների կենդանի լրադիրը այսօր կարող էր շատ կարևոր նորություններ հայտնել, երկար ժամանակ ապահովել իր ապրուստը: Նրբ Սաթուն զգում էր իր լուրերի անհրաժեշտությունը, երբ տեսնում էր, որ իր հետ սիրալիր են վարվում, նրա բերքը դառնում էին լույսի բարձրացող-իջնող ճեղքեր, և աղջիկը կոկորդաճուճ կցկտուր բառերով հուզված ու ինքնամոռաց պատմում էր ցնցող նորությունը: Ինչպես ինքն էր հավաստիացնում, գերեզմանաբնակները լսում էին բավականություն՝ թե՛ պառավ Մանուշակը, թե՛ Վարդուկն ու Նունիկը, թե՛ նույնիսկ ամենածեր կիներ: Ի նշան համաձայնության, գլուխներն էին շարժում: Համակվում էին սևփական արժանապատվության գիտակցությամբ: Իրենք իրենց աչքին այլևս չէին թվում ավելորդ ու լքված: Ոչ, արհեստ ունեին՝ անվիճելի, անհիշելի ժամանակներից օրինականացված: Տասնվեց հանգուցյալ էր հանգչում Դամվալքի բարձունքներին: Մեռյալները նրանց կարիքն ունեին: Ժողովրդի մեջ ռիսերիմ թշնամիներ ունեին, բայց դրանք՝ Պետրոս Ալթունին և մյուս լուսավորիչները, կորցրել էին իրենց ազդեցությունը, այլևս չէին կարող վտարել եղբրամալրերին:

Եվ ահա Նունիկը, Վարդուկը, Մանուշակն ու մի խումբ այլ մուրա-

ցիկ կանայք դործունյա, ծանրաբարո քայլերով շարժվեցին դեպի գերեզմանատան շուրջը սփռված իրենց օթևան-քարանձավները: Դուքս քաշեցին լիփ-լեցուն, կեղտից կոշտացած պարկերը: Դրանք նրանց համար նաև բարձր էին, որոնց վրա գիշերները դնում էին իրենց ոչլոտ գլուխները: Թեև այդ պարկերի վիճերի մեջ փտած գիղի-բիղի բաների ու ապականության ինչ քառս էր տիրում, դա ո՛չ կարելի է նկարագրել, ո՛չ էլ հասկանալ: Դրանք դեսից-դենից, տառացիորեն՝ գետնից մի կես դար առաջ հավաքած անպետք բաներ էին: Հնոթիներ հավաքելու մարմաջը, որը հատուկ է աշխարհի բոլոր ծեր ու աղքատ կանանց, ցիցը կերած ցնցոտիներ պահելը, բորբոսնած թափթփուկներ դիզելը, լաթերից ու փտած իրերից գոյացած մուրացկանային գանձերը մոլեռանդորեն պահպանելը սրանց մոտ վեր էր ածվել անպատակ ժանտահոտություն իսկական գինարբուքի: Համենայն դեպս, այս պառավ կանանց տոպրակներում լաթերի, կարկաստանների, դատարկ տուփերի, քարի պես կարծր հացի ու պանրապնդերի կողքին հանգչում էին նաև նրանց ասեղնագործական արվեստի վկայությունները:

Ահա նրանցից ամեն մեկն իր անհատակ պարկից առանց երկար-բարակ որոնելու դուրս բերեց մի երկար, մոխրագույն շղարշ և թանձր քսուքով լցված մի սրվակ: Պսպեցին, դերասանուհիների նման սկսեցին ներկել դեմքները: Դա մուգ մաշուշակագույն ներկ էր, որով հարթում էին իրենց խոր կնճիղները, ծերունական դեմքերը վերածում հասակի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող անընական ցայտուն դիմախների: Հաակապես աչքի էր ընկնում Նունիկն իր դալլային քթով ու խոշոր ատամներով, որ դուրս էին ցցվում անշքից մութ դիմակի տակից: Նա արդարացնում էր իր ուսմանտիկ համբավը. նաչոզը կհավատար, որ նա Աղասվերին՝ հիշեցնող ինչ-որ վհուկ-հեքիմ է: Երկար ժամանակ դիմահարդարվում էին: Բայց հանկարծ ընդհատեցին իրենց հարդարանքը, ճրագի պատրույգն ու ծայրը թաթախեցին առաջները թասով դրված կծվատու ձեթի մեջ: Մոտերից սմբակների դոփյուն և ձայներ լսվեցին: Դա այն սլահն էր, երբ բնրաշին իր շտաբի հետ արշավում էր դեպի Սուեդիա: Երբ ալմուկը մարենց Հաբիբլիի կողմերում, կանայք ոտքի ելան, շղարշավորեցին իրենց ցանցառ գլուխները, ձեռքներն առան երկար գալթազանները և քրքրված մաշկներով ճանապարհ ընկան: Զարմանալի էր, որ ծերունական չոր, դարչնագույն ոտքերը նրանց կարողացան այդքան հեռու տանել:

¹ Աղասվեր — միջնադարյան բաղմաթիվ լեզնոզների հերոս թափառական հրեա, ունի իրր թե դատապարտված է հավիտենական զոլություն և սատանդական կյանքի (իրր բե խալվեզ Հիսուսին աղաասան չի տվել)

Առթոն հալարտ-հալարտ հետևում էր նրանց: Կիսալուսնի ցուլքի տակ գա-
վաղաններին հենված, լուռումունջ ընթացող եղբրամայրերը քիչ էին
տարբերվում հին հունական ողբերգությունների լառնամբուխին պատ-
կանող կերպարներից:

Որքան անսպառ էր այս հայ վհուկների կենսական ուժը, որքան
գորեղ էին սրտները: Ոչ մեկը շնչահեղձ չեղավ, երբ Կաղնուտի զանդիթափ
լանջով բարձրացան գաղթականի գերեզմանատան տափարակը: Մա-
նուշակադեմ եղբրամայրերն իրենց այնքան կայտառ էին գգում, որ իս-
կույն գործի անցան: Նունիկը, Վարդուկն ու մյուսները կուշ եկան մեռած-
ների կողքին: Կեղտոտ մազիկներով մերկացրին արդեն կարկամած դեմ-
քերը: Ապա ծայր տուով վհուկները երգը, որը թերևս ավելի հին էր, քան
մարդկության ամենահին ավուրց երգերը: Խոսքերը հյուսված էին միայն
գոհվածների անուններից: Երգն անդադար կրկնվեց, մինչև կանաչավուն
երկնքում հալվեց վերջին ասաղը: Որքան խոսքերն աղքատիկ էին, նույն-
քան հարուստ էին մեղեդու ելևէջները: Երբեմն դա միայն երկարածիգ,
միապաղաղ մորմոք էր, երբեմն կալարատուրային ողբածոր հնչյունների
շղթա, երբեմն երկու նույն հնչյունի խուլ, տանջալիտոն քնաբեր ու
քմահաճ խաղ, որը վերջ ու ծայր չուներ, երբեմն էլ խլացուցիչ բողոք:
Եվ այդ ամենը կատարում էին ոչ թե ինքնազուխ, կամայական ներշնչ-
չանքով, այլ հնավանդ կարգ ու կանոնով: Ոչ բոլոր երգչուհիներն էին
օժտված նունիկի ձայնով ու վառնջակտն արվեստի հմտությամբ: Նրանց
մեջ կային նաև միջակ ձիրքի տեր, շահամուլ կանայք, որոնց միտքը աշ-
խատանքի պահին զբաղված էր միայն ու միայն ողջ մնացածների քա-
կով: Այստեղ, վերևում, հարուստ մարդկանց ինչի՞ն էին պետք ոսկին ու
արծաթը: Այ, եթե փողերը առատորեն բաշխեին մուրացիկ ժողովրդին,
դա ոչ միայն աստվածահաճո բարիք կլիներ, այլև օգտակար գործ: Յղև-
րամայրերը, կույրերն ու մյուս մերժվածները կարող էին դրամը շրջա-
նառությամբ մեջ դնել մահմեդական գյուղերում, առանց որևէ փորձանքի
հանդիպելու: Այսպիսով, հայերի փողերը չէին կորչի, այլ կսփռվեին
աղքատներին, իսկ բարեգործը հնշտ ու հանգիստ կարժանանար երկ-
նային արքայության: Առանձին երգերի արանքում ընկերուհիները նու-
նիկին հիշեցրին, որ սա իր ամբողջ պերճախոսությամբ կառչի այս խո-
հեմ տեսակետից, բարձրացնի ողբասացության ավանդական վճարը:

Այգաբացին հայտնվեցին հանգուցյալների հարազատները, բերին
երկար, նրբահյուս պատանքներ: Դա ընտանեկան հոգեպահուստ էր, որ
ոչ մի տեղափոխության դեպքում տանը չէին թողնի: Այն շապիկները,
որոնցով մարդ մի օր պետք է հարություն առնի, համարվում էին տոնա-

կան առանձնահատուկ զգեստ, և ընտանիքի անդամները դա միմյանց նվիրում էին կյանքի ամենահանդիսավոր օրերին: Նման մի շապիկ կարելու պատվերը դիտվում էր իբրև արտակարգ պատիվ, որին արժանանում էր միայն ազգուստակի ամենաարժանավոր կիներ:

Այժմ արդեն եղերամայրերի ողբը հնչում էր ավելի մեղմ, վերածվելով գուռալ մրմունջի: Այդ ողբն ուղեկցում էր լվացման ու զգեստավորման արարողությանը իբրև անմխիթար մխիթարանք: Ի վերջո երկար շապիկների ծայրերը հանգուցյալների ոտքերի տակ կապեցին կրկնակի հանգուցով: Այդ ձևով ոսկորները ցածուցբելով շին լինի, և երբ վերջին փոթորիկը դատաստանի առաջ կանգնող մարդկության ոսկորները մի ահող հավաքի, ապա խառնաշփոթությամբ չի ծաղի: Միջօրեից առաջ շիրմները փորվեցին: Թաղման համար ամեն ինչ պատրաստ էր: Ամուր ճյուղերով կապկպված տասնվեց դազաղը խորանի շուրջը հրեք անգամ պտտեցրին: Տեր-Հայկազունը հանգստյան շարականներ էր երգում: Այնուհետև վարդապետը գերեզմանատան տափտրուկում մի քանի խոսքով դիմեց ժողովրդին.

— Արյունոտա մահը մեղանից խլեց մեր սիրեցյալ եղբայրներին: Եվ այնուհանդերձ մենք պետք է ամենայն ջերմեռանդությամբ մեր գոհությունը հայտնենք առաքելուն՝ Հորը, Որդուն և սուրբ Հոգււնէն այն ողորմածության համար, որին արժանի չենք: Պետք է գոհություն հայտնենք նրա համար, որ մեր եղբայրները մեռան պայքարի բովում, վսեմագույն ազատության գրելում և արդ կհանգչեն հազում, իրենց արյունակիցների կողքին: Այո, մենք տակավին զրկված չինք ազատ ու անկախ մահով մեռնելու շնորհից: Ուստի մենք պետք է դնահատենք մեզ վերուստ տրված շնորհը, կրկին և կրկին հիշենք այն հարցուր հազարավոր հայերին, ոտները գուրկ են այդ ողորմածությունից, որոնք մեռնում են ամենամոթեալի ստրկության մեջ, անթաղ փառում ճամփեղրջա փոսերում, հեռավոր տափաստաններում կամ կեր են դառնում անաղներին ու բողբոջներին: Եթե աջակողմյա դաշտը բարձրանանք և նայենք արևելք, ապա մեր աչքերի առջև կտարածվի մեր ժողովրդի որդոց դիերով ծածկված դաշտը, որտեղ ո՛չ օրհնյալ հող կա, ո՛չ դազաղ, ո՛չ քահանա, ո՛չ սրբազործություն, այլ կա միայն վերջին դատաստանի հույսը: Ուստի եկեք այս պահին, երբ հողին հեք հանձնում այս երջանիկներին, պիտակցենք իսկական դժբախտությունը, որը ոչ թե այստեղ է, այլ դրսում...

Այս հակիրճ քարոզը խոր հեկեկանք կորդեց դադթակայանի ողջ ժողովրդի սրտից, որը եկել, խոնվել էր գերեզմանատանը: Հետո Տեր-Հայկազունը մտաեցավ օրհնյալ հողի վամբուղներին: Տասնվեց անգամ բռնով հող դուրս բերեց և շաղ տվեց ամեն գոհվածի պխի տակ: Մարդիկ տեսնում էին, թե վարդապետն ի՞նչ զգուշությամբ, ի՞նչ վարանոտ խոսմէրով է դործածում թանկագին հողը:

Հրա թափաղար



ունիկին, Վարդուկին, Մանուշակին և մյուս եղբրամայրե-
րին բախտը ժպտաց, նոր գարծ բացվեց:

Վայրի հագար կոչվող բույսով դեռևս չէին մաքրել
դեմքներին քսած սգո ներկը, երբ նրանց կանչեցին այլ
աշխատանքի, որը բոլորովին հակառակ բնույթ ուներ: Երբ
ծննդաբերող կնոջ երկունքի ցավերը երկար էին տևում,

ապա կարելի էր երկու անգամ ճաշելու հույս ունենալ: Եղբրամայրերն
անսխալ ննջադրում էին, որ հինգ հագար մարդու մեջ ամեն ժամանակ
կարող է տեղի ունենալ այն բոլորը, ինչ մարդկային է: Այդ իսկ պատ-
ճառով իրենց զգեստների քրքրված ծալքերում պահում էին ամենաան-
հրաժեշտ բաները՝ սև սամիթ, ծիծեռնակի ծերտ, կարմիր ձիու պոչի
մազ և այս կարգի այլ զեղամիջոցներ:

Դամլաջքքի հողով դեռևս չէին ծածկվել զոհվածները, երբ արդեն
սկսվեցին Օվսաննայի երկունքի տառապանքները: Վրանում, հիվանդի
կողքին միայն Իսկուհին էր նստած, քանի որ մնացած բոլորը դուրս
էին եկել հուզարկավորության: Իր հաշմանդամության պատճառով աղ-
ջիկը հարսին բավականաչափ օգնել չէր կարող: Թիկնաթոռ չկար, որ
ծննդկանը կարողանար հենվել: Գլխի և մեջքի տակ դրված բարձերն էլ
բավական չէին հարմար դիրք ընդունելու համար: Մահճակալի վրա
ոչինչ չկար, բացի երկաթյա դատարկ շրջանակից: Իսկուհին ստիպված
նստեց այնպես, որ հարաջ հենվի իր մեջքին: Բայց Իսկուհին շատ էր
քնքուշ և չէր դիմանում ծննդկանի ծանրությանը: Ուղղակի ճգմվեց, թեև
ջղաձգորեն կառչում էր մահճակալի շրջանակից: Այդ պահին Օվսաննան
հանկարծ ճչաց: Դա Նունիկի համար աղդանշան ծառայեց: Սուր բնաղդը
եղբրամայրերին կտրեց թաղման ծեսից: Նրանք իրենց գործն արդեն
ավարտել էին, ստացել շատ ավելի մեծ գումար, քան սպասում էին:
Նունիկի փաստաբանությունն իր աղղեցությունն ունեցավ: Բարերար
մեծաղապարամները ոչ թե պետք է ծանգոտվեն Դամլաջքքում, այլ գո-

րավիզ լինեն ժողովրդի աղքատ ու թշվառ զավակներին: Ներուզամիտ նվիրատուներից մի քանիսը քմծիծաղ էին տալիս, իրար աչքով անում, երբ Նունիկը նկարագրում էր իրենց չբավորությունը: Ամենուրեք առասպել էր շրջում, թե ոչ միայն Նունիկը, որի քիթը կիսով չափ հոշոտված էր, այլև փոքրամարմին, գիրուկ Մանուշակը, երկուսն էլ քողարկված միլիոնատերեր են: Ասում էին, թե այդ կեղծավորները գերեզմանատան անկյուններում ոչ միայն փարայի, դուռուշի ու մեթալիքների գանձեր ունեին թաղած, այլև կճուճներով մեջդիգեներ, նույնիսկ հաստ կապոցներով թղթադրամ: Այս խորհրդավոր գանձերի պատճառով Յողոնօլուքի գերեզմանատանը երբեմն անդր էին ունենում մուրացկանային իսկական ճակատամարտեր: Դրանք Տեր-Հայկազունը մեծ մասամբ հարթում էր սպառնալիքով: Ահ էր տալիս, թե պղծված գերեզմանատներից անխնայ կվռնդի ամբողջ անամոթ ու ընչաքաղց խաժամոժը: Բայց այդ կանայք իսկական միլիոնատերերի նման շարունակ ախուլախ էին անում, գանգատվում, թե իբր ստիպված են անվերջ չարչարվել, որ օր-ծեբուխան անտեր-անտիրական չկորչեն: Այդ «օր-ծեբուխան» ոչ ժառանգաբար ձեռք բերվելիք բարեկեցությունը նրանք հավանաբար կապում էին ինչ-որ գերմարդկային թվերի հետ: Եթե հաստիկ Մանուշակն ու կուլարար Վարդուկը զուտ շահամոլաձան նպատակ էին հետապնդում, ապա Նունիկը զաբմացնում էր իր մասնագիտական հմտությամբ, իհարկե, միաժամանակ ծառայելով ոչ միայն իր ասպարեզի ոգիներին, այլև ուրիշներին: Ահա, իր կիսատ քթով նա հոստոտեց օլլու՝ Ոչ, գաղթկայանի խրճիթներում ոչինչ չկար: Այստեղ դեռևս չէր սկսվել հղի կանանց երկունքը: Այնտեղ միայն մի քանի փոքրիկ երեխաներ էին թնկթնկում: Հիվանդանոցի առաջ պառկած էին վիրավորները և ծանր հեռում էին: Բայց վճիռ երկնքի տակ ծավալվող տաք օդում ինչ-որ թեթև սարսուռ կար: Դա Նունիկին ծանոթ էր. ամենուրեք, որտեղ մարդկային մի նոր էակ է աշխարհ գալու, հայտնվում է այդ սարսուռը: Դրան հետևելով՝ նա շատ շանցած Մանուշակի ու Վարդուկի հետ կանգնեց Երեք վրանի առաջ: Լավեց Օվսաննայի ճիչը, և ընկերուհիները խորիմաստ հայացքներ փոխանակեցին: Ինչպես իսկական երաժիշտը հաղվաղեպ է տարբեր մեղեդիները շփոթում, այնպես էլ նրանք անսխալ զանազանում էին մարդկային ճիչերը: Մենդաբերող կնոջ ձայնն իր առանձնահատուկ օրենքն ունի՝ միանգամայն պարզորոշ թանձրություն, սրություն, դադար, վայրէջք: Տարբեր էին այրվողի, մահվան սպառնալիքով բռնված հետապնդվողի ճիչերը: Ականջն զգում էր ճշմարտությունը: Քիթն զգում էր ճշմարտությունը: Խաբվել կարող էր միայն աչքը:

Իսկուհին արդեն ուզում էր դուրս գալ, կանչել Մայրիկ Անթառամին, երբ առանց նախազգուշացման ներս մտան Շահվան երեք ոգիները։ Մթության մեջ փայլփլում էին նրանց մանուշակագույն քարացած դեմքերը։ Իսկուհին ու Օփսաննան պապանձվեցին։ Բայց վհուկների տեսքից չսարսափեցին։ Յողոնօրուքում ո՞վ չէր ճանաչում այդ պառավներին։ Վախեցան նրանց թաշման հանդերձանքից, որ դեռ չէին հանել։ Նունիկն իսկույն կուսեց սնոտիապաշտական այդ զարհուրանքի էությունը, հանգստացրեց։

— Քույրիկներ ջան, լավ նշան է, որ մենք հենց էսպես էլ եկանք։ Մահը մնաց մեր ետևում։

Իբրև բժշկական առաջին միջոց, Նունիկը դուրս քաշեց շրշը՝ թոնրի կրակը խառնելու երկաթյա բարակ մի ձող, սկսեց վճանի պատերին մեծ-մեծ խաչեր գծել։ Իսկուհին աչքերը չռած նայում էր։

— Ինչո՞ւ ես խաչեր գծում։

Առանց իր գործն ընդհատելու, Նունիկը բացատրեց խաչերի իմաստը։ Ծննդկանի սենյակի շուրջը հավաքվում են աշխարհի բոլոր զորավոր ոգիները։ Չար ոգիներն ավելի մեծաթիվ են, քան բարիները։ Երբ երեխան լույս աշխարհ է գալիս և գլխիկը փորձում է դուրս հանել արդանդից, շար ոգիները վրա են պրծնում, որ ներս լցվեն։ Այդ պատճառով էլ ամեն մարդ կարող է դրանց զոհ դառնալ։ Այդ պատճառով էլ ամեն մարդու մեջ դիվահարություն կա։ Ամեն մարդու մեջ էլ մի կտոր սատանա կա նստած։ Միայն Հիսուս Քրիստոսը՝ մեր Փրկիչն է սատանայությունից գերծ։ Նունիկի հարժիքով, ծննդկանին օգնելու ամենամեծ տրվեստը սատանային վանելն է, սատանայության նվազեցումը։ Խաչերն էլ հենց անջրպետող միջոց էին, առասպելական կտրանտին։ Իսկուհին վերհիշեց տարադրության գիշերներին իր տեսած երազները։ Ազդեա վրա պառկած էր զարհուրելի սատանան, կալեյդոսկոպային գեմքը։ Ազատ ձեռքով ինքն էլ էր փորձում մեծ-մեծ խաչեր գծել անէություն մեջ, վաճել սատանային, մանավանդ այն պահին, երբ իր մարմինը տեղի էր տալիս սատանայի դորությունը։ Օ՛, այս աշխարհում որքան արհավիրքներ կան, որոնց խափանման համար ամեն վայրկյան պետք է պատրաստ կանգնած լինի Հիսուս Քրիստոսը՝ Փրկիչը։ Բայց Նունիկի իմաստուն գատողություններն այդքանով չավարտվեցին։ Նա սկսեց համրացած կանանց բացատրել, որ ներքին օրգանները, առանձնապես սիրտը, թոքերը, լյարդը, անպայման սատանայական ինչ-որ հատկություններ ունեն։ Չար ոգիները փորձում են փոխարինել օրգաններին։ Ծննդյան ամբողջ ընթացքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գերբնական հակառա-

կորդիների գոտեմարտ. ամեն մեկը ջանում է իր կողմը գրավել մշականքը, Որքան կատաղի է այդ գոտեմարտը, այնքան ավելի դժվարանում է ծնունդը, այնքան ավելի ծանրանում են երկունքի ցավերը։ Դուրսի և խոհման ծննդկանը պետք է ապավինի Նունիքի տված դեղ ու դարմանին։ Նորածինն իրեն լավ կզգա առաջին վտանգավոր օրերին։ Այսպես մարդը ավելի նախապատրաստված կլինի իր կյանքի ճակատագրական մեծ շրջադարձերին, որոնց բնթացքում միշտ էլ կկնվելու է ծնունդյան պայքարը։

Նունիկն այս անգլեկոթյունները հաղորդում էր երգեցիկ ձայնով, իր խոսքերը համեմտում հին հայերեն բառերով։ Բնկոնին այդ բառերը չէր հասկանում, թեև Մարաշի միսիոներական դպրոցում իր ժողովրդի դասական լեզուն որոշ չափով ուսումնասիրել էր։ Երբ երկուդի առաջին նոպան անցավ, երեք գրիմավորված եղբրամայրերի ներկայությամբ ակնհայտ կերպով բարերար, անգամ թմբեցնող ազդեցություն թող եց։ Օվսաննան քնեց և կարծես չնկատեց, թե Վարդուկն ինչպես մեծաքանակ բարակ ու երկար թելով կապեց դաստակը, մի ալ թելով՝ ոտքերի ձուռները։ Իսկ Նունիկը մոտեցավ անկողնուն, խրատեց՝

— Ինչքան որ փակ մնաս, թող էնքան էլ ուժդ փակ մնա։ Ինչքան ուշ բացվես, թող էնքան օրհնություն մտնի քո մեջ ու դուրս գա քո միջից։

Փոքրամալմին, ծանրաշարժ Մանուշակն այդ պահին վրանի առաջ չոր ճյուղերով կրակ վառեց։ Երկու բողոնաձև ուշորկ ու տափուկ քար տաքացրեց։ Այս կախարդանքը չափազանց բախտիկ ան էր։ Չորի մեջ վրաթափված տաք քարերը հանգստացնելու էին ծննդկանի ուժասպառ մարմինը։ Կախարդական ապաքինման այս նյութակալ մասի հետ, ներառյալ սև սամիթով թեյը, որ Մանուշակը կրակի վրա պատրաստում էր, համաձայն կլինե՞ր նաև բժիշկ Աթոնին։ Բայց և այնպես ծերունու ցանցառ մագերեսը կատաղությունից բիզ-բիզ կանգնեցին, երբ հիվանդի մոտ տեսավ իր ռեբերմ թշնամիներին։ Սրիտասարգսական ճարպկությունը բարձրացրեց գավազանը, ծեծելով դուրս վրնդից պառավներին։ Նա անատամ մարդուն հատուկ ձայնով «հաճոցախոսեթյուններ» էր շոռլուում, ընդ որում ամենափաղաքշականը «լեռակեր անգլեկեր» բառերն էին։

Այստեղից երևում է, որ բժիշկ Պեարոս Աթոնին արեմսյան լիտություն մոլեռանդ ջատագով էր։ Մի՞թե բարեգործ Ալեոիս Բագրատյանը նրան կրթության չէր տվել, ապահովել ապրուստը, երբ նա հիվանդ տարի ուսանում էր Վիեննայի համալսարանում, հասնում այն բանի, որ-

սյեւդի հետագայում Ալթունին բանականութեան ջահը բարձր բռնած՝ փարատեր ժողովրդի նախապաշարումները: Եվ մի՞թե բժիշկը հավատարիմ չէր մնացել բարեարարին տված երդմանը. մեռել էր մինչև իր մահը մնալ Յողնօլուքում, շհեռանալ Սուեդիայի յոթ խնդհ ու կրակ գյուղերից: Ո՞վ կարող էր կարծել, թե այդ երդման կատարումն ու անդդովելի հավատարմությունը միայն թեթև զսկողություն է: Ոչ թե տասը, այլ հրեասն անդամ փորձեցին գայթակղել ամենապատվաբեր առաջարկներով: Անթաքիի տեղական իշխանությունը հաճախ էր ամենապատվաբեր պայմաններով հրափրում: Նույնը կարելի է ասել նաև Այեքսանդրեթի, անդամ մեծ քաղաք Հալեպի մասին: Կալու և կայմա-կամի ձեռքով ստորագրված առաջարկություններ ստացավ. խոստա-նում էին գավառի պաշտոնական բժշկության զեկը հանձնել նրան, եթե լքեր ծովկղզյա թվառ բները: Ամբողջ կայսրության մեջ մարդկային ոչ մի էակ այնքան ցանկալի չէր, ինչքան եվրոպական որևէ համալսարանի դիպլոմ ունեցող բժիշկը, որն իշխանության աչքին իր քաշով ոսկի ար-ժեք: Նման բժիշկները հազվագյուտ մարդիկ էին: Ալթունին վաղուց կարող էր մեծահարուստ մարդ լինել, տուն ունենալ Հալեպում կամ Մարաշում, փառք ու պատիվ վայելել Ստամբուլից մինչև Դեյր էս Զոր, դառնալ տառնյակ հիվանդանոցների բժշկապետը, օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբի բժիշկը: Նեղն քնկած տեղը ոչ մի դեր չէր խաղա հա-յություն արատը, և տարտվրության ժամանակ այդ հանգամանքի վրա աչք կփակեին: Մինչևեռ իրակառնում ի՞նչ եղավ մարդու վիճակը: Ճա-կատագիրն ինչո՞վ հատուցեց այն բանի համար, որ նա կատարեց բա-րեկոթժին տված խոստումը: Պատասխան տալն ավելորդ է: Ով իր ուսերին է վերցնում իդեալի խաչը, թող այլ բան չսպասի: Սերունդն իրեն պետք է վարձատրված զգալ թերևս այն գիտակցությամբ, որ ամբողջ կյանքում «բարձր էր պահել լուսավորության ջահը»: Բայց նա ամենայն դառնու-թյամբ էր ծիծաղում հենց այդ աբսուրդուստ պատվավոր, բայց ըստ էու-թյան հոգնեցուցիչ գործունեության վրա. «Հը՛մ, այս ժողովրդին նա-լեցեք, խնդրեմ: Ի՞նչ քիչ բան է սովորել քառասուն տարում, չնայած ամբողջ ժամանակ բժշկություն եմ արել Յողնօլուքում: «Ֆրանկ հե-քիմի» նկատմամբ ունեցած թեղահավատությունից ձեռք չի քաշում, չնայած մարդիկ իրենց ուղածի չափ կարող են ձեռնալ լուսավորված: Իհարկե, իմ ջանքերն արդեն պտուղ են տվել: Մահացությունը մեզ մոտ ավելի սակավ է, քան հարեան բնակավայրերում, մանավանդ մահմե-դական գյուղերում: Բայց թե հնար չեղավ վերջ տալու Նունիկին ու մյուս գերեզմանաբնակ վհուկներին: Յերեկն ես վռնդում, գիշերն են հայտնը-

վում, քանի որ հիվանդների հարազատներն են դրանց հրավիրում: Լճարդ ինչպե՞ս կարող է նախապաշարման այս կեղտոտ ծովում բարձր սրահել գիտություն ջահը կամ, իսկ դա ավելի դժվար խնդիր է, պահպանել առողջապահական մաքրություն...»:

Գիպլոմավոր Պետրոս Ալթունուց նման խոսքեր հաճախ կարելի էր լսել: Բայց այն, ինչ ավելի դառնորեն էր ծերունուն խոցում, չէր խոստովանում: Երկար տարիների ընթացքում, երբ նա հեղաբարո ավանսակին բաղմած՝ այցելում էր ոչ միայն հայկական գյուղերը, այլև հաճախ մահմեդականների հրավերով ամբողջ գավառին բժշկական խորհուրդներ էր տալիս, ակնաստես եղավ զարմանալի երևույթների: Որքան էլ նրա մեջ ընդվզեր գիտության հանդեպ ունեցած համակրանքը, սա չէր կարող ուրանալ այն մեծաթիվ հաջողությունները, որ շարունակ ձեռք էին բերում կեղտոտ վճուկները հականեխման բոլոր օրենքները ուսնահարող իրենց նողկալի դեղամիջոցներով: Հարյուրից ութսուն դեսքում հիվանդության պատճառը համարում էին «չար աչքը»: Բուժում էին թրով, ոչխարի մեկով, ձիու աչքով՝ մազով, թռչնածերտով և այս վարգի ուրիշ դեղորայքով: Պատահում էր նաև այսպես: Այն հիվանդները, որոնց բժիշկը համարում էր անհուսալի, կուլ էին տալիս Աստվածաշնչից կամ Դուրանից պոկված պատառիկներ և ապշեցուցիչ արագությամբ ապաքինվում: Ալթունին՝ թղթի հրաշագործ ուժին հավատացողը, այդ առթիվ տարակուսանքի մեջ ընկնող ու կասկածներից տանջվող մարդ չէր: Բայց ի՞նչ օգուտ: Բուժումը բուժում էր: Հայկական գյուղերում ևս երբեմն-երբեմն տարածվում էր նման բարեհաջող թերապիայի լուրը: Շատ անգամ Ալթունու հիվանդները խումբ-խումբ դիմում էին մոտակա արաբ հեքիմներին կամ նունիկին ու նրա բախտակից «մաքրակենցաղ» քույրերին: Այս դավաճանների մեջ պակաս չէին նաև լուսավորելի հորջորջվողները, որոնք այն հավակնությունն ունեին, թե իրենք բարձր են պահում լուսավորության ջահը: Այդպես էր վարվում, օրինակ, այս կամ այն ուսուցիչը, և դա ավելի էր զայրացնում բժշկին:

Եթե սա էր Ալթունու դառնության պատճառներից մեկը, ապա կար մի այլ պատճառ, որ ծերունին ավելի խորն էր պահում իր սրտի գաղտնարանում: Գիտություն, լուսավորություն, առաջադիմություն. հիսնական է՝ է, Բայց լուսավորություն, առաջադիմություն տարածելու համար ամենից առաջ մարդ ինքը պետք է լուսավորված լինի և հնարավորություն ունենա առաջ գնալ: Բայց ո՞վ կարող է առաջադիմել Մուսա լեռան խավարում, առանց հաղորդակից լինելու գիտության նոր նվաճումներին, առանց բժշկական գրքերի ու հանդեսների Գրիգորի հե-

առաջնայն գրադարանը կարող էր սնունդ հայթայթել ամեն տեսակ խեն-
 թություններէ, բայց ոչ բժշկական խնդիրներէ, թերեւ հենց այն պատ-
 ճառով, որ գրադարանի տերը ղեղադրած էր: Պետրոս Ալթունին իր ձեռ-
 քի տակ ոչինչ չունէր, բացի 1875 իվականին լույս տեսած գերմանա-
 կան «Բժշկական ձեռնարկից»: Ի դէպ, սա հաստատոր գիրք էր, որը
 պարունակում էր այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է: Բայց և այնպէս սա
 ահաճմանափակ աղբյուր էր: Անագոյուն ժամանակը ետ էր թողել ոչ
 միայն այս ուղեցույցը, այլև Ալթունու գերմանագիտությունը: Համե-
 նայն դեպք բժիշկ Պետրոսը նման չէ ղեղադրածին: Այս բնորոշ թեր-
 թում էր իր շիմացած լեզուներով քոված հասարակները, նրա մեջ բոցա-
 վառվում էր մտքի հուրը, և նա «հասկանալի գրքերից Սիրիլլայի»
 նման մարգարեական այնպիսի իմաստություններ էր քաղում, որ նույն-
 իսկ թերահավատ, նախանձու Ոսկանյանը չէր տարբերում մարգարեու-
 թյունն ու գիտությունը: Ի հակադրություն Գրիգորի, Ալթունին ռացիո-
 նալիստ էր, որի մեջ ստեղծադրածա՛ն աղբյուրը ինքնաբոլիս չէր հոր-
 դում: Այդ իսկ պատճառով նա երբէք չէր բացում խուլ ու համր դար-
 ձած իր ձեռնարկը, երբեք չէր օգտագործում իբրև բժժանք և կուրք:
 Ինչ տասնյակ տարիներ առաջ տեսականորեն ուսումնասիրել էր, հալ-
 վել էր, մաշվել, դժգունել: Նրա համար գոյություն ունեին տասից-քսան
 էսական հիվանդություններ: Թեև մարդկային տառապանքի անթիվ-ան-
 համար պատկերներ էր տեսել, հաւենայն ղեկոս ամեն ինչ աշխատում
 էր կաղապարել իր իմացած մասնագիտական մի քանի ճյուղի շրջա-
 նակում: Իր խեղճ ինքնադիտակցության խորքում իրեն նույնքան ան-
 ճարակ էր համարում, որքան հեքիմներին, գրեացներին, եղբրամայրե-
 րին, որոնց դարչելի գեղն ու դարմանը մեծահոգի բնության օգնությամբ,
 տարաբախտաբար, հաջողությամբ էին պսակվում: Հենց այդ ինքնա-
 վստահության պակասը նրան լավ բժիշկ էր դարձրել, թեև ծերունու
 մտքով չէր էլ անցնում: Զէ՞ որ աշխարհում ամեն մի մեծություն խո-
 նարվում է անհասանելի առաջ և խորշում է գուշակությունների վրա
 խաբսխված նվաճումներից: Այնպէս որ հիմնավոր պատճառ ունէր այն
 կատաղի ատելությունը, որ հիասթափված եվրոպացին շարունակ զգում
 էր Նունիկին, Վարդուկին, Մանուշակին տեսնելիս: Բայց Ալթունու զայ-
 րույթը նրան այսօր քիչ օգնեց: Վաղված վհուկները Երեք վրանի հրա-
 պարակի եղրին կանգնած՝ հեզանջով նայում էին բժշկի կողմը:

Օվսաննա Թովմասյանն առաջի կիներն էր, որ երկունքի ցավերով էր
 բռնվել Դամլաջքի բարձունքներում: Մենդաբերությունը հովտում էլ
 հասարակական երեսօլթ հիշեցնող իրադարձություն էր: Հետևանքին

հուզված սպասում էին թե՛ մերձավոր, թե՛ հեռավոր ազդեցիկաները, ներառյալ տղամարդիկ: Հապա որքան ավելի հանդիսավոր պետք է լիներ, առավել ևս համաժողովրդական բնույթ կրեր այդ երևույթն այստեղ, լեռան գագաթին. չէ՞ որ զարհուրելի թշվառության պայմաններում, որպիսին ոչ մի ժողովուրդ երբևէ չի տեսել, աշխարհ էր գալու առաջին հայորդին: Նույնիսկ ռազմական հաջողության արեամիալ հաղթավարը, երկու ոսկեգույն հաուբերցները կոբյորին հրապույրի ուժը: Կեսօրից առաջ գեպի ռազմական սքանչելի ավարն ուխտագնացության դուրս եկած բազմությունը այժմ խոնվել էր վրանների առաջ՝ թշվառության հանգրվանի ամենանշանավոր վայրում: Վրանի վարագույրները ետ էին քաշված, և խեղճ Օվսաննային տանջում էր նաև անաղում արևը: Մենդկանի տառապանքներն իրեն էին պատկանում, բայց ինքն արդեն իրեն չէր պատկանում: Հետաքրքրասերները ներս ու դուրս էին անում: Պետոս Ալթունին շուտով գլխի բնկավ, որ դա իր տեղը չէ: Քրթմնջալով ասպարեզը դիչեց իր տիկնոջը: Մայրիկ Անթառամը ծննդաբերությունների ժամանակ հաճախակի էր ամուսնուն փոխարինում: Մերունին հեռացավ, առանց ուշադրության արժանացնելու եղբրամայրերի խոնարհ ողջույնը: Գնաց հիվանդանոց, վիրավորների մոտ:

Մայրիկ Անթառամը բռնեցքներով ու խոսքով դուրս էր քշում ներս խցկվողներին: Իր գործը կատարում էր ամենայն վճռականությամբ. տասնյակ տարիների փորձ ուներ: Նա շատ էր ծերացել, բայց ամեն անգամ, որևէ ծննդկանի օգնելիս, չէր կարողանում չհիշել իր սեփական երկու անհաջող ծննդաբերությունը երիտասարդության տարիներին:

Չնայած այրող տոթին, Իսկուհու ձեռքերը սառույց էին կտրել, և նա դրանցով զովացնում էր հարսի ճակատը: Աղջկին իր տաղնապալեց աչքերը հառել էր Մայրիկ Անթառամի դեմքին, որ հանկարծ բաց չթուսնի տատմոր որևէ պատվերը: Ամբողջ եռանդով բռնելի կինն արգելում էր ելումուտը, բայց մարդիկ դարձյալ ներս էին գալիս, հարցափորձ անում, խրախուսում, խորհուրդներ տալիս: Հիվանդի վիճակն իմանալու համար եկավ նաև Բագրատյանը: Չնայած բթացնող եռուղեպին, Իսկուհին նկատեց, թե երեկվանից ինչքան զուստովել, ներս են ընկել նրա մազակալած աչտերը: Աղջկան զարմացնում էր և այն, որ ժուլիեթը Օվսաննայի կողքին հազիվ կես ժամ նստեց, այնինչ ահադին ժամանակ ապրում էին մի հարկի տակ, իբրև նույն ընտանիքի անդամներ: Արամը ամուսինը, տասը ռոպեն մեկ հայտնվում էր, խսկույն ետ վազում: Պընդում էր, թե բացակայել չի կարող. երեկվա հաղթանակից և թուրքերի նահանջից հետո զինվորները կարող են վտանգավոր անհողություն տըր-

վել: Մինչդեռ իրականությունն այն էր, որ կնոջ համար հուզվում էր, աֆհանգստանում և ուղղակի չէր կարողանում մի տեղ կանգնել-մնալ: Բարեսիրտ հայր-Թովմասյանը հեռվից, օձագալար նեղ ճանապարհով հեռեւում էր որդուն, որպեսզի սա իր ծայրահեղ ապրումների համար շանթարգել ունենա: Շինարար վարպետն ուրախությունից հագել էր կֆորակնօրյա սև պիջակը, չէ՞ որ աշխարհ էր գալու իր տոհմի շառավիղը: Ժամացույցի ոսկե շղթան հորիզոնական դիրքով կախված էր որովայնի վրա, որը մսի պակասից դեռևս չէր տուժել:

Ամեն բարեկամ որեւէ նվեր էր բերել կամ տնային իր: Օրինակ, դեղագործ Գրիգորը ծննդկանի սիրտն ու նյարդերը կազդուրելու նպատակով բերել էր մի սրվակ դիհենու հյութ: Ինքն էր պատրաստել: Բացց սա շատ համեստ նվեր էր աքլորի ձվի համեմատությամբ: Երբ գործը դեռևս գլուխ չէր գալիս, և ապարդյուն ցավերը շարունակվում էին, հանկարծ հայտնվեց մի պատավ կին: Զեռքին չափապանց խոշոր ձու կար: Պնդում էր, թե դա իրենց արջորն է նորած լուսնի տակ ածել: Եթե ծանր ելքությունով բռնված կինը առանց կեպելու հում-հում ուտի բնության այդ բարիքը, Երեխան վայրկենապես դուրս կգա: Մայրիկ Անթառամը, որն իր ամուսնուց ավելի լավ գիտեր մարդկանց հետ վարվել, պառավին շնորհակալություն հայտնեց հսկա ձվի համար, խոստացավ խնդուն հետեւել նրա խորհրդին և ճանապարհ դրեց:

Հավաքված կանայք Օվասնային կշռամբում էին, թե ինչու երկուների ցավերից չի ճշամ: Դա վերադրում էին դոռողություն: Եվ դա, եթե ուզում եք իմանալ, դոռողություն էր, ամօթի հետ կապված դոռուցություն: Նստիկը, վարդուն ու Մանուշակը դարձյալ ասպարեզ մտան: Ետնիկը վրտնում պղծած՝ մասնագետի ներողամիտ, հեգնատ աչքերով քիտում էր Մայրիկ Անթառամի ծանր զբաղմունքը: Այգպես աշխարհահողանի վիրաբույժն է դիտում գլուղական սափրիչի աշխատանքը:

Ավելի քան ութժամյա ավայտանքից հետո Օվասնան վերջապես լույս աշխարհ բերեց մի տղա: Երեխան, որն արդեն մոր արդանդում Լայնքան ահ ու սարսափ էր ապրել գեղջության օրերից ի վեր, ուշադիտց էր և չէր շնչում: Անթառամը ցնցեց դեռևս արյունոտ ու կեղտոտ փորբիկ մարմինը, իսկ Իսկուհին փռեց բերանի մեջ: Նստիկն ու նրա ընկերուհիներն ավելի փորձված էին: Կայծակնային արագությամբ ճանկեցին ընկերքը, յոթ տարբեր բնույթների պատկանող առեղներ խրեցին մեջը և այդ ամբողջը նետեցին կրակի մեջ: Մարմնի անկենդան մասից խոնջատված մանկան կյանքը կրակի շնորհիվ ազատագրվեց, մազապուրծ փղավ հող դառնալու ճակատագրից: Մի քանի վայրկյան հետո նորա-

ծինն սկսեց թուրք կուլ տալ, ապա շնչել, հետո էլ լաց լինել: Մայրիկ Անթառամը նրան ղգուշորեն սրբում էր դմակի յուղով: Սեկված բաղմությունն ուրախ աղմկեց: Արևը մայր մտավ: Պատվելի Արամը սկսանակ հոր շփոթված և փոքր-ինչ ծիծաղելի հպարտությամբ գիրկն առավ այդ էնճոռտ էակին, որը տակավին մարդ էր դառնալու, և ցույց տվեց հավաքվածներին: Բոլորը հրձվեցին, գովեցին Թովմասյանին, քանի որ նորածինն արու գավակ էր: Զինվորները կոշտ ու կոպիտ սրամտեցին: Ոչ ոքի չէր մտահոգում ապագան: Հաշտին չէ, թե ով առաջինը նկատեց Մուսա լեռան իսկական որդու կրծքի փոքրիկ, կլոր, հրագույն խալը: Կանայք սկսեցին դատողություններ անել դրա շուրջը: Նունիկը, վարդուկն ու Մանուշակը պետք է կարողանալին վերծանել նման խորհրդավոր նշանները, քանի որ դա առնչություն ուներ նրանց մասնագիտության հետ: Բայց պառավները ոչինչ չասացին, շղարշները փաթաթեցին գլխներին, ստաղան էրենց առատ վարձը և ճանապարհ ընկան:

Նրանց ծերունական դարչնագույն ոտքերը կտրում անցնում էին տարածությունը: Նրանք դարձյալ նման էին հին հունական ողբերգությունների սլառավիներին, Երբ նոր ծագած լուսնի ցուլքի տակ քարշ էին գալիս դեպի լքված գերեզմանատունը:

Երեք օր ու գիշեր հաղիվ էր անցել, երբ դետքերը հայտնեցին, թե գյուղերում ինչ-որ անհասկանալի շարժում է սկսվել:

Գաբրիելն իսկույն բարձրացավ դիտակայաններից մեկը: Հիրավի, հեռագիտակի ոսպնյակում հայտնվեցին իրարից խիստ տարբեր դեմքեր, որոնք աշխույժ եռուղեո՞ւ մեջ էին: Որոնտեսի հարթավայրում բուլոր լայն ու նեղ ճանապարհներով իրար ետևից առաջ էին սողում եզասալներ: Գյուղերում կարելի էր տեսնել ֆեսերով ու շալմաներով մարդկանց ահագին բաղմություններ: Դրանք ինչ-որ շտապ գործով դես-դեն էին վազվզում: Գաբրիելը հեռագիտակով զննեց բոլոր գյուղերը, բայց ոչ մի տեղ զինվոր չտեսավ: Զափթիեներ շատ քիչ կային: Դրա փոխարեն նա նկատեց, որ այդ օրը ևս հեղեղի պես եկել, լքված գյուղերն էր լցվել Անթաքիեի ու շրջակայքի ծանոթ խաժամուժը, բայց մարդկային հորձանքն ավելի ազդու տպավորություն էր թողնում և կարծես ինչ-որ ծրագրված նպատակ ուներ: Յողոնօլուքի եկեղեցու հրապարակում անհանգիստ շարժում կար: Զալմայավոր մարդիկ հրշեջ սանդուղքով բարձրանում էին դեպի Թափուր զանգակատունը, մոտենում մեծ գմբեթին: Ինչ-որ բարալիկ ձայնի ծորուն ալիքներ լսվեցին (ոչ, դա կարելի էր միայն կոահել), արձագանք տվին ի լուր աշխարհի: Քրիս-

ւոռսի օթեանից մարգարեի աղոթասացն իր ողբահունչ կոչն էր ամենուր հղում, կոչ, որ հրապուրում, սարսռեցնում էր ամեն մահմեդականի, իսկ այժմ հավատացյալներին Մուսա լեռան ստորոտն էր հրավիրում ամալի երկրի բոլոր գյուղերից ու ավաններից: Բարեգործ Ավետիսի կառուցած Հրեշտակապետաց եկեղեցու հաշիվը փակված էր: Եվ թուրքի ուղեղում ծառա եղավ մի անդուսպ ցանկություն՝ հաուբեցային մի քանի համազարկով հանդգնորեն ամեն ինչ շարդուփշուր անել: Բայց Գարբիելը վանեց այդ մղումը հենց որ այն ծնվեց: Նա չպետք է գրժեր իր նախկին հիմնական վճիռը՝ միշտ պաշտպանվել, երբեք չհարձակվել: Ներքեում գտնվող թշնամու վրա լեռն ավելի սարսափելի տպավորություն էր թողնում, երբ լուռ էր, մեռած ու խորհրդավոր: Ավելորդ հանձնողությունը միայն կարող էր վնասել պաշտպանական պայքարին: Դա թուրքերին, իբրև պետական ժողովրդի, կարող էր ապստամբներին պատժելու բարոյական իրավունք ընձեռել:

Հովտում ծայր առած եռուզեոին նայելով՝ Բագրատյանը մտորում էր, թե տակավին քանի՞ ճակատամարտի կարող են զիմանալ: Չնայած երկու անգամ հաղթել ու ահագին ավար էին ձեռք բերել, չնայած Զառուշ Նուրհանը փամփուշտներ էր պատրաստում, ռազմամթերքը սպառվելու վրա էր: Բագրատյանի սիրտը ճմլվում էր, երբ գիտակցում էր, որ ամենահափոքր ձախողումն անգամ կտանի դեպի անխուսափելի կործանում: Դամյաջըքի ժողովրդի համար միջին աստիճան գոյություն չունենալ՝ կամ հաղթանակ, կամ մահ: Մի խրատատի կորուստն անգամ արդեն հավասար կլինելու վախճանի: Գարբիելը հազար անգամ խորհել էր այդ մասին: Նման կորուստը ոչ միայն վախճան կնշանակեր, այլև ամեն ինչ՝ թե լավ, թե վատ, ինչպես լինում է նման դեպքերում: Նրա ռազմագիտական արվեստը պետք է միայն հետաձգեր այդ վախճանը, որքան հնարավոր էր: Հանուն այս նպատակի չպետք է ապարդյուն վատնեին թուրքերին կրկնակի պարտությունամբ ներշնչած խուճապալին սարսափի դրամագլուխը:

Բույե առ բույե ավելանում էր հովտում խռնվող բազմության քանակը: Երկար դիտելուց հետո Բագրատյանը եկավ այն եզրակացության, որ ռազմական հարձակում չի ծրագրված: Սակայն այս նորաբնակչության նպատակը դեռևս լիովին չէր հասկանում: Գուցե իրոք, գուցե և ցուցադրաբար թուրք կառավարիչներն ուզում էին քրիստոնյա բնակիչներին փոխարինել մահմեդականներով: Բագրատյանը Յողոնօլուքի եկեղեցու բակում գանազանեց եվրոպական զգեստներ հագած պարոնների մի փոքրիկ խումբ: Գլխի ընկավ, որ դրանք մյուղիրն ու նրա ստորա-

դրյալներն են: Ուրախացավ. սպաներ չկային: Ոչ ոք չէր քննարկելու ռազմական իրադրությունը: Համենայն դեպս նա հրամայեց ուժեղացնել մարտական պատրաստությունը, կրկնապատկել գետքերի թիվը, հետախուզական խմբեր ուղարկել առաջ, մինչև խաղողի այգիներն ու մրգաստանները, անհնարին դարձնել թուրքերի գիշերային անակնկալ հարձակման ամեն մի փորձ:

Փաբրիկեն իրական վիճակը ճիշտ էր գնահատել: Յողոնօլուքի եկեղեցու առաջ կանգնած էր պեպենոտ մշուղիորը: Բայց այնտեղ ավելի բարձրաստիճան մի պաշտոնյա էլ կար՝ լեռդախոտավոր կայմակամը: Անձամբ ժամանել էր ամեն ինչ սեփական աչքով տեսնելու: Սա հիմնավոր պատճառ ուներ: Կանոնավոր զորախմբի երկրորդ, ավելի տխուր և ավելի ամօթալի պարտությունից հետո Անտիոքում հավանաբար այնպիսի բան էր տեղի ունեցել, որ անհետևանք թողնել չէր կարելի:

Կայմակամի ու մանկական այտերով խեղճ բինբաշու միջև անմիջապես կենսւց և մահու պայքար էր բուրբուրել: Հնացած հայացքների տեր ռազմիկը, զորանոցի այդ համեստ հայրը, բոլորովին անհաղորդ էր իթթիհաթական նուրբ քաղաքականության նոր ոճին: Հիմա միայն գլխի ընկավ, թե ինչու իր ոխերիմ թշնամին և տեղակալը, այդ յուզբաշի չեղածը, հենց այդ օրերին արձակուրդ վերցրեց: Նրան արձակուրդ տալով՝ բինբաշին ընկել էր նույն այդ մարդու որոգայթը: Յուզբաշին շուտով գրավելու էր իր պետի տեղը: Դա սկսվեց այն բանից, որ կայմակամը խորամանկորեն կարողացավ ժողովրդին գրգռել բինբաշու դեմ: Անտիոքով միայն մի հիվանդանոց կար, որ ենթարկվում էր քաղաքացիական իշխանություններին: Թեթև վիրավորները մնում էին զորանոցում: Բայց նրբ խնամքի ու բժշկական օգնության կարիք էր զգացվում, գինվորական հրամանատարը կայմակամին խնդրում էր ծանր հիվանդներին ընդունել հիվանդանոց: Կայմակամը խարդախորեն իր օգտին էր գործադրում բյուրեկրատական այս խճճված արարողությունը: Թեև բինբաշին բոլոր դեպքերում արդին կորած մարդ էր, բայց թե տվյալներին ուսուգումն ու հետաքննությունը կարող էին շաքաթներով ձգձգվել, նախքան վրա կհասնէր խոյական անկեմքը: Ոչ մի ավելորդ քալ չպետք է կատարվեր: Փավստում իր քաղաքականությունն իրականացնելու համար կայմակամը պետք է գտներ իթթիհաթական հուսալի մարդիկ: Նրա ինչի՞ն էին պետք Աբդուլ Համիդի ժամանակներից մնացած դանդաղ քավթառները: Ինքն ու յուզբաշին ճիշտ էին կանխատեսել իրադարձությունները և միմյանց հետ զազտնի դաշինք էին կնքել: Նրբ բինբաշին Անթաքին վերադարձավ, իբրև իր սեփական պարտության գլխիկոր բո-

Թաքերը, մի քանի ժամ առաջ, խոր գիշերով, տեղ էին հասել քարավեժքի ու ճակատամարտի զոհերով՝ սպանվածներով ու վիրավորներով ծանրաբեռնված սայլերի երկար քարավանները։ Հյուսիսում լույս չէր վառվում, թեև ամեն ինչ արդեն հայտնի էր։ Երբ վիրավորները կանգ առան հիվանդանոցի մուտքի առաջ, տնօրենը ներս շփողեց և մնաց անդրդվելի։ Նրան խիստ հրաման էր տրված. առանց կայմակամի թույլտվության ոչ մի հիվանդ չընդունել։ Ո՛չ աղաչանք-պաղատանքն օգնեց, ո՛չ հայհոյանքը։ Բաց երկնքի տակ, լուսնի ու նավթի ճրագի լույսով, բժիշկը սպեղանի էր դնում վերքերին։ Նա էլ ո՛չ թույլտվություն ուներ, ո՛չ տեղ և չէր կարող իր նեղ ու խղճով հիվանդանոցի խցերում ապաստան տալ երկու հարյուր հոգիանոց վիթխարի դորախմբին։ Ճարահատյալ իր օգնականներից մեկին ուղարկեց կայմակամի մոտ՝ հրահանգ ստանալու։ Ահազին ժամանակ անցնելուց հետո սա ձեռնունայն ետ եկավ։ Կայմակամն այնքան խորն էր քնած, որ անհնարին էր արթնացնել։ Վճռեցին տնքացող ու հեծկտացող վիրավորներին տանել զորանոց. գոնե գլխներին տանիք կլինեի։

Մինչ այդ արևը ծագեց, իսկույն սկսվեց օրվա եռուզեռը։

Անտիոքի բնակչության վրա արշուճառված սայլերի թեղած տպավորությունը դժվար է նկարագրել։ Հենց այդ պահին, ճակատագրի քմահաճությամբ, բինբաշին իր շտաբով ներս մտավ քաղաք։ Երբ ուզում էր անցնել Ուսնտեսի կամրջով, բազմությունը վրա տվեց քաքերով, և բինբաշին իր պաշտոնատեղին հասավ ու իր կյանքը փրկեց անփառունակ, զարտուղի ճանապարհներով։

Միայն այժմ, երբ արդեն հորձանք էր տալիս շուկայի օրվա մարդկային հեղեղը, արջաքուն մտած կայմակամից ստացվեց անհրաժեշտ թույլտվությունը։ Կարգադրել էր հիվանդանոց ընդունել տարաբախտների երկար շարասյուները, բայց խստորեն պատվիրել էր տեղափոխել մեծ շուկայի միջով։ Դեղնած, տանջահար դեմքեր և արնաներկ վիրակապեր տեսնելով՝ ժողովուրդը սաստիկ բորբոքվեց։ Զայրացած ամբոխը նետվեց դեպի զորանոց, ջարդեց խեղճ բինբաշու պատուհանների ապակիները (այս կողմերում ապակին համարվում էր թանկարժեք ապրանք)։ Սակայն դրանով նա չգոհացավ։ Ռազմական իշխանության մնացորդներին այնպիսի սարսափ տիրեց, այնպիսի փոքրոգություն, որ խաժամուժի ահից կողպեքով փակեցին զորանոցի դարպասը, ինչպես սահմըդկած քաղքենիներ։ Հասարակ ժողովուրդն իր մեջ միշտ էլ պետական պաշտոնյաների դեմ անթեղված ունի մի հինավուրց, դյուրաբորբոքատելություն։ Ամբոխը զորանոցի պատերի ետևում տիրող գերեզմանա-

յին լուռությունն բնդունեց իբրև սեփական հաղթանակի նշան և անցավ նոր քարկոծության: Սպաները բինքաշուն աղերսում էին, որ նա պահակազորին հրամայի հրապարակը մաքրել հորիզոնական դիրքով բռնած լայնշեղք սվիններով: Բայց ծերունին բազմոցի վրա ընկած՝ ոչ մի խորհուրդ չէր լսում: Միայն այս բառերն էին կսկիծով պոկվում նրա շուրթերից. «Ես մեղք չունեմ: Ես մեղք չունեմ»: Տառապանքներից մեռնելու չափ հոգնած՝ նա լալիս էր, երբ քնած չէր, քնում էր, երբ չէր լալիս:

Ի լրումն այդ ամենի, տեղական զինվորական հրամանատարությունը մի խայտառակություն ևս կուլ տվեց: Քաղաքացիական իշխանությունը, այսինքն՝ ոստիկանությունն ու զափթիկները նրան ազատեցին մոլեգնած ամբոխի ձեռքից:

Այս ուրախալի իրադարձության ժամանակ կայմակամը եղունգ մաքրել-ներկելու մեջ վարպետացած սալոնիկցի մյուզիկրի հետ շտապեց քաղաքային հևագրատունը: Այս երկու պարոնայք քաղաքական դարմանալի նրբամտությամբ ղեկուցադիր հղեցին նորին պայծառափայլությունը՝ Հալեայի վալուն: Արտակարգ երկարաշունչ հաղորդագրությունը մատիտով խիտ գրված տասը խոշոր էջ էր կազմում կամ հազար հարյուր հիսուն բառ: Դա խուսափողական բնույթ ուներ, ինչպես փոքրոգի, բայց փառամուլ փաստաբանի ելույթ, ճոռում էր ինչպես ռադիկալ թերթի առաջնորդող հոդված: Նախ ամենաազդու պոյներով նկարագրվում էր ձախողված արշավանքը, տրվում էր ծանր, անտեղի կորուստների թիվը, իբրև ռազմական անլուր կարճամտություն, խարանվում էր բախտի քմահաճույքին թողնված հրանոթների գրավումն ապստամբների կողմից, մի բան, որ իրողություն էր: Այնուհետև կայմակամը թողնում էր այս տխուր նյութը, հիասթափությամբ հիշեցնելով, թե զինվորական իշխանությունների վրա ազդելու իր փորձերը միշտ էլ սխալ են ընկալվել: Բայց և այնպես նա առանձնապես շեշտում էր ժողովրդի պոռթկացող զայրույթը, ժողովուրդ, որը կատաղած պահանջում էր կոշումից անհապաղ զրկել հրամանատարին՝ բինքաշուն, սպառնում փողոցային ապստամբությամբ: Այդպիսի մի ապստամբություն հնարավոր չէր ձեռել ոստիկանության և ժանդարմերիայի միջոցով: Ուստի անհրաժեշտ էր իսկույն տեղի տալ: Ցանկալի կլիներ, որ նորին պայծառափայլությունը ռազմական իրավասու իշխանությունների միջոցով սույն հրամանատարին կոշումից զրկեր և զինվորական դատարանի տնօրինությանը հանձներ՝ պատժելու համար: Կայմակամը տեղի ունեցած իրադարձությունից հանգում էր այն եզրակացությանը, թե այդ ամենի պատճառը «կրկա-

կի իշխանութիւնն» է, քանի որ սիրիական վիլայեթները ենթարկւում են ոչ միայն քաղաքական իշխանութիւններին, այլև շորրորդ բանակի հրամանատարութեանը: Քանի դեռ գոյութիւն կունենա այս անկախութիւնը, ինքը չի կարող երաշխավորել ո՛չ իր գաւառի խաղաղութեան, ո՛չ էլ հայերի տարագրութեան ցանկալի իրագործման համար: Կայմակամն իրավաբանորեն պատճառաբանում էր, որ հայ ազգի վտարումը տեղական իշխանութեան իրավասութեան մեջ է մտնում: Այդ գործում զինվորական ամենաբարձրաստիճան ատյաններն անգամ չպետք է ինքնուրույն դեր խաղան: Տվյալ դեպքում զինվորականները պետք է հանդես գան միայն իբրև «օժանդակողներ»: Օժանդակութեան դեպքում էլ, ըստ օրենքի, զորքը պետք է շարժվի միայն ու միայն քաղաքացիական իշխանութիւնների որոշումների համաձայն: Այնպես որ ներկա ձևն ապօրինի է, քանի որ գլխավոր հրամանատարութիւնը գործում է սեփական քմահաճույքով, հաճախ մերժում որևէ օժանդակութիւն, թշնամաբար է վարվում տեղական կառավարութեան հետ, նույնիսկ քաղաքացիական իշխանութեան բաղկացուցիչ մասը հանդիսացող ժանդարմերիան օգտագործում է սեփական նպատակների համար: Այս վտանգավոր իրողութիւնը տեսնելով, հայ բնակչութիւնը սրտապնդվում է, դիմադրութիւն ցույց տալիս, մի բան, որ անմիջապես ծաւալվելու դեպքում լուրջ հետևանքներ կարող է ունենալ ամբողջ պետութեան համար:

Կայմակամն այս պաշտոնական հաղորդագրութիւնն ավարտում էր գրեթե սայառնալիքով: Մուսա լեռան հայերի զինված ապստամբութիւնը ճնշելու պատասխանատվութիւնն ինքը կստանձնի միայն մի պայմանով, եթե ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացված լինի իր ձեռքին: Այս նպատակի համար իր տրամադրութեան տակ պետք է դրվի այնպիսի ուժ և սպառազինութիւն ունեցող զորաբանակ, որ հնարավոր լինի լեռը մաքրել լիովին ու մեկընդմիջտ: Միջոցառումը չպետք է իրագործեն տեղական պայմաններին անծանոթ կողմնակի սպաներ: Ինքը թախանձագին կլանդրեր Անթաքիեի կայագորի գլխավոր հրամանատար նշանակել բինբաշու տեղակալ յուզբաշուն, միայն թե հակահայկական գործերում նա պետք է լիովին ենթարկվի իրեն՝ կայմակամին: Իսկ եթե այս արդարացի առաջարկներն ընդունելի չեն, ապա ինքը՝ կայմակամը, խոնարհաբար հանդգնում է հայտարարել, որ վերոհիշյալ խայտառակութիւնը պետք է կուլ տալ առանց հետագա որևէ միջոցառման և Մուսա լեռան ապստամբներին թողնել իրենց ճակատագրի հայեցողութեանը:

Քաղաքական և հոգեբանական տեսակետից կայմակամի զեկուցագիրը գլուխգործոց էր: Եթե նրա ցանկութեան գեթ մի մասը կատարվեր,

նա կդառնար Սիրիայի ամենաանկախ գավառապետը, Հին ոճին ընտելացած պաշտոնյան սրտանց կիսորշեր այդ հսկայական հաշտորդագրության ինքնավատահ տոնից, Բայց երիտթուրքական ժամանակակից իշխանավորների լսողությունը շուվում էր նման ամբարտավան տոնից, նրանք արևմուտքի երկրպագուներ էին և նախապաշարմունքի հասնող պատկառանք ունեին այնպիսի բառերի հանդեպ, ինչպիսիք էին «նախաձեռնությունն» ու «եռանդը», թեկուզ դրանք արտահայտվեին բողոքի ձևով:

Նույն այդ ժամանակ իր վարդապետն այտերից առհավետ դրկված, կործանված բինբաշին մանրակրկիտ զեկուցագիր ուղարկեց իր վերահաս գեներալին, նա երկար-բարակ դանդաղաբեր էր կայմակամից, որն ստիպեց առանց նախապատրաստվելու ձեռնամուխ լինել ձախողված միջոցառմանը: Բինբաշու ոճն աղաչական էր, հանդիսավոր, երկչուտ, ուստի և անհաջող: Թշվառ քսանչորս ժամվա ընթացքում ետ կանչվեց, տրվեց դատի: Հայերի հաջողակ պայքարի այդ ամենաանմեղ զոհը երկարամյա ապահով գործունեության ասպարեզից անհայտացավ գաղտնի, գիշերային խավարում: Նորին պայծառափայլությունը՝ Հալեպի վալին, կայմակամի ձևակերպումներին այնքան կարևորություն տվեց, որ դրանք ցայտուն դարձնող հավելումներով ուղարկեց ներքին գործոց մինիստրին: Ստորագրվալն իր նուրբ մատները դրել էր վերադասի այրող վերքին: Այն օրից ի վեր, ինչ Սիրիայում հրամանատար էր կարգված հոռմեական հյուպատոսի անսահմանափակ իրավասություններով օժտված Ջեմալ մեծ փաշան, բոլոր վալիներն ու մյութեսարըֆները կուչ էին եկել, դարձել թագավորի ստվերներ: Ջեմալ փաշան խոշոր իշխանավորների հետ վարվում էր այնպես, կարծես դրանք իր բանակի մատակարարներն էին: Սրանց խստորեն հրամայում էր այստեղ կամ այնտեղ այսքան հագար օխա ցորեն հասցնել կամ մինչև այսինչ տեղը այս ու այն ճանապարհը կարգի բերել հարկ եղածին պես: Զորավարը քաղաքացիական ամբողջ բնակչությունը դիտում էր իբրև բեռ դարձած պորտաբույծների նախիր, իսկ քաղաքացիական կառավարչությունը համարում էր միանգամայն ավելորդ չարիք: Այնպես որ Հալեպի նորին պայծառափայլություն վալին ուրախացել էր: Վերջապես սանձահարվելու էր երկաթյա փաշան, և Ստամբուլի մեծամեծներն իրազեկ էին լինելու անձնապատան զինվորականի ողբալի անհաջողությունը:

Թալիաթ բեյը Անտիոքի կայմակամի գլուխգործոցը կարգաց անորոշ զգացումով: Նրա խնդիրն էր ներքին ծառայությունը պաշտպանել զինվորական ուղեծրություններից: Առանց այդ էլ նրա համար հայերի

արտաքսումն ավելի վսեմ նպատակ էր, ավելի կարևոր, քան դժգոհ սլարժենկոտների տաղովալի փառասիրութիւնը: Իր սովորութեան համաձայն զորեղ թաթը մի քանի անգամ վերից վար քսեց սպիտակ բաճկոնին: Այնուհետև նախկին հեռագրիչը զորեղ թաթի ճարպիկ մատներով իրար միացրեց հեռագրերի թերթերը, մակագրեց. «Խնդրում եմ անհապաղ տալ դրական լուծում»: Փաստաթուղթն անմիջապէս հայտնեւից ռազմական մինիստրի սեղանին: Էնվեր փաշան սովորաբար Թաւրիթ բեյի ոչ մի խնդրանքը չէր մերժում: Երբ այս երկու պարոնը երեւոյան հանդիպեցին էնջումենի՝ ժամանակ (մինիստրական սամանափակ խորհուրդ), էնվերը մոտեցաւ իր բարեկամին: Պատերազմի երիտասարդ աստվածն ամոթխած ժպտաց իր աղջկակուն երկար թարթիչներով:

— Մուսա դաշի կապակցութեամբ թունդ հեռագիր ուղարկեցի Ձեմալին...

Առանց սպասելու, որ Թաւրիթը շնորհակալութիւն հայտնի, դեմքին նուրբ կատակի արտահայտութիւն տալով՝ ավելացրեց.

— Բոլորդ ինձնից պետք է շնորհակալ լինեք, որ ես այդ խելագարին քշեցի Սիրիա և զրկեցի հեղինակութիւնից:

Երուսաղեմում, Յաֆաչի դարպասի մոտ կար արաբական մի հյուրանոց, որի պատուհանները բացվում էին Դավթի միջնաբերդի երկնածիղ մինարեի կողմը: Այստեղ ժամանակավորապէս իր շտաբն էր հաստատել բանակի պենիւրալ Ձեմալ փաշան: Հենց այդ ժամանակ էլ նա ստացաւ էնվերի, Հալեպի վալու և մյուս պաշտոնյաների հեռագրերը: Նրանք բոլորն էլ խնդրում էին անհապաղ լվալ հայերի հետ կապված խայտառակութեան ամոթանքը: (Այդ օրերին երիտթուրքական իշխանավորները միմյանց զրքաչափ հեռագրեր էին ուղարկում: Պատճառը ոչ միայն հանդամանքներն էին, այլ խառնաշփոթ բառահեղեղից բարբարոսական հաճույք ստանալու գաշթակցութիւնը):

Ձեմալ փաշան մեն-մենակ նստած էր իր սենյակում: Իր շտաբի երկու պետերից ոչ մեկը ներկա չէր՝ ոչ Ալի Ֆուադ բեյը, ոչ էլ գերմանացի ֆոն Ֆրանքընշթայնը: Այնպէս որ փաշան կարող էր իրեն ազատ զգալ: Դռանը կանգնած էր միայն Օսմանը՝ թիկնապահ զորախմբի պետը, հսկայատիպ մի լեռնցի, որը գնքի թանգարանում կարող էր ցուցադրվել իբրև ռազմիկի խրտվիլակ: Իր թիկնազորով Ձեմալը երկու նպատակ էր հետապնդում: Ձինվորների ուժանտիկ հանդերձանքով հագուրդ

1 Էնջումեն — հանձնաժողով, կոմիտե, խորհուրդ

էր տալիս ասիացու իր պերճամուկությանը, քանի որ ռազմական պղտոր թոհուբոհ մեջ ծախսերի համար ոչ ոք հաշիվ չէր տալիս: Միաժամանակ ամոքում էր մի հոգեկան տաղնապ, որ հնուց ի վեր ապրել էն բոլոր բռնակալները, երկչուղ կրելով սակավ հաջողակ գործակիցներից: Դա մահափորձի սարսափն էր: Օսմանն իրավունք չունէր տեղից շարժվելու, մանավանդ այն ժամանակ, երբ Ստամբուլից երեւէ պարոն էր ժամանում: Ջեմալն անհավանական չէր գտնում, որ իր սիրեցյալ եղբայրները՝ էնվերն ու Թալիաթը, կարող էին իր մոտ առաքել մահվան ճարպիկ մի գործակալ՝ լավագույն բարեմաղթութուններով: Նա հեռադրերը կարդաց ուշի-ուշով, հատկապես էնվերինը: Թեև առաջ քաշված խնդիրը մի առանձին նշանակություն չունէր, դեպնավուն դեմքն ավելի դժգունեց, իսկ սե թավ բեղերով ծածկված գոգեղ շրթունքները կատաղությունից սալիտակեցին: Գեներալը տեղից վեր թռավ, սկսեց վազվզել սենյակում: Էնվերի պես նա էլ փոքրամարմին էր, բայց բնավ նրբակազմ չէր, ալլ ավելի շուտ՝ կոշտ ու կոպիտ: Ձախ ուսը փոքր-ինչ վեր էր ցցված: Անժամեթ մարդիկ նրան համարում էին տձև: Գեներալական ոսկեթեկ թեքերի միջից կախված էին ծանր, կարմրավուն ձեռքերը: Դրանք տեսնելով՝ մարդ հասկանում էր, թե ինչու է տարածվել այն առասպելը, ըստ որի նա իբր Ստամբուլի դահճի թռն էր: Էնվեր փաշան ստեղծված էր աշխարհի ամենաթեթև, իսկ Ջեմալը՝ ամենածանր նյութից: Եթե առաջինի մոտ սովոր էին երազկոտ ու քմահաճ էր, ապա սրա մոտ պոռթկուն էր, վայրագ: Ջեմալ փաշան հասարակ ծագում ունեցող մարդու անսպառ տառելությամբ ատում էր աստվածների նրբակիրթ սիրեցյալին: Նա դժվարությամբ էր ձեռք բերում այն, ինչ էնվերի զոգն էր քնկնում հեշտ ու հանգիստ, առանց որեւէ վաստակի՝ ռազմական փառք, հաջողություն խաղի մեջ, կանանց բարեհաճությունը: Ջեմալը մի անգամ էլ ձեռքն առավ հեռագիրը, փորձեց պաշտոնական ոճից առանձնացնել էնվերի ծեծեքուն ինտոնացիան:

Այդ րոպեին Մուսա լեռան չոթ համայնքի ճակատագիրը մագից էր կախված ավելի, քան երբեք: Ջեմալի պաշտոնական գրությունը բավական էր, որպեսզի Դամլաջըքի դեմ ուղարկվեին հետևակային երկու լրիվ գումարտակ, լեռնային հրետանու մի մարտկոց և մի քանի գնդացի: Դրանով մի ժամվա ընթացքում ամեն ինչ կվերջանար, հակառակ Բագրատյանի հմտության և բոլոր հայերի քաջության: Բայց երբ Ջեմալը մի անգամ էլ հեռագիրը կարդաց, նրա ցատկումը հասավ իր գագաթնակետին: Նա շփոթված Օսմանին մուտոցով ձայն տվեց, որ իրեն մենակ թողնի, ալլես չհամարձակվի խանդարել, թե չէ գլուխը կթռչի: Ապա

մոտեցավ պատուհանին, բայց իսկույն ետ դարձավ, որ ոչ ոք իրեն չտեսնի հոգեկան այդ ծանր վիճակում: Երանի՞ կարողանար ոտքի տակ ճգմել, փոշի դարձնել էնվերին: Պատերազմի այդ սալոնական տիկնոջը: Գեղեցիկ աշխարհի այդ փքված տարփածուին: Այդ կեղծարարին, որը տղամարդուն վրայի ոչ մի գործ չի կատարել. հաղթողի փառքին նա հասավ սողալով: Չէ՞ որ Ադրիանապոլը երկրորդ անգամ գրավելիս նա իր հեծյալներով առաջ մղվեց այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ վաղուց արդեն ավարտված էր: Եվ օսմանյան կայսրության այդ սնամեջ, շնչին խեղկատակ լակոտի առաջ պետք է գլուխ խոնարհի Ջեմալը: Այդ խորամանկ թեթևասովիկը Ջեմալին Սիրիայում իշխանություն տալով՝ ուզում է նրան հողին հավասարեցնել:

Ստամբուլի Մարսի դեմ գններալի գայրույթը բուրբուքվեց, ալեկոծելով նրա հոգու ամենահեռավոր խորքերը: Դրդապատճառը ինչ-որ ծիծաղելի մանրուք էր: Էնվերի հեռադիրն սկսվում էր հետևյալ խոսքերով. «Խնդրում եմ անհապաղ միջոցներ ձեռք առնել...»: Գրել էր «Ձերդ պայծառափայլություն», առանց նույնիսկ «փաշա» տիտղոսի: Անինչ Ջեմալը ձեռականության մեջ հասել էր մոլեռանդության, հատկապես էնվերի նկատմամբ: Ձեռականությանը նա հանդիսավոր լրջությամբ հետևում էր նույնիսկ մտերմական հանդիպումների ժամանակ: Հիվանդացին դյուրազգացությամբ հետևում էր, որ էնվերը ևս պատշաճ հարգանք դրսևորի, իր արժանապատվությունից ոչ մի տառ չպակասեցնի: Այն, ինչ հեռագրում էնվերն ամբարտաժանորեն մոռացության էր տվել, վերջին կաթիլն էր, որով լցվեց Ջեմալ փաշայի ատելության բաժակը: Վերջին ամիսներին էնվերը գններալին հրեշավոր պահանջներ էր ներկայացնում: Գրանք Ջեմալը կատարում էր լուռումունջ: Սկզբում փաշան ստիպված եղավ Ստամբուլ վերադարձնել ութերորդ և տասներորդ դիվիզիաները, ապա՝ նաև քսանհինգերորդը, իսկ ավելի ուշ տասներեքերորդ բանակային ամբողջ կորպուսն ուղարկվեց Բաղդադ և Բիթլիս: Ներկայումս Սիրիայի ամբողջ ռազմական դիկտատորի տրամադրության տակ կար տասնվեց-տասնութ հալից ընկած գումարտակ, այն էլ, ռազմական իմաստով, մի ընդարձակ տարածության վրա, որը ձգվում էր Տավրոսի լեռնազազաթներից մինչև Սուեզի ջրանցքը: Այդ ամենը հետևանք էր էնվեր փաշայի քմահաճույթի և ոչ թե ռազմական ընդհանուր իրադրության: Ոչ մի արդարացում չկար: Ջեմալն այդ բանում համոզված էր և ատամներն էր կրճտացնում: Գններալխսիմուսն աճապարի ճարպկությամբ լրիվ զինաթափ էր արել փաշային, դարձրել անվնաս, միաժամանակ զրկել որևէ հաջողություն ձեռք բերելու հնարավորությունից:

Ատելությունից բորբոքված փաշան հիշողության մեջ վերականգնում էր դավաճանական հարյուրավոր մանրամասնություններ, որոնք հայելու պես արտացոլում էին էնվերի արհամարհական վերաբերմունքն իր նկատմամբ: Գեներալի սսիմուսն ու նրա կլիկը միշտ ջանում էին Զեմալին հեռու պահել, մասնակից չդարձնել կարևորագույն որոշումները կայացնելուն, չհրավիրել մտերմական խորհրդակցություններին: Զեմալի հանդեպ ցուցաբերված վերաբերմունքն ի սկզբանե եղել էր դիտավորյալ նվաստացումների շղթա: Եվ ամենամեծ նվաստացումն այն էր, որ նա էնվերի դեմ չկարողացավ իրեն դրսևորել, որ վերջինիս ներկայության ու ազդեցության հետևանքով անդառնալիորեն գլորվեց դեպի երկրորդական աստիճանը, թեև տոգորված էր զորավարի ու ռազմիկի սեփական գերազանցության գիտակցությամբ:

Զեմալ փաշան, ձախ ուսը վեր-վեր ցցած, վազվզում էր սեղանի շուրջը: Իրեն լիովին անդոր էր դրում: Գլխում տղայական տեսիլներ էին կայծակում: Նոր բանակ կազմած մտնել Ստամբուլ, գերի վերցնել այդ հանդուգն պղպջակին, Բոսֆորը բացել զաշնակից նավատորմի առաջ և ներկա հակառակորդների հետ պայմանագիր կնքել: Նա երրորդ անգամ հեռագիրը ձեռքն առավ, բայց իսկույն դեն շարտեց: Ի՞նչ ձևով թունավորել էնվերի ու նրա մտերիմների տրամադրությունը: Զեմալը գիտեր, որ նրանք հայերի բնաջնջումը համարում էին իրենց հայրենասիրական ամենասրբազան գործը: Ինքն էլ հաճախ նույն կարծիքն էր հայտնում: Բայց նա երբեք չէր հանդուրժի զուտ էնվերական այդ դիլետանտությունը: Ինչո՞ւ հենց Սիրիան պետք է դառնա հայերի մահվան հանգրվանը: Ռազմական մինիստր Զեմալին հեռատեսորեն չէր հրավիրում տեղահանությանը վերաբերող խորհրդակցություններին: Այլապես քաղցրիկ էնվերի ծրագրի բանը բուրդ կլիներ: Դա նույնպես առիթ ծառայեց, որ վայելչատես ստահակը փաշային հարավ-արևելք քշի:

Զեմալը վայրագ վրեժխնդրությամբ խորհրդածում էր, թե արդյոք չփակի՞ Սիրիայի սահմանները, ետ չդարձնի՞ Անատոլիա գնացող քաղաքացիները և դրանով իսկ ի դերն չհանի՞ մեծ գործը:

Հենց այդ վայրկյանին շտաբի պետը՝ գնդապետ Ֆոն Ֆրանքընշ-թայնը դուռը բախեց: Զեմալն իսկույն իրենից վառեց այն ամենը, ինչ ծնունդ էր պարապ վրդովմունքի: Դարձավ նույն ողջախոհ, երևույթները գրեթե կասկածամտորեն կշռադատող գեներալը, ինչպես նրան գիտեին ստորադրյալները: Ասիացու կրքոտ շրթունքները արագ-արագ սողացին թավ բեղերի տակ, թաքնվեցին: Մանավանդ գերմանացի գնդապետի մոտ միշտ մտահոգ էր ձևանում, որպեսզի թողնի դժգոհ, բայց և անդիմա-

դրելի տրամաբանութեան տեր մարդու տպավորութիւն: Ֆոն Ֆրանքընշթայնը վարժվել էր այդ բանին. Զեմալը նրա աչքին միշտ էլ ամենաանխոռով, ամենասառնարկուն գորավարն էր:

Նստեցին սեղանի առաջ: Գերմանացին բացեց թղթապանակը, միջից դուրս բերեց իր գրառումները, գեկուցեց Սիրիայում նոր գորքեր տեղաբաշխելու մասին: Նկատեց իր առջև գրված հեռագրերը: Վրայիներ էնվեր փաշայի հրամանն էր:

— Զերդ պայծառափայլութիւնը կարևոր թղթե՞ր է ստացել...

— Մի՛ նեղվեք, գնդապետ,— վրա բերեց Զեմալը:— Այստեղ կարևոր գործերը կախում ունեն ոչ թե ռազմական միջոցառումից, այլ միայն ու միայն ինձանից:

Եվ նա իր կարմրավուն ձեռքով վերցրեց էնվերի հեռագիրը, կտոր-կտոր արեց, դուրս նետեց Գավթաբերդին նաչող պատուհանից:

Այս թուրք իշխանավորն իր դուրազգացութեան հետեանքով ակամա դարձավ Գաբրիել Բագրատյանի դաշնակիցը: Նա ո՛չ պատասխանեց, ո՛չ էլ մարդիկ, գնդացիւր կամ հրանոթ ուղարկեց Մուսա լեռը քարուքանդ անելու:

Զեմալ փաշայի անգործութիւնը հայ լեռնականներին փրկեց վերահաս կործանումից, առանց նրանց աղատելու դանդաղ մահվան ճիւրաններից: Եթե Սիրիայի ու Պաղեստինի դիկտատուրն ինքը ձեռնպահ մնաց, ապա բավականաչափ կային գլխավորական ստորին կենտրոններ, որոնք կարող էին ինքնուրույն վճիռ կայացնել: Խստաբարո յուզբաշին՝ տարաբախտ բինբաշու հաջորդը, Հալեպի կայազորի պետին համոզել էր, որ սա այդ նպատակի համար ուղարկի մի քանի վաշտ: Վալին նույնպես մի գրութեամբ խոստանում էր հատկացնել զափթիներին մի մեծ գործարարութիւն:

Այսպիսով, կայմակամը Հալեպում հաջողութեւն գտավ: Եվ հաջողութեւնից բորբոքվեց նրա փառասիրութիւնը:

Բագրատյանն իր դիտանոցում հաճախ այն զգացումն էր ապրում, թե Դամլաջըքը պտտվող անծայր ոլորտի մեռյալ կետն է, մահացութեան մութ շրջանի անտեսանելի, սակայն վաշտագ հոլովման բացարձակ անշարժ կենտրոնը: Այսօր, երբ եզասայլերը, գրաստներն ու մարդկային բազմութիւնը հեղեղի պէս ընթանում էին դեպի հովիտն ու լեռնային գլուղները, մեռյալ կետի շուրջը ծավալված շարժումն արդեն շատ պարզ էր երևում: Այդ ի՞նչ հորձանք էր:

Կայմակամին թվում էր, թե հասել է այն ժամը, երբ ինքը քաղա-

քական գործն օրինակելիորեն գլուխ բերելով՝ կանցնի կուսակցության առաջավորների շարքը: Դրանով նա հայոց ճակատագրի մահացու ոստայնի վրա մի նոր, ամուր թել ավելացրեց: Մեջտեղ էր ընկել նաև արաբական ազգային շարժման խնդիրը, որը վերջերս ահագին գլխացավանք էր պատճառում սիրիական իշխանություններին: Լայնորեն տարածված գաղտնի ընկերությունները, ինչպիսիք էին «էլ Ահդը» («Ուխտ») և «Արաբ Եղբայրները», կրակոտ ու ազդու պրոպագանդա էին մղում Ստամբուլի դեմ: Նրանք նպատակ ունեին արաբ բոլոր ցեղերը միավորել, ստեղծել ինքնուրույն և անկախ պետություն: Այստեղ էլ, ինչպես աշխարհի բոլոր մասերում, գործի գլուխ կանգնած էր տիրապետող ազգամուլությունը, որը ձգտում էր գաղափարական, կրոնական, պետություն հիմնել բիւլոգիական խղճուկ տարրերի շրջանակում: Խալիֆայությունն աստվածաշնորհ գաղափար էր, իսկ թուրք, քուրդ, հայ, արաբ լինելը՝ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ երկրային իրողություն: Հին ժամանակների փաշաները հաստատ գիտեին, որ խալիֆայության գաղափարը, հոգևոր գերադաս միություն գաղափարն ավելի վսեմ է, քան մի քանի դիվանար կարիերիստների առաջադիմական ցնորքը: Հին կայսրության զրպարտված թմրության, ճակատագրի քմահաճույթին ապավինելու, մեղկ վաճառվածության մեջ կար պետական մոտեցման զգուշավոր, իմաստուն, անձնուրաց ուղախոհություն, մի բան, որ արագ ներգործության սովոր, կարճատև հավրապահին բնավ չի կարող հասկանալ: Նախկին փաշաները նուրբ հոտառությամբ զգում էին, որ ազնիվ, սակայն խարխլված զղյակը բարեփոխումներով չի փրկվի: «Երիտասարդ թուրքերին» հաջողվեց հարյուրամյակների գործը կործանել մի շնչում: Նրանք արին այն, ինչ երբեք չպետք է անեին ժողովրդական պետության կառավարողները: Իրենց ազգայնական ցնորքներով վարակեցին հպատակ ժողովուրդներին: Բայց թե հիմարները հաշվից դուրս են: Որքա՞ն վատ պետք է լինի մարդու տեսողությունը, որ դրամայի ետևում չկուսահի հեղինակին: Մարդիկ ուզում են այն, ինչ պետք է ուզեն: Պետության մեծ, գերբնական կապերը խրվված են: Դա նշանակում է, որ աստված ինքն իր հետ շախմատ էր խաղում, բայց ֆիգուրները խառնել էր՝ դրանք նոր ձևով դասավորելու համար:

Բոլոր դեպքերում արաբական ազգայնականությունն անցել էր հարձակման: Սկիզբ առնելով հարավից, դա թափանցում էր թուրքական պետության խորքերը՝ մինչև Մոսկու, Մերսինա, Ադանա: Սիրիական վիլայեթներում թուրքերն ստիպված էին լրջորեն հաշվի նստել այդ շարժման հետ, քանի որ շորրաբոլ բանակի թիկունքում արդեն ծայր էր առել

այն նախանձախնդիր քմբոստութիւնը, որը գործող գորքի հրամանատարութեան համար ծայրահեղ վտանգ էր ներկայացնում: Անթաքիեի խեղճ բիւքաշու գլխին եկած փորձանքը գաղտնի առնչութիւն ուներ այս խլրտման հետ: Կայմակամը հայերի դեմ կարողացավ հմտորեն օգտագործել զավառի արաբ վալրիվերո բնակչութեան տրամադրութիւնը: Միաժամանակ հույս ուներ իսլամական մոլեռանդութիւնը բորբոքելով՝ հասնել իր նպատակին: Տեղահանութեան օրենքի համաձայն հայերի սեփականութիւնը լիովին պատկանելու էր պետութեանը: Համենայն դեպս աշգաբն էր թղթի վրա: Բայց իրականում զավառական իշխանութիւնները վարելով էին այնպէս, ինչպէս կամենում էին: Անթաքիեի կայմակամը սլարտութեան առաջին իսկ օրը իր պաշտօնյաներին ուղարկեց Մուսա լեռան շրջակա բոլոր գլուղերը, որտեղ բավական ստվար էր արաբ բնակչութիւնը: Պատվիրեց հայտարարել, թե Սուեդէայի և Ռես էլ իւնգրի միջև ընկած սիրիական երկրամասը խաչողի այգիներով ու մրգատաններով, շերամապահութեամբ ու մեղվաբուծութեամբ, ջրի ու անտառափայտի առատութեամբ, իր տներով ու կալվածքներով հանդերձ, ձրի բաշխվելու է նրանց, ովքեր առաջիկա երկու օրում բնակչութիւն հաստատեն հայկական հովտում: Մյուզիքները հեռատեսքեն հասկացնում էին, թե թուրքերի համեմատութեամբ, առավելութիւն կտրվի արաբ աշխատասեր երկրադործներին:

Ահա թե ինչն էր անսկիակալ դաղթի շարժառիթը: Գերազատիվ կայմակամն անձամբ ժամանեց, մնաց Յողոնօլուքում՝ բաշխումը հսկելու և արաբ երեւելիներին սիրաշահելու: Իշեանեց Բագրատեան ամառանոցում, այնտեղից վտարելով մուհաջիրին ու նրա գերդաստանը:

Քառասունութ ժամում գլուղերն արդեն առաջվա պէս բազմամարդ էին: Հարստացած արաբներն ու թուրքերը եղբայրացան: Ավելի սիրուն տներ իրենց կյանքում չէին տեսել: Ուղղակի ափսոսում էին դրանց մեջ ապրել: Եկեղեցիներն անմիջապէս վերափոխեցին մզկիթների: Առաջին իսկ երեկոյան երկրպագեցին ալլահին: Մուլաները երկնավորին գոհութիւն հայտնեցին նոր, սքանչելի բարիքների համար: Նրանց բարօրութեան վրա միայն մի ստվեր էր ընկնում. դեռևս այնտեղ, վերևում, հանդրգնորեն ապրում էին քրիստոնյա կեղտոտ խողերը: Ամեն հավատացյալի պարտքն էր՝ բնաջնջել դրանց: Միայն այդ բանից հետո կարելի է բարեպաշտորեն վայելել առատ բարիքները: Տղամարդիկ մզկիթներից դուրս եկան կաթձկտուն աշքերով: Նրանք ևս բուռն ցանկութիւն էին զգում շուտ փակել կողոպտված տանտերերի հաշիվը, որպէսզի իրենց

գեղջիկական առաքինի հոգիները խորքից չքանա ներքին տհաճությունը։
Մուսա լեռան պաշտպանները խոժոռ, բայց անտարբեր աչքերով
էին դիտում իրենց հայրենիքի կործանումը։

Ի՞նչ էր պատահել ժամանակի հետ։ Քանի՞ հավիտենականություն
էր պետք, որ մի հատիկ օրը սողալով գնար, լուծվեր գիշերվա մեջ։ Բայց
և որքա՞ն արագոտն էր ցերեկը խիտունջ-գիշերվա համեմատությամբ։ Որ-
տե՞ղ էր ժուլիեթը։ Վազուց ի վեր ապրո՞ւմ էր այս վրանում։ Առհասա-
րակ նա ապրե՞լ էր որևէ հարկի տակ։ Երբեք ապրե՞լ էր եվրոպայում։
մի՞ջ էր ժուլիեթը։ Հավանաբար նա այն էակը չէր, որ լեռնական ժողո-
վրդի հետ տանջվում էր գերության մեջ։ Հավանաբար նա այն էակը
չէր, որ ամեն առավոտ քնից արթնանում էր սարսափախառն զարմանքով։
Սպիտակ, հոգնատանջ մայրմինք սահելով իջնում էր անկողնուց, կանդ-
նում դորգին, վրան պցում ննջադդեստը, նստում ծալովի աթոռին, հա-
լելավոր փոքրիկ սեղանի առաջ, դնում իր դալուկ, բայց և արևախանձ
դեմքը։ Հնարավո՞ր բան էր։ Այդ դեմքը, անփայլ աչքերը, շորացած մա-
զերը, այրված մաշկը ինչպե՞ս կարող էին դուր գալ մի երիտասարդի։
Մի քանի օր էր, ինչ ժուլիեթն իր սպասուհուն առավոտ կանուխ վրանից
դուրս էր ուղարկում, ապա երկչոտությամբ, կարծես ոճիր էր գործում,
սկսում էր օծվել իր անուշահոտ յուղերի մնացորդներով։ Վերջապես
հագնվում էր, կապում ահագին գոգնոցը, գլխին թասակաձև փաթաթում
սպիտակ մի շոր։ Հիվանդանոցում աշխատելու օրից ի վեր ոչ մի այլ
զգեստ չէր հագնում։ Թասակով ու գոգնոցով նա իրեն բարոյապես ավե-
լի լավ էր զգում։ Դրանք մի տեսակ համազգեստ էին, որը Դամլաջքում
ունեցած իր դիրքին արտաքուստ ավելի էին հարմար։

Նախքան վրանից դուրս գալը ժուլիեթը ծունր իջավ անկողնու առաջ,
գրկեց բարձերը, մի անգամ ևս իրենից վանեց իրականությունը։ Անցյա-
լում, օրեր (թե՞ տարիներ) առաջ, նա իրեն զգում էր կորած, տարա-
բախտ։ Բայց այժմ կարոտով էր տենչում այդ անմեղ տարաբախտու-
թյունը։ Աշխարհի ստեղծման օրից դեռևս ոչ մի կին իրեն այնպես
նվաստացած չէր զգացել, ինչպես նա՝ այդ պատվավոր, գիտակից կինը,
որի հետ երկարամյա ամուսնության ընթացքում ոչ մի «դեպք» չէր
պատահել։ Մի՞թե հարյուրավոր դեպքերն ու սիրային արկածները Փա-
րիզում ներելի մանրուք չէին համարվի։ Այնինչ այստեղ դա ստոր դա-
վաճանություն էր, այն էլ հուսահատ պայքարի, անխուսափելի մահվան
սպառնալիքի պայմաններում։ Փոքրիկ աղջկա պես ֆրանսուհին մրմն-
ջում էր, դեմքը բարձերի մեջ թաղած. «Նա կանգնել չեմ կարող»։ Ի՞նչ

օգուտ: Անողոր օտարութեան մեջ, անհայտ, անբեկանելի վճռով նա տրվեց մի բանի, որը մոտ թվաց հոգուն: Կարծես իր ներսում հակադիր ուժ ոգեկոչելու համար ժուլիեթը կիսաձայն գոչեց. «Գաբրիել»: Բայց Գաբրիելը նույնքան էր բացակա, որքան ինքը՝ ժուլիեթը: Ամուսնու ճշմարիտ պատկերը նա ավելի ու ավելի հազվադեպ էր կարողանում դուրս կորզել իր հիշողութեան գունատ լուսանկարների ավրամից: Թուխ բեղմորուքով այդ հայը, որ երբեմն-երբեմն նստում էր իր կողքին, ի՞նչ առնչություն ուներ Գաբրիելի հետ: Ժուլիեթը սարսափեց իր արցունքներեց, աչքերն ուշադրութեամբ սրբեց, սպասեց, սր կարմրությունն անցնի, և ինքը տգեղ չերևա:

Պետրոս Ալթունին բարձր ջերմություն չունեցող վիրավորներին ուղարկում էր «տուն»: Մինչ այդ նա այդ միջոցին չէր դիմում, բայց այժմ ստիպողական պատճառ կար: Օգոստոսի 14-ի հայկական հաղթանակի լուրը կայծակի արագութեամբ տարածվեց Հյուսիսային Սիրիայի դաշտավայրերում ու լեռներում: Դա առանձնապես մոտակա լեռներում թաքնված դաւաժիքների սրտովն էր: Հիրավի, հաջորդ օրն իսկ հայկական առաջապահ զորքերին մոտեցան քանեկեւ նոր դաւաժիքներ և ինգրեցին իրենց ընդունել մարտիկների շարքերը: Գաբրիել Բագրատյանը, դավաճանությունից ու լրտեսությունից զգուշանալով, մեկ առ մեկ ստուգեց դրանց: Քանի որ մարդիկ ներկայանում էին իբրեւ հայեր, զինված էին մատուցիչան հրացաններով և փամփաշաի առատ պաշար ունեին, քանի որ զոհվածներին փոխարինողներ էին պետք, Գաբրիելը բոլորին էլ ընդունեց գաղթական: Դրանցից մեկը շատ էր երիտասարդ և մի տեսակ շփոթված, անհանգիստ տեսք ուներ: Պնդում էր, թե Հալեպի զորանոցից չորս օր առաջ է փախել: Ոտքով ահագին ճանապարհ է անցել, մեծ դժվարություններ տեսել: Երեկոյան մեռելի պես գունատ հայտնվեց հիվանդանոցում, Ալթունու աչքի առաջ ինչ-որ անհասկանալի բառեր թոթովեց, ապա ուշաթափ ընկավ: Թժշկին իսկույն պատվիրեց հանել շորերը: Խեղճ տղայի մարմինը տաքությունից այրվում էր, ցրնցվում: Կրծքի վրա կարմիր, փոքրիկ կետեր էին դուրս եկել: Գիշերը դրանք շատացան: Ալթունին վաղուց օտարացած բժշկական ուղեցույցը ձեռքն առավ: Բայց հիերոգլիֆներից ոչինչ չհասկացավ: Ուղեց ֆրանսուհու հետ խորհրդակցելու Մատնացույց արեց հիվանդին.

— Նայեցեք սրան, սիրելիս: Ի՞նչ է Ձեր կարծիքը:

Ժուլիեթն այն արարածներից չէր, որոնք ընտելանում են արհամիրքին ու թշվառությանը: Ամեն անգամ հիվանդանոց մտնելիս հագվել էր զսպում սրտխառնությունը: Ջանք էր թափում, ամեն ինչի ձեռք էր

տալիս, այնինչ զգվանքը ոչ թե մեղմանում, այլ սաստկանում էր: Բայց այս վայրկյանին ինչ-որ անհասկանալի մղում զգաց, Կարծես տեղեկությունը ուզեց քափել իր դավաճանությունը: Ոտքերի տակ փրփրած բերանով, տենդից ուշաթափ, ցնցվող, քոսոտ, գարշահոտ մարդն իր մեջ մարմնավորում էր Գաբրիելին ու Ստեփանին: Ժուլիեթը ծունր իջավ, աչքերը փակեց և գլուխը մոտեցրեց հիվանդի ներս ընկած կրծքին: Թշուշ, թե նա էլ է դանդաղ ուշաթափվում:

Միայն Գոնզագի ձայնը նրան սթափեցրեց, թափանցելով մինչև սրտի խորքը.

— Ի՞նչ եք անում, Ժուլիեթ: Զէ՞ որ դա անմտությունն է...

Այստեղ տիկին Բագրատյանի նկատմամբ Ալթունին խղճի խայթ զգաց.

— Ավելի լավ կլինի, տիկին, եթե հիմա Դուք մեզ մոտ այգբան չշարշարվեիր...

Գոնզագը Ժուլիեթին աչքով-ունքով դողունի դուրս կանչեց: Ֆրանսուզին հլու-հնազանդ հետևեց նրան: Գոնզագի հարցում ևս ժամանակը դարձել էր քառասյին առեղծված: Ե՞րբ մտերմացան, ինչքա՞ն ժամանակ էր անցել: Երբվանի՞ց Ժուլիեթն սկսեց Գոնզագի հետից անպաշտպան կնոջ պես գնալ, ենթարկվելով նրա ամեն հրավերին: Որքա՞ն ծանր ու անտանելի էին դարձել դավաճանությունն ու լռությունը: Բայց Գոնզագը չէր փոխվել: Նույն ընդգծված ուշադրությունը, նույն հայացքն ու խոհերը, որոնցից Ժուլիեթը խույս տալ չէր կարող: Գաղթակայանի կյանքը հույն երիտասարդի արտաքինի վրա բոլորովին չէր անդրադարձել: Մազերը շարունակ անթերի սանրված էին, բաճկոնը՝ խոզանակով մաքուր սրբված, մարմինը՝ մաքուր, մաշկի գույնը՝ պայծառ, շունչը՝ ախորժելի: Արդյոք սիրո՞ւմ էր Ժուլիեթը նրան: Դա ինչ-որ ավելի անհավոր բան էր: Դժբախտ սերը միշտ ճանապարհ է որոնում, թեկուզ և երազում: Այս դեպքում ճանապարհ չկար: Գոնզագն ավելի անմատչելի էր դարձել, քան Դաբրիելը: Սկզբում ինչ-որ հաճելի բան կար, հարազատ ու մտերմիկ, կարեկցանք շարժող աշխարհում մոլորված մի բան, բայց հետո դա դարձավ սոսկալի անխուսափելիություն, որի դեմ Ժուլիեթն անզոր էր: Երբ Գոնզագը նրան փայփայում էր, նա զգում էր այն, ինչ երբեք չէր զգացել: Բայց այդ զգացման հետ աճում էր նաև ատելությունը իր՝ դավաճան կնոջ հանդեպ: Մովահայաց բարձունքների ծառախիտ ու մացառապատ անկյուններից շատերը դարձել էին նրանց գաղտնի ժամադրավայրերը: Գործադրելով հպարտության վերջին ճիգերը,

Ֆրանսուզին խորհում էր. «Ես այստե՞ղ, չոր գետնի՞ն, ե՞ս...»։ Բայց Գոնզագը միշտ էլ կարողանում էր հերքել այն ամենը, ինչ տգեղ էր թվում։ Կարծես միակողմանիության հանձար էր և խաղամուղի, հնահա-վաքի, որսորդի նման իր մեջ չափից ավելի զարգացրել էր միայն մի քանի հակում, մի քանի ունակություն։ Այս կարգի մարդկանց նման նա էլ օժտված էր նպատակասույց, անընկճելի համբերությամբ։ Դա նրան բերեց Դամիաջըք, ստիպեց ամենայն համեստությամբ սպասել հարմար օրվան։ Գոնզագի հանդարտ էությունը Ժուլիենի էության մեջ շփոթ առաջացրեց, կաթվածահար արեց կամքը։ Հաճախ այս կինը կորց-նում էր կշռադատելու, կողմնորոշվելու կարողությունը։ Նրա ներսում աճում էր զզվելի, մագմուլտ տերևներով թուփ հիշեցնող մի երևույթ, հետզհետե փակում լույսի առաջը։

Երկուսով նստած էին իրենց հանգստավայրերից մեկում, որին «Ռի-վիենբա» անունն էին տվել։ Գոնզագը մի գլանակ հանեց, բաժանեց երկու մասի, հանդիսավոր ձևով փռեց.

— Միայն հիսուն հատ է մնացել...

Եվ կարծես ծխախոտն սպառվելու հետ կապված մտահոգությունը փարատելու համար ավելացրեց.

— Բայց թե շուտով այստեղ նստած չենք լինի...

Ժուլիենը մտադրիվ նայեց նրան։ Գոնզագի ձայնը հնչեց նախկին անհոգությամբ.

— Կարծում եմ, որ այստեղից երկուսս կհեռանանք՝ դու և ես։ Ժա-մանակ դեռ կա։

Ժուլիենը կարծես դեռ չէր հասկանում Գոնզագի միտքը։ Սա իր ծրագիրը մեկնաբանեց չոր ու ցամաք ճշգրտությամբ։ Նեղություն էին քաշելու միայն առաջին ժամերին։ Լեոնային մի փոքրիկ շրջապայու-թյուն, ուրիշ ոչինչ։ Հարկ կլինի ժայռից ժայռ մագլցելով զնալ դեպի հարավ, հասնել Հաբասթի գյուղի աջ կողմում տարածվող Որոնտեսի հարթավայրը, ապա դուրս գալ Սուեդիայի ճանապարհը։ Անցյալ գիշերը Գոնզագն այս ճանապարհն էր հետախուզել, առանց որևէ մեկին հան-դիպելու, անվթար հասել սպիրտի գործարանը, դիրեկտորի տունը։ Ժու-լիենին հայտնի էր, որ այս մարդը հույն էր, ազգեցիկ անձնավորու-թյուն։ Գոնզագը զարմացել էր, թե որքա՞ն հասարակ, որքա՞ն բնական էր այդ ամենը.

— Դիրեկտորը լիովին մեր տրամադրության տակ է։ Գործարանի փոքրիկ շոգենավը օգոստոսի քսանվեցին բեռնավորված մեկնելու է Բեյ-

րութ: Լաթաքիայում և Տրիպոլիում կարճատև ժամանակով կանգ առնելուց հետո օգոստոսի քսանիննին հասնելու է Բեյրութ: Շոգենավը ամերիկյան դրոշ է կրելու: Գոբշարանը կապված է ամերիկյան ընկերության լուծման հետ: Դիրեկտորը պնդում է, որ ամենաշնչին վտանգն անգամ բացառված է, քանի որ կիպրոսյան նավատորմը այս օրերին դարձյալ դուրս է գալու բաց ծով: Դու առանձին խցիկ ես ունենալու, ժուլիեթ, երբ Բեյրութ հասնենք, խաղն արդեն շահած կլինես: Մնացածը միայն փողի խնդիր է: Իսկ դու փող ունես...

Ժուլիեթի աչքերի առաջ սեացավ.

— Հապա Գաբրիելն ու Ստեփանը...

Այդ պահին Գոնզագոն իր կոստյումի վրայից փչելով թոցրեց ծխախոտի մոխիրը.

— Գաբրիելն ու Ստեփանը: Նրանք շատ հայտնի հայեր են: Դիրեկտորին հարցուփորձ արի: Մարդը հրաժարվեց որևէ հաշի օղնելուց: Քանի որ թուրքական կառավարության հետ նրա հարաբերությունները շատ լավ են, չի ուղում վտանգավոր բայլի դիմել: Ամեն ինչ պարզ բացատրեց: Ցավոք սրտի, Գաբրիելին ու Ստեփանին օգնելն անհնարին է...

Ժուլիեթը ետ քաշվեց.

— Եվ ես պետք է ընդունե՞մ այդ օգնությունը... քեզնից...

Գոնզագոն թեթևակի օրորեց գլուխը. կարծես չէր կարողանում հասկանալ կնոջ ծայրահեղ տառապանքն ու խղճի խայթը:

— Ինքը՝ Գաբրիելն էր ուզում քեզ ճանապարհել: Հիշիր, խնդրեմ: Այն էլ ինձ հետ:

Ժուլիեթը բռնեց քնքերը սեղմեց քունքերին.

— Այո, ուզում էր ինձ ու Ստեփանին հեռացնել... Եվ ես այդ բանն արի... հարո՞ւմ եմ...

— Ժուլիեթ, դու բնավ էլ չպետք է նրան խաբես: Ես այդ բանը քեզնից չեմ պահանջում: Ընդհակառակը: Ասա ամբողջ ճշմարտությունը: Թեկուզ հենց այսօր, ավելի լավ:

Ժուլիեթը տեղից վեր թռավ: Դեմքը կարմրել էր, ջղածգվել.

— Ի՞նչ: Սպանե՞մ: Հինգ հազար մարդու ճակատագիրը նրա ձեռքին է: Եվ ես հենց հիմա պետք է սպանե՞մ նրան:

— Այդ մեծադղորդ բառերն ամբողջ գործը փլացնում են,— խիստ լրջանալով ասաց Գոնզագոն և մնաց նստած:— Մարդիկ սովորաբար կործանում են օտարներին: Այդ բանը մեզ հետ պատահում է ամեն

օր: Բայց երբեմն էլ ստիպված ենք լինում կշեռքի վրա դնելու մեր և աշխատեալ կոչված մերձավորներին կյանքը... Մի՞թե Գարբիէլն առհասարակ դեռ քո մերձավորն է: Եվ մի՞թե նրան դու իրոք կսպանես, եթե փրկվես, Ժուլիէթ:

Հուլիէի հանդարտ խոսքերն ու ինքնավստահ աչքերը դարձյալ առինքնեցին կնոջը: Գոնդագը բռնեց Ժուլիէթի ձեռքը և խրատական եղանակով սկսեց պարզաբանել իր փիլիսոփայությունը: Ամեն մարդ մի անգամ է աշխարհ գալիս և ամեն մարդու մի կյանք է տրված: Ոչ մեկի և ոչ մի բանի առաջ նա պարտականություն չունի կատարելու, բացի այդ կյանքից: Իսկ ի՞նչ է կյանքն իր էութեամբ: Ձգտումների ու ցանկությունների մի երկար շղթա: Եթե նույնիսկ դրանք մտացածին են, ապա կարևոր է, որ զորեղ լինեն: Մարդ պետք է անվերապահորեն կատարի կյանքի ձգտումներն ու ցանկությունները: Ահա կյանքի ամբողջ խորհուրդը: Այս պատճառով էլ մարդ իրեն վտանգի է ենթարկում, նույնիսկ գնում է մահվան ընդառաջ, քանի որ մեր ցանկությունները բավարարելու մղումից դուրս ոչ մի կյանք գոյութիւն չունի:

Գոնդագն օրինակ բերեց իրեն, որ արդարացին իր տրամաբանական, անկեղծ վարքագիծը: Նա երբեք չէր վարանել, հանուն իր սիրո նետով էլ մտանգի դեմ, չէր խորշել ամենատհաճ գոյութիւնից: Ապա հայտնեց այս արհամարհանքի արժանի եղբայրացութիւնը.

— Բայց այն ամենը, ինչ դու համարում ես գութ, սեր, անձնավորութիւն, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անդործունյաւ երկչուր:

Ժուլիէթի գլուխը ծանրորեն ընկավ նրա ուսին: Կնոջ մեջ դարձյալ ծայր առավ խորհելու, դատելու տանջալից անդորութիւնը.

— Դու այնքան չափւած-ձեւած մարդ ես, Գոնդագ: Այդպես չափւած-ձեւած և թափանցիկ մի՞ եղիր, Գոնդագ: Չեմ դիմանա: Ինչո՞ւ այնպիսին չես, ինչպիսին էիր առաջ...

Գոնդագի թեթևասահ ձեռքը՝ քնքուշ պացցումներ արթնացնող այդ հրաշքը, հպվեց Ժուլիէթի թևին, կրծքին, իջավ ազդերին ի վար: Կնոջ կրծքից անդուսպ հեկեկանք պոռթկաց: Գոնդագը մխիթարեց.

— Ժուլիէթ, դու դեռ ժամանակ ունես անելիքդ վճռելու: Յոթ երկար ու ձիգ օր: Ո՞վ գիտե, թե ինչեր կարող են պատահել մինչև այդ օրը...

Երկար ընդմիջումից հետո Տեր-Հայկազունը մեծ խորհրդի նիստ հրավիրեց: Տղամարդիկ նստած էին կառավարչատան խորհրդարանի երկար նստարաններին: Միայն դեղագործ Գրիգորը չէր մասնակցում: Իր

սովորութեան համաձայն, ննջարանից հետեւում էր խորհրդակցութեանը, լսում խոսակցութիւնը, առանց մի հատիկ բառով միջամտելու: Կարծես այդ իմաստունը ներքին կատարելութեան հասնելու համար իր հարաբերութիւնները գրեթե լիովին խզել էր մարդկանցից: Ոչ ոքի հետ չէր խոսում, իրենից բացի: Դա էլ պատահում էր գիշերային մենութեան ժամերին: Այդ մենախոսութեան վկան ոչինչ չէր հասկանա: Գրիգորը լեզվաբանական մեծազորող արտահայտութիւններ էր շոյալում՝ անկապ, իրար ետեից, ասես երազում: Մոտավորապես այս ձևով՝ «Հրահեղուկ երկրամիջուկ... Երկնառանցք... Յոթնաստեղյան բույլ... Ծաղկապտղաբերում...»: Այս հիասքանչ բառերը Գրիգորին վեհացնում էին, իր սեփական անձից վեր բարձրացնում, մոտեցնում բոլոր տարրերի նախապատճառին: Այդ բառերը նա օդ էր նետում, և դրանք մնում էին նրա գլխավերևում, ճախրում էթերում: Դեղագործը դրանցից կերտում էր գիտութեան փայլարձակ մոզաիկայի կամարակապ մի տաճար, որի կենտրոնում բազմում էր ինքը բուդդայական քուրմի ներքնաշող ժպիտով: Կա կատարյալ, ճգնափորական հարստութեան մի աստիճան, երբ ունեցածիդ չպետք է հաղորդակից դարձնես ոչ մի մարդու, քանզի ամեն մի վսեմութիւն ընկեր չի ճանաչում: Գրիգորը թերևս հասել էր այդ աստիճանին: Այլևս մարդկանց չէր ուսուցանում, նախկին սաները՝ ուսուցիչները, նրան չէին այցելում, նա էլ այդ մարդկանցով չէր հետաքրքրւում: Անցել էին այն ունայնաշունչ ժամանակները, երբ գիշերային շրջագայութիւնների դուրս գալիս նա ռականյաններին, շատախոսաների, ասայանների ու մյուս չնչին մարդկանց համար թվարկում էր աստղային աշխարհները, որոնց վերաբերող բոլոր քմահաճ թվերն ու անունները անսահմանութեան մարմաջով բռնված նրա մտքի ծնունդն էին: Այժմ հսկայական աստղերն ու բառերը շրջան էին գծում դեղագործի ներսում, և ձերուհին այլևս անզուսպ ցանկութիւն չէր զգում այդ ամենին խանդավառութեամբ հաղորդակից դարձնել ուրիշներին: Նա գիշերները մեկական ժամ հագիվ էր քնում: Ինչ-որ պարհուրելի ցավ օրեցօր ավելի անողոր էր կաշկանդում Գրիգորի ջղերն ու հոգերը: Երբ Ալթունին, իր բարեկամի մարմնական անկումը նկատելով, հարցը քննեց մասնադիտորեն, հիվանդից ստացաւ լատիներեն վերամբարձ պատասխան. «Ռեւատիսմոս արտիկուլորում էտ մուսկուլորում»¹: Ոչ մի գանգատ չէր լսվում Գրիգորի բերանից: Հիվանդութիւնը նրան առաքված էր ոգու ամենազոր ուժը վավերացնելու համար: Դա մի այլ հետեանք

¹ հոգերի և ջղերի ցավ (լատ.)

էլ ունեցաւ, Դեղագործի շուրջն ամեն ինչ իմաստազրկւում էր, Իրականությունը շառաշելով հեռանում էր նրանից: Այսօր, օրինակ, խորհրդակցող մարդկանց խոսքերին նա խուլ ու համրի նման հետևում էր չուլած աչքերով, խոսողների հետ աննպատակ բացում, փակում էր շրթունքները: Թւում էր, թե այլևս չի ընկալում անգամ հանապազօրյա գործածութեան բառերը:

Նորհրդակցությունն այս անգամ տևեց մի քանի ժամ: Մեկուսի նստել էին Ավագյանն ու Յողոնօլուքի քարտուղարը, արձանագրում էին կարեորագույն որոշումները, ձևակերպում: Կառավարչատան առաջ պահակ էր կանգնած: Տեր-Հայկազունն էր կարգադրել: Քանի որ վարդապետը ձևականութուններից խորշում էր, մարդիկ ենթադրեցին, թե նա հեռատեսորեն որևէ վտանգ է նախագգում: Եթե պահակը ոչ մի այլ անելիք չունենար, բացի կողմնակի մարդկանց մուտքն արգելելուց և աղմուկը կանխելուց, ապա դարձյալ կարելի էր ենթադրել, որ հրամանատարներն առանց պատճառի պաշտպանական միջոցի չէին դիմի: Ասել կուզի, օրը վտանգավոր էր:

Տեր-Հայկազունը խորհրդակցությունը վարում էր կիսափակ աչքերով, մրսկան, հոգնատանջ մարդու սովորական կեցվածքով: Օրակարգի առաջին հարցի պարենավորման վիճակի մասին զեկուցում էր պատվելի Արամը, իբրև ներքին գործերի կառավարիչ: Սա ներկայացրեց ճշգրիտ պատկերը: Տեղատարափի ժամանակ պատահած դժբախտությունից հետո ռումբերի առաջացրած հրդեհից ոչնչացել էր ոչ միայն ալյուրի մնացորդը, այլև մյուս արժեքավոր մթերքները՝ յուղը, ամբողջ գինին, շաքարը, մեղրը, սուրճն ու ծխախոտը, ազը: Սուրճից ու ծխախոտից կարելի էր և ձեռք քաշել, բայց առանց աղի յուլա գնալ չէին կարող: Երեք օր հետո անաղ միս էին ուտելու: Ինչ վերաբերում է մսին, որից բոլորն արդեն զգվել էին, ապա դա ևս սոսկալի պակասել էր: Նորհրդակցութեան մասնակից մուխթարները հաշվել էին անասունները, համոզվել, որ դրանց քանակը լեռը բարձրանալուց հետո մեկ երրորդով նվազել է: Այդպես շարունակել չէր կարելի, թե չէ կկանգնեին կոտրած տաշտակի առաջ:

Արամ Թովմասյանն իրենից հետո ձայն տվեց Թովմաս Քերուսյանին, որպեսզի սա, իբրև մասնագետ, նկարագրի հոտերի վիճակը:

Քերուսյանը ոտքի ելավ, գլուխը դեհուղեն դարձրեց, գեղջկական անհամաշափ աչքերով նայեց բոլորին, բայց ոչ մեկի վրա հայացքը կանգ չառավ: Սկսեց սրտաշարժ խոսքերով ողբալ իր սքանչելի ոչխարների կորուստը, ոչխարներ, որոնք իր երկարամյա անխոնջ հոգատա-

րության արգասիքն էին: Նրա սիրեցյալ կենդանիներն արդեն անձա-
նաչելի էին դարձել: Նախկին կյանքի երջանիկ օրերին հասուն ոչխարը
կշռում էր 45—50 օխա: Հիմա դրա կեան էլ հազիվ կշռեր: Մութխարի
կարծիքով այդ անկումը երկու պատճառ ուներ: Մեկը խիստ սենտիմեն-
տալ բնույթ էր կրում: Հանրային անիծյալ տնտեսակարգը (ինքը չէր
ժխտում դրա անհրաժեշտությունը) վատ էր անդրադառնում ոչխարների
վրա: Խեղճները նիհարում էին, քանի որ անտեր-անտիրական էին մնա-
ցել, ոչ մեկի սեփականությունը չէին, ոչ ոք նրանց մասին չէր հոգում:
Երկրորդ պատճառը սակավ քաղաքական էր և առավել համոզիչ: Պաշտ-
պանության սահմաններում եղած լավագույն արոտավայրերում, որտեղ
արածում էին ոչ միայն ոչխարներն ու աչձերը, այլև ավանակները,
խոտն սպառվել էր: Վատ սնվող անասունները կարգին միս քիչ են տա-
լիս, իսկ ճարպ բուրբուղին չեն ունենում: Ավթի բանն էլ բուրգ էր: Հե-
տըղճտե նվազում էր, կտրցնում յուղայնությունը: Արագի ու պանրի
մասին այլևս խոսք չկար: Դեռ կարող էր Քբուսյանը տխրությամբ գան-
գատվեց, եղրակացնելով, թե պետք է նոր արոտավայր գտնել, բարելա-
վել ոչխարների վիճակը: Այդ կարծիքին ամենայն խստությամբ առար-
կեց Բագրատյանը: Մարդիկ ապրում են ոչ թե խաղաղ ու բարվոք պայ-
մաններում, այլ (այն էլ լավագույն դեպքում) Նոյան տապանում, որի
շուրջը արյան հեղեղ է: Մարդկանց և կենդանիների ազատ տեղաշարժի
մասին մտածել անգամ անթույլատրելի է: Թուրք հետախույզները վրիս-
տում են պաշտպանության շրջագծի շորս կողմը: Դրանից դենը, Մուսա
լեռան հյուսիսային բարձունքներն անասուններ դուրս բերելը պար-
զապես հանդգնություն է, և ոչ ոք այդպիսի պատասխանատվություն չի
ստանձնի: Սատանան տանի, նոր արոտավայր կարելի է գտնել նաև
գաղթակալանի սահմաններում: Անասունները կարելի է հանել ավելի
բարձր գագաթները:

— Բարձր գագաթների խոտը կարճ է, արևից խանձված,— վիճա-
բանությանը խառնվեց Հաբիբի գլուղի մութխարը:— Այդ խոտն ուղ-
տերն էլ չեն կարող արածել:

Բագրատյանը մնաց անդրդվելի.

— Ավելի լավ է՝ նիհար միս ունենանք, քան առհասարակ չունե-
նանք:

Տեր-Հայկագույնը համաձայնեց այդ նախադրուշացմանը և պատ-
վելի Արամին խնդրեց շարունակել իր ելույթը: Արամն անդրադարձավ
հացի պակասությանը, զուտ միս ուտելու հետևանքներին: Հարյուրավոր
պատճառներից էլնելով, ամենից առաջ հոտերի կործանումը կանխելու

համար, անհրաժեշտ էր միջոցներ ձեռք առնել, միայն փոխարինել ուրիշ սննդամթերքով: Գյուղերի վերաբնակեցումից հետո անկարելի էր հույս դնել հովտում ուտելիք հայթայթելու վրա: Մյուս կողմից, բժիշկ Ալթունին պնդում էր, թե խառը սննդից գուրկ լինելու հետևանքով վատթարացել է ժողովրդի առողջական վիճակը: Ավելի ու ավելի են շատանում հյուծված դեմքերն ու սմբած մարմինները: Ամեն մարդ սեփական փորձով գիտե, թե ինչ անմխիթար դրուժյան մեջ է ինքը: Սննդի մեջ փոփոխություն մտցնելը բոլոր դեպքերում պարտադիր է: Այստեղ պատվելի Արամն առաջարկեց իր ծրարները: Մինչ այդ մարդիկ քիչ են հաշվի առել ծովի գոյությունը: Ռոշտիկ տեղերից կես ժամում հեշտությամբ կարելի է խցել ժայռոտ ծովափը: Ինքը՝ Արամը վերջերս փորձնական վայրէջք է կատարել, հայտնաբերել մի հիմ, լրված արահետ, որն առանց զմլարության կարելի է կարգի գցել: Էլ ո՞ր օրվա համար են թե՛ ժողովրդի, թե՛ գոտավիճների մեջ եղած ճանապարհաշինարարները: Երկու օր աշխատելուց հետո ծովի ու դաղթակայանի միջև կրստեղծվի հարմար հաղորդակցություն: Այնուհետև հարկավոր է երիտասարդներից, ուժեղ կանանցից ու պատանեկան ղրաբանակի չափահաս տղաներից մի խումբ կազմել, ժայռախորշերում հիմնել աղի շորանոց և մի փոքրիկ ձկնարան: Ծառաբներից պատրաստած լաստերով և ձողաթիկերով կարելի է համարձակորեն մի քանի հարյուր մետր ծով գուրս գալ, որս անել ապահով տեղերում: Այսօրվանից կարելի է գործին տեղյակ կանոնց հանձնարարել, որ ձկնորսական ցանցեր հյուսնեն, ինչքան կարող են: Քաղաքաձորում կանեփե պարաններ բավականաչափ կան: Դանը միայն ձկնորսությունը չէ, ինքը՝ Արամ Թովմասյանը, հիշում է, որ պատանի հասակում առաջնակարգ թռչնորս էր: Պետք է որ յոզոնօլուքցի տղաները մոռացած չլինեն այդ արհեստը: Ուրեմն՝ առաջ ցանցերով ու թակարդներով: Փոխանակ պարապ-սարապ թրև գան և մարդկանց ոտքերի տակ ընկնեն, թող թռչուններ որսան: Յավոր սրտի, որսորդության այլ ձևից օգտվել չեն կարող:

Աղի շորանոց, ձկնարան պատրաստելու և թռչնորսությամբ զբաղվելու վերաբերյալ պատվելու արած առաջարկն ընդունվեց ծափահարությոններով, քննության առնվեցին բոլոր մանրամասնությունները: Ավագների խորհուրդն Արամին հանձնարարեց գլուխ բերել այդ օժանդակ աղբյուրների գործը:

Արամից հետո ելույթ ունեցավ բժիշկ Ալթունին և զեկուցեց առողջապահական վիճակի մասին: Վերջին ճակատամարտում վիրավորված քառասունմեկ զինվորն էլ, նույնիսկ բարձր տաքություն ունեցող չորս

հոգին, փառք աստծո, արդեն հեռու են կյանքին սպառնացող որևէ վտանգից: Քսանութին արդեն հանձնել է իրենց ընտանիքների խնամքին: Գրանք բոլորն էլ շուտով կվերադառնան իրենց մարտական դիրքերը: Սակայն բժշկին վիրավորների վիճակից ավելի շատ մտահոգում է այն նոր հիվանդությունը, որն իր հետ Հալեպից բերել է երիտասարդ դասալիքը: Սա երեկ գիշերվանից մաքառում է մահվան դեմ և գուցե արդեն կենդանի չէ: Բայց բանը դրանով չի վերջանում: Հիվանդանոցում պառկած մյուս զինվորների մեջ ևս կան վարակիչ ախտի կասկածելի նշաններ՝ շնչարգելության նոպաներ, ուժեղ տենդ, փախում: Ուրեմն՝ խոսքն այստեղ այն համաճարակի մասին է, որի շուրջը Հալեպի թերթերը վերջին ամիսներին բազմիցս աղմուկ բարձրացրին: Այնթունին հիշում է այդ բանը: Արագ տարածվող համաճարակն այս նեղ գաղթականի համար նույնքան վտանգավոր է, որքան և թուրքերը: Ուստի այսօր ևեթ, վստի առավոտյան, ինքը հոգ տարավ, որ կասկածելի հիվանդներն առանձնացվեն մյուսներից: Քաղաքածորից հեռու, երկու գագաթների արանքում, ինչպես բոլորն էլ գիտեն, կա հաճարենիների մի փոքրիկ, ստվերախիտ անտառ, որտեղով ջուր է անցնում: Հենց այդտեղ ինքը վճռել է հիմենել սուր վարակիչ հիվանդանոց, քանի որ այդ կողմերը ոչ զինվորներն են գնում, ոչ էլ գաղթականի ժողովուրդը: Թող ավագների խորհուրդը հիվանդապահների մի խումբ ընտրի աշխատանքի ու ծառայության հետ առնչության չունեցող այն մարդկանցից, որոնք այլևս չպետք է շփվեն մյուսների հետ: Այնթունին տվեց Գևորգի՝ արեւածաղկով սպարողի անունը: Սա հիվանդապահ դառնալու հիանալի թեկնածու էր: Այս բժիշկը դիմեց Գաբրիելին.

— Բարեկամս, քեզ թախանձազին խնդրում եմ. այնպես արա, որ տիկին Շալիկին այլևս հիվանդանոց չգա, հիվանդներին չխնամի: Հանձին նրա ևս կրկնվեմ մի բարեխիղճ օգնականից, բայց, անկեղծորեն ասած, տիկինոջ ստողությունն իմ աչքին ավելի մեծ արժեք ունի, քան օգնությունը: Տղաս, ինձ մտահոգում է նաև, որ կինդ կարող է վարակվել: Մենք դիմացկուն մարդիկ ենք, մի մղոն էլ չենք հեռացել մեր տուն ու տեղից: Իսկ քո կինը Դամվաջը գալուց հետո շատ է փոխվել: Երբեմն խիստ տարօրինակ պատասխաններ է տալիս: Նրա տառապանքը միայն մարմնական չէ: Այս կենսաձևին մերված չէ: Ինչպե՞ս կարող էր այլ կերպ լինել: Ավելի հոգատար եղիր, ահա իմ խորհուրդը: Ավելի լավ՝ կլինի, եթե ամբողջ օրն անկողնում պառկած՝ վեպեր կարդա, վերանա մեր իրականությունից: Բարեբախտաբար մեր Գրիգորն այնպիսի մարդ

է, որ մի ամբողջ քաղաքի տիկիներին կարող է ֆրանսերեն գրեցրով ապահովել, փարատել նրանց հոգեկան ծանր ապրումները:

Ալթունու նախազգուշացումը վախեցրեց Գաբրիելին, և նա իրեն մեղավոր զգաց: Սիրտը ճմլվեց, երկու օրվա ընթացքում կնոջ հետ դրեթի մի բառ չէր փոխանակել:

Ուսուցիչ Հաբեթ Շատախյանը իր ելույթում բորբոքված գանգատվեց, թե պատանիներն ուղղակի վայրենացել են: Ուսման գործն արդեն անհնար է կանոնավոր ձևով առաջ տանել: Այն օրից ի վեր, ինչ Ստեփանն ու Հայկը գրավեցին հրանոթները, տղաներն իրենց լիարժեք ռազմիկներ են համարում, մեծերի մոտ իրենց լիտի են պահում և բոլորովին չեն քաշվում: Մոտիվարները հաստատեցին ուսուցիչ խոսքերը:

— Հե՛յ գիտի աշխարհ, Որաե՞ղ են այն ժամանակները, — հռուչեց Բիթիատի մոտիվարը, — երբ ջահելները մեծերի մոտ իրենց պահում էին խոնարհ հարսների պես:

Բայց Տեր-Հայկազունը, որն այժմ պատանիների վարքն ու բարքը ծայրահեղ անհրաժեշտություն չէր համարում, անմիջապես հարց տվեց Գաբրիելին.

— Բագրատյա՛ն, ինչպիսի՞ն է մեր պաշտպանության իրական վիճակը: Որքա՞ն ժամանակ կսրող ենք թուրքերին դիմադրել:

— Տեր-Հայկազուն, այդ հարցին ես չեմ կարող պատասխանել, — արձագանքեց Գաբրիելը: — Պաշտպանությունը միշտ էլ կախված է հարձակումից:

Տեր-Հայկազունն իր վարդապետական երկչոտ, բայց և վճռական հայացքը գամեց գլխավոր հրամանատարի դեմքին.

— Հայտնեցեք Ձեր անկեղծ կարծիքը, իրողությունը, Բագրատյան:

— Տեր-Հայկազուն, ես ոչ մի հիմք չունեմ կարծիքս թաքցնելու, որպեսզի խնայած լինեմ խորհրդի անդամներին: Հաստատ համոզված եմ, որ մեր գործը հուսահատական է...

Փոքր-ինչ խորհրդածելուց հետո նա մի քանի նախադասությամբ հիմնավորեց իր համոզմունքը: Մինչ այդ երկու ծանր հարձակում ետ էին մղել արյունահեղ ճակատամարտերով: Բայց ճակատագրական ամբողջ աղետը հենց այդ հաջողության հետ է կապված: Ի՛նչ խոսք, թուրքական կառավարությունը կատաղել է, փրփրել: Եթե պարտության լուրը երկրում տարածվի, պետության ռազմական հեղինակությունը խիստ կսուժի: Օսմանյան զինվորականությունն այս սոսկալի դասը հեշտությամբ չի մարսի, ինչպես մինչև այժմ: Ո՞վ գիտե, թե բանակի գեներալ Ջեմալ փաշան անձամբ չի ղեկավարի Դամլաջըքի դեմ մղվելիք պա-

տերազմը: Ինքը՝ Բագրատյանը, վախենում է, որ դա հենց այդպես էլ կլինի: Բոլոր դեպքերում երրորդ հարձակումը նախորդներին հետաժոր չափով անգամ չի նմանվելու: Հավանաբար թուրքերը, հետևակից բացի, կբերեն նաև լեռնային հրետանի և զնդացիորեն: Դամլաջըքը փոթորկալից կրակի տակ պահելու համար: Պաշտպանվողները դրան կարող են հակադրել միայն որոշ փոքր առավելություններ: Օգոստոսի տասնչորսի փորձառության հիման վրա վերջին օրերին ամրություններն ուժեղացրել են, բարելավել: Հատուբիցներ ունենալը միայն բարոյական առավելություն է ընձեռում: Թշնամու հանդեպ Դամլաջըքի ունեցած իսկական զերազանցությունը, ամեն ինչից ավելի, հալ գինվորներին մարսունակությունն է:

— Դա մեզ հիմք է տալիս հուսալու, որ աստծո օգնությամբ թերևս մի գրոհ էլ ետ շարտենք...

Այստեղ Գաբրիել Բագրատյանը խիստ անհրաժեշտ առաջարկություն արեց: Որքան էլ փրկության երազանքն անհեթեթ թվա, ավագների խորհուրդն իրավունք չունի անխուսափելի ճակատագրին ապավինելու և ձեռքերը ծալած սպասելու: Ո՛չ, ամեն, ամեն միջոցի պետք է դիմել: Մովն այնքան ահավոր կերպով ամայի է, որ կարծես մինչև օրս նավագնացությունը չի հայտնագործված: Բայց տա աստված, որ, հակառակ ամեն հավանականության ու ակնկալության, դաշնակիցներից մեկնումեկի ականանավը կանգնած լինի Ալեքսանդրեթի խարսխակայանում:

— Մենք պարտավոր ենք հաշվի առնել այս հնարավորությունը: Մենք իրավունք չունենք դա անտեսելու: Պետք է փորձենք: Արդյոք ի՞նչ է մտածում Հալեպում նստած ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսը, միտոր Զեքսոնը: Տեղյա՞կ է Մուսա լեռան քրիստոնյաների պայքարին ու թըշվառությունը: Մեր պարտքն է՝ ամեն ինչ նրան հայտնել և ամերիկյան կառավարությունից պաշտպանություն խնդրել:

Գաբրիելը բացատրեց իր ծրագիրը: Երկու խումբ սուրհանդակներ պետք է ուղարկել. մեկը՝ Ալեքսանդրեթ, մյուսը՝ Հալեպ: Ալեքսանդրեթ կզնան լավագույն լողորդները, իսկ Հալեպ՝ լավագույն արագավազները: Լողորդների խնդիրը շատ ավելի դյուրին էր, քանի որ Ալեքսանդրեթի ծովածոցը հասնելու համար միայն երեսունհինգ անգլիական մղոն պետք է գնային դեպի հյուսիս: Ճանապարհը կարող էին անցնել լեռնային մեռյալ բարձունքներով: Հանձնարարություն բուն նպատակը ծովածոցում կանգնած ռազմանավին լողալով մոտենալն էր, մի բան, որ պահանջում էր ծայրահեղ վճռականություն և ֆիզիկական ուժ: Հա-

լեպ գնացողներից այդքան կամք ու խիզախություն չէր պահանջվում, բայց պետք է կտրեին ութսունհինգ մղոն ճանապարհ, այն էլ գիշերային խավարում, առանց դուրս գալու մայրուղիները, խուսափելով մարդկային բնակավայրերից, շարունակ գտնվելով մահվան սպառնալիքի տակ, եթե սուրհանդակները հասնեին միստր Զեքսոնի տունը, ապա, իհնչ խոսք, փրկված կլինեին:

Բուռն խոսակցության տեղիք տվեց Բագրատյանի ծրագիրը, որը հանդուգն հույսի հեռանկար էր ստեղծում, դրանով իսկ նվազեցնում մահվան սպառնալիքը: Վճռեցին ուղարկել երկու լողորդ, Հալեպի համար մի երիտասարդ սուրհանդակն էլ բավական էր: Իհնչ իմաստ ուներ ավելորդ տեղը մի քանի մարդու կյանք վտանգի ենթարկել, Երկու հոգին ավելի բիշ աչքի կրնկնեին, քան երեքը, մեկն ավելի հեշտությամբ կանցներ մաքսատան աշխատողների ու զափօթիների մոտով, քան երկուսը: Տեր-Հայկազունի առաջարկով լողորդների և արագավազ սուրհանդակների ընտրությունը պետք է կատարվեր կամավոր սկզբունքով: Արագավազները (մեկ թե երկու հոգի, դեռևս հայտնի չէր) նամակը պետք է հանձնեին ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսին, իսկ լողորդները նույնպիսի մի գրություն պետք է հասցնեին որևէ նավապետի: Որպեսզի ձերբակալվելու դեպքում նամակները թուրքերի ձեռքը չընկնեին, հարկավոր էր դրանք կարել կաշվե գոտիների ձեղքերում: Տեր-Հայկազունը սահմանեց կամավոր ընտրության որոշակի օրը, ժամը և կարգը: Այդ առթիվ նա համայնքի փոքրամարմին քարտուղարին թեւադրեց Քաղաքաձորի բնակչությանն ուղղված մի կոչ: Մունեստիկներին հրամայվեց դա տարածել մինչև երեկո: Գաբրիելը հանձն առավ միստր Զեքսոնին ուղարկվելիք նամակի շարադրումը: Արամ Թովմասյանը խոստացավ գրել ռազմանավի հրամանատարին ուղղված դիմումը: Նա մի կողմ քաշվեց և գործի անցավ, շնայած դեռևս աղմկալիք քննարկվում էր օրակարգի մի այլ հարց: Երբեմն հուլմունքից վեր էր թռչում, բարձրաձայն կարգում, տեղ-տեղ ձեռքը հանդիսավոր ձևով բարձրացնում ու իջեցնում: Այդ պահին նա իսկ և իսկ բողոքական քահանա էր. կարծես կիրակնօրյա քարոզ էր կարդում: Շուտով ավարտեց իր դիմումը: Այդ փաստաթուղթը պահված է իբրև քառասուն օրվա վկայություն.

«Անգլիացի, ամերիկացի, ֆրանսիացի, ռուս, իտալացի որևէ ծովակալի, նավապետի կամ հրամանատարի, որին կհասնի սույն խընդրագիրը:

Սը՛ր, աղերսանքով դիմում ենք Ձեզ հանուն աստծո և մարդկային

եղբայրության: Մենք, հայկական յոթ գյուղի բնակիչներս, մոտ հինգ հազար հոգի, ապաստանել ենք Մուսա լեռան այն բարձրավանդակի վրա, որը կոչվում է Դամլաջըք և գտնվում է Սուեդիայի ու գահավեժ ծովագերքի հյուսիս-արևմտյան կողմում:

Մենք այստեղ պատսպարվել ենք, որ զոհ չգնանք թուրքական բարբարոսությանն ու գազանություններին: Մենք պաշտպանության ենք դիմել մեր կանանց պատիվը անարգանքից փրկելու համար:

Սը՞ր, Ձեզ անկասկած հայտնի է մեր ժողովրդի դեմ «Երիտասարդ թուրքերի» վարած ազգակործան քաղաքականությունը: Տեղահանության, շինծու վերաբնակության անվան տակ, գոյություն չունեցող ապստամբական ինչ-որ շարժում խափանելու պատրվակով, հայ մարդկանց վտարում են իրենց տներից, բռնագրավում նրանց արտերը, այգիները, շարժական և անշարժ ամբողջ գույքը: Որքան մեզ հայտնի է, նույն ձևով են վարվել Զեյթունի, երեսուներկու գյուղերի, ինչպես նաև այլ բնակավայրերի հետ...»:

Այնուհետև պատվելին նկարագրում էր իր կրած տառապանքները Զեյթունից մինչև Մարաշ: Նորից անդրադառնում էր յոթ գյուղի բնակչությանը, սրտաշարժ խոսքերով ներկայացնում Դամլաջըքին ապավինած ժողովրդի ծանր վիճակը: Խնդրագիրն ավարտվում էր օգնություն հայցող հետևյալ կոչով.

«Սը՞ր, աղերսում ենք Ձեզ ի սեր Քրիստոսի:

Մեզ հասցրեք Կիպրոս կամ մի այլ ազատ երկիր: Մեր մարդիկ թուլամորթներ չեն: Մեր հանապազօրյա հացը մենք կվաստակենք շարժաշխատանքով, եթե այդպիսին մեզ տրվի:

Եթե մեր խնդրանքը չափազանցություն է, ապա փրկեցեք գոնե մեր կանանց, երեխաներին, ծերերին, իսկ մեզ՝ պաշտպանունակ տղամարդկանց, հաճեցեք շնորհել զենք, ռազմամթերք և պարեն, որպեսզի մենք կարողանանք թշնամու դինված ուժերի դեմ մարտնչել մինչև մեր վերջին շունչը:

Սը՞ր, աղերսում ենք. մի՛ սպասեք այնքան, որ արդեն ուշ լինի: Բարձունքներում ապաստանած բոլոր քրիստոնյաների անունից՝

Ձեր խոնարհ ծառա

բողոքական հովիվ Ա. Թ. »:

Դիմումը գրվեց երկու լեզվով, մի էջի վրա՝ ֆրանսերեն, մյուս էջի վրա՝ անգլերեն: Երկու տեքստն էլ ուշի-ուշով խմբագրվեց լեզվի ու ոճա-

բանության հմուտ գիտակ Հարեթ Շատախյանի հսկողությամբ։ Սակայն շարադրանքը բարակ թերթերի վրա մանր տառերով արտագրելը, որքան էլ տարօրինակ թվա, հանձնարարվեց ոչ թե բոլոր տառատեսակներին ու գեղադրության հռչակավոր վարպետ ուսուցիչ Ոսկանյանին, այլ շատ ավելի համեստ ունակությունների տեր արվեստագետ Սամվել Ավագյանին։ Հրանտ Ոսկանյանը նստած տեղից վեր թռավ, անթարթ հայացքն այնպես գամեց Տեր-Հայկազունի դեմքին, կարծես նրան և բոլոր խորհրդականներին ուղղում էր հրավիրել մենամարտի։ Այս նոր նվաստացումը ուսուցչին գրկել էր խոսակու կարողությունից։ Անխոս շարժվում էին շրթունքները։

Տեր-Հայկազունը՝ Ոսկանյանի ռիսերիմ թշնամին, բարեհաճությամբ ժպտաց։

— Նստիր, վարժապետ, հանգստացիր։ Սույն գեղքում քո ձևագիրը չափից ավելի է գեղեցիկ։ Կարդացողը երբեք հավատ չի ընծայի մեր ազետյալ վիճակին, եթե տեսնի, որ մենք տակավին գրում ենք նման բոլոր-մոլոր, զարդարուն տառերով։

Թխադեմ թզուկը գլուխը ցցած՝ եկավ-կանգնեց Տեր-Հայկազունի առաջ։

— Վարդապետ, դու ինձ լավ չես ճանաչում։ Աստված էլ գիտե, որ ես այդ կարգի անմխտ խզբզոցների սիրահար չեմ։

Առանց քաշվելու նա իր՝ ռազմիկի բռնցքը թափահարեց Տեր-Հայկազունի քթի տակ, և անզուսպ ցատմից նրա ձայնը դողողաց։

— Վարդապետ, այս ձեռքերը վաղուց ի վեր առնչություն չունեն գեղադրության հետ։ Այս ձեռքերն ապացուցել են, որ իրենք այլ գործի համար են, թեկուզ և դա քեզ դայրացնի։

Մինչ այս ծիծաղաշարժ միջադեպը, կարևոր խորհրդակցությունն ընթանում էր խուզաղ, լիակատար միաբանություն մթնոլորտում։ Նույն-խակ հոռետես Տեր-Հայկազունը գոհ մնաց։ Նա հույս ուներ, որ առաջիկայում ես ամեն ինչ բարեհաջող կանցնի, և չի սասանվի ընտրյալ խորհրդականների համերաշխությունը։

Գաբրիելն այսօր էլ խորհրդակցությունից հետո ոչ մի տեղ չգտավ կնոջը՝ ոչ վրանում, ոչ մշտական զբոսավայր դարձած մրտենիների սյուրակում։ Վերջերս այդպես ապարդյուն էին անցնում նաև Ոսկանյանի ու Շատախյանի այցելությունները, երբ նրանք, սովորության համաձայն, գալիս էին իրենց հարգանքը մատուցելու տիկին Բագրատյանին։ Անպտուղ առաքելությունն առանձնապես խոցում էր Ոսկանյանին,

քանի որ ոչ մի կերպ չէր հաջողվում ժուլիեթին ներկայանալ իբրև Հա-
րավաբերդի առյուծը: Ատամները կրճատացնելով՝ ուսուցիչն ստիպված էր
խոստովանել, որ մոսյո Գոնզալի նման մողայիկ ինչ-որ պճնամոլ տիկ-
նիկի ներկայությունը կարող է ստվեր գցել վառողի ծխից սևացած խ-
կական տղամարդու արժանիքների վրա: Որքան էլ Ուրբաթախոսն ի բնե
կասկածամիտ էր, որևէ անմաքուր բան չէր ենթադրում: Տիկին Բագ-
րատյանն աստղերի շափ բարձր էր նրանից, և նա երբեք չէր հանդգնի
իշ ուղեղում տեղ տալ ինչ-որ անպատշաճ պատկերացման: Այս տեսա-
կետից նա նման էր աշուղի, մինեղենդերի. տիկնոջ մասին խորհում էր
անաղարտ երկյուղածությամբ:

Ուսուցիչներին նկատելուն պես Գաբրիելը շեշտակի ետ դարձավ,
հեռացավ: Տարակուսանքով բռնեց «Ռիվիերայի» ճանաչարհը: Մտա-
ծում էր, թե այդ ժամին որտեղ կարող էր լինել ժուլիեթը: Արդեն թեք-
վելու էր դեպի Քաղաքածոր, երբ վաղելով նրա առջևից ուղեց անցնել
Ստեփանը: Ինչպիսի միշտ, պատանին շրջապատված էր Հայկի ամբողջ
ավադակախմբով: Խոժոռաղև Հայկը մի քանի քայլ առաջ էր ընկել:
Գրանով կարծես ուղում էր ընդգծել, որ իր և ընկերների մեջ տարբե-
բայություն կա. չէ՞ որ ինքը խմբի առաջնորդն էր, ինքնուրույն էր, օժտ-
ված էր առավելություններով: Խեղճ Հակոբն ամբողջ ուժերը լարել էր,
որ Ստեփանից ետ չմնա: Մյուսներն անկանոն աղմկում էին, սուրում
առաջ: Սաթոն, իր սովորության համաձայն, շուրջը գողգող նայելով,
քարշ էր գալիս խմբի ետևից: Տղաները շտեպներու տվին գլխավոր հրա-
մանատարին, փորձեցին առանց բարենելու, առանց հարգ ու պաշտի
ցույց տալու հեռանալ: Բայց Գաբրիելը խստությունաբ ձայն տվեց որ-
դուն: Հանկարծակիի եկած խմբի միջից, ընկերներից ընդօրինակած գո-
ռող կեցվածքով, դուրս եկավ հաուրփյներ գրավողը, մոտեցավ հորը:
Գլղղված մաղերը թափվել էին ճակատին: Դեմքը կարճատակել էր,
քրտնքի մեջ կտրել: Աչքերը պղտորված էին, ասես թունդ գինովությունից:
Էնթարին ծվեն-ծվեն էր եղել: Գաբրիելը ցասկոտ խստությամբ
հարցրեց.

— Այ տղա, ինչ խենթություն ես խելքդ տվել...

Ստեփանն ինչ-որ բան քրթմնջաց, գլուխը դեհուղեն շրջելով:

— Վաղվում ենք... Խաղում ենք... Հիմա ազատ ենք...

— Խաղո՞ւմ եք: Այսօրան մեծ-մեծ տղաները խաղո՞ւմ են: Ի՞նչ եք
խաղում:

— Ոչինչ... Հենց այնպես... հայրիկ...

Այս կցկտուր բառերն արտասանելիս տղան վարից վեր այնպես էր

հորը նայում, կարծես հարցնում էր. «Հայրիկ, ինչո՞ւ ես ուզում դժվարությամբ ձեռք բերած հեղինակությունս հողին հավասարեցնել այս տղաների մոտ: Եթե ինձ նվաստացնե՞ս, բոլորն ինձ կծաղրեն»: Բայց հայրը չհասկացավ որդու այդ հայացքի իմաստը:

— Մարդկային կերպարանքդ կույցրել ես, Ստեփան, ինչպե՞ս ես այս վրա-գլխով երևալու մոլոր աչքին:

Տղան չպատասխանեց, Տառապելով նայում էր գետնին: Դեռ բարին այն էր, որ հայրը ֆրանսերեն էր խոսում: Բայց, ցավոք սրտի, հաջորդ խիստ խոսքերը հնչեցին հայերեն, և ամբողջ խումբը լսեց.

— Անմիջապես դնա՞ վրան, լվացվի՞ր, շորերդ փոխի՛ր: Երեկոյան մարդկային կերպարանքով կներկայանաս ինձ:

Գաբրիել Բաղրատյանը բարկացած դնաց դեպի հարավ, ճանապարհին հանկարծ կանգ առավ: Տղան արդյոք բանի տեղ դրե՞ց իր խոսքը: Գրեթե հավատացած էր, որ իր ասածն իզուր է անցնելու, եվ հերավի. երբ նա շատ լանցած վերադարձավ շենյական վրանը, Ստեփանն այնտեղ չէր: Գաբրիելը մտածեց, թե ինչ պատիժ սահմանի որդու համար: Զէ՞ որ տղան ոչ միայն չէր հնազանդվել հարազատ հորը, այլև անտեսել էր գլխավոր հրամանատարի կարգադրությունը: Բայց թե Դամ-լաջըքում մարդկանց պատժեն այնքան հեշտ ու հասարակ բան չէր:

Գաբրիելը մոտեցավ վրանում դրված իր ճամպուրկին, դուրս բերեց պատահական մի գլուխ: Նրան ես հրապուրեց բժիշկ Ալթունու այն խորհուրդը, թե Ժուլիեթը քսամենի իրականությունից վերանալու համար պետք է վեպեր կարդա: Անշուշտ, նա էլ փափագում էր մեկ-երկու ժամով մոռացության տալ անագորույն աշխարհը, իր անագորույն եսը: Անցնող օրվա համար անհանգստանալու ոչ մի հիմք չունեի: Օրն իր խաղաղ հունով առաջ էր քնթանում: Ամեն ժամ դետեքերը բոլոր գիրքերից գալիս էին հայտնելու, որ հովտում ոչ մի նորություն չկա: Մի խումբ հետախույզներ հանդգնել էին իջնել մինչև Յողոնուլուք, վերադարձել էին և հայտնել, որ ոչ մի տեղ զափթիեի երես չեն տեսել:

Գաբրիելը մի հայացք գցեց դեղնակազմ վեպի տիտղոսաթերթին: Դա Շառլ Լուի Ֆիլիպի* գրքերից էր, որ ժամանակին սիրով էր կարդացել, իսկ այժմ շատ աղոտ էր հիշում բովանդակությունը: Այդտեղ կարացօթյա մի փոքրիկ սրճարան՝ փողոցում դրված սեղաններով ու աթոռներով: Քաղաքային արվարձանի փողոցով դրոսագիների վերևում կախվել էր շոսյաշող արեւը: Նեղիկ բակ՝ կենտրոնում մի հատիկ ակացիա և մամռակալած կանաչ ջրավազան: Բայց այս խղճով բակն ավելի պարնանաշունչ դարուն էր շնորհում, քան Մուսա լեռան լանջերին մարտ

ամսին բացվող դահլիճները, մրտենիները, կակաշների ու նարգիզների ամբողջ շքեղութունը, համարում կուշ եկած փայտե հինավուրց սանդուղք, որի մաշված տախտակների մեջ խեցանման փոսեր էին գոյացել: Սանդուղքն ի վար իջնում էր կանացի անտեսանելի ոտքերի կակտոցը:

Երբ Գաբրիելը գիրքը բացեց, միջից դուրս ընկավ քառաձալ մի նամակ, Դա մի քանի տարի առաջ գրել էր փոքրիկ Ստեփանը: Այդ ժամանակ, երբ դարձյալ օգոստոս ամիսն էր, Գաբրիելը մասնակցում էր «Երիտասարդ թուրքերի» և դաշնակցականների փարիզյան մեծ կոնֆերանսին, իսկ Ժուլիենթը երեխայի հետ հանգստանում էր Մոնթեռոյում: Եղբայրացման այդ նշանավոր և բերկրայի կոնգրեսում մշտվեց երկու ժողովրդի ազատաբաղձ երիտասարդության առաջընթացը նվիրաբերել հայրենիքի բարենորոգման գործին: Ինչպես հայտնի է, հավատարմության այս ուխտի արդյունքն այն եղավ, որ երբ Թուրքիայի զբլխին պատերազմի սև ամպեր կախվեցին, Ռազմատյանը մի քանի այլ իդեալիստների հետ ընդունվեց պահեստային սպաների ակադեմիան: Ստեփանի նամակը, որն այն տարվա օգոստոս ամսից անփոփոխ դրությամբ հանգչում էր Շառլ Լուի Ֆրիլիպի փարիզյան վեսլի էջերի արանքում, անհաղորդ էր սոսկալի ապագային: Գրված էր ֆրանսերեն, մանկական քմահաճ, մանր, հատ-հատ տառերով, ինքնավստահ ջանասիրությամբ:

«Իմ սիրելի՝ հայրիկ, ինչպե՞ս ես: Փարիզում երկա՞ր ես մնալու: Ի՞նչ ես մեզ մոտ գալու: Ես ու մայրիկը քեզ համար շատ ենք անհանգրստանում: Մեր եկած տեղը գեղեցիկ է: Քեզ բարևում և համբուրում է քո երախտապարտ որդին:

Ստեփան:

Գաբրիելը նստեց այն անկողնու վրա, որտեղ Գոնզազ Մարիսն էր քնում, անթարթ հայացքով սկսեց զննել մանկական երկչոտ ձեռագիրը: Անհասկանալի էր, թե ինչպես կոկիկ հագնված այն տղան, որը լուսավոր հյուրանոցում ժուլիենթի անուշաբույր թղթերից մեկի վրա բարեկիրթ նամակ էր գրել, այսքան շուտ ձուլվեց անտառում ու դաշտում մեծացած մարդկանց: Գաբրիելն այդ պահին, երբ Ստեփանի անասնական արտահայտությունն ստացած անհանգիստ աչքերի և պատանի չարաճճիների կոկորդային աղճատված լեզվի մասին էր խորհրդածում, մտքով շէր էլ անցկացնում, թե նման փոփոխություն կատարվել է նաև

իբ հետ: Նրա հիշողության մեջ հարություն առան օգոստոսյան այն հեռավոր օրվա հարյուրավոր խառնիխառն մանրութենքերը, որ կյանքի կոչեց մանկական նամակը: Ոչ մի արյունալի արհավիրք, ոչ մի մարտիրոսական մահ այնքան սրտակեղեք չէր թվացել, ինչքան առօրյա կյանքի այդ փոքրիկ, թոշնած տերեւը, որին արդեն ոչ մի վտանգ սպառնալ չէր կարող:

Վեպի առաջին հինգ տողը կարդալու ապարդյուն ջանքից հետո Գաբրիելը փակեց գիրքը: Համոզվեց, ստեղծված իրադրությունն մեջ ալլես չի կարող ուշադրությունը կենտրոնացնել որևէ գրքի վրա, ինչպես երկաթագործը չի կարող կոշտացած ձեռքերով նուրբ քանդակ կերտել: Հառաչելով վեր կացավ Գոնգագի անկողնու վրայից, վերմակն ուղղեց, Հանկարծ նկատեց, որ մահճակալի ծայրին խնամքով դարսված է իր նոր վացած սպիտակեղենը: Կողքին կարի պիտույքներ կային՝ մկրատ, բրդյա լաթեր, հուլյն ինքն էր նորոգում իր մաշված վերնաշապիկներն ու գուլպաները: Դրանք տեսնելով, Գաբրիելն ակամա սկսեց մտածել ուղևորության մասին: Գնաց դեպի իր ճամբարուկը և վեպը ներս գցեց: Բայց Ստեփանի մանկական նամակը դրեց գրպանը: Վրանից հեռանալիս հիշեց Մոնթեռոյի կալարանը: Ժուլիեթն ու փոքրիկ Ստեփանը նրան էին սպասում: Ժուլիեթն այն ժամանակ կարմիր հովանոց ուներ:

Գաբրիելը կանգ առավ տիկին Թովմասյանի վրանի առաջ: Դռան ձեղքից հորցրեց, թե որքան է նույնատակահարմար իր այցը: Մայրիկ Անթառամը նրան ներս հրավիրեց: Դեռատի մօրն ու նորածինն խնամելու օրից ի վեր Անթառամը խուսափում էր հիվանդանոց գնալուց, վախենում էր վարակիչ հիվանդությունից: Պառավ կնոջ կորովի, համարձակ դեմքը շողշողում էր մայրական խանդաղատանքից: Միշտ շարժման մեջ էր: Կարծես ծննդկանի ու մանկան խնամքի հետ կապված բազմադան չարչարանքը նրա անձնական երջանկությունն էր, որը լիովին ըմբռնված չէր կարողանում:

Չնայած Անթառամի անձնուրաց ջանքերին, երեխան չէր աճում: Փոքրիկ դեմքը դարձյալ դարչնագույն էր, կնճռոտ ու սեղմված, ինչպես ծնված ժամանակ: Աչքերը չույծ էին, զուրկ որևէ արտահայտությունից: Բայց ամենաերկյուղալին այն էր, որ երեխան գրեթե ձայն չէր հանում: Ովսաննան խիստ ընկճված տեսք ուներ: Դա ոչ միայն ծանր ծննդաբերության հետևանք էր, որը պարզ դրոշմված էր նրա դեմքին, այլև անբարյացակամ նեղսրտության հիվանդագին աբոռահայտություն: Երիտասարդական ամբողջ պայծառությունը չքացել էր դիմագծերից, տեղի ունե ինչ-որ ինքնամոփոխ խստություն:

երբ Գաբրիէլը մոտեցավ Օվսաննայի անկողնուն, սա բացեց իր մանկան կուրծքը, դառնությամբ ցույց տվեց սրտի մանիշակագույն խաւը, որն արդեն կես մեջիգիեի մեծութուն ուներ:

— Հա՛ մեծանում է... — տարօրինակ հանդիսավորությամբ հայտնեց նա, իբրև երկնառաք պատժի գուշակ:

Բայց Մայրիկ Անթառամը անհամբեր խօսությամբ ընդհատեց.

— Աղջիկս, քեզ բախտավոր դգա և փառք տուր աստծուն, որ խալը կրծքի վրա է, ոչ թե դեմքի: Էլ ի՞նչ ես ուղում:

Օվսաննան շարացած փակեց աչքերը, կարծես արդեն հոգնել էր դատարկ սփոփանքներին առարկելուց և իր իմացածը պնդելուց.

— Բա ինչո՞ւ է կաթն այդքան վատ ուտում: Ինչո՞ւ չի լալիս:

Անթառամը տաք քարի վրա խանձարուրներ էր չորացնում: Առանց իր գործն ընդհատելու ձայն ավեց.

— Այ աղջի, համբերի՛ր մի երկու օր, մինչև մկրտութունը: Շատ երեխաներ միայն մկրտվելուց հետո են ձայները գլուխները գցում:

Օվսաննայի դեմքը թերահավատորեն ջղաձգվեց.

— Եթե մինչև մկրտվելն ասրի...

Բժշկի կինը խիստ զայրացավ.

— Ա՛յ աղջի, տեղով-տեղ հոգեատ հրեշտակ ես թե՛ քո, թե՛ ուրիշների՝ գլխին: Ո՞վ գիտե, թե Գամալջբբում երկու օր հետո ինչ կլինի՝ մկրտությո՞ւն, թե՞ մահ: Ինքը՝ պարոն Բագրատչանն էլ հաստատ չգիտե, թե երկու օր հետո ինչ կլինի մեր ճակատագիրը:

— Քանի որ ասլում ենք և կանք, — ժպտաց Գաբրիէլը, — վրանների առաջ մկրտվողի ու նրա մօր պատվին մի փոքրիկ տոնախմբություն կաարքենք: Այդ առթիվ պատվելու հետ արդեն խոսել եմ: Տիկին Թովմասյան, թվեցեք այն մարդկանց անունները, որոնց կկամենայիք հրավիրել:

Օվսաննան դժկամությամբ ասաց.

— Տեղացի չեմ... Մանոթներ չունեմ...

Իսկուհին նստած էր իր մահճակալին և ամբողջ ժամանակ լուռ նայում էր հյուրին: Գաբրիէլի հայացքը նույնպես հաճախակի շրջվում էր նրա կողմը: Գլխավոր հրամանատարն այն տպավորությունն ստացավ, որ Իսկուհին ավելի է կարոտ կարեկցանքի ու օգնության, քան ծննդկանը: Սա լիովի վայելում էր իր վիճակին պատշաճ հոգատարությունը, բայց ազդուլած էր հազվագյուտ անբարյացակամությամբ: Մա-

տաղ աղջակա՛ն: ու՛հին՝ տալը, վրանում նստած էր ինչպես գերլի: Գարիկը գզվող հայացքով նայեց Իսկուհուն.

— Իսկուհի, չէիք՞ համաձայնի ինձ բնկերանալ մի քիչ տեղ: Կինս անհայտացել է: Ուզում եմ որոնել:

Իսկուհին հարցական հայացքով նայեց Օվսաննային: Սա լացալիումած ձայնով և վիրավորված շեշտով խորհուրդ տվեց ուղեկցել պարոն Բագրատյանին:

— Իհարկե, Իսկուհի, գնա: Դու ինձ պետք չես: Անկողնում շարժվելիս ինձ օգնել չես կարող: Դրսում սիրտդ կբացվի:

Իսկուհին տատանվեց. հարսի խոսքերի մեջ շարամտություն զգաց: Բայց նույն պահին միջամտեց Մայրիկ Անթառամը.

— Լավ կանես, եթե մաքուր օդ շնչես, սիրելիս: Մինչև երեկո չեք ընա: Այս կարգի կյանքը քեզ համար չէ:

Վրանից չհեռացած՝ Գաբրիելը զարմանքով հարցրեց.

— Իսկուհի, ի՞նչ է պատահել Ձեր հարսին:

Աղջիկը մի պահ կանգ առավ, խուսափեց Բագրատյանի հայացքից.

— Երեխայի վիճակը վատ է: Օվսաննան վախենում է, թե կարող է մեռնել:

Բայց քիչ անց Գաբրիելին նայելով ավելացրեց.

— Երևի ուրիշ պատճառ էլ կա... Գուցե ծննդաբերությունից հետո երևան է գալիս իսկական բնավորությունը...

— Իսկ առաջ այդ բնավորությունը հիշեցնող որևէ բան չէիք նկատել:

Աղջիկը մտաբերեց Զեյթունի որբանոցը, տունը, մանր ընդհարումները: Միշտ էլ զգացել էր, որ Օվսաննան ի բնե չոր է, կամակոր: Բայց ի՞նչ կարիք կար նրա մասին խոսելու: Գաբրիելի հարցին տվեց թուցիկ պատասխան.

— Մեկ-մեկ...

Գնացին դեպի Փաղաքաձոր, թեև Ժուլիեթը հագիվ թե այնտեղ լինելու: Անցան Ճյուղաշեն խրճիթների արանքով ձգվող նեղիկ փողոցները: Մարդիկ նստած էին դռների առաջ: Օղն այստեղ ավելի դուրեկան էր, ավելի զով, քան հովտում: Զգացվում էր ծովի լիաթոք, կենարար շունչը: Զորս կողմ եռում էր աշխատանքը: Կանայք սպիտակեղեն և զգեստներ էին կարկատում: Տղամարդիկ արհեստով էին զբաղված. կոշիկ էին նորոգում, տախտակ էին տաշում, ուխարի և այծի մորթիներ մշակում: Նուրհան էլեոնի դարբնոցը, կաշվի ու փամփուշտի արհեստանոցը

եռուզեռի մեջ էին: Այս գործարանը, որը դեռուղեն կաշծեր նեւող բարձր կրակի պատճառով հիմնված էր գաղթականներից դուրս, այսօր թնդում էր մուրճների հարվածներից և հնոցի բվվուցից: Ամբողջ թափով գործի էին կպել նուրհանն ու նրա քսան օգնականները: Մեխի ու սեպերի սուր պահանջ կար: Պետք է շտապ նորոգեին ջարդված բահերն ու մյուս գործիքները, մանավանդ վնասված գեները: Նման հանդարտ օրերին խաղաղ աշխատանքի ժխորը մարդկանց մոտ այն պատրանքն էր ոտեղծում, թե Դամալաքքի բարձունքներում ոչ թե մահվան արհավիրքն է իշխում, այլ վերաբնակիչների առօրյան: Թվում էր, թե բուպեն չգիտակցելու մարդու այդ մանկական հասկոթյան շնորհիվ փարատվում է երեկվա և վաղվա հանգեպ ունեցած երկյուլը: Հոգնածությունը, սննդի պակասն ու անքնությունը իրենց դրոշմն էին թողել մարդկանց դեմքերին, բայց Գաբրիելին ու Իսկուհուն բարենիւս բոլորն էլ ժպտում էին:

Ձուլզը հեռացավ: Հատուկենտ բառեր էին փոխանակում: Անտաբբեր հարցեր, անտաբբեր պատասխաններ: Կարծես մեկը մյուսի նժարի վրա նստան հատիկի չափ հոգի էր դնում, մի շնչին բեկոր, որպեսզի շխախտվեր հիասքանչ հավասարակշռությունը: Քայլում էին գեպի արևմուտք, լեռնագագաթի երկայնքով: Այստեղ ամեն ինչ լերկ էր: Սարահարթի գեղանկար տեսարանը ետ էր քաշված: Ծավալվում էր թռչունների գեղգեղանքից զուրկ մի ամայություն, ուր միայն մեղմաշունչ քամին էր վետվետում, որպեսզի իրար ավելի լավ հասկանան տղամարդն ու աղջիկը: Գաբրիելը չէր նայում Իսկուհուն: Այնքա՞ն սքանչելի էր միմյանց ներկայությունն զգալ առանց իրար նայելու: Միայն երբ քարքարոտ մի տեղ ընկան, Գաբրիելը հիացած սկսեց դիտել աղջկա ոտքերի վարանումը: Հրապուրիչ էր այդ մոլորվածությունը: Հետզհետե դադարեցին խոսելուց: Ի՞նչ ասեին իրար: Գաբրիելն զգաց, որ իր կողքին քայլող աղջկա նաղելի մարմինը իր գիտակցության մեջ ավելի ու ավելի ճանրակշիռ է դառնում: Ոչ, ոչ թե մարմինը, այլ ինչ-որ մի այլ բան: Բայց ի՞նչ: Թվում էր, թե կողքին քայլողը ոչ թե այսօրվա Իսկուհին է՝ կիսատեսանելի, կիսաանտեսանելի, այլ Իսկուհին՝ կյանքի ու մահվան հետ առնչված իր հավերժական էությունը: Ոչ թե ծաղկափթիթ ու հոյակազմ մի աղջիկ, այլ զմայելի մարմնավորում ստացած մի հոգի, օժտված ժամանակից ոչ մի կախում չունեցող աստվածաշնորհ և աստվածամեծ կատարելությամբ: Բայց ո՞վ կարող է արտահայտել այն հազվագյուտ, ամենագողտրիկ պահը, երբ մարդուն հնարավորություն է շնորհվում սեռի փոթանցիկ հրապուլքի միջոցով զգալու մի այլ էակի աստվածային անկրկնելիությունն ու տեսական հմայքը, հրե մարդ այդ

բույրական հոգու ամբողջ պատմությունը՝ աշխարհի ստեղծման սկզբից մինչև վերջը, կարող է հանկարծ ընկալել մի ակնթարթում:

Գաբրիելը բռնեց Իսկուհու աջ ձեռքը: (Խեղճած ձեռքի պատճառով աղջիկը քայլում էր նրա ձախ կողմից): Իսկուհին լուռ համաձայնեց, ո՛չ ձեռքը ետ քաշեց, ո՛չ էլ Գաբրիելին հպվեց: Չխոսեցին այդ զգացմունքից, որը բացահայտվեց արագ, առանց ջղաձգումների: Նույնիսկ չհամբուրվեցին: Քայլում էին և գգում, որ իրար են պատկանում:

Իսկուհին Գաբրիելին ուղեկցեց մինչև Հյուսիսային լեռնաթափը: Երբ բաժանվեցին, Գաբրիելը երկա՛ր, երկա՛ր նայեց հեռացող աղջկան: Սրտում ո՛չ ցանկություն կար, ո՛չ մոլթ խլրտում, ո՛չ կասկած, ո՛չ ապագային վերաբերող սրն է հարց: Ապագա՞: Ի՞նչ ծիծաղելի բան: Նրա ներսում ամեն ինչ տոգորված էր անկշիռ բերկրանքով: Իսկուհու էությունն այնպես կամացուկ ետ սահեց, որ աղջկա հետ կապված հիշուղությունը գլխավոր հրամանատարին բնավ չխանգարեց, երբ նա խորամուխ եղավ պաշտպանական նոր մտահղացումների մեջ: Իսկ ավելի ուշ, երբ ներկայացավ Ստեփանը, նա մոռացավ պատանուն պատմել անհնազանդության համար:

Մուսա լեռան բարձունքներում սկսված նոր կյանքն իր հետևանքներն տնեցավ նաև դավանանքի տեսակետից: Դավանափոխությունը հայ ժողովրդի մեջ վերջին տասնամյակներում դարձել էր գրեթե մոդա: Հատկապես բողոքականությունը լայն տարածում էր գտել անցյալ դարի կեսերին՝ ամերիկացի և գերմանացի միսիոներների շնորհիվ: Բավական է հիշատակել հենց թեկուղ միայն Մարաշի նշանավոր գերադատվելիներին, որոնք իրենց ուսումնական, շինարարական և խնամակալական գործունեությամբ մեծ ծառայություն են մատուցել Կիլիկիայի ու Սիրիայի, ինչպես նաև Մուսա լեռան յոթ գյուղի հայությանը: Բայց պետք է չուրանալ այն երջանիկ հանգամանքը, որ դավանանքի տարբերությամբ բոլոր էության շէր պառակտվում ազգի հոգին: Այստեղ քրիստոնեությունը ծանր պայքարի մեջ էր, և այդ պայքարի շնորհիվ արգելավում էին բոլոր տեսակի խորթություններն ու փոխադարձ հակասությունները: Բիթիասի պատվելի Հարություն Նոխուդյանը հայկական յոթ գյուղում ազատ ծավալում էր իր հոգևոր գործունեությունը, բայց բոլոր ընդհանուր, ծանրակշիռ հարցերում խոնարհվում էր Տեր-Հայկազուն վարդապետի հեղինակության առաջ: Դամիաքքում, իբրև ծեր պատվելու հաջորդ, Արամ Թովմասյանը հովվում էր մնացած ավետարանականներին, դարձյալ ընդունելով վարդապետի հեղինակությունը: Սա

ամեն կիրակի, պատարագից հետո, խորանը դիջում էր երիտասարդ պատվելուն, որի քարոզները լսելու էին գալիս ոչ միայն բողոքականները, այլև ամբողջ ժողովուրդը: Միսակատարությունների միջև եղած տարբերությունը կորցրել էր իր իմաստը: Տեր-Հայկազունը լեռան անառակելի քահանայապետն էր և ժողովրդի հոգևոր գործերն էր վարում ոչ միայն իբրև գահերեցը գլուղական ամուսնացյալ կղերականների, այլև իբրև պատվելյաց հովվապետը: Ուստի և հասկանալի է, թե Արամ Թովմասյանն ինչու վարդապետին խնդրեց, որ նա ստանձնի նորածնի սրբազան մկրտությունը:

Արարողությունը կայացավ հաջորդ կիրակի, գաղթականի քսաներեքերորդ օրը: Ժամասացության և Տեր-Հայկազունի մյուս պարտականությունների պատճառով մկրտության ծեսը տեղի ունեցավ միջօրեից հետո: Քանի որ Ուսանեան դեռևս տկար էր, ընկճված և չէր կարող ոտքով հասնել մինչև խորանի հարապարակը, Արամը վարդապետին խնդրեց գալ վրան, հանդիսավոր արարողությունը կատարել մոր ներկայությամբ:

Ինչպես պայմանավորվել էին, Բագրատյանը հրավիրեց մոտ երեսուհինգ երեխիկների և ուղղական կարևորագույն հատվածների հրամանատարներին: Մուսա լեռան առաջնեկին Քրիստոսի հոտի մեջ ընդունելը ժողովրդի նշանավոր մարդկանց հյուրասիրելու, նրանց հետ նորից մտերմանալու լավագույն առիթն էր: Գաբրիելը դեռևս ինը կարաս տնական թանձր գինի ուներ: Քրիստափորին պատվերել էր դրանցից երկուսը հատկացնել տոնահանդեսին, չհաշված մի քանի չափ թթի օղին: Գաբրիելը, իհարկե, չէր կարող իր հյուրերին պատվել նաև ընթրիքով, քանի որ Երեք վրանի սննդամթերքը երկյուղալի չափով նվազել էր:

Հյուրերը վրանների առաջ հավաքվեցին կեսօրից հետո, ժամը 4-ին: Երեխայի մոր և ծերունիների համար մի քանի աթոռ էին դրել, ժամկոչը ցածրիկ սեղանին դրել էր թիթեղյա մի փոքրիկ տաշտակ: Մկրտության մարմարյա հինավուրց ավազանը այն գանձերից էր, որ մնացել էր Յողոնուլուքի եկեղեցում:

Շեյխավրանում Տեր-Հայկազունը հագավ իր սրբազան հանդերձանքը: Պատվելու խնդրանքով կնքահայրը եղավ Գաբրիելը:

Երգչաց դասը ձողի պես չոր ու ցամաք Ասսայանի գլխավորությամբ շարժվեց սեղանի ետևում, որի վրա դրված էին խաչելությունն ու թիթեղյա փոքրիկ տաշտակը: Խորանի առաջ արդեն օրհնվել էր մկրտության գուլ ջուրը: Խմբերգի հնչյունների տակ ստորին աստիճանի քա-

հանաներից մեկը ավազանի մեջ կաթեցրեց երեք կաթիլ սրբազան մյուսոն:

Կնքահայր Գաբրիելը շփոթված տեսքով Մայրիկ Անթառամի դրկից վերցրեց նորածնին: Հանդիսավոր արարողության առթիվ կանաչք այդ դեղնադարչնագույն ուժասպառ էակին պառկեցրել էին փափուկ բարձերի վրա, որոնք գաղթականի պայմաններում կարող էին համարվել շքեղ: Երեխան անթարթ, անհայացք նայում էր՝ անհաղորդ այն կյանքին, որի հորձանուտն էր ընկել ոչ իր մեղքով: Ձայնը դեռևս չէր հընչում: հարկ չէր համարում կենսահաստատ ճիշդ ողջունել աստծո լույսը, որը շնայած մարդկության սանձադերժած արհաժիրքին, մեծահոգաբար շողշողում էր:

Գաբրիելը հինավուրց կարգով վարդապետին ընդառաջ տարավ ճակատագրական ծրարը: Վերջինս կարծես բողոքում էր կրոնական ձիսակատարության օտարոտի սահմանափակման ու հետևանքների դեմ: Տեր-Հայկազունի խոնարհ ու երկչոտ, բայց և ակնհայտ սառնությամբ պարուրված աչքերից կարելի էր ենթադրել, թե վարդապետը Բագրատյանին շճանաչեց: Համենայն դեպս նա տեսնում էր ոչ թե Բագրատյանի իսկական անձնավորությունը, այլ մի պաշտոնակատար, որը սուրբ արարողության ժամանակ ինչ-որ անելիք ունի: Դա միշտ էլ այդպես էր, երբ Տեր-Հայկազունը կանդնած էր լինում խորանի առաջ կամ կրում էր պատարապի հանդերձոնը: Նման պահերին նրա տեսողաշարից անհետանում էր մարդկային ամեն կարեկցանք, ամեն հիշողություն, և ասպարեզ էր գալիս միայն պաշտոնական խիստ սառնասրտությունը: Մեղմ ձայնով նա կնքահորը հարցրեց.

— Երեխայս ղի՞նչ խնդրէ:

Եվ Գաբրիելը, որն իր պաշտոնի համար շատ անձարակ էր, պատասխանեց.

— Հավատ, հույս և սեր:

Այս բառերը երիցս կրկնվեցին: Ապա Տեր-Հայկազունը հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ անուն պետք է կրի սույն մանուկը:

Վճռել էին երեխային կոչել պապի՝ վարպետ Միքայել Թովմասյանի անունով: Արարողության այս միջոցին ձերբունին ծիծաղաշարժ կեցվածքով տեղից վեր կացավ, թեթևակի խոնարհվեց. չէ՞ որ ապագայում տոհմի շատավիզը կրելու էր իր անունը: Ինչ վերաբերում է ապագային, դա անհրաժեշտ էր միայն մկրտության արձանագրության մեջ: Եթե նույնիսկ վերանար ընդհանուր կործանման սպառնալիքը, և մարդիկ

հավատացին ինչ-որ հրաշք-փրկության, ապա հագիվ թե այդ ապագան տեսներ այս ողորմելի, անկյանք մարմինը:

Մայրիկ Անթառամը, Իսկուհին ու Արամը մոտեցան Գաբրիելին: Երեխային մերկացրին: Իսկուհու և Գաբրիելի ձեռքերը շարունակ էրար էին հպվում: Հանդիսականները տղային նայում էին հուսախաբ հայացքներով: Օվսաննան իր պուրիտանական խոժոռ աչքերը հառել էր մկրտողներին: Հոգին պարտրված էր մահաշունչ տխրությամբ, սիրտը պղտորված էր, և դա իսկույն նկատվում էր: Պատճառը թերևս Արամի ու Իսկուհու՝ եղբոր ու քրոջ մտերմիկ առանձնությունն էր, որի ոլորտից նա մի ակնթարթ դուրս էր մնացել:

Տեր-Հայկազունը անկրկնելի համությունամբ վերցրեց մերկ երեխային: Հաղարավոր մանուկներ մկրտած նրա ձեռքերը շարժվում էին գրեթե գերերկրային ճարպկությամբ ու վայելչությամբ, մի բան, որ բոլոր ականաւոր հոգևորականները ի հայտ են բերում իրենց առաքելության այս վճռական հոռուլածում: Մի պահ երեխային պահեց աչնպես, որ հավաքվածները տեսնեն: Ամեն մարդ կարող էր տարզ նկատել մանկան կրծքի խոշոր խալը: Այնուհետև վարդապետը երեք անգամ երեխային իջեցրեց ջրի մեջ, ամեն անգամ խաշակնքելով մկրտվողի մարմինը.

— Մկրտեմ զքեզ յանուն Հօր, և Որդւոյ, և Հոգւոյն Սրբոյ:

Օվսաննան ջղաձգորեն տեղից բարձրացավ: Այլայլված դեմքով խոնարհվեց առաջ: Բախտորոշ պահը հասել էր: Արդյոք երեխան մկրտության ավագանում վերջապես արձակելու՞ էր բաղձալի ճիշը, ինչպես խոստացել էր Մայրիկ Անթառամը: Տեր-Հայկազունը երեխային վերադարձրեց կնքահոտը: Բայց սրա փոխարեն առաջ եկավ Մայրիկ Անթառամը, երեխային գրկեց, փափուկ շորով քնքշորեն շորացրեց հիվանդոտ մաշկը: Երեխան ոչ մի ճիշ չարձակեց: Նրա փոխարեն ճշաց մայրը՝ Օվսաննան: Երկու երկարածիգ, հիստերիկ աղաղակ: Տակի աթոռը շուտ եկավ: Պատվելու կինը դեմքը ծածկած, նստվեց դեպի վրանը: Ժուլիկթը նրա կողքին էր նստած, բայց միայն մի բառ պարզ լսեց, որը և երկու անգամ կրկնվեց.

— Մե՛ղք... Մե՛ղք...

Քիչ անց Արամը վրանից դուրս եկավ խիստ գունատ, թեև դեմքին շինծու ժպիտ կար.

— Ներիր կնոջս, Տեր-Հայկազուն: Զեյթունից հեռանալը նրա հոգին տակնուվրա է արել: Մինչև հիմա իրեն զսպում էր...

Իսկուհուն նշան արեց, որ զնա Օվսաննայի մոտ Աղջիկը հուսա-
հատ ու վարանոտ նայեց Բագրատյանին: Սա պատվելուն խնդրեց.

— Պատվելի, արգոք շեփ կարող Ձեր քրոջը թողնել մեզ մոտ:
Մայրիկ Անթառամը վրանումն է:

Թովմասյանը ներս նայեց դռան ճեղքից.

— Կինա խիստ կարիք ու՛ի նրա ներկայության... Թերևս քիչ հե-
տո, երբ Օվսաննան քնած կլինի...

Իսկուհին արդեն անհայտացել էր: Գաբրիելը կռահեց. պատվելու
կիրն չի հանդուրժի, եթե դեռատի տալը գամված չէ իր տառապանքին,
երբ ինքն անասելիորեն տվալուում է:

Արարողությանը հաջորդեց հյուրասիրությանը, բայց մարդիկ եր-
կար ժամանակ չէին կարողանում ազատվել մկրտության հետ կապված
ճնշող տպավորությունից: Ժուլիեթի հյուրասեղանի կողքին Գաբրիելի
պատվերով դրել էին նաև մի ուրիշ երկար սեղան: Երկու կողմից նըս-
տարաններ կային: Այս հանգամանքը փշաքրեց դյուրագգաց հյուրերի
տրամադրությունը. մարդկանց միջև խտրություն էր դրվում: Հյուրասե-
ղանի շուրջը բոլորվեցին «ազնվականներն ու նախարարները», իսկ պե-
բյնները պետք է գոհանային կոշտ ու կոպիտ հասարակ սեղանով: Գա,
անշուշտ, բացարձակ անհեթեթություն էր, քանի որ անվայել բան էր
տնտեսի երկպառակությունը բարբորելու: Ընտրյալների սեղանի շուրջը
նստած էին ոչ միայն Տեր-Հայկազունը, Բագրատյան ամուսինները,
պատվելի Արամը, դեղագործ Գրիգորը, Գոնգագ Մարիսը, այլև Սարգիս
Կիլիկյանը՝ Ռուսը (ինչպիսի՝ անպատկառություն): Գաբրիելը զջուտ դա-
սալիքին արժանացրել էր հրավերքի և նույնիսկ նստեցրել իր կողքին:
Մինչդեռ տիկին Քեբուսյանը, հակառակ իր գործադրած բուռն ջանքերին,
չկարողացավ տեղ գրավել երեկիների կողքին: Մտիպված եղավ նստել
մյուս մուխթարուհիների մոտ, որոնցից նա բարձր էր, ինչպես երկինքը՝
երկրից, թեև ամուսնու հարստությունն արդեն անդարձ կորստյան էր
մատնված: Պատվո սեղանի շուրջը տեղ չունեին նաև ուսուցիչ Ոսկան-
յանը, այնինչ այնտեղ էր բազմել նրա պաշտոնակից Շատախյանը:
Առանց երկար-բարակ մտածելու Ուրբաթախոսը հրացանը սեղմած՝
գնաց, տեղավորվեց անկյունում նստած Ժուլիեթի ոտքերի մոտ, գետ-
նին: Խստաբարո լրջությամբ վարից վեր նայեց զարմացած Ֆրանսու-
հուն: Կառչող աչքերով կարծես պահանջում էր. «Վերջապես հարցու-
փորձ արեք իմ սխրագործությունների վերաբերյալ, որ ես դրանց մա-
սին խոսեմ հեգնող համեստությամբ»: Բայց այդ բանը տեղի չունեցավ:
Ընդհակառակը, շարունակ ստիպված էր լինում մի կողմ քաշվել, ճա-

նապարհ տալ ժողովին, որն այսօր դարմանալի եռանդով էր կատարում տանտիրուհու դերը: Հինգ ընթացքներով էր մեծ սեղանը, հետևում, որ զինու սահմանները լիքը լինեն, զորացում էր հյուրերի հետ, գործի ղեկավար իր կիսատ-պուտ հայերենը, մոլորություններին հյուրասիրում քաղցր թխվածքներով ու շոկոլադի սալիկներով: Այս օտար կնոջը ոչ ոք մինչ այդ չէր տեսել այդքան բարեհոգի, գրեթե հու-հնազանդ: Կարծես նա իր սիրալիրության անդու ջանքերով ուղում էր խնդրել, որ իրեն հասկանան: Տեր-Հայկազունի աչքերը կիսափակ թարթիչների տակից զարմանքով հետևում էին տանտիրուհուն: Այս փոփոխությունն ամենից շատ պետք է ուրախացներ Գաբրիելին, բայց նա ոչինչ չէր նկատում: Ամբողջովին տարված էր իր կողքին նստած Կիլիկյանով: Քրիստափորին կամ սպասավոր Միսակին շարունակ գլխով էր անում, որ Ռուսի բաժակը լցնեն: Սա խմում էր միայն իր զինվորական տափաշով: Առաջը դրված բաժակը մի կողմ էր հրել: Արդյոք դա ամբարտապանություն էր, թե՞ մշտահալած հոգու խորախոր անվատահույսություն: Գաբրիելը չգիտեր: Եռանդով, բայց և ապարդյուն փորձում էր թափանցել Կիլիկյանի ներաշխարհը: Այդ տաղտկալի մեռնազուրկ իր ազաթե աչքերը սեռեղ էր դիմացը, ամայության մեջ, Բագրատյանի հարցերին պատասխանում էր կցկտուր բռնելով: Գաբրիելը պահանջ էր զգում մոռացության տալու Կիլիկյանի դեմ տարած իր այն հաղթանակը, որով նրան սանձահարեց: Հավատացած էր, որ Ռուսի մեջ ինչ-որ յուրահատուկ բան կա: Հավանաբար դասալիքը բարեկեցության մեջ ապրած շատ ու շատ մարդկանց նման մարդկային տառապանքը փոխարինել էր մարդկային արժանապատվությամբ: Նվաստանալուց և օգոստոսի 14-ին հրամանատարական ձիրքը դրսևորելուց հետո նրա վարքն այնքան էր օրինավոր, որ Գաբրիելն իրավունք ուներ նման ենթադրություն անելու:

Ռուսի հանդեպ Գաբրիելի տածած զգացմունքը չափազանց բարդ էր: Ի դեմս նրա տեսնում էր որոշ կրթություն ստացած մի մարդու (երեք տարի ուսանել էր էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում), որը ոչ պրոլետար էր, ոչ էլ սովորական ասիացի: Գաբրիելի աչքին դա նաև դարհուրելի ճակատագրի տեր մարդ էր, որն իր դիմագծերը կարծես մոխրաջրի մեջ էր թաթախել և ծաղիկ հասակում սպանել իր հայացքը: Այս ճակատագրի դաժանությունը կարող էր սովոր գցել նույնիսկ հայկական ընդհանուր տառապանքի վրա: Մարդը հաղթանակ էր տարել իր ճակատագրի դեմ կամ, առնվազն, դիմացել հարվածներին: Այդքանն արդեն բավական էր, որ Գաբրիելը Կիլիկյանին համարեր արտասովոր անձնավորություն, պատկառանք զգար: Սակայն Ռուսը միաժամանակ թող-

նում էր նաև վանող, խիստ կասկածելի տպավորություն: Անժխտելի էր, որ Կիլիկյանը հաճախ իր արտաքինով ու ներքին էությունը նման էր ծանր հանցագործի: Թվում էր, թե նրա կյանքի ընթացքը միանգամայն համապատասխան է եղել այդ էությանը և ոչ թե հարկադրական: Մտքը հաստատ չգիտեր, բա՞նտն էր նրան հանցագործ դարձրել, թե՞ բնածին հանցավորությունն էր քաղաքականության ոլորտապատկերում հասկանալի ներուժ նրան բանտ տարել: Ի դեպ, Սարգիս Կիլիկյանը մաղաչափ անգամ սոցիալիստ կամ անարխիստ հեղափոխականներին հասույթ դրոշմ չէր կրում: Չափազանց հեռու էր որևէ իդեալի կամ ընդհանուր նպատակի ծառայելուց: Բայց թե վրայից չարություն էլ չէր թափվում, թեև կանանց մի մասը արտաքինի պատճառով նրան համարում էր սատանա: Եթե չարության մարմնացում չէր, դա բնավ էլ չի նշանակում, թե նա ընդունակ չէր ամեն ինչի սպանություն կատարել տոանց աչքը թարթելու: Ամբողջ խորհրդավորությունն այն էր, որ երբեք չէր խոսում, ոչ մեկի ու ոչ մի բանի հետ առնչություն չուներ և տալիս էր անըմբռնելի չեզոքության զերու կետում: Դամլաջըքի ժողովրդի մեջ նա դեղագործ Գրիգորից հետո ամենամեկուսացած անձնավորությունն էր: Ռուսի գոյությունը խորապես ճնշում էր Գաբրիելին, չնայած հրապուրում էր: Ինչեւ, հակադիր պայմանները միախառնվելով վեր էին տնկում մի տեսակ սիրտ («Ռարոյագետ») Գաբրիելը ձգտում էր, ինչպես գոնե ինչին էր հավատացած, դաստիարակ մարդ պարձնել, ինչպես օրինավոր տղամարդիկ ևս երևակայում, թե պետք է «փրկեն» փողոցային պոռնիկներին: Դա Դամլաջըքի պլանավոր հրամանատարի թույլ տված կոպիտ սխալներից մեկն էր: Փոխանակ Կիլիկյանին սիրաշահելու, նա պետք է այդ դասալիքին պահեր անմեղական ճշմարտության վրա, խառնաբույն հակադրության տակ:

Դասալիքի հետ զբուցելիս Գաբրիելը դժգոհում էր ինքն իրենից: Ոչ մի կերպ չէր հաջողվում ճիշտ խոսելաձև գտնել: Դիմացինի անթափանցելի պաղարյունությունը նրան զրկում էր ինքնավստահությունից: Նա աննպաստ վիճակի մեջ էր, ինչպես ամեն մի խոսող լռողի համեմատությունը, շարժումը՝ հանգստի, կյանքը՝ մահվան համեմատությամբ: Ավելի ճիշտ, նա իրեն զգում էր սեր մուրացողի վիճակում:

— Սարգիս, ես ուրախ եմ, որ ինձ չհիասթափեցրիր: Օգոստոսի տասնչորսի հաջողության համար շատ բանով քեզ ենք պարտական: Բո սարքած մեքենաները հիանալի մտահղացում էին: Զեմարանում սովորածդ իդուր չի անցել: Հոռմայեցիների պաշարողական տեխնիկան...

— Էդ կարգի բաներից դադարափար էլ չունեմ,— քմծիծաղ տվեց Կիլիկյանը։

— Եթե թուրքերը հարավային կողմից այլևս սիրտ չանեն լեռան վրա հարձակվել, դա քո շնորհքն է, Սարգիս։

Եկա գովեստը Ռուսի վրա կարծես փոքր-ինչ տպավորություն թողնեց, եթե ոչ հաճելի։ Նրա բութ աչքերը դամվեցին Գաբրիելի դեմքին.

— Մեկ ուրիշը գուցե գործն ավելի լավ գլուխ բերեր...

Գաբրիելն զգաց Կիլիկյանի անկաշառ մերժումը։ Միաժամանակ գայրացավ սեփական թուլություն վրա։ Ինչո՞ւ չկարողացավ պատասխան տալ այդ հերքմանը։

— Բաքվի նավթահորերում հավանաբար ինժեների փորձ ես ձեռք բերել...

Ռուսը հնգնանքով նայում էր իր գինվորական տափաշշին.

— Նրբեր լեկավար աշխատող չեմ եղել։ Էնտեղ շատ սովորական օժանդակ բանվոր էի...

Գաբրիելը նրան պնտակ առաջարկեց.

— Կիլիկյան, քեզ այստեղ հրավիրեցի, որ հայտնեմ քեզ վերաբերող մտադրությունս։ Նրեի մի քանի օր էլ հանգիստ ապրենք։ Բայց վաղ թե ուշ մի այնպիսի հարձակում կլինի, որի համեմատությամբ նախկինները մանկական խաղ կթվան։ Այդ գալիք ճակատամարտում քեզ ուզում եմ մի շատ կարևոր պաշտոն վստահել, բարեկամս...

Կիլիկյանն իր առափաշիշը դատարկեց մինչև մրուրը և մասսույզ վայր դրեց.

— Դա քո իրավունքն է, քո գործը։ Դու ես հրամանատարը։

Պլերեյական սեղանն այդ պահին աղմկում էր։ Մարդիկ ոգելից խմիչքի երես վաղուց չէին տեսել։ Իսկույն գինովացել էին։ Ժուլիեթի պահանջով մի սափոր գինի էլ բերին։ Նրկու բանակի էին բաժանվել լավատեսների և հոռետեսների։ Չառու Նուրհան էլլեոնը ոսքի էր ելել։ Փշալար հիշեցնող նրա մոխրագույն բեղերը թրթռում էին։ Կարմիր մազանոթներով ցանցավորված աչքերը չուծ՝ իր ֆելդֆեբելական բամբ ձայնով գողգոլում էր։ Ով հույսը դրել է այն բանի վրա, որ իբր թուրքերն այլևս չեն հարձակվի, նա ծպտյալ վախկոտ է, ալգի դավաճան։ Ինքը՝ Նուրհանը անհամբեր սպասում է նոր հարձակման։ Ավելի լավ է՝ այսօր, քան վաղը։ Թե չէ՝ ի՞նչ կյանք Դամլաջըքի վրա։ Մարդ պետք է սովամահ լինի, կորչի-գնա։ Իրեն այդպիսի կյանք հարկավոր չէ։ Ինքն առհասարակ ոչ մի բավականություն չի ստանում կյանքից։ Հիսուն տարեկան է. հերիք է։ Ով ուրիշ խելքի է, էշ է։

Համենայն դեպս գտնվեցին մի քանի այդպիսի էշեր, որոնք տաքացած սկսեցին վիճել Նուրհանի ցնորամտության դեմ: Վարպետ Թովհատյանը, որը նույնպես բավական գինովացած էր, բարկությունից շահագունել էր: Մերունին գոռում էր, որ Նուրհանը աստվածուրաց է: Մարդիկ եկել են իր թոռան կնունքին, ասել կուզի, ոչ ոք իրավունք չունի նման քանեք խոսելու: Իբրև պապ, նա Փրկչին կաղոթի, կաղերսի, որ ապագայում հայրենի Յողոնօլուքում կամ աշխարհի որևէ անկյունում սքանչելի օրեր տեսնի իր թոռնիկը, թեև նա դեռ մի մատ երեխա է, հոգին տալու վրա: Փրկչին ամեն ինչ կտնօրինի իր կամքով և ոչ թե ինչ-որ արյունախում օնբաշու քմահաճույքով: Բայց ինքը հավատացած է, որ թուրքերը շատ շուտով խելքի կգան: Այս խոսքը նշանաբան եղավ մուխթար Քեբուսյանի համար: Սա օրորվելով փլվեց նստարանին, ճաղատ գլուխը տմբամբացրեց, արտակարգ գոհունակությամբ նայեց բոլորին, առանց մեկնումեկին տեսնելու:

— Հարկավոր է բանակցություններ վարել, — խորհրդավոր ու խորամանկ շեշտով վրա բերեց նա: — Տասներկու տարի եղել եմ Յողոնօլուքի մուխթարը... Բանակցություններ եմ վարել թուրքերի հետ, կայմակամի, մյուղիրի հետ... Կայմակամը միշտ էլ ինձ հարգել է... Ժողովրդից տեղը-տեղին հավաքել ու մուծել եմ գինվորացուների փրկագինը... Կայմակամը ինձ իր զլմանատունն էր հրավիրում, քանի որ նա էլ, մյուսթեսարֆն էլ, վալին էլ, վեղիրն էլ, ոսլթանն էլ, բոլորն էլ զիտեին, որ ես մուխթար Քերուսյանն եմ... Եթե ես նրանց հետ բանակցություններ սկսեմ, ինձ ոչինչ էլ չի պատահի. ես մեծ հարկատու եմ եղել... Դուր մանր-մուր հարկատուներ եք, ինձ հետ ոտք գցել չեք կարող:

«Մանր-մուր հարկատուները»՝ մյուս գյուղերի վարկաբեկված մուխթարները, Քեբուսյանին ամբիոնից իջեցրին: Չառւշ Նուրհանը գոռում էր, որ ինքն այլևս չի հանդուրժի պարապ հացակերներին: Այսուհետև բոլորը պետք է իր թրի տակով անցնեն, եթե նույնիսկ յոթնասուր տարեկան լինեն կամ ավելին: Քրքիչ բարձրացավ: Հարբածների վիճաբանությունը սպառնալից տեսք էր ընդունում: Բայց Գաբրիելը բարեբախտաբար կարգադրեց այլևս գինի չբերել, իսկ ինքը Ավագյանի հետ, որը նրա ականջին ինչ-որ գաղտնի բան փսփսաց, շտապ անհայտացավ: Ընտրյալների սեղանի շուրջը հետզհետե դատարկվեց: Տեր-ձալկաղունը մի ժամ էլ խնջույքին մասնակցեց, ապա հեռացավ: Նրանից քիչ հետո Արամը գնաց կնոջ վրանը: Սարգիս Կիլիկյանն իր տափաշիչն առած՝ մոտեցավ երկար սեղանին: Այստեղ վիճաբանության

ժխտորն արդեն հանդարտվում էր։ Ռուսը նստեց Է առանց բավականության սկսեց իր բուժ աչքերով դիտել տարիքն առած կովարար աշխրներին։ Իրար կողքի լուռումունջ նստած էին Գոնչուգն ու Ժուլիեթը։ Ֆրանսուզու ոտքերի մոտ դարձյալ կուշ եկած պպղել էր ուսուցիչ Ոսկանյանը։ Ամաչում էր դրավել ազատված տեղերից մեկը։ Բայց հանկարծ Ուրբաթախոսը, հրացանին հենվելով՝ վեր թռավ խայթվածի նման։ Մի ակնթարթ սարսափահար նայեց Ժուլիեթին, ապա շուտ եկավ և դայրացած հեռացավ։ Նա քիչ էր խմել, բայց մի քանի քալ չարած ենթադրեց, թե իր տեսածը դինու ազդեցության տակ ծնված պատրանք է։ Մի՞թե հնարավոր բան է, մի՞թե կարելի է մտքով անցկացնել, որ մի խարտիշագեղ, սպիտակագեմ դիցունի իր ծունկը կրքով սեղմի ինչ-որ մի արկածախնդիր ստահակի ծունկին, ստահակ, որի ծագման մասին ոչ ոք տեղեկություն չունի։ Հակասակ այս անժխտելի եզրակացության, Ոսկանյանը խորանի հրապարակն անցնելուց հետո էլ զգում էր, որ սիրտը դռնս թպրտում է։

Ժուլիեթը հանկարծ անհանգստացավ, բառի ելավ, հրաժեշտ տվեց և գնաց Օվսաննային այցելելու, որին, իբրև պատիժ, ամբողջ ժամանակ աչքաթող էր արել։

Իրար դեմ-դիմաց դռնս նստած էին գեղագործ Գրիգորն ու Գոնչագրը։ Սա իբ նախկին տանտիրոջը գննում էր սարսափախառն անսքող հետաքրքրությամբ։ Վերջին շաբաթներին տեղի ունեցած փոփոխությունն ուղղակի անհավատալի էր։ Միջահասակ, ջլուտ տղամարդը դարձել էր սմբած, սապատավոր թզուկ, որի ջրգողությունից մեծացած գլուխն օրորվում էր ցողունանման պարանոցի վրա։ Ուսերը վեր էին ցցվել, ձգվել առաջ, մատների հոդերն ալլանդակվել էին, ծածկվել կոշտերով և ուռուցներով։ Անփոփոխ էր մնացել միայն մանդարինյան դիմակը, եթե նկատի չունենանք, որ մաշկը գորշ գույն էր ստացել։ Բայց դեմքի անտարբեր, ինքնավստահ արտահայտության վրա ինչ-որ նոր լույս էր ավելացել՝ անդրաշխարհիկ խորամանկության ժպիտ։ Գրիգորը թնչի բաժակով եռանդուն խմում էր դինին։ Հիվանդ ձեռքն ալնպես էր զսզողում, որ նա ամեն անգամ դինու մի մասն ակամա զոհաբերում էր։

— Պարոն Գրիգոր, այդքան շատ մի՛ խմեք, — խորհուրդ տվեց Գոնչագրը։

Գրիգորն օրորեց իր ծանրացած գլուխը, որը վերջերս նկատելիորեն մեծացել էր։

— Ես ոչ մի բան ալլես չեմ ուտում... Մինչդեռ խմելը հոգևոր

տրաքողութիւնն է, ինչպէս ուսուցանում է պարսիկ փիլիսոփա Յերհադ
ԼԼ Քաթիրը:

— Դուք Ձեզ պետք է խնայեք և պառկեք անկողնում...

— Ես նոր եմ ինձ առողջ դդում,— տաբօրինակ եղրակացութիւն
հանդէպ հիվանդը:

Գինին վաղուց էր սպառվել, բայց երկար սեղանի շուրջը նստած-
ների վիճաբանութիւնն աղմուկը, իրար հեգնող քրքիշն ու սուր խոսքերը
հետզհետեւ բորբոքվում էին: Ինչ-որ անկող հյուրեր էին հայտնվել, մեծ
մտածմբ երիտասարդներ, որոնք հրահրում էին վիճաբանութիւնը:

Արեւ մայր էր մտնում: Արդեն ուշ էր: Գետնի վրա վայրի պար էին
լսնել կնքահանդեսին եկածներին ասվերները: Երեւ տուրուզմբոց սկըս-
վեր, եթե հանկարծ Քաղաքաձորի կողմից չլսվեր շեփորի երկար ու ձիգ
տղզանշանը: Միանգամից լռութիւն տիրեց:

— Մունետիկներն են,— ասաց ինչ-որ մեկը:

— Տազնապ է,— գոռաց մեկ ուրիշը:

Եւր թե երիտասարդ սթափվեցին իրենց կովամուրցքից, չնայած
թլում էր, թե աշխարհում ամեն ինչ մոռացութիւնն են տվել: Բոլորը
տարի թոան, նետվեցին զանազան կողմեր, դեպի իրենց դիրքերը: Պատ-
մէին Արամը գլխադատառ վտղեց Քաղաքաձոր:

Մի քանի լսպետում խնջույքի վայրը դատարիվեց:

«Տազնապ»,— մտախոհ կրկնեց Գոնդազը, և նրա դարչնագույն ան-
վրդով աչքերի մեջ ոսկեփայլ եայծեր թրթռացին: Թուրքերի հարձակու-
մը նրան ձեռնառու էր: Այս անգամ գործը երեւի բարեհաջող վախճան
չունենար: Մի՞թե գիշերը չպետք է առիթից օգտվելու: Հապա ժուլին՞ թը:

Դեղազործ Գրիգորը սեղանի մոտից վեր կենալ չէր կարողանում:
Գոնդազն օգնեց: Պարզվեց, որ ծերունու ոտքերը նրան չեն հնազանդ-
վում: Վայր կընկներ, եթե Գոնդազն գգուշորեն չուղեկցեր և տուն չհասց-
ներ: Դեղազործն իր մարմնական ողբալի վիճակն ավելին չէր համա-
լում, քան բնութիւն կամքով տեղի ունեցած սովորական դժբախտ
պատահար, թեև ահագին ժամանակ անցավ, մինչև հասավ իր օթեանը:

— Տազնապ,— հարցրեց Գրիգորն անտարբեր, կարծես այդ ման-
րութը բավարար ուշադրութիւն չէր արժանացրել և արդեն մոռացու-
թիւն էր տվել:

— Տազնապ,— հաստատեց Գոնդազը,— այն էլ այնպիսի տազնապ,
որի հետ կատակ անել չի կարելի:

Դեղազործը կանգնեց-մնաց: Հինգ քայլը մեկ շունչը կտրվում էր:

— Ինձ ի՞նչ, թե տագնապ է,— հեաց ծերունին։— Մի՞թե ես էլ եմ սրանց թվին պատկանում։ Ոչ, ես նրանց չեմ պատկանում. ինքս ինձ եմ պատկանում։

Եվ դողդոջուն ձևերով իր շորս կողմը շրջան գծեց, կարծես ուզում էր ցույց տալ իր ես-աշխարհի մեծությունն ու ինքնապարփակությունը։

— Եթե ես չարին չեմ հավատում, ուրեմն՝ աշխարհում ոչ մի չարիք չկա։ Եթե ես մահին չեմ հավատում, ուրեմն՝ աշխարհում ոչ մի մահ չկա... Եթե ինձ սպանեն, չեմ էլ նկատի... Ով այս բարձունքին հասնի, նա կարող է հոգևոր նոր աշխարհ կերտել...

Նա փորձեց ձեռքերը գլխից վեր բարձրացնել։ Չհաջողվեց։

Գոնդազը, որն իր ամբողջ էությունը կցանկանար չարիքն զգալ նախապես, քան հետո չզգալ, այդ խորիմաստ բառերից ոչինչ չհասկացավ։ Բայց դեղագործին բավականություն պատճառելու համար քաղաքավարությամբ հարցրեց.

— Հիմա ո՞ր հին փիլիսոփայի խոսքերը հիշատակեցիք։

Դեղագործը մանդարինյան դիմակ հիշեցնող հայացքն անտարբեր հեռեց դեպի մթնշաղը, որն արդեն վրա էր հասնում։ Սպիտակ ալժամորուքը տմբամբում էր։ Ծերունին արհամարհանքով, բարձր, բայց և կարծես փչակի խորքից դուրս եկող ձայնով պատասխանեց.

— Սա ասել է մի փիլիսոփա, որի խոսքերը ոչ ոք չի հիշատակել և չի էլ հիշատակի, ինձանից բացի։ Գրիգոր Յողոնույուքցին։

Պարբիերը պատվիրել էր մեծ տագնապ ազդարարել, չնայած հավատացած չէր, թե անմիջական վտանգ է սպառնում։ Որքան էլ տարօրինակ թվա, միայն արևը մայր մտնելուց հետո պարզվեց, որ թուրքերը Որոնտևի հարթավայրում և հայկական հովտում անթիվ-անհամար զորք են կուտակել։ Կանոնավոր զորամասերն ու կամավորներն այնքան շատ էին, որ կարծես բնակավայրերում չէին տեղավորվել և ստիպված էին գիշերել բացօթյա։ Խարույկների հսկայական կիսաշրջանը ձգվում էր Սելևկիայի ավերակներից մինչև հայկական ամենահեռավոր գյուղը՝ հյուսիսում ծվարած Քեբուսին։

Երբեմն-երբեմն հայտնվում էին հետախույզները, զարմանալի տեղեկություններ բերում։ Կարծես կախարդական գավազանի հարվածով գետնի տակից թուրք զինվորներ էին բռնել։ Ոչ միայն զինվորները, այլև զափթիկներն ու չեթները, շրջակայքի բոլոր մահմեդականները կարծես հանկարծ գինվել էին մաուզերյան հրացաններով ու սփնադաշույններով, եկել-հավաքվել էին, և սպաները նրանցից արդեն առանձին

ստորաբաժանումներ էին կազմում։ Սպառազինված թուրքերի թիվը որոշել անհնարին էր։ Դա ֆանտաստիկ չափեր ընդունած՝ բերնեբերան էր անցնում։ Բայց երբ Գաբրիելը խարույկների բազմամղոն կիսաշրջանը դիտեց, այդ թիվը նրան բնավ էլ ֆանտաստիկ չթվաց։ Երկու բան հաստատ գիտեր։ Առաջին, թուրք հրամանատարը բավականաչափ զորք ուներ Դամլաջըրը Հարավարևելից մինչև Հյուսիսային լեռնաթամբը պաշտրելու և հարձակում գործելու համար։ Երկրորդ, նա իրեն երեւի այն բան հզոր էր զգում, որ հարկ չէր համարում դիմել քողարկված առաջխաղացման և գաղտնի հարձակման տակտիկային։ Բացահայտ գործելու այս եղանակը հայերին պետք է բարոյալքեր (և բարոյալքեց)։ Դա այն որոշակի «ծուղակն» էր, որ Գաբրիելն արդեն նախատեսել էր իբրև «դիխավոր հարձակում», մշակել էր պաշտպանութան ձևերը, կատարել մարտական վարժություններ։

Գաբրիելն ավելի անվրդով էր, քան նախորդ երկու ճակատամարտի ժամանակ, թեև լեռանն ապավինած ժողովրդի հեռանկարն անհույս էր։ Առաջին տագնապից հետո կապալտրոներին ուղարկեց տարբեր զիւրքեր, կանչել տվեց բոլոր խմբապետներին և ծառայությունից ազատ զինվորներին։ Այդ միջոցին հայտնվեցին նաև ավազների խորհրդի անդամները։ Նրանց վախվորած դեմքերից չբացել էր զինվորությունը։ Գաբրիելը, սահմանադրական կարգի համաձայն, ճակատամարտի ժամանակ ստանձնում էր նաև զապիսակայանի ընդհանուր ղեկավարությունը։ Եւ կարգադրեց, որ զիշելվա ընթացքում պատրաստեն թարմ մսի ամբողջ պաշարը։ Լույսը բացվելուց երկու ժամ առաջ զիւրքերը պետք է առատ սնունդ ստանային։ Այնուհետև զինվորներին պետք է բաժանեին մնացած գինին ու օղին։ Գաբրիելն իր ունեցած տասը լիտրանոց բույր սափորները տրամադրեց պաշտպաններին, բացի մեկից (Այս նվերը, ի դեպ, պատճառ եղավ, որ բերնեբերան անցնի այն առասպելը, թե Բագրատյանն իր համար պարեն ունի պահած)։ Երբ ներկայացան բոլոր խմբապետները, զինվորները, պահեստայիններն ու պատանեկան գերախումբը, Գաբրիելը նրանց դիմեց հակիրճ ճառով։ Բացատրեց, թե ինչպիսի ճակատամարտ է իրենց սպասում, և յթաքցրեց ճշմարտությունը։ Ահա նրա խոսքերը.

— Մարդկային բոլոր կանխագուշակումների համաձայն, մենք պետք է նախընտրենք երկու մահից մեկը. կամ մեռնենք կովելով, որը մահվան թեթև ու պատվավոր ձևն է, կամ կոտորվենք, մեռնենք սեւարդ, դարհուրելի մահով։ Ի՞նչ և այս բանը մենք լիովին պարզ պատկերացնենք, եթե անսասան վճռականությամբ գերադասենք պատվավոր

մահը, ապա գուցե հրաշք կատարվի, և մենք շմեռենք: Միայն թե պետք է լավ կովենք, եղբայրներ:

«Գլխավոր հարձակման» առթիվ նոր ստորագրածանում կատարվեց: Չառն Նուրհանն ստանձնեց Հյուսիսային լեռնաթափի հրամարտարութայունը: Մի այլ փոփոխություն էս կատարվեց: Բագրատյանը, մի քանի ժամ առաջ իր լաված խոստման համաձայն, Ռուսին վստահեց Կաղնուտի վերևի կարևոր հատվածը: Կաղմվեց երկու բոլորովին նոր ղեկախումբ՝ մի թեթև զվարդիա և մի հարվածային զորախումբ: Մտաբերելով բաղանջան ճակատամարտերի փորձը, Գաբրիելն ու Նուրհանը այս նպատակով ամենախիզախ տղամարդկանցից, լավագույն հրաձիգներից ու ճարպիկ մագլցողներից ընտրեցին: մոտ հարյուր հոգի: Սրանք պետք է դիրքավորվեին Դամլաշըքի ամբողջ հովտակողմի վրա, բարձունքի ամբողջ երկայնքում՝ ծառերի կատարներին, թփերի ու ժայռերի ետևում, փոսերում ու ծուղականման ժայռաճեղքերում: Սկզբում պետք է թողնեին, սր թուրքական հարձակվող զորասյուներն անցնեին իրենց մոտով, ապա թիկունքից ու կողքերից շեշտակի կրակ բացեին, լինալելով ռազմամթերքը: Ամեն աղատապեն տասներկու փամփշտակալ ուենեք, այսինքն՝ վախճան փամփուշտ: Տվյալ պայմաններում դա չափազանց առատ ռազմամթերք էր: Այս տեսակետից Բագրատյանը բացառիկ շոաշյուջուն հանդես բերեց: Քանի որ դայիք ճակատամարտը բախտորոշ էր լինելու, ուստի և հարկ չկար ծլատություն անելու: Թաքնուտուգներում թողեց միայն թուրքերից զրաված, նորից լիցքավորված փամփուշտների մի շնչին մասը: Աղատապեն զինվորներին Գաբրիելը տրամաբանական և պարզ խոսքերով բացատրեց առաջադրանքը: Այնպես որ ամեն երիտասարդ լիովին պատկերացրեց իր անելիքը: Թշնամու առաջխաղացումը պետք է խառնաշփոթության մատնեին և կասեցնեին: Ոչ մի ակնթարթ հանգիստ չմնալ, հակառակորդին շարունակ նեղել թիկունքից, մառավանդ այն ժամանակ, երբ նա կուգենա հարձակման անցնել: Եվ, ինչպես միշտ, հիշել հիմնական օրենքը. ամեն զնդակից պետք է մի թուրք սպանվի:

Հարվածային զորախմբի հարցը լուծելուց հետո կաղմվեց թեթև զվարդիան: Գաբրիելը պակասեցրեց Հարավաբերդի պաշտպանների թիվը, քանի որ այս հատվածն իր զորավոր պատենշներով գրեթե անառիկ էր: Թողեց մարտիկների մի փոքր խումբ, որի ներկայությունն անհրաժեշտ էր: Որտեղ զինվորների պակաս գզացվեց, լրացրին պահեստայիններով: Այսպիսով, Գաբրիելն իր զվարդիայի համար մոտ հարյուր հիսուն զինվոր առանձնացրեց: Գվարդիան ինքն էր ղեկավարելու:

օգնութիւնն էր նետվելու այն հատվածներին, որտեղ ճակատամարտն աննպաստ ընթացք ստանալու Հարվածային զորախմբի զգալի մասը պետք է օգտվեր գաղթականի ավանակների ծառայութիւնից, լինէր առավել արագաշարժու Այս կողմերի ավանակները ծուլ ու դանդաղ ոչ չեն և բնդունակ են դժվար, տեղերով անցնելու Պատանեկան երկու զորախումբը, կապավորներն ու հետախույզների մի մասը պետք է կրէնկակոխ հետեւին գլարդիային, որպէսզի գլխավոր հրամանատարի և բուր հատվածների միջև երբեք չընդհատվեր ճառագայթաձև հաղորդակցութիւնը:

Ահա ընդհանուր դժերով այն ուղղմտկարդը, որը «գլխավոր հարձակման» առթիւ մշակել էր Գաբրիէլը և գիշերով առաջին երկու ժամում կշռադատել ու կատարելագործել: Ի վերջո զործին իրազեկ դարձրեց բոլոր պահասայիններին: Սրանք Քաղաքաձորից պետք է դուրս գային արեւածագին: Մի մասը պետք է փոխարինէր առանձին հատվածների զինվորներին, իսկ մյուս մասը պետք է դիրքավորվեր սարահարթի երկարութեամբ՝ լեռան արեւելյան եզրից մինչև գաղթականայնը: Այդ հուշաշերտը, որը տեղ-տեղ, ինչպես, օրինակ, Կաղնուտի առաջ ընկած հատվածում, հազար քայլից ավելի շէր նեղանում, չափազանց վտանգավոր գոտի էր: Այստեղ մի քանի պատնեշ կար, ավելի ճիշտ՝ անկանոն քարակույտեր, որոնք կարող էին Քաղաքաձորը պաշտպանել թշնամու հարձակումներից:

Նրբ Գաբրիէլը պահասայիններին ևս բացատրեց նրանց անելիքը, հայտարարելով, թե նրանք են այն վերջին նեցուկը, որ պետք է կանխի կանանց զարհուրելի խայտառակութիւնն ու երեխաների կոտորածը, նուրհանն իր շեփորի կակազ ու ցասկոտ հնչուներով գիշերային դադար ազդարարեց: Դրանք թուրքական զինվորական իրիկնանվագի պատահիկներ էին: Գաղթականին հրաման տրվեց քնելու:

Այս բանից հետո Գաբրիէլը գնաց գեպի հաուբիցները, որոնց մտաուզում էր գիշերել: Նուրհանի օգնութեամբ բանիմաց երիտասարդներից մի քանիսին թեթևակի բացատրեց, թե ինչպես պետք է կատարել հրետանու սպասարկումը: Կեսգիշերից առաջ հայտնվեցին վերջին բանբերները: Ոչ մի նորութիւն: Գաբրիէլի իմացած միակ նորութիւնն այն էր, որ նրա ամառանոցի տանիքին մահկիավոր դրող էր ծածանվում, բակում ահագին ձիեր էին կապված, սպաներ էին ներս ու դուրս անում: Պարզ էր. Բագրատյանի տունը թուրքական զորքի շտաբ էին դարձրել:

Գաբրիէլն սպասեց մինչև վերջապես ծագեց լուսինը: Անուհետեւ քարտեզի վրա սկսեց կարկինով հեռավորութիւններ չափել, հաշիվներ

անհիւ Քանի որ վիթխարի, աւես ուռած լիալուսինը բաւական առատ լույս էր սփռում, հաջողվեց ճշտել նպատակակետը, հրանոթներին տալ ցանկացած ուղղութիւնը։ Մարտկոցի անձնակազմը մոտեցրեց արկերի արկղները։ Դեռևս մնացել էր հինգ շրապնել և քսաներեք ռումբ։ Գաբրիելը հրամայեց դրանց կեսը դնել հրանոթների կողքին։ Այա սկսեց մի հրանոթից մյուսին մոտենալ, գրպանի լապտերը բռնած՝ բանալիով կարգադրել հեռացույց խողովակը։

Նա դեռևս այդ աշխատանքով էր դբադված, երբ հայտնվեց Իսկուհին։ Սկոբում շնկատեց աղջկան։ Սա կամացուկ ձայն տվեց։ Գաբրիելը բռնեց նրա ձեռքից, փոքր-ինչ հեռու տարավ, մինչև մնացին երկուսով։ Նստեցին կարմիր հատապտուղներով ծանրաբեռնված մաթուգենու թփի տակ։ Լուսնի անկենդան ցոլքից հատապտուղները հալած զմուռսի կաթինների գույն էին ստացել։

Իսկուհու խոսքերը հնչեցին վհատ ու կաշկանդված.

— Ուղում էի հարցնել, քեզ չե՞մ խանգարի, եթե վաղը կողքիդ լինեմ...

— Աշխարհում ինձ ոչ մի բան այնքան բավականութուն չի պատճառում, ինչքան քո մոտիկութիւնը, Իսկուհի...

Նա իր խոսքն ընդհատեց, մի պահ մտորեց, ապա աղջկա ձեռքը սեղմեց այտին.

— Դա ինձ ոչ միայն կխանգարի, այլև կտանջի, երբ քեզ տեսնեմ անմիջական վտանգի վայրում։

— Վտանգն ամենուրեք է, որտեղ էլ լինենք, Գաբրիել։ Մի քանի ժամ շուտ կամ ուշ, միեկույն է...

— Բայց մի՞թե վաղը չպետք է լինես Օվսաննայի ու Երեխայի հետ։ Ո՞վ գիտե, թե մինչև վաղը երեկո ինչ կարող է պատահել այս կողմերում...

Աղջկա փխրուն մարմինը ձգվեց ամենայն վճռականությամբ.

— Ո՞վ գիտե, թե մինչև վաղը երեկո ինչ կարող է պատահել այս կողմերում... Հենց այդ պատճառով էլ ես այլևս որևէ պարտականութիւն չեմ ճանաչում, բացի... Օվսաննան ու Երեխան այստեղ ի՞նչ գործ ունեն։ Նրանք ինձ չեն հետաքրքրում։

Գաբրիելը խոնարհվեց Իսկուհու վրա, ուղեց թափանցել աչքերի խորքը, որ հալչում էին այնպե՛ս լայնաբիւ։ Նրան համակեց մի տարօրինակ, սարսեցնող զգացում։ Այդ մագնիսացնող զգացումը սովորական սեր չէր, որով նա միշտ կապված էր Ժուլիեթի հետ։ Դա ամեն ինչ էր, քան սերը, և պակաս, քան սերը։ Գաբրիելն զգում էր իր հոգևոր

ու մտավոր բոլոր ուժերի հորդումը, ինչ-որ երանալիություն՝ առանց կրքային խոտորման։ Թերևս դա տակավին չճաշակած արյունակցական հարադատության սերն էր, որն առասպելական խորհրդավոր աղբյուրի պես բխում էր Իսկուհու հայացքից, կենարար զոմբուկյամբ պարուրում... Դա ոչ թե ապագայում մի սիրտ, մի հոգի լինելու ցանկություն էր, այլ անցյալում մի սիրտ, մի հոգի եղած լինելու առհավատչյալ...

Գաբրիելը ծպտաց, թափանցելով Իսկուհու աչքերի խորքը.

— Իսկուհի, ես մահվան ոչ մի զգացողություն չունեմ։ Խենթություն է, բայց ես ամենաշնչին չափով անգամ պատկերացնել չեմ կարողանում, թե վաղը դուցե կենդանի չլինեմ։ Դա վատ նշան չեմ համարում։ Իսկ դո՞ւ, ի՞նչ կարծիքի ես։

— Մահը պետք է գա, Գաբրիել։ Ձե՞ որ մեզ համար ուրիշ ելք չկա...

Գաբրիելը չլսելու տվեց աղքկա երկիմաստ խոսքերը։ Նրան համակեց անհավատալիորեն ինքնավստահ մի զվարթություն.

— Իսկուհի, հարկ չկա այդքան հեռուն նայելու։ Ես ոչ մի բանի մասին չեմ մտածում, բացի վաղվա օրից։ Երեկոն ինձ չի մտահոգում, իսկ վաղվա առավոտն ինձ ուրախացնում է, գիտե՞ս։

Իսկուհին վեր կացավ տուն գնալու։

— Գաբրիել, ուզում եմ, որ դու ինձ մի բան խոստանաս։ Դա քո ձեռքին է։ Եթե բանը բանից սոնցնի, և փրկության հույս չունենանք, ինձ ու քեզ գնդակահարիր, խնդրում եմ։ Դա ամենալավ միջոցն է։ Ես առանց քեզ չեմ կարող ապրել։ Բայց չեմ էլ ուզում, որ դու ապրես առանց ինձ։ Ոչ մի ակնթարթ։ Ուրեմն, թույլ կտա՞ս, որ վաղը կողքիդ լինեմ։

Ոչ, Իսկուհին խոսք տվեց, որ վաղը վրանից դուրս չի գա, Գաբրիելն էլ խոստացավ, որ եթե ամեն ինչ կորած լինի, ինքը նրան կկանչի կամ էնքը կգա վրան՝ միասին մեռնելու։ Այս խոստումը տալիս Գաբրիելը ծպտաց. հոգու խորքում հավատացած չէր, թե օրհասը մոտ է։ Ձէր անհանգստանում նաև Ժուլիեթի ու Ստեփանի համար։ Բայց երբ շարունակեց հրանոթների հետ կապված իր աշխատանքը, զարմացավ իր ապրելու հավատի վրա, հավատ, որ հեգնանքով ժխտում էր չորս կողմից սպառնացող կիսաշրջանը, իբրև զարհուրելի իրողություն։

Կայմակամը, Անթաքիեի յուզբաշին, շիկահեր մյուդիրը, Հալեպից ուղարկված չորս վաշտի հրամանատարը և երկու այլ սպա մալրամուտից հետո ռազմական խորհուրդ էին գումարել Բագրատյանի տան

Հյուրասրահում: Սենյակը պայծառ լուսավորված էր մոմերի լույսով, ինչպես այն օրերին, երբ Ժուլիեթը հրավիրում էր գլուղի երեւելիներին: Քիչ առաջ պարոնայք ընթրել էին, և այժմ սպանների սպասյակները մաքրում էին սեղանը, դուրս տանում ուտելիքի մնացորդները: Բաց պատահաններից լսվում էին հանգստացող զորամասերի շեփորային աղ-դանշաններն ու իրիկնային դադար ազդարարող նվագի հնչյունները: Քանի որ սատանա հայերը հանկարծ կարող էին մի անսպասելի օլին խաղալ, կայմակամը կարգադրել էր շտաբը հսկողութեան տակ պահել Պահակագորն արդեն վրաններ էր խփել, տակնուվրա արել պարտեզը, բանջարանոցն ու պտղատու այգին:

Սպանների ու պաշտոնյաների խորհրդակցությունը շատ երկար տևեց: Ի դեպ լիակատար փոխհամաձայնության դալ չկարողացան: Կարևոր հարց էր վճռվելու. արդյոք պե՞տք է արշալույսին սկսելին Դամիացքի գրոհը: Կայմակամը, որի գունաթափ դեմքից և աչքերի տակ գոյացած սևագորշ տոպրակներից դժգոհություն էր թափվում, ռազմական խորհրդին մասնակցողներից ամենավարանտոն էր և ամեն ինչի առաքելում էր: Իր անվճռականությունը պատճառաբանում էր նրանով, որ իբր թե Հալեպի կայազորի պետը վաղու ցանկությունը խոստացել է մի ամբողջ հետեակ գումարտակ ուղարկել, և որ խոստացած զնդացիներն ու լեռնային հրանթները դեռևս տեղ չեն հասել: Հալեպի քուլազադին (շտաբս-կապիտան) այդ հապաղումը հիմնավորեց այսպես. տեղափոխված դիվիզիաներն իրենց հետ տարել էին այդ տեսակի բոլոր զենքերը, և Հալեպում արդեն ոչ մի զնդացի չկար: Կայմակամը սլարոններին խորհուրդ տվեց մտածել, թե արդյոք ավելի նպատակահարմար չի՞ լինի, եթե մի քանի օր ես սպասեին, Նորին պայծառասիրայություն Ջեմալ փաշային հեռագրով խնդրելին արագացնել հարձակման համար անհրաժեշտ զենքի առաքումը: Սակայն սպաններն այդ առաջարկը համարեցին անբնորոշելի, քանի որ երկար-բարակ թախանձություններ կարող են զայրացնել քմահաճ Ջեմալին և հակառակ հետեանքի հասցնել: Անթաքիեի յուզբաշին ամրոքը ետ քաշեց, ձեռքն առավ ինչ-որ գրություն: Ահռքները դողդողում էին, բայց ոչ թե հուզմունքից, այլ այն պատճառով, որ նա թունդ ծխող էր:

— Էֆենդիներ,— սկսեց նա ցածր, խուլոտ ձայնով,— եթե մենք սպասենք հրետանու և զնդացիների, ապա մեզ ուրիշ անելիք չի մնում. ոտիաված կլինենք ձմեռել աշտեղ: Պատերազմի դուրս եկած բանակի համար սա անպատվաբեր բան է, և մենք մեր պահանջներով կարող

ենք մեզ ծաղրի տալարկա դարձնել: Ես ինձ թույլ եմ տալիս կայմակամի հիշողության մեջ մի անգամ ևս թարմացնել մեր զորքերի ուժը...

Միապալատը եղանակով նա կարողաց թղթի կտորի վրա գրված թվերը.
— Չորս վաշտ Հալեպից՝ ուղիղ հազար հոգի: Երկու վաշտ Ալեքսանդրեթից՝ հինգ հարյուր հոգի: Անթաքիեի համալրված կայազորը՝ չորս հարյուր հիսուն հոգի: Ուրեմն՝ գրեթե երկուհազարանոց կանոնավոր հետևակ: Ռազմաճակատում գտնվող զնդերն ալսքան ուժ չունեն: Այնուհետև, երկրորդ գիծը: Չորս հարյուր զափթիկ Հալեպից, երեք հարյուր զափթիկ մեր սեփական քաղաքից, ի վերջո՝ չորս հարյուր չեթե հյուսիսից: Դա անում է հազար հարյուր հոգի: Ավելացրեք երրորդ գիծը՝ ևս երկու հազար մահմեդական, որոնց բերել ենք զանազան գյուղերից և գինել: Այսպիսով, մենք հարձակման կարող ենք դուրս բերել հինգ-հազարանոց մի զորաբանակ...

Յուզբաշին ընդհատեց իր ելույթը, մի գավաթ սուրճ խմեց, նոր գլանակ վառեց: Այդ ընդմիջումից օգտվելով, ինչ-որ մեկը նրան առարկեց.

— Համենայն դեպի հայերը երկու հրանոթ ունեն:

Կապիտանի ներս ընկած այտերի վրա կենդանության նշաններ հայտնվեցին, դեղնավուն ճակատին քրտնքի կաթիլներ պսպղացին:

— Այդ հրանոթները ոչ մի բանի պեսը չեն: Առաջին, ռազմամթերք չունեն, երկրորդ, ո՞վ պիտի դրանք պորժի դնի: Երրորդ, մենք շատ շուտով դրանք ես կվերցնեմ:

Կայմակամը, որը հոգնած ու ձանձրացած ընկղմվել էր թիկնաթոռի մեջ, աչքերը բարձրացրեց.

— Յուզբաշի, այդ Բագրատյանին մի՛ թերազնահատե՛ք: Ես այդ մարդուն միայն մի անգամ եմ տեսել, բաղնիքում: Նա այնտեղ իրեն շատ հանդուգն պահեց:

Երիտասարդ մյուզիկն իր պեպեններով ու առասպելական եշունգներով միջամտեց խոսակցությանը և նախատական շեշտով ասաց.

— Ռազմական իշխանությունների թույլ տված մեծագույն սխալն այն էր, որ պահեստային հայ սպաները բանակ չկանչվեցին: Որքան ինձ հայտնի է, Բագրատյանը բազմիցս իր կամքով դիմել էր Առանց այդ մարդու ծովեզերքը բացարձակապես խաղաղ կմնար:

Կապիտանը խստությամբ ընդհատեց այս դատողությունները.

— Մի դուխ՝ Բագրատյան, Բագրատյան... Քանի՞ կուպեկ արժեն ռազմական գործից չհասկացող այդ մարդիկ: Երեկ ես ինքս եմ հետազոտել Դամլաջըզը, պարզել իրական վիճակը: Այնտեղ եղած հայերը

գլխոտ խաժամուժ են: Դրանց խրամատները սոսկալի պրիմիտիվ են: Եթե շուալություն թույլ տամ, ապա հայերի ունեցած-չունեցած մի շորս կամ հինգ հարյուր հրացան կլինի: Մենք պետք է մեր երեսին թգենը, եթե դրանց հաշիվը մինչև կեսօր չփակենք:

— Իրավացի ես, յուզբաշի, — շեշտակի հայացք նետելով կապիտանին, վրա բերեց կայմակամը, — բայց իր կյանքը պաշտպանող ամենափոքր կենդանին անգամ վտանգավոր է:

Հալեպցի քուլաղագին լիակատար համանություն տվեց յուզբաշու կարծիքին: Հաստատ հույս ուներ, թե մի երկու օրից հետո գլուխը կազատի տհաճ վայրից, դարձյալ կմեկնի իր գեղեցիկ Հալեպ քաղաքը: Մյուս սպաներն էլ միահամուռ համոզմունք հայտնեցին: Կայմակամն ստիպված եղավ հորանջելով եզրափակել:

— Յուզբաշի, Դուք երաշխավորում եք հաջողութունը:

Կապիտանը վիշապի նման առնդերից ծխի երկու ալիք դուրս նետեց:

— Բազմական միջոցառումների ժամանակ ոչ մի երաշխավորություն չեն տալիս: Մերժում եմ այդ բանը: Կարող եմ միայն ասել, որ ես այլևս չեմ ցանկանա սպրեկ, եթե հայկական որջը մինչև երեկո քարուքանդ չանենք:

Այդ խոսքի վրա հոգնած կայմակամը նստած տեղում ձգվեց:

— Որ այդպես է, դնանք քններ:

Բայց այդ գիշեր մեծախոս թուրքի բունը «հարամվեց»: Անկողինը գցել էին ժուլիեթի սենյակում: Օդը դեռևս աչնպես էր հագեցած ջարդված սրվակներից թափված օծանելիքի հոտով, որ լերդախառավոր կայմակամի գիշերային հանգիստը խափանվեց: Գրգռիչ տեսիլներից կտրվում էր շունչը, և նա շատ ու շատ անբուռ ծամեր անցկացրեց:

Արթնացավ, բայց դա ավելի սփոփիչ չէր, քան քունը: Հաղիվ էր փարատվել ազամամութը, երբ կայմակամը վեր թռավ հրեշավոր պայթյունից: Կիսամերկ դուրս նետվեց: Ավերածությունը մեծ էր: Ռումբն բնկել էր ուղիղ տան տառջ, Գետինը ծածկված էր բոլոր պատուհանների փշրված ապակիների Բեկորներով: Օղային ալիքը դռան մի փեղկը պոկել, շարան էր սանդուղքի տակ: Պատերի մեջ խոր խոռոչներ էին գոյացել: Չորս կողմը քարաշեղջեր, երկաթի ծոմոված կտորներ էին թափվում: Բայց ամենամատթար վիճակի մեջ էր հալեպցի շտաբակապիտանը: Ճակատագրի բերումով այդ տաբաբախտ մարդը տնից դուրս էր եկել հենց այն վայրկյանին, երբ պայթել էր ռումբը: Պատին

հենված՝ նստել էր: Երկնագույն աչքերը մանկունակ արտահայտությամբ հառել էր դատարկ տարածության մեջ: Խորը թառանչ էր արձակում, կարծես երազկոտ միտքը դեգերում էր անցյալի հեռաստաններում: Արկի մի բեկոր խրվել էր աչ ուսի մեջ, իսկ մի այլ բեկոր վիրավորել էր ձախ ազդրը: Անթաքիճի յուզբաշին պատվում էր նրա շուրջը: Սպալի հետ խոսում էր հավանաբար ոչ առանց խստության, քանի որ նա արհա-բար չէր դիմանում վերքերի ցավին: Բայց քուլազազին չէր հնազանդվում այդ սաստումներին և դանդաղ թեքվում էր մի կողմի վրա: Յուզբաշին շուռ եկավ, գայլաքցած գոռոռաց սարսափահար արձանացած գինձոր-ների վրա, թե չպետք է աչքները շոնն, այլ գնան բուժակ և սանիտար-ներ կանչելու: Բայց դա այնքան էլ դյուրին գործ չէր: Բուժակը Բիթիա-սումն էր, երրորդ վաշտում: Յուզբաշին հրամայեց ներս տանել ծանր վիրավորին: Քուլազազուն պառկեցրին Ստեփանի անկողնու վրա: Երբ նա սթափվեց, յուզբաշուն թախանձեց, որ սա իր մոտից չհեռանա մինչև վերքերը կապեն:

Կայմակամը, որը գինձորական խառնվածք բոլորովին շուներ, մարդ-կային հոսող արյուն տեսնելիս սոսկում էր, բայց երբ չէր տեսնում, այդ մասին դատում էր թեորեթիկ սառնասրտությամբ: Այժմ նա սուսու-փուս, առանց կողքերը նայելու իջնում էր տան նկուղը: Գաբրիելը դեռես շարունակում էր հանգիստ ուժակոծել շրջակայքը: Հենց այդ պահին մո-տերքից նոր պայթյուն լսվեց:

Ճակատագրի քմահաճույքով առաջին ուումբն ընկավ Բագրատյա-նի տան վրա և թշնամու գումարտակի հրամանատարին «մատ» հայ-տարարեց: Բայց գուցե և դա պատահականություն չէր, այլ կենդանի մի գաս, որ աստված ո՞չ միշտ է ուժեղի կողմն անցնում: Բոլոր դեպքերում թուրքական հրամանատարության շփոթությունը ավելի քան մեկ ժա-մով ուշացրեց հարձակումը: Խաղողի և մրգի այգիներում խոնված զոր-քը, որն արդեն բարձրանում էր Դամվաջքի ստորոտն ի վեր, ետ կանչ-վեց: Ինչպես երևում է, հայ խույերը սատանալական ճարպկությամբ կարողանում են հարվածել ամենակարևոր նպատակին և երևի հմուտ թնդանոթաձիգներ ունեն: Ճիշտ է, հետևյալ ութ հարվածը նվազ հան-ճարելություն հասցվեցին, քան առաջինը, բայց թե հովիտը բավակա-նաչափ լայնարձակ էր, և արկերն ու ուումբերը ուր էլ ընկնում էին, զար-հուրելի ավերածություն էին գործում: Բիթիասում, Ազիրում ու Յոզնու-լուքում երեք տուն հրդեհվեց: Զափթիների գորամասերից մեկի վրա, որտեղ մարդիկ իրար գլխի հավաքված՝ տափաշշերով սուրճ էին խմում, հանկարծ մի ուումբ ընկավ, ծանր վնաս պատճառեց: Քաղաքացիական

խշխանութեան ներկայացուցիչները, իրենց ետևում թողնելով երեք սպան-
ված և բազմաթիվ վիրավորներ, առանց որևէ գնդակ արձակելու ընդ-
միշտ հեռացան պատերազմի թատերաբեմից:

Գաբրիելը հրետանային կրակով գրեթե հասավ իր նպատակին՝
առանց պարզորոշ պատկերացում ունենալու իր հաջողութեան մասին:
Թուրքերի ռազմական գործողություններն այնքան խալտառակ ձևով
տակնուվրա եղան, նոր բնակչությունն այնպես ահաբեկվեց, որ կա-
նաչք խումբ-խումբ սկսեցին փախչել դեպի Որոնտեսի դաշտավայրը,
և որոշ ժամանակ անգործություն մատնվեց գերագույն հրամանատարու-
թյունը: Բավական ուշ, երբ հասցիցային կրակն արդեն դադարել էր,
թուրք զինվորները ոտքի ելան և մխրձվեցին Մուսա լեռան մոտակա
թափուտների մեջ:

Բագրատյանը մի ակնթարթ իրեն կշտամբեց, թե ինչու բավականա-
նաչափ համարձակություն հանդես չբերեց: Զե՞ որ բոլոր ստանյակնե-
րից կարող էր առանձնացնել մոտ չորս հարյուր հոգի, իբրև հարվա-
ծայիններ դիրքավորել թուրքերի առաջխաղացման ճանապարհին, ծա-
խողել հարձակումը, ժամանակ չտալ ծախվելու: Բայց այդպիսի մի
գործողություն կարող էր վտանգավոր ընթացք ստանալ, և նա վախե-
ցավ դիմել նախապես չկշռադատված որևէ քայլի: Այդ իսկ պատճառով
իր մտահղացումը նույնիսկ չհայտնեց մյուսներին: Համենայն դեպս ահա
իրողությունը: Հարյուր հարվածայինները հնարամիտ դիրքավորման և
խիզախության շնորհիվ ավելի մեծ խուճապի մատնեցին լեռան բար-
ձունքն ի վեր հեծն մաղլոցող թուրք զինվորներին, ավելի շատ վնաս
հասցրին, քան կարելի էր անել բացահայտ դրոշով, հաշվառ անտե-
սանելի կրակը երկու, երեք անգամ ցած գլուխը թափուտի միջով դժվա-
րությամբ առաջ շարժվող զորախմբերը, որոնք սարսափահար փախուս-
տի էին դիմում, ցանուցիր լինում: Առանձին խմբեր, իրենց հրամա-
նատարներից կտրվելով, ամեն քայլափոխին մահվան սպասելով, զա-
ռիվայրից ցած էին գլորվում: Դա վախկոտություն համարել չէր կարելի,
քանի որ դրությունն անելանելի էր:

Այս ձախողակ փորձերից հետո յուզեաշուն ոչինչ չէր մնում անել,
եթե ոչ վաշտերը ի մի հավաքել լեռան ստորոտում, դադար հայտարա-
րել, տաք ճաշ պատրաստել:

Հարվածայիններն այդ ժամանակ կարող էին միանգամայն հան-
գիստ տիրանալ սպանվածների ու վիրավորների զենքերին ու փամփուշտ-
ներին, դրանք թաքցնել ապահով տեղերում:

Հրամանատարութեանն ընկերացած կայմակամը դառնացած ու դժգոհ՝ յուզեալուն դիմեց այսպիսի հարցով.

— Ձե՞ք ուզում ձեռք քաշել Ձեր տակտիկայից, ես հավատացած եմ, որ այսպէս երբեք չենք բարձրանա լեռը:

Յուզեալին կատաղութեանից սուրճի գոլջն ստացաւ և գովառապետի երեսին գողաց.

— Եթե կամենում եք, հրամանատարութեանը կհանձնեմ Ձեզ, իսկ ինքս ետ կգնամ: Այս ամբողջն ավելի շատ Ձեր գործն է, քան իմը:

Կայմակամն զգաց, որ այդ շորգլուխ սպայի հետ պետք է շատ զգույշ վարվել: Ուստի վճռեց իսկույն վերջ տալ հանկարծակի ընդհարմանը: Դեմքի քնկոտ արտահայտութեամբ ուսերը վեր քաշեց.

— Դա ճշմարիտ է: Պատասխանատուն ես եմ: Սակայն իմացած եղեք, յուզեալի, որ Դուք էլ իմ առաջ եք պատասխանատու: Եթե գործը ձախողվի, երկուսիցս էլ հաշիվ կպահանջեն՝ թե՛ ինձանից, թե՛ Ձեզանից:

Այս բացահայտ ճշմարտութեանից այնպէս լուսավորվեց յուզեալու միտքը, որ նա պապանձվեց: Քանի որ Մուսա լեռով հետաքրքրվում էին ամենաբարձր դիվանատները, վալին, անգամ ներքին գործոց վսեմափայլ մինիստրը, ապա որեւէ նոր անհաջողութեան կարող էր յուզեալուն կանգնեցնել ուղղմական դատարանի առաջ, որը նրան ավելի նվազ ներողամտութեամբ կպատժեր, քան մանկական այտերով բինբաշուն: Հաջողութեան թե՛ ձախողութեան դեպքում նրա և կայմակամի ճակատագրերն անբաժանելի էին: Ուստի և ուզած-չուզած պետք է համագործակցեին: Այս նպատակից ելնելով՝ յուզեալին շփազանց խաղաղասիրական մի դիտողութեան արեց և գործի անցավ: Հյուսիսում գտնվող վաշտը հրաման ստացաւ՝ անմիջապէս շարժվել հայկական լեռնաթամբն ի վեր: Հարավաբերդից պետք է ձեռք քաշելին, եթե յուզեալին չէր ուզում իր գործը նոր քարավեժքի զոհ դարձնել: Յուզեալին իր շուրջը հավաքեց սպաներին, հրամայեց հայտնել դասակներին, որ առաջիկա հարձակման ժամանակ ետ նահանջող ամեն գինվոր անխնա կգնդակահարվի: Այս դահճային հանձնարարութեանը կատարելու նպատակով նախալեռան փոսերում երկար գծով շարեցին դափթիներին ու շեթներին: Սրանց խտացույնս հրամայվեց անմիջապէս կրակ բացել փախուստի դիմող հետեակի վրա: Այս պարտականութեանը դափթիներն ու շեթներն ստանձնեցին առանց մազաչափ անգամ տատանվելու: Յուզեալին միաժամանակ կազմեց երրորդ արգելակող դիմը: Միտանքների մրգաստաններում և խաղողի այգիներում շարեց գինված գյու-

ղացիներ, որոնց միացան կանանցից շատերը: Յուզբաշու ահալոր հրամանն իր ներգործությունն ունեցավ: Թուրք զինվորները, երկյաղից մղված, կատաղությամբ բարձրանում էին գահավեժ լեռնալանջն ի վեր: Ոչ մի վայրկյան կանգ առնել չէին համարձակվում: Աչքները փակած՝ հարվածալիներին կրակի տակ առաջ էին նետվում:

Կեսօրը վաղուց էր անցել, երբ թուրքական երեք դասակ պաշտպանների փոթորկալից համադարկերի տակ կարողացան իրենց զցել բարձունքը: Չորս տեղ, հայկական խրամատների դեմ-դիմաց բահերով փոսեր փորեցին, մտան մեջը, պատսպարվեցին նաև ժայռերի, քարակույտերի, ծառերի, հողաթմբերի ետևում: Յուզբաշու զինվորներն իսկական հերոսությամբ, որի խթանը երկյուղն էր, հասան իրենց առաջին նշանակալից հաջողությանը: Ինքը՝ յուզբաշին, մարտական անկեղծ խանդավառությամբ սուրը թափահարելով, գրոհի նետվող մի նոր ալիք էր առաջ մղում: Այս զորախմբին ևս հաջողվեց դիրքավորվել հայկական խրամատների ներքևում, ընդլայնել հարձակման ճակատը: Հաջողությունը թևավորեց, բորբոքեց թուրք ռազմիկներին: Կատաղի կրակ բացեցին բոլոր պատահական կետերի վրա: Առայժմ յուզբաշու համար միևնույն էր՝ գնդակները դիպչում են նպատակին, թե՛ ոչ: Թող երկու ժամ շարունակ հայտորդիների ականջներն ու հոգիները կրակոցներից աչնպես սասանվեն, որ նրանց հանդգնության հետքն անգամ չքանա: Թող այդ ձևով նաև զգան, որ պետական իշխանությունն իր տրամադրության տակ բավականաչափ ռազմամթերք ունի և կարող է գնդակոծությունը շարունակել երեք օր:

Հայ պաշտպանները կաթվածահար եղածների պես կուշ էին եկել խրամատներում, իսկ նրանց ղլխավերևում շառաշում էր հրետանային արկերի տարափը: Բայց ամենից վատն այն էր, որ Քաղաքաձորի մոտակա դիրքերից արձակվող հարյուրավոր գնդակներ դիպչում էին ճյուղաշեն հյուղերին: Երբեմն դում-դում կոչվող գնդակները սոսկալի վերքեր էին հասցնում մարդկանց: Տեր-Հայկազունը հրամայեց անհապաղ հեռանալ Քաղաքաձորից: Ոչ մարտունակ ժողովուրդը քաշվեց լեռան մյուս կողմը, որի ներքևում ծովն էր, պատսպարվեց ժայռերի ետևում:

Հայկական խրամատները երկարատև՝ ու կատաղի գնդակոծության ենթարկելու ժամանակ յուզբաշին իր սպանների միջոցով իրար ետևից առաջ քաշեց պահեստային վաշտերը, զափթիեներին և, ի վերջո, զինված գյուղացիներին: Դրանով ուզում էր ցուցադրել թուրքական գրոհող ուժերի գերակշռությունը, ուժեր, որ շարունակ համարվում էին նորանոր զորախմբերով: Դա կարող էր տպավորություն գործել: Երկ-

րորդ, երրորդ և չորրորդ զորաշղթաները դասավորված էին կրակային գծի ետևում, իրարից շնչին հեռավորության վրա: Երբ սրանք հարվածայինների դարանակալ համազարկերից ցնցվեցին, բայց խելակորույս զորախմբերը գոռոզուալով բարձունքը հասան, յուզբաշին առաջին զորաշղթային հրամայեց հարձակվել: Հայերը, որոնք արդեն պաշտպանական մարտեր մղելու փորձառություն ունեին, կրակում էին ամենայն սառնասրտությամբ, իրենց բարձրադիր խրամատներից հարվածում անվատահ հարձակվողներին: Թուրքերն ալիքի նման արագ-արագ տուջ էին շարժվում, բայց անհարմար տեղանքի պատճառով աննպաստ դրության մեջ էին ընկնում, դիրքավորվում հայկական խրամատներից բաժանական հեռու: Չնայած իրենց թվական անհամեմատելի դերակշռությանը և կրակային ուժի գերազանցությանը, մահմեդականները մինչև իրիկնադեմ ոչ մի քաջ առաջ շարժվել չկարողացան: Մինչդեռ հայերը իրենց պաշտպանական հատվածների խելացի դասավորության շնորհիվ առավել բարվոք դրության մեջ էին, և ճակատամարտը նրանց վրա ծանր չէր անդրադառնում: Նրանց խրամատները տեղ-տեղ սուրանկյան ձև էին ընդունում: Դրա հետևանքով էլ գրոհող թուրքերը զնդակոծվում էին թե՛ ճակատից, թե՛ թևերից: Ավելացնենք և այն, որ հարվածայինները զանազան կողմերից անակնկալ, մահացու կրակի տարափ էին տեղում պահեստայինների գլխին, ահուդուրի մեջ ցցում:

Այս խիղախ, բայց մոռացու և անբարդուն գրոհների ընթացքում յուզբաշին դրեթի աչքերն մտադ կորցրեց, ինչքան անարդարեղ վտարված թշվառ բինբուշին իր վերջին պարտություն ժամանակ: Սակայն նա ավելի հաստակաշի մարդ էր. տեղի չէր ապխտ: Շարունակ անցնում էր գրոհող շարքերի գլուխը: Միայն հրաշքի պետք է վերագրել այն, որ այդ հերամքի անվեհեր հրամանատարը մոտ հարյուր անգամ խուսափեց մահից: Նա յուրայիններին մեծ մասամբ հրապուրում էր Կադնուտի կողմը: Բոլորի համար էլ արդեն պարզ էր, որ պաշտպանության ամենաթույլ կետը դա է:

Գաբրիելը թեթև գվարդիայի շնորհիվ դեռևս իր ձեռքին էր պահում պաշտպանության բոլոր թելերը: «Երեք ժամ հս,— մտածում էր նա,— և գիշերը վրա կհասնի»: Գվարդիան օգնության էր հաճում նեղն ընկած հատվածներին, բարձրացնում էր վարանոց դինլորների մարտական ոգին, դիրք բռնում հատվածների միջև ընկած բաց տեղերում, փոխարինում հոգնած տասնյակներին:

Գաբրիելն արդեն ուժասպառ, մեռելային դալկությունը դեմքին՝ յնշակաւոր փովել էր գետնին և հանգստանում էր: Ավագյանը նստած

էր կողքին: Պատանեկան զոյախմբին պատկանող տասներկու կապա-
վոր սպասում էին նրա հրամանին: Հայկը դրանց հետ էր: Ստեփանը
չկար: Ամեն վայրկյան լուրեր էին բերում: Մեծ մասամբ Հյուսիսային
լեռնաթամբից, որը մինչ այդ դեռևս դժվար կացութեան մեջ չէր ընկել:
Քայց, ինչպես երևում էր, թուրքերը փոխել էին իրենց մտադրութիւնը
և նախապատրաստվում էին գլխավոր հարվածը հասցնել Հյուսիսում:
Զառչ Նուրհանի ուղարկած լուրերը հետզհետե նյարդային բնույթ էին
ստանում: Ոչ միայն յուզեաշին, այլև ամբողջ սպայակույտը հավաքվել
էր Հյուսիսային լեռնաթամբի հանդիպակաց բարձունքի թաքստոցների
հետում: Հեռադիտակով դրանց պարզ ու որոշակի տեսել էին: Գաբրիել-
ը վճռեց հնարավորութեան սահմաններում խնայել գվարդիան, այսինքն՝
վերջին ուժը, թույլ չտալ, որ առանձին անհետատես ենթասպաներ դա-
կովի մեջ նետեն իրենց հայեցողութեամբ: Լեռնաթամբն ամենատապալակ
հատվածն էր: Ի՞նչ կարիք կար օգնական ուժեր ուղարկելու, երբ ճա-
կատամարտը դեռևս չէր սկսվել: Գաբրիելի կարծիքով շատ ավելի կա-
րևոր էր մնալ Կաղնուտի վտանգավոր հատվածում, կանխել հնարավոր
աղետը: Նա փակ աչքերով լսում էր լեռնաթամբից եկող առատ լուրերը
և կարծես ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում:

Դադար: Կրակը լռեց: Գաբրիելը տեղի տվեց իր հոգնածութեանը:
Թերևս այս հոգնոր ու մարմնական թուլութիւնը պատճառ դարձավ, որ
նա համենայն դեպս ընկնի յուզեաշու թակարդը:

Հրաձգութեան արձագանքները Ռիվիերա էին հասնում ամբողջ
սաստկութեամբ: Կրակոցների շաշն ու շառաշն այնպես չափազանցված
էին անդրադարձվում, այնքան մոտ էին թվում, որ Ժուլիենն ու Գոն-
զազը կարծես կրակի ցանցի մեջ լինեին, մինչդեռ իրականում ճա-
կատամարտը բավական հեռու էր:

Ժուլիենն ամուր բռնեց Գոնզազի ձեռքը: Հուշն իր ամբողջ էու-
թեամբ վեր էր ածվել լարված լսողութեան: Նւտած էր անշարժ, ձգված:

— Կարծեմ ամեն կողմից մոտենում են: Գոնե այդպես է թվում...

Ժուլիենը ոչինչ չասաց: Շաշն ու շառաշն այնքան օտար էին, կար-
ծես երազի մեջ էր լսում, կարծես ո՛չ հասկանում էր, ո՛չ վախենում:
Գոնզազը փոքր-ինչ առաջ թեքվեց, որ ավելի լավ տեսնի խորխորատի
ժայռերին բախվող ալիքները: Մոլն այդ օրն արտասովոր հուզված էր,
և նրա հեռավոր, ցասումնալից ձայնը միախառնվում էր հրաձգութեան
պտուտահոգմին: Մարիսը մատնացուց արեց ծովեզերքի հարավային
երկայնքը:

— Ժուլիեթ, մենք պետք է ավելի շուտ զննցած լինեինք: Հիմա սպիրտի գործարանի մոտ, սքանչելիորեն խաղաղ բնակարանում կըսպասեինք...

Ժուլիեթը սարսուռաց: Բերանը բացեց, բայց ստիպված եղավ երկար ժամանակ որոնել սեփական ձայնը, իբրև կորած մի բան.

— Նավը կմեկնի քսանվեցին... Այսօր ամսի քսաներեքն է... Ես դեռ երեք օր ժամանակ ունեմ...

— Իհարկե,— հանգստացրեց Գոնզալը քնքուշ ներողամտությամբ,— դու դեռ երեք օր ունես... Ոչ մի օր քեզանից չեմ խլի... Եթե ուրիշները չխլեն...

— Ախ, Գոնզալ, սիրտս տարօրինակ կերպով հանդիստ է: Բոլորովին անհասկանալի է...

Խոսքը չավարտած՝ լռեց: Նրան անհնարին թվաց նկարագրել մի հոգեվիճակ, որն ինքը բնավ չէր կարողանում վերծանել: Դա կարծես ինչ-որ փափուկ, չափազանց դյուրաբեկ բան էր, որի ամենանազուկ մասը պահպանող պատյանից դուրս էր քաշված... Մարմնի անդամներն իրենց ուրույն կյանքով էին ապրում և արդեն չնչին առնչություն ունեին ընդհանուր զգացողության հետ: Թվում էր, թե կարող է սովել իր թևերն ու ոտքերը, կսկծալի փսոսանքով դրանք ամփոփել սնդուկի մեջ: Առաջներում, իր լուսավոր ու ողջախոհ հայրենիքում, Ժուլիեթն անգործության չէր մատնվի: Կասեր. «Ինձ հետ ինչ-որ բան է կատարվում» և հավանաբար թևի տակ կդնեք ջերմաչափը: Այժմ ղլուխ էր կտրում, թե ինչի՞ց է, որ համենայն դեպս իր սոսկալի վիճակը հաճելի է, անխռով: Այդ իսկ պատճառով երկու անգամ կրկնեց.

— Անհասկանալի է...

Գոնզալը ժպտալով ու լրջադեմ գգվեց ֆրանսուհուն.

— Խեղճ Ժուլիեթ, ես լավ եմ հասկանում քեզ... Առաջին անգամ գլուխդ կորցրել ես տասնհինգ տարի առաջ, երկրորդ անգամ՝ այս քսանչորս օրում: Այժմ քո մեջ չես կարողանում գտնել ո՛չ իսկական, ո՛չ էլ շինծու Ժուլիեթին: Տեսնո՞ւմ ես, ես ոչ մի ժողովրդի չեմ պատկանում. ո՛չ հայ եմ, ո՛չ ֆրանսիացի, ո՛չ հույն, ո՛չ ամերիկացի, այլ ոչինչ, ուստի և ազատ: Ինձ հետ լինելով՝ դու հեշտությամբ կըմբռնես այս իրողությունը: Հնի հետ պետք է խզես կապերդ...

Ժուլիեթը Գոնզալին նայում էր առանց որևէ բան հասկանալու: Հրաձգությունը սաստկացավ: Այլևս հնարավոր չէր հանդիստ մնալ նրա առած: Գոնզալն օգնեց Ժուլիեթին, որ վեր կենա: Ֆրանսուհին թմրադեղ քնդունածի պես օրորվում էր: Հույնը կարծես անհանգստացավ.

— Ժուլիեթ, մենք պետք է կշռադատենք մեր անելիքը: Իրադարձությունը վստահություն չի ներշնչում: Ի՞նչ է մտադրությունդ:

Ժուլիեթը ձեռքերով ինչ-որ անհասկանալի շարժում կատարեց: Կարծես ուզում էր փակել ականջները:

— Հոգնած եմ... Ուզում եմ պառկել...

— Ժուլիեթ, դա անհնարին է: Լսիր: Ամեն վայրկյան կարող է դժբախտություն պատահել: Առաջարկում եմ այստեղից հեռանալ և ներքևում սպասել, թե ինչ է կատարվելու...

Կինը կամակորուժյամբ ցնցեց գլուխը.

— Ո՛չ, ավելի լավ կլինի, եթե ես վերադառնամ իմ վրանը:

Գոնդազը գրկեց նրա աղբյուր, փորձեց կամացուկ հրապուրել իր կողմը:

— Մի՛ բարկանա, Ժուլիեթ: Ամեն ինչ պետք է որոշակիորեն ծանրու թեթև անել: Կես ժամ հետո թուրք զինվորները կարող են մտնել Քաղաքաձուր: Ի՞նչ, Գաբրիել Բագրատյա՞նը: Ի՞նչ գիտես, թե նա դեռևս ողջ է:

Չորս կողմ տիրող որոտն ու ոռնոցները կարծես հաստատում էին Գոնդազի երկյուղը: Բայց Ժուլիեթը սթափվեց իր թմրածությունից, վերադարձան նախկին եռանդն ու կամքի ուժը:

— Ուզում եմ տեսնել Ստեփանին: Ուզում եմ, որ Ստեփանը լինի ինձ հետ,— գոչեց նա գրեթե դայրացկոտ պառթկումով:

Որդու անունը տալուն պես փարատվեց անիրական տհաճությամբ աշխարհի քողը, որով ամեն կողմից պարուրված էր Ժուլիեթը: Հանկարծ մայրությունը դարձավ անխորտակելի պատերով հաստատուն օթեան, որը կարող էր փակ մնալ ամբողջ աշխարհի դեմ: Նա երկու ձեռքով կառչեց Գոնդազից, անհամբերությամբ առաջ հրեց.

— Իսկույն այստեղ բերեք Ստեփանին, լսո՞ւմ եք, խնդրում եմ: Ժամանակ մի կորցրեք, գտեք որդուս: Սպասում եմ, սպասում եմ...

Մի ակնթարթ Մարիսը մտածմունքի մեջ ընկավ, ապա ասուկատաբար զսպեց իրեն, առանց առարկելու խոնարհեց գլուխը.

— Լավ, Ժուլիեթ, եթե այդպես ես կամենում: Ամեն ինչ կանեմ, որ Ստեփանին գտնեմ, հնաբավորին չափ շտապեմ, և դու երկար չսպասես:

Իրոք, կես ժամ շանցած Գոնդազը վերադարձավ, իր հետ բերելով ոտքից գլուխ կեղտի մեջ կորած, քրտնակոխ Ստեփանին: Տղան դժկամությամբ էր նրան հետևում:

Ժուլիեթը նետվեց որդու կողմը, գրկեց, ցնցվելով լացի անարցունք

չդաճգությունից, Տղան այնքան էր հոգնած, որ երբ երեքով նստեցին, անմիջապես քնեց:

Գաբրիել Բագրատյանը, անտարակույս, ապացուցեց, որ ինքը՝ մահվան սպառնալիքի տակ ասպարեզ մտած արվեստագետը, օժտված է զորավարի իսկական ձիրքով: Նա թույլ տվեց մի սխալ, որը հաճախ թույլ են տալիս նաև հայտնի գեներալները, վճիռ կայացնելիս գերադասելով ճակատամարտի այս կամ այն հատվածը: Գաբրիելը ես գերազնահատեց իր պաշտպանական մեծ պլանի ղեկավոր կետը՝ հյուսիսային հատվածը, ուշադրություն չդարձրեց օգնություն խնդրող Ջաուշ Նուրհանի բաղձաթիվ լուրերին և տեղի տվեց միայն հետագայում:

Քսենի որ թուրքերը չլիբիներին իրենց հարձակումը ո՛չ Կաղնուտի, ո՛չ էլ մյուս հատվածների կողմից, քանի որ ամենուրեք հրաճգությունը դադարեց, և անսպասելի մոլեղնությունը կենտրոնացավ հյուսիսում, ապա ոչ մի կասկած չմնաց, որ թշնամին, իր ամբողջ ուժերն է մի հավաքելով, փորձում է պաշտպանության դիմը ճեղքել Հյուսիսային լեռնաթամբի հատվածում: Այս հիման վրա Բագրատյանը կանչեց ռազմաճակատի երկայնքով մեկ սփռված թեթև զվարդիայի տասնյակները, տարավ հյուսիս: Այստեղ, թուրքերի գրոհին սպասելով, դիրքավորվեցին երկրորդ խրամատում և ժայռապարսպի ետևում: Գաբրիելն ամեն վայրկյան սպասում էր թշնամու հարձակմանը, քանի որ բոլոր առ բույն կրակն ուժգնալուստ էր, վրա էր հասնում երեկոյն: (Հաուրիցներն անգործության էին մատնված. Բագրատյանից բացի, ոչ ոք չէր կարող դրանք գործի դնել):

Սարգիս Կիլիկյանը, իբրև Կաղնուտի հրամանատար, օրվա ընթացքում իրեն գրսեորեց արիաբար: Հինգ անգամ ետ շարտեց թշնամու գրոհները: Որոշ ժամանակ այնպես էր թվում, թե անտեսելով իրենց բոլոր կորուստները, թուրքերը վճռել են ճակատը ճեղքել հենց այստեղ, քանի որ դա էր գաղթականի կենտրոնը տանող բանալին:

Ճակատամարտի առաջին ժամերին, Կիլիկյանի տակտիկությանը լիովին հաճատ չընծայելով, Գաբրիելը մեծ մասամբ մնում էր Կաղնուտի մոտերքում: Այստեղ նա իր տասնյակներով բաղձիցս հարձակում գործեց թուրքերի թևի վրա: Սարգիս Կիլիկյանի գործը գյուրին լինելուց շատ էր հեռու: Գլխավոր խրամատը բալական կարճ էր: Նզրային պաշտպանության խրամատներն էլ այնքան նպաստավոր չէին և հարևան հատվածներից մոտ մի քանի հարյուր քայլ հեռու էին: Դրանց արանքում ընկած բաց տեղերը հարձակման մյուս կետերի պես անմատչելի չէին:

այստեղ ա՛յլ լեռնալանջն էր գահավեժ, ա՛յլ ժայռապարիսպներ կային, ա՛յլ էլ անանցանելի թավուտներու Ռուսի անձնակազմը ևս համեմատաբար փոքրաթիվ էր՝ ութ տասնյակ, այն էլ տեղանքի անհարմար դիրքի պատճառով ցանուցիր պառկած: Համենայն դեպս օրն անցաւ առանց զգալի կորուստների: Սպանվեցին երկու և վիրավորվեցին վեց հոգի:

Կիլիկյանի էությունից՝ մեռելային հանդարտությունից ու անտաբերությունից ինչ-որ բան փոխանցվել էր անձնակազմին: Ամեն ազամ, երբ թուրքերը գրոհում էին. հայ զինվորները կրակում էին այնքան պաղարյուն (ուրիշ ի՞նչ կերպ կարելի է ասել) հաստատակամությամբ, կարծես նրանց համար ոչ մի տարբերություն չկար կյանքի ու մահվան միջև, կարծես երկու դեպքում էլ իրենց կարող էին զգալ սեփական տանը, և նրանց հոգն էլ չէր, թե ապագայում այս երկու հանգրվաններից ո՞ր մեկն է իրենց ապաստանելու:

Կիլիկյանը կրակելիս երբեք չէր հանգցնում այն լավորակ գլանակները, որ Բագրատյանն էր նվիրել: Իսկ այժմ, երկարատև, արյունահեղ ընդհարումից հետո, նա իր շոր ու ցամաք մեջքը հենել էր խրամատի պատին, անթարթ նայում էր կոճղերով ու ծառաբներով, թփերով ու զաճաճ սոճիներով ծածկված մարտադաշտի առաջնամասին, որը իցնում, կորչում էր Կաղնուտի խորքում, ուր արդեն վխտում էին թուրք զինվորների հոժ խմբերը: Գաբրիելը, ի՞նչ խոսք, առաջին իսկ օրերին կտրել էր տվել լեռան այս եզրի ծառերն ու բարձր թփերը: Կիլիկյանի երիտասարդական, բայց և մեռելային գլուխն անշարժ հանգչում էր ուսերի վրա: Աջաթափայլ բուրժ աչքերում ցոլանում էր այն մեծ արվեստը, որով կարողանում էր կյանքի թրթիռը հասցնել նվազագույն աստիճանի: Ռուսն իր կողոպտած համազգեստով, կախված ուսերով և աղջկական նեղ իրանով, մի բան, որ հատկապես ընդգծում էր ամուր կապված գոտին, նման էր վայելատես սպայի: Կողքին կանգնածների հետ ոչ մի բառ չէր փոխանակում: Սրանք էլ լուռ էին: Բոլորն իրենց աչքերը հռոկ էին ծառերի ու թփերի ստվերներին, որոնք վայրկյան առ վայրկյան երկարում էին, նեղանում, ոսկեղծովում, իբրև խորհրդավոր արարածներ: Այդ պահին Դամվաջըքի բուրբ հայ տղամարդկանց և կանանց, գուցե անգամ ղեղազործ Գրիգորին ու Կիլիկյանին, միայն մի միտք էր հուզում՝ Բագրատյանի միտքը. մի ժամ հետո արևը մայր կմտնի:

Հյուսիսում կրակն արդեն դառնում էր համազարկային: Մինչդեռ ներքևում անտառն ու լեռը խորասուզվել էին խաբուսիկ անդորրության մեջ: Ճակատամարտից հոգնած մարզիկ արդեն փակում էին աչքները, որ գեթ կանգնած վիճակում մի պահ քնեն: Նրանց համակել էր մի տար-

օրինակ դգացում: Թվում էր, թե այդ գողացված թմբիրի շնորհիվ ժամանակն արագացնում է իր ընթացքը, և փրկարար գիշերը գրկաբաց նետվում է ընդառաջ: Քուն մանուկների թիվը դնալով ավելանում էր: Ի վերջո երեք խրամատից ոչ մեկում արթուն մարդ չմնաց: Միայն հրամանատար Կիլիկյանն էր հղկված ապակի հիշեցնող իր անկենդան աչքերով անշարժ դիտում Կազնուտի սեաթույր եղբւր: Հետեւյալ րոպեներին պատահածը պատկանում է այն առեւծվածների թվին, որ հնարավոր չէ մեկնաբանել և հիմնավորել այս կամ այն օրինաչափությամբ: Ծայրահեղ դեպքում մարդ կարող է մեղադրել Կիլիկյանի էություն մեջ բույն դրած անըմբռնելի լեթարգիան, այն հատկությունը, որն իբրև անհամար տառապանքների դեմ ուղղված ինքնապաշտպանության միջոց, կյանքն սկսել էր ձեւավորել տակավին տասնմեկամյա պատանու մեջ (երբ նա պառկած էր իր արնաշաղխա մոր մարմնի տակ): Բոլոր դեպքերում Կիլիկյանը տեղից չշարժվեց, աչքերի արտահայտությունը չփոխվեց, երբ անտառի ներքևից դուրս սողացին թուրք հետևակայիններից մի քանիսը, ապա նրանց հետևից աստիճանաբար հայտնվեցին ամբողջ զորախումբեր: Ոչ մի կրակոց չազդարարեց, թե գրոհ է սկսվում: Թվում էր, թե խորքերը Կազնուտի սև ու սրածայր պարսպից չէին ուղում հեռանալ, ահալ ու շփոթված սղասում էին պաշտպանների կրակոցներին: Քանի որ զա տեղի չտնեցում, մոտ երեք հարյուր հողի առաջ նետվեցին: Վազում էին, տմեն արդկրի ետևում կուշ գալիս, սղասում հացերի գնդակոծությամբ: Սրանց մի մասը գետն քնած էր խրամատներում, մի մասն էլ արվիտակ էր: Հրացանները պատրաստ պահած՝ նայում էին տոչևում լուռ ծավալվող տեսարանին: Այդ վայրկյանին հուրհրատեցին իրիկնային արևի ոսկեփայլ շողերը, կոտորակվելով հարյուր հազարավոր կուրացուցիչ բեկորների ու ցայտքերի: Սպաների թավամազ փափախների վրա պսպղացին կիսալուսինները: Զարմանալի էր, որ ռազմական արշավանքի ժամանակ զինվորական գզակներ չէին կրում:

Հանգչող արևի շինծու ոսկուց կուրացած հայերը հրացանները վայր գրած, ակնադիշ նայում էին Կիլիկյանին, սպասելով հրամանի: Եվ ահա պատահեց անբացատրելին: Փախանակ, ինչպես միշտ, հանգիստ ու անվերդով կրակ բացելու ազդանշան տար, հիշեցներ ճիշտ նշանառության կանոնը, սուլիչը տաներ դեպի բերանը, Ռուսը մտախոհ դանդաղկոտությամբ դուրս եկավ խրամատից: Այդ շարժումը տասնյակներին թվաց հրաման: Ոմանք հոգնածությունից շփոթված, ոմանք հրամանատարի անհայտ մտադրության վրա վստահ՝ իրար ետևից դուրս թռան, կանգնեցին խրամատի եզրին: Թուրքերը, որոնք արդեն հիսուն քալ առաջ

էին սողացել դեպի որսը, հանկարծակիի եկան, փռվեցին գետնին, Լեղաճաք եղան, Կարծեցին, թե կատաղի գրոհ է սկսվելու: Բայց Սարգիս Կիլիկյանը հանգիստ կանգնել էր միջին խրամատի դիմաց, ո՛չ առաջ էր գնում, ո՛չ ետ, ո՛չ հրահանգ էր տալիս, ո՛չ ազդանշան: Ձեռքերը գրպանած՝ արձանացել էր: Մինչև դժբախտ պաշտպաններն ուշքի կգալին, թուրք սպաներից մեկը երկաթ ու ձիգ գոռոցով ինչ-որ հրաման տվեց, և երեք հարյուր մաուզերյան հրացան իսկույն ահռելի կրակ տեղացին տիկնիկների պես շարված մարդկանց վրա, որոնք պարզ գծագրվում էին մթնշաղով պարուրվող երկնքի ֆոնին: Մի քանի ակնթարթ հետո անձնակազմի մեկ երրորդը աղաղակելով ու հառաչելով գալարվում էր Մուսա լեռան արյունաներկ հողի վրա: Կիլիկյանը, ձեռքերը դարձյալ գրպանների մեջ թաղած՝ զարմանքով ու մտասույզ նայում էր: Թուրքական կապարը նրան չէր դիպչում. կարծես շատ անշուք ու հասարակ բան կլիներ, եթե այդ բացառիկ ճակատագիրն ավարտվեր բաց դաշտում, կովի մեջ: Երբ ի վերջո ձեռքը բարձրացրեց և իր մարտիկներին դիմելով՝ ինչ-որ բան գոռաց, արդեն շատ ուշ էր: Մնացած անձնակազմի ընդհանուր իրարանցման ալիքը նրան իր հետ տարավ: Փախչող զինվորները կանգ առան միայն այն ժամանակ, երբ արդեն քարապատնեշի կեսն անցել էին: Դրանք Քաղաքաձորին կպած չորս քարակույտեր էին՝ սեղանաձև ու անկյունավոր: Մինչև այստեղ պատսպարվելը խուճապի մատնվածներն իրենց հուռում թողեցին քաններեք սպանված և վիրավոր: Թուրքական հետևակն աննկարագրելի զոռում-գոչումով գրավեց լքված խրամատները: Նրանց օրինակով առաջ մղվեցին պահեստայինները, զափթիեները, չեթեններն ու զինված գյուղացիները: Մահմեդականներին հետևում էին բազմաթիվ խիզախ կանայք: Երբ Կաղնուտի ծառերի տակ թաքնված օսմանուհիները տեսան յուրայինների հաջողությունը, խելացնոր վհուկների պես դուրս վազեցին անտառից, ձեռք-ձեռքի տված՝ շղթա կաղմեցին, և նրանց կուկորդներից պոռթկաց երկարաձիգ, յուրօրինակ մի ձիւ: Դա ղիլգիթն էր՝ իսլամուհիների հինավուրց մարտակոչը: Այս հրահրող աղաղակը սանձազերծ արեց թուրք տղամարդկանց մեջ նստած ոստանային: Նրանք այլևս չէին մտածում ո՛չ կյանքի, ո՛չ էլ մահվան մասին. իրենց հանդուգն հավատի ներշնչամբ խելահեղ թափով սլանում էին դեպի խեղճ ու կրակ քարապատնեշը: Այլևս չէին կրակում. առաջ էին պարզել մերկացրած սվինադաշույնները:

Այս դժբախտություն մեջ հայորդիներին զորավիգ եղավ մի քանի բարեհաջող դիպված: Երբ նրանք տեսան, որ թուրքերը վիրավորներին

սվինահարում են, տրորում դինվորական կոշտ սապոգներով, կրկին համակվեցին իրենց անխուսափելի ճակատագրի շնորհած սառնասրտությամբ և հաստատակամությամբ։ Առանց տատանվելու պառկեցին խճաքաբերի ետեք, հանդարտ սկսեցին տեղալ մահացու հարվածներ, ինչպես միշտ։ Ժամանակ շահեցին։ Մայր մտնող արևի կուրացուցիչ ճառագայթներն ընկնում էին թուրքերի դեմքերին, մինչդեռ հայերի թիկունքն էին լուսավորում։ Այս պայմանության հետ կապված մյուս բարեբախտությունը թուրքերի մալորությունն էր։ Գրոհողներն իրենց սպաներից առաջ ընկնելով, լքեցին դիրքերը, զլխապտույտ հաջողությունից արբեցած՝ փորձեցին ճեղքել ճակատային գիծը։ Պաշտպանները ես դուրս եկան խրամատներից, աջ ու ձախ կողմերից խուժեցին աղճափ վայրը։ Հետևանքն այն եղավ, որ սկսվեց սվինամարտ, իրարանցում։ Բարեկամ թե թշնամի առանց իրար ճանաչելու խոցում էին միմյանց (հայերից շատերը թուրքերից զրաւած համագզեստներ էին կրում)։ Ամենուրեք մոլեգնում էր արհամիրքը։ Երկար տեեց արյունահեղ ճակատամարտը, շատ ու շատ մարդիկ ընկան, մինչև վերջապես իրարից զատվեցին հակառակորդները, և թուրքերին իրենց թվական գերակշռության շնորհիվ հաջողվեց հայերին քշել դեպի Քաղաքաձոր։

Բազրատյանը հագիվ կարողացավ ժամանակին վրա հասնել, իր հոգնատանջ գվարդիայով դադարակայանից վանել սոսկալի աղետը։ Թուրքերը ետ մղվեցին, բայց մինչև իրենց զրաւած խրամատները, որ ամուր պահում էին իրենց ձեռքին։

Սակայն ամենամեծ փրկությունն ամպամած ու անլուսին դիշերն էր, որն արդեն արագ վրա էր հասնում։ Յուզբաշին ալլեա չէր հանդգնի նոր, թերևս վճռական հարված հասցնել։ Մթության մեջ հայերը, որոնք Դամլաջըքն իրենց հինգ մատի պես գիտեին, կարող էին ետ շարտել մի ամբողջ դիվիզիա, չնայած մեծ քանակությամբ զոհեր էին տվել։

Կալմակամը վիթխարի կորուստների պատճառով գլուխը կորցրած՝ որոշակի չգիտեր, թե ինքն ի՞նչ շահ ունի այդ անօգուտ հաղթանակից։ Յուզբաշին հանդիսավոր երգում տվեց, որ մինչև առավոտ ամեն ինչ վերջացած կլինի։ Համառոտ նկարագրեց իր մարտական նոր պլանը։ Թուրքական զորախմբերը պաշտպանության հատվածներից աննկատելիորեն ետ քաշվեցին մինչև փոքր քարակարկառները։ Բոլոր վիճված ուժերը պատրաստվեցին դիշերելու Կաղնուտի լայն ստորոտում։ Մտադիր էին վաղ առավոտյան հարձակման անցնել իրենց զրաւած խրամատներից, հզոր բաբանի նման խորտակել վերջին աննշան խոչընգոտը։

Քայց դա չխանգարեց, որ նոր տունուտեղի տեր դարձած մահմե-
ջական գյուղացիները լքեին բանակատեղին և դնային գիշերելու սե-
փական հարկի տակ:

Երեկոյան մոտ ժամը վեցին պատվելի Արամը քրտնաթոր ու հեա-
սպառ իրեն գցեց կնոջ վրանը, ագահորեն երեք բաժակ ջուր խմեց, փըն-
չալով ասաց.

— Իսկուհի՛, Օվսաննա՛, պատրաստ եղեք: Դրությունը լավ է:
Հենց որ պետք լինի, կգամ ձեզ տանելու: Մենք պետք է ժայռերի մեջ
թաքստոց գտնենք... Հիմա գնամ հայրիկին փնտրելու...

Առանց շունչը տեղը բերելու, Արամը կրկին անհետացավ: Իսկու-
հին, որն իր խոստման համաձայն ամբողջ օրը վրանից դուրս չէր եկել,
կարելույն չափ օգնեց Օվսաննային, երբ սա տնքտնքալով ուղեց տեղից
բարձրանալ, երեխային տվեց ջրախառն կաթի շիշը, ապա աջ ձեռքով
մահճակալի տակից դուրս քաշեց իրենց ընտանիքին պատկանող սա-
կավաթիով կապոցները: Քայց հանկարծ գործը կիսատ թողնելով, առանց
մի բառ ասելու, դուրս եկավ վրանից և հեռացավ...

Մայրամուտից մեկ ժամ էր անցել: Ահա Քաղաքաձորի խորանի մեծ
հրապարակը: Այստեղ ամբողջ խոտը տրորված էր: Ավագների խորհրդի
անդամները հավաքվել էին ոչ թե էստավարչատանը, այլ նստել էին
գետին, սուրբ խորանի առաջ: Ժողովուրդը խռնվել էր նրանց շուրջը:
Ճյուղաշեն խրճիթների արանքում ընկած նեղ փողոցներն ամապացել
էին: Գերեզմանային լռության մեջ երբեմն-երբեմն լսվում էին միայն
հիվանդանոցում տառապող ծանր վիրավորների հեծեծանքները: Վեր-
ջին ճակատամարտում սպանվածների մի մասը կարողացել էին բերել
գաղթական: Դրանք այժմ հանգչում էին պարահրապարակի տախ-
տակամածի վրա՝ ծածկված կապերտներով ու վերմակներով: Ոչ մի
լույս, ոչ մի կրակ: Ավագների խորհուրդն արգելել էր բարձրաձայն
խոսել: Բազմության մեջ այնպիսի լռություն էր տիրում, որ ավագների
ամեն մի շշուկն անգամ հնարավոր էր պարզ լսել: Ինքնատիրապետումը
չէր կորցրել միայն Տեր-Հայկազունը: Նրա ձայնը հնչեց հանդարտ և
զգուշավոր.

— Մեզ միայն մի գիշեր է մնացել՝ ութ խավար ժամ...

Նրա միտքը չհասկացան: Նույնիսկ Արամ Թովմասյանը, որի սիր-
տը տակնուվրա էր լինում Օվսաննայի, Իսկուհու և երեխայի մասին
մտածելիս, այսօր զանազան տարօրինակ պլաններ էր առաջարկում:
Բոլորին լրջորեն ասում էր, թե ամենից լավն այն կլինի, եթե գաղթա-

կայանից հեռանան, ապաստան որոնեն ծովակողմյան ժայռախոռոչներում, կրաքարի անձալներում ու ծերպերում: Բայց այս առաջարկությունը շատ քիչ կողմնակիցներ ունեցավ: Երևում էր, որ մարդիկ տարօրինակ կերպով ընտելացել էին իրենց նոր բնակավայրին, ուզում էին այն պաշտպանել մինչև վերջին հնարավորությունը: Չորս կողմից բլուրն սկսեցին վիճաբանել: Դատարկ ասեկոսներով կարող էին իզուր վատնել իրենց տրամադրության տակ մնացած գիշերային ժամերը: Բազմություն միջից երբեմն լսվում էին կանացի զուսպ հառաչանքներ: Այդ օրը հարյուրից ավելի ընտանիքներ կորցրել էին իրենց հարազատներին, եթե հաշվելու լինենք նաև թուրքերի ձեռքն ընկած վիրավորներին: Ոչ ոք չգիտեր, թե դեռևս քանի ծանր վիրավոր կար մնացած խրամատներում: Բոլորին չէին կարողացել բերել գաղթակայան:

Ծանրաշունչ գիշերը Մուսա լեռան վրա կախվել էր իբրև ցածրիկ առաստաղ: Երբ շուկիները դարձան ավելի սնամեջ ու անկապ, Գաբրիելը լսեց Տեր-Հայկազունի ազդու ձայնը.

— Պարոն Բագրատյան, մեր հույսը միայն այս գիշերն է: Պե՞տք է օգտվենք գիշերվա ութ կարճատև ժամերից:

Գաբրիելը ձեռքերը գլխի տակ դրած՝ անթարթ հայացքը սևեռել էր դեպի վեր: Ոչ մի կերպ չէր կարողանում հաղթահարել քունը: Ամեն ինչ խորասուզվում էր անորոշության մեջ: Անիմաստ խոսքերը ջրի ճողիտյունի պես զիպչում էին ականջին ու անցնում: Նույնիսկ այնքան ուժ չունի, որ պատասխաներ վարդապետի հարցին: Ինչ-որ անհասկանալի բան քրթմնաջաց, Հանկարծ զգաց, որ մի փոքրիկ, սառը ձեռք շոյում է իր դեմքը: Այնքան մոտ էր, որ Իսկուհուն պարզ տեսնել չկարողացավ: Աղջիկը երկար ժամանակ խրամատից-խրամատ էր թափառել, մինչև վերջապես կարողացել էր գտնել նրան: Նստեց կողքին, ավազների խորհրդի անդամների ներկայությամբ: Կարծես դա այդպես էլ պետք է լիներ: Թվում էր, թե աղջիկն այդ վերջին և միակ գիշերվա խավարում չի քաշվում նույնիսկ իր եղբորից:

Իսկուհու սառը ձեռքը Գաբրիելի վրա սթափեցնող և կենարար ազդեցություն թողեց, ինչպես աղբյուրի թարմ ջուր: Ընդարմացումը սկսեց տեղի տալ, միտքը նորից սկսեց գործել: Գաբրիելը նստեց, աղջկա ձեռքը դրեց իր ձեռքին, առանց ուշադրություն դարձնելու, թե մթության մեջ որևէ մեկը չի՞ նկատի այդ քնքշանքը: Իսկուհու ձեռքը կարծես փառատեց նրան կաշկանդող թմբիրն ու խոնջենքը: Նա խորը շունչ քաշեց: Կուրծքը պրկվեց: Ամբողջ մարմնի մեջ զգաց այն առույգությունը, ինչ կարող է զգալ իր ծարավը հագեցրած տոչորվող մարդը:

Հանկարծ խորհրդի անդամները լռեցին։ Անծանոթ ձայներ էին մտնենում։ Բոլորը վախեցած ոտքի թռան։ Թուրքե՞ր էին։ Մթության մեջ բազմաթիվ լապտերներ էին փայլփլում։ Դրանք հերթափոխված հարվածայիններն էին. տուն էին վերադառնում։ Ուզում էին հրահանգներ ստանալ վաղվա համար։ Հայտնեցին, որ իրենցից միայն մի հոգի է սպանվել, երկու հոգի էլ գերի են ընկել։ Դիրքերը, ինչպես միշտ, իրենց ձեռքին էին պահել։ Միաժամանակ տեղեկացրին, որ թուրքական վաշտերը, նույնիսկ պահեստայինները, լեռնային բոլոր հատվածներից գաղտնի հեռացել են, հավաքվել Կաղնուտում։ Գլխավոր ուժերի և իրենց գրաված խրամատների միջև կապ են պահպանում պահակների ու պարկեզների միջոցով։ Թուրքերի մտադրությունը արևի լույսի պես պարզ էր։

— Տեր-Հայկազուն,— գոչեց Գաբրիելն այնպես բարձրաձայն, որ ամբողջ բազմությունը կարող էր լսել,— մենք պետք է օգտվենք գիշերային խավարից։

Նույն ակնթարթում փարատվեց նաև մյուս ավագների կաշկանդվածությունը։ Բոլորի գլխում էլ նույն միտքը կայծակեց, նախքան Գաբրիելը կհայտնեի իր նպատակը։ Միայն այն դեպքում կարող էին կործանումը կանխել, եթե վճռական հարձակում գործեին թուրքերի գիշերային հանգրվանի վրա։ Սակայն հարձակումը գլուխ բերելու համար սակավաթիվ էին արյունահեղ օրվա ընթացքում ուժասպառ եղած ուղամիկները։ Ամբողջ ժողովուրդը, կանայք և երեխաները նույնպես պետք է մասնակցեին, առավել ազդեցիկ դարձնեին հաղարարվոր մարդկանց հանկարծակի գրոհը։ Բոլորն արդեն բարձրաձայն խոսում էին, աղաղակում։ Ամեն մուխթար և ուսուցիչ ուզում էր իր առաջարկն անցկացնել։ Գաբրիելը ստիպված եղավ խստորեն կարգի հրավիրել նրանց։ Այդ հարցը չէր կարելի բարձրաձայն քննարկել. չէ՞ որ թուրք լրտեսները կարող էին սպրդած լինել գաղթական։ Գաբրիելը Նուրհան էլլեռնին ուղարկեց խրամատները, որպեսզի սա ճակատամարտից համեմատաբար ավելի քիչ տուժած իր քսան տասնյակից ընտրեի հարյուր հիսուն հոգի, առանց աղմուկ բարձրացնելու բերեի Քաղաքաձոր։ Մնացած զինվորները բավական էին հարձակման դեպքում պաշտպանելու խրամատներն ու ժայռապարիսպները։ Նույնն արեցին նաև Հաբավաբերդն ու լեռան եզրի հատվածները։ Երկու ժամ շանցած այդ կողմերից անաղմուկ եկան, խորանի առաջ հավաքվեցին ևս քսան տասնյակ։ Հարվածայինների և թեթև զվարդիայի հետ միասին ավելի քան հինգ հարյուր հոգի հավաքվեցին։ Ամեն մի շարժում ահագին ժամանակ էր խլում, քանի որ ոչ մի շշուկ չպետք է լսվեր, ոչ մի հրաման չպետք է տրվեր։

Հատուկ են տանհրաժեշտ բառերն արտասանվում էին կիսաձայն: Թանձր խավարում չափազանց դժվար էր կատարել զորախմբի ստորաբաժանումը: Բազրատյանը լուռ և հոգնատանջ բազմությունը կարողացավ երկու մասի բաժանել միայն այն բանի շնորհիվ, որ անձամբ ճանաչում էր յուրաքանչյուր մարդու: Առաջին, առավել մեծածախի խմբի հրամանատար կարգվեց հարվածայինների ավագը: Որոշ չափով պարեն և փամփուշտ ստանալուց հետո (մթության մեջ դա նույնպես դժվարին, երկարատև գործ էր) սրանք շարժվեցին դեպի հարավ, որպեսզի մեկուսի նեղ արահետով անսահման զգուշությամբ անցնեին անտառն ու թավուտը, սողալով կտրեին բացատներն ու զառիթափի բլրալանջերը, մոտենալին թուրքերի բանակավայրին: Հայերին օգնում էր ոչ միայն տեղանքին լավ ծանոթ լինելու հանգամանքը, այլև յուզբաշու հրամանով Կադնուտի ամբողջ երկայնքով մեկ վառվող խարույկների լույսը: Թուրքական վաշտերը կրակ էին վառել լեռի կամ ժայռոտ տեղերում, այլապես հեշտությամբ կարող էր հրդեհ ծագել, չնայած լայնարձակ Կադնուտի շնորհիվ շրջակայքը միշտ խոնավ էր: Խարույկները չխանգարեցին, որ հարվածայինները շրջապատեն ամբողջ ձվաձև Կադնուտը: Հայ զինվորները թաքնվեցին ծառերի բարձր ճյուղերի մեջ, դարան մտան մաթուղենիների խիտ թփերի ետևում, առանց պատասպարվելու սկզբվեցին ծառերի դուրս ցցված ծուռումուռ արմատներին: Անթարթ աչքերով դիտում էին հեռոկհեռ հանդարտվող թուրքական բանակավայրը: Հրացանները պատրաստ էին պահում, չնայած հարձակման ազդույունը լեռան գապաթից կարող էր տրվել մի ժամ հետո: Չառն Նուրհանը հարյուրհիսունանոց զորախմբով պետք է անակնկալ հարձակում գործեր իրենց կորցրած հատվածի վրա: Նա յուրայիններին դուրս բերեց քարապատենշի հետևից, տարավ դեպի գլխավոր խրամատը, որը թեևային պաշտպանության փոսեր ուներ: Ոչ միայն խավարը, այլև բարյացակամորեն երգող քամին այնքան լավ էր քողարկում գաղտագողի առաջ սողացող հայ ռազմիկների շարժումը, որ նրանք կարողացան երկու կողմից կտրել-անցնել խրամատները և պաշարել դրանք: Այստեղ հայերին նպաստեց մի բացառիկ հանգամանք: Թուրքական պահակազորը՝ ամենազորեղ վաշտերից մեկը, անհեռատեսորեն վառել էր մի քանի կարբիդի լապտեր: Թուրք զինվորները պարզ երևում էին դրանց պայծառ լույսի տակ, մինչդեռ շրջակայքի խավարն ավելի էր թանձրացել: Անսահմանորեն լարված հայրողիները անզորության մեջ կարող էին լիովին կռադատել իրենց անելիքը, իրենց պարզորոշ նպատակը: Թվում էր, թե նրանցից ոչ մեկը չի շնչում, չի շարժվում: Կար-

ծես ամեն կյանք մի լուռ բեկոր էր՝ նետված գիշերվա փակ հանքա-
խորշը:

Այնտեղ, ուր արահետը քարութանդ պարիսպների արանքից դուրս
գալով՝ ձգվում է Կաղնուտի լայն հեղեղատն ի վեր, կանգնած էին կայ-
մակամն ու յուզբաշին: Դա բանակավայրի ներքին եզրն էր: Մի քտնի
զինվոր լապտերներ ու ջահեր բռնած՝ սպասում էին: Յուզբաշին նայեց
իր ձեռքի հույժ արդիական ժամացույցին, որի թվացույցը լույսի տակ
պսպղում էր.

— Քիչ ժամանակ է մնում... Արևածագից մի ժամ առաջ կհրա-
մայեմ արթնացնել զինվորներին:

Ինչպես երևում էր, հարյուրապետի մարմնական հանգիստը խիստ
մտահոգում էր կայմակամին.

— Յուզբաշի, չէի՞ք կամենա գիշերել մեր բնակարանում: Մանր
օր է Ձեզ սպասում: Անկողնում լավ կհանգստանաք:

— Ո՛չ, ո՛չ, քնելու սիրտ չունեմ:

Կայմակամը հրաժեշտ տվեց, չահակիրների ուղեկցությամբ հե-
ռացավ, բայց մի քանի քայլ շարած՝ ետ դարձավ.

— Յուզբաշի, հարցս Ձեզ թող չվիրավորի: Կարո՞ղ եմ վստահ լի-
նել, որ առաջիկա ժամերին որևէ անակնկալ բան չի պատահի:

Հարյուրապետը կայմակամին ընդառաջ չգնաց: Գլուխը կիսով
չափ նրա կողմը շրջելով՝ հազիվ կարողացավ իրեն զսպել, որ չհայ-
հոյի: Անտանելի էին ոչ զինվորական մարդկանց միջամտությունները:
Կշտամբալից եղանակով նա բացատրեց.

— Ինքնին հասկանալի է, որ ես ձեռք եմ առել նախազգուշական
բոլոր միջոցները: Թեպետ իմ խեղճ զինվորները հանգստի կարիք ունեն,
համենայն դեպս պահակային զորեղ շղթա են կազմել մեր բանակավայ-
րի շուրջը: Նրանք չեն թերանա, կայմակամ: Դրանից բացի, վճռել եմ
շրջակայքը ստուգելու համար ուղարկել նաև պարեկներ...

Յուզբաշին ճիշտ էր ասում: Միայն թե այդ պարեկները՝ մեռնելու
աստիճան ուժասպառ եղած ենթասպաններն ու զինվորները, կիսաանզգա
վիճակում անցան արձանացած հայերի մոտով, որոնց աչքերը կաղնի-
ների սաղարթների մեջ կատվային փայլ էին ստացել: Քիչ անց պա-
րեկները ետ դարձան, հերթապահ սպային զեկուցեցին, թե շրջակայքն
ազատ է, ամեն ինչ՝ կարգին:

Գաբրիելը գլանակ վառելուց հետո դեն գցեց լուցկին: Բոցից բըռ-
նրկվեց խոտը: Իսկուհին, որը Գաբրիելի կողքից չէր հեռանում, ոտքով
տրորեց տարածվող կրակը:

— Ի՞նչ շոր է ամեն բան, — ասաց աղջիկը:

Լուցկին Գաբրիելին հանդուգն մտահղացում տվեց: Նա մի պահ մոլորված կանգնեց: Այդ մտահղացումը երկսայրի սուր էր, կարող էր սեփական ժողովրդին վնաս հասցնել նույնքան, որքան և թշնամուն: Գաբրիելը թաշկինակը դրոշի պես առաջ պարզեց, ստուգեց երբեմն-երբեմն ուժգնացող քամու ուղղությունը: Արեւմտյան քամի էր, ծովի կողմից: Ճյուղերը թեքվում էին դեպի հովիտը: Վճիռ կայացնել չէր կարող ո՛չ ավագների խորհուրդը, ո՛չ էլ գլխավոր հրամանատարը: «Այո» կամ «ոչ» կարող էր ասել միայն Տեր-Հայկազունը, իբրև ժողովրդի գերագույն առաջնորդ: Փոքր-ինչ լուռ մտորելուց հետո գարգառեւան ասաց. «Այո»:

Մինչ այդ բոլոր ռազմիկները հեռացան խորանի հրապարակից և Քաղաքաձորից: Շունչները պահած սպասում էին հարձակման աղդանշանին: Հսկողության տակ աննվաճ խրամատների ու քարապատների արանքում զարան մտան նաև մնացած տասնյակները: Քարապատներից հեռավոր լուռում դիրք բռնեց ամբողջ ժողովուրդը: Բայց դա դեռ բոլորը չէր: Չնայած մոտավուտ անխուսափելի աղետին, Ստեփանը արտակարգ բարձր տրամագրության մեջ էր: Դարձյալ ծլկել էր մոր մոտից: Մթության մեջ անաղմուկ շարժվող մարդկանց քափուցները, ահով բռնված մեծաթիվ բաղմունքի մեջ գտնվելը, հանկարծ վառվող ու մարող գաղտնի լապտերների թափառիկ ցուրը, արկածային երանգ ունեցող հարյուրավոր այլ բաներ բորբոքել էին Ստեփանի լարված նյարդերը: Կարծես տղան ընկել էր հեքիաթային մի աշխարհ: Դրան ավելացնենք պատանեկան զորախմբին տրված հրամանը, Տղաները որքան հպարտացան, երբ իմացան, որ իրենք են գաղթականի վերջապահ պահասականները և մասնակցելու են դեռևս անորոշ մի պլանի իրագործմանը: Հասկանալի է, որ Ստեփանի ու նրա ընկերների պարապունքունը վերածվել էր սպասումներով լի գինովության:

Ամենատարօրինակ բանը նավթին վերաբերող հրամանն էր: Դա՛վաջըքի վրա գտնվող բոլոր տակառները, ինչպես և Բագրատյանի ընտանիքին պատկանող նավթամանները, առանց այլևայլության բերեցին խորանի հրապարակը: Այստեղ հապճեպ դիզվեցին նաև բացթողացված օջախների մոտ եղած շոր ճյուղերը, փայտե ձողերն ու մահակները: Փայտաշեղջից ամուր, հարմար ձողեր էին ջոկում տղաները, ծերունիները, կանայք, մինչև իսկ իննամյա երեխաները: Բաշխումը հսկող ուսուցիչներն ու Սամվել Ավագյանը դժվարությամբ էին զսպում վեճերն ու աղմուկը: Բոունքներով դես-դեն էին հրում, սաստում:

— Սո՛ւս կացեք, շա՛ն լակոտներ:

Քիչ անց նույն իրարանցումն էր տիրում նաև նավթի տակառների մոտ: Զողերը պետք է կիսով չափ թաթախեին թանձր հեղուկի մեջ, լավ թրջեին: Զողերի թիվը երեք հազարից անցնում էր: Ահագին ժամանակ աճեցավ:

Մարդիկ դեռևս խռնված էին տակառների շուրջը, երբ երկարատև սուլոցով տրվեց հարձակման հրամանը, և թուրքերի զրաված խրամատների վերևում բռնկվեց կրակոցների բոցը: Կաշնուտում հարյուրապատիկ արձագանք տվեց որոտը, միախառնվեց սարսափի քնաթաթախ, անվերջանալի, սրեթե անմարդկային մի ազդողակ:

Գաբրիելը կանգնած էր կրակային գծի և քարապատենշի արանքում ընկած ժայռոտ բարձունքին: Հանկարծակի սանձադերձված այս թոհուրոհի ժամանակ, որը միանգամայն տարբերվում էր մինչ այդ տեղի ունեցած ճակատամարտերի շաշ ու շառալից, գլխավոր հրամանատարը խորասուզվել էր ինչ-որ երաշային մտորումների մեջ, ոչ մի բառ չէր ասում իր թիկունքում սպասող մարդկանց: Անցավ մի քանի րոպե: Մոտերքում ճայթող կրակոցները նոսրացան: Գաբրիելը չէր էլ պատկերացնում, թե հարձակման առաջին արարվածն այդքան հաջող կանցնի: Եվ ահա Չաուշ Նուրհանը տվեց նոր ազդանշան. մի քանի անգամ եռանդուն թափահարեց վառվող լապտերը: Խրամատը նորից անցել էր պաշտպանների ձեռքը, որոնք թշնամուն հետապնդելով սրընթաց վազում էին լեռնի վար: Թուրք հետևակայիներին մի մասը մթութլան մեջ մոլորվելով՝ գնաց-ընկավ գրոհող հայ զինվորների կրակի տակ: Մի մասն էլ գլուխը կորցրած սլացավ դեպի դղրդացող Կաշնուտը: Հետապնդողները վրա հասան սրանց, գետին տապալեցին սվինադաշույններով ու խզակոթների հարվածներով: Գաբրիելը Ավագյանին ուղարկեց պահեստայինների մոտ՝ «Պատրաստվել և առաջ»: Նա սպասեց մինչև բազմութլան ոտնաձայներն ու շշուկները հասան իր կանգնած տեղին, ապա առաջ վազեց, անցավ աշխարհազորի գլուխը: Մարդիկ դանդաղ շարժվում էին խիտ թփուտների միջով, անցնում զոհվածների մոտով, իջնում դեպի ահեղադղորդ անտառածորը:

Հայերը կարծես որս էին հալածում: Թուրք սպաներից, օնբաշիններից ու զինվորներից ամենախիզախները փորձում էին մոտենալ հրդեհի շղթայով անջրպետված գաղթականին, կործանել այն, բայց զրանով իսկ կործանում էին միայն սեփական կյանքը: Հարվածայինների համերաշխ կրակը բոլորին շրջանակի մեջ առած՝ ստիպում էր նետվել հեղեղատի կենտրոնը: Սպաները խելահեղ հրամաններ էին արձակում: Ո՞վ էր լսողը: Հետևակայիներն ու զափթիկները գոռգոռալով իրենց

Հրացաններն էին որոնում, իսկ երբ դրանք գտնում էին, ոչինչ անել չէին կարողանում։ Ամեն կրակոց կարող էր սպանել ընկերոջը կամ եղբորը։ Շատերը դեն էին նետում հրացանները, քանի որ դրանք խանգարում էին անանցանելի, փշոտ ու դավադիր մացառուտներով փախչելուն։ Թվում էր, թե հայոց լեռան ընդերքն անգամ մասնակցում է թուրքերի ահապոր ոչնչացմանը։ Կարծես թավուտը թշնամաբար ձգվում էր, պատնեշի պես բարձրանում, ծառերն ուռչում էին, նհնգաբար հաստանում, ճյուղերը ճիպտահարում էին, բաղեղազգիներն ուղակվում էին մարգարեի որդիների շուրջը, նրանց հրում դեպի որդակալքը։ Ընկնողը մնում էր ընկած։ Մահվան հանդիպ համակվում էր իր ցեղին հասուկ անտառ-բերությանը, գլուխը թարցնում փշերի բույնի մեջ։ Յուզբաշին անվեհեր եռանդով և սրի բուխ կողմով աջ ու ձախ հարվածներ էր տեղում, առաջ քշում մի խումբ։ Խելակորույս հետեակալիներին։ Երբ վերջապես սպաների, ենթադրանքն ու գինվորները խարուկի աղոտ լույսի տակ ճանաչեցին իրենց հրամանատարին, միացան նրան։ Սկսեց կազմվել դիմադրության, ավելի ճիշտ՝ նոր հարձակման կորիզը։ Սուրբ բարձունքն ի վեր մեկնելով, յուզբաշին գոռաց.

— Առաջ, իմ ետեխցի։

Սաստիկ հուզված նայեց իր ձեռքի ֆոսֆորափայլ ժամացույցին։ Հանկարծ հիշեց կայմակամին ասած խոսքը. «Ես այլևս չեմ ցանկանա ապրել, եթե մինչև երեկո քարուքանդ չանեմ հայերի բույնը»։ Հիրավի, այդ պահին նա չէր ցանկանում ապրել։

— Իմ ետեխցի, — կրկնեց յուզբաշին։

Զգում էր, որ կամքի ուժով մեն-մենակ կարող է կանխել կործանումը, անցնել հակահարձակման։ Նրա օրինակն ազդեց։ Զինվորներին խթանեց նաև անտառի դժոխքից ազատվելու ցանկությունը։ Իրենց անզգայությունից սթափվելով՝ նրանք դուրս սողացին թաքստոցներից, ազադակելով հետևեցին հրամանատարին։ Անվթախ հասան Կաղնուտի վերին մասը։ Թպրտացող սրտերով, լիովին ուժասպառ եղած, առանց իրողությունը գիտակցելու բարձրանում էին լեռնալանջն ի վեր, լապտերների լույսին, հայ գինվորների կրակին ընդառաջ, որը և նրանց ընդունեց «գրկաբաց»։ Անշնչացած վայր փովեցին։ Յուզբաշին սկզբում շնկատեց իր վերքը։ Միայն զարմացավ, թե ինչու հանկարծ հուսալքվեց։ Քիչ հետո աջ ձեռքը ծանրացավ։ Երբ ցավ զգաց և տեսավ հոսող արյունը, գոհ մնաց, գրեթե համակվեց երանությամբ։ Նրա համար արդեն արժեք չուներ ո՛չ իրադատակությունը, ո՛չ էլ վերքը։ Փակ

աչքերով լուռ ետ-ետ գնաց: Հույս ուներ, թե մի տեղ կընկնի և այլևս ոչինչ չի իմանա:

Երբ մարտական շոինդը վերադարձված իրամատներից իջավ լանջն ի վար, աղդանշան տրվեց նաև Քաղաքաձորին: Բոցավառվեց մի ջահ: Նավթի մեջ թաթախված ձողն սկսեց ճարճատշտնով վառվել: Հետևյալ րոպեին հուրհրատեցին հազարավոր ջահեր: Գաղթակայանի բնակիչներին շատերը, Հայկի, Ստեփանի ու մյուս տղաների օրինակին հետևելով, մեկական ջահ բռնած՝ լայն ճակատ կազմեցին, շարժվեցին առաջ: Հույսերի այդպիսի թափոք աշխարհը դեռ չէր տեսել: Ամեն ոք, որն իր ձեռքին ճարճառող ջահ ուներ, սարսուռ էր իր ներսում ծավալվող ինչ-որ անըմբռնելի, սրբազան զգացումից: Դա արդեն անհուն գիշերը թանձրացնող մենավոր բոց չէր, այլ մի ամբողջ ժողովրդի հրո թափորը, հուր, որ հաղթական լույսով ճեղք էր բացում տիեզերական խավարի մեջ: Հանդիսավոր, դանդաղ առաջ էին շարժվում երկար ու ձիգ շարքերը, կարծես ոչ թե ռազմադաշտ էին գնում, այլ աղոթավայր:

Ներքևի գյուղերում՝ Յողոնօլուքում, Բիթիասում, Հաբիբլիում, Ազիբում, Վաքրֆում, Խըղըր բեգում, նույնիսկ հյուսիսում ծվարած Քեբուսիում, հայերի հողն ու ջուրը վայելող ոչ մի թուրք աչքը չփակեց: Երբ այստեղ հասան անակնկալ հարձակման վայրի շաշն ու շառաչը, մարտունակ տղամարդիկ հրացաններն առած դուրս վազեցին, պաշարեցին լեռան ստորոտը, բայց, իհարկե, չհանդգնեցին մոտենալ Կադնուտին: Կանայք այգիներում և տների տանիքներին կանգնած՝ սարսափախառը հետաքրքրությամբ ականջ էին դնում կատաղի կրակոցներին: Եվ հանկարծ տեսան, թե ինչպես Դամլաջըրի թիկունքից գիշերվա ժամը մեկին ծագեց արևը: Պարզ ուրվագծվեց սև, սանրաձև լեռնապարը, որի ետևում մոլեգնում էր վարդակարմիր բոցը: Երկնային այս երեփույթը, արհավիրքի նշանն ու հրաշքը, անասելի ազդեց սնահավատ թրքուհիների վրա: Նրանց թվաց, թե հասել է ահեղ դատաստանի օրը: Իսկ քիչ հետո, երբ հրդեհն սկսեց լափել լեռնալանջը, արդեն շատ ուշ էր. անհնարին էր եղածը մեկնաբանել իբրև տարերային երևույթ: Հիսուս Քրիստոսը՝ անհավատների մարգարեն, կամեցել էր, որ լեռան թիկունքից ծագի իր գործության արևը, իսկ հայածին ջինքը Պետրոսի, Պողոսի, Թովմասի և շատ ու շատ ուրիշ եկեղեցական սրբերի հետ դաշն կռած՝ պաշտպան էին կանգնել իրենց ժողովրդին: Հայորդիներին սատարող երկնային ուժերի հնադարյան տեսությունն այդ պահին վաճառվել էր ամենահամոզիչ ձևով: Այսպես մտածողները միայն թուրք միամիտ կանայք չէին: Յողոնօլուքի եկեղեցու զանգակատան աշտա-

րակից և գմբեթի շորս կողմից այս հրաշքը դիտող մոլլաներն անգամ խուճապահար փախան մզկիթի վերածված սրբավայրից, այն դարձյալ «հանձնելով հրեշտակապետներին»:

Հրեղեն անառիկ պարիսպը նվազ հրաշապատում, բայց առավել գարհուրելի ազդեցություն թողեց թուրք զինվորների վրա, որոնք դեռևս չէին հեռացել լեռնալանջից: Նրանց թվում էր, թե հայերը թվական անասելի գերակշռություն ունեն: Կարծես այդ պահին հենց այդտեղ էր հավաքվել ամբողջ հայ ազգը, շորս կողմից եկել էին կայսրության բոլոր տաբազիրների քարավանները և պետության գործած հրեշավոր ոճիրների դիմաց հրով ու սրով վրեժ էին լուծում մահմեդական ժողովրդի մի շնչին բեկորից: Թուրքական փոքրաթիվ գյուղամբերը պաշտպանության հատվածներից դուրս ուղծնելով՝ փախչում էին դեպի լեռան ստորոտը: Ոչ մի սպա չէր կարողանում նրանց կանգնեցնել: Ուվքեր դեռևս կենդանի էին, ղնդակներին ուշադրություն չդարձնելով, մայրաուսները միջով ջանում էին ազատվել հեղեղատի դժոխքից, իրենց ղցել լեռան ստորոտը: Հայերն այնքան զինվոր չունեին, որ պաշարեին ամբողջ Կաղնուտը: Ելքը մնացել էր աղատ: Թուրք պատվախնդիր, խիզախ սպաներից ու զինվորներից մի քանիսը, նկատելով յուրբաշու բացակայությունը, իրենց կյանքը մի անգամ ևս վտանգի ենթարկելով՝ ետ դարձան, գտան անտառի եզրին անզգա ընկած վիրավորին և փրկեցին վերահաս գերությունից: Նրան տարան Բագրատյանի ամառանոցը՝ թուրքական շտաբը: Տանջալից ճանապարհին հարյուրապետն սթափվեց: Մի քանի անգամ ծանր թառանչ արձակեց: Գիտեր, որ ամեն ինչ կորած է, որ քրիստոնյաներն իր գորաբանակը ջարդուփշուր են արել, որ իր համար այլևս չկա ո՛չ հեղինակության վերականգնում, ո՛չ վերագարձ: Անկեղծորեն նզովում էր այն գնդակը, որը միայն իր աջ թևն էր ջախջախել, կիսատ-պուտա թողնելով հիմնական գործը: Մի ցանկություն ուներ. կրկին անզգայանալ: Ոչ միայն չիրականացավ այդ բաղձանքը, այլև գիտակցությունն սկսեց առավել պարզորոշ, առավել սառն անողորմությամբ կշռադատել տեղի ունեցածը:

Հրո թափորն իր դեմ-դիմաց կանգնած թշնամի այլևս չունեւ: Հըր-գեհը դանդաղ մոտենում էր Կաղնուտին և մոտակա անտառներին: Լեռան բարձունքի կեսը շանցած՝ Տեր-Հայկազունը երկար շարքով ընթացող հրձիգների հրամայեց կանգ առնել (հրամանը միմյանց հաջորդում էին իրար մոտ կանգնածները), բոցկլտացող ջահերի մնացորդները նետել թփերի մեջ, շտապ ետ դառնալ: Այլվող ձողերը մայրաուսի մեջ մխրճվելով՝ առատ ծուխ արձակեցին: Մի քանի րոպե

անց չորս կողմից ահա՛վոր ճարձատյուն լսվեց։ Թվում էր, թե ուր որ է ամբողջ Դամլաջը՝ կպայթի։ Շատ տեղերում հրդեհի բոցերն ահագին բարձրության էին հասել։ Վա՛յ հայերին, եթե առաջիկա ժամերին և օրերին քամին փոխեր իր ուղղությունը։ Քաղաքաձորը հրի ճաթակ կդառնար։ Ի՞նչ բարեբախտություն, որ Գաբրիելը գաղթականների մոտերքում կարել էր տվել ծառերը, ստեղծել սղատ տարածություն։ Անտառային հրդեհն այնպիսի արագություն՝ էր ծավալվում, ամեն կողմից այնպիսի համաչափությամբ էր լսվել, որ ամառվա շոգից չորացած լեռան լանջը, որ ո՛չ կրակն էր երկրային թվում, ո՛չ էլ մոլեգնող բոցերին կուլ գնացող ծառերն ու թփերը։ Ներքևում գտնվող հարվածայիններն ու տասնյակները հազիվ էին հասցնում ի մի բերել հարձակման ավարը՝ ավելի քան երկու հարյուր մատուցյալ հրացան, ահագին ռազմամթերք, երկու արկղ թերմոս, սննդամթերքով բեռնավորված հինգ ավանակ, վրաններ, վերմակներ, լապտերներ և զանազան այլ բաներ։

Երբ ծագեց իսկական արևը, Դամլաջը՝ պարտրված էր քարեղեն քնով։ Ռազմիկները քուն էին մտել ընկած տեղում։ Միայն սակավաթիվ մարդիկ կարողացան մի կերպ քարշ գալով հասնել իրենց օթևանները։ Տղաները խումբ-խումբ քնել էին չոր գետինին։ Քաղաքաձորի հյուղերում կանաչ հոգնատանջ ընկել էին խտրների, մնացել զգզված մազերով, անլվա, անկարող հոգ տանել քաղցից թնկթնկացող փոքրիկ երեխաների մասին։ Քնած էր Բաղրատյանը, քնած էին բոլոր ավագները։ Նույնիսկ Տեր-Հայկազունն իր մեջ այնքան ուժ չգտավ, որ ավարտի գոհաբանական պատարազը։ Սրբազան արարողությունը դեռևս չէր ավարտվել, երբ ինչ-որ անդիմադրելի հոգնածությունից հաղթված՝ հարբածի նման վայր ընկավ։ Քնած էին մոխթարները՝ առանց ընտրելու մորթվելիք անասունները։ Քնած էին մազգործներն ու կթվորուհիները։ Ոչ ոք չէր անցնում իր առօրյա գործին։ Օջախները մնացին առանց վառվելու։ Ոչ ոք աղբյուրից ջուր չբերեց։ Ոչ ոք հոգ չտարավ բազմաթիվ վիրավորների մասին, որոնք դեռևս տատապում էին խրամատներում կամ ժամեր շարունակ սողալով մի կերպ հասել էին հիվանդանոց։ Այս ամենը, ինչ պարունակում է սառը, ոչ պատկերալուր «վիրավոր» բառը, այստեղ լայնորեն ի ցույց էր հանված իր ամբողջ զարհուրելի իրողությամբ՝ անաչք ու անքիթ դեմքեր, արնաշիւա դարձած ծնոտներ, «դում-դում» գնդակներից ծվատված մարմիններ, որովայնից վիրավորված հառաչող, ծարավից տոչորվող մարդիկ։ Եվ այս բոլոր թշվառներին կարող էր օգնել ոչ թե բժիշկ Ալթունին, այլ միայն

ու միայն մահը: Բայց մինչև սա ողորմածաբար խոնարհվե՞ր այս կամ այն վիրավորի սնարին, օգնության է՞ր հասնում տենդային անզգայացնող թմբիրը, մարդկանց ազատում դանդաղընթաց ժամերի տվայտանքից:

Ներքևում, հովտում, քնած էին սպանդից մահապուրծ եղած թուրքական վաշտերի զինվորները, զափթիեները, չեթեները: Սպանելը բնած էին Բաղրատյանի սենյակներում: Անցած օրվա առաջին զոհին՝ Հալալից եկած քուղաղուն, սանիտարական սալով վաղուց արդեն տարել էին Անթաքիև: Մտեփանի անկողնում այժմ ուրիշ վիրավոր էր աչտելած՝ յուզբաշին: Քունը հաղթել էր նաև ժուլիեթի մահճակալին փրկված կայմակամին: Հալիսի վախճան ուղարկվելիք զեկուցագիրն էր կազմում, երբ զգաց, որ այլևս չի կարող աչքերը բացել: Բայց քնի փակ դռան ետևում նրա դիտակցությունն ու խիղճը շարունակեցին գործել առավել մերկ անդթությանը, քան գործում էին արթնության սնամեջ ծալքերում: Չէ՞ որ քիչ առաջ նրա գլխին եկել էր իր ասսարեզում ունեցած ամենածանր ձախորդությունը: Բայց թե ամեն ձախորդության մեջ էլ կա ողորմածության մի նշույլ, քանզի աստված հեգնանքի ծախտով է դիմակադերձ անում մարդկային ամբարտաժան հավակնությունների ամբողջ ծիծաղելիությունը: Հիբավի, ինչե՞ր տեսավ, ինչե՞ր իմացավ կայմակամը, այդ բարձրաստիճան պաշտոնյան, Իթթիհաթի կարևորուն անդամներից մեկը, մինչև ուղն ու ծուծը իր ցեղի՝ պատերազմելու և իշխելու կոչում ունեցող իր ցեղի գերադանցությանը սողորված թունդ օսմանցին: Տկարները զորավոր դուրս եկան, իսկ զորավորներն իրականում ոչ մի արժանիք չդրսևորեցին: Այո, արժեքադրվեցին այն վերստական միտումները, որի լույսի տակ թուրքերն արհամարհում էին տեաքներին: Բայց քնի մեջ արված այս եզրահանգումներն ավելի խուսաքրին կայմակամի կենսափորձը: Մինչ այդ նա երբեք չէր կասկածել, որ էնվերն ու Թալիաթը միանգամայն իրավացի են, առավել ևս այն մասնակ, երբ նրանք հայ ազգի հետ վարվում էին իբրև պետական հանճարեղ գործիչներ: Այժմ կայմակամի գիտակցության մեջ էնվեր փաշայի և Թալիաթ բեյի հանդեպ ծայր էր առնում ամեն ինչ տակնուվրա անող մի կասկած, քանի որ ձախորդությունը ճշմարտության խրատաբարո հայրն է: Մի՞թե մարդիկ իրավունք ունեն կազմելու այնպիսի «իմաստուն» ծրագիր, որի իրականացումը կապված է մի այլ ժողովրդի բնաջնջման հետ: Շահավետության ի՞նչ հիմք է ընձեռում նման մի ծրագիր: Ինքը՝ կայմակամը, քանի՜ անգամ է տվել այդ հարցը, պնդել, ո՞վ կապացուցի, թե մի ժողովուրդ լավ կամ վատ է մի այլ ժողովրդից:

Մարդիկ այդ բանը վճռել չեն կարող: Եվ ակա՛հն այսօր շատ պարզ ու հատու վճիռ կայացրեց Դամլաջըքի վրա:

Կայմակամը ծանրութեթեմ էր անում ստեղծված իրական վիճակը, խորհում, թե ինչ է սպասում իրեն: Նորին գերազանցությունը՝ Հալեպի վալուն մտովի գրեց հրաժարական դիմում, ինքնակամ խորտակելով իր ամբողջ բարեկեցությունը: Առաջարկեց հաշտության ու բարեկամության դաշինք կնքել հայերի հետ ի դեմս Գաբրիել Քազարտյանի, որին ինքը՝ կայմակամը, տեսել էր միայն բաղնիքում, լողաշորով: Դարձյալ մտովի հանդես եկավ Իթթիհաթի կենտրոնական հանձնաժողովում, պահանջեց անհապաղ վերադարձնել տարագիրներին բոլոր քաղաքները, սահմանել ընդհանուր հարկ, շտկել անարդարությունը: Սակայն բարոյական այս բարձունքի վրա նրա հոգին կարող էր հայտնվել միայն խորքնի մեջ: Որքան բարակում էր նիրհի շղարշը, այնքան դիտակցությունը մոտենում էր իր առօրյա վիճակին, այնքան միտքը նենգաբար խույս էր տալիս խիզախ վճիռներ կայացնելուց: Ի վերջո անխռով թմբիրով պարտրված միտքը գտավ միանգամայն դյուրին ելք: Ի՞նչ կարիք կա ինքնամեղադրական զեկուցագրեր ուղարկելու կենտրոնական իշխանություններին:

Կայմակամը քնեց մինչև կեսօր:

Քնած էին նաև մեռյալները՝ քրիստոնյա թե մահմեդական: Նրանք ցիրուցան ընկած էին Կաղնուտի թփերի տակ և լեռնալանջի ծառատաններում: Վիթխարածավալ հրդեհի լեզուները նրանց մոտենում էին քմահաճ խաղերով, ամեն ինչ համտես անելով: Թվում էր, թե կրակը արթնացնում է այդ քնածներին. մեռյալները պառկած տեղից բարձրանում էին, սարսափից քարացած աչքերով նստում, ապա պայթում էին նրանց մարմինները, ընկղմվում մաքրագործող հրաշեղջի մեջ: Ժամ առ ժամ մեծանում էր հրդեհը, տարածվում Դամլաջըքով մեկ, ձգվում դեպի հյուսիս և հարավ: Կանգ առավ միայն Հարավաբերդի ներքեում գտնվող լերկ ժայռափվածքների եզրին և դրանք Հյուսիսային լեռնաթամբից բաժանող գոգավորության առաջ: Աղբյուրների ջրով օրհնված լեռնային մարգագետինների դալարագեղ փարթամությունը՝ սիրիական ծովեզերքի այդ հրաշքը, մի անգամ ևս հաղթանակ տարավ: Իր կանաչ դրոշները փողփողեղով՝ օրեր շարունակ նա մաքառեց, մինչև հրդեհից մնաց մոխրացող կրակի մի ընդարձակ արգելադաշտ:

Այսպես՝ բոցերով ու հրաշեկ ափերակներով, Մուսա լեռը զրահավորեց մեռնելու շափ հոգնատանջ իր զավակներին, որոնք քնի անդունդի մեջ խորասուզված՝ անհաղորդ էին իրողությանը. երկար ժամանակ

անխոցելի էին, իրենց հայածողների գրոհներինց զերծ: Նրանցից ոչ մեկը չգիտեր, որ բարեհաճ հողմի զորութիւնը Քաղաքաձորից ետ էր վանել վտանգը, ամբողջ հօրն ու բոցը մարակահար անելով քշել լեռն ի վար:

Ժողովուրդն ու զինվորները քնեցին մինչև իրիկնամուտ: Այնուհետև ավազների խորհուրդը կարգադրեց կտրել հրդեհից վնասված տների ծառերն ու թփերը: Դա նոր, ահագին աշխատանք էր:

Ամբողջ ցերեկը մարդիկ քնեցին, բացի մի հագուց: Նա անշարժ նստած էր վրանում, իր մահակալին: Ոչ մի սփոփանք. իրեն այնքան նվաստացած էր զգում իր սինառելի օգտութեան, տնուղղելի հանցանքի ժխտալից պատշանում:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՈՐՈՐԴ

Մարտի Զառապարհակը



եւ քամու բարենպաստ ուղղութիւնը դեռևս չէր փոխվել, բայց և այնպէս անտառային, ավելի ճիշտ՝ լեռնային հրդեհը ճնշող ազդեցութիւն էր թողնում մարդկանց հոգեբանութեան վրա: Մթութիւն ալլես գոյութիւն չունէր: Գիշերները խեթ-խեթ էին նայում լեռան կողմը, թարթում իրենց շիկափայլ, խարդավանքով լի աչքերը: Զորս կողմ խելագար ստվերներ էին պարում: Երկինքը վաբազուրված էր շարունակ վեր հյուսվող խեժահոտ ծխով: Կեսօր լինելը թեկեպիշեր, անտանելի շոգ էր: Զովութեան ոչ մի նշույլ: Կծու ծխից կտրվում էր մարդկանց շունչը, բոր էին գալիս ռունգերն ու կոկորդները: Անսովոր, տարօրինակ հարբուխ տարածվեց, վարակեց ամբողջ դաշթակայանը, իր հետ բերելով ինչ-որ հեղհեղուկ գրգռվածութիւն:

Հաղթական ցնծութեան, գոհաբանական խանդավառ ժամերգութեան փոխարեն ի հայտ եկան արդեն ծայր առնող ինքնաքայքայման նշանները: Դա հետևանք էր ներքին շարագուշակ մի երևույթի, որը խելահեղ նուպաների ժամանակ կարող էր ի չիք դարձնել ամեն կարգապա-

հույժյուն, ամեն վարք ու բարք: Ամենից առաջ դրան պետք է վերագրել Սարգիս Կրիկյանի հետ կապված անախորժ պատմությունը, որը, ցավոք սրտի, տեղի ունեցավ վերջերս: Թերևս հենց այդ պատճառով էլ Տեր-Հայկազունին և Գաբրիելին չէր հանգստացնում այն իրողությունը, թե աստծո օգնությամբ կարելի է հույս դնել երկարատև զինադադարի վրա: Հիրավի, անտառը հրդեհելու հանդուգն մտահղացումը և իբրև ավար ձեռք բերված մեծաքանակ հրադեներ զգալիորեն բարելավել էին հայերի վիճակը: Առաջվա պես արդեն այնքան էլ անհեթեթ չէր թվում նույնիսկ այն միտքը, թե թուրքերը առհասարակ կարող են ձեռք քաշել նոր հարձակումից: Բայց իրողությունն այն էր, որ միայն Դամլաջըքի լանջն էր բոցերով բռնված: Լեռան ստորոտը, Մունդիայի վերևի քարափն ու Հարավաբերդը դարձյալ բաց էին, ինչպես միշտ: Ոչ մի դեպքում չէր կարելի խրամատները թողնել առանց աշալուրջ հսկողության: Անհրաժեշտ էր ամենայն խստությամբ բարձր պահել հրամանատարության հեղինակությունը: Սակայն ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն, որ դարձյալ համասարակշռվեր Քաղաքաձորում ապրող ժողովրդի հոգեվիճակը: Տեր-Հայկազունի անվանած «առօրյան» պետք է հակադրվե՞ր սատանայական ամեն տեսակի խանդարիչ ուժերին: Այդ իսկ պատճառով ամսի քսանչորսի երեկոյան գումարված ռավագների խորհուրդը մերժեց զոհվածներին հանդիսավոր արարողությամբ հողին հանձնելու առաջարկը: Զէ՛ որ դա կարող էր առիթ տալ մասսայական խլրտումների:

Երեկոյան զինվորներ ուղարկվեցին անհայտ կորածներին որոնելու: Հարյուր տասներեք հոգուց գտան և բերին վաթսունյոթին՝ սպանված: Կային նաև բազմաթիվ ծանր վիրավորներ, որոնք առանց վճռական օգնության գիշերը լուսացնել չէին կարողանալ: Այս տխուր առիթով բժիշկ Ալթունին խորհրդարանից հեռացավ նիստն ավարտվելուց շատ առաջ: Նա սգավորների մոտ իր խռպոտ ձայնին պատշաճ տխրության շեշտ չտալով, հավաքված ազգականներին հայտնեց, թե նկատի ունենալով անտառային հրդեհի առաջացրած սարսափելի շոգը, պետք է զոհվածներին անմիջապես հանձնել հողին: Ուշացնել չէր կարելի. ամեն բուպեն սպառնալիք էր ստեղծում ողջ մնացածների առողջության համար: Ինքը՝ Ալթունին, դժվարությամբ էր նման բան ասում զոհվածների հարազատներին, բայց ի՞նչ կարող էր անել: Ի վերջո ամեն մարդ էլ իր հոտոտելիքով կզգար դրա անհրաժեշտությունը: Օ՛ն, ուրեմն, ժամանակ չպետք է կորցնեին: Ամեն ընտանիք պետք է որոշակի տեղում իր հանգուցյալի համար շիրիմ փորեր: Դրանով իսկ մարդիկ ի ցույց կհանեին

իրենց աստվածահաճո սերը, և երկինքը, անտարակույս, դա ավելի բարձր կգնահատեր, քան երկրաբաժնի աղոթքներն ու ավանդական ծեսերը: Ալթունու կարծիքով ավագների խորհուրդն առավել իմաստուն վճիռ հանած կլիներ, եթե հերոսների հոգեզուրկ մարմինները հանձնեին վիթխարի հրդեհին: Բայց նա սիրտ չարեց այդ բանն առաջարկել: Խնայեց սգավորների զգացմունքները: Հանգուցյալներին պատաններ հագցրին և, ի մխիթարություն աչքիների ու որբերի, նրանց գլխի տակ մի-մի բուռ հայրենի հող լցրին:

— Դե, հիմա գործի անցեք,— զառամյալ ձայնով կարգադրեց Ալթունին, որն այդ պահին կարծես ոչ թե յոթանասուն, այլ իննսուն տարեկան լիներ:— Մի քանի ժամվա մեջ ամեն բան պետք է վերջացած լինի: Պահեստի ղինվորները կզան ձեզ օգնելու:

Այս հրահանգը ժողովրդի մեջ ո՛չ դժգոհություն առաջացրեց, ո՛չ էլ առարկություն, ինչպես երկյուղով սպասում էին մի քանիսը: Հենց միայն առողջության վկայակոչումը բավական էր ամեն վրդովմունք զսպելու համար: Իրանից բացի, արդեն զգացվում էր, որ դիակներն սկսում են ներխուժել:

Գիշերվա ժամը երեքին ամեն ինչ ավարտված էր: Հոգնեցուցիչ աշխատանքից բթացել էր վիշաք: Հարադատներից միայն մի քանիսն էին մնացել գերեզմանոցում: Իրենց հոգեպահուստ մոմերը բռնած՝ դեռես կանգնած էին շիրիմների առաջ: Մոմերի խղճուկ լույսը կուլ էր գնում հրդեհի ցուրին: Նույնիկն ու նրա ընկերուհիներն այս անգամ չերևացին: Այլևս չէին համարձակվում դուրս գալ իրենց խցերից: Թուրքերը եզրպատացորենի արտերում բռնել էին այդ մուրացիկ դասին պատկանող երկու ծերունու, մեռցնելու աստիճան ծեծել:

Օգոստոսի քսանհինգին, լեռը բարձրանալու քսանվեցերորդ օրը, տեղի ունեցավ հասարակության ուշադրությունը գրավող երկու նշանակալից իրադարձություն: Առաջինը կամավոր լողորդների և արագավազ սուրհանդակի հանգիսավոր ընտրությունն էր: Սրանք անհապաղ պետք է ճանապարհ ընկնեին դեպի Ալեքսանդրեթ և Հալեպ: Մյուսը Սարգիս Կիլիկյանի կատարած հանցագործության դատավարությունն էր: Մինչ այդ Տեր-Հայկազունը, իբրև հաշտարար և միջնորդ դատավոր, իր սահմանադրական իրավասությունները կիրառել էր միայն մանր-մունք վիճաբանություններ հարթելիս: Այս անկարևոր դատավարությունների ժամանակ նա միշտ էլ անբեկանելի վճիռ էր կայացնում առանց որևէ ձևականության: Կիլիկյանի դատը, որին մարդիկ անհամբեր սպասում էին, կայանալու էր ուրբաթ օրը: Տեր-Հայկազունը Դամլաջըքի վրա առաջին

անգամ հանդես էր գալու իբրև պատմիչ դատավոր: Ահա դործի համառոտ էությունը: Թուրքերի վերջին անակնկալ հարձակման ժամանակ Սարգիս Կիլիկյանի միանգամայն անհասկանալի վարմունքը, անկասկած, դարձավ հիմնական պատճառն այն ծանր կորուստների, որ կրեց գաղթականի բնակչությունը: Բայց Գաբրիել Բագրատյանը մտադիր էլ չէր Կիլիկյանին պատասխանատվության ենթարկելու: Առաջին, բոլոր նախորդ հարձակումների ժամանակ միուրեք վերին աստիճանի խիզախ էր, շրջահալաց: Երկրորդ, Ֆաբրիեւին լավ էին հայտնի մարդկային անբացատրելի արարքները: Եվ երրորդ, նա գիտեր, որ ճակատամարտից հետո անհնարին է այս կամ այն պահը վերականգնել ճիշտ այնպես, ինչպես դա եղել է իրականում: Բայց ուրիշները գլխավոր հրամանատարի նման չէին դատում, հատկապես մյուս հատվածների հրամանատարները, զինվորներն ու բնակչության որոշ մասը:

Խորանի հրապարակում խոնվել էր բազմությունը: Սարգիս Կիլիկյանին շատ նեղն էին լծել նույն անձնակազմում ծառայող ընկերները: Հանցավորը պետք է հանդիս գար, մեկաբաններ իր վարմունքը, արդարանար:

Սարգիսը կանգնած էր: Ո՛չ խոսում էր, ո՛չ էլ արդարանում: Լոռում էր: Չորս կողմից կարկտի պես տեղացող ցասկոտ մեղադրանքներին ու հարցերին նա անտարբեր գեմ էր սովել իր բութ հացացքն ու լերկ գանգը, որը կարծես մոխրաջրով էին մաքրել: Թերևս այդ լուռությունը բնավ էլ այնքան հանդուգն չէր, այնքան շար ու ամբարտավան, ինչպես թվում էր: Շատ հավանական է, որ Կիլիկյանը չէր կարողանում հիմնավորել իր անակնկալ շփոթությունը և ամաչում էր արդարանալ, վկայակոչելով հոգնածությունը կամ ուրիշների կողմից սխալ բնկալած որևէ մտադրություն: (Հետագայում ես նա ոչ մի պատասխան չկարողացավ տալ Տեր-Հայկազունի նույն հարցին): Ինչևէ, այդ լուռությունը բնականաբար ավելի էր գայրացնում մեղադրողներին: Չորս կողմից սկսեցին հրհրել, բռնեցք թափահարել դատապարտչալիք քթի տակ: Երդվյալ առենակալների դատարանը գուցե Կիլիկյանին խնքնապաշտպանության իրավունք չնորհեր, եթե նա ինքը չհասցներ առաջին հարվածը, և եթե այդ հարվածը չափից ավելի ահավոր չլիներ: Որոշ ժամանակ Կիլիկյանը մնում էր անտարբեր, թույլ էր տալիս, որ իրեն քաշքշեն: Թվում էր, թե մտադիր էլ չի պաշտպանվելու իրեն հալածողներից: Բայց ահա հանկարծ գրպանից հանեց ոսկրոտ բռնեցքը, այնքան սոսկալի հարված հասցրեց իրեն քաշքշող երիտասարդներից մեկի դեմքին, որ սա կուրացած աչքով և ճախջախված քթոսկրով արնաշաղախ տապալվեց գետնին: Դա

կատարվեց կայծակնային անհավատարի արագութեամբ: Կիլիկյանի պաղարշուն մարմինը մի ակնթարթ պրկվեց, աչքերը կարծես թե բուցավառվեցին, բայց կրկին հանգան, ընդունեցին նախկին բութ արտահայտությունը: Ռուսին նայողը չէր ասի, թե քիչ առաջվա հարված հասցնողը նա է: Նրա բախտից, շատերն սկզբում չհասկացան, թե ինչ կատարվեց, և ետ-ետ գնացին: Իսկ երբ վրդովմունքի աղսղակներով առաջ նետվեցին, վրա հասավ Քաղաքաձորի ոստիկանությունը, կալանավորեց հանցավորին: Եթե ոստիկանությունն ուշանար, Կիլիկյանի բանը բուրդ կլիներ:

Առավոտյան, խորհրդարանում տեղի ունեցող դատավարության ժամանակ, Կիլիկյանը հանգիստ խոստովանեց, որ առաջին հարվածողն ինքն էր և նախապես դիտեր, թե ինչ է լինելու իր զարհուրելի հարվածի հետևանքը: Ուրիշ ոչինչ: Ինքնապաշտպանության իրավունք չխնդրեց: Կարծես խոսելու ուժ չուներ կամ ծուլանում էր բերանը բացել: Նրա խառնվածքի տեր մարդուն նման աներևակայելի անտարբերությամբ կարող էին համակել միայն ու միայն այն հանդամանքները, որոնց մեջ նա ստիպված էր ապրել կամ մեռնել: Նրա քաշածը ոչ ոք չէր քաշել:

Գաբրիելը լուռ նստած՝ ունկնդրում էր: Ոչ մեղադրում էր, ոչ պաշտպանում: Մինչդեռ գրգռված բազմությունը պահանջում էր պատժել Կիլիկյանին:

Երբ մեղադրյալի հանցանքը համարվեց ապացուցված, Տեր-Հայկազունը հռաչեց.

— Ինչպե՞ս վարվեմ հետո, Կիլիկյան: Երեսիդ մի անգամ նայողն արդեն համոզվում է, որ քեզ համար չեն աստծո սահմանած կարգն ու կանոնը: Իսկ պարտավոր էի քեզ դատապարտել վտարման...

Տեր-Հայկազունը Կիլիկյանին դատապարտեց ոչ թե վտարման, այլ հնգօրյա շղթայակապ բանտարկության, որը խստացվելու էր եռօրյա ծոմով: Պատիժն ավելի ծանր էր, քան թվում էր: Կիլիկյանը տուրուզմբոցի պատճառով, որից տուժողն ինքն էր, հրամանատարի պատվավոր աստիճանից դարձյալ գլորվեց սճրագործների սանդարամետր: Դա սոսկալի պատվազրկություն էր, բայց Կիլիկյանի դեմքի ոչ մի մկանը չշարժվեց: Դժվար էր հասկանալ, թե նրա մեջ դեռևս մնացե՞լ էր պատվի զգացումը, կարո՞ղ էր վիրավորվել:

Դատավարությունից հետո հանցագործին նետեցին խորհրդարանի երրորդ մասը կաղմող խուցը՝ շղթայելով ձեռքերն ու ոտքերը: Կիլիկյանը դարձյալ այն վիճակում էր, ինչ վիճակի մեջ արդեն մի քանի անգամ եղել էր իր առեղծվածային կյանքի ընթացքում: Պատիժը նրան

կրնկալոյս հետեւում էր, շնայած հաճախ նա ոչ մի հանցանք չէր գործում կամ հանցանքը լինում էր շատ շնչին: Այս պատիժն էլ նա ընկալեց անհույս աչերով, կարծես դա իր նենգավոր ճակատագրի քաջածանոթն անխուսափելի վճիռն էր: Բայց բանտը տարբերվում էր այդ կարելի մյուս բոլոր հաստատույթյուններից, որպիսիք Կիլիկյանը տեսել էր իր բազմափորձ կյանքի ճանապարհին: Դա կից էր այն խցին, որտեղ ապրում էր բարձրաթոյշ ողու տեր այնպիսի մի անձնավորութուն, ինչպիսին ղեղագործ Գրիգորն էր: Փայտաշեն երկու վանդակներն իրար նման էին, ինչպես ջրի երկու կաթիլ: Մեկն անապական խուց էր, մյուսը՝ մի ամբողջ համալսարան:

Գաբրիելն իր մարմնի բոլոր բջիջներով զգում էր, որ մոտենում է ինչ-որ անքննելի մի իրադարձութուն: Դա գուցե ի դերև հաներ նախանցյալ օրս վճռական հաղթանակը: Այդ պատճառով էլ նա պնդում էր, թե սուրհանդակներն այսօր եեթ պետք է ճառապարհ ընկնեն: Հարկավոր էր շտապ դիմել ինչ-որ միջոցի, եթե դա նույնիսկ աննպատակ նախաձեռնութուն լիներ, միևնույն է, մարդիկ հույսով ու լարված կապասեին:

Ավագների խորհրդի որոշման համաձայն կամավորները հավաքվեցին խորանի հրապարակում: Դադթակայանի բոլոր բնակիչները եկել էին այստեղ, քանի որ իրենց կյանքը պատրաստակամությամբ զոհաբերողների ընտրությունը վերաբերում էր ամբողջ ժողովրդին:

Գաբրիելը վերադառնում էր զինվորների մոտից, Թեթևակի աչքի էր անցկացրել խրամատները: Ցանկանալով կանխել գլուխ բարձրացնող վտանգավոր ալարկոտությունն ու վիճաբանությունները, նա հրամայել էր կեսօրից հետո վերսկսել զինավարժությունները: Թուրքերից զրաված երկու հարյուր մատուցելու հրացաններով այժմ արդեն լիովին զինված էր առաջին զորաբանակը: Ծանր ճակատամարտում ընկած զինվորներին փոխարինելու էին լավագույն պահեստայինները: Արդեն որոշում էր Չսուշ Նուրհան էլլեռնի թվատ շեփորը: Նա վարժեցնում էր իր նորակոչիկներին:

Գաբրիելը ճանապարհի կեսն էր անցել, երբ պատահեց Իսկուհուն: Հոգեկան առաջին բուռն, անակնկալ պոթիվումից հետո աղջիկը մանկական սրտաբացությամբ ձգտում էր շարունակ լինել նրա կողքին: Այժմ գրեթե լուռումունջ քայլեցին միեւն խորանի հրապարակը: Իսկուհուն ներկայությամբ Գաբրիելին համակում էր ինչ-որ զարմանալիորեն խաղաղ ինքնավստահություն: Նա միշտ այն զգացումն ուներ, թե

այդ դեռատի աղջիկն իր կյանքի ճանապարհին հանդիպած ամենավըս-
տահեղի, ամենամոտերիմ էական է, որն իր հեզ ջերմությամբ դուրս է գա-
լիս գիտակցական հիշողության սահմաններից: Իսկուհին Գաբրիելի կող-
քից չէր հեռանում նույնիսկ խորհրդարանում, թեև նա միակ կինն էր,
որն առանց որևէ հիմքի հայտնվում էր խորհրդակցող ավագների շըր-
ջանում: Երկչուղ չէ՞ր կրում, թե իր վարմունքն աչքի կընկնի, կամ իր
եղբայր Արամը կարող է կտակածել: Գուցե դա իր անդրանիկ ղզաց-
մունքով տալիս արտասովոր մարդու անկեղծություն էր, մարդ, որի
բոլոր հույսերն ու սգորումները հողմացրիվ էին եղել, իրեն սնամեջ
երազ:

Մոտ քսան երիտասարդ կամավորներ սպասում էին ավագների
խորհրդի վճռին: Դրանցից հինգը անշափահաս սղաներ էին Պատանե-
կան զորախմբի առավել հասուն մարտիկներին թույլ էր տրված ներ-
կայանալու Գաբրիելը սարսափով ու զայրույթով նկատեց Հայկի կող-
քին կանգնած իր որդուն՝ Ստեփանին: Ավագների հետ փոքր-ինչ խոր-
հրդակցելուց հետո Տեր-Հայկազունն անցավ ընտրությունը, նա պար-
տավոր էր հաշվի առնել այն ամենը, ինչ կապված էր ճարպկության,
ֆիզիկական ուժի հետ: Ինչ վերաբերում էր լողորդներին, ապա երկար-
բարակ մտածելու հարկ չկար: Թե ովքեր էին դրանք լինելու, ոչ ոք չէր
կասկածում: Վաքըֆում՝ Որոնտեսի դաշտավայրի ծովեզրյա ամենահա-
րավային գյուղում, կային երկու նշանավոր լողորդ և ջրասույզ, մեկը՝
տասնինը, մյուսը՝ քսան տարեկան: Տեր-Հայկազունը նրանց հանձնեց
կաշվե մի գոտի, որի ճեղքի մեջ կարված էր անգլիական, ամերիկյան,
ֆրանսիական, ռուսական, իտալական որևէ ռազմանավի հրամանատա-
րին ուղղված օգնություն կոչը: Արևը մայր մտնելուց հետո տղաները
պետք է հրաժեշտ տալին իրենց հարազատներին, ճանապարհ ընկնեին
Հյուսիսային լեռնաթամբի կողմից:

Հալեպ քնացող սուրհանդակի ընտրությունը մի քիչ ավելի երկար
տեևեց: Մարդիկ խելը-խելքի տալով եկան այն համոզմանը, որ ալեյի
լավ կլինի, եթե միայն մի հոգու հանձնարարեն այդ խիստ վտանգա-
վոր գործը: Պատվելի Արամի կարծիքով չափահաս ավելի սակավ հնա-
րավորություն ուներ ողջ ու անվթար հասնելու վիլայեթի մայրաքաղա-
քը, քան մի պատանի, որն իր հագուստով հագիվ թե տարբերվեր մահ-
մեզական տղաներից: Դրանից բացի, անշափահաս սուրհանդակն ավելի
հեշտությամբ կարող էր մտնել ամեն ծակուծուկ: Այս խելացի փառ-
տարկումն ընդունվեց, և իսկույն բոլորը միաբերան տվին մի անուն.

— Հալկը:

Զկար ավելի լավ թեկնածու, քան առաջնական ճարպկությամբ ժողոված այդ խոժոռ, համարձակ ու քարակոփ տղան: Կամ նա, կամ ոչ ոք: Ամբողջ գաղթականում չկար մի գեղջուկ, որը հողի հետ այնքան մտերիմ լիներ, ինչքան Հայկը, նրա պես ունենար թռչնային խոշոր աչքեր, գորշուկի քիթ, առնետի լսողություն, իժի ձկունություն: Եթե կար մեկը, որը մահացու վտանգից խույս տալով կարող էր հասնել Հալեպ, ապա դա միայն ու միայն Հայկն էր:

Բայց երբ Տեր-Հայկազունը, խորանի առաջին աստիճանին կանգնած՝ տվեց Հայկի անունը, Ստեփանն անվայել աղմուկ-աղաղակ բարձրացրեց: Գաբրիելի դեմքը բարկությունից ալլալվեց, երբ տեսավ, թե ինչպես իր որդին կամավորների շարքից առանց քաշվելու դուրս եկավ: Եցվեց իր առաջ, Գաբրիելն իր համապատկերի անախորժ վաղահասությունը, ներքին ու արտաքին խաթարումը երբեք այնքան պարզորոշ չէր զգացել, որքան այժմ: Գաբրիելն առանց մի բառ ասելու, ձեռքով բռնեց սաստող ու լռեցնող շարժում արեց: Բայց անզուսպ տղան իր սրահանջն այնպես բարձրաձայն հայտնեց, որ հրապարակում հավաքված ամբողջ բազմությունը լսեց նրա խզվող ու բեկբեկվող ձայնը.

— Հայրի՛կ, ինչո՞ւ Հայկը, ոչ թե ես: Ե՛ս Հալեպ գնամ:

Որդիական նման անհնազանդությունը հայերի մեջ չլսված ու չտեսնված բան էր և չէր կարող ներվել ո՛չ արտակարգ հանգամանքներով, ո՛չ էլ հերոսություն ձգտող պատվախնդրությամբ: Տեր-Հայկազունն անհամբեր բարձրացրեց գլուխը.

— Բազրատյա՞ն, խելքի՞ բերեք Ձեր որդուն:

Պատվելի Արամը, որը վերջին շրջանում ընտելացել էր քմահաճ պատանիների վարք ու բարքին, փորձեց հանգստացնել Ստեփանին.

— Խորհուրդը վճռել է Հալեպ ուղարկել միայն մի հոգի: Իբրև չափահաս և խելացի մարդ, դու պետք է հասկանաս, որ խորհրդի հրամանը մեզ բոլորիս համար էլ օրենք է: Պետք է հնազանդվել առանց հակաճառելու: Այնպես չէ՞:

Թուրքական հաուբեցներ գրավող տղան գլուխ շունեի ո՛չ օրենքի, ո՛չ էլ սահմանադրության հետ: Նա ոչ մի պատկերացում չունեի առաջադրանքի մասին, չգիտեր, որ այդ նպատակի համար ինքը բնավ էլ պիտանի չէ: Տղան իրեն նվաստացած էր զգում, քանի որ առաջնությունը տրված էր նրա ամենամեծ մրցակցին: Այնքան պատկառելի մարդկանց ներկայությունը մազաչափ անգամ շեղմացրեց Ստեփանի հանդուգն պոռթկումը: Նա հայացքը գամեց հոր դեմքին.

— Հայկն ինձնից միայն էրեք ամսով է մեծ: Պրանսերեն չգիտեի: Միստր Ջեքսոնը նրա ասածը չի հասկանալ: Իսկ ինչ կարող է անել նա, ե՛ս էլ կարող եմ:

Գաբրիելի համբերության բաժակը լցվեց: Բարկացայտ մի քայլ արեց որդու կողմը:

— Ի՞նչ կարող ես անել: Ոչինչ էլ չես կարող անել: Փափկասուն եվրոպացու մեկն ես, մեծ քաղաքում շփացած լակոտ: Կատվի կուր ձաղի պես կրոնվես: Դե, կորիք աչքիցս: Գնա մորդ մոտ: Մյուս անգամ քեզ այս կողմերում չտեսնեմ, թե չէ...

Խիստ հանդիմանության այս խոսքերը, իհարկե, անխոհեմ էին: Դրանք դիպան Ստեփանի սրտի ամենամուրր լարին, սրայքարով նվաճված բարձունքից տղային վայր գլորեցին, այն էլ հասարակության աչքի առաջ: Ջուրն քնկան նրա կատարած բոլոր սխալագործությունները՝ Աստվածաշունչն իսկուհուն վերադարձնելը, հրանոթների հերոսական գրավումը, որի համար քիչ մնաց արժանանար «էլլեոն» պատվավոր տիտղոսին: Ստեփանի մտքով կայծակի արագությունը անցավ. աշխարհում ոչ մի բան հավիտենական չէ: Ամեն փառք էլ ենթակա է վրեժխնդրի, դարանակալ խարդավանքի: Ամեն ինչ պետք է սկսել նորից: Նա հանկարծ լրիվ հանդարտվեց: Արեախանձ գեմքի մաշկը հետզհետե ծածկվեց մուգ կարմրություն: Տղան իր խոշոր աչքերը հառեց Իսկուհուն: Կարծես առաջին անգամ էր տեսնում: Նրան թվաց, թե աղջկա հայացքում և խոստովյուն կա, և նախատինք: Իսկուհին իր տաղավաճ անկարեկից վկա... Դա արդեն շատ ծանր հարված էր: Հանկարծ Ստեփանը հեկեկաց, Հեկեկաց ո՛չ իբրև գրեթե հասուն մարդ, ո՛չ իբրև թշնամուց հրանոթներ խլող ռազմիկ, այլ իբրև փոքրիկ, վիրավորված տղա: Մանկական այդ պոռթկուն հեծկետոցը բազմության մեջ ոչ թե կարեկցանք առաջացրեց, այլ, ընդհակառակը, շարախնդություն: Դա չափազանց դժվար մեկնաբանվող շարախնդություն էր, որը համակել էր ոչ միայն Ստեփանի քնկերներին, այլև մեծահասակներին և ուղղված էր ոչ միայն Բագրատյանի որդու, այլև (ինչ-ինչ մոթ պատճառներով) իր՝ Բագրատյանի դեմ: Մարդկանց միջև գոյություն ունեցող հիմնական փոխհարաբերությունը գրեթե չի փոփոխվում: Բագրատյանի և տեղացի ժողովրդի հիմնական փոխհարաբերությունը, հակառակ ամեն հաղթանակի, ամեն հիացմունքի, երախտագիտության ու պատկառանքի, ավելի ու ավելի խորն էր արտահայտվում մի զգացումով. «Մենք խորթ ենք իրար»: Այդ զգացումը դրսևորելու համար միայն շարժանիք էր պետք, ինչպես հիմա:

Ստեփանն իսկույն զսպեց իր հեծկլտուն վիշտը։ Սակայն ցավի փութանցիկ նոպան բավական էր, որ տղային լիուլի հեղնեին Հայկի հրոսակախմբին պատկանող ընկերները, ինչպես նաև պատանեկան զորագնդի շարաճճիները։ Զորս կողմից ծաղրական խոսքեր էին տեղում։ Նույնիսկ միոտանի Հակոբը բացեիբաց ծիծաղում էր, և դա աչք էր ծակում։ Միայն Հայկն էր լուրջ ու մտասույզ կանգնած։ Կարծես միջադեպը ոչ մի առնչություն չուներ իր հետ և իր ծիծաղը չէր շարժում։ Ստեփանին ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել։ Դավաճանաբար ցնցվող ուսերը կուշ ածելով, դանդաղ հեռացավ, անտարբերությամբ իր ետևում թողնելով խալտառակությունը։

Գարբիելը լուռ նայեց որդու ետեից։ Բարկությունն անհետ չքացել էր։ Հիշեց Մոնթեռոյից Ստեփանի ուղարկած վաղեմի նամակը։ Սիրտը տակնուվրա եղավ։ Ահա, Ստեփանը, կոկիկ հագնված, գլուխը տղայավարի թղթին խոնարհած՝ խոշոր-խոշոր տառեր է նկարում։ Հիշեց նաև անցած-գնացած կյանքի մյուս իրադարձությունները, և սիրտը կրկին ճմլվեց։ Մտածեց. Ստեփանն արդեն մեծացել է, նոյեմբերին կլրանա տասնչորս տարին։ Բայց նույն պահին «կլրանա» և «նոյեմբեր» բառերը, նրան խոցեցին իբրև ծաղրանկարային ցնորքներ։ Նա ցնցվեց ինչ-որ սառը նախազգացումից. կա մի բան, որն արդեն անհնարին է կանխել։

Գարբիելը դիմեց դեպի Երեք վրանի հրապարակը։ Ուզեց որդու հետ նորից խոսել։ Բայց վրանում չգտավ ո՛չ նրան, ո՛չ էլ Ժուլիեթին։ Սպիտակեղենը փոխեց։ Նկատեց, որ աղա Ռիֆաաթ Բերեթին նվիրած մետաղադրամներից մեկը չկա։ Դա հենց հայ մեծ թագավոր Աշոտ Բագրատունու խրոխտ գլուխը պատկերող ոսկե դրամն էր։ Պրպտեց իր բոլոր շորերի գրպանները։ Դրամը չկար ու չկար։

Դժբախտություն պատահեց։ Երբ թուրքերն ու արաբները սեր դարձան հայկական գյուղերին, միանգամից վերջ տրվեց Սաթոյի թափառական կրկնակի կյանքին։ Իբր աղջիկը վերջին անգամ սիրտ արեց հովիտ իջնել, քիչ մնաց՝ կյանքից զրկվելու։ Հեղտում վխտացող մահմեդական անշահափառ տղաների հրոսակախումբը վախվորած վայրենուն տեսնելով՝ իսկույն ընկավ նրա ետեից։ Հրդեհն էլ իր հերթին աղջկա առաջ փակեց ծանոթ արահետներն ու լեռնախորշերը։ Սաթոն ստիպված էր բավարարվել Դամլաջըքի սարահարթով, մի քանի գահավեժ ձորակներով ու հեղեղատներով։ Սակայն գաղթակայանի միապաղաղ շրջակայքը, բանուկ ճանապարհները, արահետները, լեռնագոգերը, Հա-

րավաբերդից մինչև Քաղաքաձոր, ապա մինչև Հյուսիսային լեռնաթամբը ձգվող ձանձրալի գագաթներն ու ալիքաձև թմբերն ինչպե՞ս կարող էին գոհացնել Սաթոյին, որը տեղով-տեղ անհանգստության մարմնացում էր։ Գաղթականի երեխաների հետ խաղալու հնարավորությունն էլ խափանվեց։ Մի քանի օր առաջ Տեր-Հակաղտունը, հակառակ ուսուցիչների բնդդիմության, կարգադրեց վերսկսել դասերը։ Բայց նույնիսկ դպրոցի ամենախստապահանջ բռնակալ Հրանտ Ոսկանյանին չէր հաջողվում սովորական գերզմանային լռություն հաստատել այն ժամանակ, երբ երեխաների հետ նստած էր լինում Սաթոն։ Հենց որ այս շրջմոլիկը հայտնվում էր դպրոցի հրապարակում, բոլոր աշակերտները միաբերան ձայն էին տալիս։

— Հոտա՞ծ, հոտա՞ծ։

Մարդու էության միջից անհնարին է արմատախիլ անել մի հատկություն։ Նա իր մշտաբորբոք փառասիրությանն անողոքաբար ձգտում է հագուրդ տալ ի հաշիվ իրենից ցած կանգնածների, թշվառների, աշխուժակների, նույնիսկ աշխազգիների, որտեղ և ինչպես կարող է։ Սատարացնելու մարմաջը և զրանից բխող վրեժխնդիր հակահարվածը համաշխարհային պատմության բնորոշ լծակներն են, որ շատ խղճուկ ձեռք են բողբոջվում քաղաքական իդեալի հնամաշ վերարկուով։ Նույնիսկ այսօր, լեռան բարձունքներում, հալածվածների վերջին ապաստարանում, որը ու անդաստական Սաթոն մանկական աշխարհին ցանկալի առիթ էր տալիս, որ տարեկիցներն իրենց զգան ավելի բարձր, ավելի բարեծնունդ։ Իսկուհու վարած դասերից մեկի ժամանակ ծայր առավ ծաղրածանակի ահավոր ոռնոց։ Ուսուցչուհին, առանց իր սեփական խորշանքը թաքցնելու, վտարեց ատելի դարձած աղջկան։

— Սաթո, գնա և, խնդրեմ, մեկ էլ այս կողմերում չերեաս։

Աղջիկը պատվի ու ամոթանքի հանդեպ ունեցած համառ անտարբերությամբ միշտ դիմանում էր ամբողջ հրոսախմբի հարձակումներին։ Բայց այժմ, երբ թշնամու կողմն անցնելով՝ իրեն վրնդում էր դմալելի օրիորդը, «քյուշուք հանըմը», Սաթոն պետք է հնազանդվեր։ Նա դանդաղ հեռացավ։ Եվրոպական գզգզված, կեղտակուր շրջազգեստը, որի թևերը թիթեռներ էին հիշեցնում, աղջկան արտառոց սեւք էր տալիս։ Նա, իհարկե, գնաց մինչև մոտակա թփուտը, սուսուփուս դարան մտավ։ Այդպես շնադայլն է թաքնվում, սովատանջ աչքերով խժուռ հանգստացող քարավանը։

Սաթոն այնքան էլ խեղճ ու կրակ չէր, ինչքան թվում էր։ Նա էլ իր անկախ աշխարհն ուներ։ Թրինակ, հասկանում էր այն կենդանիերիչ,

որոնց հանդիպում էր իր թափառումների ժամանակ, Իսկուհին և մյուսները, անշուշտ, կերգվեին, թե նա դրանց անխիղճ հոգեհառն է: Բոլոր հիմքերը կային: Բայց և այնպես իրողությունը դրա հակառակն էր: Ընկնցիկն իր ատելությունն ու վնաս հասցնելու մոլուցքը բնավ չէր գործադրում կենդանիների դեմ: Սրանց հետ վարվում էր խնամքով, քչփշում աշնպես, կարծես հասկանում էր նրանց լեզուն: Անզգա ձեռքով վերցնում էր կծիկ դարձած ոգնուն, հետը շնջյունով աշնքան երկար խոսում, մինչև կծիկը քանդվում էր, դուրս էր ցցվում ոգնու սրածայր դունչը, և կենդանին շուկայի ճաբպիկ շարչու նման խորամանկ աչքերով վայրկենապես ծանր ու թեթև էր անում իր օգուտն ու վնասը: Սաթոն սովորաբար այնպես էր խոսում, կարծես բերանում կուլ չտված պատառ կար, բայց արի տես, որ նա հասկանում էր թռչնային գեղգեղանքի իմաստը, գիտեր, թե ինչպես են թևավորներն իրար կանչում, իրար հրապուրում: Այս բոլոր հատկություններն աղջկան պատիվ կբերեին, բայց նա դրանք պիտմամբ թաքցնում էր, հրկյուղ կրելով, թե հակառակ դեպքում գլխին կարող է հանկարծ փորձանք գալ: Կենդանիներից բացի, նա ընդհանուր լեզու էր գտնում նաև Յողոնօլուքի գերեզմանատան շրջակայքում հաստատված խելագար կանանց հետ: Չէր էլ նկատում, թե ինչով են իրարից տարբերվում լրջաբարո կանայք և այդ խելացիներ վհուկներ, որոնք շաղակրատում էին մինչև շնչակտուր լինելը: Բոլոր գեղքերում հաճելի էր մասնակցել դրանց բանավեճերին, ո՞չ սուր միտք էր պահանջվում, ո՞չ էլ խոսքի կուլտուրա: Փոքրիկ կենդանիներ, խելագար կանայք և կույր մուրացկաններ — ահա այն թագավորությունը, որտեղից Սաթոն քաղում էր իր գերազանցության զգացումը: Իսկ այդ զգացումը պետք է ամեն մարդ-արարածի՝ ապրելու համար: Ինչ վերաբերում է Նունիկին, Վարդուկին ու Սանուշակին, ապա Սաթոն նրանց խոնարհ ծառան էր, ևրկրպագուհին: Սակայն իրերի բերումով աղքիկը գրկվել էր այդ կանանց ընկերակցությունից, Իսկ գաղթակայանի շրջանակում ձանձրալի էր թափառելը. ոչ մի հետաքրքիր բան: Երեխաներն էլ նրան անգթորեն հալածում էին:

Սաթուլի անգործության մատնված անհանգիստ ոգին մի այլ ապարեզ ընտրեց. լրտեսել մեծահասակներին: Արտակարգ նուրբ հոտառությամբ, որի առաջ ծիծաղելի էին դպրոցական անմատչելի դասերը, նա կռահում էր, թե ինչ կա թաքնված այդ չափահասների ներսում, խուլույն գտնում էր անասնականության, մուրացկանային ընչաքաղցության, մոլությունների ցնորամտության հետքերը: Կարծես լսում էր, թե ինչպես է աճում վտանգավոր զգացումների խոտը, զգացումներ, որոնց

էությանը ինքը դեռևս անհաղորդ էր: Ռրահղ մի բան կարգին չէր, անհագ լրտեսության մագնիսը նրան քաշում էր այդ կողմը: Եվ դա աղջիկն անում էր առանց իրեն հաշիվ տալու:

Զարմանալու ի՞նչ կա, եթե Սաթոն շատ շուտ գուշակեց ժուլիեթի ու Գոնզագի միջև տեղի ունեցածը: Աղջկան համակեց մոտալուտ հեղաշրջման գրգռիչ նախազգացումը: Բոլոր բնագուրկներին հատուկ է հեղաշրջումների հետ կապված այս շարախնդութունը, հին աշխարհը կործանելու քաղցր հույսը, որը փոքր բախումների և մեծ հեղափոխությունների ամենահիմնական լեթանն է: Սաթոն կրեկակոխ հետևում էր գույգին: Ժուլիեթն ու պարոն Գոնզագը Բագրատյանից հետո նրա տեսած ամենահետաքրքիր էականներն էին: Սրանք աղջկա մեջ չէին բորբոքում այն ատելությունը, ինչ վատ ծառաներն զգում են իրենց տերերի նկատմամբ: Բնավ: Նրան աչրում էր պարզունակ արարածներին հատուկ անզուսպ հետաքրքրությունը: Զէ՞ որ այդ ամենը ինչ-որ գերերկրային բան էր թվում: Բայց թե Գոնզագին՝ որոտաձայն երաժշտությամբ իրեն վախեցնողին, Սաթոն նայում էր ծեծված շան բնազդական սուկումով:

Սաթոն շատ շուտ հայտնաբերեց գույգի ժամագրավայրը: Դա գրտնըվում էր «Ռիվիերայի» դափնեվարդերի ու մրտենիների խորհրդավոր հովանու տակ: Աղջիկը ցնծությամբ ողողված դեմքը կամացուկ հպեց ճյուղերին: Զմայլված աչքերով սկսեց վայելել տատվածաշնորհ մի ներկայացում: Վսեմաշուք տիկինը՝ ֆրանզուսացի հանրմը, մշտաբույրը, տիտանուհին, գիսախոփ պառկած՝ նվաղուն դեմքն ու տոշորվող բերանը դամել էր օտար տղամարդու գուսպ դեմքին, որը կուշտ հայացքով, բայց և եռանդուն համտես էր անում բնության պարզևը, նախքան լիովին ըմբռնանելը:

Սաթոն տեսավ այն, ինչ կարելի էր տեսնել: Բայց տեսավ և այն, ինչ տեսնել չէր կարելի: Ուսուցիչներն այս աղջկանից վաղուց էին ձեռք քաշել: Սրա թերի զարգացած, վայրիվերո ուղեղին ոչ մի կերպ չէին հասնում այբուբենն ու թվաբանական բազմապատկումը: Ինչևէ, Սաթոն ետ էր մնացել, քանի որ արտակարգ զարգացած հոտառությունն ու շոշափելիքը կլանել էին մտավոր ամեն մի կարողություն: Մրտենիների ու դափնեվարդերի ետևում թաքնված՝ նա վայելում էր ոչ միայն տեսարանի այրող հրապույրը, այլև, դրա հետ միաժամանակ, հանրմի փխրունությունն ու Գոնզագի կարծրությունը: Դատողությամբ ոչինչ չէր հասկանում, բայց հոտառությամբ ամեն ինչ զգում էր:

Սաթոն ոչ մի գնով ժամանակից շուտ չէր ընդհատի իր այս հայեցողական բաղնիքները, եթե հանկարծ գլուխ չբարձրացնէր նրա միակ նուրբ զգացողությունը վերափոխող ինչ-որ շփոթմունք։ Ամենուրեք քիթը խոթող աղջիկն անկարող էր իր տեսողաշարից երկար ժամանակ դուրս թողնել մյուս զուգին։ Այս զուգը ո՛չ թատերական ներկայացում էր խաղում, ո՛չ էլ սիրո թաքստոց ունէր։ Երբեք չէր առանձնանում ծովակողմյան լաբիրինթոսային թփուտների մեջ, այլ գերազուսում էր սարահարթի լերկ դադաթներն ու ալիքաձև, ամալի թմբերը։ Առանց նկատելու դժվար էր հետևել երկուսին։ Բայց Սաթոն բարեբախտաբար, ավելի ճիշտ՝ դժբախտաբար կտրողանում էր դառնալ անտեսանելի։ Այս ասպարեզում ի՞նչ էր նրա առաջ նույնիսկ Հայկը։ Երկրորդ զուգը հետզհետե ավելի ու ավելի էր աղջկա ուշադրությունը շնդում առաջին զուգի հետ կապված քաղցր ու տպավորիչ հետապնդումներից։ Գաբրիելն ու Իսկուհին երբեք չէին համբուրվում։ Սաթոն այդ բանը ոչ մի անգամ չէր տեսել, Համենայն դեպս նրանց չհամբուրվելն ավելի էր բորբոքում գաճաճին, քան Գոնդաֆի ու Ժուլիենի լիաբուռն գրկախառնությունները։ Երբ Գաբրիելն ու Իսկուհին ձեռք-ձեռքի տված՝ մի պահ իրար էին նայում, ապա, կարծես սարսափահար եղած, հապճեպ թեքում հայացքները, Սաթոյին այդ քնքուշ միանությունը թվում էր ավելի կատարյալ, ավելի վրդովեցուցիչ, քան Գոնդաֆի ու Ժուլիենի անմնացորդ մերձավորությունը։ Ամենից առաջ, օրիորդի և գլխավոր հրամանատարի մտերմությունը ատելություն էր շարժում, տխրություն պատճառում։ Սաթոն վերհիշում էր անցած-գնացած ոսկեղենիկ օրերը։ Մի՞թե Զեյթունում որբանոցի դաստիարակչուհին միշտ էլ նրա նկատմամբ բարեսիրտ չէր, ներողամիտ։ Մի՞թե հաճախ պարզ ու որոշակի չէր ասում «Ի՞մ Սաթո»։ Մի՞թե թույլ չէր տալիս, որ աղջիկը նստի գետնին, շոյի ու փաղարջի իր ոտքերը։ Արդյոք էֆենդուց բացի, ուրիշ ո՞վ էր մեղավոր, երբ անգթորեն վերջ տրվեց փոխադարձ մտերմությանը։ Ուրիշ ո՞վ էր մեղավոր, երբ Իսկուհին, որի հանդեպ Սաթոն սրտաճմլիկ խանդաղատանք էր զգում, վռնդեց որբուկին։ «Գնա՛, Սաթո, և մյուս անգամ այս կողմերում չերևա»։

Շրջմուխիկը տխուր-տրտում ինչ-որ տեղ էր փնտրում՝ մտքերն ի մի բերելու։ Բայց թե մտորելն ու պլաններ կազմելը նրա բանը չէր։ Նա կարող էր միայն հեղհեղուկ պատկերներ ստեղծել, կուշ գալ անակնկալ, կայծակնային զգացումների ազդեցության տակ։ Իսկ այդ պատկերներն ու զգացումները բնավ կարիք չէին զգում կարգավորիչ դատողության։ Դրանք յուրովի, նպատակասլաց ձևով գործում էին, հանգուցներ ստեղ-

ծում, օգակներ հշուսում, Ի վերջո վրեժխնդրության այնպիսի ոստայն պատրաստվեց, որի մասին Սաթոն մինչ այդ ոչ մի գաղափար չուներ:

Ժուլիեթը գնում էր Գաբրիելի մոտ:

Գաբրիելը գնում էր Ժուլիեթի մոտ:

Իրար հանդիպեցին Երեք վրանի հրապարակի և Հյուսիսային լեռնաթամբի արանքում:

— Գաբրիել, քեզ մոտ էի գալիս, — ասաց կինը:

Ամուսինն էլ նույնը կրկնեց:

Վաղուց ի վեր օտարուհուն կաշկանդող շփոթմունքն ու մոլորվածությունն իրենց գործը տեսել էին: Որտե՞ղ էր Ժուլիեթի «կայծկարուն քայլվածքը»: Նա այնպես էր առաջ շարժվում, կարծես հարկադրված էր: Հիրավի, դա այդպես էր: Գոնզագը նրան ուղարկել էր վերջնականորեն առևտու ճշմարտությունը, հայտնելու իր կամքը, քանի որ բաժանման օրը հասել էր: «Այս ի՞նչ է, կարճատև եմ դարձել, — մտածեց Ժուլիեթը, — Այնքա՞ն վատ եմ տեսնում»: Զարմացավ, ամառային հեռաշյա պահին շրջակայքը պարուրվել էր նոյեմբերյան մթնշաղուով: Արդյոք անտառային հրդեհի ծո՞ւխն էր շղարշի պես սփռվել Դամպշքի վրա, թե՞ դա այն մյուս, տարօրինակ ծխի շղարշն էր, որ վերջերս ծանրացել էր ֆրանսուհու բանականության վրա և շարունակ թանձրանում էր: Զարմացավ, թե ինչո՞ւ այժմ, երբ ինքը կանգնած էր Գաբրիելի առաջ, Գոնզագը դարձավ ծիծաղելիորեն անիրական: Զարմացավ, թե այդ Գոնզագը ինչո՞ւ էր հոժարակամ ստանձնում իր՝ Ժուլիեթի բեռը: Ամեն ինչ այնքա՞ն անցողիկ էր թվում, այնքա՞ն զարմանալի: Գուլպայի կապը քանդվել էր, գուլպան կախվել էր ծունկն ի վար: Անտանելի զգացում: Բայց ֆրանսուհին մնաց անտարբեր կանգնած: «Ես կռանալու ուժ անգամ չունեմ, — անցավ նրա մտքով, — այնինչ այս երեկո պետք է ժայռերն ի վար մազլցեմ մինչև Սուեդիա»: Այնուհետև ամուսիններն անցան միանգամայն դատարկ խոսակցության: Սկսեց Ժուլիեթը:

— Ինձ նախատում եմ, թե ինչո՞ւ վերջին օրերին քեզ մոտ չեկա... Դու ծանր պահեր ապրեցիր, մեծ հաղթանակ տարար և շարունակ վտանգի մեջ էիր... Օ՛, բարեկամս, քո առաջ ամոթալարտ մնացի...

Մի քանի շաբաթ առաջ նման խոստովանությունը Գաբրիելին կասեղ էր հուղել, բայց այժմ նրա պապասխան-խոսքը գրեթե ձևականություն էր:

— Ժուլիեթ, ես էլ եմ ինձ քո պատճառով մեղադրում: Քո նկատ-

մամբ պետք է ավելի հոգատար լինեի: Բայց, հավատա, հենց այս րոպեին էլ ես չեմ կարող քո մասին մտածել:

Սա երկդիմությամբ լի մեծ ճշմարտություն էր, կարող էր իրողությունը խոստովանելու արիություն հերշնչել նաև ժուլիեթին: Սակայն ֆրանսուզին շտապեց համամիտ լինել:

— Ինքնին հասկանալի է, Գաբրիել, Տեսնում եմ, որ ստիպված ես մտածել բոլորովին այլ բաների մասին:

Գաբրիելը վտանգավոր ճանապարհով շարունակեց առաջ գնալ:

— Բարեբախտաբար միշտ էլ տեղյակ եմ եղել, որ դու բնավ էլ մենակ ու լքված չես:

Այս անհույս, որոշ իմաստով լեթարգիական քնով համեմված խոսակցությունն արդեն հասել էր մի կետի, երբ երկուսն էլ իրենց հայացքներին կարող էին առաջ ցանկացած ուղղությունը ժուլիեթը բացելու րաց խոսելու հնարավորություն ստացավ անհավատալիորեն արագ: Կարող էր առել:

— Գաբրիել, ես այստեղ օտար եմ: Հայկական ճակատագիրն ավելի զորավոր դուրս եկավ, քան մեր ամուսնությունը: Այդ ճակատագրից խուսափելու մի ելք միայն ունեմ: Քանի՜-քանի՜ անգամ ինքդ ես ցանկացել, ինքդ ես առաջարկել, որ փրկվեմ: Հույս ունեի, թե մինչև վերջ դիմանալու ուժ կունենամ: Ես այդ ուժից զուրկ եմ, չեմ էլ կարող զուրկ չլինել, քանի որ քո պաքարն իմ պաքարը չէ: Բարեկամս, հավատա, արդեն շատ մեծ բան է, որ ես մինչև այսօր կարողացա դիմանալ այս հուսալքող կյանքին: Բայց արդեն բավական է: Թող գնամ: Չէ՞ որ հիմա ոչ թե քեզ եմ պատկանում, այլ մեկ ուրիշի:

Սակայն ժուլիեթի շուրթերից դուրս չեկան այս պարզ ու բնական խոսքերը: Շարունակ փայփայելով այն սնտոի պատրանքը, թե ամուսնության մեջ զբաղակցողն ու բարձր աստիճանի վրա դանդաղ ինքն է, ֆրանսուզին համոզված էր, որ իր խոստովանությունը Գաբրիելին կկործանի: Երանի՜ հավատար, թե ամուսինը կարող է բարեզուժ ձայնով պատասխանել:

— Հասկանում եմ, շեր: Եթե նույնիսկ ինձ կործանի մեր բաժանումը, քեզ էտ չեմ պահի: Քեզ համար կանեմ ինչ ձեռքիցս գա: Հանուն քո փրկության թող ես զրկվեմ անգամ Ստեփանից, որին դու նույնպես ուզում ես ազատագրել: Թերևս վատ չէ, եթե ես, իբրև այս ժողովրդի պատասխանատու առաջնորդը, կորցնեմ անձնական կյանքի հետ ինձ կապող վերջին թելերը: Միայն մի բան, ժուլիեթ, ես քեզ սիրում եմ և

կսիրեմ մինչև կյանքիս վերջին ակնթարթը, եթե նույնիսկ սիրտս արդեն պատկանի ոչ թե քեզ, այլ մի ուրիշ կնոջ:

Ահա այսպես հեշտ ու հանգիստ, ամենայն սրտաբացությամբ, հարցը կարող էր լուծվել, բայց իրողությունն այնքան խառնաշփոթ էր, որ առհասարակ այդ գործից հնարավոր չէր գլուխ հանել: Ժուլիեթը նույնքան քիչ էր ճանաչում Գաբրիելին, որքան և սա՝ նրան: Ֆրանսուզին հաստատ չգիտեր. Գոնզագին իրո՞ք սիրում է: Գաբրիելն էլ հաստատ չգիտեր. արդյոք ի՞նչ սեր է իրեն կապել Իսկուհու հետ, և դա արդյո՞ք սեր է: Ժուլիեթի կրոնական ու քաղաքացիական անցյալը ծառանում էր մեղապարտ երջանկության դեմ: Շատ ու շատ պատճառներով ֆրանսուզին չէր վստահում Գոնզագի այնքան թափանցիկ անթափանցությամբ: Անհանգստանալու հիմք էր տալիս մանավանդ այն, որ հույնը երեք տարով Ժուլիեթից փոքր էր: Փարիզում ամեն ինչի համար կարելի էր գտնել տրադիցիոն ձև, սակայն Դամվալքքի ֆանտաստիկ ուրուտում կնոջ վրա ծանր էր անդրադառնում բարոյագուրկ լինելու գիտակցությունը: Ինչևէ, դա խճողված իրադրության մի մասն էր միայն: Մի քանի ըոպե առաջ նա լիովին պատրաստ էր հենց այս գիշեր Գոնզագի հետ հեռանալ գաղթականից և սպիրտի գործարանում սպասել շոգենավի: Մինչդեռ հետևյալ պահին այդ միտքը թվաց ծիծաղելիորեն անիրագործելի: Շատ մեծ թաշտիկություն ու վճռականություն է պետք, որպեսզի մարդ անվերապահորեն ապավինի ինչ-որ արկածախնդրության, մանավանդ երբ դա պետք է իրականացվի մահվան սպառնալիքի տակ: Ի՞նչ անեք Ժուլիեթը, որ առավել խոհեմ վարված լինե՞ր՝ Մուսա լեռան բարձունքներում ձեռքերը ծալած սպասեք իր ճակատագրի՞ն, թե՞ ճաշակեր Բեյրութում լքվելու դառնությունը: Գիշերային մագլցումները, Որոնտեսի հարթավայրում սփռված մահամեղական գյուղերի միջով անցնելու վտանգը, սպիրտի տակառների տակ ծովային ուղևորություն կատարելը, որն է ականանավի հարձակմանը ենթարկվելու սպառնալիքը — այս ամենն այնքան անհարիր էր երկուսի փոխհարաբերության ծիծաղելի ոճին: «Դա ինձ հարմար չէ», — ճանապարհին եզրակացրեց Ժուլիեթը: Բայց այդ ամենն ի՞նչ էր Ստեփանին կորցնելու վշտի առաջ: Պետք է ճողոպրե՞ր իր երեխայի մոտից, այլևս չհետևե՞ր նրա աննդին ու մաքրությանը, երեկոները (օ՛, մայրական սո՛ւրբ սովորություն) չպետք է մոտենար շնչխավրանում դրված մահճակալին, չպետք է տեսներ, թե արդյոք հանգի՞ստ է պառկած իր գավակը: Բոլոր դանցանքները, հանրագումարի գալով, դարձան Ստեփանի դեմ գործված հանցանքի մի զգացում, որը և ժայռի պես ծանրաշավ մոր սրտին: Այդպես էլ սեփական մեղքի գի-

տակցությա՛նք ծանրաբեռնված, նա եկավ Գաբրիելի մոտ՝ ասեն ինչ բացեիքաց ասելու, հրաժեշտ տալու:

Ամուսինները նայում էին իրար: Գաբրիելը տեսնում էր անքնու-
թյունից գունաթափված, կարծես ծերացած մի դեմք: Նրան թվաց, թե
կնոջ քունքերին ինչ-որ սպիտակավուն փայլ է սփռվել: Բայց ոչ մի
կերպ չկարողացավ մեկնաբանել, թե ժուլիեթի աչքերն ինչո՞ւ են այդ-
քան տենդոտ, բերանն ինչո՞ւ է մեծացել, ինչո՞ւ են շուրթերն ուռել ու
իրարից հեռացել: «Սա այստեղ ձեռքից գնում է,— մտածեց Գաբրիելը:— Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել»: Քիչ հետո, երբ Իսկուհու մասին
խոսելու թեթև պահանջ զգաց, նույն րոպեին հրաժարվեց այդ մտքից:
«Ի՞նչ կարիք կա: Քանի՞ օր դեռ ունենք մեր առջևում»:

Կինը տեսնում էր խիստ կնճռոտված մի դեմք: Բոլոր ձևերն ա-
զձերն իրար էին խառնվել, շրջանակվել այն կլոր, փշփշոտ մորուքով,
որը ֆրանսուհին տանել չէր կարողանում: Այդ դեմքը տեսնելիս նա
շարունակ ինքն իրեն հարց էր տալիս. «Ինչպե՞ս թե, մի՞թե Գաբրիելն է
այս արևելյի բոի ավազակապետը»: Բայց ձայնը Գաբրիելինն էր: Եվ
հենց այդ վաղածանոթ ձայնի պատճառով ժուլիեթը չէր կարողանում
ասել ճշմարտությունը: Ականջին ինչ-որ ձայն էր հնչում. «Մնամ, գնամ»:
Իսկ հոգին մորմորում էր. «Երանի՞ վերջ տրվեր այս ամենին»:

Խոսակցությունը վտանգավոր ճանապարհից ցած սահեց: Գաբրիել-
ը ժուլիեթին հուսադրեց մոտակա օրերի բարենպաստ հեռանկարներով:
Հավանաբար երկար զինադադար է լինելու Մի անգամ էլ շեշտեց բժիշկ
Ալթունու տված հոգեբանական խորհուրդը. պետք է անկողնում պառկել
և կարդա՞լ, կարդա՞լ, կարդա՞լ:

Հրդեհի ծխի մի ամպ ծուլորեն ծվեն-ծվեն եղավ նրանց աչքի առաջ:
Ստիպված եղան կտրել-անցնել սուր, բայց անուշահոտ ծխի գոտին:
Գաբրիելը կանգ առավ:

— Ի՞նչ անուշ է խեժի բույրը... Որոշ տեսակետից հրդեհը բարե-
բախտություն է: Հենց թեկուզ այս ծուլքը, ամեն ինչ խխտահանում է:
Անտառում, համաճարակի բաժանմունքում, ցավոք սրտի, արդեն քսան
հոգի կա պառկած: Բոլորն էլ վարակվեցին հալեպցի անիծյալ դասա-
լիքից...

Գաբրիելն իր կնոջ հետ խոսում էր միայն հասարակական հարցերի
շուրջը: Այլ ասելիք չունեի: Անտարբեր ամուսինը ոչինչ չկոհհեց այն
ամենից, ինչ նրան կհին ասաց լուսթյան լեզվով: «Կգնամ, կգնամ»,—
դարձյալ հնչեց խեցու խշշոց հիշեցնող մի ձայն: Բայց երբ ծխի ամպի
կեսն էին անցել, ժուլիեթը հանկարծ գունատվեց և երերաց: Գաբրիելը

բունեց, որ չընկնի: Կինը սարսուռաց. այնքա՛ն հարադատ էր այդ հուռւմը: Ամուսինը հազա՛ր անգամ այդպես գրկել էր նրան: Եվ կինը ջղաձգորեն շուռ տվեց երեսը.

— Գաբրիել, ներիր. երեք հիվանդանամ... կամ գուցե արդեն հիվանդ եմ...

Գոնզաղ Մարիսն արդեն սպասում էր պայմանավորված տեղում՝ «Ռիվիերայում»: Շուրջը նաչելով մտասույզ ծիւնեց, վերջացրեց իր կես գլանակը: Քանի որ արտակարգ խնայող էր, դեռևս քսաներկու գլանակ ուներ: Ծխախոտի մնացորդները չէր գցում, պահում էր ձխամորճի համար: Չքավոր ընտանիքներից դուրս եկած և էժանազին դիշերօթիկներում ապրած շատ ու շատ մարդկանց նման, որոնք, հակառակ վաչելու էրեւալու բուռն ձգտումին, երբեք չեն կարողանում միաժամանակ երկուսական կոստյում ունենալ, Գոնզաղը ևս իր ունեցածին վերաբերւում էր մոլեռանդ խնամքով, օգտագործում մինչև վերջին թելը, վերջին պատանոն ու կաթիլը:

Երբ Ժուլիեթը նկատելիորեն երերուն քայլածքով մոտեցավ, նա, ինչպես միշտ, ոտքի թռավ: Լիակատար նվաճումից հետո էլ Գոնզաղը սիրուհու հետ վարվում էր կնամեծար հարգանքով: Շեղ հոնքերի տակ վառվող աչքերում ցոլանում էր նախկին հողատուր ուշադրությունը, թեև այժմ դրա վրա ավելիացել էր անկաշառ քննադատություն: Ինչ-որ նոր ելանդ: Նա իսկույն դուրս գալիս Ժուլիեթի պարտությունը.

— Գարձյալ չես տուել:

Կինն առանց պատասխանելու նստեց նրա կողքին: Ի՞նչ պատահեց աչքերին: Մոտերքում ամեն բան օրորվում էր, ինչպես անձայն փոթորիկից, կամ ծածկվում տեղատարափ անձրևի շղարշով: Իսկ երբ մշուշը փարատվեց, ծովի միջից դեպի վեր ընձյուղվեցին անթիվ արմավենիներ... Ալիքների վրայով իրար ետևից, գլուխները բարձր պահած, ասես մարդկանցից վիրավորված՝ ուղտեր անցան... Ալիքների ճողփյունը երբեք այդքան բարձր չէր հնչել, այդքան մոտ չէր եղել... Ժուլիեթն իր սեփական խոսքն անգամ չէր հասկանում: Գոնզաղի ձայնն էլ հեռու հեռվից էր գալիս.

— Ժուլիեթ, ամեն ինչ իշուր կանցնի: Ահագին ժամանակ ունեիր... Շոգենավը մեզ չի սպասի, դիրեկտորն էլ մեզ երկրորդ անգամ չի օգնի: Այս գիշեր պեսք է ճանապարհ ընկնենք: Վերջապես խելքի եկ:

Կինը բռնեցքները սեղմեց կրծքին, առաջ թեքվեց: Կարծես ուզում էր գուպել ինչ-որ ջղաձգող ցավ:

— Գոնդազ, ինչո՞ւ այդքան սառն ես խոսում ինձ հետ: Ինչո՞ւ անհասարակ երեսիս չես նայում: Հապա նայիր դեմքիս:

Հուլյնը հակառակն արեց, հայացքը սևեռեց դեպի հեռուները, որպեսզի կիսն ավելի խորն զգա իր անբավականությունը.

— Ես միշտ հավատացած եմ եղել, թե դու ուժեղ կամքի տեր և խիզախ կիս ես, ոչ թե սենտիմենտալ...

— Ե՞ս, ես ալլեա այն չեմ, ինչ էի: Ես արդեն մեռած եմ: Ինձ թող այստեղ: Գնա մենակ:

Ժուլիեթին թվում էր, թե Գոնդազը կառարկի: Բայց սա լուռ մնաց: Ֆրանսուզին երկար չկարողացավ տանել այդ լռությունը, որով նրանից այնքան հեշտ ու հանգիստ հրաժարվեց սիրած աղամարդը: Շատ նկուն ձայնով շշնջաց.

— Կգամ քեզ հետ... այսօր, գիշերը...

Գոնդազը նոր միայն ձեռքը քնքշորեն դրեց նրա ծնկին.

— Ժուլիեթ, դու հիմա պետք է խելքդ գլուխդ հավաքես, հաղթահարես քեզ մեղավոր ճանաչելու զգացումն ու մյուս խոչընդոտները: Դանակի մի հարվածով ամեն ինչ կտրիր, անհավատալից միջոցը: Անկեղծ լինենք և ինքներս մեզ չխաբենք: Այլ կերպ վարվել չենք կարող: Գաբրիել Բագրատյանին պետք է որևէ ձևով հայտնել: Չեմ ասում, թե մեծ խոստովանությունների անհրաժեշտություն կա: Հարմար առիթը եկել է և ալլեա չի կրկնվի: Սրանով ամեն ինչ պարզ բացատրած կլինես: Չպետք է սուսուփուս անհետանաս: Եթե նկատի էլ չառնենք, որ դա ծայրահեղ ստորություն կլինի, ապա լավ կշռադատե՞լ ես, թե ինչպես պետք է ապրես հետագայում:

Եվ հուլյնը, իր ձայնին ու էությունը հատուկ ինքնավստահ անվրդուվոթյամբ փորձեց համոզել, թե Գաբրիել Բագրատյանը պետք է գործադրի բոլոր հնարավոր միջոցները, որպեսզի ապահովի Ժուլիեթի հետագա ապրուստը: Նրա խոսքերից ոչ չարշիտության հոտ էր փչում, ոչ էլ գոհակության, չնայած հաշվեմատյանի մեջ էր մտնում Գաբրիելի, գուցե և Ստեփանի անխուսափելի կործանումը: (Ինչ վերաբերում էր Ժուլիեթի որդուն, ապա Գոնդազը, ծայրահեղ դեպքում, այդ բեռն էլ իր վրա կվերցներ, թեև դա, անշուշտ, էապես կզժվարացներ փախուստի պայմանները): Նա անհամբեր հապճեպությամբ ավարտեց իր քարոզը, քանի որ շատ անգամ էր նույնը ասել, մինչդեռ արդեն անցնում էին վերջին բարեհաջող ժամերը: Եթե Ժուլիեթն ընդունակ լիներ կանոնավոր մտածողության, ապա իր վարմունքը կհիմնավորեր կտրուկ ու խելացիորեն: Բայց արդեն քանի՞ օր է, որ լսած կամ մտաբերած որևէ

բառ քարի պէս ծանրանում է ուղեղին, մեռւմ մեխւած: Այժմ, երբ լսեց «ինչպե՞ս ես ապրելու հետազայում» արտահայտութիւնը, «ապ-րել» բառն սկսեց անվերջ պտտվել գլխում: Այդպէս է լինում, երբ գրա-մոֆոնի մաշված ձայնասկավառակի որևէ ակոսից ասեղը դուրս չի գալիս, և նույն հնչյունները կրկնվում են խենթացնելու աստիճան: Գետ-նի տակից հառնում էր անըմբռնելի մի զարհուրանք: Կարծես Ժուլիեթը նստած լիներ ճահճի եզրին: Ապա նա մեքենայի պէս սկսեց կրկնել.

— Ինչպե՞ս եմ ապրելու հետազայում, ինչպե՞ս եմ ապրելու հե-տազայում: Բեյրութում: Իսկ ինչո՞ւ:

Գոնգազը Ժուլիեթին խղճաց, նրան թվաց, թի կինը խղճի խաթից է տանջվում:

— Քեզ մի՛ տանջիր, Ժուլիեթ: Միայն փրկվելու մասին մտածիր: Ի՞նչ ես անում, քեզ հետ կլինեմ, եթե շուգես, չեմ լինի...

Այդ պահին Ժուլիեթն իր աչքի առաջ տեսավ երիտասարդ դասա-լիքին, որի կարմրավուն բծերով ծածկված կրծքին ինքը մի քանի օր առաջ հուսահատ հափշտակութեամբ խոնարհվեց... Ապա ուղեց այցն-ել իր մորը... Սա իջնանել էր հյուրանոցում: Միջանցքը երկար էր: Հար-յուրավոր դռներ կային: Ժուլիեթը չգիտեր, թե որը բացի... Գոնգազի ձայնն արդեն հարապատ էր, քնքուշ: Այդ ձայնը շոյում էր նրան.

— Քեզ հետ կլինեմ...

— Ինձ հե՞տ կլինես... Հիմա ինձ հե՞տ ես...

Գոնգազը մտերմական շեշտով նորից անցավ գործնական կողմին.

— Ժուլիեթ, լավ լսիր: Այս գիշեր քեզ այստեղ կսպասեմ: Ժամը տասին պետք է պատրաստ լինես: Եթե մինչ այդ իմ կարիքն զգաս, եթե Բագրատյանը ցանկանա ինձ հետ խոսել, համաձայն եմ, մեկի միջոցով ինձ կանչել տուր: Քեզ կօգնեմ: Հետո հանգիստ կարող ես ճանապարհորդական մի մեծ պայուսակ վերցնել: Ինքս կտանեմ: Խե-լացիորեն ընտրիր իրերը, ուր Բեյրութում որևէ բանի պակասութիւն չզգաս:

Ժուլիեթը ջանում էր հասկանալ նրա ասածը: Երեխայի նման կըրկ-նում էր լսածը.

— Այս գիշեր, ժամը տասին... կբերեմ մի մեծ պայուսակ... Բեյ-րութում ոչ մի բանի պակասութիւն չի լինի... Իսկ դո՞ւ... Որքա՞ն ժա-մանակ ես ինձ հետ լինելու...

Կնոջ վայրիվերս խոսքերից, այն էլ վճռական պահին, Գոնգազն անհանգստացավ.

— Ժուլիեթ, ես ատում եմ «միշտ» և «հավիտյան» բառերը:

Կինը ոգեշնչված նայեց նրան: Դեմքը բոցավառվում էր: Կիսաբաց բերանը կամարածն պրկվել էր: Թվում էր, թե արդեն ներս է մտել իսկական դոնից... Գոնդազը դաշնամուրի առաջ նստած՝ նրա համար պարերգ էր նվագում... Դա այն գիշերն էր, երբ զափթիկները դեռ չէին հայտնվել... Հույն երիտասարդը հենց այդ օրն էլ ասաց. «Կա միայն ակնթարթ»:

— Ո՛չ, մի՛ ասա «միշտ» կամ «հավիտյան»: Մտածիր միայն ակնթարթի մասին...

Աննկարագրելի պայծառությամբ այժմ պատկերացրեց, հասկացավ, որ գոյություն ունի միայն ակնթարթը, որ գիշերը, շոգենավը, ճանապարհորդական պայուսակը, Բեյրութը, վճիռ կայացնելը, ոչ մի բան իր համար այլևս նշանակություն չունի: Հասկացավ, որ իրեն սպասում է անբնականության մի առանձնություն, ուր ներխուժել չեն կարող ո՛չ Գոնդազը, ո՛չ էլ Գաբրիելը: Դա հայրենիք վերադառնալու հրճվանքով լի առանձնություն էր, որի առաջ ամեն ինչ նսեմանում էր: Այս երանությունը Ժուլիեթին տոգորեց հորդուն զորությանը:

Գոնդազը զարմանքով տեսավ, որ նա այլևս նույն մոլորված, նեղն ընկած կինը չէ, այլ Յոդոնօլուբի նախկին տիրուհին՝ առավել շնաշխարհիկ, քան առաջ: Ցանկության պտուղը, որի հասունացմանը Գոնդազն սպասեց համբերությամբ և մահն արհամարհելով, այժմ ավելի նոր էր թվում, ավելի մոտ, քան երբևէ: Նա Ժուլիեթին իր գիրկն առավ, կարծես առաջին անգամ: Ֆրանսուզու գլուխը տարօրինակ ձևով մի ուսից մյուս ուսն էր գլորվում: Գոնդազն ուշադրություն չդարձրեց: Չլսելու տվեց նաև այն անիմաստ բառերը, որ հիվանդը թոթովում էր արեցուցիչ հեշտանքով:

Սաթոն գլխի շրնկավ, թե ինչ պատահեց, մինչև նրա տեսադաշտում հայտնվեցին մի խումբ տղամարդիկ: Որոշ հեռավորության վրա դարան մտած աղջիկը դիտում էր ամուսնական հավատարմության դրոժումը: Բայց տխուր էր և ընկճված. ստիպված էր թփերի մեջ պառկել, սքարապ-սարապ նայել գույգին: Ա՛յ, ուրիշ բան, եթե ցնցող հայտնագործությունը կարողանար ծախել: Որքա՛ն կուրախանար պառավ նունիկը, որքա՛ն երախտապարտ կլիներ, ինչպե՛ս կվարձատրեր իր ծառայությունը: Ափսո՜ս. աղջիկը գերության մեջ էր: Այլևս չէր կարող շահավետ լուրեր տանել լեռից հովիտ, հովտից լեռ: Սակայն դա նրա մեջ ավելի էր բորբոքում միակ հիմնավոր զգացումը՝ խանդը: Հար-

կաշեր էր նսկաճում քան նեղ էֆենդուց: Հարկավոր էր էֆենդուն որևէ կերպ վնաս հասցնել:

Սաթուն, ծնկները գրկած, պառկել էր գետնին և անթարթ նայում էր ծխից մշուշված երկնքին:

Այդ պահին մոտեցան մի քանի հոգի: Սաթուն ճանաչեց խորհրդի ղեկավարներին: Տեր-Հայկազունն էր, Բագրատյան էֆենդին, պատվելի Արամը: Սրանց ետևից գալիս էին ուսուցիչ Ոսկանյանը, Թովմաս Քեբուսյանը և Բիթիշասի մուխթարը: Ընտրյալները կարճատև, բայց լուրջ խորհրդակցությունից հետո խիստ ընկճված էին թվում: Անհանգստահալու բոլոր հիմքերը կային: Կենսամթերքի, այսինքն՝ անասունների, քանակը նվազում էր ոչ թե նախատեսված չափերով, այլ սոսկալի անվճար ինչ-որ անհայտ օրենքով: Որքան նվազում էր անասունների քանակը, այնքան ավելանում էր այդ անկման արագությունը: Շարունակ կրճատում էին օրապահիկը, չկարողանալով կանխել վատ սննդի հետեւյալները՝ մահացության դեպքերը: Ինչքան էլ պատվելի Արամը ջանք թափեց, ձկնորսական ասպարեզում ամեն ինչ ձախողվեց: Պարենավորման հարցը սպառնալից բնույթ էր ստանում: Վարակիչ հիվանդությունն էլ իր հերթին էր տագնապահար անում: Հենց միայն երեկ անտառում հինգ հոգի էին մահացել: Բժիշկ Ալթունին հաղիվ էր քարշ տալիս իր ծերունական ուժասպառ, ծուռումուռ ոտքերը: Հիվանդանոցի ներսում և շուրջը ավելի քան հիսուն վիրավոր կար պառկած, այդքան էլ՝ խրճիթներում: Ո՛չ վիրակապ, ո՛չ կարգին դեղորայք: Բոլորն էլ ապավինել էին աստծո ողորմածությանը: Բայց ամենաշարագուշակ երևույթը մարդկանց ճնշող, կասկածելի ընկճվածությունն էր՝ հաղթանակի անսպասելի հետեւանքը: Դրան նպաստում էին անտառային հրդեհի առաջացրած սոթը, ծայրահեղ հոգնածությունը, խղճուկ ու միապաղաղ սնունդը, բայց հիմնական պատճառն այն էր, որ կյանքն արդեն դարձել էր անտանելի: Վերջին երկու օրում, Սարգիս Կիլիկյանի հետ կապված անախորժությունից բացի, բազմաթիվ ընդհարումներ եղան: Բանը հասավ նույնիսկ դանակի: Այս ամենը գաղթակայանի պատասխանատուներին ստիպեց, որ նրանք իրենց հայացքն առավել աշակրջությամբ հառեն ծովի կողմը: Գիտեին. Դամլաջքի սկուտեղածև դարավանդի վերևում, իրադարձությունների ոլորտից միանգամայն դուրս, ծածանվում էր իրենց վիթխարի դրոշը «Քրիստոնյաները աղետի մեջ են» նշանաբանով: Պատանեկան զորագնդին պատկանող երկու հոգի միշտ հերթապահում էին, դիտում ծովը՝ նավ նկատելու հույսով: Բայց տղաներին լիովին հավատ ընծայել չէր կարելի: Գուցե և անուշադրության պատճա-

առավ աչքաթող էին արել որեէ շողենալ, նույնիսկ մի քանիսը: Այլապես ինչո՞ւ մինչև այժմ ոչ մի ձկնորսական կատեր անգամ չէր երևացել, այն էլ օգոստոս ամսին, երբ Սուեդիայի ծովախորշում վխտում են եռակայմ փոքրիկ նավերը: Մի՞թե աստված իրոք մեռչալ ամայության էր դատապարտել ծովը, որպեսզի մուսալեհոցի հայերը կորցնեին փրկության ամենավերջին հույսը: Ավագների խորհուրդը վճռել էր ուժեղացնել ծովակողմյան հսկողությունը, նոր կարգ ու կանոն սահմանել: Արդեն պահակություն էին սնելու չափահաս տղամարդիկ: Սկստեղածե դարավանդից բավական հեռու, լեռան հարավային մասում, հրվանդանաձև բարձունքի վրա, պետք է հաստատվեր երկրորդ դիտակայանը: Ահա հենց այդ նպատակով էլ, ամենահարմար տեղը որոշելու համար, «Ռիվիերայի» կողմերն էին եկել զաղթակայանի ավագները:

Փափուկ, ցածրիկ խոտով ծածկված գետինը կլանում էր լուռ քայլող մարդկանց ոտնաձայները: Նույնիսկ Սաթոն ոչինչ չէր լսում: Երբ նա պատահամաբ շրջվեց մյուս կողքի վրա, խումբն արդեն բավական մոտ էր: Աղջիկը վեր թռավ. մարդիկ ինչ-որ բան անցաւ: Ընդառաջ գնաց մոտեցողներին, ձեռքերն ուժեղ թափահարելով նշաններ արեց: Սկզբում ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց: Միշտ էլ այդպես էր: Հենց որ Սաթոն մի տեղ երևար, բոլորն իսկույն շուտ կտային երեսները, ամթթախառն զզվանքով կխուսափեին այդ խեղճ արարածից: Բոլորի համար էլ Սաթոն «անձեռնմխելի» էր, իրավագուրկ, չնայած քրիստոնյաների համար բոլոր էակներն էլ իրենց ծնունդով ու ծագմամբ աստծո առաջ իրավահավասար են: Հիմա էլ մտահոգ մարդիկ երեկ չտեսնելու տվին ձեռքերը թափահարող խենթուկին և ուզում էին անտարբեր անցնել-գնալ: Բայց խմբի վերջին մարդը՝ Թովմաս Զեբուսյանը, հանկարծ կանգ առավ, շրջվեց Սաթոյի կողմը: Այս «պարտությունը» մյուսների վրա այնքան ուժեղ ազդեցություն գործեց, որ նրանք մեխվեցին տեղում և բարկությամբ նայեցին ձեռքով-ոտքով ինչ-որ բան հասկացնող աղբյուրին: Այդ բանից Սաթոն սրտապնդվեց: Մարդիկ ավելի ու ավելի լարված էին նայում այլանդակ զաճաճին, որը կարծես դիվահար էր եղել: Սաթոն աչքերն արագ-արագ թարթում էր, շեղությունը կորցրած գլխատի տակ դողում էին բարակ ոտքերը, ալլալված բերանը բացելով, որով նա խուլ ու համրի էր նման, ուզում էր ինչ-որ բան ասել, բայց խոսքերը կարծես դեմ էին առել կոկորդին, խեղդում էին: Օղբ թիավարող ձեռքերով նա շարունակ ցույց էր տալիս ծաղկաթիներն ու ծովը: Այդ վարմունքից բխող ներշնչումը կոտրեց մարդկանց դիմադրությունը: Մոտեցան Սաթոյին, և Տեր-Հայկազունը դժկամությամբ հարցրեց, թե

նա ինչ է ուղում հայտնել, ինչ է պատահել: Գնչուհու գեղնավուն դեմքը ծամածովեց: Աչքերը հուսահատ ճաճալացրեց, իբր թե անհնարին է պատասխանել: Սակայն առավել եռանդով շարունակեց թափահարել ձեռքերը, ցույց տալով ծովը: Մարդիկ իբար նայեցին: Վայրկենապես բոլորի մտքով նույն բանն անցավ. ուղմանա՞վ: Թեև ոչ ոք չէր ուզում դորժ բռնել պատահաբար լույս ընկած այդ բճի հետ, այնուամենայնիվ բոլոր մուսալեռցիներն էլ գիտեին, որ Սաթնն անգերազանցելի հետախույզ է: Ով իմանա, գուցե աղջիկն իբ լուսանային զգվելի, արտասովոր որատես աչքերով ծովի հեռավոր հորիզոնում ձխի սլուն էր հայտնաչեղել: Մի բան, որ ոչ ոք չէր կարողանա անել: Տեր-Հայկազունն իր պալագանով նրան թևթևակի առաջ հրեց, կտրուկ հրամայելով.

— Դե՛, առա՛ջ, մեկ ցույց տուր իմացածդ:

Սաթնն հպարտորեն առաջ նետվեց, սկսեց վազել: Երբեմն-երբեմն կանգ էր առնում, նշաններ անում: Երբեմն էլ ձեռքն աղաչաբար դնում էր բերանին, հասկացնելով, թե ոչ մի ձայն չպետք է հանել, քայլելիս պետք է աղմկել: Արտասովոր հուզմունքից ոչ մեկը չէր խոսում: Բոլորն էլ քայլում էին անշշուկ, զգուշավոր կեցվածքով, միանգամից տեղի տալով իրենց փոքրիկ ուղեցույցի պահանջին և սեփական խոր հետաքրքրությունը:

Մշտադալար տոսախների ու մաթուկներին մոտով անցնելուց հետո խուսբը հասավ խիտ, կաշևտերի թփուտին, որով եղերված էր լեռան գահավեժ կողմը: Այս կիսախավար և գով թփուտի միջով ամենուրեք ձգվում էին փոսեր, ոլորապտույտ նրբանցքներ ու արահետներ: Մի աղբյուր օձաձև գալարվելով առաջ էր վազում, ժայռապարսպից ցած նետվում, դառնում ջրվեժ ու սահանք: Այստեղ-այնտեղ պատահում էին ընդհանուր քառսից գլուխները դուրս հանած իտալական սոճիներ և մշտադալար թփերով պարուրված ժայռաբեկորներ: Լեռնային խոժոռ բարձունքի գոյությունը բոլորովին չէր զգացվում: Երբեմն կարելի էր այն տպավորությունն ստանալ, թե դա հարավային զբոսավայր է, որտեղ արհեստական լաբիրինթոս է ստեղծված: Իր ուղմադիտական հետախուզությունների ժամանակ, պաշտպանության նախորդ շաբաթներին, Բագրատյանը հազիվ թե ոտք դրած լիներ Դամլաջըքի այս գրախուսային մասը: Բայց հակառակ այն բանին, որ շրջակայքը գեղեցիկ էր ու գով, նա այժմ քայլում էր խմբի ետևից, ոտքերի մեջ զգալով ինչ-որ տհաճ, կաշկանդող ծանրություն:

Սաթնն դիտամբ ընտրեց թփուտի միջով անցնող ոլոր-մոլոր արա-

Ֆետները, որպեսզի մարդիկ հանկարծակի դուրս դալին սիրահար զուգի սիրավայրը՝ ծովակողմյան բացատը:

Դա այնքան անսպասելի էր, որ Ժուլիենն ու Գոնզագն ապշեցին: Կարծում էին, թե ոչ ոք իրենց տեղը չի հայանաբերի: Ուղղակի շանթահար եղան: Դա անընդգրկելի վայրկյան էր, որի զոհը ամեն ինչ կտար, միայն երբեք ապրած չլիներ այդ պահը:

Գաբրիելը տեսավ, թե ինչպես Գոնզագը վեր թռավ, կայծակնային արագությամբ կարգի բերեց վրա-գլուխը: Ժուլիենը մնալ գետնին անշարժ նստած: Մագեբը խառնված էին, ուսերը՝ բաց: Աչք և ձախ ձեռքով ջղաձգորեն կառչել էր խոտերից: Գաբրիելին նայում էր կուլրի նման, որը տեսնում է ոչ թե աչքերով, այլ մյուս զգայարաններով:

Իրադարձությունը ծավալվում էր լուռ, գրեթե առանց շարժումների: Գոնզագը, որն արդեն մի քանի քայլ ետ էր քաշվել, տեսարանը դիտում էր սուսերամարտիկի առինքնող, անսքող ժպիտով:

Օտար տղամարդիկ, ամենից առաջ Տեր-Հայկազունը, քարացում հայացքով շուռ տվին երեսները, մեջքներն արին կնոջ կողմն այնպես, կարծես այլևս չէին կարող տանել իրենց սեփական ամոթանքը: Կովկասի և Լիբանանի լեռներում ապրող հայերը վերին լաստիճանի առաքինի ժողովուրդ են: Նրանք ամենայն խառնությամբ զսպում են իրենց կրակոտ արյունը, գայթակղության հանդեպ մնում սառնասիրտ ու աններողամիտ: Այս քրիստոնյաների համար չկա առավել վսեմ խորհուրդ, քան ամուսնությունը: Նրանք արհամարհանքով են նայում կնոջ և տղամարդու փոխհարաբերության այն քառսին, որ հանդուրժում է իսլամը: Այստեղ էլ նույնն էր: Ամոթից երեսները շուռ տվող տղամարդիկ հավանաբար չէին բռնի Քազարաթյանի ձեռքը, եթե նա հարցն արագ ու հիմնավոր: սպես լուծեր ատրճանակի երկու կրակոցով: Ո՛չ Տեր-Հայկազունը կիսանգարեր, ո՛չ էլ պատվելի Արամը, թեև սա երեք տարի ուսանել էր Շվեյցարիայում: Բայց Հրանտ Ոսկանյանը, առանց մի քայլ անելու, կոացավ իր մատուցելու հրացանի վրա: Թուխ դեմքն այնպիսի արտահայտություն էր ստացել, կարծես հրացանի փողն ուզում էր ուղղել իր իսկ բերանին և աչքերով ստուգում էր կրակելու գործնական հնարավորությունը: Այդ սխմվուրիկ վարմունքի համար ուսուցիչը լիակատար հիմք ուներ: Չէ՞ որ նրա սրտի թագուհին՝ պաշտամունքի միակ առարկան, մեկընդմիջտ պղծված էր:

Մարդիկ թիկունքները քարացրած՝ սպասում էին: Երկար ժամանակ անցավ: Ոչինչ չպատահեց: Գաբրիելն իր զինվորական ատրճանակով ոչ մի գնդակ չարձակեց: Երբ խմբավածներն իրենց գլուխները կրկին

դարձրին: դեպի իրականությունը, տեսան, թե ինչպես Գաբրիելը բռնել է կույ ձկած կնոջ ձեռքերից, օգնում է, որ նա տեղից վեր կենա: Ժուլիկթը վտրձեց քայլել, բայց ոտքերը չհնազանդվեցին: Գաբրիելը կնոջ տրմունկներից բռնած՝ նրան մրտենինների արանքով դուրս տարավ իբրև փորրիկ երեխայի:

Մարդիկ անհաշտ զայրույթով դիտում էին այդ անհավատալի վարմունքը: Անուհետև Տեր-Հայկազունը մի քանի բառ քրթմնջաց, և բոլորը ցրվեցին դանդաղ, ամեն մեկն իր համար: Սաթոն վազում էր վարդապետի հետից, կարծես ժողովրդի հովվապետից ուզում էր վարձ ստանալ իր կատարած օգտակար գործի համար:

Ոչ ոք չնայեց օտարականի կողմը: Սա մնաց մեն-մենակ կանդնած:

Ժողովուրդը չի կարող ապրել առանց խանդավառության, ինչպես նաև առանց ատելության: Քաղաքաձորում ևս վաղուց լրացել էր ատելության պարտամուրհակի ժամկետը: Պակասում էր միայն նպատակը, ուր կարելի էր ուղղել հարվածը: Ո՞ւմ ատելին մաքրիկ՝ թուրքերին և պետությունը: Դա համայնապարփակ երևույթ էր, ուրեմն՝ և հանրամատչի, ինչպես օդն ու տարածությունը: Սրանք կյանքի նախադրյալներն են, բայց քանի որ միշտ կան, ոչ ոք այդ մասին չի մտածում: Ատելին մերձավոր հարևաններին: Ո՞ւմ կարող էին գոհացնել առօրյա մանր-մունր ընդհարումները: Համենայն դեպս ո՞չ կովարար կանանց: Նման բախումները վերջանում էին դատական թեթև գործերով, որ և Տեր-Հայկազունը, իբրև դատավոր, ամեն ուրբաթ օր հարթում էր շատ արագ՝ խիստ նախատինքով կամ աննշան պատժով: Ուրիշ հուն պետք է իր համար փորեր ժխտման հեղեղը, Հակառակ արյունահեղ ճակատամարտերին ու ծանր զրկանքներին, հասարակության սրտում կուտակվել էր այդ հեղեղը, ելք էր որոնում: Եվ հասարակական կյանքի զաղտնիքներից մեկն էլ այն է, որ նման ծայրահեղ հակումների ժամանակ պատահականությունը մասսային իսկույն հարմար առիթ է տրամադրում:

Նախքան ցավալի վայրից հեռանալը Տեր-Հայկազունը մի քանի կցկտուր խոսք ասաց: Խստորեն զգուշացրեց. պատահածը պետք է անպաշտան մնա իբրև գաղտնիք: Վարդապետը հաստատ համոզված էր, որ հեռուանքները շատ տհաճ կլինեին, եթե խաչտառակության լուրը հասներ դաշխալյանի բնակչության ականջին: Տեր-Հայկազունը վրստահ էր տղամարդու գաղտնապահության վրա, բայց մոռացել էր, թե

ինչ ասել է ամուսնացած տղամարդ։ Մուխթար Թովմաս Քեբուսյանը, չնայած իր վեհաշուք ու պատկանելի արտաքինին, կնոջ փեշի տակ մտած տղամարդ էր։ Նման իրադարձությունը նա չէր կարող իր ներսում պահել։ Հանգիստ չէր մնա, մինչև գաղտնիքը չհայտնեի իր եռանդուն, հետաքրքրասեր տիկնոջը։ Ցանկանալով հաճությանը զորեղ կամքի տեր կողակցուհուն և տուրք տալ նրա բամբասամոլությանը, մուխթարն իրեն խակույն տուն գցեց, որ կնոջը մատուցի կրծքին սեղմած գանձը, թեև գաղտնիքը պահելու հարյուրապատիկ երդում էր տվել։

Տիկին Քեբուսյանն այդ նորությունը հագիլ կարողացավ մինչև վերջ լսել։ Կարմրատակած դեմքով շտապ-շտապ ուսերին նետեց մետաքսե գլխաշորը, դուրս սլացավ՝ իր հովանավորության տակ գտնվող և ընտիր հասարակության պատկանող տիկիներին այցելելու։

Մնացածների մասին հոգ տարավ Սաթոն։ Նա այժմ եռակի հաղթության հրճվանքն էր վայելում։ Առաջին, Բագրատյան էֆենդուն լավ հարված հասցրից։ Երկա՛ր ժամանակ խելքը զլուխը չի գա։ Երկրորդ, աղջիկն իրավունք ուներ իրեն համարելու օրինավոր հասարակության օգտակար և առաքինի անդամը, քանի որ ջրի երեսն էր հանել մարդկանց շնությունն ու խառնակությունը։ Եվ, երրորդ, նա արդեն ձեռք էր բերել սեփական աչքով տեսած, հետաքրքիր մանրամասնություններով լի մի գիտություն, որի զորությամբ կարող էր սրոշ դիրքի հասնել պատանեկան հրոսախմբում։ Այս վերջին հարցում Սաթոն ամենից քիչ հիասթափվեց։ Սկզբում մատով մոտ կանչեց երկու պառաված աղջկա, հուզված հայտնեց, թե ինքն ինչե՛ր գիտե։ Մյուսներն էլ հավաքվեցին։ Հմուտ զեկուցողի նման գաճաճը երկար-բարակ նկարագրում էր սուր տեսարանը, ըմբռնվելով ուշադրության կենտրոնում լինելու անծանոթ երջանկությունը։ Ի վերջո Ստեփանը ևս իմացավ իր մոր հետ պատահած խաչտառակությունը։ Պատմությունը տղային հասավ ամենազուգահիշ արտահայտություններով ու ալլանդակ պատկերներով։ Սկզբում նա բուրբուրեց չհասկացավ ասեկոսեի իմաստը։ Մայրիկը շատ ավելի բարձր կանգնած անձնավորություն էր, քան կարծում էին Սաթոն և մնացած խաժամուժը։ Այդ էր պակաս, որ դրանք մայրիկին բամբասեին։ Մայրիկը (վերջերս նաև Իսկուհին) երկիր իջած աստվածուհի էր։ Գիշերվա ամենախո՛ր, ամենախո՛ր խավարում անգամ չէր կարելի մտածել նրա ոտքերի, ազդերի, կրծքի մասին՝ առանց զգալու սրբապղծության ցնցող սարսուռ։

Ստեփանն ապշահար կանգնել էր, մինչդեռ հրոսախմբը բավականություն ու անխղճորեն ծաղրում էր նրան։ Սաթոն ապպարեզ էր

հանում նորանոր նրբերանգներ: Քաճաճի շեղուն բացվել էր, կոկորդի արատը կարծես չքացել էր: Եղելությունը պատմում էր ամենայն ճարտարությամբ: Այնտեղ, ուր ձախողվել էր կրոնը, լիակատար հաջողության հասավ մարմնահոգեբանական ապաքինումը: Խթանված ինքնադիտակցության շնորհիվ այդ պահին վերացել էր Սաթոյի լեզվական կաշկանդվածությունը: Եթե այդ աղջիկը ծնված լիներ Ամերիկայում կամ Թուրքիայից ավելի քաղաքակիրթ մի այլ երկրում, ապա, անկասկած, կդառնար հայտնի թղթակից:

Ստեփանը լռում էր, և տղայի խոշոր աչքերը հետզհետե ավելի էին խոշորանում: Ապա հանկարծ մի ակնթարթում նետվեց լրտեսուհու կողմը, այնպես ուժգին հարվածեց դեմքին, որ բերանից ու ծնոտից արյուն հոսեց: Վերքը լուրջ չէր: Քթից հոսող արյունը շուտով կտրվեց: Բայց Սաթոն այնպես սոսկալի էր ճշում, կարծես սպանդանոց էին գցել: Բոլոր պրիմիտիվ արարածների նման նա ևս անսահման վախճնում էր ցավից ու արյունից, ինչ որ բնորոշ չէ քաղաքակիրթ մարդկանց համար: Դրությունը բարդացավ: Կողմնակի շարախինդ դիտողը մեծ բավականություն կստանար: Սաթոն, այդ մերժված արարածը, շնագայլը, մշտական հալածանքի ենթակա «հոտածը» հանկարծ դարձավ կարեկցանքի ու հարգանքի առարկա: Կեղծավոր ձայներ լսվեցին.

— Տղա տեղով աղջիկ է ծեծում, սրա՛ն տեսեր...

Եվ միանգամից պոռթկաց եկվորների, զուսողների, անհույսադատների հանդեպ ունեցած, վաղուց կուտակված հակադրանքը: Մոռացության արվեց Բագրատյանների արքայական աստվածանը, որ մարդիկ ամեն անգամ սրտանց շնորհում էին այդ տոհմին, երբ ետ էին մղվում թուրքական հարձակումները: Մնում էր միայն ամբարտաձև օտարների նկատմամբ ունեցած հինավուրց ատելությունը: Արյունարբու ծամածոություններով տղաները նետվեցին Ստեփանի վրա, ծեծեցին, ընկան ետևից մինչև Քաղաքաձոր, մինչև խորանի հրապարակը: Հակոբը, որ կամավորներ ընտրելիս ուրիշներին հաճոյանալու համար ընկերոջ վրա ծիծաղում էր, այժմ խիզախաբար անցավ Ստեփանի կողմը: Հենակի օգնությամբ կատաղորեն նետվում էր ընկերոջ և նրան հալածողների արանքը: Հայկը չկար, և հայտնի չէր, թե նա ինչ դիրք կբռնել Ստեփանի նկատմամբ: Հալեալ գնացող սուրհանդակը դամլաջրքյան վերջին ժամերն անց էր կացնում իր մոր՝ այրի Շուշիկի հետ:

Բագրատյանի ողդին վազում էր խմբի առջևից: Փախչում էր, թեև ավելի ուժեղ էր, ավելի մարմնեղ, քան շատ-շատերը: Եթե մի քանի հոգի միանգամից վրա պրծնեին, ապա դրանց դեն կշարտեր, ինչպես

արշը՝ շներին: Եւ իրոք, հրք տղաներիք մեկին ճանկնց. այնպէս դըն-
քեսեց, որ ո՛չ աչք մնաց, ո՛չ ականջ: Հակառակ շատերի համոզման,
քաղաքացի տղան ֆիզիկապէս ավելի զորեղ դուրս եկավ, քան բնու-
թյան որդիներն առանձին-առանձին: Հետապնդումը որսորդներին ստի-
պեց նորից հարգանք տաձել իրենց որսի հանդեպ:

Աղմուկ-աղաղակի վրա խրճիթներից դուրս թափվեցին Քաղաքա-
ձորի բնակիչները, շտապեցին խորանի հրապարակը: Բազմութեան մեջ
Սաթնոն դարձյալ փալլում էր իր նորանոր տեղեկութիւններով:

Տղաները ձեռք քաշեցին Ստեփանից: Սա արդեն կարող էր գլուխն
ապատել: Բուռն ցանկութիւն զգաց ծնողների մոտ գնալու: Բայց կի-
սաճանապարհին հանկարծ մեխվեց-մնաց, փռվեց խոտերի մեջ: Ան-
տանելի ցավից կոկորդը սեղմվում էր.

— Այլևս տուն գնալ չեմ կարող...

Անշափահասներէլ քաշքշուր միայն լրացրեց այն, ինչ մոլիթար-
ների կանայք սկսել էին տիկին Քերուսյանի առաջնորդութեամբ: Որը
դեռ չմթնած՝ ամբողջ զաղթակայանն արդեն ամեն ինչ իմացել էր:
Վրդովմունք առաջ բերելու նպատակով եղելութիւնը զարդարել էին
բազմաթիւ հնարանքներով:

Հենց այդ ժամերին եղանակի փոփոխութեան պատճառով լեռնային
հրդեհն ավելի թանձր ծուխ էր արձակում: Սն քուլաներն ամպերի պէս
կախվել էին Քաղաքաձորի վրա: Խեժի ձխից մարդու շունը կտրվում էր,
աչքերը լցվում արցունքով: Փռշտալը, քիթ մաքրելը, հազալը դարձել էր
ծանր պատուհաս: Դա մարդկանց ավելի էր գրգռում: Ինչպե՞ս թե: Մի՞թե
իրոք հնարավոր բան է: Մի՞թե Մուսա լեռան ժողովուրդը, որը երկու
որ առաջ մահից հազիւ փրկվեց և այժմ վստահ չէր, թե առաջիկայում
էլ կփրկվի, հուսահատական վիճակում կարող էր այդ պատմութիւնից
ալքքան խորը հուզվել, այն էլ օտարականների պատճառով: Կարելի էր
տալ միայն մի պատասխան: Քանի որ հանցավորներն օտարականներ
էին, վաղուց կուտակված հակակրանքը հարմար առիթ էր գտել բացելի-
բաց պոռթկալու: Քանի դեռ Ժուլիէթը խաղաղ ժամանակ հովտում,
Յողոնօլուքում, իր տնտեսութիւնն էր կառավարում կամ երբ ձի նըս-
տած առք-փառք անցնում էր գլուղական խորդուբորդ ճանապարհ-
ներով, մարդիկ խոնարհվում էին օտար կնոջ առաջ, սքանչանում այդ
բարձր ու անհասանելի էակով: Իրերի բերումով, հրք Մուսա լեռան վրա
նոր կյանք սկսվեց, Գաբրիելը նշանակվեց գլխավոր հրամանատար,
ամեն ինչ արմատապէս փոխվեց: Ժուլիէթը զրկվեց հայերի մօջ ընկած

Ֆրանսուզու ահկաշկանդ դերից: Նա արդեն ժողովրդի հետ շղթայված էր թե՛ կյանքով, թե՛ մահով, պատասխանատու էր այդ ժողովրդի առաջ: Գաբրիել Բագրատյանը կարող էր հարյուր անգամ շեշտել իր կնոջ բացառիկ ճակատագիրը, բացառիկ իրավունքները, բայց ի՞նչ ոգուտ: Շրջապատն օրեցօր ավելի ու ավելի քիչ էր հաշվի առնում այդ հանդամանքը: Միապետական երկրում թագուհին՝ թագավորի կինը, միշտ էլ օտարազգի է, ուստի և սուավել խիստ պատասխանատվություն է ընկնում նրա վրա: Այս իմաստով Ժուլիետթը դեմ էր գնացել ոչ միայն իր ամուսնուն, այլև իր ամուսնու ժողովրդին: Դրանից բացի, նրա հանցակիցը ոչ թե հայ մարդ էր, այլ միակ օտարականը: Սիրո քնտրությունը ոչ միայն չէր արդարացվում, այլև նոր սպացույց էր օտարների իրավորական կողիացման ու ամբարտապանություն:

Նրբորդ, ամենաարյունահեղ ճակատամարտից երկու օր հետո, ճակատամարտ, որն ավելի քան հարյուր ընտանիք սգի մատնեց, խորանի հրապարակում զայրացած խռնվել էին վիրավորված առաքինությունն տեղ մարդիկ: Թվում էր, թե մահվան բովով անցած այդ ազգի համար չկար ավելի կարևոր հոգս, քան Բագրատյանի տան խաչտառակությունը: Զայրացողները ո՛չ շատ պառավներն էին, ո՛չ էլ շատ դեռատիները, այլ երեսունհինգից հիսունհինգ տարեկան լատկառելի կանայք, որոնք արևելքում ավելի հասակավոր են թվում, և որոնց հաճույք է պատճառում ոչ միայն ուրիշների ուրախությունը, այլև նրանց վերաբերող չարամիտ բամբասանքները: Նրիտասարդ աղջիկներն ու կանայք սովորականից ավելի սուսիկ-փուսիկ էին և մտահոգ ականջ էին դնում պատվախնդիր տիկիների կշտամբանքներին: Նրանք բոլորն էլ շափազանց գունատ էին: Դամլաջքքի կյանքը հալումաշ էր արել խեղճ կանանց: Գլխաշորերի և թասակների տակից միայն անարյուն, հյւժված գեմքեր էին երևում: Հայուհիները, նույնիսկ ստորին խավի պատկանող աղջիկները, մատաղ հասակում քնքուշ են, նրբակազմ: Սարսափը, տառապանքը, զրկանքները Քաղաքաձորի երիտասարդ կանանց ավելի փրխրուն էին դարձրել: Նրանք գլուխները լրջորեն շարժելով հավանություն էին տալիս թքող-մրող տիկիներին, այս կամ այն դիտողությունն ավելացնելով տեղատարափ լուտանքին: Բայց թե առանձնապես չէին կարողանում զայրանալ ամուսնական ուխտը դրժող կնոջ դեմ, քանի որ լավ գիտեին, թե ինչ էր սպասում իրենց և մյուս հայուհիներին: Ոչ թե սովորական մահ, այլ բռնաբարություն և մահ: Եթե բախտը ժպտար, որևէ հարուստ թուրք գուցե զափթիկներից նրանց գներ իր հարեմի հա-

մար: Այստեղ էլ տարաբախտներին կարող էին խոշտանգել ձերացող կանայք, ուղարկել հանդերձյալ աշխարհը:

Ժողովրդի բարոյական վրդովմունքի թելերն իր ձեռքին էր պահում տիկին Քեբուսյանը, ուրիշ ոչ ոք: Հասկ էր այն ժամը, երբ նա կարող էր հաշիվ մաքրել Յողոնօլուքի պալատի տիրուհու հետ (Ժուլիեթն այս կնոջ հանդեպ, անշուշտ, միշտ էլ բարյացակամ էր): Ուզում էր վրեժ լուծել այն բանի համար, որ իբր թե ֆրանսուհին իրիկնային հրավերքներով վիրավորում, նվաստացնում էր մարդկանց: Ավելին: Հասել էր այն ժամը, երբ մոլիսթարի կողակցուհին կարող էր վերանվաճել առաջին կնոջ դափնին: Այդ խորամանկը չէր կարող սահմանափակվել միայն դավաճանություն հետ կապված վրդովմունքով: Շուտով ոտք դրեց նախանձի առավել արգասալիոր բնագավառը: Պետք է հանրմի, ֆրանսուհու, այդ բարձրաստիճան տիրուհու մասին ասեր ճշմարտությունը: Սովալլուկ մարդկանց աչքի առաջ նա հանդգնում էր շտալ կյանք վարել: Ինքը՝ մոլիսթարի կինը, լավ էր ծանոթ այդ շքեղ վրաններին, ուր նրան շարունակ հրավիրում էին, գահլան տանելու չափ: Զարմանքով ու դառնությամբ շատ անգամ էր տեսել անառակ կնոջ պահարանները, ճամպրուկներն ու սնդուկները: Ոչ մեկի մտքով չէր անցնի, թե դա ինչ հարքսություն է: Էլ բրինձ, էլ սուրճ, էլ չամիչ, էլ մսի պահածոներ, էլ ապխտած և յուղի մեջ դրած ձկներ, էլ եփոպակառն տեսակ-տեսակ ընտիր ուտելիքներ, էլ քաղցրավենիք՝ կոնֆետ, շոկոլադ, էլ շաքարախառն մրգեր: Ի՞նչ ասես, որ չկար վրաններում: Հապա քաղցրահամ բարակ հաճիք, փխրուն պաքսիմատն ու թխվածքներ: Երկու կով գիշեր-ցերեկ կթում էին, կաթի հրեսը քաշում, կարագ ու սեր հասցնում տիկնոջը: Այնինչ մուրացկանության դուռը հասած ժողովրդին բաժին էր քնկնում միայն ջրալի մնացորդը: Հապա ֆրանսուհու սեփական փառահեղ խոհանոցը, որ շինել էին գրողի տարած Քրիստափորն ու այդ Հովհաննես չեղածը՝ խոհարարը: Օջախը, ոնց որ սովթանի պալատի օջախը՝ ցանցով, խողովակով: Միակ պակասությունն այն էր, որ տապակարանները, թասերն ու կճուճները ոսկուց ու արծաթից չէին: Ինքը՝ Քեբուսյանի կինը, նույնպես մանուկ հասակում ոչխար չի արածացրել, այլ սովորել է օրիորդաց բարձրագույն վարժարանում: Իր խոհանոցի սպասքն էլ կարող էր շատ շատերի աչքը ծակել: Բայց թե մեծահարուստ Քեբուսյանն ու ինքը՝ նրա կինը, որ ոչ մի բանի կարոտություն չունեին, արդեն գուրկ էին սեփական խոհանոցից, աստծո շնորհած բաժինն ստանում էին գաղթականի ընդհանուր սեղանից, չնայած անասունների կեսից ավելին պատկանում էր համեստ մոլիսթարին: Այնինչ

Երեք վրանի ձրիակեր ընտիր հասարակությունը, լիառատ ապրուստ և ծառաներ ունենալուց հետո էլ, գողանում է ժողովրդին պատկանող բարիքները, ամեն օր մսի լավագույն կտորներն առանձնացնում է իր ճաշերի համար:

Չպետք է ուրանալ, որ խոհանոցային այս առեղծվածը տղամարդկանց բողոքող ստամոքսների վրա ազդեցություն գործեց: Այնուհանդերձ նրանց զայրույթն ավելի շատ ուղղված էր ոչ թե Ժուլիենի, այլ Գոնզագի՝ այդ անձանոթի, ներս խցկվածի դեմ: Քիչ էր մնացել, որ տղաներից մի քանիսը միանային, մաքրեին Գոնզագի հաշիվը: Շրջահայաց մարդիկ փորձեցին կանխել այդ մտադրությունը: Բայց վա՛յ Գոնզագին, եթե հանկարծ երևար նրանց աչքին:

Երբ Տեր-Հայկազունը հայտնվեց հրապարակում, նրան անպատկառորեն ընդառաջ գնաց տիկին Քեբուսյանը.

— Վարդապե՛տ, չպետք է անպատիժ թողնես...

Վարդապետն ուղեց կոպտաբար մի կողմ հրել այդ կնոջը.

— Դու քո՞ մասին մտածիր: Գնա գործիր...

Կինն ավելի անամոթաբար փակեց հովվապետի ճանապարհը.

— Վարդապե՛տ, ես իմ մասին եմ մտածում: Բա ես երկու հասած աղջիկ ու երկու ջահել հարս չունե՞մ: Դու հո գիտես: Տղամարդու աչքը կատաղած շան աչք է՝ անկուշտ: Կնիկարմատ առածիդ սիրտն էլ հո թույլ է ու թույլ: Էստեղ բոլորն ապրում ու քնում են կողք կողքի: Խեղճ մայրերն ի՞նչ սե կապեն, որ էս խայտառակությունից հետո իրենց աղջիկների ու հարսների պատիվն անարատ մնա:

Տեր-Հայկազունը դավադանով թեթևակի հրեց տիկին Քեբուսյանին.

— Խենթություններիդ լսելու ժամանակ չունեմ: Ճանապարհ տուր:

Կանանց պարագլուխը՝ մկնային անհանգիստ աչքերով այդ փոքրամարմին, անբարեսոս արարածը, Ժուլիենի անկումից հետո փորձում էր կեցվածք ընդունել հանդիսավոր բարձունքի վրա, փթթել իբրի քաջվարդ.

— Հապա մե՞ղքը, վարդապե՛տ, հը՞: Մինչև հիմա մեզ մահից սատարում էր մեր Փրկիչը՝ Հիսուս Քրիստոսը: Նա մեզ հետ էր կռվում, մեր կողմից: Սուրբ Աստվածամայրն էլ մեզ հետ էր: Բայց հիմա նրանց բարկացրել է այս ահավոր մեղքը: Բա նրանք մեզ չե՞ն գցի թուրքերի ձեռքը, եթե քաղություն չլինի: Հը՞:

Տիկին Քեբուսյանը հավատացած էր, թե հաղթանակ տարավ: Ինքնագոհ նայեց շուրջը: Ամուսինը կանգնած էր վարդապետի ետևում, իր անհամաչափ աչքերով նայում էր բոլորին, բայց ոչ մեկին չէր տես-

նում: Թվում էր, թե խառնակությանը միշտմտելու ոչ մի ցանկություն չունի: Տեր-Հայկազունը պատասխանեց ոչ թե կրակ կտրած կնոջը, այլ իր շուրջը խոնված բաղմոթյանը:

— Այս, ճշմարիտ է: Մինչև այսօր մեր ֓րկիչը՝ Փրիստոսը մեզ համար գորավիզ էր: Բայց ուզո՞ւմ եք իմանալ, թե ինչով: Նրանով, որ ժամանակին մեծագույն հրաշքով մեզ մոտ առաքեց Գաբրիել Բագրատյանին: Իսկ Բագրատյանը իսկական սպա է, գիտե՞ս, թե ինչ բան է պատերազմը, գիտե՞ս կովել: Հակառակ դեպքում մեր հաշիվը վաղուց փակված կլիներ: Մենք նրա խելքին և քաջությանն ենք պաշտական, եթե մինչև այսօր կանք, գոյություն ունենք: Ահավասիկ, ա՛յս մասին պետք է մտածեք, միայն այս մասին, ոչ թե ուրիշ բաների:

Այս խոսքը բաղմոթյան մի մասին համոզեց, և ողջախոհ տղամարդիկ, որոնք առանց աչդ էլ բարկանում էին անգուսպ ատելությունից կուրացած կիսապառավ կանանց վրա, դարձան դրություն տերերը: Տիկին Քեբուսյանը տեսավ, թե ինչպես են նստարանում իր կողմնակիցների շարքերը: Հայացքով օգնություն որոնեց: Իսկույն գտավ վարդապետի ետևում կանգնած ամուսնուն, որը մի կես ժամ առաջ լիովին բաժանում էր կնոջ բարոյական սարսափը, խրախուսում: Նրան դիմելով, խառնակուհին վերամբարձ ոճով աղաղակեց.

— Մոխթարն էստեղ կանգնած է: Լսեք մոխթարի խոսքը: Մարդը ձեզ համար տասներկու տարի շարչարվել է: Լսեք, թե նա ձեզ ինչ կասի:

Բայց այսքան դեմագոգաբար հրավիրված մոխթարը ոչինչ էլ չասաց, կնոջը թողեց ամոթահար կանգնած, իսկ ինքը Տեր-Հայկազունի ետևից, ճաղատ գլուխը տմբտմբացնելով, ծլկեց առաջնորդարան: Չորս կողմից տղամարդիկ ծաղրական խոսքեր տեղացին.

— Ա՛յ կեիփարմատներ, գնացիք, ձեր կեղտերը լվացեք: Բա դուք ուրիշ բան ու գործ չունե՞ք: Չէ՞, սրանց սանձերը պետք է ձգել:

Տեր-Հայկազունի խրճիթում հավաքվել էին ոչ բոլոր ավագները: Մասնավոր, սակայն չափազանց կնճռոտ հարց էին քննարկում: Այս պատճառով էլ, գրեթե բնազդական նրբազգացությունը, խորհրդակցում էին ոչ թե կառավարչատանը, այլ վարդապետի օթնանում: Քանի որ խնդիրը գուտ բարոյական բնույթ էր կրում, իսկ բարոյականության ասպարեզում Տեր-Հայկազունն անսահման իրավասություն ունեցող միահեծան տիրակալ էր, առանց երկար-բարակ մտածելու նրա հայեցողությանը թողին գործի վճռական լուծումը:

Տեր-Հայկազունը երկու պատվիրակ ընտրեց՝ դեղագործ Գրիգորին և բժիշկ Ալթունուն։ Առաջինը պետք է գնար Գոնգագի մոտ, քանի որ նա էր այդ հույնի ապաստան տվել, ուրեմն և ճանապարհ հարթել դեպի Յոդոնուլուքի հասարակութունը։ Իրկորոդ պատվիրակը պետք է գնար Բագրատյանի մոտ, իբրև այդ ընտանիքի վաղեմի բարեկամը և հովանավորչալը։ Ինչ վերաբերում է հիվանդ դեղագործին, պետք է ասել, որ մկրտության սուրժիվ խմած գինին բավականաչափ օգնել էր ձերունուն, ավելի բուժիչ ազդեցություն գործել, քան մյուս բոլոր դեղերը, որ դեռևս մնացել էին Գրիգորի մոտ։ Արդեն երկու օր էր, ինչ մարդը նորից ոտքի էր կանգնել, կարողանում էր շարժվել, թեև շատ դանդաղ, մանրիկ քայլերով։ Տեր-Հայկազունը հրամայել էր կանչել նրան, դուրս բերել թաքստոցից։ Դեղագործին կարճ ու կտրուկ բացատրեց առաքելության նպատակը։ Մերունին պետք է անհապաղ գնար իր նախկին հյուրի ու բարեկամի մոտ։ Պատանեկան զորագնդի երկու մարտիկ ցույց էին տալու ճանապարհը, օգնելու էին, որ նա Գոնգագին գտնի։ Հենց որ Գրիգորը գտնեք հույնին, պետք է հայտնեք, թե ինչ վտանգ է իր կյանքին սպառնում, պահանջեր, որ նա անմիջապես հեռանա գաղթականների շրջակայքից։

Գրիգորը երկար ժամանակ չեմուռում արեց, ուզեց հրաժարվել։ Պատճառաբանեց, թե ինքը իր երկրային կոշմամբ դեղագործ է և ոչ թե իշխանատան ծառա, որ գնա, վնդիկ անցանկալի հյուրին։ Մերունու բոլոր առարկություններին Տեր-Հայկազունը լակոնիկ պատասխան տվեց։

— Դո՞ւ այդ մարդուն բերիր, դու էլ ճանապարհ դիր։

Ուրիշ ելք չկար։ Երկար դիմադրելուց հետո դեղագործը, հիվանդ ոսկորներն առած՝ բռնեց տհաճ ճանապարհը։ Գալուղանին հենված՝ նա կաղալով ու անվստահ առաջ էր գնում, ողբերգական մենախոսության մեջ ստուգում իր ասելիքը։ Ուզում էր գտնել մեղմ ու նուրբ ձև, գործը գլուխ բերել առանց պիտաքավանքի։

Պետրոս Ալթունու պաշտականությունը, ընդհակառակը, շատ ավելի դյուրին էր։ Նա պետք է Բագրատյանին զգուշորեն հայտնեք ընդհանուր վրդավունքի մասին, խնդրեր, որ տիկին Ժուլիենթն առաջժամ վրանից դուրս չգա։

Մինչ մյուսներն անխոս հետևում էին, թե Տեր-Հայկազունն ինչ է հանձնարարում դեղագործին ու բժշկին, Հրանտ Ոսկանյանը՝ այդ երդվյալ ուրբաթախոսը, ձայնը գլուխն էր դեհել, ճառում էր։ Սնադեմ վարժապետը միշտ էլ իր խենթություններով մարդկանց ծիծաղն էր շարժում, սակայն միշտ էլ ներում էին նրա ցասկոտ բարքն ու սնափառ

տարօրինակութիւնները: Նրանք Հրանտին հարգում էին իբրև բարեխիղճ ուսուցչի: Բայց կրակ կտրած մոլեռանդը այս անգամ դէն էր նետել խենթութեան դիմակը: Թուրքը լարված ու ապշած նայում էին. ուսուցչի խոսքերից ինչ-որ վայրի ուժ էր հասնում: Նա պահանջում էր դիվային վրեժ լուծել Գոնգոգից. ամենից առաջ խել ալո սրիկայի ամերիկյան անձնագիրն ու տեղական թեզքերեն, լրիվ մերկացնել, կապել ոտքերն ու ձեռքերը, քաջ մարդկանց միջոցով տանել հովիտ, թողնել մի տեղ, որ թուրքերը հայի հետ շփոթէին, դանդաղ խռշտանգելով սպանեին:

Մարդիկ զարմանքով ու տհաճութեամբ ընդունեցին Ոսկանյանի խելահեղ պոռթկումը: Բայց սա իր մտահոյացումից հեշտութեամբ ձեռք բաշտողը չէր: Ամենայն լրջութեամբ սկսեց հիմնավորել պատժի անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը: Տեր-Հայկազունն այս երկարաշունչ բառահեղեղը լսում էր ոչ թե կիսափակ, այլ բոլորովին փակ այքերով: Զեռքերն այնպես էր քաշել պարեգոտի թեքերի մեջ, կարծես դրանք սառչում էին: Վարդապետը միշտ այդպես էր վարվում, երբ դժգոհում էր.

— Վարժապետ, ե՞րբ պետք է խոսքդ վերջացնես:

— Ոչ շուտ, քան դուք ճշմարտութիւնը կղիտակեցեք ինձ նման:

Տեր-Հայկազունը զլիսով անհանդիստ շարժում արեց, կտրծես տըզ-զացող ձիաճանձ էր քշում:

— Ըստ իս, այս առթիվ արդէն ավելորդ է խոսելը:

Ոսկանյանը փրփրեց.

— Ասել կուզի, ավագների խորհուրդը կամենում է այդ ստահակին ճանապարհ դնել օրհնանքով ու բարեմաղթութիւններով, որ հենց վաղը մեզ մատնի թուրքերին:

Տեր-Հայկազունը գառնացած նայեց խրճիթի առաստաղին, Տերեվածածկ տանիքը խշշում էր քամուց.

— Եթե մեզ ուղի մատնել, ի՞նչը կաշոյ է մատնել:

— Ինչ կարող է մատնել, Ամեն ինչ: Քաղաքաձորի դիրքը, արուտավայրերի, խրտմատների տեղը, մեր անեղի վատթար վիճակը, հիվանդութիւնը...

Տեր-Հայկազունը ձեռքի հոգնած շարժումով ընդհատեց թվարկումը.

— Այդ կարդի նորութիւններով ոչ ոք չի կարող թուրքերին հաւելոյանալ: Մի՞թե, իբրեւ, հալաւաւացած ես, թե մահմեդականներն այդքան հիմար են և այդ ամենը դեռես չգիտեն: Նրանց լրտեսներն արդեն ամեն անկյուն տնտղել են... Դրանից բացի, երկտասարդը մատնիլ չէ:

Ներկա գտնվողները միաբերան հավանություն տվին վարդապետի խոսքերին: Սակայն Ոսկանյանը բռնուցքները հուսահատորեն առաջ մեկնեց, կարծես ձեռքից փախչող գոհին ուզում էր բռնել:

— Ես հարց եմ առաջ քաշել, — ձղրտաց նա, — և պահանջում եմ քվեարկության դնել, ինչպես հարկն է:

— Հարց կարող է առաջ քաշել ամեն մի դատարկախոս, ամեն մի բթամիտ, բայց իմ և միայն իմ գործն է՝ քվեարկության դնել կամ չդնել: Ինչելորդ առաջարկություններ քվեարկության չեմ դնի: Նկատի ունեցիր, վարժապետ: Այստեղ նստածների մեջ մեկը չկա, որ ասածդ ստորոշություն և խենթություն չհամարի: Ով այլ կարծիքի է, թող ձեռք բարձրացնի:

Ոչ մի ձեռք չշարժվեց: Վարդապետը գլխով արեց, եզրափակելով.

— Այսքանը մեկրնդմիշտ բավական է: Միտքս հասկացար:

Պարտվածն իր գաճաճ հասակով մեկ տեղից բարձրացավ, մատնացույց արեց հրապարակը.

— Դրսում հավաքված ժողովուրդը Ձեր կարծիքին չէ:

Իթե մինչ այդ Ոսկանյանի վարմունքը Տեր-Հայկազունին զգվանք և տհաճություն էր պատճառում, ապա գեմագոգիկ հայտարարությունը հանկարծ բորբոքից վարդապետի զայրույթը, Հովվապետի աչքերը բացավառվեցին, բայց նա իրեն իսկույն զսպեց.

— Ավագների խորհրդի պարտականությունը ժողովրդի զգացմունքներին ուղղություն տալն է, ոչ թե այդ զգացմունքներին հետեւելը:

Հրանտ Ոսկանյանը Կասսանդրայի¹ նման գլուխը բացասաբար շարժեց.

— Դուք դեռ ստիպված կլինեք հիշել իմ խոսքերը...

Տեր-Հայկազունը կրկին փակեց աչքերը: Ձայնը հնչեց չափազանց անդարտ.

— Վարժապետ Ոսկանյան, ես քեզ խորհուրդ կտայի, որ նախազգուշացնես ոչ թե մեզ, այլ քեզ:

Մարդիկ ծայրահեղ ընկճված տրամադրությամբ և շատ երկար սպասեցին դեսպանների վերադարձին:

Հիվանդ ղեկագործը հայտնվեց ավելի վաղ, քան բժիշկը: Լրիվ ուժասպառ էր եղել: Տնքայով փուլեց Տեր-Հայկազունի բազմոցին: Վար-

¹ Կասսանդրա — բառ հունական դիցաբանության, Տրոյայի Պրիամոս թագավորի դուստրը, որին Ապոլլոնը մարգարեական ձիրք էր շնորհել: Կասսանդրան մերժել էր ասածն սերը և այդ իսկ պատճառով խստորեն պատժվել: Ոչ ոք չէր հավատում զուշակուհու մարգարեությունը:

դապետը նրան մեկնեց օդու շիշը: Սա երկու երկար կում արեց, փոքրինչ աշխուժացավ և կարողացավ հայտնել իր ասելիքը: Գոնգագ Մարիսը դեղագործի առաքելությունն այնքանով էր թեթևացրել, որ առանց այդ էլ, առանց հանդիսավոր պահանջին հնազանդվելու, վաղուց արդեն պատրաստվել էր հենց այդ գիշերը հեռանալու: Միայն թե պետք է սպասեր մինչև պայմանավորված ժամը, որպեսզի փրկվելու հնարավորությունն ստանար նաև իր սիրուհին: Դեղագործը չկարողացավ չգովել իր նախկին հյուրի ազնիվ վարմունքը: Սա ոչ միայն ձերբուրան էր նվիրել իր ունեցած թերթերն ու հանդեսները, այլև խոստացել էր ամեն կերպ աջակցել Մուսա լեռան հալածվածներին, ուր էլ գնալու լինի:

Տեր-Հայկազունը ձեռքի արհամարհական շարժումով մերժեց մեղապարտի այդ խոստումը:

Արդեն երեկո էր, երբ վարդապետի խրճիթը մտավ մյուս դեսպանը՝ բժիշկ Աթուրին: Սա նույնպես ուժասպառ ընկավ բաղմոցին, որ շունչ առնի: Ախուլախ անելով սկսեց տրորել իր ծուռումուռ, հալից ընկած ոտքերը: Մերունին անխոս նայում էր, և Տեր-Հայկազունը նրան դժվարությամբ ստիպեց խոսել: Ակզբում արդյունքն այնքան էլ գոհացուցիչ չէր. բժիշկը, շրթունքները հագնելով շարժելով, ինչ-որ բան քրթմնջաց, բայց նրա անատամ բերանից դուրս եկած ձայնը գրեթե չէր լսվում:

— Խեղճ կին...

Այս երկու բառը խիստ զարմանք պատճառեց մուխթար Քերուսյանին: Սա հիշեց իր կրակ կտրած կողակցին, և նրա հայելափայլ ճաղատ գլուխն սկսեց ճոճվել մի ուսից մյուս ուսը:

— Ինչպե՞ս թե: Այդ հարուստ կինն ինչո՞ւ է խեղճ:

Բժիշկ Պետրոսը մուխթարին նայեց մարդակերի հայացքով:

— Ինչո՞ւ: Որովհետև առնվազն հրեք օր բարձր ջերմությունից տառապում է: Որովհետև գիտակցությունը կորցրել է: Որովհետև հիվանդանոցում վարակվել է: Որովհետև սիրտս նրա համար ցավում է: Թող սատանայի բաժին դառնամ, եթե նա է մեղավոր և ոչ թե հիվանդությունը... Որովհետև...

Շունչը կտրվեց, և նա դարձյալ խորասուզվեց ինքն իր մեջ: Ինչպե՞ս կարող էր ինքը՝ մի թերուս բժիշկ, որը միայն հինգ տարի էր գիտություն հոտ առել, ինչպե՞ս կարող էր այս դեղջուկներին հասկացնել իր չիմացած բաները: Խորը հառաչեց: Չորս կողմը բոլորն էլ մի-մի նունիկ, մի-մի Վարդուկ, մի-մի Մանուշակ... Հենց ինքն էլ՝ իր քոռոփուչ եղած կյանքով, իր մեռած «Բժշկական ձեռնարկով»: Ինքն ինչո՞ւ էր նրանցից լավ: Ոչ մի բանով:

Ճանապարհի մի մասը Գաբրիելը իր կնոջը տարավ մերթ քարշ տալով, մերթ ջրկած: Վրանում Թուլիեթը փվեց մահճակալին՝ անկենդան աչքերով, անզգա: Գաբրիելը փորձեց ուշքի բերել: Ինչքան սպիրտային ոձանելիք գտավ հայելավոր փոքրիկ սեղանին (դրանք Ֆրանսուզու հոգեպահուսան էին), շաղ տվեց կնոջ ճակատին ու շուրթերին: Շփեց դեմքը, ցնցեց մարմինը: Լկարդուին: Երջանիկ հոգին ձվարել էր ինքնամոռացութեան ամենահեռավոր խորքերում: Տենդը Ժուլիեթի արջան մեջ, համանաբար, բողբոջել էր օրեր առաջ, իսկ վերջին ժամին միանգամից ձի էր արձակել, ինչպես արևադարձային կախարդական բույս: Մաշկը կոշտ էր, կարմիր, արևակեզ հողի նման ներծծում էր խոնավութեան ամեն մի կաթիլ: Շնչառութունը հետզհետե արագանում էր, դառնում կարճատև: Թվում էր, թե հիվանդի կյանքն անդառնալիս րեն գնում է դեպի իր վախճանը:

Երբ ուշքի բերելու բոլոր ջանքերն իզուր անցան, Գաբրիելը խոնարհվեց Ժուլիեթի վրա, սկսեց շորերը հանել, որ գոնե այդ ձևով թեթևացնի կնոջ դրութունը, դուրս բերի ուշագնաց վիճակից: Գործի անցավ տշամարդու անհարակությամբ: Պատահուտեց զգեստն ու սպիրտակեղենը, ապա նստեց մահճակալի եզրին և գիրկն առավ կնոջ ոտքերը: Դրանք այնքան ծանր էին, այնքան ուռած, որ կոշիկներն ու գուլպաները մեծ դժվարությամբ հանեց: Մտքով էլ չէր անցնում, թե իրեն չի համակի ոչ մեկն այն զգացումներից, որոնք սովորաբար պոռթկում են նման դեպքերում: Ո՛չ վիրավորված արժանապատվության խոցող ցավ, ո՛չ այն պատկերացումը, թե կնոջ հիվանդ մարմինը հագիլ մի ժամ առաջ ուրիշ էր պատկանում, ո՛չ էլ գիտակցութունը սառեցնող, գիտակցութեան վրա քարի պես ծանրացող այն միտքը, թե երկու կյանք հավատարմությամբ իրար միացնող կապը մեկընդմիշտ կտրված է: Գաբրիելն իր ընդարմացած հոգու խորքում Ժուլիեթի հանդեպ միայն ցավ էր զգում, անկեղծ մտահոգութուն: Նա բնավ չէր զարմանում: Դրեթե հավատացած էր, թե հենց ինքն է աջակցել կնոջ ճակատագրին: Ինքնան էլ անհավատալի թվա, դավաճանութունն ու կործանումը նրան՝ վաղուց օտարացած այդ Ֆրանսուզուն, նորից դարձրին թանկ ու մտերիմ մի էակ: Գաբրիելն իր անցյալը կսկիծով վերհիշեց միայն այժմ, երբ կնոջ թշվառ մարմինը ամուսնուն արդեն լքել էր թշնամի-հեշտասիրութեան սահմանագլխին: Վարանոտ անձնուրացությամբ նա իր անճարակ մատներով արձակում ու նորից կոճկում կամ կապում էր զգեստի գանգալան մասերը, որոնք ոչ մի կերպ տեղի չէին տալիս: Լկնուհետե անթիթ հայացքը սեեռեց կնոջ փարթամ, ձյունաթույր մարմինն: Հարցու-

րավոր զգացումներ ու խոհեր էին ծնվում, խուռներամ սլանում դեպի անէության գիրկը: Ի՞նչ պատահեց:

Գաբրիելը նկատեց վրանի անկյունում դրված ջրով լի դուլը: Ուիքանի սրբիչ թաթախեց ջրի մեջ, որ փաթաթի հիվանդի մարմնին: Դա աչնքան էլ դուրին գործ չէր: Մարմինն աչնպես էր ձգվել, որ Գաբրիելը հագիվ կարողացավ բարձրացնել: Ուղեց կանչել ժուլիեթի սպասուհիներին մեկին, բայց ամառեց այդ մտադրությունից: Առանց այդ էլ աղջիկները վերջերս, իրենց տիրուհու մոլորվածության և անկանոն վարձատրության պատճառով, շատ անկանոն էին ծառայում: Այժմ Գաբրիելը պետք է մենակ լիներ, միայն և միայն մենակ:

Երբ ձերունի բժիշկը ներս մտավ, գլխավոր հրամանատարին տեսավ ուշակորոյս կնոջ վրա խոնարհված: Աչքերի մեջ շփոթություն կար: Առաջին պահին նա կասկածեց, ենթադրելով, թե ուշագնացությունը շինծու է: Հանցավոր կինը գուցե և խաղում էր, սր գլուխն ազատեր: Բայց հետո տեսավ, թե ժուլիեթն ինչպես է տանջվում ծանր տենդից: Համաճարակի նշան էր թե՛ ջերմության հանկարծակի բարձրացումը, թե՛ նվաղումը, որը վրա է հասնում երկարատև, հաճախ ուշադրություն չգրավող տեղաթոյությունից հետո: Ալթունին բարձրացրեց ժուլիեթի գլուխը: Ենչառությունն իսկույն դժվարացավ, և հիվանդը փսխելու ցանկություն զգաց: Ամեն ինչ պարզ էր: Բայց երբ բժիշկն ստուգեց կրծքատակի և գոտկատեղի մաշկը, որտեղ ցանը սովորաբար ափնի շուտ է հայտնվում, ապա բնդամենը երեք թե չորս կարմիր, փոքրիկ բիծ նկատեց: Ալթունին ուղեց Գաբրիելին խնդրել, որ սա անմիջապես հեռանա վրանից, սակայն, տեսնելով նրա մշուշված, խորն րնկած աչքերը, ոչինչ չասաց: Զանց առավ իր պարտականությունը, չհայտնեց Քաղաքաձորում տիրող բարոյական անհանգիստ վիճակի մասին: Ընդհանուսակը, խնդրեց բերել տնալին դեղատուփը: Դա ժուլիեթը գնել էր նախկան Մերձավոր արևելք մեկնելու: Խոշոր տուփը մի ժամանակ լեպ-լեցուն էր, իսկ այժմ մեջը գրեթե ոչինչ չէր մնացել: Ֆրանսուզին դեղորայքն իր իսկ ձեռքով տվել էր հիվանդանոցում պառկածներին: Համենայն դեպս Ալթունին սրտի աշխատանքը կարգավորող ինչ-որ դեղ գտավ, փոքրիկ սրվակը դրեց բոլորովին ընկճված Գաբրիելի ձեռքը: Պետք կգար, եթե զարկերակն աշխատեր անկանոն: Մնացած խնամքը հիվանդին պետք է ցույց տրվեր հաջորդ օրը: Ամուսինն առանձին ուշադրություն չպետք է դարձներ կնոջ ուշագնացությանը կամ զառանցանքին: Դա տենդի հետևանք էր և տվյալ դեպքում՝ բարեբախտություն: Արդեն կշեռքի վրա հավասար էին կյանքի ու մահվան նժարները: Այդ

վիճակը, ինչպես ցույց է տվել փորձը, կարող էր տեղի մի քանի օրս
կյանքը վտանգի տակ էր լինելու հաղթահարված թունավորումից հետո,
եթե ջերմությունը միանգամից իջնում է և շատ անգամ էլ սիրտը շար-
քից հանում:

Բժիշկը դույլից մի բաժակ ջուր լցրեց, գդալ վերցրեց և վարժ ձեռ-
քով մի քանի կաթիլ սահեցրեց հիվանդի շուրթերի արանքը: Բժշկական
այս փոքրիկ ժեսուր հերքեց Ալթունու անհիմն ինքնաժխտումը: Զէ՞ որ
նա իրեն սովորաբար ներկայացնում էր իբրև խեղճ ու անճարակ մի ար-
հեստավոր:

— Միշտ պետք է ջուր խմի,— պատվիրեց նա,— եթե նույնիսկ
ուշքի չգա:

Գաբրիելը միայն գլխով արեց, ոչ մի բառով չարձագանքեց այս
պատվերին: Բժիշկը, կարծես ինչ-որ բան որոնելով, շուրջը նայեց:

— Մեկը պետք է հսկի:

Քանի որ շատ էր մութ, վառեց նավթի լամպը, ապա բռնեց Գաբ-
րիելի ձեռքը:

— Պակասը կլրանա, եթե այս գիշեր թուրքերը հարձակվեն:

Գաբրիելը փորձեց ժպտալ:

— Լեռը հրի ճարակ դարձրինք: Թուրքերն այս գիշեր մեզ վրա
չեն հարձակվի:

— Այսպե՞ս,— թառանչ արձակեց բժիշկը, և անատամ ձերունու
ձայնի մեջ զգացվեց հիասթափություն:— Ափսո՜ս:

Տարիների և գերմարդկային աշխատանքի ծանրության տակ կո-
րացած՝ նա հեռացավ, առանց կարեկցանքի խոսք ասելու այն մար-
դուն, որի լույս աշխարհ գալուն ինքը ոգնել էր: Բոլոր խոսքերը, բարի
թե չար, նրան թվում էին դատարկ, անպատշաճ:

Գաբրիելն ուղեց մի քիչ ուղեկցել ձերունուն, մաքուր օդ շնչել:
Բայց վարագույրի մոտից ետ դարձավ: Եթե այդ պահին թուրքերը
հայտնվեին բոլոր խրամատների առաջ, նա հազիվ թե լքեր վրանի մթու-
թյունը: Պառկեց բազմոցին, որը դրված էր ժուլիեթի մահճակալի դի-
մաց: Նրան թվաց, թե ինքը մինչ այդ երբեք հոգնած չի եղել: Իրեք
արյունահեղ ճակատամարտերը, բազմաթիվ անքուն գիշերները, խրա-
մատներից շարունակ դեպի դիտանոցներ վազվզելը, Մուսա լեռան ահա-
վոր օրերից չուրաքանչյուրը, այս ամենը նրա ուսերից կախվել էր իբրև
հոգադրյալ տափակ դեմքով առասպելական թզուկ, որը վայրկյան առ

վայրկյան ծանրանում է: Կա հոգնածություն հոգնածությանց, երբ մինչև միտուրը ճաշակում ես սեփական ճակատագրիդ դառնությունը: Դարանակալ, չարամիտ քունը բաց արեց իր քարանձավը: Գաբրիելն զգաց Իսկուհու ներկայությունը, երբ արդեն խորասուզվել էր այդ քարանձավի մեջ: Մեծ ճիգ ու ջանք գործադրելուց հետո կարողացավ վանել քունը, վեր կենալ:

— Իսկուհի, այստեղ մնալ չի կարելի, ոչ մի վայրկյան: Մհնք այլևս չպետք է հանդիպենք...

Աղջկա բերեքը լայնացան, լցվեցին թախիծով:

— Եթե դու պետք է հիվանդանաս, ուրեմն՝ ես չպե՞տք է հիվանդանամ:

— Մտածիր Օվսաննայի ու երեխայի մասին:

Իսկուհին մոտեցավ մահճակալին, ձեռքը դրեց ժուլիեթի ուսերին: Այդպես էլ շրջվեց Գաբրիելի կողմը:

— Տես, այլևս չեմ կարող վերադառնալ մեր վրանը, այլևս չեմ կարող ձեռք տալ Օվսաննային ու երեխային...

Գաբրիելը փորձեց նրան հեռացնել հիվանդից:

— Ի՞նչ կասի Արամը: Ոչ, Իսկուհի, ես այս բանի համար նրան պատասխան տալ չեմ կարող: Գնա, Իսկուհի, ի սեր քո եղբոր: Գնա:

Աղջիկը խոնարհվեց ուշակորույս ժուլիեթի դեմքին, որն այժմ իրեն ավելի անհանգիստ էր զգում:

— Ինչո՞ւ ես ինձ վռնդում: Ինչ որ լինելու է, թող լինի: Եղբա՞յրս... էլ ոչ մի բան աչքիս չի երևում:

Գաբրիելը կամացուկ, անվստահ քայլերով հայտնվեց Իսկուհու կողքին:

— Իսկուհի, դու չպետք է այդ քայլին դիմես:

Աղջկա դեմքին տանջալից, հեգնախառն ժպիտ փայլեց:

— Ե՞ս, ի՞նչ եմ ես: Դու առաջնորդ ես: Եթե հիվանդանաս, ամեն բան կորած կլինի:

Իսկուհին իր թաշկինակով սրբեց հիվանդի բերանը:

— Երբ մենք Զեյթունից եկանք, ժուլիեթն իմ նկատմամբ այնքա՜ն բարի էր, զարմանալիորեն բարի: Այժմ ես կկատարեմ իմ պարտքը, ինչքան ուժս պատի: Չե՞ս հասկանում:

Գաբրիելն էր շուրթերը թաղեց աղջկա մազերի մեջ: Սա ամբողջ ուժով փարվեց նրան.

— Բայց շուտով ամեն ինչ կանցնի: Ուզում եմ, որ իմը լինես, ուզում եմ քո կողքին լինել...

Դա Իսկուհու սիրո առաջին բացահայտ պոռթկումն էր: Ամուր գրկախառնվեցին: Կարծես նրանց կողքին պառկածը հանգուցյալ էր և այլևս ոչինչ զգալ չէր կարող: Սակայն Ժուլիեթը մեռած չէր: Շնչառությամբ դառնում էր խոպուտ: Նեղացած, ուռած կոկորդից երբեմն դուրս էին թռչում հեծեծանք հիշեցնող թույլ հնչյուններ: Կարծես հիվանդը որոնում էր ինչ-որ մեկին, իսկ սա նրանից շարունակ խուսափում էր:

Իսկուհին իր գրկից բաց թողեց Գաբրիելին, բայց կարծես լացող ձեռքերով: Այնուհետև միայն կցկատուր խոսքեր էին փոխանակում, քաշվելով հիվանդի ներկայությունից:

Գիշերը մի սլահ Ժուլիեթն սթափվեց: Անկապ-անկապ ինչ-որ բան ասաց, փորձեց տեղից բարձրանալ: Ի՞նչ երկար էր նրա անցած ճանապարհը: Բայց նա կարողացել էր հասնել մինչև Ավենյու Քլեբեր՝ իր բնակարանը: Դամիաշը ղեռնա շատ էր հեռու...

— Սյուզան... Ի՞նչ է պատահել... Ես հիվանդ եմ... Հիվանդ եմ... Չեմ կարող ոտքի կանգնել... Դե, օգնեցեք ինձ...

Հիվանդին օգնել էր պետք: Գաբրիելն ու Իսկուհին մտեցան նրան, որը մտովի ղեռնա էր փարիզյան ննջարանում էր: Տենդից հետո վրա էր տվել զոդը: Հիվանդը դեպուդեն նետվելով՝ թոթովում էր:

— Այսպես... Հիմա երեի քնեմ... Սյուզան, նորից կոկորդիս ցավը... Հուսամ՝ ոչ մի վտանգ չկա... Երբ ամուսինս տուն գա, արթնացրեք...

Այդ մրմունջը՝ հիվանդի մտավոր աշխարհում ուրույն կյանքով ապրող նախկին Բադրատյանի անունը ցնցող ազդեցություն գործեց իսկական, իրական Բադրատյանի վրա: Սա մի նոր սրբիչ թրջեց, դրեց Ժուլիեթի կոկորդին, ապա ծայրագույն խնամքով ծածկեց հիվանդին, շնչաց:

— Այո, Ժուլիեթ, քնիր, քնիր...

Ֆրանսուհին ինչ-որ անհասկանալի բան ասաց: Դա հնչեց իբրև հոգնատանջ մարդու երախտագիտության խոսք, քնելու մանկական հեպանդ խոստում:

Գաբրիելն ու Իսկուհին նստեցին բազմոցին՝ լուռ, իրար հպված, ձեռք ձեռքի։ Բայց ամուսինն աչքը չէր հեռացնում իր կնոջից։

Կյանքի ի՞նչ տարօրինակ շրջադարձ։ Խաբվածը ծառայում էր խաբողին, ինքն էլ մեկ ուրիշի հետ սրան խաբելով։

Ժուլիեթը կարծես քնեց։

Պայմանաժամը հասավ։ Գոնզագ Մարիսը վճռեց այլևս չսպասել։ Առաջ։ Անցածն անցած է։ Այնուամենայնիվ նա իր կյանքի հաղվազյուտ շաբաթները չկարողացավ գիտակցության միջից դուրս մղել այնպես դյուրին, ինչպես կարծում էր։ Զարմանքով նկատեց, որ իրեն ետ է պահում ցավի անասելի մի զգացում։ Մի՞թե Ժուլիեթի հանդեպ ունեցած սերն ավելի մեծ էր, քան նա կարծում էր։ Թե՞ սեփական մեղքը գիտակցելուց պղտորվում էր ազատության հեռանկարը։ Վերջին օրերին Ժուլիեթն այնքա՜ն խառնաշփոթ, այնքա՜ն անհասկանալի ու կաշկանդված հոգեվիճակի մեջ էր։ Նա իր տառապանքով կրկին շարժել էր հույնի կարեկցանքը, սիրուհուն պաշտպանելու ցանկությունը։ Մինչդեռ վախճանն այնքա՜ն ամոթալի էր։ Խայտառակ պահը վերհիշելիս Գոնզագն ատամներն էր կրճատեցնում, և նրա անվթող դեմքն այլալվում էր։ Մի՞թե ինքը թեթևամիտ սրիկայի նման պետք է տեղի տար զվելի անկմանը... Մի քանի անգամ իր թաքստոցից դուրս գալով, ճանապարհ ընկավ դեպի Նրեք վրանի հրապարակը, որ Գաբրիելի հետ խոսի և Ժուլիեթի համար պայքարի։ Բայց ամեն անգամ ետ էր դառնում։ Պատճառը ոչ թե վախկոտությունն էր, այլ անորոշ, անհաղթահարելի կաշկանդվածությունը. «Ես այստեղ արդեն օտար եմ»։ Այն վայրկյանից ի վեր հույն երիտասարդի և դամիալքեյան աշխարհի միջև բարձրացավ անտեսանելի, սակայն զորավոր մի պատենշ։ Նա արդեն հայկական բնակավայրը շրջապատող օդային ոլորտներն անգամ չէր կարող թափանցել։ Բայց Ժուլիեթն ապրում էր այդ պարսպի ետևում։ Հայկական ճակատագիրն ավելի զորեղ դուրս եկավ, քան Ֆրանսուհին։ Պետք է ավելացնել նաև դեղապորժ Գրիգորի՝ Գոնզագի նախկին տանտիրոջ, նրբանկատ նախազգուշացումը։ Մերունին ոչ մի բառով չակնարկեց սպառնացող վտանգը, սակայն խոսեց ամերիկյան անձնագրի մասին և այն կարծիքը հայտնեց, թե աշխարհում ոչ մի բան հարատև չէ։ Ավելացրեց, որ սքանչելի առավելություն է երիտասարդ լինելը, երբ ուզածդ ժամանակ կարող ես գնալ ուղածդ տեղը։ Կյանքը մշուշվում է միայն այն ժամանակ, երբ առաջին անգամ ես հեռանում հարազատ վայրից։

Մտրիսը մեյրունու գործնական փիլիսոփայությունն ընդունեց պատշաճ հարգանքով: Փափկանկատ խոսակցությունից կոռահեց, որ Մուսա լեռան բարձունքներում այսուհետև իր կյանքի ամեն մի ժամը սպառնալիքի տակ է: Եվ դարանակալ վտանգի զգացումը ամեն բոպե սաստկանում էր:

Նվագող կիսալուսինը արդեն փայլում էր Գոնգագի գլխավերևում: Պայմանաժամն անցավ: Երկուստարդը մի ամբողջ ժամ էլ սպասեց: Ժուլիեթը կորած էր: Դուրձյալ մի քանի քայլ արեց դեպի գաղթականը, սակայն մղձուկանորեն ետ դարձավ: Երեխ, բարին այդ էր: Գանդաղ ու վարանոտ հաստատակամությամբ հագավ ձեռնոցները: Ասիական լեռնաշխարհի պիշերային ամայություն մեջ, անտեսանելի մացառուտում կատարած ալպ նրբակիրթ մասուր կողմնակի պիտողին, անշուշտ, կթվար չափազանցություն: Մինչդեռ Գոնգագի նպատակն էր մագրյցելիս անվթար պահել ձեռքերը: Անուհետև մեր ուղևորը գոտիններով մեջքին ամրացրեց նեղ ուսադարկը: Իր սովորության համաձայն, գրպանից հանեց սանրը, մաղերը կարգի բերեց, ինչպես ամեն անգամ, երբ տնից դուրս էր գալիս: Հակառակ ծանր իրադրությանը, նրան համակել էր ոչինչ չմոռանալու, սեփական ես-ի հետ կապված որևէ մանրուք աչքաթող չանելու, մի խոսքով՝ «օլ բայթ»-ի¹ առողջ ու կազդուրիչ զգացումը: Լուսնի ցոլքով ողողված դափնեվարդերի, մրտենիների ու վայրի մագնեոլիաների միջով նա դանդաղ առաջ էր շարժվում: Կարծես շուրջը ոչ թե ահարկու թավուտ էր, այլ բանուկ, հիասքանչ զբոսայգի: Հիշեց ժուլիեթին ասած իր մի խոսքը. «Ես շատ լավ հիշողություն ունեմ, որովհետև իմ հուշերը շատ են վատ»: Եվ հիրավի, դեպի հարավ կատարած ամեն քայլափոխին հուշերը դալկանում էին, սիրտը բաբախում էր ավելի ազատ: Արդեն արագ էր քայլում, հետաքրքրությամբ ընդառաջ գնում գալիքին, որի երաշխիքը անձնագիրն էր, մեկ էլ՝ բնավորությունը: Անբնական, ես սովորներով սքողված ձյունապատ թրմբերի ու դաշտերի նման փայլում էին ծովակողմյան կրածայները: Ներքևում հոգնած մնչում էին ալիքները: Երբ արահետը դարձավ ավելի շեղ, Գոնգագն սկսեց կշռադատել իր ամեն մի քայլը: Ինքնասիրահարված վայելում էր իր մկանների խաղը: Ի՞նչ անհասկանալի արարածներ են մարդիկ: Բոլոր սպանությունների ու ցավերի պատճառն այն է, որ նրանց մեջ, իրենց իսկ թողումությամբ, տիրապետում է ոչ թե

¹ օլ բայթ (անգլ.) — ամեն ինչ կարգին է

անտարբեր լույսը, ասլ ահմիտ ու հեղհեղուկ խաղալը: Որքա՞ն պարզ, որքա՞ն մատչելի դուրս եկավ այս սև ու սպիտակ լուսնաշխարհը: Ոչընչության մեջ մարդ պետք է իրեն ոչնչություն զգա. ահա խնդիրը: Գոնե՛ղազը հեղնախառն համակրանքի մի փոքրիկ նշույլ զգաց Գրիգոր Յողոնուրքցու նկատմամբ, որի խոսքերը ոչ ոք չի մեջբերել, չի էլ մեջբերի:

Հարկ եղավ մագլցել լերկ ժաշտերի երկայնքով, շրջանցել երկու լայն հեղք: Ահա և լեռան սրածալը քիթը, որի մյուս կողմից սկսվում էր վայրէջքը: Գոնե՛ղազը մի լպհ կանգ առավ շունչ քաշելու: Նրա ոտքերի տակ տարածվել էր մի անշափելի խորություն:

— Սուեղիա էլ հասնեմ, մեկ է, անդունդ էլ գլորվեմ, մեկ է... — մրմնջաց ինքնիրեն, ապա ավելացրեց: — Իրը մարդ բնկնում է, սկզբում հողը կոշտ է թվում, իսկ վերջում՝ փափուկ...

Որքա՞ն հեռու էր արդեն Ժուլիեթը... Նրբ Գոնե՛ղազը նորից թեքվեց դեպի անտառն ու թփուաները, իրար հոնից չորս կրակոց լավեց, և գնդակները սալելով անցան նրա մոտով: Գոնե՛ղազն իսկույն փովեց պետին: Սիրաը թպրտում էր: Ահեղ նախագգուշացում: Հիմա արդեն Սուեղիան նրան չէր հետաքրքրում: Վրիժառուները խուզարկու քայլերով անցան մոտերքից: Գոնե՛ղազը վեր թռավ, մի մեծ քար վերցրեց, շարտեց, որքան կարող էր, հեռու: Ներքևում իսկույն դղրդոց լավեց: Հետապե՛նդողները կարծեցին, թե գտել են զոհի հետքերը, նորից կրակեցին: Գոնե՛ղազը լեղապատառ առաջ նետվեց, հասավ լեռան այն մասը, որտեղից կարելի էր իջնել դեպի Հաբասթե գյուղը: Հնասպառ կանգ առավ: Այսպես ավելի լավ էր. հայկական գնդակները հօդս ցնդեցրին սեփական մեղքի դիտակցության վերջին հյուլեն: Ժպտաց: Իրար դեմ ցցված շեղ հոնքերի տակից առաջ սեեռոնց սառը շահադիտությանմբ լի սրալձափանց աչքերը:

Նույն պահին Ժուլիեթը անհանդիստ շարժերովում էր անդաշտության և սթափ արթնության միջև: Մի՞թե ինչ-որ մեկն ասաց. «Այս՝, Ժուլիեթ, քնի՛ր, քնի՛ր»: Եվ ո՞ւմ ձայնն էր դա: Հիմա՞ էլ: Նորի՞ց հընչեց այդ ձայնը, թե՛ առաջին անգամ է լսում. «Այո, Ժուլիեթ, քնի՛՛ր, քնի՛՛ր»: Աչքերը բացեց: Իր ննջարանում չէր: Կես բույն ևս և նա հիշեց վրանը, ճանաչեց թե՛ Գաբրիելին, թե՛ Իսկուհուն: Լնդուն դժվարանում էր շարժել: Քիմքն ու բերանի խոռոչն անզգա էին: Մարդիկ խոսվում էին նրա մենաթյունը: Մարդիկ նրան հանգիստ չէին թողնում: Քարի ալես ծանրացած գլուխը մի կողմ թևքեց:

— Ինչո՞ւ եք լամպը վառել... Հանգցրեք... Նավթի հոտ է փչում... Այնպե՛ս տհաճ է...

Ժուլիեթի աչքերը չովեցին։ Որո՞նում էր մեկին ու չէր գտնում։ Հանկարծ սարսափեց։ Մի պահ թվաց, թե ուժերը վերականգնվեցին, և լրիվ ապաքինվեց։ Վերմակը դեն նետելով, ոտքերը դուրս հանեց, գոռաց։

— Ստեֆա՛ն... Որտե՞ղ է Ստեֆանը... Թող գա...

Գաբրիելն ու Իսկուհին հուսահատորեն դիմադրող հիվանդին ստիպեցին պառկել։ Գաբրիելը նրան հանգստացնելու համար շոյեց գլուխը, ուսաց։

— Ժուլիեթ, դու հիվանդ ես... Ստեֆանը չպետք է դա... Դու նրա համար վտանգավոր ես... Խոհեմ եղիր...

Բայց հիվանդն իր ամբողջ կյանքը, ամբողջ գիտակցությունը դրել էր մի հատիկ սուր ադադակի մեջ, սրից և չէր հրաժարվում։

— Ստեֆա՛նը... Ստեֆա՛նը... Որտե՞ղ է...

Հիվանդին պաշարած գերզգայական սարսափը հանկարծ փոխանցվեց Գաբրիելին։ Սա վարագույրը մի կողմ քաշեց, նետվեց դեպի շեյթաղան վրանը, որտեղ Ստեֆանն էր գիշերում։ Վրանը դատարկ էր։ Լամպը վառեց։ Ահա պարոն Գոնզագի մահճակալը՝ թափուր, մեռած։ Անկողնու տերն ամեն ինչ թողել էր կանոնավոր վիճակում։ Թվում էր, թե անկողինը շաքաթներով չի օգտադործվել։ Բայց Ստեֆանի մահճակալի վիճակը բոլորովին այլ էր։ Այստեղ ամեն ինչ տակնուվրա էր արված։ Սավանները ցած էին կախված։ Ներքնակի վրա դրված էր պատանու բաց ճամպուրկը, որի միջից նա դուրս էր բերել, ցանուցիթ թափթփել իր շորերը, վերնաշապիկները, գուլպաները։ Պարենի սնդուկը նույնպես բացված էր, անխնա կերպով դատարկված։ Անկյունում, դետին, փալլում էր սարդինի պահածոյի երկու տուփ։ Ստեֆանի ուսապարկը, որը Շվեյցարիայում էին գնել, չկար։ Գաբրիելին պատկանող իրերից անհայտացել էր թերմոսը։ Գտնել հնարավոր չեղավ, այնինչ երեկ դրված էր փոքրիկ սեղանին։ Վրանը մի անգամ էլ ուշի-ուշով տնտղելուց հետո Գաբրիելը դանդաղ վերադարձավ գիշերվա գիրկը, դրսում զխիկոր կանգ առավ, մտորեց։ Բացատրություն էր որոնում։ Հավանաբար նորից մի վտանգավոր օյին էին սարքել այդ կապը կրթած տղաները։ Բայց այն ամենը, ինչի հետ այդ բացատրության շնորհիվ կարելի էր հույս կապել, հեգնական արձագանք էր գտնում գիտակցության խորքերում, փուլ գալիս։ Գաբրիելին համակեց սառնաբ-

յուն ինքնատիրապետումը, ինչպես միշտ, վճռական պահերին: Սպասավորների խրճիթում գտավ միայն Քրիստափորին: Ձայն տվեց, արթնացրեց իր տնտեսվարին.

— Քրիստափոր, վե՛ր կաց: Պետք է Ավագյանին արթնացնենք: Երևի նա տեղյակ լինի: Ստեփանը գնացել է, չկա:

Այս բառերը նա ասաց առանց հուզմունքի: Մտահոգված տնտեսվարին զարմացրեց իր տիրոջ սառնասրտություները, այն էլ աչդքան բաներից հետո: Ավագյանին գտնելու համար բռնեցին Հյուսիսային լեռնաթափի ճանապարհը: Գաբրիելը մի ակնթարթ անվճռականորեն թեքվեց դեպի Ժուլիեթի վրանը: Այնտեղ ամեն ինչ խաղաղ էր: Այնուհետև առաջ քայլեց այնքան արագ, որ Քրիստափորը հասցիվ էր հասնում:

Գիտք Երբուրդ



(Որ յաղթե, տաց նմա ուտել 'ի մանանյէն
թաքուցելոյ. և տաց նմա զգիրն սրբութե,
և զրեալ անուն ճոր 'ի գիրն. զոր ոչ ոք
գիտե՝ բայց միայն որ առնու):

ՀԱՅՏՏՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՎՀԱՆՆՈՒ 2, 17

Մարտի 1-ին



ատվարժան պարոն դոկտոր Լեփսիուս, Դուք այստեղ հայկական գործին վերաբերող փաստաթղթերի մի շնչին մասն եք միայն տեսնում...

Գաղտնի խորհրդականը, սիրալիր մի մարդ, նուրբ գծավոր մարմար հիշեցնող սպիտակ ձեռքը դնում է սեղանին դիզված փոշոտ թղթերին։ Այդ կույտը շատ բարձր է։ Դրա ետևում շարունակ երևում ու անհետանում է խորհրդականի դեմքը, որով նա նման է ցեղական ձիու։

Ապշեցուցիչ կերպով փոքրիկ, դատարկ սենյակի բարձր պատուհանը բաց է։ Աբաղաքին գործոց պաշտոնատան պարտեզից ներս է հոսում ամառային խոնավ, ծանր օդը։ Յոհաննես Լեփսիուսը լուրջ ու ձգված նստել է հյուրասեղանի առաջ, գլխարկը ծնկին։ Էնվեր փաշայի հետ ունեցած նրա նշանավոր գրույցից հազիվ թե մի ամիս է անցել, բայց պատվելու տեսքը երկյուղալիորեն փոխվել է։ Մազերն ավելի ցանցառ են թվում, մորուքը՝ ավելի սպիտակած, քիթը՝ ավելի կարճ ու սրածայր։ Աչքերն այլևս չեն ճառագայթում։ Դրանց առջև ծավալվող երազային հեռաստանները չբացել են, տեղի տվել սպասողական, հեգնող թերահավատության։ Մի՞թե մի ամսում արշան հիվանդությունը կարող էր այդպես տագնապալիորեն ծանրանալ։ Թե՞ հայ ժողովրդի գլխին կախված նզովքը խորհրդավոր գործությամբ հյուծում է նաև գերմանացուն։ Գուցե դա կարճ ժամանակամիջոցում կատարած փիթիարի աշխատանքի հետևանքն է։ Հակառակ մահվան և սատանայի, հայկական նպաստի գործն արդեն հաստատուն հիմքի վրա է դրված։ Նույնիսկ փող կա, և լավագույն մարդկանց սիրտն արդեն շահված է։ Մնում է միայն լուծել գերագույն իշխանության սֆինքսային առեղծվածը։ Պատվելու հայացքը պսպղուն պենսնեի տակից արհամարհանքով սահում անցնում է թղթակույտի վրայից։

Սիրալիր խորհրդականը հոնքերը բարձրացնում է, բայց ոչ թե դարմանքից, այլ ոսկեդրվագ ակնոցն իջեցնելու նպատակով։

— Հավատացե՛ք ինձ, օր չի անցնում, որ այստեղից հիշեցում չու-
ղարկվի Կոստանդնուպոլիս՝ դեսպանությունը: Ժամ չի անցնում, որ գեր-
մանական դեսպանը չգնա էնվերի ու Թալիաթի մոտ, չմիջնորդի այդ
հրեշավոր գործի առթիվ: Չնայած իր բազմաթիվ հոգսերին, պարոն
Ռայիսկանցներն անգամ անձամբ հետաքրքրվում է դրանով, այն էլ
մեծագույն եռանդով: Դե, նրան լավ գիտեք: Մարկ Ավրելիոսի նման
մարդ է... Ինչ վերաբերում է պարոն Ֆոն Բեթման-Հոլվեգին, ապա ես
կկամենայի նրան Ձեզ մոտ արդարացնել, պարոն գոկտոր Լեփսիուս: Նա
այսօր, դժբախտաբար, չի կարող Ձեզ ընդունել...

Լեփսիուսը մեջքը ետ է գցում բաղկամոտի թիկնակին: Ձայնը հըն-
չում է առավել հոգնած, առավել սուր շեշտով.

— **Եվ ի՞նչ դպալի հաշտություններ են ձեռք բերել մեր դիվանա-
պետները, պարոն գաղտնի խորհրդական:**

**Ապիուսի, մարմարափայլ ձեռքը թղթակույտի մեջ ինչ-որ փաս-
տաթուղթ է սրտնում.**

— Տեսե՛ք: Էրզրումի հյուպատոսը պարոն Շոյբներ-Ռիիթերն է,
Լեհքսանդրեթինը՝ պարոն Հոֆմանը: Հալեպում գլխավոր հյուպատոսը
Ռյոսլերն է: Մարդիկ շարունակ լուրեր են հաղորդում: Հայերի համար
իրենց կտոր-կտոր են անում: Աստված գիտե, թե միայն Ռյոսլերը քա-
նի՜-քանի՜ հայ է փրկել, հարյուրավոր թշվառների: Եվ ինչո՞վ են հա-
տուցել այդ մարդկայնությունը: Անգլիական մամուլը նրան ներկայաց-
նում է իբրև արյունաբերու մի շուն, որը Մարաշում գրգռում է թուրքե-
րին, սպանդի հրահրում: Ի՞նչ կարելի է անել նման դեպքում:

Լեփսիուսն այժմ փորձում է որսալ սիրալիր պարոնի հայացքը,
բայց սա իր թղթե պարսպի ետևում շարունակ երևում ու անհայտա-
նում է, ինչպես ամպերի տակ սահող քմահաճ լուսին.

— Պարոն գաղտնի խորհրդական, ես գիտեմ, թե ինչ կարելի է
ունել... Ռյոսլերն ու մյուսները, անշուշտ, պատվարժան մարդիկ են: Ես
նրանց ճանաչում եմ... Այդ ամենից բացի, Ռյոսլերը շատ ազնիվ էլ
տղա է... Բայց ի՞նչ գործ կարող է գլուխ բերել այդքան փոքրիկ, խեղճ
ու կրակ մի հյուպատոս, եթե անհրաժեշտ աջակցություն չգտնի:

— Բայց լսեցե՛ք, պարոն պատվելի: Ոչ մի աջակցություն: Դա
ավելի քան անարդարացի ենթադրություն է:

Լեփսիուսը ձեռքով նյարդային շեշտակի շարժում արեց, հասկաց-
նելով, թե գործը չափազանց լուրջ է, և հարկ չկա քաղաքավարական
անվերջանալի ասուլիսով սպանել սուղ ժամանակը.

— Պարոն գաղտնի խորհրդական, ես շատ լավ գիտեմ, որ ամեն

հնարավոր բան էլ կարող է պատահել: Դիվանագիտական ամենօրյա միջամտություններն ու միջոցառումներն ինձ հայտնի են: Սակայն տրվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե պետական աշխարհի գործիչների հետ, որոնք պատկառանքով են վերաբերվում դիվանագիտական խաղի կանոններին, այլ էնվերի և Թալիաթի նման մարդկանց հետ: Սրանց համար հնարավորը շատ է քիչ, իսկ անհնարինը բավական չէ: Հայերի բնաջնջումը նրանց ազդային քաղաքականության հիմնական նպատակն է: Ես այդ բանում համոզվեցի: Էնվեր փաշայի հետ ունեցած իմ երկար-բարակ գրույցի ժամանակ, Գերմանական դիմումների հեղեղն այդ մարդկանց վրա բնավ էլ չի ազդել, իսկ լավագույն դեպքում պրանք կարող են մեր գլուխը տանել իրենց կեղծ քաղաքավարությանը:

Պաղտնի խորհրդականը խաշում է թեև: Նրա երկարավուն դեմքն անհամբերություն է արտահայտում:

— Իսկ Դուք, պարոն զոկտոր Լեփսիուս, գիտե՞ք մի այլ ճանապարհ, որով կարելի է միջամտել բարեկամ և դաշնակից մի պետության ներքին գործերին:

Յոհաննես Լեփսիուսն ուշի-ուշով իր հայացքը խորասուզում է գրլխարկի մեջ. կարծես այդտեղ պատրաստ դրված է այդ հարցին պատասխանող ծանոթագրությունը: Բայց, աստված մկա, որքա՜ն ավելորդ կլինեի այդ չարաբանքը: Պատվելու խեղճ գլխում գիշեր-ցերեկ այդ կարգի տասնյակ հազարավոր ծանոթագրություններ են վխտում, վանում քուն ու դադար: Այժմ դոկտորն ուզում է կենտրոնանալ, որպեսզի հակիրճ ու մեթոդիկ պատասխան տա.

— Ամենից առաջ պետք է մեզ համար պարզենք, թե Թուրքիայում ինչ է կատարվում և ինչ է արդեն կատարվել: Քրիստոնյաների հալածանքն այնպիսի չափերի է հասել, որ ներոնի ու Դիոկղետիանոսի օրոք տեղի ունեցած հայտնի հալածանքները դրա հետ ամենահեռավոր համեմատության մեջ անգամ չեն կարող դրվել: Դրանից բացի, համաշխարհային պատմության մեջ կատարված ամենամեծ ոճիրը, ինչպես պետք է եղածն անվանել, և ինչպես Դուք էլ պետք է խոստովանեք...

Պաշտոնյայի վճիռ աչքերում հայտնվում է թեթև հետաքրքրության մի շող: Նա լսում է, իսկ Լեփսիուսը լավ կշռադատված խոսքերով քայլ առ քայլ առաջ է գնում: Էնվեր փաշայի մոտ կրած պարտությունից հետո պատվելին, անկասկած, որոշ դաս է առել, գիտե, թե ինչպես պետք է վարվել քաղաքագետների հետ:

— Մենք իրավունք չունենք հայերին նաչելու իբրև արեւելյան կիսավայրենի մի ժողովրդի... Նրանք դաւաճարակալած, քաղաքակիրթ

մարդիկ են: Այդքան նրբազգաց մարդիկ մեզ մոտ, Եվրոպայում էլ հազ-
վադեպ են պատահում: Ասում եմ միանգամայն անկեղծորեն...

Գազտնի խորհրդականի նեղլիկ դեմքի վրա ոչ մի մկան չի շարժ-
վում: Դժվար է որոշել, թե նա արդյոք չափազանցություն չի՞ համարում
հույ «առևտրական ժողովրդի» մակարդակի բարձրացումը:

— Այստեղ, — շարունակում է Յոհաննես Լեփսիուսը, — խոսքը չի
վերաբերում միայն Թուրքիայի ներքին քաղաքականության որևէ հար-
ցի: Նույնիսկ նեգրական մի փոքրաթիվ թզուկ ցեղի ոչնչացումը բնա-
ցնցոյների և բնաչնջվույների ներքին բաղադրականության հարց չէ: Այն-
պես որ մենք՝ գերմանացիներս, չենք կարող պոլիտիկոս ազատել ցա-
վակցական կամ հուսահատական չեղարկումից: Թշնամաբար տրամա-
դրված արտասահմանը մեզ վրա կցցի պատասխանատվությունը:

Գազտնի խորհրդականը թափով մի կողմ է հրում թղթակույտը,
կործին հանկարծ թարմ օդի կարիք է զգում:

— Դա Գերմանիայի սազմական ղեկավարության խորապես ող-
բարի հատկանիշն է: Ուրբան էլ մեր խիղճը մաքուր լինի, մեզ վրա կբար-
ցին ուրիշների կատարած արշունահեղության հանցանքը...

— Այս աշխարհում ամեն ինչ ամենից առաջ բարոյական հարց է,
սպոյտ նոր միայն քաղաքական:

Գազտնի խորհրդականը գլխով հավանություն է տալիս.

— Սքանչելի՜ է, պարոն պատվելի: Ես նույնպես կողմնակից եմ
այն տեսակետին, որ քաղաքական վճիռներ կայացնելիս ամենից առաջ
պետք է հաշվի առնել բարոյական կողմը...

Լեփսիուսը հաջողության հոտ է առնում: Ուրեմն՝ պետք է պինդ
կոչել:

— Պարոն գազտնի խորհրդական, ես Ձեզ մոտ չեմ եկել իբրև մի
խեղճ ու անճարակ անհատ: Մեծամտություն չի լինի, եթե ասեմ, որ
ես հանդես եմ գալիս գերմանական ամբողջ քրիստոնեության անունից,
թե՛ բողոքական, թե՛ կաթոլիկ: Ես գործում եմ խոսում եմ այնպիսի նշա-
նալոր մարդկանց գիտությունից ու երաշխավորությամբ, ինչպիսիք են
Հաբնաքը, Գայսմանը, Դիբելիուսը...

Գազտնի խորհրդականը հավանություն տվող հայացքով հաստա-
տում է այդ անունների կշիռը: Սակայն Լեփսիուսը համակվում է իր
նախկին խանդավառությամբ, որը նրան հաճախ է դավաճանել:

— Գերմանացի քրիստոնյան այլևս չի կարող անտարբեր հանդի-
սատեսի նման դիտել քրիստոնեության դեմ կատարվող այս ոճրագոր-
ծությունը: Նրա խիղճը չի հանդուրժի, որ նա այսուհետև էլ մեղաւորից

լինի իր սառնասրտությամբ: Գերմանացի քրիստոնյաների պատրաստակամությունից է կախված կայսրության հաղթանակը կամ պարտությունը: Իս ինքս ինձնից զզվելու չափ ամաշուժ եմ, քանի որ թշնամական մամուլը լեզվ-լեցուն է հայկական տարագրությանը վերաբերող հաղորդագրություններով, մինչդեռ գերմանական լրագրերը գերմանացի ժողովրդին հրամցնում են էնվերի կեղծավոր կոմյունիկեն, թաքցնելով ճշմարտությունը: Մի՞թե մենք արժանի չենք իմանալու մեր հավատակիցների ճակատագրին վերաբերող իրողությունը: Այս անվայել դրությունը պետք է վերջ տալ:

Պատվելու մեղադրական խոսելաձևից փոքր-ինչ զարմացած՝ գաղտնի խորհրդականը մատներն իրարից հեռացնում է, անմեղ-անմեղ վրա բերում:

— Հապա գրաքննությունը: Գրաքննությունը երբեք թույլ չի տա: Դուք, սլարոն Լեփսիուս, պատկերացում անգամ չունեք, թե որքան է խճճված սույն գործը:

— Գերմանացու ամենատարրական իրավունքը խաբված չլինելն է: Գաղտնի խորհրդականը ներողամտաբար ժպտում է:

— Իսկ ի՞նչ կլինի մամուլի այդ արշավանքի հետևանքը: Գերմանական նյարդերի և թուրքական դաշինքի քալրայում:

— Այդ դաշինքը չպետք է մեզ պատմության առաջ կանգնեցնի իբրև մեղսակիցների: Ուստի և մենք փափագում ենք, որ մեր կառավարությունը անհասպաղ գործի անցնի: Ստամբուլից ամենաչնչ վճռականությամբ պահանջեցեք, որպեսզի չեղոք երկրների ներկայացուցիչներին՝ ամերիկացիներին, շվեյցարացիներին, հոլանդացիներին, սկանդինավյաններին կազմված հանձնաժողովին թույլ տրվի մուտք գործել Անատոլիա և Սիրիա, քննել տեղի ունեցածը:

— Պարոն պատվելի, Դուք շատ լավ եք ճանաչում «երիտասարդ թուրքերին», գիտեք, թե դրանք պետական ինչպիսի գործիչներ են, Ինքներդ պետք է կանխատեսեք, թե մեր այդ պահանջին ինչ պատասխան կարող է տրվել:

— Այդ դեպքում Գերմանիան պետք է դիմի սուսվել զորավոր միջոցների...

— Իսկ Ձեր կարծիքով որո՞նք են այդ միջոցները:

— Պետք է սպառնալ, որ Թուրքիային ալլևա ոչ մի օգնություն ցույց չի տրվի, ետ կկանչվի գերմանական ռազմական սպատվիրակությունը, ռազմաճակատից ետ կբերվեն գերմանական սպաներն ու զինվորները:

Գաղտնի խորհրդականի սառը, համակրելի դեմքի սիրալիրությունը փախվում է կարեկցական բարություն.

— Պարոն Լեփսիուս, ինձ մոտ Ձեզ այնպես էին նկարագրել, ինչպես որ կաք. այսքան... անմեղ...

Շեշտակի վեր է կենում: Ամառային մոխրագույն կոստյումը վրան ավելի ձիգ է նստում, քան սովորաբար պետք է նստի այդ կարգի մարդկանց վրա: Որոշ անփութությունը վստահություն ու համակրանք է ներշնչում: Նա շրջվում է գեպի Սվրսպայի ու Ասիայի քարտեզը, որը կախված է պատից, նրկնագույն հրակնհրով նախշված ձեռքը դնում է արեւիկի վրա:

Պարոն Լեփսիուս, Դարդանիլը, Կովկասը, Պաղեստինն ու Միջագետքը այսօր ավելի շուտ գերմանական ռազմաճակատներ են, քան թուրքական: ՆՔԻ գրանիք ձախողվին, ապա փուլ կգա նաև մեր ռազմական ամբողջ շնորք: Ուրեմն՝ մենք չենք կարող թուրքերին սպառնալ մեր սեփական ինքնասպանությունամբ, առանց ծաղր ու ծանակի առարկա դառնալու: Կարիք չկա հիշեցնելու, թե Նորին մեծություն կազմերը ինչ վիթխարի նշանակություն է տալիս մեր արևելյան աղդեցությանը: Մի՞թե չգիտեք, որ թուրքերն իրենց ավելի շատ պարտատերեր են համարում, քան պարտապաններ: Մինչև օրս էլ օսմանյան կառավարության մեջ չափազանց ուժեղ են Անտանտային հարող հոսանքները: Իբրև գաղտնիք, կարող եմ հայտնել, որ Կոմիտեի մեջ մտնող զորավոր խմբերից մեկը սիրով պատրաստ է փոխել իր քաղաքական համոզմունքների ուղղությունը և այսօր իսկ հաշտության բանակցություններ սկսել մեր թշնամի պետությունների հետ: Նման դեպքում Դուք հեշտությամբ կկարողանալիք ակնհատես լինել, թե ինչպես նույն Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք այսօր հայերի դեմ կատարվող զազանությունների առթիվ վրդովվում են, լացուկոծ բարձրացնում, հետևյալ օրը կփակեին իրենց աչքերը: Դուք ճշմարտությունի՞ց եք խոսում, պարոն Լեփսիուս: Ճշմարտությունն այն է, որ այս խաղի մեջ հաղթանակի բանալին թուրքերի ձեռքին է, որ մենք անսահմանորեն զգույշ պետք է լինենք և հարգենք հնարավորի սահմանները:

Ցոհաննես Լեփսիուսը գաղտնի խորհրդականին լսում է սնվրդով: Նա հաստատ գիտե՞ այդ ճշմարտությունները, թե ինչպես դրանք դաշունի պես սուր տրամաբանությամբ ներկայացնում են «որդիք աշխարհիս այսօրիկ»: Նզրակացություններ են անում կտրուկ, առանց այլեւալության: Ով շղթայի մի օղակին է միայն տեղյակ, կորած է: Իսկ պատվելին շատ հեռու է նման բաներ իմանալուց: Վերջին շաբաթ-

ներին կարծես նրա մտածողության թաղանթի վրա կոշտուններ են հայտնվել, և նա արդեն անկարող է այդ կարգի ճշմարտություններն ընկալել: Պատվելին չի գայթակղվում: Մենում է իր նախկին շրջանակի մեջ:

— Իս քաղաքագետ չեմ: Իմ գործը չէ, թե վերջին րոպեին ինչ միջոցներ ու ճանապարհներ պետք է գտնել հայ ժողովրդի մի մասը փրկելու համար: Սակայն իմ պարտքն է, իբրև գերմանացի մեծաթիվ քրիստոնյաների համախոհ ներկայացուցիչ, թախանձագին խնդրել, որ այդպիսի միջոցներ ու ճանապարհներ գտնվեն, քանի դեռ ուշ չէ:

— Պարոն պատվելի, գործը որ կողմն էլ շուտ տանք, հայերի ճակատագիրը կարելի է միայն մեղմացնել, բայց փոխել, ցավոք սրտի, անհնարին է:

— Այդ ոչ քրիստոնեական տեսակետը ո՞չ իմ բաշխամաններին կարող է գոհացնել, ո՞չ էլ ինձ:

— Հասկացե՛ք վերջապես, որ այդ ճակատագրի դեմ գործում են մեր ազդեցությանը չենթարկվող պատմական ավելի հզոր ուժեր...

— Ես միայն այնքանն եմ հասկանում, որ էնվերն ու Թալիաթը դիվալին հանձարեղությանը բնորոշ են պատմական այդ հզոր ուժերի դերը խաղալու ամենահարմար պահը:

Գաղտնի խորհրդականը կոտրատվելով ժպտում է, իբր թե հակված է ցույց տալու իր կրոնական աշխարհայացքի քղանցքը:

— Մի՞թե նիցշեն չի ասել. «Ինչ որ փուլ է գալու, պետք է քանդել»:

Բայց նիցշեն այն մարդը չէ, որ կարողանա պղտորել Յոհաննես Լեփսիուսի նման ադամորդու միտքը: Չուղենալով տեղի տալ խոսակցությանն սպառնացող վերացական բնույթին, պատվելին կտրուկ հայտնեց իր կարծիքը:

— Ո՞վ գիտե, թե ով է փլշողը, ով է քանդողը:

Գաղտնի խորհրդականը նորից նստելով գրասեղանի առաջ, թուրքիկ հայացք է նետում պատի քարտեզին:

— Հայերը կործանվում են իրենց աշխարհագրության երեսից: Դա տկարների ճակատագիրն է, ատելի փոքրամասնության ճակատագիրը:

— Ամեն մարդ, ամեն ազգ երբեք էլ կարող է ընկնել տկարության մեջ: Ուստի և չպետք է հանդուրժել փոքրամասնությունը բնաջնջելու կամ փոքրամասնությանը վնաս հասցնելու որևէ միջադեպ:

— Պարոն դոկտոր, ինքներդ Ձեզ երբեք չե՞ք տվել այն հարցը, թե արդյոք ազգային փոքրամասնություններն ավելորդ հոգսեր չե՞ն պատ-

ճառում, և ամենից լավն այն չի՞ լինի, եթե դրանք ոչնչանան, անհետանան:

Լեփսիուսն իջեցնում, եռանդով մաքրում է ակնոցը: Աչքերը թարթում է բութ, հոգնած արտահայտությամբ: Խամրած հայացքը նրա ամբողջ մարմնին մի տեսակ անբարեձև տեսք է տալիս:

— Պարոն գաղտնի խորհրդական, մի՞թե մենք՝ գերմանացիներս, փոքրամասնություն չենք:

— Ի՞նչ եք ուզում դրանով ասել: Ձեռն հասկանում:

— Գերմանիայի դեմ միավորված Նիդրալայի ներսում մենք սոսկալի վտանգի ենթակա փոքրամասնություն ենք: Վա՛յ մեզ, եթե մեր գործերը ձախողվեն: Այնպես որ մեր աշխարհագրությունն էլ այնքան խելացիորեն չի ընտրված:

Գաղտնի խորհրդականի դեմքն այլևս սիրալիր չէ, այլ ձգված և սաստիկ գունատ: Պատահանից ներս է լցվում միջօրեի փոշոտ շոգի հեղեղը:

— Շատ ճիշտ է, պարոն պատվելի: Հենց այդ պատճառով էլ յուրաքանչյուր գերմանացի պետք է մտահոգվի իր սեփական ժողովրդի ճակատագրով և խորհի այն արյան մասին, որ թափում է, ինչպես Գուք րարեհաճեցիք որակել, գերմանական փոքրամասնությունը: Մենք միայն այս տեսակետից ելնելով կարող ենք զբաղվել հայկական հարցով:

— Մենք՝ քրիստոնյաներս, ապավինում ենք աստծո ողորմածությանը և հնազանդ ենք Ավետարանի պատվիրաններին: Ես, պարոն գաղտնի խորհրդական, բացեիքաց կասեմ, որ հերքում եմ որե՛կ այլ տեսակետ: Մի քանի շաբաթ է, ինչ ինձ համար օրեցօր ավելի պարզ է դառնում, որ աշխարհի տիրակալների՝ քաղաքագետների ձեռքից պետք է խլել իշխանությունը և մեր փոքրիկ հողագնդի վրա հիմնել Փրկչի համայնքը, Քրիստոսի իրավակարգը...

— «Տուք գկայսերն կայսեր»:

— Բայց մաշված մետաղադրամից բացի, ի՞նչն է կայսերական: Տերն այս բանը չի ասել աստվածային ինչ-որ խորամանկությամբ: Ո՛չ, ո՛չ: Ժողովուրդներն իրենց բնածին հատկությունների հպատակներն են: Եվ այդ ժողովուրդների հաշվին ապրել ցանկացող շողոքորթները կեղծավորաբար գրգռում են նրանց սնամիտությունը: Իբր թե բացառիկ արժանիք է՝ ձեռնած լինել շուն կամ կատու, կաղամբ կամ կարտոֆիլ: Սակայն Հիսուս Քրիստոսը մեզ մշտնջենական օրինակ է ցույց տալիս: Աստծո ստեղծած մարդուն մոլություններ են տրվում միայն նրա հա-

մար, որ նա դրանք հաղթահարի: Ուստի և այս աշխարհում պետք է իշխեն միայն Քրիստոսի իսկական ծառաները, քանի որ նրանք իրենց մոլորությունները, երկրային պայմանները, հաղթահարել են: Սա է իմ քաղաքական հավատամքը, պարոն խորհրդական:

Պրոսպերի արիստոկրատն առանց որևէ հեգնանքի ասում է.

— Պարոն պատվելի, Դուք խոսեցիք իբրև զտարյուն կաթոլիկ:

— Ավելի քան կաթոլիկ: Որովհետև, իմ համոզմամբ, եկեղեցին կողմնակից է, որ տիրապետի դիւստանտական որևէ իշխանություն:

Գաղտնի խորհրդականը նորից վերցնելով՝ մեկնակնոցը, կարծես դրանով ուզում է հասկացնել, թե նման դատողությունների ժամկետը լրացել է:

— Քանի դեռ չենք կանգնել սրբազան ինկվիզիցիայի դատաստանի առաջ, խեղճ աղամորդիներս պետք է պատասխանատվություն կրենք:

Յոհաննես Լեփսիուսը, երևի զգալով, որ չափն անցավ, նահանջում է: Նրա խոսքերը հնչում են հանդարտ, գրեթե անտարբեր:

— Պարոն խորհրդական, ուզում եմ Ձեզ հետ ավելի անկեղծ լինել... Դեռևս մի քանի օր առաջ ես հույսեր էի փայփայում և հավատացած էի, թե պարոն ռայխսկանցլերը ինձ այս սլաքաբույս պետք է ավելի ազդեցիկ միջոցներ տրամադրի, քան մինչև այժմ: Այսօր Դուք ինձ վերջնականապես համոզեցիք, որ Բարձր Դուռն հարցում մեր կառավարության ձեռքերը կապված են, և պետք է վերջ տալ ձանձրալի դիմումներին ու միջնորդություններին: Լավ: Բայց իմ ձեռքերը չի կարող կապել պետական որևէ նկատառում: Եվ այժմ Գերմանիայում ապրող մարդկանցից միայն իմ ուսերին է ընկնում հայկական հարցի ամբողջ ծանրությունը: Ես մտադիր չեմ դիջումներ անել և ետ քաշվել: Իմ բարեկամների ընկերակցությամբ ժողովրդի առաջ կլուսաբանեմ այս խնդիրը: Որովհետև քրիստոնեական օգնության գործը ես կկարողանամ հաստատուն հիմքի վրա դնել միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ իմանան ամբողջ ճշմարտությունը... Ուստի և խնդրում եմ, գոնե այս մի բանում որևէ արգելք չհարուցվի:

Գաղտնի խորհրդականը, որը խորասուզված էր իր ձեռքի ժամացույցի ուսումնասիրության մեջ, ուրախացած բարձրացնում է գլուխը:

— Պարոն պատվելի, անկեղծությունն ամենալավ բանն է... Դուք ինձանից չպետք է վիրավորվեք, եթե հայտնեմ, որ Ձեզ վաղուց արդեն հետևում եմ: Պոլսում եղած ժամանակ առիթ՝ եք տվել բազմաթիվ բողոքների: Կրկնում եմ, չեք պատկերացնում, թե որքան է խնճված այդ գործը: Ցավում եմ, խոր հարգանքով եմ վերաբերվում Ձեր մարդասիր-

րական գործունեությանը: Սակայն քաղաքական իմաստով այժմ դա ցանկալի չէ: Շատ հարգելի պարոն դոկտոր, Ձեզ խորհուրդ կտայի սահմանափակել Ձեր գործունեությունը և հնարավորության շափ անհրաժեշտ անհկատելի:

Պատվելին պատասխանում է ավելի շուտ քրթմնջյունով, քան թե հանդիսավոր շեշտով.

— Իմ կոչումն է դա: Աշխարհում ոչ մի գորավոր ուժ չի կաբաղ արգելի ինձ հետեելու իմ կոչմանը:

— Այդպես մի՞ առեք, պարոն դոկտոր Լեփսիուս, — մտահոգ սիրալիրությամբ ու երկյուղով ասում է գաղանի խորհրդականը, — աշխարհի գորավոր ուժերից մի քանիսն արդին ուզում են բոլորովին արգելել Ձեր գործունեությունը:

Պատվելին ձեռքով շոշափում է բաճկոնի ձախ կողմը, ապա ոտքի է նլնում.

— Պարոն խորհրդական, չափազանց շնորհապարտ եմ Ձեզ՝ անհիղծության և խորհրդի համար:

Բորձրահասակ, սլացիկ պարոնը Լեփսիուսի առաջ կանգնում է մի ահաակ ինքնագոհ վարանումով, որը նրան շատ է սագում:

— Ուրախ եմ, որ այսքան շուտ հասկացանք իրար, պարոն պատվելի: Փունատ եք երևում: Ամենագտակար գործն արած կլինեիք, եթե միառժամանակ թեթևացնեիք Ձեր հոգսերը, ապրելիք Ձեզ վերաբերող առօրյայով: Պոտսդամում չե՞ք ապրում:

Յոհաննես Լեփսիուսն իր ափսոսանքն է հայտնում, որ այդքան ժամանակ խլեց պարոն խորհրդականից: Սա հմայիչ ժպիտով պատվելուն ուղեկցում է դեպի դուռը.

— Ո՛չ, պարոն պատվելի, այսքան հետաքրքիր ժամ վաղուց չէի անցկացրել:

Կեսօրվա շոգից շիկացած Վիլհելմշթրասեով անցնելիս Լեփսիուսն ինքն իրեն ստուգում է. արդյոք, Տիրոջ ասածի համաձայն, ինքը կարողացա՞վ աղավնո: պես հեզ և օձի պես խելոք լինել: Բայց իսկույն, ստիպված, խոստովանում է, որ ձախողվեց թե՛ իբրև աղավնի, թե՛ իբրև օձ: Բայց, բարեբախտաբար, այնքան հեռատես է գտնվել, որ նախապես պատրաստել է բոլոր տեսակի անհրաժեշտ անձնագրերը, վիզաները, ուղևորության արտոնագրերը, դրամ փոխադրելու թույլտվութիւններ: Ահա թե ինչո՞ւ նա այնքան անօգուտ շոշափեց բաճկոնի ձախ գրպանը, որտեղ պահում էր այդ սրբությունները: Արագ շրջվում է. հոքրեական որևէ պաշտոնյա իրեն չի՞ հետապնդում: Վճիռ է կայացնում:

Ճեպարնթացը Բազել կմեկնի ժամը երեքն անց քառասունին: Գեոեւ ավելի քան երեք ժամ ունի: Կարող է հեռախոսով կապվել տան հետ, ճամպրուկը բերել տալ, պատրաստվել ուղևորվելու: Գուցե վաղն իսկ սահմանները նրա առաջ փակ լինեն: Այնինչ նա պետք է մեկնի Ստամբուլ: Թե ինչու, դեռևս որոշակի պատկերացում չունի: Գերմանիայում նպաստի գործն առանց նրա էլ առաջ է շարժվում: Կաղմակերպությունն ստեղծված է, գրասենյակը գործում է, ներգրավված են բարեգործներ, բարեկամներ ու աշխատակիցներ: Պատվելու տեղը ոչ թե ապահով, անտարբեր հեռուներն են, այլ հենց արշան ծովի եզերքը:

Պոտսդամի հրապարակում երթևեկությունը շշմեցուցիչ է: Կարճատեւ լեփսիուսը երկար է սպասում, մինչև ողջ ու անվթար անցնում է փողոցի մյուս կողմը: Ավտոմեքենաների, ավտոբուսների և տրամվայների հոնդյունը, դըրդոցը, սուլոցն ու զնգոցը, իրար միացած, ականջ են խլացնում, իբրև ինչ-որ բարբարոսական վիթխարի եկեղեցու զանգերի զսղանջ: Մտաբերում է մի փոքրիկ ոտանավոր: Դա գրի առավ շատ տարիներ առաջ, երբ մի փոքրիկ, շարունակ ճոճվող նավով անցնում էր Հոլհան առաքյալի Պատմոս Պատինո կոչվող ժայռոտ կղզու մոտով: Ականջին հնչում է կրկներգը.

Ա և Օ, Օ և Ա,

Պատինոյի զանգերն հնչում են ահա:

Եվ թվում է, թե ոտանավորի տողերն իրար հետ են կապում երկու ալնքան հակադիր վայրեր, ինչպիսիք են Պատմոսն ու Պոտսդամի հրապարակը:

Ստամբուլ: Գիշերները որսի դուրս եկող երկշոտ գազանի կյանք:

Յոհաննես Լեփսիուսը գիտե, որ իրեն հետևում են, լրտեսում: Այդ պատճառով էլ Թոքաթլյան հյուրանոցից մեծ մասամբ դուրս է գալիս գիշերները: Իր գալստյան առաջին օրը պաշտոնական ալցոլ զնաց գերմանական դեսպանի մոտ: Միևիստրի, դեսպանատան քարտուղարի կամ մամուլի լիազոր կցորդի փոխարեն պատվելուն ընդունեց ինչ-որ ստորին պաշտոնյա, առանց ալլեալլություն, չոր-չոր հարցրեց, թե ինչ նպատակով է դոկտորը ժամանել Կոստանդնուպոլիս: Լեփսիուսը պատասխանեց, որ ոչ մի առանձին մտադրություն չունի: Իր սիրելի քաղաքը եկել է փոքր-ինչ հանգստանալու: Ի ղեպ դա ներդաշնակվում է իր հետապնդած նպատակին: Պատվելին հստակ պատկերացում չունի, թե ինչ պետք է կարողանա ձեռնարկել: Միայն գիտե, որ ոչ թուրքերի մոտ

երես ունի, ոչ էլ գերմանացիներին Օրինակ, գերմանական դեսպանության կոբլենտի հրամանատարը, այն պատվարժան մարդը, որը երկար շաբաթանքների զնով գլուխ բերեց պատվելու և էնվեր փաշայի հանդիպումը, Բերայի փողոցներից մեկում երեսը շուտ տվեց, հենց որ նկատեց ծերունուն: Անտված գիտե, թե նրա մասին ինչ ստոր հերյուրանքներ են տարածում: Հաճախ սարսուռն է այն մտքից, թե ինքը թուրքական մայրաքաղաքում երևի մեն-մենակ մնա, քանի որ հայրենի երկրի ներկայացուցիչները ոչ միայն չեն օժանդակում, այլև թշնամաբար են տրամադրված: Եթե իթթիհաթականների մտքով անցնի նրան սպանել, ապա դիակի շուրջը դիվանագիտական մեծ աղմուկ չի բարձրանա: Հուսահատության պահերին քիչ է մնում՝ թողնի, հեռանա իր հայրենիքը: Իզուր ժամանակ է վատնում: Արդեն օգոստոս ամսվա երրորդ շաբաթն է: Բոսֆորի վրա թխսի պես նստել է աննկարագրելի շոգը: «Ի՞նչ կարող եմ անել այստեղ»,— ինքն իրեն հարց է տալիս դուկտորը: Իրեն համեմատում է այն անվորձ գողի հետ, որը յոթ փակով փակված երկաթյա դուռը ջանում է բացել մերկ ձեռքերով՝ առանց կեռի, առանց կեղծված բանալու, ոստիկանության աչքի առաջ: Դա պարզ է: Ինքը պետք է այդ դռան մեջ որևէ ձեռք բացի, ստեղծի իրական օգնության հնարավորություն: Այլապես պաշտոնական ճանապարհներով ստացվող բոլոր փողերը կկորչեն, և նպատակի գործը հօդս կցնդի:

Լեփսիուսը դիմում է հանդուգն քայլի: այցելում է հայոց պատրիարք Զավեն սրբազանին: Այն օրից ի վեր, ինչ նա վերջին անգամ տեսավ հովվապետին: Կյանքի մնացորդը կարծես խույս է տալիս ծերունու մարած դեմքից: Բարեպաշտ հայը մտացրիվ, անթարթ նայում է իր հյուրին: Երբ ճանաչում է, այլևս չի կարողանում արտասուքը պսպել:

— Որդյակ իմ, Զեր գլխին փորձանք կբերեք,— մրմնջում է նա:— վա՛յ Զեկ, եթե իմանան, որ ինձ մոտ եք եկել:

Ով ահա պատվելին լսում է ճշմարտությունն իր ամբողջ ահավոր մանրամասնություններով: Սրբազանը պատմում է վերջին շաբաթների իրադարձությունները, որ տեղի են ունեցել Լեփսիուսի բացակայության միջոցով: Պատմում է կցկտուր, չոր ու ցամաք, կարծես դժվարանում է խոսել: Փրկության ամեն մի փորձ ոչ միայն գուրկ է հեռանկարից, այլև աղվելորդ է, քանի որ տարադրությունն արդեն լիովին իրագործված է: Հոգևորականների մեծ մասը և քաղաքական բոլոր գործիչներն սպանված են: Ժողովուրդն ուրդին բաղկացած է սովառանջ կանանցից ու երեխաներից: Այս կամ այն չկողք պետության կողմից հայերին ցույց

տրված որեւէ օգնութիւնը միայն գրգռում է էնվերի ու Թալիաթի կատաղութիւնը, աւիթ տալիս նորանոր գազանութիւններու:

— Ամենից լավն այն է, որ մարդ ոչինչ չձեռնարկի, լուռ մնա, մեռնի:

Մի՞թե Լեփսիուսը չի նկատել, որ այս տունը՝ պատրիարքարանը, շրջապատված է լրտեսներով և գաղտնի գործակալներով: Այս սենյակում ասված ամեն մի խոսքը վաղն ևեթ, անկասկած, հասնելու է Թալիաթ բեյին: Աչքերը սարսափահար թարթելով, Զավեն սրբազանը հյուրին խնդրում է ականջը մոտեցնել իր բերանին: Այս ձևով Լեփսիուսն իմանում է, որ հայերը բարձրացել են Մուսա լեռը, պարտութեան մատնել թուրք գինվորականներին, և մինչև օրս էլ լեռը մնում է անառիկ: Պատրիարքի մեղմաշշունչ ձայնը դողում է:

— Մի՞թե սա գարհուրելի չէ: Ասում են, թե մի քանի հարյուր զինվորական է սպանվել:

Յոհաննես Լեփսիուսի կարծիքով դա բնավ էլ զարհուրելի չէ: Պենսնեի ետեկից պատանեկան փայլով կայծկլտում են գերմանացու երկնագույն աչքերը:

— Զարհուրելի՞: Ո՛չ, սքանչելի՞ է: Եթե մի երեք այդպիսի Մուսա լեռ լույս ընկներ, գործն այլ ընթացք կստանար: Ա՛խ, սրբազան, երանի՞ ես Մուսա լեռան գագաթին լինելի:

Պատվելին անզգուշաբար խոսում է բարձրաձայն: Պատրիարքը սարսափահար շարժուձևով սաստում է նրան: Հրաժեշտի պահին դեկտորը հանձնում է գերմանական հանգանակության գումարների մի մասը: Զավեն սրբազանը թղթադրամներն այնպես հապճեպորեն է թաքցրելում պատրիարքաւոսնի գանձարկղում, կարծես դրանք կրակ լինեն: Մեծ հույս չկա, թե այդ բարիքը կարող է հասնել որոշյալ վայրը՝ Դեյրէս Զոր: Սրբազանը գերմանացու ականջին էլի ինչ-որ բան է շշնշում: Սա սկզբում ոչինչ չի հասկանում:

— Ո՛չ, մենք պատրիարքարանի կողմից, ո՛չ Դուք, ո՛չ որեւէ այլ գերմանացի կամ չեզոք պետութեան ներկայացուցիչ, ո՛չ ոք չպետք է միջնորդութեան կամ օժանդակութեան նպատակով դիմի կառավարութեանը: Դա պետք է անել թուրքերի միջոցով, հասկանո՞ւմ եք, թուրքերի...:

— Ինչպե՞ս թե թուրքերի, — կամացուկ մրմնջում է Լեփսիուսը, և նրա աչքի առաջ հառնում է էնվեր փաշայի կեբպաբանքը: Այդպիսի բան մտքով անցկացնելն անգամ ցնորամտութիւն է:

Յնորամատուցյուն է: Բայց այդ գաղափարը, անկախ Լեփսիուսի կամ-
քից, արդեն իրականացման ճանապարհին է:

Հյուրանոցի ճաշարանում պատվելին ծանոթացել է մի թուրք բժշկի
հետ: Սա մոտ քառասուն տարեկան կլինի: Պրոֆեսոր Նեզիմի բեյը
եվրոպացու վայելուչ տեսք ունի: Ապրում է Թոքաթլյան հյուրանոցում,
իսկ իբրև բժիշկ աշխատում է Բերայի հայտնի փողոցներից մեկի վրա:
Լեփսիուսը նրան սկզբում համարում էր «երիտթուրքական» աշխարհը
մարմնավորող ամենահամակրելի մարդկանցից մեկը: Բայց այդ տպա-
վորությունը խարուխի դուրս եկավ, հակառակ եվրոպական զիտնակա-
նությունն ու առասպելականորեն բարեձև սերթուկին:

Երկու պարոնի հաճախ խոսքի են բռնվում: Օրը երեք-չորս անգամ
հաջ են ուտում հույն սեղանի առաջ նստած, Լեփսիուսը չափազանց
զգույշ է, գուսպ: Պարտավոր է: Բայց մյուսը ո՛չ զգույշ է, ո՛չ էլ գուսպ:
Երբ նա րապահայտ առեկռթյամբ խոսում է քաղաքական տիրապետող
ուղղության, էնվեր և Թալիաթ բռնակալների մասին, գերմանացին սար-
սուփում է, լուում: Մի՞թե իր դեմ որոգայթ են լարում: Մի՞թե այդ թուր-
քը պրովոկատոր է: Բայց երբ նայում է բարեկիրթ Նեզիմիի առաքինի
դիմքին, մտաբերում է նրա դիրքը, արտահայտվելու եղանակը, զարմա-
նալի լեզվագիտությունը, կասկածը թվում է ծիծաղելի: Անկարելի է,
որ էնվերը կարողանա պրովոկատորներ դարձնել այդ աստիճանի վրա
դանվող մարդկանց: Այնուամենայնիվ Լեփսիուսը բավականաչափ շըր-
ջահայաց է և ծուղակը չի ընկնի: Նա չի ժխտում, որ ինքը, իբրև քրիս-
տոնյա հոգևորական, փորձում է մեղմացնել իր հայ հավատակիցների
վիճակը, սակայն քննադատելուց խուսափում է, սահմանափակվում
լսելով, Նեզիմին հայերի ջերմ բարեկամ չի թվում, բայց կատաղությամբ
է խոսում հայերին աջսորելու քաղաքականություն դեմ:

— Հայերի դիակներով ծածկված դաշտերում Թուրքիան կկոր-
ծանվի:

Այս խոսքի վրա Լեփսիուսը սարսռում է, փորձում թաքցնել իր
հուզմունքը:

— Աղգի մեծամասնությունը կանգնած է էնվերի ու Թալիաթի
մեջքին:

— Ի՞նչ, աղգի մեծամասնությունը, — տեղից վեր է թռչում Նեզի-
մին: — Դուք, օտարներկացիներդ, պատկերացում էլ չունեք, թե այդ կու-
սակցությունը որքա՞ն փոքրաթիվ է իրականում, ամենից առաջ, որ-
քա՞ն փոքր է բարոյապես: Այդ կուսակցությունը բաղկացած է ձղձիմ
երեսառածների խաժամուժից: Եթե այդ մարդիկ պարծենում են իրենց

օսմանական ծագումով, ապա դա աշխարհի ամենամեծ անամոթությունն է: Այդ գտարյունները մեծ մասամբ սերում են մակեդոնական խառնամբոխից, որի երակներում հոսում է բալկանյան բոլոր ցեղերի արյունը:

— Դա հին բան է, պրոֆեսոր: Իրենց ցեղական ծագումը վկայակոչում են միայն նեղն ընկածները:

Նեգլիմին պատվելուն նայում է թախծոտ աչքերով.

— Ուղղակի դժբախտություն է, որ Ձեզ նման մեր գործերին քաջատեղյակ մի մարդ իսկական թուրքի հոգեբանության մասին ոչ մի պատկերացում չունի: Գիտե՞ք արդյոք, որ իսկական թուրքերը Ձեզանից ավելի շատ են դատապարտում հայերի տարագրությունը:

Լեփսիուսը լարում է լսողությունը.

— Եվ ովքե՞ր են այդ իսկական թուրքերը, եթե կարելի է հարցնել, պրոֆեսոր:

— Բոլոր նրանք, ովքեր Երևա չեն թեքել իրենց կրոնից, — ասում է Նեգլիմին, սակայն ավելի մանրամասն բացատրություն չի տալիս:

Նույն օրվա երեկոյան պրոֆեսորը բախում է պատվելու սենյակի դուռը: Արտակարգ հուզված է երևում.

— Եթե համաձայնեք, ես Ձեզ վաղը կտանեմ շէյխ Ահմեդի թեքքեն: Շատ գոհ կմնաք: Դրանից բացի, կարող եք հայերի մասին խոսել առանց քաշվելու և գուցե որեէ բանի հասնեք:

Կրկնում է.

— Շատ գոհ կմնաք:

Ճաշից հետո, ինչպես պայմանավորվել էին, Նեգլիմին պատվելուն տանում է թեքքե: Երկար ճանապարհը մեծ մասամբ անցնում են ոտքով: Այսօր ամառվա շողը մեղմացել է. Մարմարի ծովից գով քամի է փչում: Ստամբուլյան ետմիջօրեի վճիտ երկնքում ճախրում են արագիլներն ու ձկնկույների երամները, որոնք իրենց բները հյուսում են ասիական կողմում:

Պրոֆեսորն էնվեր փաշայի սերասքերիաթի և սուլթան Բայազիդի մզկիթի մոտով Լեփսիուսին առաջնորդում է դեպի Աբ Սերայի երկար փողոցների լաբիրինթոսը: Ճանապարհն անվերջանալիորեն ձգվում է դեպի արևմուտք: Դրեթե հասնում են քաղաքի կենտրոնում գտնվող ավերականման քաոսին: Նեղ փողոցների սալարկը վերջանում է: Ոչխարների ու այծերի հոտեր են պատահում: Անթիվ-անհամար փայտաշեն տների սև խառնաշփոթության միջից իր ատամնավոր ցցվածքներով, աշտարակներով ու ամրոցներով սպառնալից վեր է խոչանում բյուզան-

դակաս հին քաղաքապարիսպը: Լեփսիուսը բնավ սրամտագիր չէ գեղագիտի աչքով վայելելու քաղաքի ոռոմանտիկ, ոչ անուշաբույր տեսարանները: Նույնիսկ իսլամական բարեպաշտության կենտրոնը, ուր այսօր ոտք է դնելու, նրան չի հետաքրքրում ի սեր նորույթի, Ինչպես մի մարդ, որի ամբողջ էությունը ներծծված է ինչ-որ տանջող հոգսով, պատվելին ամեն ինչի մոռանում է, ելակետ ունենալով հայկական դժբախտություն: Նոր տպավորությունների ոչ մի ցանկություն չունի: Արդեն պլաններ է ուրվագծում: Եվ ոչ թե հետաքրքրությունը, այլ այդ պլաններն են դրդապատճառն այն հարցերի, որ նա տալիս է իր ուղեկցին.

— Մենք երևի Մելիի դերվիշներին մո՞տ ենք գնում:

Լեփսիուսը իսլամի մասին գրեթե ոչինչ չգիտե, թեև երկար ժամանակ եղել է Պաղեստինում ու Փոքր Ասիայում: Ի դեմս այդ կրոնի նա տեսնում է քրիստոնեության մոլեռանդ մի հակառակորդ: Մարդկային շատ ցավալի թերություն է, երբ մեկն ամենից քիչ գիտե այն, ինչ պետք է իմանա իր ամբողջ էությամբ. չի ճանաչում իր թշնամուն: Այդպիսին է նաև պատվելին: Նա շատ աղոտ է պատկերացնում մահմեդական հավատի աշխարհը: Մելիի դերվիշներին անունն է տալիս, որովհետև դրանց մասին լսել է: Բժիշկ Նեզիմին ձեռքը շարժում է գրեթե սրհամարհանքով.

— Ո՛չ, ո՛չ, շեյխ Ահմեդը՝ մեր ուսուցիչը, այն միաբանության առաջնորդն է, որին ժողովուրդը ավել է «Սրտի գողեր» անունը:

— Միաբանությունը գավենշտական տիպոսն է կրում: Ինչո՞ւ «Սրտի գողեր»:

— Դա հետադայում ինքներդ կտեսնեք...

Քայլում են, և բժիշկը մի քանի բան էլ է լուսաբանում: Գերմանացուն բացատրում է, որ մահմեդական կրոնի հոսանքը բաժանվում է երկու հզոր թևերի: Դրանք են շարիաթն ու թարիքաթը: Եթե շարիաթը համապատասխանում է կաթոլիկ հոգևորականության աշխարհայացքին, ապա թարիքաթին կեղծ մեկնաբանություն է տրված, բանի որ վերջինս համեմատության մեջ է դրվում կուսակրոնության հետ: Դերվիշ լինել չի նշանակում աշխարհից երես դարձնել, ցմահ քաշվել թեքքե: Դերվիշ կարող է դառնալ ամեն ոք, ով կկատարի որոշակի պայմանականություններ: Դրա համար հարկ չկա հրաժարվելու ո՛չ մասնագիտությունից, ո՛չ էլ ընտանիքից: Դերվիշ կարող է լինել թե՛ մեծ վեզիրը, թե՛ կոշկակարը, թե՛ դարբինը, թե՛ բանկի ծառայողը, թե՛ սպան, երկրով մեկ զանազան եղբայրություններ են տարածված, և ամենուրեք եղ-

բայրենքը միմյանց ճանաչում են «զգացմունքով», առանց իրար հետ ծանոթ լինելու:

Լեւոնիստը հարցնում է մտախոհ, կարծես նկատի ունենալով ինչ-որ նպատակ.

— Ուրեմն՝ դերվիշների միաբանությունները իրենց թվով մեծ ուժ են ներկայացնում:

— Ո՛ր միայն թվով, պարոն դոկտոր, կարող եք ինձ հավատալ:

— Եվ ի՞նչն է այդ մարդկանց աստվածահաճո կյանքի էությունը:

— Ձեզ մոտ, ինչպես ինձ ասել են, դա կոչվում է վարժություն: Բայց այդ արտահայտությունը երեւի սխալ է: Երբեմն-երբեմն հավաքվում ենք: Վարժություններ ենք կատարում, միայն թե դրանք ազդեցիկ վարժություններ են: Կոչվում են գիքր: Ամեն ոք իր կյանքում մի կամ մի քանի անգամ պետք է ծառայի թեքքեում, այնտեղ ապրի երկար ժամանակ: Սակայն ամենագլխավորն այն է, որ մենք մեր ուսուցչին ու առաջնորդին հնազանդվում ենք ի սրտե:

— Պրոֆեսոր, ձեր ուսուցիչն ու առաջնորդը շեյխ Ահմե՞դն է...

Թեև պատվելին ուղղակի չի հարցնում, թե ով է այդ շեյխ Ահմեդը, նեղիմին պատասխանում է.

— Նա վելի է: Ձեր լեզվով դուք կասեիք սուրբ, բայց դա կլիներ միանգամայն սխալ թարգմանություն: Նա իր կյանքով, որը շատ ավելի վաւ է մարդու կյանքից, իր մեջ ուժեր է հայտնաբերում: Մանո՞թ եք ֆրանսերեն ինիսիասիոն՝ նվիրումն արտահայտությունը: Եվ, ինքնեզ կասենք, շեյխի ամենասքանչելի կողմն այն է, որ նա շատ պարզ ու հասարակ մարդ է:

Կանգ են առնում բարձր պարսպի առաջ: Նոճիների ու թղենիների կատարներից, պատի վրա կախված զեղին շահպրակներից ու թիթեռնածաղիկներից իսկույն զգացվում է պարտեզի գոյությունը: Նեղիմի բեյը գավազանով բախում է դարպասի ցեցակեր դուռը: Երկար են սպասում: Այս գուռը բացում է հեզ, գորովագութ աչքերով ծանրամարտին մի ծերունի: Իսկույն հառնում է պարտեզի կիսախավար հրաշալիքը: Բազմադարյան մի եղենի կանգնած է իբրև նահապետ: Երկու գորավոր ճյուղից կախված են ծանր շղթայի ժանգոտ օղակները: Նեղիմին պատմում է, որ եղենին անհիշելի անցյալում, մատղաշ տարիներին, շրջափակված է եղել: Այնուհետև աճող ծառի ներքին ուժից երկաթե շղթան կտրվել է: Դա դերվիշների կենաց խորհրդանիշն է: Քաղաքային ազմուկից հրաշքով փրկված անդորրության մեջ կարկաչում է ճառագայթափայլ մի աղբյուր: Սա եւ ջրի հանդեպ թուրքերի ունեցած պաշտամուն-

քի հուզիչ խորհրդանիշն է։ Այգու սազակողմյան սահմանը մութ, անհյուրընկալ մի տուն է, իսկ ձախակողմյան սահմանի տունը լուսավոր է, հրապուրիչ։

Փայտաշեն հյուրընկալ տունը մտնելուց առաջ նեղիմին և լեփսիուսը հանում են կոշիկները։ Նեղիմին մութ, փոքրիկ սանդուղքով օտարականին դուրս է բերում թեքքեի ընդարձակ սրահի ռթլականման մի անկյունը։ Սրահն իր փայտե ողորկ հատակով և ցանցաձև դրվագված պատերով թողնում է հսկայական տաղավարի տպավորություն։ Շատ գեղեցիկ գորգեր, են փռված։ Արևելյան պատի մեջ, Մեքքայի ուղղությամբ, գորգածածկ բարձր գահախորշն է։ Այս գահույթի աստիճանների վրա, երկու կողմից, ծալապատիկ նստած են մի քանի տղամարդ։ Բժիշկը հայտնում է, որ դրանք խալֆաներ¹ են, շեյխի ներկայացուցիչներն ու լիազոր անձինք և առանձնապես մոտ են իրենց ուսուցչի սրտին։ Բոլորը սպիտակ շալվաներ են կրում, նույնիսկ հետևակային մի կապիտան, որի ներկայությունը պարզապես տարօրինակ է թվում։ Լեփսիուսի ուշադրությունը գրավում է փոքրամարմին, տաշեղի պես բարակ, չոր ու ցամաք մի ծերունի։ Սա երևի նչարդային հիվանդություն ունի, քանի որ ալժալին մորուքն ու դեմքը երբեմն-երբեմն ցնցվում են։ Փոփուկ, թուխ մորուքով և վերնաշապիկ հիշեցնող պարեզոտով մի մարդու, որն իսկույն աչքի է ընկնում իր գեղեցկությամբ, նեղիմին անվանում է «շեյխի որդի»։ Այս երիտասարդի հանդերձանքն արծաթի նման փալլփլում է։ Կողքին, ոտքերը խաչած, նստել է հինգ տարեկան մի տղա՝ որդու որդին։ Չոր նման սպիտակ շորեր է հագել։ Բայց լեփսիուսն ամենից առաջ ուշադրությունը բեռնում է մի մարդու վրա, որն իր արտաքինով ու կեցվածքով ներկաների մեջ պետք է լինի ամենազորեղ անձնավորությունը։ Պատվելին ալդպես է պատկերացնում մեծ խալիֆիներին՝ Բալազիդին, Մահմուդ Երկրորդին, գուցե նույնիսկ Մարգարեին։ Մոլեռանդությունից մաշված դեմք։ Գրեթե մինչև ականախոտոյները հասնող կապտաթուխ մորուք։ Քարացած հայացք, որը ոչ մի տեղ խարխալի պցում, անկողմնակալ է մնում թե՛ բարեկամի, թե՛ թշնամու հանդեպ։

— Սա Բրուսայի թյուրեհդարն² է,— լսում է Լեփսիուսը և բացատրություն ստանում։

Այդ տիտղոսով նշանավորվում է շատ բարձր, սիմվոլիկ մի պաշտոն։ Թյուրեհդարը սուլթանների և սրբերի դամբարանների պահապանն

¹ խալֆա — ուսուցչի զգնական (հին դպրոցներում)

² բյուրլույա — պահապան (թանգարանի, դամբարանի և այլն)

է: նա ոչ միայն Ղուրանի քաջամուտ դիտակ է, ալև լիավէր տեղյակ է նաև արդիական գիտութիւններէց մի քանիսին: Դիմացը նստած փոքրամարմին, սուսիկ-փուսիկ ծերունին ես, որն սպիտակ մատներով խազում է թաղբէհի սաթե հատիկների հետ, նույնպես սիմվոլիկ բարձր պաշտոն ունի՝ «Մարգարեի տոհմամատչանի վարիչ»:

— Այս մարդիկ միշտ ապրում են թեքքեո՞ւմ:

— Ոչ, մեծ և երջանիկ դիպվածով նրանք ես այսօր ալցի են եկել շեյխին: Աւետր պարոնը՝ տոհմամատչանի վարիչը, շատ հեռուից է եկել, Սիրիայից, Անտիոքից: Նա մեր շեյխի ամենավաղեմի բարեկամն է, իմացեք, աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթը:

— Աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթը, — մտացրիվ կրկնում է Լեւսիտսը:

Այդ անունը նրան կարծես ծանօթ է: Բայց պատվելին ուշադրութիւն չի դարձնում ո՛չ աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթին, ո՛չ էլ մշուս երեսուներեսունհինգ հոգուն, որոնց դահլիճում հավաքված՝ ցածրաձայն զրուցում են, սպասում շեյխին: Հետաքրքրութեամբ նայում է հպարտ թուրքեղարին: Այդ պատճառով էլ շեյխ Ահմեդին նկատում է միայն այն ժամանակ, երբ սա բազմում է իր գահուլքին: Նեղիմի բէյն իրավագի է: Միաբանութեան հոգևոր առաջնորդն իր արտաքինով չի թողնում այն տպավորութիւնը, թե նա բարձր դիրքի և գործութեան տեր անձնավորութիւն է, որին հպատակվում են հարչուր հաղարավոր հավատարիմ հոգիներ: Դա սպիտակամորուք, մարմնեղ տղամարդ է, որի դիմագծերն արտահայտում են անսահման գորովանք, աշխարհիկ գործերը կշռադատելու գործնական հմտութիւն:

Բոլորը ոտքի են կանգնել, աճեցութեամբ մղվում են դեպի ծերունաւարդ շեյխը՝ նրա աջը համբուրելու: Երբ բոլորը մատուցում են իրենց երկյուղածութեան ու սիրո հավաստիքը, ի վերջո, Ահմեդի փափուկ, հաստ ձեռքի վրա խոնարհվում է թուրքեղարը:

Զիքը կոշված էքստազային աղոթքի նկատմամբ դերմանացի հանդիսատեսը ոչ միայն ստան է մնում, ալև ինչ-որ ազդու, գրեթե աննկարագրելի խորշանք է զգում: Աբարողութիւնն սկսվում է այսպէս: Շեյխի գեղեցիկատես որդին տասը ուրիշ երիտասարդների հետ, որոնք նույնպես վերնաշապիկ հիշեցնող պարեգոտներ են կրում, շաքը է կանգնում սրահի արևմտյան պատի տակ: Այս շարքի այ թնւում կանգնում է փոքրիկ տղան: Մանկան դեմքը լուսավորված է ծերունական խոհուն լրջութեամբ: Ինչ-որ տեղից սրնդի միապաղաղ, ռեզային նվագ է ծնւում: Ոսկեդրվագ ղուրանական առաջ փակ աչքերով կանգնում է մի մարդ և կիսաձայն, կեղծ ու անդուրեկան շեշտով սաղմոսերգում սու-

րահներին մեկը, Շեյխ Ահմեդը ձեռքով հաղիվ նկատելի նշան է տալիս: Արինգն ու ողբաձայն սաղմոսերգությունը լուռ մնալով, Լեւոնը կարծես ձայնի պահած՝ որդին գլուխը հտ է գցում: Թվում է, թե ահա ուր որ է գեմքին բարակ անձրեւ է մաղելու: Կոկորդից հնչյուններ են դուրս թռչում՝ բեկբեկուն, խեղդված: Կարծես արդեն չափից ավելի մեծ երջանկություն է, եթե նրան վիճակված է արտասանել միայն անհասկանալի հատվածի ալն վանկերը, որոնք իրենց մեջ ամփոփում են հայտնության գրոց ամբողջ ուժը: «Լա-իլահ-իլա-լլահ»¹: Գլուխները հտ են գցում նաև մյուս տղամարդիկ, և դավանանքի վեց վանկից գոյանում ու ծավալվում է մի զարմանալի մրմունջ, որից հառաչանք է կաթում: Այստեղ կարծես նախերգանքն ավարտվում է, և սկսվում է բուն նյութը, ինչպես երաժշտական ամեն մի ստեղծագործության մեջ: Շեյխի որդու մարմինը տարտամորեն օրորվում է: «Լա-իլահ-իլա-լլահ» վճռական շեշտ է ստանում, և երիտասարդ շեյխն իրանը թեքում է, խոնարհվում աշխարհի շորս կողմի վրա՝ առաջ, հտ, աջ և ձախ: Այս քառատակտ ճոճումը փոխանցվում է մյուսներին, աստիճանաբար թափ առնում: Սակայն մարմնամարզությունը կամ բալետին հատուկ համաշափություն հետքն անգամ չկա: Ընդհակառակը, Լեւոն ոք ենթարկվում է իր սեփական օրհներին: Միաբանության ամեն մի հս-ը ձգտում է ինքն իր հետ մենակ լինել, երբ համաշխարհային դիմում է իր աստծուն: Դրանով իսկ ստեղծվում է առավել վսեմ ու բազմազան համաշափություն, քան մեխանիկական շարժումը: Դա ազդեցիկ է, ինչպես հոգմաշառաչ անտառի կամ ալեկոծ ծովի համաշափությունը: Չէ՞ որ օրգանական միասնությունը հնարավոր է միայն ալն դեպքում, երբ հս-ը լիակատար ազատություն ունի և առանձին է իր աստծո հետ:

Մերոնի շեյխն իր օգնականների ու մյուս ներկաների հետ մեղմ շարժումներով մասնակցում է գիքրի աղոթմարգանքին: Նրա թոքը ևս հուսահատ լրջությամբ շորս կողմն է խոնարհում իր փոքրիկ մարմինը: Երբեմն կարելի է որսալ տղայի մանկական սրտառու ձայնը, որը «Լա-իլահ» ընդհանուր հեղեղի մեջ հնչում է իբրև գեղգեղանք:

Տասներկու րոպե հետո դերվիշների մարմնաճոճումն քնդունում է գրեթե ուղղանկյան ձև, իսկ կանչերը վեր են ածվում աններդաշնակ, խռպուտ մոնչյունի:

Մերոնի շեյխը դարձյալ թեթևակի ազդանշան է տալիս: Արաբողությունը իսկույն դադարում է: Մասնակիցների, թե հանդիսատեսների

¹ Լա-իլահ-իլա-լլահ — չկա աստված, բացի աստծուց:

սրտերը ողորդվում են հորդաբուխ բերկրանքով, ներքին երջանկությամբ ու գոհունակությամբ: Հոգնաբեկ մի ժպիտ պայծառացնում է մարդկանց դեմքերը: Բոլորը գրկախառնվում են:

Լեփսիուսը մտաբերում է քրիստոնեական հինավուրց ազապները՝ Բայց չէ՞ որ սիրո այս հանդեսը ոչ թե սուրբ հոգու ներշնչման արդյունք է, այլ մարմնի վայրագ խոտորումների հետևանք: Պատվելին ոչինչ չի հասկանում:

Այդ պահին փոքրիկ դռնից սրահ են մտնում մի քանի նոր աչքե-լուներ: Բերում են ջրով լի սափորներ, սկուտեղներ, որոնց վրա տե-սակ-տեսակ ուտելիքներ են շարված, նույնիսկ զգեստներ, դնում Ահ-մեդի առաջ: Սա այս ամենի վրա բազմիցս փչում է, ամեն ինչի հա-ղորդում բուժիչ գորություն:

Կարճատև դադարից հետո զիջքը կրկնվում է ավելի բարձր մա-կարդակով: Մեսը նվիրաբերվում է սուրբ շորորոդությանը: Ուրեմն՝ չուս-անգամ էքստազը պեսք է կրկնվի ընդմիջումներով: Վերջին զիջքի զո-րությունն ու թափն աչնքան անտանելի մոլեգնության է հասնում, որ Լեփսիուսն աչքերը փակում է, քանի որ իրեն զգում է աչնպես, ինչպես ճռճվող նավի վրա իրեն կզգար ծովալսին հիվանդությամբ տառապողը: Երբ եզրափակիլ զիջքը հասնում է իր գագաթնակետին, հանկարծ սան-դուղքի վրայից սրահ է ցատկում նյարդային դեմքով շոր ու ցամաք ծերունին, կատաղի թափով սկսում է հուլի նման պատվել իր շուրջը, մինչև վրա է հասնում ջղաձգության նուպան:

Լեփսիուսը շրջվում է բժշկի կողմը, որը մինչ այդ նստած էր նրա ետևում: Մի՞թե նեզիմին չի ոգնելու ընկնալուրին: Բայց Սորբոնում ուսանած բարեկիրթ մարդն ինքն էլ կարծես կորցրել է գլուխը: Նրա իրանը պտույտ է գործում: Աչքերի մեջ գինովություն կա: Անգլիական բեղերի տակից շուրթերը թոթովում են «Լա-իլաճ-իլա-լլաճի» մարմրող հնչյունները:

Պատվելու դժգոհությանը չափ ու սահման չկա: Նա ոչ միայն խոր-շանք է զգում այն ամենի հանդեպ, ինչ նրան թվում է խորթ ու բար-բարոսական, այլև վրդովվում ու ամաչում է, որ ինքն իր հիյրուպացու հոգով անկարող է թափանցիլ այս աստվածալին արբեցման էության մեջ:

¹ ազապ (հուն. ազապե) — քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հավատացյալ-ները հավաքվում էին, միասին ընթրում, համբուրվում ի նշան հաշտության ու եղ-բայրության:

Այս խոր խռովքը դեռևս չանցած՝ նա ոտք է դնում արտառոց օտար աշխարհի ընդերքը. մտնում է Ահմեդի ընդունարանը: Էնվեր փաշայի հետ երես առ երես հանդիպելիս նա ավելի շփոթված չէր, քան այժմ, չնայած շեյխը պատվելուն ընդունում է սրտաբաց: Հոգևոր առաջնորդը մի քանի քալլ ընդառաջ է գնում գերմանացուն և նեղիմի բեյին: Լայն սենյակում հավաքվել են շեյխի օգնականներից մի քանիսը՝ Բրուսայի թյուրքերգարը, աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթը, երիտասարդ շեյխը և հետևակային կապիտանը: Նստելու ոչ մի ալլ հարմարանք չկա, բացի պատերի տակ գրված ցածրիկ բազմոցներից:

Շեյխը Լեփսիուսին խնդրում է նստել իր կողքին: Պատվելին ստիպված նստում է մյուսների պես ծալտպատիկ: Միտունի Ահմեդը հյուրի կողմն է դարձնում աչքերը, որոնց մեջ փայլում է ոչ միայն աշխարհի լարն ու բարին գանազանող պայծառ իմաստությունը, այլև ինչ-որ անխուսժ անդորրություն:

— Մեկ հայտնի է, թե ով էս դու, և ինչն է քեզ բերել մեզ մոտ: **Զեմ** կասկածում, որ դու մեզ կհասկանաս, մենք էլ՝ քեզ: Հավանաբար քեզ մեր եզրայր նեղիմին արդեն ասել է, որ մենք այստեղ ավելի շատ հավատ ենք ընծայում ոչ թե բառերին, այլ սրտերի շփմանը: Ուրեմն՝ քննենք մեր սրտերը, իմանանք իրողությունը:

Պատվելու բաճկոնը կոճկված է: Շեյխ Ահմեդն իր սպիտակ ձեռքով արձակում է կոճակները: Ժպտում է, կարծես ներողություն խնդրում.

— Մոտենանք իրար:

Լեփսիուսը վարժ խոսում ու հասկանում է թե՛ թուրքերեն, թե՛ արաբերեն: Սակայն շեյխը գործածում է երկու լեզվի ինչ-որ խրթին խառնուրդը: Առանձնապես դժվարամբոնելի արտահայտությունների հանդիպելիս պատվելին դիմում է նեղիմի բեյին, իբրև թարգմանչի: Բժիշկը թարգմանում է.

— Գոյություն ունի երկու սիրտ՝ մարմնավոր և գաղտնատրոփ, երկնատուր, որով պարուրված է մարմնավոր սիրտը և այնպես, ինչպես վարդը՝ բուրմունքով: Երկրորդ սիրտը մեզ կապում է աստծո և մարդու հետ: Խնդրեմ, բաց արա այդ սիրտը:

Եվ գրեթե ութսունամյա ծերունու ծանր մարմինը հոգնածությամբ խոնարհվում է դեպի Լեփսիուսը: Շեյխը թեթև շարժուձևով հասկացնում է, որ պատվելին ևս կարող է իր նման փակել աչքերը: Հյուրին համակում է իսկական անդորրություն: Քիչ առաջ դեռևս տոշորող ծալն անցնում է: Պատվելին առանց ժամանակ կորցնելու փակ թարթիչների ետևում ի մի է բերում մտքերը, կարգավորում այն փաստերը,

որոնցով պայքարելու է հօգուտ հայերի և Աստված նրան հրաշքով աշխատեղ է առաքել, որտեղ նա երեխ քոլորովին անպասեղի կերպով պետք է դաշնակիցներ գտնի: Իրագործվում է Զավեն սրբազանի ցանկութունը: պետք է միջնորդեն ոչ թե գերմանացիները կամ չեզոք երկրների ներկայացուցիչները, այլ հենց իրենք՝ թուրքերը: Այդ անհեթեթ ցանկութունը կարծես կատարվելու ճանապարհին է: Արդեն հուլիսի ինչ-որ 2-րդ է փայտատակում:

Երբ Լեփսիուսը նորից է աչքերը բացում, նրան թվում է, թե ձեր շեյխի դեմքը ուղղված է արևի ջերմ լույսով: Ուստի չի ասում սրբաքննության արդյունքների մասին, այլ խնդրում է հաշտել, թե ինչով կարող է օգտակար լինել: Սկսվում է մեծ գրույցը:

ՅՈՂԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՍ

(Սկզբում դանդաղ և դժվարությամբ է գտնում թուրքերեն հարմար բառեր: Սցենություն հաջորդ հաջորդով հաճախակի նայում է նեզիմի բեյի կողմ, որպեսզի սա հուշի համապատասխան արտահայտությունները):

— Ենչիս Ահմեդ էֆենդու մեծ բարության շնորհիվ է, որ ես իբրև քրիստոնյա և օտարական մոտք եմ գործել այս պատվարժան թեքքեն... Ինչ նույնիսկ իրավունք տրվեց ներկա լինել ձեր կրոնական արարողությունը: Առ աստված ունեցած ձեր մղումների ավյունն ու անկեղծութունը իմ սիրտը յոնում են բերկրանքով: Չնայած ևս, իբրև անտեղյակ օտարական, անկարող եմ հասկանալ ձեր սրբազան սովորությունների ներքին իմաստը, սակայն զգում եմ ձեր վսեմ բարեպաշտությունը... Սակայն այդ բարեպաշտության և կրոնասիրության լույսի տակ ամբի սարսափելի է թվում այն, ինչ կատարվել ու կատարվում է ձեր հայրենիքում...

ԵԲԵՏԱՍԱՐԳ ՇԵՅՑ

(Աչքերը հարցականորեն թարթելով, հորից խոսելու թույլտվության է խնդրում):

— Մենք գիտենք, որ դու շատ սաբիլներից ի վեր էրմենի միլեթի ջերմ բարեկամն ես...

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Ես ամբիին եմ, քան սոսկ նրանց բարեկամը: Էրմենի միլեթին եմ նվիրաբերել իմ ամբողջ կյանքն ու եռանդը:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ ՇԵՅԽ

— Եվ հիմա մեզ ուզում ես մեղադրել կատարված դեպքերի համար:

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Իս օտարական եմ: Օտարականը երբեք և ոչ մի տեղ իբրավունք լուրի մեղադրելու: Եկել եմ այստեղ, որ միայն ու միայն գանդատվեմ տեղի ունեցածից, խնդրեմ ձեր խորհուրդն ու օգնությունը:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ ՇԵՅԽ

(Բացահայտ խստություն, որը չի մեղմանում նույնիսկ հանդիմանոր խոսքերից):

— Համենայն դեպս տեղի ունեցածի հանցանքը բարդում ես բոլոր օսմանքիներին վրա:

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Ժողովուրդը շատ խավերից է բաղկացած՝ կառավարությունից, կառավարական օրդաններից, կառավարության համախոհ դաւակարպերից և օպոզիցիայից:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ ՇԵՅԽ

— Եվ այդ խավերից ո՞ր մեկի վրա ես դնում պատասխանատվությունը:

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Արդեն քսան տարի է, ինչ ծանոթ եմ ձեր երկրի ներքին ու արտաքին գործերին: Ձեր կառավարության ղեկավարները հետ բանակցել եմ: Թող ինձ պատված ների, էթե ասեմ, որ միայն նրանք են մեղավոր մի անմեղ ժողովրդի կործանման համար:

ԹՅՈՒՐԲԵԳԱՐ

(Բարձրացնում է մոլեռանդությունից հլուծված դեմքը, նայում անողոք աչքերով: Իր արտաքինում ու ձայնով սենյակում իսկույն ստեղծում է իշխողի տպավորություն):

— Բայց ո՞վ է կառավարության մեղքի պատճառը:

— Քո հարցը չեմ հասկանում:

ԹՅՈՒՐԲԵԴԱՐ

— Որ այդպես է, քեզ մի այլ հարց կտամ: Օսմանցիներն ու հայերը մի՞շտ են անհաշտ ապրել: Զի՞ եղիլ ժամանակ, երբ նրանք կողք կողքի ապրել են խաղաղ ու համերաշխ: Եթե դու ծանոթ ես մեր փոխհարաբերություններին, ապա պետք է տեղյակ լինես նաև մեր անցյալին:

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Որքան գիտեմ, մեծ ջարդերն սկսվել են միայն անցյալ դարում, Բեռլինի կոնգրեսից հետո...

ԹՅՈՒՐԲԵԴԱՐ

— Դրանով դու պատասխանեցիր իմ առաջին հարցին: Ի՞նչ կոնգրեսում եվրոպացիները միջամտեցիք մեր պետության ներքին կյանքին, բարեփոխումներ պահանջեցիք, ուղեցիք մեզնից շատ էժան գնել, և՛ աստված, և՛ հավատ: Հայերն էլ դարձան ձեր գործակալները:

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Մի՞թե ժամանակն ու կյանքի զարգացումը եվրոպայից ավելի ստիպողաբար չէին պահանջում այդ բարեփոխումները: Եվ ինքնին հասկանալի է, որ հայերը, իբրև ավելի թույլ, բայց ավելի գործունյա ժողովուրդ, կարոտ էին նման առաջադիմություն:

ԹՅՈՒՐԲԵԴԱՐ

(Բորբոքվում է, ամբողջ սենյակը լցնում սրբազան զայրույթով):

— Բայց մեկ պետք չեն ձեր բարեփոխումները, ձեր զարգացումը, ձեր գործունեությունը: Ուղղում ենք ասածո հովանու տակ ապրել, մեր մեջ զարգացնել ալլահի շնորհած ուժերը: Զգիտե՞ս, որ այն ամենը, ինչ դուք անվանում եք գործ և գործունեություն, դա հենց սատանան ինքն է: Հարկ կա՞ ապացուցելու: Որոշ մակերեսային գիտելիքներ ունեք քիմիական տարրերի էություն վերաբերյալ: Բայց ի՞նչ է լինում հետևանքը, երբ այդ կիսատ-պոտտ գիտելիքները կիրառում եք ձեր գործերի, ձեր

գործունեության ասպարեկում: Թունավոր գազերի արտադրությունը, որոնցով դուք շնաբար, վախկոտ պատերազմներ եք մղում: Կամ մի^աթի ալլ լսան եք անում ձեր սավառնակներով: Դրանք ձեր ձեռքին ամբողջ քաղաքներ հօդս ցնդեցնելու համար են: Մնացած ժամանակները դուք դրանցով տեղափոխում եք վաշխառուներին ու չարչիներին, որպեսզի սրանք ավելի արագ կողոպտեն ընչազուրկ մարդկանց: Զեր սատանայական անհանգստությունը մեզ համոզել է, որ ձեր ամբողջ ումն ու ձռանդը ծառայեցնում եք կործանման ու ոչնչացման նպատակին: Հե-տևաբար մենք անպայման պետք է հրաժարվեինք բարեփոխումներից, պարզացումից, ձեր մշակույթի բարիքներից և շարունակեինք ապրել մեր վաղեմի թշվառության ու բարեպաշտության պայմաններում:

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ ԱՆՄԵՂ

(Ուղում է խոսակցությանը տալ հաշտարար երանգ):

— Աստված չուր բմպելիքը բազում զավաթների մեջ է լցրել, և սովեն դավաթ տարբեր ձև ունի:

ԹՅՈՒՐՐԱՆԴԱՐ

(Դեռևս չի կարողանում հանդարտվել: Հավատացած է, թե հարմար հա-կառակորդ է գտել, որի զխին կարող է թափել իր խորախորհուրդ ցասումը):

— Դու ասում ես, թե այդ արչունոտ անարդարության համար կա-ռավարություն է մեղավոր: Բայց իրականում ոչ թե մեր, ալլ ձեր կա-ռավարությունը, Հանցավորները ձե՛ր գպրոցներում են սովորել, դո՛ւք նրանց հովանավորեցիք, երբ նրանք ոճրագործական պալքարի ելան մեր սրբազան բարիքների դեմ: Այժմ այդ մարդիկ ձեր ուսմունքն ու ձեր մտածելակերպն են կենսագործում: Ուրեմն, պետք է հասկանաս. ոչ թե մենք՝ ասմանցիքս, ալլ Եվրոպան և Եվրոպայի կամակատարներն են հանցավոր այն ժողովրդի ճակատագրի համար, որի օգտին դու պայ-ջարում ես: Հայերն իրենց արգար պատիժն են կրում: Զէ՞ որ իրե՛նր ցանկացան այդ դավաճափոխ շարագործների վերադարձը, օժանդակե-ցին, հավատալովության երդում տվին, որպեսզի նրանք ալսօր հոշոտեն հայ ազգը: Զե՛ս տեսնում արդյոք, որ այստեղ աստծո մատը խառն է: Ուր ոտք դնեք դուք և ձեր սաները, այնտեղ կապականեք: Շողոքորթա-բար Հիսուս Քրիստոս մարգարեի կրոնն եք դավանում, սակայն ձեր հո-գու խորրում հավանում եք միայն նյութի բուժ զորությանն ու մշտնջե-նական մահին: Զեր սրտերն այնքան են տկար, որ դուք ալլես ունիչ

չգիտեք ավաճի գորութեան մասին, և այդ գորութեանը ձեր մեջ ապար-
դյուն ցամաքում է։ Այո՞, ձեր կրօնը մահն է, իսկ ամբողջ եկրուպան՝
մահվան պոռնիկը։

ԾԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

(Նկատ հայացքով սաստում է թյուրբեղարին, որ սա իր խոսքերը չափավորի։ Ապա
շարժում է պատվելու ձեռքը, դրանով կարծես ուզում է մխիթարել նրան, սիրտը շահել)։

— Ամեն ինչ կախված է աստծո կամքից։

ԵՐԵՄԻԱՍԵՅ ԴԵՅՆ

— Ճշմարիտ է, էֆենդի։ Դու չես կարող ժխտել, որ մեզ մոտ ալսոր
իշխող ազգամուլությունը եվրոպայից բերված օտար թույն է։ Մի քանի
տասնամյակ առաջ Մարգարեի դրոշի տակ հեշտ ու համեմաշխ ապրում
էին մեր ժողովուրդները՝ թուրքերը, արաբները, քրդերը, լազերը և շատ
ուրիշներ։ Ղուրանի ոգին հաշտեցնում էր արյան հրկրավոր տարբերու-
թյունները։ Այժմ արդեն արաբներն էլ են ազգամուլ դարձել, մեզ հետ
թշնամացել, թեև գանգատվելու ոչ մի հիմք չունեն։

ԾԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Ազգամուլությամբ լցվում են այն ալլովոդ ու ամայի տեղերը, որ
մարդկային սրտերում իր վտարումից հետո թողնում է այլաճը։ Եվ սա-
կայն ոչ ոք չի կարող ավաճին վտարել առանց նրա կամքի։

ԼԵՓՍԻՈՒՅ

(Սայապատիկ նստած է իբրև մեղադրյալ եվրոպան։ Նա հեռք չի քաշում իր մտա-
դրությունից, ուստի և հանգուրժում է Բրուսայի ազգու թյուրբեղարի ամբաստանությունը։
Այդ լուսանքը նրան սղելի թիլ է անհանգստացնում, քան թմրած ոտքերի ցավը)։

— Այն ամենը, ինչ ես այստեղ լսում եմ ձեզանից, ինձ համար
նորություն չէ։ Այո՞, նման խոսքերով հաճախ ինքս եմ դիմել իմ հայ-
րենակիցներին։ Ես քրիստոնյա եմ, նույնիսկ քրիստոնյա հոգևորական,
բայց ձեզ մոտ ամենայն անկեղծությամբ խոստովանում եմ, որ ինձ
հանդիպած քրիստոնյաների մի զգալի մասը բաղկացած է անտարբեր,
անասոված շողոքորթներից...

ԹՅՈՒՐԵՆԴԱՐ

(Հակառակ շէշի Ահմեդի անխոս ազդարարութեան, շարունակում է իր խոստարարութեանը)։

— Ուրեմն, ասե՛նք՝ ես, որ իսկական հանցավորները ոչ թէ մենք է՞նք՝ թուրքերը, այլ ինքներդ։

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Իմ կրօնն ինձ հրամայում է ամեն մեղք դիտել իբրեւ Աղամի անխոսադիւր ժառանգութիւն։ Մարդիկ և ժողովուրդներն ալդ ժառանգական մեղքն իբար են նետում իբրեւ գնդակ։ Անհնարին է նշել մեղքի ճիշտ տարեթիւն ու դեպքը։ Որտեղի՞ց սկսենք և որտե՞ղ վերջացնենք։ Սո ալատեղ չեմ եկել թուրք ժողովրդի հասցեին կշտամբանքի որեւէ խոսք ասելու։ Դա մեծ մոլորութիւն կլինէր։ Եկել եմ ձեր բարեհաճ կարեկցանքը խնդրելու։

ԹՅՈՒՐԵՆԴԱՐ

— Ձարիք հրահրելուց հետո եկել եք կարեկցանք խնդրելու։

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

— Ես շովինիստ չեմ։ Ամեն ոք բնականում է մարդկային որեւէ համայնքի և, կամա թէ ակամա, մնում է նրա հետ կապված։ Դա բնութեան անհերքելի իրողութիւնն է։ Իբրեւ քրիստոնյա, ես հավատում եմ, որ մեր երկնակալ Տերը տարբերութեաններն ստեղծել է սիրո համար։ Զէ՛ որ առանց գանազանութիւնների և բռնոյն ձգտման սերն անհնարին է։ Ես էլ իմ արշամբ շատ եմ տարբերվում հայերից, բայց նրանց հակակադէլ եմ, սիրելի։

ԹՅՈՒՐԵՆԴԱՐ

— Իսկ երբեւէ մտքովդ անցե՞լ է, թէ հայերը մեղ որքան են հասկանում ու սիրում։ Այդ նրանք էին, որ էլեկտրական լարի պէս մեր խաղաղութեան ուլորտները բերին ձեր զժողային խառնաշփոթութիւնը։ Եվ դու, նրանց բոլորովին անմեղ գառնե՞ր ես համարում։ Իմացած եղիր, որ նրանք հարմար առիթով իրենց ձեռքն ընկած ամեն մի թուրքի սպանում են առանց աչք թարթելու։ Երեւի քեզ հայտնի չէ՞, թէ ինչպէս

ներանց հոգևորականները ևս ուրախությամբ են մասնակցում նման սպանություններին:

ԼԵՓՍԻՈՒՍ

(Առաջին անգամ իրեն զգալով է, որ խիստ պատասխան չտա):

— Եթե ասում ես, ռւբեմն՝ իրոք աչտեղ-այնտեղ եղել եմ վրիժառության դեպքեր: Սակայն մի՞ մոռացիր, թե կոտորածների ժամանակ որքա՞ն եմ մարդկանց իրար դեմ հրահրել ձեր հոգաները¹, մոլլաներն ու ուլեմաները², Այդ բանում էլ դուք գորեղ եք, իսկ հայերը՝ տկար:

ԹՅՈՒՐԵՒՄԸ

(Ոչ միայն իբրև ուսյալ մարդ, այլև ճարտար բանավրճող, հիսնալի է տիրապետում վաճառավոր կոնկրետութունից խուսափելու և քնդհանուր ճշմարտության զրահի ետևում իսկույն պատասպարվելու արվեստին):

— Իբր կրոնի մասին աշխարհով մեկ զրպարտություններ եք տարածել: Ամենավատթար զրպարտությունը վերաբերում է մեր կարծեցյալ աններողամտությանը: Մի՞թե կարծում ես, թե մեր երկրում, որտեղ հարյուրամյակներ շարունակ խալիֆն է իշխել, կարող էր թեկուղ մի քրիստոնյա կենդանի մնալ, եթե մենք հանդուրժող չլինեինք: Իր տիրապետության առաջին տարին, Ստամբուլը զրավելուց հետո, ինչպե՞ս վարվեց մեծ սուլթանը: Իր կալստության սահմաններից վտարե՞ց քրիստոնյաներին: Ինչպե՞ս Ոչ, նա հունական ու հայկական պատրիարքություններ հիմնեց, զրանց շնորհեց իրավասություններ, փայլ և ազատութուն: Իսկ ձերոնք ի՞նչ արին Իսպանիայում: Իրենց հայրենիքում ապրող հազարավոր մահմեդականների ծովը նետեցին, խարույկ բարձրացրին: Ինչ՞եք ենք ձեր մոտ միսիոներներ ուղարկում, թե՞ դուք՝ մեզ մոտ: Ձեր խաչն առաջ եք պարզում, որպեսզի Բաղդադի երկաթուղին և նավթային ռեկերություններն ալիլի մեծ շահույթ բերեն:

ՍԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Արեն իշխանասեր է, իսկ լուսինը՝ հեղ և խաղաղաբարո: Թյուրբեղարը վիրավորական խոսքեր է ասում, բայց զրանք չեն վերաբերում քեզ՝ մեր հյուրին: Պետք է հասկանաս, որ միտոնց դառնացրել է մեր կրոնին վերաբերող անարդարությունը՝ Գիտե՞ս, թե աստծո անունից

¹ Յոյու — խոջա, հոգևորական (չալմայավոր)

² ուլեմա — աստվածաբան

Հետո ո՞ր բանն է ամենից շատ գարդարում Ղուրանը: «Խաղաղութուն»
բառը, եվ գիտե՞ս, թե ինչ է ասված տասներորդ սուրահում. «Կար ժա-
մանակ, Լըյր մարդիկ մի համայնք էին կազմում: Այնուհետև պառակտ-
վեցին: Բայց Լթե աստված կամենար, նրանք վերջ կտային իրենց մեջ
ձագած տարաձայնությունը»: Մենք եւ քրիստոնյաներիդ նման միայն
մի ձգտում ունենք. հիմենի միաբանության ու սիրո թագավորություն:
Մենք էլ մեր թշնամիներին չենք ատում: Լեհասարակ մի՞թե կարող է
պտել այն սիրտը, որի մեջ աստծո ոգին է սաղմնավորված: Խաղաղու-
թյուն հաստատել. ահա մեր միաբանության ամենավսեմ պարտքը: Տես,
այսպես խստորեն խոսող թշուրբեղարը խաղաղության ամենահոան-
դուն ջատագույներից մեկն է: Վաղուց, երբ քո մասին դեռ ոչինչ չէինք
լսել, նա տարապրկածների օղտին էր գործում: Եվ նա միայնակ չէ: Մենք
խաղաղության ջատագույների ունենք նաև իսկական ուղամիկների մեջ...

(Նշան է տալիս, որ մոտենա հետևակային կապիտանը: Սա, երևի, իբրև միաբա-
նության կրտսերագույնն է ոչ լիիրավ անդամը, նստած է հեռավոր բազմոցին):

ԿԱՊԻՏԱՆ

(Վախվիտիով նստում է ձեռքների շեշի մոտ: Խոշոր, թավշյա աչքեր ունի, զգայուն
դիմագծեր: Թափ, ինամած բեղերի շնորհիվ ղինվորականի արտաքինն ավելի պատկա-
ռելի է թվում):

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Դու մեր պատվերով այցելել ես տարագիրների արևելյան գաղ-
թակայանները: Խոսի՞ր:

ԿԱՊԻՏԱՆ

(Դիմում է Յոհաննես Լեփսիտին):

— Ես քո մեծ հայրենակից մարշալ Գոլց Կաշայի հրամանատա-
րության տակ գտնվող շտաբային գնդի սպաներից եմ: Փաշայի սիրտը
ևս լցված է իր քրիստոնյա դավանակիցների հոգսով ու ցավով: Բայց
այս գործում նա շատ քիչ բան կարող է անել հակառակ ուղամական
միևնույնի: Ես եղել եմ մարշալի մոտ և արձակուրդ ստացել ինձ հանձ-
նարարված խնդիրը կատարելու նպատակով...

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Եվ ի՞նչ վայրեր ես տեսել քո ուղևորության ժամանակ:

ԿԱՊԻՏԱՆ

— Գաղթականներն մեծ մասը Եփրատ գետի ափերին է, Դեյր էս Զորի և Մեսքենեի արանքում: Ամենախոշորներից երեքի մեջ մի քանի օր մնացել եմ:

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Իսկ կարո՞ղ ես մեզ հաղորդել քո տեսածը:

ԿԱՊԻՏԱՆ

(Տանջվելով նայում է Լեփիսիսի կողքը):

— Շատ ավելի ցանկալի կլիներ, եթե ինձ թույլ տայինք լուր ալսօսարականի ներկայությունամբ...

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Թող օտարականն իմանա, որ խոսքը նաև մեր սեփական թշնամիների խայտառակության մասին է: Խոսիր:

ԿԱՊԻՏԱՆ

(Սենտուն հայացքով նայում է հատակին, քառեր որոնում: Անկարող է նկարագրել անկարելին: Դժգույն, կցկտուր նախազատվածներով չի կարողանում վերարտադրել այն տեսարանները, որոնց հանդեպ ունեցած զգվանքից կոկորդը սեղմվում է):

— Ռազմադաշտերը զարհուրելի են... Բայց ամենամեծ ուղմադաշտ անգամ ի նշ է Դեյր էս Զորի համեմատությամբ... Դա ոչ ոք չի կարող պատկերացնել...

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Եվ ի՞նչն է ամենավատթարը:

ԿԱՊԻՏԱՆ

— Դրանք այլևս մարդիկ չեն... Ուրվականներ են... Բայց ոչ թե մարդկանց, այլ կապիկների ուրվականներ... Դանդաղ են մահանում, որովհետև խոտ են ուտում, երբեմն էլ ձկուրները մեկական պատահաֆ է ընկնում... Սակայն ամենավատթարն այն է, որ այլևս ուժ չունեն

թաղելու տասնյակ հազարավոր դիակները... Դեյը էս Զորը մահվան հրեշավոր զուգարան է...

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

(Բարասն դադարից հետո):

— Եվ ի՞նչ օգնություն է նրանց ցույց տրվում:

ԿԱՊԻՏԱՆ

— Օգնություն: Ամենաբարի գործն այն կլինի, եթե բոլորին մի օրում կոտորեն... Ես մեր եղբայրներին նամակ ուղարկեցի... Մեզ հաջողվեց ավելի քան հազար որբ երեխա տեղավորել թուրք և արաբ ընտանիքներում... Բայց դա շատ չնչին բան է:

ԲՅՈՒՐԲԵՐ

— Եվ ի՞նչ կլինի հետևանքը, երբ մենք այդ երեխաներին մեր հարկի տակ հոգատարություն մե սիրով պահենք, մեծացնենք: Եվ որպիսիք ազմուկ-ազուղակ են բարձրացնելու, թե մենք դրանց հափշտակել ենք բռնաբարելու և անգլխորին տանջելու համար:

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Ծշմարիտ է, բայց դա կարևոր չէ (Կապիտանին): Այդ թշվառները քեզ թուրքիդ, նայում էին իբրև թշնամու՞, թե՞ կարողացար շահել նրանց վատահոսությունը:

ԿԱՊԻՏԱՆ

— Իրենց անմարդկային թշվառության մեջ այլևս չեն հասկանում, թե ով է բարեկամ, ով է թշնամի... Միշտ, երբ մտնում էի այդ գաղթականներից մեկներումեկը, խառնիխառն նետվում էին վրաս... Դրանք մեծ մասամբ ծերունիներ են և կանայք՝ բոլորն էլ գրեթե մերկ... Փաղցից նվում էին: Կանայք ձիու աղբի մեջ վարսակի շմարտված հատիկներ էին որոնում... Վերջում իրենց դյուրահավատությունը սկիզբ կտոր էին անում... Ինձ այնքան բան են խնդրել, պաղատել, որ ես անկարող եմ դրանք կատարել... Այ, օրինակ, այս նամակը...

(Դրպանից հանում է կեղտոտված մի թուղթ և ցույց տալիս լիփսիոսին):

Սա զբերել է քեզ պէս քրիստոնէյա մի հոգեւորական: Նա նստած էր իր մեռած կնոջ դիակի մոտ, որը երեք օր մնացել էր առանց թաղվելու: Անտանելի բան էր... Փոքրամարմին մարդ էր, վրան արդեն բան չէր մնացել... Անունը Հարություն էր, ազգանունը՝ Նոխալզյան: Սիրիական ծովեզերքի գյուղերից էր: Նրա հայրենակիցները փախել են, բարձրացել լեռը: Ծերուկին խոստացաւ նամակը հանձնել յուրախիններին: Բայց ինչպէ՞ս...

ԼԵՓՈՒՈՒՈՒ

(Կապիտանի պատմութեանից քար կտրած՝ այլևս չի զգում թմրած ոտքերի ցավը: Կարդում է երկրորդի վրա հայերեն խոշոր տառերով գրված հոսանքն «Առ վարդապետն Տեր-Հայկազուն ի Յողոնօլուք»):

— Այդ խնդրանքն էլ մյուսների նման կ'մնա անկատար...

ԱՂԱ ՌԻՖԱԱԹ ԲՆԲՔԵԹ

(Սաթի թաղիէն պահում է: Անթաքիեցի ծերունին բարեձև լրանը մի քանի անգամ խոնարհում է շեյխի կողմը):

— Այդ խնդրանքը կարող է կատարվել... Նա ուզում եմ Նոխալզյանի նամակը հանձնել նրա հայրենակիցներին: Մի քանի օր հետո կի՛նեմ սիրիական ծովեզերքին:

Ծերունի շեյխը մեղմ ժպիտով շրջվում է կիփսիուսի կողմը.

— Աստծո ողորմածութեան ինչպիսի՞ օրինակ: Միմյանց օտար երկու եղբայր հանդիպում են այս մեծ քաղաքում, որպէսզի կատարվի տարաբախտների ցանկութեանը... Ահա վասիկ դու մեզ էլ ավելի լավ ճանաչեցիր: Նայիւր բարեկամիս՝ անթաքիեցի աղային: Քեզ նման այլևս կորույթ չէ, տարիքն անցել է: Արդեն յոթանասուն տարեկան բնո ունի ուսերին: Այնուհանդերձ քանի՞ ամիս է, որ այս բարի թուրքը ճանապարհորդում է, աշխատում է օգնել էրմենի միլեթին: Ի սեր հայերի նա այցելել է նույնիսկ սուլթանին և շեյխի ուղի խաւամին¹:

ԱՂԱ ՌԻՖԱԱԹ ԲՆԲՔԵԹ

— Սրտիս տիրակալին հայտնի է իմ մտադրութեանը: Բայց, տարաբախտաբար, ուրիշները շատ են զորեղ, իսկ մենք շատ ենք տկար:

¹ շեյխի ուղի խաւամ — մահմեդականների հոգեւոր առաջնորդը

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Մենք տկար ենք, սրովհետեւ Եվրոպայի ստրուկները մեր ժողովրդի ձեռքից հափշտակում են կրոնը: Ամեն ինչ այնպես է, ինչպես քառամյակից խոսքերով հայտնեց թյուրքեղարը: Այժմ դու գիտես ճշմարտությունը: Սակայն տկարները վախճոտ չեն: Հաստատ չգիտեմ, թե թե՛ դամար արդյոք վտանգավոր է հայերին օգնելը: Սակայն աղային և կապիտանին ծայրահեղ վտանգ է սպառնում: Եթե որեւէ դավաճան կամ կառավարություն լրտեսներից մեկը նրանց մատնի, երկուսին էլ ցմահ բանտ կնկատեն:

ԼԵՓԱՒՈՒՍ

(Խոհարհւում է յեկո Ահմեդի ձեռքի վրա, սակայն չի համբուրում, քանի որ չի կարողանում հաղթահարել իր սմոթի զգացումն ու շփոթմունքը):

— Աս սրհնում հմ այս ժամը, օրհնում հմ ձեր եղբայր Նեզիմին, որն ինձ այստեղ բերեց: Այլնս հույս չունեի: Բայց արդեն նորից հույսով հմ լըված, քանի որ ձեր օգնությունը կարելի է արշարալայրերից ետ բերել հայերի մի մասը, փրկել:

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

— Դա միայն ասածն կամքից է կախված... Ինչ մտադրություն ունես, ասա աղային:

ԼԵՓԱՒՈՒՍ

— Հնարավորություն կա՞ մուսալեռցիներին փրկելու:

ԹՅՈՒՐԵԳԱՐ

(Դարձյալ կատաղում է, քանի որ ապստամբների հանդեպ ցուցաբերվող կարեկցանքը իրաչում է երա՞ օսմանցի մարդու սրտին):

— Մարգարեն ասում է. «Ով դատավորի մոտ դավաճանի համար միջնորդում է, նա ևս դավաճան է, քանի որ, կամա թե ակամա, քաջալերում է խռովությունը»:

ՄԵՐՈՒՆԻ ՇԵՅՆ

(Առաջին անգամ մի կողմ է դնում իր դիրքին պատշաճ շրջահայաց զսպվածությունը: Անթարթ նայում է դեպի հեռունները, և անվերժանելիբուն երկդիմի են հնչում հետեւյալ բառերը):

— Հիմա հրեի ապահովության մեջ են կորուսյալները, իսկ ապահովության մեջ գտնվողները՝ կորուսյալ...

Շեյխի ծառաներից մեկը և հեղ աչքերով հաստամարմին դռնապանը բերում են սուրճ, լոխում, թուրքական քաղցրավենիք։ Շեյխ Ահմեդը թան իր ձեռքով մեկնում է հյուրին։

Նախքան հրաժեշտ ապր, Լեփսիուսն ուղում է մի անգամ ևս անդրադառնալ հայկական հարցին։ Ձի հաջողվում։ Շերունի շեյխը սառնությանմբ խուսափում է ալդ առթիվ ասվող ամեն մի խոսքից։ Դրան հակառակ, աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթը պատվելուն խոստանում է հյուրանոց գալ նույն օրվա երեկոյան, քանի որ երեսունվեց ժամ հետո մեկնելու է։

Սերասքերիաթի մոտ բժշկ Նեղիմին պատվելուց բաժանվում է։ Իրկար ճանապարհն անցել են գրեթե անխոս։ Թուրքին թվում է, թե գերմանացին այնքան է տարվել իր ստացած խոր տպավորությանը, որ բառեր չի գտնում։ Դա, իհարկե, ճշմարիտ է, սակայն այլ իմաստով։ Մոլեռանդ պատվելու դուխն արդեն պալթում է նորանոր մտահղացումներից։ Ձի խորհում նոր, խորհրդավոր աշխարհի մասին, որտեղ մի քանի ժամ անցկացրեց։ Նրա միտքը պտտվում է այն «ճեղքի» շուրջը, որը զարմանալի պատահականությամբ հանկարծ բացվեց թեքքեի ներսում։ Անխոս ու երկար սեղմում է Նեղիմիի ձեռքը ի նշան երախտագիտության։ Բայց բժշկի ասածը պարզ չի ընկալում։ Թուրքը խնդրում է առաջիկա օրերին ուշադրություն դարձնել սեփական կյանքի հետ կապված մանր իրադարձություններին։ Այն մարդու հետ, ում շեյխ Ահմեդը սրտաքննության է արժանացնում, պատահում են յուրօրինակ նշանակություն ունեցող դեպքեր։ Միայն թե հարկավոր է րմբռնել դրանց իմաստը։ Միայնակ մնալով, Լեփսիուսը նալում է էնվերի պաշտոնավայրի պատահաններն ի վեր։ Դրանք միջօրեի արեից հուրհրատում են։ Նետվում է կառքի մեջ։

— Հայոց պատրիարքարանը։

Իթե ամբողջ աշխարհի լրտեսներն էլ ալժմ իրեն հետենն, միևնույն է։ Պատվելին բուռն խանդավառության տաբալի է տեղում ոտքի վրա մարմրող հայ հովվապետի գլխին։ Ձավեն սրբադանի մտահղացումը անհավատալիորեն իրականանում է։ Հնադավան թուրքերը հայերին օգնում են, չնայած մինչ ալդ ոչ ոք ոչինչ չգիտեր։ Ժողովրդի լավագույն խավն անշեջ ատելությամբ է լցված աստվածուրաց դեկավարների դեմ... Պետք է ալդ կրակն օգտագործել ի նպաստ հայ ժողովրդի...

Ձալեն սրբազանը աղերսող շարժումներով ուզում է հյուրին սթափեցնել, ո՛չ այդպես բարձրաձայն, ի սեր Քրիստոսի Պատվելին վառ երևակայությամբ կազմակերպչական վիթխարի սլան է ուրվագծում: Պատրիարարանը պետք է գաղտնի կապ հաստատի դերվիշների մեծ միաբանության հետ, դրանով իսկ հիմք դնի այն բազմաճյուղ օգնությունը, որը վերածվելու է վճռական փրկության: Պետք է գորավոր թափ հաղորդել կրոնական խաւերի պայքարին, ժողովրդի մեջ ստեղծել ուժեղ գիմադրություն ընդդէմ էնվելի և Թալիաթի:

Ձալեն սրբազանը շատ հեռու է Լեփսիուսի պես լավատես լինելուց: Նրա համար այդ ամենը նորություն չէ: Հովվապետը հազիվ լսելի ծայնով շնչում է, որ դերվիշների մյուս միաբանություններից շատ-շատերը նման չեն վերոհիշյալին: Հենց ամենից մեծ և ամենաազդեցիկ միաբանությունները՝ Մելեկ և Ռուֆայի կոշվածները, կույր հայատալացներ են, ճշմարիտ է, նշովում են էնվելին, Թալիաթին և Կոմիտեի մյուս ջոջերին, սակայն հայերի բնաջնջումը համարում են միանգամայն տեղի:

Լեփսիուսի համալմունքը մնում է անսասան: Եթե ձեռք են մեկնում, պետք է անդմէլ այդ ձեռքը: Նա սրբազանին առաջարկում է Նեփիմի միջոցով հանդիպել շելխ Ահմեդի հետ: Հովվապետն այս հանդուգն առաջարկից այնպես է սոսկում, որ կարծես ավելի ուրախ կլիներ, եթե կրակոտ պատվելին իր սենյակից հեռանար:

Կամրջի մյուս կողմում Լեփսիուսը վճարում է կառքի վարձը, իջնում: Մինչև Թուրքիայի հյուրանոցն ընկած կարճ տարածություն ուղում է անցնել ոտքով: Միամսյա աներևակայելի ընկճվածությունից հետո նրա տրամադրությունն այնքան հիանալի է, կարծես մեծ հաջողության է հասել: Մինչդեռ ոչ մի իրական նվաճում չկա: Կա միայն մի փոքրիկ, լուսավոր ձեղք: Մտքերով տարված պատվելին հասնում է Բերայի մեծ փողոցը, անցնում իր հյուրանոցի մոտով:

Ձով, հրաշալի երեկո է իջել: Պուրականման փողոցի ծառերի կատարներին սփռվել է կանաչափայլ երկինքը: Քաղաքի այս մասը արտակարգ գեղատեսիլ է: «Դեսպանական թաղամասն է»,— մտածում է Լեփսիուսը և դանդաղ վերադառնում: Նույնիսկ էլեկտրական լամպեր կան, որոնք չորս կողմ սփռում են իրենց վարանոտ լույսը: Հանդարտ ընթացքով ընդառաջ է գալիս մի ավտոմեքենա: Ինչ-որ սպա նստած է քաղաքացիական զգեստով հաստամարմին մի մարդու կողքին և եռանդով զրուցում է: Լեփսիուսն իր լեզվի վրա հանկարծ ակամա սարսափի

համ է դգոմ: Շանաշում է էնվեր փաշային: Երիտասարդական նույն կաթնկալուն արտաքինը, աղջիկական երկար թարթիչներով պատկված նույն թարմ դեմքը: Իսկ թեք դրած ֆեսով և սպիտակ բաճկոնակով հարկանը, անկասկած, Թալիաթ բեյն է, ինչպես որ նա պատկերված է բաղամթիվ նկարներում: Ուրեմն՝ նորից հանդիպեց մեծ թշնամուն: Ուրբան էլ տարօրինակ թվա, պատվելին հոգու խորքում այդ բանը ցանկանում էր: Տեղում մեխված՝ նայում է մեքենայի ետևից: Հարյուր մետր էլ չի հեռանում, երբ իրար ետևից երկու կրակոց է լսվում: Մեքենայի արգելակները ճոնչում են: Մթուփյան մեջ հաչտնվում են անորոշ դեմքեր: Սուր ձայներ են իրար հաջորդում: Օգնություն են կանչում: Պատվելին դգոմ է, թե ինչպես են սառչում իր ձեռքերն ու ոտքերը: Մահափո՞րձ: էնվերն ու Թալիաթը հասան իրենց արժանի ճակատադրի՞ն: Եվ ինքը դառնում է վկա՞: Անզուսպ պահանջ է դգոմ մոտենալ դեպքի վայրին: Ոչինչ չէր ուզի տեսնել, բայց շտեմնել չի կարող: Վախվելով մոտենում է աղմկող խմբին: Ինչ-որ մեկը կարբիղի լապտեր է վառում, որի շուրջը զանազան բերանբացներ են խոնվում, բարձրաձայն խորհուրդներ տալիս: Վարորդը մեքենայի տակ մտած՝ տնքալով ու լուսանքներ տեղալով, ինչ-որ գործ է անում, իսկ էնվեր փաշան և Թալիաթ բեյը իրար մոտ անվրդով կանգնած՝ զլանակ են ծխում: Մեքենայի առջևի անիվները դիպել են մայթի սուր եզրին, դողերը պայթել են, մեքենան վնասվել է: Բայց ամենածիծաղելին այն է, որ ոչ էնվերն է էնվեր, ոչ էլ Թալիաթը՝ Թալիաթ: Մեկը սառնարյուն մի սալա է դուրս գալիս, մյուսը՝ ավելի սառնարյուն մի վաճառական կամ սլաշտոնյա: Միակ իրողությունը սպիտակ բաճկոնակն էր: Լեփսիուսը զայրանում է իր բորբոքված ևրևակայության վրա, որն այդպիսի տնքիներ է թխսում: — Խելքս բոլորովին թուցրել եմ, — քրթմնջում է նա:

Բայց մի ժամ հետո, երբ Ռիֆաաթ Բերբեթը հյուրանոցային սենյակում նստած՝ պատվելու հետ զրուցում է, ավտոմեքենայի հետ կապված դեպքը մոռացվում է: Աղայի չալման և երկնագույն երկար թիկնոցը չեն ներդաշնակվում եվրոպական հյուրանոցի հետ: Չեն ներդաշնակվում նաև փայտե աթոռի ու էլեկտրական լույսի հետ: Լեփսիուսն դգոմ է, որ այդ ծերունին՝ «Սրտագողերի» շեյխի սիրիական փոխանորդը, մեծ գոհողություն է կատարում: Խնդրում է գերմանական հանգանակության գումարներից հինգ հարյուր ֆունտ վերցնել և հնարավորության դեպքում ծախսել ի նպաստ մուսալեուցիների: Պատվելու վարմունքը թեթևամտություն չէ, ինչպես կարող է թվալ ոմանց: Այդ փողն ավելի անվթար կմնա և իր նպատակին կձառայի, եթե վստահվի աղայի փոքրիկ,

բուսափայլ ձևերերին, քան անձարակ հյուսառոտություններին ու մի-
սիոններություններին: Բերեա առաջին անգամ դա իդուր չկորչի:

Թիֆաթ Բերեքեթը թղթի աճագին թերթի վրա գեղեցիկ ձևագրով
աղխարհիկ ստացական է գրում, հանդիսավոր ձևով հանձնում գերմանա-
յուն:

— Նամակով քեզ հանդամներեն կտեղեկացնեմ, թե ինչեր եմ
ցնել:

— Իսկ եթե քեզ չհաջողվի՞ դնածը լեւ բարձրացնել...

— Ձեռքիս զորավոր իդթեր կան... Մի՞ վախեցիր: Ինչ որ մնա,
կրաժանեմ մյուս արսորավայրերի հայերին: Դրանց մասին էլ քեզ լուր
կուղարկեմ:

Լիփսիուսն աղային խնդրում է նամակներն ուղարկել Նեղիմիի
հասցիով: Դա ավելի սուղանով ճանապարհ է: Երանի՞ թե ալլահի ողոր-
մածությամբ այդ նոր ճանապարհը չփակվի:

«Սերի ես իդուր չեկա Ստամբուլ»,— մտածում է Լիփսիուսը Ռի-
ֆաթ Բերեքեթին ուղևեցելուց և հյուրանոց վերադառնալուց հետո:
Փորրիկ սենյակում կարծես ինչ-որ մի բան է մնացել բարեպաշտ հյու-
րից. անդորրություն ավելի խորն է, քան առաջ:

Պատվելին անկողին է մտնում այն գիտակցությամբ, որ իր գործն
այսօր ռավականաչափ հաջող ընթացավ: Բայց այնուհետև աչքի առաջ
հառնում են թեքքեի մարդիկ: Պարզ տեսնում է նրանց աչքերը, դեմքերը,
շարժումներ, լսում է խոսքերը: Մինչ այդ չգիտեր, թե այդ մարդիկ, որոնց
այսօր հանդիպեց, ի՞նչ վսեմ հոգի ունեն. շեյխ Ահմեդը, իր որդին,
թյուրքեղարը, Երկար ժամանակ մտովի բանավիճում է սրանց հետ,
մինչև վերջապես քոն է մտնում: Բայց քոնը երկար չի տևում: Գիշերվա
Լեւին նրան արթնացնում է մի խուլ դղրդյուն: Պատուհանների ապա-
կիներն ալնպե՛ս տարօրինակ են դողդողում: Լիփսիուսին այդ ձայնը
ծանոթ է: Անզուֆրանսիական նավատորմի հրանոթները Ստամբուլի
շոներն են ձեռնում՝ ներս մտնելու համար: Պատվելին նստում է անկող-
նում: Ձեռքով որոնում է լույսի կոճակը: Զի գտնում: Սրտում խզծի սոս-
կալի խայթ է գգում: Մի՞թե Նեղիմին չպահանջեց հետևել առօրյա մանր
իրադարձություններին: Դրանք կարող են առանձնահատուկ նշանակու-
թյուն ունենալ: Հիշում է էնվերի ու Թալիաթի դեմ կատարված մահա-
փորձը: Դա սնամեջ խաբեություն էր և ինչ-որ չափով առնչություն
ունեւ շեյխ Ահմեդի ուժի հետ: Լիփսիուսն ուզում է շտեմնելու տալ իր
առաջ բացված ճակատագրական անդունդը, Նրան խոր սարսափ է տի-
րում: Արդյոք մի հայա՞ցք նետեց ապագայի խորքը, թե՞ երեակայու-

թյամբ դարձաւ ինչ-որ եղեռնագործի շարամաության ղոհը... Հրանոթ-
ները որոտում են: Ապակիները զողզողում են: Անմաությո՞ւն, անմաութ-
յո՞ւն. ուզում է համոզել ինքնիրեն: Սակայն նրա տենդաճար հոգին
նախագգում է, որ երկնակալ տիրը վերահաստատել է դեռևս չխորտակ-
ված արդարությունը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Մեկնադրութիւն և վերաբերում



Բնշաղին ամբողջ ժողովուրդը հավաքվեց Հյուսիսային
լեռնաթամբի մոտ՝ Հայկին և լողորդներին ճանապարհ
դնելու: Խնդիրը միայն այն չէր, որ մարդիկ հրածեշտ
էին տալու երեք երիտասարդի՝ հասարակության համար
մահվան երախը նետվող երեք խիզախ հայորդու: Խնդիրը
միայն այն չէր, որ հարկավոր էր հորդորել, սփռփանցի

խոսքեր ասել ջահել-ջիվան դավաճներից զրկվող ընտանիքներին: Ավելի
շուտ, պաշարվածներին այստեղ էր բերել ազատության կարոտը: Հուռո
երեք աղաղնի դուրս էին թռչելու, ամեն սրտից տանելով մի կտոր գերու-
թյուն: Այդ պահից ի վեր մարդիկ արդեն սպասելու էին ինչ-որ լավ բանի,
թեկուզ և դա պատրանք լիներ: Կարծես մեղմացել էր մուսալեռցիներին
ճնշող ընկճվածությունը: Նույնիսկ կատաղած կանայք մոռացել էին
Բագրատյանի տան խաչատառակությունը, այն ցավալի դիպվածը, որը
քիչ առաջ առաքինության մի փոքրիկ ապստամբություն բորբոքեց:

Բագրատյանի ընտանիքի անդամներից ոչ մեկը, իհարկե, ներկա
չէր: Զկար նույնիսկ բարեսիրտ Ավագյանը՝ խոր և կարեկից հոգու տեր
այդ երիտասարդը, իր տանտիրոջ մշտական ներկայացուցիչը: Առաջին
անգամ ավագների մեջ չէր Բագրատյանը, երբ այնքան կարևոր հարց
էր լուծվում: Բայց կարծես ոչ ոք չէր նկատում զորավարի բացակայու-
թյունը, թեև նա էր գլխավորել թուրքերի դեմ մղած երեք հաղթական
ճակատամարտը, թեև յոթ գյուղի ժողովուրդը միայն ու միայն նրան

կր պոլիտսկան, եթե դեռես ապրում ու շնչում էին մի քանի հազար հոգի, Տեր-Հայկազունն ու ամպօնների խորհուրդը ներքուստ ուրախացել էին, որ հրապարակայնորեն խաչառակված հրամանատարն իրենց խնայել, ազատեց կատարվածին անդրադառնալու ծանր, ամոթալի պարտականությունից: Այսօր-վաղը ամեն ինչ նախկին հունով կընթանա, ընդհանուր դժգոհությունը տեղի կտա անտարբերությանը: Որքան էլ անտարմաքանական թվա, մի քանի ժամում Գաբրիելն ու նրա մերձավորները, Ֆրանսուհու հանցանքով, բոլորի աչքին նորից դարձան կասկածելի օտարականներ, պատահական եկվորներ:

Բայց ամենածանր վիճակի մեջ էր Ստեփանը: Ինչպիսի՞ անկում մի օրվա մեջ: Ամեն ինչ սկսվեց այն ժամանակ, երբ տղան ձախողվեց կամավոր սուրհանդակներ ընտրելիս: Հրանդներ գրավողը չարժանացավ Հայկին ուղեկցելու պատվին: Դա իբր փչ էր, հայրիկն էլ իր հերթին ծաղրական խոսքերով վերաժողեց, իբրև փափկասուն երեխայի, ստորադրեց Իսկուհու և ընկերների ներկայությամբ, ընկերներ, որոնց սիրտը հազիվ էր շահել: Միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու պատվախնդիր, ինքնասեր պատանին հոր կոշտ խոսքերն ընկալեց ոչ միայն դադանի սարսուռով, այլև խորշանքով ու ատելությամբ: Այդ հայրն ինքն աղդանշան տվեց որդուն վայր դրոնելու այն բարձունքից, ուր տղան հասել էր անդուլ պայքարով: Իսկ մանկական խաժամուժն անմիջապես ընդառաջ դնաց այդ պահանջին: Նույնիսկ միտտանի Հակոբի կեկորդին դեմ չառավ չարախինդ ծիծաղը, երբ կործանված ընկերը հետացավ պարտության վայրից: Գուցե ամեն ինչ լավ վերջանար, եթե կեսօրից հետո մայրիկը լրացրած շիներ հոր զարհուրելի արարքը: Չնայած ընդհանուր խոսքերին, որոնց նշանակությունը նա միայն կիսով չափ էր հասկանում, աղան որոշակի չէր պատկերացնում տեղի ունեցածը, դրա ծանր հետևանքները, ավելի ճիշտ, նրա մտապատկերները քառավում էին, վերածվում անտանելի ջղաճգության, հենց որ անդրադառնում էր խորություններ: Բռունցքները կրծքին էր սեղմում, ինչպես վազելիս, դարմանում, որ մի կրծքավանդակի տակ կարող է տեղավորվել այնքան այրող առողապանք: Լուկ էր ամբողջ պատվախնդրությունը, ամբողջ փառասիրությունը: Հոր հետ դժամված էր, մորը կորցրել էր, և կորստյան պատճառը մոլթն էր, առավել տանջալից, քան մահը: Երբ ժամեր անցան, տղայի համար պարզ դարձավ, որ չպետք է վերադառնա ոչ մեկի, ոչ էլ մյուսի մոտ: Տարօրինակ կերպով իրեն զգում էր ծնողներից հեռացած, նրանց հետ թշնամացած: Բռնաբռնի և չէր ուզում վերադառնալ, չնայած աչք բանը կարոտով տինչում էր իր մանկական ամբողջ էությունը: Լեյդ մեծ

վճիւր դեռևս չկայացրած՝ խուսափում էր Երեք վրանի հրապարակից: Արդևն բոլորովին անկարելի էր պարոն Գոնզալի հետ հանդիպելը, նույն վրէժնում քնելը: Ի դեպ, պատանու վշտի ոստայնին Գոնզալը ևս մի ամուր թել էր ավելացրել: Տղային լիարժեք և իրավահավասար մարդ համարելով՝ հույնը շահել էր նրա սիրտը: Իսկ այժմ պատանու աչքին դարձել էր դիմակազերծ արված ստոր ոճրագործ:

Իրիկնադեմին, առեղծվածային բոլոր հարցերը մի հարվածով լուծելու համար, Ստեփանը դադտագողի մտաւ շէշախան վրանը, շտապ իր շվեյցարական ուսապարկի մեջ լցրեց ամենաանհրաժեշտ բաները: Ինչ էլ պատահեր, միեկնույն է, միայն թե այլևս մտադրութիւն չունէր ո՛չ մօր հետ հաց ուտելու, ո՛չ էլ իր անկողնում քնելու: Ուղում էր առանձին ապրել, բոլորից հեռու, իսկ թե ինչպէս, դա, իհարկեւ, դեռևս չգիտեր: Նախքան հեռանալը մի քանի թուկ կտնայնեց մօր վրանի առաջ: Վարագույրը ներսից ամուր կապկպված էր: Ո՛չ խոսակցութիւն, ո՛չ ձայն, Միայն նավթալամպի աղոտ լույսն էր պսպղում: Ձեռքը մեկնեց մուտքի վերևում կախված փոքրիկ դանդի մրճիկին, բայց հաղթահարեց թուլութիւնը, ուսապարկը շալակած՝ ետ քաշվեց ու փախաւ, այլևս չկարողանալով զսպել արցունքները: Հշուսիսային լեռնաթամբի մոտ միացաւ Հայկին ու լողորդներին հանդիսավոր կերպով ճանապարհող հոծ բազմութիւնը: Տապալված հերոսի հետ ոչ ոք չխոսեց: Մարդիկ նշանացի Նայում էին, երես թեքում: Թիկունքից հաճախ իր հասցեին ուղղված ծիծաղ էր լսում, խոցվում մինչև հոգու խորքը: Հայկի խումբը նկատելուն պէս ճանապարհը թեքեց: Այժմ նա աքսորական էր: Իր հաղթանակից ուռած-փքված Սաթոն երևի խմբին նոր, անպատշաճ մանրամասնութիւններ էր հաղորդում: Ստեփանն ի վերջո թաքնվեց: Իր դաբանում կարող էր մնալ աննկատելի և ամեն ինչ հանդիսա դիտել:

Նախ օրհնանքով ու բարեմաղթութեամբ ճանապարհ դրին երկու լողորդներին: Քանի որ տղաները բողոքականներ էին, պատվելի Արամը նրանց դիմեց հակիրճ ճառով, իսկ Տեր-Հայկազունը խաշակներեց երկուսի ճակատները: Այնուհետև վարդապետն ու պատվելին պատանիների հետ ճանապարհ ընկան: Անցան առաջին խրամատը, Լեւոնութումբի բարձունքը, դուրս եկան այն կետը, որտեղ թփուտներով հարուստ լեռնայանջր ձգվում էր դեպի հյուսիս: Հեռացած հրդեհի ծխի ցանուցիւր ամպերն այստեղ էին հասնում իբրև վտիտ ոգեմոխշորդներ¹, դարմանալի մոխ-

¹ ոգեմոխշորդ — ոգեհարց, մեղիում (լատ.), հոգեհարցով. սպիրիտների (ոգետեսների) միատեղական պատկերացմամբ, միջնորդ՝ մարդկանց և «ոգիների» աշխարհի միջև, որն իբր թե պատասխանում է դանաղան հարցերի, կատարում տարբեր հրահանգներ

բաջրի պես տարրալուծում լուսնի մեծադյա ցալքը, դարձնում դողդոջուն մրի ծվեններ: Հիրավի, այն տպավորությունն էր ստացվում, թե լողորդները և նրա ուղեկիցները տեղափոխվում են հանդերձալ աշխարհը՝ լուսափողփող, սակայն անդառնալի:

Բազմությունն ուզեց հետևել խմբին, բայց զինվորները շղթա կազմած՝ ետ մղեցին մարդկանց, առաջ թողնելով միայն հարապատեներին ու ազգականներին: Պատվելի Արամն էր աշդպես կարգադրել, որպեսզի անկոշները չխանգարեին: Ձե՞ որ մարդիկ իրար տալու էին վերջին հրամշարը: Նախ տղաներին մոտեցան հեռավոր ազգականներն ու կնքահայրերը: Ամեն մեկը մի փոքրիկ նվեր տվեց՝ իր ունեցած ծխախոտի մնացորդը, մի կտոր թանկագին շաքար, մի սրբապատկեր կամ թափաման: Հոգևորականներն շտապեցնում էին: Նվերները տալուն պես բոլորը Տեր-Հայկազունի ու պատվելի Արամի հետ իսկույն հեռացան: Լողորդների մոտ փոքր-ինչ մնացին միայն հարապատեները: Զապված վշտով լի կարճատև գրկախառնություն: Հայրական ձեռքերին դրոշմված համբույրներ: Մայրերի հեծեծանք: Կիսակարկամ հայացքների փոխանակում: Աջնահեռև հեռացան նաև ծնողները:

Այս ամենը և այն, ինչ տեղի ունեցավ քիչ անց, մեկուսացած Ստեփանի սիրտը լցրեց դառնառնուշ տխրությամբ: Լողորդները դարձյալ մեռնակ չէին: Հանկարծ տղաների կողքին հայտնվեցին երկու աղջիկ: Թվում էր, թե նրանց քույրերն են: Մինչդեռ իրականում կամ հարսնացուներն էին, կամ «սրտի հատորները»: Մահվան վտանգի առաջ աշտակում էր հինավուրց սովորույթը, որը հարսնացուին ու փեսացուին արգելում է առանձին մնալ: Զուգերն իրարից բաժանվեցին և, իհարկե, անխոս բարձրացան լեռն ի վեր: Այսպիսով, աղջիկները հրապարակայնորեն խոստովանեցին իրենց սեյը, թեև հաստատ դիտելին, որ երբեք չեն վայելի այդ սիրո պատուհները: Բազմությունը նույնպես լուռ էր և, չնայած իր ողբալի կացությանը, հուզմունքով էր նայում պատանիներին, որոնք ձեռք ձեռքի տված՝ անհետացան հեղհեղուկ, լուսաթրթիռ մշուշում: Բայց դա շատ կարճ տևեց, և աղջիկները դանդաղ ցած իջան՝ ամեն մեկն իր մտքերի մեջ խորասուզված:

Մինչ այդ Տեր-Հայկազունը խրատներ տվեց Հալեպի սուրհանդակին, օրհնեց և խաչակնքեց: Այս պատահույց ավելի արագ, ավելի սառը բաժանվեցին: Շուշիկը՝ դաղթական այրին, ոչ աղգական ուներ, ոչ էլ բարեկամ: Ինչպես հայտնի է, մարդիկ խուսափում էին այդ կովկասցի հսկա կնոջից, մոտ չէին գնում Յողոնօլուքի և Ագիրի ճանապարհին կուշեկած նրա տնակին: Թեև Շուշիկի մասին ոչ ոք որևէ վատ բան ասել չէր

կարող, համենայն դեպս լուրեր էին շրջում, թե նա կոշտ ու կոպիտ կին է, ուրիշ հող ու ջրի գավակ։ Այս տեսակետից աշխարհի բոլոր բնիկները նման են իրար։ Ինկվորներին միշտ համարում են կասկածելի։ Այրի Շուշիկը երբեք չէր փորձել մտերմանալ հայկական հովտի բնակչության հետ։ Իր խոշոր, անխոնջ ձեռքերով մեն-մենակ աշխատում էր, կառավարում իր տունն ու տեղը։ Դրա հետևանքն էր այն, որ միայն Տեր-Հայկազունն ու պատվելի Արամն էին այրուն ուղեկցում, երբ նա ժողովրդին նվիրաբերեց իր միակ և ամբողջ հարստությունը՝ իր Հայկին։

Շոր փոխարեն տղային գրկեց և օրհնեց Տեր-Հայկազունը, ընդունեց նրա տված որդիական աշխատությունը։ Վարդապետն ու պատվելին պատանուն որոշ գումար նվիրեցին, որպեսզի նեղն ընկնելիս կարողանա փրկանք վճարել, ազատվել մահից։ Այնուհետև մօրն ու սրզուն առանձին թողին։ Բայց այրին միայն իր ծանր ձեռքերով շոյեց Հայկի գլուխը, գրեթե ցույց չտալով իր հուզմունքը, և իսկույն հետևեց հոգեւորականներին։ Նտեփանը նկատեց, որ Շուշիկը չմիացավ արդեն խումբ-խումբ տուն վերադարձող մարդկանց, այլ վարանոտ քայլերով շարժվեց դեպի ժայռապատնեշը։

Առաջին անգամն էր, որ Գաբրիելը մի ամբողջ գիշեր չէր եղել հյուսիսային խրամատի պաշտպանների մօտ։ Այվազների խորհուրդն այդ գիշերվա գլխավոր հրամանատարությունը հանձնարարել էր Զատուշ Նուր-հան էլլեոնին։ Բարեբախտաբար, թուրքերի կողմից որևէ հարձակում չէր սպասվում։ Ծիշտ է, թուրքական զորախմբերը գյուղերից դեռևս չէին հեռացել, բայց բանի որ Բագրատյանի ամառանոցում պառկած վիրավոր յուզբաշին որևէ նոր հրաման չէր տվել, ուժասպառ վաշտերն այդ օրերին հանգստանում էին։ Դեռքերը լուրեր էին բերում, որ ոչ մի սպանելից չարժում չկա, բացի զինվորական խաղաղ առօրյայից՝ Վաքըֆից մինչև Ֆեռուսի երկած ճանապարհներին։ Հայ ոսղմիկներն ու գաղթականների ժողովուրդն իրենց ամենի ապահով էին զգում, քան երբեք։ Դամլաջրքի հրդեհված լանջը նրանց պաշտպանում էր։ Նրբեմն հրացուքն այնպես էր փայլատակում, մեծ հրդեհի բոցերն այնպես էին կայծակվում, որ գիշերները ցերեկվա պես լուսավոր էին։ Հետո այնպես թվաց, թե կրակը հասնելու է Հյուսիսային լեռնաթամբ։ Սակայն իրականում հրդեհը վաղուց արդեն դեմ էր առել անհաղթահարելի պատնեշի՝ Բիթիասից վերև և երկու քարափի միջև ընկած բարձր ժայռացքվածքին։ Անվտանգ ապահովության զգացումը համակել էր ոչ միայն անձնակազմ-

մին, սլէն Գառն Նորհանին, որը մի քանի տարեց մարդկանց հետ թողթ էր խաղում: Ամեն ինչ թողնված էր ինքնահոսի: Հարավայեղից դրեթի դասալքութեան հոտ էր դալիս: Ամեն բոլոր պահակներից մեկնումները լքում էր իր դիբբը, միանում զրուցողներին: Հրամանատարից սովորաբար քաշվում էին, բայց սա այժմ նույնիսկ հանդուրժում էր, երբ խախտում էին ամենախիստ հրամաններից մեկը. ամեն տեղ չոր ճյուղերից խարույկներ էին վառել: Ակնհայտորեն զգացվում էր Բագրատյանի բացակայութունը՝ մտավոր գերակշռութեան, անմատչելիութեան և հզայուն մեղմութեան այն խառնուրդի պակասը, ինչի շնորհիվ ամենուրեք կարգ ու կանոն է հաստատվում: Տարբերութունն է հենց դա էր: Գարբիելի ներկայութեամբ մարդիկ երես չէին առնում:

Ձայների ժխորը և նոր վառած խարույկները Ստեփանին հնարավորութուն տվին արագ մագլցելու լեռնալանջի մյուս կողմը: Ոչ ոք չնկատեց, ոչ ոք ետ չկանչեց: Տղան պետք է շտապեր. Հայկը երևի ահագին հեռացել էր: Ինչքան ուժ ուներ, վազեց: Ուսապարկն այնքան էլ ծանր չէր՝ հինգ տուփ սարդինի պահածո, շոկոլադի մի քանի սալիկ, մի քիչ թխվածք, մի քիչ սպիտակեղեն: Թերմոսը, որ հայրը մոռացել էր վրանում, Քրիստափորի միջոցով լցրել էր գինով: Այսքանը և մի բարակ վերմակ. ահա տղայի ամբողջ բեռը, եթե չհաշվենք «Կողակ» ֆիրմայի լուսանկարչական ապարատը: Դա փարիզյան վերջին տարվա նվերն էր, որ տղան ստացել էր Մանդյան տոնի առթիվ: Այդ ապարատից բաժանվել չէր կարողանում, թեև լուսանկարչական ժապավեն այլևս չունեւ: Հետը վերցրել էր ըստ երիտաշական քմահաճույքից մղված: Դրան հակառակ, հրաժարվեց հրացան թուցնելուց, քանի որ Հայկը ես անգին էր:

Մի քանի րոպեում Ստեփանը հասավ լեռնաթամբի հանդիպակաց բաժնեքը: Տղայի առջև տարածվեց լայն ու երկար բացատը, որտեղից հարաչ-հրոցով Դամվաջը բարձրացրին թուրքական հատրիցները: Մ, արդեն որքան հեռու էր, որքան անհասանելի էր թվում այդ գիշերը: Երկար ու ձեռ հեղեղատով առաջ վազեց, որ հասնի Հայկին, քանի դեռ սա չէր անհետացել անձանապարհ վազում: Նրան պաշարեց երկյուղը. իսկ եթե չհասնի՝ պատվիրակին: Բայց մի քանի ուսույուն չաբած՝ կանգ առավ: Մոտ տասը քայլ հեռավորութեան վրա ինչ-որ բան նկատեց, մեկվեց տեղում, ապա մտավ թփի ետևը:

Նվազող լուսնի ցոլքի տակ, որն այլևս չէր լուծվում ծխի քուլաների մեջ, քարացած նստել էր այրի Շուշիկը: Կովկասուհու երկար, լայն շրջազգեստի մեջ ամփոփված ոտքերը վիթխարի սավեր էին գցել:

ծածկել Մուսա լեռան ահագին մի հատված, Հայկը, նույնպես ոսկրոտ ու հաղթանդամ, ծծկեր երեսալի պես փարվել էր մորը: Գրեթե նստել էր գոգին, գլուխը սեղմել կրծքին: Մարմարյա լույսի տակ այն տպավորությունն էր ստեղծվում, թե այրին մերկացրել է ստինքները, որ շափահաս որդին մի անգամ էլ խմի իր արյունից գոյացող հյուսվել: Հայկը, այդ սառնարյուն, բոլորին հեգնող տղան, կարծես ուզում էր ամբողջովին ձուլվել մոր էությունը: Լսվում էին նրա ընդհատ, լացախառն հոգոցները: Հսկա մայրիկի սրտից ցավի խուլ հնչյուններ էին դուրս պոռթկում, երբ շոյում էր գոհաբերվող որդու մարմինը:

Ստեփանը վշտից քարացած՝ կանգնել էր իր թաքստոցում: Ամալում էր, որ վկա է դառնում այդ տեսարանին, բայց տեղից պոկվել չէր կարողանում: Իսկ երբ հանկարծ Հայկը վեր թռավ, մորն օգնեց, որ ոտքի կանգնի, Ստեփանի սրտին կարծես դանակի հարված իջավ: Որդին մորը մի քանի շոր ու ցամաք խոսքով հանգստացրեց, ապա ելավ փակեց:

— Դե՛, հիմա գնամ:

Կոշտ ու կոպիտ այրին իսկույն հնազանդվեց, իրեն և որդուն շնթարկելով նոր գրկախառնության տառապանքին: Անմխիթար աճապարանքով հեռացավ, որ ամեն ինչ շուտ վերջանա: Հայկն անշարժ կանգնած նայում էր մորը: Երբ այրին ետ նայեց, տղայի դեմքն այլալվեց, բայց նա իրեն զսպեց, նույնիսկ ձեռքը չբարձրացրեց: Երբ, վերջապես, մոր վիթխարի ստվերն անհետացավ, տղան երջանիկ թառանչ արձակեց, դանդաղ ճանապարհ ընկավ:

Ստեփանն սպասեց, մինչև սա փոքր-ինչ հեռանար: Ուղեկիցը պետք է մոռացության տար հրաժեշտը: Նրան կարելի էր ընկերանալ միայն այդ բանից հետո: Բայց պատանի Բագրատյանը չգիտեր, թե հանկարծ կարող է հայտնվել Հակոբը: Շիկահեր հաշմանդամը, գրքերի սիրահարը, ներբազմաց տղա էր: Ամբողջ օրը նրան տանջել էր խղճի խայթը: Չէ՞ որ ինքն էլ էր ծաղրել ընկերոջը՝ Ստեփանին: (Ստորին խավի զավակները, մերժվածները, որոնց թվին են պատկանում նաև հաշմանդամները, հաղվազեա են կարողանում զսպել իրենց չարախինդ հրճվանքը, երբ բարձր դիրքի տեր մի մարդ, թեկուզ իրենց բարեկամը, նվաստանում է, իշնում իրենց աստիճանին): Հակոբն ուզում էր քաղել իր մեղքը, քանի որ դավաճանել էր ընկերոջը, միացել նրան հալածողներին: Բայց դա քիչ էր թվում: Տղային ուրիշ ծանր հոգսեր էին տանջում, ավելի, քան սեփական մեղքի զգացումը: Նա ամեն ինչ կոռհում էր: Իրեն հասուկ կատաղի թափով ու ճարպկորեն ոստոստալով, նա ժամեր շարունակ

որոնում էր Ստեփանին թե՛ Քաղաքաձորում, թե՛ խաղաժայրերում։ Առանց քաշվելու, հանդգնորեն ներս նայեց նույնիսկ ժուլիեթ հանրմի վրանի նեղ ճեղքից։ Մտքից չէր հեռանում սրտաճմլիկ տեսարանը։ Սպիտակադեմ, հաղթամարմին տիկինը մեռածի պես փռվել էր մահճակալին, իսկ գլխավոր հրամանատարը կողքին կանգնած՝ անթարթ նայում էր, ասես երազում։ Երբ միտմանին պատվիրակներին ճանապարհելու հանդիսավոր արարողության ժամանակ վերջապես գտավ ընկերոջը, այն էլ թաքտացում, ուսապարկը շալակին, նրա կասկածը լրիվ արդարացավ։ Լաբումից հեռով՝ կառչեց Ստեփանից։

— Էդպես բան չանես, չէ՞։ Պիտի մնաս։

Ստեփանը կոպտորեն հրեց Հակոբին, վայր գցեց։

— Դու կեղտոտ շան մեկն ես, քեզ հետ գործ չունենա։

Բաղրատյանի որդին շուտ ներողներից չէր։ Հակոբը կախվեց նրա ոտքերից։

— Ձե՛ս գնա։ Ձե՛մ թողնի։ Կմնաս էստեղ։

— Բաց թող, թե չէ երեսիդ կհասցնեմ։

Հաշմանդամն Ստեփանից կախվելով՝ բարձրացավ, հուսահատորեն փնչաց։

— Պիտի մնաս։ Մայրդ հիվանդ է։ Ձես էլ իմանում...

Դա նույնպես չաղդեց։ Ստեփանը միայն մի ալիքաթաթ տատանվեց, ապա դեմքը ծամածռեց։

— Ես նրան օգնել չեմ կարող...

Հակոբը երկու քայլ ետ ցատկեց։

— Գիտե՞ս, որ էլ չես վերադառնա, էլ չես ախտի մորդ...

Ստեփանը մի պահ սեևոուն հայացքով նայեց գետին, հետո շրջվեց և վաղեց Հայկի ետեից։

Հակոբը հեծկտալով ձայն տվեց։

— Կբղավեմ... Բոլորին իմաց կտամ... Քեզ բանտարկել է պետք... Մարդ կեանչեմ... Հե՛յ, հե՛յ...

Հիբավի, սկսեց գոռոռալ։ Բայց նրա բարակ ձայնը ո՞ր կարող էր հասնել։ Միայն Հայկը լսեց, որը դեռ հարյուր մետր էլ չէր հեռացել։ Հալեպի սուրհանդակը շրջվեց, կանգ առավ։ Ստեփանը նետվեց նրա կողմը, Հակոբն էլ՝ հետից, գրեթե առանց ետ ընկնելու։ Որպեսզի սա լխափանի իր պլանները, Ստեփանը վաղելով գոռեց։

— Հա՛յկ, գալի՞ս եմ հետդ...

Ժողովրդի պատվիրակն սկզբում թույլ տվեց, որ մոտենան։ Այնուհետև Ստեփանին ոտքից գլուխ չափեց կիսափակ թարթիչների արան-

քից փայլատակող խոժոռ աչքերով.

— Ա՛յ տղերք, ինչի՞ եք ուշացնում: Ամեն րոպեն թանկ է: Ստեփանը վճռականորեն սեղմեց բռունցքները.

— Քեզ հետ պիտի գամ Հալեպ:

Հայկն իր համար գավազան էր պատրաստել: Դա հրացանի պես առաջ պարզեց: Կարծես շէր ուզում, որ իրեն մոտենա ինչ-որ մի ինքնակոշ:

— Ավագների խորհուրդն է ինձ լիազորել, Տեր-Հայկազունն էլ օրհնել է: Քեզ ո՞չ լիազորել են, ո՞չ էլ օրհնել...

Հակոբը, որը Հայկի ներկայությամբ միշտ խեղճանում էր, դառնում ստրկահաճ, բռնն եռանդով կրկնեց նրա խոսքերը.

— Դու ո՞չ լիազորված ես, ո՞չ էլ օրհնված: Քեզ արգելվում է գնալ: Ստեփանը բռնեց Հայկի գավազանի ծայրը և սեղմեց այնպես, կարծես դա ձեռք լիներ.

— Քեզ համար էլ տեղ չտա կա, ինձ համար էլ...

— Խոսքը ո՞չ քո մասին է, ո՞չ էլ իմ. խոսքը նամակի մասին է, որը ես պիտի հանձնեմ հյուպատոս Զեքսոսին:

Ստեփանը հրճվանքով ձեռքը տարավ դեպի գրպանը.

— Հյուպատոս Զեքսոսին նամակը ես արտադրել եմ: Երկուսն ալիք-լի լավ է, քան մեկը:

Հայկն իր գավազանը թափով խփեց գետնին՝ խոսակցությանը վերջ տալու համար.

— Դու էլի՞ ես ուզում ուրիշներից խեղացի գուրս գալ:

Հակոբն այս նախադասությունը ևս կրկնեց ամենայն հավատարմությամբ: Սակայն Ստեփանը մազաշափ անգամ չնահանջեց.

— Արա ինչ ուզում ես: Տեղ չտա կա: Հո չե՞ս կարող ալիքել, որ ես էլ գամ Հալեպ:

— Բայց դու նամակը Հալեպ հասցնելուն կարող ես խանգարել:

— Քեղնից վատ չեմ վաղում:

Հայկն իր ձայնին տվեց այն ամբարտաժան շեշտը, որը Ստեփանին հաճախ էր հավասարակշռությունից դուրս բերում.

— էլի՞ սկսեցիր գլուխդ գովել:

Մի օրում ստացած բոլոր սոսկալի վերքերից հետո դա արդեն չափազանց անտանելի հարված էր: Ստեփանը նստեց գետնին և դեմքը ձեռքերով ծածկեց: Բայց Հայկն աղատություն տվեց իր արհամարհանքին.

— Հալեպ զնացողիս տեսեք. հիմիկվանից թուլացած բնկավ:

Ստեփանը հեկեկալով մըմնջաց.

— Հետ դառնալ չեմ կարող... Աստված վկա... հետ դառնալ չեմ կարող...

Հայկը երեւի դուշակեց, թե ինչ է կատարվում Ստեփանի հոգում։ Գուցե մտաբերեց իր մորը՝ Շուշիկին։ Գուցե նույնիսկ նրա մեջ առաքելության ճանապարհին միայնակ և լքված չլինելու ցանկություն ծընվեց։ Ո՞վ իմանա։ Բոլոր դեպքերում նրա վերաբերմունքը մեղմացավ, երբ հաստատեց Ստեփանի ասածը.

— Ճիշտ էս ասում, տեղ շատ կա։ Ոչ մեկը չի կարող քեզ արգելել...

Հակոբը հուսահատորեն առարկեց.

— Ի՞նչ է Բա ես չեմ կարող արգելել։ Հիսուս Քրիստոս։ Քեզ կմատնեմ։

Հենց այս անմիտ «մատնել» բառն էլ հարցը լուծեց։ Դա Հայկին կատաղեցրեց։ Որքան էլ նա հաղթանդամ և լրջախոհ լիներ, համենայն դեպս հոգու խորքում դեռևս հավատարիմ էր մնում դպրոցական տղաների բարոյագիտության հիմնական օրենքներին, որոնք միատեսակ են ամբողջ աշխարհում։ Մատնությունն ու դավաճանությունը, ինչ նպատակով էլ զրանք արվեն, համարվում են անքավելի ոճրագործություն։ Հայկն անկեղծ վրդովմունքով հաշմանդամի վրա գոռաց.

— Կմատնե՞ս։ Հլա մատնիր, տեսնեմ։ Բայց դրանից առաջ քո մյուս ոտքն էլ կչլուղեմ, որ սողալով էլ չկարողանաս տուն հասնել։

Հակոբը սարսափահար հետ փախավ։ Հայկին լավ էր ճանաչում։ Գիտեր, որ սարսանայիքը գրեթե միշտ խրադործում է իր գործավոր բռնացրեցող։ Երկահերի ընդդիմությունից վերավերվել էր խմբապետի բռնակալական ինքնասիրությունը։ Գրանից Ստեփանը շահեց, Հայկն արգեն գործնական հարց տվեց.

— Հինգ օրվա պաշար թնե՞ս։ Ասել կուղի, ճանապարհն այդրան կտևի, եթե ամեն բան հաջող դնա։

Ստեփանը ձեռքը հպարտորեն դրեց ուսապարկին, հասկացնելով, թե ինքն ավելի երկարատև արշավանքի է պատրաստվել։ Բայց Հայկն այլևս չստուգեց նրա ասածի հավաստիությունը, կարճ ու կտրուկ հրամայեց.

— Դե, շարժվիր։ Առանց այդ էլ ձեր պատճառով ահագին ժամանակ կորցրի։

Ո՞չ «էտ» ասաց, ո՞չ «առաջ», այլ միայն «շարժվիր»։ Ծանապարհը շարունակեց, ուշագրություն չզարձնելով Ստեփանին, որը կրնկալեփ

հետեւում էր նրան, Այսպիսով, Հայկը ոչ թե Բագրատյանի որդուն տանում էր իր հետ, այլ միայն հանդուրժում էր նրա ընկերակցութիւնը: Զէ՞ որ գիշերային մթութեան մեջ թաղված անառահեռ վայրերում, իրոք, «տեղ շատ կար»:

Հակոբը շվարած նայում էր, թե լիազորվածն ու փախստականն ինչպես են անհետանում մոտակա ալիքաձև, լուսնաղօծ բարձունքի ետեւում: Գրեթե մի ժամում՝ կաղալով հաղիվ հասավ Քաղաքաձոր: Ստեփանի անիմաստ փախուստը ժայռի պես ծանրացել էր սրտին: Մտաբերում էր Իսկուհու «Աստվածաշնչի» հետ կապված շատ ավելի անվտանգ արկածը, երբ ամեն ինչ այնքան սոսկալի վախճան կարող էր ունենալ: Հապա այս անգամ, ի՞նչ է գալու գլխին:

Խրճիթում բոլոր տնեցիներն արդեն քնել էին: Հայրը քնաթաթախ քթմնջաց, նախատական մի քանի խոսք ասաց ու լերադառնալու համար: Տղան առանց հանվելու փովեց խորի վրա, աչքերը հռոց ատուտադի ճյուղերին: Դրանք բարակ մադի պես քամում էին լուսնի ցոլքը: Դեռ քնել չէր կարողանում: Կեսգիշերից բավական ուշ Սամվել Ավագյանն ամբողջ ընտանիքն արթնացրեց: Խեղճ պատանին ամեն ինչ իսկույն պատմեց և Գաբրիելին, Քրիստափորին, Ավագյանին ու օգնութեան եկած մյուս մարդկանց տարավ այնտեղ, որտեղ բաժանվել էր Հայկից ու Ստեփանից:

Անմիջապես ճանապարհ ընկան փախստականին որոնելու Գաբրիելը Գիորգի՝ Պարոզի, հետ ձեռնունայն վերադարձով միայն լուսագեմին: Այդպես էլ մյուսները: Ստեփանն արդեն շատ էր հեռացել: Դրանից բացի, Հայկը գնացել էր ոչ թե ավագների խորհրդի ընտրած ճանապարհով, այլ ապավինել էր իր անդամաճան բնազդին:

Մինչ լուրորդները, Ռես էլ իրենցը հրվանդանն անցնելով, հանգիստ ու ապահով զնում էին դեպի ծովափնյա Արսոս գյուղը, Հայկն ու Ստեփանն ամբողջ գիշերը հոգնած քայլում էին շարունակ իջնող ու բարձրացող լեռնապարի անվերջանալի երկայնքով: Հայկին հանձնարարված էր լեռան անվտանգ թիկունքով այնքան առաջ շարժվել, մինչև հասնել Բելլանի հովտի հարավային ծայրը: Այնուհետև պետք է Քըրք Խանի կողքով դուրս գար դաշտավայր, ճանապարհը շարունակել Համամից Հալեպ տանող մեծ խճուղու մոտերքով: Եզրապատյունների հնձված արտերի և տոթակեղ տափաստանի միջով, օգոստոսյան լուսնկա գիշերներին, ազան հեշտութեամբ կարող էր անցնել, իսկ վտանգի դեպքում՝ թաքնվել: Մեծ քաղաքը տեսնելուն պես պետք է համարձակորեն դուրս գար խճուղի, սողոսկեր եզրապատյունների կողքերով ու մատուտակով բեռնված

գյուղական սալերից մեկի մեջ, Այդպես, աստծո օգնութեամբ, նա կկարողանար ապահով անցնել քաղաքի սահմանագլխին կանգնած դինվորական պահակների մոտով: Բայց ինչ էլ պատահեր, միտքը Զեքսոնին ուղղված նամակը նրա մոտ չպետք է գտնեին: Հայկն իր ուղեկցին այս առաջադրանքը հանգամանորեն լուսաբանեց, սարսափելի գուշակությամբ նկարագրեց այն բոլոր դժվարություններն ու վտանգը, որ իրենց կարող էին հանդիպել դաշտավայրում: Ամայի լեռներում ամեն ինչ գեոկա խաղ ու պար էր:

Մոտ մի ժամ հետո հովվական արահետը, որից Հայկը երբեք չէր շեղվում, շնայած ոչինչ չէր տեսնում, թեքվեց դեպի հովիտը:

Լիազորված սուրհանդակը կանգ առավ, խրատաբար դիմեց Ստեփանին.

— Տես, ետ դառնալը դեռ ուշ չէ. չես մոլորվի: Լավ մտածիր: Հետո էլ չես կարողանա:

Ստեփանը ձեռքը բարձրացրեց թափ տվեց: Բայց սիրտը լի էր հուսահատությամբ: Փախուստի պատճառները նրա համար այնքան էլ պարզ չէին:

Հայկը մատնացույց արեց Գամլաջը, որտեղ հեռավոր, կառմբավուն մշուշում ուրվագծվում էր հրդեհը.

— էլ հետ չես դառնա ու ոչ մեկին չես տեսնի...

Բազրատյանի որդին որոշակի չէր գիտակցում իր իսկական ցանկությունը, բայց ավելի շուտ կմեռներ, քան Հայկի մոտ ի հայտ կբերեր իր թուլությունը: Սեփական անվճռականությունից ամաչելով, նա գրպանից հանեց տեղական քարտեզը, որը մինչ այդ կախված էր հորեղբայր Ավետիսի աշխատասենյակում: Ձեռքերից, թե լուսնի սլայծառ լույսի տակ սուսմանախրում է տեղանքը: Հայկը, «գոռողամիտ աչքակապույթով» զայրացած, քարտեզը խլեց, դեն շարտեց և այլևս ոչ մի բարի խորհուրդ իրար չվատնեց: Ի պատասխան, Ստեփանը վճռեց այդ ամբարտաճանին ապացուցել, որ ինքը քայլելու մեջ ավելի է տոկուն: Իր ուղեկցին ֆիզիկապես խեղճացնելու նպատակով լարեց իր բոլոր մկանները, առաջ նետվեց կատաղի թափով: Բայց Հայկը մտադիր էլ չէր այդ անխելությունը հետևելու: Անտառքեր, գրեթե հանդիսավոր քայլերով շարունակեց իր ճանապարհը:

Հանկարծ Ստեփանը սարսափով նկատեց, որ մնացել է մեն-մենակ: Փոխանակ ուրիշի մոտ իր գերադասելիությունն ապացուցելու, կորցրեց ճանապարհը և, ինչպես թվում էր, այլևս չէր կարողանա դուրս գալ

ամայի թափուախից: Սիրտը թպրտում էր, բայց չուղեց ձայն տալ: Երբ անվերջանալի բոպեններն անցան, և լուսնի լույսով ողողված թփուտեն-բից դուրս լողաց Հայկն ու առանց նայելու ինքնաբերական ձևացողի կող-մը, անցավ-գնաց, Ստեփանը սուսուսուս հետևեց իրենից զորավորին, մոռացության տալով իր ամոթահար փորձությունը: Սյապիսով, առաջ-նության գոտեմարտը մեկընդմիջ ապաւարտեց:

Արագ իջան նեղ հովիտը: Աջ կողմում տարածվել էր Զանդերան խո-շոր գյուղը: Փառք ասածո, ոչ մի տեղ լույս չէր վառվում: Միայն մի ձայն էր լսվում: Ինչ-որ թուրք քթի մեջ մի խուլ եղանակ էր մրմնջում: Զարհուրելի բան է, երբ մարդ անցնում է մի բնակավայրի մոտով, որ-տեղ մահն է դարան մտել:

Զանդերանի վայրագ շները շխաբվեցին, ընկան երկու հայ պատա-նիկների ետևից, հետադնդեցին մինչև գյուղի սահմանը: Հայկը զարմա-նալի բնազդով նորից մի արահետ գտավ, որը ձգվում էր դեպի լեռ-նաշղթայի հյուսիս-արևելյան կողմը: Երբ տղաները կրկին հայտնվեցին: լուսնի ցոլքով ողողված սաղարթավոր նոսր անտառում, Ստեփանին հա-մակեց արկածալից գիշերվա արբեցուցիչ թարմությունը: Ամեն ինչ մո-ռացավ: Երգելու, հրճվելու ցանկություն զգաց, Հոգնածություն: Մի՞թե աշխարհում այդպիսի բան գոյություն ունի:

Նրանածագից առաջ, չնայած հաճախակի հանդուստանալուն, մոտ տա-սը մզոն ճահապարհ էին անցել: Հետևել էին այնտեղ, որտեղ լեռնաշղթայի հյուսիսային մասը ցածրանում է, վերածվում անտառապատ լայն դա-րավանդներին: Ստեփանն իր քարտեզով այստեղ կկորչեր: Բայց Հայկը առանց տատանվելու ցույց տվեց ուղղությունը:

— Էսպես պիտի գնանք Բեյլան:

Ամեն ինչ խեղճ կոհում էր, թեև մոր հետ միայն մի անգամ էր գնացել Բեյլան և Ալեքսանդրեթ, այն էլ ավանակ հեծած, բոլորովին ուրիշ ճանապարհով, ծովափով: Գոհունակությամբ այն կարծիքը հայտ-նեց, թե հարկավոր է քնելու տեղ գտնել, հաց ուտել և մինչև կեսօր հան-դրատանալ: Մի քիչ քնելն այժմ ավելի կարևոր էր, քան որի է այլ բան: Առանց երկար-բարակ շարչարվելու, Հայկը ոչ միայն փափուկ խոտով ծածկված մի գոլ տեղ գտավ, այլև նույնիսկ աղբյուր: Վերջինս, ան-շուշտ, Մուսա լեռան ջրառատ շրջակայքում առանձին հրաշալիք չէր: Զուր գտնելը ծիծաղելի բան էր այդ պատանու համար, որը բնազդով անսխալ զգում ու հասկանում էր հողի ամեն մի բեկորի գաղտնի առանձ-նահատկությունները, օդի ջերմության ամենաշնչին տատանումները, քա-

շատեղյակ էր բուսական հարուստ աշխարհին, հեռվից կուսում էր կենդանիների մոտիկութունը:

Տղաները տեղավորվեցին աղբյուրի ակունքի մոտ, որտեղ նույնիսկ մի փոքրիկ, հաճելի լճակ էր գոյացել: Ամենից առաջ հագեցրին իրենց ծարավը: Ապա քաղաքակրթության զավակը, ի զարմանս Հայկի, իր ուսապարկից դուրս բերեց մի կտոր օձառ, սկսեց լվացվել: Հայկն այդ ավելորդ աշխատանքը դիտում էր ծաղրական լրջությամբ: Լվացվելուց հետո Ստեփանը ոտքերն ամենայն բավականությամբ դրեց սառը լճակի մեջ: Զէ՞ որ արդեն ոտքերն ամենից կարևոր էին: Հետո մանկաբար փոխանակեցին իրենց ունեցած ուտելիքները: Այդի Շուշիկն իր որդու համար ոշխարի մանրած մսից, ճարպից ու սխտորից երեք մեծ կտոր երշիկ էր պատրաստել, հետև էլ քարի պես ամուր մի բոքոն էր տվել: Թե հացը ինչ հնարքով էր ճարել, դա միայն ասածուն է հայտնի: Դամլաջըքի վրա հաց, մակարոն, պտուղ ու բանջարեղեն թաքցնելը համարվում էր հանցագործություն: Իբրև պատիժ, մի քանի օրով դրկում էին պարենից: Բայց և այնպես այս կարգի դանձերը խրճիթներում երբեմն գաղտնորեն հայտնվում էին, իսկ թե որտեղից, դա մնում էր անլուծելի առեղծված: Հին պատմություն է: Փարտային ոչ մի սխառնմ, նույնիսկ ամենագորավորը, չի կարող լիովին կաշկանդել կյանքի ընթացքը, որը ոչնչից կարող է ստեղծել անհավատալիս:

Գրեթե սիմվոլիկ էր այն, որ Ստեփանը, ի հակադրություն ոշխարի մսից պատրաստած երշիկի ու բոքոնի, մեջտեղ հանեց ֆրանսիական յուղալի սարդին և շվեյցարական շոկոլադ, այսինքն՝ արտասահմանյան այնպիսի ուտելիքներ, որոնց անունը հազիվ թե Հայկը լսած լիներ:

Տղաներն իրենց զսպել չկարողացան. առատորեն ուտում էին, առանց մտածելու հետագա օրերի մասին: Բայց Հայկը հանկարծ սթափվեց, իր պաշարը մի կողմ քաշեց, Ստեփանին էլ խորհուրդ տվեց.

— Ավելի լավ է ջուր խմիր: Ուտելիքդ խնայիր:

Այդպես էլ արին: Թերմոսի պլումբինն բաժակով կուշտ ջուր խմեցին, որին Ստեփանը գինի էր խառնում: Բազրատյանի որդին իրեն այնքան լավ էր զգում, կարծես դուրս էր եկել արձակուրդային ուրախ շրջագայության և ոչ թե մի ուրիշ հայ պատանու հետ մահվան սպառնալիքի տակ գնում էր անագործուն մի քաղաք, իրագործելու մի պատվիրան, որի համար ոչ իրավունք ուներ, ոչ կոչում: Այն ամենը, ինչ տղային ցավ էր պատճառում, վերջնականորեն մնացել էր Դամլաջըքի բարձունքներում: Ի՞նչ հոգեպարար բավականություն կլինեք, եթե մի ամ-

բողջ դիշեր թափառելուց հետո տղաները մարգավայել ապրեին արեւել-
յան այս բարեշնորհ, խաղաղ աշխարհում:

Ստեփանը գլխի տակ դրեց ծալած վերմակը: Առավոտն ավելի ու
ավելի ջերմաշունչ էր դառնում: Տղան մի անգամ էլ գլուխը բարձրացրեց,
մանկաբար թոթովեց.

— Հո վայրի գազաններ չե՞ն գա:

Հայկը ծանրաբարո շարժումով կողքին դրեց լայնշեղք դաշունը:

— Իսկի մի՞ վախենա: Ես քնած ժամանակ էլ ամեն բան տեսնում
եմ:

Ստեփանի երկյուղը փարատվեց: Ի՞նչ լավ պահպան էր Հայկը.
կարող էր տեսնել նույնիսկ քնած ժամանակ: Մարդկային ոչ մի էակի
հանդեպ Ստեփանը դեռևս շուներ ան գորովալից վատահույսունք, որ
զգում էր այդ կոշտ ու կոպիտ տղայի նկատմամբ: Հայկը միշտ էլ հիաց-
մունք էր պատճառում նրան: Եվ այժմ նա անվերապահորեն ապավինեց
իր քնկերոջը, իբրև առաջնորդի: Քնած ժամանակ ձեռքով շոշափում էր
իր բարեկամին:

— Հիմա մեզ համար շալմաներ պատրաստենք,— բացատրեց Հայ-
կը,— թե չէ հենց որ մարդիկ պատահեն, իսկույն կճանաչեն:

Նա քանդեց իր շորե երկար գոտին, վարպետորեն շալմ կապեց:
Ստեփանը ոչ մի կերպ զլուխ չէր հանում իր վզի շարֆից: Հայկը օգ-
նեց, և քիչ անց Մարգարեի գլխազարդը պատրաստ էր: Միաժամանակ
խրատում էր անփորձ եվրոպացուն.

— Եթե նեղն բնկնենք, ամեն բանում ինձ հետեիր: Ավելի լավ կլի-
նի, եթե բերանդ իսկի չբացես:

Միջօրեն վաղուց էր անցել: Հաճարենիների և կաղնիների կատար-
ների արանքից երևում էր ոսկեծովի երկինքը, որտեղ խառնիլուռն ճախ-
րում էին դիշատիչ թռչուններ: Տղաներն արդեն մից ծամ ճանապարհ
էին անցել: Ի դեպ, «ճանապարհ» բառը հաճելի չափազանցություն է:
Շրջակայքում ոչ մի արահետ չկար: Ստիպված էին անառ զնալ առվի
հունով ու փոսերով, մինչև հասնեին հովիտ: Ավելի ճիշտ կլիներ, եթե
ասեինք՝ ճանապարհ էին հարթում: Խիտ ու անանցանելի մատղաշ ան-
տառը, բազելազգիներն ու պատի պես կանդնած թփուտները կոշտ էին,
ուտինի պես առածդական, զինված էին փշալարի պես սուր ասեղներով,
կաշկանդում էին ամեն մի քայլը: Ուղղաձի անհավատարի էր թվում, թե
կկարողանան հաղթահարել այդքան շատ դարավանդներ ու ժայռոտ

քարտիներ: Լեոնաշղթան էարծես շարունակ պատրվակ էր հնարում, որ ինքր երբևք շվերչանա:

Ստեփանն ուժասպառ էր եղել: Ձեռքերը, ծնկներն ու սրունքները ծածկվել էին վերքերով ու քերծվածքներով: Ժամերն անցնում էին, բայց եւ ո՛չ խոսում էր, ո՛չ էլ գանգատվում:

Նստեցին լերկ բարձունքի վրա: Ներքեում տարածվում էր Բելլանի կրաքարի պէս սպիտակ ճանապարհը: Դա բոլորովին նոր էր թվում: Ամենուրեք սփռված խճակույտները վկայում էին, որ նոր է ավարտվել մարդկային աշխատանքը: Հիրավի, այդ խճուղին, որով իրար հետ էին կապում Ալեքսանդրեթի նավահանգիստն ու Հալեպի դաշտավայրը, գրանով իսկ՝ նաև Միջերկրական ծովն ու ամբողջ Ասիան, ապացուցում էր Զեմալ փաշայի՝ Սիրիայի բռնապետի, անսահման ուժն ու եռանդը: Դաժան գեներալը հրամայել էր խախտու ու խորզուրորդ ճանապարհը մի ամսում վերափոխել հարթ ու հաստատուն խճուղու եվ դա իրագործվել էր: Թուրքերը վարմացել էին, որ իրենց մեջ այդքան թաքնված գործնախանութուն կա:

Հայկի և Ստեփանի դիմաց այդ ճանապարհն աղեղնաձև թերվում էր դեպի արևելք: Տղաները տեսնում էին միայն խճուղու մի հատվածը, որտեղ ո՛չ մարդ էր երևում, ո՛չ ավանակ, ո՛չ ձի: Ճանապարհի սպիտակ ժայռվեներ երբեմն-երբեմն մի նապաստակ էր կտրում անցնում կամ մի մողես: Ստեփանը կարոտով էր նայում ողորկ ճանապարհին: Հայկը նույնպես զերծ չէր այդ գալթակլությունից: Առանց իր ուղեկցի հետ կշռագատելու իր հանդուգն անզգուշությունը, նա ոտքի թռա՛լ, վազեց դուրսից: Ի վար:

Երբ աղաներն իրենց ոտքի տակ զգացին հարթ ճանապարհը, լըցվեցին աշխարհի բավականությունը, որը նման էր ծարավ հագեցնելուն: Ստեփանի մեջ ծնվեց նոր փառասիրություն, նոր կոթով: Հայկի հետ հավասար սկսեց քայլել: Շուտով աջ ու ձախ կողմերից հայտնվեցին գահավեժ բլուրներ: Ճանապարհը նեղացավ, փոխվեց կիրճի: Տղաներն իրենց ավելի ապահով զգացին, դարձան ավելի անզգուշ: Այնուհետև լեռներն իրարից փոքր-ինչ հեռացան, ճանապարհի թեքությունը դարձավ ավելի գահավեժ: Եվս մի ուրբան, և նրանց առաջ պետք է տարածվեր դաշտավայրը: Թեք ճանապարհի հորձանուտի մեջ ընկած՝ անդիմադրելիորեն առաջ էին նետվում, վազում դեպի կործանում: Ճանապարհի ուրբանն անցնելուն պես տեսան ոչ թե դաշտավայրը, այլ թուրքական մի պահակատուն, որի վերելում մահիկավոր դրոշ էր ծածանվում: Տան առաջ պարապ-սարապ պտտվում էին շորս դարհուրելի զափթիկ: Ճանա-

պարհի եզրերին բահերով, քլունքներով ու կոտններով աշխատում էր շինարարական գումարտակի մի ջոկատ։ Մեր թափառաշրջիկների հոգեհատանջ զգայաբաններին չհասան աշխատանքային աղմուկը և զինվորների ոնգային տխուր երգերը։ Սարապին ու զարմանքն այնքան բռն էին, որ նույնիսկ Հայկը գրեթե կես բուլե լկարողացավ տեղից շարժվել։ Բայց նա հետո կառչեց Ստեփանի ձեռքից, առաջ քաշեց։ Նետվեցին ուրառնի հտեում տարածվող պուրակը։ Դժբախտաբար այստեղ ո՛չ ժայռեր կային, ո՛չ թփեր։ Կային միայն մատղաշ, բարակ հաճարեններ, որոնց հտեում պատսպարվել անհնարին էր։ Լեռը դահավեժ վեր էր ձգվում։ Մեր փախչիին։ Հայկը մտովի մի ամբողջ տեսարան պատկերացրեց։ Ահա, Զափթիկներին մեկն առաջ նետվեց, ձեռքը ճակատին դրած ուշուշով նայեց, կոկորդային ոռնոց աջձակեց և ամբողջ անծնախաղձի հետ ընկավ իրենց հտեից։ Բայց դա սարսափից ծնված տեսիլք չէր։ Զայեկը լավեցին։ Թուրքերի ոտքերի տակ խշխշացին չոր տերեւները։ Ստեփանն աչքերը փակեց, սեղմվեց Հայկին։ Սա գրկեց նրան ձախ ձեռքով, իսկ աջով գուրս քաշեց դաշույնը։ Պատրաստվեց մահացու դատեմարտի։ Սակայն իր լսած մրմունջը թուրքերին չէր։

— Տղճ՛րք, տղե՛րք, ի՞նչ եք անում էստեղ։ Մի՛ վախեցե՛ք։

Հայեկին հնչյունները ծորում էին իբրև երազ։ Երբ Ստեփանն աչքերը բացեց, ծառաբների արանքում տեսավ ցնցոտիապատ, հեասպառ մի շինարար-զինվորի։ Մեռելային գիսախոփ զլուխ, վիթխարի աչքեր։ Զինվորն իր վշտալի աչքերով գրեթե նման էր Սարգիս Կիլիկյանին։ Հայկն սխափվեց, թաքցրեց դաշույնը։ Զինվորի ձայնը հուզմունքից դողաց։

— Դու էն խոշոր-խոշոր Շուշիկի տղան չե՞ս։ Յոզոնօլուքի ճանապարհին էլ տուն ունեիր։ Բա ինձ չե՞ս ճանաչում։

Հայկը թերահավատությամբ մոտեցավ թշվառ կմախքին։ Խեղճի ցնցոտիները զզգզվել, կախվել էին։ Կարծես այդքանը քիչ էր, ոտաբորիկ էլ էր։ Տղան ուշի-ուշով զննեց անծանոթին։

— Դու աղբրի Մելիքենց Վահանն ես,— հարցրեց նա վարսնոտ, կարծես այդ անունն արտասանեց հենց այնպես, ենթադրաբար։

Զինվորն աշխուժորեն զլխով հաստատեց, և նրա մազակալած դեմքի վրայով զլորվեցին բացուճները։ Նրան սաստիկ հուղել էր հայրենակից պատանիներին հանդիպելը։

Հայկը, իրոք, այդ մարդու անունը տվեց ենթադրաբար։ Այլապես այդ խեղճ ու կրակն ի՞նչ կապ կարող էր ունենալ Մելիքենց Վահանի՝ պատկառելի, հպարտ շերամաբույժի հետ, որին ինքն ամեն օր տեսնում էր։

Վահանը հուսահատորեն բարձրացրեց ձեռքերը.

— Հո չե՞ք փոփել: Ինչու՞ էք եկել էս հողմերը: Փողք տվե՞ք աստ-
ծուն, որ օճաշին ձեզ չի տեսել: Երեկ էստեղ, ճամփի ոլորանի մոտ,
հինգ հողի գնդակահարեցին: Հայեր էին, մի ամբողջ ընտանիք: Ուզում
էին Ալեքսանդրեթ գնալ:

Հայկն իրեն լրիվ տիրապետելուց հետո նախկին շերամաբույծին
արժանապատվությամբ ներկայացրեց իր առաքելության նպատակը,
առաքելություն, որը նա ստանձնել էր Մուսա լեռան ավագների որոշ-
մամբ:

Վահանը սարսափեց.

— Մինչև Համամ ճանապարհը լիքն է շինարար ջոկատներով: Երեկ
երկու վաշտ է եկել Համամ: Պետք է ուղարկվեն Դամվաջքի դեմ կըռ-
վելու: Կարող եք առաջ գնալ միայն գիշերով, Աք Դինիսի մոտով, ճա-
հիճների միջով: Բայց երեկ խրվեք, չկարողանաք դուրս գալ:

— Ձենք խրվի, քեռի Վահան,— լակոնիկ ոճով և ինքնավստահորեն
հալոստիացրեց Հայկը, ապա երկրացուն խնդրեց ցույց տալ ամենա-
կարճ ճանապարհը:

Մեղիքենց Վահանը ողբաձայն ասաց.

— Հենց որ իմ բացակայությունը նկատեն, հենց որ մի քիչ ուշ
վերադառնամ, ինձ երրորդ կարգի զանահարություն կենթարկեն: Դուցե
նույնիսկ գնդակահարեն... Բայց երանի չէ՞ր գնդակահարեին: Ա՛խ,
տղերք ջան, չգիտեք, թե ի՞նչ օրի ենք: Թքած էս տեսակ կյանքի վրա
Ա՛խ, երանի՞՝ ձերանց հետ Մուսա լեռը բարձրանալի, չմիանալի Նոխուդ-
յանին՝ մեր պատվելուն: Ձերոնք խեղացի վարվեցին: Աստված նրանց
օգնական լինի: Մեղ որ աստված չօգնեց:

Հիրավի, Մեղիքենց Վահանն իրեն մահացու վտանգի կենթարկելու,
եթե ճանապարհը ցույց տալու պատճառով ուշանար: Պարզվեց, որ
պետք է անցնեն անտառի մի կարճ հատված: Ոչ մի դժվարություն
եղած շերամաբույծն անդադար խոսում էր. կարծես ուզում էր կորցրած
շաբաթներին վերաբերող ամբողջ ասելիքը հայտնել, մահից առաջ
սպառել իր մեջ կուտակված մտորումները: Թվում էր, թե նա շատ
քիչ է հետաքրքրվում Մուսա լեռան անցուղարձով: Ավելի մեծ պահանջ
էր դրում նկարագրելու իր սեփական ճակատագիրը: Հայկն ու Ստեփանն
այս ձևով որոշ բաներ իմացան Նոխուդյանի խմբի վիճակի մասին:
Անթաշիևում առանձնացվել էին բոլոր առողջ տղամարդիկ, ուղարկվել
Համամ՝ ճանապարհների վրա աշխատելու: Կանայք, երեխաները, ծե-

րերն ու հիվանդները պետք է քարշ գային դեպի Եփրատ: Պատվելի Նոյսողգանը դիմել էր կայսրականին, բայց ապարդշուն: Հայ ճանապարհաշինարարները՝ ինշաաթ թաբուրիի, ճակատագիրն այլ կերպ էր դասավորվել: Ամեն մի ջոկատի հանձնարարվում էր կառուցել որոշակի հատված: Երբ օնբաշին զեկուցում էր, թե ավարտված է առաջադրանքը, ջոկատը տանում էին մոտակա անտառը և սպանություն արվեստի մեջ մասնագիտացած զորախմբերից մեկի միջոցով իսկույն զննակահարում:

— Մեր բաժին ճանապարհը հասնում է մինչև Թոփ Բողազի,— անտարբերությամբ հայտնեց Վահանը,— ասել կուզի՝ դեռ քառասուն հազար քայլ տարածություն կա: Մի վեց կամ յոթ օր կանի, եթե լավ աշխատենք: Հետո կգա մեր հերթը: Եթե ինձ հենց էսօր զննակահարեն, ես միայն վեց կամ, ամենաշատը, յոթ օր կկորցնեմ:

Չնայած այս պարզ հաշվին, տղաներին ուղղությունը ցույց տալուց հետո Մելիքենց Վահանը ետ վաղեց շնչահեղձ հապճեպությամբ, Հակառակ ամեն ինչի, վեցօրյա սարսափելի կյանքը դարձյալ կյանք էր: Հրաժեշտի պահին նա Հայկի ձեռքը դրեց մի գունդ թուրքական մեղրափոխինձ, որ նրան նվիրել էր ինչ-որ բարեսիրտ իսլամուհի:

Արդեն վրա էր հասնում իրիկնային ժանգագույն մթնշաղը, երբ տղաները հայտնվեցին լեռնաշղթայի վերջին ամենացածրագիր առափ՝ ճանին: Նրանց դեմ հորիզոնից հորիզոն տաբածվում էր դաշտավայրը: Իրենց ոտքերի տակ տեսան մի մեծ լիճ, որի կաթնավուն, անխռով մակերեսին սփռվել էր աղտոտ գույներով ներկված երեկոն: Դա Անտիոքի լիճն էր, որ կարելի էր տեսնել Դամլաջըքի որոշ դիտակետերից: Բայց այստեղից Աբ Դենիսը՝ սպիտակ լիճը, շատ մոտ էր թվում, մի բազկաչափ հեռու: Լճի հյուսիսային ափը ծածկված էր լայնատարած եղեգնուտով, որտեղ իշխում էր ցեխաջրի և խառնիճաղանջ ձայների թագավորությունը: Քեկրն ալարկոտ թափահարելով, շամբուտից դուրս էին թռչում արծաթափայլ և ծիրանագույն ձկնկուլիներ: Բարձրանում էին, ճախրում լճի վրա՝ համաչափ ծալած իրենց երկար, բարակ ոտքերը: Այնուհետև դարձյալ դանդաղ իջնում էին իրենց բները: Տարագային ալուգությունը վայրի բաղնիքի սկզբին երամբ տուգում էր շիճուկանման հորձանուտի վրայով՝ եղեղնակղզում վայրէջք կատարելու համար:

Տղաների ակառնչին պարզ հասնում էին շամբուտաբնակ ճնճղուկների վեճը և տասնյակ հազարավոր խոշոր, վիթված գորտերի մադդկայն, գրեթե քաղաքական բարձրաձայն ասուկիսը:

Աբ Դենիսի եղեգնա օձիքը հետզհետե ձուլվում էր դաշտավայրին:

Հետևում ամենուրեք վայրի հաստ թփաղինքեր էին երևում, ինչպես նաև լրափոսեր: Սրանք նման էին կուլր աչքերի, որոնց սպիտակուցը դողդողում էր: Ամալի տափաստանի կողքին լճում տիրող եռուն կյանքը պրեթե չափազանցություն էր թվում: Լիճը նման էր առասպելական կենդանու դեակի, որով սնվում էին բազմատեսակ ու բազմապիսի գիշակիր թռչուններ:

Մինչ Ստեփանը ակնապիշ նայում էր լճին, Հայկի սուր աչքը նկատեց արևելքում ծվարած քոչվորական վրաճները, ինչպես նաև մի քանի ձի, որոնք ծխացող ամայություն մեջ գլխիկոր արածում էին: Տղան ինքնավստահ առաջ մեկնեց ձեռքը:

— Ա՛յ, էսպես պիտի դնանք՝ ճանապարհի ու ճահճի արանքով: Հենց որ լուսնյակը դուրս գա, կշարժվենք: Ինձ տուր շիշդ: Ուզում եմ ջուր բերել: Էստեղի ջուրը դեռ լավ է: Մենք պետք է շա՛տ, շա՛տ ջուր խմենք: Մինչև իմ գալը կարող ես քնել:

Բայց Ստեփանը չքնեց, սպասեց մինչև ընկերը վերադարձավ, բերեց երկու շիշ թարմ ջուր: Սուսուփում խմեց, ինչքան կաբող էր: Ուտելու մասին չէին էլ մտածում, Հայկը փռեց իր վերմակը և փաթաթվեց մեջը: Ստեփանը սողալով մոտեցավ նրան: Վաղորդյան սառնաշունչ օդում չէր ուշում քնել ընկերոջից հեռու: Սիրո և մտեղմության կարոտը չէր կարողանում զսպել: Հայկը նրա մտադրությունը հասկացավ, իրեն այլևս չպահեց սառն ու ինքնամփոփ, չմերժեց ընկերոջ ցանկությունը: Այո, Բաղդատյանի որդու դուրահավատ մտերմությունը նրա համար այլևս անցանկալի չէր: Ավագ եղբոր պես Ստեփանին իր կողմը քաշեց և վերմակով ծածկեց: Գրկախառնված քնեցին:

Ստեփանը և Հայկը ոտք դրին դաշտավայր: Հակառակ ամեն սպասածի, պարզվեց, որ կիրճաշատ, մացառուտներով ծածկված Մուսա լեռը շատ ավելի հարմար էր ուղևորության համար, քան այդ լայնատարած տափարակը, որը կոչվում էր էլ Ամբը՝ Մուգ կանաչ քոսով ծածկված, ալիքաձև ու նենդոտեն ծավալվող հարթությունն արդեն լի էր թշնամանքով. քրիստոնեական հող չէր:

Մարդ պետք է Հայկի նման սուր զգացողություն և բնության գաղտնիքներին իրադեկ լինելու գրեթե գերմարդկային հատկություն ունենար, որպեսզի հանդգնեք դուրս գալ այդ ճանապարհը, այն էլ գիշերով: Էլ Ամբքը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ տասը կիլոմետրանոց մի ճահճ: Դրա

¹ էլ Ամբը — խոր ձեռք

եղբորով ձգվում էր նեղ, մազաշափ մի արահետ: Հովիվներին, գյուղացիներին ու քուղիներին շատ քչերն էին համարձակվում այդտեղով անցնել, Կարա Սուրի կամրջին հասնել կարճ ճանապարհով: Դայց տղաները այլ հնարավորություն չունեին, քանի որ Մելիքենց Վահանը նախադիշուշացի էր, թե ճանապարհի ամբողջ երկայնքով մեկ վխտում են զինվորականները, դափթիկներն ու ճանապարհաշինարար ջոկատները: Հայկը հանել էր կոշիկները, որպեսզի մերկ ոտքերով կարողանար ավելի լավ «համտես անել» գետինը: Ստեփանը հետեց նրա օրինակին: Նա արդեն վաղուց էր հրաժարվել ինքնուրույն շարժվելուց: Նրանք կարծես վաղում էին շատ բարակ, շատ տաք բոքոնի վրայով, որի կեղևի տակ պղպղում էր ուռած միջուկը: Այդ հսկայական կեղևը ամենուրեք ճեղքված էր, և տակից բարձրանում էր ծծմբային թանձր գոլորշին: Ստեփանը խոհեմորեն քայլում էր Հայկի ոտնահետքերով: Սա չարված և ուշի-ուշով ոտքերը դնում էր որոշակի տեղերի վրա, ինչպես այն պարտղը, որը պետք է ճշգրիտ շարժումներ կատարի: Այդ պարի ընթացքում Ստեփանի գլխում սկսեցին շաղախվել ինչ-որ խառնաշփոթ մտքեր:

— Բոլոր մարդիկ ճանապարհով են քայլում: Ինչո՞ւ մենք իրավունք չունենք այդպես գնալու... Լեռնադարակ ինչո՞ւ ենք հայ:

Հայկը ձեռքը բարկությունով դրեց նրա բերանին.

— Հիմարություններ դուրս մի՞ տա: Ավելի լավ է՝ ուշքդ վրադ պահիր: Ոտքդ կանաչ տեղերը չդնես: Հասկացա՞ր:

Ստեփանը նորից փորձեց ընկղմվել անդգալության խորխորատը: Դա օգնում էր մարմնական հոգնածությունը դիմանալուն: Հլու-հնազանդ պարելով հետևում էր Հայկին, որը վտանգավոր կեղևի վրա տարօրինակ զննողներ էր գտնում:

Այդպես անցավ մեկ, երկու ժամ: Լուսինը մերթ քարահագուսթամբ հայտնվում էր, մերթ շարժվում էր անհետանում: Գիշերը որքան խորանում էր, այնքան նվաղում էր Ստեփանի հոգնածությունը, շնայած ահագին ճանապարհ էին անցել: Կիսով չափ խորհելու և կիսով չափ դգալու կացությունը նրան ցավ էր պատճառում, կուտակվում, ինչպես ստորերկրյա ջուրը՝ հողի ընդերքում: Անդամադրելիորեն բարձրանում էր այդ ջուրը: Նա այ և տ ք է խոսեր, թեև Հայկից այժմ քաշվում էր.

— Ճիշտ է, որ մերոնց ալլեա շինք տեսնի (կենդանու անուններից խուսափեց):

Հայկը չընդհատեց իր զիզողազավոր ընթացքը: Ի՞նչ ժամանակ անցավ, մինչև նա քիչ թե շատ հարմար տեղ հասնելով, պատասխան տվեց:

Այդ պատասխանը, որը չի էր բրիտանական լավատեսությամբ, հնչեց իրրի բունցքի հարված:

— Նա իմ մորը կտեսնե՞մ:

Ստեփանը, իրենց ծանոթության օրից ի վեր, Հայկից այդպիսի խոստովանություն առաջին անգամ էր լսում: Բայց քանի որ փարիզյան գիմնազիայի շահը գուրկ էր հայ լեռնական կոշտ ու կռախտ պատանու հաստատուն հավատից, քնիճվեց և շփոթվեց:

— Համենայն դեպս մենք չենք կարող մերազանալ Դամլաջը:

Զգալովում էր, որ Հայկը հազիվ է զսպում իր դժգոհությունը: Խոսակցությունը նրա սրտովը չէր:

— Դամլաջըը մնաց մեր հոտում: Եթե աստված կամենա, ողջառողջ կհասնենք Հալեպ: Էնտեղ Զեքսենը մեզ կթաքցնի հյուպատոսարանում: Էդպես էլ գրված է նամակում...

Ապա վերավորական շեշտով ավելացրեց:

— Իհարկե, քո մասին նամակում ոչինչ չկա ասված:

Բայց Ստեփանն այժմ իր մասին բոլորովին չէր մտածում: Մտորում էր հայրիկի ու մայրիկի մասին, որոնցից հեռացավ անմտորեն: Թե ինչու նրանց լքեց, ոչ մի կերպ չէր հասկանում: Լմրողը կյանքը տարօրինակ կերպով փոխվեց: Արդեն Դամլաջըը թվում էր անհավատելի ցնորր: Սակայն ամբողջ անցյալն այժմ նրա աչքին յուրահատուկ, անաղաք, բարեկարգ իրողություն էր: Զերստեղ ամեն կերպ պետք է ուղղեր թյուրիմացությունը: Տղան չէր հավատում, թե ինքը կարող է ընկնել այնպիսի վիճակի մեջ, որ այլևս չկարողանա տեսնել իր ծնողներին: Զանազան ենթադրություններ էր անում: Կարծես հյուպատոսը մտածելու էր ճիշտ և ճիշտ իր նման:

— Զերստեղ կհեռացրի: Իհարկե, կհեռացրի: Ամերիկա: Հավատում ես, թե ամերիկացիները նավեր կուղարկեն մերոնց ազատելու:

— Ի՞նչ իմանամ, ա՛յ տղա:

Հայկի արագ քայլվածքից զգացվում էր, որ բարեկացել է Ստեփանը վախվորած կուլ տվեց իր հոգեկան տաղանալը, ետ չընկնելու համար ինքն էլ քայլերն արագացրեց: Քամի չէր փչում, բայց նրան թվում էր, թե ինչ-որ այրող պտտահողմ բախվում է իր կրծքին, ետ մղում: Տղայի մտքով անցնում էր ամբողջ եղևությունը, բայց նա ոչ մի հետևություն չէր հանգում: Գլուխն սկսեց պտտվել: Աշխարհը լցված էր լուսնադոծ գիշերվա գոգավոր շնչով: Զմրուխտի պես կանաչ մի շերտ չողաց Ստեփանին ընդառաջ: Մի ակնթարթ տղան էությունից վտանգի զգացողությունը:

Զարհուրելի աղաղակը Հայկին մեխեց տեղում: Նա իսկույն գլխի ընկավ, թե ինչ է կատարվել: Անորոշ մթության մեջ մաքառում էր Ստեփանը: Մինչև ծնկներն արդեն թաղվել էր ճահճի մեջ, Հայկը սաստեց.

— Զայնդ, մի՞ գոռա:

Բայց անսահման սարսափը տղային ստիպում էր ճշալ նորից ու նորից, Նրան թվում էր, թե ընկել է կետի պես հսկա ինչ-որ հրեշի նրախը, որը և իրեն դանդաղ կլանում է: Ծահճի թանձր, առածգական դանգվածն արդեն բարձրացել էր ծնկներից վեր: Որքան էլ տարօրինակ թվա, մաքառման պահերին տղան ինչ-որ թեթևություն զգաց, Հայկը հրահանգ տվեց.

— Առաջ մի ոտքդ դուրս հանիր, ա՛ջը, ա՛ջը:

Վախից հեծկլտալով, Ստեփանը անճարակ շարժումներ արեց, Ուտերի մեջ ալկա ուժ չկար: Հսկեց մի նոր, ավելի խիստ հրահանգ.

— Պառկի՛ր փորիդ վրա:

Ստեփանը հլու-հնաղանդ պստեկեց: Մասների ծայրերը հասնում էին չոր հողին: Երբ Հայկը տեսավ, որ նա դուրս գալու ուժ չունի, ինքն էլ պստեկեց, սողաց ընկերոջ կողմը: Առաջ պարզեց գավաղանը, բայց Ստեփանը ուժասպառ էր եղել. չկարողացավ կառչել: Հայկն արձակեց շորեկրկար գոտին, նետեց առաջ, սլատվիրեց, որ դա Ստեփանը կապի իր կրծքից: Մյուս ծայրն ամուր պահում էր իր երկաթյա ձեռքերով: Գոտին դարձավ փրկության պարան: Անվերջանալի ճիգ ու ջանք գործադրելուց հետո Ստեփանը վերջապես կարողացավ ցեխից դուրս բերել աչ ոտքը: Մոտ կես ժամ անցավ, մինչև Հայկը ապահով տեղ հանեց խեղդվողին: Կես ժամ էլ անցավ, մինչև Ստեփանը հանգստացավ, ապա Հայկի ձեռքից ըռնած՝ առաջ շարժվեց դավադիր գետնի վրայով: Մինչև կտրծքը ծածկվել էր ցեխով, որը բաց օգում արագ չորացավ, ամուր պատյանի պես կպավ թևերին, ոտքերին և ձգեց մաշկը: Ստեփանը, բարեբախտաբար, կոշիկներն ուսապարների մեջ էր դրել: Ծահճի դեմ մաքառելու պահին պարիկը շարտեղ էր չոր գետնի վրա: Հայկն ամուր գրկած տանում էր կիսով չափ անդգա Ստեփանին: Անդուշություն համար չնախատեց, բայց մի քանի անգամ կրկնեց իբրև աղերսանք.

— Մթնելուց առաջ սլեռք է հասնենք կամուրջը: Նրեի էնտեղ դափթիկներ են կանգնած:

Բազրատյանի որդու մեջ մի անգամ ևս գլուխ բարձրացրին պատվախնդրությունն ու հպարտությունը:

— Նս հիմա արդեն... կարող եմ նորից լավ քայլել...

Հենց որ հյուսիս թերթեցին, գետինը դարձավ հաստատուն։ Դա-
դարեց համատարած ճեճումը, երբ թվում էր, թե անցնում են մահճա-
կալի ցանցի վրայով։ Ստեփանը բաց թողեց Հայկի ձեռքը, սկսեց քայ-
լել շինծու կալտատուժյամբ։ Հեռվից դով քամի փչեց, և ինչ-որ բան փայլ-
փլեց։ Հայկը նախազգաց Կարա Սու գետի մոտիկությունը։ Շուտով մա-
գըլցեցին պատնեշն ի վեր, դուրս եկան ճանապարհը, որը լայն ու շող-
ջողուն շերտի նման լուսավորել էր գիշերային աշխարհը։ Կամրջի պա-
հակատունը դատարկ էր։ Տղաները դիվահարների պես սլացան ամենա-
մեծ վտանգի մոտով, որը, բարեբախտաբար, այժմ նրանց չէր սպառ-
նում։ Սակայն այս անգամ ճանապարհը Ստեփանի վրա այլ կերպ ազ-
դեց, քան կեսօրից հետո Քաղաքակրթության հետ կապված ողորկ դե-
տինը խլեց սղալի վերջին ուժերը։ Կամուրջն անցնելուց հետո քայլերը
կանգադեցրեց։ Սկսեց օրորվել և հանկարծ պռոկեց ճանապարհի մեջ-
տեղը։ Հայկն սկնապիղ նայեց։ Առաջին անգամ հուսահատվեց։

— Ես ժամանակ եմ կորցնում...

Կամուրջն անցնելուց հետո ճանապարհը մոտ մեկ ժամ ձգվում է
էլ Ամբքի վերջին մեծ ճահճով անցնող քարե բարձր թմբի վրայով։ Թում-
բը կոչվում է Զիզիի Մուրադ փաշա։ Դա անցորդին դուրս է բերում
լայնարձակ տափաստանը, որ Հալեպն ու Եփրատն անցնելով, ձգվում է
մի քանի հարյուր մղոն, հասնում Միշագետը։ Այդ պատենեղից ոչ հեռու
ճանապարհի հյուսիսային կողմում, բացվում է բլուրների կախարդական
տեսարանը, իբրև մահվան և ամայությունից եզրին սփռված կանաչ շռայ-
լություն։ Այդ բլրաշխարհի ստորոտում ծվարել էր թուրքմենական մի
մեծ գյուղ՝ Ային էլ Բեդան¹։ Գաղթականներին այստեղ տեղափոխելուց
շատ առաջ ճանապարհի եզրերին հատուկենտ քարաշին և փայտյա տներ
կային, գյուղական մաքուր ագաբաններ։ Հիսուն տարի առաջ Արգույ
Համիդի կառավարությունը թուրքմեն քոչվոր ցեղերից մեկին դարձրեց
նստակյաց։ Դժվար է պատկերացնել ավելի ջանասեր և օրինավոր գյու-
ղացի, քան քոչվորությունից հրաժարված մարդը։ Այդ բանի ապացույցն
էին գեղատնտիս վայրում սփռված հաճելի, հաստատուն տները։

Առաջին աղարակը ճանապարհի եզրին էր։ Արեածագից մեկ ժամ
հետո տանտերը դուրս եկավ, ստուգեց քամու ուղղությունը, եղանակը,
աշխարհի կողմերը, ապա մի փոքրիկ գորգ փռելով, դեմքն ուղղեց դե-
պի Մեքքա, որ կատարի իր ամենօրյա հինգ աղոթքից առաջինը։ Բա-

¹ Ային էլ Բեդա — վճիռ աղբյուր

ընկալաշտ մարդը նկատեց երկու պատանիներին: Սրանք տան առաջ պպգել էին իրենց վերմակների վրա, ընդունված կարգով և ամենայն եռանդով աղոթում էին: Թուրքմենին դուր եկավ տղաների վաղորդյան ջերմեռանդությունը, բայց հանդարտաբար մահմեդականը չուզեց իր կրոնական երկարատև պարտքն ընդհատել անկարեւոր հարցով:

Բազմիցս կանգ առնելուց և հանգստանալուց հետո Հայկին հաջողվեց ընկերոջը Զիզիր Մուրադ փաշա հողապատնեշից հասցնել բուրների սահմանը: Տուն տեղանելուն պես նա մի անգամ էլ բացատրեց, որ եվրոպացին ամեն ինչում պետք է հետևի իրեն, կարելույն չափ քիչ խոսի: Ստեփանը թուրքերեն մի քանի բառ գիտեր, այն էլ արտասանում էր տարօրինակ առողջանություն: Ինչ վերաբերում է մահմեդական աղոթքին, ապա պատվիրակը դա մեղք չէր համարում: Ի՞նչ մեղք, եթե մարդ «Հայր մերը» մրմնջա օտար շարժումներով: Ստեփանին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում աղոթքի արարողությունը: Փայտն տրիկիկի պես անկենդան ու ձգված, ծայրահեղ լարելով իր բոլոր ուժերը, նա հաղիվ էր կաշոդանում անճարակորեն կրկնել Հայկի կրոնական ծամածռությունները: Քիչ անց ընկավ իր վերմակի վրա, վաղորդյան վճիռ երկնքին հասելով իր ապակեմաման աչքերը:

Թուրքմեն գյուղացին, որն արդեն տարեց մարդ էր, օրորուն քայլվածքով մոտեցավ կասկածելի դուշին:

— Է՛յ, թոկի՛ց փախածներ, ճանապարհի վրա ի՞նչ եք անում առավոտ շուտ, հը՞, Ի՞նչ կա: Ի՞նչ եք կորցրել:

Բարեբախտաբար նա էլ թուրքերեն ինչ-որ բարբառով էր խոսում: Այնպես որ Հայկի հայերեն առողջանությունն առանձնապես աչքի չէր ընկնում: Սիրիայում՝ ժողովուրդների այդ մեծ կաթսայում, բոլոր լեզուներն իրար էին խառնվել: Արտասանությունը թուրքմենի մեջ ոչ մի կասկած չէր կարող առաջացնել:

— Սաբահլար հայրը օլսուն՝, Մենք Անթաքիեյց ենք գալիս: Դանապարհին կորցրինք մեր ծնողներին: Մերոնք սալներով պետք է Համամ գնային: Ուղեցինք մի քիչ վաղվելի, բայց մոլորվեցինք: Սա՛ Հյուսնինը, քիչ մնաց խեղդվեր. խրվեց ճահճի մեջ: Հլա մի սրան նայի: Արդեն հիվանդ է: Չե՞ս կարող մեզ տեղ տալ, որ մի քիչ հանգստանանք:

Թուրքմենը խոր մտածմունքի մեջ ընկավ, ձեռքը տարավ դեպի ալեխառն մորուքը: Հետո, տղաների խնդիրը չմերժելով, արդարացի հարց տվեց.

¹ սաբահլար հայրը օլսուն — բարի լույս

— Էդ ի՞նչ ծնուցներ են, որ իրենց երեխեքին ճահճի մեջ թողած՝ շարունակում էի իրենց ճանապարհը... Սա քո եղբայրն է:

— Ձէ, իմ ազգականն է, էյի անթաքինցի: Իմ անունը Էսադ է...

— Հա, քո էս Հչուսեինը ոնց որ թե հիվանդ է: Երեւի ճահճի քսիր է խմել:

Հայկն ուղեց ինչ-որ բարեպաշտ խոսք մտաբերել, ապա գլուխը կախեց.

— ...Հայրիկ, մեզ հաց և քնելու տեղ տուր:

Այդ ամբողջ ներկայացումն ավելորդ էր, բանի որ թուրքմենի սիրտը լի էր բարություն: Ամիսներ շարունակ տաքադիրների բարավանդներն անցում էին նրա տան մոտով: Սուսուփուս, առանց անդրշիրիմյան հատուցման մասին մտածելու, հաց ու ջուր, շոր ու կոշիկ էր տալիս հիվանդ հայերին, փողոցում վայր ընկնող հղի կանանց: Բայց նման լավություն կատարելիս նա պիտք է ծայրահեղ զգուշ լիներ, որ զափթիկները չնկատեին: Նոր օրենքի համաձայն, հայերին կարեկցելը համարվում էր ռճրագործություն և պատժվում էր գանահարություն, բանտարկություն, որոշ լուրջ դեպքերում՝ զնդակահարություն: Շրջակայքում ապրող հարյուրավոր բարի թուրքեր, որոնց սրտերը ճմլվում էին, երբ տեսնում էին տաքադիրների անմարդկային տառապանքները, այդ առթիվ նույնիսկ երգ էին հորինել:

Գլուզացին ուշի-ուշով դենեց թափառաշրջիկներին: Հիշողության մեջ հանեցին հայկական հազարավոր աչքեր, ողորմություն հայցող աչքեր: Թուրքմենը տղաներին համեմատեց այդ թշվառների հետ և համոզվեց, որ սրանք նույն մարդիկն են: Մանավանդ հիվանդը: Կարծեցյալ Հչուսեինն ավելի շատ էր շարժում անծանոթի խղճահարությունը, քան կարծեցյալ էսադը: Սա թե՛ ատող էր, թե՛ աչքաբաց:

Տանտերը ձայն ավելցւ: Շիմքին հայտնվեցին երկու կին, մեկը՝ ծեր, մյուսը՝ երիտասարդ: Օտար տղամարդկանց տեսնելուն պես շղարշներն իջեցրին դեմքնեփն: Թուրքմենը խտտեցին ինչ-որ բան պատվիրեց, և սրանք դարձնական քայլերով հեռացան: Թուրքմենը Հայկին ու Ստեփանին ներս տարավ: Ծիծով լցված գլխավոր սենյակի մոտ, որտեղ մաքուր շունը կտրվում էր, կար մի փոքրիկ խուց, նկուղի պես մի բան: Լեյստեղ լույսը թափանցում էր մի փոքրիկ ճեղքից: Տղաները սանդուղքով մտան այս մութ խոռոչը: Կանայք բերին խաբրներ ու վերմակներ: Կավե հատակին երկու անկողին պատրաստեցին: Ստեփանի ցխակոլու ոտքերն ու ձեռքերը տեսնելուն պես կանայք տաշտով տաք ջուր բերին, մի սարսափելի խուլանալ և մայրական վճռական թափով սկսեցին մաք-

րել հայ տղայի մարմինը: Այս հոգնեցուցիչ աշխատանքի ժամանակ ծեր կինը նույնիսկ բարձրացրեց շղարշը, քանի որ հյուրերն անշափահաս տղաներ էին: Գեղջկուհիների եռանդուն շարժումներից փարատվեց ոչ միայն Ստեփանի մարմնական, այլև հոգևոր քարացածությունը: Պատահու մեջ եռացող հորձանուտի պես փոթորկվեց տան անդուսպ կարտը: Շուրթերը սեղմեց, բայց դավաճան աչքերը լցվեցին արցունքով: Մանկական վշտից զգացված թուրքմենուհիներն անծանոթ լեզվով, քաղցրածոր ձայնով մխիթարեցին: Դրանից հետո ծեր տանտիրուհին բերեց մի աման այծի կաթով խաշիլ, լավաշ, երկու փայտե գդալ:

Տղաներն ուտում էին, իսկ տան բազմաթիվ անդամները, ոմանք նկուղում, ոմանք էլ դռան շեմքին կանգնած՝ հորդորում էին, հրճվում սեփական հյուրասիրությամբ:

Չնայած տանտերերի բարեսրտությանը և տաք ճաշ ուտելու հնարավորությանը, Ստեփանը հագիվ կարողացավ չորս-հինգ գդալ ուտել: Կոկորդը նեղացել էր, ուտել: Մինչդեռ Հայկը ծանր աշխատանք կատարած մարդու լրջությամբ խժուց ամանի ամբողջ պարունակությունը:

Երբ հետաքրքրասեր ընտանիքը ցրվեց, Ստեփանն իսկույն քնեց, իսկ շրջահայաց Հայկն արագ-արագ ծանրութիւն էր անում իրենց հետագա ուղեորության հետ կապված հանդամանքները: Հույս ուներ, թե Ստեփանը մինչև երեկո կկապտուրվի, և հենց որ լուսինը ծագի, նորից ճանապարհ կընկնեն: Մինչև Համամ գիշերով կարող էին անցնել ստանց դժվարությունների: Եթե ճանապարհն ազատ լիներ, ապիլի լավ, ազատ չլիներ, ապա կշարժվեին ճանապարհից փոքր-ինչ շեղվելով, բլուրների ստորոտով: Այդ բլուրների արանքում, անկասեղած, ալիլի լավ կարող էին թաքնվել հաջորդ օրը, երբ Համամն անցնելուց հետո հասնեին այն կետին, որտեղ ճանապարհի մեծ աղեղը ճյուղավորվում էր: Հակառակ բոլոր միջադեպերի, Հայկը գոհ էր մինչև այժմ կատարածից: Ավելի մեծ վտանգը դեռևս առջևում էր, բայց, և մեծագույն տառապանքներն արդեն հաղթահարված էին: Ափսոս, որ Ստեփանն իր հիվանդությամբ հուսահատեցնում էր: Քիչ հետո, երբ Հայկը հոգնածությունից աչքերն արդեն փակել էր, տնքոց և հեկեկանք լսելով, վեր թռավ խոր քնից, որին անվերապահորեն հանձնվել էր ապահով սննյակում: Խորի վրա, ցավից գալարվելով, կուշ էր եկել Ստեփանը: Սոսկալի ցավերից որովայնն ասես կտրատվում էր: Դա էլ Ամբրի ճահճն ընկնելու հետևանքն էր: Պարզվեց նաև, որ տղայի մաշկը վերից վար կծել են մոծակները: Հանգրստանալու մասին մտածելն արդեն ավելորդ էր: Տնատերերը դարձյալ կարեկցանք ցույց տվին: Կանաչք կլոր քարեր էին տաքացնում, դնում

Ստեփանի փոքրին, ստիպում, որ խմի ամոքիչ, բայց տհաճ թեյ: Տղան այդ հեղուկը կույ տալ չէր կարողանում: Միայն իրիկնադեմին մեղմացան ցավերը, որոնք խեղճ երեխային շարունակ ստիպում էին վազել տան հտեր: Ստեփանը նիհարել, սովեր էլ դարձել: Հայկը ևս, որը զրկվել էր քնկուտ երջանիկ հնարավորությունից, նիհարել էր, գունատվել:

Գյուղացիին «հասպին» և «Հյուսեհինին» թույլ տվեց պանկել տան կտրին: Շաքաթներով մաքուր օդում ապրելուց հետո տղաները չէին դիմանում ծխով, միջատներով և այրված ճաշիկի հոտով լցված խուլ խցիկում:

Տղաներն իրենց խսիրներն ու վերմակներն առած՝ բարձրացան կտուրը, պանկեցին և զիպացորենի ցողուններից գոյացած բուրգերի, ահագին եղեգնախրձերի և մատուտակի շեղչերի արանքում: Դողահար մարմինը վերմակի մեջ փաթաթած՝ Ստեփանը անթարթ նայում էր դեպի արևմուտք: Իրիկնային այդ պահին ավելի բարձր էին թվում իրար վրա դեղված ծովափնյա լեռները, երփնհրանգվում, մերթ մուգ շափյուղայի դուռն ստանում, մերթ դառնում արծաթափայլ մոխրադույն: Եվ անհավատալիորեն մոտիկ էին թվում այդ լեռները: Մի՞թե Հայկն ու Ստեփանը երկու գիշեր և մեկ ու կես ցերեկ շարշարվել էին, որ անցնեն այս մի թիզ տարածությունը: Հարավում վեր խոցացող մերձին լեռը, որը միանգամից հաստվում էր, վերջանում, պետք է Դամվաջըքը լիներ: Որսահալած գազանի պես կարծես քարացել էր վազքի ժամանակ: Լայն թիկունքը թեքված էր դեպի հյուսիս: Դուխը խոնարհել էր հանդիպակաց բարձունքների կողմը: Սակայն թաթերը վայրագորեն հոտ էին մեկնեղված, որտեղ Որոնտեսը լայն ճեղք էր բացել, մատնելով ծովի գոյությունը: Ստեփանը նայում էր միայն Դամվաջըքին: Թվում էր, թե տեսնում է Հարավաբերդը, ծանոթ բարձունքները, Կաղնուտի նեղ կիրճը, լեռնաթամբը, որին անհիշելի ժամանակներում հրաժեշտ տվեց, առանց մեկնեղմեկից հրաժեշտ առնելու: Իսկ ինչո՞ւ հեռացավ: Ոչ մի կերպ չէր կարողանում վերհիշել, թվում էր, թե Դամվաջըքը խոր շունչ է քաշում, մոտ է սլանում, հասնում Հալեպի ճանապարհը, թուրքմենական բլուրների ստորոտում ձվարած գեղջկական տունը, մոտենում Ստեփան Բադրատյանին: Հալեն ամեն ինչ հասկացավ: Նրա մեջ արթնացավ ուժեղ մարդու բարոյությունը, որը միշտ զիջում է իրենից տկարին:

— Մի՛ վախենա: Մենք էստեղ էնքան կմնանք, մինչև նորից կարողանաս քայլել ու վազել:

Տենդի մեջ գալարվող տղան շարունակ նայում է դեպի ծովեզերք:

— Շա՛տ մոտ են... շա՛տ մոտ են... լեռները...

Հետո հուզված վեր էր թռչում, ասում, թե գնալու իսկական ժամանակն է։ Ականջին հնչում էին Հայկի սպառնալից խոսքերը։ Ատամները կրճտացնելով կրկնում էր դրանք.

— Խոսքը ոչ թե իմ ու քո մասին է, այլ Ջեքսոնին ուղղված նամակի...

Առանց կշտամբելու, Հայկը գլխով էր անում, հաստատում քնկերոջ ասածը։

— Ավելի լավ կլիներ, եթե Հակոբը քեզ մատնած լիներ...

Ստեփանի կնճռոտված դեմքը այլևս առարկություն չէր արտահայտում։ Տղան փորձում էր հաշտարար ձևով ժպտալ.

— Ի՞նչ արած... Իմ երեսից ժամանակ մի՞ կորցնի... Ես ետ կգնամ վաղը...

Հանկարծ Հայկը կոացավ, արագ շարժուձևով Ստեփանին հասկացրեց, որ նա էլ նույնը անի։ Մոտակա ճանապարհին, որի վրա ամբողջ օրը ամայություն էր տիրում, հայտնվեց մի տարօրինակ ողորածայն բազմություն։ Մի քանի զափթիկ դեպի Համամ էին քշում հայ տարագիրների մի փոքր քաբավան։ «Քարավան» բառը, անշուշտ, շատ է գեղեցիկ ծերունիների և փոքրիկ երեխաների հավաքածուի համար, որ զափթիկները գտել-բերել էին առածո աչքից քնկած հեռու հեռավոր գյուղերից։ Զափթիկները հավանաբար ուզում էին կենդիշերից առաջ տեղ հասնել։ Այդ պատճառով էլ հայհոցում, մտրակում էին ուրվական դարձած խեղճերին։ Այնպես որ բաղմունքները անհավատալի արագությամբ անհետացավ փողոցի առաջին իսկ ոչորանի հետևում։

Այս նշանակալից միջադեպը ավելի հաստատուն դարձրեց Հայկի վճիռը.

— Ճիշտ է։ Ամենից լավն էն կլինի, որ դու ետ գնաս։ Բայց ինչպե՞ս։ Ծահիճների միջով մեն-մենակ չես կարող...

Ստեփանը, որին լեռներն այնքան մոտ էին թվում, կորցրել էր չափի ու տարածության ամեն մի զգացում.

— Ինչո՞ւ չեմ կարող։ Դանապարհն էնքան էլ հեռու չէ...

Հայկը վճռականորեն օրորեց գլուխը.

— Զէ՛, չէ՛, ճահիճներով մեն-մենակ չես կարող գնալ։ Լավ կլինի, եթե Անթաքիի մոտով անցնես։ Ա՛յ, էստեղից. տեսնո՞ւմ ես։ Շատ ավելի հեշտ կլինի... Բայց թե քեզ ճանապարհին կբռնեն։ Ո՛չ թուրքերեն խոսել գիտես, ո՞չ աղոթիլ։ Վրա-գլխիդ նայողն իսկույն կկոահճի, թե ով ես....

Ստեփանը երազկոտ փռվեց իր վերմակի վրա.

— Ես միայն գիշերները կ'գնամ... Երեկ չբռնեն...

— Ա՛խ, բո ի նչն հմ ասել,— հեգնական կարեկցանքով քրթմնջաց Հայկը, սկսեց ծանրութիւն անել, թե ինչքան կարող է Ստեփանին ուղեկցել, որ իր մեծ առաքելութիւնից գոնե մի օրով ետ բռնեն:

Զերմության նոպան տեղի տվեց գողին: Հիվանդը որոշ թեթևութուն դրաց: Այդ պահին նրան ամեն ինչ հեշտ ու հանդիստ էր թվում: Ուստի և եւ մրմնջաց.

— Երեկ աստված ինձ օգնի...

Տվալ հանգման քներում այդ օգնութիւնը Հայկին թվում էր միակ իրական օգնութիւնը: Ստեփանը Սուսա լեռ կ'ազդարանար բարեհաջող հասնել միայն երկնային ողորմածութեամբ: Նա ուրիշ հույս գրեթե չուներ:

Հիրավի, կարծես թե նախախնամութիւնն սկսում էր գործել հոգւտ Ստեփանի: Թուրքմեն տանտերը պատին հենված սանդուղքով բարձրացավ կտուրը, սկսեց ցած թափել եղեղնախրձեր և մատուտակ: Հայկն իսկույն վեր թռավ, պատրաստակամորեն օգնեց. Երբ գործը վերջացրին, գլուղացու մտքով հանկարծ ինչ-որ բան անցավ, և նա նայեց Ստեփանին.

— Տղերք, ուղե՞ւմ եք հետս գալ: Էգուց, լուսումթին, գնալու եմ Անթաքիէի շուկան: Քանի որ անթաքիէից եք, եկեք ձեզ տանեմ ձեր տները: Իրիկնադեմին տեղ կ'հասնենք:

Նվ նա հպարտորեն մատնացուց արեց տան ետևում գտնվող մեծ ախոռը.

— Զիարձեք, թե եյառայլով եմ ձեզ տանելու: Զէ՛, իսկական ձիակառքով:

Հայկն իր կեղծ չալման զգուշորեն մի կողմ տարավ, որ գլուխը քորի: Որդուն ճանապարհ դնելուց առաջ այրի Շուշիկը մաղերը լրիվ խուզել էր.

— Հայրիկ, դու հետդ Անթաքիէ տար ազգականիս՝ Հյուսէինին: Նրա մոտիկ մարդիկ էնտեղ են ասլրում: Ախար մերոնք Համամումն են: Ափսոս, որ Համամ չես գնում: Ստիպված կ'լինեմ ոտքով գնալ...

Թուրքմենն ակնապիշ նայեց ստախոսի աչքերին.

— Մնողներդ համամցի՞ են: Ալլահ քերիմ դիր՛: Ա՛յ սղա, բոլոր համամցիներին սեկ-մեկ ճանաչում եմ: Զերոնք ի՞նչ դործի են:

¹ ալլահ բերիմ դիր — աստված ոգորմած է

Գյուղացու զենոդ հայացքին Հայկը պատասխանեց վերավերված ներողամտությամբ.

— Ախար, հայրիկ, ես քեզ արդեն ասացի, որ մերոնք երեկ են էն-տեղ դնացել, Ապրում են Խան Օմար Աղա քարվանսարալում...

— Յանասըջես Աստված թող էնտեղ նրանց գործը հաջողի: Մենակ թե Խան Օմար Աղան հիմա զորանոց են դարձրել, էնտեղ են տեղավորված դավաճան էրմենիներն՝ Մուսա դադի դեմ ուղարկվելիք զինվորները...

— Ի՞նչ ես ասում, զորանո՞ց: Մերոնք բանից տեղյակ չեն: Բայց երեի զինվորներն արդեն դնացած լինեն: Համամը մեծ տեղ է, երեի ուրիշ քարվանսարաներ էլ կան:

Դրա դեմ գյուղացին չկարողացավ առարկել: Նրան չհաջողվեց էսա-դին դիմակազերծ անել: Մտածմունքների մեջ ընկավ: Մի քանի անգամ անձայն շարժեց շրթունքները և, ի վերջո, նահանջեց:

Գիշերը դեռ վրա չէր հասել, երբ Հայկը պատրաստվեց ճանապարհ բնկնելու: Մինչ այդ կարելույն չափ հող տաքավ Ստեփանի մասին: Իր ունեցած երշիկներից մեկը դրեց Ստեփանի ուսապարկը: Աստված վկա, անճարակ տղան երեի ճանապարհը կորցնի, ուտիլիքը պակասի: Ինքը՝ Հայկը, վստահ էր, ով Հալեպի դաշտավայրում ամեն տեղ էլ հաց ու ջուր կճարի: Ստեփանի թերմոսը լցրեց տան մոտով հոսող աղբյուրի ջրով, մաքրեց ցեխոտված շորերը: Դառնացած հող էր տանում ընկերոջ մասին, նորից ու նորից խրատներ տալիս, թի ինչպես պետք է տեղ հասնի.

— Մեր տան տերը ապրանքը տանում է կիրակնօրյա շուկայում ծախելու: Կառքի մեջ կարող ես լավ թաքնվել: Լավ կանես, եթե ոչ մի բան չխոսես: Զէ՞ որ հիվանդ ես: Ընեց որ քաղաքը տեսնես, սուսուփուս ցած թոփը, հասկանո՞ւմ ես, պառկիր դաշտում, որե՛ն փոսի, ճեղքի մեջ: Կսպասես մինչև մութն բնկնի... Հասկացա՞ր:

Ստեփանը ցավից կուշ էր եկել խորի վրա: Սոսկում էր վերսկսվող ծակոցներից, Բայց ավելի շատ սոսկում էր միայնակ մնալուց: Գիշերը երեկվա պես ամպամած չէր, այլ պարզ ու վճիտ: Թուրքմենի տան վի-րևում ձգվել էր հարդագողի սպիտակ, վիթխարի ճանապարհը: Ստեփա-նը մի ակնթարթ դգաց, որ Հայկի ձեռքն իր ձեռքի մեջ է: Դա ամեն ինչ էր: Մի անգամ էլ լսեց իր ընկերոջ ձայնը՝ ամբարտավան և կոպիտ, ինչպես միշտ.

— Լսիր, լավ կանես, եթե պատուես Ջեքսոնի նամակը:

Հայկը ոտքն արդեն դրել էր սանդուղքին, երբ ետ դարձավ, մո-

տեղավ Ստեփանին: Ասանց մի բառ ասելու, արագ ու վարանոտ խալովներեց ընկերոջ կուրծքն ու ճակատը:

Մահացու վտանգի դեպքում հայր հայի համար պետք է և՛ հայր լինի, և՛ քահանա: Այս բանը Տեր-Հայկազունն էր ուսուցանել Յողոթօ-լուրում, քարոզ կարդալիս, երբ դեռ ոչ որ չգիտեր, թե մահացու վտանգն արդեն վրա է հասել:

Ային էլ Բեղա դուռը չհասած՝ ճանապարհը դուրս եկավ հարթա-վայր: Վաղորդյան լիակատար ամայության մեջ թուրքմենը թափով բշտում էր ձին, Բայց ծանրաբեռնված կառքը սոսկալի ցնցվում էր. անվահե-տիկը խորն էին, քարացած: Ստեփանը հագիվ էր լսում ցավ պատճա-ռով ճոխն ռոզը դրոշմը: Իր վերմակի վրա, եղեգնախրձերի արանքում պատկած՝ տենդից այրվում էր: Դա կարծես ասածն ողորմածությունն էր: Տենդը նրա մեջ բթացնում էր ժամանակի ու տարածության զգացո-ղությունը: Հեղճեղուկ, բայց և հաճելի տեսիլներով տարված՝ տղան չէր էլ մտածում, թե իրեն ուր են տանում, կամ ի՞նչ է սպասում իրեն: Տեն-դից ավելի մոտ գուցե էր սուսցել նրա մաշկը: Դա ևս նպաստում էր ունգա ձևանալուն: Ամեն անգամ, երբ գլուղացին կանգնեցնում էր կառքը՝ ձիուն հանդիստ տալու համար, տեղից բարձրանում էր, նայում իր ուղեորին: Սա իսկույն բարձրաձայն հեկեկում էր, աչքերը փակում: Այնպես որ բարի թուրքմենը ինչքան էլ փորձեց խոսքի բռնվել, բոլոր փորձերն իզուր անցան: Գլուղացին միայն կցկատուր հառաչանքներ էր լսում, երբեմն էլ տղան աղերսում էր մի քիչ սպասել: Նա իրեն պահում էր այնպես, ինչպես խրատել էր Հայկը:

— Բեն բիր ազ հասթա իմ՝:

Ահա միակ նախադասությունը, որ ամեն առիթով կրկնում էր, հաշվի չառնելով մահացու վտանգը: Այսպիսով նա խուլս էր տալիս բոլոր աղոթքներից, քանի որ մահմեդական աշխարհում հիվանդներն ու տկարներն ազատվում են առողջ մարմնի համար պարտադիր կրոնա-կան ծեսերը կատարելուց:

Աֆրին փոքրիկ գետի փայտե կամուրջն անցնելուց հետո թուրքմենը կառքը կանգնեցրեց, որ հաց ուտեն: Ձին արձակեց և խոտի տաքակը կախեց ձիու վզից: Ստեփանը նույնպես ցած իջավ, գլուղացու հետ նստեց տոթակեզ տափաստանում ձգված ճանապարհի եզրին: Սալեր գրեթե չէին անցնում: Մինչ այդ դիմացից եկող երկու եղասայլ էին

¹ Բեն բիր ազ հասթա իմ — ևս մի քիչ հիվանդ եմ

պատահել, Նրջակայքի գյուղացիներն օգտվում էին Համամից Լենթաքի տանող մեծ ճանապարհից, Թուրքմենը լավաշ և ալժի պանիր հանեց, հրավիրեց Ստեփանին.

— Կեր, ա՛յ տղա, Ուտելն ամեն ցավ սպանում է:

Ստեփանը շուգեց տանտիրոջը վիրավորել և ուժասպառ ատամներով՝ ծամեց մի կտոր պանիր: Ծամեց-ծամեց, բայց տղպես էլ չկարողացավ կուլ տալ: Հյուրընկալ Թուրքմենը մտահոգ նայեց տղային.

— Խեղճ տղա, ոնց որ տեսնում եմ, հալից ընկել ես. քեզ ավելի շատ ուժ է պետք, քան ունես...

Ստեփանը շհասկացավ կոկորդային բառերը, բայց ցույց չտվեց, թե չհասկացավ: Գլուխ տվեց, ձեռքը սրտին դրեց և արտասանեց իր հիվանդությանը վերաբերող անդիր արած նախադասությունը, որը տեղի-անտեղի միշտ կրկնում էր.

— Բեն բիր աղ հասթա իմ:

Թուրքմենը երկար ժամանակ լռեց: Զորեղ ծնոտներով հաց էր ծամում: Հանկարծ դանակով գինված ձեռքն ալնպես շարժեց, կարծես ինչ-որ բան էր ուզում մեջտեղից կտրել: Ստեփանի լեզին ջուր դարձավ: Մանավանդ որ Թուրքմենը խոսեց հայերեն.

— Քո անունը իսկի էլ Հյուսեին չէ: Էդ փշոցները թո՛ղ, Իսկապե՞ս ուզում ես Լենթաքի գնալ: Ես քեզ չեմ հավատում:

Հարվածն այնքան անսպասելի էր, որ Ստեփանը հաղիվ չկորցրեց գիտակցությունը: Չնայած տենդին, ճակատից սառը քրտինքի կաթիլներ թափվեցին: Թուրքմենի խոքոն ընկած մանր աչքերը տխուր արտահայտություն ստացան.

— Ինչ էլ անունդ լինի, մի վախենա և հավատա աստծուն: Քանի ինձ հետ ես, քեզ բան չի պատահի:

Ստեփանն ի մի հավաքեց իր բոլոր գիտելիքները և փորձեց Թուրքերեն մի քանի բառ թոթովել: Դյուղացին դաշույնով գինված ձեռքը թափ տվեց, հասկացնելով, թե խոսելու կարիք չկա: Հիշեց այն թշվառ նախիրները, որ զափթիկները գիշեր-ցերեկ քշում տանում էին իր տան մոտով:

— Տղա, որտեղացի՞ ես: Հյուսիսի կողմերից ես եկել, մերոնց ձեռքի՞ց ես փախել, քարավանի միջի՞ց, հը՞:

Ստեփանը ստիպված էր հայտնել գաղտնիքը: Խաբելն այլևս չէր օգնի: Շտապ-շտապ և կցկտուր ինչ-որ բան շնջաց հայերեն՝ այնպես որ հասկանար միայն իր հյուրասեր տանտերը և ոչ թե թշնամաբար դարան մտած աշխարհը:

— Ես այստեղացի եմ, մուսալեռցի, յոդոնօլուքցի։ Ուզում եմ տուն
յնալ, ծնողներիս մոտ։

— Տո՛ւն։— Գյուղացին կոշտացած ձեռքով շոյեց ալեխառն մորու-
ւը, խոր մտածմունքի մեջ ընկալաւ։— Ասել կուզի, դու նրանցից ես, որ
սարք բարձրացած՝ կովում են մեր զինվորների դեմ։ Հլա ի՞նձ նայիր...

Բարեսիրտ մարդու ձայնը խստացաւ։ Ստեփանին թվաց, թե ամեն
ինչ արդեն վերջացաւ։ Մի կողմ բնկալ և ճակատագրին անձնատուր լի-
նէլով, դեմքը սեղմեց շոր ու գորշ հողին։ Խոշոր դաշույնը դեռեւս թուրք-
մենի ձեռքին էր։ Մնում էր միայն հաբվածելը։ Ե՛րբ է դա լինելու։ Բայց
տղայի ականջին հասավ գյուղացու հեզնոյ ձայնը։

— Իսկ ի՞նչ էր էն մյուսի՝ քո ազգական էսադի անունը։ Ա՛յ թե
բնկած-ելածն էր։ Դրա նմանները հեշտ չեն բռնվում քեզ պես, տղաս...

Ստեփանը չպատասխանեց։ Մահվան մտքի հետ հաշտված՝ սպա-
սում էր։ Սակայն շուտով դգաց, որ թուրքմենի քարի պես կոշտ, բայց
զոհողալից ձեռքերն իրեն վեր բարձրացրին։

— Դու ինչո՞ւ պետք է պատասխան տաս մեծերիդ մեղքի համար։
Աստված քեզ դատաւոր։ Էլ ոչ մի բան չի օգնի ո՛չ քեզ, ո՛չ էլ ձերոնց։
Հիմա արի, տեսնենք, թե ի՞նչ կարող ենք անել։

Ստեփանը նորից պառկեց եղեղնախրձերի արանքում։ Թուրքմենն
արդեն անհամբերություն էր ցույց տալիս. մտրակում էր ձիուն, թեև
սա բազմաթիւ մղոններ էր անցել և քրտինքի մեջ կորած թավամազ
մաշկը փալլվելում էր։ Ճանապարհն արդեն անցում էին շատ արագ. ձին
հաճախ վազում էր վարդով, երբեմն էլ՝ քառասմբակ։ Գյուղացին ամ-
բողջ ժամանակ տարբերակ ձևով մենախոսում էր, գուցե և ձիուն կըշ-
տամբում։

Ստեփանը հոգեպես ցնցված էր, բայց և իր մահճում՝ դրդացող
կառքում պառկած, ամբլի խորն էր գգում, որ ինքն աստծո ողորմած
հովանավորության տակ է։ Փորձեց մտածել մայրիկի մասին։ Իրո՞ք նա
հիվանդ էր։ Ա՛խ, ո՛չ, ոչինչ, ոչի՛նչ չէր պատահել։ Ինչ-որ Սաթոն էր
ասում, այդ քածը, սո՛ւտ է, կեղծի՛ք։ Երբ Ստեփանը վերադառնա, կանգ-
նի Հյուսիսային լեռնաթամբի երկար խրամատի առաջ, Ավագյանը խն-
ւազարի նման կվաղի հայրիկի մոտ, ապա ծնողներն ընդառաջ կգան,
ուրախությունից լաց կլինեն, կգրկեն իրենց փրկված որդուն, կփաղաք-
շեն, ինչպես առաջ։ Չնայած այս տանջալից պատրանքին, պատանուն
չէր հաջողվում վերականգնել մոր պատկերը։ Ժուլիկի ղեմքը հաճախ
միաձուլվում էր Իսկուհու դեմքին, ցավ պատճառում տղային։ Ինչ անում

էր, չէր կարողանում ազատվել այդ կրկնապատկերից, թեև դա նրա համար ուղղակի տառապանք էր: Հետո մտաբերեց Հայկի ձայնը, որը կարծես նախազգուշացնում էր, թե ժամանակը չպետք է իզուր վատնել: Յերեկ էր, ուրեմն՝ պետք է քննիր, ում հավաքեր գիշերային ուղևորութեան համար: Ընկերոջ պատվիրանին հնազանդվելով, աչքերը փակեց: Բայց պատանու մարմինը կարծես քնի դեմ այնքան ծանր մեղք էր դրածել, որ նինչը մոտ չէր գալիս, այլ իր փսխարէն ուղարկում էր ուշաթափությունից, տենդի նոպայից ու անքնությունից ստեղծված մի շարքի: Սա կազդուրեւու փոխարեն ուժասպաւ էր անում բոքերն ու ձեռքերը: Տղան քնեց և չգարթեց մինչև իրիկնադեմ, երբ արեւի լույսն արդեն դառնում էր սպիկգույն: Հոգնատանջ ձին արժուկով դոփում էր գետինը, և ճանապարհը կարծես ձգվում էր դեպի վեր:

Գլուղացին կառքը կանգնեցրեց և տեւդահար ուղևորին ձայն տվեց, որ իջնի: Ստեփանը մեծ դժգոհություն մթափվեց և կառքից ցած սողաց, Հեւելում տեսավ ամբողջային պարփայնեցող գոտեւորված մի լերկ գմբեթ, որի ստորոտում սփռված էին տների սպիտակ խորանարդները: Թուրքմենը մտրակն ուղղեց դեպի այդ տեսարանը.

— Հաբիբ էն Նեջհարն է, միջնաբերդը, Սնթաքինն: Հիմա պետք է ավելի լավ թաքնվես, տղաս:

Հիրավի, խորդուբորդ ճանապարհը մի քանի հարյուր քայլ անցնելուց հետո միացավ Համամի խճուղուն, որը պատրաստված էր Զեմալ փաշայի հրամանով: Այս նոր ճանապարհի վրա անապատելի եռուկու էր տիրում: Թուրքմենը հեղեղախրձերն իրարից հեռացրեց, Ստացվեց խոր փոս:

— Դե, ներս մտիր: Քեզ քաղաքի միջով կտանեն, երկաթե կամրջից էլ դենը: Ավելի հեռուն գնալ չիմ կարող: Դե, հիմա սուսուփուս պառկիր:

Ստեփանը պառկեց: Գլուղացին իր ուղևորին ճարպկորեն քողարկեց, այնպես որ նա մաքուր օդ չնշի, և վրայի ծանրությունն էլ շատ չլինի: Այս փոսում հօդս ցնդեցին Բագրատյանի որդու բոլոր մտքերն ու պատկերացումները: Նա պառկած էր իբրև մի կտոր անտաքերի ծանրություն՝ առանց երկյուղի, առանց արիություն: Կառքն արդեն անցնում էր լայն, ողորկ, հաճելի ճանապարհով: Ամեն կողմից ծիծաղ և աղմուկոտ ձայներ էին լսվում: Փոսում պառկածն անտաքեր լսում էր: Հետո կառքը նորից սկսեց ցնցվել: Հավանաբար անցնում էին սալարկի վրայով: Հանկարծ կառքը կանգ առավ: Մարդիկ մոտեցան և շրջապատեցին: Անկասկած զափթիկներ էին, գինվորներ կամ ոստիկաններ: Ստեփանի ականջին հասնում էր խուլ խոսակցությունը, ասես ձայնափողի միջից.

— Ո՞ւր, ա՛յ գլուղացի:

— Քաղաք, կիրակնօրյա շուկան: Էլ ո՞ւր կարող եմ գնալ:

— Թղթերդ կարգի՞ն են: Ցուլց տուր: Ի՞նչ ես տանում:

— Մախելու ապրանք: Ինքներդ տեսեք: Հյուսնների համար եղեգն եմ տանում, մի երկու օխա էլ մատուտակ...

— Արդելմած բան-ման շունե՞ս: Նոր օրենքին ծանոթ ես: Ցորենը, կգիպտացուենը, կարտոֆիլը, բրինձը, յուղը պեսք է հանձնել իշխանոթյանը:

— Եգիպտացորենս հանձնել եմ Համամում:

Սի քանի ձեռք սկսեցին փորձերել եղեգնախրձերի վերին շերտերը: Ստեփանն այդ զգում էր առանց երկյուղի և առանց արիության: Ապա հոգնած ձին նորից առաջ շարժվեց, կտուքը դանդաղաքալ տարավ մարդ-կային աղմուկ-աղաղակի թուեկի միջով: Ստեփանի վրա եղեգնախրձերի միջից մազվող լույսը հետզհետե աղտոտանում էր: Օրն արդեն մթնել էր, երբ լավեց երկրորդ անձանոթ կանչը: Բայց այս անգամ թուրքմենը կառքը չկանգնեցրեց, Եսեից մեկը բարձրաձայն սաստեց.

— Սա ի՞նչ նոր սովորություն է: Գիշերով ճանապարհ են գնում: Հո ցերեկ չէ: Չի կարելի, լսո՞ւմ ես: Ե՞րբ պիտի այս հաստագլուխները հասկանան, որ մենք պատերազմի մեջ ենք:

Ձիու սմբակների տակ թնդում էին հաշակրաց կամրջի վիթխարի քարասալերը: Թե ինչու էր կամուրջը երկաթյա կոշվում, պատճառը վաղուց էր մոռացվել: Կամուրջն անցնելուց հետո թուրքմենը հիվանդին աղատագրեց եղեգնախրձերի ծանրությունից: Ստեփանը նորից կարող էր փաթաթվել իր վերմակի մեջ, պառկել խրձերի արանքում: Գլուղացին շատ գոհ էր.

— Ա՛յ տղա, ուրախացի՛ր, է՛: Ամբողջ վտանգը մնաց ետևում: Աստված գործդ հաջողում է: Որ էդպես է, քեզ մի քիչ էլ կտանեմ, մինչև Մենջիլյե: Էնտեղ ձիս կարձակեմ, ինքս էլ կգիշերեմ խնամուս տանը:

Թեև Ստեփանի կյանքի պատրույգը շատ էր կարճացել, ապահովության զգացումն այնքան զորեղ էր, որ տղան իսկույն հանձնվեց ծանր քնին: Թուրքմենը թշում էր իր խեղճ ձին, ուզում էր կարելույն չափ շուտ հասնել Մենջիլյե գյուղը: Այստեղից Ստեփանը մոտ տասը մղոն անցնելուց հետո կհասներ հայկական գյուղերի հովիտը: Բայց գլուղացու պարզ հոգուն անհայտ էր հայ մարդու ճակատագրի նենգափոխությունը: Ստեփանն արթնացավ իր գեմքը խուղարկող կարբիտե լամպերի և

գրպանի լապտերների կուրացուցիչ լույսից: Վրան խոնարհվել էին համազգեստավոր մարդիկ՝ թավ բեղերով ու մորթի գդակներով: Կառքը մտել էր այն վաշտի ճամբարը, որը վաղու հրամանով Քիլիս քաղաքից օգնության էր գնալու Անտիոքի կայմապաժին: Զինվորական վրանները սփռված էին ճանապարհի երկու կողմում: Միայն սպաներն էին տեղավորվել Մենջիլեում:

Թուրքմենը հանգիստ կանգնել էր կառքի մոտ: Իր շփոթությունը թաքցնելու նպատակով սկսեց թփթփալցնել ձիու մեջքը:

Օնբաշիններից մեկը վրա պրծավ:

— Ո՞ւր ես ուղում գնալ: Ո՞վ է էս տղան: Քո՞նն է:

Պյուղացին գլուխը մտացրիվ օրորեց:

— Զէ, չէ, իմ տղան չէ:

Նա ուղում էր ժամանակ շահել, հարմար պատասխան գտնել: Օնբաշին փնթփնթաց, թե ինչո՞ւ է նա բերանը ջուր առել: Բարեբախտաբար ծերունին հաճախակի էր շուկա եկել և տեղանքին լավ էր ծանոթ: Պյուխն օրոքելով հառաչեց.

— Սերիս ենք գնում, Սերիս: Սարի տակն է...

Բառերն ափսոսալիս արտասանեց, կարծես դրանք անմեղ երգի խոսքեր էին: Օնբաշին լուսավորեց Ստեփանի գեմքը: Թուրքմենի ձայնը լացակումած շեշտ ընդունեց:

— Հա՛, հլա նայիր երեխային: Տունդ պիտի տանեմ, Սերիս, ծնողների մոտ...

Մինչ այդ կառքի շուրջը ենթասպանների ու զինվորների մի ամբողջ բազմություն հավաքվեց: Մերունին հանկարծ մեծ հուզմունքով ձայն տվեց.

— Ամա՛ն, շատ մի՛ մոտեցեք, զգուշացե՛ք...

Օնբաշին, իրոք, վախեցավ այդ նախագգուշացումից, աչքերը հառեց գլուղացուն, որը մատնացույց էր անում Ստեփանի գեմքը:

— Տեսնո՞ւմ ես, երիտան տաքություն մեջ է, խելքը գլխին չէ: Հեռու գնացեք, թե չէ կվարակվեք: Բժիշկը տղային Անթաքիից վունդել է:

Այստեղ թուրքմենը դաշուչնի պես օնբաշու սիրտը խրեց երկու սարսափելի բառ՝ «բժավոր տենդ», Սիրիալում այդ ժամանակ այնպիսի սարսափ չէին առաջացնում «ժանտախտ» և «խոլերա» բառերը, որքան «բժավոր տենդը»:

Զինվորներն իսկույն ետ փախան: Նույնիսկ կատաղած օնբաշին երեք քայլ ընկրկեց: Ային էլ բեղացի սքանչելի գեղընկը գրպանից հանեց փաստաթղթերը, մեկնեց ենթասպային, խնդրելով, որ դրանք ստու-

զի՛ւ Նեթապան հաշոյեցելով հրաժարվեց իր սլարտականութունը կատարելուց: Տասը վայրկյան շանցած կառքի առաջ ճանապարհը բաց էր: Թուրքմենն իր հնարամտությունից գոհ ե հպարտ՝ ալլես շտանջեց ձիուն, թույլ տվեց, որ հողնատանջ կենդանին դնա իր կամքով, իսկ ինքը ժիծադելով դիմեց Ստեփանին.

— Ա՛յ տղա, տեսնո՞ւմ ես, թե ալլահը ոնց է գործերդ հաջողացնում: Բա ալլահի ողորմածությունը չէ՞ր, որ քեզ ի՞նձ մոտ ուղարկեց: Ուրախացիր, որ ի՞նձ գտար: Ուրախացիր, որ քեզ մի կես ժամ էլ կտանեմ ու մի տեղ կգիշերեմ...

Բայց աւետանելի սարսափն այնպես էր Ստեփանին կաշկանդել, որ նա հազիվ լսեց այս բառերը: Հետո, երբ փրկարարը նրան ցնցելով արթնացրեց, տղան տեղից շարժվել չկարողացավ: Մեր թուրքմենը գրկեց, ինչպես փոքրիկ երեխայի, դրեց ճանապարհին, որը Ռոնտեսի երկայնքով ձգվում էր դեպի Սուեդիա:

— Տղա՛ս, էստեղ էլ մարդ չի երևում: Եթե լավ գնաս, լույսը չբացված սարը կհասնես: Ալլահը քո հանդեպ ավելի ողորմած է, քան ուրիշներն:

Գյուղացին Ստեփանին մի կտոր պանիր տվեց, մի հատ լավաշ ու իր ջգամանը, որ թարմ ջրով էր լցրել Անթաքիեում: Ապա քաջալերեց, հաջողութուն բարեմաղթեց, իր խոսքն ավարտելով խաղաղության մաղթանքով.

— Սեւամ ալեք:

Ստեփանը ոչինչ չլսեց, քանի որ ականջներում ժխոր էր տիրում: Տեսնում էր միայն, թե որքան ութմիկ են շարժվում սպիտակ չալման և ալեխառն մորուքը: Տեսնում էր միայն, թե ինչպես աչք երկուսը՝ չալման և մորուքը, խաղալում հետզհետե ավելի ու ավելի լուսավոր են թվում: Պատանին ինչպիսի՞ ցավ զգաց, երբ զրկվեց այդ բարի լույսի աղբյուրից, երբ ձիու դոփյունը հետզհետե հեռացավ: Անհետացող կառքի վրա լապտերը չէր վառվում, իսկ լուսինը դեռևս դուրս չէր եկել Ամանոսի վիհերից:

Տեր-Հայկազունն իր պաշտոնավարության ընթացքում առաջին անգամ պատվիրակություն ուղարկեց գերեզմանաբնակների մոտ: Նույնիկին և նրա յուրայիններին առաջարկում էր Մուսա լեռան շրջակայքում որոնել Բագրատյանի որդուն: Եթե նրանց հաջողվեր կարևոր տեղեկություն հաղորդել, կամ նույնիսկ գտնել փախստականին, ապա կա-

րող էին մեծ վարձատրության հույս ունենալ. Քաղաքաձորի մի անկյու-
նում նրանց թույլ կտրվեր ապրել:

Տեր-Հայկազունը գործում էր արտակարգ հեռաեստությամբ, երբ
Ստեփանին գտնելու համար այդպիսի հատուցում էր առաջարկում:
Գաբրիել Բագրատյանը Դամալըքքի ամենակարևոր մարդն էր: Ամբողջ
ապագան կախված էր գլխավոր հրամանատարի ֆիզիկական ու հոգևոր
վիճակից: Պետք է ամեն գնով պահպանվեր Գաբրիելի ներքին ուժը, որին
Ժուլիենը առաջին ծանր հարվածն էր հասցրել: Եթե Ստեփանը չփրկվեք,
այդ ուժը լրիվ կխորտակվեր: Առաջադրված հատուցումը բնակչության
տականքի համար վիթխարի էր: Նույնիկը գրեթե հույս չունեւ, թե իրենց
կվիճակվի դա ձեռք բերել: Գյուղերում ամեն օր հայտնվում էին նոր
զորախմբեր, նոր զափթիկներ, կամավորական նոր խմբեր: Ամեն միջոց
գործադրվում էր Դամալըքքը հիմնավորապես պաշարելու համար: Կայ-
մակամի տեղափախվել՝ պեպենոտ մշուղիքը, Բագրատյանի ամուսնացում
հաստատել էր իր կառավարական պաշտոնատեղին: Վերավոր յուրբաշին
արդեն ապաքինման ճանապարհին էր: Գյուղիքը շրջակա բոլոր գյուղ-
ղերը հրաման էր ուղարկել, որի համաձայն ամեն մահմեդական պար-
տավոր էր ձերբակալել հայազգի բոլոր էակներին՝ լինեն գրանք մուրաց-
կաններ թե կուլրեր, տկարներ թե խելագարներ, հաշմանդամներ թե
ծերունիներ ու երեխաներ: Այս խորիմաստ հրամանը մեծ նպատակ էր
հետապնդում: Դա անհնարին էր դարձնում պաշարվածների օգտին հով-
տում կատարվելիք լուծեսահան որևէ գործողություն: Հրամանը եկեղեցու
պատերին նոր էին փակցրել, հազիվ մի-երկու օր, բայց յոթ գյուղից
հավաքված յոթանասուն գերեզմանաբնակներից մնացել էին ընդամենը
քառասուն հոգի: Ողջ մնացածները իրենց կյանքը երկարացնելու համար
պետք է անմատչելի թաքստոց գտնեին: Այդ ապաստարանը, փառք առ-
տըժո, գրեթե պատրաստ էր: Միայն ամենախիզախներն ու ամենաուժեղ-
ները, Աղասվերին հիշեցնող Նունիկի նմանները կարող էին կեսդիշերին
կամ առավոտյան դուրս գալ, թափառել իրենց նախկին բնակավայրերում,
ուտելիք հայթայթել, այսինքն՝ իրենց կյանքը մահվան վտանգի ենթար-
կելով, մի-մի գառ, ու կամ հավ գողանալ:

Ստեփանի վերադարձի ճանապարհը անցնում էր այդ թաքստոցի
մոտով:

Այն նրաբ գյուղից մոտ մեկ մղոն հեռու կանգնած էին հին Անտիո-
քի ավերակները, գոյացնելով մի ամբողջ քաղաք: Վեր էին ձգվում
բանդված բուրգերն ու հոռմեական ջրատար պարիսպների հսկայական
սյուները: Լայն ու հարմար ճանապարհը այստեղ նեղանում էր, դառնում

նեղ արահետ, անցնում ժայռերի մեջ փորված գետի հունի երկայնքով, որի շուրջը մարդկային հանճարով ստեղծված կառույցները վեր էին ածվել քարեղեն անապատի: Տեղ-տեղ ճանապարհը փակում էին սալաքարերը, կոթողների բեկորները, փլուզված խոյակները:

Ստեփանը տենդային արբեցման մեջ ամեն վայրկյան սալթաքում էր, բախվում վտանգավոր փլատակներին, խճճվում բաղեղանման բույսերի մեջ, վայր ընկնում, վիրավորում ծնկները, ոտքի ելնում և նորից քարշ գալով առաջ գնում: Աջ կողմում, ավերակների մեջ թաքնված, փայլվում էր ինչ-որ լույս: Եթե Հայկը Ստեփանի կողքին լիներ, առանց այդ լույսի էլ հեռից կգուշակեր թշվառ, բայց և արյունակից էսկիների մոտրկությունը: Համոզված կընտրեր ճիշտ ուղղությունը: Բայց ո՞վ գիտե, թե որտեղ էր Հայկն: այդ ժամին: Երեսուն քայլ ճանապարհից այն կողմ սպասում էր փրկությունը: Այդ բանը նույնիսկ լույսով էր ազդարարվում: Նունիկը, Վարդուկը, Մանուշակը Ստեփանին լավ կթաքցընեին, մի օր ու մի գիշեր կխնամեին, ապա ապահով կհասցնեին 'Իմլաջըր՝ մեծ վարձատրությունն ստանալու: Բայց քաղաքացի տղան ամեն մի լույսից ու կրակից վախենում էր: Բոլոր ուժերը լարած՝ հասապառ վազում էր դեպի վեր: Բարձունքի վրա կանգ առավ, մի շնչով խմեց շշի անհամ, գոլ ջուրը: Նրա առաջ վեր էր խոյանում Մուսա լեռը: Լուսնի լույսի տակ պարզ երևում էր հրդեհի սև, թանձր ծուխը, որ դեռևս բարձրանում էր լեռան կրճերից: Սակայն կրակը մեղմացել էր, քանի որ քամի չկար: Երբեմն հրդեհը տեղ-տեղ խորհրդավոր ձևով բռնկվում էր, ապա կրկին հանդարտվում: Վտանգից փրկվելու մի այլ միջոց էլ հայտնվեց: Նունիկը ինչ-որ բանի հոտ էր առել: Կրակը մի կողմ տանելով, նա մի ստվեր նկատեց, որը հագիվ թե մարդու ստվեր լիներ: Գերեզմանարձակների մեջ «անտեր տղաներ» էլ կային: Դրանցից մեկին, երևի ութնամյա մի երեխայի, պառավն ուղարկեց իմանալու, թե դա ի՞նչ ստվեր է: Բայց երբ Ստեփանը իր ետևում քարերի խշշոց և խոտերի շրշյուն լսեց, առանց ետ նայելու, խելագարի պես սկսեց փախչել: Նրա ամբողջ էությունը վերափոխվեց վազքի, ինչպես դա լինում է ծայրահեղ հուսահատված մարդկանց հետ: Ականջները դժժում էին: Արդյոք հա՞յրն էր կանչում: Թե՞ Հայկն էր գոչում «առա՛ջ»: Այնպես էր վազում, կարծես նրան ոչ թե մի փոքրիկ տղա էր հետապնդում, այլ այն վաշտը, որի ձեռքից երեկոյան մազապուրծ եղավ:

Ջրատար պարիսպներն այստեղ բոլորովին փուլ էին եկել, ճանապարհը լայնացրել: Նախալեռնային սև բարձունքները ձգվում էին մինչև ճանապարհը: Ստեփանը վազո՞ւմ էր, վազո՞ւմ, որ կյանքը փրկի: Ինչ-

որ անողոք պատրանք նրան գայթակղեց, տարավ դեպի հովիտը։ Տղան կարծում էր, թե դա հայկական յոթ գյուղի հարազատ շրջակայքն է։ Փախստյան սրբնթաց հրեշտակը նրան առաջ էր մղում բարբառառ ծառաստանով մեկ, և նա առաջ էր թռչում ինչպես թևավոր։ Ստեփանը թեքվեց դեպի հովիտը, առանց զգալու, որ ամբողջ ուժով գոռում է։ Բայց դա երկար չտևեց, Առաջին իսկ մեծ արգելքի՝ լայնակի ընկած ծառաբնի վրա ընկավ-մնաց։

Երբ փոքր-ինչ սթափվեց, օրն արդեն լուսանում էր։ Տղային թվաց, թե դա նախանցյալ օրն է, հենց այն պահը, երբ ինքը Հայկի հետ էլ Ամբրի ճահիճն անցնելուց հետո դուրս եկավ ճանապարհ և բլրաշատ, բարեգութ վայրում տեսավ թուրքմենի տունը։ Այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել հետո, նա մոռացել էր, կամ հիշում էր իբրև երազ։ Ժամանակի զգացողության կորուստը, այն թյուր պատկերացումը, թե զենես նախանցյալ օրն է, ամրադնդվեց նաև այն պատճառով, որ տղան իր դիմաց իրոք մի տուն տեսավ։ Դա, իհարկե, սպիտակ կրաքարից պատրաստված տուն չէր, այլ կավաշեն, ճաքճքված, անպատահան ու անդուրեկան մի խրճիթ։ Հենց այդ պահին դուրս եկավ ալեխառն մուրտեով շալմայավոր մի մարդ։ Բայց դա գեղջուկի կերպարանք առած այն պահապան հրեշտակ-թուրքմենը չէր, թեև տաբեց մարդ էր։ Սա ես ատուգեց քամու ուղղություներ, եղանակը, աշխարհի կողմերը, մի փոքրիկ գորգ փռեց գետնին, ծունր իջավ, սկսեց իր վաղորդյան ազոթեր՝ խոնարհվելով ու շորս կողմը շրջվելով։

Տղան իսկույն մտաբերեց Հայկի իմաստուն խոստաը։ Պետք է ամեն ինչ նույնությամբ կրկնել։ Նույն տեղում, ուր ամբողջ գիշերը մնացել էր ընկած, սկսեց ընդօրինակել թուրքմենին։ Բայց ոչինչ չստացվեց, միայն տարտամ օրորվում էր, հեծկտում։ Մահմեդականն ուղի-ուղով նայեց։ Սա այն մյուս թուրքմենի պես բարեպաշտ չէր, ընդհատեց աղոթքը, բարի կյանք, մոտեցավ աղային։

— Ո՞վ ես, որակդի՞ց ես եկել, ի՞նչ ես ուզում։

Ստեփանը ծնկաչոք խոնարհվեց, ձեռքը դրեց սրտին։

— Բեն բիր աղ հասթա իմ, էֆենդի։

Անգիր արած բառերն արտասանելուց հետո ձեռքով հասկացրեց, թե ծարավ է։ Մորուքավորն սկզբում տատանվեց, ապա դնաց դեպի աղբյուրը, սափորը լցրեց, բերեց տվեց աղային։ Ստեփանն ազահորեն խմեց, թեև անտանելի ցավ գգաց։ Այդ պահին խրճիթից ինչ-որ մեկն էլ դուրս եկավ։ Ոչ թե կարեկից կանայք էին, ինչպես հույս ունեւ Ստեփանը,

ալ խոստ, սկամորուք մի տղամարդ, Սա նույնպես կրկնեց տարեց
թուրքմենի հարցը.

— Ո՞վ ես, որտեղի՞ց ես եկել, ի՞նչ ես ուզում:

Գլուխը կորցրած պատանին երկու շարժում արեց անորոշ ուղղու-
թյամբ: Դա կարող էր վերաբերել թե՛ նեֆաթիեին, թե՛ Սուեդիային:
Սկամորուքը բարկացավ.

— Լեզու չունե՞ս, հա՞մը ես:

Ստեփանը ժպտաց իր խոշոր, խոշոր աչքերով, անճարակ, ինչպես
երեք տարեկան երեխա: Նորից ծունկի եկավ անձանթ մարդկանց
առաջ: Տարեցը երկու անգամ պտտվեց տղայի շուրջը, կարծես լրջորեն
ստուգում էր իր կատարած աշխատանքը: Ապա Ստեփանի դունչը բռ-
նելով՝ գլուխը դարձրեց դեպի լույսը: Սկամորուքն էլ հետաքրքրությամբ
մտնակեց այդ ստուգմանը: Հետո մի քանի բայլ հեռացան, վիճելով
ինչ-որ բան խոսեցին, շարունակ հետեկյով տղային: Երբ վիճարանու-
թյունն ավարտվեց, թուրքմենների դեմքերին այնպիսի արտահայտու-
թյուն կար, թե կատարելու են պաշտոնական ինչ-որ ծանր պարտականու-
թյուն: Սկամորուքը շարունակեց հարցաքննությունը.

— Այ տղա, թլփառվա՞ծ ես, թե՛ անթլփատ:

Ստեփանը չհասկացավ: Նրա գլուխահավատ ժպիտը հալվեց, փոխ-
վեց, փոխվեց սարսափով յի հարցական հայացքի: Լուսնունը զայրաց-
նում էր երկու մահմեդականներին: Պատահու գլխին ցատկատ բառերի
կարկուտ տեղաց: Հակառակ այդ մարդկանց գոռգոռոցին ու շարժու-
ձեին, նա գեռեա չէր հասկանում, թե ինչ են ուզում իրենից:

Սկամորուքի համբերությունն սպառվեց: Մունկի իշած տղային թե-
վերի տակից բռնած՝ բարձրացրեց: Տարեցն ստուգեց, ինչ ուզում էին
իմանալ: Ամեն ինչ պարզվեց: Խորամանկ հայ տղան, որը խուլ ու հա-
մբը էր ձեանում, լեռան բարձունքներում կոչողներից էր, հանդուգն
լուեա ժամանակ լպետը է կորցնեին: Քաշքշելով տարան ուժասպառու-
թյունից օրորվող գերուն: Այն երաբի նեղ ձորով դուրս բերեցին մեծ
նանապարհ: Այստեղ Ստեփանին պահեցին անբան, մինչև հայտնվեց
Անթաթիեից Սուեդիա գնացող առաջին եղասալը: Սալվորն ստիպված
փոխեց ուղղությունը, որ կատարի պետության հանդեպ ունեցած իր
պարտականությունը: Դահլիճներն իրենց գերուն սալը բարձրացրին:
Սկամորուքը պզկեց տղայի մոտ, իսկ տարեցը քայլեց սալի կողքից,
սրբորված սկոնց բացատրել ամբողջ վտանգի էությունը, վտանգ, որը
նա մտադիր էր անմիջապես վերացնել:

Սակայն այժմ, երբ Ստեփանի ճակատագիրն արդեն վճռված էր, երկ-

Նաչին բարեգութ զորությամբ նրա հողուց ու մտքից լիովին դուրս մղվեց ներկա վիճակի զգացողությունը: Տղաչի գլուխն ընկավ իր մահացու թշնամու գոգը: Եվ դարմանալի բան, Կատաղի մահմեդականը չվանեց իր գոհի գլուխը: Մնաց նույն դիրքով նստած: Կարծես չէր շարժվում, որ նրան ցավ չպատճառի: Մեամորութն իր խղճի նեղ խցիկում անտանելի դառնություն էր զգում, երբ նայում էր իր գոգին դրված այրվող դեմքին, իրեն սևեռված, բաց ոչինչ շտեմող բաց աչքերին, երբ լսում էր կարմիր, արնագույն շուրթերից հառնող տենդահար շնչառությունը: Առհասարակ նրան հուշում էր գերու մանկական ամբողջ դուրահասվատ մոտիկությունը: Բայց ի՞նչ անելու: Այդպես էր աշխարհի կարգը: Պետք է հնազանդվեր:

Այս ամենը հարուստ շէր հետաքրքիր իրադարձություններով, բայց այնքան անդորրավետ էր, այնքան սքանչելի, որ Ստեփանը նույնիսկ չնկատեց Վաթրֆի առաջ կանգնած զափթիկներին պահականոցը։ Երկու ոստիկանից մեկը, իբրև օժանդակ ուժ, նստեց սեամբորուքի կողքին և ամուր բռնեց բանտարկյալի ոտքերը։ Վաթրֆում կառքին ավելի մեծ թվով զափթիկներ միացան։ Որքան առաջ էին գնում հովտում սփռված գյուղերի միջով, այնքան ավելի հետաքրքրություն էր առաջացնում դիմված պահակախումբը։ Կառքին հետևում էր նոր տնատերերի և նոր հողատերերի մի ահագին բազմություն՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ։

Այստեղ հազարից ավելի մարդ կար հավաքված: Դրանց մեջ բազմաթիվ հին ու նոր զինվորներ կային, որոնք այժմ ծառայում էին շրջակա գյուղերի կայազորում:

Բազրատյանի ամառանոցից անմիջապես կանչեցին շիկահեր մյուս-դիրին:

Ջափթիները Ստեփանին կառքից իջեցրին: Ինչ-որ պաշտոնյայի հրամանով քաղցից զրկւա մերկացրին, որ ստուգեն թաքցրած որևէ փաստաթուղթ: Տղան անձայն հնազանդվեց: Նա լի էր անխոռով անտարբերությամբ, մի բան, որ բազմությունը համարում էր խորամանկության նշան և գազազում: Նախքան լրիվ մերկացնելը, ինչ-որ մեկը ծոծրակին բոտոնների հարված հասցրեց: Բայց դա ուղղակի ողորմածություն էր: Դրանից Ստեփանն իր պիտակցությունը լրիվ չկորցրեց: Բայց ավելի խորն ընկղմվեց աչն գեղեցիկ աշխարհը, որտեղ ամեն ինչ բարեկիրթ էր:

Մինչ այդ Ջափթիները ուսուպարից դուրս բերին լուսանկարչական գործիքը և Ջեքսոնին ուղղված նամակը:

Մյուդիրը բարձրացրեց գործիքը, թափահարեց տարեմուտի առթիվ ստացած այդ անմեղ նվերը, որը հավաքվածներից շատերի համար անծանոթ ու վտանգավոր բան թվաց:

— Սա մի գործիք է, որով աչքի են ընկնում բոլոր լրտեսները:

Այնուհետև ի լուր ամբողջ ժողովուրդի, զրնգուն ու հաղթական ձայնով կարգաց ու թարգմանեց ամերիկյան հյուպատոսին ուղղված դավաճանական նամակը: Ընթերցմանը հաջորդեցին ատելություն և որոտածայն աղաղակներ:

Մյուդիրը մտաեցավ Ստեփանին, իր մաքուր, ներկված եղունդներն առաջ պարզելով՝ բռնեց տղայի կողակը, կարծես ուշում էր քաջալերել:

— Հապա, առա, ի՞նչ է անում, տղա:

Ստեփանը ծպտում էր ու լուում: Իրականության ծովը նրա համար ծփում էր հեռու՝ հեռվում: Բայց շիկահերը հիշեց ամառանոցի հյուրասրահում կախված մանկական լուսանկարը: Ամենայն հանդիսավորությամբ շրջվեց դեպի բազմությունը:

— Նթի սա չի ուղում ասել, ապա ե՞ս կասեմ: Այս տղան Բազրատյանի որդին է...

Դաշույնի առաջին հարվածն իջավ Ստեփանի թիկունքին: Տղան ուշինչ չզգաց, քանի որ հենց այդ պահին, երևակայության մեջ, ինքն ու մայրիկը գնացել էին կայարան՝ Շվեյցարիայից Փարիզ վերադարձող հայրիկին գիմավորելու: Մայրիկի ձեռքին դարձյալ կարմիր հովանոցն էր: Հայրիկը դուրս եկավ բաժր, բաժր դարպասից, մեն-մենակ: Չյան

պէս սպիտակ կոստյումով էր, գլխաբաց, Մալքիկը ձեռքով արեց: Երբ նա փոքրիկ որդուն նկատեց, անսահման գոգոսմանքով թնկերը բացեց: Քանի որ այն ժամանակ Ստեփանն իրոք շատ փոքր էր, հայրիկը նրան բարձրացրեց, սեղմեց սրտին, երջանկությունից ճառագայթող դեմքին, բարձրացրեց գլխից վեր, ավելի ու ավելի բարձր...

Առաջին մարդը, որն ալլանդակված դիակը մոթն ընկնելուց հետո տեսավ, դա Նունիկն էր: Գազանային սպանությունից հետո դափթիենները Ստեփանի մերկ մարմինն անմիջապէս նետել էին Յուդոնօլուքի զերեզմանատունը: Նունիկը ժամանակին հասավ, դիակը փրկեց վայրենացած շներից: Անապաստան տղաներից մեկին ուղարկեց ավերակները՝ բոլորին կանչելու: Արտակարգ դեպք էր պատահել, և ամեն ահ ու երկյուղ պետք է մի կողմ դնեին: Բարերար Ավետիս Բագրատյանի սիրունդն արդեն մեկընդմիշտ մնացել էր անշառակիղ: Բայց և հասել էր այն ժամը, երբ, Տեր-Հայկազունի ցանկության համաձայն, պետք է լինի ի վեր տանելն Բագրատյանի որդուն: Հատուցումից հրաժարվել չէին կարող: Ուրեմն՝ ապահով կյանքի հույս կար:

Փոքր խմբերով հավաքվեցին բոլոր գերեզմանաբնակները: Եղերամայրերն իսկույն գործի անցան: Գեղեցիկ պատանու բզկտված մարմնի վրայից մաքրեցին արյունն ու կեղտը: Վեհանձն Նունիկը Բագրատյանի բնասանիքի համար զոհողություն արեց: Իր աննկարագրելի տոպրակի միջից դուրս բերեց մի սպիտակ, երկար շապիկ, դրա մեջ փաթաթեց Ստեփանի մարմինը: Այս վերջին արարողության պահին մաքագրերի զբոսով մի կույր ծերունի երգածայն մրմնջաց.

— Ախր գառան արյունը տա՛ն կողմը հոսեց...

Իրենց գործն ավարտելուց հետո Նունիկը, Վարդուկը, Մանուշակն ու մյուս եղերամայրերը շալակեցին ծանր տոպրակները: Բնուան տակ կքված՝ ճանապարհ ընկան: Կեսգիշերը վաղուց էր անցել: Անխոս և կիսալուսնի ցոլքի տակ դրնթե անտեսանելի թափոքը շարժվեց դեպի Դամպջրք: Վճռված էր անցնել գաղտնի ճանապարհով, հրդեհից զերծ մնացած տեղերով և դուրս գալ Քաղաքաձոր: Երկար գավաղանը ձեռքին՝ առջից գնում էր Նունիկը, իբրև ռահվիրա: Երբ մտան անտառ և իրենց ապահով դգացին, երկու ջահ վառեցին, բռնեցին դադաղի երկու կողմից, որպեսզի հանգուցյալը չմնա առանց լույսի, առանց մեծարանքի:

Գալստի



գաբրիել Բագրատյանը գիշերները պարծյալ քնում էր հյուսիսային խրամատներում: Ստեփանի անհայտացման առաջին իսկ երեկոյան կրկին ստանձնել էր գլխավոր հրամանատարի պարտականությունները: Այդ բանը թախանձագին խնդրեց Տեր-Հայկազունը, որին անհանգրստացնում էր կարգապահության նկատելի անկումը:

Բագրատյանն այս անգամ պետք է դրսևորեր առավել սառնարյունություն և կամքի առավել մեծ ուժ, քան երեք ճակատամարտի ժամանակ, քանի որ վերջին օրերին դողում էին ձեռքերը, բերանը ոչ մի պատառ հաց չէր դնում, ոչ մի վայրկյան աչքը չէր փակում: Սարսափելին ոչ միայն Ստեփանի անհայտ ճակատագիրն էր, այլև այն, որ երան գտնելու, փրկելու ոչ մի հեռանկար չկար: Հուսահատություն առաջին պահերին ուզեց արշավանքի դուրս գալ: Մի՞թե չէր կարող նորից ոտքի հանել իր «թեթև գվարդիան», հանդգնորեն դուրս գալ մինչև Հալեպի ճանապարհը: Գիշերային արյունահեղ գրոհներով, ամեն ինչ հրի ճարակ դարձնելով և շրջակայքը ահ ու սարսափի մեջ գցելով, թերևս, հաջողվեր գտնել Ստեփանին ու Հայկին: Բայց նա իր մտքից, իհարկե, իսկույն վանեց այդ ուռմանտիկ պլանը: Մի՞թե իր սեփական որդու պատճառով իրավունք ուներ բախտախաղի դնելու հարյուրավոր կյանքեր, դիմելու ինչ-որ խելահեղ արկածախնդրության: Զե՛ որ Ստեփանն ինքնագլուխ կերպով կատարել էր այն, ինչ Հայկը կատարում էր ժողովրդի հանձնարարությամբ: Առհասարակ ոչ մի հիմք չկար խառնելու ամբողջ աշխարհը:

Բագրատյանը կրկին աշխատանքի նետվեց խեղդվողի հուսահատությամբ: Մենդի պակասություն պատճառով զինվորները դարձել էին թուլակամ, անտարբեր:

Առաջավոր գծի զինվորները և պահեստայինները արդեն հավատացած էին, թե քաղցից մորմորոզ ստամոքսով, ձեռքները ծալած՝ պետք է

սպասեն մահվան, Մինչդեռ դրությունը փոխվեց, Կարգապահությունը սոսկալի խստացավ, Զուր Նուրհանին հրաման տրվեց ամեն օր փորձ-նական ճակատամարտեր մղել: Ամեն ինչ ընթացավ նախկին հունով: Ոչ ոք իրավունք չունեի իր դիրքից հեռանալու, նույնիսկ ազատ ժամերին: Քաղաքաձոր գնալու թույլտվություն ստանում էին միայն ծալրահեղ ղեկավարում: Պահեստայինները ծանր աշխատանքով էին ղբադված: Թուրքերի հետագա մեծ հարձակումները նկատի ունենալով, անհրաժեշտ էր ոչ միայն կարգի բերել խրամատները, այլև հակառակորդին մոլորության մեջ գցելու նպատակով դրանք մասամբ տեղափոխել, մասամբ էլ նոր, հզոր պատենշների կառուցել, խրամատները դարձնել անառիկ:

Գաբրիելը, Ավագյանն ու Շատախյանը ժամերով նոր պլաններ էին գծադրում: Դրանց անհրաժեշտությունն անհետաձգելի էր: Վերջին օրերին ամեն ինչ անդադար շարժման մեջ էր: Ոչ ոք չէր կարող ընդգիմանալ Բագրատյանի յլդ հուսահատ եռանդին: Բայց նրա անհանգիստ պահանջկոտությունը ոչ զրգուում էր, ոչ էլ ատելություն առաջացնում, այլ ընդարմացած հոգիները աշխուժացնում էր, տողորում հավատով, կրքով: Այստեղ անստակամոթյամբ, Պաշտպանների կյանքը թուլության կարճատև միջնախաղից հետո կրկին ստացավ իմաստ ու նպատակ:

Գաբրիել Բագրատյանն իր անձի հանդեպ որևէ ղիմագրություն չէր նկատում, բայց սոսկալի մենակություն էր գգում: Ծիշտ է, անցյալում ես նրա, ավագների ու հասարակ մարդկանց միջև մտերմություն չկար: Զկար նաև իսկական բարեկամություն: Հնազանդվում էին, իբրև գլխավոր հրամանատարի, ցույց տալիս հարգանք, նույնիսկ երախտագիտություն, բայց նա և մուսալեոցիները տարբեր մարդիկ էին: Հիմա նրանից արդեն խուսափում էին բոլորը, նույնիսկ Աբամ Թովմասյանը, որը սովորաբար ամեն առիթով գալիս էր մոտը, զրուցում: Գաբրիելը նկատել է, թե ինչպես իր խրամատային ննջատեղի աջ և ձախ կողմի հարևանները հեռու էին քաշվել: Հարցին մակերեսայնորեն մոտենալու դեպքում դա կարելի էր բացատրել հետևյալ կերպ: Գաբրիելն ամեն օր մեկական ժամ, անգամ ավելի երկար, լինում էր իր հիվանդ կնոջ մոտ: Ուրեմն՝ կարող էր վարակ տարածել: Բայց այս արտաքին պատճառաբանության հետևում շատ ավելի բարդ հանգամանքներ կային քողարկված: Բագրատյանը մի մարդ էր, որի գլխին փորձանք էր եկել և կարող էր գալ առավել սոսկալի դժբախտություն, ինչպես շատերն էին գուշակում: Ծակատագրի հարվածների տակ ընկած մարդու հանդեպ կա համամարդկա-

յին երկչուղ: Հենց դա էր նրան մեկուսացնում, շուրջն ստեղծում մերժման մթնոլորտ:

Ինչ վերաբերում է գաղթականում տիրող համաճարակին, ապա դա սահմանափակ բնույթ էր կրում և չէր սրվում: Մուսավելոցիները դրա համար մեծապես պարտական էին բարենպաստ եղանակին, մասամբ էլ բժիշկ Ալթունուն: Հարյուր երեք հիվանդներից մինչև աշժմ մեռել էին միայն քսանչորսը: Ավագների խորհուրդը բժշկի տրամադրության տակ էր գրել սանիտարական մի ամբողջ հանձնաժողով, որի մեջ մտնում էր նաև պատվելի Արամը: Այս հանձնաժողովն օրական մի անգամ ստուգում էր ամբողջ Քաղաքաձորը՝ խրճիթ առ խրճիթ: Եթե բնակիչներից մեկի մոտ տենդային տկարության որևէ նշան էին հայտնաբերում, ապա տյոպիսին իր վերմակն ու բարձն առած անմիջապես տեղափոխվում էր համաճարակի համար հատկացված անտառամասը, սուր վարակիչ հիվանդանոցը: Հիվանդների համար այս ստվերախիտ պուրակում ապրելը հաճելի էր և նպաստավոր: Եթե անձրև գար, գրովյունը սոսկալիորեն կփոխվեր: Բայց փառք ասածո, առաջին օրերի ամսյրոպին երկրորդը չէր հաջորդում: Այս տեսակետից սիրիական ամառը երկնային ողորմածություն էր, բայց ոչ հրաշք:

Պետրոս Ալթունին օրը երկու անգամ ավանակով այցելում էր Ժուլիեթին: Մերունուն զարմացնում էր հիվանդության անսովոր ընթացքը: Ճգնաժամը շատ էր ձգձգվում: Ջերմությունը առաջին իսկ նոպայից հետո փոքր-ինչ իջել էր, չնայած հիվանդը ուշքի չէր վալիս: Բայց և այնպես բրիչների նման ո՛չ խոր անզգայության մեջ էր ընկնում, ո՛չ էլ գառանցում էր: Հիվանդն ընկղմված էր կապարի պես ծանր քնի մեջ: Բայց այդ վիճակում, առանց արթնանալու, կարողանում էր գլուխը շարժել, բերանը բացել, կույ տալ իսկուհու տված կաթը: Երբեմն մի քանի բառ էր թոթովում, սակայն արդեն ուրիշ, ուրիշ աշխարհից:

Այդ օրերին Իսկուհին ոտքը վրանից գրեթե դուրս չէր դնում, քանի որ Մայրիկ Լեթառամն աշխատանքով ծանրաբեռնված էր և հայտնվում էր երբեմն: Լեդիկն իր անկողինը մոտեցրել էր Ժուլիեթի անկողնուն, բնում էր նրա կողքին: Ովսաննային ու Երեխային այլևս չէր տեսնում, չէր էլ կարող: Չնայած իր հաշմանդամությանը, հմտորեն էր կատարում հիվանդապահի պարտականությունները: Քանի որ երկրորդ օրվանից հիվանդության վրա ավելացել էր նաև թարախային անգինան, Ժուլիեթը շատ անգամ կաթը կույ տալ չէր կարողանում: Իսկուհին այդ բոլոր հոգսերից բացի, լվացք էր անում, փոխում հիվանդի սպիտակեղենը: Ժուլիեթի սպասուհիներն իրենց հեռու էին պահում: Վարակվելուց վա-

խենում էին և մեծ տհաճությամբ էին ձեռք տալիս հիվանդին ու նրա իրերին: Մեծ մասամբ հայտնվում էին իրիկնադեմին, վախվախելով գլուխները երկարում, ներս նայում, վրանը շմտած անհետանում: Վերջապես ի՞նչ գործ ունեին այդ օտար, խայտառակված կնոջ հետ: Այնպես որ հոգսերի ամբողջ բեռն առայժմ ընկած էր միայն Իսկուհու ուսերին: Գիշեր-ցերեկ խնամում էր ուշակորույս հիվանդին, թեև ֆրանսուհու նկատմամբ նա իր սրտում կարեկցանքի ոչ մի հյուլե չէր զգում: Երբ բժշկի կինը գալիս էր աղջկան փոխարինելու, ապա սրան գրեթե ուժով էր վրանից դուրս հանում, որպեսզի սա մի քանի ժամ հանգստանար: Բայց Իսկուհին նստում էր վրանի առաջ և չէր հեռանում: Երբ ոտնաձայն էր լսում, կամ մեկնումեկը երևում էր, վախենում էր, աշխատում էր թաքնվել: Եղբորը կամ հորը հանդիպելու մտքից ստեղծում էր Իրեն ամենից լավ էր զգում գիշերն ու առավոտն իրարից զատող այն պահին, երբ, ինչպես այժմ, վրանի առաջ նստած՝ ապաստում էր Գաբրիելին: Գրվախվոր հրամանատարը հաճախ գալիս էր այս ամենամեհավոր ժամին, քանի որ ամբողջ գիշերը հյուսիսային խրամատում մնալ չէր կարողանում:

Գաբրիելը եկավ, Իսկուհու ետևից ներս մտավ, մոտեցավ Ժուլիեթի անկողնուն: Հայելավոր փոքրիկ սեղանի վրա դրված նավթի լամպն իր ամբողջ լույսը շոռայում էր հիվանդի սնարին: Այթունին պատվիրել էր հիվանդին ուշի-ուշով հետեւել, քանի որ կարող էր հանկարծ արթնանալ, կամ կարող էր սկսվել սրտի թուլություն: Գաբրիելը խոնարհվեց կնոջ վրա, իրարից հեռացրեց թարթիչները: Կարծես ուզում էր լույսի աղղեցությունը սթափեցնել հիվանդին: Ժուլիեթն անհանգիստ շարժում արեց, ցնցվեց, խոր թառանչ արձակեց, սակայն չսթափվեց: Իսկուհին պատմեց այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել օրվա ընթացքում: Վրանում խոսում էին միայն գործին վերաբերող նյութից: Վրանի առաջ էլ իրենց ապահով չէին զգում: Մի անգամ, երբ թե-թեթ շրջում էին Երեք վրանի հրապարակում, Իսկուհին նկատել էր, թե ինչպես Օվսաննան մուտքի վարագույրը փոքր-ինչ էտ էր տարել և գողտնի հայացքով հետևում էր ղուլդին: Այդ պատճառով էլ այսօր հիվանդի մոտից շատ զգուշորեն դուրս եկան և զնացին «գրոսայգին», նստեցին մրտենիներով ծածկված այն նստարանին, որտեղ օրեր առաջ Ժուլիեթը դիմավորում էր իր երկրպագուին: Այստեղ լավ էին պատուպարվում: Զնայած այդ խորն առանձնությունը, իրար չէին զգվում, խոսում էին շշուկով:

— Գիտե՞ս ինչ, Իսկուհի: Սկզբում ինձ թվում էր, թե ես կորցնում եմ դատողությունս: Բայց այն պահին, երբ զգացի քո ներկայությունը,

այդ սոսկայի մտորումները փարատվեցին Այծմ եւ կրկին ազատ եմ
Հանդիստ եղիր Ամեն ինչ լավ է Այսպէս երկար չի շարունակվի

Մեջքը հենեց նստարանին։ Ինչպէս ցավից տառապող մի մարդ, որը
վերջապէս հարմար կեցվածք է ընդունել, այլեւ չի տանջվում և ուզում
է այդ կեցվածքով նստել, մնալ։

— Ես սիրելի եմ Ժուլիենթին և երեի հիմա էլ դեռ սիրում եմ Իհար-
կե, նախկին Ժուլիենթին։ Բայց, Իսկուհի, ի՞նչ է իմ ու քո միջև եղածը։
Մի՞թե ես քեզ պետք է գտնեի իմ կյանքի վերջում, երբ հէա այստեղ
ոչ թե պատահաբար, այլ... Բայց ո՞վ կարող է այս բանը բացատրել։
Իմ ամբողջ կյանքում ես միայն օտարներին եմ որոնել։ Օտարն ինձ միշտ
զայթակդել է, թեև երբեք չի երջանկացրել։ Ես ես հրապարակ եմ օտա-
րին, և էլ քեք չեմ երջանկացրել։ Իսկուհի, մարդ պետք է ապրի միայն մի
կենց հետ։ Երբ հայտնվում է քեզ պէս ճշմարիտ մի քույր, արդէն շատ
ուշ է լինում...

Իսկուհին կողքանց նայեց հագլիվ շարժվող թիփին։

— Եթե մենք հանդիպեինք ինչ-որ տեղ դրսում, ազատ աշխար-
հում, մի՞թե այն ժամանակ էլ դու իմ մեջ քույր կտեսնեիր...

Աղջկա ձայնի մեջ ոչ մի ստվեր չկար։

— Ես իսկույն զգացի, թե ով ես դու ինձ համար։ Դեռ ես եկեղե-
ցում, երբ նոր էինք եկել Ջեյթունից...

— Այն ժամանակ։ Մտքովս երբեք չի տնցել, թե մարդ չպետք է
լինի այն, ինչ է։ Մի ժամանակ կարծում էի, թե մարդ սովորում է, դար-
գանում... Ճշմարիտը հակառակն է։ Մարդը սպառվում է։ Այն, ինչ
կատարվում է ինձ հետ, քեզ հետ, ամբողջ ժողովրդի հետ, դա սպառ-
ման պրոցես է։ Ի՞նչ անմիտ բառ մարդկային էությունը բնորոշելու հա-
մար։ Բայց ես զգում եմ, թե ինչպէս եմ հայլում։ Այն ամենը, ինչ
ավելորդ է, անցողիկ, թռչում է, գնում։ Շուտով ես կլինեմ մի կտոր
մետաղ, ես այդ նախազգում եմ։ Տեսնո՞ւմ ես, հենց դրա համար էլ Ստե-
փանը կորավ...

Իսկուհին բռնեց նրա ձեռքը։

— Ինչո՞ւ ես այդպէս խոսում։ Ինչո՞ւ պետք է Ստեփանը կորչի։
Ուժեղ պատանի է։ Հայկը ողջ ու անվնաս կհասնի Հալեպ։ Ինչո՞ւ Ստե-
փանն էլ չպետք է տեղ հասնի։

— Ստեփանը Հալեպ չի գնա... Լավ մտածիր, թե ինչ է տեղի ունե-
ցել։ Եվ այս ամենը ծանրացել էր տղայի սրտին։

— Գաբրիել, այդպիսի բաներ մի՛ խոսիր։ Գրանով որդուդ կվնա-
սես։ Իսկ ես հույս ունեմ, որ նա կգա։

Հանկարծ Իսկուհին գլուխը դարձրեց դեպի հիվանդի վրանը, Գաբրիելի մտքով ինչ-որ բան անցավ, ինքն էլ չիմացավ, թե ինչու նրան թվաց, թե Իսկուհին ժուլիեթի մահն է ցանկանում, եվ պետք է ցանկանաւր:

Իսկուհին ոտքի թռավ:

— Ձե՛ս լսում, Կարծեմ ժուլիեթը կանչում է:

Գաբրիելը ոչինչ չէր լսել, բայց Իսկուհու ետևից շտապեց վրան:

Անկողնում ժուլիեթը գալարվում էր այնպես, կարծես շղթաված էր և ուզում էր ազատվել: Ո՛չ ուշակորույս էր, ո՛չ սթափված, Կծոտված շրթունքները ծածկված էին սելիտակ փրփուրով: Շառագունած աչտերից դգացվում էր, որ վերջին րոպեներին ջերմությունը բարձրացել է, հասել իր ծայրագույն սահմանին: Նա կարծես ճանաչեց Գաբրիելին: Խարխափող ձեռքերով կառչեց ամուսնու բաճկոնից, Գաբրիելը հաղիվ կարողացավ հասկանալ կնոջ հարցը՝ խոպոտ ու թոթով:

— Այս ամենը ճշմարիտ է... Այս ամենը ճշմարիտ է...

Պատասխանն ուշացավ, ժամանակի աչդ փոքրիկ բեկորը կարծես ստոցեղեն լուծյունից էր ստեղծված: Կնոջ վրա խոնարհված, հիպնոզացնողի նման, Գաբրիելը վանկ առ վանկ արտասանեց.

— Ոչ, ժուլիեթ, ճշմարիտ չէ... Այդ ամենը ճշմարիտ չէ...

Ցնցող հառաչանք:

— Փա՛ռք ասածո... Այդ ամենը ճշմարիտ չէ...

Ջղածգումները մեղմացան: Մեկները վեր բաշեց, կարծես ուզում էր անմեղապարտ սողոսկել տենդի մայրական արգանդը: Գաբրիելը ստուգեց զարկերակը, Բաբախումն անկանոն էր: Թվում էր, թե ներսից փոքրիկ թռչուն է թույլ կտցահարում: Կարելի էր կասկածել, թե ժուլիեթը կարող է ապրել մինչև առաջիկա: Պետք է ղեկ հասցնեին: Իսկուհին զգալով ատամների արանքից ներս լցրեց հեղուկ զեղը:

Ժուլիեթը նորից սթափվեց, փորձեց նստել, տնքաց:

— Ստեփանին էլ... կաթը... չմոռանաք տալ...

Պատվելի Արամի անհաշուդության օբն էր: Լույսը չբացված լապտերը կախեց գոտուց, ձովեզրյա ժայռերով ցած իջավ, որ ստուգի իր մտահղացման՝ ձկնորսակա՛ն գործի առաջին արգյունքները: Լաստն արդեն պատրաստ էր: Նրիտազարդները խաղաղ գիշերով, ցանցերով ու փոքրիկ լապտերներով, դուրս էին եկել ծովափ ծուկ բռնելու: Գա հովտում նրանց սովորական գործն էր: Պատվելին կլանված էր իր գաղափարով: Այդ բանի մեջ տեսնում էր ոչ միայն սնունդը բաղմապան դարձնելու և

սննդի պակասը լրացնելու միակ հնարավորությունը, այլև մոտավորապես փոքրիկ միակ ելքը: Մի՞թե բավականաչափ եռանդ գործադրելու դեպքում չէր կարելի օրական երկու-երեք հարյուր օխա ձուկ որսալ ծովից: Որքան էլ խնայողաբար մորթեին անասունները, վեց շաբաթ հետո չբանալու էր վերջին ոչխարը, այն էլ լավատեսական հաշվումներով, եթե Արամ Թովմասյանին հաջողվեր զարկ տալ ձկնորսությանը, ապա ծովը մարդկանց նոր արհեստը և դիմադրողական նոր ուժ կներշնչեր: Կյանքի անսպառ աղբյուր ունենալու գիտակցությունն արդեն կարող էր հրաշքներ գործել:

Բայց երբ հրիտասարդ պատվելին վաղորդյան կանաչավուն լույսի ներքո լայն-լայն քայլերով ցած էր շտապում ավազների խորհրդի որոշմամբ բացված նոր արահետով, ո՛չ ոչխարի ու կաթի մասին էր մտածում, ո՛չ էլ իր ձկներէ: Նրա սրտի վրա բոլորովին այլ հոգսեր էին ծանրացել, ընտանիքի հոգսերը: Բայց այդ ի՞նչ ավելորդ տաղնապ է, ավելորդ հուզում, Արամ Թովմասյան: Այնպես ես ցույց տալիս, թե փոքրիկ սրդիդ, այդ խցճուկ որդը, երբեք չափահաս մարդ է դառնալու, որի ապագայի մասին պարտավոր ես հոգ տանել: Յույց ես տալիս, թե իբր ապրում ես օրինապահ հաետարակության մեջ, որտեղ աղջկա պատիվը ջերմ հովանավորության առարկա է: Ի՞նչ օգուտ դրանից: Աստուծո ողորմածությամբ մարդուն այնպիսի հատկություն է շնորհված, որ նա ամեն ինչի կհավատա, բայց ո՛չ իր կործանմանը, եթե նույնիսկ դրա եղբին է կանգնած:

Թովմասյանի որդին արդեն տասնվեց օրական էր: Ուներ հայկական խոշոր, հինավուրց աչքեր: Բայց շրջապատին նայում էր անտարբեր հայացքով: Դեռևս չէր արձակել ոչ մի ճիշ: Եվ եթե որե՛կ ձայն էր հանում, ապա դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ խուլ հեծկտոց: Օրեցօր անհետանում էր մանկան ակարությունը որե՛կ թյուրիմացության հետ կապելու հույսը: Մի՞թե երեխան կույր և համբ էր ծնված: Սակայն խալը մեծանում էր, այդ առեղծվածային նշանը: Կարծես հենց ինքը՝ Մուսա լեռն էր անտեսանելի դրոշմ դրել իր անդրանիկ շառավիղի կրծքին: Ո՛ւմ ասես, որ չէին դիմում Թովմասյանները, խորհուրդ չէին հարցնում իրենց գլխին եկած դժբախտության փերաբերչալ: Պետրոս Ալթունուց և Մայրիկ Անթառամից՝ բժշկական գիտության պաշտոնական ներկայացուցիչներից բացի, նրանք դիմում էին գաղթականի բոլոր հասկացող և չհասկացող կանանց: Շարունակ նույն բաներն էին լսում, դժբախտության հետ կապված նույն համոզիչ և էծանազին բացատրությունները, որոնք ոչ մի օգնության ճանապարհ ցույց չէին տալիս: Մարդիկ ամեն

ինչ կապում էին Զեյթունի, Օվսաննայի ծանր ապրումները, տարադրություն, Յոդոնօլուք գալու դժվարությունների, հետագա հուզումների և փախստյան հետ։ Այդ բոլոր սոսկալի բաները պետք է որ երիտաշխի վրա ազդած լինեին մոր արգանդում։ Ի՞նչ օգուտ նման սփոփանքներից։ Քանի որ ոչ մի վորավոր միջոց չկար, Օվսաննան ապավինեց Նունիկի արվեստին։ Սակայն այն բանից հետո, երբ հովիտը լցվեց նոր հարձակման պատրաստվող թուրքերով, մահվան և ծնեղյան եղբրամայրերը Դամլաջք գալ ալևա չէին համարձակվում։

Օվսաննային բնավ չէին գոհացնում այն բացատրությունները, որոնցով մարդիկ տրամաբանորեն հիմնավորում էին երևալի սարսափելի ճակատագիրը։ Նա իրեն համարում էր աստծուց պատժված։ Իբրև չէր մեծացել բարեպաշտ ընտանիքում։ Երեխան պետք է շնորհ լինի։ Մինչդեռ իր որդին պատիժ էր։ Աստված պատիժը տալիս է մեղքերի համար։ Օվսաննան չգիտեր, թե ինչ մեղք է գործել ինքը կամ իր ամուսինը։ Իր խիղճը քննելիս Արամին ամբաստանելու որևէ հիմք չէր գտնում։ Ինչո՞ւ քանի որ մեղքի գոյությունը կասկածից դուրս էր, ապա երիտասարդ մայրը դա որոնում էր ուրիշների մեջ, այն էլ իր նեղ շրջապատում։ Արամի անմեղությունն աներկբա էր։ Ինքը՝ Օվսաննան, մոլեռանդ հավատարմության տեր կին էր և իրենց ամուսնության վրա որևէ բիծ չէր տեսնում։ Հապա որտե՞ղ էր մեղքը, որի ստվերն ընկնում էր անմեղ երեխայի վրա։ Անեծքի առաջին պատճառը, անշուշտ, ժուլիթ Բազրաայանն էր։ Ամուսնական հավատարմությունը դրժած կնոջ, այդ պարտհու, այդ անաստվածի, այդ օտարուհու մեջ էր նա տեսնում մեղքի մարմնացումը, մեղք, որի հետևանքները տարածվում են ամեն ինչ լափող քաղցիկի նման։ Եվ իրենք անամոթաբար ապրում էին այդ կնոջ վրանում, քնում էին նրա անկողնում, նրա ափսեներն իրենց ուտում նրա ճաշերը, քանի որ ստիպված էին հիմարություն և երկերեսանություն անել, չուղեցին հրաժարվել հարմարավետ պայմաններից, չուղեցին մաքուր սրտով հաղորդակից լինել բոլոր ընտանիքներին վիճակված աստվածառաք աղբաստությունը։

Սակայն այսօրնով չսահմանափակվեցին Օվսաննայի խորհրդածությունները։ Ճշմարտությունը դանդաղ թափանցեց նրա սիրտը, որը և անհագորեն զրան էր ձգտում։ Իսկուհին։ Ո՛չ մի կասկած։ Օվսաննան գիտեր, թե ինչ է կատարվում իր դեռատի տալի հետ։ Դա էլ շնացող էր, անզուսպ, անհավատ, անվերապահորեն անձնատուր էր եղել մեղքին։ Մի՞թե այդ ազդիկը միշտ էլ ինքնագլուխ, եսամուլ, հաճոյասեր չէ՞ր դեռևս Զեյթունում, երբ Արամն իր կնոջից խստորեն պահանջեց մի հարկի տակ

ապրել նման արարածի հետ, Սաղայն Արամը երբեք չէր ուզում տեսնել ճշմարտությունը և ուղղակի անհնարին էր ճշմարիտ խոսք ասել Իսկուհու՝ նրա սիրեցյալ բրոջ մասին: Երբ Օվսաննան խեղճ երեսայի կնոջի մասնակ լաց լինելով դուրս վազեց, դեռևս այդ ժամանակ, ինչ-որ Իերքին մարգարեությանը, կանխադրաց գալիքը, թեև մինչ այդ ոչինչ չլիտեր: Բայց այժմ ամեն ինչ գիտեր: Գիտեր, որ իրենց որդին աստծո աշխօքի տակ է ընկել: Այլևս չէր լալիս: Խելագարի պէս բռնցքները լեղծած՝ շարունակ էտ ու առաջ էր քայլում հինգ քայլ տարածություն պարզեցնող վրանում: Բայց այս գիշեր Օվսաննան այլևս չկարողացավ լսել, Արամից պահանջեց վաղն եեթ տեղափոխվել հայր Թովմասյանի խրճիթը: Երեսան Բագրատյանների մեղքի ճահճում մնալով, Լուսեր չի ազատվի աստծո պատժից:

Իր կնոջ հոգեկան խանգարման պատճառով խորապէս տառապող պատվելին տարակուսանքով նայեց նրան.

— Եթե տիկին Բագրատյանը մեղավոր է, ապա դա ի՞նչ կապ ունի աստծո պատժի և մեր երեսայի հետ:

Օվսաննան երօքից հեռացրեց երեսային, զգալով, թե ինչպէս է իր կաթը խոնավորվում եռացող բարեկրթութեց:

— Ասել կուզի՝ դու էլ ես ուզում կույր լինել, պատվելի՛:

Արամը փորձեց կնոջը բացատրել նրա արածի ամբողջ անհեթեթութեանը: Բայց այդ պահին չկար պայքարի ավելի վատ միջոց, քան որամաքանութեանը: Օվսաննան ամուսնու երեսին դռաց, որ Իսկուհին պատվապարկ աղջիկ է: Արամն այս անգամ դայրացավ և դառնացած կարգի հրավիրեց կնոջը: Առաց, որ Իսկուհին գոհողութուն է անում, կյանքը, ի սեր օտարի, վտանգի է ենթարկում, քանի որ այդ կնոջից որոշ բարութեան է տեսել: Գիշեր-ցերեկ հիվանդի ամբողջ հոգսը ընկած է միայն Իսկուհու վրա, չնայած այդ աղջիկն ինքն էլ հիվանդ է և թույլ: Իմ աղջկան մաքուր սրտի ու քրիստոնեական բարութեան համար Օվսաննան այժմ ստորաբար վարկաբեկում է: Այն էլ ո՞ւմ, սեփական տալին: Բայց քանի որ Արամը հասկանում է Օվսաննայի վիճակը, այլևս ոչինչ չի ուզում լսել և ներում է:

Օվսաննան հեզանքով ծիծաղեց.

— Պատվելի, եթե ուզում ես համոզվել, թե քո բարեօրոտ քույրը ինչպէս է հիվանդին խնամում, մի անգամ մոտեցիր վրանին, ներս նայի: Կտեսնես երկուսին կողք-կողքի նստած: Շատ անգամ էլ դրսում ման են գալիս առանց քաշվելու...

Երբ պատվելին ծովափ էր իջնում, ականջին դեռևս հնչում էին Օվ-

սանձայի ծիծաղն ու խոսքերը: Ուրիշ ոչ մի բանի մասին մտածել չէր կարողանում, շնայած ձկնորսությունը ծանր իրադրության մեջ շատ ավելի կարևոր հարց էր, քան որևէ այլ բան: Ճշմարտությունը նրա սիրտըն ավելի ու ավելի էր ճնշում իր սառցեղեն ծանրությունը: Ոչ, աստված իրեն պատժել է Մարաշում գործած մեծ մեղքի՝ որբերին դավաճանելու համար: Մեղավորը ոչ թե Իսկուհին է, այլ ինքը:

Մովսիսին մի նոր ցավ էլ ավելացավ: Պարզվեց, որ նրա մեծ մտահոգացումը դեռևս չնչին արդյունք է տալիս: Զնայած ծովը հանգարտ էր, լաստը փոքր-ինչ առաջ շարժվելուց հետո կտոր-կտոր էր եղել, և երեք երկտասարդ ձկնորսներն ու նավորդը հազիվ չէին խեղդվել: Վտանգի համեմատությամբ որսը շատ չնչին էր. երկու միջակ զամբյուղ՝ լցված արծաթագույն մանր ձկնեերով և ծովային ինչ-որ անծանոթ զեռոռններով: Դրանց պարունակությունը հազիվ բավականացնեի մի մեծ աման ճաշ եփելու: Արամը նման ծովայիններին ծաղրելուց հետո, նոր կարողադրություն արևց: Մարդ չպետք է միանգամից կորցնի արիությունը: Բութը դեպքերում աղ հայթայթելու գործն ավելի հաջող էր, քան ձկնորսությունը: Բավականաչափ աղ տարան Քաղաքածոր:

Արամ Թովմասյանը ծովսիսին հազիվ քառորդ ժամ մնաց և կրկին ծանր սրտով բռնեց վերադարձի ճանապարհը: Պարզ չէր պատկերացնում, թե ինչպես փրկի Իսկուհուն: Մի՞թե ինքը միշտ քրոջ հետ չէր վարվել խանդադատանքով ու խոր հարգանքով, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նա զեռ փոքրիկ աղջիկ էր: Իսկուհուն այլ կերպ վերաբերվել չէր էլ կարող: Հակառակ իր ամբողջ հեզ և բարևհամբույր բնավորությանը, աղջիկ մեջ կար ինչ-որ բյուրեղյա խստություն, որը և նրան դարձնում էր մի տեսակ անմատչելի: Եղբոր և քրոջ միջև հաստատվել էր նուրբ, հաճելի վարվելաձև: Երբեք չէին խախտվում համակրանքի սահմանները: Այժմ ինչպե՞ս բացեիրաց քարկոծեր Իսկուհուն, որի հոգին իր համար միշտ սրբազան էր եղել: Խելահաս պատվելին, քնքշասիրտ եղբայրը մի՞թե հանկարծ պետք է հանդես գար սոստոն օգտին հանիրավի մոլեգնող մարդու դերում: Մինչդեռ Օվսաննայի խոսքերը, անկասկած, հոգևոր խանգարման արդյունք էին:

Զեյթունում և Մուսա լեռան բարձունքներում Արամ Թովմասյանը բազմիցս ապացույցել էր իր արիությունը: Սակայն այժմ, երբ հասավ ժայռապարսպի անտառապատ եզրը, կորցրեց իր ամբողջ արիությունն ու վճռականությունը: Արդյոք հարցի ամենապատշաճ լուծումն այն չէ՞ր լինի, եթե անձամբ խոսեր Գաբրիել Բագրատյանի հետ: Բայց ինչպե՞ս: Մի՞թե կարելի էր այդքան ալլանդակ կասկածի տակ առնել մի մարդու,

Կրք վսեմ աստիճան ուներ, կանգնած էր հարդանքի արժանի բարձրության վրա: Մանավանդ այժմ, երբ այդ մարդու գլխին իջել էին ճակատագրի ահապարկ հարվածները, և նա դողում էր իր միակ որդու բախտի համար, տանջվում հուսահատության մեջ: Թողմասյանը ոչ մի ելք չէր տեսնում: Բարվոք համարեց առայժմ այդ հարցին չանդրազատնալ: Քաղաքաձոր մտնելուց և հոր հետ դրուցելուց առաջ ուզեց մի բռնակով անցնել Եվանենայի մոտ: Բայց բոլորովին այլ բան ստացվեց:

Ժողիկեթի վրանի շեմքին նստած էր Իսկուհին և անձկությամբ նայում էր այն կողմը, ուր բիշ առաջ անհետացավ Բագրատյանը: Աղջիկը լղբորը նկատեց միայն վերջին վայրկյանին: Արամը նստեց քրոջ դեմաց, գետնին, և իստ շփոթված՝ սկսեց բռնել որոնել:

— Իսկուհի, երկար ժամանակ է, ինչ իրար հետ չենք խոսել...

Աղջիկն արհամարհական շարժում արեց, կարծես ուզեց հասկացնել, որ մարդկային հիշողությունն անկարող է լսել ամբողջ անցյալի և ներկայի միջև բնկած անդունդը:

Արամն զգուշորեն մոտեցավ խոսակցության բուն նյութին.

— Օվսաննան քեզ շատ է կարոտել: Նա այնպես է վարժվել քեզ ու քո օգնությանը... Հիմա էլ, երբ խեղճ երեխան հետն է, և այնքան շատ գործ ունի...

Իսկուհին անհամբերությամբ ընդհատեց եղբորը.

— Բայց, Արամ, հենց երեխայի պատճառով է, որ Օվսաննայի մոտ գալ չեմ կարող...

— Լավ, դու այստեղ ստանձնել ևս հիվանդի խնամքը: Դա մեծահոգություն է քո կողմից... Բայց չէ՞ որ սեփական ընտանիքը քո կարիքն այժմ ավելի է զգում...

Իսկուհին զարմացած տեսք ընդունեց.

— Տիկինը ոչ մի յուրային չունի... Իսկ Օվսաննայի վիճակն այժմ լավ է, օգնողներ էլ ունի, ինչքան կամենա...

Պատվելին թուրք մի քանի անգամ կուլ տվեց, կարծես կոկորդը ցավում էր.

— Դու ինձ ճանաչում ևս, Իսկուհի: Այս մասին դժկամությամբ եմ խոսում քեզ հետ... ուզում եմ ինձ հետ լիովին անկեղծ լինել: Մեր պայմաններում այլ կերպ վարվելը ծիծաղելի կլիներ...

Աղջիկը հազիվ սթուգված դժկամությամբ նայեց եղբորը.

— Նս քեզ հետ լիովին անկեղծ եմ:

Ներայրը սրտի ահով ուղում էր քրոջ անմեղության համար կամուրջ դնել: Նթե եղածը չի անցել կարեկցանքի, համակրանքի, բարեկամու-

թշան սահմաններին, եթե որևէ անուղղելի բան չի կատարվել, ապա Արամն այնպե՞ս կուզենար, որ քույրը խստությունք հերքեր իր ասածները, Օվսաննայի կասկածները զայրույթով համարեր կեղծիք:

— Իսկուհի, Օվսաննան քեզ համար շատ է անհանգստանում: Հավատացնում է, թե ստույգ բաներ գիտե: Այսօր գիշերվա կեսն անց ենք կացրել այդ մասին վիճելով: Դրա համար էլ հարցնում եմ, ներիր: Քո և Գաբրիել Բաղրատյանի միջև որևէ բան եղե՞լ է:

Իսկուհին ո՞չ կարմրեց, ո՞չ էլ մաղաչափ շփոթվեց: Ձայնը հնչեց հանդարտ և հաստատուն.

— Իմ և Բաղրատյանի միջև ոչինչ չի եղել... Բայց ես նրան սիրում եմ և նրա կողքին կմնամ մինչև վերջ:

Արամ Թովմասյանը սարսափով ոտքի թռավ: Պատվելին խանդոտ եղբայր էր, և սիրո ամեն մի խոստովանություն կարող էր միայն խոր ահաճություն պատճառել: Ուստի և նրան ավելի խոցեց հանդուգն անտարբերությամբ հասցված հարվածը.

— Եվ դու համարձակվում ես դա ասել հեշտ ու հանգիստ, ուղիղ երեսիս նայելով:

— Դո՞ւ ստիպեցիր, Արամ...

— Մի՞թե այդ դու ես, Իսկուհի, դո՞ւ Ոչինչ չեմ հասկանում: Հապա քո պատի՞վը, ընտանի՞քը: Չե՞ս վախենում աստծուց. չե՞ որ Գաբրիելն ամուսնացած մարդ է:

Քույրը թափով բարձրացրեց գլուխը: Դեմքին անասան համոզմունք կար.

— Ես տասներե տարեկան եմ, և քսան տարեկան չեմ դառնա... Թովմասյանի բահանաչական ձայնը զայրույթից զողաց.

— Աստծուն ձուլվելով, դու ավելի շափահաս կդառնաս, քանզի աստուծո մեջ քո հոգին անմահ է և յուր արարքների համար պատասխանատու:

Արամը որքան բարձր էր խոսում, այնքան Իսկուհին իջեցնում էր ձայնը:

— Ես աստծուց չեմ վախենում...

Պատվելին ձեռքով խփեց իր ճակատին: «Ես աստծուց չե՞մ վախենում», Այն, ինչ վսեմ անկեղծության արտահայտություն էր, նա սխալ հասկացավ, համարեց բացահայտ լկտիություն:

— Գիտե՞ս, թե ինչ է քո արածը: Չե՞ս զգում, թե ինչ ճահճի մեջ ես ընկղմված: Այս վրանում կին է պսակած՝ մահամերձ, անզգա: Նա անամոթ խաբերա է, բայց դուք նրան հարյուրապատիկ անամոթությամբ

իր խաբոււմ: Դուք ամբիւի ստոր, ամբիւի ահամոր կյանք եք վարում, քան ամենապրիմիտիվ մահմեդականները: Ա՛հ, ես անարդարացի եմ մահմեդականների հանդեպ...

Իսկուհին աչ ձեռքով չղածգորեն կառնեց վրանի պարանից: Աչքերը լուվեցին: Արամը դա վերագրեց իր խոսքերի թողած տպավորութեանը: Օրհնյա՛ւ է առաւմած. եղբայրը դեռ չէր կորցրել քրոջ վրա ունեցած իր «գղեցութիւնը»: Այդ պատճառով էլ ամբիւի մեղմ լարեր շարժեց.

— Իսկուհի՛, պետք է խոհեմ լինել: Մտածիր, թե դա ի՞նչ հետեանքներ կարող է ունենալ ոչ միայն քեզ և մեզ համար, այլև Բագրատյանի և ամբողջ գողթականի համար: Այդ պիղծ մոլորութեանը պետք է վերջ տալ: Անհապա՛ղ: Հայրիկը քեզ իր մոռ կտանի...

Իսկուհու կրծքից դուրս թռավ խեղդված մի ձիւ: Մեջքը ետ գցեց: Արամը նոր միայն գլխի ընկավ, որ քրոջ դեմքին դրոշմված ցավի արտահայտութիւնը բարոյական ընդդիմութեան հետեանք չէ, այլ թիկունքում կատարվեց մի բան, որից Իսկուհին սոսկաց: Պատվելին շուտ եկավ, տեսավ Մամվել Ավագյանին: Սա շնչահեղձ որոնում էր իր պառնին: Ուսանողը հագիվ էր ոտքի վրա մնում: Դեմքն ալլալված էր: Լալիս էր: Իսկուհին ձեռքը թուլացած մեկնեց դեպի հյուսիսային դիրքերը որտեղ և կարելի էր գտնել Բագրատյանին: Այնուհետև աղջիկը վայր գլորվեց, առանց ուշադրութեան դարձնելու եղբորը: Նա ամեն ինչ հասկացավ:

Սաթոյի տարօրինակութիւններից մեկն էլ այն էր, որ միևնույն տեղում երբեք չէր քնում, իսկ եթե քնում էր, ապա շատ հազվադեպ: Ամեն մարդ պահանջ էր զգում ունենալ մշտական օթեան, մի տեղ, ուր կարող է գիշերներն ապահով անցկացնել իր երկրային կյանքի խավարով պարուրված մասը: Սաթոն այդպիսի պահանջ բնավ չէր զգում: Նա ինչպե՞ս կարող էր նույն տեղում երկու գիշեր քնել, երբ նույնիսկ մի գիշերվա մեջ չանում էր տեղը փոխել: Դա աղջկա համար դժվար բան չէր: Առանց երկար-բարակ պատրաստութիւնների տեսնելու պակուում էր, քնում ուր խելքը փչեր՝ «Ռիվիերայի» թիւերի տակ, մոտակա պուրակում, երբեմն նույնիսկ խորանի հրապարակում: Քնում էր կծիկ դառած, առանց բարձի ու վերմակի, չնայած Բագրատյանի սպասավորներից արդեն երկու անգամ խնդրել ու ստացել էր անկողնային այդ պարագաները: Ի պատիվ Սաթոյի, պետք է ասել, որ այդ գեղեցիկ բարձերն ու վերմակները պահում էր իր հշուկերի՝ գերեզմանաբնակների համար, որոնց հետ բարեկամական սերտ հարաբերութիւնների մեջ էր: Իր գիշերային անկա-

յուն հանգստի համար նա այդպիսի հարմարության կարիք չէր զգում։ Քնած ժամանակ Սաթոն և Հայկը իրար աչքաքանով էին նման, որ այս աղջիկը ևս ամենախոր քնի մեջ մնում էր դպն։ Նթե Հայկի սուր զգայարանները պահապանների դեր էին կատարում, հսկում իրենց քնած տիրոջը և բարեխղճորեն չէին լքում իրականությունը, ապա Սաթոյի զգայարանները անհանգիստ թափառում էին շրջակայքում, պեղում ստորերկրյա ինչ-որ գաղտնիքներ։ Նրա երազները նման էին միևնույն թղթի վրա դրոշմված լուսանկարչական պատկերների, բայց դրանք միշտ չէ, որ սոսկ երեակայության արձագանքներ էին։ Նրբեմն դրանք քմահաճ ներշնչման արդյունք էին, որոնց շնորհիվ Սաթոն ճիշտ ժամանակին իմանում էր շրջապատի անցողաբժու։ Այս անգամ էլ նույնը կատարվեց։ Սաթոն քնած էր մրտենիների և մաթուզենիների թփերի տակ, այնտեղ, որտեղ մի ժամանակ դարան էր մտնում, դիտում Գոնգագի ու Ժուլիեթի գրկախառնությունները։ Ինչ-որ մեկը կարծես հուշեց, թե Նունիկը մոտ է, այն էլ մեծ բաղմունքյան գլուխն անցած։

Սաթոն կատաղի ուսուցումներով առաջ նետվեց, անսալով իր ներշնչմանը, որը ցույց էր տալիս ուղղությունը։ Դիշերը դեռևս չէր անցել, երբ նա ետևում թողեց Դամվալքբի բաղմածալ սարահարթը, հրդեհված անտառի հարավային կողմով անցավ լեռան սանրածե բարձունքների ետևը։ Այստեղ կարմիր հատապտուղների թփերից և առանձին ծառախմբերից բացի, ոչինչ չկար։ Շրջակայքն ամալի էր, քարքարոտ։ Կրակն իր թևերը տարածել էր մինչև այս կողմերը։ Ածխացած ծառերն ու հատուկենտ բուսական կղզյակները մնում էին իբրև մեծ հրդեհի վկաներ։ Սակայն հրդեհն արդեն իր առաջնապահ գործերն ու դրոշները ետ էր քաշում դեպի գլխավոր ճամբարը՝ Կաղնուտը, որտեղից սկիզբ էր առել։ Բոցերն իրենց շրջանակում դեռևս որոշ դրոշություն ունեին և գիշերային անդորրության մեջ նույնիսկ հեռվից կարելի էր լսել դրանց միալար ֆշշոցն ու ճարճատյունը։ Բիթիասից մինչև Հաջի Հաբեբի Դամվալքբի հրեղեն դրահ էր հագել, ապահով էր բռնոր հարձակումներից։ Այստեղ նախալեռները, քարափները, կիրճերը, փոքրիկ հովիտները հրեղեն ամբողջի սահմանների մեջ էին մտնում, և կրակը գնում կորչում էր միայն խաղողի ալգիներով ծածկված լեռնալանջերին և մրգաստաններում։ Այժմ հրդեհի կյանքն արդեն վերջանալու վրա էր, բայց նա իր ետևից թողնում էր կարմրափայլ դրասանգների, մարմրող ածխաղանգվածների, ծխացող մոխրակույտերի և ծխից, ասես մոխրագույն մետաքսից հյուսված բաղմածալ վարագույրների մի աննվաճ, չեզոք տարածություն։ Հովիտն ի վար հոսող աղբյուրներն ու առվակները լրիվ չէին

յսամ սքել, այլ իրենց համար նոր հուն էին բացել, հրդեհի թագավորութան սահմանագլխով անցնում էին, չորս կողմ սփռելով շոգի արծա-կոյ իրենց կենարար շիթերը:

Ասթոն Ստեփանին բերուլ բազմությանը պատահեց ծառերի մեջ կուրած փոքրիկ ձորակում, որը ձգվում էր դեպի հարավ, մինչև պաշտպանական նախաձեռնողին հրապարակը: Նունիկն ու նրա յուրայինները անտառային հրդեհի պատճառով ստիպված ընտրել էին երկար, ոլորմոյր ճանապարհ: Դանդաղ էին շարժվում: Հիմնական պատճառը հույսերկալորների ծերութունն ու տկարութունն էին: Այս անգամ ջլապինդ, տոկուն եղբրամայրերին միացել էին նաև պատահական մարդիկ, հովառում բույն դրած գանազան ծալտյալ ախտավորներ՝ հայ ազգի վերջին դառը մրուրը: Խելագար կանայք թափորին հետևում էին որոշ հեռավորության վրա, քանի որ գերեզմանաբնակները նրանց արհամարհում էին, համարում ավելի ցածր խավի պատկանող մարդիկ: Այստեղից երեմում է, թե ինչպես անհրեակայելիորեն ցածր դասակարգն անգամ միշտ կարողանում է գտնել մի խավ, որի հանդեպ զրսևորում է իր ամբարտաձանութունը: Խելագար կանայք անվերջ շաղակրատում էին: Կարծես դրանով ուզում էին ապացուցել սեփական գերազանցութունն իրենց արհամարհողների հանդեպ: Հուշարկավորները դանդաղ էին շարժվում նաև այն պատճառով, որ դադաղը տանում էին նաև մարգարեանման գլուխներով, մազակալած դեմքերով կույր ծերունիները: Նունիկը դադաղը տանելուն մասնակից էր դարձնում բոլոր տղամարդկանց, եթե դրանց ձեռքերի ու ոտքերի մեջ դեռևս փոքր-ինչ ուժ էր մնացել: Ինքը քայլում էր առջևից, իսկ Մանուշակն ու Վարդուկը երկար գավազաններով կույրերին առաջնորդում էին ծառաբների, թփուտների, քարածայրերի մոտով, կարծես ալարկոտ եզներ էին ըշում:

Բագրատյանի որդու դիակը սպիտակ շորով փաթաթված դրված էր հինավուրց, նախաքանդակ դադաղի մեջ: Յողոնօլուքի եկեղեցում և գերեզմանատանը տասնյակ այդպիսի դադաղներ կային: Խաղաղության օրհնյալ տարիներին, երբ շրջակայքում շաբաթներով մարդ չէր մեռնում, և ժամկուշի եկամուտներն սկսում էին ցամաքել, վերջինս գիշերները գաղտնի մտնում էր եկեղեցին, մահակով հարվածներ տեղում փռած դադաղներին, հետն էլ, հոգնած մահին սթափեցնելու համար, կախարդական բառեր էր շնչում, բառեր, որ իբրև հուսալի միջոց, ավանդ էր ստացել նախորդ ժամկուշներից. «Արթնացի՛ր, փա՛յտ, և ինձ հա՛ց տուր»:

Ասթոն շարունակ պտտվում էր թափորի շուրջը, ետ ու առաջ վազում առույգ շան նման, որը չի հոգնում նույն ճանապարհը երեք-չորս

անգամ չափշիփելուց: Շարունակ մոտենում էր դադաղին, որը խարխա-
փող քայլերով առաջ էին տանում կույրերը: Աղջկա անկարեկից և ազահ
աչքերը սեեռուն գամվել էին պատանով ծածկված մանկական դեմքին:
Սաթոն մեծ բավականության բաժանելով իր կտաններ շորը, որ տեսներ, թե ինչ-
պիսին է Ստեփանը մեռած ժամանակ: Բայց երբ բարձունքը դրեթե հաղ-
թահարված էր, Սաթոն բազմությունից անջատվեց, առաջ ալացավ: Ուղու
էր բոլորից առաջ ընկնել, արթնացնել Ավագյանին ու Քրիստափորին, ամ-
բողջ ժողովրդին, իբրև մունետիկ, գուժել Բազրատյանի որդու մահը:

Արևը նոր էր ծագել, երբ մեռած պատանին և խարխափելով ու կա-
ղալով ընթացող բազմությունը հասան մեծ հրապարակը: Դադաղը գրվեց
խորանի առաջ, նդերամայրերն իրենց շքախմբով ծունր խցան շրջանաձև:
Նունիկը բացեց պատանու դեմքը: Այսպես թե այնպես կատարված էր
Տեր-Հայկազունի պատվերը: Պարտավոր էին վարձահատուց լինել
առանց այլևայլության: Մայր առավ եղբրամայրերի հաղիվ լսելի, բեկ-
բեկուն ողբը:

Ստեփանն այժմ այնքան նման էր արեելյան թագաժառանգի, ինչ-
պես մայրը նրան անվանեց, երբ տղան առաջին անգամ տեղական զգեստ
հագավ: Թեև Նունիկը մարմնի վրա հաշվել էր քառասուն վերք՝ դանա-
կի, մահակի, ոտքի հարվածների հետքեր, թեև ողնաշարը չարգված էր
և կոկորդը սոսկալի ձևով կտրված, պատանու դեմքը չէր խաթարվել:
Կարծես առհավետ փակված թարթիչների տակ Ստեփանը դեռևս տես-
նում էր կայարանի բարձր դարպասից դուրս եկող հորը, որին ինքն այն-
քան կարոտել էր: Քառասնամյատիկ սպանությունը նրա գիմադժերից
չէր կարողացել վանել գոհունակության ժպիտը, որովհետև հայրիկը նրան
դեռևս սեղմում էր սրտին: Նա մեռել էր առանց իմանալու: Աստծո ողոր-
մածությամբ զաղանային, զարհուրելի մահը նա ընկալեց իբրև հեռու
հեռավոր առասպել: Եվ այժմ ահա, վերջապես, ինքն իր հետ էր կա-
րողալ թագաժառանգը:

Առաջին մաքրը, որը հայտնվեց խորանի հրապարակում և դադաղի
ու բազմության առաջ կանգնած՝ զարմանքով նայեց, դա զեղադործ Գրի-
գորն էր:

Անցյալ օրվա երեկոյան Տեր-Հայկազունն իր ձեռքով կալանքից
ազատեց Սարգիս Կիլիկյանին, ուղարկեց նախկին զորամասը՝ Հարավա-
բերդ: Գրիգորն ափսոսանքով բաժանվեց Ռուսից, քանի որ խիստ բան-
տարկության ենթարկված այդ հանցավորի հետ նա մի քանի օր ու գիշեր
էր անցկացրել: Հիվանդ զեղադործին վաղուց էին լքել: Նախկին սա-

հիրք՝ ուսուցիչները, նրան ալլես չէին այցելում ոչ միայն գինվորական ծառայության պատճառով, այլև, իբրև նորեկուկ ռազմիկներ, որոշ արհամարհանքով էին վերաբերվում իրենց ռոմանտիկ անցյալին: Գոնդադ Մաբիսը, որի հետ ծերունին բավականություն վրուցում էր, ալլես չկար: Վաղեմի բարեկամը՝ Պետրոս Ալթունին, որը նույնպես արդեն խարխուլ ավերակ էր դարձել, երբեմն-երբեմն այցելում էր Գրիգորին, մտահոգ, անյոթ օրերում էր գլուխը, նայում հիվանդի ալլանդակված մարմնին: Դեղագործի լքվածությունը ժամանակի իմաստով կրկնակի էր, քանի որ քանչորս ժամվա ընթացքում միայն երկու ժամ էր քնում, այն էլ կեսօրից առաջ: Գիշերները, ընդհանառակը, նրա կյանքի ամենապայծառ, ամենաբարձրաթոխչ պահերն էին, ինչպես դա հաստիկ է բազում իմաստուններին ու հանճարներին:

Կիլիկյանի բանտարկության առաջին երկու գիշերը Գրիգորին անտանելի նեղություն էր պատճառում կողքի խցում փակված մարդու ներկայությունը: Երբորդ գիշերն այդ զգացումը տեղի տվեց բանտարկյալին տեսնելու, հետք խոսկու տարօրինակ ցանկությունը: Այդ ցանկությունն իրագործելուն խանդարեց միայն ավագների խորհրդի հեղինակությունը, խորհուրդ, որին դեղագործն ինքն էլ էր պատկանում: Չորրորդ գիշերը մենությունն այնքան խորտցավ, այնքան սաստկացավ, որ Գրիգորն ալլես չկարողացավ ընդդիմանալ: Սոսկալի ցավեր հաղթահարելով, անկողնուց իջավ, մի կերպ մոտեցավ բանտախցիկին, թաքստոցից հանեց բանալին և էր ուռած, կոշտացած ձեռքով դժվարությամբ դուռը բացեց:

Սարգիս Կիլիկյանը բաց աչքերով պատկած էր խորի վրա: Դեղագործը լուռ մոտեցավ: Բանտարկյալի տեսքը ծերունուն բնավ չզարմացրեց: Ռուսի ձեռքին ու ստրեքն այնպես բարեսրտորեն էին շղթայել, որ դրանք նա կարող էր ամեն կողմ շարժել:

Գրիգորը նավթի լամպը դրեց հատակին, նստեց լամպի կողքին: Կիլիկյանի շղթաները նրա հոգին ամոթահար էին անում: Ի սեր հավատարմության, բանտարկյալին մեկնեց իր սեփական խեղճ ձեռքերը:

— Սարգիս Կիլիկյան, մենք երկուսս էլ շղթաված ենք: Բայց իմ շղթաներն ալլելի են ցավ պատճառում, քան քոնը: Ձե՞ որ ես դրանք ստիպված պիտի կրեմ նաև վաղը: Մի՞ գանգատվիր:

Կիլիկյանը նրան նայեց իր անտարբեր աչքերով:

— Ձեմ էլ գանգատվում:

— Գուցե ավելի լավ լինեք, եթե գանգատվեիր...

Դեղագործը բանտարկյալին մեկնեց իր օդու շիշը: Սա զգուշորեն մի սմպ խմեց: Մերունին էս մտահոգ խմեց, ապա նայեց Ռուսին:

— Դիտեմ, որ ուսանող ես հղեի... Երեւի այս օրերին սիրով մի գիրք կկարդայիր, հը՞:

— Դեղագործ, շա՛տ ուշ ես այդ լավութիւնն անում:

— Կիլիկյան, ո՞ր լեզուներով կարող ես կարդալ:

Ռուսը քրթմնջաց այնպես, կարծես նման բաները նրան տհաճութիւն էին պատճառում:

— Ֆրանսերեն և ռուսերեն էլ, եթե հարկ լինի:

Դրիգորն իր մանդարինյան ճաղատ գլուխն ու այծային մորուքը տխրությամբ օրորեց.

— Ա՛յ թե ինչ տեսակ մարդ ես դու, Կիլիկյան:

Դասաւիքն առանց պատճառի, ծուլորեն քմծիծաղ տվեց: Այդ քմծիծաղը Դաբրիել Բագրատյանին սարսափ էր պատճառել այն օրը, երբ վրաններում անցկացրին փորձնական գիշերը: Բայց դրանից Դրիգորը չշփոթվեց.

— Զախողակ կյանք ես ունեցել, գիտեմ... Բայց ինչո՞ւ: Մի՞թե քեզ չեն ուղարկել էջմիածին: Մի՞թե չես ապրել ճեմարանում, աշխարհի ամենահիասքանչ գրադարաններից մեկի մոտ՝ դուռ-դռան: Այնտեղ էս միայն մի օր եմ հղել, բայց երանի՜ մինչև կյանքիս վերջը մնայի այն գրքերի հետ... Եվ դու փախե՛լ ես...

Սարգիս Կիլիկյանը կիսով չափ տեղից բարձրացավ.

— Դեղագործ, դու այն ասա, թե ծխախոտ ունե՞ս: Մի ժամանակ ծխում էիր... Հինգ օր է ինչ ներսս ծուխ չի գնացել:

Դրիգորն իր ընդարմացած ոտքերը պրկեց, հեծկտալով վեր կացավ և քիչ հետո բերեց, բանտարկյալին տվեց իր ծխամորճն ու ծխախոտի վերջին տուփը.

— Վերցրու, Կիլիկյան: Այս վայելքից էլ ստիպված եմ հրաժարվել, որովհետև ծխամորճ բռնել այլևս չեմ կարող:

Սարգիս Կիլիկյանն իսկույն ծխեց, պարուրվեց հաճելի ծխի քուլաներով: Դեղագործը լամպը բարձրացրեց, լուսավորեց նրա դեմքը.

— Բայց և այնպես, Կիլիկյան, քո դժբախտութեան պատճառը դու ես: Դեմքիդ նայելով զգում եմ, որ վանական ես: Դրանով չեմ ուղւում ասել, թե դու պետք է քահանա լինիր, բայց կարող էիր լինել այնպիսի մի մարդ, որն իր խցում կարող էր աշխարհի տերը լինել... Այդ պատճառով էլ գործերդ միշտ ձախ են գնացել: Ինչո՞ւ փախար: Ի՞նչ ունեիր աշխարհում փնտրելու:

Սարգիս Կիլիկյանն աշխատեալ էր տարւած ծխելով, որ դժվար էր որոշել, թե արդո՞ւք լսում ու հասկանում է Դրիգորի խոսքերը:

— Իմ բարեկամ Սարգիս, լսիր, թե քեզ ինչ եմ ասելու... Երկու տեսակի մարդիկ կան, Կան մարդ-անասուններ, Դրանց թիվը միւրիարդների է հասնում: Մյուսները մարդ-հրեշտակներ են: Դրանց թիվն էլ հազարի է հասնում, կամ լավագոյն դեպքում՝ տասը հազարի: Մարդ-անասունների թիվն են պատկանում նաև աշխարհի մեծամեծները, թագավորները, քաղաքագետները, մինիստրները, գեներալները, փաշաները, ինչպէս և գլուղացիները, արհեստավորներն ու բանվորները: Նայիր այդ մուխթար Փերուսյանին: Բոլորն էլ նման են նրան: Հազար ձեռով դրանք միևնույն բանով են զբաղված. աղբ են արտադրում: Մի՞թե քաղաքականութունը, արդունաբերութունը, գլուղատնտեսութունը, ռազմական արվեստը, այս բոլորն էլ աղբ արտադրելուց տարբերվում են, եթէ նույնիսկ դրանք անհրաժեշտ լինեն: Եթէ մարդ-անասունից հեռացնես այդ աղբը, նրա հեզում կմնա ամենատեսակաւի բանը՝ ձանձրութիւնը, որին նա գիտնաւ չի կարողանում: Ա՛յ, հենց այդ ձանձրութիւնը է սկիզբ առնում ամեն չարիք՝ և՛ քաղաքական ատելութունը, և՛ մասսայական կոտորածները: Սակայն մարդ-հրեշտակների մեջ ապրում է երազանքը: Կիլիկյան, մի՞թէ դու չես երազում, չես սքանչանում, երբ նայում ես աստղերին: Մարդ-հրեշտակների երազանքը նույնն է, ինչ-որ իսկական հրեշտակների օրհներգութիւնը, որի մասին մեծն Ազաթանգեղոսն ասել է, թե դա առհասարակ տիեզերքում գոյութիւն ունեցող ամենալսեմ և ամենալեռանդուն գործունեութիւնն է... Բայց ի՞նչ էր միտքս: Ուզում էի ասել, թե կան մարդ-հրեշտակներ, որոնք իրենք իրենց դավաճանում են, իրենք իրանց կործանում: Նման մաքդ-հրեշտակների համար ո՛չ շնորհ կա, ո՛չ գթութիւն: Ամեն ժամ նրանք ենթակա են վրեժխնդրութեան...

Այստեղ Դրիգոր Յողոնօլուքցին՝ խոսքի վարպետը, կորցրեց մտքի թելը, լռեց: Սարգիս Կիլիկյանն այս ամենից կարծես ոչինչ չէր հասկացել, բայց հանկարծ ծխամորճը մի կողմ տարաւ:

— Տարբեր հոգիներ կան,— ասաց նա,— շատերը դեռևս մանկութեան տարիներին ոչնչանում են, և ոչ ոք չի հարցնում, թե այդ ի՞նչ հոգիներ էին...

Շղթայակապ ձեռքերով գրպանից մի ածիլի դուրս բերեց և բացեց.

— Տե՛ս, դեղագործ: Չե՞ս համատում, որ ես սրանով կարող էի կտրատել կապերս: Չե՞ս համատում, որ ես ոտքի մի քանի հարվածով այս ամբողջ խցիկը կաբող էի քարուքանդ անել: Բայց ես այդ բանը չեմ անում:

Գրիգորի ձայնը հնչեց խռպոտ ու անտարբեր, ինչպես անցյալ օրերին.

— Կիրիկյան, այդպիսի դանակ ամեն մարդ էլ ունի: Բայց ի՞նչ օգուտ դրանից: Նթե ինքդ քեզ ազատես, միենույն է, գաղթականի սահմանից դուրս գալ չես կարող: Ուստի և մենք կարող ենք խորտակել միայն ներքին գերությունը:

Այս խոսքի վրա դասալիբը ոչինչ չասաց և լուռ պառկեց: Գրիգորը դուրս գնաց, բերեց իր գրքերից մեկը, գրքեր, որոնցից նրա խցում մի ամբողջ պատ էր գոյացել: Ծերունին նիկելապատ շրջանակով ակնոցը դրեց քթին, սկսեց քնկոտ ձայնով կարդալ:

Կիրիկյանն ազաթե անթարթ աչքերը չռած՝ լսում էր երկար պարբերությունները, որոնց մեջ անորոշ կերպով խոսվում էր աստղերի էություն և ազդեցության մասին: Դա վերջին անգամն էր, երբ յոդոնօլուքի դեղազործը հարմար առիթ էր գտել իր հարստությանը մասնակից դարձնելու մի երիտասարդ հայի: Անհասկանալի պատճառներով ծերունուն գրեթե անկարելի էր թվում վերադաստիարակել հոգևոր կոչումից փախած Կիրիկյանին, նրան դարձնել իր սանը: Ապարդշյուն ջանք: Հաջորդ գիշերը, յախինքն՝ երեկ, դարձյալ մեն-մենակ էր մարդ որոնող դեղագործը:

Իր զույգ գավազաններին հենված Գրիգորը դանդաղ մոտեցավ դագաղին: Նա իր դեղնած դեմքը լուռումունջ խոնարհեց Բաղրատյանի մեռած որդու վրա, ապա սրածայր, լերկ գլուխը երկա՛ր, երկա՛ր օրորեց: Դա գլխի սովորական տատանում չէր, որը կապված էր նրա հիվանդության հետ և հաճախ էր պատահում: Դա նշանակում էր, որ ծերունին չի ըմբռնում աշխարհի անցուդարձը, աշխարհ, որտեղ հոգևոր կյանքի համար ծնված մի էակ, փոխանակ խորամուխ լինելու գիտական օրենքների, ֆորմուլների և բանաստեղծության վայելթի մեջ, տարվում է մոլեռանդ ավազակությանը: Որքա՛ն քիչ կան մարդ-հրեշտակներ, բայց այդ սակավաթիվ ընտրյալները դավաճանում են իրենց հրեշտակային կոչմանը, կործանվում: Իմաստուն խոսքերի սեփական գանձաբանում նա մի բառ էր փնտրում, որ դա իր համար նեցուկ դարձներ: Սակայն այդ պահին նրա սիրտը չափից ավելի վշտացած էր, և ծերունին չէր կարողանում գտնել հարմար բառը: Կուշ եկած, ծուռումուռ քայլերով նորից գնաց իր խուցը: Զանազան դեղանյութերի հետ Գրիգորը պահում էր ապակյա մի փոքրիկ, գնդաձև սրվակ: Դա փակված էր մի կաթիլ զմուռսով: Տասնյակ տարիներ առաջ, միջնադարյան ինչ-որ խորհրդապաշտ

պարսիկ բժշկի դեղատոմսի համաձայն, նա պատրաստել էր իսկական արքայական վարդաշուղ, որի ստացման եղանակն աշխարհը վաղուց էր մոռացել: Սրվակի մեջ հանգչում էր երկարատև ջանքով ստեղծված հյուսիսի վերջին կաթիլը: Գրիգորը մի անգամ էլ մոտեցավ դագաղին, փաթեթի սրվակի պարունակությունը լցրեց հանգուցյալի ճակատին: Իսկույն ծավալվեց մի դողամվոր բուրմունք և մնաց սպանվածի գլխավերեփում կախված: Այդ բուրմունքը, իրոք, նման էր այն ոգուն, որ անտեսանելի մարմինը, Գրիգորի վկայակոչած պարսիկ հեղինակավոր բժշկի խոսքերի համաձայն, բաղկացած էր երեսուներեք հազար տարբեր վարդերի էությունից:

Մինչ այդ հայտնվեցին Տեր-Հայկազունն ու բժիշկ Ալթունին:

Վարդապետը քարացած կանգնեց Ստեփանի սնարին: Աչքերը կիսափակ էին, իսկ ձեռքերը, որոնք ասես դողում էին ցրտից, թաղված էին սքեմի լեքերի մեջ:

Մեր բժիշկը ոսկրոտ, զգույշ մատներով մի վայրկյան բացեց տղայի քարացած մարմնի վերքերը, ապա կրկին մեղմորեն ու գործվանքով կարդի բերեց պատանքը:

Օրը բացվում էր: Խրճիթներից ու նրբանցքներից, ինչպես և մոտակա խրամատներից մարդիկ հեղեղի պես շարժվեցին դեպի խորանը: Ծրեք ճակատամարտերից հետո ժողովուրդը շատ սպանվածներ էր տեսել և բարձրաձայն ողբացել: Բայց այս մեկը նրանց հետ համեմատել չէր կարելի: Շատերը գիտեին, որ այս զոհն ավելին է նշանակում: Խոր լուռություն էր տիրում: Նույնիսկ անշափահասները, որոնց հավասարվելու համար Ստեփանը այնպես խենթորեն ջանքեր էր թափում, սրանք ևս՝ անգաղղում տղաները, այժմ երկշոտությամբ ու պատկառանքով էին նայում իրենց զոհված ընկերոջ փոսկրե նրբաքանդակ դեմքին: Այժմ, միայն այժմ էր Ստեփանը նրանց հաղթել:

Հակոբը՝ միոտանին, մնացել էր տանը, մտել իր վերմակի տակ: Լուռությունը խզեց միայն այրի Շուշիկը՝ երկարատև, ալյանդակ ձիջերով: Հայկի մայրը վայրի կենդանու ծայներ էր հանում, չնայած դեռևս չէր տեսել Բագրատյանի որդու դիակը: Կնոջ հոգու խորքում Ստեփանի և Հայկի ճակատագիրը միաձուլվ էր, նույնիսկ այն բանից հետո, երբ համոզվեց, որ իր որդին դեռևս պառկած չէ դագաղում: Եթե երկուսից մեկը բռնվել էր և սպանվել, ապա մյուսը ևս պետք է զոհված լիներ: Երեկ նույնիկը, Վարդուկը, Մանուշակը իր ոբզու դիակը թողել էին շներին, քանի որ նա հասարակ գյուղացու որդի էր: Ո՞վ պետք է նրա մասին հոգ տաներ: Շուշիկն աղաղակում էր ոչ թե վշտահար մոր, այլ վիրավոր

գաւառի նման, որը մոնղալով ավանդում է իր շունչը: Մի քանի կին նրան շրջապատեցին: Դրանց հետ այրին հարևանություն չէր անում նույնիսկ այստեղ, Դամլաջըքում: Ինչպես միշտ, նա դարձյալ ապրում էր մեն-մենակ: Ամեն կողմից շշուկով մխիթարում էին, թե հաշի չկա հուսահատվելու: Եղածից սյարզ երևում է, որ Հայկը հրկված է և այսօրվադը կլինի Զեքսոնի հովանավորություն: Եթե, եթե տղան սպանված լինեք, նա էլ այստեղ պառկած կլինեք: Բազրատյանի որդին շունքը Հայկի ուժն ու ճարպկությունը, այնպես: Դրանց շնորհիվ և աստծո ողորմածությամբ կկարողանար բարեհաջող հասնել նպատակին:

Շուշիկը չէր լսում սփոփանքի խոսքերը: Ձեռքերը կրծքին սեղմած և առաջ թեքված՝ ճշում էր ամբողջ ուժով:

Նունիկին կանչեցին իբրև վկա: Պառավն իր ցամաքած դեմքից ետ տարավ քողը: Հակառակ հովաքում ապրողներին սպառնացող մահացու վտանգին, դեռևս չէին սպառվել նորություններ իմանալու նունիկյան աղբյուրները: Պառավը երզվեց, թե Բազրատյանի որդուն Այն Երաք գյուղի մոտ բռնել են երկու մահմեդական վերաբնակիչ, տարել Յոդենօլուք, մյուսների մոտ: Ստեփանը հղել է մեն-մենակ, առանց ուղնկցի:

Ճշմարտությունը նույնպես չօգնեց: Շուշիկը չէր հավատում: Այստեղ կանայք Տեր-Հայկազունի ազգանշանով այրուն զգուշորեն ետ քաշեցին: զազաղից, տարան դեպի խրճիթների արանքով անցնող գլխավոր փողոցը: Նրանք հաղիվ էին համարձակվում ձեռք տալ հսկա կնոջը, որի զորավոր մարմինը նրանց վրա առասպելական սարսափ էր ազդում: Բայց այրի Շուշիկը հանկարծ հնազանդվեց: Կանայք կրկնապատկեցին իրենց մխիթարական մրմունջները: Եվ, իրոք, Հայկի մայրը որքան զազաղից հեռանում էր, այնքան հանդարտվում էր, հուսադրվում: Նրա սրտում ծայր առավ մարդկային ջերմության մեծ կարոտը: Գլուխը անդուր թեքեց աջ ուսին և իր վիթխարի մարմնով հենվեց նրբակազմ, նիհար հայուհիների վրա: Շուշիկը երկու ձեռքով գրկեց կանանց, առանց դիմադրության անձնատուր եղավ:

Բայց երբ Գարբիել Բազրատյանը արտասովոր Ավագյանի ուղեկցությամբ հայտնվեց խորանի հրապարակում, ոչ մեկը նրան չմոտեցավ: Լնդհակառակը: Բա մոտությունը ետ քաշվեց և մարդկանց ու խորանի միջև գոյացավ ազատ տարածություն: Նունիսկ եղբրամայրերն ու մուրացկանները վեր կացան, կտրան բաղմության մեջ: Իրենց տեղում մնացին միայն Տեր-Հայկազունն ու Պետրոս Ալթունին:

Գարբիելն առաջ չվազեց, այլ նույնիսկ դանդաղեցրեց քայլերը: Այն

տմենը, ինչ տենդահար ու սարսափով հինգ օր ու գիշեր տարբեր ձևերով
 պատկերացրել էր, այժմ տեսնում էր իր աչքի առաջ: Այլևս ուժ չունի
 հշմարտությանը երես առ երես նայելու: Քայլ առ քայլ, վարանումով
 շափում էր իր և որդու միջև ընկած տարածությունը, կարծես այդ ձևով
 կարող էր ևս մի քանի ակնթարթ հետաձգել վերջին իրողությունը: Թվաց,
 թե նրա ամբողջ մարմինը վերից-վար սկսեց շորանալ: Ամենից առաջ
 շորացան աչքերը: Դրանք այրվում էին շորությունից, որը չէր մեղմանում
 անցած թարթիչների սաքսոտոմից: Այնուհետև հերթը հասավ բերանին:
 Լեզուն իբրև հաստ, կարծր կաշի կպել էր կոշտացած քիմքին: Գաբրիելը
 փորձեց թուրքը կուլ տալ: Բայց դրա փոխարեն կուլ տվեց միայն օդի
 անախորժ պղպջակներ, որ պայթում էին այրվող կոկորդոսում: Բայց ամե-
 նասոսկալին այն էր, որ ինքն իրեն տիրապետելու բոլոր ջանքերն ապար-
 դյուն էին անցնում: Նրա ամբողջ էությունը խուսափում էր ցավից, մինչ-
 դեռ ցավը ներսում բացվել էր իբրև դատարկ վիճ: Նա բնավ էլ չգիտիր,
 որ այդ վիճը, այդ անէությունը, այդ անապատը, իսկական կսկիծն է:
 Դառնացած ինքն իրեն հարցնում էր. «Այս ի՞նչ բան է: Ինչո՞ւ այլևս
 չեմ տառապում: Ինչո՞ւ չեմ աղաղակում: Ինչո՞ւ ոչ մի կաթիլ արտասուք
 չեմ թափում»: Նույնիսկ Ստեփանի հասցրած վիրավորանքը լիովին չէր
 ամոքվել: Եվ ահա այստեղ պառկած է իր որդին, որին այնքա՛ն սիրում
 էր: Բայց Գաբրիելը ընդունակ չէր իր մեջ դրոշմելու մեռածի դեմքը:
 Նրա շորացած աչքերը միայն մի խոշոր, սպիտակ և մի փոքրիկ, դեղ-
 նավուն կետ էին տեսնում: Ուղեց մտքերը խաբսիսկ որոշակի մի տեղ՝
 իր սրտին ծանրացած հանցանքի վրա: Վերջին օրերին նա անուշադրու-
 թյան էր մատնել որդուն, իսկ հետո նվաճողացուցիչ խոսքերով ստիպեց
 փախուստի դիմել: Նա այդ բանը խորն էր գիտակցում: Բայց նրա մտո-
 րումները շատ հեռուն չէին գնում, քանի որ ներսում բացված ամայի
 վիճից հառնում էին տարտամ պատկերներ, փակում խոհերի ճանապարհ-
 հը, թեև դրանք մեծ մասամբ ոչ մի առնչություն չունեին Ստեփանի
 հետ: Միևնույն ժամանակ այդ վիճից, առես սատանայի ներշնչմամբ,
 գլուխ բարձրացրեց մի այլ ներքին պահանջ. ծխել: Եթե մոտը գլանակ
 լիներ, իսկույն բերանը կդներ, զարմանք պատճառելով դաղթակայանի
 ամբողջ ժողովրդին: Ինքնաբերաբար սկսեց պրպտել գրպանները: Այդ
 վայրկյանին նա տառապում էր իր որդու համար, քանի որ նրան հիմա
 էլ էր լքում: Ինչո՞ւ իրեն Ստեփանից այնքան հեռու էր պահում, որ իր
 երեխայի դեմքը հազվադեպ էր տեսնում: Մի անգամ Յողոնօլուքի ամա-
 ռանոցում նա Ստեփանի անկողնու մոտ նստած գիտում էր քնած որ-
 դուն, իսկ սեղանին ընկած էին Դամլաջըրի քարտեզի անճարակ էսքիզ-

ները: Այս անգամ էլ նա մենակ մնաց իր որդու հետ, որն արդեն մեկընդմիջտ իր հետ տարել էր այն ամենը, ինչ կար նրա հոգում: Գաբրիելը ծունր իջավ մեռած Ստեփանի առաջ, որպեսզի իր կուրացած աչքերով վերջին անգամ իր մեջ դրոշմի այդ բաղձալի, փոքրիկ դեմքը:

Տեր-Հայկազունը, Ալթունին և մյուսները նայում էին պաշապանության առաջնորդին, որը, ինչպես միշտ, հագել էր իր որսորդական կոստյումը, դրել լայնեզր գլխարկ: Տեսան, թե ինչպես նա դանդաղ, թեթևակի օրորվելով մոտեցավ դագաղին: Տեսան, թե ինչպես բոլորովին լքված ու մենակ կանգնեց, բերանը բացուխով արեց, կարծես դժվարանում էր շնչել: Ձեռքերով շարունակ ինչ-որ անվճռական շարժումներ էր անում: Տեսան, թե ինչպես նա խուսափում է որդուն նայելուց. գլուխը մի կողմի վրա էր թեքել: Երբ վերջապես դիակի մոտ լռելյայն ծունկի եկավ, հագարավոր անխոս հանդիսատեսների սրտով մի ամբողջ հավիտենություն անցավ: Գաբրիելն իր դեմքը հպեց Ստեփանի դեմքին: Կարելի էր կարծել, թե քուն է մտել, կամ նույնիսկ հենց այդ դիրքով մեռել: Մոտե գլխարկը մի կողմ էր ընկել: Փակ թարթիչների արանքից ոչ մի կաթիլ արտասուք չէր հոսում: Բայց բոլոր կանաչը լալիս էին, նույնիսկ աղամարդկանցից շատերը: Ստեփանի մահը կարծես աչք մարդկանց և օտարականին կրկին մտերմացրեց:

Երբ քաղմուսյան սրտի միջով նորից մի ամբողջ հավիտենություն անցավ, Տեր-Հայկազունն ու Պետրոս Ալթունին ծնրադիր հոր թևերից բռնած՝ բարձրացրին: Առանց մի բառ ասելու Գաբրիելին տաքան: Սահլու-հնազանդ հետևում էր նրանց: Երբ Քաղաքաձորից բավական հեռացել էին, և երբ երևաց Երեք վրանի հրապարակը, աջ կողմից քայլող Տեր-Հայկազունը կարճ ու կտրուկ ասաց.

— Գաբրիել, դավա՛կ իմ, խորհիր, որ նա քեզանից միայն մի քանի օր առաջ գնաց:

Բայց Պետրոս Ալթունին, որը ձախ կողմից էր քայլում, դառնացած, հոգնաբեկ սրտի խորքից բոլորովին այլ բան ասաց.

— Գաբրիել, տղա՛ս, մտածիր, որ առաջիկա օրերը սովորական օրեր չեն լինի, սատանայական օրեր կլինեն: Դրա համար էլ օրհնիր գիշերը:

Բազրատյանը ոչինչ չասաց, մնաց կանգնած, ձեռքերը տարածեց, փակելով երկու ուղեկիցների ճանապարհը: Մերունիները հասկացան, շրջվեցին և նրան թողին միայնակ:

Ժուլիեթի ջերմությունը դարձյալ չէր իջնում: Նրա անզգայությունը

կարծես հասել էր իր ամենախոր առտիճանին: Մարմնի անհանգստությունը մեղմացել էր, անցել էին ցնցումները, շնչարգելությունը, խռ-խռոցն ու զտառնցանքը: Այժմ անշարժ ձգված պառկած էր: Նվաղկոտ, բնդհատ շունչը հազիվ էր դուրս գալիս փառակալած շրթունքների արան-քից: Մի՞թե հիվանդության օրենքի համաձայն արդեն վրո էր հասել ճգնաժամը, և մի քանի ժամվա ընթացքում վճռվելու էր կենաց ու մահ-վան հարցը:

Իսկուհին բնավ չէր մտահոգվում ժուլիեթի բախտով: Աղջկա հա-մար միևնույն էր. կապրի՞, թե՞ չի ապրի: Չէր մտածում նաև իր եղ-բայր Արամի ծանր սպառնալիքների մասին, թեև նա երդվել էր հարա-բերությունները լրիվ խզել քոջ հետ, եթե մինչև կեսօր սա չհեռանար Բագրատյանների մոտից:

Վրանում հասակով մեկ կանգնած էր Գաբրիելը: Գլուխը գրեթե առաստաղին էր դիպչում: Այնքան էր վերացել, որ ո՛չ հիվանդի ներկա-յությունն էր զգում, ո՛չ Իսկուհու:

Իսկուհին մոտեցավ, դուխը սեղմեց նրա ծնկներին: Այդ պահին աղջկան այնքան շեր հուզում Ստեփանի մահը, որքան Գաբրիելի տառա-պանքը: Միայն Իսկուհին գիտեր, թե նրա հոգին որքա՜ն էր զուսպ, որ-քա՜ն էր կարեկցանքի կարոտ: Այնուհանդերձ այդ մարդը իր վիրավոր մեջքով վճռականորեն շալակել էր մի ամբողջ հրդեհվող աշխարհ՝ ամ-բողջ Դամլաջըքը: Բայց յուրալինները կոտրեցին նրա մեջքը՝ սկզբում ժուլիեթը, ապա մեռած որդին:

Գաբրիելը մնում էր կանգնած:

Ի՞նչ էր ինքը՝ Իսկուհին, ի՞նչ էր Արամը, ի՞նչ էին մյուս բոլորը նրա առաջ. չնչի՞ն ճանճեր: Կոշտ ու կոպիտ, կեղտոտ դուղացիներ էին, որոնք ո՛չ խոհեր ունեին, ո՛չ զգացմունք, ո՛չ էլ հասկանում էին, թե ով է իջել իրենց մոտ: Իսկուհին իրեն զգում էր թույլ, անարժան, ուստի և տապալված: Ի՞նչ կարող էր անել կամ ղոհաբերել, որ արժանի լիներ Գաբրիելին: Ոչինչ: Բաց ձեռքն առաջ պարզեց: Մուրացիկ կնոջ շար-ժում: Նա Գաբրիելի վշտից մի բեկոր էր մուրում, նրա ծանր բեռան մի մասը: Աղջկա դեմքը բոցավառվում էր անձնուրացության և ծառայելու ցավառանջ բաղձանքից: Չէ՞ որ նա ծունր էր իջել մի մարդու առաջ, որը դեռևս ցույց չէր տալիս, թե զգում է իր՝ Իսկուհու ներկայությունը:

Սկսեց շշնջալ, բայց իր ջերմ, անտեղի խոսքերից ինքն էլ վախեցավ ու ամաչեց: Որքա՜ն խեղճ էր ինքը, սարսափելիորեն խեղճ, եթե զուրկ էր օգնելու կարողությունից: Վերջապես, հուսահատությունից նրա մեջ ծնվեց մայրական մի ղգացում, անկախ նրա կամքից: Վշտի պահին

լավ չէ կ'անգնած տառապելը: Վշտի պահին մարդ պետք է պահուկ լի: Գաբրիելը պետք է քնի: «Միայն քունը կարող է նրան օգնել, ոչ թե ես», — անցավ աղջկա մտքով:

Իսկուհին արձակեց Գաբրիելի երկարաճիտ թելավոր կոշիկների կապերը, ստիպեց նստել իր անկողնու վրա: Դերմարդկային ճիգերով աղջիկը գործի դրեց նույնիսկ իր խեղձած թևը: Դա ծանր գործ էր, բայց հաջողվեց, քանի որ Գաբրիելը մեքենայաբար սկսեց շորերը հանել: Երբ աղջիկը վերմակով նրան ծածկեց, հոգնածությունից հետո էր: Զգաց Գաբրիելի փութանցիկ, ոչինչ չարտահայտող հայացքը:

«Հլու-հնազանդ պառկած եմ», — անցավ Գաբրիելի մտքով: Այլ բան չէր էլ կարող մտածել: Քանի՜-քանի՜ շաբաթ անկողնու երես չէր տեսել. քնում էր հյուսիսային խրամատի շոր գետնին: Ատամներն սկսեցին իրար զարկվել: Դա կարծես բավականություն հետ խառնված տվայտանքի սարսուռ էր: Իսկուհին կուչ եկավ մի անկյունում, որ Գաբրիելը չգտա իր ներկայությունը, մինչև որևէ բանի կարիք ունենա: Աղջիկը մտովի աղոթում էր, որ նրա աչքերին ծանր քուն իջնի: Բայց Գաբրիելի կրծքից ոչ թե քնած մարդու շնչառություն էր դուրս գալիս, այլ համաշափ հեծեծանք, ողբ հիշեցնող տնքոց: Գաբրիելն իր ցավի ամացի անապատում դեռևս Ստեփաննին էր որոնում և չէր կարողանում գտնել: Սակայն հեծեծանքից կարծես թեթևանում էր սիրտը, քանի որ դա փոքրիկ ընդմիջումներով շարունակվեց այնքան մինչև օգոստոսյան արևը մի երկար ճառագայթի ներս առաքեց վարագույրի ճեղքից: Ճառագայթն առաջ շարժվեց, բոցավառեց Ժուլիիթի դեմքը: Իսկուհին տեսավ, որ հիվանդի տրամադրությունը հանկարծ փոխվեց: Ճակատին քրտինքի մարգարիտներ կային, աչքերը լայն բացված էին, իսկ գլուխը մի կողմի վրա էր թեքել և ականջը ձայնի պահել: Ֆրանսուհուն համակել էր ինչ-որ խոր խանդավառություն: Նա իր կարկամած ու վիրավոր լեզվով հաղիվ կարողացավ շնջալ:

— Զանգե՛րը... Գաբրիել՛... Լսո՞ւմ ես... Զանգե՛րը... Հարյուրավո՞ր զանգեր... Այնպես չէ՞...

Մյուս անկողնուց հառնող հեծեծանքները միանգամից դադարեցին: Ժուլիիթը փորձեց տեղից բարձրանալ: Հուզված էր: Լարեց իր անզոր ձայնը, ցնծությամբ գոչեց.

— ...Հիմա ամբողջ աշխարհն արդեն ֆրանսիական է...

Այս բառերի մեջ կար ճշմարտություն, բայց դրան անտեղյակ էր Ժուլիիթը, որը խորասուզված էր իր հայրենասիրական երազների՝ հաղ-

թուլթյան զանգերի ծովում: Ստեփանի թափված արյամբ, հայ ժողովրդին պարգևած նրա միակ որդու մահով, հիրավի, ամբողջ աշխարհը դարձել էր կրկին ֆրանսիական:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Բարսեղյան և
գայթակցություն



ուսա լիռան երեսունմեկերորդ օրը տեղի ունեցավ Ստեփանի թաղումը, իսկ երեսուներկուերորդ օրը վրա հասավ մեծ աղետը:

Մինչև այդ օրը յոթ համայնքի ժողովուրդը դժգոհելու առիթ չունեի: Այն ժամանակ, երբ Հալեպի և Դեյր էս Զորի միջև, Եփրատի նեղ կիրճերում ու հովտաձորերում,

Միջագետքի տափաստաններում և անապատի եզրին հարյուր հազարավոր հայեր էին փառում՝ տարագիրների գրեթե կեսը, Քաղաքաձորում, խրամատներում, հիվանդանոցում և սուր վարակիչ անտառակում սպանվել ու մահացել էին ոչ ավելի, քան երկու հարյուր ութսուն հոգի: Եթե նկատի ունենանք արյունահեղ ճակատամարտերը, վատ սնունդը, համաճարակը, տառապանքները, անքնությունն ու ամեն տեսակի զրկանքները, ապա մահացությունն այս ծանր տոկոսը բացատրվում է ոչ միայն լեռնցիների դիմադրական արտասովոր ուժով, այլև երկնային ողորմածությամբ: Խիստ զարմանալի է այն հանգամանքը, որ ամենուրեք էնիլերի ու Թալիաթի դեմ ապստամբող հայերին ամենայն ճշգրտությամբ օգնության էր հասնում ինչ-որ փրկարար ուժ, հարցը լուծում հօգուտ խիզախների: Ինչ խոսք, մուսալեռցիները արևելյան Անատոլիայի՝ Վանի և Բիթլիսի ապստամբների նման չէին կարող հույս դնել ուսանների առաջխաղացման վրա, որոնք իրենց առաջն արած քշում էին հայերի մահացու թշնամուն՝ Ջևդեղ փաշային: Իսլամի անծայրածիր երկիրը իր լեռներով ու տափաս-

տաննեղով հայերի շուրջն ավելի դաժանորեն էր մոլեղեում, քան ծովը: Ա՛խ, նրանց թիկունքում ընկած այդ ծովը: Դա դեռևս մնում էր անհասկանալիորեն մեռած, ինչպես միշտ: Ոչ մի երեխա այլևս չէր կարող հույս փայփայել, թե որևէ ռազմանավ կարող է մոտենալ սիրիական ծովեզերքին: Եթե, հակառակ ամեն բանականության, ինչ-որ անհավատալի հրաշքով հորիզոնում ռազմանավ հայտնվեր, ապա ո՞վ էր այնքան միամիտ, որ հավատար, թե նավի պահակները կնկատեն սկուտեղածն դարավանդի վրա, ձողից կախված ինչ-որ խղճուկ մի թաշկինակ: Ավելի քան մի շաբաթ էր անցել, իսկ Ալեքսանդրիթ գնացած լողորդները դեռևս չէին վերադարձել: Նրանց համարում էին կորած: Միայն մի քանի անուղղելի ռոմանտիկներ էին ինչ-որ բարենպաստ հանգամանքներ կապում այդ ուշացման հետ:

Ինչ էլ լիներ, մարդիկ դեռևս ապրում էին: Պաշտպանության չոթ թե ութ հատված անտառային հրդեհի շնորհիվ դարձել էին անառիկ, մնացածն էլ Գարրիկ Բացրատյանը խելացիորեն ուժեղացրել էր կամ փոփոխել: Թուրքերն էլ կարծես թե ոչ մի ցանկություն այլևս չունեին նոր արկածախնդրության դիմելու: Որոնտեսի դաշտավայրում և հովտում նորանոր զորամասեր և զափթիհներ էին վխտում, ժամանակ սպանում: Թշնամու հրամանատարությունը դեռևս ոչ մի անգամ լեռ պաշարելու ապարդյուն փորձ չէր արել: Հավանաբար հայ հարվածայիններից վախենալով, թուրքերը սիրտ չէին անում լեռն առնել շրջանակի մեջ և սպասում էին անհրաժեշտ հրետանու:

Գաղթակայանը խղճուկ սննդ էր ուրիշ չափով արդեն համակերպվել էր: Սոսկալի էր առանց հացի ապրելը: Սակայն կանաչը հացին փոխարինող ինչ-որ միջոցներ ու համեմունքներ էին գտել: Մարդիկ այլևս միայն միս չէին ուտում, ինչպես առաջ: Մսի կարծր, անշուղ կտրերները ստամոքս չէին լցնում: Կանաչը միսը մանր կտրատում էին, բանջարի ու սոխի հետ խառնում, ջրալի ճաշ եփում, որ ուտողն էլ բան հասկանար: Այս հնարագիտությանը դժվարությունները մեղմանում էին, և կյանքը որոշ ժամանակ կարող էր շարունակվել, եթե այդ ամենին վերջ չտար անսպասելի դժբախտությունը: Դա ծանր հարված էր:

Ո՞վ էր հանցավորը: Այդ առեղծվածը երբեք լիովին պարզաբանվել չէր կարող: Միայն մի բան էր հաստատ, որ ավագների խորհրդի ամենակարևոր վճիռներից մեկը հանցավոր թեթևամտությամբ ոտնահարվել էր, ադետ բերելով ամբողջ ժողովրդի գլխին: Մուխթարները նոր արոտավայրեր գտնելուն ոչ միայն դեմ չէին, այլև հանդուրժում էին բոլոր գանգատները, իրենք ևս իրենց հերթին դժգոհում էին, թե պաշտպանու-

Սյան շրջանակում եղած արտադրարարի խոտն սպառվել է, մինչդեռ անասունները պետք է թարմ կանաչով սնվեին: Իհարկե, նոր արտադրարարը Հյուսիսային լեռնաթամբից հեռու չէին: Գրանք Մուսա լեռան ժողովրդի մեջ հուսալիցորեն պատասպանված էին, կողմնակի մարդու աշխատանքաների էին, անանցանելի: Բայց արդյոք կարելի էր վստահել հովիվներին, որոնք աշխարհի բոլոր կողմերում երազկոտ ծերունիներ ու պատանիներ են: Այս քնկոտ, ոչխարաբարտ արարածները դեռևս կարծում էին, թե ապրում են անսահման խաղաղությամբ՝ զբոսնելով: Մի խոսքով, մուսթարները զանց էին առել իրենց պարտականությունները և գոհանում էին, երբ ամեն առավոտ հովիվները որոշակի թվով մսացուներ էին բերում սպանդանոց (զրանց քաշը նոր արտադրարարում արածելուց հետո ավելացել էր): Իբրև ավագների խորհրդի անդամներ, մուսթարները ոչինչ չէին անում: Առավել անխիղճ և առավել հանցավոր էր երանց երկրորդ զանցառությունը, մի բան, որ նրանք չպետք է թույլ տային: Ավագների խորհրդի որոշումը նույնիսկ գրավար էր, Տեր-Հակոբյանի կողմից ստորագրված, ինչպես անհրաժեշտ էր համարել ծերակույտը: Անասունները՝ ժողովրդի ամենաթանկարժեք ունեցվածքը, չէր կարելի առանց դիմելու հսկողության թողնել ո՛չ գաղթականների արտադրարարում, ո՛չ երկու բարձունքների միջև, ո՛չ էլ ծովակողմյան մարգագետիններում: Խորհրդի այդ որոշումը մուսթարները թերացան կատարել, որը և համագոր էր այն մերժելուն: Չանց անվեց պաշտպանության որևէ միջոցառում: Մուսթարներն ապավինեցին աստծուն, հույս դնելով արտադրարարի քողարկված դիրքի և թուրքերի ծուլության վրա: Այս ապօրինի դադարների շուրջը ո՛չ իրար հետ էին խոսում, ո՛չ էլ մյուս ավագներին: Այսպիսով պայմաններ ստեղծեցին, որ թուրքերը ձեռք բերեն էժան հաղթանակ: Այդ հաջողության համար թուրքերը պարտական էին սեփական լրտեսներին:

Հետևակային երկու դասակ և զավթիներին մի ջոկատ հրամանատարացան գիշերով դուրս գալ և Բիթիասի մոտակա լեռնանցքով անաղմուկ բարձրանալ Մուսա լեռը: Լուսնային և գոլորշույն վերաբերյալ, իհարկե, ոչինչ չէր հրամայված: Չնայած գիշերն անլուսին էր, այս անգամ դորախումբը առաջ էր շարժվում տակտիկական կանոնագրքի համաձայն՝ առաջապահներով, լրտեսներով, եզրապահներով ու վերջապահներով: Յուրաքանչյուր քայլը ահուգողով ծանրութեթե էին անում: Այս սարսափախառն գոլորշույնն այն անգնահատելի դրամագլուխն էր, որ Գաբրիել Բագրատյանն ու նրա զինվորները նվաճել էին թուրքերի սրտում:

Թուրք զինվորները (մոտ կես վաշտ) գրպանի լուպտերներով դադատագողի եկան, կանգնեցին քնած հովիվների ու ոչխարների գլխին: Մինչև վերջին վայրկյանը զորախմբի հրամանատարը՝ մյուլավիմը, կարծում էր, թե գործը գլուխ չի գա առանց ընդհարման: Այդ պատճառով էլ զինվորները խիստ զարմացան, երբ իրենց զինաց տեսան ուղիղաձիգ մուշտակներ հագած մի քանի ծերունու: Սրանց հեշտ ու հանգիստ, լսալից աղմուկ բարձրացնելու սպանեցին: Անասուններն արեւածագից առաջ հովիտ իջեցրին այնպիսի աճապարանքով, կարծես կողոպուտին վտանգ էր սպառնում:

Այսպիսով, կտրվեց Դամլաջըքի ժողովրդի կենսական երակը: Կողոպտված անասունների մեջ էին բոլոր ոչխարները, խոյներն ու գառները, այծերի մեծ մասը, ինչպես նաև գաղթականների բոլոր ավանակները: Եթե մուսալեոցիները հույս դնեին իրենց անվթար մնացած անասունների վրա, ապա, ծայրահեղ խնայողության դեպքում, կարող էին դիմանալ երեք կամ չորս օր: Այնուհետև ամբողջ ժողովուրդը անխուսափելիորեն կանգնելու էր սովամահության առաջ:

Երբ Տեր-Հայկազունը վաղ առավոտյան իմացավ զարհուրելի լուրը, անհապաղ հրավիրեց ավագների խորհրդակցություն: Վարդապետը գիտեր, թե տեղի ունեցածը հոգեկան ինչ խոր ազդեցություն է գործելու ժողովրդի վրա: Ժուլիեթի դեմ բռնկված զայրույթից հետո Քաղաքաձորում ծայր էր առել ինչ-որ անհիմն, աննպատակ խլրտում: Դա պայթելու էր առաջին իսկ հարմար առիթով: Տեր-Հայկազունն ինչպե՞ս կուղենար թաքցնել աղետը կամ այնպիսի ձև գտնել, որ հանցանքն ու պատասխանատվությունը հեռացներ ավագների խորհրդից: Սակայն, ցավոք սրտի, դա անհնարին էր:

Ընտրյալները շտապ կամ դանդաղ, ըստ իրենց բնավորության և խղճի, շարժվեցին դեպի կառավարչատուն: Բոլորը ջանում էին շուտ հասնել նստասրահը, քանի դեռ որևէ անակնկալ չէր պատահել խորանի հրապարակում: Տղամարդիկ մասամբ հուսահատված էին թվում, մասամբ շփոթված:

Ի սեր ղգուշության, Տեր-Հայկազունն ավագներին պաշտպանելու նպատակով կանչել էր գաղթականների ոստիկաններից տասներկուսին: Չառել նուրհան էլլեռնին հրամայվեց աչալուրջ հետևել ճամբարի ներսում տիրող կարգ ու կանոնին:

Մինչ այդ ավագների խորհուրդը հազվադեպ էր նիստ գումարում լինիվ կաղմով: Իրականում գործերը ղեկավարում էր եռիշխանությունը: Գաբրիելը ռազմական գործերն էր վարում, Արամ Թովմասյանը՝ ներքին

Էարգապահությունը, իսկ Տեր-Հայկազունը, իբրև ժողովրդի առաջնորդ, լուրջ հարցերը լուծելիս հայտնում էր իր վճռական կարծիքը:

Այսօր, այս ճակատագրական պահին, հայտնվեցին բոլոր ավագները, բացի Գաբրիել Բագրատյանից, որը Ստեփանի թաղումից հետո երեք վրանի հրապարակից դեռևս դուրս չէր եկել: Պատվելի Արամն ու լավագույնը ուրեմն Գաբրիելին չի հանդիպի: Գլխավոր հրամանատարի գլխին անասելի աղետ էր եկել, և պատվելին այնքան անգութ չէր, որ նրա հետ իր քրոջ մասին խոսեր վերջին դժբախտությունից մի քանի ժամ հետո: Դրանից բացի, ամեն ինչ անվերծանելիորեն խճելվել էր: Թովմասյանն ընդառաջել էր Օվսաննայի այն խիստ պահանջին, թե վրանն իր ամբողջ կահ-կարասիով պետք է հանձնել տնտեսվար Քրիստափորին և հեռանալ մինչ այդ հարմարավետ համարված օթևանից՝ այդ «Բաբելոնից»: Կնոջն ու երեխային ուզում էր տեղավորել իր հոր նեղլիկ խրճիթում: Սրտի խորքում Արամը խղճում էր Օվսաննային, ցավում, որ կատարելու են այդպիսի անհաջող փոխանակություն: Մինչ այդ բնակարանային հարմարությունները բարձր զնահատող կնոջ մեջ հանկարծ արթնացել էր աղքատության, կարիքի ու դժվարությունների անդուսպ, հիվանդոտ մարմալ: Արամի սիրտն ամենից շատ ճմլվում էր Իսկուհու պատճառով: Նա հրաժարվել էր աղքատ վրա ճնշում գործադրելուց: Պատճառը բնավ էլ բարոյական հանդուրժողականությունը չէր, այլ այն ծանր իրողությունը, որ Իսկուհին, իբրև վարակիչ հիվանդի հետ շփվող անձնավորություն, այլևս ուրիշ ապաստան ունենալ չէր կարող, բացի վրանից, ուր տեղափոխվել էր վերջերս: Առողջապահական հանձնաժողովի հրահանգի համաձայն, Իսկուհին Քաղաքաձորի ոչ մի խրճիթում ապրելու իրավունք չուներ: Թովմասյանն ինքը ևս իրենց հատկացված վրանից հեռանալով, քրոջը դատապարտում էր խայտառակության, Իսկուհին Գաբրիելի և մահամերձ հիվանդի հետ միասին կաղմելու էր արատավոր երբեքություն: Այն, ինչ մինչ այդ ոչ ոքի տարօրինակ չէր թվում, աչք ծակող տեղափոխության պատճառով վերածվելու էր վտանգավոր իրողության: Այդպիսով, ինքը դառնալու էր իր քրոջ ստորաքման պատճառը, բույր, որին ջերմորեն սիրում էր:

Բագրատյանից բացի, ավագների խորհրդի ճակատագրական նիստին չէր մասնակցում մի անգամ ևս, թեև ձևականորեն ներկա էր: Դեղագործ Դրիգորը դեռևս անցյալ առավոտյան չէր կարողացել անկողնուց վեր կենալ: Մարմինը դարձել էր տձև զանգված, և ծերունին մատներն անգամ չէր կարողանում շարժել: Բժիշկ Ալթունին հուսահատված թերթեց իր «Թժկական ձեռնարկը», բայց գլուխ չհանեց լատիներեն ախթի-

անհամար հիվանդություններից: Այս անգամ նրան օգնության չեկավ սովորական ինքնամիթարությունը. «է՛հ, ի՞նչ օգուտ, եթե հիվանդության անունը գտնեմ: Մի՞թե ավելին եմ իմանալու»: Նա հիբքը կրկին տեղը դրեց. կարծես ամեն ինչ արդեն կարգին էր: Դեմքի ցամաքոտ արտահայտությունից այս անգամ հիվանդը չէր կարող կոահել նրա անճարակ վհատությունը: Դրանով ծեբունին ուզեց ցույց տալ, որ ինքը լավ բժիշկ է: Այնուհետև պատվիրեց չմրսել, հանգիստ պառկել: Ինչ վերաբերում է դեղորայքին, Դրիգորը կարող էր ամեն օր մի բան ընտրել իր ձեռքով պատրաստած դանազան դեղանյութերից: Բայց ծեբունուհու ոչինչ այլևս չէր կարող օգնել՝ ոչ դեղերը, ո՛չ էլ տաքությունը: Թիակ բանը, որ նա անհագ տենչում էր, անդորրությունն էր, ամեն ցավից զերծ պահող անդորրությունը: Այդ ցանկալի անդորրությունը նա չէր կարող վայելել իր պառլամենտական օթեանում: Նրա ցավերի մահճի և աշխարհիկ գործերի միջև վեր էր խոչանդում մի վսեմ անջրպետ: Ծեբունին հույս ուներ, թե դրքերից գոյաբաժ աչդ պարսպի հետևում կարող է լինել միայնակ, աղմուկից հեռու Սակայն պարզվեց, որ բանաստեղծության, իմաստության, գիտության ոչ մի հոգևոր պատենեչ բավականաչափ անթափանցելի չէ և չի կարող կաշկանդել քաղաքականության ստոր ժխորը: Այդ ժխորն այսօր սկզբից եեթ անհանգստացրեց հիվանդին: Առանձնապես աղմուկները մոլիթարներն էին: Իրարանցումով ու բորբոքվելով ջանում էին մեղմացնել իրենց հանցանքը: Վերջապես Տեր-Հայկազունը ոտքի ելավ, կանգնեց սենյակի իենտրոնում և հրամայեց, որ բոլորը նստեն: Իրեն հազիվ էր զսպում.

— Եթե այսպիսի ոճրագործություն կատարվեր ռադմաճակատում գտնվող զորամասում,— ձայնը բարձրացրեց նա,— ապա հանցավորները անխնա կգնդակահարվեին: Սակայն մենք գլխավորական գումարտակ չենք, այլ մի ամբողջ թշվառ ժողովուրդ: Եվ մենք ոչ թե մեղ հավասար ոստիի դեմ ենք պատերազմում, այլ պաշտպանվում ենք մեզ բնաջնջել ցանկացող, մեղանից հարյուր հազար անգամ գերազանց ուժից: Արդ, ինքներդ չափեցեք աստիճանն այն հանցանքի, որը ծեբունին է ձեր թեթևամտության և ստախոսության: Ես ձեզ՝ ստոր մոլիթարներիդ, ոչ միայն պետք է հնդակահարեի, այլև հրամայեի մաս-մաս անել: Երգվում եմ, ես այդ բանը ուրախությամբ կանեի և չէի երկնչի աստծո պատժից, եթե դա նվազագույն չափով գործին օգներ: Սակայն ստիպված եմ առերես ցուցադրել մեր միասնությունը, փրկել դեկավարության հեղինակությունը: Ստիպված եմ ձեզ՝ պարտազանց մոլիթարներիդ, թողնել ձեր պաշտոնում, քանզի որևէ մեկի պաշտոնագրկումից կտուժի կարգապահությունը: Ստիպված եմ նույնիսկ ինձ վրա վերցնել հանցանքը և կեղծ

հիմունքներով, ստոր պատրվակներով ավագների խորհուրդը պաշտպանել ժողովրդի արդար զայրույթից: Ինչ չհաջողվեց վախճանում ու կայմակամի, բինբաշուն ու յուզբաշուն, փայլուն կերպով գլուխ բերիք դուք, ով ավագներ և պատասխանատուներ: Մենք կորած ենք:

Գյուղապետներն ամոթահար կույ եկան: Նրանցից միայն մեկը յուզեց հեշտ ու հանգիստ հանձնվել, մեծահարուստ Թովմաս Քերուսյանը: Իրենց կանանց փեշի տակ մտած ամուսինները հաճախ առյուծ են կտրում տղամարդկանց հավաքույթներում: Քերուսյանն սկսեց աչքերը եռանդուն շլել և գլուխը տմբամբացնել: Հեղինակում ասաց, թե կան երջանիկներ, որոնք անասնապահությունից ու տնտեսվարությունից ոչինչ չեն հասկանում, սակայն հանգիստ խղճով մեծ-մեծ խոսում են: Ինքը՝ Թովմաս Քերուսյանը, երբեք անպատասխանատու գործ չի բռնել: Ամեն մարդ էլ գիտե, թե ինքը մութխարությունն նգույլալ խաչն ստանձնելուց հետո գիշեր-ցերեկ, տարեցտարի ինչեր է զոհել համայնքի համար: Որոշում կայացնելը և որոշում կատարելը տարբեր բաներ են: Եթե ինքը չպահանջեր նոր արոտավայրեր գտնել, ապա անասունները երկու շաբաթ տուաջ ձեռքից գնացած կլինեին և հիմա ոչ մի մարդ քաղցից չէր տանջվի այն պարզ պատճառով, որ բոլորն արդեն սովամահ եղած կլինեին: Եթե նոր արոտավայրերը գինված պահակների հսկողության տակ չեն եղել, ապա դա մազաչափ անդամ իրեն չի վերաբերում: Չէ՞ որ ինքը ձեռնահաս չէ ոսկմական գործերին, ուրևմն և պատասխանատու չէ: Այլ հարցերում ինքը չի թերացել: Մի խոսքով, ոչինչ չի խմացել: Քերուսյանը եզրափակեց հետևյալ գոռոզամիտ, սակայն անտրամաբանական ակնարկությամբ.

— Ի՞նչ եք ուզում ինձնից: Հոտերի կեսը իմ սեփականությունն էր, իմ աշխատանքի արդյունքը: Ծխոտ չե՞մ ասում: Դուք քիչ բան եք կորցրել, հա՛ իմ ամբողջ ունեցած-չունեցածը:

Յողոնօլուքի գյուղապետի հանդուգն ամբարտավանությունը թեալորեց մյուս մութխարներին: Սրանք յուզեցին ետ մնալ իրենց պաշտոնակցից: Ագիրի գյուղապետը Տեր-Հայկազունի երեսին շարտեց վարդապետի ապերախությունը: Պատմեց, որ ինքը անցյալ տարի իր տասնեկուսերորդ թոռան ծննդյան առթիվ Յողոնօլուքի եկեղեցուն հարչուր դուռուչ է նվիրել: Մի՞թե մոռացության է տրվել մարդու բարեպաշտությունը:

Մութխարների լեզուն լրիվ բացվեց: Չափը կորցրած սկսեցին գլուխները գովել: Բոլորը թվարկեցին իրենց երբեք կատարած զոհաբերությունները, հանգանակությունները, բարեգործությունները: Արտաս-

վաթոր հիշատակեցին, թե ինչքա՞ն են ողորմություն տվել, շահել ու պահել աղքատներին, այծեր ու ոչխարներ նվիրել սրան-նրան, փող տվել չքավոր հայրենակիցներին, որպեսզի սրանք գինվորական ծառայությունից փրկագնով ազատեն իրենց որդիներին։ Քրիստոնեական վարք ու բարքի բոլոր ապացույցները ասպարեզ հանվեցին։ Ողբալի իրադրության մեջ այնքա՞ն զվարճալի էր այդ դատարկամիտ և խորամանկ շեղումը, որ մարդկանց լավ ճանաչող Պետրոս Ալթունին սրտանց ծիծաղում էր։

Տեր-Հայկազունը Արամ Թովմասյանին աչքով-ունքով հասկացրեց, որ խոսի։ Սա գլուխը կորցրել էր։ Թեև հոսանքի հետ անմիջական առնչ-չություն չուներ, բայց, իբրև գաղթականի ներքին կյանքի տնօրեն, պատասխանատու էր այն ամենի համար, ինչ կապված էր սննդի հետ։ Պատվելու նիհար դեմքը չափազանց գունատ էր։ Երկար, սրածայր մատներով խաղում էր սև, կարճ մորուքի հետ։ Կարծես դա խանգարում էր իր տիրոջը։ Այդ պահին լուսավորչական եկեղեցու փոխանորդի և բազմազան քահանայի միջև գլուխ բարձրացրեց ինչ-որ թշնամանք, որը սակայն մեջտեղ չհանվեց։ Արամ Թովմասյանը տեղից բարձրացավ։

— Իմ կարծիքով ավելի լավ կլինի, եթե այլևս չխոսենք, թե ով է մեղավոր։ Ի՞նչ օգուտ դրանից։ Եղածը եղած է։ Տեր-Հայկազունն ինքն է ասում, թե մենք պետք է միաանություն հանդիս բերենք։ Պետք է նայենք առաջ, ոչ թե հո, գլուխ ջարդենք, թե ինչով ծածկենք կորուստը։

Սա միանգամայն հասկանալի, բայց և անհամարձակ ելույթ էր։ Տեր-Հայկազունը բռնուցքի մի հարվածով ընդհատեց պատվելու ճառը։

— Կորուստը ծածկել չենք կարող։

Մովսթարների թիկունքից հանկարծ հայտնվեց մի նոր, անսպասելի դաշնակից։ Հրանտ Ոսկանյանը, որը մինչ այդ, ի սեր Ժուլիեթի, ամեն օր սափրվում էր (իսկ դա իսկական հերոսություն էր, լուս հերոսություն, եթե հաշվի առնենք օձառի բացակայությունը), այժմ դեմքը թողել էր բախտի քմահաճույքին։ Բեղեքն ու մորուքը փարթամորեն աճել էին, հասել մինչև քթանցքերը։ Նեղ ճակատը ծածկվել էր երբեք չսափվող մացառանման մազերով։ Աքաղաղային նեղ, դուրս ընկած կրծքով և չափից ավելի երկար ձեռքերով թխաղեմ ուսուցիչը կատաղած կապիի տպավորությամբ էր թողնում։ Ուրբաթախոսը համաճարար հաստատ համոզված էր, որ ինքն իրավացի է, գուցե և ուզեց առիթից օգտվել, վրեժ լուծել Ժուլիեթից, Գաբրիելից, Տեր-Հայկազունից և մյուս աստիճանավորներից։ Բոլոր դեպքերում անզուսպ մոլուցքով հին երգը երգեց։

— Մի՞թե դեռևս չեք ուզում տեսնել ճշմարտությունը: Յոթ օր է ինչ շարունակ նույնն եմ կրկնում, կոկորդ եմ պատռում ձեզ համոզելու համար: Վերջապես ապացուցեց եք ուզում: Դեռ վիճում եք, թե ով է մեղավորը: Եվ Տեր-Հայկազունն ուզում է մեր հայրենակիցներին այդ մեղքի համար պնդակահարել: Ես հարց եմ տալիս, թե նա ի՞նչ հիմունքով է ավագների խորհրդի ուշադրությունը շեղում ճշմարտությունից: Ինչո՞ւ է շարունակ ժխտում, թե մեզ մասնակցություն չի: Դրանով ո՞ւմ է ուզում պաշտպանել: Մի՞թե թուրքերն առանց մեկնումների դավաճանության կարող էին իմանալ նոր արտադրանքի տեղը: Երբե՞ք, երբե՞ք: Ոչ մի օտար մարդ չէր կարող հայտնաբերել դրանք: Իսկ Գոնդազ Մարիսն ամեն տեղ քիթը խոթում էր, հոտոտում: Եվ սա դեռ սկիզբն է: Շուտով թուրքերը հանկարծ կհայտնվեն գաղթականների կենտրոնում: Այդ հույներ լեռան ծայրոտ կողմով, գահավեժ արահետով կարող է թուրքերին հանել անպաշտպան սարը:

Մուխթարներին հենց այդ էր պետք: Դեպքի նոր լուսաբանմամբ վերականգնվում էր նրանց արժանապատվությունը, թեև Ոսկանյանի ասածին բնավ չէին հավատում: Թուվմա Բեբուսյանն աչքերը մտահոգ բարձրացրեց դեպի երկինք, ապա շուրջը նայեց: Ինքը երիտասարդին մոտիկից չէր ճանաչում (սկիզբը դիվանագիտական երանգ ուներ), բայց երբ Բագրատյանը նրան հյուրընկալեց, ինքը ենթադրեց, թե հույներ արժանավոր մարդ է: Սակայն տեղի ունեցածից հետո ստիպված է համաձայնել ուսուցիչ Ոսկանյանի ասածին, թե Մարիսը երեխա մասնիչ է կամ նույնիսկ թուրքերի վարձկան լրտեսը: Այլ կերպ չէր կարելի բացատրել դժբախտությունը:

Մուխթարների խումբը խուլ ձայնակցեց: Յոթ տղամարդ ահագին աղմուկ կարող են բարձրացնել ոչ միայն կառավարչատան պես փոքրիկ սենյակում, այլև ավելի մեծ շինքում:

Հրանտ Ոսկանյանն իր ճղճղան ձայնով կարողացավ խառնել, տակնուվրա անել ձայների շիւան: Եթե մեկը սենեկում գաղափարով է տարված, ապա ընդունակ կլինի նաև ազդելու ուրիշների, նույնիսկ ավելի մեծ հավաքության ղուլ: Սրանով պետք է բացատրել քաղաքական քարոզիչների ազդեցության գլխավոր գաղտնիքը, քանի որ այդ մարդիկ ոչինչ չունեն, բացի սահմանափակ բառակույտից և ձայնի դիվալին հրապույրից: Մուխթարներն ու ավագներից մի քանիսը պատրաստակամորեն անձնատուր եղան Ոսկանյանի առաջացրած լարվածությանը: Դա իրենց օգտին էր:

Ուսուցիչ Հաբեթ Շատախյանը ոչ մի կերպ չէր կարողանում իր ձայնով խլացնել ժխորը: Այրող ցամաք էր լցվել իր վաղեմի ախո-

յանի դեմ, որի գոյութունն իր կողքին ստիպված հանդուրժում էր արդեն ութ տարի:

— Ոսկանյա՛ն,— գոռաց նա,— ես քեզ ճանաչում եմ: Դու խաբե-
րա ես և անպարար: Դու միշտ էլ սրիկա ես եղել, քո կյանքի ամեն ժա-
մին: Դու միայն ուզում ես թուք ու ցեխ նետել անմեղների դեմքին: Դու
վարկաբեկում ես Գոնզալզ Մարիսին նրա համար, որ նա ուսչալ, քա-
ղաքակիրթ մարդ էր, գրեթե Ֆրանսիացի: Նա ինձ ու քեզ պես չի ծնվել
կեղտոտ գյուղում, դատապարտվածի պես ամբողջ կյանքում մի տեղ
չի նստել ու լճացել: Դե, ես գոնե Գաբրիել Բագրատյանի հղբոր բա-
րության շնորհիվ որոշ ժամանակ ուսանել եմ Շվեյցարիայում, մինչ-
դեռ դու աչքքանին էլ չես արժանացել, Մարաշից դենձ քիթդ դուրս չես
հանել: Ես թույլ չեմ տա, որ կեղտոտ անասունները վարկաբեկեն Բագ-
րատյանի ընտանիքը: Այդ մարդուն բոլորս երախտապարտ ենք: Ոս-
կանյա՛ն, դու մրտուում ես ոչ միայն հույներն, այլև տիկին Ժուլիենթին,
քանի որ նա ծիծաղելի էր համարում քեզ ու քո վարքուբարքը, քե՛զ,
զաճաճ խելադար՝ քո ոտանավորներով ու քո գեղադրությամբ հանդերձ...

Ան անարդարացի մեղադրանք էր: Ոսկանյանը Ժուլիենթին հան-
դեպ երբեք ստոր ցանկություն չէր զգացել: Կնոջ ճաճանչափայլ վեհու-
թյան հրկրապաշտությունը, նրա շքախմբում գտնվելու սիրատուոր, ան-
տրտունջ համակերպումը սրբազնագույն զգացմունք էր, որին ուսու-
ցիչը անձնատուր էր եղել իր ամբողջ էությանմբ, երբեք չչեղմացած սրբ-
տով, հակառակ սեփական բնավորության: Եվ կանացի գեղեցկության
այս մաքուր պաշտամունքին մահացու վիրավորանք հասցվեց ամենայն
նեղությունմբ: Ոսկանյանն արդեն չէր ծղրտում: Նա մոռալ արժանա-
պատվությամբ պատասխանեց.

— Քո Ֆրանսուզու հարգանքին կարոտ չեմ: Ինքն ավելի է կարոտ
իմ հարգանքին: Սեփական աչքով տեսանք, թե դրանք ինչ մարդիկ են:
Վկա է աստված...

Եվ զաճաճը դեմագոգիկ հայտարարությամբ դիմեց մովսթարներին.

— Ես օրհնում եմ մեր մայրերին, մեր կանանց ու աղջիկներին,
որոնց առաջ պետք է ծունկի գա այդ գոռոզամիտ եվրոպացի կինը:

Այս դիպուկ արտահայտությունն արժանացավ ծափահարության:
Ոսկանյանն ամբողջ զգրությամբ նետվեց իր հակառակորդի դեմ.

— Իսկ քեզ, ապո՛ւշ Շատախյան, կասեմ, որ դու հարյուրապատիկ
ծիծաղելի էիր քո առողջանությունմբ, քո «խոսք ու գրույցով», քո կոտ-
րատվելով:

Եվ վարպետորեն սկսեց ցուցադրել Շատախյանի ինքնահավան
Ֆրանսերենը: Առանց խոսքեր արտասանելու ոնգային ձայնավորներ և

պայթուցիկ բաղաձայններ էր հեղեղում: Անխուսափելի սովամահութեան առթիւ հրավիրված խորհրդակցութիւնը վերածվեց անախորժ խեղկատակութեան: Ժողովրդականների մի մասը ծիծաղից դալադւում էր, հավանութեան տալով Ոսկանյանի ծամածուծութիւններին: Ի՞նչ արած, դամարդեալին բնավորութեան մեջ արմատացած հավիտենական երեխայութիւնն էր:

Տեր-Հայկազունը, որն այսօրվա նիստը հովազային անակնկալ ուսույունով բացեց, այժմ տեղից չէր շարժւում, մի բան, որ ուղղակի անհավատալի էր: Կարծես կիսափակ աչքերով և լուռ նստած՝ նա ինչ-որ նպատակ էր հետապնդում, ի մի էր բերում իր խոհերը: Գուցե և դա հոգնած մարդու զգմանք և անտարբերութիւնն էր, որի դեմ ոչ մի փրկկութիւն չկար:

Բժիշկ Ալթունին քրթմնջալով հենվեց իր գովազանին, տեղից բարձրացավ.

— Կարծում էի, թե Տեր-Հայկազունը մեզ կանչել է դժբախտութիւնը քննելու: Ես քո ներկայացման համար բնավ էլ նախապատրաստված չէի, Ոսկանյան, ես ամէլի դբադված մարդ եմ, քան դուք՝ վարժապետներդ, մանավանդ որ վաղուց դպրոցով չեք դբադվում, ինչպես նկատել եմ: Ձեր սաներն էլ նման են ձեզ: Ոսկանյան, իբրև բժիշկ, ուզում եմ ասել, որ դու մի խեղճ ու կրակ խելագար ես: Այն երիտասարդը մեզ մոտ եկավ մարտ ամսին: Երաշխավորական նամակ էր բերել մեր դեղագործի անուումով: Այն ժամանակ Հայկալի վալին անգամ ոչինչ չգիտէր տարագրութեան մասին: Մի՞թե քո կարծիքով հույներ դեռևս պարնանք մեզ մոտ եկավ, որ Մուսա լեռան նոր արոտավայրերի տեղը թուրքերին մատնի իբրև լրտես: Հը՞, Երևում է, թե Մարաշի ճեմարանը ի՞նչ խելացի մարդիկ է կրթում:

Հրանտ Ոսկանյանը՝ այդ հուսալի քաղաքագետը, ինչպես հայտնի դարձավ այսօր, հաստատ գիտեր, որ տրամաբանական որևէ սխալ չի կարող իր դործին վնասել: Հետևողական դատողութիւնը ճիգ ու ջանք է պահանջում, իսկ ոչ ոք իր միտքը չէր ուղի լարել: Երբ հակառակորդին արհամարհանքով կշտամբում են, ապա ժողովականների մեջ գլուխ է բարձրացնում գահունակութեան դգացումը: Ուսուցիչ Ոսկանյանը հենց այդ դագցման վրա էր հուշոր դրել:

— Հնարավոր է,— խոսքի տակ շմնաց նա,— որ դու, բժիշկ, հիսուն կամ վաթսուն տարի առաջ բժշկութիւն ես սովորել, բայց թե այսօր ո՞վ կարող է ստուգել: Քո հնացած գրքից մեկ-մեկ ինչ-որ որդեր ես փոքրիւում, հանում: Դու և դեղագործը շատ եք իրար նման: Նա էլ մեր միտքը տարիներ շարունակ պղտորեց իր գրադարանով: Գրագ

կգամ, որ նրա գրքերի էեսը դեղեցիկ կազմերով չդրված թղթեր են: Այանքի մասին էլ դուք, ծերունիներդ, նույն պատկերացումն ունեք, այլապես կիմանայիք, որ կառավարությունը պատեճազմի սկզբից ևեթ հայկական շրջանները լրտեսներ էր ուղարկում, այն էլ քրիստոնյաներ, որ ոչ ոք գլխի չընկնէր...

Ի՞նչ հա, ի նպաստ մշակութարների, բացեց իր վերջին հաղթաթուղթը.

— Այս բոլորի պատճառն այն է, որ այս ալեսոր պարոնայք կապված են Բագրատյանի ընտանիքի հետ: Այդ հարուստները Շատախյանի նմաններին վաշխառուական միջոցներով Եվրոպա են ուղարկում: Մի՞թե բոլոր դժբախտությունների պատճառը մեծահարուստները չեն: Մեզ օտար են արևելքում ծնված այդ եվրոպացիները: Դրանց անմաքուր գործարքների պատճառով հայ ժողովուրդը կործանվում է:

Մրանով նա դիպավ գեղջկական հոգիների ամենանուրբ լարին: Թովմաս Քերուսյանը պրպտեց իր հեռու-հեռավոր հուշերը, աչքերն ալիլի սաստկորեն շլեց.

— Մերով Ավետիսն էդպիսին էր: Առևտրական գործերով միշտ գնում էր Հալիպ, Ստամբուլ, Եվրոպա: Տարին մի երկու ամիս էլ գյուղում չէր մնում: Իսկ ես ոչ մի անգամ հեռու տեղեր չեմ գնացել: Ի՞նչ է, ես չեմ կարող: Դրա համար կողակիցս հոգիս էնքան է հանել...

Միանգամից մոռացության տրվեցին, միտվեցին եկեղեցու և դպրոցի հիմնադրի բարեգործությունները, չնայած այդ մարդու հայրենասիրությունը նրա մահից հետո էլ բարիք և օրհնություն էր սփռում Յոզունուրի հովտից շատ ու շատ հեռու:

Գրքերի պարսպի ետևում ինչ-որ բան շարժեց: Ամրոցի նեղ ճեղքից տնքալով ու հառաչելով հայտնվեց սպիտակ, երկար շապիկ հագած մի կերպարանք: Գրիգորն է՞ր՝ երգվյալ ամուրին: Երեկվանից հագել էր մահվան շապիկ: Ձէր ուզում, որ Նունիկը կամ գերեղմանափորները հարության գեեսու հագցնեն: Այդ պատճառով էլ ինքն էր իրեն մատուցել այդ վերջին ծառայությունը: Գիտե՞ր, որ չի ապրի այնքան, մինչև թուրքերը գրավեն Դամասքը: Գեղին այտերի վրա խոր փոսեր էին առաջացել, ուր կարելի էր հինգ զուռուշանոցներ տեղավորել: Ուսերը բարձրացել, հասել էին ականջներին: Ձեռքերն ու ոտքերը ուռել, պաշձել էին տձև կոճղեր: Երբ վերջապես ամուր հենվեց գրքերի արանքում բացված ճեղքին, փորձեց իր ձայնին տալ իմաստունին հատուկ սովորական խուլ, անտարբեր շեշտը: Բայց դա նրան այլևս չհաջողվեց: Բառերը հնչեցին կցկտուր, դողդոջուն.

— Այս վարժապետը... Դրա վրա շա՛տ ու շա՛տ եմ շարժարկեմ... տարիներով... Գիտունների և բանաստեղծների արյունն եմ... մեզը ներարկել... Կարծում էի, թե ընդունակ է, կարող է մարդ-հերշտակ դառնալ... Ի՞նչ մոլորություն... Ով անասուն է ծնվել, նա մարդ չի դառնա... Կարծում էի, թե սա միայն իր աղբի մասին չի մտածում... Բայց այս վարժապետը շատ ավելի ստոր է, քան միայն աղբի մասին մտածող խեղճ արարածները։ Վե՛րջ, սա կորած մարդ է... Այնինչ իմ հյուրը... ես մինչև հիմա լուռ եմ... Մարիսը հրաժեշտի ժամանակ ձեռքս սեղմեց, խոստացավ, որ Բեյրութում ամեն ինչ կանի մեզ համար... կղիմի հյուպատոսներին...

Գրիգորն այնքան նվաղեց, որ ալլես շկարսդալալ շարունակել։
Ոսկանյանը վրա տվեց։

— Հապա որտեղի՞ց էր ձեռք բերել իր անձնագրերը... Դատարկ խոսքերի հավատում եք, այնինչ արևի լույսի պես սրայծառ իրողությունը չեք հավատում։

Մուկթարների միտքը կարծես լուսավորվեց։ Իսկապես, հույնը որտեղի՞ց էր ձեռք բերել իր անձնագրերը։ Պատվելի Արամը ոտքի թռավ։

— Վե՛րջ տուր, Ոսկանյա՛ն։ Անտանելի հիմարություններ ես դուրս տալիս։ Մի ամբողջ ժամ է, ինչ ոչ մի մարդ խելքը գլխին խոսք չի ասել։ Մինչդեռ երեք օր հետո սովի ենք մատնվելու...

Թխադեմ ուսուցիչը ոչ մի կերպ չէր կարողանում սթափվել իր շարարտությունից։ Կարծես այդ պահին նա ուզում էր ամեն ինչ անել, դուրս թափել այն ամենը, ինչ կուտակվել էր ամբողջ կյանքում՝ ատելություն, վիրավորանք, կատաղություն։ Նա բարձրաձայն հրապարակեց այն բամբասանքը, որի շուրջը ամենադրպարտասեր կանալք անդամ շշուկով էին խոսում։

— Ահա՛, պարոն պատվելի՜ն էլ։ Ուրիշ կերպ չի էլ կարող վարվել, քանի որ իր քրոջ միջոցով Բագրատյանի հետ ազգական է դարձել։

Արամն ուզեց նետվել Ոսկանյանի վրա, բայց ինչ-որ մեկի գորեղ բազուկները նրան ետ պահեցին։ Մեքոնի Թովմասյանը խեցեցետի պես կարմրելով՝ գոռաց և մահակը բարձրացրեց։ Սակայն Տեք-Հայկադունը ավելի արագաշարժ դանվեց, քան երկու Թովմասյանները։ Նա կառնեց ուսուցչի անօձիք վերնաշապկից։

— Ոսկանյա՛ն, ես երկար քեզ հանդուրժեցի, որ դու ապացույցես, ինչ-որ պետք է ապացուցեիր։ Այժմ բոլորս արդեն գիտենք, թե որտեղից է գալիս ամբողջ գարշահոտությունը, ով է մարդկանց հոգին թունավորում։ Ես դա վաղուց էի զգում։ Ժողովուրդը քեզ ավագ ընտրեց, քանզի դու վարժապետ ես։ Սակայն քեզ դարձյալ վերադարձնում եմ ժողո-

վերդին և ամենայն ինչ կբացատրեմ քո վերաբերյալ: Արդ, դո՞ւրս կորիւր ալստեղից: Քեզ մեկընդմիշտ զրկում եմ մեր խորհրդակցություններին մասնակցելու իրավունքից:

Հրանտ Ոսկանյանը գոռոզուաց, թե ինքը հաշվի չի առնի այդ որոշումը: Ինքը հենց այդ նպատակով էլ եկել էր. ուզում էր հեռանալ շահակրատների ու ծերունիների միությունից, որին այսօր կամ վաղը ժողովուրդը, միանգամայն տեղին, վռնելու է: Չնայած կատաղի բառակարկուտին, նախկին ուրբաթախոսը չկարողացավ իր խոսքն ավարտել, քանի որ Տեր-Հայկազունը մի քանի վայրկյանում ոտքի փառահեղ հարվածով նրան դուրս շարտեց և դուռը ծածկեց:

Անբարյացակամ լուսթյուն տիրեց: Մուխթարներն իրար նայեցին: Ժողովրդապետի բռնակալական վարմունքը վտանգավոր էր: Տեր-Հայկազունը նույն ձևով կարող էր հաշիվ մաքրել նաև ուրիշների հետ: Որևէ ընտրյալ կարող էր վտարվել միայն համաժողովրդական քվեարկությամբ և ոչ թե մի պաշտոնյայի քմահաճույքով, որքան էլ բարձրաստիճան լինեի այդ պաշտոնյան: Եվ այն պահին, երբ անխուսափելի սովամահության ուրվականը հսկայական քայլերով վայրկյան առ վայրկյան մոտենում էր Քաղաքածորին, Թովմաս Քերուսյանը հազաց, տըմբտըմբացրեց ճաղատ գլուխը և սահմանադրական հիմունքներով առարկեց ավագների խորհրդի անդամներից մեկի վարքագծին: Տեր-Հայկազունը իրավասու է վերջնական վճիռ կայացնելիս, եթե խոսքը վերաբերում է որևէ առաջարկ ընդունելուն կամ մերժելուն:

Առաջին անգամ գլուխ բարձրացրեց օպոզիցիան: Մուխթարներից բացի, հակառակորդ բանակի կողմն անցան նաև երիտասարդ ուսուցիչներից մի քանիսն ու գլուղական մի քահանա, որը թշնամաբար էր տրամադրված Տեր-Հայկազունի դեմ: Գլուխները կորցրած, զայրույթից ու շփոթմունքից քրտնաթոր նստած էին հայր և որդի Թովմասյանները: Մնացած բոլորը, ամենից առաջ Տեր-Հայկազունը, առանց այդ բանը ցանկանալու կամ գիտակցելու, պատկանում էին Բազրատյանի կուսակցությանը: Ի դեպ, մեծ աղետի փոխալին, օրակարգի կենտրոնում Բազրատյանն էր:

Երբ Տեր-Հայկազունը կոպտաբար ընդհատեց բոլոր կողմնակի հարցերի քննարկումը և ուղեց անցնել կենսական խնդրի լուսաբանմանը, արդեն շատ ուշ էր: Խորանի հրապարակում կասկածելի աղմուկ բարձրացավ: Ավագների խորհուրդը պարտավոր էր անմիջապես միջամտել:

Հրանտ Ոսկանյանը խեղճ ու կրակ մարդ էր: Եվրոպական հասարակության մեջ նրան կհամարեին չակերտավոր մտավորական, այսինքն՝

միջնակարգ կրթութեան տեղ մի մարդ, որը չի կարող ապրել իր ճակատի քրտինքով, հեղհեղուկ բնավորութիւն ունի, գոյութեան դաժան պայքարում չի կարողանում իր տեղը գտնել, ամենուրեք էտ է մղվում, սուլած-ծարավ, դիրքի ու իշխանութեան ետեւից է քնկնում, հայրամաշ լինում։ Այլ պարագաներում Ոսկանյանի արարքն անմիջ խենթութիւն է համարվեր, սակայն այստեղ, Դամաշքում, դա ծանր խորհրդածութիւնների առիթ էր տալիս։ Ոսկանյանը մեն-մենակ էր, և այնուամենայնիւ նա առնչութիւն ուներ մի այլ աշխարհի՝ մութ ու անծանոթ աշխարհի հետ, որը միայն այսօր փոքր-ինչ զգացնել տվեց իր գոյութիւնը։ Այսպէս թե այնպէս, այդ աշխարհի վրա Ոսկանյանը ժողովրդական կոմիսար էր կարգված։ Այդ դերում նա ստիպված էր ձախողվել իրրի «մտավորական», նրա պարտութիւնը չէր հետաքրքրում միայն Սարգիս Կիլիկյանին։ Ռուսը լուսկաց, ինքնամիտի մարդ էր, թեև համարվում էր դասալիքների անթաղ արքան։ Եթե նույնիսկ դառնում էր այս կամ այն իրողարժութեան կենտրոնական դէմքը, միեւնոյն է անձնապէս մնում էր չեզոք, իբրև կուռք կամ անդրաշխարհից եկած ոգի։ Նրան շատ հարմար էր «մորե մենակ» պատկերավոր և տխուր արտահայտութիւնը իր ամենասառցեղեն իմաստով։

Կիլիկյանից բացի՝ երեսուներկու օրում Հարավաբերդում հայտնվել էին ավելի քան ութսուն դասալիք։ Շատ գեպքերում «դասալիք» արտահայտութիւնը քողարկում էր այս կամ այն մութ անձնավորութեան նվաղ պատվավոր կոչումը։ Այս մշտական համալրման պատճառով տարածայնութիւններ էին ծաղում Բագրատյանի և Տեր-Հայկազունի միջև Գլխավոր հրամանատարի կարծիքով չպետք է հրաժարվէին երիտասարդ հմուտ ռազմիկներից, մինչդեռ վարդապետը կասկածի տակ էր առնում ոչ միայն հետզհետե ավելացող անհայտ մարդկանց օգտակարութիւնը, այլև հայկական ծագումը։ «Դրանցից մի երկուսը կարող են ավազակներ լինել,— վարդապետին հանդատացնում էր Գաբրիելը,— բայց դրանք հիանալի կովճիւղներ են»։ Նման դեպքերում նա մտաբերում էր իր թեթև գվարդիայում ծառայող դասալիքներից մի քանիսին, որոնք ճակատամարտերում իրենց լավ էին դրսևորում։ Բագրատյանը մտադիր էր իր շտաբը հաստատել այդ կասկածելի զորախմբի շրջանակում, որպէսզի դասալիքների սանձն իր ձեռքին պահեր։ Սակայն դեռևս չէր կարողանում բաժանվել իր սիրեցյալ տասնյակների դինվորներից։ Միայն Ստեփանի մահից հետո այլևս չերևաց հյուսիսային գիրքերում։

Մի քանի օր առաջ խղրրբեղցի անճարակ հրամանատարը տենդով ծանր հիվանդացավ, և նրան տեղափոխեցին սուր վարակիչ հիվանդների անտառակը։ Այդ օրից ի վեր Հարավաբերդի կարգապահու-

թյան միակ տնօրենը Ոսկանյանն էր: Մա աշխատում էր նմանվել Բագրատյանին: Քնում էր դասալիքների հետ, ամբողջ օրն անց էր կացնում նրանց հետ: Բայց դա դժվարին գործ էր: Ողորմելի թզուկը ստիպված էր շարունակ ճիգ ու ջանք թափել, հարմարվել ամեն սաստանայություն տեսած ստահակներին, հաճոյանալ: Ստիպված էր գիշեր-ցերեկ ավագակ ձևանալ, իր ուժից վեր գործեր բռնել: Ժուլիկթի հասցրած վիրավորանքը դեռ չէր անցել, և հենց այդ պատճառով էլ փոքրամարմին ուսուցիչն այնքան տարօրինակ ելույթ ունեցավ, ավագների խորհրդում փորձարկեց իր «հեղափոխական» խառնվածքը: Ի դեպ նա շատ էր հպարտանում իր այդ տապալմամբ, ինքն իրեն մեծարում էր «հեղափոխական» տիտղոսով:

Հարավային հատվածը մեկուսացած էր, հեռու էր թե՛ խորանի հրապարակից, թե՛ կարգապահության ոլորտից, թե՛ ղեկավարության աչքից: Ժողովուրդը որոշակի երկյուղով էր վերաբերվում այս հատվածի զինվորներին: Այն ժամանակ, երբ Հյուսիսային լեռնաթամբի և Քաղաքածորի միջև մշտապես գոյություն ունեւ աշխույժ հաղորդակցություն, Հարավաբերդի ժայռերի մեջ հազվադեպ էին երևում հատուկենտ հետաքրքրասերները: Պատճառը ո՛չ ճանապարհի հեռավորությունն էր, ո՛չ էլ այն, որ դասալիքներն ընտանիքավոր չէին: Երբեմն-երբեմն Բագրատյանը մարդիկ էր ուղարկում իրադրությունն ստուգելու: Սրանք գլխավոր հրամանատարին առանձնապես գոհացուցիչ բաներ հաղորդել չէին կարող: Պարզ էր. դասալիքները պետք է երախտապարտ լինեին, որ հասարակությունն իրենց ապաստան է տվել, որ այլևս սովալուկ կյանք չեն վարում, սնվում են մարդավայել ձևով: Իսկ թե իրականում դրանք որքա՛ն էին կապված նույն հասարակության հետ, ինչպիսի՛ն էր այդ մարդկանց անձնվիրությունը, ոչ ոք չգիտեր, ոչ ոքի մտքով չէր անցնում: Հարավաբերդն առանձին աշխարհ էր: Ոչ մեկին չէր հետաքրքրում, թե այստեղ ինչ կյանք են վարում զինվորները: Ի հատուցումն կանոնավոր սննդի, նրանք պաշտպանում էին Հարավաբերդը: Ուրիշ ոչինչ: Այս չկնքված պայմանագրի համաձայն, դասալիքները ևս մինչ այդ գրեթե չէին հետաքրքրվել Քաղաքածորով, խորանի հրապարակով, ավագների խորհրդով: Հասարակական վայրերում շատ հազվադեպ էին երևում:

Այսօր, ծանր աղիտի առավոտյան, թերևս առաջին անգամ դասալիքները մեծ խմբով ոտք դրին գաղթական: Որոշակի ոչ մի նպատակ չունեին: Ուղղակի ինչ-որ բանի հոտ էին առել: Այդ կարգի արարածները հավիտենական ցանկություն ունեն հետաքրքրվել զանազան խառնակություններով, միանգամայն դատարկ բաներով, միայն թե դա նորություն լինի:

Խորանի հրապարակում մարդիկ հաճախակի էին հավաքվում, հուզված քննարկում օրվա այս կամ այն իրադարձությունը: Հաճախ դա լինում էր ուրբաթ օրը, երբ Տեր-Հայկազունը դատ էր վարում: Դատավարությունից հետո հակառակորդ կողմերը մի կողմ քաշված՝ շարունակում էին վիճաբանել բերանբացների ակտիվ մասնակցությունը:

Այս անգամ տեսարանը բոլորովին այլ էր: Ճիշտ է, կանայք դարձավ մեծամասնություն էին կազմում, բայց բազմաթիվ զինվորներ էին հավաքվել: Ահավոր լուրը լսելուն պես նրանք վաղ առավոտյան թողել էին առաջավոր զիծը, շտապել Քաղաքաձոր: Բազմությունը միացել էր նաև նունիկն իր ողբալի խմբով: Գերեզմանաբնակներն առանց Տեր-Հայկազունի հետ բանակցելու, իրավունք էին համարել տեղափոխվել նոր գերեզմանատան մոտերքը: Քաղաքաձորցիները սոսկալի հայհուդում էին այդ անցանկալի հյուրերին, որոնք խժուում էին իրենց խղճուկ պաշարները: Անշատիկու ոչ մի հնար չկար: Այդ մուրացիկները բազմությանն ավելի գորշ տեսք էին տալիս: Այստեղ էին հավաքվել նաև դպրոցական երեխաները, որոնք վերջին ճակատամարտից հետո մնացել էին առանց հսկողության, երես էին առել, վայրենացել: Անշուրհասներն աղմկում էին, անկարգություն անում:

Ընդհանուր սարսափի իրարանցման մեջ իրենց ավելի հանդիստ էին պահում ժողովրդի ամենաստորին խավին պատկանող մարդիկ՝ չքավոր գյուղացիները, ծառաները, արհեստավորների աշակերտները: Աղմկոտները միջին խավն էր, այսպես առած «մանր հողատերերը»: Սրանք խելահեղ շարժումներ էին անում, գլխարկները նետում գետին, վնասում իրենց մաղերը, թափահարում բռունցքները: Ստացվում էր հուսահատության տարօրինակ պար: Սակայն նրանց վհատության պատճառը մոտալուտ սովամահությունը չէր: Դրանք ցուցամուկներ էին: Այնպես էին գոռգոռում, կարծես զրկվել էին իրենց սեփականությունից, վերջին ունեցվածքից: Եթե մարդ հավատար դրանց ողբին, կարելի էր այն սպավորությունն ստանալ, թե թուրքերն ամեն մեկից հարյուր հազարավոր ոչխարներ էին կողոպտել: Այս փոքրիկ հողատերերից յուրաքանչյուրը մտացածին թվերով բազմապատկում էր իր սեփական կորուստը: Ոչ ոք չէր մտածում, չէր էլ ուզում մտածել, որ կողոպտված հոտերը վաղուց արդեն հանրային սեփականություն էին, ուրեմն և ոչ մի առանձին մարդ որեւէ բան չէր կորցրել, որ յսթ գյուղի մեծաթիվ հոտերն ու նախիրները հալվել, սպառվել էին, մնացել էին դրանց չնչին մասը: Վերջապես չէին մտածում, որ այդ ամբողջ լացուկոծը, աղմուկ-աղաղակը լիովին անօգուտ էր, անտեղի: Ընդհանուր վայնասունը ոչ այլ ինչ էր, և թե ոչ երկյուղի, պարծենկոտության և ցնորամտության հիվանդա-

գին խառնուրդ: Դա նման էր Ոսկանյանի մտապատրանքին, որը նա կապում էր դավաճանություն հետ: Անմատությունը ավելի ու ավելի նենգորեն էր պղտորում մառդկանց հոգին:

Անպատեհի հարվածից ապշած միամիտ ժողովուրդը սկզբում վըշտացած լուռ էր: Մարդիկ երկյուղով հարցեր էին տալիս ավելի բանիմացներին: Բայց քիչ հետո մանր հոգատեղերի վրդովմունքը փոխանցվեց բազմությանը: Մուխթարները պետք է այդ հողատեղերի դեմ պայքարեին: Տեր-Հայկազունը գյուղապետներին նախապես ուղարկել էր, որ սրանք իրենք համտես անեն իրենց եփած ճաշը: Իբրև գործադիր իշխանության ներկայացուցիչներ, նրանք էին կապ ստեղծում ավագների խորհրդի և ժողովրդի միջև: Մուխթարների եփած ճաշի առաջին իսկ մի քանի գդալը մնաց նրանց կոկորդում: Մարդիկ խմբովին վրա հասան և ամբողջ հրապարակով մեկ սկսեցին քաշքշել գյուղապետներին: Սրանց արդարացման բոլոր փորձերն ի դերև ելան: Մարդիկ զայրացած գոռում էին:

— Միայն դո՞ւք եք մեղավոր, միայն դո՞ւք:

Մի համեստ սուտ, երևի գրությունը փոքր-ինչ թեթևացներ: Կարող էին ասել, թե, իբր, չնայած դժբախտությանը, գաղթականը դեռևս շատ գաղտնի պաշարներ ունի: Եվ բազմությունը կհավատար: Դրությունը հիրավի թեթևացած կլիներ, քանի որ Մուսա լեռան համար մի քանի օրը վիթխարի ժամանակամիջոց էր: Սակայն մուխթարներից ոչ մեկի գլխով չանցավ այդ փրկարար միտքը, ոչ ոք որևէ պատիր հեռանկարով չհուսադրեց ժողովրդին՝ զոնե բորբոքման պահին:

Թովմաս Քեբուսյանը սովորաբար հավասարակշռված մարդ էր, բայց նա էլ գլուխը կորցրել էր: Ոսկանյանի ազդեցության տակ ընկնելով՝ ուզեց բազմության ուշադրությունը շեղել, ընդհանուր վրդովմունքին տալ այլ ուղղություն: Դա ամենավատթար և ամենավտանգավոր միջոցն էր: Հայտարարեց, թե դավաճանություն է կատարվել: Խաղաղ ժամանակաշրջանում ժողովուրդը լավ հոտառություն ունի. անսխալ ճանաչում է մարդկանց, իսկույն կոահում է, թե ի՞նչ է նրանց ասածի բուն էությունը: Նրա կասկածամտությունն անգամ առողջ է: Այս տեսակետից ուսուցիչ Ոսկանյանի ասածները մարդիկ երբեք լրջորեն չէին ընդունում: Բայց այս անգամ մուխթարների օգնությամբ նա հաջողության հասավ: Նույն բազմությունը, որ առօրյա կյանքում մեծ-մեծ խոսողներին թերահավատությամբ էր վերաբերվում և նրանց դիմակազերծ անում, ճակատագրական պահերին զոհ է դառնում: Դրանից բացի, կան անորոշ, տարտամ հասկացություններ, որոնք ավելի ուժեղ են ներգործում: «Դավաճանություն» բառը ևս այդպիսի հասկացու-

թյուն էր: Միայն սակավաթիվ մարդիկ կարող էին պարզ պատկերացնել, թե դա ի՞նչ առնչություն կարող է ունենալ իրադարձության հետ: Համենայն դեպս թշնամական բոլոր բնազդները պոռթկացին, բայց ոչ այն ուղղությամբ, ինչ ցանկալի էր մոլիսթարներին: Չորս կողմից սկսեցին գոռգոռալ, թե ղեկավարները, բոլոր երևելիներն ու մեծամեծները կողմել են ժողովրդին կործանել, միայն թե իրենց գլուխներն ազատեն: Դրանք սլատճառ դարձան, որ մարդիկ բարձրանան Մուսա լեռը, դատապարտվեն անխուսափելի բնաջնջման: Ժողովրդի միակ, ճշմարիտ բարեկամը պատվելի Հարություն Նոխուդյանն էր: Նա իր համայնքի հետ տարազրկելուց հետո ապրում է արևելքում՝ աղքատության մեջ, սակայն հանդիսու:

Ավելի և ավելի էր սաստկանում ավագների խորհրդի դեմ ուղղված նախատինքների կարկուտը: Հարավաբերդի ստահակները խցկվում էին բազմության մեջ, հետաքրքրությամբ լսում: Կարծես բնգհանուր հուզմունքը նրանց բոլորովին չէր վերաբերում, և դա ինչ-որ ուրախ զվարճություն էր: Այնուհանդերձ ամենուրեք, որտեղ նրանք հայտնվում էին, խմորումը սաստկանում էր, ինչպես ածխաթթուն է պղպղակներ առաջացնում խմիչքի մեջ:

Արամ Թովմասյանը փորձեց հանգստացնել մարդկանց, սակայն ձախողվեց: Նա դարձյալ հափշտակված էր իր սենեկում գաղափարով՝ ձկնորսական ցնորքով, չնայած այդ մտահոգացումը շատ խղճուկ արդյունք էր տվել: Պատվելին իրադրությունը չէր գիտակցում ամենայն խորությամբ, այլապես կատաղած բազմության առաջ երկարաշունչ ճառով, տեխնիկական մանրամասնություններով հանդերձ, չէր լուսաբանի ձկնահրաշքի շուրջը պտտվող իր հավատամբը: Բոլորին էլ հայտնի էր այդ ցավալի պատմության արդյունքը:

Թովմասյանի եղրակացություններն սկզբում ծիծաղ առաջացրին, ապա՝ հեղինանք: Բայց քանի որ պատվելին չէր նահանջում, մարդիկ այլևս թույլ չտվին, որ նա խոսի: Ինչ-որ մեկի դրդմամբ հեղհեղուկ բազմությունը խառնիխուռն շարժվեց դեպի կառավարչատուն: Չորս կողմից ոչ միայն բռնեցներ էին թափահարում, այլև բահեր ու քլունգներ:

Կառավարչատան պահակները գունատվեցին, անվճռականորեն առաջ պարզեցին հրացանները, որոնց փողերի վրա թուրքական սփինադաշուններ էին ամրացված:

Ներսում, հիվանդ գեղադործից բացի, բժիշկ Ալթունին էր, Չաուշ Նուրհանը և վարդապետը: Տեր-Հայկաղունը հաստատ գիտեր, որ մոլիսթարների ու Թովմասյանի ձախողումից հետո ամեն մի հեղինակություն կործանված կլինի, եթե ինքը չկարողանա դա վերականգնել: Ոչ մի

վայրկյան չէր կասկածում իր հաջողությանը: Նրա աչքերը մթնեցին, աչքեր, որոնց մեջ տարօրինակ կերպով միաձուլված էին ամեն ինչ դիտող երկչոտութունն ու սառը վճռականությունը: Նա դուրս եկավ, պահակներին մի կողմ հրեց, մտավ բազմության մեջ այնպես, կարծես ոչ ոք չկար իր դիմաց, և ամբոխը գոյություն չուներ: Տեր-Հայկազունի կեցվածքը ո՛չ լարված էր, ո՛չ էլ բռնապետ: Շարժվում էր իր սովորական ձևով՝ պլուխը փոքր-ինչ խոնարհած, ձեռքերը պարեգոտի թեքերի մեջ թաքցրած, ինքնամփոփ և կարծես ցրտից սարսռալով:

Բազմության առաջին շարքերը խայտաբղիտ էին՝ մեծ մասամբ կանայք, մի քանի աղմկարար մանր հողատերեր, մի քանի դասալիքներ, բազմաթիվ անշափահասներ: Սրանք էին գլխավոր խոովարարները և իրարանցումից բավականություն ստացողները: Այժմ այս բոլորը հուետ քաշվեցին, երբ սառնասրտորեն առաջ քաշեց Տեր-Հայկազունը: Առանձնապես ազդվեցին կանայք: Վարդապետի տեսքը նրանց համակեց կաշկանդող երկչոտացածությամբ:

Նուրհան էլլիսներ վրիված պահակների հետ մխրճվեց բազմության մեջ, որպեսզի աշատեղ առաջացած ճեղքը չփակվեր վարդապետի շուրջը: Սակայն այս օգնությունն ավելորդ էր: Լուռումունջ ընթացող Տեր-Հայկազունը իր ամեն մի բայով ճանապարհ էր բացում: Բոլորը զարմացել էին, բոլորի աչքերում կար այն հարցը, թե ի՞նչ մտադրություն ունի վարդապետը, ի՞նչ է ուզում անել: Մոլուցքը տեղի տվեց հետաքրքրությանը:

Տեր-Հայկազունը համալսփ քայլերով հասավ խորան, սանդուղքի առաջին աստիճանի վրա շրջվեց՝ ոչ թե հուզված, այլ անվրդով: Բազմությունը ստիպված եղավ (բոլորն էլ ասեղավածալիս հայ մարդիկ էին) նայել սուրբ խորանին, որտեղ արևի տակ հուրհրատում էին արծաթյա մեծ խաչկությունը, տապանակը, սկիհը, հաղորդության մատուցարանը, բազմաթիվ աշտանակներ: Արևի ճառագայթները լուսեղեն մատների պես թրթռում էին խորանի ետևում, հաճարենու ճյուղերից պատրաստված պատի երկայնքով: Տեր-Հայկազունը կանգնած էր ստվերում, իսկ երկու կողմից նրան պահապան էր կանգնած ցեղեկվա լույսը: Վարդապետին վեհաջնում էր այն հանգամանքը, որ նա ոչ միայն ժողովրդի բնորյալն էր, այլև աստծո օծյալը: Հարկ չեղավ ձայնը բարձրացնելու, քանի որ շուրջը միանգամից քաղ լռություն տիրեց.

— Մեծ դժբախտություն է պատահել,— ասաց նա առանց ողբալի հանդիսավորության, գրեթե անտարբեր:— Այդ դժբախտության դեմ պայրացել եք, փնտրում եք մեղավորներին, կարծես դա որևէ չափով կարող է ձեզ օգնել: Գաղթելուց առաջ ինքներդ եք ընտրել ավագներին,

որոնք ահաւասիկ երեսունմեկ օր իրենց գոհաբերում են ձեզ համար: Ձի
եղևի գեթ մի օր, որ այդ մարդիկ կարողանան հանգիստ քնել: Դուք ևս
ինձ նման լավ գիտեք. ձեր մեջ ալեկի հարմար մարդիկ չկան: Հասկա-
նում եմ. մեր կյանքից դժգոհ եք: Իսկ էլ եմ դժգոհ: Սակայն դուք ձեր
կամքով եք Դամիաշը բեկել, ոչ թե ուրիշի ստիպմամբ: Չուզեցիք տարա-
գրովել պատվելի Նոխուդյանի հետ: Եթե ձեր արածի համար զղջում եք,
ապա, լավ իմացեք, ազատ կարող եք փոխել ձեր վճիռը: Միջոց կա...

Հռետորն այստեղ փոքր-ինչ լռեց, սակայն շարունակեց նախկին շոր
հղանակով.

— Մենք դեռևս միջոց ունենք: Այստեղ կանգնածներդ մեծամաս-
նություն եք կազմում, բայց ես կկանչեի նաև խրամատներում եղած-
ներին... Հա՛նձն՛վ ենք թուրքերին: Ես ձեր անունից այսօր եեթ կա-
րող եմ իջնել Յոդոնօլու: Ով համաձայն է, թող ձեռք բարձրացնի:

Արհամարհական անտարբերությամբ նա սպասեց ուղիղ երկու րո-
պե: Քար լուծյունը շխախտվեց: Ոչ մի ձեռք չշարժվեց:

Տեր-Հայկազունը կանգնեց խորանի ամենաբարձր աստիճանին, և
հրապարակով մեկ թնդաց նրա ձայնը.

— Տեսնում եմ, որ ոչ մեկը չի ուզում հանձնվել... Այդ դեպքում
իմացած եղեք: Կարգն ու կանոնը չպետք է խափանվեն: Ամենուրեք
պետք է հանդարտություն տրի, հասկանո՞ւմ եք, հանդարտություն, եթե
նույնիսկ քաղցից մեր եղունգները կրծենք: Մեր մեջ միայն ու միայն
մի ձեռք դավաճանություն կա: Դա անկարգությունն է: Ով տեղի տա այդ
դավաճանությանը, դավաճանին արժանի պատիժ կստանա: Կարող եք
վստահ լինել, երդվում եմ: Այսպես: Իսկ այժմ անցեք ձեր գործին: Ամեն
ինչ մնում է անփոփոխ:

Սա անկիրթ երեխաների հետ վարվելու ձև էր, սակայն տվյալ պա-
հին միակ ճիշտ եղանակը: Ոչ մի բացականչություն, ոչ մի հեղանկան
բռն, ոչ մի կշտամբանք, թեև Տեր-Հայկազունի խոսքով դրությունը
բնավ էլ չբարելավվեց: Նույնիսկ գոռգոռացողներն ու հրահրողները շփոթ-
ված լուռ էին: Պետք է կարգապահության և զերի հանձնվելու միջև
ընտրություն կատարեին: Դա սանձաղերժված զգացումների վրա թողեց
սառը լուգների ազդեցություն:

Չնայած Տեր-Հայկազունի պահանջին, բազմությունը կարծես մտա-
դիր չէր հեռանալ խորանի հրապարակից: Վարդապետի ազդանշանով
Չառլզ Նուրհանն իր խմբով շղթա կաղմեց և քաղցր խոսքերով, մասամբ
կողիտ կատակներով, մասամբ էլ կոպտաբար հրելով, բազմությունը
քչեց դեպի խրճիթները: Ոստիկանությանը միացան կամավոր օգնա-
կաններ:

Քանի որ վարդապետի ճառը վճռական հարված էր հասցրել խռովությանը, խորանի հրապարակը մաքրվեց առանց դժվարությունների: Մարդիկ խմբերի բաժանված՝ աղմկելով հեռացան, անցան աշխատանքի: Հակառակ սոսկալի աղետին, առօրյա կյանքը կարծես դարձյալ մտավ իր հունի մեջ: Նեղ փողոցների եղբերին շարվեցին պահակները, որպեսզի բազմությունը նոր ցույցերով չխանգարեն խորհրդակցությունը: Վերջապես ավազները, առանց վիճաբանության, պետք է քննարկեին անողորմ իրադրությունը:

Խորանի սանդուղքին կանգնած՝ Տեր-Հայկազունը անթարթ նայում էր դատարկ հրապարակին: Արդյոք խոհեմություն չէ՞ր լինի, եթե ներքին պաշտպանության պահակազոր ստեղծեին, ամենաշնչին խռովություններն անգամ կանխեին անողորմ պատիժներով: Սակայն այս մտահղացումը իրենից վանեց ձեռքի հոգնած շարժումով: Ի՞նչ օգուտ սարսափ տարածելուց: Իսկական սովի մատնվելով, մարդիկ օրեցօր թուլանալու են, և անդառնալիորեն վրա է հասնելու ուժասպառությունը: Հայերին վերջ տալու համար թուրքերը բնավ կարիք չունենին հարձակման անցնելու: Վարդապետը երկյուղով ինքն իրեն հարց տվեց. «Մինչև ե՞րբ կդիմանանք»: Կարելի էր պատասխանել՝ համբերով մի ձեռքի մատները: Օգնություն կարող էին ստանալ աստվածային հրաշքով, ինչպես Իսրայելի որդիները, որոնք անապատում քառասուն տարի դեգերեցին: Բայց ընտրյալ ժողովրդին մանանա և լորերի երամներ շնորհելիս երկինքն անգամ շռայլ չէր...

Ինչևէ, նույն օրը տեղի ունեցավ անակնկալ մի դեպք, որը փոքր-ինչ քաջալերեց հույսի ու վճատության տանջալից քառսուն խարխափող մարդկանց: Այդ դեպքը կարելի էր և՛ հրաշք համարել, և՛ անհաջողություն:

Ստեփանի մահից անմիջապես հետո բժիշկ Ալթունին իր կնոջն ազատեց մյուս բոլոր պարտականություններից, ուղարկեց հիվանդի վրանը, որպեսզի նա ստանձնի ժուլիթի խնամքը: Բժիշկը մեծ զոհողություն էր կատարում, քանի որ անսպառ եռանդի տեր Անթառամը մեն-մենակ կատարում էր հիվանդանոցի, ինչպես նաև սուր վարակիչ անտառամասի ամբողջ աշխատանքը: Բարեսիրտ ծերունին այս զոհողությունը կատարեց ի սեր Իսկուհու: Հիվանդին երկար ժամանակ խնամելու հետևանքով (ուրիշ պատճառ էլ կար) աղջիկը դարձել էր ստվեր: Ուղղակի անհավատալի էր թվում, որ հալումաշ եղած մի էակ դեռևս կարողանում էր այգբան եռանդուն շարժվել, գործ անել: Դիմադրական ի՞նչ ուժով էր օժտված Իսկուհին, եթե չէր վարակվում, շնայած գիշեր-

ցերեկ հիվանդի կողքին էր: Մայրիկ Անթառամի առաքելության պատճառներից մեկն էլ բարոյական բնույթ էր կրում: Երեք վրանի կասկածելի երրորդությունը պետք է դառնար կասկած չհարուցող չորրորդություն:

Նոր հիվանդապահն արդեն բնակվում էր Ժուլիեթի հետ: Իսկուհին տեղափոխվել էր Օվսաննայի լքած վրանը:

Ժուլիեթի սիրտը դիմացավ համաճարակին: Երբ Գաբրիելն իմացավ, որ իր կնոջ վիճակը կամաց-կամաց բարելավվում է, հակվում դեպի կյանքը, լցվեց խոր գորովանքով: Եթե Ֆրանսուզին հանդերձալ աշխարհը դնար իր զառանցական երազներում, երբ ղողանջում էին Ֆրանսիայի հաղթական զանգերը, ապա սթափվելն ամելորդ կլիներ: Նյդ դեպքում Գաբրիելը նրան որքան բախտավոր կհամարեր: Բայց այժմ Ժուլիեթը սթափվելու վրա էր: Ճգնաժամից հետո սկսվել էր նոր ուշագնացություն, ավելի ճիշտ՝ լեթարգիական լիակատար նվաղում: Բարձր չերմություն ժամանակ հիվանդը միշտ էլ սնվում էր, իսկ այժմ հրաժարվում էր: Նրա անկենդան, ձգված մարմինն ամեն կերպ դիմադրում էր, երբ սրէ ուտելիք էին մոտեցնում բերանին: Սակայն եռանդուն և ֆիզիկապես զորեղ Անթառամը տեղի չէր տալիս: Համբերությամբ ստիպում էր կոյ տալ այն ամենը, ինչ ինքը պատրաստում էր կաթից ու պարենի մնացորդներից: Հիվանդին փորձում էր «ուշքի բերել» նաև սառը կոմպրեսներով ու մարմինը շփելով: Առաջխաղացումը դանդաղ էր կատարվում:

Հիվանդն աչքերը բացեց միայն այսօր: Լուռ նայեց: Կարծես կրկին տեսնում էր իրական աշխարհը: Սակայն բերանը փակ էր: Ոչինչ չհարցրեց, ոչինչ չպահանջեց: Թվում էր, թե սրտանց կուղենար վերադառնալ բացարձակ անդգալության մանուշակագույն, անդնդախոր աշխարհը, որտեղից հեռացել էր ափսոսանքով: Մայրիկ Անթառամը փորձեց հորդոբել, հրապուրել դեպի կյանքը: Կամ Ժուլիեթն արդեն շունչը փչելու վրա էր, կամ պառավի հոգատարությունն ընդունում էր բռնի խռովկանությամբ, որը հատուկ է ամեն հպումից ահով կուչ եկող միմոզային: Նրա դիմազոծերի արտահայտությունը չփոխվեց նույնիսկ այն ժամանակ, երբ մոտեցավ Գաբրիելը, թեև դա հիվանդի առաջին, իսկական արթնացումն էր: Բայց տենդային կարմրությունն անցնելուց հետո ի՞նչ օրն էր ընկել Ֆրանսուզու գեղեցիկ դեմքը: Չոր և կծղած մազերը կախվել էին, մոխրի գույն ստացել: Դժվար էր որոշել, սպիտակե՞լ էին այդ մազերը, թե՞ գունաթափվել: Դուրս ցցված ճակատի երկու կողմից, բունքերի վրա, երկու խոր ձորակ էր առաջացել: Այառակրները ներս էին ընկել, գլուխը

մեռելային խղճուկ գանգ էր հիշեցնում, այլանդակորեն վեր էր ցցվել բորբոքումից կարմրած, տձևացած քիթը:

Գաբրիելն իր ափի մեջ բռնած պահում էր կնոջ փոքրիկ ձեռքը: Դա կարծես ոչ թե կմախքային ոսկորներից էր կազմված, այլ ձկան ձկվող փշերից: Մի՞թե դա ժուլիեթի ձեռքն էր՝ խոշոր, տաք, գորեղ: Այդ օտարացած, նորաստեղծ մարդը խիստ շփոթության էր մատնում նրան:

— Դիմացա՞ր, շեր: Մի քանի օր հետո ամեն ինչ կարգին կլինի...

Այս բառերից ինքն էլ սոսկաց: Ժուլիեթը նայեց, բայց չպատասխանեց: Գաբրիելը ոչ մի կերպ չէր կարողանում ժուլիեթին տեսնել այդ հյուծված, այլանդակված հիվանդի մեջ: Կյանքի անդաստանից սոսկալի ձեռք և լիովին դուրս էր մղվել ամբողջ անցյալը: Գաբրիելը փորձեց ժպտալ, խրախուսել:

— Շատ ծանր է դրությունը, բայց երեւի կարողանանք քեզ լավ սնունդ տալ...

Ժուլիեթի աչքերում դարձյալ նույն հստակ և զգոն սամայությունն էր տիրում: Սակայն այդ սամայության ետևում երկյուղ կար թաքնված. ամուսնու խոսքերը կարող էին պատուի ցնորքների օրհնյալ կեղևը, որը տակավին նրան պաշտպանում էր իրական աշխարհի շեմքին: Ժուլիեթը կարծես ոչինչ չլսեց: Գաբրիելը դուրս գնաց:

Գլխավոր հրամանատարն այժմ իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում շեյխի վրանում: Բախտի քմահաճույքին էր թողել իր զորավարական պարտականությունները, քանի որ ոչ ոքի երես չէր ուզում տեսնել: Միայն օրը երեք անգամ հայտնվում էր Ավագյանը, գեկուցում իրադրության մասին: Գաբրիելը լսում էր լուռ, առանց մաղաչափ անգամ հետաքրքրություն ցույց տալու: Նա վրանից գրեթե դուրս չէր գալիս: Կյանքը հանդուրժում էր միայն փակ վրանում, խավարում կամ կիսախավարում: Օրվա կեսը ետ ու առաջ էր շրջում կամ պառկում Ստեփանի անկողնում: Ոչ մի ժամ քնել չէր կարողանում: Քանի դեռ որդու դիակը հողի վրա էր, նա ոչ մի կերպ չէր կարողանում ոգեկոչել պատանու կենդանի պատկերը: Դժոխային ապարդյուն ջանք: Բայց այժմ, երբ Ստեփանը մի օր և մի գիշեր արդեն հանդուրժում էր Դավաջըքի նոսր հողի տակ, տղան ինքնակույժ հայտնվում էր ամեն ն, ամեն ժամ: Մեջքի վրա անշարժ պառկած՝ հայրն ընդունում էր նրան: Իր մահվան այդ շրջանում Ստեփանը չէր ներկայանում երանելի պայծառությանը, այլ ամեն անգամ գալիս էր արյունլիվա մարմնով: Ոչ հայրիկին սփոփում էր, ոչ էլ հայտնում, թե մեռել է նրա գրկում, առանց երկար փռապելու: Ոչ, տղան մեկ առ մեկ ցույց էր տալիս իր բառասուն վերքը՝ մեջքին հասցրած լայն սփինաղաշտյունների ու դաշտյունների, ծածրակը ջախջախած

խոսակոթերի հարվածները և ամենասուկալին՝ կոկորդի բաց կտրվածքը։ Հանգուցյալն ուրիշ ոչինչ չէր կտակում։ Կարծես ամենից առաջ ուղղում էր մաքրել իր հաշիվը, նոր միայն մոռացության տալ ամոթալիորեն խոշտանգված իր պատանեկան մարմինը, այն փայփայված մարմինը, որի մեջ հոսող պապենական արյունը կոշված էր ոչ թե Յոդոնօլուքի եկեղեցու հրապարակում հեղեղվելու, այլ շարունակվելու հավիտյանս հավիտենից։ Գաբրիելն իրեն պարտավորված էր զգում լիովին զգալ այդ բառասուն վերքից յուրաքանչյուրը։ Ի՞նչ մեկն ու մեկը մոռացության տար, ապա իրեն կատեր։ Փորձում էր իր մեջ ամենայն հստակությամբ կրկնել այն զգացումը, թե ինչպես է պողպատը մխրձվում մսի մեջ, ինչպես է այրելով ճեղքում մաշկը, նյարդերը, մկանները, ապա զարհուրելիորեն խրվում ոսկորների մեջ։ Իր ծոծրակի մեջ մտովի տեղավորում էր որդու նեղլիկ ծոծրակը, որ ջախջախվել էր մատուցելու հրացանի խզակոթի հարվածից։ Անվերջ կրկնում էր այս տառապալից վարժությունները, և դրանք, իրենց շոշափելիությամբ հանդերձ, գրեթե բարիք էին, շատ ավելի տանելի, քան սեփական մեղքի գիտակցության մշուշապատ գրոհները։ Նա վշտի մեջ իրեն զգում էր այնպես, ինչպես կույրը՝ իր բնակարանում, որը շոշափելով անսխալ գտնում է ամեն մի անկյուն։ Այն ժամերին, երբ ալցի էր գալիս Ստեփանը, Գաբրիելը չէր հանդուրժում նույնիսկ Իսկուհու ներկայությունը։ Բայց մեռած որդու հեռանալուց հետո այնպե՞ս հաճելի էր, երբ աղջիկը նստում էր կողքին, ձեռքը դնում նրա բաց կրծքին։ Նման պահերին Գաբրիելը նույնիսկ մի քանի րոպե քնում էր։ Աչքերը փակվում էին, սակայն Իսկուհին զգում էր, թե իր ձեռքի տակ որքան ավելի տաքնապահար է դառնում սրտի խուլ բաբախումը։

Այս անգամ էլ Գաբրիելի ձայնը հնչեց կարծես հեռվից.

— Իսկուհի, ո՞ր մեղքիդ համար դու էլ տանջանքի մատնվեցիր։ Զե՞ որ շատերը փրկվեցին, ապրում են Փարիզում և ուրիշ վայրերում...

Աղջիկը գլուխը մոտեցրեց Գաբրիելի կրծքին դրած իր ձեռքին.

— Ե՛ս։ Ինձ վիճակվել է ամենայն բարիք, իսկ քեզ՝ ամենայն չարիք։ Ես երջանիկ եմ և ինձ ատում եմ, որովհետև երջանիկ եմ...

Գաբրիելը նայեց աղջկան, որի խոշոր աչքերը կարծես սպիտակ գեմքին ընկած ստվերներ էին։ Նախկին գեմքից նշույլ անգամ չէր մնացել։ Սակայն շրթունքներն արտասովոր կարմրություն ունեին։

Գաբրիելը նորից փակեց աչքերը. ամեն ինչ կարող էր կրկին խառնվել Ստեփանի պատկերին։ Իսկուհին նրա կրծքի վրայից դանդաղ ետ քաշեց ձեռքը.

— Ի՞նչ է լինելու... Ասելո՞ւ ես ժուլիեթին... Եվ ե՞րբ...

Սկզբում Գաբրիելը կարծես չէր ուզում պատասխանել այս ծանր հարցին, բայց հետո հանկարծ տեղից բարձրացավ.

— Դա կախված է նրանից, թե ես ուժ կունենա՞մ այդ բանն անելու:

Այդ ուժը ցուցադրելու առիթը շատ շուտ եկավ: Մայրիկ Անթառամը կանչեց նրան և Իսկուհուն: Ժուլիեթն առաջին անգամ նստել էր տեղում, սանր էր խնդրել, Երբ հիվանդը Գաբրիելին ճանաչեց, աչքերը լցվեցին սարսափով: Ձեռքերն առաջ պարզեց, բայց և իսկույն ետ քաշեց: Ուռած կոկորդից ձայնը հազիվ դուրս եկավ.

— Համենայն դեպս մենք միասին ապրել ենք... շատ երկար... Դու...

Գաբրիելը գննող հայացքով նայեց, շոյեց կնոջ գլուխը: Ժուլիեթը խոսում էր ցածրաձայն, կարծես չէր ուզում քնից արթնացնել ճշմարտությունը.

— Իսկ Ստեփանը... Որտե՞ղ է Ստեփանը...

— Հանգիստ եղիր, Ժուլիեթ...

— Ե՞րբ կարող եմ նրան տեսնել, շուտո՞ւ՜վ...

— Հույս ունեմ, որ շուտով կտեսնես:

— Իսկ ինչո՞ւ... չեմ կարող տեսնել այժմ... Դո՞ւն վարագույրի ետևից...

— Ժուլիեթ, դու հիմա չես կարող Ստեփանին տեսնել... Դեռևս շուտ է:

— Շո՞ւտ է... Իսկ ե՞րբ նորից միասին կլինենք բոլորս... և այստեղից հեռու...

— Երևի մոտ օրերս... Մի քիչ էլ պետք է սպասես, Ժուլիեթ:

Ժուլիեթը գլուխը ետ գցեց, երեսը շուտ տվեց: Մի վայրկյան թվաց, թե հիվանդը լացից ջղաձգվում է: Մարմինը երկու անգամ երկա՜ր, երկա՜ր ցնցվեց: Այնուհետև աչքերն ընդունեցին նախկին ամայի, գոհունակ արտահայտությունը, որով և այսօր արթնացել էր, վերադարձել կյանքի ոլորտը:

Դրսում, վրանի առաջ, Գաբրիելը մի պահ կարծես կուրացավ պայծառ արևից, օրորվեց: Իսկուհին առողջ ձեռքով նրան բռնեց: Բայց Գաբրիելի ոտքն ինչ-որ թմբի դիպավ, և նա վայր ընկավ, իր հետ գետին գցելով նաև աղջկան: Անխոս մնաց պառկած. կարծես այս աշխարհում ընկած տեղից վեր կենալ այլևս չարժեր:

Իսկուհին արագ վեր թռավ, երբ մոտեցող ոտնաձայներ լսեց: Սոսկալի վախեցավ: Նղբա՛յրն էր, հա՛յրը: Գաբրիելը ոչինչ չգիտեր աղջկա մղած պայքարի մասին: Իսկուհին դա լուռության էր մատնում: Նա ամեն

ժամ սպասում էր յուրայինների հարձակմանը, թեև բժիշկ Ալթունուն ուղարկել էր հոր մոտ, հայտնելու, թե Մայրիկ Անթառամը աղջկա օգնության կարիքն ունի։ Իսկուհու երկյուղն անհիմն դուրս եկավ։ Մոտեցողները Թովմասյանները չէին։ Հյուսիսային դիրքերից շնչասպառ վազելով եկան երկու սուրհանդակ։ Դրանց դեմքերից առատ քրտինք էր հոսում, բանի որ սրընթաց վազքով ահագին տարածություն էին կտրել։ Խիստ հուզված ու հեղուկ, իրար ընդհատելով, հայտնեցին.

— Պարո՛ն Բագրատյան... Թուրքե՛րը... Թուրքե՛րը... Վեց թե յոթ հոգի են... Սպիտակ ու կանաչ դրոշակներով են եկել... Բանազնացիներ են... դինավորներ չեն... Դրանց մեծը մի ծեբունի է... Զեղ կանչում են։ Միայն Զեղ հետ են ուզում խոսել, պարոն Բագրատյան, ուրիշ ոչ ոքի...

Ավելի քան մի շաբաթ էր անցել թուրքերի մեծ պարտությունից։ Զինվորների մեջ սկսել էր երեւալ վիրավոր յուզբաշին։ Թեք վիրակապով դեռևս կապված էր։ Մուսա լեռան շրջակայքում երբեք այդքան կանոնավոր զորքեր և զափթիկներ չէին եղել։ Այնուհանդերձ ոչ մի տեղաշարժ չկար։ Ոչ մի նշան, թե նույնիսկ առաջիկայում որևէ բան է պատահելու։ Դամլաջրքիները նայում էին հովտի անփուլթ հոռուդեռին և ոչ մի կերպ չէին կարողանում բացատրել, թե թուրքերն ինչո՞ւ չեն հարձակվում, չնայած զորքերի թիվը գնալով ամբխանում էր։ Պատճառը ոչ մի կերպ չէին հասկանում։ Անթաքիկի կալմեկամը՝ «ոչնչացման» գերագույն պարագլուխը, մեկնել էր։

Ջեմալ փաշան հենց այդ ժամանակ երուսաղեմյան իր շտաբն էր կանչել սիրիական վիլայեթների բոլոր վալիներին, մյուսթեսարթիներին ու կայմակամներին։ Տեղի էր ունեցել տարերային աղետ, որը պահանջում էր անհապաղ միջոցառումներ, այլապես ձախողվելու էին ռազմական գործողությունները։ Սպառնալիքի տակ էր նաև Սիրիայի՝ թիկունքային ամենակարևոր երկրամասի ամբողջ կյանքը։ Մանր վիճակի մեջ էին օսմանյան կայսրության այն գավառները, որոնք ընկած էին Միջերկրական ծովի եզերքին։

Խնձված գործեր սիրող աստվածային արդարադատությունը հաղվադեպ է արագ լուծում այս կամ այն առեղծվածը։ Ի հակադրություն մարդկային իրավաբանության տրադիցիաների, այստեղ հանցանքի վերաբերյալ դատավճիռն անմիջապես չի կայացվում։ Աստվածային արդարամբողջությունը տիեզերքի տրամաբանության մեջ լուծված է, ինչպես աղբ՝ ծովի ջրում։ Սակայն տարվա այս եղանակին, աշխարհագրական ալյուվյանության վրա, աստծո դատաստանն ի հայտ եկավ նկատելի աճա-

պարանքով: Թվում էր, թե իրադարձությունների հետևանքով նույնիսկ խախտվել է նախախնամության հավերժ անկողմնակալ սառնասրտությունը, դատավորին հատուկ անկաշառությունը: Մի խոսքով, այս անգամ շատ արագ էին պտտվում աստծո ջրաղացի անիվները:

Եգիպտական երկու աղետ, զանազան հիվանդությունները ուղեկցությամբ, մուռք գործեցին Թուրքիայի հյուսիսային և արևելյան մասերը: Արևելյան ախտը՝ բժավոր տիֆը, որը Հալեպից, իբրև սրընթաց համաճարակ, անցավ Անտիոք, Ալեքսանդրեթ և ծովագլխա շրջանները, տիեզերական վերահիշյալ տրամաբանության սարսափելի ապացույցն էր: Հիվանդությունն իր զարհուրելի սրությամբ տարբերվում էր Գամլաջըրի առավել մեղմ համաճարակից: Մաքուր օդի, առողջարար ջրի, լիակատար մեկուսացման շնորհիվ, գուցե և այլ անհայտ պատճառներով, այստեղ ախտը մնում էր որոշակի սահմանների մեջ: Մինչդեռ Միջագետքում բժավոր տիֆով հիվանդ հարյուր հոգուց ութսունը հաճախ մեռնում էին: Ախտի հարուցիչն այն վարակն էր, որն ամպի պես կախվել էր Եփրատի շրջակա դաշտերի վրա: Այդ սրբապղծված հողում, անազորուն մահվան աղբանոցում, մայիս-հունիս ամիսներից ի վեր փտում էին հարյուր հազարավոր հայերի դիակներ: Գարշահոտությունից փախչում էին նույնիսկ գազանները: Մարդկային այդ աննկարագրելի աղբակույտների միջով ստիպված էին անցնել միայն թշվառ գինվորները: Մակեդոնական, անատոլիական, արաբական հետևակ զորքերն իրենց սայլերի և ուղտերի անվերջանալի գումակով օրեր շարունակ կտրում էին այս տարածությունները, գնում դեպի Բաղդադ: Երբեմն անցնում էին նաև բեդվինական հեծելախմբերը, հողը հունցում ձիերի սմբակներով: Վայրի բնության այս զավակներն անգամ հետներն ուտելիք չէին վերցնում: Գարշահոտության ոլորտից ժամ առաջ դուրս գալու համար ձիերի հոգին հանում էին: «Տարագրության նպատակակետից»՝ ոչնչության գրկից, մեռյալ հայերն իրենց երախտագիտության խոտքն էին հղում սակավաթիվ մեղավորներին, բաղմաթիվ անմեղներին: Թալիաթ բեյը մինիստրության «սերալ պալատում» կարող էր իր հանճարեղ գլուխը ցավացնել, մտորել, թե ի՞նչ տարօրինակ բաներ են ստացվում, երբ մաքող մի ժողովուրդ է աքսորում ոչնչության դիրկը: Բայց ո՞չ նա էր գլուխ ցավացնում, ո՞չ էլ էնվեր փաշան, քանի որ աշխարհի ստեղծման օրից ուժը միշտ էլ եղբայրական կապեր է ունեցել հողու բոթ լկտիության հետ: Հյուսիսում ծայր առած երկրորդ աղետը պակաս տրամաբանական էր, քան առաջինը, սակայն իր ներգործությամբ գուցե ավելի վտանգավոր: Դա կարծես բիբլիական պատժի կրկնությունն էր: Տավրոսի ետեից

մորեխի երամներ հայտնվեցին, վրա տվին Հալեպի դաշտավայրին, ապա ամբողջ Սիրիային:

Այդ աներես քոչվորների ծննդավայրը հավանաբար հսկայական լեռնաշղթայի լանջերն էին, կիրճերն ու ծերպերը, որտեղից անգուսպ հեղեղի պես դուրս էին մղվել, բռնել ամբողջ երկիրը: Խոշոր մորեխները՝ հոների ցեղը հիշեցնող շոր ու ցամաք, կուշ եկած տերևներից ոչնչով յատրբերվող այդ միջատները, արգելքներ հաղթահարելիս այնպիսի ուսույուններ էին կատարում, որ կարծես դրանք իրար ձուլված ձիեր ու ձիափորներ էին: Վրա էին տալիս առանձին խուռն երամներով, հարյուրավոր մղոնների վրա ծածկում սանջակի դաշտերը: Ոչ մի թիզ հող աչքաթող չէին անում: Որոշակի կարգով և ուղղությամբ գրոհելն ստիպում էր կարծել, թե դրանց մոլեգնության խթանը ոչ թե կույր բնագոյն է, այլ մորեխային ամբողջ ցեղին տրված առաջադրանքը: Կարելի էր կարծել, թե գոյություն ունի պլան, դեկավարություն, կոլեկտիվ մտահղացում: Սոսկալի էր տեսարանը, երբ երամներից մեկնումեկն իջնում էր այս կամ այն այգու հինավուրց ծառերի՝ ծղիների, նոճիների, կարմրածառերի, նույնիսկ կարծրատերև թզենիների վրա: Մի քանի վայրկյան շանցած՝ ծառերը մաքրագարդվում էին, հզկվում, ինչպես կահույքի վերնաշերտը: Թվում էր, թե դրանք դեն են նետել իրենց տերևները, հաշիվ մուգ գույնի մահուղե անջրթափանց վերարկուներ: Նայողի աչքի առաջ մի ակնթարթում, կարծես անտեսանելի բոցից, ոչնչացվում էր այն ամենը, ինչ կանաչ էր: Նույնիսկ ծառաբներն էին մերկանում: Թվում էր, թե գերանների վրա վիթխարի փաթաթաններ են կապված: Երբեք չէր կարելի կարծել, թե այդ միասնությունը բաղկացած է առանձին անշատներից: Եթե մարդ դրանցից մեկնումեկին առանձնացներ երամից, ապա նրան կապշեցնեին այդ միջատի տեղափոխման և սնվելու զարմանալի հարմարանքները, որոնց մեջ այդ հողեղեն արարածների ամբողջ կյանքը դրսևորված էր միաձուլյ կերպով: Բայց առանձին մորեխը մարդու ձեռքի մեջ նույնքան երկշուտ էր, նույնքան ողորմելի, որքան ամեն մի սովորական միջատ, և փորձում էր փախչել: Մինչդեռ երամին միանալով, իրեն իսկույն գտնում էր, շարունակում իր անհատուրդ գործունեությունը, կարծես մեծ նպատակի էր ծառայում:

Օգոստոս ամսին Սիրիայի արևելյան ծովեզրյա շրջաններում, ընդհուպ մինչև Եփրատի հովիտը, ոչ մի կանաչ ծառ այլևս չկար:

Սակայն ծառերի ճակատագիրը Զեմալ փաշային քիչ էր մտահոգում: Հյուսիսային Սիրիայում հունձը հուլիսի կեսերից շուտ երբեք չի սկսվում և շաքաթներ է տևում: Զէ՞ որ հացահատիկը՝ ցորենն ու դարին, եգիպտացորենի հետ միաժամանակ չեն հնձում: Այս հարցում թուրք

գլուղացիին և արաբ ֆելլահը նման չեն հային: Հնձելուց հետո հայն իր բերքն անմիջապես տեղափոխում է տուն: Նրա արյան մեջ նստած վտանգի զգացողությունը ստիպում է, որքան հնարավոր է, շուտ թաքցրնել ձմռան պաշարը: Մահմեդականը, ընդհակառակը, խրճերն օրերով ու շաբաթներով թողնում է արտերում, քանի որ եղանակը վատանալուց քիչ է վախենում:

Հուլիսին, երբ մորեխները հեղեղի պես վրա տվին, բերքը դեռևս բաց դաշտում էր՝ բարդոցներով ու խրճերով: Սիրիայի ամբողջ բերքը մի քանի օրում մորեխները կարողացան լուրօրինակ ձևով ոչնչացնել: Ամսվա կեսին հռչառված ու մերկացած արտերում ոչ մի ցողուն անգամ այլևս չկար:

Ջեմալ փաշան այդ բերքի վրա հույս դնել չէր կարող: Դարձել էր անհամբեր, քանի որ նախկին պաշարներն սպառվել էին, մինչդեռ նա պետք է կերակրեր ոչ միայն իր շորթորդ բանակը, այլև Պաղեստինի ու Լիբանանի բնակչությանը, ինչպես նաև արևելյան Հորդանանում ապրող արաբ տատանվող ցեղերին, որոնց սիրտը փորձում էր սիրաշահել զանազան բարեգործություններով: Մորեխները հօգս ցնդեցրին ռազմական ընթացիկ տարվա պարենավորման պլանները: Հացի գինն իսկույն բարձրացավ: Ջեմալ փաշան անմիջապես վաշխառուների դեմ ուղղված կարգադրություններ արեց, սակայն դա ոչ մի ազդեցություն չունեցավ: Գլուղացիներն ու առևտրականները լիովին հրաժարվեցին թղթադրամներից: Հակառակ խիստ միջոցառումներին, թուրքական ոսկին ավելի ու ավելի էր կորցնում իր խնայական արժեքը: Օգոստոսի առաջին օրերին, երբ Մուսա լեռը հաղթականորեն պաշտպանվում էր, Լիբանանի որոշ մասերում ընկան սովամահության առաջին դոհերը:

Ահա այն իրադրությունը, երբ Ջեմալ փաշան կոնֆերանսի հրավիրեց սիրիական իշխանավորներին:

Այս գորավոր մարդիկ հարցերն ավելի սառնասրտորեն չէին քննարկում, քան Մուսա լեռան ավագների խորհուրդը: Վալիներն ու մշուքեսարըֆներն ինչ-որ կախարդանքով հացահատիկ ձարելու և գնացքներով տեղ հասցնելու մեջ նույնքան անգոր էին, որքան մուլթադները՝ գառ և ոչխար հարելու մեջ: Բռնակալի խոսքը կտրուկ էր, առարկություն չվերցնող. այսինչ օրը Հալեպի վիլայեթը այսքան հացահատիկ պետք է հանձնի բանակի մատակարարներին, վե՛րջ, Պաշտոնյաները կատաղությունից գունատվել էին: Պատճառը ոչ միայն անիրավացի սպահանջն էր, այլև փաշայի խոսկածը, որով նրանց ստորացնում էր: Միայն մի մարդ կար, որը ոտքից գլուխ խոնարհություն ու ծառայամտության մարմնացում էր դարձել: Դա Անթաքիի կայմակամն էր: Մուսա լեռան

հետ կապված խաչտառակ պարտութիւնը դրա համար բավականաչափ հիմք էր տալիս չիացած գավառապետն իր գորշ և ուռած դեմքով կարծես շարունակ կառչում էր, կախվում փաշայի բերանից: Այն ժամանակ, երբ մյուս իշխանավորները բողոքում էին և սակարկում, նա խոստացում անկարելին: Հայտարարեց, թե վիլայեթի ամենամեծ քաղան՝ Անթաքիեն, առանձնապէս չի վնասվել մորիսների հարձակումից: Եթե ոչ դրեն ու գարի, ապա եղիպտացորեն կարող է տրամադրել հարկ եղած յափով: Նախազգալով պատերազմի հետ կապված դժվարութիւնները, նա զավառի պահեստները լցրել է մթերքներով: Միայն խոնարհաբար խնդրում է տեղափոխման միջոցներ տրամադրել:

Բանակցութիւններից մեկի ժամանակ բանը հասավ այնտեղ, որ Ջեմալ փաշան Անթաքիեի կայմակամին համարեց փայլուն օրինակ: Խորհրդակցութիւնից անմիջապէս հետո գավառապետը ճարակորեն հարմար պահ ընտրեց (այնպէ՛ս էր այդ բանը փափագում) և փաշային խնդրեց, որ իրեն մի քանի ընկերով ընդունի: Կայմակամը դրանով խախտում էր հիերարխիայի օրենքները, քանի որ նրա անմիջական վերադասը Հալեպի վալին էր: Սակայն հենց այդ խախտմամբ նա մտադիր էր սխրաշահել միահեծանութեան ձգտող գեներալին:

Ջեմալի սենյակում, կայմակամից բացի, միայն Օսմանն էր՝ բարբարոսաբար սպառնալինված թիկնապահ գեներալը:

Կայմակամը արտասովոր խոնարհութեամբ վերցրեց իրեն մեկնված գլանակը.

— Ես անմիջականորեն Ձերդ վսեմութեանն եմ դիմում, քանի որ ծանոթ եմ Ձեր մեծահոգութեանը... Ձերդ վսեմութիւնը, անշուշտ, արդեն գոշակում է իմ թախանձանքը...

Կոշտ ու կոպիտ Ջեմալը ծուռտիկ ուսը վեր ցցած՝ կանգնած էր կայմակամի առաջ և նայում էր այդ բարձրահասակ պաշտոնյայի ծանրորեն կախված, ուռած դեմքին: Գեներալի ասիական հաստ շրթունքները սև բեղերի տակ շարութեամբ շարժվեցին.

— Սա խաչտառակութիւնն է,— ֆշշաց նա,— նողկալի խայտառակութիւն:

Կայմակամը նկատելիորեն ընկճված գլուխը խոնարհեց.

— Ձերդ վսեմութիւն, համարձակվում եմ ասել, որ Ձեզ հետ լիովին համաձայն եմ: Խայտառակութիւնը խայտառակութիւն է: Սակայն դա ոչ թե իմ մեղքն է, այլ իմ դժբախտութիւնը, եթե այդ խայտառակութիւնը տեղի է ունեցել իմ գավառում:

— Ձեր մեղքը չէ՞: Դուք՝ ոչ զինվորականներդ եք միայն մեղավոր, եթե մենք հայկական այդ ամբողջ զգվելի պատմութեան պատճառով

ռազմական անհաջողություններ ենք կրում և գուցե նույնիսկ չրիվ կործանվենք:

Կայմակամը ցույց տվեց, թե իրեն այդ մարզաբնությունը խորապես ցնցեց.

— Դժբախտություն է, որ Ստամբուլի քաղաքականությունը Դուք չեք ղեկավարում, Ջերդ վսեմություն:

— Դժբախտություն է, կարող եք վստահ լինել:

— Բայց ես, ի վերջո, միայն պաշտոնյա եմ և պարտավոր եմ խոնարհաբար ընդառաջել կառավարության հրամաններին:

— Ընդառաջել: Պետք է կատարել, սիրելիս, կատարել: Արդեն քանի՞ շաբաթ է շարունակվում այդ խայտառակությունը: Մի բուռ քոսոտ, սովալլուկ մուրացկանների հաշիվը չեք կարողանում փակել... Ա՛յ ին ինչ հաջողություններ են ձեռք բերում պարոն ռազմական մինիստրը և ներքին գործոց պարոն մինիստրը, հա՛, հա՛, հա՛:

Փոքրամարմին Ջեմալը մոտեցավ ածղահա Օսմանին և ձեռքով թրփ-թրփացրեց հսկայի կուրծքը: Ռազմական թանգարան հիշեցնող զնդապետի զրահավորված կուրծքը զնդաց:

— Նման գործերը մերոնք կես ժամում գլուխ կբերին... Չէ՞:

Օսմանը ժպտաց: Կայմակամն էլ ժպտաց, բայց վա՛յ այդ ժպտալուն:

— Ձե՛րդ վսեմություն, Սուլեյի ջրանցքի վրա կատարած Ձեր արշավանքով Դուք իրականացրիք մեր պատմության ռազմական ամենամեծ սխրագործությունը: Ներեցեք, որ գինվորական շիինելուվ, համարձակվում եմ դատողություններ անել... Սակայն այդ արշավանքի ամենամեծ նվաճումն այն էր, որ Ջերդ վսեմությունը գործը գլուխ բերեց շնչին կուրստներով:

Ջեմալ փաշան դառնությամբ ծիծաղեց.

— Ծիշտ է, կայմակամ: Ես էնվերի նման առատաձեռն չեմ...

Կայմակամը կատարեց իր շախմատային ամենաճարպիկ քայլը.

— Յոթ գյուղի խոռվարարները հիանալի գինված են, պատասպարված անտոիկ Դամալջըքի բարձունքներում: Ջերդ վսեմություն, ես սպաշեմ և նման բաներից գլուխ չեմ հանում: Սակայն զափթիկներն ու օժանդակ զորախմբերն արել են այն ամենը, ինչ հնարավոր էր: Ես, իբրև այդ գործողությունների ղեկավարն ու ակնատեսը, պետք է ամենախնհուսով հերքեմ սպաներին ու անձնակազմին վերաբերող զրպարտությունը: Բայց և պնդում եմ, որ ստեղծված պայմաններում չի կարելի այլևս որևէ մեկի կյանքը զոհաբերել: Ջերդ վսեմություն, Դուք, իբրև մեր ամենամեծ գորավարը, շատ ավելի լավ գիտեք, քան ես, որ լեռ-

կային որեւէ ամբողջուն չի կարելի գրավել առանց լեռնային հրետանու, առանց զնդացիներին: Թող դեռես հրճվեն անիծյալ հայերը: Ես իմ անելիքը գիտեմ:

Ջեմալ փաշան, որը դուրագրգիռ բնավորութիւն ուներ, բայց շարունակ աշխատում էր իր ինքնատիրապետումը չկորցնել, այս անգամ եւ չկարողացավ իրեն զսպել:

— Դիմեցեք ռազմական մինիստրին,— գոռաց նա:— Ես լեռնային ոչ մի զնդացի չունեմ: Իմ ամբողջ հզորութիւնը դատարկ խոսակցութեան մեջ է: Ես պետութեան ամենախղճուկ գորավարն եմ: Ստամբուլի պարոններն ինձ կողոպտել են, խլել ամենավերջին փամփուշտը... Եվ, առհասարակ, այդ ամբողջն ինձ բոլորովին էլ չի վերաբերում:

Կայմակամը խիստ լրջացավ և ձեռքերը կրծքի վրա խաչեց, ինչպես սղջունելիս.

— Ձե՛րդ վսեմութիւն, ներեցեք, որ համարձակվում եմ առարկել: Գործը մի փոքր Ձեզ էլ է վերաբերում... Անհաջողութեան հետեանքով ամբողջ աշխարհում ծաղրութեանակի առարկա են դառնում ոչ միայն քաղաքական իշխանութիւնները, այլև Ձերդ վսեմութեան փառապանծ անունը կրող շորրոքդ բանակի զորքերը:

— Ինձ ինչի՞ տեղ եք դնում,— հեզնեց Ջեմալը,— ինձ այդքան էժան խաչծով որսալն անհնարի՞ն է:

Կայմակամն ածղահա Օսմանի մոտով դուրս եկավ փաշայի սենյակից: Արտաքուստ ընկճված էր թվում, բայց ներքուստ հույսը չէր կորցնում: Այդ ներշնչումը նրան չխաբեց: Նույն Օսմանը կեսգիշերին արթնացրեց կայմակամին, առաջարկեց անհապաղ ներկայանալ Ջեմալին: Սիրիայի բռնակալը նման անակնկալ, տարածամ հրավերքներով սիրում էր ցուցադրել իր ուժն ու ինքնատիպութիւնը:

Դիշերային հյուրին փաշան ընդունեց ոչ թե համազգեստով, այլ ֆանտաստիկ բուռնուսով: Այդ զգեստով նրա արտաքինն անթերի էր, և նա նման էր փառահեղ բեզմին-շեյխի:

— Կայմակամ, ես գործը լիովին կշռադատեցի և որոշում կայացրի: Պլեբեյական կարմիր ձեռքով փաշան խփեց սեղանին.

— Պետութիւնը մոլորյալների և անճարակ կարիերիստների գոհն է... Կայմակամը գլխով հաստատեց նրա ասածը և ծանր սրտով սպասեց:

Օսմանն իր ամբողջ շուքով արծանացել էր դռան մոտ: «Հետաքրքիր է, թե առհասարակ ե՞րբ է քնում այս լակոտը»,— անցավ Անտիոքի գավառապետի մտքով:

Ջեմալը ետ ու առաջ էր քայլում:

— Կայմակամ, Դուք իրավացի եք: Խայտառակությունն ինձ էլ է վերաբերում: Դա պետք է վերացվի, և դա երբեք չպետք է լիներ, հասկացա՞ք:

Կայմակամը դեռևս անխոս սպասում էր: Փաքրամարմին դեներալը ներքևից վերև նրան ուղղեց ատենությունից ալլալված, մազմզոտ դեմքը.

— Տասը օր ժամանակ եմ տալիս. այդ պատմությունը պետք է վերացվի և մոռացվի... Սա Ձեզ մոտ կուղարկեմ իմ ամենաեռանդուն հրամանատարներից մեկին և այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է... Բայց իմ առաջ Դո՛ւք եք պատասխանատու... Այդ մասին այլևս ոչինչ չլսեմ...

Կայմակամն այնքան խոհեմ էր, որ ձայն չհանեց: Ջեմալ փաշան երկու քայլ ետ գնաց: Այժմ ավելի ընդգծվեց, որ ես սապատալոր է:

— Ոչինչ այլևս չեմ ուզում լսել այդ գործի վերաբերյալ... Բայց եթե լսեմ, որ ամեն ինչ այնքան էլ հաջող չի անցել, կհրամայեմ մեղավորներին գնդակահարել... Ձեզ էլ, կայմակամ, գրոդի ձոցը կողարկեմ...

Պեպենոտ մյուդիրը, որը Բագրատյանի ամառանոցը դարձրել էր իր պաշտոնատեղին, այդ օրը երկու անգամ քնահարամ եղավ: Առաջին անգամ պատճառը կայմակամի պաշտոնական հաղորդագրությունն էր: Գավառապետը նրան տեղեկացնում էր առաջիկա ժամանման մասին: Բայց երբ զափթիկների ֆիլդֆեբելը նորից հայտնվեց և կարևոր գործով նրան ստիպեց դուրս գալ ամառանոցի դով սրահից, այրվել կեռօրվա անտանելի շոգեց, մյուդիրը մտքում անխփեց իր զահլան տանող երիտասարդին: Ի՛նչ հաճույքով զրան ծեծել կտար:

Յողոնօլուքի եկեղեցու հրապարակում մյուդիրը քայլերն արագացրեց, քանի որ նրա աչքի առաջ բացված տեսարանը, հիրավի, անսովոր էր: Եկեղեցու առաջ կանգնած էր մի յալլի, որին ոչ թե ձիեր, այլ ավտոնակներ էին լծված: Ծիշտոն ասած դա ոչ թե յալլի էր, այլ խոշոր անիվներով ինչ-որ հնադարյան կառույց: Մեջը նստած էր մի ձեր սլարոն, որն իր արտաքինով և հանդերձանքով պատկառանք էր ներշնչում: Մետաքսյա մուգ կապույտ թիկնոցը հասնում էր այծակաշվե մաշիկների մեջ ամփոփված ոտքերին: Ազնվականի ֆեսի շուրջը դեղին ժապավեն էր փաթաթված, ինչպես դա ընդունված է բարեպաշտ հավատացյալների մոտ: Մերունին քնքուշ, գրիթե կանացի մատներով շարունակ քաշում էր սաթե համրիչի հատիկները:

Մյուդիրն իսկույն ճանաչեց նրան: Մերունու տեսքը վկայում էր, որ նա պատկանում է հնադավան թուրք պատրիկներին՝ թշնամական բանակին հարող կուսակցությանը, որը հակառակ հեղափոխության, դեռևս

լիովին չէր կորցրել իր հզորութիւնը: Մշուդիրը մտաբերեց, որ ծերունուն երկու թև երեք անգամ հանդիպել է Անթաքիեում: Բնակչութիւնն ալոյ մարդուն պատկառանքով էր ողջունում: Յայտ ետեւում կանգնած էր մի ծանրաբեռ ավանակ, Կառապանի կողքին մշուդիրը տեսավ ևս երկու տարեց թուրք: Մեկը բարեհամբույր, գրեթե երանելի արտահայտութիւն ունէր, իսկ մյուսը նիհար տղամարդ էր: Սա հենվել էր կառքին: Դեմքը ծածկված էր շղարշով:

Սալոնիկցի երիտասարդը ձեռքը տարավ դեպի ճակատը, հարգալիր ուղունեց ծերունուն:

Աղա Ռիֆատթ Բերեքեթը գլխով պատասխանեց: Իթթիհաթի չատալովը՝ հնազանդանների տրադիցիոն հակառակորդը, մոտեցավ կառքին, որ իմանա, թե ինչ է ցանկանում ծերունին:

— Մենք գնալու ենք հայկական ճամբարը: Մեզ ուղեցույց տուր, մշուդիր:

Գավառի կառավարիչը վարմացավ.

— Հայկական ճամբարը: Դուք հոգեկան հիվանդ եք:

Ռիֆատթ Բերեքեթը անուշադրութեան մատնեց այս սիրալիւր հարցը: Կառապանի նստոյանի ետեւում կար կաշվե դեղին, միանգամայն արդիական մի պայուսակ, որը հնազանդան առաքյալի լիակատար հակադրութիւնն էր: Սերունին սպիտակ, նուրբ մատներով բացեց պայուսակը.

— Ես առաքված եմ հայերի մոտ:

Աղան շիկահերին մեկնեց իր թեղքերեն: Մշուդիրն սկսեց քննել փաստաթուղթը: Երբ աղային թվաց, թե պաշտոնյան գրվածից գլուխ չի հանում, համբերութեամբ վրա բերեց.

— Կարգա կնիքի վերևում գրվածք:

Եվ, իրոք, մշուդիրն այնպիսի պատրաստակամութեամբ հնազանդվեց, որ նույնիսկ կարգաց բարձրաձայն.

«Այս անցազրի տերը իրավունք ունի մուտք գործելու հայկական բոլոր աքսորավայրերը: Քաղաքական և զինվորական իշխանութիւնները ոչ մի արգելք չպետք է հարուցեն»:

Երիտասարդն օրինակելիորեն խնամված երկու ձեռքով փաստաթուղթը վերադարձրեց կառքի խորջում նստած ծերունուն.

— Բայց տվյալ դեպքում խոսքը ոչ թե աքսորավայրի մասին է, այլ ապստամբների, պետական դավաճանների, որոնք վերելում պատուպարվել և թուրքերի արջուն են թափում:

— Իմ առաքելութիւնը վերաբերում է բոլոր հայերին,— անվրդով բացատրեց աղան և թեղքերեն խնամքով դրեց բոլորովին նոր պայու-

սակի մեջ, որը, երևի, ավելի հարմար կլինե՞ր երիտասարդ, շիկ վաճառականին: Ծերունին դուրս բերեց մի այլ փաստաթուղթ: Արտաքուստ դա պետք է ավելի գորեղ ազդեցություն գործեր: Վարպետորեն ծավալած թղթի մեծ թերթի վրա կնիք կար՝ ինչ-որ խրթին մակագրությամբ:

Մյուդիրն ամենից առաջ աշխատեց ընտելանալ արաբական այճնազարդ գեղագրության պաճուճանքներին, ապա կարդաց շեյխ ու իսլամի տիտղոսաշարքը, ինչպես նաև հրամանը, որով Թուրքիայի հոգևոր հովվապետը իսլամի բոլոր հսկատակներից պահանջում էր սույն վավերաթուղթը ներկայացնողին ցույց տալ ամենայն աջակցություն, ըստ նրա կամքի և ցանկության:

Թե որքան լազեցիկ անձնավորություն էր այդ քոստ ծերունին, մյուդիրը, իհարկե, հասկանում էր: Հակառակ էնվերի ու Թալիաթի կամքի, շեյխ ու իսլամությունը պետական ամենազորեղ պաշտոնատենից մեկն էր: Կանաչ դրոշմ՝ միջնադարյան ալլ լվացքաշորը, պաշտոնական հրամանի ուժ ուներ: Չենթարկվողի գլխին կարող էր ծանր փորձանք գալ: Մյուդիրի հայացքը կանգ առավ խոշոր պարկերով ծանրաբեռնված ավանակների վրա.

— Ի՞նչ նպատակի են ծառայում այս պարկերը:

Ռիֆաաթ Բերեբեթը, իր սովորության համաձայն, պատասխանը պարուրեց հանդիսավոր անորոշությամբ.

— Այն նպատակին, ինչ է՞ս կամ կամենում:

Մյուդիրը աղային դիմեց ճոռոմ խոսքերով, թեև նրան զայրացնում էր, որ այդ ծերունի թուրքը իր՝ պետության ներկայացուցչի հետ խոսում էր անշարժ նստած, կարծես մյուդիրը հին վարչաձևի ինչ-որ ծառա լիներ:

— Էֆենդի*, ես չգիտեմ, թե արդյոք դու ճիշտ պատկերացում ունե՞ս իրադրության մասին: Այս գավառի հայերը չեն հնազանդվել կառավարության հրամանին, պատասխարվել են Մուսա լեռան բարձունքներում: Նրանք հանդգնել են հակառակվել զինվորական իշխանությանը, իրենք են զինվել, սպանել թուրք ռազմիկներին: Քանի՞-քանի՞՝ օր է, ինչ մենք ստիպված ենք պաշարել այդ ստոր ոճրագործներին: Այժմ էլ ուզում ենք դրանց սովամահության մատնել: Մի քանի օր հետո կփափկեն: Եվ ահա դու, աղա, քո առաքելությամբ և մթերքի պարկերով ուղում ես օգնե՞լ այդ պետական դավաճաններին, կայսրության թշնամիներին, քո փաղիշարի հակառակորդներին: Ուզո՞ւմ ես, որ դրանք ավելի երկա՞ր կաւողա՞ն ղիմադրությունից ցույց տալ օրինական իշխանություններին:

Ռիֆաաթ Բերեբեթն այս երկարաշունչ ճառը լսելիս գլուխը հոգնա-

ծախսերից կախեց: Այնուհետև ծեղունին սառը հայացքով ոտքից գլուխ լափեց մյուղիբրին: Փոքր-ինչ շոված և կնճռոտված աչքերը նրան հառնուով, ասաց.

— Մի՞թե դուք փաղիշահի առավել վատթար թշնամիները չեք, քան հայերը: Մի՞թե դուք չէիք, որ զենքը ձեռքներիդ դուրս եկաք նրա զինվորների դեմ, այն էլ ոչ թե իբրև պաշտպանվողներ, այլ իբրև հարձակվողներ: Հեղափոխականները օրինականությունից խոսելու իրավունք չունեն:

Այս ասելով՝ ծեղունին ձեռքը երրորդ անգամ տարավ դեպի հրաշարոժ պայուսակը: Կարծես ամեն ինչ կատարվում էր հեքիաթում, երբ իմաստունը գործի է դնում իր ամենագորեղ կախարդանքը: Ազան դուրս բերեց մագաղաթյա մի փաթեթ, որի կնիքը սուլթանի ադամանդազարդ շալման էր: Մեծ հովվապետ և խալիֆ Մուհամմեդ Հինգերորդը սուլթան իրադեռով՝ իր բոլոր հպատակներին, մանավանդ քաղաքացիական և զինվորական իշխանություններին, հրամայում էր անթաքիցի ազա Ռիֆաաթ Բերեքիթին պատրաստակամորեն աջակցել, չհարուցելով ոչ մի արգելք:

Շիկահեր մյուղիբը շփոթված նայեց: Հին աշխարհն այստեղ էր իր ամբողջ գործությանը: Մյուղիբը չէր կարող այդ բանն ուրանալ: Փաղիշահի ստորագրությունը թեթևակի և տհաճությամբ հպեց սրտին, բերանին և ճակատին: Դա այնպիսի մի շարժումն էր, որ բնավ հարմար չէր մյուղիբի ամառային կոկիկ կոստյումին, վառ կարմիր փողկապին և դեղին կիսակոշիկներին: Ի՞նչ աներ: Բյուրեղաբաժան ամեն պետության մեջ պաշտոնյան ստիպված է հաշվի առնել երկու զորավոր հոսանք, որոնց հորձանոտում նա հեշտությամբ կարող է խեղդվել: Մի հոսանքը պետական ծառայության ճանապարհն է՝ իր նենգավոր պտուտահողմերով, իսկ մյուս, ավելի վտանգավոր հոսանքը նուրբ հարաբերությունների ասպարեզն է: Այս հոսանքը հորձանք է տալիս պետությունների, հաստատությունների և անձնավորությունների միջև: Ուստի և ամենից լավն այն է, եթե մարդ խուսափի սեփական վճիռ կայացնելուց, պատասխանատվությունը թողնի իր վերադասներին: Բայց տվյալ դեպքում այդպիսի ելք չկար: Երիտասարդ մյուղիբը ինքն էր իր վերադասը: Նա պետք է ինքնուրույն վճիռ կայացներ: Խոզվարարներին պարենավորելն անհանգուրժելի էր, սակայն նորին վեհափառություն սուլթանի առաքյալին մերժելը նույնպես անհնար էր: Սալոնիկցի խորամանկը գերադասեց չարյադ փոքրագույնը: Այս միջին ճանապարհը նա ընտրեց ներքին եր-

¹ Իրազն.— հրամանագիր

կարատե պայքարից և հուսահատ պոռթկումներից հետո, Աղան թույլ-տըվություն ստացաւ մտնելու պաշարման դռտին, բայց ալյուրի պարկերը պետք է մնային հովտում: Այս ուղղութեամբ Ռիֆաաթ Բերեքեթի բոլոր ջանքերն իջուր անցան: Մի՞թե պարտնը չգիտե նոր օրէնքը: Սիրիայում սով է: Ալյուրի ճակատագիրը կարող է տնօրինել միայն Անթաքիէի կայմակամը: Մշուս սննդամթերքների հարցում աղան կարողացաւ մյուսիւրի հետ լեզու գտնել: Եղածը մի քանի տոպրակ սուրճ էր, շաքար, մի քանի փաթեթ ծխախոտ: Դա ոչ մի դեր խաղալ չէր կարող, բանի որ չէր կարող փոխել Դամաշքի վիճակը: Այստեղ մյուսիւրը գիշում արեց, թեև պնդեց, թէ, իբր, ինքը իրավացի չէ: Ի վերջո հարցրեց, թե ովքեր են աղային ուղեկցողները:

— Սրանք իմ ծառաներն ու օգնականներն են: Ահաւասիկ նրանց անձնագրերը, նայիր: Ամեն ինչ կարգին է:

— Սա՞ էլ, Ինչո՞ւ է կնոջ նման դեմքը շղարշով ծածկել:

— Դեմքի վրա այլանդակ վերք կա. ստիպւած է ծածկել: Ուզո՞ւմ ես քողը բարձրացնի:

Մյուսիւրը բերանը ծամածոց և ձեռքը թափ տվեց:

Ավելի բան մի ժամ անցաւ, մինչև յայլին կարողացաւ հեռանալ Բիթիասի ուղղութեամբ: Կառքի երկու կողմից քայլում էր հետևակ մի դասակ՝ մյուսադիմի գլխավորութեամբ: Կառքին հետևում էին սուրճով, շաքարով ու ծխախոտով բեռնավորւած երկու ավանակ, ինչպես նաև երեք ուրիշ գրաստ՝ աղայի ու նրա երկու օգնականների համար:

Երբ այնքան մոտեցան, որ ճանապարհն այլևս չէին շփոթի, աղան կառքից իջաւ, մյուսադիմին խնդրեց զինվորների հետ սպասել ներքեւում: Այլապես հայերը կարող էին սխալ հասկանալ իրենց առաքելութունը և կրակ բացել: Սպան այդ առաջարկութունից գոհ մնաց: Զինվորները մնացին անտառում, շմոռանալով նախազգուշական բոլոր միջոցները: Երեք ծերունիները ավանակների վրա կողքանց նստելով՝ շարունակեցին ճանապարհը: Բեռնավորւած ավանակները հետեցին նրանց: Քողածածկ դեմքով մարդը քայլում էր ծերունիների կողքից: Աչ ձեռքով առաջ էր պարզել Մարգարեի կանաչ դրոշը, իսկ ձախով՝ խաղաղության սպիտակ դրոշը:

Իրար ղիմաց նստել էին վրանում: Աղան Բագրատյանին խնդրել էր, որ իրենց զրույցը տեղի ունենա առանց վկաների: Թուրքերին Հյուսիսային լեռնաթամբից այստեղ բերել էին աչքները կապած, ինչպես ընդունւած է բանադնացիների մոտ: Աղայի ուղեկիցները պաղել էին

ավանակների մոտ, որոնց վրայից իշապաններն իջեցնում էին տուպ-րակներն ու փաթեթները: Խմբի շուրջը ընկած առ ընկած մեծանուն մեծ լավամտությունը, Հայերը թուրքերին չէին մոտենում: Երևի, ինչ-որ խոր երկյուղից: Ամեն հայի սիրտ հուզմունքից փոթորկվում էր: Ի՞նչ նպաստակով էր եկել պատվիրակությունը: Փրկություն: Կյանք:

Աղա Ռիֆաթ Բերեքեթը վրանում նստած էր նույն անվրդով արձանապատվությամբ, ինչպես ցերեկային մեղմ կիսախավարով պարուրված իր հյուրասրահում: Նրա մատների արանքում, ժամանակի պես անվերջանալի, շարունակ գլորվում էին համրիչի սաթի հատիկները.

— Գարրիել, ես այստեղ եմ եկել իբրև քո պապի բարեկամը, իբրև քո հոր բարեկամը, իբրև քո եղբոր բարեկամը: Իսկ այստեղ եկել եմ իբրև էրմենի միլեթի բարեկամը: Դու գիտես, որ ես իմ բոլոր ուժերը նվիրաբերել եմ մեր ժողովուրդների բարեկամությանը, բայց այդ բարեկամությունն արդեն առհավիտ կործանված է...

Մերունին ընդհատեց իր ողբանման խոսքը: Այնուհետև մտահոգ հայացք նետեց Բաղրատյանի դեմքին, որը մի ժամանակ է՝ երիտասարդ էր, և՛ փափկասուն եվրոպացի: Դժվար էր համաձայնել, թե նախկին Բաղրատյանը և խճճված մորուքով, իրար խառնված վաչրի դիմագծերով լեռնականը նույն մարդիկն են: Աղան մի պահ խորասուզվեց իր խոհերի մեջ, ապա շարունակեց.

— Մեղքն ամեն տեղ է՝ այստեղ թե այնտեղ... Այս խոսքն ասում եմ, որպեսզի, հակառակ ամբողջ պատահածին, սխալ վճիռ չկայացնես և սիրտդ չկարծրացնես:

Գարրիելի դեմքը կարծես ավելի փոքրացավ, ավելի գորշացավ.

— Ով էլ իմ տեղը լինի, մեղքի մասին ոչինչ այլևս չի իմանա: Ինձ այլևս չի մտահոգում ո՞չ մի մեղք, ո՞չ մի իրավունք, ո՞չ մի վրեժ-խաղաղություն...

Ռիֆաթի ձեռքերն անշարժացան.

— Դու որդի՞ ես կորցրել...

Գարրիելը պատահմամբ ձեռքը տարավ գրպանը: Դուրս բերեց հունական այն դրամը, որը միշտ մոտեց էր պահում, իբրև թախմամբ: «Առ անխմանալին ի մեղ և ի վեր քան զմեզ»: Դրամը բարձր բռնած՝ ասաց.

— Աղա, քո նվերն ինձ քիչ բախտավորություն բերեց: Թագավորի գլուխը կրող դրամը ես կորցրի այն օրը, երբ կորցրի իմ որդուն: Իսկ այս մյուսը...

— Դու գեռ չգիտես, թե ո՞րն է քո վերջին օրը:

— Այդ օրը շատ մոտ է, միայն թե շատ դանդաղ է մոտենում: Հա-

ճախ այնպէս եմ ուզում իջնել ցած, ձերոնց մոտ, որ ամեն ինչ վերջանա, շոտ վերջանա:

Աղան նայեց իր սպիտակ, լուսավոր ձեռքերին.

— Դու պետք է կյանքդ ոչ թէ նսեմացնես, այլ վսեմացնես: Դուք՝ Բագրատյաններդ, ավելի գորեղ եք, քան մյուս մարդիկ... Սակայն ամեն ինչ կախված է աստծո կամքից:

Մայրապետիկ նստած Ռիֆաաթի ոտքերի մոտ դրված էր դեղին պայուսակը: Վրան պատվելի Հարություն Նոխուգյանի նամակն էր՝ ուղղված Տեր-Հայկազունին.

— Գաբրիել, քեզ հայտնի է, որ ես ամիսներ շարունակ ուղևորություն եմ կատարում ձեզ օգնելու նպատակով: Արդեն հրաժեշտ եմ տվել իմ հասակին պատշաճ հանգստությանը: Եվ դեռ աստծո օգնությամբ պետք է գնամ, հասնեմ Դեյր էս Զուր: Սիրիայում կատարածս առաջին ուղևորությունը քեզ մոտ գալն է: Դուք բարեկամներ ունեք թե՛ հրկրի ներսում, թե՛ արտասահմանում: Մի գերմանացի հոգևորական ձեզ համար շատ փող է հավաքել: Ես նրա հետ ծանոթ եմ: Հիսուն պարկ ցորեն եմ գնել: Դա դուրին չէր: Թույլ չտվին բերել: Այդպես էլ գիտեի: Բայց կայմակամին չի հաջողվի դա բռնագրավել: Այդ ցորենը ձերոնց պետք կգա արքայապետում... Բալց այստեղ՝ Մուսա լեռ բարձրանալուս պատճառն այդ պարկերը չեն...

Նա Գաբրիելին մեկնեց Նոխուգյանի նամակը.

— Այս թղթով կիմանաք այն, ինչ երբեք չէիք իմանա՝ ձեր հայրենակիցների ճակատագիրը: Միաժամանակ կիմանաք, որ մեր ժողովուրդը բազկացած չէ միայն Իթթիհաթից, Թալիաթից, էնվերից ու նրանց ծառաներից: Մերոնցից շատերը տուն ու տեղ թողած՝ ճանապարհ են ընկել դեպի արեւելք, օգնում են սովյալներին...

Հիրավի, աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթը դարմանալի մարդ էր: Նա արժանի էր, որ Գաբրիելը հայ ժողովրդի անունից ծունր իջներ նրա առաջ: Սակայն հանգամանորեն թվարկված բարեգործություններն ու շարժարանքները չէին մեղմացնում Բագրատյանի հոգում կուտակված դառնությունը: Թեև այդ մահամեղականների կատարած զոհողությունները մեծ էին, համենայն դեպս դրանց վկայակոչումը նրան համբերությունից հանեց.

— Տարագրվածներին երևի օգնեք, բայց մեզ չեք օգնի...

Մերունու ծանրաբարո հավասարակշռությունը մնաց աներեր.

— Քեզ հավանաբար կկարողանամ օգնել: Դա մեկն է այն կարևորագույն պատճառներից, որ ես ահա նստած եմ այստեղ, քո վրանում:

նվ աղայի շուրթերից միապաղաղ խոսքերով ծաշք առաւ փրկության մի ծրագիր, որից քիչ մնաց կանգ առնելու Գաբրիելի սիրտը, Բագրատյանը հավանաբար տեսել է աղային ուղեկցող հինգ ուղեկիցներին: Այսպես սկսեց Ռիֆաաթ Բերեքեթը, Երկու ձերտնիկները բարեպաշտ մեաբանության անդամներ են եւ աղայի նման իրենց նվիրաբերել են միեւնոյն գործին: Երկու իշապանները աղայի տանը երկար տարիներ ծառայած սպասավորներ են: Ինչ վերաբերում է հինգերորդ մարդուն, դրա խնդիրն ավելի բարդ է: Խղճի վրա ծանրացած է բազմաթիվ հայերի մահը, սակայն Ստամբուլում «Սրտագողերի» շնչի Ահմեդը նրան վերափոխել է, դարձի բերել: Այդ մարդն ուխտել է ապաշխարել իբր կատարած ստոր գործերի համար, նախկինում ատելի հայերի դեմ գործած մեղքը քաղել նույն հայերին լավություն անելով: Այդ մարդը պատրաստ է Բագրատյանի հետ փոխել հագուստը եւ անհայտանալ: Եկեղեցու հրապարակում մյուսողի բոլոր մարդկանց անձնագրերն ստուգել է, բոլորի անունները ցուցակագրել: Վերադառնալիս ոչ ոք նորից չի ստուգի թեղքերէները: Եթե մյուսդիրը հանկարծ նոր գովարտություններ ստեղծի, ապա Բագրատյանը կարող է ուղղակի ցույց տալ իր կրկնորդի անձնագիրը: Մյուսագիմն ու նրա գինիները նույնպես գլխի չեն ընկնի, թե մեկնումեկին փոխանակել են: Նրանք վեց հոգու են ուղեկցել, վեց հոգու էլ վերադարձնում են: Աղայի՝ այդ պատվարժան ձերտնու սրտով չեն հակառակմանալան աղայիս անկարգությունները, բայց այժմ նա այդ քայլը կանի, որպէսզի փրկի Բագրատյանների տոհմի շառավիղի կյանքը, նրան ապահով հասցնի Անթաքի, իր տունը: Այդ բանը նա կկատարի ի հիշատակ հանգուցյալ Ավետիսի, նրա հոգու հանգստության համար: Զէ՛ որ լուսահոգին անթիվ-անհամար լավություններ է արել աղային, երբ սա դեռեւ ծաղկահասակ երիտասարդ էր:

Գաբրիելի շունը կտրվում էր: Նրա կրծքի տակ կյանքի առաջաստն աշիպես էր պրկվել, որ նա նետովեց դեպի վրանի մուտքը՝ մաքուր օդ շնչելու: Նայեց աղայի ուղեկիցներին, որոնք լուռումունջ կուշ էին եկել գետին: Տեսավ ալն ուխտյալին, որը դեմքից հեռացրել էր շղարշը: Սովորական բութ դեմք: Ո՛չ հայաստանի տպավորություն էր թողնում, ո՛չ ապաշխարողի: Տեսավ անսովոր հետաքրքրութունից լարված բազմությունը, տեսավ Ժուլիեթի վրանի, առաջ կանգնած Իսկուհուն: Ամեն ինչի պէս այդ աղջիկն էլ անիրական էր, հեռու Իրական էր միայն կյանքի գաղափարը՝ մի մութ սենյակ Ռիֆաաթի տանը: Փակ են պատուհանի փայտյա փեղկերը: Դրանք բացվում են բակի վրա, որտեղ աղբյուր է հո-

սում: Պետք է ամեն ինչ մոռանալ, ոչինչ չիմանալ, սպասել վերածնուն-
թյան....

Մի քանի րոպե հետո, երբ Գաբրիելը հանդարտված վերադարձավ
վրան, համբուրեց ծերունու ձեռքը.

— Հա՛յր իմ, ինչո՞ւ այն ժամանակ չեկար, երբ ամեն ինչ դեռևս
լավ էր, երբ մենք ապրում էինք ներքևում, ամառանոցում...

— Երկար ժամանակ հույս ունեի, թե փորձանքից կազատվեք: Դու
համենայն դեպս կազատվես:

— Ոչ, ես նույնպես չեմ ազատվի:

— Վախենո՞ւմ ես... Կսպասենք մինչև գիշերը վրա հասնի: Քեզ ոչ
մի վտանգ չի սպառնա:

— Գիշեր թե ցերեկ միևնույն է: Դա չէ խնդիրը, աղա— Ամաչելով
փոքր-ինչ լռեց:— Այսօր էինս առաջին անգամ է սթափվել. մահամերձ
հիվանդ էր:

— Կի՞նդ: Նոր կանայք կգտնես:

— Երեխաս թաղված է ալստեղ, վերևում...

— Դու պարտավոր ես քո ցեղին պարգևել նոր զավակ և տոհմի
շառավիղ:

Ծերունու ծանրահայաց աչքերը մնացին անհույս: Գաբրիելի պա-
տասխանը հնչեց շատ ցածր, ծերունու համար գրեթե անլսելի.

— Ով էլ իմ տեղը լինի, չի կարող ամեն ինչ սկսել սկզբից:

Աղան իր կորովի ձեռքը գավաթի նմանեցնելով առաջ պարզեց,
կարծես ուզում էր մի քանի կաթիլ որսալ ժամանակի անձրևից.

— Ինչո՞ւ ես ապագայի մասին մտածում: Մտածիր առաջիկա ժա-
մերիդ մասին:

Արևի հետևեսօրյա հրածեշտի լույսով առատորեն ողողվել էր վրա-
նը: Գաբրիելն անքաղաքավարություն մը ոտքի ելավ.

— Ե՛ս էի, որ յոթ համայնքին տվի Մուսա լեռը բարձրանալու գա-
ղափարը: Ե՛ս կազմակերպեցի ամբողջ դիմադրությունը: Ե՛ս եմ ղեկա-
վարել ձեր զինվորականների դեմ մղված ճակատամարտերը, որոնց շնոր-
հիվ այսօր դեռևս այստեղ ենք: Ե՛ս եմ պատասխանատուն և ե՛ս եմ
մեղավորը, եթե մի քանի օր հետո ձերոնք տանջամահ անեն այս գաղ-
թակայանի ամբողջ ժողովրդին, անգամ հիվանդներին ու ծծկեր երեխա-
ներին: Աղա՛, ի՞նչ ես կարծում, կարո՞ղ եմ թողնել ու փախչել:

Այդ խոսքի վրա աղա Ռիֆաաթ Բերեբեթը ոչինչ չասաց:

Գաբրիելը հրամայեց աղայի բերած նվերները իսկույն տանել խորանի հրապարակը, որպեսզի դրանք ավագների խորհուրդը բաժանի ժողովրդին: Եղածը գլխավորապես շաքար էր, սուրճ և մի քիչ էլ ծխախոտ: Սակայն իշապաններին հաջողվել էր ճարպկորեն սաբը բարձրացնել նաև երկու պարկ բրինձ: Եթե նկատի ունենանք, որ աղայի բերածը պետք է բաշխվեր ավելի քան հազար ընտանիքի, ապա մարդկանց շատ չոչին բաժին կհասներ: Փուլթ չէ: Միայն թե մարդիկ մի անգամ էլ փոքրիկ ումպերով տաք սուրճ վայելեին, աշխուժացնեին իրենց ընդարմացած նյարդերը, խորը ներծծեին «բուրումների հոր» ծխախոտի ծուխը, լթից ու բերանից դանդաղ բաց թողնեին ամպի քուլաներ, դրանց նախին առանց մտորումների, առանց հոգսերի:

Աղայի նվիրած մթերքների նյութական արժեքից շատ ավելի կարևոր էին հոգեբանական վերելքն ու սփռփանքը: Չէ՞ որ դա տեղի ունեցավ հոտերը կորցնելու օրը: Թուրքերը զաղթակայանում թողեցին նաև իրենց ավանակներից շորքը: Մերումի աղան դրանցից մեկը միայն տարավ՝ հովտում հեծնելու:

Բարեգործին ու նրա հինգ ուղեկցին տարան դեպի Հյուսիսային լեռնաթամբը: Այս անգամ թուրքերի աչքերը չկասեցին: Առջևից քայլում էր ուխտյալը՝ կանաչ և սպիտակ դրոշներով: Մի ուրախ էր, ո՛չ էլ տխուր, թեև նրան լավություն անել չհաջողվեց: Բաղբատյանից բացի, օտարականներին, իբրև պատվավոր շքախումբ, ուղեկցում էին Տեր-Հայկատունը, բժիշկ Ալթունին և երկու մուխթար: Նրանց հետևում էր կախարդված ամբոխը: Վրանում տեղի ունեցած գրույցը, որի բովանդակությանը ոչ ոք իրազեկ չէր, տեղի էր տվել ֆանտաստիկ ակնկալություններին: Աղան քայլում էր՝ պարուրված օրհնանքի, օգնություն աղերսող կանչերի, արտասովալից թախանձանքի, հուսատուր հարցումների մշուշով: Ոչ մի տեղ, նույնիսկ աքսորավայրերում, Բերեքեթը չէր տեսել այնպիսի դիմքեր, ինչպիսիք տեսավ Դամլաջըրի զաղթակայանում: Տղամարդիկ նրան նայում էին տենդոտ, վայրի, անհագ հայացքներով: Հշուժված կանայք պատառտված թեքերից դուրս ընկած ձեռքերով ծերունու կողմն էին մեկնում իրենց գրկի երեխաներին: Գրեթե բոլոր փոքրիկների ջրգողած դիմքերն օրորվում էին բարակ պարանոցների վրա, իսկ խոշոր աչքերի մեջ կար այնպիսի դառը տառապանք, որ հատուկ չէ անշահասներին: Աղան զգաց, որ նույնիսկ տարագրության արհամիրքներն այնքան անմարդկայնացնող ազդեցություն չէին թողնում, որքան այս մեկուսացումը: Աղան համոզվեց, թե կործանումը որքան ավելի է ազդում մարդկանց հոգևոր ուժերի վրա, քան սպանությունը՝ մարմինների վրա:

Ամենազարհուրելին ոչ թե մի ամբողջ ժողովրդի բնաշնչումն էր, այլ աստվածորդիների բնաշնչումը, հանձին այդ ժողովրդի: Էնվերի սուրբ հայերին խոցելով՝ խոցում էր նաև ալլահին: Չէ՞ որ հայերի, ինչպես և ամեն մարդու մեջ ալլահն է բնակվում, թեպետ հայերն անհավատ են: Նա, ով մարդ արարածի մեջ սպանում է նրա արժանապատվությունը, սպանում է նաև արարչին: Դա աստվածասպանություն է, այնպիսի մեղք, որ չի կարող քաղվել հավիտյանս հավիտենից: Ռիֆաաթ Բերեքեթը՝ այդ բարեպաշտ դերվիշը, որն իր խորհրդածությունների ու թարիքաթյան աղոթամարզանքների ժամանակ հաճախ էր մոտենում հանդերձյալ աշխարհին և հանդերձյալ հոգիների ճակատագրին, մտովի զարհուրելի պատկերներ էր տեսնում: Նույնիսկ անդրաշխարհում, ընդունարանի դռների առաջ, ներդաշնակության շեմքին քարշ էին գալիս տարագիրների տանջահար քարավանները: Ոչ ոք նրանց ներս չէր թողնում: Գաղթակայաններում իրար վրա դիզված հոգիները համբարձվել էին կարողանում, քանի որ երկարատև մարտիրոսության, երկարատև հալածանքների պատճառով զրկվել էին թռչելու կարողությունից: Ամենուրեք զարհուրելի ապաստարաններ, ինչպես այստեղ, Մուսա լեռան բարձունքներում: Անթիվ անհամար սովահարների այրվող հայացքներ, որոնք անդրաշխարհում ևս դատապարտված էին տիեզերաթափառ մուրացկանության, գլխի! ու նվաստացման:

Սեր աղային թվում էր, թե անցնում է հաստ մոխրամպերի՝ հայ ժողովրդի մահվան ամպերի միջով: Դրանք չփարատվող քուլաներով սլլվում էին իրական և հանդերձյալ աշխարհների սահմանագլխին: (Իհրան, իրոք, մոխիր էր շնչում, առանց այդ բանը նկատելու: Այդ մոխիրը անտառային մարող հրդեհի վերջին մոլեգնության արդյունքն էր և ցամաքային քամուն միացած՝ թանձր մշուշի նման շարժվում էր դեպի արևմուտք):

Մի՞թե վերջ չունեն հայկական ճակատագրի միջով անցնող այս ճանապարհը: Գավազանին հենված՝ քայլում էր աղան, ավելի ու ավելի ծերանալով, ավելի ու ավելի կոտանալով: Նայում էր հողին, որը ծնել և հանդուրժում էր այդ ամենը: Փափուկ մաշկիների մեջ ամփոփված և քայլելու անվարժ մանր ոտքերով ծերունին եռանդով դուրսում էր հողը: Սպիտակափառ մորուքը կրծքին ամուր սեղմած, փախստականի նման շտապում էր, չխնայելով իր վերջին ուժերը: Այլևս չէր կարողանում լսել աղերսական ձայները, թախանձանքը:

Հյուսիսային լեռնաթամբի առաջին խրամատը լհասած՝ Բերեքեթի ուժերը նրան դավաճանեցին: Չորս կողմից սեեռուն նայող զինվորների

տյրի առաջ ծերունին նվաղեց, վայր ընկաւ: Իշապանների հետեից եկող ծառաները վախեցած վրա հասան: Աղան տկար մարդ էր: Ստամբուլում Ֆրանսիացի բժիշկը պատվիրել էր զգուշանալ լարվածությունից, հսկելուց: Երկու ծառաներից առավել ծանրաբարոն մետաքսյա կանաչ սոսպրակից, որը միշտ իր տիրոջ հետեից ման էր ածում, հանեց մի դեղատարակ և մի քիչ մատուտակ: Դրանք սրտի համար օգտակար դեղամիջոցներ էին:

Երբ աղան իրեն լավ զգաց, ժպտաց Տեր-Հայկապունին և իր վրա խոնարհված Բագրատյանին.

— Դատարկ բան է... Մերացել եմ... Շատ արագ քայլեցի... Հետո էլ... շատ բեռ դրիք ուսերիս...

Ուղեկիցների օգնությամբ ռաբի ելավ: Պարզորոշ զգաց, որ չի կարողանա գլուխ բերել իր առաքելությունը, չի հաջողվի հասնել Գեյր էս Զոր:

...Ռիֆաաթ Բերեքեթը յայլիով Անթաքիե հասավ կեսգիշերին: Մարմինը տկարությունից գրեթե ընդարմացել էր: Բայց և այնպես մարդարտաշար ձեռագրով, Նեվիմի բեյի հասցեով նամակ գրեց բրիտանյա հոգևորական Լեփտուսին, հաշիվ տվեց իր առաջին առաքելության մասին:

Հենց այն պահին, երբ աղա Բերեքեթը շարադրում էր իր խոսքն ուղղած նամակը, Գրիգոր Յողոնօլուքցու հոգին անջատվում էր բաղձալարչար մարմնից:

Ուսուցիչ Շատախյանը քնելուց առաջ հիշեց դեղագործին և խղճեխայթ զգաց: Ավագների խորհրդի առավոտյան աղմկոտ նիստից հետո նա կույրի նման անցել էր ծերունու մոտով, առանց նույնիսկ նայելու իր վաղեմի ուսուցչի կողմը, այն էլ հողեվարքի սարսափելի օրը, երբ ոչ ոք չկար հիվանդի մոտ, ոչ ոք չէր օգնում: Ուշ գիշերով ուսուցիչ Շատախյանը՝ Գրիգորի աշակերտը, զգուշորեն մտավ կառավարչատուն, մատների ծայրերի վրա մոտեցավ կիսախափար խցին, գրքերի պատի վրայից դռունի նայեց, ապա ցածրաձայն, այնպես, որ հիվանդը քնած լինելու դեպքում չզարթներ, հարցրեց.

— Ինչպե՞ս ես, հը՞, վարպետ:

Գրիգորը մեջքի վրա պառկած էր: Մանր էր շնչում: Սակայն բաց աչքերի մեջ անվրդուլություն էր տիրում: Ուսուցչի անիմաստ հարցին դրանք պատասխանեցին լուռ նախատինքով: Շատախյանը գրքերին կպչելով մոտեցավ անկողնուն: Մատներով տնտղեց հիվանդի ձեռքի այլանդակված հոգերը.

— Շատ է ցավում:

Դեղագործը ինչ-որ երկրմաստ ձևով պատասխանեց.

— Երբ դիպչում ես, շատ է ցավում:

Շատախայանը պաղեց հիվանդի կողքին.

— Այս գիշեր կմնամ քեզ մոտ: Ավելի լավ կլինի... Գուցե որևէ բանի կարիք ունենաս...

Բայց հիվանդը կարծես խուսափում էր որևէ մեկի գիշերային բնակարանից:

— Ոչ մի բանի կտրիք չունեմ... Մինչև հիմա ամեն ինչ լավ է զբաղեցել... Այսօր էլ լավ կանցնի... Գնա քնիր, վարժապետ...

— Սրտանց կուզենայի մնալ, եթե, իհարկե, նեղություն չտամ...

Դրիգորը ոչինչ չասաց: Նա զբաղված էր շունչը տեղը բերելով: Շատախայանը տխրեց.

— Վարպետ, հիշում եմ այն սբանչելի ժամանակները, մեր շորջագայությունները, քո զրույցները...

Դեղագործի մանդարինյան դեղին դեմքը մնաց անհույս: Ածային մորուքը շարժվեց: Ձայնը հնչեց ասես գլխի միջից.

— Դատարկ բաներ էին...

Այս հերքման վրա Շատախայանի սենտիմենտալությունը բորբոքվեց.

— Դատարկ բաներ չէին... ինձ համար, մեզ համար... Վարպետ, գիտես, որ ես ապրել եմ Եվրոպայում, կարող եմ ասել, որ ֆրանսիական կուլտուրան ինձ համար միս ու արյուն է դարձել... Այնտեղ մարդ հավար ու մի բան է լսում ու սովորում, հաճախում է թատրոն, կինո, պատկերասրահներ, զեկուցումներ է լսում, համերգներ... Յողոնօրութեամբ մեզ համար այդ ամենը դժուար է իր և ավելի է իր... Դու մեզ ներկայացնում էիր ամբողջ աշխարհը, լուսաբանում... Ախ, վարպետ, ինչ մարդ կդառնայիր դու Եվրոպայում:

Այս բացականչությունը նկատելիորեն բարկացրեց ծերունուն: Ամբարտաճանդներն թառանչ արձակեց.

— Ես լիովին գոհ եմ... իմ ունեցածից...

Ուսուցիչ Շատախայանը հանկարծ պապանձվեց: Ահագին ժամանակ չէր կարողանում խուսակցության նյութ գտնել: Բայց հետո տղայական ինչ-որ կատակ անցավ մտքով, ինչպես սովորաբար վարվում են իրական վիճակը մեռնողից թաքցնելու համար:

— Ի՞նչ տոնական շապիկ ես հագել, վարպետ: Մի քանի օր հետո երբ հանես, կկեղտոտվի և կտրորվի: Հետո նոր շապիկ նվեր կստանաս, քանի որ նման շորերը չեն լվանում...

— Իմ շապիկը ո՞չ կկեղտոտվի, ո՞չ էլ կտրորվի, — ասաց դեղագործը:

Շատախյանը հիշեց, որ Գրիգորի մարմինը, իրոք, մարմնեղեն չէր։ Մտքով անցավ, թե ի՞նչ լավ կլինէր, եթե հիվանդը քներ։ Նրան ճնշում էր ծերունու սթափ մտածողությունը։ Հիրավի, Գրիգորը կարծես ուղում էր այդ բավականությունը պատճառել իր հյուրին, շնայած աչքերը բաց էին։ Մոտ կես ժամ անցավ, մինչև նորից լավեց հիվանդի տարօրինակ, լինծու թվացող ձայնը։

— Վարձապե՛տ, հիմաբուժյուններ դուրս տալու փոխարեն օգտակար գործ կատարիր... Մոտեցիր դեղորայքի դարակին... տեսնո՞ւմ ես կտր, սև շիշը։ Կողքին բաժակ կա... Լիքը լցրու։

Շատախյանն իրեն երջանիկ զգաց, քանի որ ունել հանձնարարություն ստացավ։ Գնաց և շուտով բերեց թթի օղիով լի բաժակը։

— Վարպե՛տ, դու բժշկական ամենաճշմարիտ միջոցն ես բնտրել։ Ձեռքը դրեց Գրիգորի գլխի տակ, փոքր-ինչ բարձրացրեց և բաժակը մոտեցրեց բերանին։ Յողոնօլուքցի իմաստունը երկար ումպերով դատարկեց օղին, ինչպես ջուրն են խմում։ Տնքալով ետ ընկավ։ Քիչ անց դեմքի վրա կենդանության նշաններ հայտնվեցին, իսկ աչքերում՝ հեղուկան դվարթություն։

— Սա... ցավի դեմ է... Հիմա ուղում եմ մենա՛կ մնալ... Գնա բնիք, վարձապետ...

Հիվանդի դեմքի արտահայտությունը և աշխուժացած ճաշը Շատախյանին հանգստացրին։

— Վաղը կգամ, վարպետ, շատ կանուխ...

— Այո, վաղն արի... ինչքան ուզում ես՝ կանուխ... Իսկ հիմա կարող ես լամպը հանգցնել... Վերջին նավթն է վառվում... Այստեղ փոքրիկ մոմս է դրված... Վառիր... Մոմակալը դիր գրքերի վրա... Այդպես... Ուրիշ ոչինչ... Գնա բնիք, վարձապետ...

Երբ Շատախյանն արդեն անցել էր գրքերի պատի ետևը, մի պահ կանգ առավ, ետ դարձավ, նայեց իր ուսուցչին։

— Վարպետ, եթե ես քո տեղը լինեի, Ոսկանյանից չէի միրավորվի։ Նրան մեկընդմիջտ ճանաչեցինք...

Շատախյանի վերջին խորհուրդը միանգամայն ավելորդ էր։ Դեղագործն այժմ արդեն ապրում էր ամենախոր անդորրության աշխարհում, որտեղ Ոսկանյանի նման ծիծաղելի մարդիկ ոչ մի դեր չէին կարող խաղալ։ Մերունին անթաքթ հայացքով նայում էր առաջ, քմբռնում ցավազրկության մեծ բերկրանքը։ Սիրտն անսահմանորեն թեթև էր։ Հանրագումարի էր բերում իր ներքին հարստությունը։ Որքա՛ն թեթև էր բեռը, որքա՛ն երջանիկ էր նա։ Ոչ ոքի չէր կորցնում, ոչ ոք էլ նրան չէր կորց-

նում: Այն ամենը, ինչ կապված էր մարդկանց հետ, անչափելիորեն հեռու էր և գուցե գոյություն էլ չէր ունեցել: Գրիգորը, հարկավ, միշտ էլ եղել էր Գրիգոր, մի մարդ, որն իր հատկություններով նման չէր ուրիշներին: Ժողովուրդը խղճում է այն մարդկանց, ովքեր նման պահերին միայնակ են մնում: Դեղագործն այդ բանը չէր գգում: Մի՞թե ավելի սքանչելի բան կար, քան մենությունը: Նա վայելում էր այն երանությունը, որ ինքը ոտքից գլուխ մաքուր է, ոչ մի պարտականություն չունի, չի խախտել մարդկային կարգն ու կանոնը: Ոչ մի օտար խառնուրդից չէր պղտորվում նրա մաքուր ես-ի կենսաշունչ հորձանուտը: Այդ հորձանուտում արյունն ավելի ու ավելի հախուռն էր եռում: Ինչ-որ սքանչելի ջերմություն էր հառնում: Գրիգորը նկատում էր, թե ինչպես իր մարմինը կրկին դառնում է դյուրաշարժ, իսկ հոդերն ազատագրվում են իրենց կոշտությունից: Մերունին կտրուկ շարժումով, առանց ցավ զգալու, շքվեց դեպի լույսը: Բոցի շուրջը պարում էին փոքրիկ, սպիտակ մոզուկներ և սև, խոշոր փարվանա թիթեռներ: Գրիգորը մտածեց. «Ի՞նչ այսպես շարունակվի, կառողջանամ»: Բայց դա նրա համար բնավ կարևոր չէր: Միտքը ես սկսեց իր թիթեռնապարը: Պղպջակների պես վեր էին բարձրանում ինչ-որ խորիմաստ, ցնորական բառեր, և Գրիգորը դրանց վրա ոչ մի իշխանություն չուներ: «Պոլիոդորոսի կենտրոնական արև»: Գոյություն ունե՞ր, թե՞ չունեն այդ արևը: Ի՞նչ կարևոր է: Պոլիոդորոսի կենտրոնական արևի շուրջը պարում էին միգամած համաստեղություններն ու ուտաչնաձև լուսատուների սփյուռքը, թիթեռնաձև աստղաբույլերը, որոնք բազկացած էին հրկիզված աշխարհների մանր մոխրափոշուց, ինչպես վկայում է արաբ աստղագետ Իբն Սաադին: Եվրոպայում ի՞նչ մարդ կարող էր դառնալ, է՞ջ Շատախյան: Գրիգոր Յողոնուլուքցին աստծո պես հպարտ էր, որ տեսավ, թե ինչպես են մուծ աշխարհները պարում կենտրոնական արևի շուրջը: Այնքան հպարտ էր, որ ինքն իրեն կորցրեց և քնեց: Սակայն արթնացումը սոսկալի էր: Մահճակալը անհասկանալիորեն նեղացել էր: Հիվանդը գրեթե ոչինչ չէր տեսնում: Փարվանա թիթեռները հազարապատկվել էին, գրեթե լիովին ծածկել խղճուկ մոմի լույսը: Գրիգորը շնչել չէր կարողանում: Հուսահատ գոռաց, գալարվեց, ուշադրություն չդարձնելով ցավերին: Լերտաքուստ դա շնչահեղձությունն ապա էր, բայց ներքուստ ինչ-որ ավելի ահավոր երևույթ էր: Սոսկալի անտանելիության զգացում՝ ժամանակային իմաստով ոչ թե անցողիկ, այլ հարատև: Եթե դժոխք գոյություն ունեն, ապա դա էր ամենամեծ պատիժը: Եվ այդ հարատև անտանելիությունը միանգամայն որոշակի բովանդակություն ուներ: Թերմբոնումների, սկզբնավորվող իմացու-

թյունների, փութանցիկ խոհերի, անհասկանալի ուսմունքների, խելքահան անող մոլորությունների աչդ ծովը գծվար էր բնորոշել իբրև գիտակցող անգիտություն կամ անգետ գիտակցություն: Մոսկալի է, երբ գլուխ չես հանում նույնիսկ ամենամանր հասկացողություններից: Ոգուխնչ ահալոր անդորություն, ոգի, որն ավելի գյուրաբեկ է, քան խոտի ցողունը: Դրիգորին թվաց, թե ինքը խեղդվելու է փլատակներով լեցուն աչդ ծովում: Ուզեց փրկվել, գիմել փախուստի: Խոխալով առաջ սողաց, խարխափելով փոքր-ինչ բարձրացավ, կառնեց գրքերի պատից: Երբ թուլությունից հավասարակշռությունը կորցրեց, մեջքի վրա ընկավ անկողնուն, իր հետ քաշելով վերևում շարված գրքերն ու մարմնող մոմը: Գրքերն աղմուկով թափվեցին Գրիգորի վրա, կարծես ուզում էին զրկել իրենց տիրոջը, ողջագործվել: Հիվանդը երկար ժամանակ մնաց պտկած աչնայես, ինչպես վաչր էր ընկել: Գոհ էր, որ դարձյալ կարող է շնչել, որ ազատագրվեց անգիտության խեղդող նոպայից: Ալիքների պես ետ եկան ցավերը: Ամեն մի մատն աչվում էր, կարծես հենց նոր էր դուրս քաշել կրակի միջից: Մերունուն դարձյալ ծառայություն մատուցեցին գրքերը՝ կարգացված ու չկարգացված, միայն թերթված սիրելի գրքերը: Նա իր աչրվող մատները թաղեց դրանց էջերի մեջ: Հատորների ներսը ջրի պես դով էր: Ավելին: Գրքերի հոգևոր արշան միջից ինչ-որ սառցեղեն անգործություն էր ամբռնում, լցվում իր արշան մեջ: Խուլ ու կույր մատներով շոշափեց բոլոր գրքերը, բոլորն էլ ճանաչեց: Վերջին մեզմ նոպան: Ափսոս, որ զրկվում է աչդ բերկրանքից: Այնուհետև աչրուցն աստիճանաբար տեղի տվեց: Վերջին ցավը մի անգամ էլ գլուխ րարձրացրեց, սակայն խաղաղավետ անզգայացումը դարձավ տիրապետող: Փերանների աբանքից սարսաղելով ներս էր հեղեղվում կապարածուփ խավարը: Գրիգորը ոչինչ չէր նկատում: Նրա միտքը շատ ավելի վսեմ բանով էր զբաղված: Նա լուռ համակվեց այն գիտակցությամբ, թե իր սրտի յուրաքանչյուր զարկը նշանակում է. «Ես առաջին մարդն եմ, ես առաջին մարդն եմ»: Հետո սկսեց մոմ դառնալ այն, ինչ կոչվում էր Գրիգոր Յոզոնուլուքի: Բայց սա արդեն կեղծիք է: Տեղի ունեցածը չի արտահայտվի ժամանակի ու տարածության մեջ ստեղծված բառերով: Ոչ թե մոմ դարձավ Դրիգոր Յոզոնուլուքին, այլ թոշնեց այն, ինչ ինքը՝ աշխարհն էր: Այո, զարմանալի արագությամբ կուլ եկավ ամբողջ աշխարհը, կառավարչատունը, Քաղաքաձորը, Մուսա լեռը, ներքևում ծվարած ծննդավայրը, այն ամենը, ինչով շրջապատված էր հալոնիքը: Այլ կերպ լինել չէր կարող: Աշխարհը խառնություն չունեւ. քանի որ աչրված ասպների մոխրից էր գոյացել: Ի վերջո, Գրիգոր Յոզոնուլուքին

մնաց մին-մենակ: Բայց նա մի ամբողջ տիեզերք էր: Ո՛չ, ավելին էր, քան տիեզերքը, քանի որ նրա գլխի շուրջը պարում էին աշխարհների փար-
ժանաները, թեև նա ոչինչ չէր նկատում:

ԳԼՈՒԽ ՀԵՆԳԵՐՈՐԻ

Երազմիր Բայր



հր-Հայկազունը, պատվելի Արամի և բժիշկ Ալթունու հետ
երկար խորհրդակցելուց հետո, կարգադրել էր պարենի
մնացորդները գործածել առանց խնայողության: Մի՞թե ան-
մըտություն չէր կյանքը երկարաձգելով երկարաձգել նաև
տառապանքը: Դեռևս վրա չէր հասել իսկական սովը, բայց
արդեն ուժասպառ էին եղել բազմաթիվ կանաչք, երկխաներ, ծերունիներ:
Մարդիկ վայր էին ընկնում և այլևս չէին կարողանում վեր կենալ: Այս
դանդաղ հյուծումը կործանման վատթարագույն ձևն էր: Վարդապետն
ուզում էր գործն արագացնել: Ավելի լավ կլիներ, եթե մարդիկ մի քանի
օր կուշտ ուտեին, ապա երես առ երես կանգնեին սովամահության առաջ,
քան ծիծաղելի համառությանմբ քաղցից տանջվեին, փոքր-ինչ ավելի
երկար քարշ տալին իրենց խղճուկ գոյությունը:

Սեպտեմբերի առաջին իսկ օրերին մորթվեցին Բագրատյանի տան
երկու նիհար կովերը, ինչպես նաև բոլոր այծերն ու խոյերը: Այլևս կարե-
վորություն չէին տալիս կաթին. ոչ մի դեր խաղալ չէր կարող ո՛չ դրա
պարունակությունը, ո՛չ էլ քանակը: Հետո հերթը հասավ ավանակներին,
որոնց կաշվանման միսը ո՛չ խորոված վիճակում էր ուտվում, ո՛չ էլ խա-
շած: Ուրիշ բան էր տավարի միսը: Չնչին մխիթարություն էին Բերեքե-
թի բերած շաքարն ու սուրճը: Ամեն ընտանիքի բաժին էր ընկել մի քա-
ռուրդ ֆունտ: Սուրճի գիրտը նորից ու նորից էին եփում, այնպես որ
սրճամանները բիբլիական յուզակճուճի նման երբեք չէին դատարկվում:
Այդ հեղուկը ո՛չ կազդուրում էր, ո՛չ զվարթացնում, բայց և այնպես

մարդիկ մի քանի րոպե տրվում էին հաճելի ինքնամոռացության: Միաս-
խոտը նույնպես կարեոր դեր էր խաղում: Տեր-Հայկազունը շատ իմաս-
տուն վճիռ էր կայացրել: Մուխթարների կամքին հակառակ, առյուծի
բաժինը՝ չորս փաթեթ, բաշխել էր Հարավաբերդի գինվորներին, այդ
դատարկագորտներին և սնվատահելի դասալիքներին: Թող լիուլի ծխեին,
տվելի շատ, քան իրենց կյանքի հաջողակ օրերին: Այդ բավականություն-
ըն նրանց գերծ կպահներ անօգուտ մտքերից:

Սարգիս Կիրիկյանը ևս, մյուսների նման մեջքի վրա պառկած՝ վա-
յելում էր ծխախոտի շնորհած երանությունը: Կարծես նրա հոգն էլ չէր,
թե ինչ է կատարվում աշխարհում:

Հրանտ Ոսկանյանը, իհարկե, ծխող չէր:

Թեթևամիտ թվացող, սակայն կենսական անհրաժեշտության հետ
կապված այս կարգադրություններին զուգընթաց, Տեր-Հայկազունը
տվեց երկու գաղտնի առաջադրանք, որոնք իրականացվելու էին գիշեր-
ները: Այդ առթիվ վարդապետը երկար բանակցելուց հետո համաձայ-
նության էր եկել բժիշկ Ալթունու հետ:

Մեր բժշկի գեմքը թոշնած տերևի պես օրեցօր չորանում էր, սևա-
նում: Սմբած կրծքավանդակը ցնցվում էր հազից, թեև խեղճ մարդն
աշխատում էր թաքցնել իր ծայրահեղ տկարությունը: Որքան սպառվում
էր կյանքը, այնքան նա ճիգ ու ջանք էր գործադրում այդ կյանքը պահ-
պանելու համար: Բայց այժմ տեսնում էր, որ Տեր-Հայկազունն ավելի
իրավացի է: Հանգամանքների ազդեցության տակ փոփոխվել էին երկու
ծերունիների դերերը: Տվյալ դեպքում վարդապետն առավել անաստված
վճիռ էր կայացրել, քան բժիշկը:

Տարագրության երեսունչորսերորդ օրը, Գրիգորի մահից քսանչորս
ժամ հետո, սուր վարակիչ անտառամասում մոտ երկու հարյուր հիվանդ
կար, հիվանդանոցի ներսում և շուրջը՝ ավելի քան հարյուր հոգի: Դրանք,
ծանր վիրավորներից բացի, հիմնականում այն մարդիկ էին, որոնք
ուժասպառ վայր էին ընկել աշխատանքի ժամանակ կամ ճանապարհին:
Հինգհազարանոց ժողովրդի համար դա սպառնալից թիվ չէր, քանի որ
հիվանդների մի մասը վիրավորներ էին: Բայց այդ օրը, անսպասելիո-
րեն և առանց որևէ հիմունքի, բազմաթիվ մարդիկ մեռան: Մինչև երեկո
մարդկային քառասուններեք կյանք մարեց: Վտանգ կար, որ առաջիկա
ժամերին շատերն են նրանց հետևելու:

Գերեզմանատունը վաղուց արդեն չէր կարող հանգրվան տալ իր
շարունակ ավելացող հյուրերին: Համեմատաբար ավելի խոր հողաշերտի
սահմանների վաղուց էին խախտված: Այժմ ստիպված էին բահերով

չորս ոտք խորութեամբ փորել Պամլաջըքի կրաքարե ողնաշարը: Մշտըն-ջենական հանգստարանի համար անհրաժեշտ էր շրջակայքում ավելի հարմար հող գտնել: Բայց դա շատ դժվար խնդիր էր: Այժմ աշխատանքային ուժերը պետք է զգուշորեն ծախսեին, իզուր չվատնեին մահվան վրա: Քանի որ զամբյուղներում ոչ մի բուռ հայրենական հող չէր մնացել, որով Տեր-Հայկազունը կարողանար ճանապարհել հանգուցյալներին, ապա սրանք պետք է լիովին ապավինեին աստծո ամենագիտությանը: Վերջին դատաստանի ժամանակ Տերը պիտք է վճռեր, թե ո՞ր հոգին ումն է պատկանում: Հետևաբար միևնույն էր, թե Մուսա լեռան օրերից հետո ինչպես և որտեղ են հանգչելու մեռյալները: Իրենց կրած տառապանքներից հետո նրանք շատ խորն ու ամուր էին քնելու:

Դա նկատի ունենալով, Տեր-Հայկազունը թաղման նոր կարգ սահմանեց, առանց այդ բանի շուրջը ժողովրդի հետ նախապես խորհրդակցելու: Անլուսին գիշերվա ուշ ժամին դիակները հավաքեցին և տարան սկուտեղաձև դարատափը, որը վիթխարի նավաքթի նման խրված էր ծովի մեջ: Բոլորը գործի անցան՝ հիվանդապահները, գերեզմանաբնակները և նրանք, ովքեր զբաղվում էին գաղթակայանի կյանքի այդ գիշերային կողմով: Երեք-չորս անգամ գնացին, եկան, մինչև բոլոր պատանավոր դիակները շարեցին լերկ ժայռի վրա:

Հուսինը նորելուց հետո եղանակը փոխվել էր: Անձրև չկար, բայց Մուսա լեռան բարձունքներում մոլեգնում էր փոփոխակի, քմահաճ փոթորիկը: Դա մերթ տափաստանի կողմից էր փչում, իր հոսանքով շրջահեղձ անում, մերթ հայտնվում էր փոփրահուլզ ծովի կողմից, գալարվում, իրար խառնում հող ու ջուր՝ միմյանց ներդաշնակ այդ տարրերը: Եթե Գաբրիել Բագրատյանը Քաղաքաձորի տեղը հաջող ընտրած չլինել, ոչ մի խրճիթ անվթար չէր մնա: Փոթորիկը կարծես բույն էր դրել սկուտեղաձև բաց տափարակում:

Երբ փոթորիկի նոր հոսանքը վրա պրծավ ժայռին, մարդիկ հագիվ կարողացան ոտքի վրա մնալ: Հուղարկավորների բռնած ջահերն ու մոմերը առաջին իսկ վայրկյանին հանգան: Շարունակում էր աղոտ պսպղալ միայն վարդապետի ետևից քայլող տիրացուի բռնած արծաթյա բուրվառը: Տեր-Հայկազունը մանրաքայլ առաջ էր շարժվում, հերթով օրհնում հանգուցյալներին: Նույնիկին, Վարդուկին խիստ զայրացրել էր թաղման այս նոր կարգը, բայց բարձրաձայն չէին քննադատում, քանի որ Պամլաջըքի գաղթակայանում եղերամայրերի գոյությունը մարդիկ հավիլ էին հանդուրժում: Նրանք շտապեցին քալել վարդապետի մոլորությունը, պատշաճը հատուցել օգնության կարոտ հոգիներին: Կանալք

առաջել է առանգով ծոր տվին իրենց հինավուրց ողբը: Սակայն կատաղած փաթորիկ հետ մրցել չկարողացան և նահանջեցին: Քամին աչնպես էր սոսնում, որ հանգուցյալների հոգիներին ոչ ոք չէր կարող օգնել դժոխքի ուժերի դեմ մղվող պայքարում, ուժեր, որոնք մեռյալներին քաշում էին զիպի սանդարամետ:

Նրկու տղամարդ, ուսերից ու ոտքերից բռնած՝ բարձրացրին առաջին դիակը, մոտեցրին ժայռի եզրին: Այստեղ կանգնած էր վիթխարամարմին մի երիտասարդ: Առանց փոթորեկին ուշադրություն դարձնելու, սա ոտքերը չոած կանգնել էր, առաջ սարգած վայրի հազար կոշվող բույսի խուշոր, լայն տերևներ հիշեցնող ձեռքերը: Դա Գևորգն էր՝ արևածաղկով պարողը, ապուշը: Նրան ահագին դժվարությամբ էին հասկացրել, թե ինչ պետք է անի: Վերջապես, երբ գլխի էր ընկել, ուրախացած բացական չէր. «Հա՛, ոնց որ նալերի վրա...»: Մարդիկ առաջին անգամ իմացան, որ նա իր պատանության տարիներին ածխատար նավով ուղեվորություն է կատարել Սև ծովում: Տկարամիտը չափազանց պատրաստակամ բնավորություն ուներ: Նրան ոչ մի բան աչնրան բավականություն չէր պատճառում, որքան օգտակար լինելու գիտակցությունը: Հըրճվում էր, երբ ոքե՛կ դործ էին վստահում: Աշխատանքի բնույթը ոչ մի նշանակություն չուներ: Ուրիշները նման հարցերում բծախնդիր էին: Բարձրաստիճան ուղմիկների, կրակի առաջին դժի վրա գտնվող զինվորների համար սլաշտպանության հետ անմիջական առնչություն չունեցող բույր աշխատանքներն էլ անպատվաբեր էին: Պահեստալիները նույնպես նվաստացուցիչ էին համարում մսագործի, հնոցապանի, հիվանդապահի պարտականությունները: Սրանք էլ, իրենց հերթին, արհամարհանքով էին վերաբերվում մեռել թաղողներին: Մարդկային էության անբեկանելի օրենքով այստեղ, Դամլաջըքի բարձունքներում ևս, գոյացել էր հիերարխիա, որի հիմունքներն այստեղ էլ նույնքան անորոշ էին, որքան ամենուրեք: Սակայն Գևորգը՝ Պարողը, Սաթույի, մուրացկաններից մի քանիսի, հաշմանդամների և հոգեկան հիվանդների նման բարձու պատվի հասկացության շրջանակից դուրս էր կանգնած: Եթե Գևորգին հանձնարարություն էին տալիս, ուրեմն, դրանով իսկ նրան վեհացնում էին, ավելի բարձր դասում, քան նրա դասակարգը, պրոլետարին դարձնում ազնվական: Նման դեպքերում Գևորգն իրեն բախտավոր էր զգում, քանի որ ցանկալի էր, պիտանի: Թույլ չէր տալիս, որ մեկնում եկն իր արժանապատվության ամենաչնչին մասն անգամ հափշտակի:

Դիակը վերցնելուց հետո նա արմունկներով ետ հրեց բերողներին: Թվում էր, թե ծովի վրա դեռևս մնում են անցյալ պայծառ գիշեր-

նելի աստղահետքերը: Սպիտակավուն ալիքներից ինչ-որ ազոտ լույս էր բարձրանում, պարզ ուրվագծում Պարողի կերպարանքը: Մի քանի լապտեր լուսավորում էին ժայռի սարսափելի եզրը: Չնայած այդ լույսին, չափազանց վտանգավոր էր Գևորգին հանձնարարված գործը: Սկստեղծական դարատափը տարածվում էր, այսպես կոչված, Բարձր պատի վրա, որը բացարձակապես ուղղահայաց իջնում էր, չորս հարյուր մետր խորանում դեպի ծովը: Ներքևում ծովը այնքան խորն էր մտել Բարձր պատի տակ, որ ժայռակոփ տափարակը, իրոք, նման էր առաջ պարզված ձեռքի: Ամբողջ լեռնաբեկորը կարծես կախված էր օդում: Վերևից չէին նկատվում փրփրահույզ ալիքները: Եթե մարդ փոքր-ինչ անզգույշ մի քայլ կատարեր այդ վիթխարի նախաքթի վրա, ապա իսկույն և անդառնալիորեն կդատապարտվեր մահվան: Սակայն Գևորգը գիշերային խավարում ոչ մի երկյուղ չէր զգում: Գլուխը բոլորովին չէր պտտվում, այնինչ դիակ բերողները շտապ ետ էին քաշվում: Նա ժայռի ազոտ լուսավորված նեղ եզրին անվրդով պարում էր, օրորվում, օրորելով նաև մեռածներին, իբրև զորավոր դաշակ: Պատանների մեջ ամփոփված և իրենց հողիներից զրկված հանգուցյալներին նա հեշտաթյամբ տարուբերում էր, չնայած դրանց պարանոցներից քարեր էին կապված, ապա անհավատալի թեթևությամբ նետում էր ցած: Դիակները անձայն ու անտեսանելիորեն բնկզմվում էին գիշերվա խորքը: Հակառակ ծիծաղելիորեն խղճուկ սննդին, Գևորգն իր ուժը բնավ չէր կորցրել: Երբ մի ժամ հետո, չուլած ոտքերի վրա համալսական օրոքվելով, նա քառասունհինգերորդ դիակը նետեց հավերժության գիրկը, կարծես տխրեց, որ աշխատանքը վերջացավ, և ձեռքերը մնացին պարապ: Թվում էր, թե նա մեծ բավականությամբ կշարունակեր հանդարտ օրորվել, մշտնջենական հանգստի կուղարկել չորս հարյուր, հազար մարդ, ամբողջ ժողովրդին: Կողմնակի դիտողը կդարմանար, հուզարկավորումը ոչ միայն քստմեկի չէր, այլև միանգամայն պատշաճ:

Այս առթիվ Տեր-Հայկազունն ու Պետրոս Ալթունին երկար-բարակ չէին խորհրդակցել: Բժիշկը պայքարում էր ոչ թե մեռածների, այլ ողջների համար: Վաբդապետը որոշ իմաստով անողոք բան առաջարկեց. ավելի լավ կլինի, եթե անհուսալի հիվանդներին հանգիստ թողնեն, ամենից առաջ նրանց, ովքեր կորցրել են գիտակցությունը կամ հանդշում են առանց որևէ ցանկություն հայտնելու Բժիշկն ասաց, թե այդ վիճակում գտնվողները ոչ միայն սնունդ չեն պահանջում, այլև դիմադրում են, երբ հիվանդապահները նրանց տալիս են մի քիչ կաթ կամ մսաջուր: Այդ հիվանդները չեն տառապում, երբ առանց կողմնակի միջամտության երազում են և երազելով մեռնում: Տեր-Հայկազունի մտքով բնավ

չէր անցնում այն, թե հիվանդներին տրվելիք սնունդը կարող է խնայվել հօգուտ ողջ մնացածների: Նրան չէր մտահոգում նաև մահվան դատապարտվածների ծանր բեռից կենսունակներին ազատագրելը: Վարդապետին միայն մի բան էր հետաքրքրում: Բոլոր հիվանդներին, ում աստված հայրաբար մտադիր է գեղեցիկ մահ շնորհել, չպետք է զրկել այդ սղորմածությունից: Արժե՞ր այդ մարդկանց կյանքը խնայել, ապա հանձնել թուրքերի ձեռքը:

Բժիշկն ու վարդապետը այցելում էին բոլոր հիվանդներին: Ալթունին յուրաքանչյուրի վերաբերյալ էենաց կամ մահվան դատավճիռ էր արձակում: Չէր վարանում միայն այն դեպքում, երբ հիվանդը բացահայտ կերպով անհուսալի էր: Կարելի էր ոմանց տառապանքը մեկ-երկու օրով կրճատել: Բայց եթե բժիշկը մեկնումեկի դեմքին, դարկեբալին ստուգելիս, հանկարծ ապագայի նշույլ էր նկատում, ապա սկսում էր մաքառել այդ հիվանդի համար, մանավանդ, եթե դա երիտասարդ էր: Վարդապետի սրտում շատ ավելի պակաս էր կարեկցանքը, քան բժշկի սրտում: Տեր-Հայկազունի տեսակետից, մարդը երկու կյանք ունի՝ անցողիկ և հավիտենական: Քանի դեռ մարդը կենդանի է, երկրային կյանքը պակաս կարևոր չէ, քան հանդերձյալը: Ով բնական ճանապարհով է անցողիկ կյանքից զրկվում, շատ բան չի կորցնում: Նույնիսկ պետք է գոհություն հայտնի, որ սղանության դժոխային սաքսափով չի խաթարել իր հավիտենական հոգին: Այսպես էր խորհրդածում Տեր-Հայկազունը: Սակայն բժիշկը հանդերձյալ կյանքին չէր հավատում: Նա հավատում էր միայն երկրային կյանքին: Նրա կարծիքով, ով այս կյանքից է զրկվում, արդեն ոչ թե շատ բան է կորցնում, այլ ոչինչ: Բայց և այդ ոչինչը մյուս կողմից ամեն ինչ է: Ոչ մեկն ուրիշ ոչինչ չունի կորցնելու, բացի այդ ամեն ինչ-ոչինչից: Նայած թե ով ինչպես է մոտենում այս խնդրին:

Այնուհանդերձ, Ալթունին չգիտեր, թե ինչպես է իր սեփական կյանքը գնահատում, ասենք, այս դեռատի կիներ, որը նրա ոտքերի տակ պառկած՝ անթարթ նայում էր շողշողուն, արտաավալից աչքերով: Եթե շապաբնիվներ էլ, համեմայն դեպս, կարող էր ևս հինգ րոպե վայելել երկրային գոյության երջանկությունը: Այդ պատճառով էլ տատանվում էր կյանքն արհամարհող բժիշկը: Սակայն Տեր-Հայկազունի համար ոչինչ չաբժեր այդ կիռը հինգրորդականոց երջանկությունը ի դեմս հավիտենության, ուր հիվանդը մուտք էր գործելու մաքուր խղճով: Երբ բժիշկը որոշակի «այո» կամ «ոչ» չէր ասում, վարդապետն անվրդով առաջ էր անցնում: Երկուսին ուղեկցող սարկավազներից մեկը նման հիվանդների գլխավերևում, ձախ էողմից, հողի մեջ փայտե փոքրիկ ձողեր էր խրում:

Սա հիվանդապահների համար նախազգուշացում էր. եթե մահամերձն ուտելիք կամ ջուր չխնդրի, ապա չպետք է ստիպել: Երբեմն Ալթունին գաղտագողի ետ էր գալիս, ձողը դուրս քաշում: Հետաքրքիր երևույթ: Վարդապետը հաստատ համոզված էր, որ կործանումը մոտ է, բայց և այնպես հավատում էր, թե կարող է հրաշք պատահել: Իսկ բժիշկը, հաստատ համոզված լինելով, որ կործանումը մոտ է, հավատում էր, թե որևէ կույր պատահականություն կարելի է ետ մղել մահը: Այս երկու մոտեցումը խիստ տարբեր էին, թեև կարծես նման էին: Ինչևէ, Տեր-Հայկազունն ու բժիշկ Ալթունին այս դեպքում լուրմ էին:

Մինչդեռ Գևորգը՝ Պարողը, շատ գործ ուներ անելու...

Ալեքսանդրեթից անսպասելիորեն վերադարձան լողորդները:

Վաղ առավոտյան տղաները հայտնվեցին հյուսիսային խրամատի մոտ: Երկուսն էլ բարեհաջող կտրել անցել էին դափթիկների ու գին՝ վորների պարեկային շղթաները, սրով արդեն եղկու օր դոտեւորված էին Մուսա լեռան բոլոր բարձունքները՝ Քերուսիեից մինչև հյուսիսում ընկած ծովեզրյա Արսուս գյուղը: Լողորդների արտաքինը հակասում էր նրանց տասնօրյա արկածների տևողությանն ու շարձարանքներին: Ճիշտ է, նիհարել, կմախք էին դարձել, բայց մկանուտ էին, արևից ու քամուց կազդուրված, սևացած: Ամենատարօրինակ բանը տղաների հագուստն էր: Մեկի հագին սղամարդու բրդյա մոխրագույն, արդեն մաշված ննջադեհատ կար, իսկ մյուսի հագին՝ սպիտակ վերնաշապիկ և առասպելական ժամանակներից մնացած սմոկինգի բաձկոն: Երկուսի շալակին էլ մեկական գինվորական ուսապարկ կար՝ ժողովրդին ծառայելու հերոսական սլաքապատկամության առհավատչյալ: Զէ՛ որ Դամիազը իր Ալեքսանդրեթ կտրել անցել էին անգլիական երեսունհինգ մղոն, այն էլ լեռնային դժվարանց ճանապարհներով:

Լողորդների վերադարձը ցնծությամբ համակեց մարդկանց, որոնք իսկույն հեղեղի պես շորս կողմից եկան հավաքվեցին, սակայն նրանց հաղորդած լուրերը հանգրդին ամենավերջին հույսը: Տղաները վեց օր մնացել էին Ալեքսանդրեթում, բայց նավահանգստում ոչ մի ռազմանավ չէր երևացել: Խարսիակալանում կանգնած էին միայն թուրքական մի քանի հին փոխադրանավեր, անխառն նավեր, ձկնորսանավեր և ոռոգանիքից զրավված մի առևտրական նավ: Վիթխարի ծովածոցը, որն ուղիղ անկյուն էր կաղմում Փոքր Ասիայի և Ասիայի միջև, ամայի էր, նույնքան ամայի, որքան Մուսա լեռան թիկունքում ընկած ծովեզրերը: Երկար

ամիսներին ընթացքում ոչ մի ալեքսանդրեթցի նույնիսկ հեռվում որևէ ուղղմանով չէր տեսել:

Բնականաբար, տղաներին ճնշում էր ոչ թե այն հանգամանքը, որ տալարդյուն է անցել իրենց ջանքը, այլ այն, որ չկարողացան օգտակար լինել, և ժողովրդի գլխին վտանգը մնում էր կախված: Իրար ընդհատելով, իրար բերանից խոսք խլելով, պատմում էին, պատմում: Մանրամասնորեն նկարագրում էին իրենց ուղևորության յուրաքանչյուր օրը: Երբ մեկը որևէ մանրուք մոռանում էր, մյուսը անհամբեր լրացնում էր: Բաղմուխյունը, իր սեփական վիճակը մոռացության տալով, չէր հագնենում տելուց: Ումանց կարծիքով, տղաները, երկար ժամանակ դրսի աշխարհում լինելով, կարգին կյանք են քաշել, մի բան, որը Դամվաջրբի գաղ-թակայանում պատկերացնել անգամ չէր կարելի:

...Իրենց գիշերային թափառումների առաջին իսկ օրը լողորդները լեռնային բարձունքներով կտրեցին անցան Ռես էլ հընզըրը և անվթար հասան ծովեղրյա ճանապարհը, որն Արսուհից ձգվում էր դեպի նավահանգստային քաղաքը: Մի ամբողջ օր անցկացրին Ալեքսանդրեթի մոտակա բլրի գագաթին: Այստեղից, մրտենիների խիտ թփուտներում թաքնված՝ շարունակ դիտում էին նավահանգիստը: Կեսօրից հետո, մոտ ժամը չորսին, հեռվում ինչ-որ նեղ, գորշ բան երևաց: Ալիքները ճեղքելով և փրփուր բարձրացնելով՝ նավն ամբողջ թափով մոտենում էր: Ամեն զգուշություն մոռացած, տղաները թռչկոտելով սլացան ծովափ, ջուրը նետվեցին և փայտե նավամատուցի մոտով լողացին առաջ, Խնչպես պատվիրել էին, մոտեցան կարծեցյալ անգլիական կամ ֆրանսիական ականանավին: Սա նրանց աչքի առաջ հետզհետե խոշորացավ, և լողորդները շուտով սարսափահար նկատեցին նավադորշի կիսալուսինը: Տախտակամածից նրանց արդեն նկատել էին: Հեռվից ձայն տվին: Պատասխան չստանալով և տղաների շփոթությունը նկատելով, թուրքական նավահանգստի պարետային նավի անձնակազմը կրակ բացեց: Տղաները ջրի տակ սուզվեցին, վարպետորեն լողացին ահագին տարածություն: Այնուհետև թաքնվեցին կիկլոպյան ժայռերի արանքում, որոնց վրա կառուցված էր նավամատուցը: Բարեբախտաբար արդեն երեկո էր, և նավահանգիստն արդեն ամայի էր, չնայած կամրջի փտած գերանների վրայով շարունակ անցուդարձ էին անում պարեկները: Նրանց քայլերը դղրդալից արձագանք էին տալիս: Կուշ էին եկել բոլորովին մերկ ու թրջված: Շորերն ու պարենը կորցրել էին: Կարծես հղածը քիչ էր, կես րոպեն մեկ ինչ-որ ուժեղ լույս մոտակայքից ընկնում էր նրանց վրա: Որքան հնարավոր էր, մտան քարերի արանքը: Ափ դուրս գալ համար-

ձակվեցին միայն խոր գիշերին, խուսափելով նավահանգստի երկար ճանապարհից: Ուրիշ ելք չկար. կամ վախից պետք է ծլկեին դեպի բլուրները կամ համարձակորեն փորձեին մտնել քաղաք: Բայց գտնվեց միջին ճանապարհը: Պուրականման բարձունքի վրա ամառանոցային բազմաթիվ առանձնատներ կային: Դրանք լավ ապաստարաններ էին տեղից հեռու մնալու համար: Տղաները լսել էին, որ Ալեքսանդրեթի այդ ամառանոցներից մեկի տերը հայ է: Առաջին իսկ այգու դարպասի ցուցանակի վրա լուանի լույսով կարգացին հայկական ազգանուն: Բայց դարպասը փակ էր, տան ներսում լույս չէր վառվում, պատուհանների փեղկերը մեխված էին: Տունը մեռած էր թվում: Պատվիրակները շտուսահատվեցին: Պատրաստ էին ամեն զնով ներս սողոսկիլ, պատասպարվել: Նկատեցին այգու պարսպին հենված բահն ու քլունգը: Վերցրին, հուսահատ հարվածներով փորձեցին դարպասը ջարդել, առանց մտածելու, որ աղմուկը կարող է արթնացնել իրենց մահացու թշնամուն: Մի քանի վայրկյան շանցած տան ներսում շարժում սկսվեց: Դուռը բացվեց: Հայտնվեցին մի դողդոջուն լույս և մի դողդոջուն մարդ.

— Ո՞վ է:

— Հայեր ենք: Ի սեր Քրիստոսի, մի բան տուր ուտենք և թաքցրու մեզ:

— Մարդ թաքցնել չեմ կարող: Զափթիներն ամեն օր տունը վերից վար խուզարկում են: Այս տանը բնակվելու արտոնությունը մի շաբաթ հետո վերջանալու է: Ամեն շաբաթն էլ հարչուր ոսկի արժե: Եթե ձեզ տանը տեսնեն, մենք էլ ձեզ հետ կկորչենք:

— Մովից հենց նոր դուրս եկանք: Ոտքից զլուլա տկլոր ենք:

Գրպանի լապտերի լույսը թրթռաց ցրտից սրթսրթացող տղաների մերկ մարմինների վրա.

— Ողորմած աստված: Ներս թողնել չեմ կարող: Դա բոլորիս համար էլ մահ է: Բայց ուղարկե՛ք:

Ուղևորներ անցան, անվերջանալի թվացող լուպեններ: Այնուհետև դարպասի ճեղքից անձանոթը տղաներին մեկնեց երկու վերնաշապիկ, երկու բարակ վերմակ, ինչպես նաև հաց ու բաժակաճաշափ եփած միս: Բարերարը տվեց նաև երկու ոսկի: Սարսափահար հայրենակիցը մրմնջաց.

— Ի սեր աստծո, այստեղ երկար մի՛ մնացե՛ք: Երեկ ձեզ արդեն նկատել են: Գնացե՛ք գերմանական ֆոխհյուպատոսի մոտ: Նա միակ մարդն է, որ կարող է ձեզ օգնել: Աղցանունը Հոֆման է: Հետևե՛րդ մի պառավ կին կուղարկեմ, թրքուհի: Հետևից գնացե՛ք, բայց հեռվից: Հետը չխոսե՛ք:

Պարոն Հոֆմանի տունը բարեբախտաբար նույն ալգուց հեռու չէր։ Գերմանական փոխհյուպատոսը չափազանց բարեսիրտ մարդ դուրս եկավ։ Նա ջանում էր ամեն կերպ օգնել հայերին, մի բան, որ թույլ չէին տալիս իր պաշտոնական իրավունքները։ Հալեպի գլխավոր հյուպատոս Ռյուսլերի աշխատակիցներին էր։ Ռյուսլերն ի սկզբանե պաշտպանում էր տարագիրներին, մարդասիրաբար պայքարում էր Իթիթիհաթի, թուրքական կառավարության հայատյաց քաղաքականության, ինչպես նաև իր սեփական պատվի շուրջը պատվոգ դրպարությունների դեմ։

Հոֆմանը բարեկամաբար բնգունեց լողորդներին, հոգ տարավ, սենյակ տրամադրեց, փառահեղ անկողիններ։ Տղաները օրը հրեք անդամ հեքիաթային ճաշեր էին վայելում։ Բարերարը խոստացավ տղաներին սուրճ դարմանահարաշ սենյակում պատսպարել ալնքան, մինչև դրությունը կարգավորվի։ Բայց հայ երիտասարդներն իրենց առասպելական կյանքի երրորդ օրը պարոն Հոֆմանին հայտնեցին, թե արդեն ժամանակն է անմիջապես վերադառնալու Մուսա լեռ, յուրայինների մոտ։ Կակատագրի բերումով, հենց այդ ժամին, երբ տղաները դիմեցին իրենց բարեգութ հյուրընկալողին, Ալեքսանդրեթ ժամանեց գլխավոր հյուպատոս Ռյուսլերը, այն էլ Բաղդադի երկաթուղու նոր մագիստրալով, որը ձգվում էր Թուրքիա-Կալեից մինչև նավահանգիստ։ Դա առաջին զնայքն էր։ Ռյուսլերը տղաներին խստորեն ասաց, թե նրանք իրենց փրկության համար պետք է գոհություն հայտեն արարչին և ոչ մի դեպքում չհեռանան ապահով պատսպարանից։ Ասաց նաև, որ փրկաբար ռազմանավերի հետ հույս կապելը պատրանք է, թշվառությունից խելքները թրուցրած մարդկանց ցնորք։ Առաջին, Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան մասում առհասարակ ֆրանսիական ոչ մի հաճանավ չկա։ Կիպրոսի նավահանգստում անգլիական մի նավատորմ է գործում, բայց դա Սուեզի ջրանցքի ու Եգիպտոսի պաշտպանությունը է զբաղված և հրեք չի շեղվի դեպի հյուսիս։ Հանուն ինչի՞։ Սիրիական ծովեզերքին զորք իջեցնելու ոչ մի առիթ չկա։ Երկրորդ, որևէ հյուպատոսարանում փախուստական հայերին պատսպարելը կարող է հնարավոր լինել միայն երջանիկ պատահականությամբ։ Իսկ դրա հետ հույսեր կապել չարժեն։ Իրականում ո՞չ ինքը՝ Ռյուսլերը, կարող էր հայերին օգնել, ո՞չ էլ Հալեպում պաշտոնավարող նրա ամբիթեկացի կոլեգան՝ պատվարժան միստր Զեքստեր։ Այս առթիվ Ռյուսլերը մեծ գոհունակությամբ տեղեկացրեց, որ Զեքստերին մի քանի օր առաջ հաջողվել է պատսպարել Մուսա լեռան դաղթականից եկած մի այլ հայ պատանու։ Լողորդները սրտանց ուրախացան, որ Հալեի առաքելությունը պսակվել է հաջողությամբ, շնոր-

հակալուծութիւն հայտնեցին բարյացակամ խորհուրդների համար, սակայն հայտարարեցին, թէ իրենք հնարավորութեան սահմաններում պետք է վտանգավոր ճանապարհով շտապ վերադառնան իրենց թշվառութեան հանգրվանը։ Ոչինչ չօգնեց՝ ոչ նախազգուշացում, ոչ թախանձանք։ Շփոթված տղաներն աղբատիկ բառապաշարով բացատրեցին իրենց ապրումները։

— Վերևում ծնողներ, ունենք... հարսնացուներ... Ինչպե՞ս կարող ենք մնալ... Նրանք այնտեղ դժբախտութեան մեջ են, իսկ մենք աշատեղ... ապահով... գեղեցիկ տան մեջ...

Նոր ամսվա երկրորդ օրը փոխհյուպատոս Հոֆմանը ճանապարհ դրեց տղաներին, երբ համոզվեց, որ բոլոր հարդորներն անտեղի են։ Քանի որ գերմանացին նրանցից իմացել էր, թէ մուսալեոյիները ինչ նեղութիւն են քաշում առանց հացի, ոչ այնքան օրինակաւն ճանապարհով օսմանյան կայսրութեան զինվորական մատակարարներից գնեց երկու պարկ պաքսիմատ, հանձնեց լողորդներին։ Բայց Հոֆմանի ամենամեծ լավութիւնն այն էր, որ լծել տվեց հյուպատոսութեան կառքը։ Տղաները նստեցին Հոֆմանի աջ և ձախ կողմերը։ Բարձրագիւր փափախ դրած կառապանի կողքին բազմեց համազգեստավոր քավասը¹ և դանդաղ առաջ պարգեց գերմանական կայսրութեան դրոշմ։ Հոպարտ-հոպարտ անցան դափթիենների պահականոցների մոտով, որոնք աշաւուրջ հետեւում էին նավահանգստային քաղաքի երթեւեկութեանը։ Ժանդարմները ձգվեցին, պատկառանքով ողջունեցին գերմանական պետութեան ներկայացուցչին, կայսրութեան դրոշմ և փոխհյուպատոսի կասկածելի հովանավորչայններին։ Պարոն Հոֆմանը տղաներին ապահով անցկացրեց Արսուսի ճանապարհին գտնվող երկրորդ պահականոցի մոտով։ Այստեղ լողորդները կառքից իջան և, առանց իրենց արցունքները թաքցնելու, հրամեշտ տվին գորովասիրտ բարերարին։

Տղաների այս պատմութիւնը տեւեց ավելի քան մի ժամ, քանի որ կողմնակի աղաղակներով, միջանկյալ հարցերով ու միջամտութեամբ մարդիկ նրանց շարունակ ընդհատում էին։ Բոլորը մեծ բավականութիւն ստացան, թեև պատվիրակների հաղորդածը պետք է միայն հուսահատեցնող ազդեցութիւն գործեր։ Չէ՞ որ նրանց առաքելութիւնը ապարդշուն էր անցել։ Պարզվեց, որ ծովից փրկութիւն սպասելը ցնորք է, երեակայութեան արդշունք։ Այնուհանդերձ երիտասարդ հերոսներին շրջապատած մարդկանց սրտերում ինչ-որ ազոտ հույս էր առկայծում։

¹ Բավաս — շվեյցար, սպասավոր

Լողորդները նստած էին գետնին: Նրանց տատմածն ավելի լավ լսելու համար յուրայինները սեղմվել էին երկուսին: Հայրերը լրջագեմ լսում էին: Կարծես ուզում էին ասել. «Լավ է, լավ: Հագիվ թե մեկ ուրիշն ավելի խելացի վարվեր»: Մայրերը մոլեռանդ պարտությանը իրենց շուրջն էին նայում: Երկու հարսնացուները կամ սիրած աղջիկները, հակառակ ընդունված սովորության, իրենց բաղնիքաց համարում էին տղաների ընտանիքի անդամները, շուշափում նրանց տարօրինակ գլխոսները, իրար հետ անկապ և հուզված քափշում: Նրբեմն աղջիկներին լուրջներից դուրս էին թռչում նրանց ներքին ապրումները մասնող առանձին գաղափարներ:

Այս ամենին վերջ տրվեց, երբ հայտնվեց Շուշիկը: Ինչ-որ մեկը ուղղուն բերել էր խրճիթից: Չորս կողմից մարդիկ ձայն տվին, թե Հայկը ողջ-առողջ է: Շուշիկն սկզբում ոչինչ չհասկացավ: Այդ պահին նա մտառար և գլխիկոր նայում էր գետնին: Ստեփանի մահից հետո այրին դռնից գրեթե չէր բարձրացրել: Նա այժմ ավելի ոսկրոտ էր թվում: Երբ մտադրեցավին կոշտ բռնեցնեքը անդոր կախվել էին ցած: Նա արդեն շատ անկանոն էր ստանում իր հասանելիք սնունդը: Երբ մեկը դիմում էր նրան, ավելի կոպտաբար, ավելի թշնամաբար էր պատասխանում, քան առաջ:

Ուրախ կանչերը կրկնվեցին.

— Շուշիկ, աչքդ լույս. Հայկը ողջ-առողջ է... Հայկը կենդանի է...

Ահագին ժամանակ անցավ, մինչև այդ խոսքերը թափանցեցին մոր դիտակցության մեջ, մինչև նրա ամբողջ էությունը ներծծեց բարի լուրը, և նրա կոշտ ու կոպիտ մեջքը աստիճանաբար կանացի փափկություն առաջավ: Գետնա ընկճված՝ հերթով նայեց բոլորին, ապա թախանձեց, որ իրեն անդթորեն չխաբեն: Այստեղ լողորդներից մեկը հաստատեց իրողությունը, վավերացրեց Շուշիկի երջանկությունը, իհարկե, փոքրինչ չափադանցնելով, ինչպես դա հատուկ է հաջողակ արկածախնդիրներին.

— Ոյտսւերն ու Զեքսոնը ամեն օր հանդիպում են: Գերմանացին ինձ իր բերանով ասաց, թե Հայկին տեսել է: Ասաց, որ տղայի գործերը շատ հաջող են...

Վերջապես իրողությունը թափանցեց Շուշիկի էության ամենահեռավոր խորքերը: Երկու անգամ հեկեկանք հիշեցնող երկար թառանչ արձակեց: Գլորվելով մի քանի քայլ առաջ շարժվեց: Այդ քայլերը տառնահեղձ մեծություն խավարից նրան տարան դեպի այն օդակը, որ գոյացել էր լողորդների ու նրանց ընտանիքների շուրջը: Մի քանի երերուն քայլ

ևս, ապա դորեզ այրին վայր ընկավ, սթափվելով նորից վեր կացավ, ծոնր իջավ, նրա գունաթափ, շծերացող դեմքին գարմանք դրոշմվեց, ապա ճառագեց անապասելի և անասելի մարդասիրության արևը: Բոլորից խուսափող, ամբողջ կյանքում մեկուսացած այդ կինը իր կոշտ ու կռակալ թևերը թուլացած, կարոտակեզ բարձրացրեց, ընդառաջ պարզեց աչքն մարդկանց, որոնց կրկին գտել էր: Այրու թևերը կարծես աղերսում էին.

— Ընդունեցե՞ք ինձ, թողեք միանա՞մ ձեզ, չէ՞ որ ձեր հարազատն եմ...

Վրանի կիսախավարից Ժուլիեթը դուրս չէր գալիս: Դեռևս հեռու էր մուտքը՝ այդ կլոր լուսանցույցը, որը նման էր թունելի ճեղքի: Օայրահեղ ակարության պատճառով պետք է պառկեր տանը՝ բարությամբ լի այդ լաբիրինթոսում: Այստեղ այլևս կրակ չէր վառվում, ծուխ չէր բարձրանում: Հիվանդը պարուրված էր լուռ գովությամբ: Շարունակ շաբթուն դեմքեր էր տեսնում: Եթե ուշադրությունը լարեր, կկարողանար վերծանել այդ դեմքերը: Սակայն նա այնքան խելացի էր, որ չէր ուզում ջանք գործադրել: Բոլոր բառերն ու ձայները նրա ականջներին դիպչելիս մնում էին անարձագանք, կարծես փափուկ պատասաններով ծածկված հաստ պատերի էին դիպչում: Եվ իբրեք, Ժուլիեթը կանգնած էր հեռախոսային խցիկում, Շամ էլիզեի ներքևի ծայրին և հեռախոսի մոտ էր կանչում հայկական ակումբում գտնվող Գաբրիելին: Այդ պահին Տրեկադերոյում նոր կատակերգություն էր բեմադրվում, և Ժուլիեթն ուղում էր տեսնել այդ ներկայացումը: Երբ վրանում պարփակված զով, անորոշ կյանքը թանձրանում էր, ֆրանսուզին իսկույն նշարդայնանում էր, դիմում փախուստի: Միակ զգայարանը, հոստոտիվը, որին նա բավականությամբ անձնատուր էր լինում, ոչ միայն անվթար էր մնացել, այլև չափից ավելի զարգացել էր, ծայրահեղ սրվել: Հոտոտելիքով նա իր էություն մեջ աշխարհներ էր վերստեղծում, աշխարհներ, որոնք նրան ոչինչ չէին պարտավորեցնում: ...Երեքնուկի մանուշակագույն դաշտեր, վաղ դարուն, հյուսիսում տարածվող փոքրիկ այգի, որտեղ գույնգգույն ապակեգնդերի մեջ արտացոլվում է ճանապարհը: Միայն թե ո՞չ մի վարդ, ի սեր աստըծո... Մայր տաճարը տանող փայտե լաստակի վրա բացվում է այգու եզրի փոքրիկ դուռը: Այդտեղից դուրս գալուն պես մարդ իսկույն զգում է արևակեզ փողու, կեսօրվա ժխորի, ավտոմեքենաների բենզինի, խսնկի և նկուղի հազարապատիկ իրար խառնված հոտը: Մի անգամ էլ են խոստովանում, ապա հաղորդություն ստանում: Դա շատ հազվագեղ է պա-

ւտում, և հիմա հասել է իսկական ժամանակը, եթե որևէ բան դեռևս կարող է օգնել: Սակայն իսկական անունը մտաբերել չի կարողանում: Իսկ մի՞թե արժե խոստովանել մի բան, որն իրականում տեղի չի ունեցել և, հավանաբար, միայն հիվանդության արդյունք է: Բայց ահա նորից է փութ մբտենու թփերի ահավոր հոտը: Միայն թե ո՞չ այդ բանը, ո՞վ մայր աստվածածին: Մրտենիններին, իբրև զորեղ կախարդանք, Ժուլիեթը հակադրում է մի այլ տեսարան: Մազերն է լվանում: Նստած է Ֆոշար-դիերի ոչու մազում 12-ի նեղլիկ, տաք ու խոնավ խցում: Վրան սպիտակ շոր է գցված: Ընկզմվել է թիկնաթոռի մեջ: Ո՞չ մի անուշահոտություն: Միայն երիցուկի ոտը, հասարակ հոտ: (Գեղջկուհիները կիրակի օրերին դալիս են պատարագի): Ժուլիեթի գլուխը պտտվում է երիցուկի թանձր հոտից, որն ամպի նման կախվել է: Այնուհետև մազերը բոլորովին հարթ-վում են, ցանցաւանում, փունջ-փունջ կախվում դպրոցական նիհար ողջկա մազերի պես: Բայց ահա անշարժացած շիկահերի գլխին հպվում է էլեկտրական շորացնող սարքավորումը, և աղջիկը կանացիորեն հպարտանում է: Գործի են անցնում ղգայուն մատները: Սպիտակ զավույթյուն է սփռվում ճակատին, այտերին, ծնոտի վրա: Շուտով դառնալու է երե-րունչորս տարեկան: Կինում են պահեր, երբ մաշկը հոգնում է, հատկա-պես բերանի և աչքերի շուրջը: ...Պետք է որ երեկո լինի: Արևի շողը երևի արհեստական լույս է: Ա՛հ, երանի՜ մի անգամ էլ անձատուր լիներ սիրո վայելքին... Մարդ չպետք է ապրի միայն ուրիշների համար: Պետք է խոթասուղվել սեփական փայփայված մարմնի խորհուրդների մեջ, վհատության պահերին իրեն երջանիկ ղգալ այդ մարմնի հմայքով, տառնց խորհելու, որ գոյություն ունեն տղամարդիկ...

Հակառակ իր ցնորական մտապատկերներին, Ժուլիեթը երբեմն կա-րողանում էր տեսնել ու գնահատել նաև ներկան: (Նույնիսկ իր ծայրահեղ նվազման պահերին նա երբեք չէր կորցնում ամոթի ու մաքրության ղգացողությունը): Այժմ պարզ տեսնում էր, թե Մայրիկ Անթառամը ինչպիսի՜ հոգատարությամբ է հետևում իր ապաքինմանը: Կտում էր, թե ինչպես է բժշկի կինը Իսկուհու հետ խորհրդակցում իր ուտելիքի մասին: Հեղհեղուկ մտքերի մեջ խորասուղված հիվանդը զարմանում էր, որ Մայ-րիկ Անթառամը պարենի սեղուկից դեռևս դուրս է բերում շոկոլադի սա-լիկներ, մի բոտ ձախար: Զե՛ս, ար այդ մթերքները վաղուց պետք է սպառ-ված լինեին: Ժուլիեթը փորձում է թվել, թե ովքեր էին դրանց հաշվին ապրում: Ստեփանը: Այո, հենց ի սեր Ստեփանի պետք է մթերքները ծայրահեղ խնայողությամբ գործածվեն: Այնուհետև Գաբրիելը, Ավագ-յանը, Իսկուհին, Թովմասյանները, Քրիստափորը, Միսակը, Օվսաենայի

երեխան և... Ահուհը ոչ մի կերպ չէր կարողանում մտաբերել: Մաքսիմ
խսկույն խառնվեցին, և գլխում սկսվեց ինչ-որ ժխոր: Բովարկեչ անգամ
չէր կարողանում: Ժամանակի զգացողությունը ևս շատ թույլ էր, ամեն
ինչ իրար էր խառնվել՝ վաղուց կատարվածը և քիչ առաջ տեղի ունե-
ցածը:

Ժուլիեթն սթափվել էր, բայց շատ բան ազդու էր հիշում, շատ բան
էլ հիշողության միջից անհետ ջնջվել էր: Դբան հակառակ, որոշ պագու-
նիքներ քողազերծ էին լինում կրկնակի սրությամբ:

Ժուլիեթը պառկած էր մենակ: Մայրիկ Անթառամը երկու ժամով
դուրս էր գնացել: Ուշում էր հիվանդանոց մտնել: Հենց այդ պահին
վրան մտավ Իսկուհին և նստեց իր սովորական տեղը: Խեղված թևեր,
ինչպես միշտ, շորով կապված, կախված էր կրծքին: Ժուլիեթն իր մաշ-
ված, բարակած կողերի տակից գողունի նայեց աղջկան: Գիտեր, որ նրա
կարծիքով ինքը քնած է, ուստի և չէր կեղծում իր դեմքի իսկական ար-
տահայտությունը, տրվում էր իր ցանկալի խոհերին: Սակայն Ժուլիեթն
ավելին գիտեր: Դաբերինը Իսկուհու մոտից հենց նոր էր գնացել: Դրա
համար էլ աղջիկը եկավ վրան: Դա էլ գիտեր: Աղջիկը վրանում կմնար
աչնքան, մինչև Դաբերիլը վերադառնար: Ժուլիեթը գիտեր նաև, որ Իս-
կուհու դեմքը, հակառակ իր կեղծավոր արտահայտությանը, ներքուստ
կշտամբում է ֆրանսուհուն: Կշտամբում էր, քանի որ հիվանդը բաց էր
թողել մեռնելու բարեպատեհ առիթը: Եվ այդ գեղեցիկ, բայց ատելի
ու ալյանդակ աղջիկն իրավացի էր: Դեռևս որքա՜ն պիտք է հանդուրժեր
Ժուլիեթի գոյությունը, այդ տնայտատասխանատու, կեղծ թագավորու-
թյունը: Որքա՞ն պետք է հիվանդը լուր և քնած ձևանար Դաբերիլի
ներկայությամբ: Ժուլիեթն իր դեմքի վրա ծակող ճառագայթների պես
զգում էր Իսկուհու նախատինքը, մեղադրանքը, թշնամությունը: Այն-
տեղ ոչ թե ինչ-որ թշնամի էր նստած և հիվանդին էր նայում լուռ նդով-
քով, ցանկանալով նրա մահը, այլ հայտնի թշնամին, ամբողջ մեծ օտա-
րությունը, անպարտելի հայությունը, որի գոհն էր ինքը՝ ֆրանսուհին:
Ժուլիեթը միշտ էլ հավատացած էր, թե ինքը կարծր է, իսկ ասիականը՝
փափուկ: Սակայն կարծրը լուծվեց փափկության մեջ: Մինչ նա քնած էր
ձևանում, միտքը շարունակ գործում էր, սոսկալի եղրակացությունների
հանգում, ինչպիսի՞նք թե: Զե՞ որ Դաբերիլի նկատմամբ ինքն ավելի շատ
խրավունքներ ուներ, քան Իսկուհին: Բայց Իսկուհու իրավունքներն ավե-
լի հին էին, և ոչ ոք չէր կարող դրանցից աղջկան զրկել: Եթե նա ուզե-
ր խել իրեն պատկանող բարիքը, Ժուլիեթը սաբառաց, իր հանգե-
զգաց խոր կարեկցանք: Մի՞թե ինքն այդ ասիացի աղջկա համար չի

տրել ամեն ինչ, չի ձգտել նվաճել նրա սերը, ինքը, որ հազարապատիկ բարձր էր նրանից: Մի՞թե ժուլիեթը ոտքից գլուխ չի հագցրել այդ դոկտորին, չի տրամադրել իր սեփական արդուզարդը, չի սովորեցրել, թե մարդ ինչպես պետք է հետևի դեմքի ու ձեռքերի մաշկին: (Ահ, մերկ ժամանակ Իսկուհին պետք է որ խեղճ ու կրակ մի բան լինի, յնչպիսի փոքրիկ, հրապուրիչ ստիճաններ ունի: Եվ դեռ ձախ ձեռքն էլ խելված է: Ինչպե՞ս կարող է դա դուր գալ Գաբրիելի պես բժախնդիր աղամարդուն): Ժուլիեթը գարմանում էր, որ այդ վաղեմի հակառակը իր անդգայության օրերին կարողացել է մի բաժակ թեյ կամ գլալով կերակուր մոտեցնել իր բերանին, հոգ է տարել, հակառակ խեղանդամության: Այդ աղջիկը նույն գղալով կարող էր թույն մատուցել: Եվ նա այդ բանը պետք է աներ. դա նրա պարտականությունն էր:

Փակ կոպերի արանքից Ժուլիեթը նայում էր իր թշնամուն: Իսկուհին վեր կացավ, թերմոսը սովորականի պես սեղմեց ձախ թևի տակ, աջով սլոտեցրեց, հանեց վրայի գավաթը, Հետո թերմոսը դրեց հայելու սեղանին, գավաթը լիքը լցրեց, ղզուշորեն մոտեցրեց հիվանդին: Ահա՞ թե ինչ: Կասկածն անտեղի չէր: Մարդասպանուհին թույն էր ուզում տալ: Ժուլիեթը սեղմեց աչքերն ու շրթունքները: Նրան թվաց, թե ոճրագործուհին իր գործն անելիս նույնիսկ ապակեհոնն ձայնով կամացուկ երգում է, մրմնջում: Այդ ձայնը հնչում է այն մոլորկների բզկոցի նման, որոնք նստում են Ժուլիեթի դեմքին: Հիվանդը լարեց լսողությունը:

Իսկուհին խոնարհվեց նրա վրա.

— Ժուլիեթ, հինգ ժամ է, ինչ ոչ մի բան չես խմել: Թեյը դեռ տաք է:

Հիվանդը բացեց իր դարանակալ աչքերը: Իսկուհին ոչինչ չնկատեց: Գավաթը վայր դնելով, Ֆրանսուհու գլխի տակ մի բարձ էլ ավելացրեց: Այնուհետև թեյը մոտեցրեց հիվանդի բերանին: Ժուլիեթն սպասեց (չէր ուզում, որ ոխերիմ թշնամին գլխի ընկնի), ցույց տվեց, թե իրոք ուզում է խմել: Հանկարծ անվերապ կատաղությամբ ձեռքով հարվածեց գավաթին, վայր գցեց: Թեյը թափվեց վերմակին: Ժուլիեթը տեղից բարձրացավ, հեռապառ ասաց.

— Գնա՛, գնա՛, հեռացի՛ր...

Շատ ավելի ծանր ապրումների մեջ ընկավ հիվանդը, երբ իրիկնամուտին անկողնու մոտեցավ Գաբրիելը: Ֆրանսուհին ուղեց իսկույն փախուստի դիմել, վերադառնալ պատրանքների լաբիրինթոսը: Բայց հանկարծ իսավար գետնուղիները չքացան և պարզվեց, որ պատրանք-

ների աշխարհը բաղկացած է միայն մի սենյակից, ծիծաղելիորեն՝ նեղ սենյակից:

Գարբիելը, ինչպես միշտ, բռնեց կնոջ ձեռքը, ստուգեց զարկերակը: Հիվանդի սրտի տրոփյունը կանոնավոր էր: Ժուլիենը մտածեց. «Գարբիելը պիտի խոսի՞: Այսօր ամեն բան կիմանամ: Այլևս չպետք է թաքնուվեմ»: Նա փորձեց շնչել դանդաղ և համալարփ: Միաժամանակ զգաց, որ այդ ժամին քնած ձևանալը անբնական է, շինծու: Գարբիելը նույնպես ոչինչ չասաց: Քիչ անց վառեց հայելու սեղանի վրա դրված մոմը (նալթ ալյուս չէին վառում) և գուրս գնաց: Ժուլիենը շունչ քաշեց: Բայց երկու բոպե հետո Բագրատյանը վերադարձավ, կնոջ անկողնու վրա դրեց Սահլանի մեծադիր լուսանկարը: Դա անցյալ տարվա նկարն էր: Հայրը միշտ իր գրասեղանին էր դնում՝ թե՛ Փարիզում, թե՛ Յուգոսլավիայում:

«Դա բնավ էլ Ստեփանի նկարը չէ,— մտածեց Ժուլիենը,— դա ինչոր ուրիշ բան է, երևի մի նամակ, որ ես պետք է կարդամ առողջանալուց հետո: Այլևս չպետք է կյանքից խուսափեմ: Վրասս վատ է աղբում: Զե՛ որ ես իրավունք ունեմ հեռանալու»:

Ժուլիենը սողաց անկողնու խորքը և սառցեղեն ձեռքով վերմակը վրան քաշեց մինչև բերանը: Որդու լուսանկարը վայր ընկավ: Ստեփանը սլարգորոշ նայում էր մոր դեմքին (զուլխը մահճակալի եզրին դրած՝ Ժուլիենն աչքերը հառել էր գետնին): Հայելու մեջ արտացոլված մոմի լույսը կրկնապատկվում էր, լուսավորում Ստեփանի դեմքը:

Ահա և հրաշք կատարվեց, որի առաջն առնել Ժուլիենը չէր կարող: Բայց Ստեփանի այցելության պատճառը միայն լուսանկարը չէր: Պատանու էությունը հայտնվեց անկողնու սնարի ետևում: Թվաց, թե հենց նոր է հեիհե ներս ընկել, հենց նոր է բաժանվել տղաներից՝ Հայկի ավազակախմբից: Երևի նոր է վերջացրել կապավորի իր առաջադրանքը, կամ որևէ խաղ, շտապ եկել է, որ դժկամությամբ խմի իր բաժին կաթը:

— Մայրի՛կ, դու ի՞նչ էիր որոնում:

— Այսօր դեռ ոչ,— աղերսեց Ժուլիենը,— այսօր դեռ մի՞ արի: Ես այնքա՞ն թույլ եմ: Իկ վաղը: Այսօր դեռ հիվանդ եմ: Ավելի լավ կանես, եթե գնաս հայրիկի մոտ...

— Ես միշտ հայրիկի մոտ եմ...

— Գիտեմ, որ ինձ չես սիրում, Ստեփան...

— Իսկ դո՞ւ, մայրիկ...

— Եթե դու լավ տղա լինես, քեզ կսիրեմ: Դու պետք է նորից հագնես քո երկնագույն կոստյումը: Թե չէ՝ ոտքից զուլխ նման ես հայի:

Այդ խոսքերից Ստեփանը խիստ դժգոհեց: Կարծես ոչ մի ցանկու-

Յյուն շուներ կրելու նախկին հագուստը: Տղայի լուսթյունը ցույց էր առաքիս, որ դեմ է մոր ասածին: Սակայն Ժուլիեթը ավելի ու ավելի հուզված աղերսեց.

— Միայն թե ոչ այսօր, Ստեփան: Վաղը շուտ արի: Այս գիշեր ինձ հանգիստ թող...

— Վաղը շուտ գամ...

Դա խոստում չէր, այլ դատարկ հարց: Տղան անհամբեր, մտադրիվ, դուրս թռչելու պատրաստ՝ նայում էր ընկերների կողմը: Երբ Ժուլիեթն իր խնդրանքը կատարված համարեց, անկողնուց վեր կացավ: Ջայնը դողդողաց, մարեց կոկորդում:

— Ստեփան... Մնա այստեղ... Դուրս մի՞ գնա... Մնա այստեղ... Ստեփան...

Մայրիկ Անթառամը վերադառնում էր Երեք վրանի հրապարակը՝ հիվանդին գիշերը խնամելու: Շուշիկը միացավ նրան: Հայկի կենդանության լուրն աննկույց հետո թեափորվել էր, ուզում էր օգտակար լինել հասարակությանը: Ո՞վ կարող էր ավելի լավ ուղի ցույց տալ, քան բուրքին օգնող Մայրիկ Անթառամը:

Կանայք Ժուլիեթին գտան վրանից մոտ երկու հարյուր քայլ հեռավորության վրա ընկած: Յրանսուհին շապկանց կուշ էր եկել թիփերի մոտ, շորացած սրունքները սեղմել կզակին: Ճակատին մահվան սառը քրտինքի կաթիլներ կային, սակայն բութ արտահայտություն ստացած, չոված աչքերը հառել էր դեպի հեռուները:

Մուռա լեռան հյուսիսային բարձունքներից մինչև լեռնաթամբը արձագանք էին տալիս կացնի հարվածները: Թուրքերը կտրատում էին լեռան կաղնիները: Արդյոք հրանոթների համար նեցուկներ էին պատրաստում, թե՞ նահանջի հարմար ապաստարան, եթե նոր հարձակումից հետո հարկ լիներ ետ քաշվելու: Առանց այդ ապաստարանի ստիպված կլինեին գիշերը բարձունքներից իջնել, թե չէ հայերը կարող էին հանկարծ վրա տալ, ինչպես նախորդ մարտերի ժամանակ:

Հետախույզներ ուղարկվեցին Հյուսիսային լեռնաթամբի հակառակ կողմը: Դրանք պատանեկան զորաբանակի ամենաճարպիկ տղաներն էին: Չորսն էլ չվերադարձան: Կայնատաքած հարթավայրի բոլոր ելքերն ու մուտքերը փակված էին, թեև մի քանի օր առաջ մինչև Ջանդերան և Ռին էլ երնզըր կարելի էր աղատ երթնել: Ստեղծվել էր մահվան օղակ: Հայերը խոր շփոթության մատնվեցին: Ուղարկեցին Սաթոյին՝ հմուտ լր-

տեստահուն։ Այդ աղջկան կարելի էր և չափսոսալ։ Վերադարձավ, բայց մարդիկ կարգին բան իմանալ չկարողացան։

— Հազար-հազար գինվոր...

Սաթոյին վստահել չէր կարելի։ Նրա թվային ըմբռնումները սահմանափակվում էին ամենաբարձր և ամենացածր աստիճաններով։ Այդ «հազար-հազար գինվորների» գործունեությունը աղջիկը բնորոշեց շատ անորոշ ձևով։

— Ծառ են կտրում...

Կամ՝

— Ճաշ են եփում։

Տրված առաջադրանքը Սաթոյին երևի առանձնապես չէր հետաքրքրում։ Ընդհակառակը, իր անձնական շահերը չէր մոռացել, կողոպուտով էր զբաղվել։ մի ահագին բոքոն էր թոցրել։ Լավ եփած, խոշոր հացը իր թոչնային փոքրին ամուր սեղմած՝ կանգնել էր։ Հագին դեռես նախշում շրջազգեստն էր, որն արդեն ծվեն-ծվեն էր եղել և հագվել էր ծածկում նրա վանող մերկությունը։ Հացը Սաթոն առնետային ասամներով չորս կողմից կծոտել էր, ոչ թե երկու կամ երեք, այլ տասը տեղից, այն էլ անմարդկային ձևով։ Նուրհան էլլեռնին և մյուս հարցաքննողներին կանգնած թողնելով, նա հանկարծ անհետ կորավ։ Ոչ ոք նրա գանձին չպետք է ձևոր տար, ոչ մի պատառ չպետք է ուտեր՝ ոչ պատանեկան զորաբանակի տղաներից մեկնումեկը, ո՛չ նույնիսկ Իսկուհին։ Սրան Սաթոն վերաբերվում էր ճիշտ այնպես, ինչպես Ոսկանյանը՝ Ժուլիեթին։ Ի՞նչ բավականություն մարդկային կաներ երբեմնի սիրեցյալ քույրուք հանըմին, ի՞նչ բավականություն կծվատեր իր թունավոր ու կատաղի աստամներով։ Նա կարողացավ ուտել հացի միայն քառորդը։ Նունիկին ո՛չ կարող էր խաբել, ո՛չ էլ հացը թաքցնել։ Այդ պահավն ամենադետ էր։ Իրանից բացի միշտ սլահանջում էր իր բաժինը, հիթ նույնիսկ ավարը տեսած չէր լինում։ Հենց դա էր ամենաստակալին։ Սաթոն ստիպված էր ճանապարհ ընկնել դեպի իր բարեկամների հեռավոր ապաստարան։ Ամենագետը կարծես արդեն սպասում էր Կանդնած էր քամու դեմ, որից քիչ էր մնում պոկվելին նրա քրքրված շորերը։ Նա ձեռքերը երկարեց դեպի Սաթոյի ավարը։

Լեռը բարձրանալու երեսունվեցերորդ օրն էր, սեպտեմբեր ամսի 4-ը։ Առավոտյան բոլոր ընտանիքներին, կարգադրության համաձայն, բաշխված էր նրանց հասանելիք ավանակի միսը։ Ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, թե դա ինքը վերջին անգամ է ստանում։ Միաժամանակ բոլոր

հետախուզվեցին հաղորդում էին, թե գյուղերն ու հովտի ամբողջ ստորատն արտակարգ եռուզեռի մեջ են։ Այնտեղ ոչ միայն նոր դինվորականներ և նոր զափթիկներ էին վխտում, այլև մահմեդական գյուղերից եկած հետաքրքրասեր խաժամուժեր։ Այդ հետաքրքրության պատճառը շուտով հայտնի դարձավ։ Հենց որ Սամվել Ավագյանը Գաբրիելի հեռադիտակը վերցնելով՝ բարձրացավ խոշոր լեռնագագաթներից մեկը, որ պարզի խաղրությունը, նրան ընդառաջ վազեցին հուզված սուրհանդակները։ Դեռ-որ արտառոց բան էր կատարվել։ Գեղջուկների մեծամասնությունը առաջին անգամ էր նման բան տեսնում։ Դեպքը տեղի էր ունենում Անթաքիից Սուեդիա տանող մեծ ճանապարհի վրա, Եդիչե գյուղի մոտ, որտեղ սպասում էր մի փոքրաթիվ հեծելախումբ։ Ավագյանը հեռադիտակով տեսավ գինվորական մոխրագույն մի ավտոմեքենա, որը մահվան վտանգն արհամարհելով, ճեղքում անցնում էր Այն էլ Երաբի լեռնանցքը։ Մեքենայից դուրս եկան երեք սպա և հեծան իրենց սպասող ձիերը։ Փոքրաթիվ հեծյալների խումբը իսկույն թեքվեց դեպի հովիտը։ Առջևից սուրում էին սպանելքը, այնուհետև՝ շարքային հեծյալները։ Մի քանի րոպեում հասան Վաքըֆ։ Մեջտեղի սպային մյուս երկու սպաները հետևում էին որոշ հեռավորության վրա։ Խտեից արշավող երկուսը աստորախանջան հասարակ փափախներով էին, իսկ առջևի սպայի գլխին խակի գլխարկ կար։ Ավագյանը պարզ տեսավ հեծելազորային անզրավարտիքի գեներալական երիզները։ Խումբն անդադրում սլանում էր գյուղերի միջով։ Մի ժամ չանցած հասան Յողոնօլու։ Եկեղեցու հրապարակում գեներալին և ուղեկցող սպաներին արդեն սպասում էին մի քանի պարոններ։ Անկասկած, դա Անթաքիի կայմակամն էր, որը մյուսիքի և մյուս պաշտոնյաների հետ գեներալ-փաշային ու նրա շքախմբի անդամներին տարավ Բագրատյանի ամառանոցը։

Այս մեծ իրադարձությունն անմիջապես հաղորդվեց գլխավոր հրամանատարին։ Սամվել Ավագյանը իր պատասխանատվությամբ մեծ տագնապ հայտարարեց։ Հետագայում Գաբրիելը բարձր գնահատեց այդ նախաձեռնությունը։ Նույնիսկ խստաքրեց տագնապը, կարգադրեց, այդ ժամից սկսած, գաղթականում չվերացնել տագնապային դրությունը, եթե նույնիսկ որևէ բան տեղի չունենա։ Ավագյանը համոզմունք հայտնեց, թե թուրքերը երկար ժամանակ ոչինչ չեն ձեռնարկի, և որևէ բան տեղի չի ունենա ո՛չ այսօր, ո՛չ վաղը, ո՛չ էլ առաջիկա օրերին։ Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ ուսանողը չի սխալվում։ Ամառանոցում երկու ժամ մնալուց հետո օտար սպաները ձի հեծան և առավել թափով ետ սլացան Եդիչեի ուղղությամբ։ Ճակատամարտի վայրում

հաղիվ կես օր մնալուց հետո փոքրիկ մեքենան կատալի հոֆդյունով նորից սլացավ դեպի Անթաքիե: Պարոններին կայմակամն ուղեկցեց մինչև իր «գահանիստը»:

Նույն օրը Գաբրիել Բագրատյանը սգից դուրս եկավ և այրական վրձնականությամբ անցավ իր պարտականություններին: Նրա էության մեջ նորից բորբոքվեց ռազմական ոգին, որի արթնացման խթանը հայկական տարադրությունն էր: Ի դեպ, վերջին գիշերն արդեն անց էր կացրել հյուսիսային խրամատում: Սակայն, շուգենալով վրանների կանանց անբաշտպան թողնել, Քրիստափորին և Միսակին ազատեց գիշերային հերթապահությունից, ուղարկեց նրանց հանգիստը հսկելու: Նա երկյուղ էր կրում շրջապատի անբարյացակամ տրամադրությունից, Մայրիկ Անթառամը այրի Շուշիկին պատվիրել էր հիվանդին խնամել, այնպես որ պահապանների տրամադրության տակ էր նաև տղամարդկային ուժով օժտված այդ կնոջ բազուկների զորությունը:

Մեկ-երկու ժամում Գաբրիելին հաջողվեց լիովին վերանալ իր ներքին կյանքից: Յաճի մնում էր ցավ, բայց դրա գիտակցումը ինչ-որ չափով բթացել էր, ինչպես մարմնի հիվանդ մասն է անզգայանում սրբակումից: Նորից կատաղի եռանդով գործի անցավ: Կարծես կամքի ուժով նա հանկարծ ավելի կորովի էր դարձել, ավելի անդիշում, ավելի անընկճելի, քան առաջ: Միայն այժմ նրա համար սլարդ դարձավ, թե ի՞նչ անդհահատիկ օգնական է իր համհուրդը, ավելի ճիշտ, շտաբի պետը՝ Ավագյանը: Այդ անխոնջ երիտասարդը, այդ հազվագյուտ անձնուրաց տղան, որը երբեք հրամանատարի կեցվածք չէր ընդունում, թեև իր գիտելիքներով և մտավոր կարողությամբ շատ ուրիշ հրամանատարներից տասը գլխով բարձր էր, ուղղակի երկաթյա տեղունություն ուներ: Բագրատյանն ավելի շատ Ավագյանին էր երախտապարտ, քան Նուրհան էլլեռնին, եթե մինչև այդ օրը զինվորական կարգն ու էանունը լրջորեն չէին տուժել: Շատերն էին ավել-սլակաս խոսում անհոցավոր անճարակ «կարդացվորի» մասին, քանի որ ամենուրեք, որտեղ գնեք է գործադրվում, միշտ էլ բանականությանը վերաբերվում են թերազնահատող հեղնանքով: Այնուհանդերձ, երբ Ավագյանը երևում էր խրամատներում, չորս կողմ ծավալվում էր գրեթե հաճելի խանդավառություն, բարձրանում էր զինվորների այն խիստ կարևոր տրամադրությունը, որ կոչվում է վստահություն հրամանատարության հանդեպ: Պատճառն այն էր, որ համհարդը գլխավոր հրամանատարի բացակայությամբ լույսի պես անդրադարձնում էր Բագրատյանի առավելությունները: Ստեփանի մահից հետո ուսանողը նույնպես քուն ու դադար չունեւ: Հոգին մղկտում էր

տառապանքից ու խղճի խայթից: Չորս տարի ապրել էր Բագրատյանի տանը, և Ստեփանին սիրում էր, ինչպես իր կրտսեր եղբորը: Վշտից առամներն էր կրճատացնում, արյունը գլխովն էր տալիս: Արգյոք հնարավոր չէ՞ր կանխել դժբախտությունը: Ինչո՞ւ ինքն այն սարսափելի օրը չկռահեց, թե ինչ է կատարվում պատանու հոգում: Դա այնպիսի անգթություն էր, որ երբեք չէր կարելի ներել: Երբե՞ք: Ա՛խ, միակ սփոփանքն այն էր, որ այդ «երբեքը» մի քանի օրվա խնդիր էր: Դրա շնորհիվ ամեն, ամեն վիշտ թեթևանում էր: Սամվել Ավագյանը արտաքուստ ոչինչ ցույց չէր տալիս և Գաբրիելի հետ խոսելիս չէր հիշատակում Ստեփանի անունը: Այդ անունն ավելի հազվադեպ էին արտասանում հոր շրթունքները: Բայց, գուցե, հենց այդ պատճառով Ավագյանը ծայրահեղ լարում էր իր վերջին ուժերը Գաբրիելին ծառայելու համար: Գործի արանքում ուսանողը կազմել էր գինվորների նոր ցուցակը: Գաբրիելն աչդտեղից իմացավ, որ մարտիկների թիվն իջել է, հասել յոթ հարյուրի: Մահվան առաջացրած վիթխարի ճեղքը դեռևս չէր նշանակում, թե պաշտպանների մարտունակությունը էապես նվազել է: Ազատ մնացած հրացաններով կարելի էր դիմել լավաբուլան պահեստայիններին: Դրանից բացի, պաշտպանության ճակատը անառապին հրդեհի շնորհիվ նեղացել էր և այժմ բաղկացած է մի քանի հատվածից: Կաղնուտը դեռևս իրենից ներկայացնում էր բոցավառ մի հնոց: Հրդեհի տաքությունը Քաղաքածորում այժմ էլ առաջվա պես զգացվում էր, մարդկանց վրա ազդում հատկապես երեկոները: Բայց թե պաշտպանության ամենախոցելի տեղը մեկընդմիշտ փրկված էր թշնամու գրոհներից: Հրդեհը մոլեգնում էր ոչ միայն Դամլաջրքի այդ խոշորադուլն հատվածում, այլև շրջակա լանջերին, դարավանդների, մանր լլուրների վրա տապալված ծառարների տակ: Ինչ-որ ողորմած ձեռք այստեղ ամեն բան կատարում էր հօգուտ հայերի: Բագրատյանը ավիւրդ դարձած հատվածների պահակախմբերը վերջնականապես ցրեց, ստեղծեց զորեղ պահակաշղթա, որով կարելի էր լեռան եզրը ապահովել թուրքական լրտեսներից և զանազան անահնկալներից:

Բոլոր նշաններից երևում էր, որ թուրքերը մտադիր են տոսնապատիկ գերադանց ուժով վճռական հարված հասցնել հյուսիսից և հրետանու օժանդակությամբ բնաշնչել ուժաստատ հայերին: Շարունակ կացների հարվածներ էին լսվում: Չնայած որոշակի զգացվում էր, որ թուրքերը դեռևս շարունակում են նախապատրաստական աշխատանքները, Գաբրիելը չկորցրեց զգուշությունը. հետախույզներ ուղարկեց ավելի հարավ ընկած կողմերը: Այս խիզախ պատանիները երեկոյան հանգցնորեն հասել էին մինչև Սուեդիա: Զեկույեցիներ, որ Որոնտեսի հարթավայրում

շատ սակավաթիվ զինվորականներ կան, իսկ ղափթիկներ գրեթե չկան։ Բոլոր զորքերը կենտրոնացված են հովտում։ Ժայռեղեն ամրոցը և նոր քարավեժը դեռևս սարսափախառն հարզանք էին ներշնչում հայերի հանդեպ, թեև գեներալը նրանց հաղթանակի հավատ էր ներշնչում։ Գաբրիելը վճռեց հետևյալ օրն իսկ աչքի անցկացնել Հարավաբերդը։

Երեկոյան նա նստած էր խրամատում, որտեղ գիշերում էր։ Անթաքթ հայացքով նայում էր լեռնաթամբի լանջն ի վեր, բարձունքը եզերող այն ծառախմբերին, որոնց արանքից անհայտացել էր Ստեփանը, և ինքը չէր կանխել։

Հարևաններն իրենց դարձյալ հեռու էին պահում։ Երբ նա եկավ, զինվորներն ընդհատեցին իրենց խոսակցությունը, ոտքի ելան, ողջունեցին զորավարին։ Ուրիշ ոչինչ։ Ստեփանի վերաբերյալ ոչ մեկը մխիթարական խոսք չսաց։ Հավանաբար, սիրտ չարին։ Բոլորը Գաբրիելին նայում էին մտախոհ, տխուր և զննող հայացքով։ Միայն Չառլշ Նուրհանն էր նրան անբաժան հետևում, կարծես շատ բան ուներ ասելու, բայց հարմար առիթ էր փնտրում։ Շուտով քնեց աչք վատակաբեկ ռազմիկը։ Այդ տա-
րեց մարդու անսպառ եռանդը լուներ և ոչ մի երիտասարդ։

Գաբրիել Բագրատյանն արդեն քսանչորս ժամ չէր տեսել ո՛չ Իսկուհուն, ո՛չ Ժովիկեթին։ Այդպես ավելի լավ էր։ Կաշկանդող կապիւրը խզվում էին։ Նա այլևս իրավունք չուներ անձնատուր լինելու թուլություն։ Պետք է իրեն սառնարյուն պահեր և ազատ լինել վերջին ճակատամարտից առաջ։ Այո, չնայած անսահման վշտին, նա իրեն սառնասիրտ և անկաշկանդ էր պահում հանուն վերջին ճակատամարտի։

Լեռնային բարձունքների վրա սեպտեմբերյան երեկոներն արդեն զովաշունչ էին։ Քամահաճ քամին դեռևս չէր դադարել, բայց երբեմն-երբեմն հանդարտվում էր։ Ո՞ւր չքացան այն լուսնկա հրաշագեղ գիշերները, երբ Գաբրիելի գիտակցություն մեջ դեռևս մխրճված չէր Ստեփանի քառասնամյա տիկ զարհուրելի սպանությունը։ Գաբրիելը դեռևս նայում էր հանդիպակաց սևասքող պատին։ Երբեմն ծառերի կատարների մեջ վայում էր քամին։ Ի՞նչ երկչոտ էին թշնամիները։ Զէ՞ որ այնքան պարզ էր գիշերը։ Կարող էին լեռնալանջին խրամատ փորել՝ առանց դիմադրության հանդիպելու։ Բայց, ավա՜յ, նրանք կարիք չունեին նման միջոցների դիմելու։ Հրանոթներ ունեին։ Ամեն ինչի կարող էին վերջ տալ մի ակնթարթում։ Սակայն գուցե և այդ բանը չպատահեր։ Երևի, Գաբրիելը չսկսեց է տեղի տար, պետք է նոր ծրագրեր մշակեր։ Մի՞թե նա միշտ էլ փրկարար մտահղացումներ չէր ունեցել։ Զէ՞ որ դրանց շնորհիվ էր, որ մարդիկ մինչև այսօր մենք էին անընկճելի։ Նախ ի հայտ եկավ պաշտ-

պանության ծրագիրը, ամբողջ սիրտեմը, ապա հարվածային զորախումբը, թեթև դվարդիան, անտառային փրկարար հրդեհ... Տեղի՞ տալ: Նոր ստահագնում էր պետք: Բայց ի՞նչ, ինչպե՞ս: Գլուխը թափուր էր:

Հետևյալ օրը Բագրատյանը գնաց Հարավաբերդ, ինչպես վճռել էր: Բայց մինչ այդ կանգ առավ հաուրեցների մոտ: Հրանոթների փողերը տարբեր կողմեր էին ուղղված, մեկը՝ դեպի հյուսիսային բարձունքները, մյուսը՝ Սուեդիա: Գաբրիելը դեռևս Ստեփանի մահից առաջ ուսումնասիրել էր իր բարտեղի բուրձր մանրամասնությունները: Բուրձր դեպքերում կարելի էր խափանել թշնամու առաջխաղացումը և կասեցնել: Արկերի արկղերում դեռևս չորս շրապնել կար և տասնհինգ ումբր: Հրանոթներն ութ պահապան ունեին և սպասարկող անձնակազմ: Սրանց Նուրհան էլլեռնը սովորեցրել էր ամենապարզ գործողություններ՝ հրանոթներ տեղաշարժելը դրանք խթաններով ամրացնելը, արկեր մոտեցնելը և մյուս հարևոր բաները:

Ստուգատեսի ժամանակ Գաբրիելին ուղեկցում էին Չաուշ Նուրհանը, Ավագյանը և առանձին հատվածների հրամանատարները: Հարավաբերդում ստացած առաջին տպավորությունը բարենպաստ էր և ոչ մի կասկածի առիթ չէր տալիս: Զերբակալությունից ազատվելուց հետո Սարգիս Կիրիկյանն ավելի էր կատարելագործել իր պատրաստած բաբանը: Հարվածող, զորավոր վահաններն ավելի էր խոշորացրել. երկարացրել էր դեպի եզրերը ձգվող ճառագայթաձև երկաթաշերտերը: Վահաններն արդեն կարող էին խարխուլ պատերին բախվել առավել մեծ տարածության մոտ: Կրկնապատկել էր նաև տախտակների թիվը, ամրացրել երկաթյա կեռերով ու մեխերով: Կարելի էր վստահ ասել, որ նման բաբանով հնարավոր է ցենտներանոց քարաբեկորներ նետել մինչև Սելեկիայի ավերակները: Կիրիկյանին կարծես ոչինչ չէր հետաքրքրում, բացի այդ զորհուրդի խաղալիքից: Հիրավի, ինչ-որ մանկական բան կար այն մոլուցքի մեջ, որով դասալիքն անդադրում աշխատում էր իր պատենշակործան տարբավորման վրա: Այդ հուանդը բացահայտորեն հակասում էր ճակատագրի հարվածներից ամայացած նրա էությունը: Ահավոր դիպվածների հետ զործած Կիրիկյանի մեջ Գաբրիել Բագրատյանն առաջին իսկ հայացքից ինչ-որ թաքնված ուժի աղբյուր էր տեսնում: Այդ մարդուն նա վերաբերվում էր շնվազող հետաքրքրությունով: Մեծ քաղաքի բարեկիրթ որդին և ազնիվ քաղաքացին վախենում էր դասալիքի մեջ պարփակված արմատական ունչությունից: Բագրատյանի և Կիրիկյանի միջև միայն մի անգամ էր պայքար տեղի ունեցել, և Կիրիկյանը ամոթալի պարտություն

էր կրել: Սակայն հաղթողը այն ժամանակ չամբարտաւանացավ և մինչև այսօր էլ այդ մարդուն հանդիպելիս չէր կարողանում հաղթահարել նրա հանդեպ ունեցած անվստահութիւնը: Դա Բագրատյանի բացահայտ թուլութիւնն էր: Դժվար էր բացատրել պատճառը: Կիլիկյանի նկատմամբ տարօրինակ հարգանք էր զգում, թեև դասալիքը դրան չէր արժանացել ո՛չ իր բարեմասնութիւններով, ո՛չ էլ կատարած գործերով: Ամեն անգամ նրան հանդիպելիս Գաբրիելը բարեկամական մի քանի խոսքով, մտերմական հարց ու փորձով աշխատում էր Կիլիկյանի լեզուն բացել, բայց ամեն անգամ նրա ջանքերը իզուր էին անցնում, ցավալի հիասթափութիւն պատճառով: Մուսա լեռան բարձունքներում այդ դասալիքը միակ մարդն էր, որի հետ խոսելու ճիշտ եղանակը Գաբրիելը չէր կարողանում գտնել: Կամ շատ ամբարտաւան կեցվածք էր ընդունում կամ չափից ավելի մտերմաբար էր հետը խոսում: Իսկ Ռուսը միշտ էլ գտնում էր Բագրատյանին հուսախաբ անելու ձևը: Օրինակ, հենց այս րոպեին նա մեջքի վրա հանդիստ մնաց պառկած, երբ գլխավոր հրամանատարը նոր գտնասանքներ էր շռայլում նրա պատրաստած բաբանի հասցեին: Դա ոչ միայն անպատկառութիւն էր, այլև զինվորական կարգ ու կանոնի կոպիտ խախտում, որի համար հանցավորին հարկավոր էր խստորեն պատժել: Այդ բանն անելու փոխարեն Գաբրիելը հո դարձավ, հայացքով որոնեց ուսուցիչ Ոսկանյանին: Բայց սա Բագրատյանի գալուն պես հիստերիկ վախկոտությամբ ծլկել էր: Նրա կարծիքով, բոլորին հայտնի էր, թե ինքը Բագրատյանի տան հասցեին որքան թույն է աջ ու ձախ շաղ տվել: Մինչդեռ դա հայտնի չէր ո՛չ Տեր-Հայկազունին, ո՛չ բժիշկ Ալթունուն, ո՛չ էլ Շատախյանին: Ոսկանյանը ալագների խորհրդի նիստից վտարվելուց ի վեր կարծես կորցրել էր հոգեկան հավասարակշռութիւնը, դարձել ավելի սնափառ: Հավանաբար, փորձում էր հիմնել սեփական «կուսակցութիւն»: Օրեր շարունակ, միանգամայն պատահական մարդկանց մոտ, բերանից ամեն լուսանք թափում էր, ցնդաբանում: Այդ մարդիկ Հարավաբերդի հետ ոչ մի առնչութիւն չունեին, սակայն այցելում էին ուսուցչին: Նրա ուղեղում «գաղափարը», ինչպես ինքն էր դա անվանում, հետզհետե ավելի սուր կերպարանք էր ընդունում: Այդ գաղափարը նրա սեփականութիւնը չէր, այլ բխում էր դեղաբոլոր Գրիգորի լուսաճաճանչ մեկնաբանութիւններից: Շատ տաբիներ առաջ փոխսփայական շրջագայութիւններից մեկի ժամանակ ծերունին կարծիք հայտնեց աղատ մահվան, «ապրելու պարտականութեան» և «մեռնելու իրավունքի» վերաբերյալ, վկայակոչելով ինչ-որ անծանոթ, սակայն մեծահամբավ հեղինակներին:

Հարավաբերդի դիրքերում Բագրատյանն ու նրա ուղեկիցները ոչ մի կուպիտ ղանցառություն չգտան: Զինվորներն իրենց պարտականությունը կատարում էին կանոնադրության համաձայն, հերթապահներն իրենց աշխատում էին, դիրքերի սահմաններից դուրս ուղարկված զենքերը մեծ քտրափի ելրից աչալուրջ հետևում էին իրենց շրջակայքին: Հրացանների վիճակն ավելի լավ լինել չէր կարող: Բայց, շնայած արտաքին կարգապահությանը, մարդկանց վերաբերմունքի մեջ անբոռչ, տարտամ ու կասկածելի բան կար թաքնված, որը դայրացնում էր Զառչ Նուրհանին: Անձնակազմը բաղկացած էր տասնմեկ ջոկից: Ութսունհինգ հոգի դասալիքներ էին: Դժվար էր բոլորին համարել կասկածելի: Ընդհակառակը, դրանք մեծ մասամբ անվնաս փախտակաճներ էին, որոնք խույս էին տվել զինվորական անագորույն խստություններից, գանահարությունից կամ ճանապարհների վրա աշխատելու տաժանքից: Ինչ էլ լիներ փախտյան պատճառը՝ թշվառություն, բարոյական անկում թե վատ օրինակ, ամեն ինչի վրա իր գրոշմն էր դրել Սարգիս Կիլիկյանի կամակոր անտարբերությունը: Կարծես հենց դա էր իսկական տղամարդուն վայել կենսաձևը: Պարապ-սարապ թրև էին գալիս, իրար հեգնում, հանդգնորեն պառկում մեջքներին, ծմկտում, շինծու մոլտում, սուլում: Դա առաջիկա ճակատամարտի համար ոչ մի լավ բան չէր խոստանում: Կարծես ոչ ուղմիկներ էին, ոչ էլ իսկական ոճրագործներ, այլ բարոյալքված, շորդուխ շրջմոլիկների մի հրոսակ, որը պատահամբ հավաքվել է անապատում: Դաբրիւ Դասալիքներից շատերը ճակատամարտում իրենց լավ էին դրսևորել: Մնացածը երկրորդական խնդիր էր: Իհարկե, բոլոր դեպքերում նրանց հետ պետք է վարվեին ավելի զգուշորեն, քան օրինավոր մարդկանց:

Սակայն խարույկ վառելու հանդգնությունը դուրս էր աճեն չափ ու սահմանից:

Արևմուտքում, որտեղ Դամլաջքը թեքվում էր դեպի ծովը, Հարավաբերդը թեպիկ պաշտպանության երեք բարձրադիր նեցուկ ուներ: Այդ սլատները գտնվում էին լեռան գահավեժ եզրին, որը անտառածածկ դարավանդներով խցնում էր դեպի Հաբասթ, անհնարին դարձնելով ամեն մի պաշարում: Հենց ալտեղ, քարապատնեշով պաշտպանված դիրքերից հիսուն քայլ հեռավորության վրա, բաց տեղում, մի ահագին խարույկ էր բոցալճառվում, որը կարծես թուրքերին ուղղված բարեկամական հրավերքի ազդանշան էր: Հրամանատարությունը խստիվ արգելել էր բաց աւղերում խարույկներ վառել, բայց խնդիրը միայն կրակ վառելը չէր:

նարսւյշի շուրջը բոլորվել էին ոչ միայն ամենագոհճիկ դասալիքները, այլև երկու կին, որոնք Քաղաքաձորից տեղափոխվել էին այս աշխարհը։ Կանայք բոցի վրա պտտեցնում էին երկար շամփուրների վրա անցկացրած այծի թարմ միս։ Նուրհանն ու մյուսները կատաղած վրա պրծան։ Բագրատյանը դանդաղ հետևեց նրանց։ Չաուշը կառնեց դասալիքներից մեկի կեղտոտ շապկից, վեր բարձրացրեց։ Դա գորշ դեմքով, երկար մազերով և մանր, շարժումն աչքերով տղամարդ էր։ Այդ աչքերը հայկական ոչ մի արտահայտություն չունեին։ Նուրհանի ֆելդֆելեական երկար, մոխրագույն բեղերը զայրույթից դողդողում էին.

— Էյ, ոջլո՞տ, որանդի՞ց եք թոցրել այս այծերը։

Երկարամազը փորձեց օձիքն աղատել։ Նա իրեն այնպես էր պահում, կարծես Չաուշ Նուրհանին բոլորովին էլ չէր ճանաչում.

— Քո ի՞նչ գործն է։ Առհասարակ ո՞վ ես դու

— Դե՛, իմացի՛ր, թե ով եմ։

Բռունցքի հարվածից դասալիքը տապալվեց գետին։ Քիչ մնաց զլորվե՛ր կրակի մեջ։ Խեղճացած ու վիրավորված՝ ոտքի ելավ.

— Ինչո՞ւ ես խփում։ Ի՞նչ եմ արել քեզ։ Այծերն այս գիշեր Հաբասթեից ենք բերել։

— Հաբասթի՞ց։ Ա՛խ դու, կեղտո՞տ։ Գողթակայանից եք գողացել, վախկո՞տ ոճրագործներ։ Քաղցած ժողովրդի վերջին ունեցածն եք թըռցրել... Դրա համար հիմա պատասխան կտաք։

Երկարամազը փորձում էր որսալ Գարրիկի Բագրատյանի հացացրը, որը մեկուսի կանգնած՝ տհաճ տեսարանի հաշվհարդարը թողել էր իր ստորադրյալի տնօրինությանը։

— Պարո՞ն,— դանդաղեց դասալիքների պարագլուխը,— բա մենք մարդիկ չե՞նք, ուրիշներից ավելի քի՞չ ենք քաղցից տանջվում։ Հլա մեզնից աշխատանք եք պահանջում, գիշեր-ցերեկ պետք է ծառայություն անենք, շարժարվենք ավելի, քան ամեն մի զորանոցում...

Բագրատյանը չպատասխանեց, այլ ազդանշան տվեց յուրայիններին, որ հանգցնեն կրակը և բռնագրավեն միսը։ Չաուշ Նուրհանը սպառնալից թափահարեց տապալվող այծերից մեկի արդեն կարմրած ոտքը։

— Դուք ուրիշ ձեռով պետք է տանջվեք քաղցից։ Դուք պետք է իբար լափեք։

Երկարամազը ծոտեցավ Բագրատյանին։ Ձեռքերը խոնարհաբար խաչեց կրծքին.

— Պարո՞ն, մեզ զինամթերք տվեք։ Մեզնից ամեն մեկը միայն մի փամփշտակալ ունի։ Մնացած բոլորը մեզնից խլել եք։ Զէ՛ որ մենք

կարող ենք որսի դուրս գալ, նապաստակ կամ աղվես խփել, կա՛մ չէ, որ այսքան քիչ փամփուշտ ունենք: Գիշերը թուրքերը կարող են գալ...

Գաբրիելը ետ դարձավ և հեռացավ, դասալիքին թողնելով կանգնած: Հանապարհին դեռևս հուզված Նուրհանը հայտարարեց.

— Մարդ պետք է Հարավաբերդը մաքրի: Ամենից լավն այն կլինի, որ ամենակտի դասալիքներից մի քսանին վճռենք:

Գաբրիել Բագրատյանի միտքը վաղուց արդեն վերացել էր տհաճ դիպվածից և արդեն զբաղված էր ավելի կարևոր հարցերով:

— Դա անհնարին է,— մտացրի՛վ պաշտասխանեց նա,— մենք չենք կարող մեր հայ հայրենակիցներին ուղարկիլ մասնիկ դիրկը:

— Հայ հայրենակիցներին:

Չառու Նուրհանը արհամարհանքով թքեց: Երկարամաղի դեմքը կանգնեց Գաբրիելի աչքի առաջ.

— Հինգ հազար հոգու մեջ սրիկաներ էլ կլինեն, ինչպես ամենուրեք: Չառուը դժգոհությամբ նայեց Գաբրիելին.

— Կա՛մ չէ, որ սրանց նման սճրագործներին տեղ ենք տալիս...

Բաղբատյանը կանգ առավ, դինժորական երկարամյա ծառայության բովով անցած Չառուի ձեռքից խլեց մատուցչան հրացանը, խղակոթով արվածից հոգին.

— Չառու Նուրհան, մենք միայն մի ձևով կարող ենք պատժել ա՛յ, սրանով: Մնացածը ծիծաղելի բան է: Մի թե ծիծաղելի չէր, որ Կիլիկյանին բանտարկեցինք կառավարչատանը և խեղճ Գրիգորին հարևան դարձրինք: Եթե այս ավազակախմբին խարույկի համար պատժենք, ուրեմն՝ պետք է բոլորին գնդակահարենք:

— Դա էլ հարկավոր է... Հիմա պետք է նոր զորաբաժանում կա-տարենք...

Գաբրիելը նորից կանգ առավ.

— Կա՛մ, Նուրհան, նոր զորաբաժանում կանեմ, բոլորովին ուրիշ զորաբաժանում...

Միտքը չավարտեց, քանի որ դեռևս պարզ չէր պատկերացնում իր իրոստացած նոր զորաբաժանումը:

Սեպտեմբերի 6-ի առավոտյան, երբ կանայք գնացին իրենց ընտանիքների մտաբաժիններն ստանալու, շատերին միայն մի քանի ոսկոր հասավ, որոնց վրա հաղիվ մասձվեններ կային կախված: Հուսահատությու-նից վրա պրծան մուխթաբներին: Սրանք, ինչպես միշտ, կանգնած էին իրենց գյուղերին հատկացված մտասեղանների առաջ: Գյուղապետ-

ները նահանջեցին: Վախից կանաչել էին, մոխրի գույն ստացել: Նրանց խիղճը մաքուր չէր: Կմկմալով հայտնեցին, թե ավագների խորհրդի կարգադրությամբ մսի լավագույն մասերն ուղարկել են խրամատները, այլապես զինվորները ուժասպառ կլինեն մինչև մոտալուտ ճակատամարտը: Իսկ վերջին խոցերն ու ավանակները չպետք է մորթել: Զի կարելի մորթել այժեհն ու վերջին չորս ջորիները: Այծերի կաթը պետք է փոքրիկ երեխաներին, իսկ ջորիները կարող են պետք գալ ճակատամարտի ժամանակ: Ուրիշ ելք չկա: Առաջիկա օրերին մայրերն ստիպված կլինեն սնունդ հայթայթել սեփական ուժերով: Թող փորձեն կերակուր պատրաստել զանազան բանջարաբույսերից, մաթուղենիների պտուղներից, վայրի կաղիճներից, վայրի թղից, հատապտուղներից, արմտիքներից ու տերևներից, որ գոնե մեղմացնեն քաղցի պատճառած ցավները: Այս ոչ այնքան մխիթարական խորհուրդը տալու պահին մուլեթարները կծկվել էին, ձեռքերով պատսպարել դեմքերը: Կարծում էին, թե կանայք ահա ուր որ է կատաղությունից վրա կհասնեն, կպատառոտեն: Բայց տեղի ունեցավ բոլորովին հակառակ բան: Կանայք գլուխները կախեցին, անթարթ հայացքները հառեցին գետնին: Նրանց աչքերի մեջ բորբոքված տենդային խոռվքը տեղի տվեց կաշկանդվածությանը: Դա նրանց դեմքերին դրոշմվեց նաև այն օրը, երբ հայերի գլխին կաթակի պես ճալթեց տարագրության հրամանը:

Մուլեթարները թեթևացած շունչ քաշեցին: Վախենալու պատճառ ալլես չկար: Կանանց բազմությունը ցրվեց: Դրանք մի քանի հարյուր հոգի էին՝ ծեր և երիտասարդ, զեղեցիկ և տգեղ, բայց բոլորն էլ կարեկցության արժանի, բոլորն էլ ողբալի վիճակի մեջ, հյուծված, ուժասպառ: Քամին նրանցից ամենամարմնեղին անգամ կարող էր թոցնել տանել: Դատարկ մասսեղանների մոտից դանդաղ հեռացան: Նրանք այնպես ծանրորեն էին շարժում իրենց ոտքերը, կարծես մերկ ներբաններով կամ քրքրված մաշիկներով իրենց հետ քարշ էին տալիս Դամալջրբի ամբողջ քարքարոտ և թշվառությամբ ներծծված հողը: Քիչ անց կանանց ամբողջ բազմությունը ճառագայթած և հոսեց սարահարթն ի վեր, գահավեժ ժայռերի արանքում խմբերի բաժանվեց, առանց վախենալու նույնիսկ հովտակողմի կանաչ ծերպերի մեջ մխրձվեց, որոնց վրայից թոնել անցել էր մեծ հրդեհը: Մայրերի հետ վագում էին երեք-չորս տարեկան փոքրիկ երեխաները, ընկնում նրանց ոտքերի արանքը, խանգարում: Եթե առաջվա պես կարողանային Հյուսիսային լեռնաթամբի մյուս կողմն անցնել, ապա կարելի էր հույս դնել անակնկալ հաջողության վրա: Պաշտպանություն սահմաններում ընկած հողամասը լիտ-

վին զրկվել էր իր բուսական բարիքներից, մերկացել, ինչպես կրճած ոսկոր։ Կանանց մի մասը հարյուրերորդ անգամ տնտղեց մաթուղենիների և հավամրգի թփերը, փշերի միջից պեկոտեց հատապտղի մոռացված մնացորդները։ Ոմանք էլ մագլցելով բարձրացան ժայռերն ի վեր, որտեղ վայրի թզենիներ էին աճում։ Դրանց խոշոր, մսեղ պտուղները շատ հարյր էին։ Բայց մի՞թե դա փրկությանն էր։ Բոլորի ուշքն ու միտքը ճարպն էր, ալյուրը, կարագը, պանիրը։ Ոչ մի բանջարեղեն կամ պտուղ չի կարող փոխարինել հացին ու ճարպին։ Աղաչի բերած սուրճն ու շաքարը, սրտնցից մարդկանց բերանը շատ քիչ բան հասավ, վերջին օրերին ստացած իշամսի կոշտ պատառները (լողորդների բերած պաքսիմաափեց մարդիկ բան չհասկացան) միայն բորբոքեցին բացարձակ քաղցի մոլեգնությունը։

Պատվելի Արամի ձկնորսության վրա անեծք կար։ Միջոցներն պաշտոնական պատճառով հնարավոր չէր ալեկոծությանը դիմացող լասսոսդատրաստել, իսկ ցանցերը անորակ դուրս եկան։ Բախտը չժպտաց նաև թռչնորսներին, թեև նրանց սրողայթներն ու մյուս սարքերը կարգին էին։ Օրջակայքում թռչուններ քիչ կային։ Դրանք դեռևս չէին հեռացել հյուսիսում ընկած իրենց ամառային դով հանգրվաններից։ Իսկ լորերին, նոցարներին ու վայրի աղավաղներին սղանները չէին կարող խաբել իրենց մանկական որողայթներով։

Ուժասլառ չէին եղել միայն Նունիկը, Վարդուկը, Մանուշակն ու նրանց յուրայիները։ Անհիշելի ժամանակներից ընտելացել էին կիսաբաղց կյանքին։ Նրեսունյոթ օրվա ընթացքում հովտում թև Դամվալքի բարձունքներում ոչ մի անգամ նրանց ձեռքը կարգին սնունդ չէր ընկել։ Նունիկը խզճում էր թշվառ կանանց։ Գերեզմանաբնակները միշտ էլ ժողովրդից մեկուսացած էին ապրում և բնական էին համարում իրենց արտաբնական հասարակության միջից։ Նվերամայրերը, մուրացկանները, կուլյերը, հաշմանդամները, ախտավորները, խելագարները չպետք է ապրեին օրինավոր մարդկանց շրջանում։ Այդ իրողությունը բոլորի համար պարզ էր, և նրանցից ոչ մեկը հայրենակիցների նկատմամբ վրեժխնդիր ատելություն չէր զգում, հայրենակիցների, որոնք իրենց գոյությունն ապահովում էին տքենաջան աշխատանքով։ Նույնիսկ եղբրամայրերը՝ հանգուցյալների վրա ողբացողները և ծննդկաններին շար ողիներից պաշտպանողները, հպարտ էին իրենց կարևորության գիտակցությամբ, իրենց անմիճելի արժանիքներով։ Նրանք օգնում էին մարդկանց, երբ նոր սերունդ էր դալիս աշխարհ, և երբ սերունդներ էին հեռանում աշխարհից։ Իրենց կախարդական հնարանքներով նրանք այնպիսի հոգեփրկիչ խորհուրդների

ու գաղտնիքների մեջ էին թափանցել, որոնց հասու չէին ո՛չ Տեր-Հայկազունը, ո՛չ էլ եկեղեցին: Սակայն Նունիկը ոչ մի կախարդանքով հաց և ճարպ ձեռք բերել չէր կարող: Այնուհանդերձ պառավը գաղթականի սովալլուկ կանանց օգնեց, բացելով իրենց սննդի աղբյուրներից մեկի գաղտնիքը: Անհավատալի տեսարան էր, երբ այդ պառավը, որի մասին լուրեր էին շրջում, թե հարյուր տարեկան է, առանց երկյուղի իջավ ուղղաձիգ ժայռն ի վար, սմբած, գորշ ոտքերով ստուգեց կանգնելիք տեղը, վստահ շարունակեց իջնել, ապա շուտով չքացավ ինչ-որ ճեղքի մեջ: Աղջիկներից միայն երեքը համարձակվեցին հետևել Նունիկի օրինակին: Մնացած կանայք ապշահար նայում էին: Բայց թե դեռատի աղջիկները տեղից շարժվելուն պես ջղաձգորեն կառչեցին ժայռի ճեղքերում աճած թփերից: Նրանց ոտքերն ամեն քայլափոխին դողդողում էին: Սարսափից զնգզնգում էին ոսկե զարդերը: Ինչ խոսք, արիտթյունը երբեմն վարձատրվում է: Ժայռախոռոչներում Նունիկը ճայերի և ծովային այլ թռչունների բներ էր հայտնաբերել: Կանայք կարողացան մի քանի զամբյուղ ձու տանել: Բայց այդ ձվերից ի՞նչ կհասկանային մարդիկ, եթե դրանք բաժանվեին հազար ընտանիքի:

Կանանց հուսահատ արշավանքը դեռևս շարունակվում էր, երբ ավագների խորհուրդը նիստ գումարեց: Ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, թե վերջին անգամ են նստած կառավարչատան խորհրդարանում: Հանգուցյալ Գրիգոր Յողոնօլուքցու մահվան թափուր մահճի առաջ անփոփոխ կանգնած էր գրքերի պատը, որ դեղագործը կանգնեցրել էր իր և աշխարհի միջև: Գրքերն իրենց տիրոջից հետո մեռած էին թվում, այնպե՛ս անկյանք ու սառած: Կարծես դիակնացումը դրանք վեր էր ածել կարծր սալաքարերի: Մահվան շունչը դրոշմվել էր ոչ միայն գրքերի վրա: Տեր-Հայկազունի մոմագույն դեմքը նման էր մահադիմակի: Նա իր վարդապետական խուսափող և անթափանցելի աչքերով հաշվում էր հավաքվածներին: Բոլորը ներկա էին, բացի հանգուցյալ Գրիգորից և Հրանտ Ոսկանյանից: Սա չէր հանդգնել զանց առնել Տեր-Հայկազունի արգելքը: Բայց այնտեղ էր սմբած Ասայանը՝ Ոսկանյանի բարեկամը, Տեր-Հայկազունի հին ախոյանը և ատողը: Ուրբաթախոսը կես ժամ առաջ դպրապետի գլուխը «լավ լցրել էր»: Երգիչը պետք է վրեժ լուծեր, գժտեցներ ավագներին, սրեր հակասությունները: Բոլոր դեպքերում Ասայանը պատրաստ էր անախորժություն պատճառել վարդապետին՝ եկեղեցում և դպրոցում իրեն տանջող ոգուն:

Բոլորից հետո ներս մտավ բժիշկ Ալթունին: Իր խարխուլ ոտքերով,

որոնք հետզհետե ավելի ու ավելի էին ծովում, մոտեցավ գրքերին, երկար-երկար նայեց թափուր անկողնուն: Այնուհետև շրջվեց ժողովականների կողմը:

— Հիշե՛նք դեղագործին: Աստծուն է հայտնի, որ մի քիչ խենթ էր, բայց թե Գրիգորի նման մարդ էլ աշխարհ չի գա...

Դա ասվեց փոքր-ինչ կոշտ ու կոպիտ դամբանականի ոճով, բայց հոնտորի վրա այնպես ազդեց, որ նա հանկարծ հառաչեց ի խորոց սրբտի:

Տեր-Հայկազունը ձեռքերը ծալեց:

— Բժիշկն իրավացի է: Մի վայրկյան հիշե՛նք Գրիգորին: Չսպասեց մինչև մեր գործի վախճանը: Աստված հոգին լուսավորի:

Մյուսները ևս ծալեցին իրենց ձեռքերը, տարվեցին խոհերով: Շատերի համար դա միայն դատարկ ձևականություն էր: Սակայն Գաբրիել Բագրատյանը գլուխը շատ ցած կախեց: Չուզեց ցույց տալ իր դեմքը, որը, իհարկե, Գրիգորի պատճառով չէր այլայլված: Այս կարճատև հուշահանդեսից հետո Տեր-Հայկազունը խոսքն իսկույն տվեց պատվելի Արամին: Այսօրվա խորհրդակցության ձախողումը մարդիկ նախազգում էին, մտաբերելով Արամ Թովմասյանի և Գաբրիելի միջև ծայր առած անախորժությունը: Պատվելին դեռևս չէր խոսել Գաբրիելի հետ: Իր խղճի առաջ սեփական անվճռականությունն արդարացնելու համար բազմաթիվ պատճառներ էր գտնում: Արդեն մի քանի օր շարունակ ծովափին էր, ապարդյուն սպասում էր, հուսալով, թե իր ձկնորսական մտահղացումը վերջապես կպսակվի հաջողությամբ: Հազվագեպ էր գալիս գաղթական, այն էլ երբ կանչում էր Տեր-Հայկազունը: Դա արտաքին պատճառաբանություն էր միայն: Դրանից բացի, բժիշկ Ալթունին հիվանդի ամբողջ խնամքը հանձնել էր իր կնոջը, Իսկուհուն փրկել հետագա խայտառակությունից: Բագրատյանը նորից չէր հեռանում հյուսիսային դիրքերից: Վկաները հաստատում էին, որ նա այլևս ոտք չի դնում Երեք վրանի հրապարակը: Նման փաստերով պատվելին փոքր-ինչ հանգստացնում էր իր հոգին: Բայց ներքուստ գիտեր իր զգացմունքների աշխարհում տիրող բուն ճշմարտությունը: Տառապում էր ինչ-որ անհաղթահարելի երկչուսությունից և չէր կարողանում քրոջ մասին խոսել Բագրատյանի հետ: Դա առաքինության, հարգանքի և դժգոհության տանջալի խառնուրդից գոյացած զգացում էր: Հետո էլ... Արամը սիրում էր Իսկուհուն: Այժմ, երբ արդեն ընդհարված էր քրոջ հետ, քույր, որին Օվսանյան անզուսպ լուսանքներով շարունակ սեպեցնում էր, նա Իսկուհուն կրկնակի էր սիրում: Ականջին միշտ հնչում էին աղջկա խոսքերը:

«Ես տասնինը տարեկան եմ և երբեք քսան տարեկան չեմ դառնա»։ Թովմասյանը չէր ուզում ընդհարումը ծայրահեղության հասցնել։ Գիտեր, որ Իսկուհին ամեն ինչի պատրաստ է. կարող էր մինչև իսկ իր կապը լրիվ խզել ընտանիքի հետ։ Աղջիկն այդ բանն ասել էր հորը, երբ ծերունին պահանջել էր հեռանալ Երեք վրանի հրապարակից։ Ի՞նչ հարկ կար եղածի վրա նոր տառապանք ավելացնել։ Այսպես էր մտածում Թովմասյանը։ Օրերը մի կերպ գլորվում էին, և շուտով դրանցից մեկը լինելու էր վերջինը։ Մի բան էլ կար։ Իսկուհին երբեք չէր ստում։ Նա ճշմարտությունն ասաց, երբ պնդեց. «Իմ ու Գաբրիելի միջև ոչինչ չի եղել»։ Ուրեմն՝ մեծ մեղքը դեռևս տեղի չէր ունեցել։ Աստված երևի մի նոր, բոլորովին անսպասելի ճանապարհ կբացի, և ամեն ինչ կփոխվի։ Ի սեր այս ճանապարհի կամ միակ ելքի պատվելին ամեն օր աղոթում էր։ Նույնիսկ թվում էր, թե այդ ճանապարհը հեռու չէ։

Առաջին անգամ Գաբրիել Բագրատյանին հանդիպելիս Արամը շփոթվեց, դառնացավ։ Կարեկցական ոչ մի բառ չկարողացավ ասել, թեև Ստեփանի մահից հետո Գաբրիելին ոչ մի անգամ չէր տեսել։ Բոլորն էլ կարող էին նկատել, որ նա անմիջական խոսակցության պահին խուսափում էր նայել գլխավոր հրամանատարին։

Նիստն սկսվեց։ Հուսահատական իրադրության մասին պետք է զեկուցեր Թովմասյանը։

— Ինչ որ լինելու էր, եղավ։ Ամբողջ միսն արդեն սպառել ենք։ Զինվորների համար թաքցրել ենք վերջին մնացորդները։ Դա կբավականացնի ոչ ավելի, քան երկու օր։ Կանայք և երեխաներն այսօր առաջին անգամ լիակատար ծոմ են պահել, եթե, իհարկե, վերջին օրերի խղճուկ սնունդը ծոմ չհամարենք։

Մուխթար Թովմաս Քերուսյանն իր անհամաչափ աչքերով ստուգեց և համոզվեց, որ իր բոլոր համախոհներն իրենց տեղում են, ապա ձեռքը բարձրացրեց։

— Չեմ հասկանում, թե ինչու՞ զինվորներին պետք է ուտելիք տանք, իսկ կանանց ու երեխաներին ստիպենք, որ ծոմ պահեն։ Երիտասարդ, ուժեղ տղամարդիկ քաղցին ավելի երկար կդիմանան։

Այստեղ Գաբրիել Բագրատյանը անմիջապես միջամտեց։

— Դա շատ հեշտ է հասկանալ, մուխթար Քերուսյան։ Զինվորներն այժմ պետք է ավելի ուժեղ լինեն, քան երբևէ։

Պաշտպանության գլխավոր հրամանատարին նեցուկ լինելու համար Տեր-Հայկազունը շեղվեց սննդին վերաբերող հարցից։

— Գուցե Գաբրիել Բագրատյանը մեզ հայտնի՝ իր կարծիքը մեր գինվորների իսկական ուժի վերաբերյալ:

Գաբրիելը ձեռքը պարզեց Չաուշ Նուրհանի կողմը.

— Զինվորների վիճակը այնքան էլ վատ չէ, որքան կարող է լինել վերջին ճակատամարտից առաջ: Բավական զարմանալի է, բայց դա այդպես է, և Չաուշ Նուրհանը դա կհաստատի: Պաշտպանական ամրություններն այժմ ավելի զորավոր են, ավելի լավ, քան առաջ: Թուրքերի հարձակման հնարավորությունները շատ սուղ են: Նրանք, առհասարակ, կարող են հարձակվել միայն հյուսիսից, ինչպես դա ցույց են տալիս բոլոր նախապատրաստությունները: Չնայած գեներալի ժամանմանը, թուրքերը չեն հանդգնի հարձակվել Հարավաբերդի վրա: Սա հաստատ է: Այնտեղ գտնվող պահակախմբով առանձին հաջողության չի կարելի հասնել, ինչպես գիտենք բոլորս: Ես մտադիր եմ Չաուշ Նուրհանին մեկ կամ երկու օրով ուղարկել այնտեղ, որ կարգ ու կանոն հաստատի: Թուրքերի հարձակումը հյուսիսից ավելի սարսափելի է լինելու, քան նախորդ բոլոր ճակատամարտերի ժամանակ: Դա կախված է նրանից, թե քանի հրանոթ են բերել: Մինչև այժմ այդ մասին ոչինչ չգիտենք: Ամեն բան կախված է դրանից: Նշանակում է, եթե նոր միջոց չգտնենք... Բայց այս մասին կխոսեմ քիչ հետո...

Տեր-Հայկազունը, որն իր սովորության համաձայն լսում էր զլուխը կախած և այնպիսի կեցվածքով, կարծես մրսում էր, չկարողացավ իրեն զսպել և չտալ հետևյալ կարևոր հարցը.

— Լավ, բայց ի՞նչ նոր միջոց:

Վերջաբանի և ազատագրության ծարավից տոչորվող Բագրատյանը ձայնը բարձրացրեց, որը և զրնգաց փոքր ու փակ սենյակում.

— Եկեք խորը մտածենք: Այս ժամին ամբողջ աշխարհի խրամատներում մեզ նման միլիոնավոր տղամարդիկ են կանգնած: Կամ ճակատամարտի են սպասում, կամ մարտնչում են, արյուն թափում, արյունաքամ լինում, մեռնում, ինչպես մենք: Սա այն միակ խորհրդածությունն է, որն ինձ հանգստացնում է և սփռփում: Երբ այդ մասին մտածում եմ, ապա ինձ ավելի վատթար և պատվազուրկ չեմ զգում, քան այդ միլիոններից յուրաքանչյուրը: Այսպես մտածում եմ ոչ միայն ես, այլև դուք բոլորդ: Երբ մարտնչում ենք, այլևս աղբ չենք, Եփրատի ափին կամ այլուր փտող դիակներ չենք: Երբ մարտնչում ենք, ունենք պատիվ ու արժանիք: Ուստի և մենք ոչ մի այլ բան չպետք է տեսնենք մեր աչքի առաջ, ուրիշ ոչ մի բան չպետք է ցանկանանք, բացի կովից:

Սակայն իրադրության այս հերոսական ընկալումը քչերն էին բաժա-

նում: Վարդապետի տված «ի՞նչ նոր միջոց» հարցը շորս կողմը կարծես ծիլեր արձակեց: Գաբրիելը զարմացած նայեց իր շուրջը:

— Ինչպե՞ս թե «ի՞նչ նոր միջոց»: Հավատացած էի, թե բոլորս էլ այդ հարցի վերաբերյալ միասնական կարծիքի ենք: Ի՞նչ նոր միջոց: Հավանաբար ոչինչ...

Այստեղ Ասայանին ներկայացավ ամենահարմար առիթը՝ լուծելու իր բարեկամի վրեժը: Սևադեմ ուսուցիչը նրան խնդրել էր ամեն գնով անվստահություն առաջ բերել, ամեն առիթով հիշատակել «մատնիչ» Գոն-զազ Մարիսի անունը և ծեր աղայի խորհրդավոր այցելությունը: Դպրապետը հանգիսավոր ձևով հազաց:

— Պարո՛ն, հերոսական մահը այնքան էլ անշահախնդիր երևույթ չէ: Ինքս այլ բան չեմ ցանկանում: Ձեմ ուզում դատավճիռ կայացնել ձեր թանկագին տիկնոջ վերաբերյալ: Դուք երևի որևէ համաձայնություն եք եկել թուրք փաշայի հետ, որը մի քանի օր առաջ Ձեզ այցելեց: Ոչ ոք այդ բանն իմանալ չի կարող: Սակայն ես Ձեզ հաբցնում եմ. ի՞նչ է լինելու մեք կանանց, քույրերի, դուստրերի վիճակը:

Չարության ու ստորության թունավոր նետերին անմիջապես հակահարված տալը Գաբրիելի բնավորությանը հատուկ չէր: Հենց այդ պատճառով էլ միշտ փոքր-ինչ սպասում էր, մինչև հարվածը հասնի գիտակցությանը: Այժմ էլ անթարթ նայում էր Ասայանին և ոչինչ չէր հասկանում: Սակայն Տեր-Հայկազունը, որն արդեն լավ էր ծանոթ Բագրատյանի ամբողջ էությունը, թափով վեր թռավ:

— Դպի՛ր, լեզուդ քե՛զ քաշիր, նախագգուշացնո՛ւմ եմ: Բայց եթե ուզում ես իմանալ, թե ինչու էր Անթաքիեից եկել աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթը, ապա կասեմ: Գաբրիել Բագրատյանը վաղուց կարող էր աղայի տանը խաղաղ ու ապահով ուտել իր հացն ու փլավը, քանի որ թուրքը այդ առաջարկն արեց՝ ստեղծելով փրկության հնարավորություն: Սակայն մեր բարեկամ Բագրատյանը գերադասեց հավատարիմ մնալ մեզ և իր մեծ պարտականությունը կատարել մինչև վերջին ականթարթը:

Բագրատյանի հանդեպ ստեղծված անվստահությունը ցրող այս կարեվոր հայտարարությունից հետո տիրեց երկարատև, անհարմար լռություն: Տեր-Հայկազունից բացի, ճշմարտությունը գիտեր միայն բժիշկ Ալթունին: Պայմանաժողովել էին, որ աղայի գալը ժողովրդին կներկայացնեն իբրև բարեկամական այցելություն: Լռությունը շարունակվում էր: Միայն կլինի կարծել, թե դա Գաբրիելի ճշմարտացի վարմունքի հանդեպ ցուցաբերվող հարգանքի նշան էր: Օրինակ, դա չէր կարելի ասել մուլաթարներին մասին: Հասարակ ժողովրդի ծոցից դուրս եկած այդ մարդ-

կանցից յուրաքանչյուրը հոգու խորքում ինքն իրեն հարց էր տալիս. ինչպե՞ս կվարվեր ինքը, եթե նման հնարավորություն ընձեռվեր իրեն: Եվ յուրաքանչյուրը ներքուստ գալիս էր այն եզրակացության, որ խորամանկ Ավետիսի թողը՝ Եվրոպայից ժամանած Գաբրիելը, անուղղելի խենթ է, «ծալը պակաս»: Արամ Թովմասյանն առաջինը խզեց անհարմար լուծությունը:

— Գաբրիել Բագրատյանը, — սկսեց նա, բայց շնայեց իր հակառակորդի կողմը, — ամեն ինչ ընկալում է իբրև զինվորական, իբրև սպա: Վերջին հաշվով, ինձ ևս ոչ ոք չի կարող մեղադրել, թե ես կռիվից խուսափող եմ: Բայց ես երևույթները չեմ ընկալում իբրև զինվորական: Իմ մտնեցումը այլ է: Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ մեր բոլորի և Բագրատյանի ընկալումները տարբեր են: Մի՞թե նպատակ ունի անհավասար ճակատամարտի դուրս գալ, արյուն թափել, որպեսզի հաջողության դեպքում երեք օր հետո սուսուփուս սովամահ լինենք: Եվ դեռ սա աներևակայելի, պատահական բախտավորություն կլինի: Ի՞նչ արած կլինենք դրանով:

Մինչ այդ Արամի պատճառաբանությունը մտքի շատ անորոշ մարզանք էր, որը ոչ մի առնչություն չուներ իրադրության հետ: Բայց հանկարծ Բագրատյանին հակաճառելու անզուսպ մղումը նրա հեղհեղով մտահղացմանը տվեց պարզորոշ ձև, առողջ նկատառման երևույթ.

— Տեր-Հայկազունը և դուք՝ բոլոր աղամարդիկդ, պետք է ինձ հետ համաձայն լինեք, որ Դամլաջքի վրա այլևս չենք կարող դիմանալ: Ավելի լավ կլինի, եթե նախ սպանենք մեր կանանց, ապա մեզ, քան սպասենք թուրքերին կամ սովամահությանը: Ուստի և առաջարկում եմ հեռանալ այստեղից վաղը կամ մյուս օրը: Որքան շուտ, այնքան լավ: Թե դա ինչ ձևով ավելի լավ կարելի է իրականացնել, պետք է հանգամանորեն խորհրդակցենք: Իմ կարծիքով, պետք է ճանապարհ ընտրենք դեպի հյուսիս, իհարկե, ոչ թե թուրքերի գրաված բարձունքներով, այլ ծովեզերքի երկայնքով: Առայժմ կարող ենք պատսպարվել Ռես էլ Խընզըրի լանջերին: Փոքրիկ ծովախորշն այնտեղ լավ պաշտպանված է, ավելի ձկնառատ, քան մեր ծովեզերքը: Հաստերի կարիք չենք զգա, իսկ ցանցեր բավականաչափ ունենք, կարող եմ ձեզ վստահեցնել...

Սա այնքան էլ ֆանտաստիկ չթվաց, որքան այդպիսին էր ըստ էության: Ամենից առաջ Արամի ճառը առաջարկություն էր, անստույգ, բայց համարձակ հեռանկար, Դամլաջքի մահվան որոգայթից ճողապելու միջոց: Մինչ այդ անշարժ նստած մարդկանց գլուխներն սկսեցին շարժվել, օրորվել, ասես թեթե քամուց: Փոխվեց մարդկանց դեմքերի գույնը:

Միայն Գաբրիել Բագրատյանը մնաց այնպիսին, ինչպիսին էր մինչ այդ։ Նա ձեռքը բարձրացրեց, ձայն խնդրեց.

— Պատվելի Արամի մտքով անցածը շատ գեղեցիկ երազանք է։ Խոստովանում եմ, որ ես էլ այդպիսի երազանք եմ ունեցել։ Սակայն մենք պարտավոր ենք քննել նման պատրանքներն իրականացնելու հնարավորությունը։ Ես էլ եմ ուզում պատկերացնել այդպիսի երջանիկ մի պատեհություն, շնայած, իբրև պատասխանատու գլխավոր հրամանատար, իրավունք չունեմ։ Ենթադրենք, թե գիշերը մեզ հաջողվի թուրքերի մոտով անցնել, հասնել Ռես էլ խընզըր։ Ուզում եմ թեթևամտորեն ենթադրել, թե զափթիկներն ու զինվորականները չեն նկատի չորս-հինգ-հազարանոց երկար թափորը, որը շարժվելու է երկրորդ քառորդին հասած լուսնի պայծառ լույսի տակ, մերկ ծովեզերքի երկարությամբ։ Լա վ։ Առանց արգելքի կհասնենք հրվանդանի ժայռոտ լանջերը։ Այնտեղ ստիպված կլինենք շրջանցել վիթխարի ժայռացքվածքը, քանի որ փոքրիկ ծովածոցը ժայռերի մեջ է մտնում հրվանդանի մյուս կողմում։ Պատվելի՛, ինձ մի՛ ընդհատեք։ Կարող եք խոսքերիս հավատալ. քարտեզի ճիշտ պատկերն իմ գլխումն է... Արդյոք այդ ծովախորշերը միայն լերկ ժայռաճեղքերի՞ց են բաղկացած, թե՞ բնակության հարմար տեղեր էլ ունեն։ Բայց մի անգամ էլ եմ ուզում, ի նպաստ Թովմասյանի, հնարավոր համարել ամենաերջանիկ պատահականությունը։ Ենթադրենք, թե այնտեղ կտեղավորվենք, և թուրքերն այնքան կուրացած կլինեն, որ մեր տեղը կհայտնաբերեն, ասենք, վեց, նույնիսկ ութ օր հետո։ Այժմ տամ ամենակարևոր հարցը։ Դրանով ի՞նչ կշահենք։ Պատասխանը։ Մանոթ տեղը կփոխարինենք անծանոթով։ Ուժասպառ, սովատանջ կանայք ու երեխաներն ստիպված կլինեն երկար ժամանակ անճանապարհ ծեղպերն ու ժայռերը մագլցելով առաջ շարժվել, մի բան, որ, երևի, չկարողանան։ Մեր գաղթականի փոխարեն, որին այնպես վարժվել ենք, ստիպված կլինենք առանց ուժի ու միջոցների ստեղծել նոր ճամբար։ Բոլորդ էլ պարզ պատկերացում եք, թե ինչ կստացվի։ Քանի որ գրաստներ չունենք, բնականաբար, այստեղ կմնան մեր բոլոր անկողինները, խոհանոցային սպասքն ու ձեռքի գործիքները։ Մինչդեռ առանց այդ գուլքի մենք չենք կարողանա նոր կյանք սկսել, եթե նույնիսկ դրախտ ընկնենք, որտեղ հացը ծառերի վրա է աճում։ Այս բանը չի ժխտի նույնիսկ պատվելին։ Մենք կհեռանանք ստուգված և զորավոր ամրոցից, որի հանդեպ թուրքերը մեծ հարգանք ունեն։ Բարձունքում գտնվող վայրը կփոխարինենք անճարակ խորխորատով, իսկ դա մեզ պատասպարել չի կարողանա։ Թովմասյան, կես ժամվա ընթացքում ծուղակը կընկնենք։ Ան-

շուշտ, մեծ առավելություն կունենանք: Դեպի ծովը կատարելիք վերջին փախուստը ներքևում ավելի կարճ կլինի, քան սկուտեղաձև դարավանդից ցած նետվելու տարածությունը: Բոլոր դեպքերում վախենում եմ, որ ոչ թե մե՛նք ձուկ ուտենք, այլ ձկները՝ մեզ:

Արամ Թովմասյանը Գաբրիելի այս հստակ փաստարկումներին արձագանքում էր գրգռված բացականչություններով: Այդ վճռական ժամին նրա մեջ ողջամտությունը կորցրել էր իր ամբողջ իշխանությունը, տեղի տվել կույր զայրույթին: Առանց Բագրատյանին նայելու, անզուսպ կատաղությամբ հարձակման անցավ.

— Գաբրիել Բագրատյանը միշտ էլ իր տեսակետը ներկայացնում է տիրարար: Նրա կարծիքով մենք ոչ մի հասկացողություն չունենք: Մենք խեղճ ու կրակ ուսմիկներ ենք: Նա մեզանից բարձր է կանգնած: Ի՞նչ արած, ես այդ բանը չեմ ուզում ժխտել: Մենք պարզ շինականներ ենք, արհեստավորներ, իրեն չենք հասնի: Բայց քանի որ նա մեզ շատ հարցեր տվեց, ուստի և ինքս էլ կուզենայի մի քանի հարց տալ: Իբրև ընտիր սպա, նա Դամլաջըքը դարձրեց գորավոր ամրոց: Բայց ի՞նչ օգուտ այդ ամրոցից և Դամլաջըքից: Ո՛չ մի: Ընդհակառակը, Դամլաջըքը մեզ խանգարում է, երբ ուզում ենք գտնել փրկության վերջին ուղին: Եթե թուրքերը խելացի լինեն, այլևս չեն կովի: Չէ՞ որ մի քանի օրից հետո իրենց նպատակին կհասնեն առանց որևէ կորստի: Սակայն կոփվ կլինի թե ոչ, դա չէ խնդիրը: Որտե՞ղ է մահից խուսափելու նոր գաղափարը, նոր ելքը: Բոլոր դեպքերում ամենահարմար ձևը այստեղ մնալը և սովորական պայմաններում կործանվելն է: Այլևս հարկ չի լինի ճիգ ու ջանք թափելու: Սակայն այդ փտած տեսակետը, այդ թուլամորթ անկումը ես համարում եմ անարգանք: Ահավասիկ հարցերի հարցը: Գաբրիել Բագրատյանը ի՞նչ միջոցներ է առաջարկում սովամահության դեմ: Մինչդեռ նա ծաղրում է իմ ձկնորսական փորձերը: Չէ՞ որ դա եղել է և մնում է միակ ելքը: Եթե ինձ օգնեին, առողջ և ուժեղ տղամարդկանց զինավարժություններով չզբաղեցնեին, գործն ավելի հաջող կընթանար...

Պատվելին մինչ այդ մի կերպ կարողանում էր պահպանել արտաքին հանդարտությունը, բայց հանկարծ կրակ կտրած սկսեց զուգուռալ.

— Տե՛ր-Հայկազուն, ես շատ լուրջ առաջարկ եմ անում: Պետք է մեր ունեցած բոլոր անասունները մորթենք, եփենք և բաժանենք: Պետք է ճանապարհ ընկնենք հաջորդ գիշերը, ամենաուշը մի օր հետո: Կպատրասարվենք ժայռոտ ծովախորշերից մեկում, որտեղ առատ ձուկ կա:

Այս անսպասելի և կտրուկ առաջարկը շփոթ առաջացրեց թմրած գլուխներում: Մուխթարներն իրենց նստած տեղում դժգոհ օրորվեցին,

ինչպես աղոթող մահմեդականները Մերունի Թովմասյանը՝ Արամի հայրը, վախեցած թարթում էր աչքերը։ Քերուսյանը սրբեց քրտնաթոր ճաղատը և ողբաձայն հառաչեց։

— Երանի՜ աքսոր գնալինք... մեռած կամ կենդանի... Ավելի լավ կլիներ...

Այդ րոպեին Տեր-Հայկազունը պարեգոտի թևքի միջից դուրս բերեց տրորված մի թուղթ։ Դա ոչ միայն Քերուսյանի հառաչանքին պատասխանելու, այլ նաև Դամլաջըքը Արամից պաշտպանելու լավագույն միջոցն էր։ Վարդապետը ճակատագրական թուղթը կարդաց կիսաձայն, գրեթե առանց արտահայտիչ առոգանության։

«Հարություն Նոխուդյան, հովիվ Բիթիասի, առ վարդապետն Սուեդիայի մոտակա ծովեզերքի, Տեր-Հայկազունն ի Յողոնօլուք։ Նախ և առաջ խաղաղություն և երկար կյանք քեզ, ո՞վ սիրեցյալ եղբայր ի Քրիստոս Տեր-Հայկազուն, և ձեզ, իմ բոլոր սիրեցյալ հայրենակիցներ, ապաստանյալ ի վերա լերին Մուսա, որտեղ էլ լինեք, թեև հույս ունեմ, որ տակավին լեռան բարձունքների վրա եք։ Եթե աստված կամենա, ապա քեզ հհասնի սույն նամակը, որ հանձնում եմ մի բարեգութ թուրք սպայի։ Առ աստված տածյալ մեր վստահությունը զարհուրելի փորձության ենթարկվեց, և տերը թող մեզ ների, եթե կորցրինք այդ վստահությունը։ Այն պահին, երբ քեզ նամակ եմ գրում, իմ հրեշտակաբարո, թշվառ կնոջ մահկանացու աճյունը անթաղ ընկած է կողքիս։ Եթե հիշում ես, նա մշտապես դողում էր իմ կյանքի վրա, իմ տկար առողջության պատճառով երբեք չէր հանդուրժում, որ հոգնեմ, գլխաբաց դուրս գամ տնից կամ ոգելից խմիչքներով զվարթանամ (իսկ սույն մեղավոր թուլությունից զերծ չէի)։ Այժմ ամենայն ինչ հակառակ տեսք է ընդունել։ Նրա աղերսալի աղոթքը տեղ հասավ։ Ինձանից առաջ մեռավ։ Այդ անգութը սովամահ եղավ և ինձ միայնակ թողեց։ Նրա վերջին գործն այն եղավ, որ բաց դաշտում, առավոտյան ցրտին, իր վիշտոցն արձակեց և ինձ ստիպեց վերցնել։ Աստված ինձ պատժում է, ինչպես Հիոբին։ Ես՝ տկարս, հիվանդս, թշվառս, տակավին ուժ ունեմ, որը չի ուզում ինձ լքել և որը ես հազար անգամ նզովել եմ։ Իմ երկրային հովանավորուհին մեռավ, իսկ ես մնում եմ կենդանի, տեսնում բոլորի մահը։ Իմ համայնքի երիտասարդներին Անթաքիեում մեզանից բաժանեցին, տարան։ Նրանց մասին ոչինչ հայտնի չէ։ Մնացյալները մեռան մինչև քսանյոթը, և նա երկյուղ եմ կրում, թե կլինեմ վերջինը, ես, որ ո՛չ ուժ ունեմ, ո՛չ էլ արժանի եմ կենդանի մնալու։ Այժմ մենք օրական մի քիչ հաց և բլդուր ենք ստանում, բայց դա միայն երկարացնում է մեր տառապանքները։

Յրեկի այսօր ինշաաթ թաբուրիներ գան՝ բազո՞ւմ, բազո՞ւմ դիակներ թա-
ղելու: Կտանեն նաև իմ կնոջը, և ես դրա համար նուշիսկ երախտա-
պարտ պետք է լինեմ: Թղթի վրա այլևս տեղ չմնաց: Մնաս բարյա՛վ,
Տե՛ր-Հայկազուն: Ե՞րբ վերստին միմյանց հետ կլինենք...»:

Վարդապետը վերջին տողերն ավելի անարտահայտիչ կարդաց, իբրև
կողմնակի տեղեկություն: Այնուհանդերձ յուրաքանչյուր վանկը տղա-
մարդկանց գլխին իջնում էր իբրև մուրճի հարված: Եվ այդ գլուխներն
ավելի ու ավելի էին ցած խոնարհվում: Բժիշկ Ալթունին ձայնը բարձրաց-
րեց, որը մաշվել ու ժանգոտել էր, ինչպես հին դանակ:

— Հավատացած եմ, որ այս նամակից հետո Թովմաս Քեբուսյանն
այլևս չի փափագի տարագրության բարիքները: Արդեն երեսունութ օր
ապրում ենք այստեղ, վերևում: Մեր կյանքը լի է դժվարություններով,
բայց կարծեմ մարդավայել է: Ափսո՛ս, որ հետագայում ոչ մեկին չի
վիճակվի դրանով հպարտանալ: Ինչևէ, առաջարկում եմ, որ Տե՛ր-Հայկա-
զունը նոխուդյանի նամակը ժողովրդի առաջ կարդա խորանի հրապա-
րակում:

Առաջարկությունը ջերմ հավանություն գտավ, քանի որ Քաղաքա-
ձորում արդեն տարածվել էր Քեբուսյանի հառաչանքը. «Երանի՛ աքսոր
գնալինք»: Ամբողջ ժամանակ Գաբրիելն անտարբեր նստած էր՝ խորա-
սուզված իր սեփական խոհերի մեջ: Արդեն ծանոթ էր փոքրամարմին
պատվելու նամակին: Նրա միտքն զբաղված էր այն բացահայտ թշնա-
մությամբ, որ Արամ Թովմասյանն ի ցույց հանեց խորհրդակցության
ժամանակ: Որոշակի զգաց. պատճառն Իսկուհին է: Դրա համար էլ չու-
զեց կարևորություն տալ Արամի վիրավորական խոսելածներն: Պատվելու
առաջարկը սովորական բնույթ չէր կրում: Գաբրիելը ջանաց իր խոսքերին
հաղորդել մեղմություն և հաշտարար շեշտ:

— Մտքովս էլ չի անցնում ծաղրել պատվելի Արամի ծրագրերն ու
գործերը: Սկզբում ես հավանություն տվի ձկնորսության մտահղացմանը:
Եթե հաջողություն չունեցանք, ապա պատճառը ոչ թե լավ մտահղացու-
մըն է, այլ վատ սարքավորումները: Բայց ինչ վերաբերում է նոր գաղ-
թակայանին, ապա իմ պարտականությունն եմ համարում ապացուցել,
որ դա ոչ միայն անիրագործելի է, այլև կարագացնի և ավելի սոսկալի
կգարձնի մեր վախճանը: Դրան հակառակ, Արամ Թովմասյանը լիակա-
տար իրավունքով ինձ հարց տվեց, թե ես ի՞նչ եմ առաջարկում անել
սովամահությունից փրկվելու համար: Ուշադիր լսեցեք, բարեկամներ:
Այժմ ես բոլոր հարցերին միանգամից մի պատասխան կտամ...

Գաբրիել Բագրատյանը ևս պատվելի Արամի նման խոսեց հան-

պատրաստից: Նա ևս իր մտահղացումն ամբողջ գիշեր ժանրութեթեւ էր արել, թեև սեփական խորհրդածութիւններին առանձնապէս լուրջ նշանակութիւն չէր տվել: Միշտ էլ այդպէս է: Որեւէ գաղափար կամ նկատառում բառերով արտահայտվելուց հետո է բարձրանում իրականացման առաջին աստիճանի վրա, ստանում չափ ու կշիռ: Բազրատյանը շրջվեց Նուրհան էլլեռնի, Շատախյանի և նրանց կողմը, ում հետ հույս էր կապում:

— Կա մի հին միջոց, որին դիմում են բոլոր պաշարվածները... Թուրքերն իրենց բանակատեղին հաստատել են Մուսա լեռան վրա: Եթե նույնիսկ վեցից ութ վաշտ ունենան կամ, աստված գիտե, թե քանի զափթիւ, ապա լեռը շրջապատելու համար դրանց մի մասն էլ բավական է: Նկատի ունեցե՛ք նաև, թե որքա՛ն մեծ է հեռավորութիւնը Քեբուսիեից մինչև Արսուս: Պարզ է, որ նրանք ուղտւմ են մեզ սովամահ անել և դրա համար էլ մեծ հարձակումը կձեռնարկեն մի քանի օր հետո: Դրա վկայութիւնն է նաև գեներալի մեկնումը, որը և պետք է ղեկավարի հարձակումը: Տեսնո՞ւմ եք, թե ինչպէս են մեզ հետ հաշվի նստում... Այդ գեներալն իր սպաների, կայմակամի և ուրիշ բարձրաստիճան մարդկանց հետ հավանաբար բնակութիւն կհաստատի իմ տանը... Ուրեմն, պետք է փորձենք ինքներս հարձակում գործել: Հասկանո՞ւմ ես, Տեր-Հայկազուն: Կալազուն տասնյակներից պետք է գրոհալին մի խումբ կազմենք: Դեռևս չգիտեմ, թե քանի հոգի կլինեն դրանք՝ չո՞րս, թե՞ հինգ հարյուր զինվոր: Այսօր մինչև երեկո ամբողջ գործը ուշի-ուշով կկշռադատեմ, կանեմ բոլոր հաշվումները: Հովիտ իջնելու համար հրդեհված տեղերում բավականաչափ ճանապարհներ կան: Պետք է լավ հետախուզել: Որքան գիտեմ, ներքեւում միայն պարեկներ կան, որոնք գիշեր-ցերեկ հսկողութիւն տակ են պահում հովիտն ու լեռան ստորոտը: Այդ պարեկներին որսալը դժվար չէ: Գիշերվա ժամը երկուսին կամ երեքին կհարձակվենք... Ինչպե՞ս... Ո՛չ, մինչև Յողոնօլուք չենք գնա... Կհարձակվենք միայն իմ տան վրա: Թուրքական պահակախմբի թիվը, ի՛նչ խոսք, պետք է նախապէս իմանանք: Իմ կարծիքով, սպաների սպասյակներից բացի, այնտեղ կլինի, ամենաշատը, հետևակ զինվորների կամ զափթիւների մի դասակ: Դռան մոտ հսկող պահակներին կսպանենք, արագ կգրավենք պարտեզն ու ախոռները: Մնացածի մասին այստեղ խոսել չարժե: Դա իմ և Չաուշ Նուրհանի գործն է: Աստծո օգնութեամբ գեներալին, կայմակամին, մյուղիրին, յուզբաշուն ու մյուս սպաներին գերի կվերցնենք: Եթե դա լիովին հաջողվի, ապա երկու ժամվա ընթաց-

քում Քաղաքաձոր կրեւրենք նշանավոր մարդկանց, ինչպէս նաև ահագին գրաստներ, գուցե նույնիսկ ալյուր և պարեն:

— Դաբրիել Բագրատյանը երազ է տեսնում,— աքլորի ձայնով մեջ ընկալ դպրապետը՝ Ոսկանյանի պատվիրակը:

Մեղմաբար Շատախյանը թափով վեր թռավ տեղից.

— Դտնում եմ, որ Բագրատյանի առաջարկը միակ խիզախ գաղափարն է: Դա ավելի հոյակապ է, քան նախկին բոլոր մտահղացումները: Եթե իրոք հաջողվի ամառանոցը շրջապատել և գնեւերալին, կայմակամին կամ յուզբաշուն գերի վերցնել, ապա լավ արդյունքի կհասնենք...

— Լավ արդյունքի չե՛նք հասնի, վարժապե՛տ,— ամբարտաժան արհամարհանքով նրա խոսքն ընդհատեց Արամ Թովմասյանը:— Եթե մենք բարձրաստիճան սպաներից կամ նշանավոր պաշտոնյաներից մեկին գերի վերցնենք, ապա թուրքերը մեզ հետ ալլես կատակ չեն անի: Այդ դեպքում կուղարկեն գնդեր և բրիգադներ: Եթե Բագրատյանը կարծում է, թե թուրքական հրամանատարությունը պատանդների կյանքի փրկութեան համար իր հետ բանակցությունների մեջ կմտնի և զիջումներ կանի, ապա խորապես սխալվում է: Թուրքերի համար խիստ ձեռնառու է, եթե հայ ապստամբների ձեռքով սպանվի գնեւերալը կամ կայմակամը: Ամբողջ արտասահմանի և սեփական երկրի առաջ լիակատար հիմք կունենան արդարացնելու հայերին աքսորելու քաղաքականությունը: Այդպիսի պատմությունները նրանց սրտին շատ դուր կգա: Դուք՝ յուզնօլուքցիներդ, ի՞նչ գիտեք: Իսկ ես տեսե՛լ եմ Զեյթունի արհաւիրքները:

— Պատվելի՛, մոլորութեան մեջ գտնվողը ո՛չ թե Բագրատյանն է, այլ դու, քո Զեյթունով հանդերձ,— բռնկվեց Շատախյանը:— Թեև ես Յուզնօլուքում եմ ապրել, համենայն դեպս ճանաչում եմ իթթիհաթը, ճանաչում եմ «երիտասարդ թուրքերին»: Իրար մեջքի կանգնած են, իրենցից ոչ մեկին չեն զոհի: Ո՛չ մի գնով: Պատվի խնդիր է: Դենեւրալի կամ կայմակամի ամոթալի մահը նրանց համար սոսկալի անկում կլինի ժողովրդի աչքում: Այդ բանը նրանք չեն ցանկանա: Ընդհակառակը, ամեն ինչ կանեն, որպեսզի պատանդների կյանքն ազատեն: Փրկագին կառաջարկեն՝ ալյուր, ճարպ, միս, նույնիսկ ազատություն...

Ուսուցիչ Շատախյանի ծայրահեղ լավատեսությունը շարժեց հոռետեսների ծիծաղը: Նորից, ինչպես վերջին խորհրդակցութեան ժամանակ, սկսեց սնամեջ, կատաղի վիճաբանություն, երբ հնարավոր չէր որեւէ հստակ որոշում կայացնել: Միայն թե այդ անգամ չէր միջամտում զայրացած ամբոխը: Ճիշտ է, խորանի հրապարակում թրև էին գալիս առանձին խմբեր, բայց դրանք չափից ավելի ուժասպառ էին, տկար, ի վի-

ճակի չէին որւէ պահանջ կամ ցանկություն առաջադրելու Քաղաքաձորի պահակներից ոմանք ննջում էին, ոմանք էլ քնած էին կառավարչատան առաջ:

Սակայն Ասայանն ամեն ճիգ գործադրում էր վեճը բորբոքելու համար: Նույնիսկ հանդգնեց անորոշ ձևով ակնարկել Բագրատյանի տան պարենի ենթադրյալ պաշարները, որոնց շուրջը դեռևս առասպելներ էին շրջում: Նրա ակնարկությունը նպատակին չհասավ: Գաբրիելն արդեն մի քանի օր առաջ իր ունեցած պահածոները քածանել էր հյուսիսային խրամատի զինվորներին: Չառւշ Նուրհան էլլեռնը՝ այդ հին և ազդու ուսուցիչը, սոսկալի զայրացած մոտեցավ շոր ու ցամաք դպրապետին, դաբաղած կաշվի պես կարծր մատներով բռնեց վիզը, սպառնաց, որ, եթե մեկ էլ կեղտոտ բաներ դուրս տա, կխեղդի:

Տեր-Հայկազունը, որն իր սովորության համաձայն աղմուկը որոշ ժամանակ հանդուրժում էր, խիստ դիտողությամբ փորձեց լուծել իր հաստատել, հայտնելով, թե գեներալի ու կայմակամի մասին թոշ վիճեն ան ժամանակ, երբ դրանք դերի բռնված կլինեն: Մինչ այդ Արամ Թովմասյանի դատողության վրա լիակատար իշխանություն էր հաստատել շարության դեր: Նա անհիմն մեղադրանք տեղաց նաև ուղղամիտ վարդապետի գլխին:

— Տեր-Հայկազուն, դու ժողովրդապետ ես, ամենապատասխանատու անձնավորությունը: Բողոքում եմ քո անվճռականության դեմ: Ամեն ինչ թողնում ես ինքնահոսի: Ոչ ոքի հետ չես ուզում հարաբերություններդ փշացնել: Ուղղակի հրաշք է, որ մենք, հակառակ քո... ինչպե՞ս ասեմ... անհոգությանը, մինչև այսօր կենդանի ենք մնացել...

Ամենահեղինակավոր մարդու դեմ ուղղված այս ամբաստանությունը, որն անլուր հանդգնության առաջին դեպքն էր, զայրացրեց ազատամիտ Ալթունուն, Մերունին լուսավորչական եկեղեցու վարդապետին գոռգոռալով պաշտպանեց բողոքական քահանայից:

— Երիտասարդ, այդ ի՞նչ ես ձայնդ գլուխդ գցել: Արածդ բանի նման չէ: Դու մեր կյանքից անտեղյակ ես: Փոքրիկ տղա էիր, երբ հայրդ քեզ տարավ Մարաշ: Բերանդ եկածը դուրս մի՛ տուր:

Արամը տեսնելով, որ իրեն կարգի են հրավիրում, իբրև հիմար լակոտի և շեշտում իր անպատկառությունը, ձայնն ավելի բարձրացրեց:

— Թող այդպես լինի: Ենթադրենք, թե էս օտար եմ և ձեզ չեմ հասկանում... Թեև դուք ջատ լավ գլուխ եք հանում ձեր մեջ եղած խսկական օտարներից: Բայց ես պնդում եմ իմ առաջարկը: Ավելին: Վճռել եմ ինձ և իմ ընտանիքի համար կայացնել սեփական վճիռ: Առհասարակ

որտե՞ղ է գրված, թե մենք մինչև վերջ պետք է միասին լինենք: Ավելի խելացի վարված կլինենք, եթե գաղթականներ վերացնենք: Ամեն բնտանիք թող իր կյանքը փրկի, ինչպես կարող է: Իրար գլխի հավաքված բազմությունն ավելի շուտ կբռնվի: Իսկ եթե իրարից բաժան-բաժան լինելով՝ ցրվւմ գանք ամբողջ ծովեզերքին, ապա այդ դեպքում գոնե մի մասը որևէ ձևով կենդանի կմնա: Ես իմ ընտանիքը, իմ ամբողջ ընտանիքը կտանեմ իմ ընտրած ճանապարհով: Ես ասացի, իմ ամբողջ ընտանիքը, Գաբրիել Բագրատյան...

Ավագների խորհրդի բազմաթիվ և մեծ մասամբ աղմկալից նիստերի ժամանակ Տեր-Հակակազունը երբեք չէր կորցնում իր հավասարակշռությունը: Նույնիսկ երբ վեց օր առաջ Հրանտ Ոսկանյանին ոտքի հարվածով դուրս շարտեց, ապա դա արեց միանգամայն անվրդով, առանց համբերությունից դուրս գալու: Այժմ էլ նա հուզմունքի ոչ մի նշան ցույց չտվեց, երբ ոտքի ելավ, չափազանց գունատ դեմքով և գրեթե հանդիսավոր եղանակով հայտարարեց.

— Վե՛րջ: Մեր խորհրդակցություններն այլևս որևէ նպատակ չունեն: Ժողովուրդը մեզ ղեկավարելու իրավասություն էր տվել: Այսօր, երեսունութերորդ օրը, այդ իրավասությունը հայտարարում եմ չեղյալ, քանի որ ավագների խորհուրդը զրկվել է իր ներքին ուժից ու միասնությունից, այլևս ի վիճակի չէ որոշումներ կայացնելու: Մենք այլևս ոչ ոքից հնազանդություն և հպատակություն պահանջել չենք կարող, եթե հասարակությունը քայքայել է ուզում: Արամ Թովմասյանի նման մի մարդ, որը պատասխանատու է ներքին կարգ ու կանոնի համար: Այս պահից ի վեր ամեն ինչ թող լինի այնպես, ինչպես եղել է ավագների ընտրությունից առաջ: Թող մոլեթարները դարձյալ ստանձնեն իրենց համայնքների բոլոր հոգսերը, իսկ ես, իբրև շրջանի վարդապետը, կշարունակեմ հովվել ամբողջ ժողովրդին: Այս տեսակետից ելնելով, Գաբրիել Բագրատյանից պահանջում եմ պաշտպանությունը հետազայում ես ղեկավարել այնպես, ինչպես առ այսօր: Նա իր գործողությունների մեջ անկախ է: Թող ինքը որոշի. հարձակվելու՞ է, թե՞ պաշտպանական այլ միջոցներ է ձեռք առնելու: Ոչ ոք իրավունք չունի նրան առարկելու: Իբրև վարդապետ, շուտով հանդիսավոր պատարագի եմ կանչելու ժողովրդին: Պատարագի ժամը կհայտնեմ հետո: Ես իրավունք չունեմ մերժելու փրկության որևէ հնարավորություն: Պատարագից հետո Արամ Թովմասյանը թող իր՝ առաջարկը կրկնի՝ հանձնարձկության՝ առաջ և հիմնավորի: Ժողովրդի մեծամասնությունը կվճռի՝ իր անելիքը՝ հեռանա՞լ հաղթականից, թե՞ այսուհետև ևս ապավինել մեր ռազմիկների արիությանը, իր

գլխավոր հրամանատարի ծրագրերին: Այդ բանից հետո ժողովուրդը վճիռ կհանի, որ յուրաքանչյուր ոք, ով դեմ գնա ընդհանուր իշխանությանը՝ խոսքով թե գործով, անհապաղ կգնդակահարվի: Ահա վասի՛կ, Որևէ մեկը ասելիք ունի՞:

— Տասնապատիկ համաձայն ենք: Դատարկ ասեկոսեին ուշադրություն մի՞ դարձրեք,— քրթմնջաց բժիշկ Ֆլթունին, որը վաղուց արդեն կանգնած էր Գրիգորի որբացած գրքերի աշտարակի մոտ և զմայլանքով դիտում էր Բրոքհաուզի հին հրատարակության հատորներից մեկի գույնզգույն նկարները: Ավագների մեծամասնությունն էլ դժգոհ չէր: Շատերին դուր եկավ Տեր-Հայկազունի դիկտատորական հայտարարությունը: Խաղաղ ժամանակաշրջանում հաճելի է առաջնորդի դեր խաղալը, բայց մահվան եզրին շատերը գերադասում են թաքնվել ժողովրդի թիկունքում: Մուխթարներն արդեն գյուղապետեր էին, ուրիշ ոչինչ: Բազմաթյանի այգում մեծ ժողովի ընտրած խորհուրդը վերացվեց առանց թողոքի, անձայն, անշուկ: Տեր-Հայկազունը շախմատային իմաստուն քաջ կատարեց, իհարկե, վիթխարի զոհողության գնով: Ժողովրդին դեկավարող խորհուրդը մաքրվեց բոլոր անվստահելիներից և խառնակիչներից: Վարդապետն այժմ մեն-մենակ պետք է մահվան բովով իր հոտն առաջնորդեր առ աստված:

Մարդիկ կառավարչատնից լուռ հեռացան:

Պատվելի Արամն ատում էր Տեր-Հայկազունին, Գաբրիել Բագրատյանին և այդ երկուսից շատ՝ իրեն: Հորը կարճ ու կտրուկ հրաժեշտ էր տվել, առանց պատասխանելու նրա հուսահատական հարցերին: Զեյթունի տարազրույթյան օրերը նա զայրույթով էր մտաբերում: Մի՞թե այն ժամանակ նա ամոթալիորեն չմեղանչեց ավետարանի դեմ, երբ երրորդ օրն իսկ լքեց իր հոտը, փոքրիկ երեխաներին: Մի՞թե պարտազանց փախուստ չէր, երբ նա թույլ տվեց, որ տարազրույթյան ճանապարհը բռնի իր պաշտոնակից եղբայրը՝ Հարություն Նոխուդյանը՝ տեղ աստծո այդ սուրբ նահատակը, այդ ծեր, տկար մարդը, որն իր վճռի մեջ մնաց անսասան: Պատվելին դառնությամբ զգաց. պատճառը միշտ էլ նույն մեղքն է, որը մարդկանց զցում է որոգայթի մեջ: Սակայն նրա առավել ամոթալի, անարգանքի արժանի մոլորությունը, անհիմն դիվահարությունը այսօրվա անկումն էր:

Արամը որոշ ժամանակ թափառեց Դամլաջըրքի բարձունքներում, ապա իջավ ծովափ, որ միտքը զբաղեցնի ձկնորսության հետ կապված անլուծելի առեղծվածով: Իրեն բնավ ճնշված չէր զգում, բայց սարսափով նկա-

տում էր, որ ժամ առ ժամ սիրտը կարծրանում է, դաժանանում: Ամենից լավն այն կլինի, մտածում էր, եթե ժողովրդի վճռին չսպասի և առանց առաջարկների անելու, Օվսանյայի ու երեսայի հետ ճանապարհ ընկնի: Գեորգին հետները կտանեն: Մի սպասավորը բավական է: Հորը հավանաբար պետք է լքեն, քանի որ նա փախուստի չի դիմի: Լողորդները Արսուսի վրայով հեշտ ու հանգիստ հասել էին Ալեքսանդրեթ: Ինչու՞ երեք հոգուց բաղկացած փոքրաթիվ ընտանիքը չի կարողանա ծովեզերքի երկայնքով երեք գիշերվա ընթացքում հասնել այդ քաղաքը: Եթե պարոն Հոֆմանը ապաստանել է լողորդներին, ապա ինչու՞ պետք է մերժի բողոքական քահանային, մանավանդ, եթե ինքն էլ բողոքական է: Բայց թե ամոթալի պարտազանցությունից հետո հոգևոր պաշտոնը պետք է համաբերվում:

Թովմասյանը շոշափեց դրամապանակը: Հիսուն ոսկի ուներ: Դա ահագին գումար էր: Այնուհետև, հոգեկան խռովքից այլայլված, սևեռուն հայացքը գամեց իր ոտքերի տակ փշովող ալիքներին: Հապա Իսկուհի՞ն:

Ինչ-որ մարդիկ հոգ տարան, որ ո՛չ Գաբրիելի, ո՛չ Արամի ծրագիրն իրականանա, ո՛չ էլ ժողովուրդը վճիռ կայացնի: Միշտ էլ ամբարտակը փլչում է, նախքան հեղեղը վրայից կանցնի, և մեծ մասամբ փլուզումն սկսվում է անսպասելի տեղից:

Հարավաբերդի շրջակայքում կար դեպի ծովը ձգվող մի լայն սարահարթ, որը ծածկված էր նոսր, շորացած խոտով: Այստեղ էին հանգրվանել Սարգիս Կիլիկյանն ու պաշտպանական այդ հատվածի զգուշավոր կոմիսարը՝ Հրանտ Ոսկանյանը: Նրանցից մի քանի քայլ հեռու երկարամազ դասալիքը ուրիշ երկու կասկածելի դասալիքների հետ խեցախաղով էր զբաղված: Խաղի ժամանակ Սիրիայի բոլոր լեզուներով երգեցիկ բացականչություններ էին ծոր տալիս, նայած թե հաջողությունը ո՞ւմ կողմն էր թեքվում: Ուսուցիչը պոռոտախոսությամբ աշխատում էր հարգանք ներշնչել ոչ միայն Ռուսին, այլև այնքան բարձրաձայն էր խոսում, այնքան ազդու, որ բարոյագուրկ խաղացողներն անգամ հավանություն տալին նրա հանդուգն մտադրություններին: Սակայն այդ դաճաճի խռովարարական ջանքերի նկատմամբ Կիլիկյանը մնում էր անտարբեր: Մեջքի վրա պռկված և Գրիգորի սառը ծխամորճը բերանին՝ այդ ամենը լսում էր համառ լռությամբ: Կարծես խուլ լիներ:

— Դու կրթված, զարգացած մարդ ես, Կիլիկյան, — եռանդով ճառում էր գանգրահեր ուսուցիչը, — ուրեմն՝ դու ինձ կհասկանաս: Ինչպես գիտես, ես շարունակ լռում էի: Լռում էի, քանի որ իմ մտքերը չափից

ավելի լավն էին: Այս առթիվ ոչ մի անգամ չեմ խոսել դեղագործի հետ, որն իմ հայացքներից և կարծիքներից շատ բան էր փոխ առնում: Կիրիկյան, դու կյանքի փորձ ունես, ոչ ոք քեզ նման չի տառապել: Երևի հավատում ես, թե Հրանտ Ոսկանյանն իր կյանքում ոչինչ չի եղել, բացի ինչ-որ կեղտոտ գյուղի ծիծաղելի ուսուցչից: Դու իմ մասին ոչինչ էլ չգիտես: Ես իմ մտահոգացողս ունեմ: Ուզո՞ւմ ես լսել: Պետք է վերջ տալ, հասկանո՞ւմ ես, վերջ տալ: Որովհետև ի՞նչ նպատակ ունեն մնացած բոլոր բաները...

Սարգիս Կիրիկյանը արմունկին հենված՝ ձեռքի ափի մեջ տրորեց Բաղրատյանի նվիրած ծխախոտի մնացորդը: Մյուսները դեղնավուն ծխախոտին շորացած տերևներ էին խառնում, սակայն Ռուսը մաքուր ծխախոտ էր ծխում, առանց ուշադրություն դարձնելու, որ այդ ձևով երկու անգամ ավելի շուտ կսպառի իր ունեցածը: Հանձին լուսկյաց Կիրիկյանի, նախկին լուսկյաց Ոսկանյանը գտել էր իր համախոհին: Ռուսի լուսթյունը կարող էր ծառեր տերևաթափ անել: Մինչդեռ ուսուցչի լուսթյունը վեր էր ածվել սնապարծ շաղկարատության, որի ջրի երեսին լողում էին Գրիգորի չմարսված, նսեմացված մտքերի բեկորները:

— Կիրիկյան, դու ինձ հասկանում ես, ինչպես ինքս եմ քեզ հասկանում, Բոլորովին էլ կարիք չկա, որ խոսես: Քեզ նման ես էլ չեմ հավատում, թե աստված գոյություն ունի: Ինչպե՞ս կարող է իրողություն լինել այդպիսի մի հիմարություն: Աշխարհը կեղտի մի գունդ է, որ պտըտվում է իր շուրջը: Բացարձակ քիմիա և աստղագիտություն, ուրիշ ոչինչ: Ես քեզ ցույց կտամ դեղագործի աստղագիտական գրքերից մեկը: Ամեն ինչ կտեսնես նկարների վրա: Ոչ մի բան, սոսկ բնություն: Եթե աշխարհը մեկնումեկը ստեղծել է, ապա այդ ստեղծողը սատանան է: Աշխարհը խող է, կեղտոտ խող: Բայց նա չի կարող մեղնից խլել վերջին բանը: Դու ինձ հասկանում ես, Կիրիկյան: Կարող ես թթել աշխարհի դեմքին, կարող ես անպատվել, կարող ես նրա ձեռքը հանձնել առավել զորավորներին, իսկ ինքդ հեռանալ: Տեսնո՞ւմ ես: Եվ սա իմ գաղափարն է: Ես՝ փոքրամարմին Հրանտ Ոսկանյանս, կարող եմ շշպոել, պատժել, կատաղեցնել թե՛ բնությունը, թե՛ աստանային և թե՛ տեր աստծուն: Թող այդ պարոնայք թո՛ւյն ընդունեն ուսուցիչ Ոսկանյանի երեսից, որի գեմ նրանք անգոր են: Դու միտքս կռահում ես: Ես արդեն մարդիկ եմ գտել, որոնք հասկանում են իմ գաղափարը: Գիշերները մտնում են խրճիթները, և Տեր-Հայկազունը իմ դեմ ոչինչ անել չի կարող... Հա՛, հա՛, հա՛... Դու տեսնո՞ւմ ես, թե ապուշ Գեորգը ժայռի գլխից ինչպես է մեռններին շարդատում ծով: Սպիտակ թռչունների պես դիակները ցած են սավառնում: Դա

իմ գաղափարն է: Մենք էլ պետք է այնտեղից ցած թռչենք՝ դու, ես, մյուսները, քանի դեռ շունչներս չենք փչել մեր կամքից անկախ: Մի քայլ, և դու այլևս ոչինչ չես իմանա, նույնիսկ ջրին չհասած: Միտքս հասկանո՞ւմ ես: Այնուհետև կձուլվենք ծովին: Այդ բանը մենք կընտրենք մեր ազատ կամքով, և բնությունը, սատանան, թուրքերն ու մյուս բոլոր սրիկաները կատաղությունից կպայթեն, քանի որ նրանց պատժած կլինենք, քանի որ նրանք դուրս կգան տկար, իսկ մենք՝ զորավոր: Դու միտքս հասկանո՞ւմ ես, Կիլիկյա՛ն...

Սարգիս Կիլիկյանը դարձյալ մեջքի վրա պառկած էր: Ասես լեթարգիական քնի մեջ էր խորասուզվել: Մեռելային գլուխն անշարժ ուղղել էր դեպի երկինք և դիտում էր արագասահ ամպերի շուն: Ոչ մի բանից չէր զգացվում, թե լսում է Ոսկանյանի ինքնասպանության հիմնը: Բայց երկարամազը խաղն ընդհատեց, ուշադիր նայեց բնության այդ շարասիրտ հաղթողին: Կարծես հասկացել էր «գաղափարը», և դա նրա աչքին այնքան էլ վատ չէր: Քիչ հետո մոտեցավ.

— Երեք վրանում շա՞տ սնդուկներ կան:

Ուսուցիչը շփոթվեց: Ինչպիսի՞ խայտառակություն. քարոզն իզուր էր անցել, իբրև «ձայն բարբառո հանապատի»: Դրանից բացի Երեք վրանի հիշատակությունը միշտ էլ վրան տանջալից ձևով էր անդրադառնում: Բայց, մյուս կողմից, ներկայացել էր լավագույն առիթը այս բոլոր գոռոզ և պնդագլուխ լակոտներին ցույց տալու, թե ո՞վ է ինքը՝ երևելիներից մեկը, բարձրախոհ աշխարհի ուսյալ անգամը, ժողովրդի ընտրյալ առաջնորդը: Ոսկանյանի ձայնի մեջ թե՛ արհամարհանք կար, թե՛ սնապարծություն:

— Միայն սնդուկներ: Սնդուկներն ի՞նչ են որ... Մեծ պահարաններ ունեն: Պահարանների չափ ճամպրուկներ: Դրանց մեջ այնքան կանացի զգեստներ կան, որ ամենահարուստ փաշան անգամ երազել չի կարող: Եվ քանի՞ տեսակի: Տիկիներն օրը երեք անգամ գրանք փոխում է: Առավոտները լայն շոր է հագնում՝ վարդագույն կամ երկնագույն: Դրանք նման են նուրբ շղարշի: Կեսօրվա զգեստները շատ նեղ են, և դրանց տակից երևում են ոտքերը: Օրը վեց զույգ կոշիկ է փոխում: Բայց դե դրանք էլ ոչինչ են իրիկնային զգեստների համեմատությամբ...

Երկարամազը հորանջելով ընդհատեց թվարկումը, թեև դա Ոսկանյանի հոգին պարուրում էր վեհացնող թախիծով, որի մշուշում մաշրված դեղերում էր ուռուցչի բանաստեղծական քանքարը.

— Ինչի՞ս են պետք շորերը: Ես ուզում եմ իմանալ. ի՞նչ մթերքներ ունեն պահած:

Ոսկանյանը գլուխը ետ գցեց: Գանգուր մորուքն ու դեմքի փշփշոտ մազերն այնքան խիտ էին աճել, որ դեմքից մնացել էր միայն մի փոքրիկ, դեղնավուն կետ.

— Կարող եմ տեղը տեղին ասել: Այդ բանն ինձանից լավ ոչ ոք չգիտե: Մթերքներն ընտրելիս և դասավորելիս տիկինն ինձ էր օգնության կանչել: Արծաթագույն տուփերի աշտարակներ ունեւ, որոնց մեջ յուզով եփած ձկներ կան: Քաղցր հաց, թխվածքներ և շոկոլադ ունեն: Գինով լի բազմաթիվ սափորներ ունեն: Ամերիկյան ապխտած միս ունեն, դուլլերով ձավար և հաճար...

Հաճարի վրա Ոսկանյանը կանգ առավ: Հանկարծ նրան տիրեց ծայրահեղ նողկանքի զգացումը: Դա լուսավոր պահ էր, երբ ուսուցիչը գիտակցեց իր ամբողջ անհեթեթ ստորությունը, որին եռանդով և անզուսպ նվիրվել էր իր սիրային հուսախաբությունից ի վեր: Նեղ ճակատի վրա քրտինք հայտնվեց: Տխուր-տրտում ծունկի եկավ.

— Վերջացնենք... Վերջացնենք...

Սակայն Սարգիս Կիլիկյանը կարճ ու կտրուկ քրթմնջաց.

— Մենք էլ կվերջացնենք... վաղը երեկոյան...

Քնատ եղանակով ասված այս խոսքերից փոքրամարմին ուսուցչի ձեռքերը սառույց կտրեցին: Դրանք բնավ էլ չտաքացան, երբ Կիլիկյանը չորս անտարբեր, կցկտուր նախադասությամբ հայտնեց իր մտադրությունը. Ոսկանյանը գնդակի պես կլոր աչքերն այնպես էր գամել Ռուսի դեմքին, կարծես միայն լսողությամբ չէր կարող ընկալել այն, ինչ Հարավաբերդի դասալիքները երկար ժամանակ մտմտում էին: Սարգիս Կիլիկյանը, մյուս ստահակներն ու նրանց ազդեցության տակ ընկած մի քանի այլ գինվորներ ձանձրացել էին Դամլաջրքից: Ուզում էին վաղը, մութն ընկնելուն պես, ծլկել: Ամոթալի դավաճանութուն սեփական ժողովրդի հանդեպ: Այդ բանը գուցե փոքր-ինչ գիտակցում էր միայն Կիլիկյանը: Մյուսները ամիսներ շարունակ գայլային կյանք վարելուց հետո զրկվել էին բոլոր վսեմ գաղափարներից, որոնք խղճի խայթին սնունդ տվող միակ աղբյուրն են: Պարզունակ գոհակության հասած այդ մարդկանց համար Մուսա լեռը ոչ թե ռազմական խստապահանջ ճամբար էր, որտեղ իրենք պետք է հավատում ու հավատարմությամբ ծառայեին, այլ մի իջևանատուն, որի վարձն արդեն վճարել էին գրեթե բառասնօրյա գինվորական ծառայությամբ: Այժմ սովի պատճառով, բնականաբար, խախտվել էր այդ պայմանը: Արդեն մի քանի օր էր, ինչ հարավաբերդցիները ոչ մի սնունդ չէին ստացել, բացի զզվելի ոսկորներից: Մի՞թե պետք է դանդաղ սովամահ լինեին միայն նրա համար, որ ընկ-

նեին թուրքերի ձեռքը: Դասալիքներն ի՞նչ առնչություն ունեին գյուղերի հետ: Նրանց շնչին մասն էր հայկական հովտում բնակվել: Վերջապես, այդ մարդիկ իրենց համար ապրում, վատ թե լավ սնվում էին նաև այն ժամանակ, երբ Տեր-Հայկազունն ու Բագրատյանը դեռևս չէին տիրացել Մուսա լեռան բարձունքներին: Ոչ մեկը մտապիտ չէր բաժանել հինգ հազար հոգու ճակատագիրը: Հանուն ինչի՞: Առանց դժվարության կարող էին իրենց կյանքը փրկել: Կապրեին այնպես, ինչպես ապրում էին քառասուն օր առաջ: Որոնտեսի հարավում մինչև Լաթաքսի ձգվում էր լերկ, երկար Զեբել էլ Աքքան: Դա Մուսա լեռան պես աղբյուրներով հարուստ չէր, ոչ էլ նրա պես կանաչ: Բուսականությունից զուրկ էր, ճաքճքված: Ճանապարհներ չկային: Հենց այդ տեսակետից էլ դա փախստական դասալիքների համար իդեալական ապաստարան էր: Հարավաբերդցիների ծրագիրը պարզ էր: Գիշերը, մոտ հարյուր հոգով, Հաբասթեի և ավերակների մոտով իջնելու էին Որոնտեսի հարթավայրը: Քանի որ թուրք զինվորները կենտրոնացված էին լեռնահովտում և հյուսիսային բարձունքների վրա, ապա ներքևում հավանաբար մի քանի զափթիական պահակատուն կար, որոնք գիշերները հսկողություն էին անում լեռան ստորոտում և էլ էսքելից ոչ հեռու, Որոնտեսի կամրջի վրա: Հագվիլ թե վտանգավոր դիմադրության հանդիպեին: Ընդհարում լիներ, թե չլիներ, հարյուր հոգին, անկասկած, կկարողանային արագ կտրել անցնել նեղ հարթավայրը և արևածագին հասնել լեռնաշղթան: Գաղտնի խորհրդակցությունների ժամանակ առավել ազնիվ դասալիքներից մի քանիսը հարց առաջ քաշեցին, թե արդյոք հնարավոր չէ՞ իրենց մտադրության մասին հայտնել գաղթականների ղեկավարությանը: Սակայն այդ հարցի պատճառով քիչ մնաց նրանց գանահարերին: Ի՞նչ կլիներ այդ թեթևամտության հետևանքը: Բագրատյանն ու Չաուշ Նուրհանը, ըստ երևույթին, նրանց գրողի ծոցը կուղարկեին, բայց մինչ այդ, հյուսիսային դիրքերի անձնակազմի միջոցով, լիովին զինաթափ կանեին, կխլեին հրացանները: Օրինավորությունը տվյալ դեպքում տեղին չէր, ինչպես հաճախ է պատահում այս աշխարհում: Դասալիքների մեջ ազնիվ մարդկանց թիվը, ընդհանուր առմամբ, սոսկալի քիչ էր, մինչդեռ անազնիվների հիմնական թիվը վիթխարի մեծամասնություն էր կազմում: Այդ հանցավոր թիվը չէր ուզում սահմանափակվել սուսուփուս անհայտանալով: Դրա համար, անշուշտ, հիմնավոր պատճառներ կային: Ամենից առաջ ռազմամթերքի պակասը: Դրանից էր կախված ավազակախմբի գալիք գոյությունը: Այս նպատակն էր հետապնդում երկարամազը, երբ խարուկի պատճառով ընդհարվելիս, հանդգնորեն փամփուշտ էր պահանջում Բագրատյանից: Չաուշ Նուրհանը

ծայրահեղ խնայողությամբ էր օգտագործում ռազմամթերքը: Ճակատամարտի ժամանակ մարտական արկղները բերում էին խրամատները, և ավազների խորհրդի կողմից վստահված անձը ժլատորեն բաժանում էր փամփուշտները: Այժմ դասալիքներից յուրաքանչյուրի մոտ միայն հինգական փամփուշտ կար: Անտանելի էր վիճակը: Մինչդեռ կառավարչատանը իրար վրա դարսված արկղներ և փամփուշտներով լցված տաշտեր կային: Չէ՞ որ Նուրհանի արհեստանոցը անդադրում գործում էր: Ոչ միայն օգտագործված պարկուճներն էին լիցքավորում, այլև նոր պարկուճներ ու զնդակներ էին սլատրաստում: Դասալիքներն անդիմադրելի պահանջ էին զգում իրենց ռազմամթերքի պակասը լրացնել ընդհանուր պաշարի հաշվին: Այս նպատակով պետք է համապատասխան ձևով այցելեին կառավարչատունը, բայց թե ե՞րբ և ինչպե՞ս, դա դեռևս որոշված չէր: Նման դեպքում պետք է Քաղաքաձորն էլ տնտղեին, հետները տանեին ինչ որ հարկավոր էր: Ամայի Ջեբել էլ Աքրայի բարձունքներում ապրելու համար գործածության որոշակի պարագաներ էին պետք, որոնք Դամլաջըքի ժողովրդին վաղուց արդեն պետք չէին, քանի որ այդ ժողովրդի ճակատագիրը վճռված էր: Եթե Քաղաքաձորում պատահեին չսիրված մարդկանցից մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, Տեր-Հայկազունը, դասալիքները պետք է դա նկատի ունենային: Վարդապետը երբեք չէր թաքցրնում դասալիքների հանդեպ ունեցած իր ատելությունը և ամեն առիթով զգացնել էր տալիս, գործի դնելով գաղթականի օրենքի ամբողջ խստությունը: Ընդհանուր հաշիվներով, նա ամբողջ Հարավաբերդը հնգօրյա ծոմապահության էր դատապարտել: Բայց դրանով էլ չէր գոհանում: Առանց անհարմար զգալու, հարկ եղած դեպքում այս կամ այն դասալիքին ենթարկում էր խիստ գանահարության: Այնպես որ վատ չէր լինի մի փոքրիկ հաշվեհարդարի նստել: Այս իմաստով, փախուստի ծրագրին միանում էր երկրորդը՝ խռովության ծրագիրը, որով և գործը գրեթե գլուխ կգար: Թե որքանով էր Սարգիս Կիլիկյանը մասնակցում այդ դավադրությանը, դա հավիտյանս հավիտենից չի պարզվի, ճիշտ այնպես, ինչպես չհաստատվեց նրա մասնակցությունը իշխան Գալիցիին դեմ կատարված մահափորձին: Շարունակ մեջքի վրա պառկած էր և կարծես ո՛չ Ոսկանյանի ցնդաբանությունն էր լսում, ո՛չ էլ երկարամազի կեղտոտ ակնարկները: Եթե մահկանացու մարդը կարողանար իր ներքնաշխարհը տեսնել, ապա այդ դեպքում Սարգիս Կիլիկյանն իր ներսում միայն մի բան կգտներ՝ անհամբույրություն: Այդ նույն անհամբույրությամբ էին նրա գլխավերևով սահում անցնում ամպերը: Մեռելային դիմակի տակ բորբոքվել էր մի բանալի մյուսը տեղափոխվելու կարոտը:

Ոսկանյանն արդեն ոտքի էր ելել, դուրս գցել իր աքլորային կուրծքը: Կարծես ինքնասպանության ջատագովն ուզում էր ապացուցել, թե ինքը ոչ մի հանդուգն ոճրագործությունից ետ չի կանգնի: Նա, իհարկե, իր արիությունը կապացուցեր միայն այն դեպքում, եթե դասալիքների բազմության միջից դուրս վազեր, հայտներ դավադրության մասին: Բայց Ոսկանյանը տեղից չշարժվեց, չգնաց գաղթականի ժողովրդին նախադգուշացնելու: Սեղմված շուրթերով մնաց կանգնած և տարուբերեց գլուխը: Կիլիկյանն ու մյուսները կարող էին դա համարել զարմանքի նշան: Ուսուցչի ուղեղում դավադիրներին մատնելու մտադրությունը թաքտում էր, ինչպես թռչունը վանդակում: Բայց նրան ավելի տանջում էր այն սնոտի երկյուղը, թե իրեն Կիլիկյանն ու մյուսները կարող են համարել վախկոտ և ոչ թե ավազակների մեջ ընկած ավազակ: Եվ այնպես պատահեց, որ, անկախ նրա կամքից, շրթունքներից դուրս թռան անորոշ, բայց կործանարար ու դավաճանական խոսքեր:

— Վաղը, կեսօրից հետո, Տեր-Հայկազունը գոհաբանական արտակարգ պատարագ է անելու: Բայց զինվորները մնալու են դիրքերում...

Այդ ասելուց հետո նա խոժոռված և ստրկահաճորեն նայեց դասալիքներին, ճպճպացնելով աչքերը: Նրա հայացքից կարելի էր կռահել, որ դա արդեն ոչ թե անտանելիորեն ամբարտավան մի հոպոպավոր է, այլ հուսահատ վախկոտի մեկը: Դավադիրներն արժանի ձևով գնահատեցին Ոսկանյանի ինքնանվաստացումը:

— Վարժապետ, որպեսզի լեզուդ քեզ քաշես, էսօր ու էգուց տեղիցդ չպիտք է շարժվես:

Դասալիքները կոպտաբար առաջ հրեցին իրենց կառավարական կոմիսարին, թեև դրա կարիքը բնավ չէր զգացվում, քանի որ ուսուցիչը, իբրև կամավոր գերի, առաջ ընկավ, ցույց չտալով փախուստի ոչ մի մտադրություն:

Հիրավի, Ոսկանյանից ոչ մի վայրկյան աչք չէին թեքում: Դիտականից մեկում տխուր նստած՝ սա դիտում էր ներքևում տարածվող նեղ ճանապարհի ժապավենը, որը Անթաքիեից ձգվում էր դեպի Սուեդիա: Զարհուրանքով լցված սրտում թույլ առկայծում էր Գաբրիելի, Ժուլիենի, Տեր-Հայկազունի հանդեպ ունեցած ատելությունը: Ինչպե՞ս էր փափագում, որ թուրքերը գրոհի անցնեն: Սակայն սրանք կարծես գլուխները քաց քարուտում փորձանքի տակ դնելու ոչ մի նպատակ չունեին: Ռոտտեսի դաշտավայրով անցնող ճանապարհի վրա խաղաղ եռուզեռ էր տիրում: Ո՛չ զինվորներ էին երևում, ո՛չ զափթիկներ: Եզասայլերը,

բեռնավորված ավանակները և նույնիսկ մի քանի ուղտեր դանդաղ անցնում էին, գնում Սուեզիայի կիրականօրյա շուկան։ Թվում էր, թե Մուսա լեռան բարձունքներում այլևս ոչ մի հայ չկա։ Միայն Նդիջեի մոտ, լեռան ստորոտում, հանկարծ փոշու ամպ բարձրացավ։ Նրբ փոշին ցրվեց, երևաց զինվորական մի փոքրիկ, մոխրագույն ավտոմեքենա։

Մուսա լեռան քառասուներորդ օրն էր, սեպտեմբերի 8-ը, բացարձակ սովի երրորդ օրը։

Կանայք այսօր իրենց խնայեցին, չուղեցին իզուր շարշարվել, բանջարեղեն որոնել, որից դառնահամ ապուր էին պատրաստում։ Դա ավելի չէր օգնում, քան աղբյուրի ջուրը։ Եթե սոսկ ջրի վրայից մի բան կրճեին՝ կանաչ, հյուլթալի ցողոմ, կեղևահան արմտիք, ապա դրանով էլ զբաղեցրած կլինեին իրենց ծնոտները։ Բոլորը, ովքեր դեռևս կարող էին ոտքի վրա մնալ, տեղավորվել էին աղբյուրի մոտ՝ ծերունիներ, կանայք, աղջիկներ, երեխաներ։ Տարօրինակ տեսարան էր, երբ մեռելատիպ, ուժասպառ մարդկանցից մեկնումեկը, առանց ծարավ զգալու, կոանում էր ջրի վրա, ձեռքի ափով ջուր խմում։ Կարծես դա ինչ-որ անխուսափելի պարտականություն էր։ Զարմանալի էր նաև, թե ինչպե՞ս չէին ցամաքում աղբյուրների ստորերկրյա ակունքները, չնայած շաբաթներով անձրև չէր եկել, և հագարավոր մարդիկ ջուր էին խմում։ Այդ մարդիկ արդեն քարշ գալով էին աղբյուրներին մոտենում, ձեռքերով ու բերաններով կառչում կյանքից։ Այլևս ջուր չէին տանում սափորներով ու դուլներով։

Սակայն չի կարելի ժխտել, որ սովյալները բացարձակ ծոմապահություն երրորդ օրն իրենց ավելի լավ էին զգում, քան մինչ այդ։ Աղիքների ջղաձգությունը, ստոծանու ցավը տեղի էին տվել թեթև անզգայության։ Շատերը գետնին տարածված՝ խոր շունչ էին քաշում։ Սեփական մարմինները նրանց աչքին արդեն թվում էին բաց օդում կարծրացած ծակոտկեն գաջ։ Ոմանք դարձյալ տարված էին իրենց երանելի երազանքներով։ Նրանց երբեմն թվում էր, թե իրենց մաշկի տակից աստիճանաբար թևեր են աճում, և եթե կամենան, կարող են համարձակորեն սկսել իրենց առաջին թռիչքը։ Շատերն էլ, ինչ-որ տարօրինակ զվարթությամբ բռնված՝ երկար-բարակ պատմություններ էին անում իրենց նախկին կյանքի վերաբերյալ։ Դրանք սեփական տան ու արհեստի, մեղուների ու շերամի, որթատունկի ու փայտի մասին հյուսված շինծու, անհիմն առասպելներ էին, որոնց վրա իրենք ավելի շատ էին ծիծաղում։ Սակայն բոլորի վրա էլ ինչ-որ մեղկություն փափուկ շղարշ էր տարածվել։ Փոքրիկ երեխաները խոր քուն էին մտնում, իսկ ավելի չափահասները չէին

աղմկում: Նույնիսկ պատանեկան զորաբանակը, որն այլևս ոչ մի պարտականություն չուներ, ոչ մի ծառայություն չէր կատարում, երկյուղ ներշնչող անշարժության էջ մատնվել: Կեսօրից առաջ մեռան երեք ծերունի և երկու կրծքի երեխա: Մայրերը թշվառ զավակներին ամուր սեղմեցին իրենց ամայացած ստինքներին, մինչև փոքրիկները սառեցին և փայտացան:

Վերջին օրերի փոփոխական փոթորիկն այսօր ավելի էր սաստկացել: Կարճատև գրոհներով առաջ էր նետվում հարավ-արևելքից, սլանում սարահարթի վրայով: Քաղաքածորն այնքան էլ խորն ընկած տեղում չէր և պաշտպանված չէր քամու բերած մանր ավազի ամպերից: Հաճախ այն տպավորությունն էր ստացվում, թե Գամլաջքի ամբողջ լանջը ծածկող անտառով մեկ նորից բորբոքվելու է վիթխարի հրդեհ: Տափաստանային անտանելի տոթն իր կեռնեխային ճիրաններով նորից վրա էր տվել մարդկային ամբողջ կյանքին: Կաղնիների և հաճարենիների տերևները վաղուց էին չորացել: Բայց թփերի ու բաղեղազգիների մշտադալար կաշվանման տերևները ևս կնճռոտված կուշ էին եկել, փակվելու վրա էին: Մինչդեռ մարդիկ բթացել էին և այլևս չէին տառապում եղանակի վատացումից: Նույնիսկ չէին նկատում, որ իրենց բերանի խոռոչները, քիմքը, լեզուն ու կոկորդը բորբոքվել են ծովափնյա ավազի բյուրեղանման հատիկներից:

Ի հակադրություն գաղթականի ժողովրդի, խրամատներում գտնվող տղամարդիկ դեռևս բավական կենսունակ էին և գործելու ուժ ունեին: Նրանք ևս շատ հեռու էին կուշտ լինելուց: Քաղաքայանի տանը եղած միսն ու պահածոները հաղիվ կարողացան քաղցը փոքր-ինչ մեղմացնել: Զրկանքները պաշտպաններին տարօրինակ կերպով գրգռում էին, բորբոքում կռվելու արբեցուցիչ մոլուցքով: Այդ նոր իրադրությունն այն առավելությունն ուներ, որ Գաբրիելը կարող էր նախապատրաստել իր գիշերային հարձակումը, առանց մտահոգվելու ժողովուրդն ուզո՞ւմ է հեռանալ գաղթականից, թե՞ ոչ: Յուրաքանչյուրի վրա վստահ էր: Հենց այսօր, գիշերը, ուզում էր թուրքերին հասցնել զորավոր հարված: Հարձակման մանրամասնությունները մշակված էին ամենայն ճշգրտությամբ: Գաբրիելը ոչինչ չէր մոռացել, Հաշվի էր առել յուրաքանչյուր մարդու անելիքը, յուրաքանչյուր բռնան: Լինելով գիտնական և ունենալով թեորոտիկ հակումներ, ոչինչ չէր թողել բախտի հույսին: Շարունակ նոր հակասություններ էր գտնում, մի հնարավորությունը հակադրում մյուսին: Հարձակվող խմբի վերադարձի ճանապարհը ապահովված էր հարվածային զորախմբի խելացի դիրքավորմամբ: Հարվածայինները

երեք ժամ առաջ արդեն պետք է դարան մտած լինեին: Գաբրիելը գրանով էլ չբավարարվեց: Վճռեց հյուսիսային բարձունքներից ամբողջ օրը կեղծ հարձակում ցուցադրել, անսպասելի հրաձգությամբ ամբողջ օրը անհանգստացնել թուրքերին, որպեսզի նրանք ավելի շատ զինվորներ քաշեին դեպի լեռան բարձունքները, ավելի քիչ ուժեր թողնելով հովտում: Նրա տակտիկական ձգտումներին անսպասելիորեն ընդառաջ եկան թուրքերը: Սրանց նախապատրաստություններից դժվար չէր եզրակացնել, որ քսանչորս ժամվա ընթացքում ամեն ինչ վճռված կլինի: Հյուսիսային լեռնաթամբի թիկունքում ընկած բարձունքներին մոտալուտ հարձակման եռուզեռ էր տիրում: Հայերը դիտում էին ծառերի ու թփերի արանքով դանդաղ ու երկյուղով առաջ շարժվող հետևակ զինվորների շարքերը: Սրանք ուսերին դրած բերում էին հաստ ծառաբներ, աղմուկով ցած գլորում բարձունքի եզրին: Այդ վիթխարի գերաճները, անկասկած, շարժական թաքստոցների դեր էին խաղալու, երբ զորաշղթաները սողալով առաջ շարժվեին հարձակվելու համար:

Բագրատյանն ու Չաուշ Նուրհանը առաջավոր խրամատում մոտենում էին զինվորներին, ստուգում նշանառությունն ու ճիշտ հեռավորությունը: Երբ թուրքերից մեկնումեկը ծառերի արանքով շատ էր առաջ գալիս, հրամայում էին կրակ բացել: Այդ ձևով մինչև կեսօր սպանվեցին մի քանի թուրք: Ամեն անգամ մահացու գնդակին թուրքերը պատասխանում էին անկանոն հրաձգությամբ: Գնդակները սուլւելով անցնում էին պաշտպանների գլխի վրայով կամ խրվում խրամատի առաջ դիզված քարակույտի մեջ: Հայ ռազմիկները անզուսպ հպարտությամբ նայում էին իրենց նոր ամրություններին: Դրանք արդեն այնքան զորավոր էին, որ կարող էին խորտակվել միայն հրետանու հարվածներից: Սակայն ոչ մի բանից չէր երևում, թե կա այդպիսի հրետանի: Քաղցից առաջացած տարօրինակ արեւցումը հայերի մեջ խենթ խիզախություն էր բորբոքում: Ամեն հնարքով աշխատում էին թուրքերին հարձակման գրդելու նպատակներից դուրս էին մագլցում, սլարում թմբերի վրա, հմանք նույնիսկ համարձակորեն անցնում էին արգելքի սահմանը: Չաուշ Նուրհանը և ենթասպաները մեծ դժվարությամբ էին կարողանում զսպել իրենց գլխից ձեռք քաշած այդ խիզախների խենթությունը: Թուրքերը տեղի չէին տալիս: Ինչպես երևում էր, նրանց ծայրահեղ շփոթության էր մատնել այն մարդկանց կենսունակ խրոխտությունը, որոնց մասին լսել էին, թե դրանք կամ կիսաքաղց վիճակում են կամ լիակատար քաղցի մատնված: Եվ երբ ծայրերի մեջ պահակություն անող զինվորների մի մասն ինքնագլուխ կերպով առաջ նետվեց, թուրք պարեկների վրա կրակ բացեց և

անվթար ետ դարձավ, կառավարական գործառնները նորից պարզ համոզվեցին, որ անխժյալ ցեղի գործերն այնքան էլ վատ չեն:

Միջօրեին Տեր-Հայկազունն այցելեց ռազմիկներին: Գաբրիելը խընդրեց, որ նա աղոթք կարդա խրամատներում, քանի որ զինվորները չէին կարող ներկա գտնվել գոհաբանական մեծ պատարագին: Այդպես էլ եղավ: Այնուհետև Գաբրիելը վարդապետին հայտնեց, թե զինվորներին ժողովրդի վճռի մասին հայտնելն ավելորդ է, քանի որ Չաուշ Նուրհանի միջոցով բոլորն էլ հայտարարել են, թե միշտ և ամենուրեք կզնան իրենց գլխավոր հրամանատարի ետևից: Տեր-Հայկազունը զարմանքով էր նայում գործելու ավյունով սողորված Գաբրիելին: Դեռևս մի քանի օր առաջ նա կարծում էր, թե գլխավոր հրամանատարի հոգին հաղիվ թե դիմանա որդու մարտիրոսական մահվան վշտին: Քաղաքաձոր վերադառնալիս Տեր-Հայկազունը հերակացրեց, որ Բագրատյանի հոգին ուրիշ ոչինչ չի հաղթահարել, բացի իր սեփական էությունից: Եվ դա, երևի, տեղի է ունեցել այս ամենալարված իրադրության վերջին ժամերին:

Գեներալ Ալի Ռեզա բեյը օսմանյան բանակի բրիգադային ամենաբրիտասարդ զեներալներից էր, հաղիվ քառասուն տարեկան: Արդեն կիբիայում ու Բալկանյան պատերազմում աչքի էր ընկել իբրև ճակատային սպա և այժմ պատկանում էր Զեմալ փաշայի մերձավորագույն սպանների թվին: Ալի Ռեզան արտաքուստ և ներքուստ իր պետի՝ Սիրիայի պճնասեր ղեկատարի հակապատկերն էր: Նա արդիական և հվրոպական զինվորականության ամենացայտուն ներկայացուցիչներից էր: Պետք էր միայն տեսնել, թե Բագրատյանի ամառանոցի հյուրասրահում ինչպես էր նա ետ ու առաջ քայլում, իսկ սպայական ժողովի մասնակիցները սակված ու պապանձված հետևում էին նրա բարեկիրթ քայլվածքին: Ամբողջ տարբերությունը պարզ կզգացվեր, եթե մարդ երիտասարդ զեներալին հաճեմատեր վիրավոր յուզբաշու հետ, որը դեռևս վիրակապից կախված թևով, հարգալից կեցվածքով սպասում էր իր վերադասի խոսքին: Գեներալի կողքին յուզբաշին գլանակի ծխից սևացած մատներով և հալումաշ եղած դիմագծերով թվում էր պղտոր, եթե չասենք կեղտոտ:

Գեներալը դժգոհությամբ բացեց հյուրասրահի պատուհանները, որ դուրս գան սպանների գլանակներից բարձրացող ծխի ամպերը: Ինքը ո՛չ ծխում էր, ո՛չ խմում: Ո՛չ կանանց էր սիրում, ո՛չ տղամարդկանց: Լուրեր էին շրջում, թե նա հիվանդ ստամոքսի պատճառով սնվում է բացառապես այծի հում կաթով: Հայտնի էր իբրև պատերազմի ճգնափոր:

Ահա նրան մոտեցավ մի օնբաշի և պաշտոնական ինչ-որ գրություն մեկնեց, Գեներալը թեթևակի աչքի անցկացրեց զեկուցագիրը, ապա բացեց իր գունաթափ շրթունքները:

— Հայերի հարձակման պատճառով մենք հյուսիսում կորուստներ ունենք... Վաշտի հրամանատարին խիստ պատասխանատվության կենթարկեմ... Այստեղ գտնվող պարոնայք թող սա ընդունեն ի գիտություն... Նորին գերազանցությանը ես խոստացել եմ, որ ռազմական ամբողջ գործողության ընթացքում մեր կողմից ոչ մի մարդ չպետք է զոհվի... Պետք է քարուքանդ անենք ռճրագործների որջը, այլապես սա անասելի խայտառակություն է... Առանց այն էլ ամոթ է, որ բանը այստեղ է հասել:

Գեներալը հայացքով որոնեց, գտավ իր համհարզին.

— Դեռևս ոչ մի տեղեկություն չկա՞ երկու մարտկոցների մասին:

Համհարզը կարճ ու կտրուկ պատասխանեց՝ «ոչ»: Արդեն երկու օր անհամբեր սպասում էին Հալեպից ուղարկվելիք լեռնային հրանոթներին: Քանի որ դրանք պետք է բերվեին ոչ թե Անթաքիեով, այլ Բեյլանով, դժվարանց լեռնաշղթայի վրայով, ապա գործը շարունակ ձգձգվում էր: Այդ պատճառով էլ գեներալն ստիպված էր գլխավոր հարվածը հետաձգել մի օրից մյուսը:

Ալի Ռեզան հայտնվեց երիտասարդ սպաներից մեկի առաջ.

— Քանի՞ կիլոմետր հեռախոսալար ունեն վաշտերը:

Սպան գունատվեց, ինչ-որ անորոշ բան կմկմաց: Ալի Ռեզան ոչ մի ուշադրություն չդարձրեց նրա ասածին.

— Ինձ համար միևնույն է: Դուք ինձ պատասխան կտաք, եթե մինչև երեկո, մայրամուտից ուղիղ մեկ ժամ առաջ, այս տանը պատրաստ չլինի հեռախոսային կայանը, որով պետք է կապ հաստատվի լեռան հետ՝ և՛ հյուսիսում, և՛ հարավում: Թե այդ բանը ինչպե՞ս գլուխ կբերեք, դա Ձեր գործն է: Յուզբաշու վաղվա հարձակման մասին կպահանջեմ զեկուցել հեռախոսով: Այժմ կարող եք գնալ...

Դժբախտ սպան, որը ոչ մի պատկերացում չուներ, թե վաշտերը ինչքան հեռախոսալար ունեն, և որի համար տրված առաջադրանքը անլուծելի էր, հուսահատված դուրս նետվեց:

Գեներալը չափազանց խստորեն գռչեց.

— Յուզբաշի՛... Շատ եմ խնդրում...

Վիրավորը տեղից վեր թռավ, մոտեցավ, Երկուսով մտան դատարկ նախասրահ: Ալի Ռեզան թռուցիկ, սառը հայացք նետեց կապիտանի կապված թևին.

— Յուզբաշի՛, ես այսօր Ձեզ լավագույն հնարավորությունն եմ տալիս քավելու Ձեր ծանր պարտության մեղքը: Սակայն դա հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, եթե գործը գլուխ բերեք առանց կորուստների: Յուրաքանչյուր վիրավորված գինվորի համար ինձ հաշիվ եք տալու: Խնդրում եմ ըստ այսմ էլ շարժվեք... Դասալիքների հետ կապված խնդիրը լիովին պարզված է:

Յուզբաշին վիրավոր թևով ազդու շարժում կատարեց, կարծես ուզում էր ասպացուցել, որ ինքը կատարել է ավելին, քան թելադրում է իր պարտքը:

— Պարոն գեներալ, երեկ ես Հաբասթեի կողմերից անձամբ մոտեցա եզրային խրամատներին: Բոլորն էլ դատարկ են: Խաժամուժը հեռացել է դիրքերից: Արևամուտից մեկ ժամ առաջ էր...

— Լավ: Իսկ Ձեր շորս վա՞շտը:

— Հավատացած եմ, որ գիշերային քողարկված լուսաշխաղացումը լիովին հաջողվել է: Ոչ մի լապտեր չէր վառվում: Երեկ ամբողջ օրը զորամասերը Հաբասթեից դուրս չեն եկել: Այժմ նրանք ժայռերի տակ լիովին պատսպարված դիրքերում հանգստանում են: Այնտեղ են նաև իմ զորախմբերին պատկանող երեք գնդացիները:

— Յուզբաշի, երեկոյան կլինե՞ք հեռախոսի մոտ: Եթե բարձունքը գրավել եք, ուրեմն՝ առաջ մի՛ գնացեք: Ես չեմ ցանկանում...

Դրանով խոսակցություն ավարտվեց, և Ալի Ռեզան արդեն մի կողմ շրջվեց:

Բայց յուզբաշու ձայնը նրան կանգնեցրեց.

— Պարոն գեներալ, խոնարհաբար խնդրում եմ լսել մի խոսք ևս... Դա հետևյալ խնդիրն է... Այդ դասալիքները, ինչպես ինձ հայտնել են, միայն հայեր չեն... Ինչևէ, երեկ ինձ ներկայացավ դավանափոխ մի հայ, որն արդեն ճշմարիտ հավատ է ընդունել: Փաստաբան է, Հեթիմյան ադգանունով... Այդ մարդը պատրաստ է հայերի հետ բանակցել, որ նրանք դիրքերը հանձնեն կամավոր... Երևի հարկ լինի որոշ գիշումներ անել, որպեսզի բանը վերջանա առանց արյունահեղության...

Գեներալը հանգիստ լսում էր, բայց վերջին խոսքի վրա կապիտանին հանկարծ ընդհատեց.

— Վե՛րջ տուր, յուզբաշի՛: Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ մեզ բամբասեն, թե այդ սատանա հայերի հաշիվը մաքրեցինք միայն հայի դավաճանությամբ: Հիշեցեք, թե մեզ ինչպե՞ս կծաղրի թշնամական մամուլը, ինչպե՞ս կխախտառակի Նորին պայծառափայլությանն ու Չորրորդ բանակը:

Բակի մանր խճաքարերը խշխշացին ինչ-որ մարդկանց ծանրաքայլ ոտքերի տակ: Պեպենոտ մյուդիբի ուղեկցությամբ ներս մտավ վիթխարամարմին, պարարտ կայմակամբ: Ձեռքը անտարբեր տարավ դեպի ֆեսը:

— Վերջապե՛ս, պարոնա՛յք: Գեներա՛լ, երեք ժամ հետո ձեր մարտկոցները կլինեն Ջանդերանում: Կարգն ու կանոնը ձեզ մոտ շատ ավելի վատ է, քան մեզ մոտ...

Այի Ռեզային կատաղություն պատճառեց հաստափոր և ճարպակալած կայմակամբ: Սա, երևի, վճռել էր վիրավորել զինվորականներին: Երբ ձեռքն արդեն դրել էր դռան բռնակին և պատրաստվում էր սենյակից դուրս գալ, ետ դարձավ և ամբարտաժան եղանակով ասաց.

— Հույս ունեմ, որ մեր զինված ուժերն ինձ չորրորդ անգամ չեն հիասթափեցնի:

Քրիստափորն ու Միսակը երեք վրանի հրապարակում պահակություն էին անում միայն գիշերները: Այժմ, ցերեկվա ժամը չորսին, կանայք մնացել էին առանց հսկողության: Այրի Շուշիկը՝ Հայկի մայրը, Ժուլիեթին խնամում էր որքան սրտաշարժ, նույնքան էլ անճարակ ձևով: Այդ օգնությունն էլ անհրաժեշտ էր, քանի որ Մայրիկ Անթառամը նորից ստանձնել էր հիվանդանոցի տնօրինությունը և միայն երբեմն էր այցելության գալիս: Իսկուհու խնդիրը բուրդովին այլ էր: Ժուլիեթը ֆիզիկապես փոքր-ինչ կաղզուրվել էր, թեև դեռ այնքան հյուծված էր, այնքան թույլ, որ ամեն քայլափոխին ուժասպառ էր լինում: Դեմքին երկնագույն սպիտակություն էր հայտնվել կամ ավելի ճիշտ՝ գունաթափություն: Այդ դեմքը, սարսափելի հիվանդությունից հետո, լիովին տարբերվում էր շրջապատում եղած արևախանձ դեմքերից: Ժուլիեթն ամեն օր մեկ-երկու ժամ անց էր կացնում անկողնուց դուրս: Նստում էր հայելու փոքրիկ սեղանի առաջ, գլուխը հենում ձեռքերին, անշարժա՛նում: Երբեմն էլ ծունկի էր գալիս անկողնու առաջ և դեմքը սեղմում հայրենիքի վերջին բեկորին՝ փոքրիկ, ժանեկազարդ բարձին, ինչպես անում էր առաջ, հուսահատության պահերին: Սակայն հոգեկան խանգարման ամենակասկածելի նշանն այն էր, որ ֆրանսուհու մեջ մարել էր գեղեցիկ ու մաքուր լինելու նախկին բուռն ձգտումը: Վրանում բաց դրված էր սպիտակեղենի ճամպրուկը: Բայց Ժուլիեթը ձեռք չէր տալիս դրան, ոչ էլ նոր սպիտակեղենի կարիք էր զգում, թեև տրորված էր հագի շապիկը: Մայրիկ Անթառամը նրան այդ շապիկը տվել էր աչք օրը, երբ իջել էր ջերմությունը: Ժուլիեթը կարծես չէր էլ նկատում, որ իր հագի բառիստե նուրբ շապիկի աչ ուսաթելը կտրվել էր, մերկացրել նի-

հարած կրծքի մեծ մասը: Հակառակ իր ներքնաշխարհում ծնվող բաղ-
ձալի պատկերներին, ձեռք չէր տալիս «օղը պրենտամի» սրվակին, որի
մեջ դեռևս մնացած օծանելիքով կարող էր թարմացնել իր մարմնի շո-
րացած մաշկը: Տնային մաշիկները երբեք չէր հագնում, թեև դրանք
դրված էին մահճակալի տակ: Ուժերը ներածին չափ մի քանի քայլ ոտա-
բորիկ ետ ու առաջ էր շարժվում: Աչքերի մեջ ո՛չ տառապանք կար, ո՛չ
երկյուղ: Կար միայն քարի պես ամուր պրկված պատրաստակամու-
թյուն՝ պաշտպանվելու նրանցից, ովքեր կարող էին նրան նորից ետ քա-
շել դեպի կյանքը:

Շուշիկը ժուլիեթի մեջ տեսնում էր մի մայր, որը միակ որդու
զարհուրելի մահից հետո կորցրել է դատողությունը: Ֆրանսուհու մեջ
տեսնում էր իր սեփական դժբախտությունը, որից ինքը խույս էր տվել
աստվածային անհասանելի հրաշքով, թեև դրան արժանի չէր: Հայկը
ո՛ղջ էր: Ավելին. որդու կյանքը առհավետ ապահովության մեջ էր, քա-
նի որ նրա հովանավորներն էին Ջեքսոնն ու Ամերիկան: Այս բառերը
Շուշիկի աչքում գերերկրային գորություն ունեին: Ջեքսոնը ոչ թե մարդ
էր, այլ, գուցե, ինքը՝ հրեշտակապետը, որի ձեռքին հուրհրատում էր
հրեղեն սուրբ: Այսպիսով, տե՛ր աստված Շուշիկին այնպիսի ողորմա-
ծություն էր շնորհել, որպիսին դեռևս չէր շնորհել Մուսա լեռան բար-
ձունքներին ապավինած մայրերից և ոչ մեկին: Տե՛րը զթացել էր մի
մահկանացուի, որը շատ-շատերի պես երկնքի զայրույթը շարժող մե-
ղավոր կյանք էր վարել, թեև վարդապետն իր քարոզներով ջանում
էր ետ պահել այդ մեղավոր կյանքից: Մի՞թե այրին այժմ չպետք է գի-
շեր-ցերեկ քրտինք թափեր, ծառայեր և երախտագիտություն հայտներ,
երախտագիտություն հայտներ և ծառայեր: Սակայն ո՞ւմ հայտներ իր
երախտագիտությունը, ո՞ւմ ծառայեր, եթե ոչ ժուլիեթին՝ ճակատագրի
անողոք հարվածների տակ ընկած մի այլ մոր: Ֆրանսուհին հարուստ
տիկին էր, ազնվատոհմ, օտարազգի: Որքա՛ն անծայրածիր էր Շուշիկի
և նրա միջև ընկած հեռավորությունը: Բայց և այնպես վիթխարամար-
մին կովկասուհին զգում էր, որ այնքան էլ մեծ հեռավորություն լինել
չի կարող փրկված որդու մոր և կորած որդու մոր միջև: Այրին շղթա-
յազերծ էր արել տարիներ շարունակ ժանգոտված իր ձայնը, մեղմ ու
քնքուշ երանգ էր տվել դրան, գրեթե երգի նման էր ծոր տալիս մխիթա-
րանքի խոսքերը: Ամեն ինչ այնքա՛ն պարզ էր ու հասարակ: Այս աշ-
խարհը այժմ աշխարհն է, սակայն վերևում Փրկիչը՝ Հիսուս Քրիստոսը,
այնքան իմաստուն կարգ է հաստատել, որ մարդիկ նորից կարողանան
իրար հանդիպել: Ամենից առաջ մայրերը կտեսնեն իրենց երեխաներին,

բայց այն, ինչ այժմ ասում էր այրին, ո՛չ Նունիկից էր լսել, ո՛չ էլ մեռել լվացող կանանցից։ Այդ հրաշքի մասին նրա հարազատ մայրը լսել էր Վանա լճի կղզու իմաստուն վանահորից։ Այնտեղ, երկնքում, մայրերը կտեսնեն իրենց երեխաներին, բայց դրանք արդեն չեն լինի այն չափահաս տղաներն ու աղջիկները, որոնցից բաժանվել էին իրենց կյանքի վերջում։ Հարազատ զաւակներին կտեսնեն իբրև երկուսից-հինգ տարեկան փոքրիկ երեխաների։ Եվ սիրագործով մայրերը երկնքում նորից իրենց գիրկը կառնեն սիրեցյալ որդիներին։

Այս հեռանկարից երջանկացած՝ կոշտ ու կոպիտ այրին ձեռքերը բարձրացնում էր, մտովի օրերում իր փոքրիկ, անտեսանելի Հայկին։

Նման պատմությունների պահերին, Ժուլիեթի աչքերը վանող արտահայտություն էին ընդունում, կարծես սառույց էին կտրում։ Շուշիկը կարծում էր, թե Ֆրանսուզին չի հասկանում իր ասածը։ Մունկի էր գալիս տիկնոջ կողքին, մտորում, թե ինչպե՞ս մխիթարի օտար կնոջը, ինչո՞ւ օգտակար լինի։ Ձեռքը դնում էր Ժուլիեթի սառած ոտքերին։ Կարեկցանքի մեղմ շշնջյունով այդ ոտքերը սեղմում էր իր կրծքին, գեղջկական կոշտ ձեռքերով զգուշորեն շոյում, տաքացնում։ Ժուլիեթը փակում էր աչքերը, խորասուզվում ինքն իր մեջ։ Շուշիկն սկսում էր կասկածել. գուցե դժբախտ մայրը ցնորվե՞լ է։ Այդ ցնորվածությունը այրու համար լիովին հասկանալի էր, քանի որ ինքն էլ էր բռնել նույն ճանապարհը։ Նրան ետ դարձրեց միայն ու միայն փրկարար լուրը։ Գեղջկուհին պարզամտորեն գլխի չէր ընկնում, որ այդ ցնորվածությունը ոչ թե իսկական խելագարություն է, այլ մարմնական տկարությունից, տենդի հետևանքներից, սարսափից, մտամոլորությունից ու ճշմարտության սարսափից զոյացած մի պարիսպ։ Դրա ետևում տիկինը թաքնվում էր արևի լույսի պես պարզ իրականությունից։ Ի դեպ բժիշկ Ալթոնին ևս Շուշիկի տեսակետին էր։ Ժուլիեթի վիճակը վերագրում էր հոգեկան հիվանդությանը՝ բժավոր տիֆի հետևանքին։ Այսօր, քառասուններորդ օրվա առավոտյան, բժշկի, այցելության ժամանակ, տեղի ունեցավ անսպասելի մի դեպք, որով բոլոր կասկածները հիմնավորվեցին։

Սերունին նստած էր անկողնու եզրին և իր ֆրանսագիտական բոլոր կարողությունները գործի դնելով, ջանում էր հույս և լույս ներշնչել հիվանդի քարացած հոգուն։ Ամեն ինչ արդեն բարեհաջող է։ Մի քանի շաբաթ հետո պատերազմը անպայման կավարտվի, և աշխարհի բոլոր պետությունները հաշտության պայմանագիր կկնքեն։ Տիկինը հավանաբար լսել է անտիոքցի աղա Բերեքեթի այցելության մասին։ Ահավասիկ

այս ծեր, ազդեցիկ թուրք պարոնը որոշակիորեն հասկացրել է, որ Գար-րիել Բագրատյանը տիկնոջ հետ կկարողանա մեկնել Ֆրանսիա, այն էլ առաջիկայում: Մի քանի օր պետք է դիմանալ: Այնուհետև երիտա-սարդ և հոյակապ զուլգի համար կսկսվի մի նոր ու սքանչելի կյանք: Բժշկի բարեսրտությունը ամեն ինչ հերքող փնթփնթանին դարձրել էր հնարագետ հեքիաթասաց: Նրա արհամարհական և խոպոտ ձայնը հնչում էր առանձին հոգածություն:

Այս քաղցր առասպելները պատմելու պահին վրանի մուսքի մոտ հանկարծ հայտնվեց Իսկուհին: Ժուլիեթը, որն ամբողջ ժամանակ բժշկի բանաստեղծական գեղումները լսում էր սիրալիր, սակայն անտարբեր աչքերով, աղջկան տեսնելուն պես սարսափահար ուղղվեց տեղում, ծռնկ-ները վեր քաշեց, սկսեց գոռգոռալ.

— Թող չգա՛... Թող չգա՛... Թող հեռանա՛... Նրա ձեռքից ոչինչ չե՛մ վերցնի... Ինձ ուզում է սպանե՛լ...:

Ջարմանալին այն էր, որ Իսկուհին այս խելագար պոռթկումը տես-նելով՝ չհեռացավ: Նրա փաթրիկ դեմքին ևս խելագարության դրոշմ կար: Թվում էր, թե ուր որ է նա էլ կսկսի ճչալ: Բժիշկ Ալթունին շփոթված նայում էր երկու կանանց: Մերունու մտքով սոսկալի բաներ անցան:

Իսկուհու գնալուց հետո էլ Ժուլիեթը երկար ժամանակ չէր հան-գրստանում: Թուլացած սիրտը թպրտում էր:

Ի՞նչ էր պատահել Իսկուհուն:

Արդեն հինգ օր չէր տեսել Գաբրիելին: Երկու օր ոչ մի պատահ չէր դրել բերանը: Գիտակցաբար չէր ուտում: Չէ՞ որ Քրիստափորը վրա-նում եղած պահածոները հյուսիսային դիրքերը տանելու ժամանակ կա-նանց բաժինը թողել էր՝ շոկոլադի սալիկներ և պաքսիմատ: Իսկուհին ուզում էր քաղցած մնալ ո՛չ այն պատճառով, որ ամբողջ ժողովուրդն էր սովի մատնված: Հի՛նգ օր չէր տեսել Գաբրիելին: Այդ ժամանակամի-ջոցում եղբայրը՝ Արամը, երկու անգամ հայտնվել էր վրանի առաջ, և քույրը թաքնվել էր, դուռը չէր բացել: Այդ հինգ օրն իրենց երկար ու ձիգ ժամերով տարիներ էին թվում, անտանելիորեն երկար: Ինչո՞ւ չէր գալիս Գաբրիելը: Իսկուհին նրան էր սպասում գիշերվա և ցերեկվա ամեն մի ակնթարթում: Եթե նրա ուժասպառ մարմնի մեջ բավականա-չափ ուժ էլ լիներ, միևնույն է, չէր գնա խրամատները, իր սիրեցյալի մոտ: Որքան ժամերն անցնում էին, այնքան ավելի հաստատուն էր դառ-նում այդ վճիռը:

Թովմասյանների լքած վրանում Իսկուհին ծանր թառանչ էր արձա-

կում: Ընկել էր անկողնու վրա և անկարող էր շարժվել: Գլուխը պայթում էր ծովային զորեղ ալեկոծություն հիշեցնող ժխորից, որը երբեք չէր լուում նրա ականջներում: Բայց և այնպես ականջների խշշոցն այնքան զորավոր չէր, որ դրանից խլանար ճշմարտության ձայնը: Ինչպես մահամերձն է դողում իր կյանքի վերջին վայրկյանների վրա, այնպես էլ Իսկուհին էր ափսոսում ապարդյուն կորույդ ամեն մի ընկեր: Եվ մի՞թե իրավացի չէր: Քանի՞ ընկեր ուներին Դամաշքում իզուր վատնելու: Սակայն Գաբրիելը ոչ միայն ափսոսարիների ընկերներ էր վատնում, այլև ամբողջ օրեր, իրենց կարճատև սիրո անվերջանալի օրերը... Վատնում էր: Սե՛ր: Իսկուհին սոսկումով մտաբերեց ամբողջ ապրածը: Այո, Գաբրիելը նրա նկատմամբ սիրալիր էր. շոյում էր աղջկան, երբեմն թույլ էր տալիս, որ Իսկուհին ձեռքը դնի իր բաց կրծքին, իր հետ լաց լինի: Բայց Գաբրիելը լալիս էր Ստեփանի համար: Իսկ երբ սիրտն էր բաց անում, ապա իսկույն զգացվում էր, թե նա ի՞նչ սիրով ու ներողամտությամբ է լցված ժողիթի՝ ամուսնական ուխտը դժած կնոջ նկատմամբ: Այդ անգութը մնում էր «օտարուհուց» կառչած, թեև նա դավաճանել էր: Ի՞նչ օգուտ, եթե Իսկուհուն «քույրիկ» էր անվանում կամ «ի՛մ հայրենադարձություն»: Այս բառերն աղջկա համար այլևս դրվատանք չէին, այլ այրող վերքեր: Շարունակ հիշում էր Գաբրիելի այն պատասխանը, որը նա Ստեփանի մահից առաջ տվեց իր հետևյալ հարցին. «Եթե մենք հանդիպեինք դրսում, ազատ աշխարհում, դու իմ մեջ դարձյա՞լ քույր կտեսներ»: Համենայն դեպս Գաբրիելը կեղծավորություն չէր անում: Իր ամբողջ վարմունքով ասում էր. «Դու պարզ, միամիտ աղջիկ ես, հասարակ ընտանիքի դուստր: Եթե իրադարձություններն այսքան զարհուրելի ընթացք չստանային, դու երբեք արժանի չէիր լինի այն բանին, որ վրադ նայեմ: Իմ փոքրի՛կ քույրիկ, ես անկիրք ձեռքերով, եղբայրական համբույրներով քեզ շնորհակալություն եմ հայտնում նրա համար, որ դու այդքան ջանք ես թափում ինձ համար, ինձ հետ կիսում ես իմ ցավը: Բայց ինչպե՞ս կարողացար այդ բանն անել, յողոնօլորքի խեղճ հայուհի: Հակառակ ամեն ինչի, ես առհավետ պատկանում եմ օտարին՝ Ֆրանսուհուն: Ես կմեռնեմ ոչ թե Իսկուհու, այլ ժողիթի հետ: Նայ ինձ՝ դավաճանել է, բայց ես նրա առաջ խոնարհվում եմ, իսկ քո առաջ խոնարհվում եմ վերևից նայելով»:

Այս մտորումներից հետո կսկիծը դարձյալ չէր անցնում: Աղջիկն առավել սաստկությամբ էր գլխակցում ճշմարտությունը: Գաբրիելի տվածը նուրբ հատուցում էր աղջկա ծառայության դիմաց, ուրիշ ոչինչ: Իսկուհին ինքն իրեն հարց էր տալիս. մի՞թե դրությունն այլ կլիներ, եթե

Ժողովները չդիմանար հիվանդությանը, մի բան, որ աղջիկը հարյուր տանգամ սրտանց ցանկացել էր, եվ Իսկուհին եղբակացրեց. ո՛չ, Գաբրիելն այդ դեպքում նրան շատ ավելի քիչ կսիրեր, քան այժմ: Ահ, այդ խորհրդավոր բաներն ինչպե՛ս էր զգում այդ հիվանդ ֆրանսուհին: Իսկուհին այլևս չէր ուզում ոտք դնել Ժողովների վրանը, այլևս չէր ուզում նրան տեսնել: Համենայն դեպս մեղքը ոչ թե Ժողովների, այլ միայն ու միայն Իսկուհու վրա էր ծանրանում: Բայց հայուհին ինչո՞վ արժանի չէր սիրված լինելու: Ծիշտ է, նա եվրոպացի աղջիկ չէր: Հայ առաղձագործի դուստր էր, յողոնօլութեցի գեղջիուհի: Մի՞թե սա կարող էր բավարար հիմք լինել: Մի՞թե Գաբրիելն ինքը եվրոպացի էր: Իսկուհու նման նա էլ նույն գյուղի ծնունդը չէ՞ր: Ամբողջ տարբերությունն այն էր, որ Իսկուհին Լոզանում երկու տարի էր մնացել, իսկ Գաբրիելը Փարիզում՝ քսաներեք տարի: Սա պատճառ լինել չէր կարող: Գաբրիելը Իսկուհուն հայելիս նրան գեղեցիկ էր համարում: Սպասի՛ր, սպասի՛ր: Ահա՛ բուն պատճառը: Ինչո՞ւ Գաբրիելը շատ անգամ այնպես տարօրինակ ձևով հե՛ղից էր նայում: Ինչ-որ բան խանգարո՞ւմ էր և սառեցնո՞ւմ նրան:

Իր թուլությունը հաղթահարելով, Իսկուհին նետվեց դեպի փոքրիկ հայելին, որը դրված էր սեղանին: Բայց կարիք չկար հայելին վկայակոչելու: Առանց այդ էլ ամեն ինչ աղջկան հայտնի էր. նա հաշմանդամ էր: Ծիշտ է, ոչ ի ծնե, այլ դիպվածի բերումով: Զնեթունի տարագրությունից կես տարի հետո ձախ թևի վիճակը հետզհետե վատթարացել էր: Եթե շորով չկապեր, ապա թևը կկախվեր բարակած ու ծռված դրությունից: Բայց թե որքան էլ աղջիկը ճարպկորեն քողարկեր իր խեղանդամությունը, Գաբրիելը չէր կարող դա չնկատել: Օ՜, աղջիկը դա լա՛վ գիտեր: Մի անգամ Գաբրիելը թեթևակի համբույր դրոշմեց խեղված թևին: Մինչև այժմ էլ աղջիկը զգում էր, որ Գաբրիելն այդ համբույրը դրոշմեց կարեկցանքից, հաղթահարելով խորշանքը: Իսկուհին նորից ընկավ անկողնու վրա: Ականջների խշշոցը սաստկացավ, դարձավ ամեն ինչ կլանող փոթորիկ: Աղջիկը ջղաձգորեն փորձեց Գաբրիելի բացակայությունն արդարացնել նրա զբաղվածությամբ: Քաղցը երևի խրամատներում ամեն ինչ տակնուվրա է արել: Բազրատյանը պետք է ամբողջ պաշտպանության գործը նորից կարգավորի: Բայց սա դատարկ ինքնահանգստացում էր: Ողջախոհ եզրակացությունները ոչնչով չթեթեւացրին դրությունը: Ընդհակառակը, ականջների խշշոցի խորքից լսվեց սեփական ձայնը, որն այնքան օտար էր: Վերհիշեց այն սիրերգը, որ Բազրատյանի ամառանոցում Ժողովների խնդրանքով մի աճյալ երգեց ինքը՝ Իսկուհին: Ստեփանը ներկա էր, իսկ Գաբրիելը փոքր-ինչ ուշ եկավ:

Ժողովրդական հինավուրց երգի առաջին տողերը շարունակ պատմում էին գլխում, խենթացնելու աստիճան.

Աղջիկ տեսա այգու եզրին,
Ոտից-գլուխ՝ շաղ ու բույր,
Սեղմած կրծքի զույգ նռներին
Մտից ֆաղած երկու նուտ...
Սե՛ր տուր, անխի՛ղճ, ոչ քե նուտ...

Երգը դադարեց: Սաղայն կրկնվեց այն սարսափելի տեսարանը, որը վաղուց էր ջնջվել նրա հիշողությանից: Մարաշի ճանապարհին պատահած թուրքի՝ թավամազ մարդասպանի կալեյդոսկոպային հրեշավոր դեմքը նորից հայտնվեց, նորից խոյացավ աղջկա վրա: Հանկարծ ահարկու դեմքն արձանացավ, մնաց վրանում: Կարծես կալեյդոսկոպում ինչ-որ բան խախտվեց: Ինչ-որ խորհրդավոր ձևով այդ դեմքը փոխվեց, դարձավ Գաբրիելի դեմքը, որն ավելի թշնամական էր, ավելի անագորույն: Իսկուհու շունչը սարսափից կտրվեց: Նա իրեն դժբախտ զգաց: Լուռ օգնություն աղերսեց՝ «Արա՛մ»:

Այդ պահին պատմելի Արամ Թովմասյանը, իրոք, հեռու չէր քոջ վրանից, Օվսաննայի հետ մոտենում էր: Նրեխան կնոջ գրկին էր: Նրբ Արամը դրսից կոպտություն բայն տվեց քոջը, որ դուռը բացի, նրան ոչ ոք չարձագանքեց: Իսկույն դանակը հանեց, կտրեց դռան պարանը: Շալակի ահագին պարկը ցած դրեց: Մանկան անկենդան խանձարուրդ գրկած՝ Օվսաննան կանգնեց մի քանի քայլ հեռու: Այն տպավորությունն էր ստացվում, թե, հիրավի, այդ մոլորյալներն ուզում էին Դավաջըրից հեռանալ, առանց սպասելու պատարագին և մեծ ժողովին: Թովմասյանը, երեի, եկել էր Գեորգին փնտրելու, իսկ այնուհետև յուրայինների հետ անհապաղ բռնելու էր բացահայտ անհայտության ճանապարհը:

Եթե պատմելին այդ պահին լինեի նախկին Արամը՝ զեյթունյան օրերի նույն բարեհամբույր, աստվածավախ, մարդասեր, ուժեղ կամքի տեր և կենսուրախ եղբայրը, Իսկուհին, հավանաբար, առանց երկար-բարակ տատանվելու նրա հետ ճանապարհ կընկնեի: Ինչո՞ւ պետք է մնար այս լքված վրանում: Իսկուհին գիտեր, որ իր ուժասպառ ոտքերն իրեն հեռու չեն տանի: Ամեն ինչ հետզհետե, մեղմորեն կվերջանար՝ թե՛ ականջների խշշոցը, թե՛ Գաբրիելը, թե՛ ինքը: Սակայն զեյթունցի սիրագործը եղբոր փոխարեն վրանում կանգնած էր ինչ-որ անծանոթ բնակալ: Դավաղանը թափահարելով, սա վրա պրծավ.

— Վե՛րկաց, պատրաստվի՛ր, զնալու ենք:

Զարույթյամբ լի այս խոսքերն իսկուհու վրա կարծես ժայռեր գլու-

րեցին: Աղշիկը ձգված, աչքերը չռած՝ նայում էր օտար Արամին: Եթե նույնիսկ ցանկանար հնազանդվել, ապա դարձյալ չէր կարողանա տեղից շարժվել:

Թովմասյանն ավելի ուժգին սեղմեց գավազանը.

— Ձե՛ս լսում: Հրամայում եմ. իսկույն վե՛ր կաց և պատրաստվի՛ր: Ես քեզ հրամայում եմ, իբրև քո ավագ եղբայրը և քո հոգևոր հայրը: Հասկացա՞ր: Տեսնե՞նք, չե՞մ կարող քեզ մեղքից ազատել:

Մինչև «մեղք» բառը աղշկա մեջ ամեն ինչ քարացել էր, սակայն «մեղք» բառը կյանքի կոչեց ցասկոտ ըմբոստության հարյուրավոր աղբյուրներ: Ամբողջ տկարությունը չբացավ: Աղշիկը ոտքի թռավ: Մահ-ճակալի ետևն անցնելով, սեղմեց իր փոքրիկ աջ բռունցքը, որ պաշտպանվի: Վրանի մուտքի մոտ հայտնվեց մի նոր թշնամի՝ Օվսանյան:

— Ձե՛ռք քաշիր դրանից, պատվելի՛ր, գործ չունես: Դա կորած մարդ է: Խնդրում եմ, մի՛ մոտենա, թե չէ կվարակվես: Թո՛ղ դրան: Եթե դա մեզ հետ գա, տեր աստված մեզ ավելի կպատժի: Միտք չունի: Ե՛կ, պատվելի՛ր: Ես էն գլխից գիտեի, թե դա ինչ պտուղն է: Բայց թե վրան դողդողում էիր, խենթի պես էիր սիրում: Դեռևս Զեյթունի դպրոցում երիտասարդ վարժապետների՝ այդ անամոթների հետ կեղտոտ գործեր էր բռնում: Ձե՛ռք քաշիր, խնդրում եմ, ե՛կ գնանք:

Իսկուհու աչքերը զարմանքից չովեցին: Ժուլիեթի հիվանդությունից հետո Օվսանյային դեռևս չէր տեսել և չէր պատկերացնում, որ այժմ իր առաջ հարսը կանգնած է իբրև լիակատար խենթ: Հարսը, որևէ զոհողությամբ ասածո սիրտը շահելու նպատակով, մազերը չափազանց կարճ էր կտրել: Գլուխը փոքրացել էր, նրան շար, վհուկային տեսք տվել: Ամբողջ մարմինը մաշվել էր, կուշ եկել, միայն փորն էր կամարածև դուրս ցցված: Դա ծանր ծննդաբերության հետևանքն էր: Օվսանյան մեղադրանքի աննկարագրելի շարժուձևով տալի կողմը մեկնեց երեխայի խանձարուրդ և ճշաց.

— Տե՛ս, միայն դո՛ւ ես այս դժբախտության հանցավորը:

Առաջին անգամ Իսկուհու շրթունքներից հնչյուններ դուրս թռան.

— Սո՛ւրբ Մարիամ աստվածածին...

Աղշկա գլուխը կախվեց կրծքին: Նա մտաբերեց Օվսանյայի ծննդաբերության այն ծանր ժամը, երբ ինքը մեջքով նեցուկ էր դարձել հարսին: Ի՞նչ էին իրենից ուզում այդ խելագարները: Ինչո՞ւ գոնե իր կյանքի վերջին ժամերին հանգիստ չէին թողնում:

Այդ միջոցին պատվելին հանեց արժաթյա ժամացույցը և թողեց շղթայից կախված.

— Քեզ տասը ընդհանուր ժամանակ եմ տալիս, Պատրիարքա՛ն:

Ապա շրջվեց Օվսաննայի կողմը.

— Վե՛րջ տուր, պետք է մեզ հետ դա: Այստեղ չեմ թողնի: Աստծո առաջ նրա համար պատասխան եմ տալու...

Իսկուհին անշարժ կանգնած էր մահակալի ետևում:

Քսաներեք հոգի գող կատունների պես հայտնվեցին երկու վրանի արանքում: Ամեն ինչից զգացվում էր, որ դասալիքների պարագլուխը երկարամազն է: Եթե նա իր կասկածելի վարմունքով ավաղակապետի տպավորություն էր թողնում, ապա Սաթոն, իբրև քսանչորսերորդը, անշուշտ, ուղեցույցի դեր էր կատարում: Քիթն անտարբեր սրբում էր թևքով: Կարծես ուզում էր հասկացնել, թե ինքը անմեղ աղջիկ է և ոչինչ չի հասկանում նման խառը գործերից: Հավանաբար ուզում էր ցույց տալ, թե «պաշտոնական գործով» է եկել: Ո՛չ Կիլիկյանը կար, ո՛չ էլ նրա հռչակավոր կոմիսարը:

Դասալիքները շփոթված էին: Դա նենգություն էր ժանրաբեռնված շփոթություն էր, ոճրագործությանը նախորդող անվճռականություն:

Ակզբում խմբին նայողի մտքով վատ բան չէր անցնի, թեև դասալիքներից մի քանիսը հրացանների վրա ամրացրել էին թուրքերից խլած լայնշեղբ սվինները: Մոտերքով շարունակ անցուղարձ էին անում խրատադեմ զինվորները, վերադառնում պահակությունից կամ գնում պահակության: Մանավանդ այսօր, երբ հյուսիսում հրաձգությունը բոլորովին չէր լռում, ինչ-որ զինված մի խումբ կասկածի տեղիք տալ չէր կարող:

Երբ Արամը դուրս եկավ Իսկուհու վրանից, գործն սկսում էր բարդանալ: Սակայն պատվելին որոշ ժամանակ մեծագույն անտարբերությամբ մնաց վրանի առաջ կանգնած: Միտքը մշուշված էր սեփական հոգսերով: Կարծես, թե խումբը Բագրատյանի կարգադրությամբ եկել է ինչ-որ հանձնարարություն կատարելու: Դրանից բացի, նրա ի՞նչ գործն էր Դամլաջըրի պաշտպանությունը, երբ մարդն արդեն ձեռք էր քաշել ժողովրդից:

Սակայն այդի Շուշիկն ավելի սուր աչք ուներ: Իր վիթխարի մարմնով լրիվ փակեց վրանի մուտքը: Իսկուհն հասկացավ, որ Սաթոյի մատը խառն է, քանի որ աղջիկը վազվզում էր, ձեռքով-ոտքով խոսում, շարունակ մատնացույց անում ժողովների վրանը: Շուշիկը ոտքերը լայն բացեց, ձեռքերը պրկեց, պատրաստվեց ամեն շարիք ետ մղելու սեփական մարմնով: Երկարամազը խմբից անջատվեց.

— Մեզ ուղարկել են, որ տանենք ձեզ մոտ եղած ուտելիքները:

— Ուտեիլք-մուտեիլք չգիտեմ...

— Գիտե՛ս, գիտե՛ս: Խոսքս յուշի մեջ լողացող ձկների արծաթե տուփերի մասին է, գինու կժերի, ձավարի ու հաճարի մասին...

— Ո՛չ գինի եմ տեսել, ո՛չ էլ ձավար: Ո՞վ է քեզ ուղարկել:

— Քո ի՞նչ գործն է: Հրամանատարը:

— Հրամանատարը թող ինքը գա:

— Գլուխս մի՛ տանի: Վերջին անգամ եմ ասում, անխեղձ կնիկ-արմատ: Հերի՛ք է, ինչքան ուտեիլքները տակներդ դրած նստեք: Մե՛զ էլ բաժին է հասնում:

Շուշիկը ոչինչ չասաց, այլ ըմբշամարտիկի հայացքով հետևեց երկարամազի շարժումներին, որն իր հրացանը մի կողմ նետեց և պատ-րաստվեց նեւս մտնել: Հենց որ ձախ կողմից մոտեցավ, Շուշիկը կառ-չեց նրա ազդրերից, երկաթյա ձեռքերով բարձրացրեց ստահակին, շարր-տեց խմբի կողմը, վայր տապալելով ևս երկու հոգու: Ապա հսկա այրին նորից հանգիստ կանգնեց: Նույնիսկ չէր հեռում: Թևերը պատրաստ պա-հած՝ սպասեց հաջորդ «այցելուին»: Բայց մահը վրա հասավ, երբ Շու-շիկը չէր էլ կասկածում: Կողքից հասցված խզակոթի հարվածից գանգը ջախջախվեց: Այրին մեռավ վայրկենապես, իր երջանկության բարձուն-քին, քանի որ ընդհարման վայրկյաններին նրա ամբողջ էությունը ներ-ծծված էր մի-զգացումով. Հայկը կենդանի՝ է: Գետին տապալվելով, նա իր դիակով փակեց մուտքը՝ Ստեփանի տաքաբախտ մոր կողմը տանող ճանապարհը:

Արամը միայն այժմ գլխի ընկավ, թե ինչ կատարվեց: Գոռգոռալով, գավազանը թափահարելով, նետվեց դեպի խումբը, որն այդ պահին սպանությունից շփոթված, երկյուղով ետ էր քաշվել: Այստեղ թովմաս-յանը պետք է գործի դնել իր անձնական ամբողջ զորությունը: Նա հո-գևորական էր և ժողովրդի ավազներից մեկը: Կարճ ու կտրուկ հրաման արձակեց ավազակախմբին, ապա գետնից թափով վերցրեց երկարա-մազի հրացանը: Բազմաթիվ աչքեր հետաքրքրությամբ հետևում էին, թե արդյոք այդ հեղինակավոր մարդը կկարողանա՞ դասալիքներին զըս-պել: Սակայն Արամը, որը վաղուց ի վեր իր հոգևոր ուժերի տերն ու տնօրենը չէր, հակառակ բանն արեց: Իր ծիծաղելի գավազանով վրա ընկավ ավազակախմբին, կուրորեն ու անմտորեն սկսեց աչ ու ձախ հար-վածներ տեղալ: Պատասխանը եղավ ավինի մի հարված՝ մեջքին, աչ ուսից ներքև:

«Այս ի՞նչ բան է,— մտածեց նա,— և, առհասարակ, այս ամենի հետ ես ի՞նչ առնչություն ունեմ: Ես աստծո հպատակ մարդ եմ, իմ զեն-

քը քարոզն է, ուրիշ ոչինչ։ Այս օտարականներին պետք է թողնել իրենց կամքին»։

Գաւազանը ձեռքից ընկավ։ Բայց իր քահանայական արժանապատ-վությունը լիովին գիտակցելով, ոտքի ելավ, շրջվեց և հաստատուն քայ-լերով ետ գնաց։ Ա՛հ, կանայք այնտեղ են։ Արդե՞ն, Վերջապես Իսկուհին վճռեց հնազանդվե՞լ։ Բայց ինչո՞ւ է սպիտակ զգեստ հագել։ Այո, նորից հաշտ ու խաղաղ կապրեն, ինչպես Զեյթունում։ Այդ բանը Օվսաննան պետք է հասկանա։ Մինչև երրորդ վրանը ճանապարհը տարօրինակ կեր-պով երկար թվաց։ Պատվելին խրախուսաբար ժպտում էր կնոջը, բայց սա ամուսնուն նայում էր սարսափահար աչքերով։ Օվսաննայից երեք քայլ հեռավորության վրա Արամը վայր գլորվեց, արյամբ ներկելով շո-րացած խոտը։ Վերքը շատ ծանր չէր, բայց քահանան գիտակցությունը կորցրեց։ Շփոթված, անօգնական, երեխան գրկին՝ Օվսաննան մոտ վա-զեց։ Բաճկոնը կտրատեցին։ Իսկուհին շորի մի լաթ ամբողջ ուժով սեղմեց վերքի վրա։ Այժմ ձեռքը ներկվեց եղբոր արյամբ, եղբայր, որն անդառնալիորեն օտարացել էր։

Երկարամազը, Սաթոն և դասալիքներից մի քանիսը Շուշիկի դիակի վրայով մտան հիվանդի վրանը։ Ժուլիեթը կապարային քնից կիսով չափ արթնացած՝ լսել էր խոսակցությունը, իրարանցումը, գոռոռոցները։ «Տենդը, փա՛ռք աստծո, տենդն է պատճառը։ Ուրեմն՝ ամեն ինչ պատ-րանք է, կանցնի»։ Երբ դասալիքները ներս մտան և վրանը լցրին գար-շահոտությամբ, հիվանդը ոչ մի երկյուղ չզգաց, քանի որ դեռ պատրան-քի ազդեցության տակ էր։ «Եթե սա տենդային զառանցանք է, — մտա-ծեց նա, — ապա ես ուրախ եմ։ Իսկ եթե թուրքերն են, ավելի լավ. կար-ճատեմ քնին կհաջորդի հավիտենականը»։

Ոչ ոք մտադիր չէր տիկնոջը վնասել։ Առհասարակ, հիվանդին ոչ մի ուշադրության չարժանացրին։ Նրանց հետաքրքրում էին միայն խո-հանոցային գանձերը, որոնց մասին նախանձ գրգռող առասպելներ էին շրջում։ Վիթխարի ճամպուրուկն ու մյուս կապոցները դուրս բերին։ Այս-տեղ կուտակվեց նաև այն ամենը, ինչ դասալիքները գտել էին շեխա-վրանի սնդուկներում ու ճամպուրուկներում։ Ժուլիեթի վրանում ավելի երկար մնացին միայն Սաթոն և երկարամազը։ Այս ավազակն իր անձ-նական գործածության համար ուզում էր որևէ պիտանի բան գտնել, իսկ աղջիկը մնացել էլ հետաքրքրութունից և չարությունից։ Քանի որ Սաթոյի մոտքով ավելի սարսափելի բան չանցավ, հանկարծ Ժուլիեթի վրայից ցած քաշեց վերմակը, որ տղամարդը տեսներ այդ օտար կնոջ մերկու-թյունը։ Բայց ավազակը, ի հիշատակ, վերցրեց կրիայի զրահից պատ-

քաստած մի մեծ «անը՝ անշուշտ, իր երկար, իրար կպած մազերի համար։ Այդ ավարը դիտելով, նա վրանից դուրս եկավ, առանց կնոջ կողմը նայելու։ Դրսում ավազակախումբը դուրս էր թափել բազմաթիվ կապոցների պարունակությունը և ընտրություն էր կատարում։ Դարձյալ չորս կողմ սփռված էին ժուլիեթի զգեստներն ու սպիտակեղենը, ճիշտ այնպես, ինչպես երբ Յողոնօլուքում խուզարկություն էին կատարում զափթիկները։ Դեսուդեն ընկած էին լաքած, ատլասե, ոսկեճարմանդ կոշիկներ և նուրբ կիսակոշիկներ։ Նույն վիճակում էին ոչ միայն զգեստներն ու ապակեղենը, այլև այն ամենը, ինչ դժվարությամբ բարձրացրել էին Մուսա լեռը։ Սակայն ավազակների տարած ավարը ծիծաղելի էր՝ սարդինի երկու տուփ պահածո, մի քիչ խտացրած կաթ, երեք սալիկ շոկոլադ, թիթեղյա տուփի մեջ մնացած թխվածքի փշրանքներ։ Բայց դրանց եղածն ի՞նչ էր։ Հարկավոր էր արագ տնտղել երրորդ վրանը։ Սաթոն ձեռքով-ոտքով բաներ էր հասկացնում։

Խորանի հրապարակից լավեց զանգակի ռնգային ղողանջը, որը կանչում էր պատարագի։ Գլխավոր խմբի հետ պայմանավորվել էին, որ այդ աղդանշանը լսելուն պես անցնելու են երկրորդ խնդրի իրագործմանը։ Պետք է շտապեին, գործը գլուխ բերեին։ Պարապ չմնալու համար դասալիքներից ափեն մեկն իր հետ մի բան վերցրեց՝ գդալ, դանակ, ափսե, ջրաման, նույնիսկ մի զույգ կանացի կոշիկ։

Իսկուհին և Օվսանյան լաթերով կանգնեցրել էին վերքի արյունահոսությունը։ Պատվելին ուշքի էր եկել։ Անսահման զարմանքով շուրջը նայեց։ Չէր կարողանում հասկանալ, թե իր ներսում այդ ի՞նչ մոլորյալ մարդ է սպանվել։ Արդեն ցանկություն էր զգում մնալ իր ժողովրդի հետ։ Կամակորությունը նրան այլևս չէր ստիպում երկրորդ անգամ գործել հարազատ ժողովրդից բաժանվելու մեծ մեղքը։ Արյուն էր թափվել։ Եվ այդ թափված արյունը աստվածային ողորմածություն էր, որը նրան հոտ պահեց ծանր փորձությունից։ Արամը նայեց Օվսանյային։ Մի փունջ խոտով «ա մաքրում էր իր ձեռքերը, որ երեխայի խանձարուրը չարյունոտվի։ Արամը զարմացավ, որ իր գլխի տակ մի քանի վերմակ և բարձկա դրված։ Նա գրեթե ուղիղ նստած էր։ Իսկուհին աչ ձեռքով շորը դեռևս սեղմում էր վերքին, դրանով խանգարում մեջքի վրա պառկելուն։ Աղջկա մաշված դեմքը անասելի հուղմունքից բոլորովին այլալվել էր։ Արամը գլուխը հո գցեց և մրմնջաց՝ «Իսկուհի»։ Հինգ թե վեց անգամ հռաչելով՝ կրկնեց. «Իսկուհի»։ Այդ անունը հնչում էր իբրև զղջման քնքուշ խոսք. «Ների՛ր ինձ»։

Ժամկտը խելագարի պես հնչեցնում էր խորանի մոտակա դերանին ամրացված փոքրիկ զանգը։ Այդ պահանջկոտ ղողանքը, իհարկե, ավելորդ էր։ Համայնքը՝ ծերունիները, կանայք և երեխաները վաղուց արդեն հավաքվել էին։ Սակայն ժամկտի մոլեռանդ աջ ձեռքի տակ դեռևս հեծում, ողբում էր զանգը, կարծես ոչ միայն թուրքական վաշտերին, այլև ծովին ու ցամաքին ուզում էր ազդարարել, թե հասել է քրիստոնյա ժողովուրդի մահվան ժամը։ Ձախ ձեռքով ժամկտը ոչ պակաս կատաղությամբ թափահարում էր բուրվառը։ Դամլաջըքի գաղթականանում, որտեղ երկրային սնունդ այլևս չկար, խնկի պաշարն ամիսներով չէր սպառվի։

Գոհաբանական պատարագի այս ուշ ժամին հարավարևելյան քամին բոլորովին չէր թուլանում։ Կրոնական արարողությունը խանգարող անաստվածի պես քամին ավլում էր հրապարակի փոշին, կուլ տալիս զանգակի ղողանքը, գազազած ոռնում խրճիթների ճյուղածածկ առաստաղի ճեղքերում, ցնցում խորանը, որի սպասքն այսօր փոթորկի ահից կապկպել, ամրացրել էին։ Սրբարանի շորսմետրանոց ճյուղաշեն բարձր պատը դարձել էր քամու խաղալիք։ Երերում էր, շորացած տերևները թրթռում էին։ Երբեմն վիթխարի պատն այնպես կասկածելի էր տարուբերվում, կարծես փուլ էր գալու։ Զոհասեղանի առաջ, սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանի վրա, աջ և ձախ կողմից բարակ պարաններով ամրացված երկու ձող կար։ Դրանց արանքում օղակներով կախված էր վարագույրը, որի ետևում, հայկական սովորության համաձայն, պատարագի ժամանակ նստում էր վարդապետը, և համայնքը նրան չէր տեսնում։ Թանձր վարագույրը շարունակ շարժվում էր, սեղմվում զոհասեղանին։ Վարագույրի ծայրերն ամուր կապել էին, այլապես սեղանի վրայից ցած կգլորվեին սրբազան արարողության պարագաները։ Բարեպաշտներից մի քանիսն ուշի-ուշով հետևում էին այդ սպասքին, մանավանդ արծաթյա երկար աշտանակներին, որոնց մեջ, ապակյա միջնորմի ետևում քամուց պաշտպանված՝ մոմեր էին վառվում։ Քամու հոսանքը երբեմն սաստկանում էր, երբեմն թուլանում։ Նման պահերին հրապարակում ճնշող լուծություն էր տիրում, և այդ լուծության մեջ մերթնդմերթ կրակոցներ էին լսվում Հյուսիսային լեռնաթամբից։

Տեր-Հայկազունը կառավարչատան մոտ գտնվող իր խրճիթում վաղուց արդեն հագել էր պատարագի հանդերձանքը։ Դպիրներն ու սարկավագները երկար ժամանակ սպասում էին դռանը։ Սակայն ինչ-որ խոր տարակուսանք վարդապետին կաշկանդում էր, թույլ չէր տալիս դուրս գալ և բարձրանալ խորանը։ Ի՞նչ բան էր դա։ Հավասարակշռությունը

երբեք չկորցնող սիրտը թպրտում էր հոգևոր հանդերձանքի տակ: Արդյո՞ք մոտալուտ անհայտությունի՞ց էր սոսկում: Կասկածո՞ւմ էր իր վարմունքի իրավացիության վրա: Ճի՞շտ էր արել, որ ծայրահեղ վտանգի պահին կանչել էր ժողովրդին: Արդյո՞ք խորամանկ թուլության հետևանք չէ՞ր, որ խուսափում էր անձամբ վճիռ կայացնելուց, այդ բանը վստահելով անխելահաս մարդկանց և անշահասաներին: Ճիշտ է, բոլոր ռազմիկները Գաբրիել Բագրատյանի թիկունքին կանգնած էին, և Տեր-Հայկազունը չէր կարծում, թե պատվելի Արամը կկարողանա իր առաջարկով շատ համախոհներ գրավել: Բայց և այնպես, արդյո՞ք վտանգավոր չէ՞ր հանդիսավոր պատարագից անմիջապես հետո պատվելու առաջարկով պղտորել սովալլուկ բազմության միտքը: Այդ առաջարկն առիթ կտար մոլորության, վեճերի, քայքայման: Տեր-Հայկազունը, հավանաբար, զգում էր իր առաքելության ամբողջ սպանիչ լրջությունը, առաքելություն, որին ինքն արժանացել էր և որին դատապարտված էր: Նա մերսում էր, չնայած տաք քամի էր փչում: Գլուխը կարծես ուռչում էր, շարունակ մեծանում, բարակում, ինչպես օդապարիկ: Գրեթե երգու օր բերանը ոչինչ չէր դրել: Նստած էր խսրին, որը և միաժամանակ նրա անկողինն էր: Մոնկի վրա դրված էր ահագին ծխամատչյանը: Միջօրեից հետո ամբողջ ժամանակ անուններ էր ցուցակագրել, հանրագումարի բերել քառասուն օրվա անցուդարձը: Այժմ կյանքի և մահվան այդ մատչանը նա կարելիվոյն չափ արդեն կարգավորել էր, փակել հաշիվը: Իր պարտքը կատարել էր և ծխամատչյանը կարող էր հանձնել: Բայց ո՞ւմ: Տեր-Հայկազունը գլուխն օրորեց: Համենայն դեպս մեծ գոհունակությամբ մտածեց, որ ողջ մնացածների և մեռածների հոգիները անուն առ անուն արձանագրված են, որ ինքը առ այսօր բարեխղճորեն կատարել է այն, ինչ պահանջում են աստված և մարդիկ: Յուրաքանչյուր հավերժող հոգի մատչանում մաքուր արձանագրված էր, նշված էին ծննդյան ու մահվան օրերը, անունն ու ազգանունը: Դրա շնորհիվ աստված առավել դուրսությամբ կշնորհեր իր ողորմածությունը: Հոգին այլևս ստիպված չէր լինի անտերունչ շան պես թրև գալու դժոխքի դռան առաջ: Տեր-Հայկազունը խորապես հավատում էր, որ այդ արձանագրության, ինչպես և դրա շարունակությունը հանդիսացող մկրտության սրբազան գործության շնորհիվ հոգիները կփրկվեն: Նա իր դեղնած մատներով մի անգամ ևս թերթեց մատչանի վերջին էջերը: Վարդապետը Մուսա լեռան գաղթականությանում տասնյոթ երեխա էր մկրտել: Սրանց դիմաց արձանագրված էին չորս հարյուր երեսուներկու հոգի, որոնք, օրհնություն ստանալով, ճանապարհ էին ընկել դեպի հանդերձյալ աշխարհ: Վիթխարի թիվ էր:

Այնուհանդերձ մի՞թե դա հրաշք չէր. հակառակ թուրքական վաշտերի և սովի պաշարմանը, դեռևս չորսուկիս հազար հոգի ողջ էին մնացել: Նրանցից ամելի բան յոթ հարյուր հոգի: Կործմած, անվեհեր ռազմիկներ էին և, ըստ երևույթին, մի անգամ էլ կկարողանային ետ մղել թուրքական զերակշիռ ուժերի հարձակումը: Այո, Գաբրիել Բագրատյանին Յողոնօլուք էր բերել աստվածային ողորմածությունը:

Տեր-Հայկազունի կոպերը կապարի պես ծանրանում էին աչքերին: Այդ չորսուկիս հազար հոգին այլևս չէին ապրում: Նա իր հոգևոր կարծր հանդերձանքով ասես մեն-մենակ կանգնած էր մեռյալների բազմության մեջ: Բնավ չէր կասկածում, թե ինքը վեղջինը կլինի, որքան էլ անագորույն լինի իրերի ընթացքը: Սրտի զարկերը կրկին հանդարտվեցին, սակայն նա աննկարագրելի զգացումով մահվանն էր սպասում, մի բան, որը երբեք չէր պատահել նույնիսկ ճակատամարտերի ամենահուսահատական պահերին: Անկախ իր կամքից, կարմիր հաստ մատիտով ծխամատյանում մի մեծ խաչ նկարեց, վերջին հանգուցյալի անվան տակ:

Սարկավազներից մեկը գլուխը շարունակ ներս էր մտցնում, նախազգուշացնում: Նշանակված ժամը վաղուց անցել էր, և վտանգ կար, որ մեծ ժողովը կարող է տևել մինչև գիշեր: Բայց Տեր-Հայկազունը դեռևս չէր կարողանում տեղից պոկվել: Նրան թվում էր, թե ինչ-որ ներքին ուժ իրեն կաշկանդում է, թույլ չի տալիս կատարել արտակարգ պատարագը: Գլխապտույտն ու թուլությունը սպառնում էին անկողին գցել: Վարդապետը հիվանդ էր, քաղցից ուժասպառ: Պատարագը չեղյա՞լ հայտարարեր, թե՞ մեկնումեկին ուղարկեր իրեն փոխարինելու: Տեր-Հայկազունը գիտակցեց, որ սյուսօվա առաջադրանքը կատարելուն խանգարում է ոչ թե տկարությունը, այլ երկյուղը և ինչ-որ ուրիշ, անորոշ բան: Ի վերջո, ոտքի ելավ, նշան տվեց շարժվելու: Նկեղեցու պատանի սաներից մեկը երկար ձողի վրա ամրացված խաչը բռնելով՝ առաջ ընկավ: Տեր-Հայկազունը ձեռքերը կոծքին խաչած և գլխահակ հետևեց դպիրներին ու սարկավազներին: Թվում էր, թե ինքն իր մեջ խորապուշտված վարդապետը ոչինչ չի նկատում, ճեղքվող և ճանապարհ տվող բազմության միջով անցնում է այնպես անտարբեր, կարծես մարդիկ թփեր կամ ծառեր լինեն: Մինչդեռ ամեն ինչ տեսնում էր ծայրահեղ հրատակությամբ: Մինչև խորան ընկած ճանապարհը հիստուն քայլ չէր լինի, բայց յուրաքանչյուր քայլափոխին նրան խոցում էր ժողովրդի ընկրճված վիճակը, ցավ պատճառում: Առավոտյան թմրությունը տեղի տվեց հուզումնալից կորովի: Մարդկային էության մեջ նման պահերին ինչ-որ արտակարգ ուժեր են հայտնաբերվում, գուցե և շինծու:

Ֆոքրիկ երեխաներն անզուսպ աղմկում էին: Կոկորդով մեկ ճշում էին, ջղածգվում, գլորվում դետին: Երևի, նրանց փոքրիկ, ուռած փորերը քառցից գալարվում էին: Զայրացած մայրերը ցնցում էին նրանց, ծեծում, քանի որ հանգստացնելու ուրիշ միջոց չկար: Գոռգոռոցներն ու կշտամբանքները հետզհետե ուժգնանում էին: Սրբազան արարողությունը հավանաբար խանգարվելու էր, քանի որ ժխորն անհնարին էր դարձնում գոհաբանությունն ու աղոթքը: Ոչ միայն երեխաներն էին իրենց անհանգիստ պահում, այլև մեծահասակների մի մասը: Դրանք ծեր մարդիկ էին, մեզ ծանոթ «մանր հողատերերը», որոնք անկապ-անկապ խոսում էին, փոխանակ պատկառանքով լռեին, երբ իրենց մոտով դեպի խորանն էր քայլում վարդապետը: Այդ բանը նկատելով, Տեր-Հայկազունը եզրակացրեց, որ սովին ուղեկցում է ներքին քայքայումը: «Լավ է, մտածեց նա, որ զինվորները ժողովի չեն եկել: Քանի դեռ ռազմիկները հաստատակամ կանգնած են, ամեն ինչ կորած չէ»: Այս խորհրդածությունից հանդարտված՝ նա գլուխը բարձրացրեց և մի վայրկյան քարացավ: Սա ի՞նչ է նշանակում: Զինված մարդիկ էլ կային՝ առանձին-առանձին կամ խմբված: Բոլոր դեպքերում եկել էին հակառակ Գաբրիել Բագրատյանի ցանկություն: Ո՞վ էր այդ մարդկանց խրամատներից ուղարկել այստեղ: Քանի որ կանայք, օրվա առաջին կեսի թմրությունը հաղթահարելուց հետո, պատարագի առթիվ հագել էին իրենց տոնական զգեստները, կապել նախշուն գլխաշորերը և կախել փայլիլուն դրամազարդերը, ռազմիկների գոյացրած գորշ կետերը ձուլվում էին բազմության ընդհանուր ֆոնին: Երբ Տեր-Հայկազունը նորից նայեց, համոզվեց, որ դրանք ոչ թե մոտակա հատվածների զինվորներն են, այլ Հարավաբերդից եկած դասալիքները, այն էլ հեռավոր սահմանագլխին ծառայող ոչ տեղացի տղաները, որոնց անունները ծխամատյանում չկային: Դրանք, բարեբախտաբար, հազվադեպ էին զաղթակայան գալիս, իսկ պատարագի ժամանակ երբեք չէին երևում: Մի՞թե այդ մարդիկ միանգամից դարձան աստվածավախ: Տեր-Հայկազունը գլուխը դարձրեց դեպի աջ, կառավարչատան կողմը: Որտե՞ղ էր պահակախումբը: Ա՛խ, այո՛, Բագրատյանը բոլորին, նույնիսկ պահեստայիններից շատերին ուղարկել էր խրամատները: Վարդապետի միտքը կայծակեց: Արդյոք որևէ պատրվակով էտ չդառնա՞, չհետաձգի՞ արարողությունը: Պետք է մարդ ուղարկել Գաբրիելին կանչելու, պետք է հայտնել մոխթարներին, ապահովության միջոցներ ձեռք առնել... Հակառակ այս խորհրդածություններին, նա շարունակեց առաջ գնալ, բայց ավելի դանդաղ, ավելի վարանոտ քայլերով:

խորանի մոտ խիտ շարքով կանգնած էին հեղափոխական, նշանավոր բնականությունների անդամները, չուխարներն իրենց կանանց ու գուստրեների հետ, պատվարժան ծերունիների բազմությունը՝ նույն կարգով, ինչպես հովտում ապրած ժամանակ, եկեղեցում։ Ավագների խորհրդի ներկայացուցիչներից քչերն էին երևում։ Բժիշկ Ալթունին, որն իր ազատամտությունը երբեք ցույց չէր տալիս, հիվանդանոցից գալ չէր կարող։ Տեր-Հայկազունը հայացքով ապարդյուն որոնեց պատվելի Արամին։ Ուռուցիչ Շատախյանի բացակայությունը հարգելի էր, քանի որ նա, էբրեկ ազավորների հրամանատար, պետք է մնար հյուսիսային խրամատում։ Ինչ վերաբերում է Բագրատյանին, նա խոստացել էր ճիշտ ժամին ներկա լինել պատարագին, բայց ինչ-որ պատճառով դեռևս ուշանում էր։ Երբ ծեր գյուղացիների շարքերը ետ-ետ գնացին հողերը թափորին ճանապարհ տալու, Տեր-Հայկազունի սիրտն ինչ-որ վտռ բան նախազգաց։ Սարգիս Կիլիկյանի և մի անծանոթի արանքում սեղմված էր Հրանտ Ոսկանյանը, իբրև կալանավոր։ Գաճաճը հուսահատ ծամածոց իր սև, մազակալած դեմքը, նշանացի նայեց վարդապետին, բերանն անզոր բացուխով արեց, ինչպես ցամաք նետված ձուկ։ Տեր-Հայկազունը մի պահ ուզեց կանգ առնել և վնդվածին խստությամբ հարցնել. «Ի՞նչ կա։ Ի՞նչ ես ուզում ասել, վարժապետ Ոսկանյան»։ Բայց շարունակեց առաջ գնալ։ Գլուխը գրեթե չէր բարձրացնում, առաջ էր շարժվում՝ հպատակվելով ինչ-որ ուժի, ավելի ճիշտ, ուժասպառության, որից առաջին անգամ Դավալքբի բարձունքներում սասանվեց նրա զորավոր կամքը։

Նենց այն վայրկյանին, երբ ոտքը դրեց խորանի սանդուղքին, հիշեց, որ Նոխուդյանի նամակը մոռացել է իր խոցում։ Այդ իրողությունը նրան խիստ շփոթության մատնեց։ Զէ՞ որ նա մտադիր էր օրհնությունից հետո կարդալ պատվելու նամակը, հայտնել, թե ինչ վախճան են գտել իրենց հայրենակիցները, դրանով իսկ հուսախաբ անել փախուստի կողմնակիցներին։ Մոռացված թուղթն ու վատ նախազգացումը վարդապետի վրա այնքան խորն ազդեցին, որ ահագին ժամանակ անցավ, մինչև նա սանդուղքով բարձրացավ խորանը։ Թիկունքում հավաքված բազմությունը կարծես պարզորոշ զգաց հողերակալների մտամոլորությունն ու անզորությունը, քանի որ մանկական ճիշերը, ընդհանուր անհանգստությունն ու անպատկառ շաղակրատանքը հետզհետե ավելի սանձարձակ բնույթ էին ստանում։ Մի՞թե այդ ամայացած սրտերը կարող էին բոցկտուլ բուռն խանդավառությամբ և ջերմեռանդ աղոթքով ագեկոչել աստծո հրաշագործությունը։

Տեր-Հայկազունը տառապանքով շրջվեց բազմության կողմը: Ահա և Գաբրիել Բագրատյանը: Հեասպառ եկավ, կանգնեց առաջին շարքում: Վարդապետը մի պահ թեթևություն զգաց: Դպրաց դասն արդեն ծոր տվեց շարականը: Այդ կարճատև ազատ պահին Տեր-Հայկազունն աչքերը փակեց, որ ի մի բերի մտքերը: Հրապարակով մեկ խուլ և հոգնարեկ ծավալվեցին երգի հնչյունները.

Զարուշական բազուկս եռ տարածեցեր ընդդեմ աստեղաց,
Հաստատեա՛ղբազուկս մեր կարողութեամբ,
Համբարձմամբ ձեռաց առ հեզ միջնորդի:

Իսմամբ թագ ի գլուխ պատեսցես զմիտս եւ զզգայաբանս,
Խաշանիշ ուրաքմամբ քստ Անառնի,
Մաղկեալ յոսկերի ի զարդ խորանին:

Բամից բոլորից տիրապես աստուածպետական
Նափոտապատ սիրով զմեզ զգեստաւորեցեր,
Քու՛մ սուրբ խորհրդոյդ յինել սպասաւոր:

Երգչաց դասը լուեց: Տեր-Հայկազունն իր առջև տեսավ սարկավազի մատուցած արծաթյա փոքրիկ տաշտակը: Վարդապետը մատները թաթախեց ջրի մեջ, բայց այնքան երկար պահեց, որ սարկավազը զարմանքով ետ քաշեց տաշտակը: Տեր-Հայկազունը կիսով չափ շրջվեց հասարակության կողմը և երիցս խաշակնքեց հավատացյալներին: Ապա կրկին դարձավ դեպի խորանը, բազկատարած կանգնեց: Այդ վայրկյանին Տեր-Հայկազունի էությունը բաժանվեց երկու մասի: Մի կեսը պատարագող վարդապետն էր և հինավուրց կարգով վարում էր արտակարգ արարողությունը, բաց չթողնելով շարականների այն հատվածները, որ պետք է երգեր ինքը: Մյուս կեսը բաղկացած էր մի քանի խավից: Դա մահու չափ ուժասպառ մի ռազմիկ էր և պետք է գերմարդկային ուժ գործադրեր, որպեսզի վարդապետը կարողանար կատարել իր պարտքը: Ամենից առաջ դա սեփական մարմնի դեմ երկրորդ Տեր-Հայկազունի մղած պայքարն էր: Արարողության յուրաքանչյուր բառի վրա այդ մարմինն ասում էր. «Մինչև այստեղ, ո՛չ ավելին: Մի՞թե չես տեսնում, որ գլխումս ոչ մի կաթիլ արյուն այլևս չկա: Մեկ-երկու րոպե հետո քեզ խայտառակ կանեմ. գետնատարած կընկնես զոհասեղանի առաջ»: Եթե խոչընդոտը միայն այդ մարմինը լիներ, ռազմիկը մի կերպ կտոկար: Սակայն մարմնի ետևվում բազմաթիվ նենգ թշնամիներ կային թաքնված: Դրանցից մեկն աճապարար էր և վարդապետի աչքի առաջ շարունակ այլափոխում էր սուրբ սպասքը: Արծաթյա մեծ աշտանակները դարձան ցցված սվիններ: Պատարագամատուցի գեղատիպ էջերից դուրս թռան ծխամատյանում

գրանցված հանգուցյալների անունները: Ամեն կողմից սպառնում էր կարմիր մատիտով նկարված մեծ խաչը: Երբ քամու հոսանքը, մերթ-ընդմերթ սաստկանալով սուլում էր, խորանի պատի վրա աղմկում էին շոր ճյուղերը, կատաղի պար էին սկսում թռչնած տերևները, անպատկառորեն իջնում մինչև տապանակը, մինչև ոսկեխաչ կազմով ավետարանը: Ամենուրեք թափթփված էին այդ շորացած, գորշացած տերևներ՝ առանձին-առանձին և շեղջերով: Պատարագողը՝ Տեր-Հայկազունը, հասավ սաղմոսին: Կարծես բոլորովին օտար ձայնով նա երգեց.

«Դատ արա ինձ, Աստուած, եւ իրաւ արա ինձ ի դատաստանի իմում»: Սարկավազը մեղմածոր արձագանքեց.

«Յազգէ որ ոչ է սուրբ, ի մարդոյ մեղաւորէ նենգաւորէ փրկեալիս»:

«Ընդէ՞ր մոռացար զիս: Ընդէ՞ր տրտում գնամ ես ի նեղել թշնամույ իմոյ»:

«Մտից առաջի սեղանոյ Աստուծոյ առ Աստուած, որ ուրախ առնէ զմանկութիւն իմ»:

Մինչ Տեր-Հայկազունը սարկավագի հետ անսխալ երգում էր այս երկարաշունչ սաղմոսը, երկրորդ Տեր-Հայկազունի աչքին միանգամայն անտանելի բաներ էին երևում: Ամենուրեք սփռված շոր տերևները բնավ էլ տերևներ չէին, այլ աստծո ոսոխների, եղեռնագործների կողմից զոհասեղանին շաղ տրված աննկարագրելի աղտեղություն, աղբ, կղկղանք: Ուրիշ բացատրություն տալ հնարավոր չէր: Մի՞թե երկինքը կարող էր նման աղտեղություն անձրևել: Տեր-Հայկազունն աչքերը դամել էր պատարագամատուցին, որպեսզի շտեմնի այդ սահմուկեցուցիչ սրբապըղծությունը: Սակայն մի՞թե ժողովուրդն այդ բանը չէր տեսնում: Այստեղ առաջին անգամ տեքստն աղավաղվեց: Սարկավագը երգեց.

«Ամենակալ Տէր Աստուած մեր, կեցցո՛ւ եւ ողորմեա՛ւ»:

Վարդապետը պետք է շարունակեր, բայց նա լուռ մնաց: Սարկավագը չոված աչքերով շրջվեց դեպի դպրաց դասը: Տեր-Հայկազունի ձայնը դարձյալ չսվեց: Սարկավագը մի քայլ առաջ եկավ և ականջին շնչաց. «Ի յարկի սրբութեան...»:

Տեր-Հայկազունը կարծես ոչինչ չէր լսում: Սարկավագը կիսաձայն և հուսահատված կրկնեց տողը.

«Ի յարկի սրբութեան եւ ի տեղւոջս...»:

Տեր-Հայկազունն սթափվեց.

«Ի յարկի սրբութեան եւ ի տեղւոջս փառաբանութեան, հրեշտակաց բնակարանիս եւ մարդկան քաւարանիս, առաջի աստուածընկալ եւ պայ-

ժառանգեալ սուրբ նշանացս եւ սուրբ սեղանոյս խոնարհեալ երկիւղիւ երկիրպագանեմք...»:

Վարդապետը ծանր էր շնչում: Վեղարի տակից քրտինք էր հոսում, թրջում ճակատն ու ծոծրակը: Սիրա չէր անում սրբել: Այդ պահին նրա քիչկուռքից լսվեց դարպակոտ Ասայանի ունգային սուր ձայնը.

«Յայս յարկ նուիրանաց ուխտի Տեառն տաճարիս, ժողովեալքս աստանօր ի խորհուրդ պաշտման...»:

Ամբարտաւան և սնափառ Ասայանի ձայնը Տեր-Հայկազունի վրա աղղեց ավելի, քան երբեք: «Այժմ օձիքս ազատեմ մարդկանցից», — մտածեց նա: Նույն վայրկյանին փոքր-ինչ հանդարտվեց քունքերի ճնշումը: «Թեքեա դիմանամ: Զորավի՛գ եղիր ինձ, Քրիստո՛ս»: Պատարագողը սարսափահար աչքերով նայեց խորանի խաչելությանը: Նրա էության բաղադրիչ մասերից մեկը՝ երկրորդ Տեր-Հայկազունը, նախազգուշացրեց. «Շատ առաջ մի՛ նայիր»: Բայց հենց այդ նախազգուշացման պատճառով նա նայեց առաջ, դեպի տոսախի ճուղերից պատրաստված բարձր պատը, որով շրջափակվում էր խորանը: Այնտեղ, շրջանակի սյանը հենված, կանգնել էր ինչ-որ մեկը: Զեռքերը խաչել էր կրծքին, իսկ բերանին ծխում էր գլանակը: Անլո՛ւր լրբություն: Տեր-Հայկազունը կուլ տվեց աղաղակը: Երբ նորից նայեց, այդ մարդն այլևս Սարգիս Կիլիկյանը չէր, որից նողկում էր և որին օրեր առաջ շղթայակալ էր արել: Երբեմն դա կարծես ոչ ոք էլ չէր: Պատն ամայի էր, քարացած: Այնուհետև Ռուսը կրկին հայտնվեց, զանազան մարդկանց կերպարանքներ ընդունեց: Նույնիսկ մի անգամ թվաց, թե դա հանգուցյալ Գրիգորն է: Ի վերջո, դարձավ պատարագի հանդերձանքներ հագած քահանա: Սկզբում Տեր-Հայկազունին ծիծաղելի թվաց, որ այդ հոգևորականը կարող է ինքը լինել: Բայց ինքը չէր, քանի որ զինվորականի բրդյա փափախ չէր կրում, այլ ոսկեդրվագ վեղար:

«Օ ր հ ն ու թ իւ ն եւ փ ա ո ը Հ օ Ր եւ Ո Ր դւ ո յ եւ Հ ո գււ ո յ ն Ս Ր բ ո յ...»:

Այլևս չշարունակեց: Պատի մոտ կանգնած մարդու և նրա միջև բեկբեկվում էր սեփական ձայնը, ետ դառնում, մխրճվում իր լսողության մեջ. «Ի՞նչ ես օրը ցերեկով ձեռնածություն անում: Ինչի՞ համար է այս պատարագը»:

Տեր-Հայկազունը հայացքով հետևում էր խնկի վեր բարձրացող ամպերին: Բայց դիմացի մարդու կերպարանքն ու ձայնը նրանից պոկ չէին գալիս. «Ի՞նչ սատանա պետք է լինի այն աստվածը, որն իր բարեպաշտ հայ ազգի գլխին այսպիսի տարի բերեց...»:

Տեր-Հայկազունը, ըստ օրինաց, սկսեց իրիկնային ժամերգությունը.
«Սո՛ւրբ Աստուած, սո՛ւրբ եւ հզօր, սո՛ւրբ եւ անմահ, ողորմեա՛ մեզ: Պահեա՛ զմեզ ի փոքր ձեռքէն է եւ յամենայն նեւտից»:

Այս խոսքերին պատասխանեց ոչ թե Կիլիկյանը, այլ ներսում հնչող ձայնը.

«Զե՛ս հավատում, բոլորովին էլ չե՛ս հավատում հրաշքին: Համոզված ես, որ վաղը Դամաշքը կծածկվի շորսուկես հազար հայերի դիակներով»:

Սարկավազը Տեր-Հայկազունին մեկնեց բուրվառը, որպեսզի նա, սովորության համաձայն, խնկարկի ժողովրդին: Տեր-Հայկազունը հանկարծ տռչորվեց ծարավից: Անմիտ, անտեղի զգացում: Պատի վրա ոչ ոք այլևս հենված չէր: Սակայն ձայնը առաջվա պես մոտ էր. «Դու ինձ ուզում ես սպանել: Սպանիր, եթե այդքան քաջություն ունես»:

Բուրվառը վարդապետի ձեռքից զնգոցով ընկավ տախտակամածին: Այդ վայրկյանին հայտնվեց մի նոր Տեր-Հայկազուն: Բարբարոսական աղաղակով նա ձեռքն առավ արծաթյա ծանր աշտանակներից մեկը, թափահարեց իր գլխավերևում: Բայց ոչ թե իր թշնամու պատին հենված տեսիլքի վրա հարձակվեց, այլ նետվեց բազմության մեջ:

Եթե չլինեին Տեր-Հայկազունի մոտ քաղցից առաջացած մղձավանջըն ու դայրույթի նոպան, խոռվություն հավանաբար չլիներ: Հարավաբերդի դասալիքները, մեծ մասամբ հայորդիներ, պատկառանքով ու երկուղածությամբ կանգնած էին խորանի առաջ: Երկարամազն իր խմբով հարձակման պատրաստ սպասում էր կառավարչատան մոտակայքում: Երբ խորանի հրապարակում իրարանցում սկսվեց, երկարամազին թվաց, թե դա ցանկալի ազդանշանն է: Տասը հոգի սկսեցին անկանոն կրակել խառնաշփոթություն առաջացնելու և սարսափ տարածելու նպատակով: Մյուսները դուռը ջարդեցին, մի քանի վայրկյանում գտան զինամթերքի արկղերը և դուրս բերին: Իսկ այն, ինչ տեղի ունեցավ խորանի սանդուղքի մոտ, կատարվեց այնքան արագ, ինչպես կարող է կատարվել միայն երազում: Ո՛չ մուխթարները գլխի ընկան, թե ինչ պատահեց, ոչ էլ նույնիսկ Գաբրիել Բագրատյանը: Այստեղ երազայինն ավելի էական դեր խաղաց, քան արագությունը, քանի որ ամբողջ ղեկը տևեց երկու ռոպեից ոչ ավելի: Դրանք, իհարկե, սովորական ռոպեներ չէին. կարծես եկան ու անցան ժամանակի ինչ-որ արտասովոր ուղեծրով:

Երբ Տեր-Հայկազունը, աշտանակը գլխավերևում թափահարելով,

նետվեց հավատացյալների բազմութեան մեջ, բոլորը ետ փախան: Գարբիւլ տեսաւ, թե վարդապետը ինչպես է մղվում դեպի դասալիքների խումբը: Ինքն էլ չհասկացաւ, թե այդ խաժամութիւն ով է հրավիրել պատարագի կամ ժողովի: Թվում էր, թե Տեր-Հայկազունը որոշակի մարդու է փնտրում: Բայց հետեւյալ վայրկյանին նրան շրջապատեցին մի խումբ ղինված մարդիկ: Աշտանակը ձեռքից խլեցին, գոռգոռալով դեմ-դեմ քաշքշեցին և, ի վերջո, վայր տապալեցին: Այժմ կրակոցները լավեցին բազմութեան թիկունքից: Հրապարակում հավաքվածները սարսափահար աղաղակեցին, իրար անցան: Մուխթարներն իրենց կանանց հետ լեղապատառ փախան: Բագրատյանը, առաջ պարզելով ատրճանակը, նետվեց Տեր-Հայկազունին ազատելու, բայց դասալիքներից մեկը ետևից վրահասաւ, հրացանի խզակով կատաղորեն հարվածեց: Գաբրիւլը ցած փռվեց: Եթե լայնեզր գլխարկը գլխին չլինէր, հարվածը նրա կյանքին վերջ կտար: Գլխարկը ճապաղվեց դեմքի վրա, թուլացնելով մահացու հարվածը: Գաբրիւլը վերք չստացաւ, բայց կորցրեց գիտակցութիւնը:

Մինչ այդ Տեր-Հայկազունին մյուս դասալիքները պարաններով ամուր կապեցին խորանի անկյունային սյունիքից մեկին, որը հողի մեջ շատ խորն էր թաղված: Վարդապետն անմոռն շարժւում էր, զարմանալի դիմադրութիւն ցույց տալիս: Եթե դաշույնը մոտ լինէր, որը սովորաբար պահում էր պարեւոտի գրպանում, ապա ոճրագործներից գոնե մեկի բանը բուրդ կաներ:

Մուխթարները հեռվում կանգնած հետո էին, սարսափից դողում: Բոլորն էլ քաղցից ուժասպառ ծերացած մարդիկ էին: Նրանք չէին կարող վարդապետին օգնել: Ի վիճակի չէին պաշտպանելու նույնիսկ իրենց: Կանայք ու դուստրերն անմարդկային աղաղակներով ջանում էին նրանց ետ քաշել: Բազմութիւնը դեռևս ուշքի չէր եկել: Հրացանային կրակոցներից կիսախելագար եղած մարդիկ նետվեցին դեպի խորանը: Բայց քանի որ առաջին շարքերը նույն պահին ետ դարձան, ծայր առավ սարսափելի մի քաոս, իրար բախվող մարմինների անկանոն մի հորձանք, պոռթկացին զարհուրանքի և ցավի աղաղակներ: Ամիսներով կնոջ երես շտեսած սանձարձակ ստահակները ձկնկուլների պես նետվեցին դեպի խառնաշփոթ բազմութիւնը, կեղտոտ ձեռքերով կառչեցին կանանցից ու աղջիկներից: Աղիողորմ ճչացող զոհերի վրայից քաշում, պատառոտելով հանում էին տոնական զգեստներն ու զարդարանքները: Մի այլ, առավել շրջահայաց խումբ գրոհեց դեպի խրճիթները՝ խեղճ ու կրակ բնակիչներին կողոպտելու: Այդ ամենն այնքան զարհուրելի էր, որ դասալիքների բարբարոսութիւնը կարելի էր մեկնաբանել միայն իբրև

կատաղության նոպա, իբրև ժողովրդի հոգեվարքային ցնցում, ժողովուրդ, որի յուրաքանչյուր նյարդը առանձին-առանձին կտրատել էր այդ ցնդի թշնամին: Համենայն դեպս մխիթարականն այն էր, որ ստահակների մեծամասնությունը շարագործությունը չէր մասնակցում, մնում էր հանդիսատեսի, անտարբեր դիտողի դերում:

Մինչ այս, մինչ այն ի հայտ եկան դիմադրության առաջին նշանները: Գաղթականի բնակիչներից ոմանք, որոնք դեռ լրիվ ուժասպառ չէին եղել, բռնցքներով հաշիվ էին տեսնում իրենց ձեռքն ընկած դասալիքների հետ: Ավազակներին զինաթափ էին անում, վայր գլորում, ոտքերով տրորում: Ավելի համարձակներն առաջ նետվեցին Տեր-Հայկազունին ազատելու: Մեկ-երկու րոպե ևս, և գուցե անլուր արյունահեղություն սկսվեր, քանի որ բնակիչների թվական գերակշռությունից ահաբեկված դասալիքներն արդեն պատրաստ էին պահել հրացանները: Սակայն քմահաճ ճակատագիրն այս անգամ ևս միջամտեց: Ինչպես վերջին օրերին հաճախ էր պատահում, քամին հանկարծ ուղղությունը փոխեց: Հրապարակում հալարվեց պտուտահողմը: Քանի որ ոչ ոք այլևս խորանը չէր հսկում, փայտե երկու աշտանակ ու մի ծաղկաման շուռ եկան, զոհասեղանից վայր գլորվեցին:

Տեր-Հայկազունը դեռևս լուռ մաքառում էր հաստ պարանների դեմ, որոնցով ինքը կապկպված էր: Երբեմն-երբեմն անշարժանում էր՝ ուժ հավաքելու համար: Ամեն հարվածից օրորվում էր շինվածքը: Վարդապետն իր արնակալած աչքերով որոնում էր սարկավազներին, դպիրներին, Ասայանին, ժամկոչին: Բայց սրանք բոլորն էլ չքացել էին կամ չէին համարձակվում մոտենալ շղթայակապ հովվապետին: Չէ՞ որ Տեր-Հայկազունին հսկում էին մի խումբ դասալիքներ, որպեսզի մյուսները հանգիստ կողոպտեին զինապահեստը:

Խորանի մոտ խմբված ստահակների հետ էր նաև Սարգիս Կիլիկյանը: Հետաքրքրությամբ նայում էր վարդապետին, հետևում նրա ազատվելու ապարդյուն ջանքերին: Նայում էր այնպես, կարծես ինքը մազաչափ անգամ հաղորդակից չէր անցուղարձին և եղելությունը դիտում էր միայն հետաքրքրությունից դրդված: Քիչ հետո մուսը դանդաղաբալ հեռացավ: Դասալիքը ձանձրությանից կուչ եկած թիկունքով կարծես ասում էր. «Հերիք է ինչքան նայեցի: Իսկական ժամանակն է»:

Կիլիկյանը նոր էր հեռացել, երբ տեղի ունեցավ հրեշավոր աղետը: Քանի որ դասալիքի հեռանալն ու դժբախտությունը տեղի ունեցան միաժամանակ, Տեր-Հայկազունը հետազայում խորանը հրդեհելու մեջ մեղադրում էր Կիլիկյանին: Իրականում մուսն անցավ սանդուղքի մոտով

և նույնիսկ չնայեց ճյուղաշեն պատին, որը երեք քայլ հեռավորության վրա էր:

Սկզբում շոր փայտից ու ճյուղերից պատրաստված պատը թույլ ճարձատեց, բայց հանկարծ բոցն ուժեղացավ, վեր նետվեց պատի կրկնակի բարձրությամբ: Մովսիսն քամուց խակույն թեքվեց դեպի աջ: Հրեղեն լեզուները դրոշների պես ծածանվելով առաջ նետվեցին, հասան մոտակա խրճիթին: Դա Թովմաս Քերուսյանի փառահեղ տունն էր, որի դռանը դրված էր «թաղապետարան»: Այստեղ կրակը փոքր-ինչ դանդաղեց, կարծես խղճի խայթ զգաց: Բայց երբ խրճիթի ճյուղածածկ կտուրը մի բանի բոցեում բոցերի մեջ կորավ, հրդեհը կրկին անզուսպ թափով առաջ սլացավ: Շուտով բոլոր խրճիթներից հրեղեն խրճեր էին դուրս նետվում: Դա մեծ քաղաքի զբոսայգում վառվող լույսերի շղթա էր հիշեցնում: Ստահակ դասալիքները, ըստ երևույթին, կրակի բաղմամբիվ օջախներ էին ստեղծել, որպեսզի վիթխարածավալ հրդեհով շփոթության մատնեին ժողովրդին, անհնարին դարձնեին իրենց հետապնդումը: Հրեղեն դրոշը փողփողաց նաև կառավարչատան վերևում: Բայց սկզբից եեթ պարզ էր, որ հրդեհը՝ այդ անցանկալի հյուրը, փոխում է ուղղությունը, հեռանում Քաղաքաձորից:

Երբ խորանի ճյուղաշեն պատը բռնկվեց, բաղմունքունը ումբի պես պայթեց: Ոչ ոք այլևս չէր մտածում ո՛չ ոճրագործների, ո՛չ խորանի, ո՛չ պարաններով կապկպված վարդապետի, ո՛չ էլ հնարավոր զոհերի մասին: Մարդիկ ինչ-որ օտարոտի, գրեթե վրնջուն հիշեցնող աղաղակներով նետվեցին դեպի խրճիթները: Ամեն ինչ կորչելու էր, քանի որ հրդեհը հանգցնելու ոչ մի միջոց չկար: Ո՞վ կարող էր հրդեհի առաջն առնել: Պետք էր փրկել ամենակարևորը՝ վերմակները, ներքնակները, խսիրները, նաև ձեռքի գործիքները՝ տուն ու տեղից մնացած հիշատակները, այն ամենը, ինչ հարկավոր էր ապրելու համար, ինչ հայրենի հովտից դժվարությամբ բարձրացրել էին գաղթական: Դրանք հիշատակներ էին, որ մարդկանց պետք է ուղեկցեին մինչև գերեզման: Սեփականության և կյանքի զգացողությունն այդ պահին այնքան միաձուլվ էր, որ հասարակության ամեն անգամ ջանում էր մի բան փրկել: Ոչ ոքի մշտքով չէր անցնում այս պարզ ճշմարտությունը. «Ինչո՞ւ իզուր շարժարվեմ: Ի՞նչ օգուտ՝ կա թե չկա այս հնոտիքը: Ավելի լավ կլինի, եթե հանգիստ նստեմ, նայեմ հրդեհին»: Բայց ո՛չ: Մովսիսյաններն ու հարուստ տնատերերը, այն գողգոջուն ծերունիները, որոնք սարսափից մեխվել էին իրենց տեղում և չէին համարձակվում Տեր-Հայկազունին օգնել, հանկարծ ուժ ստացան: Նրանց փողերն էին այրվում, խնամքով ծալված թղթա-

գրամեն՝րը, որոնք խրճիթների անկյուններում, ներքնակների տակ պահված՝ այժմ անօգնական սպասում էին իրենց փրկարարներին: Փողը փող է՝ դառը քրտինքով վաւատակած, սրբորեն պահպանված: Պետք էր փրկել, թեկուզ և կյանքի տվյալ պայմաններում դա էական ոչ մի նշանակութուն չուներ: Ծերունիները կանանց ու դուստրերի հետ գլխապատառ վաղեցին դեպի իրենց խրճիթները: Քեբուտյանն ու նրա մերձավորները վաղուց արդեն արիաբար պաշարել էին բոցկտացող «թաղապետարանը»:

Հապա Տեր-Հայկազունը... Է՛հ, երեի մեկնումեկն արդեն աղատել է:

Եվս կատաղի մի փորձ, ապա վարդապետն անձնատուր եղավ իր ճակատագրին: Կաննիս կոշտ պարանները պատարագի հանդերձանքի կարծր մետաքսը կտրատել, մտել էին թևերի ու կրծքի մաշկի մեջ: Սառը քրտինքը հոսում էր մեջքն ի վար, Հրո ճարակ դարձած պատի վրայից բոցավառ ճյուղեր էին թռչում դեպի խորանը, որն արդեն տեղ-տեղ սկսել էր բռնկվել: Երբեմն-երբեմն կայծեր էին նետվում նաև շղթայված վարդապետի կողմը: Բեղերն ու մորուքն արդեն խանձվել էին: Խորանի ծանր Վարագույրը բռնկվեց: Պարանն իսկույն կտրվեց, և վարագույրը, իբրև կրակի հսկայական մի շեղջ, փուլ եկավ սանդուղքի վրա:

Ի՞նչ տարօրինակ բան. հրապարակը դատարկ էր: Ընտանիքները գոռոռալով ոստոստում էին այրվող խրճիթների շուրջը: Օգնության կանչել չարժեր: Եթե մի քահանա շղթայված է խորանի սյանը և մարտիրոսաբար նահատակվում է, ապա նա, հանդերձյալ աշխարհի փոխարեն, իր մեղքերն արդեն քաղում է այս աշխարհում:

Հրեզեն մտրակը շառաչեց Տեր-Հայկազունու կողքին: Երանի՜ թե նրան սպանողները թուրքեր լինեին, ո՛չ թե հայորդիներ, ո՛չ թե հարազատ ժողովուրդը:

— Ա՛խ, շնե՛ր, շնե՛ր, վայրենի՛ շներ...

Այս բառերը վարդապետի կոկորդից պոռթկացին անպիտի կատաղությամբ, որ քիչ մնաց խեղճի գլուխը պայթել: Ոտքերը պրկեց, գոռոռալով ավելի ձգեց իր շղթաները, ինչպես ծանրաբեռ սայլին լծված գրաստ: Տների առաջ մարդիկ հուսահատ աղաղակում էին, բայց երբ հրապարակով մեկ թնդաց Տեր-Հայկազունի կատաղի գոռոցը՝ «Շնե՛ր, շնե՛ր», ապա շահախնդրութունից բթացածները մի մարդու պես նետվեցին դեպի խորանը՝ վարդապետին ազատելու: Դեռևս տեղ չէին հասել, երբ այրվող սյուները տեղի տվին, խորանը փուլ եկավ, տախտակները նոր ուժով բոցավառվեցին, և վարդապետը վայր գլորվեց: Մարդիկ նրան

բարձրացրին, արագ-արագ կտրատեցին պարանները: Տեր-Հայկազունը մի քանի քայլ արեց, բայց իսկույն ուշագնաց ընկավ:

Բժիշկ Ալթունին վրա հասավ այն պահին, երբ մի քանի ծերունիներ ու կանայք ուզում էին օգնություն ցույց տալ անզգա փուլած Բագրատյանին: Զարկերակը բռնելուց առաջ տեսավ, որ Գաբրիելը մեռած չէ: Բժիշկը թառանչ արձակելով նստեց և գետնին տարածված հրամանատարի գլուխը գիրկն առավ: Զգուշորեն դուրս քաշեց ծղոտե գլխարկը, որը խզակոթի հարվածից ցած էր իջել, ծածկել նույնիսկ աչքերը: Գլխարկը հանելուն պես Գաբրիելն աչքերը բացեց: Նրան թվաց, թե քնով է անցել: Չէ՞ որ ամեն ինչ անհավատալիորեն արագ կատարվեց, ժամանակի հասկացողության հետ ոչ մի կերպ չառնչվող կարճ ժամանակամիջոցում: Հետզհետե զգաց իր գլխի այրող ծանրությունը: Բժիշկն զգուշորեն շոյեց գլխի մաշկը: Արյան ոչ մի հետք: Միայն մի մեծ ուռուցք: Բայց գուցե հարվածից ներսում որևէ երա՞կ է պայթել: Բժիշկ Ալթունին քնքշանքով տվեց Գաբրիելի անունը: Սա թերահավատությանը շուրջը նայեց, ժպտաց: Ոչինչ չէր հասկանում: Զորս կողմ այրվում էին խրճիթները: Կառավարչատունն ահռելի բոցերի մեջ էր: Դե, իհարկե, դեղագործի գրադարանը բավականաչափ սնունդ էր տվել հրդեհին: Մարդիկ լաց ու կոծով քարշ էին տալիս վերմակներ ու սավաններ, դես-դեն էին վազվզում, էրենք էլ չիմանալով, թե ուր: Վերջապես, դեպի փուլված և բոցերի մեջ կորած խորանը վազեցին գյուղական քահանաներն ու դպիրները՝ սրբազան սպասքը, ավետարանն ու պատարագամատուցը փրկելու: Բոլորն էլ դեռևս ծիսային հանդերձանքներ էին կրում:

Գաբրիելը փոքրիկ երեխայի պես գլուխը դրել էր ծերունի բժշկի գոգին: Տեսարանը սրտաշարժ էր, բայց թե դա ի՞նչ էր նշանակում: Մի քանի քայլ հեռու ընկած էր Տեր-Հայկազունը: Յողոնօլուքի գրասենյակի բարտուղարը թասով ջուր էր մեկնում նրան: Վարդապետի կուրծքը բաց էր: Ինչ-որ պառավ կին թաց շոր էր քսում հոգևոր հոր մարմնին, փորձում ուշքի բերել: Գաբրիելն անսահման զարմանքով նայեց ծեր բժշկին.

— Այս ի՞նչ է պատահել...

Ալթունին քմծիծաղ տվեց.

— Երանի՜ թե իմանայի, զավա՛կս...

Եվ նա իր գորշ, կնճռոտված ձեռքերով քնքշորեն շոյեց սթափված Գաբրիելի դեմքը.

— Համենայն դեպս քեզ ոչինչ չի պատահել: Դա հաստատ գիտեմ: Բագրատյանը ոտքի թռավ: Հիշողությունը դանդաղ վերականգնվեց: Բուժ գինովությունից դեռևս լիովին չսթափված՝ հարցրեց.

— Ո՞վ հարձակում գործեց... ինքե՞նք աբխեզ... Հիստու Քրիստոս...
Հարավարե՞րդը... Ամեն ինչ արդեն կորած է...

Տեր-Հայկազունը նույնպես տեղից կիսով չափ բարձրացավ։ Նրա
ձայնը, նույնպես գեհնովության խորքերից հնչեց պարզ ու հաստատուն։

— Ո՞չ գեռես...

Բագրատյանը ոչինչ չլսեց։ Կրակն այնպես էր ճարճատում, այնպես
էր շառաշում, որ մարդ չէր լսում նույնիսկ սեփական ձայնը։ Հրդեհը
քայլ առ քայլ լսփում էր խրճիթները, շարժվում առաջ։ Քաղաքածորի եզ-
րին գտնվող ծառախմբերը ևս բոցերի մեջ էին։ Հետզհետե ավելի ու ավել-
ի մեծ թվով քննադատներ, իրենց փրկած գույքն առած, հավաքվում էին
խորանի հրապարակում, սպասում ուղղություն և նպատակ ցույց տվող
կարգադրության։ Կանանցից մի քանիսը վերջին ճիգ ու ջանքը գործի
դնելով, խրճիթներից դուրս էին բերել իրենց կարի մեքենաները։ Բոլորը
հայացքով որոնում էին գլխավոր հրամանատարին։ Բայց սա չէր երևում։
Գաբրիելը Տեր-Հայկազունի պես գեռես կիսաքուն վիճակում, շփոթված
նայում էր շուրջը։ Պետրոս Ալթունին հաշվից դուրս էր. ի՞նչ կարող էր
անել խեղճ ծերունին։ Ոչ մի գլուղապետ և ուսուցիչ չէր երևում։ Բոլորն
էլ զբաղված էին իրենց սեփականությունը փրկելով։ Լավ էր, որ (թեկուզ
բավական ուշացումով) օգնության եկան Հյուսիսային լեռնաթամբից։
Թե իրադարձությունն ինչ ահավոր արագությամբ տեղի ունեցավ, թե
Տեր-Հայկազունի նուպայից մինչև այս պահը որքան քիչ ժամանակ ան-
ցավ, դրա ապացույցն այն էր, որ մինչև Ավագյանն իր վեց տասնյակ-
ներով տեղ հասավ, ամեն ինչ արդեն վերջացել էր։ Դասալիքների կրա-
կոցները լսելուն պես, Չաուշ Նուրհանը նրան անհապաղ օգնության էր
ուղարկել։ Ավագյանը նետվեց դեպի Գաբրիելը։

— Պարո՛ն, վիրավորված եք... Հիստու Քրիստոս, այս ի՞նչ օրն
եք քնկել... Խոսեցե՛ք ի սե՛ր աստծո...

Բայց Գաբրիել Բագրատյանը ոչինչ չասաց։ Փռվելու քայլերով ան-
ցավ վառվող խորանի մոտով, անցավ հրապարակը, Քաղաքածորից դուրս
եկավ, սկսեց վազել և, ի վերջո, կանգ առավ մի փոքրիկ բարձունքի
վրա։ Ավագյանն անխոս հետևում էր։ Գաբրիելը խստադեմ առաջ նայեց,
լարեց լսողությունը, որ հրդեհի շառաշի տակ կարողանա կողմնակի
ձայներ լսել։ Հարավից երկար ու ձիգ ճարճատյուն լսվեց։ Կարծես զըն-
դացիր էին կրակում։ Ահա, նորից։ Բայց դա գուցե պատրանք էր, քանի
որ գլուխը ցավից պայթում էր։

Գրութիւն մը



րիտասարդ սպային հաջողվեց գլուխ բերել դժվարին գործը: Իհարկե, նա հեռախոսային գիծն անցկացրեց ոչ թե մինչև Բագրատյանի ամառանոցը (այդքան հեռախոսալար չունեի նույնիսկ ամբողջ շորրորդ բանակը), այլ Հաբասթե գյուղից մինչև լեռան ստորոտը, մինչև Հարավաբերդից մոտ չորս հարյուր ոտնաչափ հեռավորության վրա գտնվող դիրքերը: Եթե նկատի ունենանք ժայռոտ տեղանքի հարուցած դժվարությունները, ինչպես նաև զորախմբի անկանոն դասավորությունը, ապա դա ակնառու հաջողություն էր:

Գեներալ Ալի Ռեզա բեյը կեսօրից հետո, դամլաջրբլիների ուշադրությունը չգրավելու նպատակով քաղաքացիական շորեր հագած՝ անձամբ ճանապարհ ընկավ դեպի Հաբասթե:

Արեւը նոր էր մայր մտել, երբ սեղանի վրա հեռախոսի խղճուկ ապարատն սկսեց ծնգծնգալ: Ահազին ժամանակ անցավ, տեխնիկական զանազան բարդ հարցեր լուծվեցին, մինչև, վերջապես, հեռախոսային գծի մյուս ծայրին պարզվեց յուզբաշու ձայնը: Դա շատ հստակ ձայն էր, որի մեջ ակնհայտ զգացվում էր սպայի հպարտ գոհունակությունը.

— Պարո՛ն գեներալ, խոնարհաբար զեկուցում եմ, որ լեռը գրավել ենք:

Ալի Ռեզա բեյը ծալովի բազկաթոռին թիկնած՝ չժխող, չխմող մարդու պայծառ հայացքով լսափողը սեղմել էր ականջին.

— Ինչպե՞ս թե լեռը, յուզբաշի: Նկատի ունեք լեռան հարավային ե՞զրը:

— Զիշտ այդպես, էֆենդի՛, լեռան հարավային եզրը:

— Շնորհակալ եմ: Կորուստներ ունե՞ք:

— Ո՛չ մի կորուստ. ո՛չ մի մարդ չի վնասվել:

— Իսկ քանի՞ զերի եք բռնել, յուզբաշի:

Նորից տեխնիկական ինչ-որ խաթարում տեղի ունեցավ: Գեներալը սրաթափանց հայացքով նայեց հեռախոսը տեղադրող սպային: Սակայն շուտով կրկին հնչեց յուզբաշու ձայնը, այս անգամ փոքր-ինչ անվճռականորեն.

— Ես ոչ մի գերի չեմ բռնել: Հակառակորդի խրամատները դատարկ էին: Մենք այդ բանը գիտեինք: Գրեթե դատարկ... Տասը հոգի էին, դրանցից էլ շորսը, կարծեմ, պատանիներ էին...

— Եվ ի՞նչ է պատահել այդ մարդկանց:

— Մերոնք սպանել են...

— Դիմադրության հանդիպելուց հետո՞:

— ...Առանց դիմադրության...

— Դա բավականաչափ նսեմացնում է ձեր հաջողությունը, յուզբաշի: Գերիները մեզ շատ ու շատ ավելորդ հոգսերից կազատեին:

Նույնիսկ դաշտային հեռախոսի կոպիտ լսափողի միջից զգացվեց յուզբաշու զայրույթը.

— Ես հրաման չեմ տվել:

Գեներալի անհույս սառնասրտությունը մնաց անփոփոխ.

— Իսկ դասավիճե՞նք:

— Մերոնք նրանց ցնցոտիներն են միայն գտել, ուրիշ ոչինչ:

— Այդպե՞ս: Ուրիշ ի՞նչ ունեք զեկուցելու, յուզբաշի:

— Հայերն իրենց ճամբարը կրակի են մատնել: Վիթխարի հրդեհ է սկսվել...

— Եվ դա ինչպե՞ս եք մեկնաբանում, յուզբաշի: Ի՞նչ պատճառներ եք տեսնում դրա տակ թաքնված:

Հնչեց կապիտանի ձայնը՝ վրեժխնդիր, խայթող.

— Իմ լուսաբանությունը կարևոր չէ: Պարոն գեներալն ավելի ճշգրիտ կ'ուսաբանի: Երևի գյաուրները հեռանալու են սարից... գիշերը...

Ալի Ռեզա բեյն իր գորշ ու դժգույն աչքերը մի պահ լուռ հառեց դեպի հեռուները, ապա հայտնեց իր տեսակետը.

— Հնարավոր է... Բայց նույնքան էլ հնարավոր է, որ դա որոգայթ է... Խռովարարների պարագլուխը մեր սպաներին արդեն շատ անգամ է դաս տվել... Գուցե և նա հարձակո՞ւմ է ծրագրել...

Այնուհետև գեներալը դիմեց իր շուրջը կանգնած պարոններին.

— Այս գիշեր հովտում պետք է պահակությունը խիստ ուժեղացնել: Լսափողի մեջ նորից հնչեց յուզբաշու անհամբեր ձայնը.

— Պարոն գնահերալ, խոնարհաբար խնդրում եմ հետագա գործողությունների հրաման տալ:

— Որքա՞ն են առաջ շարժվել ձեր վաշտերը:

— Երբորդ վաշտը և գնդացրային երկրորդ ջոկատը գրավել են մտաակա բարձունքը, որն իմ հրամանատարական կետից մոտ հինգ հարյուր քայլ է հեռու:

— Այստեղ, ներքևում, մենք գնդացրային կրակոցներ լսեցինք: Ի՞նչ է դա նշանակում:

— Միայն մի փոքրիկ ցույց...

— Այդ ցույցը վերին աստիճանի ավելորդ էր, վնասակար... Զորախմբերը պետք է մնան այնտեղ, որտեղ գտնվում են, և պետք է լավ պաշտպանվեն:

Հեռախոսային գծի մյուս ծայրից յուզբաշու ձայնը հնչեց գրեթե նենգորեն.

— Զորախմբերը մնում են այնտեղ, որտեղ գտնվում են: Խնդրում եմ գրավոր ուղարկեք Ձեր հրամանը, պարոն... Իսկ վա՞ղը:

— Արևածագից կես ժամ հետո հրետանին հյուսիսից կսկսի ուժեղ կոծել: Յուզբաշի, ձեր ժամացույցն ուղղեցեք իմ ժամացույցով... Այդպես... Արևածագից անմիջապես հետո ես կլինեմ Ձեզ մոտ, վերևում, և գործը կդեկլավարեմ հարավից: Վե՛րջ:

Էեռան բարձունքում գտնվող յուզբաշին ատամները կրճտացնելով դեն նետեց լսափողը.

— Կալի վրա է գալիս այդ տյօի կաթով ապրող փաշան: Հետո էլ Մուսա լեռան հաղթողի անուն պետք է հանի:

Գաբրիել Բագրատյանն անխոս վերադարձավ խորանի հրապարակը: Այդ կարճ ճանապարհն անցնելիս նա ջղաձգորեն բռնել էր Ավադյանի ձեռքը:

Հրդեհը շարունակ խորանում էր նեղլիկ փողոցների մեջ: Արևը նոր էր մայր մտել: Բայց Գաբրիելի շուրջը հետզհետե թանձրանում էր խավարը, չնայած շորս կողմը մոլեգնում էր հրդեհը: Խորանի ճյուղաշեն պատը վառվում ու չէր սպառվում: Սև, ողբալի կերպարանքները, սև ու ողբալի ձայները անհեթեթ պար էին բռնել հրապարակով մեկ: Գաբրիելի համար կյանքի նժարները տարուբերվում էին: Մի՞թե նա լիակատար իրավունք չուներ մի անգամ ես գետնատարած փռվելու, արդեն մեկընդմիշտ, որ այլևս ոչինչ, ոչի՞նչ չիմանար: Ստեփանը մեռած էր: Էլ ինչո՞ւ ամեն ինչ սկսեր նորից: Այնուհանդերձ, վաչրկյան առ վաչրկ-

յան նրա գլուխը՝ ցավերի տակ ճզմված այդ անոթը, լցվում էր ավելի ու ավելի պայծառ, ավելի կենսունակ խոհերով:

Տեր-Հայկազունը ևս սթափվել էր, ոտքի կանգնել: Նրա կատարած առաջին գործն այն եղավ, որ խնամքով մի տեղ հավաքեց, կարգի բերեց պատարագի պատահողություն՝ շապիկը, ուրարը և սուրբ սպասարկության մյուս բոլոր հանդերձանքները: Իր մերկությունը ծածկել էր ինչ-որ մեկի տված բարակ ծածկոցով: Մորուքի մի փունջը խանձվել էր, իսկ այտի վրա վերք էր գոյացել: Դեմքը բոլորովին փոխվել էր: Ներս ընկած այտերի ակնաքարային դեղնությունը խառնվել էր տենդային (կամ բարկություն) կրակի խոժոռ փայլը: Երբ նայեց Բագրատյանին, ոչ մի կերպ չկարողացավ հարմար բառեր գտնել:

Մինչ այդ մուխթարները ևս մտաբերեցին իրենց պարտականությունը, վազեմազ մոտեցան: Արդյոք բոցերի միջից կարողացա՞ն իրենց լիքը քսակներն ազատել, թե՞ ոչ, դա մնաց գաղտնիք: Համենայն դեպս բոլորն էլ, Թովմաս Քերուսյանի գլխավորությամբ, այդ բանը հերքեցին: Այդ օրհասական ժամին անգամ գլուղապետները ողբում էին իրենց կորցրած կայքն ու կարողությունը: Մերուինները հետզհետե նրանց շրջապատեցին, նոր թափ հաղորդելով մեծատունների անզուսպ վայնասունին: Ժողովուրդը հրաժարվել էր կրակի դեմ պայքարելուց: Նրա կամքի ուժը հազիվ բավականացներ աննպատակ իրարանցման համար, որն աստիճանաբար սկսում էր տեղի տալ: Չառւշ Նուրհանի ուղարկած տասնյակները ևս ոչինչ չկարողացան փրկել: Անտարբեր նայում էին կրակին, որն արդեն խրճիթների վրա դրսից չէր գրոհում, այլ, ընդհակառակը, ներսից էր դուրս նետվում: Ճյուղածածկ կտուրները ճարճատելով պոկվում էին, քամու հոսանքի հետ օդ բարձրացնում ցնցոտիներ ու զանազան հնոտիներ:

Շուտով մեծ հրապարակում կողք կողքի կուշ եկան գաղթականի բոլոր բնակիչները՝ կանայք, երեխաներ, ծերունիներ: Սովատանջ մարդիկ այլևս չէին շարժվում: Նրանց հողագույն դեմքերի վրա թրթռում էր հրացուլքը, բայց աչքերի մեջ անտարբերություն էր տիրում: Այդ պահին կարծես միայն մի ցանկություն ունեին. ո՞չ մի հրաման չսեւ, ո՞չ մի քայլ տեղից չշարժվել, ո՞չ մի գործ չանել: Ուզում էին կծկված նստել և մինչև վերջ ոչ մի դիմադրություն ցույց չտալ: Հասել էր այն պահը, երբ ստեղծված վիճակը կարելի էր անվանել ոչնչանալու «բավականություն»: Բայց ցամաքած մարմիններն ու հոգիները մի անգամ ևս խախտեցին մահվան հետ կնքած իրենց «հաճելի» դաշինքը:

Գաբրիել Բագրատյանը փակ աչքերով ի մի էր բերում իր հոգեւոր ուժերը: Այդ բանը տեղի ունեցավ գրեթե նրա կամքին հակառակ: Սկզբում նույնիսկ փորձեց խուսափել ցավ պատճառող լարումից, որը պետք էր մտքերը կենտրոնացնելու համար: Գլուխը կարծես արձագանք տվող հանքախորշ լինէր, որտեղից հառնող խորհրդածությունները ոչ թե Բագրատյանին էին պատկանում, այլ ծնվում էին դեռևս հովտում կայացրած վճռից՝ պաշտպանության գործը դեկավարել մինչև վերջին հնարավորությունը: Սեփական ես-ի գիտակցումը գրեթե լիովին մարել էր, սակայն ներսում կուտակվում էր անկաշառ մի ուժ. մի՞թե, իրոք, կորած է այդ վերջին հնարավորությունը: Ո՛չ: Թուրքերը, հավանաբար, գրավել էին Հարավաբերդը: (Չէ՞ որ զնդացրային կրակ էին բացել): Գաղթականը բոցերի մեջ էր: Ի՞նչ կարելի էր անել: Ստեղծել պաշտպանության նոր գիծ, փակել թուրքերի ճանապարհը, որքան: Կարելի էր: Սակայն ամենից առաջ ժողովուրդը պետք է հեռանար սարահարթից, իջնէր ծովափ: Այնուհետև հարկավոր էր գործի դնել հաուբեցները:

Ավագյանը մոտեցավ Բագրատյանին: Սա գոռաց.

— Ի՞նչ գործ ունեք այստեղ: Շտապ գնացեք Նուրհանի մոտ: Ասացեք, որ տեղից շարժվի: Հարձակման համար իմ նախապատրաստած բոլոր տասնյակները թող անհապաղ ուղարկի ինձ մոտ: Կապավորների և հետախույզների կեսը նույնպես: Մենք պետք է նոր գիծ ստեղծենք, գեթ գլուխներս թաքցնելու խրամատներ փորենք:

Ավագյանը տատանվեց, ուզեց ինչ-որ հարցեր տալ, բայց Գաբրիելը նրան առաջ հրեց, մոտեցավ քարացած ժողովրդին.

— Եղբայրներ և քույրե՛ր, ինչո՞ւ եք հուսահատվել: Ոչ մի պատճառ չկա: Մենք դեռևս յոթ հարյուր զինվոր ու հրացան ունենք, երկու հրանոթ: Կարող եք հանգիստ լինել: Պաշտպանության համար ավելի լավ կլինի, եթե մեր համայնքներն այս գիշեր իջնեն ծովափ: Բայց պահեստայինները պետք է մնան այստեղ:

Մուխթարները նորից աշխուժացան: Տեր-Հայկազունը հրամայեց գլուղ առ գլուղ հավաքվել, ցած իջնել զահավեժ արահետով: Ինքը՝ վարդապետը, պետք է նախապես գնար ճամբարի համար տեղ ընտրելու: Նա, իհարկե, տկար էր: Դեպի կյանք վերադառնալու, իր պարտականությունները կատարելու համար պետք է լարեր կամքի ամբողջ ուժը: Դեմքը և խանձված մորուքն այնքա՛ն էին փոքրացել ու դժգունել: Նա դիմեց Գաբրիելին.

— Ամենայն ինչից ավելի կարևոր է պատիժը: Բագրատյա՛ն, դու պետք է սպանես հանցավորներին:

Գաբրիելն անխոս նայեց վարդապետին: «Կիլիկյանին այլևս չեմ գտնի»,— անցավ նրա մտքով: Մինչ այս, մինչ ան, մարդիկ սթափվեցին, ոտքի ելան: Սկսվեց մահվան թմրության մեջ խորասուզված իրաբանացում: Մուխթարները, գյուղական քահանաներն ու ուսուցիչներից երկուսը առանձնացնում էին համայնքները: Մարդիկ առանց դիմադրության հնազանդվում էին: Նույնիսկ երեսաններն այլևս չէին աղմկում: Բժիշկ Ալթունին աննկատելիորեն հեռացավ փրկելու երկու հիվանդանոցների այն հիվանդներին, որոնք դեռևս կարող էին շարժվել: Դժբախտություներ հալից ընկած այս ծերունուն հսկայի ուժ էր տվել:

Գաբրիելը գաղթականի վերացման գործը թողեց Տեր-Հայկազունի տնօրինությանը: Ոչ մի վայրկյան դանդաղել չէր կարելի: Ոչ ոք չգիտեր, թե գիշերվա խավարում թուրքերը որքան կհամարձակվեին առաջ շարժվել: Հատուրիցներին վտանգ էր սպառնում: Դասալիքների խաժամուժը ևս մեծ հարցական էր: Առաջ՝ Իրադրությունը կշռադատելու ժամանակ չկար: Մարդիկ պետք է ուղղակի գործեին՝ կուրորեն և վճռականությամբ: Գաբրիելը բոլոր տղամարդկանց հավաքեց մի տեղ՝ դինվածներին ու կիսազինվածներին, երիտասարդներին ու ծերերին, նույնիսկ անչափահաս տղաներին:

Քամին դադարել էր: Փայտի կծու ծուխը խեղդում էր: Մխին խառնել էլ էր նաև աչքված կտորեղենի խանձահոտը: Մարդիկ դժվարությամբ էին շնչում: Բոլորի աչքերն արցունքոտվել էին:

Գաբրիելը շարժվելու աղդանշան տվեց: Նա Շատախյանի հետ, որն արդեն եկել հասել էր, քայլեց պաշտպանության նոր և լայն գծի երկարությամբ: Օրորվելով նրանց հետևում էին հոգնատանջ տղամարդիկ՝ մոտ հարյուր հիսուն հոգի: Դրանց մեկ երրորդը վաթսունամյա ծերունիներ էին: Նվ մի՞թե այդ խեղճ ու սովատանջ բազմությունը պետք է հազթականորեն ետ մղեր գնդացիներով զինված չորս կանոնավոր վաշտ, որոնց ղեկավարում էին մի կապիտան, չորս մարտկոցի հրամանատար, ութ ավագ լեյտենանտ, տասնվեց լեյտենանտ: Ի՞նչ լավ էր, որ Բազրատյանը ոչինչ չգիտեր հակառակորդի ուժերի մասին: Բայց եթե իմանար էլ, այլ կերպ չէր վարվի: Մտքերը հետզհետե պարզվում էին: Դրան հակառակ, ոտքերն անդգայացել էին: Նրան թվում էր, թե ինքն իր կողքից է քայլում:

Խումբը շարժվում էր դեպի հատուրիցների բարձունքը: Ճանապարհն անցնում էր գերեզմանատան մոտով: Նախկին սովորությամբ, գերեզմանաբնակներն իրենց ունեցվածքը դարձյալ թաքցրել էին հանգուցյալների մոտ: Այժմ նունիկը, Վարդուկը, Մանուշակը և մյուսները եռան-

գով իրար էին անցել, շալակներն էին առել նեխած հնոտիներով լի պարկերը: Սաթոն օգնում էր նրանց: Տեղափոխությունը ժողովրդի այդ խավի վրա առանձնապես շեր ազդել:

Վերջին երկու գերեզմանները պատկանում էին Գրիգորին և Բագրատյանի որդուն: Գրիգորի գերեզմանը, հանգուցյալի կտակի համաձայն, ոչ մի նշան չէր կրում: Ստեփանի շիրմաթմբի վրա կար կոշտ ու կոպիտ մի խաչափայտ: Հայրը ձգված անցավ գերեզմանի մոտով, առանց գլուխը թեքելու:

Արդեն խոր գիշեր էր, բայց հրդեհի հրացուլքը կամարածև կախվել էր Դամլաջըքի վրա, իբրև կարմրափայլ գմբեթ: Կարելի էր կարծել, թե մեծ քաղաք է վառվում, ոչ թե մի քանի հարյուր ճյուղաշեն խրճիթ և մի քանի ծառախումբ:

Ճանապարհի կեսը նոր էին անցել, հասել այնտեղ, որտեղից սկսվում էր հաուբեցների խոտավետ բարձունքը, երբ անսպասելի բան կատարվեց: Գաբրիելն ու Շատախյանը կանգ առան: Նրանց ետևից եկող խումբը փովեց գետնին: Բարձունքն ի վար զինված մարդիկ էին վազում: Դեմքերը պարզ չէին երևում: Հրացանները հուզված թափահարում էին: Թուրքեր էին: Մթուձյան մեջ շատերն սկսեցին թաքստոց որոնել: Հրկիզվող բարձունքից իջնողները վախվիճելով մոտեցան: Գրեթե երեսույն հոգի էին: Գաբրիելը նկատեց, որ հրելով բերում են ինչ-որ շղթայակապ մարդու: Գաբրիելն ընդառաջ գնաց: Անձանոթները լապտերներ ունեին: Հինգ քայլ հեռավորությունից նա ճանաչեց շղթայվածին: Դա Սարգիս Կիլիկյանն էր: Մյուսները դասալիքներ էին: Բագրատյանի ոտքերն ընկան, ճակատները քսեցին հողին: Դա քավության և զղջման հնավանդ շարժումն էր: Ի՞նչ կարող էին ասել, ինչպե՞ս կարող էին արդարանալ: Նրանց առաջ բոլոր ճանապարհները փակ էին: Կիլիկյանին պարաններով կապկպելը ապացույց էր, որ իրենց հրեշավոր արարքի համար զղջացել են, քավության նոխազ են բերել և պատրաստ են կրելու ամեն մի պատիժ: Մի քանիսը գրեթե մանկական աճապարանքով Բագրատյանի ոտքերի առաջ դիզեցին իրենց կողոպուտը: Գողացված իրերի մեջ էին զինամթերքի արկղերը և այն ամենը, ինչ հափըշտակել էին վրաններից: Սակայն Գաբրիելը նայում էր միայն Կիլիկյանին: Շղթայվածին յուրայինները ծունկի բերին: Ռուսը գլուխը ետ գցեց: Հրացուլքի տակ պարզ երևացին դիմագծերը: Անվրդով աչքերում շատ քիչ էր զգացվում ինչպես ապրելու, այնպես էլ մեռնելու ցանկությունը: Այդ աչքերն իրենց դատավորին նայում էին առանց հուզմունքի: Բագրատյանը խոնարհվեց Կիլիկյանի վրա, որի դեմքից սարսափելի

լռությունն էր հառնում: Նույնիսկ այդ վայրկյանին գլխաւոր հրամանատարը չկարողացավ հաղթահարել այն հարգանքի ազատ զգացումը, որով համակվում էր ամեն անգամ, երբ հանդիպում էր Ռուսին: Արդյոք իսկական հանցավորը Կիլիկյա՞նն էր՝ այդ ուրվականատիպ, անտարբեր հանդիսատեսը, Միկենույն էր: Գաբրիելը գրպանում քաշեց ատրճանակի ապահովիչը, ապա զենքն արագ ուղղեց Ռուսի ճակատին: Առաջին անգամ ատրճանակը չիկաց առանց կրակելու: Կիլիկյանն աչքերը չփակեց: Ռունգները և շրթունքները դողդողացին: Կարծես դա զսպված ժրպիտ լիներ: Գաբրիելին թվաց, թե ձախողված կրակոցն ինքն իր անձի դեմ էր ուղղել: Երբ երկրորդ անգամ քաշեց ձգանը, կրակոցն այնքան թույլ էր, որ գեմքը շրջեց:

Եվ այսպես ընկավ Սարգիս Կիլիկյանը: Մանուկ հասակում մազապուրծ եղավ թուրքական ջարդից, հասուն տարիքում բանտային պատերի մեջ անըմբռնելի կյանք վարեց, խույս տվեց մահապատժից, բայց, ի վերջո, ընկավ իր հայրենակցի գնդակից:

Գաբրիելը նշան տվեց մյուս դասալիքներին, որ հետեւեն բազմությանը:

Զղշացող դասալիքներից երկուսը պարտավորվեցին հետախուզել թուրքական զորամասերի դասավորությունը: Վերագարձան և իրենց բերած տեղեկությամբ ավելի ծանրացրին դառն իրողութունը: Թերևս պատժի սպասող ստահակները, իրենց ողբալի վիճակը թեթևացնելու նպատակով, չափազանցնում էին ճշմարտությունը, գուցե և թշնամու հղորության նկարագրությամբ ջանում էին նվազեցնել սեփական հանցանքը: Եթե մեծ ոճիրը կատարված անգամ չլիներ, դասալիքների փոքրաթիվ տասնյակներն ինչպե՞ս պետք է գլուխ հանեին թուրքերի խորամանկ պաշարումից: Բազրատյանը կարևորություն չտվեց այդ լուրերին և ոչինչ չասաց: Գիտեք, որ հանցանքի մեծագույն մասն ընկնում է իր ուսերին: Ժամանակին ուշադրություն չէր դարձրել նախազգուշացումներին և ոճրագործների դեմ միջոցներ ձեռք չէր առել:

Սամվել Ավագյանը հարձակման պատրաստ անձնակազմի հետ վաղուց էր ներկայացել Գաբրիելին: Մի ժամ անցավ, մինչև ղինվորները երկու մասի բաժանվելով, շղթա կազմած, բարձունքի լայնքով կտրեցին անցան բազմաժամալ սարահարթը, դուրս եկան թփուտների և ժայռերի գոտին: Եթե նույնիսկ հյուսիսային խրամատի խիզախ երիտասաղձներն արդեն ուժասպառ էին եղել, ապա ի՞նչ կարելի էր պահանջել պահեստային տարեց մարդկանցից: Փտած փայտի պիս տեղնուտեղը

վայր ընկան, ուր հրամայված էր, ո՛չ արթուն, ո՛չ քնած: Քարերից և հողից գլուխները թաքցնելու համար պետք է թմբեր պատրաստեին, բայց ոչ ոք չէր կատարում այդ հրամանը: Գաբրիելը շրջանցեց պաշտպանության անհուսալիորեն երկար գիծը, հերթով մոտեցավ բոլորին, առաջապահ դետքեր նշանակեց, ապա գնաց դեպի հատուրիցները: Նրա գլխում պարզ գծագրված էր Դամվաջքի ամեն մի կետը, ամեն մի հեռավորությունը, տեղանքի բնույթը: Այնպես որ Հարավաբերդի շրջակայքին վերաբերող կրակային տվյալները նա կարող էր իր հուշատետրում նշել ամենայն ճշտությամբ:

Ցերեկվա անապատային շոգին առաջին անգամ հանկարծ հաջորդեց գիշերվա աշնանաշունչ զովությունը: Գաբրիելը նստած էր հրանոթների մոտ: Մեն-մենակ էր: Սպասարկող զինվորներին ուղարկել էր քնելու: Ավագչանը նրա համար վերմակ էր ճարել, բայց վրան չէր գցում: Մարմինն այրվում էր, իսկ գլխում խոհերի քառս էր ստեղծվել: Փուլել էր գետնին: Ո՛չ քնած էր, ո՛չ արթուն: Անթարթ հայացքը սևեռել էր երկնքի ֆոնի վրա ծփացող կարմիր ծովին: Հրդեհի հայելին հետզհետե խորանում էր, մեծանում: Գլխավոր հրամանատարի ուղեղի մեջ մեխվեց և մեղեդու պես սկսեց պտտվել մի հարց. «Որքա՞ն ժամանակ է այրվում խորանը»: Հետո մի պահ մոռացություն տվեց իր գոյությունը, մինչև ինչ-որ մեկի մոտիկությունն զգալով՝ արթնացավ: Պատճառը ոչ թե ձեռքի հպում էր, ոչ թե ձայն, այլ մեկի մոտիկությունը: Բայց արթնացման պահը՝ հեքիաթայնորեն երկար թվացող այդ ակնթարթը, այնքան խոր խորհուրդներով էր լի, մայրական այնպիսի ջերմությամբ էր ներծծված, որ Գաբրիելը չուզեց լիովին արթնանալ: Այդ կարճատև պահին հոգնաբեկ մարդու և մոտեցողի հաբազատությունն այնքան մեծ էր, որ Իսկուհու գոյության իրողությունը Գաբրիելին գրեթե հիասթափեցրեց: Զէ՞ որ աղջիկն իր հետ բերեց անխուսափելի գիտակցելու հոգսը: Նրան տեսնելուն պես Գաբրիելը ծայրահեղ սարսափով հիշեց ժուլիեթին: Կարծես մի ամբողջ հավիտենականություն կնոջը չէր տեսել, չէր մտածել նրա մասին: Նրկյուղով լի առաջին հարցը եղավ.

— Իսկ ժուլիեթը, Ինչպե՞ս է:

Իսկուհին իր վերջին ուժերը վատնելով՝ մի կիրալ հասել էր այստեղ: Նրա համար բոլոր իրադարձությունները լուծվել էին, ձուլվել մշուշին: Աղջկա ներսում միայն մի հարց էր շարունակ վառվում. «Ինչո՞ւ չի գալիս, ինչո՞ւ ինձ լքեց, ինչո՞ւ չի կանչում գեթ վերջին ժամին»: Բայց ժուլիեթին վերաբերող հարցի սառը մատների տակ Իսկուհու հարցը խեղդվեց, Աղջիկը լռեց: Ահագին ժամանակ անցավ, մինչև նա սթափվեց,

կցկտուր բառերով հայտնեց Երեք վրանի հրապարակում տեղի ունեցած ամբողջ անցուդարձը՝ ավազակային հարձակումը, Շուշիկի մահը, պատվելի Արամի վիրավորվելը: Պատմեց, որ բժիշկ Ալթունին իզուր փորձել էր ժուլիեթին համոզել, թե Գևորգը նրան պետք է իջեցնի ծովափ: Ժուլիեթը չէր համաձայնել, գոռգոռացել էր, թե ինքը վրանից դուրս չի գա: Իսկ վիրավոր Արամը դեռևս պառկած էր վրանում...

Գաբրիելն ամբողջ ժամանակ դիտում էր երկնքի կարմիր ծիծաղը, որը չէր խամրում.

— Այդպես շատ ավելի լավ է... Մինչև առավոտ ոչ մի վատ բան չի լինի... Բավական ժամանակ կա... Բացօթյա մի գիշերը կարող է ժուլիեթին սպանել:

Այս բառերի մեջ կար մի բան, որը Գաբրիելին ցավ պատճառեց: Նա գրպանի լապտերը վառեց: Ուժասպառ մարտկոցը հագիվ մի լուսատիտիկի չափ լույս տվեց: Հակառակ երկնքի եղերական կարմրությանը և Քաղաքաձորում դեռևս մոլեգնող բոցերին, այդ գիշերն ավելի խավար էր թվում, քան նախորդները: Իր կողքին նստած Իսկուհու ներկայությամբ Գաբրիելը հագիվ էր կարողանում ընկալել իբրև իրականություն: Նա մեղմ շոյեց աղջկա դեմքը, ձեռքերը և զարմացավ, թե դրանք որքան սառն են, որքան նիհարած: Միտը քնքշանքից ալեկոծվեց: Վերմակը վերցնելով՝ ծածկեց աղջկան.

— Ինչքա՛ն ժամանակ ոչինչ չես կերել, Իսկուհի:

— Վերջերս Մայրիկ Անթառամը մեզ համար ուտելիք էր բերել,— ստեց Իսկուհին,— ես բավականաչափ...

Գաբրիելն աղջկան ամուր սեղմեց իրեն, դարձյալ որոնելով նրա մոտիկության կիսաքուն զգացումը:

— Զարմանալիորեն գեղեցիկ էր այն պահը, երբ քիչ առաջ արթնացա և քեզ տեսա կողքիս... Ինչքա՛ն ժամանակ քեզ չեմ տեսել, Իսկուհի՛, քույրի՛կս... Հիմա ես շատ երջանիկ եմ, որ եկար... Հիմա բախտավո՛ր եմ, Իսկուհի՛...

Աղջկա դեմքը դանդաղ խոնարհվեց դեպի Գաբրիելի դեմքը, կարծես այնքան տկար էր, որ չէր կարողանում ուտերին պահել սեփական դուխը.

— Իսկ դու չեկար... Ինքս եկա... Իրարից այնքա՛ն հեռու էինք, այնպես չէ՞:

Գաբրիելի ձայնը հնչեց խուլ, ասես խավարի խորքից.

— Այո, կարծում եմ, որ իրարից շատ հեռու էինք...

Իսկուհին խոսեց, և նրա ձայնի մեջ կար սեփական իրավունքը պահանջելու հոգնատանջ, կամակոր պատրաստակամություն.

— Դու գիտես, թե մենք ինչ ենք իրար խոստացել... Դո՛ւ ես ինձ խոստացել... Գաբրիել...

Գաբրիելն աղջկան դուրս քաշեց մոլորության հեռուներից.

— Մենք դեռևս մի ամբողջ օր ունենք...

Խոր թառանչ արձակելով, Իսկուհին կրկնեց այս բառերը, կարծես դրանք մեծ շնորհ էին.

— Դեռևս մի ամբողջ օր...

Աղջիկն ավելի ու ավելի ջերմորեն կառչեց Գաբրիելի թևից:

— Իսկուհի՛, շա՛տ եմ խնդրում... Մենք հաճախ ենք այդ մասին խոսել... Ժուլիեթն ավելի թշվառ ու դժբախտ է, քան երկուսս...

Իսկուհին իր այտը հեռացրեց Գաբրիելի դեմքից: Սա բռնեց աղջկա հիվանդ ձեռքը, շոյեց և համբուրեց.

— Իսկուհի՛, եթե ինձ սիրում ես... Ժուլիեթն այնքա՛ն անմարդկայնորեն մենակ է... Անմարդկայնորե՛ն մենակ...

— Ժուլիեթն ինձ ատում է... Ինձ տանել չի կարողանում... Ես նրան նորից տեսնել չեմ ուզում...

Գաբրիելը ձեռքով զգաց աղջկան ցնցող ջղաձգությունը.

— Եթե ինձ սիրում ես, Իսկուհի... Ես քեզ խնդրում եմ. մնա՛ Ժուլիեթի մոտ... Արևածագից առաջ պետք է վրաններից հեռանաք... Ես ավելի հանգիստ կլինեմ... Ժուլիեթի դատողությունը մթաղնել է, իսկ դու առողջ ես... Մենք նորից կհանդիպենք... Իսկուհի՛...

Աղջիկը գլուխը կախեց: Անձայն լալիս էր: Գաբրիելը շշնջաց.

— Իսկուհի՛, ես քեզ սիրում եմ... Մենք միասին կլինենք... Քիչ անց Իսկուհին փորձեց ոտքի ելնել.

— Դե, ես գնամ...

Գաբրիելը նրան ամուր գրկեց.

— Իսկուհի, դեռ մի՛ գնա: Մնա՛ ինձ մոտ, դու ինձ պետք ես...

Երկարատև լռություն: Գաբրիելն զգաց, որ լեզուն ծանրացել է և չի շարժվում: Սուր, տրոփող գլխացավը սաստկացավ: Գանգն ասես փոխվեց կապարե հսկայական գնդի: Գաբրիելը խորասուզվեց ինքն իր մեջ. կարծես գլխին խզակով մի նոր հարված լիջավ: Անտարբեր լրջությամբ նրան նայեցին Կիլիկյանի բուլթ աչքերը: Նա ինքն իրենից սոսկաց: Որտե՞ղ էր ընկած Ռուսը: Արդյոք հրամայե՞լ էր դիակը հեռացնել: Այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել վերջին ժամերին, թվում էր միանգամայն օտար, կարծես ոչ մի առնչություն չուներ իր հետ, կարծես դա ինչ-որ խեղացնոր զառանցանք էր, ուրիշից լսած զրույց: Գաբրիելն ընկավ ծանր, անորոշ մտորումների մեջ, և այդ պահին ալիքի նման հոր-

ձանք տվող, այրող գլխացավի կենտրոնը միայն ու միայն նրա սեփական էությունն էր:

Երբ Գաբրիելը տեղում վախեցած ուղղվեց, Իսկուհին արդեն ոտքի էր ելել: Գաբրիելը սոսկումով նայեց ժամացույցին.

— Ժամը քանի՞սն է... Հիսո՛ւս Քրիստոս... Ո՛չ, ժամանակ, ժամանակ... Ինչո՞ւ ես ինձ տալիս վերմակը... Զէ՞ որ դու ցրտից դողում ես... Իսկուհի, դու իրավացի ես. լավ կլինի, եթե հիմա գնաս... Կնա ժուլիեթի մոտ... Դեռևս հինգ-վեց ժամ ունեք... Ավագյանին կուղարկեմ ճիշտ ժամանակին... Բարի գիշեր, Իսկուհի... Սիրիր ինձ և ծածկոցը վրադ գցիր. ինձ պետք չէ...

Նա Իսկուհուն մի անգամ էլ գրկեց, բայց թվաց, թե աղջիկն շտապում է հեռանալ: Այդ պահին Իսկուհին կարծես անմարմին ստվեր լիներ: Գաբրիելը մի անգամ էլ խոստումնալից ասաց.

— Սա հրաժեշտ չէ. մենք միասին կլինենք...

Երբ Իսկուհին արդեն բավական հեռացել էր, և Գաբրիելն ուղում էր նորից պառկել, հանկարծ ինչ-որ բան հիշեց, որից սիրտը ճմլվեց: Իսկուհին ուժասպառ էր եղել և հագիվ թե կարողանար տեղ հասնել: Ոտքից գլուխ սառել էր: Նուրբ մարմնի մեջ հաղիվ էր զգացվում կենդանությունը: Արդյոք նա էլ խնամքի կարոտ հիվանդ չէ՞ր: Իսկ ինքը՝ Գաբրիելը, ի սեր ժուլիեթի, նրան վնդեց: Գլխավոր հրամանատարն իրեն նախատեսեց. ինչո՞ւ չուղեկցեց, թողեց, որ աղջիկը մեն-մենակ անցնի խավարչտին ու դավադիր ճանապարհը: Գաբրիելը բարձունքն ի վար վազեվազ իջավ ձայն տվեց.

— Իսկուհի՛, որտե՞ղ ես, սպասի՛ր:

Ոչ մի պատասխան: Աղջիկը, երեխ, շատ էր հեռացել և այլևս չէր կարող որևէ ձայն լսել:

Հրդեհված խրճիթները դեռևս ճարճատում էին, բոցի սյուներն նետում դեպի վեր: Միայն աստծուն էր հայտնի, թե այդ խեղճ ու կրակ հյուղերում հրդեհը որտեղի՞ց էր այդքան սնունդ ճարում, ինչպես էր ամբողջ գիշերը մոլեգնում ու շառաչում: Ի դեպ, հրդեհվել էին նաև դաղթակայանի մոտակա ծառերն ու թփուտները: Թուրքերը, հավանաբար, առավուտյան իրենց դիմաց տեսնելու էին երկրորդ հրդեհը: Գաբրիելը փոքր-ինչ վազեց դեպի վրանները, բայց Իսկուհուն չգտավ, և նրա բոլոր կանչերն իզուր անցան: Դանդաղ վերադարձավ դեպի հատիքիցները:

Քաղաքակիրթ մարդկության հետ ունեցած միակ կապը ժամացույցն էր, որը նա միշտ բարեխղճորեն լարում էր: Դեռևս ժամը մեկը չկար, բայց այլևս չկարողացավ քնել:

Գիշերվա մոտ ժամը երեքին Քաղաքաձորի հրդեհը մոտեցավ իր վախճանին։ Տեղի ունեցած ավերածությունից, իբրև ապացույց, մնացել էին ածխաբեկորներ, մոխիր, երբեմն-երբեմն հանկարծ վեր նետվող կրակի կայծեր։ Մասերի մեջ դեռևս բորբոքվում էր կրակը, թեև այստեղ էլ հրդեհն իր հոգեվարքն էր ապրում։ Միայն թե երկնքի վրա մնացել էր դրոշմված հրո արձագանքը։ Այդ հրեղեն բիծը չէր ջնջվում։ Մշուշը միաձուլվել էր հրացուլքին և իրական հրդեհի սպալմորություն էր թողնում։

Հենց այդ ժամին Գաբրիելն Ավագյանին արթնացրեց։ Ուսանողը մյուսների հետ պառկած էր հատուրիցներից ոչ հեռու։ Այնքան խորն էր քնած, որ Բագրատյանը նրան երկար ժամանակ ապարդյուն ցնցում էր։ Մարդու բարությունը կարելի է որոշել արթնանալու ձևից։ Ավագյանը, ասես ինչ-որ մեկից պաշտպանվելով, մի քանի շարժում արեց, ապա շփոթված բարձրացրեց գլուխը։ Իր պարոնի ներկայությունն զգալով, արագ վեր թռավ և մթության մեջ վախեցած ժպտաց, կարծես ուզում էր ներողություն խնդրել, որ այդքան խորն է քնել։ Իհարկե, նրա մեջ պատրաստակամությունն ավելի զորեղ էր, քան սթափ զգացողությունը։ Բագրատյանը նրան մեկնեց շիշը, որի մեջ դեռևս կոնյակ էր մնացել։

— Ավագյա՛ն, խմեցե՛ք... Մի՛ քաշվեք։ Դուք հիմա ինձ պետք եք։ Թե չէ իրար հետ խոսելու ժամանակ այլևս չենք ունենա...

Մեջքենիք Քաղաքաձորի կողմն արած՝ նստեցին։ Կարող էին պարզ դիտել պաշտպանության նոր գծի պահակներին։ Դրանցից մի քանիսի ձեռքին գրպանի լապտերներ կային։ Մուրորեն թափառում էին այդ լուսավոր առեղծվածները։ Դարձյալ քամի չկար։

— Ոչ մի վայրկյան չեմ քնել,— խոստովանեց Գաբրիելը,— շատ բաներ եմ մտածել, ծանրությամբ արել, հակառակ գանգիս վրա առաջացած այս ուռուցքին, որը գարշելիորեն զգացնել է տալիս իր գոյությունը։

— Ափսո՛ս։ Պետք է քնած լինեիր, պարոն...

— Ինչո՞ւ։ Փորձանքը, որ շարունակ մի կերպ հետաձգում էինք, վերջապես եկավ։ Այո, Ավագյան, ես ուզում էի ասել, որ մարդիկ ավելի շատ Ձե՛զ են պարտական, եթե դժբախտությունը ձգձգվեց մինչ այսօր։ Մենք միասին հիանալի աշխատեցինք։ Դուք իմ ճանաչած բոլոր մարդկանցից ամենավստահելին եք։ Ներեցեք, անմիտ բառի համար։ Դուք, իհարկե, ավելին եք...

Ավագյանը շփոթված շարժվեց տեղում։ Գաբրիելը ձեռքը դրեց նրա ծունկին։

— Մարդ գոնե մի անգամ պետք է անկեղծ լինի։ Ուրիշ էլ ե՞րբ կարող ենք իրար ասել ճշմարտությունը։

— Շենքն ամեն ինչ ունչացրին,— շփոթմունքը թաքցնելու նպատակով գանգատվեց ուսանողը, բայց Բագրատյանը ձեռքը թափ տվեց անցյալի վրա։

— Այդ մասին այլևս հարկ չկա մտածելու։ Մի օր դա պետք է լիներ։ Այս աշխարհում սպասելիքը միշտ անսպասելիորեն է հայտնվում... Բայց իմ ասելիքը բոլորովին էլ դա չէ... Ավագյան, լսեցե՛ք։ Ես հաստատ նախազգում եմ, որ ամեն ինչ Ձեզ համար բարեհաջող կվերջանա։ Թե ինչու, ասել չեմ կարող։ Դուք եւ դա անմտություն է, բայց ես մտովի Ձեզ նորից եմ տեսել Փարիզում։ Սատանան գիտե, թե ինչպես էիք այնտեղ ընկել, ավելի ճիշտ՝ ինչպես եք ընկնելու։

Տնային ուսուցչի գունատ, ներս ընկած ճակատը մթության մեջ փայլփլում էր։

— Ներեցե՛ք, պարոն Բագրատյան, բայց դա բացահայտ անհեթեթություն է։ Ինչ որ Ձեր գլխին է գալու, նույնը գալու է նաև իմ գլխին։ Այլ կերպ լինել չի կարող...

— Ինչո՞ւ չէ... Իհարկե, Դուք տրամաբանորեն իրավացի եք։ Այլ կերպ լինել չի կարող։ Սակայն մի անգամ էլ հիմք ընդունենք անհեթեթությունը։ Ընդունենք, որ Դուք ինչ-որ ձևով աղատվելու եք...

Բագրատյանն ընդհատեց իր խոսքը և լարված հայացքը գամեց ամայությունը, կարծես այնտեղ կարող էր պարզորոշ կարգալ Ավագյանի երջանիկ ապագան։ Այնուհետև դուրս բերեց դրամապանակը, դրեց կողքին։

— Ես Ձեզ այստեղ երկար չեմ պահի, նորից կուղարկեմ հյուսիսային դիրքերը։ Երբ Դուք Նուրհանի հետ եք, ես ինձ ավելի հանգիստ եմ զգում։ Բայց այժմ այդ ամենն ինձ համար ոչ մի նշանակություն չունի։ Ավագյան, Դուք պետք է ինձ մի շատ ավելի կարևոր ծառայություն մատուցեք։ Մնացե՛ք կանանց մոտ։ Ես նկատի ունեմ կնոջս և օրիորդ Թովմասյանին։ Պատճառն այն լավ նախազգուշացումն է, որ ես կապում եմ Ձեզ հետ։ Երեի Ձեր ոտքը բարի է։ Արեք այն, ինչ կալող եք։ Ամենից առաջ հոգ տարեք, խնդրեմ, որ վրանները քանդեն ծամանակին, ուղիղ արևածագին։ Հոգ տարեք, որ տիկնոջը հնարավորության սահմաններում զգուշորեն իջեցնեն գահավեժ կածանով։ Գևորգի փոխարեն գտեք մեկ ուրիշին։ Նրա ձեռքերի վրա չի կարելի հույս դնել։ Դա անել տվեք Քրիստափորին և Միսակին։

Սամվել Ավագյանը բողոքեց։ Վաղը, վերջին ճակատամարտում, իր

անելիքն ավելի կարևոր է։ Դեռևս շատ անհետաձգելի հարցեր կան լուծելու։ Բարեխիղճ համհարզը շտապ-շտապ թվարկեց հարյուրավոր պարտականություններ, որոնք իրեն էին սպասում։ Սակայն գլխավոր հրամանատարը անհամբերությամբ այդ ամենը մերժեց։

— Ո՛ւ, ո՛ւ։ Ոչ մի բան այլևս հնարավոր չէ նախապատրաստել։ Ամեն ինչ թողեք ինձ վրա։ Ես այստեղ այլևս Ձեր կարիքը չունեմ։ Ձեր ժառանգությունն արդեն ավարտված է, Ավագյան։ Մնում է միայն իմ խնդրանքը, իմ ցանկությունը։

Բագրատյանը Ավագյանին մեկնեց կնքված մի նամակ։

— Բաբեկա՛մս, կտակա Ձեզ եմ հանձնում։ Կպահեք այնքան, մինչև տիկինը լրիվ ապաքինվի, հասկանո՞ւմ եք։ Ես վաղօրոք հաշվի եմ առել Ձեր հանդեպ ունեցածս անհեթեթ նախազգացումը։ Այնպես չէ՞։ Այստեղ էա նաև Լիոնի բանկի չեկ։ Ես գիտեմ, թե ինչքան փող եմ Ձեզ պարտք... Դուք, իհարկե, միանգամայն իրավացի կլինեք, եթե ինձ համարեք խենթ։ Մեր այս վիճակում նման հաշիվները բացարձակ անմտություն են։ Ես բժախնդիր մարդ եմ։ Գուցե սա նախապաշարմունք է, և ես կախարդանքի եմ դիմում, հասկանո՞ւմ եք։ Ես կախարդանքից մի քիչ հասկանում եմ...

Բագրատյանը ծիծաղելով ոտքի թռավ։ Այժմ նա առույգ և ինքնավստահ էր թվում։

— Եթե ես ավելի երկար ապրեմ, քան Դուք, ապա ո՞չ կտակը պետք կգա, ո՞չ էլ չեկը։ Ուրեմն՝ սթափվեցեք...

Նրա ծիծաղը բռնազբոսիկ էր։ Ավագյանը թղթերն իրենից հեռու բռնած՝ մի անգամ էլ փորձեց առարկել։ Այս անգամ Գաբրիելը բարկացավ։

— Խնդրում եմ գնացեք, որ ես ինձ ավելի թեթևացած զգամ։

Արևածագին նախորդող վերջին ժամերն անտանելիորեն երկար էին ձգվում։ Ատամները սեղմած՝ Բագրատյանը դարանակալ հետևում էր հալչող խավարին։ Աղջամուղջի առաջին իսկ ցուլի տակ նա հրանոթն ուղղեց դեպի Հարավարևոդը։ Քանի որ քամի չէր փչում, վաղորդյան թանձր մշուշը երկար ժամանակ չէր փարատվում։

Բոլորովին անսպասելի երևաց կարմրափայլ, ցատկոտ արևը։

Գաբրիելը ծունկի եկավ առաջին հաուբիցի մոտ։ Սոսկալի զորքայունը, հրետասալի հետադարձ կատաղի հարվածը, կրակն ու ծուխը, արկի ոռնոցը, պայթյունին նախորդող անողոք վայրկյանները — այս ամենը կարծես թեթևացրին Բագրատյանի ներքին խռովքը։ Այդ կրակոցով նա կարծես ազատվեց հոգեկան անսահման լարումից։ Դամալջրքի

շրջահայաց զորավարին ի՞նչը ստիպեց թուրքական հարձակումից առաջ փոշիացնել անգնահատելի ումբերը: Արդյոք ուզում էր յուրայիններին արիություն ներշնչել, թե՞ հույս ուներ այդ կրակով շփոթության մատնել թուրքական վաշտերը, որպեսզի սրանք այլևս չհամարձակեին առաջ շարժվել: Պատճառը ո՛չ մեկն էր, ո՛չ էլ մյուսը: Բազրատյանի առաջին կրակոցը տակտիկական ոչ մի հիմք չունեւ: Մարզն ուղղակի չկարողացավ սպասել: Ձէ՞ որ գիշերը վերջանալու վրա էր: Կրակոցը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ցավի ու բողոքի կանչ, մասամբ օգնության, մասամբ էլ եղբրական պոռթկման աղաղակ: Այս բանն զգում էր ոչ միայն Բազրատյանը, այլև պաշտպանության գծի երկայնքով դիրքավորված բոլոր ուժաբեկ, սովատանջ մարդիկ: Այլալված դեմքերով նրանք սպասեցին պատասխանի: Առաջապահ դետեքերը բարձրացան մոտակա բարձունքը՝ հեռուն ավելի լավ տեսնելու: Բայց որքան էլ սարահարթի լայնքն ու երկայնքը ուշի-ուշով դիտեցին, ոչինչ չտեսան: Դամլաջքքը կարծես մեռած էր: Թուրքերը, ըստ երևույթին, իրենց հիմնական դիրքերից չէին հեռացել: Չէին երևում նաև հյուսիսում: Բայց պատասխանը եկավ: Մինչ այդ Բազրատյանը երկու անգամ էլ կրակեց: Այնուհետև լավեց զարհուրելի դրդոյուն: Ոչ ոք ոչինչ չհասկացավ: Երկաթյա շառաշյունը պայթեց վերևում, սասանելով Ամանոսից մինչև էլ Աբրա ձգվող լեռնաշղթան: Որոտը մարեց շատ հեռվում, հավանաբար, Որոնտեսի հարթավայրում: Բայց և այնպես ահավոր շառաշը եկավ ծովի կողմից:

Գյուղական համայնքները խառնիխուռն տեղավորվել էին խութերի և ժայռերի արանքում, գահավեժ թեքվածքի վրա:

Տեր-Հայկազունը դեռևս գիշերը մուխթարներին հրամայել էր Ոսկանյանին գտնել և բերել մեռած կամ կենդանի: Վարդապետի հոգին այժմ լցված էր միայն մի այրող ցանկությամբ. ոճրագործներից վրեժ լուծել օրենքն անարգելու, ժողովրդին նողկալի ձևով դավաճանելու համար: Տեր-Հայկազունի կարծիքով Սարգիս Կիլիկյանից ավելի հանցավոր էր ուսուցիչը՝ «կոմիսարը»: Վարդապետը պատրաստ էր սեփական ձեռքերով կտոր-կտոր անել սևադեմ գաճաճին: Ժողովուրդը ծանրաբարո Տեր-Հայկազունին նման դրության մեջ երբեք չէր տեսել: Հովվապետը կուշ էր եկել Յոզոնօլուքի բնակիչների կողքին, որոնք ցանուցիւր փովել էին ոլորապտույտ ճանապարհի երկարությամբ, խոտավետ, ծառաշատ տեղերում: Նա ոչ ոքի հարցերին չէր պատասխանում: Գլուխը կախել էր մինչև ծնկները: Երբեմն ձգվում էր, օդում թափահարում բոռնցքները,

ահաւոր նշովքներ տեղում, իսկ տենդից այրվող դեմքն ի վար գլորվում էին ցասման արցունքները:

Թովմաս Քերուսյանը նստել էր փրկված ծածկոցներից մեկի վրա և ապշահար տմբտմբացնում էր ճաղատ գլուխը: Կողքին խելահեղ ճղճղոցով մոխգնում էր կողակցուհին: Գոռում էր, թե մուխթարն ինքն է մեղավոր, որ բանն այսպէս վերջացավ: Եթե ժամանակին գնար Անթաքիեի հյուբջումեթը, ապա, ի՞նչ խոսք, կայմակամը մեծահարուստ և նշանավոր Քերուսյանի ընտանիքի համար անպայման բացառութիւն կաներ: Հիմա հանգիստ ու ապահով նստած կլինեին քաղաքային սիրուն բնակարանում, փայտե բաղեղածածկ պատշգամբում:

Քերուսյանն ուշադրութիւն չէր դարձնում ո՛չ կնոջ նախատինքներին, ո՛չ էլ տենդով բռնված վարդապետի հրամանին: Ո՛ւմ ուղարկեր ուսուցչին ձերբակալելու: Ինչ վերաբերում է պահակներին և Քաղաքաձորի կենսունակ մարդկանց, բոլորն էլ մնացել էին Բագրատյանի մոտ:

Ուսուցիչ Հրանտ Ոսկանյանը թաքնվել էր սկուտեղածե դարավանդի մոտերքում: Միայնակ չէր: Նրա հետ էին ինքնասպանութիւն մի խումբ ջատագովներ: (Այդ շաբաթներին և ամիսներին հայ ժողովրդի մեջ շատ էին Ոսկանյանի նման «մարգարեները»: Կային ինքնասպանութիւն գործող հազարավոր մարդիկ: Ժողովրդի ամբողջ մարմինը փշաքաղվում էր ինքնասպանութիւն հաճախակի դեպքերից: Բայց իրենց կյանքին վերջ էին տալիս նաև ապահով վիճակում գտնվողները: Ոչ միայն փախստական կանայք էին նետվում սրընթաց եփրատը, այլև եվրոպական մեծ քաղաքներում բավական թվով հայեր իրենց կյանքին վերջ էին տալիս ինչ-որ խորհրդավոր պատճառներով): Մուսա լեռան բարձունքներում ինքնասպանութիւն ոչ մի դեպք տեղի չէր ունեցել: Ուղղակի դարմանալի էր, եթե նկատի ունենանք բարոյալքումը, մահվան ամենօրյա սպառնալիքը, անխուսափելի կործանման նախադեպումը, հազարավոր մարդկանց դանդաղ սովամահութիւնը: Նույնիսկ այս գիշեր Ոսկանյանի մոտ ընդամենը չորս խեղճ ու կրակ հետևողներ կային: Միայն դրանք էին ուսուցչի աղանդավորական «գաղափարի» ջատագովները՝ մի տղամարդ և երեք կին: Տղամարդը հիսուն տարեկան էր, բայց ծերունու տպավորութիւն էր թողնում: Խորքեզցի մետաքսագործ էր: Հայկական հովտի բոլոր արհեստավորներից տարբերվում էին գլխաշորեր հյուսող վարպետները: Իրենց մարմնական տկարութիւնամբ դրանք կարծես մի առանձին դասակարգ էին կազմում և պիտանի չէին ո՛չ զինվորական ծառայութիւն, ո՛չ էլ թիկունքային ծանր աշխատանքների համար: Այդ մար-

դիկ նման էին այն բոլոր ձախողվածներին, որոնց դյուրազգաց հոգիներն ապավինում են քաղաքական ու կրոնական ամեն տեսակ անհեթեթ քարոզներին: Ոսկանյանի ազատ մահվան վարդապետությունն ամենայն պատրաստակամությամբ էր լսում Մարկոս Արծրունին (այսպես էր մետաքսագործի անունը): Կանանցից ամենատարեցը կորցրել էր իր ամբողջ ընտանիքը, իսկ մյուս երկուսը դեռևս երիտասարդ էին: Սրանցից մեկի երեխան քաղցից մեռել էր մոր գրկին: Երրորդը Յողոնօլուքի ունևոր ընտանիքներից մեկի դուստրն էր: Ամուսնացած չէր: Դա առհասարակ մեղամաղձոտ, հեղհեղուկ բնավորության տեր աղջիկ էր:

Ոսկանյանը դեռևս դասալիքների խռովության ժամանակ վախից թաքնվել էր այս խուլ տեղում: Սակայն Մարկոս Արծրունին՝ «մարգարեի առաքյալը», գտել էր նրա հետքերը, ուսուցչի մոտ բերել երեք հավատացյալ կանանց՝ խոսքը գործի վերածելու: Եկել էին միասին մեռնելու: Չէ՞ որ ընկերովի մահը հարսանիք է: Ի դեպ, մետաքսագործն անողոք «առաքյալ» էր. չէր հանդուրժի, եթե «մարգարեն» մազաչափ անգամ շեղվեր իր վարդապետությունից: Օրեր շարունակ կանոնավոր ձևով այցելում էր Հարավաբերդում գտնվող ուսուցչին, որպեսզի իր մեջ կատարելապես պատվաստի նոր վարդապետությունը:

Եվ ահա հինգ հոգի նստած էին վիթխարի ժայռադանդաժի տակ, որի մոտով անցնում էր սկուտեղածե դարավանդի ճանապարհը: Սեղմվել էին իրար, քանի որ ցրտից դողում էին: Ոսկանյանը մի անգամ ևս ի մի բերեց իր տեսակետը կյանքի ու մահվան վերաբերյալ: Բայց ուսուցչի խոսքերն այսօր տարօրինակ կերպով անհամողիչ էին թվում, անգիր արած: Ուրբաթախոսի սուր ձայնն անգամ կորցրել էր իր սաստկությունը: Երբեմն թվում էր, թե ճամարտակելիս ձայնը բարձրացնում է միայն ու միայն իր «առաքյալին» չհիասթափեցնելու համար: Ոսկանյանը նստած էր մեղամաղձոտի մոտ, որը բավական սիրունատես աղջիկ էր: Ազատ մահվան քարոզիչը ինքն էլ զարմացավ, թե ինչպես վսեմ վճիռ կայացնելուց երեք վայրկյան առաջ կանացի մարմնի զիջող մոտիկությունը կարող է այնքան հոգեպարար, այնքան կենարար ազդեցություն գործել: Բայց և այնպես Ոսկանյանը լսեց տարեց կնոջ առարկությունը: Սա խոր հավատով իր ուսուցչին բացատրեց, թե իրենց արարքը հանդերձյալ աշխարհում կարող է կասկածելի հետևանքներ ունենալ.

— Վարժապետ, սա մեծ մեղք է, աստված վկա: Էս բանը ես անում եմ միայն նրա համար, որ մերոնց տեսնեմ, շոտ տեսնեմ: Բայց մեկ էլ մտածում եմ. հանկարծ ու մերոնց չտեսնեմ, միշտ մնամ դժոխքում: Չէ՞ որ ինքնասպանությունը մեծ մեղք է...

Ոսկանյանը ցցեց խավարում փայլփրոզ իր սրածայր քիթը.

— Դու միայն բնությանն ես վերադարձնում այն, ինչ բնությունը քեզ է տվել:

Այս իմաստալից խոսքը վարպետ Արծրունուն դժոխային բավականություն պատճառեց: Ձեռքերը շփեց, նվաղկոտ ձայնով, բայց և լիաթոք վրա բերեց.

— Շա՛տ լավ ասաց, պառա՛վ... Եթե ուզում ես ձերոնց մյուս աշխարհում տեսնել, կարող ես մինչև վաղը սպասել: Թուրքերը քեզ կարոտ չեն: Քեզ ոչ ոք հարեմ չի տանի: Իսկ ես սպասել չեմ ուզում. կյանքից կշտացե՛լ եմ:

Կինը ձեռքերը կրծքին խաչեց, գլուխը կախեց.

— Թող ինձ Հիսուս Քրիստոսը ների... Աստված ամեն բան գիտե... Ուսուցիչը հիանալի նշանաբան գտավ.

— Աստված ամեն բան գիտե՞,— գոռաց նա:— Աշխարհն ստեղծելու համար աստծուն կարելի է ներել այն միակ պատճառով, որ նա ոչի՛նչ, այո՛, ոչի՛նչ չգիտե... Նա մեր մասին այնքան է հոգ տանում, ինչքան ոջիլների: Հասկացա՞ր: Այլապես նա շատ անելիք կունենար...

«Առաքյալ» Արծրունին հեգնական գինովությամբ կրկնեց.

— Այլապես նա շա՛տ անելիք կունենար... Հասկանալի՞ է... Ինչպես ոջիլների՞...

Այստեղ «առաքյալը» սեփական սրամտությունից ձանձրացած՝ շրջվեց մեղքից սոսկացող կնոջ կողմը.

— Աստված ինչպե՞ս կարող է քո մասին հոգ տանել, եթե նա միայն ու միայն քո սեփական գլխի մեջ նստած ցնորք է...

Վարպետը մի պահ խոստովյամբ աչքերը ուրեց, ապա խելագար ցնծությամբ աղաղակեց, ձեռքերը խփեց ազդրերին, սկսեց օրորվել աղոթող մահմեդականի նման.

— Ա՛յ պառավ, ցնորքը միայն քո գլխի մե՛ջ է նստած... Հասկանում ես, միայն քո գլխի մե՛ջ... Թքի՛ր քո ցնորքի վրա, գլխիցդ դո՛ւրս գցիր, թքի՛ր...

Արծրունու այս կշտամբանքն ու ծաղրը սոսկալի բորբոքեցին երիտասարդ մորը, Հիշեց, թե ինչպես իր գրկից, երկարատև մաքաչումից հետո, ինչ-որ մեկը խլեց մեռած երեխայի փայտացած դիակը: Դա հիվանդապահ տղամարդկանցից էր: Արագ հափշտակելով երեք տարեկան մանկան մարմինը, փախավ՝ դիակը, երևի, ինչ-որ տեղ գցելու: Մայրն այժմ ուզում էր իր մանկան հետ լինել ծովի խորքում: Հանկարծ նա սուր ճիշով վեր թռավ.

— Ինչու եք ժամերով խոսում: Եկեք գործի անցնենք:

Ուսուցիչը առարկեց.

— Պէտք է կարգ սահմանենք:

Մինչև հերթականութիւն սահմանեցին, Արծրունին առաջարկեց վիճակ գցել: Սակայն Ոսկանյանը կարծիք հայտնեց, թե բոլոր դեպքերում գործը պէտք է սկսեն կանայք: Զէ՞ որ, ըստ կարգի, նախապատմութիւնը պէտք է տալ մեծերին: Այս վճիռը հեշտությամբ չէր հաստատվի, եթե կանայք առարկեին: Բայց նրանք ոչինչ չասացին: Ի վերջո, Ոսկանյանը հայտնեց, թե ինքն ու «առաքյալը» պէտք է վիճակ գցեն: Ծակատագիրը վճռեց ի վնաս ուսուցչի, ավելի ճիշտ՝ հօգուտ նրա, քանի որ առաջնութիւնը տրվեց նրան:

Քամին դադարեւուց հետո խոր լռութիւն էր տիրում: Բայց ներքեւում աշեկոծութիւնը դեռևս չէր հանդարտվել: Մովը մոնշում էր, հաւվարն այնքան թանձր էր, որ թվում էր, թե ձեռքով կարելի է շոշափել: Ուսուցիչը խարխափելով և անսահման զգուշությամբ սողալով, լապտերը տարավ մինչև ժայռի եզրը, վախից զողողացող ձեռքով վայր դրեց: Ադոտ լույսը զարմանալի անխռովությամբ սահմանադատեց իրական և հանդերձալ աշխարհները: Ոսկանյանն աճապարանքով ետ քաշվեց, ապա, իբրև անդունդի ուղեցույց և արարողապետ, ձեռքի քաղաքավարի շարժումով մարդկանց հրավիրեց դեպի լապտերը:

Տարեց կինը մի քանի րոպե ծնրադիր խաշակնքեց երեսը: Հետո շտապ, մանրաքայլ առաջ շարժվեց և անհետացավ առանց աղաղակի: Երիտասարդ մայրն իսկույն հետևեց նրան: Սա թափով ցած նետվեց: Լսվեց կարճատև սուր ճիչ... Մեկամաղձոտ աղջիկն ավելի անվճռական դուրս եկավ: Նա ուսուցչին խնդրեց, որ վերջին վայրկյանին իրեն առաջ հրի: Ոսկանյանը այս ծառայութիւնը մատուցելուց կտրականապես հրաժարվեց: Աղջիկը չորեքթաթ սողաց դեպի անդունդի եզրը: Այստեղ կարծես նորից կշռադատեց իր վճիռը: Զեռքը գցեց լապտերին, որը և շուտ եկավ, գլորվեց անէության խորքը: Աղջիկը, փոխանակ հանգիստ ետ սողար, ձեռքը երկարեց դեպի լապտերը, թեքվեց առաջ և կորցրեց հավասարակշռութիւնը: Լսվեց զարհուրելի, երկարատև աղաղակ, քանի որ նախքան վայր ընկնելը դժբախտ աղջիկը դեռևս երկու րոպե կարողացավ կառչած մնալ ժայռի եզրից...

Ոսկանյանն ու Արծրունին մթության մեջ անխոս կանգնած էին: Երկա՛ր, երկա՛ր րոպեներ անցան: Ուսուցչի ուղեղում դեռևս ահափոր արձագանք էր տալիս մեկամաղձոտ աղջկա մահասարսուռ ճիչը: Վերջապես «առաքյալը» դիմեց «մարդարեին».

— Դե՛, վարժապե՛տ, հերթը քոնն է...

Ոսկանյանը կարծես լրջորեն ծանրութեթեւ էր անում կացութեանը: Այնուհետեւ հայտնեց իր կարծիքը, չկարողանալով թաքցնել ձայնի մեջ թրթռացող խռովքը.

— Լապտերը չկա: Մթության մեջ ոչինչ անել չեմ կարող: Սպասենք, մինչև օրը լուսանա: Շատ չի մնացել...

Վարպետն իրավացիորեն վրա բերեց.

— Մթության մեջ շատ ավելի հեշտ է վարժապե՛տ:

— Քեզ համար գուցե հեշտ է, բայց ինձ համար՝ ոչ, — կատաղությամբ առարկեց «մարգարեն», — ինձ լույս է հարկավոր:

Մարկոս Արծրունին այդ վսեմ պատճառաբանությունից ակնհայտ կերպով գոհ մնաց, բայց մոտեցավ Ոսկանյանին: Երբ գետնին նստած ուսուցիչը հաղիվ նկատելի շարժում կատարեց, վարպետը կառչեց նրա բաճկոնի օձիքից: (Սա կեղտոտված ու պատառոտված այն ծիծեռնակապուշ բաճկոնն էր, որ մի ժամանակ Ոսկանյանը գնեց՝ Գոնզագին ժուլիեթի աչքից գցելու համար): «Մարգարեից» կառչած Արծրունու շարժումների մեջ կար երկյուղ, անձնուրացություն և թերահավատություն: Այսպիսով Ոսկանյանը դարձավ իր ուսմունքի գերին: Հանկարծ թափով տեղից բարձրացավ: Բայց կողքին նստած «առաքյալը» նույնպես ոտքի ելավ: Ուսուցիչն իր հետևորդից ազատվելու ոչ մի հեռանկար չուներ: Երբ մի ամբողջ հավիտենականություն անցնելուց հետո ժայռի եզրը դուրս լողաց վաղորդյան գորշ աղջամուղջի միջից, Արծրունին հանեց պիջակը.

— Այսպե՛ս, վարժապե՛տ: Մութն անցավ...

Ոսկանյանը ձգվեց, հորանջեց, կարծես նոր էր արթնացել թարմացնող քնից: Անվրդով ոտքի ելավ: Նախ, քիթը մի քանի անգամ մաքրեց այնպիսի աղմուկով, կարծես շեփոր էր փչում, ապա իր «առաքյալ»-պահակի ուղեկցությամբ կատարեց անհրաժեշտ քայլերը: Եղբրին չհասած՝ ուսուցիչը ետ դարձավ.

— Վարպե՛տ, լավ կանես, եթե դու սկսես:

Կեղտոտ շապկի մեջ կծկված Արծրունին խոժոռվեց, գլուխը դարձանքով մոտեցրեց Ոսկանյանի դեմքին.

— Ինչո՞ւ, վարժապետ: Վիճակ ենք գցել: Հերթը քոնն է: Երեք կինն էլ մեզնից առաջ գնացին...

Ոսկանյանի մազակալած դեմքն սպիտակել էր.

— Ինչո՞ւ: Որոշման հետևանքով եմ վերջինը լինել: Չեմ ուզում, որ հետո փախչես ու վրաս ծիծաղես:

Սկզբում գլուղացին այնպիսի տեսք ընդունեց, թե մտքերի մեջ խո-

րասուզված կշռադատում է Ոսկանյանի ասածը: Բայց հանկարծ «առաքյալը» հարձակվեց իր «մարգարեի» վրա: Սա փորձանքի հոտն արդեն առել էր: Շուտով համոզվեց, որ ինքը, իր փոքրամարմին տեղով ավելի ուժեղ է, քան հյուծված Արծրունին: Այնուհանդերձ, իր հավատի մեջ խաբված մոլեռանդ մետաքսագործը կարող էր վտանգավոր լինել: Ոսկանյանը թողեց, որ նա իրեն փոքր-ինչ հրի դեպի ժայռի սուր եզրը: Կատաղածը, անկասկած, ուզում էր նրան ևս իր հետ քաշել դեպի անդունդը: Ուսուցիչը հանկարծ փռվեց գետնին, ամուր կառնեց ցածրիկ թփից, իսկ աջով բռնեց հակառակորդի ոտքը, ցած հրեց: Մետաղալարի պես ամուր թփից կախված ուսուցիչը ոտքերով մոլեգնություն փայտածում էր Արծրունու դեմքին ու մարմնին: Ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես եղավ: Հետևյալ վայրկյանին արդեն հարվածներ էր տեղում դատարկ օդի մեջ: Արծրունին ժայռի եզրից խորասուզվել էր մշուշի մեջ:

Ոսկանյանը քարացած նստեց: Այդ դրությամբ ետ քաշվեց, հեռացավ: Իրեն փրկված էր զգում, բայց միայն մի ակնթարթ: Այնուհետև գիտակցեց, որ այդ հաղթանակն իրեն ոչնչով չի օգնի: Նա այլևս չէր կարող վերադառնալ արդարամիտ և պարկեշտ հասարակության գիրկը: Ձէր էլ կարող փախչել: Փոքրամարմին ուսուցիչը ոտքի թռավ, հուզված ետ ու առաջ քայլեց: Գոտեմարտի ժամանակ Արծրունին նրա բաճկոնի ծիծեռնակային պոչի կեսը պոկել էր: Նեղ կտրծքը դարձյալ դուրս էր ցցել, ինչպես վարվում էր ծայրահեղ հուզմունքի պահերին, երբ ամբարտաւանությունը բռնում էր: Երբեմն կուշ էր գալիս և թևից վիրավորված թռչունի պես մշուշի մեջ ուստոստում: Փորձեց ինքն իրեն մխիթարել, արիացնել բանաստեղծական մի արտահայտությամբ, որը հանկարծ ծնվեց նրա գլխում: Քսան անգամ կրկնեց.

— Դեպքի լույսը արևի, ո՛չ թե խորքը խավարի...

Այդ պահին Ոսկանյանի ոտքը դեմ առավ ինչ-որ փայտե ձողի: Դա այն դրոշն էր, որի վրա գրված էր օգնության կոչը՝ «Քրիստոնյաներն աղետի մեջ են»: Քամին դրոշը վայր էր գցել և նախկին տեղից հեռացրել: Սկուտեղաձև դարավանդը վաղուց ի վեր լքված էր ոչ միայն իբրև դիտակայան, այլև իբրև գերեզմանատուն: Հրանտ Ոսկանյանը, առանց իր արածը գիտակցելու, բարձրացրեց ծանր դրոշաձողը, շալակեց, ապա, իբրև տարօրինակ դրոշակակիր, սկսեց պտտվել իր շրա կողմը: Ինչ բավականությամբ նա արելը ետ կուղաքներ Ամանոսի ետևը: Բայց արևը բարձրանում էր՝ կարմրափայլ և ցասկոտ: Մի նոր հուսահատ, երկշոտ միտք ծնվեց: Հեռու այս նզովյալ ժայռերից: Պետք է թաքստոք

գտնել: Ավելի լավ է դանդաղ սովամահ լինել: Բայց Ոսկանյանն այլևս չէր կարող ետ դառնալ. պետք է իրագործեր արևի լույսին վերաբերող իր խոսքը: Կանայք և Արծրունին սպասում էին: Դրոշն առաջ պարզած՝ դանդաղաքայլ մոտեցավ ժայռի եզրին: Նրա ոտքերի տակ հալչում էր մշուշը: Լայն գերաններ, ծուխ, նստարաններ... Դրանք բոլորն էլ կարծես իրար շուրջ տարօրինակ պար էին բռնել: Երևում էին, հենց որ բացվում էր ծովի մի մասը, ծով, որը հարթ ու անմոռնչ փռված էր, ինչպես մուգ մոխրագույն կտավ: Այդ կտավի վրա, ինչ-որ տեղից, մի բան փայլատակեց: Ոսկանյանն աչքերը փակեց: Համոզվեց, որ արդեն իսկպպես խելագարվել է, իսկ դրանից միշտ վախենում էր: Աչքերը շարունակ բացում էր ու փակում: Մշուշը փարատվեց, բայց շողշողուն տեսիլքը մնաց լայնատարած կտավի վրա. ասես ամրացված լինելու, Շողշողուն տեսիլքը մոտեցավ: Դա քառակյս մուգ երկնագույն խոշոր նավ էր: Նավը վերևից շատ փոքր էր թվում և ոչ մի ազդու տպավորություն չէր թողնում: Շուրջը գեռես մշուշի մի քանի ծվեններ էին ծփում:

Ուսուցիչը շատ սրտտես էր: Նորածագ արևի ցնծալից շողերի տակ նա հեշտությամբ կարդաց նավաքթին գրված սև, վիթխարի տառերը՝ «Գիշեն»:

Ոսկանյանը մի քանի անգամ ողբաձայն աղաղակեց. «Գիշեն»:
Հրաշքը կատարվեց: Բայց ո՛չ իր համար: Բոլորը կարող էին փրկվել, բայց ո՛չ ինքը: Ամբողջ ուժով սկսեց թափահարել դրոշը՝ «Քրիստոնյաները աղետի մեջ են»: Առանց հոգնելու, խելագարի պես նա արագ թափահարում էր ծանր դրոշածողը:

Ձրահապատ հածանավի հրամանատարական կամրջակից նրան պատասխանեցին ֆրանսիական դրոշակային ազդանշաններով: Ոսկանյանը դա չտեսավ: Նա գլուխը բոլորովին կորցրել էր: Կիսաշրջանների գործելով անդադար թափահարում էր սպիտակ սավանը: Լաթվածությունից հեկեկում էր: Բայց քանի դեռ ուժ ուներ, պետք է ապրեր:

Վերևում շառաչեցին Բագրատյանի հատրիցները: Հայոց դրոշի կիսաշրջանները հետզհետե ավելի փոքրանում էին, դառնում անհամաչափ, զիգլագաձև: «Գուցե կարողանամ գաղտնի փրկվել նավով»,— անցավ Ոսկանյանի մտքով: Բայց նույն վայրկյանին, ավելի շուտ դրոշի ծանրությունից, քան սեփական կամքով, առաջ մղվեց և զարհուրանքի վայրագ աղաղակով ընկավ անդունդը:

Նույն վայրկյանին էլ «Գիշենի» քսանչորս սանտիմետր տրամաչափի հրանոթներից մեկը զորավոր հարված ուղղեց դեպի Սուեզիս, թուրքերին հրամայելով՝ դադարեցնել կրակը:

Դադարի ազդանշանը լսելով, մինչև հոգու խորքը ցնցվեցին գեներալը, կայմակամը, յուզբաշին և մյուս սպաները: Այս պարոնայք մի քանի բռնի առաջ բարձրացել էին լեռնային շտաբը: Նրանց հետ էր նույնիսկ լեռնախտավոր, հսկայամարմին կայմակամը, որի համար կանուխ արթնանալն ու լեռն ի վեր բարձրանալը արտակարգ զոհողություն էր: Զորս վաշտապետ շրջապատել էին յուզբաշուն՝ առաջխաղացման հրամանն անձամբ ստանալու: Հետախույզները գիշերվա ընթացքում հիանալի էին աշխատել: Ամենայն ճշտությամբ հայտնաբերել էին հայերի նոր ապաստարանը գահավեժ ծովեզերքին: Հայտնի էր նաև, որ հարավային կողմից Դամվալքը տանող ճանապարհը փակված էր պաշտպանական երկու թույլ, վատ քողարկված կրակային գծով: Այլ Ռըզայի հրամանով այդ երկու թույլ գծի դեմ ուղարկվելու էին միայն գնդացիներով զինված երկու վաշտ, իհարկե, այն բանից հետո, երբ հյուսիսից լեռնային հրետանին կործանիչ հարվածներ տեղար հայկական խրամատների վրա: Կայմակամի ու յուզբաշու համոզմունքով, մոտավորապես մի ժամվա ընթացքում դիմադրությունը հաղթահարված կլիներ: Դրանից հետո հյուսիսային և հարավային զորախմբերը պետք է միանային, համատեղ ջանքերով ոչնչացնեին ծովափնյա ճամբարը: Հայերի համար փրկություն այլևս չկար:

Դաբերելի արձակած առաջին ուժերը պայթեց քարուտում, ժայռակուփ աշտարակի ներքևում, երկրորդը բավական շեղվեց, իսկ երրորդն ընկավ սպայախմբի մոտակայքում: Օդում շառաչեցին երկաթի ու քարի բեկորները: Հետևակային երկու զինվոր ազդադակելով փովեցին գետնին: Յուզբաշին անվրդով վառեց գլանակը.

— Պարո՞ն գեներալ, կորուստներ ունենք...

Այլ Ռըզայի թարմ ու թափանցիկ դեմքը շառագունեց: Շրթունքներն ավելի նեղացան.

— Յուզբաշի՛, Ձեզ հրամայում եմ այդ Բագրատյանին չսպանել, այլ անձամբ բերել ինձ մոտ:

Հազիվ էր այս խոսքը վերջացրել, երբ լսվեց դադար պահանջող որոտը: Պարոնները նետվեցին դեպի արևմտյան խրամատները՝ ծովը դիտելու:

Մուգ երկնագույն «Գիշերը» հաստատուն նստած էր կապարածուփ հորձանուտի վրա: Կարծես սառել էր տեղում: Կայմերի վերևում պլլվում էր ծխի սև ամպը: Հրանոթի փողից դուրս նետված ծուխն արդեն փարատվել էր: Նավապետը, ըստ երևույթին, վախեցնելու նպատակով միայն մի արկ էր արձակել Որոնտեսի դաշտավայրի ուղղությամբ:

Առաջին սթափվողը կայմակամը եղավ: Հուլմունքից դողացող ձայնով ասաց.

— Գեներալ, իրար հասկանանք: Դուք զինվորական օժանդակ զորամասերի հրամանատարն եք: Վճռական խոսքն ինձ է պատկանում:

Ալի Ռեզան, առանց պատասխանելու, հեռադիտակով զննում էր «Գիշերը»: Սակայն կայմակամը, որը վտանգի պահերին մեծ մասամբ քնկոտ անտարբերությամբ լռում էր, այս անգամ հանգիստը կորցրել էր.

— Գեներալ, ձեզանից պահանջում եմ անմիջապես գործողություններն սկսելու հրաման տալ: Այս նավը մեզ խանգարել չի կարող...

Ալի Ռեզան հեռադիտակն իջեցրեց և դիմեց իր համհարզին.

— Հեռախոսով կապվեք Հաբասթեի հետ: Հրամանս ամենայն արագությամբ, հանգույց առ հանգույց պետք է հաղորդվի հյուսիսային խրամատները. դադարեցնել հրետանային կրակը:

— Դադարեցնել հրետանային կրակը, — կրկնեց համհարզը և դուրս թռավ:

Կայմակամը ոտքի ելավ, իր ճարպակալած, բայց և զորավոր ամբողջ մարմնով ձգվեց.

— Ի՞նչ է նշանակում այդ հրամանը: Ես բացատրություն եմ պահանջում, էֆենդի:

Գեներալը ոչ մի ուշադրության չարժանացրեց նրան, այլ իր մուգ երկնագույն աչքերը հառեց յուզբաշուն.

— Հրամայեցեք, որ առաջ շարժված վաշտերը ետ քաշվեն: Բոլոր զորամասերը պետք է հեռանան լեռան բարձունքներից և հավաքվեն գյուղահովտում: Անմիջապես նահանջել:

— Ես բացատրություն եմ պահանջում, — զայրույթից իրեն կորցնելով գոռաց կայմակամը, և աչքերի տակի տոպրակները դարձան սև կապտագույն: — Դա վախկոտություն է: Ես Նորին գերազանցության առաջ պատասխանատու եմ: Գործողությունները դադարեցնելու ոչ մի հիմք չկա:

Երիտասարդ գեներալը սևեռուն, սառը հայացքով շահեց նրան.

— Ոչ մի հիմք: Ուզում եք դաշնակից նավատորմին բաց ծով-եզերքը գնդակոծելու հնարավորություն տալ: Հեռաձիգ հրանոթների արկերը մինչև Անթաքիե են հասնում: Կայմակամ, երեւի կարծում եք, թե հաժանաժը միայնա՞կ է մնալու: Թույլ տանք, որ ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները զորք իջեցնեն ցամաք և պատերազմի նոր թատերաբեմ ստեղծեն անպաշտպան Սիրիայի կենտրոնում: Ի՞նչ եք կարծում, կայմակամ:

Բայց դավառապետը կատաղությունից դեղնած և փրփուրը բերանին՝ վրա պրծավ:

— Դա իմ գործը չէ: Ես, իբրև պատասխանատու, Ձեզ հրամայում եմ...

Նա այլևս չշարունակեց: Գեներալի նոր հրամանը բնականաբար ոչ մի կերպ չէր կարող մի քանի լուսնային հասնել թուրքական հրետանային դիրքերը:

Թուրքական առաջին արկերը շառաշյունով պայթեցին Հյուսիսային լեռնաթամբի բարձունքին, սակայն «Գիշենի» զրահապատ աշտարակների վրա սկսեցին պատվել հրանոթների երկար, բարձև փողերը: Մի քանի վայրկյան շանցած ծանր ուռմբերը զարհուրելի ուժով ընկան Սուեդիայի, էլ էսքելի, Եդիշեի տների վրա: Սպիրտի գործարանի վիթխարի ծխնելույզն ի վեր նույն պահին սողաց ամերիկյան գրողը: Թուրքական մի քանի փայտաշեն տներ սկսեցին այրվել: Ալի Ռեզան յուզբաշուն հրամայեց.

— Հեռախոսով հայտնեցեք, որ կրակը դադարեցնեն, գրողը տանի: Զափթիեները թող բնակիչներին գյուղերից դուրս հանեն: Բուլոթին ուղարկեցեք հովիտը:

Սալոնիկցի պեպենոտ մյուդիրը, որը, իբրև ստորագրյալ, մինչ այդ լուռ էր, հանկարծ կատաղեց: Ձեռքի ափերը բերանին սեղմած՝ այնպես էր գողգոռում, կարծես ուզում էր խլացնել ոմբակոծության որոտը, իր ձայնը լսելի դարձնել «Գիշենի» համար:

— Սա միջազգային իրավունքի խախտում է... Բաց ծովեզերքի դեմ... Սա միջամտություն է երկրի ներքին քաղաքականությանը...

Գեներալ Ալի Ռեզան գետնից վերցրեց իր ձեռնափայտը, ուղեց հեռանալ: Սպաները շրջապատեցին նրան: Գեներալը մի անգամ էլ ետ նայեց.

— Ինչո՞ւ եք այդպես գողգոռում, մյուդիր: Շնորհակալ եղե՞ք Իթթի-հաթից...

— Ես ինձ վատ եմ զգում,— հառաչեց կայմակամը, որն այսօր շարաշահել էր իր առողջական վիճակը: Դավառապետի ծանր մարմինը փլվեց գետնին: Թվում էր, թե նա իր բոլոր ուժերով մաքառում է ուշագնացության դեմ: Սկացած շուրթերի միջից խոխոցով շարունակ դուրս էին նետվում միևնույն բառերը.

— Ամեն բան վերջացավ... Ամեն բան վերջացավ...

Մյուդիրն իր հիվանդ վերադասին չորս զափթիեի միջոցով ուղարկեց հովիտ:

Կարելի էր կարծել, թե Գաբրիել Բագրատյանը ևս, փրկության լուրն ստանալով, չի դիմանա մեծ երջանկությանը, վայր կընկնի, երբ նրա պիտակցությանը լիովին հասնի կատարված հրաշքը: Բայց այդպես չեղավ: Գաբրիելի լարված զգայարանները չկարողացան արձագանքել: Ամենախորաթափանց մարդն անգամ կոծվարանար ասել, թե ինչ է կատարվում նրա ներսում: Ո՛չ, ո՛չ մի հիասթափություն: Հիասթափությունը շատ կոպիտ բառ կլինեիր: Դա ավելի ճիշտ այն անցանկալի ճիգն էր, որ մահու չափ հոգնատանջ օրգանիզմը պետք է գործադրի իր գոյությունը վերահաստատելու համար: Այդպես մարդկային աշխն է պաշտպանվում, երբ խավարին հանկարծ հաջորդում է պայծառ լույսը, թեկուզ և մարդ դրան ձգտում է իր ամբողջ հոգով: Բագրատյանի ընկալման առաջին արձագանքը եղավ մի հրաման, որով նա դիմեց պաշտպանության գծի երկայնքով փռված զինվորներին.

— Ոչ ոք տեղից չշարժվի: Ամեն մարդ թող մնա իր տեղում:

Դա չափազանց կարևոր հրաման էր: Նախ, Գաբրիելը հաստատ չգիտեր թուրքերի մտադրությունը, ապա ֆրանսիական ռազմանավի դրոշը սեփական աչքով չէր տեսել: Դրանից բացի, խիստ անհավանական էր թվում, թե այդ նավը կկարողանա կամ կհամաձայնի չոքսուկես հազար հոգի վերցնել:

Պակաս տարօրինակ չէր նաև հրաշքի գործած ազդեցությունը պաշտպանների վրա, որոնք այդ վերջին գիշերը մահվան սպասումով կրակային երկար գծի վրա պառկած էին, ինչպես կաթվածահարներ:

Կուրը հեռապառ բերեց մի պատանի: Ոչ մի բացականչություն: Մաքուր սկզբում կարկամած լռեցին: Այնուհետև կաշկանդվածությունը փարատվեց: Հրաշքի լուրն առնողները նետվեցին դեպի բարձունքը, հաուբեցները, զխավոր հրամանատարը: Համենայն դեպս դա ավելի քիչ էր վարմանալի, քան մարդկանց խուզ և կոշտ ձայների մեջ կատարված փոփոխությունը: Բոլորը միանգամից սկսեցին աղմկել: Խուլուրդ և սուր ձայների հորձանքն ամեն կողմից շարժվեց դեպի Գաբրիելը: Դա կանացի հախտուն լեզվակոթիվ էր հիշեցնում կամ խելացիոր տղամարդկանց սարսափի պոռթկում: Փրկության զգացումը, նախքան մարդկանց հոգիների մեջ թափանցելը, առաջ բերեց ձայների վարակիչ ջղաձգություն:

Շուտով բոլորը հանդարտվեցին: Նորից պառկեցին իրենց դիրքերում, առաջ մեկնեցին հրացանները: Կարծես ոչ մի ցնցող բան տեղի չէր ունեցել: Միայն ռսուցիչ Հաբեթ Շատախյանը զխավոր հրամանատարին խնդրեց, որ սա իրեն, իբրև պատվիրակ ուղարկի քանակցությունների,

հաշվի առնելով իր քաջահմուտ ֆրանսագիտությունն ու արտասանութ-
յունը: Ուսուցչի դեմքը շողշողում էր:

Գաբրիել Բագրատյանը զինվորներին բացատրեց, որ մինչև թուրքե-
րի հարձակման վտանգը չանցնի, դիրքերը չպետք է լքեն: Ապա Շատախ-
յանին ծառայությունից ազատեց, տվեց հետևյալ հանձնարարությունը:
Բոլոր պարագաներում ժողովին պտնվող ժողովրդի և լեռան բարձունք-
ներում դիրքավորված պաշտպանների միջև պետք է ստեղծվի մշտական
կապ: Տեր-Հայկազունն ու բժիշկ Ալթունին Շատախյանի հետ պետք է
գնան ֆրանսիական նավը: Այնուհետև հաժանավի հրամանատարին իս-
կույն պետք է հայտնեն, որ ժողովրդի մեջ կա մի ֆրանսուհի, այն էլ
ծանր հիվանդ:

Հյուսիսային լեռնաթամբի դեմ ուղղված հրետանային կրակը հաս-
տատեց Բագրատյանի կասկածը: Թուրքերը բնավ էլ մտադիր չէին թա-
կարդն ընկած որսը ձեռքից բաց թողնել առանց վրեժ լուծելու: Գաբրիելը
կապավորներից մեկին շտապ ուղարկեց Ձառու Նուրհանի մոտ, հրամա-
յելով:

— Հյուսիսային լեռնաթամբը պետք է պաշտպանեն մինչև վերջին
մարդը: Մինչև ինձանից համապատասխան հրաման չստանան, զինվոր-
ները ոչ մի գնով չպետք է հեռանան խրամատներից կամ ժայռապա-
րըսպից, որի տակ ումբակոծության ժամանակ կարող են ապահով թաք-
նել:

Բայց քիչ անց հրետանային կրակը թուլացավ, մինչդեռ նավի հըս-
կայական հրանոթները ամպրոպային նպատակասլաց հարվածներ էին
տեղում, իրենց արկերն ուղարկելով մահմեդական գյուղերի դեմ: Որոն-
տեսի հարթավայրում կարծես սկսվել էր վերջին ահեղ դատաստանը:

Երբ Գաբրիելը բարձրացավ դիտակետը, Սուեդիան, էլ էսքելը,
Եդիջեն և նույնիսկ հեռավոր Այն Նրաբը ծխի և բոցերի մեջ կորել էին:
Թուրք բնակչությունը ձիերով, ավանակներով, եղասալներով և հեաիոտն
խուռն բազմությամբ փախչում էր, լցվում հայկական հովիտը: Շատ չան-
ցած, Բագրատյանը վերադարձավ դեպի հաուբիցները: Հրանոթների մոտ
արդեն գրված էին պատրաստի արկերը: Մտքով անցավ հրանոթների փո-
ղերն ուղղել դեպի հյուսիս և թուրքական նահանջը, հնարավորության
չափ, առնել կրակի տակ: Բայց այդ մտադրությունից հրաժարվեց, թեև
վտանգը դեռևս երկար ժամանակ չէր կարելի համարել անցած: Նստեց
հաուբիցների մոտ: Նայեց հեռուն, խորասուզվեց մտորումների մեջ:
«Մի բանի շաբաթ հետո, թերևս, նորից լինեմ Փարիզում: Քլեբեր ավեն-
յուի բնակարանում նորից կսկսենք նախկին կյանքը»: Բայց այս խորհրդ-

դաժությունը, որը մի ժամ առաջ կարող էր թվալ խնայցնոր երազանք, ոչնչով չփոխեց նրա ներքին զարմանալի ամայությունը: Խանդավառության ոչ մի հետք: Ո՛չ ծնրադիր ցնծաց, ո՛չ էլ ջերմաջերմ գոհություն հայտնեց աստծուն, որն արդեն շնորհել էր իր աներևակայելի հրաշք-ողորմածությունը: Գաբրիելը ո՛չ Փարիզ էր փափագում, ո՛չ բնակարան, ո՛չ քաղաքակիրթ մարդկանց շրջապատ, ո՛չ ճոխություն, ո՛չ ապահով ապրուստ, ո՛չ անկողին, ո՛չ մաքրություն: Եթե նրա մեջ որևէ ձգտման նշույլ կար, ապա դա մենության անզուսպ պահանջն էր, որը բոլոր առարկաների սաստկանում էր: Սակայն դա գոյություն չունեցող մենություն պետք է լիներ, մի աշխարհ, ուր մարդիկ չլինեին, մի մոլորակ՝ առանց ձրգտումների, առանց շարժման, առանց հոգսերի, տիեզերքի խորքերում կորած մի գաղութ, որտեղ նա կարող էր լինել միակ էակը, անխռով դիտեր իր շուրջը, չունենար ո՛չ անցյալ, ո՛չ ներկա, ո՛չ ապագա:

Առանձին գյուղերի համայնքները ծովափին տեղավորվել էին իրարից բավական հեռու: Յողոնօլուքն ու Հաբիբլին բարձունքի վրա էին, մինչդեռ Բիթիասը, Ազիրն ու Քերուսինն ընտրել էին ափին ավելի մոտ տափարակը, որտեղ ետ քաշված ժայռապատնեշի առաջ գոյացել էր կարծր թփերով ծածկված մի քանի խորդուբորդ բացվածք:

Այն ժամանակ, երբ ուսուցիչ Ոսկանյանը թափահարում էր աղետի դրոշը, բոլորը դեռևս քնած էին: Բայց կարծես ոչ թե մարդիկ էին դրանք, այլ անկենդան զանգված, ժայռաբեկորներ կամ հողակույտեր:

Նավային հրանոթի որոտը խզեց այդ քունը: Մոտ չորս հազար հոգի կանայք, երեսնաներ և ծերունիներ սարսափահար բացեցին իրենց աչքերը, տեսան բացարձակ սովի չորրորդ օրվա լույսը: Մովափին փրկված մարդկանց առաջ հայտնվեց մի անհավատալի տեսիլք, որը անշարժ ու հաստատուն օրորվում էր ծովի վրա: Սովահարներին դա թվաց պատրանք: Շատերը փորձեցին սթափվել, որ փարատվի երազային պատկերը: Ոմանք մնացին լեռկ ժայռերի վրա անտարբեր պառկած: Քարերի կարծրությունից մարդկանց մսաշուրկ ոսկորները ծածկող մաշկը կապտել էր: Ոչ ոք մի կողքից մյուսը դառնալ չէր կարողանում: Այնուամենայնիվ, չափահասների մեջ հանկարծ ծայր առան լացն ու հեկեկանքը: Դա չորս կողմ տարածվեց իբրև ծանր հիվանդ երեխաների նվաղկոտ հեծեծանք: Եվ ահա տեղից բարձրացան նույնիսկ ամենաուժասպառ ուրվականները: Փոքրիկ տղաները, որոնք մեծ մասամբ դեռևս կարողանում էին ոտքի վրա մնալ, մագլցեցին ցցված խութերն ի վեր: Բոլորը շարժվեցին դեպի ջուրը:

«Գիշերն» մեծ հաժանավը խարիսխ պցեց ափից մոտ կես մղոն հեռավորության վրա: Սպաների և նավաստիների առջև բացվեց ցնցող տեսարան: Նայում էին հարյուրավոր մերկ, կմախքացած թշվառներին, որոնք նրանց կողմն էին պարզել ողորմութուն հայցող ձեռքերը: Այս տարաբախտներին սլատկանող մարդկային կերպարանքները (դրանք արդեն դեմքեր չէին) հեռագիտակի միջից ուրվականներ էին թվում: Միաժամանակ բարձրացավ աղիողորմ վայնասուն, որը ավելի շատ միջատների բզզոց էր հիշեցնում և կարծես շատ ավելի հեռվից էր գալիս: Գահավեժ ժայռապարիսպների արանքով հետզհետե ավելի ու ավելի շատ թվով մարդկային միջատներ էին ցած սողում, առաջ մեկնում ողորմութուն հայցող ձեռքերը: Մինչև «Գիշերի» հրամանատարը հալածվածների վերաբերյալ որևէ վճիռ կկայացնե, ջուրը նետվեցին երկու հոգի, անկասկած, տղաներ, և լողացին դեպի նավը: Գրեթե հարյուր մետր էր մնում, երբ ուժերը նրանց կարծես դավաճանեցին: Նավից իսկույն մակույկ ուղարկվեց, որը և ջրից դուրս բերեց տղաներին: Մի ակն նավակ շարժվեց դեպի ափը՝ այդ տարօրինակ «աղետյալ քրիստոնյաների» ներկայացուցիչներին նավ բարձրացնելու: Բայց շուտով պարզվեց, որ երբ աստված մի հրաշք է առաքում, հետո էլ հարյուրավոր որոգայթներ է լարում, նվազեցնում հրաշքի ուժը: Գահավեժ ափին մոտենալն այնքան դժվար էր, ալեկոծությունն այնքան ուժեղ էր, որ նույնիսկ «Գիշերի» հմուտ նավաստիները հազիվ կարողացան գործը գլուխ բերել: Ի դեպ, դա մեծապես արդարացնում էր Արամի ձկնորսական ձախորդությունը: Գրեթե մի ժամ անցավ, մինչև ֆրանսիացիները ապարգյուն փորձերից հետո կարողացան նավակ նստեցնել Տեր-Հայկազունին, բժիշկ Ալթունուն, Հաբեթ Շատախյանին: Դա կատարվեց այն պահին, երբ Մուսա լեռան բարձունքներում սկսված հրետանային կրակը լսելով, «Գիշերը» հարյուր քսան ծանր արկ նետեց դեպի մահմեդական դաշտավայրը:

Երկրորդ կարգի կապիտան Բրիստոնը պատվիրակությունն ընդունեց սպայական նավասարհում, երբ հրետանին արդեն դադարեցրել էր կրակը: Բրիստոնը սարսափից ալլալվեց, տեսնելով երեք տղամարդկանց ցրնցոտիածածկ, հյուծված մարմինները, մազակալած դեմքերը, լայն ճակատներն ու խոշոր, խոշոր աչքերը: Տեր-Հայկազունը զարհուրելի տեսք ուներ: Մորուքի կեսն այրված էր, աչքայտի վրա ահագին վերք կար: Քանի որ ամենօրյա պարեգոտը զոհ էր գնացել հրդեհի բոցերին, վարդապետն ուսերին դարձյալ գցել էր ինչ-որ մեկի նվիրած ծածկոցը: Նավապետը ձեռքը մեկնեց անծանոթներին.

— Հոգևոր հա՛յր... ուսուցի՞չ... — հարցրեց նա:

Շատախյանը ժամանակ չտվեց ուրիշ նորություններ իմանալու։ Ամբողջ ուժերը հավաքեց, խոնարհվեց և սկսեց իր այն ճառը, որ անգիր էր արել դեռևս ծովափ տանող ոլորապտույտ ճանապարհին, ապա նավակում։ Սկսեց « մոն ժեներալ» (իմ գեներալ) անհաջող արտահայտությունամբ։ Գուցե հուզմունքից շփոթվեց։ Վերջին հաշվով ի՞նչ կարելի էր պահանջել Յողոնօլուքի հայ ծխական դպրոցի ուսուցչից։ Նա որտեղի՞ց պետք է իմանար ֆրանսիական ռազմածովային կոշումների կարգը, մանավանդ որ Շատախյանի սովորատեսյան դաստիարակը՝ հանգուցյալ Գրիգորը, ռազմագիտությունը ոչ մի կարևորություն չէր տալիս։

Նրբ նավապետ Բրիստեն արևելյան վերամբարձ ճառից իմացավ կարևոր, ինչպես նաև շատ ու շատ անկարևոր իրողություններ, ինքն իրենով հիացած ճառախոսը հույսով սպասեց, թե իր անթերի արտասանություն հասցեին գովեստ կշռայի այնքան բարձրաստիճան մի անձնավորություն։ Սակայն նավապետը դանդաղ մերթ մեկին նայեց, մերթ մյուսին, ապա հարցրեց տիկին Բագրատյանի օրիորդական ազգանունը։ Հաբեթ Շատախյանը խիստ ուրախացավ, որ կարող է ի ցույց հանել բուն ֆրանսիացիների հետ ունեցած իր քաջահմուտ ծանոթությունը։ Բայց այս անգամ միջամտեց Տեր-Հայկազունը։ Ի զարմանք և ի շփոթություն Շատախյանի, վարդապետը խոսեց սահուն ֆրանսերենով, մի բան, որ ուսումնական երկար տարիների ընթացքում երբեք չէր զգացել։ Տեր-Հայկազունը պատմեց, որ ժողովուրդը սովի է մատնված և ուժասպառ է եղել։ Խնդրեց անհապաղ օգնություն ցույց տալ, քանի որ առաջիկա ժամերին կանանցից ու երեխաներից շատերը հագիվ թե կենդանի մնան։

Մինչ վարդապետը խոսում էր, բժիշկ Ալթունին ուշադնաց եղավ։ Քիչ մնաց աթոռից վայր գլորվել։ Բրիստենը կարգադրեց իսկույն կոնյակ և սուրճ բերել, պատվիրակներին հյուրասիրել առատ ճաշով։ Բայց պարզվեց, որ ոչ միայն ծերունի բժիշկը, այլև մյուս երկուսը ուտել չեն կարող։ Նավապետը կանչեց մատակարարման պետին, կարգադրեց անմիջապես նավակներով սննդամթերք տանել Կիպրոսի Ֆամագուստա նավահանգստից։ Նավատորմի հրամանատարը՝ փոխծովակալը, գտնվում է զինված նավաստիներ։

Այնուհետև Բրիստենը հայերին հայտարարեց, թե իր զրահապատ հաժանավն անկախ միավոր չէ, այլ անգլո-ֆրանսիական նավախմբի առաջապահը, որին առաջադրանք է տրված լողալ Անատոլիայի հյուսիսարևմտյան ափի երկարությամբ։ «Գիշերը» երեկ երեկոյան, մյուս նավերից երեք ժամ շուտ, դուրս էր եկել Կիպրոսի Ֆամագուստա նավահանգստից։ Նավատորմի հրամանատարը՝ փոխծովակալը, գտնվում է

«Ժամանա դ'Արկ» գծանավի վրա, Սպասում են նրա վճռին: Մի ժամ առաջ ուղիորդիք են ուղարկել: Պատվիրակները թող չանհանգստանան: Կասկածից դուրս է, որ Ֆրանսիացի ծովակալը բախտի քմահաճույթին չի թողնի հայ քրիստոնյա աղետյալ ժողովրդի այսքան քաջարի մի հատվածը:

Տեր-Հայկազունը խոնարհեց գլուխը, ի ցույց հանելով իր աղավաղված մորուքը.

— Պարոն նավապետ, թույլ տվեք մի հարց: Դուք ասացիք, որ Ձեր նավը ինքնուրույն չէ, այլ ենթարկվում է Ձեր վերահսկող հրամանին: Հապա ինչպե՞ս պատահեց, որ գնացիք ոչ թե դեպի հյուսիս-արևմուտք, այլ եկաք մեր կողմերը...

— Դուք, ի՞նչ խոսք, երկար ժամանակ գլանակ ծխած չեք լինի, պարոնայք: Սիրով կուզենայի այս տուփը ձեզ տրամադրել...

Բրիտոնը ուսուցչին մեկնեց գլանակների մի մեծ տուփ, ապա ծովագնացի իր ալեխառն գլուխն ու մտախոհ աչքերը դարձրեց դեպի Տեր-Հայկազունը.

— Մոն պեո¹, Ձեր հարցն ինձ հետաքրքրում է, որովհետև ես, իրոք, կարգը խախտեցի և ահագին շեղվեցի մեր ուղղությունից: Ինչո՞ւ: Ժամը տասին մենք անցանք Կիպրոսի հյուսիսային հրվանդանի մոտով: Մի ժամ հետո, կեսգիշերին, ինձ զեկուցեցին, թե սիրիական ծովեզերքին մեծ հրդեհ է բռնկվել: Թվում էր, թե միջին մեծությամբ մի քաղաք է այրվում: Երկինքն ահագին տեղ կարմրել էր: Մենք բաց ծովում էինք, ցամաքից ամենաքիչը երեսուն մղոն հեռու: Այնինչ ձեզանից իմացա, որ ընդամենը մի քանի ճյուղաշեն խրճիթ է այրվել: Հավանաբար, մշուշը հաճախ խոշորացույցի դեր է կատարում: Այդպիսի դեպքեր սլատահում են: Հիրավի երկնքի կեսը կարմրել էր: Ես նավի ուղղությունը փոխել տվի հետաքրքրությունից, այո, գուտ հետաքրքրությունից...

Տեր-Հայկազունը աթոռի վրայից վեր կացավ: Թվաց, թե շատ կարևոր բան է ասելու: Շուրթերը շարժվեցին: Բայց հանկարծ մի քանի անհաստատ քայլ արեց դեպի նավասարահի պատը և դեմքը սեղմեց լուսանցույցին: Նավապետ Բրիտոնն այն կարծիքին էր, թե վարդապետի հետ այժմ կատարվեց այն, ինչ տեղի ունեցավ ծեր բժշկի հետ: Սակայն Տեր-Հայկազունը շրջվեց: Արևը ներս հորդեց, լցվեց սպալակա՛ն ցածրիկ սրահը: Հովվապետի դեմքը ճաճանչների մեջ շողշողում էր այնպես,

¹ մոն պեո — հայր իմ, տեր հայր

կարծես քանդակված լիներ դեղին սաթից: Տեր-Հայկազունի աչքերի մեջ գինովություն կար, երբ նա հայերեն մրմնջաց.

— Չարիքը կատարվեց միայն նրա համար... որ հնարավոր դառնա աստծո ողորմածությունը...

Նա ձեռքերը թեթևացած բարձրացրեց, կարծես ուզեց ասել, թե խորհրդավոր զորության մեջ բոլոր տառապանքներն հաղթահարված են: Ֆրանսիացին դա չհասկացավ: Բժիշկ Ալթունին գլուխը սեղանին դրած՝ քուն էր մտել: Հարեթ Շատախյանը այդ պահին այլևս չէր մտածում Քաղաքաձորի հրդեհի մասին, որն սկսվեց խորանի աստվածուրաց բոցով և ավարտվեց փրկության մը:

Երկու ժամ հետո հորիզոնի վրա հայտնվեց վիթխարի «Ժաննա դ'Արկը»: Նրան հետևում էին մի անգլիական և երկու ֆրանսիական հածանավ: Հսկայական մի փոխադրանավ սրանց միացավ կեսօրից առաջ: Լաշի, համալսարանի շարք կազմած, երկար, դուգահեռ փրփրաշերտեր գույացնելով, մոտենում էին մուգ երկնագույն ռազմանավերը, դեպի վեր պարզված իրենց զրահապատ աշտարակները: Նավախմբի հրամանատարը երկրորդ կարգի կասկիտան Բրիստոնին ռազիոյով պատասխանել էր, որ ոչ միայն ուղում է նավերի վրա ընդունել հայ փախստականներին և այդ նպատակով նախատեսված ուղղությունից շեղվել, այլև ցանկանում է անձամբ տեսնել հերոսական մարտերի վայրը, որտեղ քրիստոնյա ազգի մի բնկորը քառասուն օր շարունակ դիմադրել է բարբարոսական գերակշիռ ուժերին: Փոխծովակալը մեծ համբավ վայելող խստաբարո կաթոլիկ էր, և խաչի համար մարտնչող հայերի պայքարը նրան անկեղծորեն հուզել էր:

Երբ նավախումբն օրինակելի ներդաշնակությամբ խարիսխ գցեց, հայելու պես հստակ ծովի վրա սկսվեց աշխույժ եռուզեռ: Շեփորային ազդանշաններն իրար էին հաջորդում: Շղթաներն ու ամբարձիչները ճռնչում էին: Դանդաղ ցած էին իջնում ահադին նավակները: Մինչ այդ «Գիշենի» նավաստիները խութերի արանքում, առավել մատչելի մի տեղ, հանպատրաստից նավամատույց հիշեցնող հարմարանք պատրաստեցին: Այստեղ պատվելի Արամի ձկնորսական լաստն անսպասելի պատվի արժանացավ:

Փրկվածները նեղ ժայռաբեկորների վրա պառկած, նստած կամ կուչ եկած՝ մոլորված հայացքներով դիտում էին այդ տեսարանը: Կարծես դա իրենց չէր վերաբերում:

«Գիշենի» գլխավոր բժիշկն իր օգնականների ու սանիտարների հետ

զբաղւած էր հիվանդներով և քաղցից ուժասպառ եղածներով: Նա Պետրոս Ալթունուն գովեց, որ սա դեռևս երեկ, կյանքի ծայրահեղ քայքայման պայմաններում, առանձնացրել է վարակիչ հիվանդներին և կասկածելիներին: Ալթունին խոր հառաչանքով հայտնեց, թե վերևում, Դամլաջըքի վրա, նման բազմաթիվ թշվառներ անխնամ և անսնունդ թողնված են բախտի քմահաճույքին, թեև դրանց մեծամասնութունը լավ խնամվելու դեպքում կարող էր փրկվել:

Նավի բժիշկը թթու դեմք ընդունեց: Բժավոր տիֆով հիվանդներին վերցնելը ծանր պատասխանատվության հետ էր կապված: Բայց ի՞նչ անել: Այդ բրիտանացիներին չէր կարելի հանձնել թուրքերի վայրագ վրիժառույթանք: Գլխավոր բժիշկը մարդասիրութանից մղված՝ իր հայ պաշտոնակցին գլխով արեց.

— Շատ մի՛ խոսեք այդ հարցի շուրջը:

Նա հայտնեց, թե զինվորական փոխադրանավը գրեթե դատարկ է և հիվանդանոցային հարմարավետ նախասենյակներ ունի: Ֆրանսիացին, աչքերը ճպճպացնելով, Ալթունուն հավաստիացրեց, որ էլարող է անհոգ լինել:

Առողջներին (եթե ողջ մնացածների մասին կարելի է այդպես արտահայտվել) նավաստիներն առատորեն հաց և պահածոներ էին բաժանում: Նավի խոհարարները մի ահագին կաթոս կարտոֆիլի սուպ էին բերել: Ֆրանսիացի բարեսիրտ նավաստիները սեփական ճաշամաններով աջ ու ձախ ճաշ էին հրամցնում: Սակայն հայերն այդ ամենն ընկալում էին իբրև անիրական տեսիլք: Ե՞վ հացն էր անիրական թվում, և՞ ճաշը: Թվում էր, թե այդ երազային ուտելիքներից իրենք երբեք չեն կշտանա: Բայց շուտով, երբ ամեն մեկը, գրեթե առանց ծամելու և առանց համը տեսնելու, արդեն կուլ էր տվել իր բաժինը, համայնքների տրամադրությունը բարձրացավ: Ծիշտ է, մարդիկ մահվան եզրին էին, գրեթե անկենդան, այնուամենայնիվ, քառասուն օրն արդեն մնացել էր ետևում, իբրև կիսով չափ մոռացված առասպել: Մարմինը դեռևս պաշտպանվում էր անսովոր սննդից (ո՞վ հաց, հաղարապատի՞կ բաղձալի հաց), սակայն հոգին ամեն ինչ ընկալում էր այնպես, կարծես դա միանգամայն սովորական երևույթ էր, կարծես աստծո ողորմածությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ իրերի առօրյա ընթացք:

Իր մեծաթիվ շտաբով շրջապատված, փոխծովակալը երերուն կամրջով ափ իջավ: Նրա մոտորավոր բարկասին մակույկների մի ամբողջ խումբ էր հետևում: Նավատորմի հրամանատարի անվտանգությունն ապահովելու համար բոլոր նավերից ցամաք շտապեցին գնդացիներով

զինված ծովային հետևակի գինվորները: Մակույկներից դուրս գալով, նշանք շարվեցին նեղ ժայռացքվածքների մոտ: Գոյացավ ռազմիկների մի այնպիսի բազմություն, որ փոխծովակալը ֆրանսիական համա-
 շնորհների այդ հորձանուտում հազիվ էր կարողանում տեսնել իրեն հե-
 տաքորորդ հայերին: Գյուղական համայնքների միջով դանդաղ անցնե-
 լիս նա պահանջեց հանգամանորեն պատմել, թե ինչպես սկսվեցին և
 շարունակվեցին պաշտպանական ճակատամարտերը: Այստեղ երկրորդ
 սնդգամ և առավել մեծ մասշտաբով ուսուցիչ Շատախյանը հնարավորու-
 թյուն ստացավ բարձրաստիճան ֆրանսիացուն զարմացնել իր հարուստ
 բառապաշարով: Փոխծովակալը փոքրամարմին տարեց տղամարդ էր՝
 զինվորականի խիստ և զուսպ դեմքով, որի վրա խոժոռության հետ նաև
 վայելչություն կար դրոշմված: Մաշկի գույնը ծովայիններին հատուկ
 թուխ կարմրություն ուներ: Խողանակաձև բեղերը ձյան պես սպիտակ
 էին: Երկնագույն աչքերի մեջ մոռյուլություն կար, բայց հայացքը մեղմ
 էր: Ծերունու կեցվածքը բարեձև էր: Հագին ոչ թե ծովային համազգեստ
 էր, այլ վուշե լայն սպիտակ կոստյում: Նա զինվորականի տպավորու-
 թյուն էր թողնում միայն կրծքին ամրացված շքանշանների նեղ ժապ-
 վենով: Նա դանազան հարցեր էր տալիս թուրքական զինված ուժերի վե-
 րաբերյալ: Այնուհետև իր բամբուկե բարակ գավազանն ուղղեց դեպի
 ժայռապարիսպները, ցանկություն հայտնեց սեփական աչքով տեսնել
 սարահարթն ու ճակատամարտերի վայրը: Սպաններից մեկը պատճառա-
 բանեց, թե ստիպված կլինեն մի քանի հարյուր մետր բարձրանալ, իսկ
 դա ծովակալի համար, երևի, դժվար է: Հետո էլ, հազիվ թե կարողանան
 ճաշի ժամին վերադառնալ նավ: Այս խիզախ միջամտությունը առհա-
 սարակ ոչ մի պատասխանի չարժանացավ: Փոխծովակալը նշան տվեց
 առաջ շարժվելու: Համհարզը դադարի հոգ տարավ, որ ծովային հե-
 տևակը ոլորապտույտ ճանապարհով նախապես բարձրանա Դամլաջքք և
 գիրքավորվի, մինչև նորին պայծառափայլության տեղ հասնելը: Թշնամա-
 կան հողի վրա նման քայլի դիմելը խիստ ծայրահեղ հանգցություն էր:
 Լեռը կարող էր պաշարված լինել թուրքական զորքով և հրանոթներով:
 Կարող էին ծագել խիստ անախորժ անակնկալներ: Սակայն բարձրաս-
 տիճան պարոնը համառ բնավորության տեր մարդ էր. ոչ մի պատճառա-
 բանություն հաշվի չառավ: Որոշվեց թուրքերին այդ շրջագայության ժա-
 մանակ պատշաճ հեռավորության վրա պահելու նպատակով մի քանի
 խումբ նետել թուրքական ծովեզրյա գյուղերի վրա: Դրանից բացի, համ-
 հարզը հոգ տարավ նախաճաշի մասին, քանի որ ծերունի ծովագնացի հա-
 մար լեռնային այդ շրջագայությունը դյուրին չէր: Փոխծովակալի փա-

ռասիբուժյունը բռնել էր. ուղում էր շքախմբի երիտասարդ սլարեննիի մոտ ցուցադրել իր սրտի, թոքերի և ոտքերի զորությունը: Լեռնային շեղ արահետով նա անդուլ բարձրանում էր, ետ թողնելով բոլորին:

Սաթոն ուղեցույցի դեր էր կատարում: Նրա ուժերը քաղցից բուլորովին չէին նվազել: Շարունակ ետ ու առաջ էր վազում, առույգ շան պես ճանապարհը չափչփում մի քանի անգամ: Որբուհին իր կյանքում երբեք չէր տեսել այսքան շքեղ հագնված մարդկանց: Բվային անհագուրդ աչքերով ուղղակի կլանում էր համազգեստները, ոսկեզույն հրիզներն ու ռազմական կրծքանշանները, մատով պահածոյի տուփի միջից դուրս բերելով սառած ճարպի մնացորդները: Նավաստիների նվիրած օղին կրակի պես այրում էր աղջկա ներսը: Թիթեռնիկային երբեմնի նախշուն շրջազգեստի աննկարագրելի ծվենները թափահարելով, նա իր վտիւ ազդրերն էր ցուցադրում ճաճանչափայլ աստվածների առաջ: Երբեմն էլ թուխ, կեղտոտ ձեռքը սպաներին պարզելով և ձայնը տեղացի մուրացկանների աղերսանքին նմանեցնելով, ծոր էր տալիս.

— Բախշի՜շ:

Շտաբի սպաները շարունակ կանգ էին առնում, նայում իրենց շուրջը, հիանում Մուսա լեռան գեղեցկությամբ, ծառերի և աղբյուրների առատությամբ: Մի քանիսը տեղանքն անվանեցին Գոնդադ Մարիսի դոսա՝ բռնով՝ «Ռիվիերա»: Բայց շատերի էարծիբով, Մուսա լեռան վայրի կուսականությունը չուներ և ոչ մի Ռիվիերա: Շքախմբի վերջից գնում էին ծովային երկու երիտասարդ սպա: Մինչ այդ գրեթե ոչ մի բառ չէին փոխանակել, գովասանքի ոչ մի խոսք չէին ասել բնության հասցեին: Նրանցից մեկը, անգլիացին, կանգնեց, բայց ոչ թե շրջվեց դեպի ծովը, այլ հայացքը մտասույզ հառեց քարքարոտ հողին.

— Լսեցեք, բարեկամ, այդ հայե՜րը... Նա այն տպավորությունն ստացա, որ ոչ թե մարդիկ եմ տեսնում, այլ միայն աչքե՜ր...

Գաբրիել Բադրատյանը դեռևս չէր վերացրել պաշտպանության գիծը: Թեև նրան հայտնել էին, որ թուրքական զորամասերը հարավից և հյուսիսից նահանջել են, նա դեռևս չէր հավատում խաղաղությանը: Դա դուցե նրա կողմից ռազմական նկատառում էր: Չէ՞ որ զինվորները ռազմադաշտից չպետք է հեռանան, եթե դեռևս լիովին չի վճռված ամբողջ ժողովրդի ճակատագիրը: Սակայն այս խստության պատճառները, երևի, ավելի խորն էին: Նոր Գաբրիելն անծանոթ ճանապարհով այնքան հեռուն էր գնացել, որ նախկին Գաբրիելին արագ գտնել չէր կարող: Քառասուն օրում տեղի ունեցած կերպարանափոխությունը նրան զամեկ

էր տեղում: Նույն բանն էր կատարվում նաև առավել կոշտ ու կոպիտ մարդկանց հետ: Զինվորներից ոչ մեկը չբողոքեց, չըմբոստացավ Գաբրիելի ծայրահեղ համբերության դեմ, առավել ևս ժողովրդի դեմ մեղանշած դասակիցները, որոնք շողոքորթաբար արտակարգ պատրաստակամությամբ էին հանդես բերում:

Գաբրիելը գինվորներին դիմեց մի քանի խոսքով: Ոչ ոք չի կարող փրկության մասին մտածել, մինչև բոլոր կանայք ու երեխաները նավ չբարձրանան: Այս համբերատարությամբ իրենք Փրանսիացիների մոտ կապացուցեն հայ ազգի արժանապատվությունը: Պապենական հողից իրենք պետք է հեռանան իբրև անպարտելի ռազմիկներ՝ զենքը ձեռքներին, կարգ ու կանոնով: Ոչ մի դեպքում Դամաշքի վրա չեն թողնի այն հատիքները, որոնց համար ժողովուրդը երախտապարտ է իր որդուն: Զէ՞ որ թուրքերը հենց այսօր երեկոյան դրանք կտանեն: Ինքը՝ Բագրատյանը, ցանկանում է անել ավելին. հաղթության այդ մեծ և կարևոր ավարը կհանձնի Փրանսիացիներին:

Այս խոսքերից, իհարկե, շատ ավելի կարևոր էր այն իրողությունը, որ Տեյ-Հայկազունը լեռ էր ուղարկել ահագին քանակությամբ հաց, մարմեկադ, գինի, պահածոներ, ծխախոտ: Հաճելի թմրությամբ համակված՝ չորս կողմ փռվել էին գինվորները, և նրանց համար ավելի ցանկալի էր այդ համբերատար անդորրությունը, քան նույնիսկ ամենաանշան շարժումը:

Անդորրությանը վերջ տրվեց, երբ սարահարթում հայտնվեց ծովային հետևակը և կանոնավոր շարքով ուղղություն վերցրեց դեպի հաուբիցների բարձունքը: Հայ գինվորները ոտքի թուան, ցնծության աղաղակներով ընդառաջ վազեցին Փրանսիացիներին, որոնք իրենց փայլուն համազգեստներով ապշեցուցիչ հակադրություն էին կազմում Մուսա լեռան ցնցոտիավոր, սովալլուկ և ճակատամարտերից ուժասպառ եղած ռազմիկների համեմատությամբ: Հայ գինվորները միայն այժմ գիտակցեցին իրենց հանդուգն պայքարի, իրենց տարած հաղթանակի ամբողջ մեծությունը:

Երբ սպաների պատկառելի խումբը մոտեցավ, Գաբրիելը դանդաղ ընդառաջ գնաց: Նա այդ բանն արեց չափազանց սառնասրտորեն, խուսափելով գինվորական ձևականություններից: Կարծես այդ արարողությունից ամաչում էր: Հրացանը թողեց գետնին: Այժմ նա նման էր որսորդի կամ պեղումներ կատարող ինժեների: Արևադարձային ծղոտե գլխարկը հանեց, ձգված կանգնեց փոխծովակալի առաջ: Մեր պարոնը

թագնացող աշքերով մի քանի վայրկյան Գաբրիելին դիտեց, ապա ձեռքը մեկնեց նրան.

— Դո՛ւք եք հրամանատար:

Գաբրիելն իսկույն մատնացույց արեց հատուրիցները, կարծես փրկարարներին ուզեց հասկացնել, թե հայերը նրանց ձեռնունայն չեն դիմավորում:

— Պարո՛ն ծովակալ, ես Ձեզ, հետևաբար, ֆրանսիացի ազդին եմ հանձնում թուրքերից խլած այս երկու հրանոթը:

Հանդիսավորության արժեքն իմացող փոխծովակալը պատվի առավ: Մյուս սպաները ձգվեցին.

— Պարոն հրամանատար, Ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում ֆրանսիացի ազգի անունից, որը և հայկական հաղթանակի այս ավարը լնդոնում է ի պահպանություն:

Նա ձեռքը մի անգամ էլ մեկնեց Բագրատյանին.

— Հաուրիցների գրավումը Ձեր անձնական քաջագործությունն է:

— Դա իմ պատանի որդու քաջագործությունն է: Նա սպանված է: Այս խոստովանությանը հետևեց երկարատև, ընդհանուր լռություն: Փոխծովակալը բամբուկե ձեռնափայտով մի քար գլորեց, ապա դիմեց իր ուղեկիցներին.

— Արգյոք հնարավո՞ր է հրանոթները լեռան բարձունքից իջեցնել և նավ բարձրացնել:

Մասնագետ սպան մտահոգ դեմք ընդունեց: Անհրաժեշտ հրաման լինելու դեպքում մեծ դժվարությամբ կարելի է գործը գլուխ բերել, եթե դրան տրամադրվի մի ամբողջ օր: Նորին պայծառափայլությունը փոքրիկ խորհրդածելուց հետո հայտնեց իր վճիռը.

— Պետք է հոգ տանել, որ հաուրիցները շարքից հանվեն: Ամենից լավն այն կլինի, եթե պահանք պայթեցվեն, սակայն զգուշորեն, խնդրեմ:

«Ավելի լավ,— մտածեց Գաբրիելը,— աշխարհից երկու թնդանոթ կպակասի»: Բայց և ցավ զգաց: Զէ՞ որ դրանք Ստեփանի անվան հետ էին կապված:

Փոխծովակալն շտապեց մխիթարել.

— Հրամանատար, Դուք արդար գործին մեծ ծառայություն եք մատուցել: Ցավ չէ, եթե հաուրիցները ոչնչացվեն:

Այդ խոսքերով հանդիսավորությունը տեղի տվեց գործնականին: Մերուներն խնդրեց նկարագրել պաշտպանողական ճակատամարտերը և պաշտպանության սիստեմը:

Երբ Գաբրիելը հակիրճ խոսքերով ուրվագծում էր տեղի ունեցածը,

հանկարծ նրան տիրեց խոր անհամբերություն: Այդ մաքուր լվացված, անուշահոտ յուղերով օծված, անթերի հանդերձանքով պնդված պարոնները սառը հետաքրքրությամբ էին ունկնդրում քառասուն օրվա սրտաճըմլիկ իրողությունը, կարծես դա դիւետանտների ռազմախաղ լինէր: Երեք ճակատամարտ: Վերջին հաշվով դրանք չէին ամենակարևորը: Այս պնդազարդ պարոններն ի՞նչ գիտեին հայոց ճակատագրից, ի՞նչ գիտեին բարձունքներից ապավինած յուրաքանչյուր կյանքի կործանումից: Անհամբերությունը փոխվեց խորշանքի: Արդյոք չէ՞ր կարող ուղղակի մեջքը շուռ տալ և հեռանալ: Նա արդեն իր պաշտոնն ավարտած մարդ էր և այժմ պետք է միայն հոգ տանել Ժուլիեթին ու Իսկուհուն ծովափ իջեցնելու մասին: Բայց ո՞չ, ի սե՛ր աստծո: Ֆրանսիացիները հրաշքով հայտնված փրկարարներ էին: Նրանց պետք է հարգել, անսահման շնորհակալություն հայտնել:

Փոխծովակալը վերջում ցանկություն հայտնեց տեսնել Հյուսիսային լեռնաթամբի գլխավոր մարտավայրը: Խույժ ձայնով պատվիրեց, որ սպաներն իրենց լսածն ուշի-ուշով գրի առնեն: Անկասկած, մտադիր էր ճշգրիտ զեկուցագիր ներկայացնել ռազմական միևիստրություն: Հայկական յոթ համայնքի փրկությունը ոչ միայն կարևոր, այլև չափազանց ցուցադրական երևույթ էր: Գաբրիել Բագրատյանը, իհարկե, կատարեց նորին պայծառափայլության ցանկությունը: Լուր ուղարկեց Ջաուշ Նուրհան էլլեոնին: Միաժամանակ, կապավորներից մի քանիսի գլխավորությամբ ծովային հետևակի մի մասը գնդացիներով ճանապարհ ընկավ՝ նավատորմի հրամանատարի անվտանգությունն ապահովելու: Երբ կես ժամ հետո Գաբրիելը Ֆրանսիական շտաբի հետ հասավ լեռնաթամբի բարձունքը, Ջաուշ Նուրհանն արդեն օրինակելի կարգով շարքի էր կանգնեցրել զինվորներին և պատրաստ էր Ֆրանսիացիներին ընդունել մարտական շուքով: Գաբրիելը, ուշադրություն չդարձնելով փոխծովակալի ներկայությանը, գրկեց փոքր-ինչ ծերացած ռազմիկին:

— Ջաուշ Նուրհան, ահա և ամեն ինչ վերջացավ: Քեզանից շնորհակալ եմ: Շնորհակալ եմ ձեզանից, բոլորիցդ, տղանե՛ր:

Այդ պահին մազակալած հայրդիները քանդեցին գեղեցիկ շարքը և շրջապատեցին Բագրատյանին: Շատերը քաշում էին ձեռքը, որ համբուրեն: Մարտական առաջնորդի հանդեպ ունեցած այս նվիրվածության մեջ աղոտ կեղպով զգացվեց ինչ-որ անվստահություն և խորթություն դեպի պնդազարդ հայրերը: Բայց սպաները զարմանքով ու հուզմունքով էին դիտում այդ ոչ զինվորական, սակայն դրանով իսկ առավել մարդկային տեսարանը:

հրամատներն ու ժայռապարիսպները թեթևակի աչքի անցկացնելուց հետո փոխծովակալը իր պարտքը համարեց մեծարանքի խոսք ասել Գաբրիել Բագրատյանին և նրա զինվորներին: Նա այդ բանն արեց Ֆրանսիական պերճախոսությունով, բայց և իր կողմանն ու հավատին վայել զուսպ խստություն:

— Հրամանատար,— սկսեց նա,— մեր օրերում հերոսական գործեր են կատարվում աշխարհի բոլոր երկրներում և բոլոր ծովերի վրա: Սակայն դրանք իրար դեմ կանգնած քաջավարժ զինվորներ են: Այստեղ, Մուսա լեռան բարձունքներում այլ է դրությունը: Ձեր տրամադրության տակ դուք չունեք նման քաջավարժ զինվորներ: Ձեր ռազմիկները պարզ ու խաղաղ շինականներ են, արհեստավորներ: Այնուհանդերձ, Ձեր զինավորությունը վատ զինված գեղջուկների այս բազմությունը ոչ միայն ջախջախել է հազարապատիկ գործող թշնամուն, այլև կենաց անհավասար պայքարում հաղթականորեն վավերացրել է իր մարդկային արժանիքը: Այդ սխրագործությունը չի մոռացվի: Դա հնարավոր է եղել միայն աստծո օգնությամբ: Աստված ձեզ գորավիզ է եղել, քանի որ դուք պայքարել եք ոչ միայն ձեր անձի համար, այլև հանուն սրբազան խաչի: Դուք ցուցաբերել եք գերագույն հերոսություն, քրիստոնեական հերոսություն, պաշտպանել մի բան, որ ավելի վսեմ է, քան սեփական օջախը: Ես ֆրանսիացի ուզեի կողմից ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում և հպարտ եմ, որ կարող եմ ձեզ օգնել: Ուրախ եմ, որ բոլորիդ կարող եմ ապահովություն խոստանալ: Իմ նավախումբը ձեզ կհասցնի եգիպտական որևէ նավահանգիստ, Պորտ Սաիդ կամ Ալեքսանդրիա...

Այս անկեղծ ու հուղումնալից խոսքերից զգացված՝ Գաբրիելը երախտագիտությամբ խորը գլուխ տվեց, սեղմեց նորին պայծառափայլության փոքրիկ ձեռքը: Նույն պահին մտքում կայծակեց, «Պորտ Սաիդ, Ալեքսանդրիա, ե՞ս... Ի՞նչ գործ ունեմ այնտեղ, ինչ-որ գաղութում: Ինչո՞ւ»:

Սեր ծովակալի աչքերում համակրանք, գրեթե հայրական գորովանք խայտաց.

— Պարո՞ն Բագրատյան, Ձեզ առաջարկում եմ ուղևորության ընթացքում լինել «Ժաննա դ'Արկի» վրա, իբրև իմ հյուրը...

Շնորհակալության շապասեց: Կաշվե պատյանի միջից դուրս բերեց ոսկեջրած հաստ ժամացույցը, անհանգստությամբ նայեց թվացույցին.

— Իսկ այժմ կխնդրեի ինձ արժանացնել տիկին Բագրատյանի հետ ծանոթանալու պատվին: Ժամանակին ես նրա հորը լավ էի ճանաչում:

Գիշերը Ժուլիեթն իր վրանի մուտքն ամուր փակեց փոկերով ու պարաններով: Հիվանդի թուլացած ձեռքերի համար դա ծանր աշխատանք էր: Իր գործն ավարտելուց հետո նա հազիվ կարողացավ քարշ գալ մինչև անկողինը: Վրանն այդպես փակեց ոչ այն պատճառով, որ վախենում էր ավազակային նոր հարձակումից: Ժուլիեթի մտքից, որքան էլ դա տարօրինակ թվա, անհետ ջնջվել էին դասալիքների ներխուժումը, երկարամազի այլանդակ դեմքը և այլն, թե ինչպես Սաթն իր վրայից քաշեց, վայր գցեց վերմակը: Այդ ամենը թվում էր անցած-դնացած արթմնի երազ: Մուտքը պարզապես փակեց, որ լույս չլինի, երբեք չզգա ցերեկվա գոյությունը, մենակ մնա իր անկողնում, գլուխը դնի իր սիրած փոքրիկ բարձին, որից երբեք բաժանվել չէր ուզենա: Կարծես վճռել էր իր և աշխարհի միջև պատ շարել, կենդանի մարմինը թաղել դրա հոտում: Երբ նրա պատենավորված հս-ը պարուրվում էր խավարով ու մտերմիկ անդորրությամբ, ապա հիվանդը, սարսուղով հանդերձ, իրեն լավ էր զգում, քանի որ այլևս չէր ապրում Մուսա լեռան բարձունքներում, զրկված չէր իր որդուն տեսնելու հնարավորությունից, այլևս թուրքերը չէին հարձակվում, չէին սպառնում սպանել: Վրանի ներսն ինչ-որ կախարդական ձևով դարձել էր Ժուլիեթի ներաշխարհը, որից դուրս արտաքին վտանգավոր աշխարհը լի էր անորոշ ծաշներով: Հիվանդի դատողությունը վաղուց ի վեր սասանվել էր, միևնույն չէր թվում աներևակաչելիորեն մնացել էր անխախտ:

Վաղ առավոտյան վրանի մուտքի մոտ կախված փոքրիկ զանգը տալանապալից ղողանջեց: Ժուլիեթը տեղից չշարժվեց: Պատասխան չտվեց, թեև ճանաչեց Ավագյանի աղերսալից ձայնը: Այնուհետև որոտացին հաուբեթները, ամպրոպի պես պայթեց «Գիշենի» հրետանային կրակոցը: Սակայն Ժուլիեթի համար դեռևս գիշեր էր, և նա ավելի խորն ընկզմվեց իր անկողնու մեջ, որպեսզի ոչ ոք նրան չխանգարի իր այդ շիրմանման մահճում: Հիվանդի մեջ վախի բնազդից ավելի զորեղ էր գերեզմանային խավար մենությունից զրկվելու երկյուղը: Նրա հիվանդոտ հիշողությունը իսկույն մոռացության տվեց հրետանային սպառնալից որոտը: Նա ավելի ու ավելի խորն էր թաղվում իր անկողնու մեջ, որ ձայները չսփ: Բայց որտեղ չէր դադարում: Այժմ էլ ցնցվում էին վրանի պատերը: Արդյոք թուրքե՞րն էին եկել: Ավագյանի ձայնին միացավ Քրիստափորի աղերսանքը:

— Տիկին, խնդրում եմ, բացե՛ք, իսկույն բացե՛ք, տիկին:

Ավելի ու ավելի ուժգին էին ցնցվում վրանածողի վրա մնացած

տերեւները: Ժուլիեթը գլուխը չբարձրացրեց: Ճանաչեց նաև Մայրիկ Անթառամի ձայնը:

— Ախր պատասխա՛ն տուր, հոգիս, ի սե՛ր Քրիստոսի: Մե՛ծ, մեծ բախտավորութիւնն է եկել...

Ժուլիեթը երեսը շուռ տվեց. «Ի՞նչն են բախտավորութիւնն համարում այդ հայերը: Եթե Գաբրիելն ինքն էլ լեզու թափի, ես տեղիցս չեմ շարժվի, չեմ խաբվի: Առհասարակ ո՞վ է Գաբրիել Բագրատյանը: Մի՞թե իմ ազգանունն էլ Բագրատյանն է: Ժուլիեթ Բագրատյա՞ն»:

Վերջապէս դոսից ինչ-որ մեկը մուտքի պարանները կտրատեց և թափով բացեց Ժուլիեթի երերուն դամբարանի դուռը: Հիվանդը մեջքն արեց դեպի ներս եկողները: Դրանով ուզեց ապացուցել, որ ինքն իր սեփական աշխարհում կարող է լինել մեն-մենակ, հենց որ կամենաւ:

Ավագյանն ու Անթառամ Ալթունին տարօրինակ հուղմունքով ու ոգևորութեամբ ինչ-որ բաներ պատմեցին ֆրանսիական «Գիշեն» ռազմանավի մասին: Ժուլիեթը քնած էր ձկանում, թեև ամեն ինչ ուշի-ուշով լսում էր: Իրեն խանգարողների մասին կասկածամտորեն իսկույն եզրակացրեց. «Թակա՛րդ են լարում»: Մի՞թե երեկ երեկոյան բժիշկ Ալթունին չէր ստիպում հեռանալ այս սիրելի վրանից, այս ամենահարազաւ օթևանից, ապրել ուրիշների՝ այդ կեղտոտ անասունների հետ, որոնցից ինքը խորշում էր, և որոնք իրեն ատում էին: Իհարկե, այդ անճարակ խորամանկութիւնը Գաբրիելի և Իսկուհու գործն է: Ֆրանսիական աշխարհին վերաբերող խոսակցութեամբ ուզում էին իրեն գայթակղել, որպէսզի ինքը լիովին հանձնվի նրանց, զրկվի իր օթևանից: Բայց Ժուլիեթին խաբելն այնքան էլ հեշտ չէ: Ո՛չ, թշնամիներին չի՛ հաջողվի նրան դուրս բերել այս հրեշտակային, երանավետ պատյանի միջից, որտեղ նա ոչ մի ճշմարտութիւն չի իմանա: Ավագյանը, Անթառամն ու Քրիստափորը խնդրում էին, աղաչում, սակայն Ժուլիեթն ամեն ինչ ընկալում էր խանգարված դատողութեամբ:

Երբ բոլոր ջանքերն իզուր անցան, պառավ կինն ասաց.

— Լավ, հանգիստ թողեք: Դեռ ահագին ժամանակ ունենք:

Ավագյանն ու Քրիստափորը վրանից դուրս բերին տակնուվրա արված ճամպրուկներն ու կապոցները, սկսեցին կարգի բերել այն, ինչ ավազակները չէին տարել, չէին պատահոտել, չէին ջարդել: Աշխատանքը դեռ չէին ավարտել, երբ Գաբրիելը նրանց կանչեց:

Կեսօրից առաջ վրանի վարագույրը ետ քաշվեց: Մայրիկ Անթառամի ուղեկցութեամբ ներս մտան երկու տղամարդ: Դրանք երկնագույն համազգեստներով, փայլուն կոճակներով և կարմիր խաչի ժապավեններ

կապած երիտասարդներ էին: Մեջքի վրա անշարժ պառկած Ժուլիենթը նայեց նրանց կաթնագույն, պայծառ դեմքերին և կենսաթրթիւ, ուրախ աչքերին: Հիվանդին անասելիորեն քաղցր սարսուռ պատեց, երբ իր դիմաց տեսավ հայրենակիցներին: Առավել երիտասարդը ձգված բարեկեց, և նրա եղբայրական ձայնը հնչեց կորած աշխարհի հարազատ շեշտով.

— Տիկի՛ն, ներեցե՛ք, որ անհանգստացնում ենք: Մենք «Գիշերի» սանիտարներն ենք: Պարոն գլխավոր բժիշկը հրամայել է տիկնոջը աեղափոխել նավ: Մենք նորից կգանք: Մինչ այդ տիկինը կբարեհաճի պատրաստ լինել:

Երիտասարդը ձգվեց, ձեռքը տարավ դեպի ծովային գլխարկը, իսկ մյուսը ծանրաքայլ ու շփոթված մոտեցավ սեղանին, այնտեղ դրեց մի թերմոս, կարագով լի մի աման, երկու հատ սպիտակ, փափուկ հաց:

— Պարոն գլխավոր բժշկի հրամանով՝ թեյ, հաց և կարագ տիկնոջ համար... առայժմ...

Երիտասարդն այս բառերն արտասանեց զինվորական զեկույցի եղանակով, իր կճատ քիթն ու մանկական դեմքը կիսով չափ դարձրեց կնոջ կողմը, առանց նրան նայելու: Վարանմունքի ու շփոթության սրտաշարժ կեցվածք:

Լսվեց Ժուլիենթի լացակումած հառաչանքը: Սանիտարները, լուզե-նալով հիվանդին նեղություն պատճառել, ոտքերի ծայրերին բարձրա-նալով, դուրս գնացին: Մայրիկ Անթառամի ուղեկցությամբ գնացին հըրդեհից փրկված հիվանդանոցը: Այստեղ արդեն հավաքվել էր զրահա-պատ հածանավի սանիտարական ամբողջ անձնակազմը, պատրաստվում էր ծովափ իջեցնել վիրավորներին և հիվանդներին:

Ֆրանսուհին թևերը կարոտով պարզեց դեպի հայրենակիցները, վեր-մակը մի կողմ նետեց, նստեց մահճակալի եզրին: Նա իր պատյանից վերջնականորեն դուրս եկավ: Երկու ձեռքով դեմքը ծածկեց և հանկարծ հիշեց, թե ի՞նչ օրն են ընկել մազերը: Սարսափահար շշնջաց.

— Ֆրանսիացիներ՝ ո՛ր են եկել, Ֆրանսիացիներ՝: Ինչպե՞ս երևամ աչք-ներին... Ֆրանսիացիներ՝ են:

Բայց հանկարծ հիվանդի ցամաքած մարմնի ներսում բռնկվեց, դեպի վեր նետվեց նախկին ավյունի հրեղեն սյունը: Նա նստեց հայելավոր փոքրիկ սեղանի առաջ: Կոշտացած, դժվարաշարժ մատներով դուրս թափեց գեղեցկության բոլոր օժանդակ միջոցները, որ դեռևս մնացել էին: Այտերին կարմիր ներկ քսեց, առանց նախկինը մաքրելու: Դեմքն ավելի հիվանդոտ, ավելի թոշնած արտահայտություն ստացավ: Սկսեց կարգի բերել գլուխը՝ սանրով ու խոզանակով: Շարունակ կրկնում էր. «Ինչպե՞ս

երևամ աշքներին»։ Ուժասպառ ձեռքերով նրան ոչ մի կերպ չհաջողվեց ժապավենով կապել կամակոր մազերը։ Գլուխը դրեց թևին, հուսահատությունից հեծկլտաց։ Ինչպես միշտ, ինքնակարեկցանքից նա այնպես սփոփվեց, որ մազերի գոյությունն առհասարակ մոռացավ, դրանք թողնելով ցանուցիր վիճակում։ Նորից սարսուռաց. «Ֆրանսիացիներ» են եկել, Ֆրանսիացիներ։ Ի՞նչ հազնեմ»։ Որոնեց իրերը, մեծ ճամպրուկն ու մյուս կապոցները։ Ուշին չգտավ։ Վրանը դատարկ էր։ Անհանգստացած սկսեց շափշիել իր քառանկյուն նեղլիկ օթևանը։ Նրան դարձյալ տիրեց այն սարսափը, որ հաճախ էր զգացել երազում, երբ գիշերաճոցով ու ոտաբորիկ ստիպված էր լինում ներկայանալ ընտիր հասարակությանը։ Երկար ու ապարդյուն որոնումներից հետո Ժուլիեթը դիմեց համարձակ քայլի. վրանից դուրս եկավ։ Սեպտեմբերյան վճիռ ու ոսկեղօծ օրը նրան դրեթե ետ մղեց, բայց հետևյալ վայրկյանին նա ծունկի եկավ ճամպրուկի առաջ։ Ո՞վ էր այդ ստորությունն արել։ Իսկուհի՞ն։ Ամեն ինչ իրար էր խառնված, տրորված, պատառոտված։ Անցյալ տարվա, առանց այդ էլ մոգայից ետ ընկած մի զգեստն օրինավոր վիճակում չէր։ Խեղճ կինը ոչինչ չունեւ հազնելու, մինչդեռ նա պետք է գեղեցիկ երեււար, քանի որ Ֆրանսիացիներ էին եկել։

Մայրիկ Անթառամը Ժուլիեթին գտավ գետնին նստած։ Կուշ էր եկել ավաշակների խնայած շապիկների, գուլպաների, զգեստների ու կոշիկների շեղջի առաջ։ Ուժասպառությունից շարժվել չէր կարողանում, բայց լացակումած գանգատվում էր.

— Ֆրանսիացիներ են եկել, Ֆրանսիացիներ են եկել... Ի՞նչ հաղնեմ...

Մայրիկ Անթառամն ապշած նայեց հիվանդին։ Ականջներին չէր հավատում։ Հնարավո՞ր բան էր։ Այդ կինը, որը վերակենդանանալուց հետո ոչ մի բառ չէր արտասանել, սոսկում էր որևէ բան իմանալուց և չիմանալու համար գործադրում էր իր բոլոր ուժերը, հիմա կարո՞ղ էր մտածել հագուստի մասին։ Սակայն Մայրիկ Անթառամը հետզհետե հասկացավ, թե ինչ է կատարվում Ժուլիեթի հետ։ Ֆրանսուզու վարմունքը թեթևամտություն չէր. եղբայրներն էին եկել։ Խեղճ կինն ամաչում էր, ուզում էր արժանի լինել իր եղբայրներին։ Տիկին Ալթունին նույնպես ծունկի եկավ, ինքն էլ սկսեց պրպտումներ կատարել գունազեղ շեղջի մեջ։ Բայց ինչ էլ գտնում հանում էր, Ժուլիեթը զայրանում էր։ Երկար ժամանակ Ֆրանսուզին տարօրինակ ձևով ընդվզեց սեփական ճակատագրի դեմ, Մայրիկ Անթառամն էլ գերմարդկային համբերությամբ զինված՝ հրկար պեղումներ կատարեց, մինչև, վերջապես, հայտնաբերեց

մի զգեստ, որն արժանացավ տիրուհու հավանությանը: Դա, հիրավի, տոնակա՛ն նուրբ շրջազգեստ էր՝ ժանեկազարդ օձիքով: Երբ այս արվեստից շատ քիչ հասկացող պառավը մեծագույն դժվարությամբ շորը հագցրեց գրեթե անշարժ կանգնած ժուլիեթին, սա հեծկլտաց.

— Հարմար չէ...

Արդյոք ի՞նչ զգեստով դիմավորե՞ր ազատարար եղբայրներին, որոնք, իհարկե, անկարող էին փրկել մարդկային խորտակված մի կյանք...

Գաբրիելը փոխծովակալից առաջ շտապեց կնոջ մոտ, նախազգուշացրեց այցելության մասին: Երբ ներս մտավ, ժուլիեթը նստած էր մահճակալի եզրին: Մայրիկ Անթառամը, գավաթը ձեռքին, կամակոր հիվանդին ստիպում էր թեյ խմել: Այնպես էր համոզում, կարծես դիմացինը երես առած երեխա լիներ.

— Ախր, հոգո՛ւդ մատաղ, եթե ուզո՞ւմ ես ֆրանսիացիներին աչքին սիրուն երևալ, պետք է մի քիչ ուժ հավաքես: Թե չէ ոչ մի շոր արժեք չունի...

Ժուլիեթը պաշտպանական ձևականությամբ տեղից վեր կացավ: Կարծես ներս մտնողն անծանոթ մարդ էր, որի կամքին ինքը պետք է հնազանդվեր:

Երկուսի կողմը մի հայացք նետելով՝ Մայրիկ Անթառամը վրանից դուրս եկավ: Հացերից մեկը տարավ, քանի որ ինքն էլ սովամահ լինելու վրա էր:

Գաբրիելը սիրտ ճմլող ցավով գիտակցեց, որ այլևս ոչ մի կամուրջ չկա իր նախկին կյանքի և իր միջև: Այդ նախկին կյանքը՝ ժուլիեթը, դիպակե ծանր շրջազգեստ էր հագել, որից անցյալի շրջյունն էր հառնում: Բայց կնոջ այտերն ու մարմինը կորցրել էին իրենց երբեմնի թարմությունն ու հյուսիսեղևությունը: Նա հագիվ էր ոտքի վրա կանգնում և կարեկցանք էր շարժում: Գաբրիելի կոկորդը սեղմվեց: Որքա՞ն ավելի մոտ էր թվում ժուլիեթի իր հիվանդության օրերին: Միայն այժմ, երբ կնոջը տեսնում էր մետաքսե տոնական շրջազգեստով, լիովին չափեց քառասուն օրվա անդունդը: Իր վրա մեծ ջանք գործադրելով՝ հազիվ կարողացավ ասել.

— Հիմա նորից առաջվանն ես, շե՛ր, փա՛ռք աստծո...

Հարցրեց, թե ժուլիեթն արդյոք կարո՞ղ է մի քանի քայլ ընդառաջ գնալ ֆրանսիացի փոխծովակալին: Ձե՞ որ ինքն էլ չի ցանկանա հյուրին ընդունել խավար վրանում:

Ժուլիեթը մի հայացք նետեց իր պատյան-օթեանին, որը դեռևս մի

քանի ժամ առաջ համարում էր դամբարան: Կարոտով, դանդաղ մոտեցավ իր փոքրիկ բարձին: Գաբրիելը բռնեց նրա ձեռքից.

Երեկոյան բոլոր իրերդ քեզ մոտ կլինեն, Ժուլիեթ: Ոչինչ չի մոռացվի...

Ձնայած հանգստացուցիչ խոստումին, վրանի մուտքի մոտ Ժուլիեթը մի անգամ էլ շրջվեց, նայեց իր խավար օթեանին, ինչպես էվրիդիկեն՝ Հագեսին*:

Փոխծովակալը եկավ միայն իր համհարզի և մի երիտասարդ սպայի ուղեկցությամբ: Նախազգուշացրել էին, որ ապաքինվողին առանձնապես շատ շմոտենա: Մուսա լեռան վրա տարածված հիվանդությունը, ըստ երևույթին, տենդի ամենավտանգավոր տեսակներից էր: Բայց նավատորմի հրամանատարը խիզախ մարդ էր և նախազգուշացումները նրա վրա մեծ մասամբ հակառակ ազդեցություն էին գործում: Առույգ քայլվածքով, ավելի երիտասարդ երևալու շարժումներով մոտեցավ Ժուլիեթին, համբուրեց ձեռքը.

— Տիկի՛ն, Դուք ևս, իբրև Ֆրանսուզի, իբրև օտարական, այս լեռան բարձունքներում լիովին հաղորդակից եք եղել մարդկանց տառապանքներին և սխրագործություններին: Թույլ տվեք Ձեզ շնորհավորել բարեհաջող ելքի առթիվ...

Ժուլիեթի մաշված դեմքին կարոտի ստվեր հայտնվեց.

— Իսկ Ֆրանսիա՞ն, պարոն...

— Ֆրանսիան ահավոր օրեր է ապրում և պետք է ապավինի աստրոնոմիկորմածությանը...

Ժուլիեթի վիճակը, երևի, սաստիկ հուզեց ծեր պարոնին: Նա բռնեց կնոջ հյուծված ձեռքը.

— Աղջի՛կս, գիտե՞ք, որ ես իմ կյանքում Ձեզ առաջին անգամ չեմ տեսնում... Այն ժամանակ Դուք, իհարկե, շատ փոքրիկ էիք, երբ ես մի ամբողջ օր անցկացրի Ձեր երիտասարդ ծնողների հետ... Թեև Ձեր հոր և իմ միջև սերտ բարեկամություն չկար, մենք մեր երիտասարդական տարիներին գրեթե նույն ուրուտին էինք պատկանում...

Ժուլիեթը թեթևակի հեծկտաց, բայց դա լացի չփոխվեց, այլ վերածվեց տարօրինակ, կցկտուր շաղակրատության.

— ...Իհարկե... Հայրիկի մահից հետո տունը վաճառվեց... Մայրս հիմա բնակվում է... Ա՛խ, փողոցի անունը մոռացել եմ... Դուք նրա մասին ոչինչ չգիտեք, պարոն... Բայց քրոջս ամուսնուն, հավանաբար, կճանաչեք... Խոսքս ծովային մինիստրությունում ծառայողի մասին է... Բարձրաստիճան պաշտոնյա է... Ի՞նչ է անունը... Վա՛յ գլխիս... Կուլում,

իհարկե, ժակ Կուլում... Դուք նրան կճանաչեք... Քույրերիս հազվադեպ եմ տեսնում... Բայց երբ նորից Փարիզում լինեմ, իմ բոլոր բարեկամներին ու բարեկամուհիներին կտեսնեմ... Այնպես չէ՞... Ինձ Փարիզ կտանեք, այո՞...

Ժուլիեթն օրորվեց: Ծովակալն ամուր բռնեց նրան: Գաբրիելը վազեց դեպի վրան և աթոռ բերեց: Հիվանդը նստեց: Սա, չնայած իր թուլությանը, չհրաժարվեց շաղակրատելուց: Հավանաբար իրեն պարտավորված էր զգում զրույցը շարունակելու առիթ ստեղծել: Սակայն նրա շատախոսությունը հետզհետե ավելի շոր ու ցամաք, ավելի թուփակային էր դառնում: Անվերջ նոր անուններ էր թվարկում, հիշատակում ընդհանուր ծանոթներին, որոնց մտաբերում էր: Խոսքերը հնչում էին անկապ, մի նյութից հանկարծ անցնում էր մյուսին: Փոխծովակալն ակընհայտ կերպով նեղվում էր: Վերջապես ձայն տվեց երիտասարդ սպային.

— Բարեկամս, ամեն ինչ կանեք և տիկնոջը կուղեկցեք... «Ժաննա դ'Արկը» ռազմանավ է, իսկ ռազմանավերն առանձնապես հարմարավետ չեն: Բայց մենք կփորձենք ամեն ինչ անել, որպեսզի ուղևորությունը Ձեզ համար հաճելի լինի, սիրելի՜ զավակս...

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ փոխծովակալը Գաբրիելի ուղեկցությամբ հեռացավ, Ժուլիեթի թուփակային շաղակրատության թափը չնվազեց: Երիտասարդ սպան, որին պետք նրա մոտ թողեց իբրև պահապան և պատվո ասպետ, շփոթված նայում էր խեղճ կնոջ գունաթափ շուրթերին: Ժուլիեթն առանց դադար առնելու հարցերի տարափ էր տեղում, և սպան անկարող էր դրանց պատասխանել: Հիվանդի ներսում, հավանաբար, ինչ-որ սարսափելի բան էր կատարվում: Շնչառությունն արագացավ, պարանոցի դարձերակի թրթռոցը դարձավ նկատելի: Աչքերի տակ գոյացած ստվերները հետզհետե թանձրանում էին:

Սպան ուրախացավ, երբ Գաբրիելը վերադարձավ, իսկ քիչ հետո պատգարակով հայտնվեցին սանիտարները:

Ժուլիեթն սկզբում առարկեց.

— Չեմ պառկի... Դա ուղղակի խայտառակություն է... Ավելի լավ է՝ ոտքով գնամ...

Գաբրիելը շոյեց նրա ձեռքը.

— Ժուլիեթ, ոտքով գնալ չես կարող: Խոհեմ եղիր և պառկիր: Հավատա ինձ. ես էլ սիրով կուղենայի, որ ինձ այդպես տանեն:

Կաթնագույն դեմքերով սանիտարներն ուրախ ծիծաղեցին, հիվանդին քաջալերելու համար ասացին.

— Տիկին, անհոգ եղեք: Մենք Ձեզ զգուշորեն կտանենք, ինչպես ապակի: Ոչինչ չեք իմանա:

Ժուլիեթը հնազանդվեց, անխոս պառկեց պատգարակին: Գաբրիելը վրան ծածկոց գցեց, սիրած բարձը դրեց գլխի տակ, իսկ ձեռքի պայուսակը հանձնեց սպային: Ձեռքով մի անգամ էլ շոյեց կնոջ մազերը.

— Հանգիստ եղիր... Ոչ մի կարևոր բան չի մոռացվի...

Հանկարծ խոսքն ընդհատեց: Սպան հարցական հայացքով նայեց նրան: Գաբրիելը գլխով արեց: Սանիտարները պատգարակը վերցրին, շարժվեցին առաջ:

Սաթոն մի կողմ կանգնած՝ հուղմունքով սպասում էր, որ դառնա այդ քարավանի ուղեցույցը:

— Ես շուտով կգամ կհասնեմ ձեզ,— կնոջ ետևից ձայն տվեց Բագրատյանը:

Ժուլիեթն այնպես անհանգիստ շարժվեց, որ սանիտարները կանգ առան, պատգարակը ցած դրին: Ֆրանսուզին Գաբրիելի կողմը դարձրեց իր այլալված դեմքը, որով այդ պահին նա նման էր խելագարի: Նա ամուսնուն դիմեց մինչև այդ չլսված սուր ձայնով.

— Լսո՞ւմ ես... Ստեփանը... Ստեփանի մասին հոգ տար...

Նույնիսկ փրկության ժամին դեռևս չէին սպառվել տառապանքները: Թովմասյանների վրանից աղաղակ լսվեց.

— Բագրատյան, նե՛րս եկեք:

Գաբրիելը կարծեց, թե Իսկուհին վիրավոր եղբոր մոտ է: Բայց աղջիկն այնտեղ չէր: Ներս մտավ: Կամակոր անտարբերությամբ լցվեց այն ամենի հանդեպ, ինչ տեղի էր ունեցել: Պատվելուն գտավ տենդային նոպայի մեջ.

— Որտե՞ղ է Իսկուհին, Բագրատյան: Ի սե՛ր Հիսուսի, որտե՞ղ եք թողել քրոջս:

— Իսկուհի՞ն: Կեսգիշերից անց, որոշ ժամանակ ինձ մոտ էր, հրանոթների բարձունքի վրա: Հետո ես նրան խնդրեցի, որ գնա կնոջս մոտ...

— Այդ է, որ կա,— գոռաց պատվելին:— Դեռևս առավոտյան հաստատ համոզված էի, թե Ձեզ մոտ է, կրակային գծում... Ետ չի եկել, անհայտացել է... Մարդիկ ուղարկեցի... Արդեն քանի՞ ժամ է փնտրում են... Ֆրանսիացի սանիտար նավաստիներն ինձ վաղուց էին ուզում ցած տանել... Բայց ես առանց Իսկուհու այստեղից չեմ հեռանա... Եթե մի բան է պատահել... Ես այստեղից չե՞մ հեռանա...

Պատվելին ամուր կառչեց Բագրատյանի թևից և ուշադրութուն չդարձնելով վերքին, փորձեց տեղից բարձրանալ.

— Մեղավորը ե՞ս եմ, Բագրատյան... Այդ բանը հիմա կարող եմ Ձեզ բացատրել... Բայց ե՞ս եմ մեղավորը... Եթե աստված երեխայիս և քրոջս միջոցով ինձ պատժում է այն ժամանակ, երբ բռնորին փրկութուն է առաքում, ուրեմն՝ դա արդար դատավճիռ է... Կինս նույնպես փորձության գործիք դարձավ...

— Իսկ որտե՞ղ է Ձեր կինը, — անվրդով հարցրեց Գաբրիելը:

— Ծովափ վազեց: Երեխային էլ տարավ: Ասացին, թե ներքևում կաթ կա: Այլևս չհամբերեց...

Վիրավորը սաստիկ հուզված էր: Փորձեց վեր կենալ, բայց նորից վայր ընկավ.

— Նղո՛վք. ոչինչ անել չե՞մ կարողանում, շարժվելու ուժ անգամ չունե՞մ... Բագրատյան, մի բան արեք... Իսկուհու հարցում դո՛ւք էլ մեղք ունեք... Դո՛ւք էլ...

— Սպասեցե՛ք, պատվելի... Գնում եմ...

Գաբրիելն այս խոսքն ասաց վարանելով, դուրս եկավ, անցավ Երեք վրանի հրապարակը, փոքր-ինչ հեռացավ: Այլևս շարունակեց ճանապարհը, այլ նստեց, անթարթ հայացքը հառեց կապույտ երկնակամարին: Նրա հոգնած ուղեղում նույն միտքն էր պտտվում: Ահա և փրկութունը: Փորձեց հիշողության մեջ վերականգնել իր ու Իսկուհու գիշերային խոսակցությունը: Բայց նրա էության միջից ջնջվել էին առանձին մանրամասնությունները, և մնացել էր միայն համակերպության ուրվականային շունչը: Իսկուհին եկավ, որ հիշեցնի տված խոստումը. իրար հետ պետք է լինեին ճակատագրական պահին: Բայց Գաբրիելը նրան իր մոտից ետ դարձրեց, հեռացրեց, ուղարկեց Ժուլիեթի մոտ: Բայց դա այդպես էլ պետք է լիներ: Այժմ, երբ գլխավոր հրամանատարն ինքն իրեն ստուգում էր, զգում էր, որ ինքը երեկվա աղետից հետո դեռևս չէր կորցրել փրկության հավատը: Իսկուհին պետք է ապահով տեղում լիներ: Զե՞ որ ինքն էր այդպես ցանկանում: Սակայն Իսկուհուն նա չէր կարող տալ աղջկա ուղածը՝ կործանման վճռական, երանավետ հավատը: Գաբրիելը հուսախաբ արեց աղջկան, ի դերն հանեց այդ հավատը: Որտե՞ղ էր այժմ Իսկուհին: Զգիտես ինչու, Գաբրիելն իր հոգում հաստատ համոզված էր, որ նա այլևս կենդանի չէ. գիշերն իր գլխին փորձանք է բերել, Դավաջրբից անհետացել: Այնպես որ բոլոր որոնումներն ապարդյուն էին անցնելու: Համենայն դեպս մի կողմ թողեց իր քարա-

ցած հուսալքութիւնը, տեղից վեր կացավ, որ ձեռք առնի անհրաժեշտ միջոցները:

Գաբրիելը սխալվեց: Իսկուհին ողջ էր: Այն պահին, երբ գլխավոր հրամանատարը սուլիլը մոտեցրեց բերանին՝ մեկնում եկին օգնութեան կանչելու, Գևորգը՝ Պարոզը, աղջկան արդեն գտել էր, թեև բավական ուշացումով: Իսկուհին գիշերը կորցրել էր բանուկ արահետը, ընկել մի փոքրիկ ձորակ, ավելի ճիշտ՝ վայրի խոտերով ծածկված մի փոս: Դա, անշուշտ, սովորական ճանապարհից հեռու էր, սկուտեղածե դարավանդի ճեղքաշատ հեղեղատներից մեկի մոտ: Թե աղջիկը արշալույսից առաջ ի՞նչ էր որոնում այդ շարաքաստիկ վայրում, ոչ ոք պատասխան ստանալ չկարողացավ: Նրան ոչինչ չէր պատահել: Միայն թեև նու ոտքերն էին քերծվել: Ո՛չ վերք, ո՛չ ջարդվածք, ո՛չ ցնցում, ո՛չ էլ մկանային որևէ խախտում: Բայց և այնպես խավար փոսն ընկնելուց հետո իսկուհին վրա էր հասել այն մահացու հոգնածութիւնը, որի դեմ աղջիկն օրեր շարունակ մաքառում էր, թեև ինքն էր ձգտում հալչել, սպառնել: Երբ Գևորգը միանգամայն այլ բեռների ընտելացած իր թևերով Իսկուհուն քերեց, սրա գիտակցութիւնը լիովին տեղն էր: Լայն բացված աչքերը գրեթե առույգ արտահայտութիւն ունեին: Միայն թե խոսել չէր կարողանում: Բարեբախտաբար սանիտարների հետ, որոնք վերջին հիվանդներին դեռևս չէին տեղափոխել, եկել էր «Գիշենի» երիտասարդ բուժակներից մեկը: Նա Իսկուհուն սիրտը կազդուրող ուժեղ դեղ տվեց, բայց պնդեց, որ ուժասպառ աղջկան հնարավորութեան չափ շուտ հասցնեն նավ, քանի դեռ վատ բան չի պատահել: Անհապաղ, առանց ավելորդ խոսքերի, պատվե-լի Արամին ու Իսկուհուն պառկեցրին պատգարակների վրա: Գաբրիելը հազիվ ժամանակ գտավ Քրիստափորին պատվիրելու, որ իրերը դուրս բերելուց հետո երեք վրանն էլ այրի:

Գաբրիելը քայլում էր Իսկուհու կողքից, երբ դա հնարավոր էր լինում: Վայրէջքի նեղ արահետով հազիվ մի մարդ անցներ, իսկ այնտեղ, ուր աջ կողմից, լերկ ժայռապարիսպն էր ձգվում, սանիտարները մեծ դժվարութեամբ էին կարողանում անվթար տանել իրենց բեռը: Առջևում օրորվում էր վիրավոր պատվելու պատգարակը: Երկրորդ պատգարակի վրա պառկած էր Իսկուհին, որին ուղեկցում էր նավի բուժակը: Թափոռն այսքանով չէր ավարտվում: Ետևից բերում էին օգոստոսի 23-ի ճակատամարտում ոտքերից վերք ստացած երեք զինվորի և մի ծննդկան կնոջ: Սրանցից բացի, ծովափ էին իջնում ետ մնացածների մի ամբողջ բազմութիւն և տասնյակների այն ռազմիկները, որոնք իրենց ընտանիքներին պատկանող հրդեհված խրճիթների ավերակներում կրակից

փրկված իրեր էին որոնում: Լեոնային սանդուղքի առավել լայն տեղերում սանիտարները երեք-չորս անգամ վայր դրին պատգարակները՝ հանգստանալու: Նման պահերին Գաբրիելը մոտենում էր Իսկուհուն, բայց ինքն էլ չէր կարողանում խոսել, քանի որ երկու քայլ առաջ պառկած էր Արամը: Բուժակը ևս ամեն վայրկյան մոտենում էր, աղջկան մի կում կաթ խմեցնում, ստուգում զարկերակը:

Գաբրիելը խոսեց ցածրաձայն, կցկտուր.

— Ո՛ւր կուգենայիր, Իսկուհի՛... Ի՞նչ ես մտադիր անել... այնտեղ...

Աղջկա աչքերը կարծես պատասխանեցին.

— Ինչո՞ւ ես հարցնում չիմացածս... Նղածը երազ էր... Արդեն շատ ավելի քիչ ժամանակ ունենք, քան գիշերը...

Գաբրիելը ծոնկի եկավ, ձեռքը դրեց Իսկուհու գլխի տակ: Կարծես ուզում էր օգնել, որ աղջկա համար խոսելն ավելի դյուրին լինի: Հազիվ լսելի ձայնով հարցրեց.

— Ո՞րտեղդ է ցավում:

Աղջկա աչքերն իսկույն հասկացան և լուռ ասացին.

— Ո՛չ մի: Մարմնիս գոյությունը բոլորովին չեմ զգում: Բայց շատ եմ ցավում, որ բանն այսպես վերջացավ: Մի՞թե ավելի լավ չէր լինի, եթե այս նավերը չգային: Ամեն ինչ բաբեհաջող ավարտվեց, միայն ո՛չ մեզ համար, Գաբրիել...

Գաբրիելի աչքերն Իսկուհու աչքերի պես ո՛չ լավ խոսել կարող էին, ո՛չ կարդալ շասածը: Ինչո՞ւ նույնիսկ կեղծեց.

— Իսկուհի, թեթև նվաղում է... Քաղցի հետևանք...

Նվ բուժակի կողմը դառնալով, խոսակցությունը շարունակեց ֆրանսերեն.

— Բժիշկը նույնպես այդ կարծիքին է: Երեք օր հետո, երբ հասնենք Պորտ Սաիդ նավահանգիստը, դու լրիվ կազդուրված կլինես... Չէ՞ որ դեռևս այնքա՛ն երիտասարդ ես, այնքա՛ն երիտասարդ, Իսկուհի՛...

Աղջկա աչքերը մթնեցին, խստորեն պատասխանեցին.

— Գաբրիել՛, այս ըոպին դու իրավունք չունես նման հասարակ խոսքեր ասելու: Ինձ համար միևնույն է՝ կապրե՞մ, թե՞ կմեռնեմ: Սխալվում ես, եթե կարծում ես, թե ես մահեմ փափագում: Հավանաբար, ապաքինվեմ: Բայց դու չգիտես, որ ամեն ինչ կփոխվի, երբ մեզ նավ բարձրացնեն: Կփոխվենք նաև ես ու դու: Քանի դեռ մեր ոտքերի տակ Մուսա լեռան հողն է, մենք իրար ենք պատկանում, դու ինձ՝ իբրև իմ սերը, ես քեզ՝ իբրև քո քույրը:

Ոչ ամեն ինչ, բայց որոշ բան Գաբրիելը կարծես հասկացավ: Նրա պատասխանը կարծես իսկուհուն հայացք-խոսքերի արտացոլումն էր.

— Այո՞, որտե՞ղ կլինենք... ես ու դու... քույրիկս:

Աղջկա շուրթերն առաջին անգամ բացվեցին, թոթվեցին երկու հուզումնալից վանկ, որոնք հակասում էին այն ամենին, ինչ նա մինչ այդ ասել էր աչքերով.

— Քեզ մոտ...

Պատգարակները բարձրացրին, շարունակեցին ճանապարհի մնացորդը, որն արդեն դժվարանց չէր: Լսվեց ծովափի ժխորը: Ներքևում, ժայռեղեն նեղ տափարակների վրա ահագին բազմություն էր խռնվել: Այստեղ կային նաև նավաստիներ, որոնք զանազան պատրվակներով թույլտվություն էին խնդրել ցամաք դուրս գալու:

Մուսալեռցիներին արդեն նավ էին բարձրացնում: Հարյուրավոր մարդիկ գլուխները կորցրած՝ իրար ձայն էին տալիս, ստեղծում իսկական քաոս:

Չորս կողմից գրոհում էին Բագրատյանի վրա, հայտնում իրենց խնդրանքը, ցանկությունները, հարցեր տալիս, պահանջներ ներկայացնում: Հայրենակիցները փրկության հրաշքը առանց որևէ հիմնավոր պատճառի վերադրում էին գլխավոր հրամանատարին, խորհրդավոր կապ տեսնում նրա և տեղի ունեցածի միջև: Հզոր Ֆրանսիայի ազգականն այն աստվածառաք մարդն էր, որն իր մուսալեռցի եղբայրներին ու քույրերին պետք է օգներ նաև օտարության մեջ, աքսորավայրում: Այժմ Գաբրիելին շողորորթում. անգուսպ հաճոյանում էին մութթարները, որոնք ավագների խորհրդի նիստերում միշտ էլ հանդես էին գալիս նրա դեմ: Կեղծավորության մեջ, իհարկե, ոչ ոք չէր հասնի Թովմաս Քերուսյանին ու մկան շարժուն աչքերով նրա կնոջը: Հեղեղի պես հորձանք էին տալիս Բագրատյանի հովանավորությունն աղերսող ձայները: Մարդը շփոթվեց: Երբ հասավ նավամատույց, Արամին և իսկուհուն տանող նավակը շարժվեց: Հերթապահ սպան հրամայեց առաջին հերթին տեղավորել հիվանդներին: Ժուլիեթին փոխծովակալի մոտորանավակով վաղուց արդեն տալիս էին, բարձրացրել «Ժաննա դ'Արկ»:

Արևն անտանելի պայծառ բեկորների և խեցիկների փոխված՝ սփռվել էր ծովի վրա: Նավակների մի մասը շարժվում էր դեպի ռազմանավերը, մյուս մասն շտապում էր դեպի ցամաք: Իսկուհին չէր երևում: Գաբրիելը տեսավ միայն Օլիսաննային, որը տեղում քարացած՝ գրկել էր Մուսալեռան առաջնեկի խղճով խանձարուրը:

Նավ բարձրանալու գործը դանդաղ էր առաջ գնում: Բազմաթիվ

դժվարություններ կային հաղթահարելու: Գյուղական համայնքների մեծագույն մասը կարող էր տեղավորվել փոխադրանավում, բայց հարցի այս ամենադյուրին լուծման դեմ առարկեցին բժիշկները: Դա մեծ վտանգ էր ստեղծում: Հազարավոր առողջ մարդիկ կարող էին հիվանդներից վարակվել: Հարկավոր էր հիվանդներին, ուժասպառ եղածներին, կասկածելիներին պատսպարել մի տեղ, առանձնացնել անձնակազմից և առողջներից: Այսպիսով, խեղճ փոխադրանավը, ի տարբերություն հաժանավերի ու հզոր «Ժաննա դ'Արկի», դարձավ թշվառության, անկման ու աղտեղության հանգրվան: Սպաներից և բժիշկներից կազմված հանձնաժողովն ստուգում էր յուրաքանչյուր հայի առողջությունն ու մաքրությունը, նոր միայն արտոնություն տալիս նավ բարձրանալու: Ստուգումը կատարվում էր ամենայն խստությամբ: Ով նվազագույն չափով կասկածելի էր թվում, անմիջապես աքսորում էին փոխադրանավ: Մուսա լեռան ավազներից հանձնաժողովի շխատանքին մասնակցում էր միայն Տեր-Հայկազունը: Բժիշկ Ալթունու վիճակը ժամ առ ժամ վատթարանում էր: Նավերի գլխավոր բժիշկը նրան վաղուց էր ուղարկել «Գիշեն»: Հաբեթ Շատախյանը նույնպես այս հաժանավի տախտակամածի վրա էր: Շարունակ պտտվում էր նավի վրա, ըմբոշխնում եվրոպական քաղաքակրթության շնորհած անսովոր բերկրանքը: Մուխթարներն իրենց գյուղապետական լիազորությունները համարում էին ավարտված և իրենց զգում էին միայն իբրև ընտանիքի հայրեր: Նույն վիճակում էին նաև ամուսնացյալ քահանաներն ու մնացած ուսուցիչները: Համենայն դեպս, արդեն ոչ մի հոգս չունեին: Ժողովրդի շահերի միակ պաշտպանն այժմ Տեր-Հայկազունն էր: Պետք է հետևեր, որ սպաներն ու բժիշկներն առանց հիմնավոր պատճառի ընտանիքները բաժան-բաժան լանեին, փոխադրանավ ուղարկեին որոշակի մարդկանց:

Գաբրիելը մոտեցավ ստուգող հանձնաժողովին, որը գործի էր անցել նավամատուցի մոտ: Զույգ ձեռքը դրեց Տեր-Հայկազունի ուսերին: Վարդապետը նրա կողմը դարձրեց իր մոմագույն, սովորականի պես անվրդով դեմքը: Միայն խանձված մորուքն ու այտի այրուցքն էին հիշեցնում Դամվալքքի վերջին իրադարձությունը: Նա իր հեզ, բայց և հաստատակամ հայացքը սևեռեց Գաբրիելի դեմքին, մի բան, որ վերջին շրջանում հազվադեպ էր լինում:

— Լավ է, որ Ձեզ տեսնում եմ, Բագրատյան... Մի հարց եմ ուզում տալ...

Տեր-Հայկազունը ցածրաձայն էր խոսում, թեև ֆրանսիացիները երբեք չէին հասկանա հայերեն բառերը:

— Իմ կարծիքով, այն երկու վատաբարո սրիկաները՝ Ոսկանյանն ու Կիլիկյանը, ինչպես նաև ուրիշ մի քանիսը, չքացել են...

— Կիլիկյանը մեռած է,— ասաց Գաբրիելը, առանց մազաչափ անգամ զգացվելու:

Տեր-Հայկազունի աչքերում վայրկենական սարսուռ ցոլաց: Կարծես հասկացավ: Այնուհետև մատնացույց արեց այն ժայռեղեն տափարակներից մեկը, որտեղ մի խումբ հայեր էին կանգնած:

— Ահավասիկ իմ հարցը.. Սրիկաներն իրավունք ունե՞ն փրկվելու: Ձպե՞տք է նրանց վռնդել...

Գաբրիելն առանց երկար-բարակ մտածելու ասաց.

— Մի՞թե մենք իրավունք ունենք փրկվելու... Եվ մի՞թե մենք ենք փրկողները... Բոլոր դեպքերում, իբրև փրկվածներ, ինքներս իրավունք չունենք որևէ մեկին զրկելու փրկության հնարավորությունից:

Տեր-Հայկազունը թեթևակի ժպտաց.

— Լավ... Ես միայն ուզում էի խիղճս հանգստացնել...

Վարդապետի տեսքն արդեն այնքան ողորմելի չէր, ինչպես առավոտյան: Նավի հոգևորականներից մեկը նրան բաճկոն էր նվիրել: Ձեռքերը պարեգոտի թևերի մեջ թաքցնելու պահանջ զգալիս այժմ, անսովոր շարժումներ կատարելով, դրանք տանում էր դեպի բաճկոնի զրկպանները:

— Բազրատյան, ուրախ եմ, որ այս անգամ էլ մեր տեսակետները նույնն են, ինչպես միշտ...

Եվ առաջին անգամ նրա ժպիտի մեջ մուտք գործեց մի արտահայտություն, որը նման էր ամոթխած քնքշանքի:

Գաբրիելը երկար ժամանակ դիտում էր, թե ինչպես են մարդկանց ստուգում: Բայց քանի որ միտքը բոլորովին այլ բանով էր զբաղված, մեքենաբար էր նայում անցուղաըծին: Շուտով Տեր-Հայկազունը զարմացած դիմեց նրան.

— Բազրատյան, Դուք դեռևս այստե՞ղ եք: «Ժաննա դ'Արկի» մոտորանավակը ահա ետ է գալիս... Իմացած եղեք, որ Ձեր օգնության կարիքը չկա... Ձեր պարտքը կատարված է և օրհնված: Իմը դեռ չի ավարտված: Տերն ընդ Ձեզ: Գնացեք և հանգստացեք: Ես «Գիշենի» վրա կլինեմ...

Ինչ-որ ներքին ընդդիմություն թույլ չտվեց վերջնական հրաժեշտի խոսք ասելու:

— Տեր-Հայկազուն, Ձեզանից հետո ես, երևի, մի անգամ էլ այս կողմերում պտտվեմ...

Սպասողների բազմության միջով ետ դարձավ, մի քանի քայլ ան-նպատակ բարձրացավ լեռնային արահետն ի վեր: Ավագյանն ընդառաջ եկավ: Նրան հետևում էին Քրիստափորը, Միսակն ու Գևորգը: Բերում էին Բագրատյանի տան իրերը: Ընտանիքի հավատարիմ բարեկամը փրկել էր այն ամենը, ինչ հնարավոր էր ծովափ իջեցնել զահավեժ արա-հետով: Մահվան էին դատապարտվել միայն մահճակալներն ու տնային մյուս կահ-կարասին:

Գաբրիելը ժպտաց.

— Օ՛, Ավագյա՛ն... Ինչո՞ւ եք նեղություն քաշել... Կարծես շքեղ զբոսանք ենք կատարելու դեպի Եգիպտոս...

Ավագյանն ակնոցի միջից պարոնին նայեց կշտամբանքով, իբրև չքավոր մի մարդ, որն իրադրությունն ավելի լավ է հասկանում, քան բանից անտեղյակ հարուստը: Գաբրիելն ամուր բռնեց նրա թևից.

— Ավագյա՛ն, բարեկամս, ինձ մի անգամ էլ պետք է օգնեք... Ամ-քողջ ժամանակ մտածում եմ, թե ինչպե՞ս կարելի է գլուխ պահել... Հանգստի անսահման կարիք ունեմ, բայց առաջիկա օրերին զրկված կլինեմ այդ հնարավորությունից: Փոխծովակալն ինձ հրավիրեց իր մոտ, առաջարկեց-իր հետ հացի նստել: Ասել կուզի, ստիպված կլինեմ ժամե-րով խոսել անտարբեր մարդկանց բազմության հետ, պատմել, կամ գլուխս գովել, կամ համեստ ձևանալ: Միևնույն է, հավասարաշափ տան-ջալից բաներ են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը: Բոլոր դեպքերում դա կլինի նոր բանտարկություն: Չեմ ուզում: Հասկանո՞ւմ եք, Ավագյան: Չե՞մ ուզում: Գոնե այս երեք օրը ես ուզում եմ մեն-մենակ լինել, բոլորովին մենակ: Դրա համար էլ «Ժաննա դ'Արկ» չեմ բարձրանա, այլ կգնամ փոխադրա-նավ: Այնտեղ միայն մի քանի սպաներ կան: Երևի, առանձին սենյակ տան, և ինձ հանգիստ կզգամ...

Սամվել Ավագյանը սարսափահար դեմք ընդունեց.

— Պարոն, փոխադրանավը, ամենայն հավանականությամբ, կարան-տինի մեջ կլինի...

— Կարանտինն ինձ չի վախեցնում...

— Բայց դա կարող է դառնալ գերություն, որը կարող է տևել ավե-լի, քան քառասուն օր...

— Երբ ցանկություն հայտնեմ, ինձ ազատ կթողնեն...

Ավագյանն ավելի ծանրակշիռ պատրվակ էր որոնում.

— Դրանով կվիրավորեն փոխծովակալին, որը, վերջին հաշվով, մեր պահապան հրեշտակը եղավ...

— Դա ճշմարիտ է... Բայց և այնպես Դուք պետք է ինձ օգնեք, Ավագյան: Իմ կողմից անմիջապես կներկայանաք, ներողություն կխնդրեք, կգտնեք պատշաճ պատճառաբանություն: Ասացեք, թե փոխադրանավը լցված է մեր ամենաանհուսալի մարդկանցով, որոնց վրա ոչ մի հսկողություն չի սահմանված: Ժամանակն այնքան սուղ էր, որ այդ գործը կարգավորել չկարողացանք: Զէ՞ որ մեկնումեկը պետք է պատասխան տա հիշյալ մարդկանց վարք ու բարքի համար: Ա՛յ, հենց ես էլ ստանձնել եմ այդ պարտականությունը...

Ավագյանը բնավ չհամոզվեց, բայց Գաբրիելը մնաց անդդովելի.

— Այս պատճառաբանությունը արժանահավատ հիմք է: Հին ռազմիկն ու ծովագնացը լավ կհասկանա նման կասկածի նշանակությունը: Ուրիշ բան չի մտածի, հավատացե՛ք ինձ... Դե, ուրեմն, գործի անցեք, Ավագյան...

Ուսանողը դեռևս տատանվում էր.

— Ասել կուզի, մենք իրար մի քանի օր չենք տեսնի...

Այս բառերի մեջ մտահոգություն կար: Բայց Գաբրիելը նայեց նավամատույցի կողմը.

— Ավագյան, իսկական ժամանակն է: «Ժաննա դ'Արկի» մոտորանավակն այլևս ետ չի գա: Թղթերն առայժմ թող մնան Ձեզ մոտ:

Նավակը մեկնելու անհամբեր ազդանշաններ էր տալիս: Ավագյանը հազիվ ժամանակ գտավ Գաբրիելի ձեռքը սեղմելու: Սա մտասուլջ նայեց ուսանողի ետևից, ապա սպաներից մեկին դիմեց, հարցնելով, թե նավակները ե՞րբ են շարժվելու դեպի փոխադրանավը: Քանի որ հիվանդների մեծամասնությունն արդեն նավ էր տարված, առանձնացվածներին տեղափոխելու էին վերջում: Գաբրիելը մի հայացք նետելով դեպի հանձնաժողովն ու նավամատույցը մղվող հոծ բազմությունը, ենթադրեց, թե դա կարող է տևել մի քանի ժամ: Բայց ոչ թե դժգոհեց, այլ ուրախացավ: Զէ՞ որ կարողացավ խույս տալ փոխծովակալից և «Ժաննա դ'Արկի» վրա իրեն սպասող հեռանկարից: Դանդաղ քայլերն ուղղեց դեպի լեռնային արահետը: Բավական ժամանակ ուներ: Հաճելի էր հեռանալ կանանց ժխորից, ազատվել սեպտեմբերյան կիզիչ արևից, հանգստանալ անդորրության գրկում, ծառերի հովանու տակ: Նա անցավ առանձնացվածների մոտով: Սրանք այստեղ էին ուղարկվում, որպեսզի առնչություն չունենային ժողովրդի առողջ մասի հետ: Շատերը, ամենից առաջ դերեզմանաբնականները, այստեղ էին եկել առանց ստուգող հանձնաժողովի

գիտության: Ինչո՞ւ իզուր տեղը շարշարվեին: Բազրատյանը նայեց իր ապագա ուղեկիցներին: Սաթոն ժպտաց, փոքր-ինչ ընդառաջ վազեց, մուրացկանի պես ձեռքը երկարացնելով՝ ողորմություն խնդրեց: Յողո-նօլուքում աղջիկը երբեք այդպիսի բան չէր արել: Դասավիթները ոտքի ելան՝ ճնշված ու խեղճացած: Նունիկն ու մյուս եղերամայրերը նստած էին իրենց պարկերի վրա: Մտադիր էին այդ բորբոսնած գանձերը հայ-րենի երկրից տանել օտար աշխարհ: Զախ ձեռքերով գավազանները բռնած՝ աջ ձեռքերը մոտեցրին իրենց կրծքին, բերանին ու ճակատին, ողջունելով պարոն Գաբրիել Բազրատյանին՝ Բազրատյանների տոհմի վերջին շառավիղին, Մեսրոպի որդուն, Ավետիս Բազրատյանի՝ մեծ բարեգործի ու եկեղեցու հիմնադրի թոռանը: Սակայն Նունիկը՝ այդ շփերացող պառավը, հանձին Գաբրիելի, ողջունում էր այն տղային, որի աշխարհ գալուն ինքն էլ էր օժանդակել: Զէ՞ որ բժիշկ Ալթունու ետևում թաքնված՝ թոնրի երկաթե կեռով պատերի վրա խաչեր էր գծել, վանել շարքերին: Մարգարեական գլուխներով կույր ծերունիները հողի վրա կուշ եկած՝ ցածրաձայն երգում էին: Նրանց ակնակապիճներին խոշոր ճանճեր էին հավաքվել: Զէին քշում: Եղածի հանդեպ անտարբեր, գալիքի մասին առանց մտահոգվելու, մարգարեանման ծերունիները երգ էին մրմնջում: Գրեթե չէին հարցնում, թե ինչ է կատարվել: Հայրենիք չէին կորցնում: Միայն իրենց ներքին աշխարհի ձայներն էին լսում: Միևնույն էր, թե իրենց ուր կաանեն Նունիկը, Վարդուկն ու Մանուշակը՝ կույրերի ոահ-վիրաները: Մրմունջը հնչում էր անվրդով ու ողբաձայն, իսկ երբ ծերու-նիներին համակում էր հափշտակության սարսուռը, նրանք երգում էին սուր ելեէջներով:

Հենց այդ մրմունջից էլ կուշ եկավ Գաբրիելի սիրտը: Աչքի առաջ կանգնեց Ստեփանը: Լեռնային արահետով շարունակեց բարձրա-նալ, որ շլսի կույրերի երգը: Բայց շուտով ականջին հնչեց ժուլիթթի թութակային տարօրինակ շաղակրատանքը, ապա ճիշդ. «Հոգ տար Ստե-փանի մասին...» Քայլերն արագացրեց, ավելի ու ավելի խորասուզվե-լով իր մտորումների մեջ, որ հայտնվում էին անկախ նրա կամքից: Ի վերջո, զարմացած կանգ առավ: Ինչքա՞ն էր լեռն ի վեր բարձրացել: Բայց լավ տեղ էր հասել: Դա ժայռակերտ, բնական բազմոց էր՝ մաթու-ղենիների ու մրտենիների հովանու տակ, փափուկ մամռով ծածկված: Այդ հիանալի անկյունում էլ նստեց: Այստեղից ամեն ինչ կարելի էր պարզ դիտել՝ թե՛ խութերի մոտ եռացող քառսը, թե՛ մուգ երկնագույն հինգ նավերը, որոնք անշարժ մխրճված էին թանձր հալոցք թվացող հորձանուտում: Փոխադրանավը բավական հեռու էր կանգնած: Ամենա-

մոտ նազը «Գիշենն» էր, որտեղ Իսկուհին էր: Պատվելի Արամի լաստը նազային ամուր պարաններով կապված էր խութերից: Նավաստիները վրան նեղ կամրջակ էին հարմարեցրել: Փրկվածներն իրար հտեից օրորվելով անցնում էին երկար տախտակի վրայով, նստում նավակները: Երբեմն ամբողջ սարքավորումը ճոճվում էր, ջուրը ճողվումով վեր էր նետվում: Կանայք վախից ճշում էին: Այդ տեսարանն ուղղակի կլանեց Գաբրիելի ուշադրությունը: Ժխորը չէր հանդարտվում: «Դեռ շատ ժամանակ ունեմ»,— մտածեց Գաբրիելը: Բայց լավ կաներ, եթե այդպես չմտածեր: Այդ հիասքանչ տեղում նստելը նրա համար նույնքան վտանգավոր էր, որքան կիսացրտահար մարդու համար՝ ձյան վրա պառկելը: Նրա դիմաց միապաղաղ օրորվում էր նավ բարձրանալու տեսարանը: Եվ ահավասիկ աստված Գաբրիելի աչքերը փակեց զորավոր քնով, քուն, որ հյուսված էր քառասնօրյա բոլոր տառապանքներից, բոլոր անքուն գիշերներից: Գաբրիելը մաքառելու ո՛չ կամք ուներ, ո՛չ ուժ:

Երեկոյան, երբ երեսխաչի աչքերը փակվում են, մայրն ասում է. «Քունը գալիս է...»: Գաբրիելի քունը նույնպես եկավ, բայց դա ոչ թե քուն էր, այլ մահ:

ՊՈՒԽ ԶՈՒԹԵՐՈՐԷ

*Սուրբ Գրքի մասին ի մեզ
և ի մեր բուն զմեզ*



ինգ նավի շշակներն էլ ոռնում են՝ մերթ կարճ ու հատու, մերթ սպառնալից, մերթ խուլ:

Գաբրիելը հանգիստ բացում է աչքերը: Հայացքով որոնում է այն երեբուն տեսարանը, որն իր կարծիքով հենց նոր է փոխվել: Աշխուժացած ալիքները պար են բռնել ամայացած խութերի շուրջը: Լաստն անկանոն դե-սուդեն է նետվում: «Գիշենն» արդեն ուղղություն է վերցնում: Դեպի հա-րավ-արևմուտք թեքված նավաքիթը խորը մխրճվում է ծովի մեջ: Մյուս նավերն առաջ են ընկնում: Մանրամարմին, բայց և կայտառ, իրենց

անելիքն իմացող պարողների պես դրանք ջանում են բարեձև դիրք ընդունել: Նավախմբի կենտրոնում դանդաղ մանևրում է «Ժաննա դ'Արկը»:

Գաբրիելն ուշադիր դիտում է, հետո մտածում. «Հապա Տեր-Հայկազունը: Մի՞թե ոչինչ չի նկատել: Ո՛չ: Կարծում է, թե «Ժաննա դ'Արկի» վրա եմ»: Վեր է թռչում, սկսում է գոռալ, թափահարել թևերը: Զայնը տեղ չի հասնում, բայց նրա շարժումները հուսահատ մարդու շարժումներ չեն:

Արևը գգվում է Ռես էլ Խընզըրի սուր ցցվածքին, և Մուսա լեռան ուղղաձիգ ժայռապարիսպները թաղվում են թանձր ստվերի մեջ: Գաբրիելը խոհեմ վարված կլինի, եթե վազի դեպի խութերը, մազլցի վեր, գործադրի ամեն միջոց, որպեսզի իրեն նկատեն: Զէ՞ որ «Գիշենի» տախտակամածը լիքն է հայերով, որոնք նավեզրին հենված՝ հրաժեշտ են տալիս իրենց հայրենի լեռանը: Այս պահին Մուսա լեռը կարծես նրանց հետևից նայում է խոժոռ հայացքով, ինչպես հուսախար եղած մարդասպան: Ճիշտ է, ծովը շառաշում է, նավերի պտուտակներն աղմըկում են, բայց մեկնումեկը տախտակամածից կամ դիտանոցներից կարող է նկատել Բազրատյանին: Սակայն այս շարաքախտ մարդը ոչ միայն չի հեռանում իր ստվերաշատ տեղից, այլև դադարում է ձեռքերը թափահարել և աղաղակել: Թվում է, թե արդեն ձանձրացավ անիմաստ ձևականությունից: Հիրավի, Գաբրիելին զարմացնում է իրեն համակած անվրդովությունը: Նման վիճակում գտնվող մարդը խելագարի պես պետք է օգնություն կանչեր, ջուրը նետվեր, լողար նավի հետևից մինչև նկատեին կամ խեղդվեր: Միևնույն է: Պետք է մի բան անել: Զէ՞ որ նավերը դանդաղ են շարժվում: Դեռևս ժամանակ կա:

Գաբրիելը չի հասկանում իր անվրդովության իմաստը: Մի՞թե քնատությունից դեռևս կաշկանդված է արյունը: Կողքին դրված է տափակաշիշը, որը սև սուրճով ու կոնյակով էին լցրել Ֆրանսիացիները: Ուզում է արթնացնել սեփական վհատությունը: Լիառմպ խմում է: Աշխուժացումը հակառակ ազդեցությունն է թողնում: Արյունը եռում է, մկանները պրկվում են, սակայն անվրդովությունը ոչ մի կերպ չի փոխվում օգնություն աղաղակի կամ մահվան սարսափի: Միայն թե անտարբերությունն ավելի ակտիվ բնույթ է ստանում, վերածվում բերկրալի անդորրության: Երկրային, նյութեղեն մարդն ամաշում է դրանից: «Ես պետք է բարձրանամ աչքի ընկնող մի տեղ, բաճկոնս թափահարեմ, իբրև դրոշմ»: Գործնական տեսակետից այդ փորձը ոչ մի արժեք չունի: Ինքն իրեն խաբում է, աճաբարություն անում: Ոչ թե ծովափ է իջնում, այլ բարձրանում է լեռն ի վեր: Ինքնաբերաբար մտածում է. «Ինչո՞վ եմ ապրե-

չու»։ Ձեռքը տանում է դեպի բաճկոնի գրպանը։ Սպիտակ հացի երեք կտոր և շոկոլադի երկու սալիկ։ Ուրիշ ոչինչ։ Մոցագրպանում Դամաշքի քարտեզն է, մի քանի հին նամակ, գրառումներ, մի դատարկ զլանակատուփ և աղա Ռիֆաաթ Բերեքեթի նվիրած ոսկե դրամը՝ հունարեն մականգրությամբ։ Ոսկե բարակ դրամը բռնած՝ նայում է։ Հիշում է, որ լեռը բարձրանալիս ինքը ետ գնաց ամառանոց, վերցրեց մոռացած դրամը։ Երանի այդ բանը շաներ։ Հիմա այնպիսի զգացում ունի, թե այդ աղետաբեր թալիսմանը պետք է դեն նետել։ Բայց իր մտադրությունից հրաժարվում է, ոսկին նորից դնում գրպանը, խորհրդածում մականգրության մասին։ Նա նույնիսկ պաշտպանության առաջին օրերին իրեն երբեք այնքան առողջ, այնքան կորով չէր զգացել, ինչպես այժմ։ Ոտքերի միջից հոգնածությունն անհետացել է, ծնկները շարժվում են եռանդուն, սիրտը չի թպրտում։ Չի էլ նկատում, որ արդեն հասել է ծովի վրա կախված ամենաբարձր դարավանդին։ Մոտենում է ժայռացցվածքին, որ թիկնոցը թափահարի։ Ձեռքը բարձրացնում է, բայց շատ շանցած իջեցնում։ Նույն պահին, առաջին անգամ, կայծակնային պայծառությամբ գիտակցում է. ի՞նքը բնավ չի ուզում, որ նավերն իրեն նկատեն։ Ինքը աղետալի ձախորդության զոհ չէ։ Դիպվածը վերուստ սահմանված վճռի հետևանք է, վճիռ, որ կայացրել է ոչ միայն աստված, այլև ինքը՝ Բագրատյանը։ Նա իր մեջ մտքի կամ զգացմունքի խաթարման ոչ մի հետք չի նկատում։ Միտքը նույնքան է պայծառ, որքան սիրտը՝ հանգիստ։ Նույնիսկ թվում է, թե ինքը միայն այժմ է շղթայազերծ լինում ինչ-որ երկարատև, բթացնող կաշկանդվածությունից։ Ամեն ինչ նրա ներսում մաքրագործվում է գիտակցության մինչ այդ անհայտ դորությունը։

Թողնում է ծովի տեսարանը, հեռանում։ Կայն քայլերով, թեթևացած բարձրանում է խորդուրդոգ արահետով, որը զիգզագաձև ձգվում է ժայռապարիսպների, հեղեղատների ու կիրճերի միջով։ Ճանապարհին լիայտի կտորներով ու քարերով նշաններ են արված, որ անցորդը չմոլորվի։ Բայց Գաբրիելի զգոնությունը նույնպես արտասովոր պայծառություն է ստացել, այնպես որ նա ո՛չ այդ նշաններին է ուշադրություն դարձնում, ո՛չ էլ որևէ վտանգի։ Գիտե, որ իր վիճակում մարդ ո՛չ շատ բարձրանալ կարող է, ո՛չ էլ գահավիժել։ Զարկերակի պես համաշափ գործում է գիտակցությունը։ Ճանապարհի այս հատվածում հպարտորեն ինքն իրեն հաշիվ է տալիս կատարվածի մասին։ Ահա՛ թե ինչու այսօր առավոտ, երբ ծովի կողմից դղրդոցով հայտնվեց հրաշքը, նա գրեթե հիասթափվեց։ Ահա՛ թե ինչու նրան դժվարըմբռնելի անախորժություն պատճառեց նորին պայծառափայլության այն խոստումը, թե ինքը Մու-

սա լեռան ժողովրդին ափ է հանելու Ալեքսանդրիայում կամ Պորտ Սաիդում: Այդ անախորժության մեջ արդեն ծիլ էր արձակում այս ժամի մեծ ցանկությունը: Ընդհանուր փրկության առաջին իսկ վայրկյանին Գաբրիելի մտքով անցավ, որ դեպի կյանք կատարվող այս վերադարձը իր համար չէ: Քառասուն օրում ի հայտ եկած իսկական Գաբրիելը պետք է իսկապես փրկվի: Պորտ Սաիդ կամ Ալեքսանդրիա՞: Հայ փախըստականների ինչ-որ գաղթակայա՞ն: Մուսա լեռը փոխանակել ինչ-որ նեղ ու ցածրիկ փարախի՞ հետ: Նվիրական բարձունքից իջնել ստորկության վի՞հը, հույս ղենելով նոր ողորմածության վրա: Ինչո՞ւ: Ականջին հնչում է բժիշկ Ալթունու վաղուց ասած խոսքերից մեկը. «Հայ լինելն անելանելի փորձանք է»: Շա՞տ ճշմարիտ է: Սակայն Գաբրիելի համար բոլոր անելանելի փորձանքներն արդեն անցած են: Միակ հնարավորությունը նրան համակում է աննկարագրելի վստահությամբ: Ինքը հաղորդակից եղավ իր արյան ճակատագրին: Դեկավարեց հարազատ ժողովրդի պայքարը: Բայց արդյոք նոր Գաբրիելն ավելին չէ՞, քան արյունը: Նոր Գաբրիելն ավելին չէ՞, քան մի հայ: Անցյալում նա իրեն անիրավացիորեն համարում էր «վերացական մարդ», «ինքնապարփակ մարդ»: Իսկական մարդ դառնալու համար նա պետք է անցներ հասարակության փարախի միջով: Ահա թե ինչու նա իրեն այնքան ազատ էր զգում, անսահման ազատ: Տիեզերական ճգնավորություն: Այսօրվա վաղորդյան բաղձա՞նքը: Գտնված է այն, ինչ դեռևս ոչ մի մահկանացու չի գտել: Ամեն ակնթարթը լի է արբեցուցիչ անկախությամբ:

Նավերը հեռանում են, և Գաբրիելը մնում է Մուսա լեռան ժայռոտ բարձունքին, որն այնպես լերկ է, այնպես ամայի, կարծես հենց նոր է արարչագործված: Երկուսով են՝ աստված և Գաբրիել Բագրատյանը: Եվ ամենաբարձրյալի ողորմածությամբ Բագրատյանն ավելի իրական է, քան բոլոր մարդիկ, քան բոլոր ժողովուրդները:

Այս հպարտության բարձունքի վրա նրան տիրում է թեթև թուլություն: Կանա՞յք: Որտեղ կան կանայք, այնտեղ կա նաև այրական հանցանք: Գաբրիելը հասել է լեռնային սանդուղքի այն աստիճանին, ուր թեթույթունը փոքր-ինչ մեղմանում է: Այստեղ վայր դրին հիվանդների պատգարակները: Այստեղ Իսկուհու աչքերը նրան վերջին հրաժեշտի խոսքեր ասացին: Բայց նա այս պահին ոչ թե Իսկուհուն, այլ ժուլիեթին է միմիայն տեսնում՝ ճոխ շրջագզեստով: Ի՞նչ է լինելու արդյոք իր կնոջ ճակատագիրը: Մի րոպե կանգ է առնում, հայացքը հառում ծովին: Նավերն այնքա՞ն դանդաղ են լողում: Դեռևս չեն անցել կապույտ, հոլանի հարթության կեսը: Դիտանոցներից դեռևս մարդիկ կարող են Գաբրիելին

նկատել, եթե նա թիկնոցը գլխավերևում թափահարի: Բայց նրա ուշադրությունը գրավում է մի այլ խորհրդածություն: Ժուլիեթն ազատ կլինի, առանց դժվարություն կվերստանա ֆրանսիական քաղաքացիություն: Երբ պարզվի, որ ինքն անհայտ կորած է, փոխծովակալն ու ամբողջ աշխարհը ժուլիեթին սիրով կհովանավորեն: Այս հստակ պատկերացման շնորհիվ մեծանում է ազատության զգացումը: Գլուխը փոքրինչ խոնարհած, ավելի շրջահայաց, քան առաջ, անցնում է քարափի երկայնքով: Այստեղ արահետը թեքվում է, բարձրանում դեպի անտառն ու թփուտները: Երկու ուղորան անցնելուց հետո Գաբրիելը հանկարծ սարսափում է: Հնարավոր բան է: Մի՞թե Իսկուհին վերջին րոպեին մի տեղ թաքնվել է, որ մնա, իր հետ լինի: Հետևյալ վայրկյաններին դա նրան պատրանք չի թվում, բոլորքոված երևակայության արդյունք: Նույնիսկ զգայարանները լցվում են բուռն հավատով: Չէ՞ որ ետևից լսում է Իսկուհու ոտնաձայները: Մինչև իսկ զանազանում է կրունկների սուր, պարզորոշ կտկտոցը: «Որտե՞ղ ենք ես ու դու պատասպարվելու, քույրիկս, ես և դու»: Աղջիկն իր խոսքին հավատարիմ մնաց. «Քեզ մոտ»: Գաբրիելը ետ չի նայում: Փոքր-ինչ առաջ է վազում, ապա կանգ առնում: Ետևից անդադար լսում է Իսկուհու թեթև, համալափ քայլերի ձայնը: Կանացի ոտնաձայները շարունակ վեր են բարձրանում: Ճանապարհին խշշոց է լսվում, հողը թնդում է, քարեր են գլորվում: Գաբրիելն սպասում է: Հիմա Իսկուհին կգա կհասնի: Ոտնաձայներն արդեն հնչում են մերթ մոտ, մերթ հեռու: Վերջապես գլխի է ընկնում, որ Իսկուհու ոտնաձայները դալիս են ոչ թե դրսից, այլ իր ներսից: Ձեռքը գրպանն է տանում, բռնում ժամացույցը: Երբ դուրս է բերում, տկտկոցն այնպես բարձր է հնչում, որ կարծես ժայռերին ոչ թե կանացի ոտքեր են դիպչում, այլ մուրճի ուժեղ հարվածներ: Մենություն մեջ շափազանցվում է ձայնը: Կամ գուցե դա Գաբրիելի վերջին ժամն է, որը նրա կյանքի վեհացմանը զուգընթաց բարձրացնում է իր ձայնը:

Ժամացույցը դեռևս պահում է ձեռքին, երբ իրողություն թվացող պատրանքից հետք անգամ չի մնում: Ուրեմն՝ քունը սովորական քուն չէր: Քունը վերուստ առաքվեց, որպեսզի հաղթահարվի թուլությունը, և նա կարողանա իրագործել նախասահմանվածը: Առանց այդ քնի ամեն ինչ ի դերև կանցներ: Այնինչ աստված նրա համար այլ ճակատագիր էր տնօրինել: Այդ խոսքը ե՞րբ ասաց: Երևակայության արդյունք է դա, թե՞ իրոք այդպիսի բան ասել է: «Որոշ ժամանակից հետո ես ժայռի պես աներեր այն զգացումն ունեի, թե աստված ինձ հետ ինչ-որ մտահղացում է կապել...»: Այժմ այդ մտահղացումը նա ըմբռնում է ամենայն

խորութեամբ: Դա այլևս միայն ազատութիւն և լիառատ բերկրանք չէ: Մէջ, Գաբրիելի էութիւնը փոթորկվում է ինչ-որ նոր, բոլորովին այլ զգացումից: Դա իրերի գերբնական կապը հասկանալու ցնծութիւնն է, հոգևոր ճառագայթումը: «Նախախնամութիւնն ինձ հովանավորում էր, ուղղութիւն տալիս, և դրա շնորհիվ էլ կյանքս անվթար մնաց պատահարներից»: Թեև իրը փոքր-ինչ տարածած՝ դեգերում է, առանց նկատելու ճանապարհը: Ահա և ժայռերի արանքում գոյացած մի ճեղք: Մովալվում է ծովահորիզոնը: Նավախումբը արագիւնների եռանկյուն երամի պէս առաջ է շարժվում, հետզհետե խորանում հեռաստանների գիրկը: Սակայն Գաբրիելն այլևս չի նայում նավերի ետևից: Հայացքը սուզում է ետմիջօրեի երկնքի խորքերը, որի լազուրն ավելի ու ավելի մուգ ոսկեգույն երանգ է ստանում: Այժմ նա գիտե, թե Հայրը որքան զորավոր է: Այդ զորութիւնը նրա աչքին նույնքան մեծ է, ինչքան այն ժամանակ, երբ ինքը տակավին փոքրիկ տղա էր: Երկնակամարը՝ երկնքի պատշաճ, խորանում է, խորանում: Դա արդեն ոչ թե տիեզերական տարածութիւն է, աստղաբաշխական սառն անսահմանութիւն, այլ հանգրվան:

Ճանապարհը կտրչում է, ձուլվում բարձունքին: Գաբրիելը դա չի զգում: Ձեռքերը թեթևակի տարածած՝ դեռևս նայում է մթնասքող երկրնքին: Ամեն մի քայլը զոհաբերութիւն է: Վերևում ևս անշարժութիւն չի տիրում: Երկնային ուժերը գրկաբաց ընդառաջ են գալիս իրենց ողջակեզին:

Գաբրիելը կտրում անցնում է մրտենիների ու դափնեվարդերի թըփուտները: Մի՞թե չպէտք է մտածի առաջիկա ժամերի, գիշերվա, ապահով ապաստարանի մասին: Ձէ՞ որ մթնշաղից հետո ոչ մի մահկանացու իր գոյութիւնը չի կարող շարունակել այն վիճակում, ինչ վիճակում Գաբրիելն է: Ներսում ոչ մի հարց գլուխ չի բարձրացնում: Ոտքերը նրան տանում են սովոր ճանապարհով: Ահա երեք վրանի հրապարակը: Վրանները ոչ միայն անջրանցիկ են, այլև հրակայուն: Դրա շընորհիվ էլ դիմացել են բոցերին: Կրակը ներս չի թափանցել: Մահճակալներն անվթար կանգնած են: Գաբրիելն առանց կանգ առնելու անցնում է Ժուլիեթի վրանի մոտով: Քաղաքաձորի առաջ անվճռականորեն կանգ է առնում: Նրան ձգում է հյուսիսը, մեծ խրամատը, իր կատարած գործի հիմնական վայրը: Հետո փոխում է ուղղութիւնը, շարժվում դեպի հաուբիցների բարձունքը: Գուցե նույնիսկ հետաքրքրութիւնից. արդյոք ծովային հետևակին հաջողվե՞ց պայթեցնել հրանոթները: Քաղաքաձորի և հաուբիցների բարձունքի միջև մեծ գերեզմանատունն է: Համենայն դեպս, չորս հարյուր շիրիմ տեղ են գտել վտիտ հողի տակ:

Առաջին օրերին փորված գերեզմանների վրա անտաշ կրաքարեր կան, սև տառերով մակագրված սալեր: Վերջին գերեզմանների վրա միայն խաչափայտեր կան: Գաբրիելը մոտենում է Ստեփանին: Շիրմաթմբի հողը դեռևս թարմ է: Ե՞րբ թաղեցին: Երեսուներորդ օրը: Իսկ սա քառասունմեկերորդ օրն է: «Ե՞րբ էր, որ Ստեփանը վերևում ինձ հանկարծակիի բերեց, քնից արթնացրեց: Այժմ ե՞ս եմ իրեն հանկարծակիի բերում: Ինչպես այն ժամանակ, Մուսա լեռան բարձունքներում դարձյալ երկուսով ենք»:

Գաբրիելը չի հեռանում, բայց մտածում է ոչ միայն Ստեփանի մասին, այլև մտաբերում է ճակատամարտերի հետ կապված հարյուրավոր դեպքեր: Ոչինչ չի խոռվում նրա ներքին մեծ անդորրությունը: Հազիվ է նկատում, որ արևը մայր է մտնում:

Երբ միանգամից ցրտում է և մթնում, նա սթափվում է իր մտասույզ վիճակից: Այս ի՞նչ է: Հինգ նավաշակ ազդանշան են տալիս՝ իրար հետ, առանձին-առանձին, սպառնալից, երկար, բայց և անսահման հեռվից: Գաբրիելը գետնից թափով վերցնում է թիկնոցը: «Իմ բացակայությունն արդեն նկատե՞լ են: Ի՞նձ են կանչում: Շո՞ւտ վազեմ սկուտեղաձև դարատափը: Կրա՞կ վառեմ: Երևի՞, երևի՞...»:

Նրա մեջ կյանքը մոլեգնո՞ւմ է: Բայց առաջին քայլն անելուց հետո է քաշվում: Գետնի վրա կիսաշրջանաձև սողալով ինչ-որ սև կետեր են մոտենում: Գուցե վայրի շնե՞ր են: Բայց կիսախավարում ոչ մի աչք չի պսպղում: Տասը քայլ հեռավորության վրա կիսաշրջանը քարանում է: Գաբրիելը ցույց է տալիս, թե ոչինչ չի նկատել, նայում է վեր, մի քայլ էտ է նետվում, կուչ գալիս Ստեփանի շիրմաթմբի ետևում: Սակայն կողքից անսպասելիորեն կրակ է փայլատակում՝ մեկ, երկու, երեք անգամ:

Գաբրիել Բագրատյանի բախտը բերեց: Թուրքական երկրորդ գնդակը փշրեց նրա քոնքը: Նա կառնեց փայտից, փայտի հետ փռվեց դետնին: Եվ որդու խաչը ընկավ հոր սրտին:

Լեւոնի Վերջապահ



յս երկն ուրվագծվեց 1929 թվականի մարտին, երբ հեղինակը մեկնել էր Դամասկոս: Գորգագործարանում աշխատող գաղթական խեղանդամ և սովալլով մանուկների անմխիթար վիճակը վճռական խթան հանդիսացավ՝ ամբողջ իրադարձության մեռյալ թագավորությունից դուրս բերելու հայ ժողովրդի անըմբռնելի ճակատագիրը:

Գիրքը շարադրվել է 1932 թվականի հուլիսից մինչև 1933 թվականի մարտը: Միջանկյալ շրջանում, նոյեմբերին, հեղինակը ուղևորություն է կատարել դեպի գերմանական զանազան քաղաքները, դասախոսություններ կարդացել: Իբրև զեկուցման նյութ նա ընտրել է առաջին գրքի հինգերորդ գլուխը, որը լիովին խարսխված է էնվեր փաշայի և պատվելի Յոհաննես Լեփսիուսի զրույցի պատմական հաղորդագրության

Ֆ. Վ.

Բրայթենշթայն, գարուն, 1933

Գրանց Վերֆելի և նրա վնասի մասին



դարի առաջին կեսի ավստրիացի նշանավոր գրողների շարքում աչքի ընկնող տեղ է պատկանում Ֆրանց Վերֆելին: Ծնվել է նա 1890 թվականին Պրագայում, գործարանատիրոջ ընտանիքում:

Անցյալ դարի վերջին Պրագայի բնակչությունը կազմում էր մոտ կես միլիոն մարդ և նրա երեսուն հազար քաղաքացիների համար գերմաներենը մայրենի լեզու էր: Այս էթնիկական կղզյակը 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին տվեց այնպիսի նշանավոր գերմանացի գրողներ, ինչպիսիք են Ռայներ Մարիա Ռիլկեն, Ֆրանց Կաֆկան, էգոն էրվին Կիշը, Լուի Ֆյուրնբերգը, Կարլ Ֆրանց Վասկոպֆը և, վերջապես, Ֆրանց Վերֆելը:

Վերֆելի հայրը ցանկանում էր, որ միակ որդին (ընտանիքում երկու աղջիկ ևս կային) դառնա իր գործի շարունակողը: Տարածայնությունները հոր և որդու միջև վաղ սկիզբ առան: Իր ընտանիքի, մանկության մասին Վերֆելը համարյա չի հիշում՝ Զուգեպե Վերդիի նման պաշտպանելով «Ջնջել սեփական կյանքի հետքերը» սկզբունքը:

Նվ, այնուամենայնիվ, Վերֆելի որոշ ստեղծագործություններ լույս են սփռում նրա հայրական տանը տիրող մթնոլորտի վրա: Վերֆելի նկարագրած հայրական տներում թագավորում են դատարկությունը, տրտմությունն ու անգթությունը («Ոչ թե սպանողը, այլ սպանվածն է մեղավոր», «Հայելու մարդը», «Ընկերը ընկերոջ համար»): Նա սիրով է խոսում միայն իր դայակի մասին:

Վերֆելի կենսագրի՝ Ռիխարդ Շպեխտի վկայությամբ դեռևս վաղ պատանեկան տարիներին նա հոր հաշվեթղթերի վրա գրոտում էր բանաստեղծություններ:

Վերֆելի ժամանակակից, գրող Մաքս Բրոդը այսպես է նկարագրում նրան. «Շիկահեր, միջին հասակի... ամաշկոտ, նա անմիջապես կերպարանափոխվում էր, հենց որ սկսում էր ափտասանել: Նա իր բոլոր

բանաստեղծություններն անգիր գիտեր, կարդում էր առանց կմկմալու, հիշողությամբ, կրակոտ, երբեմն բարձրաձայն, երբեմն ցնծագին, բայց միշտ էլ նրբերանգներով հարուստ ձայնով: Ես հմայված էի: Նման բան երբեք չէի լսել»¹:

Շատ տարիներ անց նրա մասին գրեց Թոմաս Մաննը. «Որքա՛ն բնորոշ էր նրան մանկական խանդավառությունը: Ես միշտ սիրել եմ Ֆրանց Վերֆելին, հիացել նրանով հաճախ՝ որպես ոգեշունչ քնարերգու, և բարձր գնահատել նրա միշտ էլ հետաքրքիր արձակը»:

Վերֆելի սիրած վայրը Պրագայում «Արգո» սրճարանն էր, որտեղ նա ժամերով զրուցում ու վիճում էր բարեկամների հետ:

Պրագան, որ գտնվում էր Արևմուտքի և Արևելքի սահմանագծին, կրում էր երկու աշխարհների ազդեցությունը: Վերֆելն իր ստեղծագործություններում քնքուշ սիրով ու մեղմ թախիծով է հիշում այդ հին քաղաքը, բոհեմայի երկիրը:

Հոր հետ բախումը հանգեցնում է այն բանին, որ քսանամյա Ֆրանց Վերֆելը թողնում է հայրական տունը: Նա փորձում է լրացնել կրթությունը: Սովորում է Պրագայի, Լայպցիգի, Համբուրգի համալսարաններում: 1912 թվականին, ավարտելով զինծառայությանը ավստրիական բանակում, ձերբակալվում է երկրում տիրող ռազմամոլության դեմ սուր ելույթների համար:

Այդ շրջանում նա ծանոթանում է հրատարակիչ Կուրտ Վոլֆի հետ, որը հովանավորում էր էքսպրեսիոնիզմ նոր ուղղությունը ներկայացնող գրողներին: Նա Վերֆելին աշխատանքի է տեղավորում իր հրատարակչությունում և օգնում նրան դառնալու նյութապես անկախ: Նրանց բարեկամությունը շարունակվեց մինչև գրողի կյանքի վերջին օրերը:

Գերմանացի էքսպրեսիոնիստներն իրենց գաղափարագեղարվեստական նախորդներ էին համարում Ֆեոդոր Դոստոևսկուն, Լև Տոլստոյին, Ուոլտ Ուիթմենին, Արթուր Ռեմբոյին: Մարդկության վերածնունդը տեսնելով Արևելքի հոգևոր սկզբունքի և Արևմուտքի նյութական սկզբունքի սերտ միասնության մեջ, էքսպրեսիոնիստներն այն կարծիքին էին, որ «Արևմուտքի մարդու թերությունը պետք է լրացվի Արևելքի մարդու ինքնախորասուզվածությամբ»:

Վերֆելը դեպի Վոլֆ ու էքսպրեսիոնիստների խմբակ էր բերում իր բարեկամներին՝ սկսնակ գրող Վիլի Հասսին և Վալտեր Հազենկելներին:

¹ Expressionismus. Aufzeichnen u. Erinnerungen der Zeitgenossen. S. 59, herausgegeben von Paul Raabe.

Այսպես ձևավորվեց բուրժուական աշխարհի նկատմամբ ընդդիմադիր տրամադրված գեղարվեստական մտավորականության միջուկը:

Իր ստեղծագործությունը Վերֆելը սկսեց պոեզիայից՝ յուրատեսակ օրագրից: «Աշխարհի բարեկամը» բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն լույս տեսավ 1911 թ., «Մենք կանք» երկրորդ ժողովածուն՝ 1913 թ., «Բարեկամը բարեկամի համար» երրորդ ժողովածուն՝ 1915 թ.:

1914 թ. Վերֆելը առաջին համաշխարհային պատերազմի զինվոր էր, ավելի ուշ՝ Հաբսբուրգյան միապետության անկման ականատեսը:

1917 թ. ռազմաճակատից վերադառնալով Վիեննա, նա ծանոթանում է ավստրո-հունգարական հայտնի նկարիչ էմիլ Շինտլերի դստեր՝ Ալմա Մալերի հետ, որը դարձավ երաժշտության մեջ էքսպրեսիոնիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչ, կոմպոզիտոր Գուստավ Մալերի կինը: Հոր և ամուսնու փառքը նպաստում էին այն բանին, որ ժամանակի ամենաճանաչված մարդիկ հաճույքով հաճախում էին Ալմա Մալերի սալոնը: Նրանց մեջ էր նաև Վերֆելը:

Երաժշտությունը հաստատուն տեղ է գրավում նրա հոգևոր հետաքրքրությունների մեջ: Այդ նույն տարիներին՝ մյուս վիեննացի կոմպոզիտոր Ռիխարդ Շտրաուսը դառնում է նրա բարեկամներից մեկը:

Հետպատերազմյան տասնամյակի դրամատուրգների ու կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների բնորոշ թեման սարսափն է ամենակործան ուժերի առաջխաղացման հանդեպ: Ամայացման, բռնության, մահվան, հետադիմության ուժերի դեմ մղվող մեծ գոտեմարտի պատկերները տիրապետող են երաժիշտ-էքսպրեսիոնիստների ստեղծագործություններում:

Ժամանակակից կոմպոզիտորների ազդեցությունը Վերֆելի վրա, ինչպես գրում են նրա ստեղծագործության հետազոտողները, կասկածից վեր է: Սակայն գրողը նույնպես ուժեղ ազդեցություն է գործել նրանց վրա: Պատահական չէ, որ նա մեծ նշանակություն էր տալիս էր դրամաների երաժշտությանը: Նա գրում է. «Եթե հնարավոր լիներ, այնպիսի օպերաներ կհորինեի, որոնց տեքստը կլինեին ցնծության բացականչությունները, հառաչանքները, ցավի տնքոցները, ուրախության ու վրիժառության ճիչերը: Ինչի են պետք բառաշատ նախադասությունները, որոնք ոչ ոք չի հասկանում, երբ մատուցվում են երաժշտությամբ: Ուրիշ է երաժշտական խոսքի տրամաբանությունը՝ բառերի տրամաբանությունից տարբեր»:

Նտպատերազմյան տարիներին փոխվում են Վերֆելի քաղաքական հայացքները: Նա մասնակցում է 1918 թ. հեղափոխական իրադարձու-

թյուններին, դառնում է հակամիլիտարիստական գաղտնի միության հիմնադիրներին մեկը և էգոն էրվին Կիշի օգնությամբ հաղորդակցվում մարքսիստական գաղափարներին: Գրողի բարեկամները, և նրանց թվում՝ Ֆրանց Կաֆկան, Վերֆելին համարում էին իրենց՝ էքսպրեսիոնիստների սերնդի մարգարե: Բայց ինչպես գրում է Թոմաս Մաննը. «Նա շատ շուտով էր օժտված և շատ մեծ անձնավորություն էր, որպեսզի իրեն սահմանափակեր մի դպրոցի շրջանակներով, և դուրս ելավ էքսպրեսիոնիզմի սահմաններից»¹:

1929 թ. Վերֆելը ճանապարհորդում է Սիրիայում: Այստեղ էլ նա հղացավ «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը: Սիրիայից հետո գրողը այցելում է Պաղեստին և Եգիպտոս:

1930 թ. Վերֆելը ամուսնանում է այրիացած Ալմա Մալերի հետ: Վերֆել ամուսինների տունը դառնում է հայտնի երաժիշտների, նկարիչների, գրողների, դրամատուրգների հանդիպման վայր:

Վերահաս ֆաշիստական տեռորի սպառնալիքը տազնապ էր առաջացնում ոչ միայն Եվրոպայի, այլև Ամերիկայի առաջադեմ մարդկանց սրտերում:

1930 թ. էռնեստ Հեմինգուեյը «Մեր ժամանակը» ժողովածուն վերահրատարակելիս ընդգրկում է նաև «Իզմիրի նավահանգստում» պատմվածքը: Մարդկության ճակատագրի հանդեպ տազնապով է ներծծված այդ ստեղծագործությունը: «Դժվար է մոռանալ Իզմիրի առափնյան: Ինչ ասես որ չէր լուրում դրա ջրերում: Կյանքում առաջին անգամ այնպիսի վիճակի մեջ ընկա, որ այդ ամենը գիշերները տեսնում էի երազում: Մենդաբերող կանայք այնքան սարսափելի չէին, որքան մեռած երեխաներով կանայք... Հնարավոր չէր համոզել կանանց, որ հանձնեին իրենց մեռած երեխաներին: Երբեմն վեց օր շարունակ գրկից չէին իջեցնում նրանց: Ոչ մի գնով չէին համաձայնում»²:

Եթե Հեմինգուեյը դիմում է թուրքական բռնակալության դոհերի պատկերմանը, ապա Վերֆելը 1915 թ. հայերի ողբերգությունից վերցնում է հերոսական ինքնապաշտպանության էջը, դրանով իսկ հաստատելով բռնության դեմ ակտիվ պայքարի գաղափարը:

¹ Franz Werfel. Menschenblick Ausgewählte Gedichte. Aufbau—Verlag Berlin u. Weimar. 1967, S. 138.

² Эрнест Хемингуэй. Избр. произ. в 2-х томах, ГИХЛ, Москва, 1959, т. I, стр. 47.

Հիտլերականների Ավստրիա մտնելու ժամանակ Վերֆելը կնոջ հետ գնում է Հոռոմ. որոշ ժամանակ նրանք ապրում են Կապրի կղզում: Կապրիից հետո մեկնում են Ֆրանսիա:

Ֆրանսիական Ռիփլեբրայում հանդիպում են վաղեմի բարեկամներ Հասսը, Հազենկլեվերը և Վերֆելը՝ հրեքն էլ վտարանդիներ: Հանդիպում են, որպեսզի մեկընդմիջաբաժանվեն: Վերֆելը և Հազենկլեվերը գնում են կայարան՝ Հասսին ճանապարհելու: Այդ մասին Հասսը պատմում է.

«Ինչքա՞ն փող ունես,— հարցրեց ինձ Վերֆելը, եթե դնացքը մոտեցավ:

— Երկու ֆունտ օտեռլինգ,— ասացի ես նրան:

Վերֆելը արագ գրկեց ինձ, սեղմեց ձեռքս: Ես ինչ-որ խշխշացող բան զգացի ափիս մեջ: Հազարֆրանկանոց թղթադրամ էր՝ այն ժամանակվա համար պատկառելի գումար»:

Այս փոքրիկ դրվագում Վերֆելը բացահայտվում է որպես մարդ և բարեկամ: Ճանապարհելով ընկերոջը, նա մտածում էր միայն նրա մասին, մոռանալով, որ ինքը նույնպես պետք է շարունակի վտարանդիության անժանոթ, հեռավոր ուղին:

Երկու տարի Վերֆելը կնոջ հետ ապրում է Փարիզում: Այստեղ նա ընդունվում է մշակույթի պաշտպանություն գրողների միջազգային ասոցիացիա:

Հիտլերի 1938 թ. ելույթներից մեկին Վերֆելը արձագանքեց սուր քաղաքական պամֆլետով: «Լավ տեղ Վիեննայում» բանաստեղծության մեջ, մերկացնելով անարդարությունն ու չարիքը, գրողը բնությանը դաշնակցելու կոչ է անում: Ֆաշիստական տեռորը նա նկարագրում է «Պրագայի բալլադում»: Այս, ինչպես և «Վտարանդիների երազների քաղաքը» բանաստեղծությունը ներծծված են հայրենիքի նկատմամբ սրտաճմլիկ կարոտով: Վերֆելը անարգանքի սյունին է դառնում հիտլերյան ավազակներին, մերկացնելով գերմանական միլիտարիզմի զավթողական քաղաքականությունը: Մեծ հառաքրքրություն է ներկայացնում նրա ելույթը «Ce soir» թերթի էջերում, ուր նա Ֆրանսիայի ժողովրդին նախազգուշացնում է ֆաշիստական օկուպացիայի վերահաս վտանգից. «Հիտլերն ուզում է ձեռքով սեղմել աշխարհի կյանքի զարկերակը՝ նպատակ ունենալով մի որոշակի ժամանակահատվածում իրագործել իր ծրագրի ալֆան ու օմեգան. պատժել Ֆրանսիային, ոչնչացնել Ֆրանսիան և, հաղթանակելով, մարել Ֆրանսիական միտքը: Երբ Բոհեմիան հռչակված կլինի, իսկ չեխոսլովակյան ժողովուրդը՝ սարկուսության մատնված, նրա աներևակայելի բուն երազանքի իրագործումը կդառնա

կարճ ժամանակի հարց: Այդ նպատակին տանող առաջին երկու քայլերը՝ Հոենոսի մարզի օկուպացիան և Ավստրիայի բռնակցումը, նացիոնալ-սոցիալիզմին հաջողվեց կատարել՝ չհանդիպելով ոչ մի դիմադրության: Ըստ որում, անամոթ խաղամուրը շուեներ ոչ մի հաղթաթուղթ, ճեճ չհաշվեն մյուս երկրների վախկոտությունը»:

Իսկ հայտնի է, որ նոր հանցագործությունների համար լավագույն խրախուսանքը լիտիությունն ու անօրինականությունն են:

Վերֆելի մարգարեությունը իրականացավ: 1940 թ. Փարիզը կապիտուլյացիայի ենթարկվեց: Գրողը կնաջ հետ թաքնվեց արևմտյան Ֆրանսիայի Լուրդ քաղաքում, որին նվիրում է «Երգ Բեռնարդետի մասին» վեպը:

1940 թ. Վերֆելը կնոջ, Հենրիխ Մաննի, նրա կնոջ որդու և Թոմաս Մաննի հետ Պիրենեյների վրայով վտանգավոր անցում են կատարում Ֆրանսիայից Իսպանիա, իսկ հետո՝ Պորտուգալիա: Այստեղից էլ նրանք գնում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Բիվերլի-Հիլզը՝ Կալիֆոռնիայի այդ փոքրիկ քաղաքը, դառնում է Ֆրանց Վերֆելի առաջին ապաստանը: Այստեղ էին հիմնվել նաև Թոմաս և Հենրիխ Մանները, Լիոն Ֆեյխտգանգերը, Ալֆրեդ Նեյմանը, Բրունո Ֆրանկը, Առնոլդ Շենբերգը և մյուս վտարանդիները՝ նշանավոր հեղափոխիկներն ու գերմանական մշակույթի ականավոր գործիչները...

1944 թ. Թոմաս Մաննը նամակ է ստանում Վերֆելից, որ նա թե-լադրել էր հիվանդ վիճակում, գուցե և կանխազգալով մահը: Նամակում «Բուդենբրոկները» Վերֆելն անվանել էր «անմահ գլուխգործոց»: Նրա նամակը խորապես հուզում է Թոմաս Մաննին, քանի որ նա Վերֆելին համարում էր «ամբողջ էությունը արվեստագետ»:

Հայրենիքի նկատմամբ կարոտով են ներծծված Վերֆելի վտարանդիության շրջանի բոլոր ստեղծագործությունները: «...նորից ու նորից ես գալիս եմ անձանոթ քաղաք, և ամենուր՝ օտարություն», — գրում է նա:

Հայրենիք վերադառնալ գրողին այդպես էլ չվիճակվեց...

1945 թ. օգոստոսի 26-ի երեկոյան դեմ, բանաստեղծությունների վերջին հրատարակությունը սրբազրելու ժամանակ Վերֆելն ընկավ գրասենյանից դուրս քայլելիս: Չդիմացավ սիրտը: Սա էր վտարանդիության շատ ներկայացուցիչների ճակատագիրը:

Հոգեհանգիստը տեղի ունեցավ օգոստոսի 29-ին, Բիվերլի Հիլզ քաղաքի եկեղեցում: Հսկայական բանակումբով ծաղիկներ կային, բազ-

մամարդ սգո հանդեսին մասնակցում էին շատ գրողներ, լրագրողներ, երաժիշտներ, նկարիչներ...

Վերֆելի մահն ու թաղումը նկարագրել է Թումաս Մաննը. «Սիրտս պայթում էր, երբ կանգնել էի դագաղի մոտ: Ժամատան փոքրիկ դահլիճում Վալտեր Զոկելի նվագակցությամբ երգում էր Լոտտա Լեմանը: Դամբանական խոսք ասաց Վերֆելների տան բարեկամ արքա Մենիուսը, որը Աստվածաշնչի փոխարեն մեջբերումներ էր կատարում Դանտեից...»:

Վերֆելի բարեկամներից մեկը՝ նրա վերջին բանաստեղծական ժողովածուի վերջաբանի հեղինակը, գրում է. «1945 թվականի Գերմանիան, որը երեք ամիս առաջ կապիտուլյացիայի էր ենթարկվել, դժվարությամբ է հավատում խաղաղությանը և արդեն ֆիզիկայի գերության մեջ է, որը ճապոնական քաղաքները վերածեց հրե գնդերի... Այն ժամանակ ո՞վ ուշադրություն դարձրեց, որ Կալիֆոռնիայում սրտի կաթվածից մահացավ գերմանալեզու գրողը: Իսկ նրանցից, ովքեր այն օրերի հատուկենտ թերթերում գտան այդ հաղորդագրությունը, ո՞վ հիշեց նրան»:

Գերմանացի հումանիստին հիշեց, խոր սգաց հայ ժողովուրդը: «Վերֆելի դագաղի մոտ ինձ թվաց, որ Մուսա լեռան զոհվածների հոգիները կանչում էին նրան, որ տանեն նրան հայկական պանթեոն», — գրում է հայ նշանավոր պատմաբան Հրանդ Արմենը:

Տարիներ հետո Ավստրիայում և Ամերիկայում ապրող հայերը, հարգանքի տուրք մատուցելով գրողի հիշատակին, հակառակ այն տարիների բոլոր արգելքների ու դժվարությունների, Վերֆելի աճյունը Կալիֆոռնիայից բերեցին իր սիրած Վիեննա, որտեղ տեղի ունեցավ երկրորդ հուղարկավորությունը: Սգո արարողությանը մասնակցում էր ամբողջ Վիեննան:

Քննելով Ֆրանց Վերֆելի ստեղծագործական ճանապարհի հասարակական-պատմական և գաղափարական-գեղարվեստական նախադրյալները, անհրաժեշտ է հատուկ կանգ առնել Պրագայի գերմանական գրականության և մասնավորապես էքսպրեսիոնիզմի վրա:

Պրագայի գերմանական գրականությունը 20-րդ դարի գերմանալեզու խոշոր գրական երևույթներից մեկն է: Ռայներ Մարիա Ռիլկեի, Ֆրանց Կաֆկայի, Ֆրանց Վերֆելի և մյուս գրողների առկայությամբ այդ դպրոցն սկսեց արտացոլել դարաշրջանի կարևորագույն կենսական պրոբլեմները:

Պրագայի գերմանական գրականության ծագումը համընկավ Գերմանիայում նոր գրական հոսանքի՝ էքսպրեսիոնիզմի ծննդին, որը առավել հակասական և հետաքրքիր ուղղություններից մեկն է 20-րդ դարի արևմտաեվրոպական արվեստում:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին տարիներին ավելի ու ավելի բացահայտ են երևան գալիս կապիտալիստական հասարակարգի խորքային հակասությունները: Տնտեսական ճգնաժամերը անողորմ հետեւողականությամբ ցնցում են գերմանական տնտեսությունը: Սուր հակադրության մեջ էին հարյուր հազարավոր աշխատավորների աղքատությունն ու հասարակության վերնախավերի հարստությունը:

Գերմանացի երիտասարդ արձակագիրների ու բանաստեղծների ստեղծագործության մեջ իրենց արտացոլումն են գտնում դարի հակասությունները. հին արժեքներն այլևս ուժի մեջ չեն, իսկ նորերը դեռ չեն որոշված, ավելի ու ավելի դժալիորեն է հասունանում դեպի համաշխարհային պատերազմ տանող ճգնաժամը:

Ռազմականացման դեմ տրամադրված դեմոկրատական երիտասարդությունը, միավորված ավագ սերնդի որոշ գրողների հետ, խմբավել էր 1910 թ. հիմնադրված «Ակցիոն» հանդեսի շուրջը: Նրանց անվանում էին «ակտիվիստներ». նրանք ցանկանում էին, որ իրենց խոսքը գործուն լինի և մասնակցի քաղաքական պայքարին: «Ակցիոնից» բացի կային էքսպրեսիոնիստական ուրիշ հանդեսներ ևս, այդ թվում նաև «Արարատը», որ հրատարակվում էր Մյունխենում (1919):

էքսպրեսիոնիստները շունչին հստակ ծրագիր, բայց նրանց միավորում էր անհաշտելիությունն աղգայնամոլության և ռազմականացման նկատմամբ, նրանք մերժում էին բուրժուական արվեստը, ձգտում արվեստով ստեղծել «արդյունաբերական աշխարհի նոր պատկերը»: Պրահեյ մեկտեղ էքսպրեսիոնիստները ցանկանում էին, որ ժամանակակից արվեստն արտացոլի սոցիալական ու բարոյական աղաղակող հակասությունները՝ շուայություն ու աղքատություն, կեղծիք ու ճշմարտություն:

«Շուրջբոլորն ամենուր սառչում են երեխաները, իսկ Նիոբեն* քարից է և օգնել չի կարող»,— գրում է Վերֆելն այդ տարիներին: Ինչպես իրավացիորեն նշում է սովետական գրականագետ Ն. Պավլովան, օգնելու այդ մշտական կրքոտ ցանկությունը, ողբերգական անօգնականությունն զգացումը, եթե օգնել հնարավոր չէ, ուղեկցում է էքսպրեսիոնիզմին:

Խորթ, մեկուսացված շրջապատում ապրող Պրագայի գերմանական գրողները ավելի սրությամբ էին ընկալում ժամանակի հակասություն-

ները: Այստեղից էլ վերավոր, բողոքարկող հումանիզմի պոռթկումները, այստեղից էլ կասկածներն ու հիասթափությունները:

էքսպրեսիոնիստ արվեստագետները շատ որոշակի էին իրենց քաղաքական համակրանքներում: Պատահական չէ, որ Ա. Վ. Լունաչարսկու վկայությամբ, «...շատ մեծ թվով էքսպրեսիոնիստներ բացահայտորեն կանգնեցին հակաիմպերիալիստական, հակաբուրժուական տեսակետի վրա: Բարձրագույն դասերը ճանաչվեցին աղետի մեղավորներ: Բայց շատ քչերը գտան իսկական հեղափոխության ուղին, ելքն այն սարսափելի աշխարհից, որ նրանց էր ընձեռել պատերազմը: Այդ պատճառով էլ... մենք ունենք մի խումբ բուրժուական բանաստեղծներ, անորոշ բողոքականներ, այնուհետև նաև պացիֆիստներ, որոնց ստեղծագործությունները համակված են ամենից առաջ տառապած մարդկության նկատմամբ խղճահարությունը»¹:

Այդ պացիֆիստների թվին էր պատկանում Ֆրանց Վերֆելն իր ստեղծագործական ճանապարհի սկզբին:

1918—1919 թթ. հեղափոխական կոիվների օրերին Վերֆելն իր ստեղծագործության մեջ մարմնավորում էր էքսպրեսիոնիստական մեծամասնության բնորոշ հույսերը, երազանքներն ու ողբերգական հակասությունները՝ սոցիալական արդարության ձգտումը մի կողմից, ամեն տեսակի բռնությունների դեմ հակակրանքը՝ մյուս: Ահա թե ինչու հիտլերականները իշխանության գլուխ անցնելով, ոչնչացնում էին էքսպրեսիոնիստների գրքերն ու կտավները, իսկ էքսպրեսիոնիստական արվեստը հայտարարվեց «խորթ գերմանական ռասային», մի բան, որ մեկ անգամ ևս հաստատում է ֆաշիզմի ատելությունը արվեստի ազատության նկատմամբ:

Հին Արևելքի ժողովուրդների թվում հայերը ու նրա հարուստ մշակութային ժառանգությունը մեծ հետաքրքրություն էին առաջացնում էքսպրեսիոնիստների մեջ: Ինչպես արդեն ասվեց, առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Մյունխենում հրատարակվում էր «Արարատ» հանդեսը: «Արևելք» մյուս էքսպրեսիոնիստական հանդեսը խմբագրում էր Արմին Վեգները՝ հայտնի գերմանացի գրող-էքսպրեսիոնիստը, որին նույնպես խորապես հուզում էր հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Իննելով Թուրքիայում գերմանական բանակի սանիտարական ծառայության սպա, նա ականատեսը եղավ 1915 թ. իրադարձությունների, որ նշանա-

¹ А. В. Луначарский. Предисловие к сборнику «Современная революционная поэзия Запада». М., 1930, изд-во «Огонек».

վորեցին Ֆաշիզմի սկզբնավորումը և 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը: Վեգները բաց նամակ գրեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնին՝ լի վրդովմունքով ու բողոքով:

Տողերիս հեղինակին բախտ է վիճակվել հանդիպելու Արմին Վեգներին Հայաստան կատարած նրա երկրորդ այցելության ժամանակ, 1968 թ., երբ նա ութսուներեք տարեկան էր:

Հիշելով թուրքական բռնության զոհերի տանջալից տվայտանքները, նա այդ բռնությունները «համեմում էր» խելահեղ հանցագործի գործողությունների հետ: Սակայն, ինչպես և Անատոլ Ֆրանսը, նա միշտ հավատում էր, որ Հայաստանը կվերածնվի:

«Այն փոքր բաժին արյունը, որ նա պահպանել է, թանկարժեք արյուն է, որից կծնվի հերոսական սերունդ»: Նրա կանխագուշակումն իրականացավ: Վեգները նորից եկավ Հայաստան՝ տեսնելու «պարտությունից չհաղթված ժողովրդին»¹:

Դեռևս «Աշխարհի բարեկամը» բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուում Վերֆելը սահմանեց էքսպրեսիոնիզմի հասարակական-էթիկական նորմերը արտահայտող իր գրական հավատամքը՝ հավատ բարու, մարդու նկատմամբ, մարդկանց ծառայելու ցանկություն, եզբայրության դրոշի ներքո նրանց միավորման երազանք: Վերֆելի հասկացողությամբ մարդկանց բարություն անելով միայն մարդը կարող է երջանիկ լինել. «Ո՛չ, ես միայնակ չեմ, քանի որ ես բարի գործ եմ կատարել», — բացականչում է նրա քնարական հերոսը:

«Մենք կանք» երկրորդ բանաստեղծական ժողովածուն վկայում է, որ անցած երկու տարվա ընթացքում Վերֆելն իր հայացքներում շատ բան վերազնահատել է, համոզվելով, թե որքան խորն են բուրժուական հասարակության սոցիալական հարաբերությունների ոլորտում գալուստյուն ունեցող ներքին հակասությունները: Ներքին ունայնության զգացումը, միայնության գիտակցությունը բանաստեղծին մղում են դեպի միաստիկա և աստվածախնդրություն: Բնությունն այստեղ արդեն կորցնում է լուսավոր գույները, գամմայում տեղ են գտնում գորշ կամ էլ կտրուկ հակադրվող սև-սպիտակ երանգները:

Հետագայում Վերֆելն այդ անելանելի շրջանը դնահատում է «Այդպես էլ ոչինչ չիմանալով» բանաստեղծության մեջ:

¹ Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна, изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1960, стр. 395.

Երկու տարի անց Վերֆելը հրատարակեց բանաստեղծությունների նոր զիրթ՝ «Բարեկամը բարեկամի համար»։ Այն բացվում է «Միծաղ, շնչառություն, քայլ» ծրագրային բանաստեղծությամբ։

Երբորդ ժողովածուի պաթոսն արտահայտված է հետևյալ խոսքերում. «Արևից չի ճառագում լույսը, մարդու դեմքի ժպիտն է միայն լույս ծնում»։

Վերֆելն այստեղ էլ հավատարիմ է մնում մարդու նկատմամբ անսահման սիրո իր զգացմանը։ Նա ջերմորեն կոչ է անում մարդկանց՝ վերջ տալ սպանություններին։ Պատերազմի դեմ բողոքի արտահայտություն է 1917 թ. գրված նրա «Հեղափոխական կոչ» հայտնի բանաստեղծությունը։ Տասնամյակներ հետո միայն Վերֆելը հասավ այն գիտակցությանը, որ միայն զինված պայքարով կարելի է նվաճել ազատություն և անկախություն։ Միայն վերահաս ֆաշիզմի նախօրյակին է վերացական հումանիզմը դիջում իր տեղը ակտիվ պայքարի կոչին։

Բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուի լույս տեսնելուց հետո Վերֆելը շուտով սկսում է զբաղվել դրամատուրգիայով։

Դրամատուրգիայի մեջ, ինչպես և պոեզիայում, նկատելի է Վերֆելի հափշտակվածությունը միստիկայով։ Այսպես, իր առաջին մեկ գործողությամբ «Ժամանում է էլիզիումից»* (1911 թ.) պիեսում նա նկարագրում է անդրշիրիմյան աշխարհի բնակիչների ժամանումը երկիր։ Պիեսը հագեցած է միստիցիզմի մթնոլորտով, որն այնքան հատուկ էր այն շրջանի գրողներին։

1914 թ.-ին գրված և 1915 թ. բեմադրված մյուս՝ «Տրոյուհիներ» պիեսի նախաբանում Վերֆելը գրում է. «Մարդկությունն իր շրջապատույտի մեջ նորից պետք է գար այն կետին, որտեղից ծնունդ է առնում Եվրիպիդեսի ողբերգությունների տիպի դրաման...»։ Այժմեականությունը մոտեցնելով Եվրիպիդեսի դարաշրջանին, Վերֆելն իր ժամանակակիցներին մի տեսակ ապրելու կամքի դաս է տալիս։ Իսկ գերմանացի հանդիսատեսը, որը լցնում էր թատերական դահլիճները, տրոյական պատերազմում կարող էր տեսնել սեփական տառապանքների արձագանքը։

Վերֆելի պիեսում տրոյացիների ընդհանուր վշտի ֆոնի վրա տրված է Հեկտորեի* ողբերգական կերպարը. նա կորցրել է ամեն ինչ՝ մտերիմներին, հարազատներին, հայրենիքը, բայց հրաժարվում է մեռնել։ Դրամատուրգը Հեկտորին թույլ չի տալիս մահանալ այնտեղ, ուր այնքան մահեր էին տեղի ունեցել, որպեսզի հաստատի կյանքի հաղթանակը մարդկային տառապանքների նկատմամբ։

Վերֆելի առավել նշանակալից դրաման համարվում է «Հայելու

մարդը» (1920), որի մասին թատերական քննադատ Ս. Բերեստովը իրավացիորեն գրում է. «Հայելու մարդը» պիեսի բեմադրությունը ռուսական թատրոնի համար, ներթափանցումը այդ եռերգության էության մեջ կլինեի ներթափանցում Տոլստոյի և Դոստոևսկու կախարդանքի մեջ, որ հայելի էր գերմանական միտքն ու արվեստը»¹:

Դարասկզբին սերունդների պայքարի, ավանդների խղման, նրանց միջև եղած անհաշտ հակասությունների թեման դառնում է գլխավոր թեմաներից մեկը էքսպրեսիոնիստական գրականության մեջ: «Հայրերի և որդիների» թշնամանքի մեջ էին շատերը տեսնում ոչ միայն իմպերիալիզմի դարաշրջանի հիմնական հասարակական կոնֆլիկտների ակունքը, այլև մարդկության զարգացմանը հատուկ հավերժական ողբերգության դրսևորումը:

Այդ թեման՝ երիտասարդների խռովությունը ավագների դեմ, իր արտացոլումն է գտնում Վերֆելի 1920 թ. գրած «Ոչ թե սպանողը, այլ սպանվածն է մեղավոր» նովելում: Խորագրի հեգնական ենթատեքստն ինքնին շատ խոստովն է: Պատանի հերոսի շուրթերով գրողը խիստ դատավճիռ է կարդում համաշխարհային պատերազմ սանձազերծած «հայր-ռազմամուկների» սերնդին: Վերջերգում Վերֆելն անդրադառնում է իր իսկ պոեզիայից լավ ծանոթ բոլոր մարդկանց եղբայրության սիրած թեմային:

«Համադասարանցիներ» (1928) զուտ ռեալիստական պլանով գրված վեպում Վերֆելն ընթերցողների առջև կանգնում է որպես անմարդկային, սոցիալական անհավասարության աշխարհում մարդկայնություն որոնող: Ելքը նա տեսնում է մարդու բարոյական մաքրման, նրա նկատմամբ սիրո մեջ:

Վերֆելի ստեղծագործության ըմբռնման համար շատ բան է տալիս նրա արձակի քննությունը, մասնավորապես «Վերդի» վեպը, որը դեպի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» տանող կարևոր աստիճան է:

Դրա առաջաբանում հեղինակը մեջբերում է անում իտալացի մեծ կոմպոզիտորի նամակից. «Ճշմարտությունն արտացոլելը գուցե և լավ է, բայց ավելի լավ է, շատ ավելի լավ՝ ճշմարտությունն ստեղծելը»:

Այդ ճշմարտության ստեղծման մեջ Վերֆելը տեսնում է իր նվիրական իդեալների մարմնավորումը:

«Վերդի» վեպի հիմնական կոնֆլիկտը արևմտաեվրոպական երկու

¹ А. Берестов. Экспрессионизм в немецкой драме — «Театр и музыка», 1922, № 12, стр. 313.

մեծ կոմպոզիտորների՝ Վերդիի և Վաղների ստեղծագործական անհատականությունների ծայրաստիճան սրված հակադրությունն է: Վերֆելը ստեղծում է Վերդիի ի ծննդեմոկրատիզմը, իր նկատմամբ բարձր պատասխանատվությունը, որն ստիպեց ոչնչացնել երեսուն տարի իր մեջ կրած «Արքա լիր» օպերայի պարտիտուրան: Մեծ իտալացու անհանգիստ ոգին ըմբոստանում էր այն ամենի դեմ, ինչը հակասում էր ներքին ճշմարտությանը և հանգեցնում սեփական անձի գերազնահատուկությանը: Իսկ Վաղները ընդհակառակը, փառքով տարված, հեշտությամբ շրջանցում էր ամեն մի կասկած:

Վերֆելը խոստովանում էր, որ Վաղների ստեղծագործությունները «բազմակողմանի պոետիկական-երաժշտական համաձուլվածք են» և ընդգծում էր, որ այդ ստեղծագործությունների հեղինակը, ճախրելով միջմոլորակային տարածություններում, բոլոր օրենքները ստորադասում էր սեփական «ես»-ին:

Վաղների և Վերդիի կերպարները մարմնավորում են երկու մեծ արվեստագետ-արարողների հայեցակետերը: Որպես կյանքի հաղթանակի խորհրդանիշ՝ կենսուրախ վեներիկյան դիմակահանդեսը վեպում հակադրված է Վաղների մահվանը: Վերդիի խմբերգերում Վերֆելը լսում է «Բոլոր բարի ձգտումների ճամփաները բացող մարդու մաքրությունն ու արիությունը»: Վերդիին տրված վերջնական գնահատականը հետևյալ խոսքերն են. «Նա վերջին ժողովրդական ու համամարդկային արվեստագետն է»¹:

Պատահական չէ, որ Վերֆելը դիմել է Վերդիին, որին անվանել են «քաղաքական փոթորիկներով ալեկոծ, մոլեգնության աստիճանի համարձակ ու խանդավառ» (Ա. Սերով) Իտալիայի ձայնն ու հոգին:

«Վերդի» վեպը ներքին վեճ է էքսպրեսիոնիզմի հետ դեպի ռեալիզմ, ժողովուրդ տանող ճանապարհին: «Ապրել է պետք. դա նշանակում է սպանել պատրանքները, ավելի ու ավելի մոտենալ իրականությանը: Խեղճ Վաղներ», — գրում է Վերֆելը:

Մարդ-արարողի հիմնից Վերֆելը դալիս է դեպի ժողովուրդ-արարողի հիմն, մեծ անհատի թեմայից դեպի Մուսա լեռան թեմա:

«Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի համար, Ֆրանց Վերֆելի վկայությամբ, առիթ է հանդիսացել հետևյալ դրվագը. 1929 թ. Արևելքում ճանապարհորդելիս, Դամասկոսում նա այցելում է գորգագործա-

¹ Франц Верфель. «Верди», ГИХЛ, Москва, 1962, стр. 383.

կան ֆարերիկա: Այստեղ տեսնում է աշխատող հայ երեխաներին, որոնց աչքերում սառել էր սարսափը կոտորածի, որի ականատեսն ու զոհերն էին նրանք: Հայկական կոտորածի որոշ մանրամասներ Վերֆելը գիտեր թերթերից, բայց խոշտանգված երեխաների տանջալից տեսքը այնպիսի ուժով է ազդում նրա վրա, որ Վերֆելը որոշում է գրել այդ մասին:

Հարցազրույցներից մեկում նա ասում է. «Հայերի մասին գրելու գաղափարը իմ մեջ ծնվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ, կարդալով եվրոպական թերթերը, ես ծանոթացա հայ ժողովրդի ողբերգությանը: Ես այնպես էի ցնցված... որ որոշեցի այդ բոլորը մարդկությանը ներկայացնել պատմական վեպով: Սիրիայում ես տեսա հայ երեխաներին, պատանիներին, քված ժողովրդի դժբախտ բեկորներին, որոնց աչքերում դրոշմվել էին անցյալի փառքն ու սարսափները»¹:

Վիեննայում, գիտնական-Մխիթարյանների միաբանությունում, Վերֆելը երեք տարի ուսումնասիրում է Հայաստանի համարյա երեք-հազարամյա պատմությունը, նրա սովորությունները, մշակույթը: Նա իմանում է, որ, ինչպես և Չեխիան, գտնվելով Արևմուտքի ու Արևելքի ճանապարհների խաչմերուկում և գրավելով ստրատեգիական ու առևտրական հարմար դիրք, Հայաստանը հրկար ժամանակ եղել է արյու-նահեղ պատերազմների ասպարեզ: Երկիրն անցել է սրընթաց վերելքների ու ողբերգական անկումների շրջաններ. նրա քաղաքներն ու գյուղերը մերթ Բուռն ծաղկել են, մերթ վերածվել ծխացող ավերակների: Սակայն ժողովրդի հոգևոր կյանքը չի մարել նույնիսկ ամենածանր փորձությունների տարիներին: Պետական անկախությունը կորցրած, աշխարհով մեկ սփռված հայերն ամենուր դարձել են ակտիվ մտավորական ուժ նաև իրենց նոր հայրենիքում:

Գտնվելով ասիական բնակավայրերի լծի տակ, հայերը միշտ մնացել են քաղաքակրթության կրողներ ու ջատագույններ: Ուրիշ ժողովուրդների հետ համատեղ, մասնավորապես հույների, նրանք Թուրքիայում զարգացնում էին արդյունաբերությունը, հողագործությունը, առևտուրը, ճարտարապետությունը, թատրոնը: Նոր կտորեղենը, ասեղնագործվածքները, արծաթագործական արտադրանքի տեսակները, որոնցով մինչև հիմա հիանում են Նվրոպայում, ստեղծվում են գրեթե բացառապես հայերի ձեռքով: Սուլեյմանյե հիանալի մզկիթը հայ ճարտարապետ Սինանի ստեղծագործությունն է: Ստամբուլում ապրել և ստեղծագործել

¹ «Լրաբեր» թերթ, Նյու Յորք, 1965, № 36

է հայ ճարտարապետներ Պալլանների գերդաստանը, որն օսմանյան մայրաքաղաքում կառուցել է Բեյլերբեյ, Չրաղան, Գոլմաբախն պալատները: Վերջինիս մասին Ֆրանսիացի գրող և քննադատ Թեոֆիլ Գոթիեն գրել է, որ այն կարելի է ընդունել որպես «վենետիկյան ապարանք, բայց ավելի շքեղ, ընդարձակ, ավելի խնամքով երեսակալած, ավելի նրբին՝ Մեծ Զրանցքի ափերից տեղափոխված Բոսֆորի ափ»¹: Ինչպես հայտնի է, լուսավորչական խոշորագույն օջախներ են Մխիթարյանների միաբանությունները Վենետիկում (Սուրբ Ղազար կղզում) և Վիեննայում: 1717 թ. Սուրբ Ղազար կղզին, որ ժամանակին ապաստարան էր ծառայում բողոտների համար, որպես պարզև տրվեց հայ աբեղա Մխիթար Սեբաստացուն և նրա աշակերտներին: Սրանք Վենետիկ էին եկել հունական Մենտոնա քաղաքից, որտեղ նրանք ապրում էին թուրքական հորդանների սպառնալիքի տակ: Այդ պարզևը հիմնավորվեց Վենետիկյան հանրապետության սենատի դեկրետով: 1773 թ. Մխիթարյանների մի մասը բաժանվեց և հիմնեց իր մենաստանը նախ Տրիեստում, իսկ հետո՝ 1811 թվականին փոխադրվեց Վիեննա: Տարեկան միայն վենետիկյան Մխիթարյաններին այցելում են 35—40 հազար զրոսաշրջիկ: Իր հարստությամբ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայերեն և այլ լեզուներով ձեռագրերի հավաքածուն, ինչպես նաև պատկերասրահը, ուր ցուցադրվում են իտալացի վարպետներ Զորջոնեի, Տինտորետտոյի, հայ նկարիչներ Էդ. Շահինի, Ալվազովսկու, Գ. Բաշինջաղյանի և ուրիշների աշխատանքները: Մխիթարյաններն ունեն իրենց տպարանը, որտեղ գրքեր են տպագրում 36 լեզուներով: Մխիթարյաններին անվանում են գիտության օրինակելի մշակներ: Նրանք ձեռք են բերել ամբողջ գիտական աշխարհի հարգանքը: Հայտնի է նաև, որ դեռևս Նապոլեոն Առաջինը, կործանելով վենետիկյան վանքերը, անձեռնմխելի է թողել հայկական վանքը Սուրբ Ղազար կղզում, նկատի ունենալով Մխիթարյանների միաբանության գործունեության ակադեմիական ուղղվածությունը:

Մխիթարյանների ամենաաշխատասեր աշակերտը կնախանձեր Վերֆելի ջանասիրությանը: Նրա տրամադրության տակ դրված միաբանության հարուստ գրադարանը մանրագնին ուսումնասիրվեց: Լրագրողներից մեկին Վերֆելն ասում է. «Այս գիրքը գրելու համար ես Վիեննայի Մխիթարյանների գրադարանում հարյուրավոր հատորներ եմ կարդացել և ութ ամիս աշխատել եմ գիշեր ու ցերեկ: Մեկ անգամ մշակել և խմբագրել եմ վեպը և երեք անգամ արտագրել»:

¹ Барби А. В стране ужаса. Мученица Армения. Тифлис, 1919, стр. 119.

Վերֆելի մեծ նախորդ Բայրոնը ոչ պակաս ջանասիրութեամբ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութիւնում ուսումնասիրել է հայերենն ու հայոց պատմութիւնը: «Ինչպիսին էլ որ լինի հայերի ճակատագիրը,— գրել է Բայրոնը,— (իսկ այն շատ տխուր է) ինչ էլ նրանց սպասվի ապագայում, նրանց երկիրը միշտ էլ կմնա ամենահետաքրքիր երկրներից մեկը ամբողջ աշխարհում»:

Վերֆելը հայոց պատմութիւնն ուսումնասիրել է ոչ միայն որպէս վեպի համար գործնականորեն անհրաժեշտ նյութ: Աստիճանաբար նա հանգում է քաղաքական, փիլիսոփայական պրոբլեմների հարցադրման, պրոբլեմներ, որ այդ օրերին դառնում են հրատապ: «Նրբ կարողւմ ես հայոց պատմութիւնը, անխուսափելի հարց է ծագում քո մեջ՝ ինչու պետք է խլվեր խաղաղասեր, մեծ տաղանդի, մտքի, հոգու տեր ժողովրդի ապրելու իրավունքը»¹:

Վերֆելի հարցի պատասխան կարող են դառնալ 1916 թ. ապրիլի 9-ին Փարիզում Անատոլ Ֆրանսի ելույթի հետեւյալ խոսքերը. «Մենք հասկացանք, որ երկարամյա անհավասար պայքարը թուրք կեղեքիչի և հայի միջև դեսպոտիզմի, բարբարոսութեան պայքարն է ընդդէմ արդարացիութեան և ազատութեան ոգու: Նվ երբ մենք տեսանք Թուրքիայի այդ զոհին մեզ հասած մարող աչքերով, որոնցում առկայծում էր հուլիսի շողը, ի վերջո հասկացանք, որ մեր այդ քույրը մահանում է հենց նրա համար, որ նա մեր քույրն է, և նրա մեղքն այն է, որ բաժանում էր մեր զգացմունքները, սիրում էր այն, ինչ մենք ենք սիրում, հավատում էր նրան, ինչին մենք ենք հավատում, և մեզ նման զնահատում էր իմաստութիւնը, արդարութիւնը, պոեզիան և արվեստը:

Այս էր նրա անքավելի հանցանքը...»²:

Այս նույն հարցը շուտով պետք է կրկնվեր նաև ուրիշ ժողովուրդներին վերաբերյալ:

«Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը, ինչպես և Վերֆելի ողջ ստեղծագործութիւնը, աչքի է ընկնում խոր մարդկայնութեամբ: «Այնտեղ, ուր հնարավոր է, ես մարդկայնութիւն եմ որոնում, որը հակադրվում է բարբարոսութեանը. ես հավատում եմ, որ այսօրվա նացիոնալիզմի տեղը վաղը կգրավի բարձր ազգային հասկացողութիւնը»:

«Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպում Վերֆելը պատկերում է

¹ «Լրաբեր», Նյու Յորք, 1965, 13 նոյեմբերի (№ 36) էջ 1

² Геноцид армян в Османской империи. Под. ред. М. Нерсисяна. Изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1966, стр. 394, 395.

ողջ աշխարհից կտրված մի բուռ հայերի ճակատագիրը, որոնք պաշտպանում են իրենց կյանքը, պատիվն ու հավատի աղատությունը օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանությունը կազմակերպած երիտթուրքական բարբարոսներից:

1915 թ. գարնանը, վայրագ բռնությունների օրերին մի շարք հայկական վիլայեթներում բնակիչները զինված դիմադրություն ցույց տվեցին թուրք ժանդարմներին ու կանոնավոր զորքերին: Լայն ճանաչում գտավ ավելի քան մեկ ամիս տևած Վան քաղաքի ինքնապաշտպանությունը: Հատկանշական է, որ կատաղի մարտերի ժամանակ դպրոցական նվազախմբերից մեկը անվերջ «Մարտելոդ» էր նվագում և ուրիշ հեղափոխական քայլերդեր: Թուրքական զորքերի հրամանատար Զեվդեթ բեյը, ինքն իրեն կորցրած, բղավում է. «Սրանք ինձ կատաղության կհասցնեն իրենց երաժշտությամբ»:

Հայերը թուրքական զորքերին նույնպես համառ դիմադրություն ցույց տվին հարևան Մուշի վիլայեթում, լեռնային Սասունում, որտեղ ապրում էին սասունցիները և որտեղ էլ ստեղծվել է «Սասունցի Դավիթ» հայկական հերոսական էպոսը:

Սասունի երեսուն հազարանոց բնակչությունը, որն ապրում էր անմատչելի քարաժայռերում, միշտ էլ աչքի է ընկել ազատասիրությամբ: Տեղեկանալով Արևմտահայաստանի մյուս շրջանների հայերի կոտորածների մասին, սասունցիները միասնական ռազմական ճամբար կազմեցին և երգվեցին կոպել մինչև վերջին մարդը: Թուրքական կանոնավոր զորքերը, որ հաշվվում էին ավելի քան երեսուն հազար մարդ, մի քանի ամսվա ընթացքում չկարողացան թափանցել սասունցիների բանակատեղ: Միայն զինամթերքի և սննդի պակասը օգնեց դաժիճներին գրավելու երկրամասը:

«Երբ թուրքական զորքերը սկսեցին իրենց վերջին գրոհը, Սասունի պաշտպաններն արգեն փամփուշտ շունեին, վերջացել էին վառողի պաշարները: Ըստ էության թուրքական բանդաները ներխուժեցին ոչ թե ճամբար, այլ հսկայական գերեզմանատուն ու հիվանդանոց: Քչերը, որ կենդանի էին մնացել, մորթվեցին... Այսպես ողբերգականորեն ավարտվեց սասունցի հայերի հերոսական պաշտպանությունը», — գրում են ականատեսները:

Առասպելական ու նշանակալից է եղել նաև հայերի ինքնապաշտպանությունը սիրիական վիլայեթ Ադանայում, Մուսա լեռում: Մուսա լեռ է կոչվում Ամանոս լեռնաշղթայի գագաթներից մեկը: Այդ բարձունքը գտնվում է Անտիոքից (որն իր մեջ ընդգրկում է Ալեքսանդրեթի շրջանը)

Հյուսիս-արևմուտք՝ երկու հարյուր կիլոմետր հեռու Հայերով բնակեցված շրջանը կոչվում է Զելեբ Մուսա կամ Սուեդիա։ Այստեղ հայտնի են Ցողոնօլուք, Խդր բեգ, Քերուսիե և այլ հայկական գյուղեր։ Քերուսիե գյուղը հենց Մուսա լեռան ստորոտին է, Միջերկրական ծովի ափին։

Ահա համառոտ պատմությունն այն իրադարձությունների, որ տեղի ունեցան Անտիոքի ժովածոցի ափերին և ընկած են Վերֆելի վեպի հիմքում։

1915 թվականի հուլիսի 13-ին այս երկրամասի հայկական վեց գյուղերում տների պատերին հայտարարություն էր փակցված, որով կարգադրվում էր պատրաստ լինել ութ օրից ուղևորվելու Միջագետք, Դեր Զոր անապատ, ուր, իբր, պետք է վերաբնակեցվեր ոչ մուսուլման ազգաբնակչությունը։ Ենթարկվել այդ հրամանին նշանակում էր գնալ բացահայտ կործանման։ Ի պատասխան թուրքական կառավարության հրամանի, Մուսա լեռան յուրաքանչյուր բնակիչ հայտարարում է. «Ես այստեղ եմ ծնվել, այստեղ էլ կմեռնեմ։ Ես թշնամու հրամանով ըստորով չեմ դառնա։ Զեռքիս զենք ունենալով, փախստական չեմ դառնա»։ Պետք է նշել, որ հայերն այս հողում ապրում էին ավելի քան երկու հազար տարի։

Դա կասկածի ու հուշի, որոշման, տագնապի ութ երկար գիշեր ոչ ցերեկ էր։ Վեց գյուղերի բնակչությունը որոշեց Մուսա լեռան դազաթին կազմակերպել պաշտպանություն։ Ճամբար խփվեց, սկսվեցին դրա ամրապնդման աշխատանքները։ Տղամարդիկ ու կանայք, ժերունդներն ու երեխաները, թողնելով իրենց տները, բարձրացան լեռը։ Իրենց հետ վերցրին միայն հրացան, վառոդ, փամփուշտ, կերակուր ու ջուր։

Համոզված, որ հաղթելու են, թուրքերը որոշեցին գիշերը սպասել անտառում, որպեսզի առավոտյան վերջ տան լեռան դազաթին պաշտպանվող ապստամբներին։ Ինքնավստահությունը թշնամու վրա 200 սպանված նստեց, իսկ հայերին բերեց զենքի ու զինամթերքի համալրում։ Պարտությունից գազազած թուրքական հրամանատարությունը զենքի կոշեց մերձակա գյուղերի ողջ մուսուլմանական բնակչությանը։ Թուրքերը, ի վերջո, որոշեցին ապստամբներին սովամահ անել՝ ցամաքի կողմից կտրելով նրանց արտաքին աշխարհից։ Մյուս կողմից զառիթափն էր ու ծովը։

Օրերն անցնում էին, պաշտպանվածների վիճակը դառնում էր լրիվ հուսահատական։ Եվ ահա հայերը սկսում են փրկություն որոնել ծովի կողմից։ Նամակ է կաղնվում երեք օրինակից, որով ապստամբները կոչ էին անում փրկել իրենց ու տանել տեղաբնից ազատ հոգ։ Ընտրում են

երեք լավագույն լողորդների և նրանցից յուրաքանչյուրին հանձնում մեկական նամակ:

Դիմագրության հիսուներեքերորդ օրը միայն, 1915 թ. սեպտեմբերի 12-ի կիրակի առավոտյան երևում է ֆրանսիական «Գիշեն» ռազմանավը: Լողալով դրան են մոտենում մի քանի մուսալեուցիներ: Նավապետը էսկադրայի հրամանատարին հաղորդում է հայերի օգնության խնդրանքը: Շուտով ափին է մոտենում «Ժաննա դ'Արկ» ռազմանավը ուրիշ պահականավերի ուղեկցությամբ: Մովից կրակի պաշտպանությամբ Մուսա լեռան ապստամբներն իրենց ընտանիքներով՝ ընդամենը 4058 մարդ նավ են բարձրանում ու փրկվում:

Սեպտեմբերի 14-ին հերոս մուսալեուցիներին իջեցնում են Պորտ Սահլում: Այստեղ էլ նրանք հիմնվում են՝ ստեղծելով հայկական զաղութ:

1947 թ. Մուսա լեռան փառապանծ պաշտպանները հայրենադարձվում են Սովետական Հայաստան: Նրանց մեջ էր նաև պաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ Ծալի Յաղուբյանը: Մահացավ 1957 թ. Երեվանում: Ներկայումս հերոսական պաշտպանության անմիջական մասնակիցներից կենդանի են մի քանի տասնյակ մարդ:

Ձրանց Վերֆելն իր վեպը կառուցել է փաստագրական նյութի վրա: Նա օգտագործել է կոտորածի վերաբերյալ ականատեսների վկայությունները՝ «Հայ ժողովրդի գողգոթան» ժողովածուն, որ կազմել է գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ Յոհաննես Լեփսիուսը: Վեպում ներկայացված է նաև Յոհաննես Լեփսիուսը այնպիսին, ինչպիսին եղել է իրականում¹: Լեփսիուսի հոմանիշովի բարոյական ըմբռնումները համընկնում են Ձրանց Վերֆելի ըմբռնումներին, և դա է պատճառը, որ հենց այդ հերոսն է դառնում վեպի առաջատար գաղափարի ու տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ հեղինակային վերաբերմունքի արտահայտիչը: Նրա խոսակցությունն այն ժամանակվա թուրքական իշխանության ղեկավարներից մեկի՝ էնվեր փաշայի հետ վեպում հաղորդված է պատմական արժանահավատությամբ: Խորիմաստ են նաև Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության աստիճանավորի հետ Լեփսիուսի հանդիպման տեսարանները: Արտաքին գործերի մինիստրության գաղանի խորհրդակցությունը, խոչընդոտելով Լեփսիուսի հանդիպումը մինիստրի հետ, մի նախադասությամբ արտահայտում է հայերի ողբերգության իմաստը. «Հայերը զոհ դարձան իրենց աշ-

¹ Материал о политике геноцида армян обобщен И. Лепсиусом в «Отчете о положении армян в Турции» 1916.

խարհագրական դիրքին: Ուրեմն, ավելի լավ չէ՞, որ ազգային փոքրամասնությունները վերանան»: Որպես հիմնավորումն իր խոսքի նա վերկայակոչում է Նիցշեի աֆորիզմը՝ «Ընկնողին՝ հրիր»:

«Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի հերոսներն ունեն նաև այլ իրական նախատիպեր՝ Տիգրան Անդրեասյանը, որի խոսքով տրվում է իրադարձությունների նկարագրությունը, Պետրոս Դմակյանը և ուրիշներ:

Մուսալեռացիների հերոսական դիմադրության ու «Գիշեն» նավով նրանց փրկության մասին Տիգրան Անդրեասյանի պատմածը տպագրվել էր Լոնդոնում անգլերեն հրատարակվող «Արարատ» ամսագրի 1915 թ. նոյեմբերյան համարում: Դա գետեղվել է Զեյմա Բրայսի* ժողովածուի երկու հրատարակությունում, ինչպես նաև հետագայում առանձին բրոշյուրով լույս է տեսել ֆրանսերեն: 1935 թ. տպագրվեցին Տիգրան Անդրեասյանի հուշերը, որտեղ տրված է Մուսա լեռան վրա հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության առավել մանրամասն նկարագրությունը:

Անցյալին դիմելը բնորոշ է էքսպրեսիոնիստ գրողներին, որոնք այդ նյութով առաջադրում էին արդիականության հրատապ հարցերը: Եվ պատահական չէ, որ նրանցից հետո 1932 թ. Թոմաս Մանն ասում էր. «Եվրոպայում մարդկության ապրած տառապանքներն ու փորձությունները անսովոր հետաքրքրություն ծնեցին մարդու պրոբլեմի նկատմամբ... նրա անցյալի, նրա ապագայի նկատմամբ»:

Զայրալից դատապարտելով հայերի ցեղասպանությունը, Վերֆելը աշխարհին նախազգուշացնում է Գերմանիայի ռազմամուլ շրջանների նացիոնալիստական քաղաքականության արյունալի հետևանքների մասին: Իսկ որ կարևորն է, մուսալեռացիների հերոսական պայքարի օրինակով մարդկանց կոչ է անում ազատության ու անկախության համար ինքնապոհ պայքարի:

Լեհաստան ներխուժելու նախօրյակին, հիմնավորելով սլավոններին կոտորելու «իրավունքը», Հիտլերը վկայակոչում էր 1915—1916 թթ. երիտթուրքերի վայրագության անպատիժ մնալը. «Պետք չէ ուշադրություն դարձնել հասարակական կարծիքի վրա, հարկավոր է անխնա կոտորել տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին, հարկավոր է ոչնչացնել բոլոր սլավոններին: Այսօր այլևս ով է խոսում հայերի կոտորածի մասին»¹:

¹ Геноцид армян в Османской империи, АН Арм. ССР, 1966, стр. 12.

20-րդ դարի առաջին՝ հայերի ցեղասպանության զոհերի մասին այս ցինիկ դատողությունը ոչ մի կասկած չէր թողնում ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ նացիզմի նպատակների վերաբերյալ:

Իր «Ինքնորոշման վերաբերյալ դիսկուսիայի արդյունքները» հոդվածում Լենինը նշել է հայերի պայքարի արդարացի բնույթը. «Համենայն դեպս, հազիվ թե մեկը հանդգնի ժխտել այն, որ անեքսիայի ենթարկված Բելգիան, Սերբիան, Գալիցիան, Հայաստանը անեքսիա կատարողի դեմ իրենց «ապստամբությունը» կանվանեն «հայրենիքի պաշտպանություն» և ճիշտ էլ կանվանեն»¹:

Ֆրանց Վերֆելն իրադարձություններն ընտրելիս, իմաստավորելիս և պատկերելիս առաջնորդվել է իր հիմնական գաղափարագեղարվեստական սկզբունքներով: Վերջնականապես մի կողմ նետելով «չդիմադրելու» պասսիվ քրիստոնեական կանխադրույթները, Վերֆելը կանգնում է շարին ակտիվ, գործուն, հերոսական դիմադրություն ցույց տալու դիրքերում: «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի հիմնական գաղափարն այն է, որ բռնության դեմ միայն զինված պայքարով ժողովուրդները կարող են ձեռք բերել իրենց ազատությունը:

Երիտթուրքերի կուսակցության գործունեությանը և նրանց վարած քաղաքականությանը Վերֆելի տված գնահատականը քննարկելիս պետք է առանձնացնել այդ պրոբլեմի երկու տեսանկյունները՝ երիտթուրքերի քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ որպես ցեղասպանության քաղաքականություն և կայսերական Գերմանիան որպես երիտթուրքերի արյունալի ծրագրի ոգեշնչող ու նրանց ակտիվ օգնական:

1914 թ. Անդրկովկասը դարձավ ռազմական գործողությունների ասպարեզ: Պատերազմ էր մղվում Ռուսաստանի ու գերմանա-ավստրիական դաշինքին հարող Թուրքիայի միջև: Կովկասին՝ նրա նավթային հարստություններով, տրվում էր կարևոր տեղ: Սև ծովից մինչև Իրանի սահմաններն էր ձգվում կովկասյան ռազմաճակատը՝ ընդգրկելով Թուրքիայի հետ Վրաստանի ու Հայաստանի սահմանային շրջանները: Գործակցելով գերմանական իմպերիալիստների հետ, երիտթուրքերի հետդեմ հանցախումբը Թուրքիան վերածեց Գերմանիայի վասալի և ռազմաքաղաքական դաշնակցի: «Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին, — հայտարարում էին երիտթուրքերի ղեկավարները, — արդարացվում է մեր ազգային իդեալներով: Մեր ազգի իդեալը պա-

¹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 30, էջ 36

հանջում է ոչնչացնել մոսկովյան թշնամուն հանուն մեր կայսրության սահմանների հաստատման, որն իր մեջ է ներառնում ու միավորում մեր հասայի բոլոր ճյուղերը»¹։

Այս մտքի հաստատումը մենք գտնում ենք էճնստ Վերների մի աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակը բերում է գրող Զիյա Գյոքյալիի խոսքերը, որն առաջին բալկանյան պատերազմից հետո ղեկավար տեղ էր գրավում երիտթուրքական կուսակցության մեջ և դարձավ թուրանիզմի «շեփորահարը»։ Գյոքյալիը գրում է. «Թուրքերի հայրենիքը ոչ Թուրքիան է և ոչ էլ Թուրքեստանը, այլ հեռավոր հավերժական երկիրը՝ «Թուրանը»։ Վերները գրում է, որ Գյոքյալիի համար Թուրանը մեծ թուրքերի հայրենիքն էր։ «Նա պետք է ձգվեր Ստամբուլից մինչև Ասիա և մեկընդմիշտ ոչնչացներ ոռոսական պետությունը»²։

Հիշեցնենք Վերֆիի խոսքերը. «Հիտլերն ուզում է իր ձեռքով ճըզմել... վրեժ լուծել Ֆրանսիայից, ոչնչացնել Ֆրանսիան և, հաղթելով, մարել ֆրանսիական միտքը»,— գրել է նա «Ce soir» թերթում։ Երիտթուրքերի կերպարը ներկայացնում է նաև ոչ պակաս դաժան կերպարը ժամանակակից պատմության՝ գերմանական ֆաշիստների։

Երիտթուրքերը համանման ծրագրով էին գործում հայերի նկատմամբ։ Մահը սպառնում էր ողջ ազգին. երկրի երեսից կվերանային նրա հազարամյակների մշակույթի, հնամենի քաղաքակրթության հիանալի նվաճումները, նրա աշխատանքի պտուղները, բարեկարգված գյուղերն ու քաղաքները հայրենիքում և բոլոր այն երկրներում, որտեղ նրան ապաստան էին տալիս։ Կվերանային նաև «Հայաստան» և «Հայ» բառերը։ Այդպես էին որոշել երիտթուրքերը։

«Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպում Վերֆիլը ստեղծել է բնավորությունների հարուստ ու բազմազան պատկերասրահ. նուրբ հոգեբանական բնութագրով են աչքի ընկնում վեպի գրեթե բոլոր կերպարները, որ խորապես ժողովրդական են և վարպետությամբ ստեղծված։

Գաբրիել Բագրատյանը վեպի գլխավոր գործող անձն է, շուայլորեն օժտված, ոգեշունչ խառնվածք։ Նրան մի տեսակ լրացնում է մեկ այլ հերոս՝ Տեր-Հայկազունը, որի մեջ Վերֆիլը բացահայտում է հայ ժողովրդի բնավորությունը, նրա հոգեկան հարստությունը։ Ժողովրդի կերպարը թերի կլինեք առանց մտավորականության տիպիկ ներկայացուցչի,

¹ Г. В. Гарибджанян. В. И. Ленин и большевистские организации Закавказья, Ереван, 1967, стр. 233.

² Э. Вернер. Пантуркизм и некоторые тенденции историографии. Вестник общественных наук, 1966, Ереван, стр. 84.

որը ապրում, տառապում և զոհվում է իր ժողովրդի հետ: Երբ Բագրատ-
յանը դիմում է ժողովրդին պաշտպանություն կազմակերպելու կոչով՝
«Մենք հինգ հազար հոգի ենք, մենք չենք կարող սպառել ողորմածու-
թյան», հասարակ մարդիկ պաշտպանում են նրան: Բագրատյանը մեծ
ոգևորություն է ապրում՝ որոշելով սեփական ճակատագիրը կապել իր
ժողովրդի հետ: Ժողովուրդն էլ վստահում է Բագրատյանին լեռան
պաշտպանության կազմակերպության ղեկավարությունը:

Մյուս հերոսը՝ դեղագործ Գրիգորը, Յոդոնօլուքի ամենանշանակա-
լից դեմքերից մեկը, Սիրիայի առավել հարուստ գրադարանատերը,
դառնում է, սակայն, բարոյական ինքնասպան միայն այն պատճառով,
որ չի կարողանում ազատագրվել իր հոգեկան աշխարհի նեղ շրջանակ-
ներից և իր ժողովրդի հետ ելնել պայքարի: Մրա մեջ ենք մենք տեսնում
Վերֆելի ստեղծած Գրիգորի կերպարի խոր իմաստը: Վերֆելը այս բարդ,
հակասական կերպարով, ինչպես նաև Սարգիս Կիլիկյանի կերպարով,
որի աչքի առաջ կոտորում են նրա ողջ ընտանիքը, ընթերցողին համո-
զում է, որ ոչ մի վիշտ, ոչ մի անձնական ապրում մարդուն չեն կարող
կտրել իր ժողովրդի ճակատագրից: Մարդու արժանիքների իսկական
չափանիշը հայրենիքի նկատմամբ նրա սիրո և հավատարմության
ուժն է:

«Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպում Վերֆելը մինչև վերջ բա-
ցահայտում է տղամարդկանց հետ հավասարապես պայքարելու պատ-
րաստ հայ կնոջ կերպարը: Իսկուհու և Անթառամ Մայրիկի կերպարնե-
րում տրված է հարազատ ժողովրդի պատվի ու ազատության համար
պայքարի պատրաստ հայուհու ընդհանրացված կերպարը: Իսկուհին
օժտված է իր ժողովրդի թանկ հատկությամբ, տառապյալի իր ողբեր-
գության մեջ պահպանում է մարդկայնությունն ու սեփական արժանա-
պատվության զգացումը:

Վեպի էջերում Վերֆելը տալիս է նաև երեխաների կերպարները:
«Արևելքում», — գրում է նա, — հայրերն ու երեխաներն ապրում են հա-
մերաշխ և երեխաներն այնտեղ ծնվում են, որպեսզի շարունակեն ու
բազմապատկեն իրենց հայրերի փառքը»: Վեպում ապագա Հայաստանը
մարմնավորում են պատանի հերոսներ Հայկն ու Ստեփանը: Ստեփանի
կյանքի փարիզյան տարիները մոռացվում են, շթողնելով և ոչ մի հետք:
Գալով իր հայրերի հայրենիքը, նա իրեն զգում է հայրենիքի հետ խո-
րապես կապված: Անհոգ մանկության փոխարեն մուսալեռացիների երե-
խաներին սպասում էր բոլորեմլին ալլ ճակատագիր: Մեծ ուժով է Վեր-
ֆելը նկարագրում ոչ միայն խելված երեխաներին, Հակոբին ու մյուս-

ներին, որոնց վրա կոտորածը թողել է իր հետքը, այլև նրանց, ովքեր գնդերները ձեռքնեղեն վրեժ լուծելով իրենց ժողովրդի միլիոնավոր զոհերի համար, աշխատում են արժանի լինել իրենց հայրերին:

Իր «Սարսափների երկրում» գրքում Անրի Բարբի, Ֆրանսիացի քննադատն ու լրագրողը, նկարագրվող իրադարձությունների մասնակիցը գրում է. «Փայլուն անուռով տասը տարեկան մի աղջիկ ասաց. «Երբ իմ մանուկ եղբորը իմ ձեռքերի վրա սպանեցին, ես պապանձվեցի: Ես դեռ կարող էի գոռալ, երբ սպանեցին մայրիկիս, բայց դրանից հետո՝ երբեք...»: Նրա լեզուն սկսեց փաթ ընկնել, և նա լռեց: Այդպես կիսահամր նա մնաց մի քանի շաբաթ և նույնիսկ հիմա էլ, երբ մի փոքր հուզվում է՝ համբանում է»¹: Այդ զազանությունները ցնցեցին ամենաանվեհեր մեծերի հոգիները, էլ ինչ մնաց երեխաների փխրուն հոգեկանը չխարխվեր:

Վերջինի կինն իր հիշողություններում, հաճախ անդրադառնալով Դամասկոս կատարած իրենց այցելությանը, ընդգծում է. «Ուր էլ որ նա գնում էր, նրան հետապնդում էր Դամասկոսում տեսած հայ փախույտականների երեխաների կերպարը, երեխաներ, որոնք ցնցեցին նրա գիտակցությունը և չէին դադարում ծվատել նրա հոգին»:

Վեպի գեղարվեստական ոճական ինքնատիպությունը բնորոշ է տարբեր արտահայտչամիջոցների համադրությանը. և՛ պատմական իրադարձությունների մասին էպիկական պատումի գծերը, և՛ քնարական պաթոսը՝ հերոսների ապրումները նկարագրելիս, և՛ լայն փիլիսոփայական-էթիկական ընդհանրացումը:

Ինչպես պատմական ժանրի վեպերում, այստեղ ևս գեղարվեստորեն իմաստավորված է պատմական նյութը, որն էլ իր հերթին օգնում է առավել ամբողջությամբ բացահայտելու պատմական ռեալ իրադարձությունների էությունն ու իմաստը: Վեպի սյուժետային զարգացման հիմք են ծառայում ոչ այնքան հերոսների անձնական ճակատագրերը, որքան հարստահարիչների ու դահիճների դեմ ողջ ժողովրդի անձնագոհ պայքարի բուն պատմական պրոցեսը:

Վերջինի վեպի նկատմամբ մեծ հետաքրքրությունն են վկայում նրա բաղժաթիվ վերահրատարակություններն ու թարգմանությունները: Միայն երկու տարում՝ 1934—1935 թթ. վեպը թարգմանվեց աշխարհի 36 լեզուներով: Տոդերիս հեղինակին գրած նամակում Աննա Զեգերսը իրավացիորեն նշում է. «Մուսա լեռան քառասուն օրը» գիրքը Ֆրանց

¹ Анри Барби. В стране ужаса. Мученица Армения. Тифлис. 1919, стр. 166.

Վերֆելի իրոք վիթխարի աշխատանքն էր։ Այն անջնջելի տպավորություն է թողել այն մարդկանց վրա, ովքեր ընդհանրապես ոչինչ չգիտեին այդ իրադարձությունների մասին...»¹։

Ամերիկայում վեպն առաջին անգամ երևաց անգլերեն 1934 թ. նոյեմբերին և լույս ընծայվեց «Վիկինգ պրես» հրատարակչության կողմից 200 հազար օրինակով։ Ավելի քան 30 տարի այդ վեպը տարբեր երկրներում որպես դասական գործ վերահրատարակվել է «Ժամանակակից վեպի գրադարան» շարքով։ Գիրքն այնպիսի տարածում էր գտել, որ 1965 թ. նրա տպաքանակն անցավ մեկ միլիոն օրինակից, իսկ 1979—1981 թթ. վեպը Ավստրիայում լույս տեսավ որպես գրպանի գիրք, մեծ տպաքանակով։

Ընդհանուր առմամբ Վերֆելի ստեղծագործությունը նվիրված հետազոտություններն ու մեկնաբանությունները ստեղծեցին մի գրականություն, ուր դրսևորվում են տարբեր կարծիքներ, դատողություններ։ Սակայն Վերֆելի ստեղծագործության գազաթը հանդիսացող «Մուսսլենոան քառասուն օրը» վեպը միշտ էլ ծնել է համընդհանուր հիացմունք։

Վերֆելն այստեղ հանդես է գալիս և՛ որպես անցյալի հերոսներին ու տառապյալներին փառահեղ հուշարձան կերտող արվեստագետ-տարեգիր, և՛ որպես մարդկությանը մեծագույն սպառնալիքներից, նոր ժողովրդասպաններից նախազգուշացնող արվեստագետ-մարգարե։

Դա է վեպի անանց նշանակությունը։ Դա գեղարվեստական վկայություն է տառապանքների ու հերոսության և, դրա հետ մեկտեղ, մարմնավորում ամենաբարձր բարոյական արժանիքների՝ վեհ հայրենասիրության, բռնության ու բարբարոսության դեմ անզիջում պայքարի։ Դա առաջօր հրատապ նախազգուշացում է՝ մարդկությանը դեռևս սպառնացող վտանգների հիշեցում։

ՄԵԶԻ ՓԻՐՈՒՄՈՎԱ

¹ Из переписки Анны Зегерс с автором этих строк. Письмо Анны Зегерс от 12 декабря 1966 года.

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Էջ 8. ԼԵՏԻՆԻԱՍ — Սպարառայի թագավոր, ապրել է մ. թ. ա. VI—V դդ.: Պայհարել է Պարսկաստանի թագավոր Քսերքսեսի դեմ, զոհվել է Թերմոպիլեի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, օգարաացիների փոքրիկ ջոկատով պաշտպանելով նուրբ-կան զորքերի նամանըը: Հին գրականության մեջ Լեսնիդասը մարմնավորում էր սեր ճայ-րենիքի նկատմամբ, խիզախություն ու զինվորական սխրանք:

Էջ 13. ԱՆՏԻՈՔ (բրբ.՝ Անթաքիե) — քաղաք Սիրիայում: Հիմնել է Սելևկոս I-ին նիկատորը մ.թ.ա. 301 թվականին: Հելլենիստական մշակույթի խառնագույն կենտրոն. մեծությամբ ու ճշանակությամբ Անտիոքը համեմատվել է Հռոմի հետ: Քաղաքը հատ-կապես ծաղկման հասավ հռոմեական կայսրերի օրոք: Հայոց թագավոր Տիգրան II-ը նվաճելով Անտիոքը, մ.թ.ա. I դարում այն դարձրեց իր արքունիստ քաղաքը, որտեղ իր պատկերով դրամներ էին հատվում: Անտիոքում միշտ եղել են բազմաշատ ճայ բնակ-չություն և եպիսկոպոսություն, իսկ XI դարում քաղաքի կառավարիչները եղել են ճան-հայեր: Հետագայում քաղաքը ենթարկվեց խաչակիրների հարձակումներին, իսկ XIII դարում ամբողջովին կործանվեց նգիպտոսի սուլթան Բեյբարսի կողմից:

Էջ 20. ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐ — թագավորական զինատիա, կառավարում էր Սելևկոս I նիկատորի հիմնած Սելևկիան՝ հելլենիստական խառնագույն պետությունը (IV դ. մ.թ.ա.): Նշանավոր էին Տիգրիսի Սելևկիա և Պիեոնիայի Սելևկիա քաղաքները, որոնք կործանվեցին պարսկական (VI դ.) և արաբական (VII դ.) նվաճումների հետևանքով:

Էջ 21. ԻԹԹԻՀԱԹ (բրբ.՝ Ittihat ve terraki — միություն և առաջադիմություն) — քաղաքական բուրժուականացման քաղաքական քաղաքական կուսակցության անվանումը: Երիտթուրքերը այդ կուսակցության անդամներ էին: Խթթիմաթը կազմակերպվել է 1889 թ.: 1908 թ. գրավելով իշխանությունը, Երիտթուրքերը պահպանեցին Օսմանյան կայսրության ժողովուրդներին թուրքացնելու սուլթանի քաղաքականությունը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, արդեն Գերմանիայի դաշնակից, այդ կուսակցության պարա-զլախները վարում էին պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի շարանները քաղաքականու-

թյուն, որը առաւել ջայտասն դրեւորվեց հայ ժողովրդի ցեղասպանությունում: Հետագայում այդ կուսակցությունը կառավարող եղակը՝ էնվեր փաշան, Թալիաթ փաշան, Զեմալ փաշան և այլ հանցագործներ հասարակական կարծիքի ճնշման տակ ճեռակա կարգով (ֆանգի նրաճ փախել էին) զինվորական տրիբունալով դատաւարաւեցին մահովան: Երիտթուրական այլ գործիչների թվում Թալիաթն ու Զեմալը սպանվեցին հայ վրիժաւունների կողմից:

էջ 43. ՍիՍի կամ Փոֆր Հալֆի կարողիկասություն— հոգեւոր ու եկեղեցական վարչական դերով էշմիաճնի ամենայն հայոց կարողիկասությունից հետո երկուրդը: Հիմնըվել է 1446 թ. Կիլիկյան Հայաստանի Սիս ֆաղաֆում: Հիմնադրել է Կարապետ 1-ին եվդոկացին, որը սկզբում հավակնում էր դառնալ ամենայն հայոց կարողիկաս և պայֆարում էր էշմիաճնի դեմ: Սակայն այդ պայֆարն աստիճանաբար թուլացավ և նրա հաջորդների օրոք լրիվ դադարեց: XVI դ. սուլթան Սուլեյման 1-ը գրավեց Կիլիկիան Սիս մայրաքաղաքով և դարձրեց Օսմանյան կայսրության գավառ: 1809 թ. Աղանայի ջարդերից և 1915 թ. ցեղասպանությունից հետո Կիլիկիայի կարողիկոսի աթոռանիստը անդալիսիվեց Քիւրուքի (Լիբանան) մոտ գտնվող Անթիպաս գյուղ:

- էջ 43. Կոնիա— ֆաղաֆ Թուրքիայի հարավում, հույնաճուն վիլայեթի վարչական կենտրոնը:

էջ 48. ՍԱԻՐԱՀ (արաբ.)— գրական ստեղծագործության մաս, գլուխ. այդպես է կոչվում իսլամական կրոնի «սրբագան գրի»՝ Դուրանի գլուխներից մեկը: Դուրանը բաղկացած է 114 սուրանից:

էջ 54... Մուսա լեռան ջրջակայքում մնացել է դրախտի մրուր... Աստվածաշնչի տշխարհագետ մեկնաբանները հենց այստեղ էլ, սիրիական ծովեզերքին, Միչագետքի խորքերը չհասած, սիրով գետեղում են եղիմի այգին:

Աստվածաշնչի մեկնաբաններից ոմանք դրախտը «գետեղել են» Հնդկաստանի ճուսիսում, ոմանք՝ Ասորիքում, բայց մեկնաբանների մեծամասնությունը գետեղում է այն Տիգրիսի և Եփրատի հովտում, Հայկական լեռնաշխարհում: (Այստեղից էլ հայերի մեջ տարածված են «Հայաստան՝ երկիր դրախտավայր», «Հայաստան՝ դրախտային երկիր» արտահայտությունները): Կարծիք, որ դրախտը գտնվել է Հայաստանի տարածքում, միջնադարում շատ է տարածված եղել եվրոպայում: Միջնադարյան «Դոկտոր Ֆաուստի մասին» լեգենդում կարդում ենք. «Կովկասը, որ Հնդկաստանի և Սկյութիայի միջև է, ամենաբարձր կղզին է իր լեռներով ու գագաթներով: Դոկտոր Ֆաուստը... համոզված էր, որ այնտեղից վերջապես կարող է տեսնել դրախտը: Գտնվելով Կովկաս կղզու այն բարձունքին, տեսավ... հեռվից բարձունքին հեռավոր մի լույս... հեղեղ մի հոսանք, որ գոտեւորում էր կղզակի շափ մի աւարածություն: Տեսավ նաև, որ այդ հովտով հոսում

են չորս մեծ գետեր, մեկը՝ Հնդկաստան, մյուսը՝ Եգիպտոս, երրորդը՝ Հայաստան և չոր-
 րորդը՝ նույնպես այնտեղ։ Եվ ցանկություն ունեցավ իմանալ իր տեսածի պատճառն ու
 նիսբը, ուստի և վճռեց... հարցում անել իր ոգուն, թե ինչ է այդ։ Իսկ ոգին բարյացակամ
 խոսեց ու ասաց. «Դրախտն է, որ գտնվում է արևելքում ... Իսկ այն ջուրը, որ բաժան-
 վում է չորս մասի, հոսում է դրախտի ակունքից և կազմում այն գետերը, որոնք կոչվում
 են Գանգես կամ Փխոն, Գիհոն կամ Նեղոս, Տիգրիս և Եփրատ»։ («Легенда о докторе
 Файсте», изд. АН СССР, М.—Л., 1958, стр. 97—98)։ Նոր ժամանակների գրողներից
 այդ վարկածին նետաճրճի ձևակերպում է տվել Թոմաս Մաննը «Հովսեփն ու իր եղբայր-
 ները» վեպում. «Իսկ որան՞դ է եղել դրախտը», «այգին արևելքի», հանգստի ու երջանկու-
 քյան վայրը, մարդու հայրենիքը...»։ Պատանի Հովսեփը դա նույնքան լավ գիտեր, որքան
 չրհեղիքի պատմությունը, և նույն աղբյուրներից։ Նա միայն ժպտում էր, երբ սիրիացի
 անապատականները դրախտ էին հայտարարում Դամասկոսի մեծ օազիսը... Քաղաքավա-
 րությունից նա ուսերը չէր թորվում, սակայն ներհուստ՝ թորվում էր, և այնժամ Միջրամի
 բնակիչները հայտարարում էին, թե այդ այգին, ինճին հասկանալի է, գտնվում է Եգիպ-
 տոսում, ևանգի Եգիպտոսն է տիեզերքի կենտրոնը։ Սենաարի գանգրամարուս բնակիչները
 նույնպես գտնում էին, որ... Բաբելոնը... տիեզերքի սուրբ կենտրոնն է... Դրախտի մեզ
 հասած նկարագրությունը մի բանում է ճշմարիտ։ Նդմից... գետ էր դուրս գալիս դրախտը
 ոռոգելու համար և նետո բաժանվում էր չորս գետերի՝ Փխոն, Գիհոն, Եփրատ և Հիդեկել։
 Փխոնը, ինչպես ավելացնում են մեկնաբանները, կոչվում է նաև Գանգես, Գիհոնը Նեղոսն
 է... Իսկ ինչ վերաբերում է Հիդեկելին, դա Ասորիքի մոտավոր հոսող Տիգրիսն է։ Վերջինը ոչ
 մեկի մոտ առարկություն չի առաջացնում։ Առարկություններ, այն էլ ծանրակշիռ, առա-
 ջացնում են Փխոնն ու Գիհոնը Գանգեսին ու Նեղոսին նույնացնելը։ Ներթադրում են, որ
 խոսքը վերաբերում է Կասպից ծով թափվող Արաֆսին ու Սև ծով թափվող Հայկսին, և
 նետևարաբ, դրախտը թեև գտնվում էր բաբելոնացիների տեսադաշտում, իրականում գտն-
 վում էր ոչ թե Բաբելոնում, այլ Հայաստանի լեռնային շրջանում, Միջագետքի հարթության
 հյուսիսում, որտեղ իրար մոտիկ էին գտնվում վերոհիշյալ չորս գետերի ակունքները։

Այդ կարծիքը միանգամայն խեղամիտ է թվում։ Զէ որ, եթե, ինչպես հավաստում
 են արժանահավատ աղբյուրները, «Փրատը» կամ Եփրատը դուրս է գալիս դրախտից,
 ապա չի կտրելի ընդունելի համարել, որ դրախտը գտնվում է ինչ-որ տեղ Եփրատի մոտ։
 Բայց, ընդունելով դա և առաջնության դասին տալով Հայաստանին, ընդամենը մի
 քանի կանոն դեպի հաջորդ ճշմարտությունը... (Томас Манн, «Иосиф и его братья»,
 изд. «Художественная литература», М., 1968)։

էջ 55. ԲԻՐԳՍՈՆ ԱՆՐԻ (1859—1941)—XIX դարի վերջի և XX դարի առաջին կեսի
 եվրոպական խառնուրդայն մտածողներից մեկը, փիլիսոփա, իդեալիստ, փիլիսոփայա-
 րյան մեջ այսպես կոչված «ինտուիտիվիզմի» ներկայացուցիչ, Նոբելյան մրցանակի
 (1927) դափնեկիր։

էջ 70. «...մեր հնագույն ազգը Հռոմից առաջ քրիստոնէությունն ընդունել է իբրև պետական կրոն»:

Քրիստոնէությունը Հայաստանում սկսել է տարածվել I դարից. II և III դարերում երկրում արդեն կային քրիստոնէական եկեղեցիներ, սակայն Հայաստանում քրիստոնէությունը պետական կրոն հայտարարվեց 301 թ. Տրդատ 3-րդ թագավորի կողմից, որն ինքն էլ քրիստոնէություն ընդունեց: Հռոմեական կայսրությունը քրիստոնէություն ընդունեց 313 թվականին՝ քրիստոնէական եկեղեցին իրավաբանորեն ընդունելու մասին Միլանի էդիկտով: 321 թ. հռոմեական կայսր Կոստանդին Մեծը (մոտ 285—337) քրիստոնէական եկեղեցուն լայն իրավունքներ տվեց, իսկ ինքը քրիստոնէություն ընդունեց կյանքի վերջում, 337 թ., իր ապագա կենսագիր եպիսկոպոս Նվսեփոսից:

էջ 84. ԱՌԱՆԱ — քաղաք հարթավայրային կիլիկիայում, Թուրքիայի համանուն վիլայեթի վարչական կենտրոնը: Երբեմնի հելլենիստական կոլոնուրայի քաղաք, XII—XIV դդ. մտնում էր կիլիկիայի նայկական թագավորության կազմում: 1909 թ. իշխանության գլուխ հռո անցած երիտքուրերը մեծ կտորած կազմակերպեցին Ադանայում և վիլայեթում, ապրիլի 1—4-ը և 12—14-ը Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներում սպանելով 30000-ից ավելի հայերի:

էջ 136 «...Ո՛վ է Գրիգոր Լուսավորիչը, ի՛նչ բան է Քաղկեդոնի ժողովը, ի՛նչ առավելություն ունի համաձին ուսմունքը հռոմեական կաթոլիկ աշխարհայացքի համեմատությամբ»:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ կամ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎ (մոտ 233—325/326 թթ.) կրոնական-քաղաքական գործիչ, 302 թվականից հայ կաթողիկոս. բոս մեզ նասած աղբյուրների, մանկությունն ու պատանեկությունը անց է կացրել Կապադովկիայում, Կեսարիա քաղաքում, ուր մկրտվել և կրթություն է ստացել: 287 թ. քաղաքում նպատակով վերագործել է Մեծ Հայք և ծառայել Տրդատ III թագավորի արհեստիում: Հռոմեական կայսր Դիոկղեանոսի նման, որի օգնությամբ զան էր բարձրացել, Տրդատ III-ը շարունակում էր նախածել քրիստոնյաներին, որից չխառնվեց նաև Գրիգոր Լուսավորիչը: Սակայն, որպես դաշնակցի, հիասթափվելով Դիոկղեանոսից, Տրդատ III-ը վերջ տվեց քրիստոնյաների նախածանններին, նախընտրելով այդ ուժն օգտագործել իր նպատակներին: Քրիստոնէական համալսեցները Հայաստանում գոյություն ունեին I և II դարերից, բայց III դարում արդեն քրիստոնէությունը դադարեց Հայաստանում ճնշվածների կրոն լինելուց, իսկ 301 թ. հաստատվեց որպես պետական կրոն: Բայց Գրիգոր Լուսավորիչը դեռ շատ բան ուներ անելու: 302 թվականին ճախաբարների ուղեկցությամբ թագավառական հրովարտակով մեկնեց Կեսարիա, ուր ձեռնադրվեց Հայոց եպիսկոպոսապետ: Հետո, տրամադրության տակ ունենալով մեծ բանակ, սկսեց երկրում ոչնչացնել մեյմանները և եկեղեցիները ճիմնել: Աշախատում քանդեց հեթանոսության հնագույն կենտրոններից մեկը և

նիմենց Մայր և կեդեցին: Վաղարշապատում (այժմ էջմիածին) մեկնանքի տեղում հիմենց կաթողիկե եկեղեցին: Նրա անվան հետ են կապված Ս. Հովսեփիմեի, Ս. Գայաննի և Ս. Շողակաթի վկայարանների կառուցումը: Հին հեթանոսական շատ տոներ փոխարինեց քրիստոնեական տոներով, մեկնանքների տիրույթները հանձնեց եկեղեցիներին, հիմենց նոր դպրոցներ, որանդ ուսուցումը կատարվում էր քրիստոնեական կրոնի պաշտոնական լեզուներով՝ ասորերենով և հունարենով:

ՀԱՄԱՄԻՆԻ ՌԻՍՄՈՒՆԹԱ — կրոնաքաղաքական ուսմունք, հիմնադրվել է V դ.: Պաշտպանում էր այն տեսակետը, թե Հիսուս Քրիստոսին հատուկ է միայն աստվածային ծագումը, այսինքն Քրիստոսը ոչ թե մարդ աստված է, այլ՝ աստված: Քաղկեդոնի 451 թ. տիեզերածաղույում համաձին ուսմունքը դատապարտվեց: Սակայն հայերը Դվինի 563 թ. ժողովում մերժեցին Քրիստոսի երկակի բնության մասին Քաղկեդոնի ժողովի ձևակերպումը, ընդունելով Քրիստոսի աստվածային և մարդկային ծագման միասնությունը: Այդպիսով տեղատվեցին ուղղափառ եկեղեցուց, որպեսզի դիմագրավեն Բյուզանդիայի ագրեսիան, և ստեղծեցին իրենց ինքնուրույն՝ համաձին ուսմունքին հետևող եկեղեցին:

էջ 149. ՀՆՆՐԻ ՄՐՈԳՆՆԹԱՌԻ (1856—1946) — ամերիկյան դիվանագետ, 1913—1916-ին ԱՄՆ-ի դեսպանն էր Քուրդիստանում: Հայտնի է իր հուշագրություններով, որոնց մեջ շարադրված են իր գրույցները Էնվերի, Քալիաթի և երիտթուրք այլ պարագլուխների հետ: Իր «Դեսպան Մարգեբթուփի հիշողությունները» (1918) գրքում փաստական նյութերի հիման վրա նկարագրել է արևմտահայության ռաբլերգությունը՝ այն համարելով «պատմության ամենասարսափելի իրադարձությունը»:

էջ 163. ՆՆԻԶԲԻՆՆԻՐ (թուրք. yenigeri-բառացի՝ նոր զորքեր) — բուրջական կանոնավոր հետևակ, որ երկրում ոստիկանության դեր էր կատարում և զանի հենարանն էր: Ստեղծվել է XIV դ.: Սկզբում հավաքագրվում էին ոսկավազերիներին, իսկ հետագայում՝ քրիստոնյա պատանիներից, որոնց խումբ էին ձևադրել և վարձեցնում ազմական գործին: Վերացվել է XIX դ.:

«Ննիշերական երաժշտությունը» գերազանցապես կատարվում էր հարվածային գործիքներով: Այժմ էր բնկնում ադմկայից բնույթով:

էջ 168. ԲԻՍՄԱԿ ՕՏՏՈ ԷԳՈՒՄՐՈՎ ԼԵՈՊՈԼԴ ՅՈՆ ՇԵՆՀԱՌԻԶ (1815—1898) — գերմանացի պետական գործիչ, որ իրականացրեց Գերմանիայի միավորումը «վերևից»: Ռեյխի կոնգրեսում (1878) Բիսմարկը բացասական դեր կատարեց արևմտահայության պահանջների բավարարման հարցում:

էջ 168. ՍԱՌԱ ԲԵՌԵԱՐ (1844—1923) — ֆրանսիացի հռչակավոր դերասանուհի, աշխատել է «Կոմեդի ֆրանսեզ», «Ժիմնազ», «Օդեոն» և այլ բարոններում: 1893 թ. զենկ է 58*

«Ռենեսանս» քառոնը, 1898 թ.՝ Փարիզի Շատիս հրապարակում զանվող քառոնը, որը «Սառա Բենարի քառոն» անունը ստացավ: Հյուրախաղերով շատ է հանդես եկել, ինչպես և Ռուսաստանում:

Էջ 171 ԶԹԵ—XV—XIX դդ.—ում այդպես էին կոչվում պարտիզանական շոկատների անդամները (գերազանցապես հայդուկներ) Ռայկենյան քերակղզում, որոնք կազմում էին օսմանյան լծի դեմ: XX դ.—ում «չեք» անունը յուրացրին ռեակցիոն տարբեր կազմակերպությունների անդամները:

Էջ 185. ՀՈՎՀԱՆ ՈՍԿԻՐԻՐԱՆ (մոտ 346—407) — բյուզանդական եկեղեցական գործիչ, հետադ, որի համար էլ ստացել է «Ռսկեբերան» մականունը: Հայտնի էր ազնվական դասի շվայտության ու եկեղեցու վերնախավի դեմ ելույթներով: Որոշ ժամանակ եղել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, հետո ախտովել է Կիլիկիա: Հեղինակ է բազմաթիվ բարոհների, ներբողների (որոնցից երկուսը նվիրված են Գրիգոր Լուսավորչին), Աստվածաշնչի մեկնաբանությունների: Նրա գործերում բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ կան Կիլիկիայում ապրող հայերի մասին: Նրա գործերը հայերեն են բարգմանել դեռ V դարում:

Էջ 195. ՔԱԹՈՒՆ ՄԵՆԴԵՍ (1841—1909) — ֆրանսիացի երկրորդական գրող, բանաստեղծություններ է գրել պոնոմասականների ոճով, նովելներն ու վեպերը ճիմնականում պատկերում են հոգեկան ճիվաճղազին երևույթները:

Էջ 195. ՊԻԵՌ ԼՈՅԻ (1850—1923) — ֆրանսիացի գրող, իր ժամանակին մասսայականություն վայելող արևելյան տարաշխարհիկությամբ համակված այսպես կոչված «գաղութային վեպերի» հեղինակ:

Էջ 201. ԿԱՐԼ ԼԻՆՆԵՅ (1707—1778) — շվեդ բնախոյզ, բուսական և կենդանական աշխարհի դասակարգման համակարգի ստեղծողը:

Էջ 310. ԹԵՐՈՒԼԻԱՆՈՍ ԿԵԼԵՏ ՍԵՊՏԻՄՈՒՍ ՅՈՐՐԵՆՍ (մոտ 160—220) — քրիստոնեական աստվածաբան ու գրող, քրիստոնեական աստվածաբանության ճիմնադիրներից մեկը. ծնվել է Կարթագենում, կրթությունը ստացել է Հռոմում: Բացասական վերաբերմունք ցուցաբերելով անտիկ գիտության հանդեպ, Թերուլիանոսը պնդում էր, թե «աշխարհիկ միտքը» հակասում է միստիկականին, կրոնականին: Այդ միտքն արտահայտված է նրան վերագրվող «Ճշմարիտ է, փանդի անհեթեթ է» արտահայտությունում:

Էջ 310. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՍԻ կամ ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ (մոտ 330—390) — հույն բանաստեղծ ու արձակագիր, եկեղեցական գործիչ ու մտածող, եկեղեցու հայրերից մե-

կը. Բառաբանինգից ավելի ճանաչելի, 250 ուղեծրերի և բանաստեղծական բազմաթիվ գործերի ճեղհնակ, որոնց մեջ հայտնի են «Հակատագրիս մասին», «Հոգուս տոռապաններին մասին» պոեմները և այլն: Սկսած V դարից նրա գրերն բոլոր ստեղծագործությունները բարգմանվել են հայերեն:

Էջ 329. ՎԱՐԳԱՎԱՌ— հայ ժող. նախաբիստոնական տոն: Նվիրված է Էդել Աստղիկ դիցուհուն, որին ընծայաբերել են ծաղիկներ, հատկապես վարդեր: Հետագայում Գրիգոր Լուսավորիչը փոխել է Հիսուս Քրիստոսի այլակերպության տոնով:

Էջ 365. ՂՈՒՐԲԱՆՆԵՐ— նեպալի կենտրոնական և հարավարևմտյան շրջաններում բնակվող ժողովուրդների պայմանական անունը: XIX—XX դդ. դուրբաններից բազմաթիվ գիեւորներ հավաքագրվեցին անգլիական գաղութային բանակ:

Էջ 389. ԳՈՔԸԼԵՆՆԵՐ— ֆրանսիական դերասանների ընտանիք: Բենուա Կոնստան (Գոֆրյեն-ավագ, 1841—1909), Էռեստ Ալեքսանդր Օնորե (Գոֆրյեն-կրտսեր, 1848—1909), Ժան (Գոֆրյեն-ավագի որդին, 1865—1944), Ժան-Պոլ (Ժանի որդին, ծնվ. է 1924 թ.): Գոֆրյեններից առավել հայտնի են Էդել և Բենուա Կոնստանը, այսինքն Գոֆրյեն-ավագը, որ տարիներ շարունակ խաղացել է «Կոմեդի ֆրանսեզում» և Մոլիերի պիեսներում ստեղծել փայլուն կերպարներ:

Էջ 401. ԿԱՐՆՆ ԵՓԵ— կին հասարակական գործիչ, ամբողջ կյանքը նվիրել է եղևնից ճեղք ուր մնացած երեխաներին, աշխատել է որբանոցում:

Էջ 443. ՄԻՔԻԼԱՆՆԵՐ— գուշակուհիներ հունական դիցաբանության մեջ, որոնք էփսոսագի մեջ կանխագուշակում էին հատկապես ապագա աղետները:

Էջ 477. ՇԱՌԼ ԼՈՒԻ ՖԻԼԻՊ (1874—1909)— ֆրանսիացի ռեալիստ գրող, XX դարի ֆրանսիական դեմոկրատական ճարտարագիտության նախակարապետներից մեկը, «սեռականորեն օոցիթալիստ և աշխատավոր մարդկանց նվիրված բարեկամ» (Հունաշարսկի):

Էջ 866. «... ԻՆՁՊԵՍ ԷՎՐԻԴԻԿԵՆ՝ ՀԱԳԵՍԻՆ»— ըստ հունական դիցաբանության երգիչ Օրփեոսի կնոջը՝ Էվրիդիկիին, զբոսաճի ժամանակ խաչքեց օձը, և նա մահացավ: Սիրած կնոջը վերադարձնելու համար, Օրփեոսը նրա հետևից իջավ հադես՝ մեռյալների քաղաքություն: Այնտեղ իր բնարի նվագով ու երգով շարժեց մեռյալների քաղաքությունը տիրակալ Հադեսի գոթք, և նա թույլ տվեց երկրի երես հանել Էվրիդիկին, սակայն այն պայմանով, որ Օրփեոսը կնոջը չնայի մինչև տուն հասնելը: Օրփեոսը խախտեց այդ պայմանը, և Էվրիդիկին կրկին իջավ հադես:

էջ 893. ՆՈՒՐԻՍ— հունական դիցաբանության մեջ՝ Թերեի թագավոր Ամփիոնի կինը: Նիոբեն տասներկու երեխա ուներ, և նա պարծենում էր Լետոյի առջև, որն ուներ ընդամենը երկու երեխա՝ Ապոլլոնն ու Արտեմիսը: Վիրավորված Լետոն դրդեց Ապոլլոնին ու Արտեմիսին, և հրաճեց նետահար արեցին Նիոբեի երեխաներին: Զոհված երեխաների վշտից Նիոբեն փառացավ: Ասացվածք դարձած «Նիոբեի տառապանքներ» թեմային դիմել են բազմաթիվ ճեղհեակներ:

էջ 896. ՀԵԿՈՒՐԵ— Տրոյայի թագավոր Պրիամոսի կինը, տասները երեխաների մայր, որոնց թվում էին Հեկտորը, Պարիսը, Կասսանդրան, Պոլիքսենը և ուրիշներ: Տրոյական պառերազմում նա կորցրեց ամուսնուն, տեսավ իր երեխաների մահն ու գերությունը և ինքն էլ դարձավ Ողիսևսի գերամին: Համաշխարհային զբաղանքության մեջ Հեկուբեն դարձել է ծայրահեղ վշտի ու հուսաբեկության մարմնացում:

էջ 898. ԷԼԻՉԻՈՒՄ (Ելիսեյան դաշտեր). լատ.— անդրշիրիմյան աշխարհ՝ արդարների համար, երանելիների կացարան:

էջ 905. ԶԵՑՄՍ ԲՐԱՅՍ (1838—1922)— անգլիացի պետական գործիչ, իրավաբան, պատմաբան, լորդերի պալատի անդամ: Հիմնել է անգլո-հայկական ընկերությունը: Նրա «Հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրությունում» գիրքը 1915 թ. եղեռնի մասին փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածու է:

Ի. ԿԱՐՈՒՄՅԱՆ

Ֆրանց Վերֆել
ՄՈՒՍՍ ԼԵՌԱՆ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՕՐԸ
Վեպ

Խմբագիր՝ Ս. Հ. Պապոյան
Նկարիչ՝ Վ. Ք. Մանգակունի
Գեղ. խմբագիր՝ Վ. Ա. Զրաղացպանյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Գ. Խաչատրյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Փ. Արշակյան

ИБ—№ 2660

Հանձնված է շարվածքի՝ 20. 06. 87 թ.:

Ստորագրված է տպագրության՝ 25. 09. 87 թ.:

Չափեր՝ 60×84¹/₁₆։ Թուղթ՝ տպ. № 2: Տառատեսակը՝ «Գրքի սովորական»։ Տպագրու-
թյունը՝ բարձր։ Պայմ. 53,4 մամ.+0,23 մամ. ֆորգ., տպ. 54,32 գուն. թ. օտ., հրատ.
48,20 մամ.+0,34 մամ. ֆորգ.: Տպաքանակը՝ 70000: Պատվեր՝ 1654: Գինը՝ 5 ռ. 90 կոպ.:

«Լույս» հրատարակչություն, Երևան—9, Կիրավի 19 ա:

Издательство «Луйс», ул. Кирова, 19а.

Հայկ. ՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հակոբ Մեղակյանի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Меганарта Госкомитета Арм. ССР по делам из-
дательств, полиграфии и книжной торговли, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ԲՈՎԱՆԳԱԿԱՆԻԹՅՈՒՆ

ᐅ ᐃ ᑭ ᓂ ᕐ ᓄ ᓇ

၆။

[illegible]

Q. h r p k r k r n r n

ՏԿԱՐՆԵՐԻ ՄԱՋԱՌԱՌԻՄՆԵՐԸ

Գրիգոր Թադևոսյան	Մեր օթևանը լեռան բարձունքն է	.	.	.	.	314
Գրիգոր Երկրաբ. Տղաների սիրազոր ծովյունը	.	.	.	.	.	362
Գրիգոր Երեմյա. Հրո թափորը	.	.	.	.	.	437
Գրիգոր շաբուրդ. Սաթուղի ճանապարհները	.	.	.	.	.	529

Գ ի ր ք Ե թ թ ռ թ ղ

ԱՆԿՈՒՄ — ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆ — ԱՆԿՈՒՄ

[illegible]

Յրանց Վերջել
ՄՈՒՍՍ, ԼՆՈՍՆ ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՕՐԸ
Վեպ

Խմբագիր՝ Ս. Հ. Պապոյան
Նկարիչ՝ Վ. Ք. Սանգակունի
Գեղ. խմբագիր՝ Վ. Ա. Ջրաղացպանյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Գ. Խաչատրյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Փ. Արշակյան

ИБ—№ 2660

Հանձնված է շարվածքի՝ 20. 06. 87 թ.:

Ստորագրված է տպագրության՝ 25. 09. 87 թ.:

Չափեր՝ 60×84¹/₁₆: Թուղթ՝ տպ. № 2: Տառատեսակը՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրությունը՝ բարձր: Պայմ. 53,4 մամ. + 0,23 մամ. ֆորդ., տպ. 54,32 դուն. թ. օտ., հրատ. 48,20 մամ. + 0,34 մամ. ֆորդ.: Տպաքանակը՝ 70000: Պատվեր՝ 1654: Գինը՝ 5 ռ. 90 կոպ.:

«Էդիս» հրատարակչություն, Երևան—9, Կիրավի 19 ա:

Издательство «Лйւհ», ул. Кирова, 19а.

Հայկ. ՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղիսպարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегаларта Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ереван-9, ул. Теряиз, 91.

